

०५६
५/२/२१

साल मुण्डारक

भाव [दास निरुप] तंत्री
शमनारायण चिन्मनाथ भाडक

નૂતન વર્ષાભિનંદન

સુંદર મનહર કપડાં
મીઠા મધુરા રંગ
સાચી અનેરી ભાત
રેશમ જેવી ફુલશ

શ્રી સારંગપુર કાંટન મે. કં. લી.
અમદાવાદ.

नूतन वर्षाभिनन्दन

महाराज हरिदास
 महाराज-महाराज-महाराज
 महाराज-महाराज-महाराज

વિશ્વકર્માના કાર્યકાર્યના સરનામાના આધારે

અશક્ત અને ચેતનવિહીણ-શા બધું ખાંસીને લીધે

એ વર્ષે ખાંસીના વર્ષથી પીડાતા હો તે તમારા કમકામના ૧ સમ-
સમતામાં તમને ક્યાંય ચેતન પડશે. તદ્દિ અને જાણી કુરુપ્રય નથી કરો.
ખાંસીની અવગણના કરવાથી કમ્પારી વ કુરુપ્રયને કારે ખરેખર પહેલો
એકલુંજ નહિ પરંતુ તમારો જીવ, કમ, કેર્યાંકે સુખ બંધ, કામ ઇલાકિ
અપર રેખાના લીધે વધ પડશે.

એલેગ્રીટુ ગ્લાસીન-૨૫-૧૨૫૫ લખે જાના અનિષ્ટ દર્શને વિશ્વજીવી
જાણે. તે ખાંસીના વધુઅવસ્થાનેજ પડે છે, જલદરા સાંત કરે છે,
ખાંસીને જામવાથી સારુંવા નાણાં કરે છે અને કાંઈક આચાર કરે છે.

જો તે કાચથી ખાંસી વધ દોષ તે
જે તમારા વર્ષીજની યોગ્ય રીતે

AL ૧૩૬

એલેગ્રીટુ ક્રીકલ વર્ષે કમ્પારી લીખીય, વગરન,

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તકક્ર : ૪૫

કારતક્ર : ૨૦૦૪

અંક ૧

આજ

પ્રજાસત્તા

ચિરવાદિત આવી છે સુદિત, સ્વરાજ્યનું મંજળ મંડાવું !
નવયુગનો આરંભ થયો છે, હૃદય તથા જીવ્યો છે બાણ !

પ્રકૃતિ પર સમાજનાં વંદી
ભારતભાજ ! જોકે બહામી !

નથી બંધનો, નથી બેડીઓ, ગત ગોઝારા દારાવાસ,
નથી તમે પર તંત્રે પોડિત કીનકીન દુખિયારા દાસ.

સીમારહિત ગંગાના જેવા
દિવ્ય તમે હીયો છો કેવા !

શરી સૂર્ય ને તારકગણ સમ જગ પર છળહળતા દિનરાત,
અતંત મહિમાવંતા રાત્રે, ગીરવ માણે ભારતભાંત.

દુરિત દયા દક્ષનાવી હેતા,
લાખેણા લલાવાઓ લેતા,

મહાલક્ષ્મીની મધુરી મહેર રિદ્ધિસિદ્ધિઓ પામેા સર્વ,
આનંદોત્સવ નવનવ કીજવો, પળપળ પર હંપર હો પર્વ.

દેહો ભયકારી સૌ ત્યાગો,
 ઐક્ય તણા અપનાવો રાગો,
 અભય હૃદય હિતત આત્માઓ ! સંવાદો સભો^૯ સ્વર્ગીય;
 એવું તો અમરતા રેલાવો, વેરીઓ ય બને આત્મીય.

દૈવત દેવગણોનું દાખો,
 પાપખર્ત સૌ પૂરી નાખો,
 પૃથ્વીનાં ને સ્વર્ગભુવનનાં શિખરો સર કરવાને બાવ,
 શાસે શાસે અજબ હવા હો, મહોન્મથના મહેમાનો ધાવ.

દિવ્ય દીપ્તિઓ અહીં લઈ આવો,
 બીજ બૃહતનાં ભોમે લાવો;
 અજરઅસર શુભન બળકાવો, જગત બધું બગદારતું થાય,
 આમુર સત્તા બાય જોસરી, વા વૈકુંઠતણા અહીં લાય.

પ્રભુ પ્રિયતમા ભારતમાતા,
 તેની જય ગાયાઓ ગાતા,
 વિભુવરનાં વરદાન લધાવો, ધરો સત્ય શિવમુંદર સાજ,
 પ્રતીક પ્રભુતાના જયકેરું, 'જય જયહિંદ' અભવો આજ.*

એક તરુણ ગુજરાતી જેનું લગભગ ૨૮ વર્ષ મુખીનું જીવન અને શિક્ષણ તળ ગુજરાતમાં - અંદોતરમાં - ગરુ-થરુ છે, તે ગણ ચાર વર્ષથી વર્ષમાં રહે છે, અને જોખાતન-વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે. એણે લખેલો એક નાનકડો નિબંધ મારા વાંચવામાં આવ્યો. તેમાંના કેટલાક વાક્યો જેવાં ને તેવાં નીચે છતાડું છું:

"હરેક સુપરવાઈઝરને ફરીબ ૮૦ ગામ આપવામાં આવે છે. તેણે હરેક ગામમાં કોણ કોણ વસતી, કેમ કેમ જાતના અને કયો કયો નસલના જનવરો છે. ગામમાં આમ કાંઈક કેવા રૂપમાં છે.....આજના દેશોમાં તળાવોમાં પાણી કેટલીક જગ્યાએ પીવાના કામમાં લાવે છે. પાણીના કિનારે મા તો તળાવની પાળ ઉપર લોકો પાવખાના કરે છે અને તે પાણીમાં સાફ કરે છે. વળી તેમાં નદાય છે, કપડાં ધુને છે. જનવર પણ પાણી પીએ છે અને અંદર મળમૂત કરે છે, એવા તળાવનું પાણી કેમ વંદુરસ્ત હોય ?

"આપ લોગ વિચાર કરીએ. આવા તળાવમાં વરસાદથી આલુઆલુનું પાણી આવે છે. તેમાં મંદ્રી, માટી, કચરા વિગેરે આવે છે. અને કાંઈ છે. સડપાળી અનેક જાતના જંતુઓ (bacteria) પેદા થાય છે. ...

"જેમ માણસોને બિમારી થાય છે, તેમ ટોરોને પણ થાય છે, ટોરોને જીવ અને અંજીતની થાય છે. ...

"મણા લોકો ટીકા લગાવવાની વિરુદ્ધ છે. કાંઈ લોકો કહે છે કે ટીકા 'લગાવવાથી જનવર મરી જાય છે. જ્યારે ડોરટરની સાકોનો રચમ (disinfect) કરવામાં થાય છે, (અચળ) ડોક્ટર એના અવગર શુદ્ધ (disinfect) કરે, પરંતુ કંવામાં કાંઈક ખગાલ થયેલો હોય તો તેમ થવા સંભવ છે.

"મણા કાઈએ એવા છે કે પોતાના જનવર બિમાર હોય છે તે પોતે જાણે છે, પરંતુ જવા કરતા નથી. પેસાદાર લોકો કહે છે, 'મરી જશે તો ખીલું આવશે.' એને પોતે પરસેવો વહાવ્યો નથી. મરીએના પરસેવાના પેસા છે. એટલે જ એને એ પેસા મળે ચિન્તા થવી નથી. જ્યારે તે પોતે મહેનત કરીને કમાવ્યો હોય તો તેમાંથી એ કેટલો ખર્ચ કરશે ?

"ખીજ બાલુ ગરીબ લોકો પણ એમ જ કરે છે, ગરીબો પાસે ખવડાવવાને કંઈ હોતું નથી. જે કંઈ પાક આવે તે વેચે છે અને ગુજરાન ચલાવે છે. જનવર પણ જે કંઈ કચરાપતી મળી તો પેટ ભરે નહિ તો જુખું આવીને અજીજીમાં બેસી રહે.

“ બધા લોકો મણી ગયો રાજે છે, પરંતુ હું માટે બેસ રાજે છે. બેસ માટે ગાય રાજે છે.

“ હું કાંઈવાંધી બચ્ચાને કંઈ મળતું નથી. વધુ નીકળતું નથી એટલે શું કાઢે ! બચ્ચાને પીવડાવારી બચ્ચા સારા અને છે. આ લોકોની એકદમ મજાત છે. એ લોકો ગાયને કંઈ ખાવાને આપતા નથી. દિવસે ખીયારી ગાયોને જે કંઈ જનકમાં મળે તે. આઠે તે ગાય આમણ હોય કે બચ્ચાવાળી હોય બેસને દાના ખાસ વિગેરે આપે છે. જેટલી મહેનત અને ખર્ચ બેસો પાછળ ધાય છે એટલો જ ખર્ચ, અને મહેનત ગાયો પાછળ કરવામાં આવે તો તેમને હું પર્યાપ્ત માત્રામાં અને સારા બેસ પણ મળી શકે. જેમ જેમ ગાયને દોહતે ત્યારે તેમ તેમ કર બચ્ચામાં હું વધે છે.

“ હરેક વખતે ગાયોને ચૂનીને રાખવી. સાથે સાથે પણ ચૂનવા, સાંકે હરે માર વધે ખસવા જરૂરી છે. સાંકો પણ ચૂનાવ ખચપણથી કરવો, અને પાકોનાઓને બેસ બનાવી દેવા.”

નાનપણથી હું ગુજરાતની બહાર જ વધારે વખત રહ્યો છું. ત્યાં ગુજરાતની સાળાઓમાં તો કદી ભળ્યો જ નથી. મોટા ક્ષેત્રોમાં મારે ૧૦-૧૫ સાળાઓમાં નામ દાખલ કરાવવું પડેલું. તેમાં જૂની કબી પહેતાછની નિશાળથી માંડીને મુનિસિપલ ગુજરાતી, મ્યુ. મરાઠી, મુંબઈમરી, જિહારી, મુક્ત પ્રાન્તીય, પારસી ગુજરાતી, હિંદુ ગુજરાતી, મિથનરી ગુજરાતી-મરાઠી-અંગ્રેજી મિથ, મિથનરી હિંદી-ગુર્જી-અંગ્રેજી મિથ — એવી વિવિધ સાળાઓના મેમાન બનવું પડ્યું હતું. ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી દેવનાગરી (જાળગોષ), મુક્ત પ્રાન્તીય દેવનાગરી, મોઢી, (જિર્ડ અને અંગ્રેજી તો ખરી જ) એટલી લિપિઓ ધૂંટવી પડેલી. — તે વખતમાં ધૂંટીને જ શીખવાનું શિક્ષણચાત્ર હતું, એટલે મુક્ત પ્રાન્તીય દેવનાગરી શિવાય બીજીની બાબતમાં આ અધ્યયન: કાચું છે. અંગ્રેજીતના મરિયા જેવી ગીજોનો પણ ગુજરાતી-મરાઠી અને હિંદી તથા કાણમાં અને અંગ્રેજીમાં સુઠા ચાર કાપા અને તથા લિપિ દ્વારા મુખપાઠ, લેખન અને મદાવરો કરવાં પડેલાં. મારા જે બાઈઓનાં બાળકોનાં શિક્ષણ જે પ્રકારનાં ચર્યાં, એક મુંબઈમાં જ વસતા હોવાથી તેમનાં બાળકોનું શિક્ષણ ગુજરાતી દ્વારા થયું; બીજા જિહારમાં વસતા હોવાથી તેમનાં કોકરો મરાઠી મારફતે કાપ્યાં.

એ બાળપણમાં જ શિક્ષણમાં આટલી બધી અવવરમા ધવા છતાં હું ગુજરાતી લેખક તરફ શરૂ થયો છું, અને બાહ્યશબ્દ મરાઠી કે હિંદી લખી નથી શકતા એ એક રીતે આશ્ચર્ય પણ ગણાય. પણ મારી બાબતમાં જે એટલું જણાવવું જોઈએ કે કેટલાક શબ્દો જે હું ગુજરાતી છે એમ સમજતો હતો, તે મરાઠી કે જિર્ડ છે એમ સાબરમતી રહેવા આવ્યા પછી મેં જાણ્યું. ડા. ત. પાણી જેવવાના કાકાને હું ‘મોઢ’ કહેતો, બાદવાની કાકાને ‘સમ્બલ’ અને માણને ‘કાલ’ — અને તે તથા ગુજરાતી શબ્દો છે એમ સમજીને.

પર પ્રાન્તમાં વસતું અને પોતાની તથા પોતાનાં બાળકોની કાવા સ્વ પ્રાન્તની કાવા જેટલી જ શુદ્ધ રહે એ બધું જ કંઈ વસ્તુ છે. આમાં બંધિતમત ખાસિયત અને શક્તિ પણ કામ બાકાને છે ખરી. મેં એવા જે સંશ્લિષ્ટ માણસો જોયા છે જે ૨૫-૩૦ વર્ષ ગુજરાતમાં રહેલા હોય અને ત્યારપછી પર પ્રાન્તમાં ગયા હોય, છતાં એક વર્ષની

અંદર સ્વભાષાના શબ્દો અને મહાવરો બહુ જ જાણ છે, અને પોતાને ધીર બ્રહ્મને પણ પર પ્રાન્તના શબ્દો બોલવા મંડી પડે છે. એ કેટલાક કોવા ભેષા છે કે જે પોતે સુજરાતી હોય છતાં જૂલમાં સુજરાતી જોડે ધરાકીર્તિ, મહારાષ્ટ્રી જોડે હિંદીમાં અને હિંદી જોડે સુજરાતીમાં બોલવા મંડી પડે છે. સ્થળેના માણસ કઈ ભાષા વાપરે છે તે સંજોગના પછી એ એને ખ્યાલ આવતો નથી. આગરાની સાળામાં મારી જોડે એક પારસી વિદ્યાર્થી પણ હતો. તે કેટલાક વર્ષથી ત્યાં જ હતો; હું ત્યાં ગયો હતો. તેને કાંઈ પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય અને તેના જવાબ તેણે નકારમાં આવ્યો હોય તો 'ના' એમ કહેવાને જાણે 'નહી' તો' એમ કહેતો. અને 'નહી' તો' એવી હમે બોલતો કે આપણે એમ સમજીએ કે 'હતો' સ્તો, નહીં' હમ હ' સ્વરૂપમાં હું આ રીતે બોલું સમજવો. પાછળથી એ અણધારે એની એ દેવદિંદી 'નહી' તો'માંથી પડી જી. મારા વેશી બરોળ-બરોળજીને 'એણે-એને', 'કાણે-કાને' તે એક બેરોજગર-ખ્યાલમાં જ રહેતો નથી.

દરેક પ્રાન્તમાં એવા સુજરાતી કુટુંબો મળી આવે છે કે જે ખરસો-તથુસો વર્ષથી ત્યાં બ્રહ્મને વસ્યા છે. તેમની જાંબી કેળવણી ત્યાંની પ્રાન્તીય ભાષામાં જ થયેલી હોય છે. એ જગ્યામાં જ તેઓ વધારે વ્યવહારુશુદ્ધ સખી-મોલી સહે છે. છતાં પરંપરાગત દેવથી તેઓ ધરમાં એક જાતની 'સુજરાતી' જ રાખી રહ્યા છે. એમની બોલવાની લદ અને ઉચ્ચાર પદ્ધતિ બદલાઈ ગઈ હોય છે. શબ્દોમાં એ સારી પેઠે સેજમેજ અને નિરૂતિ થઈ ગઈ હોય છે. જેમકે, બીજી અને દૂસરીના મિશ્રણથી 'બીસરી', વાણિયા અને સનિયાના મિશ્રણથી 'સાનિયા', મેળવણું અને મિલાના ઉપરથી 'મિલાવણું' વગેરે.

જૂના કાળમાં શિક્ષણની જવાબદારી સરકારની છે એમ માનવામાં આવતું નહોતું. સરકારી શિક્ષણખાતું એક પ્રકારની વિશેષ પ્રવૃત્તિ જેવું ગણાતું. આથી સરકાર કેવળ પ્રાન્તીય ભાષામાં શિક્ષણ આપે કે અનેક ભાષાઓની યાજાઓ કાઢે, જાણું ધર્મોદ્ધારમાં જ લેખાતું. હવે કેળવણી સરકારનું ધર્મોદ્ધાર-સંભાલ નહીં, પણ ધર્મોદ્ધાર-ફરજ બન્યું છે, અને પ્રાન્તો અધિકાર બન્યા છે. અને તે સ્વભાષામાં મળતું જોડણે એવો પણ શિક્ષાતત સંપાદ્યો છે.

આ બાબતમાં આપણી હિંદુઓની વૃત્તિ મૂળ વતનનું અભિમાન રાખવાની છે. કહેવામાં આવે છે સ્પર્દેશાભિમાન, સ્પર્દેશાક્રિય શબ્દ 'સ્પર્દેશાક્રિય'નું ભાવતર છે; એ ભાવના આધુનિક છે. આ આધુનિક ભાવ છે. આપણમાં વતન-પ્રેમ રોજગરમાં જાયો છે. એવું અભિમાન અને યાદગીરી જઈ શકતાં નથી. પણ એ પ્રેમ 'મૂર્ધ બે'સના મોઢા ડોળા' અથવા 'જીવતાં ન ભેષા તે મુખ્યા પછી રેખા' જેવો છે. વતનમાં વસીએ ત્યાં સુધી તેવું મદદર નહીં, પણ વતન છોડીને બીજે જગ્યાએ જઈને જૂના વતનને સ્મરે છે. ત્યાં વતન સ્મરે શુદ્ધ અને પ્રેમપૂર્વક જાણી ન જવું, પણ જૂના વતનને નવા વતનમાં બળવવાનો કે ઉપજવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ રીતે આપણું દેશાભિમાન પ્રગટ થાય છે. એ રીતે એમણે તો હિંદુઓએ 'ધર્મ'ને મદદર નથી આપ્યું, પણ વતનને (પરંતુ જૂના વતનને) મદદર આપ્યું છે. આથી બીજી પ્રગતિ પણ છે.

મુસલમાન સરકાર આ કરતાં ઠીક જુદો છે. તેમને પરદેશથી આવેલા હોય તો તે કારણે અને આ દેશના હોય તો ધર્માન્તરને કારણે બહુબન સમાવધી જુદા થયેલા હોવાથી વતન અને તેની સાથે જોડાયેલી વાતોનો પ્રેમ ટકવાને આધાર રહ્યો નહોતો. એટલે તેમનામાં ધર્મ અને તેને લગતી બાબતો એક ખીજ સાથે જોડાઈને વસતુ બની છે. હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોએ એક મા ખીજે કારણે ધર્મ સાથે જોડાઈને જોડી લીધી છે. આથી પર પ્રાન્તમાં વસીને કે સ્વ પ્રાન્તમાં રહીને તેઓ જોડાઈને વસવા સાગ્યા છે.

મારી દૃષ્ટિએ આ બન્ને દેવો આજના અનેક જનથી અને જગતજીતું પ્રજા બનેલી છે. જે માણસ પોતાનું જૂનું વતન છોડીને બીજું કાયમ વતન વસાવે, ત્યાં માલમિલકત કરે, અને ત્યાંની પ્રજા અને ભૂમિ પર પોતાની આજીવિકા કરે, તેણે જેમ બને તેમ જલહી તે નવા પ્રાન્તના ભાષા, વેશ અને સામાન્ય શિષ્ટાચારના તથા ખીજ રીતરિવાજોને સ્વીકારી લેવા જોઈએ. પોતાની રૂઢાણા ત્યાંના વતનીઓ સાથે જેમ સીધું જ ત્યાં સરિમાઈ પ્રસંગે જના આવવાના સ્વધર્મો બધે છે, તેમ વિવાહાદિ. ત્યાંથી પણ તેમનામાં જ બિચા કરવા જોઈએ.

એક હાથેથી હાથે પ્રાન્તના મંત્રીમંડળમાં પંચ રતિદાંડર પુસ્તક, દારૂકાપ્રમાદ મિથ્ર અને દુર્ગોચર સંસ્કારવાળા છે. છતાં નહોતે પોતાનાં છોકરા છોકરી વરાવણાં કરી અને ત્રણે ધર્મ પોતાની ન્યાતમાંથી ન મને તો એક મંત્રી પ્રવાગની આજીઆણું નજર મહાકોશપ્રતિષ્ઠા કરેલું, અને જીવન ગુજરાતની, કારણ કે કોણ જાણે કેટલી યે પેદી પર કોના પૂરેને તે તે ભાગમાંથી આવેલા! પેદીઓ વીતી જઈ, પોતાના મૂળ વતનમાં એક તંત્ર જેટલી યે પોતાની જમીન રહી નહોતી, આગેવાનો મધુપ છે મહાકોશપ્રતિષ્ઠા, રાતરિસ સાથે કામ કરે, સાથે ખાધ-પીએ, છતાં કંઈક અર્થાદ મટે તેમની વફાદારી હજી મહાકોશપ્રતિષ્ઠા પ્રત્યે નહોતી, પણ મૂળ વતન પ્રત્યે જ તેમનું મમત્વ બંધાયેલું રહે.

આ સરકાર કાઢવા જોવા છે. જે દેશમાં વસવાટ કરીએ તે દેશની પ્રજા સાથે એકરૂપ થવું, ત્યાંની ભાષા, વેશ, સભ્યતા, વંશવારસાના કાયદાનો સ્વીકાર, એ દેશજનના (નાગરિકતાના) અધિકારો પ્રાપ્ત કરવાની ચોક્કસ મધુપી જોઈએ.

સંસ્થાની દરબજો અને સ્વતંત્રતા

મગનલાલ પ્રભુદાસ દેસાઈ

૧

ઈ. સ. ૧૯૨૮-૨૯ની વાત છે. સાઈમન કમિશન દેશમાં ફરી નહીં, આવ્યું એવું જણ્યું હતું. અંગ્રેજ સરકાર પાસે પ્રશ્ન એ હતો કે, ૧૯૧૯ના દિંદી ધારામાં અકિષા પ્રમાણે, ૬૫ વર્ષ બાદ તે ધોળને આગળ સ્વરાજ તરફ કેમ વધારવો. એ જોઈ કાઢવા સાઈમન સાહેબ અને એમના જોરા સામગ્રીતો દિંદ પધાર્યા હતા. દેશે એમનો સફળ અધિકાર કરી, તેમને ધટો જવાબ આપ્યો હતો. 'દિંદ' રાજ્યપ્રધારણ ધારાનો ઠેકા ફેળવ જોરા પદદેશનો નથી; તે માટે મુખ્ય હક દિંદેશનો છે; એટલે તેમના વચર સાઈમને વિચાર કરવો હોય તો તે દિંદમાં આવે જ શું કામ ? તેને ઘેર રહીને જ વિચાર કરી શકો છો. શું દાખલ પર કામ આવે છે ? તો તો દિંદની પ્રજા જેની બરદાસ નહિ કરી લે. આમ એ વખતે સર્વ પહોંચે તે અપમાનનો ઝાઝો જવાબ આપેલો.

આથી બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ વિચારમાં પડ્યા. તે વખતે દિંદી પ્રધાન ધણ્યું કરીને લોર્ડ ખર્ડનહેલ હતો. 'દિંદના અમે રાજ્યની જોએ, તમે અમારા શ્રવાય પ્રજાઓને અમને કાણ કંઈ કહેનારા કે પચવનારા ?' જાવો એ શક્તિયાળી રૂઢિચુસ્ત અંગ્રેજોના મિલ્કત હતો. એ બાજતમાં એ લોર્ડ કંઈ નોંધો નોંધો જ નોંધ લો !

આ વખતે કોંગ્રેસ પોતાના ધ્યેયોાવિ ચાર કરતી હતી. ૧૯૨૯માં તે, મોખમ છતાં પૂરા પ્રેરક શબ્દ 'સ્વરાજ' વાપરીને, નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. હવે અંગ્રેજ પાલામેન્ટ નવો દાખલો વિચારતી હતી. એ વખતે તે સમ્મનો દાર્મિક રપષ્ટ અર્થ કરવો નોંધ્યો, એ વાસ્તવિક જરૂરનું કામ હતું. કોંગ્રેસના આગેવાનો એ કરવામાં આ વખતે મૂંઝાયા હતા.

૨

આ કાળે, આ વિચાર અંગે એ પ્રકારની મત ચાલુ હતા - એક જૂનો સિદ્ધાંત લોકોનો મત કે જેનું મુખ્ય લક્ષ્ય એ હતું કે, અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય સાથે સંબંધમાં રહીને આપણે આપણા દેશનું સરકારનું સંભાળવું, દિંદ અને બ્રિટનનો સંબંધ ધ્રુવરી સંદેહ છે, એમ માનનારા એ પક્ષ એથી બીજી રીતે વિચારી પણ ન શકે. અંગ્રેજ પ્રજાએ પણ સામ્રાજ્યનાં તેનાં જોરા ધટક રાજ્યો - રૂઢિચુ આફ્રિકા, કેનેડા વગેરે માટે, એક પ્રકારની સામાન્યની અંદર રહેતાં છતાં, પોતા પૂરતી સ્વતંત્રતા ભોગવી શકાય, એવી જાતની રાજ્યપ્રધારણીય મુક્તિ પોણ હતી. એ મુજબ અંગ્રેજોનાં એ જોરા સંસ્થાનો સતોષપૂર્વક પોતાની સ્વતંત્રતા ભોગવતાં હતાં. અને આજ સુધી તેઓ તે રીતની બંધારણીય મુક્તિથી પ્રુષ્ઠ છે. (અજાત, અંગ્રેજોની પ્રજાથીય ખાસિયત મુજબ એ મુક્તિ દેશકાળની જરૂર પ્રમાણે આપોઆપ વિકસતી રહી છે.) એ મુક્તિને અંગ્રેજોમાં 'કુમિનિયન રેટ્સ' - સંસ્થાની દરબજો - કહે છે. જેની ખૂબી એ છે કે, તે હાલ સામ્રાજ્ય અર્થક રહે છે, અને છતાં તેના દોષો દર રહે છે. એટલે કે, તેના ધટકરાજ્યને પરરાજ્યની પીડા નથી સાધતી અને પોતે-પોતાનું સ્વરાજ્ય સુખે ભોગવી શકે છે. એટલું જ નહિ, એમાં એક વિશેષ ફાયદો જતાવવામાં આવે છે કે, આ જાતની મોડવણી

દરેક ઘટક રાજ્યને વધારે પ્રતિષ્ઠા મળે છે, અને સરકારશ્રીની આજ્ઞાતમા તો ખાસ કાલો એ થાય છે કે, બધાં ઘટક રાજ્યોને પરસ્પર હિંદુ અને મુસ્લિમ મળે છે, એથી આંતરરાષ્ટ્રીય બંધનકારમાં એણે ખરેખર વધુ કામ થાય છે, કેમ કે સામાન્યતઃ રાજ્યશ્રી બધાં ઘટક રાજ્યો માટે સહિમાનું રાખી એક સમગ્ર બૃહદ્-પ્રતિષ્ઠા શોધવાય છે.

અને આ જાતની રાજ્યબંધારણીય શોધવણુ આજે તો એટલે સુધી ખીલવામાં આવી છે કે, 'સામાન્ય' એવો કોનારો સખ્ત છોડી દઈ તેને બદલે 'કોમનવેલ્થ' સખ્ત વપરાતો પડ્યો છે. 'કોમનવેલ્થ' એટલે સહિમાનું રાજ્ય એમ કહી શકાય.

એટલે, સિખરલ પચના વિચારો આ પ્રકારનો સંસ્થાની દરજ્જો દિંદને મળે તો સ્વરાજનો મર્મ મળી જાય, એમ માનવા.

૭

આની સાથે ખીલે પણ હવે તે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આકનારો, જૂની પરિભાષામાં કહીએ તો, પેસો સિખરલ પણ 'મવાલ' પણ કહેવાતો, આ ખીલે પણ 'જહાલ' પણ હવે. ૧૯૨૮-૨૯ના સમયે, હિંદમાં આવા જે જે પ્રમુખીય પક્ષો ૧૯૦૫-૦૬ના કાળ જેટલે જૂનેથી આજુ થતા હતા, તે જે પક્ષો આ મુદ્દા ઉપર આ રીતે જુલ પડતા હતા. એક પક્ષ કહેતો હતો કે, હિંદને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સંસ્થાની દરજ્જો મળે તો કૃતકૃત્ય મુશ્કેલી ખીલે જહાલ પણ કહેતો કે, ના, હિંદ કંઈ કેનેકા વગેરે જેટલો જાણીતો જોરાની સંસ્થાની વસાહત નથી કે તે એવા દરજ્જાને પોતાનું ધ્યેય માની કોઈ દિંદને તો પૂર્ણ સ્વતંત્રતા જ નોંધીએ; સંસ્થાની મારકાની સ્વતંત્રતા એને ન ખરે. ૧૯૨૮-૨૯ના વર્ષમાં આ પ્રમુખ ક્ષેત્ર આદર્શ-ચર્ચાની હદમાંથી બહાર આવી પ્રત્યક્ષ કાર્યને માટે નિર્ણય મામતો હતો; એન્ડ્રેસે એ નિર્ણય આપવાનો હતો.

૪

સૌ કોઈને ખબર છે કે હિંદના રાજકારણમાં ગોધીજીની અદિતિયતા એ છે કે, તે આ જે પક્ષોને દેશના સાચા પ્રેમને કારણે તત્તલે બંધનાર હતા. તે ગોખલેના અનુયાયી પણ લોકમાન્યતા પૂજક હતા. ગોખલેની સૌમ્યતા પૂરી પૂરી પચાવ્યા છતાં સત્યાગ્રહની કમળની શોધ દ્વારા તેમણે લોકમાન્યતા જહાલપણ્યને દેશ આગળ મૂર્તિમંતપણે બંધનકારમાં ઉતારવાની કાર જરૂરી શોધ કરી આપી હતી. તેથી કરીને એ એક સફળતા નેતાઓના બંધનકાર વિચાર મરાવનારા - ચવાલ અને જહાલ - પક્ષો શાંધીકરે સરખી રીતે આદરતા હતા.

ગોધીજી માનતા કે, આપણે કામ સાથે કામ છે; નામ સાથે કામ નથી. જો સંસ્થાની દરજ્જો ખરેખર સ્વતંત્રતાની ચરજ સારે છે, અને અમેજોને નોંડે ગોધીજીઓને મેંચી સંસ્થા પણ આજુ રાખે છે, તો આપણે નાહક બીજા ગોખલેમાં શું કામ જલુ? બ્રિટિશ રાજ્ય બંધારણી કાયદો નોંડતાં પણ એમ લાગતું કે, પોતાનું કામ પોતે સંભાળવા દેશને નોંધતી પૂરી છૂટ એ દરજ્જામાંથી મળી શકે છે.

બંધનકાર નોંડતાં પણ એ તરત ફાલે એમ હતું. પાર્લામેન્ટ એ રસ્તે હાલ કરવા સહેને તૈયાર થાય એમ મતાય. તો પછી સ્વરાજનો અર્થ સંસ્થાની દરજ્જો રાખીને

માગણી કરવામાં શી વધિ ? આવી કરીને, મનાઈ પડ્ડની નીતિ બનકારુપણાને જોડે પણ આગળ આવીને જોમી રહેતી. તેમ કરવાથી દેહના ગંધા પ્રણામાં આવે ખરે વખતે બહેરી એકતા પણ સાધી શકાય.

૫

જહાલ પ્રણે આ સોધા અવધાર પડ્ડની જનામ આપવાનો હતો. કેવળ ભાવના : બળથી એ આપી ન શકાય. એમણે યોગ્ય 'ગતાવવાનું' હતું કે, વહેવારમાં ખરેખર એ દરબજી કરતાં વધારે પોતે 'તું' માગે છે ? અને હાથે છે કે, આનો જનામ આપવો જહાલ પડ્ડને અધરો પાત. એ પાપના નેવા જહાલદરવાજા દતા. અલ્પધારી રીતે તેમની મદદ દિહી પ્રધાન લોઈ બઈનહેડ આગળે. તે માલુસે પ્રસાપીએર આ જ અરસામાં એક વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું કે, દિહમાં આજે જે રાજ્યવહોવડ થાય છે, તે સંસ્થાની દરબજી જ છે ! એથી ભુદો દરબજી વળી કયો ? અમે અમેજીએ તો કોઈ જાણતા નથી !

આ વ્યાખ્યાને માંધીછાને સતેજ કર્યો. તેમણે તરત જનામમાં જણાવ્યું કે, જો એજ વાત છે, તો તો અમારે અમારો ખોવની સ્પષ્ટતા કરવામાં એ જરૂરિયા અર્થવાજો 'સંસ્થાની દરબજી' સ્પષ્ટપ્રયોગ નહિ કરવો જોઈએ; અમે તો પૂર્ણ સ્વરાજ માગીએ છીએ — અમારે પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા જોઈએ. અમે ઇચ્છીએ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રહીએ, ઇચ્છીએ તો નરે રહીએ. આ સવાલનો નિર્ણય કરવાનો હવે પણ અમારો જ છે.

એમ આ પ્રશ્નો ઉઠેલ તરત આવી ગયો. મનાઈ પડ્ડને ખરે વખતે એક અંધારું પ્રક્રિયાજી રાજકારણીએ જ મદદ ન દીધી. હાલ સાધન કમિશનને જે 'આવકાર' દિહીએએ આપે, તેના કોષમાં આવી જઈને જ બઈનહેડ આમ પોતાનું જ પોતે બનાવેલ સમુદના અવધારમાં કોષ એવી જ વિચિત્ર રીતે તરફ કામ કરે છે. અસ્પષ્ટ

૬

આવી બુમિશમાંથી શરૂ થયેલ પૂર્ણ સ્વરાજનું કુદ ઇ. સ. ૧૯૦૦ની દાહીદુધથી વધતાં વધતાં આજ ઇ. સ. ૧૯૪૭ના ઓક્ટરની ૧૫મી તારીખે દિહ બ્રિટિશ કોમનવેલ્થનું એક સરચાનું અને તેટલે પહેલું છે, નહિ કે તે પેલા બઈનહેડ સાહેબની કમ્પતાનું. ખરેખર ખરેખર પોતાને જોઈતી બધી સ્વતંત્રતા ગોચવનારું. એ જોવાને ક્યારે તે સાહેબ જીવતા નથી. પણ તેમના નેવા મિત્રજના અને તેમના શિષ્યુલ પડ્ડના. આજના અમેજીવાન મિ. અર્ચિસ જીવે છે. અને આમ દિહને સંસ્થાની દરબજીએ મળે તેમાં તેમણે સૂપ-કોહીલી સંમતિ આપી છે. અને તેમણે પોતાના મનને એમ મનાવોને રાજ રાખ્યું છે કે, પોતે હવેનો વડોપ્રધાન હતો, ત્યારે ક્રિસ દારા પોતે સંસ્થાની દરબજીની વાત કરેલી, તે આજ થાય. તેમાં તો પોતે પ્રશ્ન ન લઈ શકે. અને ખાસ તો એ સામ્રાજ્ય-લોભી અમેજી સુલકોને એ વાતનો સતેજ હશે કે, દિહની મુસ્લિમ લીગ કે જેઓ યુદ્ધકાળમાં છપી રીતે તેની મદદમાં અને કોન્ગ્રેસની સામે ફરી હતો તેને અહમ રાજ્ય મળ્યું છે, કે નહીં હાલ અમેજી વેપારનું ધારું યાજ્ઞ વ્યાજે. સારંગી, આજના જગતમાં દિહને આ દરબજી આપીને માલ્યા ભાઈ જુદો નથી, એમ અર્ચિસ રીતે અર્ચિસ એવા દિહ-વિરોધી અમેજી પણ સ્વીકાર્યું છે.

આજનો દિવસ આ અણુકણેલા, અણુએલેલા એવા પરિવર્તનનો છે. ત્યારથી દિવંતી એક આંતરની મજલ પૂરી થાય છે. એટલે કે, ખરી અને સાચો જમાવદાર બીજા મળ્ય શરૂ થાય છે.

૭

આ નવી મળવાના પ્રકારે નવા અને વધુ વ્યાપક છે. તેમાં હવે દિવંતે પોતાને માટે સંસ્થાની દરજ્જાને કે સામ્રાજ્યની સ્વતંત્ર એવો પૂર્ણ સ્વરાજનો દરજ્જાને જોઈએ, એ સવાલ નવે રૂપે નવા વાતાવરણમાં અને નવી ગૂંચો સાથે, આપોને જાણે રહે છે. એ હવે સક્રિય રાજકારણનો સવાલ અને છે. અંગ્રેજ પ્રભુ પણ એ સમજે છે અને આજ રાખે છે કે, હવે સામ્રાજ્ય પકાર જવાનું આપણે ન હસીએ. અને આપણે એમ જ હસવું પડે, એવી પરિસ્થિતિ તે કરી ચક્રાર છપીથી તાકે તો તેમાં પણ નવાઈ નહિ, ભાઈચારાની સારાસારી રાખી તેમ કરવાનો તેને હક છે. એમ કરીને પોતાની આજ્ઞા પૂરી કરવી હોય તો તેમાં કશું છુપાવવાની જરૂર નથી. પરંતુ અંગ્રેજ મુલ્કદારોએ એવી છપી રાજકર્મમાં રમે અને આપણને આંતરે કે જેથી આપણે તેમ કરવું પડે, એમ તે નહિ કરે એવું માની શકાવું નથી. પાકિસ્તાન આપણું પડે એવી રમત કાઢે તો અંગ્રેજો રમ્યા જ, એમાં કંઈ નથી. હવે દેશી રાજ્યોને તે જોઈ ૧૯મી સદીમાં હતાં, તેમાં છટકોર મુક્યાની રાજકર્મમાં, કાંતની સાથી કાવકાઈ કરીને તે રમે છે. આ નાંતે પાછળ એ જ છપો મરદો છે, એમ કેમ ન મળ્યા ? દિવંતનાં પોતાનાં ને નમણાં અંગો હોય તેમને એવાં આગળ પાછળ અને ઉપર તળે ક્યાં કરવાં કે જેથી તેમને સંભાળી લેવાને માટે આપણા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રે અત્યારે તરત સામ્રાજ્યમાંથી નીકળવું સલાહભર્યું નથી, એમ આપોઆપ થઈ રહે એવી બાજુ તેઓ રમતા નથી કે રમે છે એમ એ સાચેસાચ આપણને પ્રતીત થાય તો ૧૯૨૮માં બ્રિટન-હોડે કરેલી બહુ જેવી એ બહુ અંગ્રેજોની નીવડી. દિવંતે એ કરતો માટે બિટલને આદુ નહિ કરી શકે. પરંતુ ને બિટલને એમ લાગે કે જાતકાળમાં ક્યું તે ક્યું પણ હવે સારાસારી-બેર ખનતી મદદ કરી દિવંતે પોતાને રમે તેવું રાજ્ય સ્થાપવા તો (કે ને અમારો મરદો છે એમ એટલીએ અહિર તો કરું છે), તો આપણે માટે છુટું વાતાવરણ 'જિલ્લો' થાય. માહિન્ટએટન કમલ આને હવે પાકિસ્તાનનો મોટો અંગ્રેજ સ્વાયં રાષ્ટ્રી લીધા પછી એમ વતે. મુસ્લિમ સીએ ૧૯૩૬થી ૧૯૪૫ સુધી અંગ્રેજને કોન્ગ્રેસ સામે ને મદદ કરી, તેની કદરમાં પણ તેને આટલું તો કમલ ચર્ચિત એટલી વગેરેએ જાનુમાનું પરકી પણ રાખ્યું હોય. જેટલા આને એ વિશે ખરું શું છે તે જાણી શકાય એમ નથી, તેથી વધુ વિચાર લેખો જોઈએ આજ રાખીએ કે, કાંઈ દેશી રાજ્ય જોડે તો કરી છપી સંતલસ હોય તો તેને હવે છાંયે દેવામાં આવતો દેશી રાજ્યો પાસે પ્રભુમતનું પણ કશું બળ નથી, એટલે તેઓ આને થાકી પચવણીથી વધારે કાંઈ કરી શકે એમ પણ નથી, એ વાતે જ બિટલ મુલ્કદારો આને સમજે છે. દેશી રાજ્ય અને સિટિસ દિવંતે નેતા જોઈને તે જારી પડે હવે જોળાયે છે.

૮

પ્રભુ તરફથી પણ આ વિચાર કરવો જોઈએ. સંસ્થાની દરજ્જાને આપણે રાખવો કે લેખો ? ઉપર કહ્યું એમ, ને સિટિસ મુલ્કદારોની પદનકે પડે આને બીજે વરસે કરી

બાકે તો તો એ સવાલનો જટ કુંસલી આવે. પણ બીજી એક એ વાત પણ જોવાની છે. કેટલાક માને છે કે, બંધારણસભાએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો આદર્શ સ્વીકાર્યો એટલે એમાં સામાન્યમાંથી છૂટા થવાનું તો નક્કી જાવી ગયું. આ બાબતમાં આપણે યાદ રાખવું પડે કે, દ. વેલેરાનું આપલેન્ડ પ્રજાસત્તાક છે ને તે સામાન્યમાં છે. અને સામાન્યતા બીજાં ઘટકો ૧૬૩૬માં મુકમાં જોવાયા, છતાં તે ન જોવાયું અને ચર્ચિત્વ જેવા માની 'માણસને પણ મોમાં આંગળી કરડતા ચપ રહેવું પડ્યું. સંસ્થાની દરજ્જાનો અર્થ આમ વિકસતો આવ્યો છે. એસ જો હોય, તો હિંદ ક્યા વહેવારી સુધના વિધાને લઈને છૂટા પડવા ચાહે? આને આપણી બંધારણસભાએ અગ્રીમ પાલ્લેન્ડ દબાવું બંધારણ પક્યા માંડ્યું છે. તેમાં સીવી વાત એ રહે છે કે, હેકાના સંબંધને લઈને આપણે એ પદ્ધતિથી વિરોધ પરિચિત છીએ. વળી આજના બજારમાં આંતરરાષ્ટ્રીય મંચ પર દ્વિતીયી થાય છે. પારસ્પર અવસંબંધ વચરે રોષો એકત્રીકરણ નહીં ન રહે, એવી રાજનિયતિ છે. તે સમયે બન્નું બનાવ્યું, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય રજા યોગવાની સી જરૂર છે? આમ વિચાર ઉદ્ભવ્યા વચર, રહેશે નહિ. તેને જવાબ હવે પછી દિંદે આપવાનો આવશે. ત્યાં બંધારણ પ્રમાણે હિંદની રાષ્ટ્રસભા ('હાઉસ ઓફ ધી પીપલ') રચાય તેજે કસાય એ બાબતનો આવશે. એ નિર્ણય એક સ્વતંત્ર નિર્ણય બનશે. આને બંધારણસભાના કામની સાથે એ નહિ ઉદ્ભવે એમ લાગે છે એ નિર્ણય બિટલ કારે તો પોતાની છવ્ઝ પ્રમાણે હિંદ પાસે હોવાની શકે છે. પરંતુ તેની મોટી અને એકમાત્ર ચરત છે. તેની તરફેલ અને હિંદની સાચી મેટ્રીની છવ્ઝ ને તે કવળ પોતાના વેપારનો જ સ્વાર્થ જોઈને, હિંદની નબળાઈએ ફાલી ખાવા ચાહી તો તેજે હિંદની મેટ્રી જોવાની બાજી માંડી છે, એમ જરૂર સમજો. પરંતુ આપણી આંતરિક તથા બાહ્ય મુશ્કેલીઓમાં ને તે સમજાવથી સદા કરશે અને કુદ સ્વાર્થ નહિ તાકે, તો તે હિંદને મેળવી લઈ લે.

૯

આ સવાલની એક બીજી કસોટી પણ અજોનેને મારે છે. અત્યાર સુધી હિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો અંગિકા જેવું રાજ્ય ગણાઈું. કેનડા, આસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા જેવાં બેરો સંસ્થાનો તેને અંગણી ચકાતા. જેમ કે હિંદીઓને તે દેશોમાં પ્રવેશ ન મળે; એમને ત્યાં પ્રવેશ મળે છે, તેમને યત્ન બતાવી પગપણી અને અપમાનો તથા હીજીપદ બોમ્બવું પડે. આને પૂરું તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ સવાલ ઉભા રહે છે, તે સીરે અચર છે. થોડા જ વખત ઉપર અજોનેને આપણે મારે જમાતો કાપશે કયો અને તેમાં અગાધીયો પૂછવું જોઈએ તે વિવેક પણ ન જાળવે.

આવા પ્રશ્નો હવે જુલી જીયનીચતાની અમિસ પર નહિ, પણ સમાનતા પર આવી આવે. સામાન્યતા કે સહિવાર-રાજ્યનાં બધું ઘટકો સરખાં છે; તેથી તેમની પ્રજાઓ કસા અપમાન કે હાડકો વચર પોતપોતાનો કામધંધો અને અવરજવર કરી શકશે - કરી શકશે જોઈએ. આને સ્મરક અને તેના-જેવા પૂર્વ આફ્રિકાવાસી મેટ્રીઓએ સમજી લેવું જોઈએ. એવ ન બને તો એ માર્ગ છે: હિંદ સમાનને મળે ચા-તો તે દેશ જોડે અવરજવું જોઈએ, અથવા તો બિટલે પોતાના 'કોમનવેલ્થ'ને એવું કરવું જોઈએ કે આવા આવા આંતરિક કસા પતાવી કાઢાય. એમ જો ન પતાવી કાઢાય તો પછી કોમનવેલ્થમાં ફાઈએ રહેવા જરૂર સી! એને અર્થ હોઈ બ્રિટિશ 'કોમનવેલ્થ' એક પ્રતિનિધિત અને વિકસતું રાજ્યમાં જોય તો, અગત્યની આજની દ્વામાં-તેજે એકત્ર આગળ વધવું જોઈએ. રંગ-

મતી થણી વસ્તુઓ ઉપર અંકુશ મૂકવા પડશે, અને નિકાસ વધારવાને પ્રણા મોટા પ્રમાણમાં પ્રયાસો કરવા પડશે. પરદેશથી આયાત થતી વસ્તુ દેશમાં મોટા પ્રમાણમાં બનાવવી પડશે. અને નિકાસની વસ્તુઓ વધુ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરવી પડશે. આ માટે નિકાસ વેપાર પરના અંકુશો તરફ કાઢવા જોઈશે.

દેશની સમૃદ્ધિ માટે આયાત નિકાસનો વેપાર પૂરે છૂટથી ચાલવો જોઈએ. અને તે બે દેશો સાત-આઠ વર્ષથી રૂબાઈ મળેલો દેશનો આંતર-દેશી વેપાર ટકી શકશે. દેશ સ્વતંત્ર મળે છે અને બિહનની આર્થિક કુંચરી ને આપણને રહરહિંગના દેશો સાથે બે વેપાર કરવા કરજ પાડતી હતી તે પણ આપણે ભાડી શક્યા છીએ. હવેથી જ્યાં મતી આપણી આપણ આપણું સોનું આપણા બે દેશમાં રાખીશું. અને તેથી હાલમાં લગભગ પછી ને આપણી રહરહિંગ પુરાંત લંડન હોવા છતાં, જોના આપણે ઉપયોગ નથી કરી શકતા એ સ્થિતિમાં કાવિયમાં ન મુકાઈએ.

હાલના દેશના કારણને અંગે એ સ્થિતિ તો ઠાવથી બે રહેશે કે, પાકિસ્તાન અને હિંદો બુનિયતમાં સોનાના ભાવમાં ફરક રહેશે જ, અને સારાથે ખંડમાં શાંતિ ન થાય ત્યાં મુખી, છૂટથી બે ભારતના વચ્ચે લેતી દેતી સોનાની તેમજ ખીજ વસ્તુઓની છૂટથી થવી મુશ્કેલ છે. હાલમાં તો એકબાજુ બે વહેણ છે કે પાકિસ્તાનમાંથી સોનું હિંદો બુનિયત તરફ ચાલ્યું આવે છે. હિંદમાં સોનું આ ભાવથી ખરીદવાનો તાકાત કેટલો છે તે ઉપર ભાવનો આધાર રહે છે. ગમે તે સ્થિતિ થાય પણ સોનાનો ભાવ હાલમાં છે તેનાથી વધવા સંભવ જોઈએ છે. અને નીચા આવે હિંદો સરકારને બગાટ કાઢે જ છૂટકો છે. પરદેશથી ને સોનું હાલમાં આયાત થાય છે તે પણ, પરદેશના ભાવો હિંદના ભાવ કરતાં વધુ સસ્તા હોવાથી થઈ શકે છે. ભાવ નીચા થનાથી એ આયાત દુરસ્તી જ બધે થશે. લગભગ મોંઘવારીમાં ને કમાણી ખેડૂતોને થવી જોઈએ તે થઈ નથી અને બજારના ભાવો આવે છતાં ખેડૂતોને તો એમના પાકના બાંધેલા બે ભાવો મળ્યા છે. આ સંજોગમાં અમારે અનાજ વગેરેના ભાવોમાં મંદી આવશે ત્યારે ખેડૂતોને મહેસૂલ બરવા માટે પોતાની બજારની માત્રાએ વેચે જ છૂટકો. પંચગવના ખેડૂતો તો ત્યાંથી દિવસર કરીને હિંદ તરફ આવે છે એટલે એમણે પોતે સંગ્રહ કરેલું સોનું ને ભાવ આવે તે ભાવે વેચે જ છૂટકો છે, અને તેથી જ સોનાના ભાવો હજી વધુ દબાશે એમ લાગે છે. સોનાના ભાવો એટલા થવાનું એક મોટું કારણ એ પણ છે કે આખી દુનિયામાં બધી ચીજોના ભાવોમાં વધન જતાં મંદીનું મોલું ફરી વળવા સંભવ છે. અને તેથી કીમતો માત્રાઓમાં પણ મંદી આવશે જ. અને તો, તેમાંથી સોનું કેમ બાકત રહી શકે ?

ગાંધીજીનું ડેટલાઈઝ વિચારો

ગૌતમભાઈ સારાભાઈ

ચમુલે ગાંધીજીનો ૭૪મો જન્મદિવસ; જીવનનો અર્થ જ છેલ્લામાં ૭૬ વર્ષ પહેલાંનું હિંદુ આજના હિંદુથી કેટલું જુદું હતું! દેશભાષી આ સક્રિયપર માટે ગાંધીજીનો બીજા સ્તરે કરતાં મોટો ફાળો છે.

ગાંધીજીના સર્વોત્ક્રમ્ય વ્યક્તિત્વનો ખાસ, એમના જીવનનો મહાભંજ ખાલી પણ સ્પષ્ટ કરાવી શકે છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં ખાલી એ સ્વાતંત્ર્યનું પ્રતીક છે. અર્થશરણ્ય વિકેન્દ્રીકરણ એ એનું ધ્યેય છે. સમાજજીવન અને સંસ્કૃતિ એ બંને ક્ષેત્રોમાં પણ એની અસરો દૃષ્ટિએ પડે છે. એકમાં એણે અન્યાય સામે બળવો પોષાયો; બીજામાં એણે નિષ્પાલક સરળતા આણી છે. વ્યક્તિના વિકાસમાં ખાલી દ્વારા સત્ય અને અહિંસાની ભાવનાઓ પોષાવાની શક્યતાઓ રહેલી છે.

અસહ્યેલી અને અનસંચ એલી આમજનતામાં ગાંધીજીએ જે સ્વમાનની ભવિતિ આણી છે તે કદાચ એમનો સૌથી મહાન ફાળો મળી શકાય, એનાથી ક્ષાના ક્ષેત્રોમાં પણ મહાન પ્રત્યાધારો થયા છે.

આપણે કદી નહીં અનુભવેલું એવું મમત આપણા જૂનરાજ માટે ભવ્ય થયું છે. બાને પરિણામે આપણા ચિત્રકારો, કિશ્કારો અને સ્વપતિઓ જે ગર્હ કાલ સુધી પશ્ચિમનું અર્થ અનુકરણ કરતા હતા, તે આ દેશના જૂનરાજની સંસ્કાર-પરંપરાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. અર્થમાં જેવાં ચિત્રો, ભરતનાટ્યની પરંપરા અનુસાર નૃત્યો, શાસ્ત્રીય સંગીત અને રાજ-મુત અને મોજાઓ જેવું સ્થાપત્ય—દરેક દિશામાં આમ પૂર્વજ-પૂજ શરૂ થઈ અને પ્રાચીન પરંપરાનું અનુકરણ થવા લાગ્યું.

આમ પ્રાચીનતાનું અનુકરણ કરી પરંપરા સાચવવા બતાવેલ સર્જનશક્તિનું શુભશાઈ ભવ્ય અને તેથી વ્યક્તિ તેમજ સમાજની પ્રવૃત્તિને ફાળે પડે એ તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. પ્રાચીનકલાનું શોધ્ય સંસ્કરણ થયું આવશ્યક છે. પૂર્વજોની કલાસર્જનશક્તિને માત્ર અંજલિ ફાળે નહીં પણ એમનો શાખલો લઈ આજના કલાકારો પણ સર્જનશક્તિ લાખવી શકે તેમ છે એવી દૃઢ ભાવનાથી પ્રાચીન કલાવશેષો નીરખવા, સંભળવા, અને એમનો રસારવાદ કરવો, એ આપણી કલાવૃત્તિના વિકાસ માટે આવશ્યક છે. પરંતુ એમનું અનુકરણ કરવું તે આત્મચંતી છે.

સ્વયે સ્વયે આજે જે અર્થ અનુકરણ થતું દેખાય છે એની જવાબદારી ગાંધીજી પર કાંઈ નંખાય તેમ નથી. આપણે જ ગાંધીજીની ભાવનાનો અનર્થ કર્યો છે.

ગાંધીજીએ તે સાચો જ રાહ ચીંધો છે. અસંકાર અને શરૂઆતને ખદો સાધઈ અને સમ્માઈ પ્રત્યે એ વળ્યા છે. શુભરાતી સાહિત્યમાં નવો શ્રુત પ્રવર્તીઓ છે. ગાંધી-સાહિત્ય પાછળ રહેલી ભાવનાઓનો જે સ્વિત્તવાઓના ક્ષેત્રમાં વિનિયોજ કરીએ તે ઉપક્રિયા શરૂઆત અને અસંકારવેલક કરતાં આકૃતિ (form), પ્રમાણ (proportion) અને ઉપાધાનતા (material) સૌંદર્યનો અસર કરવો શોધ્ય છે. વ્યક્તિત્વ અને અસંકાર વગર, સાધઈ અને સંયમથી કૃતિને સુંદર બનાવવી એમાં કલાકારની ક્ષમતા છે.

દર્શન

અમદાવાદ

૧૧-૧૦-૧૯૭૭

અપઓ થયો હોય તો કંઈ
સાબુથી દૂર નહિ થાય

અમારો 'કાન્તિ' કામળુઆરો કે આંજનાએ એવા સીસા ફેરકેલાપનો શર્લક
હે એવું કાગે કહેતા નથી.

એમ તો પછી એ સાબુમાં અપઓ દૂર કરવાનો ટિપ્પિયો છે એમ કં ન કહેવું ?

- કે કાન્તિ નવાવામાં કે અગમત નંબરનો સાબુ
- કે ગદ્યકોનો કોનીય.
- કે કોમળમાં ફેરકેલા આમડીને પણ બળવસ કે
- કે હાલ કરવો નથી.
- કે નાનકુન ચિત્તાડારી સુઝાવાણો એ સાબુ
- અજમાવી જોયા ?

સ્વચ્છતાની વીજળી બનાવવામાં ટીપ્પિયો, મુગાંધીનેલ,
દારીના સાબુ, ધોવાના સાબુ, ગાંધીજીના સાબુ વગેરેમાંથી
પસંદ કરો.

કાન્તિ

જોવાનો સાબુ

સ્વચ્છતા જોઈતી મીઠા સીંગેડ, મુંબઈ.

આજે આપણે જે કાળમાં જીવીએ છીએ તે, માનવજાતિના ઇતિહાસમાં એક અસાધારણ પરિવર્તનનો કાળ છે. આ પૂર્વે મનુષ્યજાતિ આજના જેવા ધિક્કાર, દિંસા, રક્તપાત અને અંધાધૂંધીના અધકારમય શાળામાંથી કદી પસાર થઈ નથી. તો સાથેસાથે આજના જેવી પ્રખર અને તીવ્ર આશા પણ આ પૂર્વે મેદાનો હૃદયમાં કદી હૃદય પામી હોય તેનું જણાતું નથી. આપણા અંતરાત્માના અંતરિયાળે આજે આપણે જાન-પૂર્વક સાંભળી રહીશું તો તરત જણાશે કે આપણે સૌ ઓછાવધુ જાનપૂર્વક એક એવા યુગની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છીએ કે જેમાં ન્યાય, સૌન્દર્ય, સુસંવાદ, સ્વચ્છતા અને વધુત્વનાં તરવે સર્વોપરિ બનેલાં હશે. આ કાવના આમ તો જાતની આજની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી તફાવત ઊભરી જ દેખાય છે. પરંતુ આપણે અધૂરીએ છીએ કે સર્વોપરિ પૂર્વે જ અધકાર વધારેમાં વધારે જાદ હોય છે. તો પછી આજનો આ દેખાતો અધકાર પણ કાવિ સર્વોપરિનો સ્વયં કેમ નહિ હોય ! અને એ પણ સંકલિત છે કે આ અધકાર જે પ્રકારે અત્યંત જાદ અને કલાનક છે તે જ રીતે હવે પછી ઉદીવમાન યનારી જિંદા પણ એટલી જ પૂણું પ્રાણમય, વિચુદ્ધ અને ઉત્કલ્પવદ્ નીવડે... રાત્રિના આ કીવણુ આધાર એસરી અશે અને જન્મત એક નવી ચેતનામાં આરોહણ પામશે.

આજે જે સંસ્કૃતિ આમ એકાએક વ્યસ્ત પામી રહી છે તેની રચના જડતલ અને પ્રાણુતલ સાથે બળદાર કરી રહેલા મનની સક્રિય ઉપર થયેલી છે. એ સંસ્કૃતિએ જન્મતને સું આપ્યું છે તેની સ્વર્ગ આપણે અહીં નહિ કરીશું. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એક નવો યુગ આવી રહ્યો છે. એ યુગ છે આત્મતત્ત્વનો યુગ. મનુષ્યના રાજ્ય પછી, પ્રજાનું રાજ્ય.

અને અહીં એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. એ આજે મનુષ્યોને આજના જેવા મહાન અને અસાધારણ યુગમાં જીવવાનું શામ્ય મળ્યું છે તો પછી તેમનાં હૃદય કેવળ પોતાની અંજલ કે ઐતુહાસિક કાવનામાં જ પુરાઈ રહે. અથવા તેમની વિચારસરણિ કેવળ સ્થાનિક, મર્યાદિત અને અંજલ બળદારમાં જ સમાપ્ત થઈ રહે એ સું યોગ્ય કહેવાય ! પણ માનવજાતિમાં આજે કેટલાક એવા છે કે જેઓ સમજે છે કે તેમનો પોતાનો સંબંધ ફક્ત પોતાના કુટુંબ, જાતિ કે દેશ સાથે જ નથી. પ્રજા આખી માનવજાતિ દ્વારા પોતાનો આદિર્ભાવ આખી પૃથ્વી ઉપર સર્વ દેશોમાં ફરી રહી છે. અને પોતે જો પ્રજાનાં સંતાન છે. એમને એ જાન થઈ ચૂક્યું છે કે તેમના જેવાઓએ સવિશેષ જાગૃત મનવાનું છે. અને આ આખી રહેલી હપાનો હૃદય મિલક કરવા માટે તેમણે આખી માનવજાતિ અર્થે કામ કરી રહ્યાં છે.

આ ગ્રંથોર, મહાન, અતેકવિધ અને નિરંતરીય કાર્યમાં-ઓળંગિયો- કયો ભાગ ભજવવાનો છે ? હા, એ વાત સાચી છે કે જ્યારેજ્યારે ફાઈ-મહાન-મહત્વાચ્છે- જતી રહેલી હોય છે ત્યારે ઓળંગો એક સુરક્ષિત ખૂણામાં ધરી દેવામાં આવે. છે. એક- પ્રકારના તિરસ્કારભર્યા સ્થિત સાથે સુરક્ષીયથી તેમને કહેવામાં આવે છે કે આ કામ તમારા જોવો-નિર્જળ ગ્રાણી માટે નથી. અને સજાખરા રીશમાં ઓળંગો જાળક જેવી, આગાધીન અને-કોઈક અર્થસુ પથ ખરી એવી ઓળંગો આ- ક્યાજનક સ્થિતિને સ્વીકારી લીધી પણ છે. પણ હું કહીશ કે આ સ્થિતિ હવે ટકી નહિ રહે. હવેના જીવનમાં આવા બેઠને સ્થાન નહિ રહે- પુરુષ અને સ્ત્રી-વચ્ચેની આવી-વિષમતા-નહિ-ટકી શકે.

સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેના સાચાં સંબંધ તે એક સમાન ભૂમિકા ભરે રહી પરસ્પરને સહાયક જનતું, એકબીજાની અત્યંત નિકટ રહી સાથેસાથે કાર્ય કરતું. જ્યારથી આપણે આપણું સાચું સ્થાન પાછું એળવી દેવાનું છે, આપણું ન્યાયપૂર્વકનું આસન લેવાનું છે અને આપણું સાચું મદત્વ-જગતના આધ્યાત્મિક શિક્ષાચરુ તરીકેનું સ્થાન આપણે પાછું સ્થાપિત કરવાનું છે. જો કે જગતમાં હજી કેટલાક એવા પુરુષો, કદાચ પણ થોડાક જ, હશે ખરા કે જેઓ પોતાની પુરુષ તરીકેની લાભદાયક સ્થિતિમાં અભિમાન લેતા હશે અને ઓળંગો રૂપી નિર્જળતા અને તિરસ્કાર દર્શાવતા હશે (જો કે ઓમાં આવી સ્પૂલ નિર્જળતા પણ છે જ એમ થોડાક નહિ કહી શકાય). પરંતુ એક જણે સાચું જ કહ્યું છે, ' આપણે ત્રણે તે કરીએ, પણ ભાવિના પરમમાનવોએ એવે નો સીને પેટ જ જન્મ લેવાનો છે. '

પરમમાનવો (supermen) ઓને પેટ જન્મ લેશે, એ એક પથ. મહાન અને નિઃસંશ્લિષ્ઠ સત્ય છે. પરંતુ એ વસ્તુનું ઓળંગો ગૌરવ લે એટલું જ નહિ. ઓળંગોએ આ સત્યનો મૂલ્ય રૂપરૂપણે સમજ લેવાનો છે, એમાંથી જન્મતી જવાગદારીઓને જાણી દેવાની છે અને પોતાની સમજ પડેલા કાર્યને ખૂબ ગંભીરથી હાથ ધરવાનું છે. આજે જન્મત સમજ ઊંચા થયેલા કાર્યમાં ઓળંગોએ-જન્મત મદત્વનો ફાળો આપવાનો છે તે પણ આ કાર્ય જ છે.

એ કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે આપણે પ્રથમ તો એ સમજવાનું છે કે આજના અધિકાર અને અધાધૂષીમાંથી પ્રકાશ અને સુસંવાદ ઊભો કરવા માટે કયાં આપણે કામ આવે તેમ છે. આ વસ્તુની આપણે કંઈ નહિ તો સુખ્ય-રૂપરૂપ તો જાણી-લેવી જ જોઈએ.

જન્મતમાં સંવાદની-સ્થાપના કરવા માટે-રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક અને ધાર્મિક-તાના પણ, એવા અનેક માર્ગો-સાધનો સુચાર્ય રહ્યાં છે. પરંતુ જે વિરાટ કાર્ય-આપણી સમજ પડેલું છે તેને સિદ્ધ કરી-કરે, એટલેપણ પણ નિશ્ચિત પ્રકારની-સફળતા લાવી-આપી શકે એવું એક પથ સાધન એ સાધનોમાં દેખાતું નથી. આ કાર્યના માર્ગમાં મુશ્કેલીઓના-જે ગંભીર ગંજ ખડકોયેલા છે તેને ટાળવી શકે તેવી કેવળ એક જ-વસ્તુ છે. એ છે એક નૂતન-આધ્યાત્મિક સક્રિય-અવતરણ, મનુષ્યમાં-એક નવીન-ચેતનાનું-અર્જન, એક નવો આધ્યાત્મિક પ્રકાશ, આપણને આજ લગી અજાણી-રહેલી ફાઈ-દિશા.

શક્તિનું પૃથ્વી ઉપર પ્રાકૃતિક આપણે જોઈ નથી જોયો એવો પ્રશ્નનો એક નવો આધાર, પ્રશ્નનો એક નવો સ્વરૂપનો પ્રાકૃતિક.

અને અહીં આપણે પોતા આપણા મૂળ વિષય ઉપર આવીએ છીએ. સાચું માનવ મારણ કરવા માટે ઓતું કરી શકે છે કે પ્રશ્નનો આ નવો સ્વરૂપનો, પૃથ્વીની વર્તમાન પરિસ્થિતિને પછાદી રીતે એવી આધારિતક શક્તિને, પોતાનામાં જોવી શકે અને પ્રગટાવી શકે એવા આ નવો સ્વરૂપનો ઓ સિવાય બીજું કોણ સ્વીકારવાનું છે ?

વળી આપણા ઉત્તમોત્તમ આદર્શને પ્રતિબંધ કરે તેવા સંતાનને જન્મ આપવો એટલું જ બધું નથી. આપણે એ પણ જાણવું જરૂરી છે કે પ્રકૃતિ જે નવી માનવજાતિ સર્જવાની તૈયારીમાં છે તે બાવિ માનવજાતિનું સ્વરૂપ કેવું હશે. આપણો આજ સુધીની મહાનમાં મહાન વ્યક્તિઓનાં જેવી જ, અથવા તો તેમના કરતાં વધારે મહાન, સમર્થ અને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓનું સર્જન કરવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ તે પૂરતું નથી. આપણે તો મનુષ્ય તરફની નજર વાળી લઈ, જ્યાં માનવલક્ષણો અને મર્મદાઓથી પર એવા પરમ શક્તિ તરફ - પરમાત્મ સત્તા તરફ દર્શિત કરવાની છે. એ પરમ શક્તિ જ પરમ માનવનું સર્જન કરવાની છે. આપણો તપશ્ચક્રિ અને અખંડ અભીષાને તેના તરફ વાળી તેની સાથે આપણે સંબંધમાં આવવાનું છે.

આજે વળી ફરી એવાર પ્રકૃતિના હૃદયમાં નવસર્જનની પ્રેરણા સ્ફુરાવમાણ થઈ રહી છે. કંઈક તદ્દત નવીન, કંઈક અવધાન અકસ્માત એવું તરત તે સર્જવા માગે છે. આપણે એ પ્રેરણાને કીર્તવાની છે, તેની આજ્ઞાને અનુસરવાનું છે. તેનાં હવે આપણે એ જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ કે પ્રકૃતિની આ પ્રેરણા આપણને ક્યાં દોરી જવા માગે છે. જનતાના ભૂતકાળ 'ઉપર' એક દર્શિપાત કરવાથી આપણને આ સમજવામાં હમણી સરળતા થશે.

આપણે જોઈએ છીએ કે 'પ્રકૃતિએ' જ્યારે જ્યારે પોતાના વિકાસમાં નવું ને પગલું મૂક્યું છે, જ્યારે જ્યારે પૃથ્વી ઉપર કોઈ નવા તરવનો અને નવી શક્તિનો આધારિત તથા છે. આપણે એ પ્રેરણાને કીર્તવાની છે, તેની આજ્ઞાને અનુસરવાનું છે. તેનાં હવે આપણે એ જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ કે પ્રકૃતિની આ પ્રેરણા આપણને ક્યાં દોરી જવા માગે છે. જનતાના ભૂતકાળ 'ઉપર' એક દર્શિપાત કરવાથી આપણને આ સમજવામાં હમણી સરળતા થશે.

પ્રકૃતિમાંતાના આ આજ્ઞાને આપણે જોવી લેવાનું છે. આજે આ આજ્ઞાને વિરોધ કરવામાં આપણા વ્યક્તિત્વને સમર્પિત કરી દેવાનું છે. આ પ્રકૃતિ અને અણુઓમાંથી પ્રેરણા આપણે જે કામ કરવાનું છે તેને સમજી લેવા માટે આપણે મથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીએ.

પ્રથમ તો આપણે એક વાત એ સમજી લેવાની છે કે ભવિષ્યનો માનવ - પરમમાનવ એ આજના મનુષ્યનું જ ઘાઈ વિકાસ પામેલું સ્વરૂપ હશે એમ નથી. આજના માનવને આધારે આપણે ભાવિ પરમમાનવની કલ્પના નહિ બાંધીશું. આજનો માનવ જ સંપૂર્ણ બને, મા તો તેની શક્તિઓ શક્તિ પામે એમાં જ ભાવિ પરમમાનવનું બધું સ્વરૂપ આવી જતું નથી. જીવનના વિકાસક્રમ ઉપર નજર નાખીશું તો આપણે આ બુદ્ધિમાંથી બચી જઈશું.

આપણે ઉપર જોઈએ કે પૃથ્વી ઉપર ઘાઈ નથી યોગિતો ઉદય થતાં પૃથ્વીના જીવનમાં ઘાઈએકે નવું તત્ત્વ, ચેતનાની એક નવી જુગિષા - નવી શક્તિ પ્રગટ થાય છે, પરંતુ જે યોગિ આ નવી ચેતના કે શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તેનામાંથી તેના પૂર્વેની યોગિની કેટલીક લાઘ્યશીલ શક્તિઓ કે પૂર્ણતાઓ ચાલી પડી જાય છે. આપણે કલ્પરતના છેલ્લા વિકાસક્રમનું જ અવલોકન કરે. માણસ અને તેના પુરોગામી વાનર વચ્ચે કયો સૌથી મોટો તફાવત છે ? વાનરમાં એક અત્યંત પૂર્ણ એવી પ્રાણશક્તિ તથા શારીરિક બળ જોવા મળે છે. એની પછી આવેલી માનવયોગિનિએ એ પૂર્ણતાને છોડી દેવી પડી છે. માણસમાં વાનરની આશ્ચર્યકારક શારીરિક શક્તિ રહી નથી. તે આડ પર સહસ્રગાટ ચડી શકતો નથી, ચુલટો ખાઈ શકતો નથી, લાંબી કૂચો દેખી શકતો નથી. પણ બદલામાં માણસને શુદ્ધિ મળી છે, તર્ક, સંયોજન અને સંવિધાનની શક્તિ મળી છે. મનુષ્યનું જીવન એ મનનું જીવન છે, પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ બનેલી શુદ્ધિનું જીવન છે.

તત્ત્વતા મનુષ્ય મનોમય પ્રાણી છે. જો કે એની શક્તિઓ મનની મર્યાદામાં જ પુરાઈ રહેલી નથી. મનથી ઉપરની સૃષ્ટિઓ, શક્તિઓ તથા ચેતનાના જીર્ણ પ્રદેશોના પણ તેને અનુભવ થાય છે. અને જેવી રીતે વાનરમાં મનની સ્કંપતાઓ શુભ રીતે પડેલી હતી તેવી જ રીતે મનુષ્યને મનથી જીર્ણ પ્રદેશના થતા આ અનુભવો પણ તેના ભારિ વિકાસક્રમનાં સૂચક ચિહ્નો જેવા છે.

વળી એ પણ એક સાચી હકીકત છે કે કેટલાક મનુષ્યો મનથી જીર્ણમાં રહેલી સૃષ્ટિમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી એ પ્રકારનું જીવન જીવી રહ્યા છે, જો કે એવાઓની સંખ્યા બહુ ઓછી છે. આ જીર્ણ જગતને આપણે આધ્યાત્મિક જગત કહી શકીએ. કેટલીક બક્ષિઓ તો એ જગતમાંની ચેતનાના ચૂર્ણિત અવતાર રૂપે જ આ પૃથ્વી ઉપર જીતરી આવેલી છે. પરંતુ એ બધાને અપવાદ જ કહેવી પડે. એક, તેમણે માનવજાતિને તેના ભાવિ વિકાસની ઝાંખી કરાવી છે, અને તેના પ્રતિ તેને દોરી રહ્યા પણ છે. પરંતુ આજ સુધી આ વસ્તુ જે અમુક મનુષ્યોની જ સિદ્ધિ હતી તે હવે પાછી આવનારી નવી માનવ-યોગિની ચેતનાનું એક સર્વસામાન્ય અતે પ્રધાન લક્ષણ બની રહેશે.

આજે માણસ શુદ્ધિ દ્વારા પોતાના જીવનનું નિર્વજ્ય કરી રહ્યો છે. મનની મધી કિમ્બો અને શક્તિઓ તેના એકેએક બ્વહારમાં તે વાપરી રહ્યો છે. અવલોકન અને અનુમાન એ તેનાં યાન મેળવવાનાં સાધનો છે. પોતાના બ્વહારમાં એ શુદ્ધિ વડે નિર્જીયો બધે છે, માર્ગ નક્કી કરે છે, અથવા કંઈ નહિ તો એ પ્રમાણે પોતે કરે છે એમ તો માને છે જ.

નવી માનવજાતિ સહજપ્રત્યા (intuition) એટલે કે અંતઃકરણમાં નિગૂઢ રહેલા દિવ્ય સત્યના પ્રત્યક્ષ સીધેસીધા દર્શન દ્વારા પોતાનું જીવન રચશે. કેટલાક મોટા ગારિભાઓમાં જેવી રીતે જુદિનો આજો અમકાર દેખાય છે તેવી રીતે અમુક અમુક માણસોને પણ આ સહજપ્રત્યાનો અનુભવ અને જ્ઞાન સામેસામ થયેલાં છે.

માનવજાતિમાં જે શારીરિક વ્યક્તિઓએ પોતાની આંતરઃ ચેતના વિકસાવી છે, પોતાની ચેતનાના સામા સ્વરૂપને પામવા માટે જેમણે પોતાની સક્રિયતાને યોગ્ય કરી તે તેમને આ સહજપ્રત્યાની સક્રિય શોધવતા પ્રમાણમાં મળેલી પણ છે.

મન બ્યારે સંપૂર્ણ રીતે શાંત બને છે, સ્વચ્છ કર્મજીને જેવું શુદ્ધ મને છે, પવન ન વાતો હોય ત્યારે સ્થિર બનેલા સરોવર જેવું બને છે, ત્યારે એ પ્રજ્ઞાત બનેલા મનમાં અતિમાનસનો - વિજ્ઞાનનો પ્રકાશ-અંતઃકરણમાં નિગૂઢ રહેતા સત્યનો પ્રકાશ પ્રગટી જોડે છે, અને તેમાંથી સહજપ્રત્યાનો જન્મ થાય છે. આ આંતર નીરવતામાંથી આવતા શબ્દને જે લોકો સાંભળતા રહે છે તેમને પોતાના કર્મની પ્રેરણા વધુ ને વધુ એ સબંધમાં મળવા લાગે છે. જે વિષયમાં સામાન્ય માણસો જુદિના માર્ગે ગતિ કરતાં યુગાધિ જીવને અટકાવ કરે છે ત્યાં તેઓ, જાણે તેમને કાંઈ સમર્થ સિદ્ધાંત દોરી રહ્યો હોય તેમ, આ સહજપ્રત્યાથી, આ ઉચ્ચતર જ્ઞાન-સક્રિયની પ્રેરણા દ્વારા જીવનની ગૂંથોમાંથી માર્ગે કરતાકરતા સીધેસીધા પોતાના હૃદયે પહોંચી જાય છે.

સહજપ્રત્યાની આ સક્રિય આજો તે એક અપવાદ જેવી, અસાધારણ છે. પણ અવતો કાલના માનવ માટે, નવી માનવજાતિ માટે તે એક સ્વાભાવિક અને સર્વસુલભ વસ્તુ બની રહેવાની છે. તો સામેસામે એ પણ બનવા બેગ છે કે એ નવી સક્રિયતા દર્શકો હોયેામ થતાં માણસની જુદિની બીજી સક્રિયતાને દાનિ પણ પહોંચે. માણસમાં વર્તમાની આરીરિક સક્રિય દલી નથી રહી તેવી રીતે-પરમમાનવ પાસે આ વિકસેલી મનોમય સક્રિય - પોતાને તેમ જ અન્યને ઉત્તરવાનો આ સક્રિય ન પણ ટકી રહે.

આજના માનવે આ વસ્તુસ્થિતિ સમજી લેવાની છે, પૂરતી ઉપર મનુષ્યે આજ લગીમાં બધો વિકાસ સાધ્યો છે. અને તેમાં તે પોતાના જુદિવિકાસ માટે તે અદેખર અર્થ હાઈ શકે તેમ છે. એ કે એ વિષયમાં મનુષ્ય મિથ્યાબિમાની પણ થઈ ગયો છે એ વાત પણ સ્વીકારવાની રહે છે. પરંતુ બાવ વિકાસ માટે તેની આજ્ઞાલગીની આ પ્રાપ્ત પૂરતી નથી. આ હકીકત મનુષ્યે હિંમતપૂર્વક સ્વીકારવાની છે. આવતી કાલના માનવની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ પોતાના અંતરમાં નિગૂઢ પડેલી આ વધારે સમર્થ જ્ઞાન-સક્રિયને પ્રાપ્ત કરવાની બનશે. મનુષ્યે આ સહજપ્રત્યાને માટે યોગ્ય કરવાની છે, તેને પોતામાં પ્રગટ કરવાની છે અને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તેને દૃઢથી કામ કરતી કરી મૂકવાની છે. એમ બનશે ત્યારે પરમમાનવતા પ્રત્યેના પંચ તેને માટે મોકળો બનશે. એ મધ્ય પર હદમ માંડવા પછી મનુષ્યની દિલસૂટી, કળાઓ, ઔદ્યોગિક વિદ્યાઓ, તીતિરીતિ, સામાજિક જીવનવ્યવહાર તથા પ્રાણ-સક્રિયની બીજી પ્રવૃત્તિઓ આજની પેઠે એકના એક જ કુઠામાંથી ફૂટી કરતી મન અને પ્રાણની કિશોરો કે જે જ નહિ રહે. પરંતુ એ અંધી ધટતિઓ પ્રાણ અને મનની પાછળ

રહેલા વધારે મહાન સત્યને શોધવા મટેની તથા એ સત્યની શક્તિને આપણા માનવજીવનમાં વ્યવસ્થાપવા મટેની સાધનરૂપે બની જશે. આ બદલ સત્યને શોધવું અને પામવું એટલે કે આપણા પોતાના તથા પ્રકૃતિના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સત્યને શોધવું અને પામવું. અને એ સત્ય એ જ છે આપણું સાચામાં સાચું સ્વરૂપ.

પણ અહીં એક વસ્તુથી આપણે ચેતવાનું છે. મનુષ્યના આ જે અંતરતમ સત્ય સ્વરૂપને આપણે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે નિશ્ચયે જોતાં જીજ્ઞાસુ અને કૃતજ્ઞ છે તે પરમમાનવના સ્વરૂપથી તદ્દન જુદું છે. નિશ્ચયે કહી શકાય કે પરમમાનવ માનવપ્રાણ આજીવનમાં જન્મે છે. એ અત્યંત જોશવર છે, પણ સાથેસાથે અત્યંત છીછરા પણ છે. આપણે જે પરમમાનવની વાત કરીએ છીએ તેનું અંતરતમ સત્ય આત્મતત્ત્વમાંથી ધોણેલું છે; તે આધ્યાત્મિક ચેતનાનો જન્મેસો પરમમાનવ છે. નિશ્ચયે કહી શકાય કે પરમમાનવ સાથે આ પરમમાનવની કહી શકાય તેવી બેળસેળ ન થવી જોઈએ.

જોઈએ; નિશ્ચયે પરમમાનવ (superman) શબ્દ ચોક્કસ છે એટલે આપણે બધા માનવજાતિ મટેને સંબોધતા પ્રયોગ કરીએ ત્યારે, ઇચ્છાઅનિચ્છાએ પણ નિશ્ચયે કહી શકાય કે પરમમાનવ આપણી સમક્ષ આવીને પડેલા છે જ નહીં નિશ્ચયે નિશ્ચયે વિચારસરણીમાં કોઈક તરફ જોઈએ પરમમાનવને સત્ય પૂર્ણ પણ છે. નિશ્ચયે જોઈએ કહે છે કે આજની આત્મતા અસંતોષકારક માણસમાંથી પરમમાનવને વિદ્યાસ સાધવો જોઈએ. આપણું સાચું કલ્પ છે, ત્યારે એ એક મોટું સત્ય ઉચ્ચાર છે. વળી, માનવજાતિના ક્ષેત્ર તરીકે તેણે જે સ્વ રજૂ કર્યું કે આપણે આપણું સ્વસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું એ પણ જીવન વસ્તુ છે. મનુષ્યને તેનું સાચું આત્મસ્વરૂપ, તેની સાચી પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી. એ સત્ય પ્રકૃતિ દ્વારા જ તે પોતાના જીવનના સફળતાથી અને સ્વાભાવિક રૂપે નિર્વાહ કરી શકે. તેમ જોતાં આપણે નિશ્ચયે કહેલી બૃહમાંથી બચવાનું છે. એણે કહેલો પરમમાનવ એવો માણસ જ રહે છે. માન તેની અત્યારની શક્તિએ અતિશય વૃદ્ધિ પામે છે. તેમાં જે બળનું તત્ત્વ અત્યંત પરાક્રમ્ય એ પહેલું છે અને એ બળ એવું પોતાના પ્રકાશ હેઠળ મનુષ્યમાં રહેલી બીજી બંધી વસ્તુઓને કચડી નાખે છે. આપણે આદર્શ આપે ન હોય શકે. આપણને આજે જુદું સ્વરૂપ રીતે જોવા મળ્યું છે કે જેણે બળની પૂર્ણ જગતને કચડી શકે છે. એમાંથી જન્મે છે બળવાનોના અત્યાચારો અને માનવજાતિને સર્વનાશ.

જૂડ પૃથ્વી: અને જીવન્ત મનુષ્ય વચ્ચેના સેતુ વનસ્પતિ છે. પૃથ્વી પોતાના પેદાશમાંથી રસ ચૂસી ગ્રાહીને વનસ્પતિઓને જીવડે છે, પરિપુષ્ટ બનાવે છે અને આ વનસ્પતિ ખાઈને જ પ્રાણીમાત્ર જીવે છે. વનસ્પતિ ન હોત તો પૃથ્વી ઉપર જીવન જ ન હોત. પૃથ્વી, વનસ્પતિ અને પ્રાણી-આ ત્રણેના ત્રિકાણ એ જ જીવન-ત્રિકાણ. પૃથ્વીના રસકક્ષને ક્ષાસ થતાં વનસ્પતિઓનાં રસવીર્ય ક્ષાસ પામે છે અને વનસ્પતિઓના રસકક્ષ બીજી જતાં પ્રાણીજીવન નિઃસરવ અને નિર્વીર્ય અને છે. આમ એકની અસર બીજી ઉપર થાય છે જ.

વનસ્પતિઓનો આજે વિપુલ સંદાર ચાલી રહ્યો છે, વનો નાશ પામ્યા છે. રાજ-પૂતનાનું રણ મુજરાત તરફ વધી રહ્યું છે. નદીઓનાં પાણી પશુ સુખવા લાગ્યાં છે, ખેતી નિષ્પ્રાણ બની છે. જમીનનો કસ લગાડ્યો છે. વનસ્પતિ ઉપર જીવનાર દોર મરવાને વાંકે જવી રહ્યાં છે અને દોરની કુદંશાનું પ્રતિબિંબ માનવજીવન ઉપર પડ્યું છે. પૃથ્વી, વનસ્પતિ, પશુ અને માનવ—આ ચારેયના અખંડ વર્તુલમાં કોઈપણ રચણે વિરોધ પડે છે તો આ જીવનગમ્ભીર વેપચ્ચ જીવલ થાય છે અને તેની માઠી અસરો ચારેય ઉપર લેવામાં આવે છે.

ભરતમૂર્તિએ ભાગીરથી પાસે ચોગ્ય જ કહેવડાવ્યું છે કે ‘મયલિ વસુધારે | શરીરમલિ સંતારવ્ય |’—ભરતમૂર્તિ વસુધારા ! તું આ સંસારનું શરીર છું.

૧ ખરી રીતે જન્મતાં જડ નેચી કોઈ ચીજ જ નથી. ‘પૃથ્વી માતા’ નામનાં કાવ્યમાં અક્ષતકવિ શ્રી. પૂલલાલ આ આવ સુંદર રીતે બ્યક્ત કરી રાક્યા છે:
કહી ક્યમ રાકાય કે જડ અજીવ છે આ પ્રશ ?
અચેતન સમાં સચે હીસડ માધી ને પ્રસ્તરો.
પરંતુ તલીયો જ વેતનવણો વહે છે હરો.
વનો વિહંગ પ્રાણી ગાનવસંગમાં ચો પાધરો
તહીં થકી જ જન્મિયા પૃથ્વીને રસે લગ્યા;
થયા પરમપુષ્ટ ધૂળ મહીં પાકિયા ધાન્યના
કરી હનગ પહોડ કૈં; ત્યમ જતાંય રૂં માન્યતા
ધરિત્રી દહવે જીવોજીવ ભરેલ પ્રાણો નર્મ ?

અને ચાલસેંડનો મસદ્દર કવિ A. E. પણ પ્રત્યેક જીવન્ત વસ્તુની પૃથ્વી તો માતા છે એ આવ સુંદર રીતે બ્યક્ત કરે છે :

“ But I have touched the lips of clay
Mother, thy rudest sod to me
Is thrilled with fire of hidden day
And haunted by all mystery. ”

જહદારશ્યક ઉપનિવદમાં “ ઈર્ષાં વૈ મૃત્યુર્ન પ્રથિવીરસઃ, પ્રથિવ્યાઃ વાપઃ, આપામોવધયઃ, ઔદગીર્ણો, પુષ્પાણિ, પુસ્પાણો ફલ્લાણિ, ફલ્લાનોં પુરુષઃ, પુરુષસ્ય રૈતઃ ॥ ”

પ્રાણીમાત્રનું રસસ્થાન પૃથ્વી છે, પૃથ્વીનો પરમ રસ પાણી છે, પાણીનો પરમ રસ ઔષધિઓ (ઔષધ્યઃ ફલ્પાદાન્તાઃ અર્થાત્ આપણે જે ધાન્યો ખાઈએ છીએ તે બધી ઔષધિઓ) છે. ઔષધોનો અર્થ જ ફલ પાકી ગયા પછી વનરપતિઓ કર્માઈ જાય તે અર્થાત્ શાકાન્ન (cereals) અને શિંગીયાન્ન (leguminous) ખાનનેનો. ઔષધિઓમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ઔષધિઓનો પરમ રસ પુષ્પો છે, પુષ્પોનો પરમ રસ ફલો છે. ફલોનો પરમ રસ પુરુષ છે અને પુરુષમાં પરમરસ રૈત-બીજ છે.

અર્થાત્ પૃથ્વીનો પ્રાણરસ પીને જ પ્રાણીમાત્ર પરિપુષ્ટ થાય છે. આથી જ આપણા પૂર્વજોએ વસુંધરાને છવન્ત મણી છે. આજે આ પૃથ્વીને મૃત ગણીને સર્વ બ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. પરમ કુરુષ્ણામયો પૃથ્વીમાતા તેના બાળકોને કહી જુએ મારતાં નથી, પરંતુ મૃખ સંતાનો બપોરે પોતાની માતાને જુલો જઈને એનું ખૂબ દાદન કેમ કરું—એમાંથી ખૂબ ધન કેમ કમાઉં, એનાથી હું સમૃદ્ધ કેમ થાઉં—આવું આસામાજિક કાર્ય કરવા તૈયાર થાય ત્યારે વસુંધરા રીસાઈ અને કહે તેમાં વાંક વસુંધરાનો તકિ પછા આપણો. દ્રેઢદેશી ઘાબો એકર એકી તેમાં બનાવદી ખાતરો નાખી, વધુમાં વધુ ફાલ કેમ ઉતારવો એ જ સ્વાર્થ—આવના બપોરથી મનુષ્યના મનમાં ધર કરી રહી છે ત્યારથી પૃથ્વી એ છવન્ત માતા છે તે જુલાઈને તે જડ-હાથીન—છે એમ માની આજનો વર્તાવ ચાલી રહ્યો છે. તેના ફલ તરીકે બગાળનો દુઃખજન ગણાવી શકાય. વિવેકબળેનો વિનિષાત પણ સદસમુખી જ હોય ને ?

આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ આથી જ પંચમહાભૂતોમાં પાર્થિવ વસ્તુને પ્રધાનપદ આપેલું છે. કારણકે એના જ ઉપર સૃષ્ટિનો આધાર છે. આ પરમ તત્ત્વને એક છેડે માટી છે અને બીજે છેડે મનુષ્ય છે. બન્ને વચ્ચેનો સિત્ત એ વનરપતિઓ છે. આ મણમાંથી એકને પણ આપણે તરકારીશું તો સંવાદિતા તેટલે બંશે નાશ પામવાની જઃ જણીને કાપ્યાં, વસુંધરા ઉત્પન્ન બની, તેને રસ હવાયો. પરિણામે, પશુજીવન કુર્બલ બન્યું. પશુઓ કુર્બલ બનતાં માનવજીવન ઉપર તે બન્નેની અસર થવા લાગી. પ્રણેનો ત્રિકાણ એ છવન્ત્રિકાણ છે. એક પાદનો નાશ થતાં તેની અસર આક્રીતા એ પાદોને પણ ચલાવી જ. આજે આપણા આ ત્રણેય પાદો કુર્બલ થયા છે અને પરિણામે માનવજીવન, પશુજીવન અને પૃથ્વી—ત્રણેય કુર્બાં દરિદ્રી થયાં છે.

અનેક જાતની મુદ્દોત્તર યોજનાઓ આજે બહાર પડે છે. આ યોજનાઓમાં જ્ઞા-શોષણ યોજનાને પણ યોગ્ય-સ્થાન મળતું નોંડ્યું. ખેતીની સુધારણા, મ્યુનિસિપાલિટીની સુધારણા, લોકલ એડર્સની સુધારણા, શિક્ષણ સુધારણા—આ બધામાં જ્ઞાશોષણ યોજનાને એ આપણે વિસારીશું તો એ સુધારણાઓ એકપક્ષી અને અપૂર્ણ જ રહેશે.

કારણ વનરપતિઓ ઉપર જ છવન્ત અવસંબેધ છે. પૃથ્વીમાંથી રસ ખેંચી છવન્ત નિભાવવાની શક્તિ નથી પશુઓમાં કે નથી માતૃવીઓમાં. એ શક્તિ તો ફક્ત વનરપતિ-

એમાં જ છે, આપણાં શાસ્ત્રાણ, ફોર્મ, ઈમારતી માકામો, પુષ્પો, ધાનો, બીજ વગેરેનો આધાર વનરંપતિઓ જ છે, એટલે કેઈ પણ સુકોત્તર યોજનામાં વનરંપતિઓ તરફનું દુર્લક્ષ નહિ જ હોય એમ માની લેઈએ.

વનરંપતિ સામ્રાજ્યમાં પણ ચારે બાજીં લખવું છે વૃક્ષો ઉપર. આપણે સહેરાની સીકલ બદલવી છે, રસ્તાઓની સીકલ બદલવી છે, દેશની સીકલ બદલવી છે. આવે વખતે જે સુકોત્તર યોજનાઓ વિચારવામાં આવે તેમાં વૃક્ષારોપણ યોજનાને જો વિચારવામાં આવે તો તે મોટી ભૂલ જ લેખાશે.

આજે આપણાં સરત ભરુચ અમરાવાદ જેવાં સહેરા છુલો : એના રસ્તાઓ છુલો, એની ઉપરનાં ઝાડો છુલો, એના બગીચાઓ છુલો, સહેરાની ચોતરફ ફરતો ૩-૪ માઈલનો વિસ્તાર છુલો. ક્યાંયે આંખ ઠરે એવાં વૃક્ષો છે, બગીચા છે, ફૂલઝાડો છે ? રોયને કોતરતાં જ સહેરાની સરકારિતા અને સૌન્દર્યભાવનાનું સ્મરણ કરાવે એવું કંઈ છે ખરું ? ફૂલઝાડો, ઇમારતી લાકડાં માટેનાં વૃક્ષો, શેભા માટેનાં વૃક્ષો, —આ બધાનો વિચાર શું આવરવડે નથી ? આપણાં સહેરા નહેરવતો જેવાં રંગાપામણાં હોવાં જોઈએ અને એ માટે ટેર ટેર વિવિધ વૃક્ષવિધિઓ (species), હાથવૃક્ષો, પુષ્પવૃક્ષો, ઉલનો, ઉપવનો આપણે ચોજનાં પડશે. સહેરાના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર કેવી જાતનાં વૃક્ષો વાવવાં, જાહેર ઉદ્યાનોમાં કેવાં વૃક્ષો વાવવાં, ડાક બંગલાઓ અને મીમતાના બંગલાઓના કંપાઉંડોમાં કેવી જાતનાં ઝાડો વાવવાં, સહેરાની ચોપાસના ૪-૫ માઈલના વિસ્તારમાં તેમના રસ્તાઓ ઉપર કેવાં વૃક્ષો વાવવાં, નહેરા દોમ તો નહેરાની મને બાહ્ય ઉપર કેવાં વૃક્ષો વાવવાં, ચાળાઓમાં કયો જાતનાં ઝાડપાન વાવવાં—આ બધું વિચાર્યા વિના આપણને દબે ચારે એમ નથી.

હમણાં '૧૯૨૮ સાયન્સ ને ૧૯૨૭ ફેબ્રુઆરીના અંકમાં એમ. એસ. રેખવા આઈ. સો. એસ.નો ' *A Bio-Aesthetic Plan for India* '—"એ બાયો-એસથેટિક પ્લાન ફોર ઇન્ડીયા" નામનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ વિદ્યાને આ વિષયને બહુ સરસ ન્યાય આપ્યો છે. સહેરા, માકામ બધાં આપણે દેશ શેભાવવા માટે આપણે વૃક્ષો, પશુપંખીઓ (flora & fauna) વગેરેના વિચારપુરસ્કર યોજનાઓ ચોજીએ એ માટે પ્રો. લેન્સીઓલ્ટે હોમોને આ અગ્રેજી શબ્દ —"બાયો-એસથેટિક પ્લેનિંગ"—ચોખ્ખો છે, એટલે આમાં વનરંપતિઓ અને પશુપંખીઓ બન્નેની સહાયથી આપણા દેશની શેભા કેમ વધારવી એનો વિચાર બાકી બાક છે. આખી યોજનાને ચાર વિભાગમાં વહેંચી શકાય એમ છે:—

(૧) ખાતગી બંગલાઓ, સરકારી બંગલાઓ, એ'કા, હોટલો, યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો, સ્કુલો, કચેરીઓ, લોકલ બોર્ડ અને યુનિવર્સિટીઓ જેવી પ્રાણી કચેરીઓનાં કંપાઉંડો, સહેરાના રસ્તાઓ, જાહેર ખતોચાઓ, રેલવે સ્ટેશનોનાં પ્લેટફોર્મો—આ બધાની શેભા માટે આપણે સુદર ફૂલોવાળાં તેમજ સરસ પાંખપુષ્પ ફૂલઝાડો પસંદ કરવાં જોઈએ, જે જોનારની આંખોને શાન્તિ અને આનંદ આપે. આવાં ફૂલઝાડોમાં કચિનાર, પિંક કેસિયા, પારસેલો (મંદાર), મેરેચિયા, ગરમાળો, ગુલમોરોનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) ડિ. હો. બોડીના, અને પી. કમલુના રસ્તાઓ માટે આપણે એવાં વૃક્ષો પસંદ કરવાં જોઈએ જે ઊંચાં આપે, ફળો આપે અને ઈમારતી લાકડું પણ આપે. આવાં વૃક્ષોમાં મહો, આંગો, અંગીલી, લિમ્બો, સીસમ, જાંબુ વગેરેનો સમાવેશ થાય.

(૩) નહેરોના રસ્તાઓ (canopy roads)—નહેરોના તમામ રસ્તાઓ ઉપર આપણે આંબા, બીજુ, કેહો, બીલી વગેરે ફલદારો વાવી દેવાં જોઈએ. આંબામાં લંગડો, શરદાર, લિંદ્રીઓ, વગેરે ખૂબ સારી દિશ્વર આપી શકે એવા દિશ્વરો આંબાઓ વાવવા જોઈએ. આપણા દેશમાં નહેરોના રસ્તાઓ હજારો માઈલોના છે, જે ઉપર લાંબો ફળ-દારો ઉતરી શકાય.

(૪) ગામડાંમાં વાવવા લાયક વૃક્ષો—ઈમારતી લાકડાં માટે, ફળો માટે અને બળતણ માટે—આ ત્રણેય કામોમાં ખપ આવે એવાં વૃક્ષો ગામડાંમાં વાવવાં જોઈએ. જે ખેતરોમાં ફૂવાઓ હોય, કેસ કે રેંટ કરતો હોય તેવાં ખેતરોની ચોતરફ આંબા, લિંબુ, પપૈયા, મોસળો, સેતુર વગેરેનાં વૃક્ષો ઉતરી શકાય. ટોર ન્યાં એસતાં હોય ત્યાં ગાંઠન-લિંબો, વડ વગેરે ઉતરી શકાય. એક ગામથી બીજો ગામ જવાના રસ્તાઓ ઉપર ઈમારતી લાકડાં માટેનાં ડાહો વાવી શકાય, ચામતું પાંચર મુલમહોર, કરંજ, મરમાળો, બાંઠનલિંબો, પટિરો—વગેરે સુંદર પુષ્પોવાળાં ડાહોથી શણગારી શકાય. આ વૃક્ષોની આસપાસ નાના નાના ચોતરા બાંધી હોય તો સંખ્યાકોટિ આજીવનફલનિતા ત્યાં બેસવા જાય.

આપણાં જૂનાં શહેરોની બાંધણી તદ્દન દંભધા વિનાની છે. આવાં જૂનાં શહેરોના યુનવર્સિટી માટે શું કરવું એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. ડાહ કહે છે કે એવાં શહેરોના બુદ્ધ કરી નાખી, તદ્દન નવેસરથી જ વસાવવાં જોઈએ. પરંતુ આ ઉદ્દામ વિચારો છે જે અવધારમાં મુકાય એમ જ નથી. આ માટે મ્યુનિસિપાલિટીએ ફરજિયાત, બરચક લગામાં થોડી જગ્યા સંપાદન કરવી જ જોઈએ, તે લગતાં મકાનોને તોડી નાખવી તેની જગ્યાએ સુંદર મકાનો વા મકાન આરેય બાજુ સુંદર ફલદારોવાળા કંપાઉન્ડ સહિત બંધાવવાં જોઈએ અને એવી રીતે જૂનવાણી વિચારના માણસો જેવું અનુકરણ કરવા પ્રેરાય એવું કરવું જોઈએ. કાનપુર, લખનૌ અને આલ્હાબાદમાં પ્રમ્યુવમેંટ ટ્રસ્ટોએ આ બાબતું ઉપયોગી કાર્ય કરવા શીખ્યું છે. અલગત તેની અતિ ઘણી જ ધીમી છે. આવી જગ્યામાં જાહેર સ્નાનગૃહો, રથવાં જોઈએ જેથી માથાકુલ ગરમીના દિવસોમાં થોડો સ્નાન કરી શકે અને એ પાણીને ઉપયોગ ત્યાં ઉપરોક્ત ફલદારોને ઝંટવના કામમાં પણ આવે.

આપણાં મોટાં શહેરોના વિકાસ માટે તો શહેરની ચોતરફના ૩-૪ માઈલના વિસ્તારના તમામ રસ્તાઓ અને જેટલી મળી શકે તેટલી બધી જમીન શહેર ફરજિયાત એકવાપર કરી લેવી જ જોઈએ અને ત્યાં બંગલાઓ બાંધવા માટે નાના નાના પ્લોટો પાગો, પહોળા રસ્તાઓ અને એમાં સારા ઉદ્યાનની ચેજના કરવી જોઈએ. પહોળા રસ્તાઓ ઉપર સુંદર ઊંચા અને ફલમુક્ત વૃક્ષો વાવી દેવાં જોઈએ. આપણા ગરમ દેશમાં રેંક શહેરની આર બાજુએ આવે એવા સુંદર વિકાસ ઉદ્યાનોની રચના આપણે કરવી જ જોઈએ અને ઉદ્યાનો

અને રસ્તાઓની યોજના સફળ પાર પડી કે દુરત જ લોકો એ તરફ વસવા માટે પક્ષપક્ષી કરશે. મ્યુનિસિપાલિટી પાસે પૈસા ક્યાં છે? એની બધી જાણ પાટનારાઓમાં કરવાની, યોજનાલક્ષિત, ઝમિંઓ ક્યાં હોય છે? આવા કલ્પના-મસ્ત, રસિક હલ્લનાં અભ્ય-રસ લઈને ફરનારા શહેરી બાનાઓ ત્યારે મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં આવશે ત્યારે તેમના ઉત્સાહની અનેરી ઝરતીમાં પ્રજાની જગતા તથાજ નથી અને શહેરની સીકલ બદલાઈ જશે. સરતને સોનાની સુરત કહેનારાઓમાં આ ઝમિંઓ, કલ્પનાઓ અને રસિક હલ્લો છે ખરા?

આપણી શહેરો મોટે ભાગે નદીઓ ઉપર જ વસેલાં છે. સુરત શહેરનાં બંદરોની બરાબર ખીલવણી સાથે તે નદીની બન્ને બાજુએ આપણાં વેપારીઓની મોટી મોટી પેઢીઓ લેણી રહે અને છુટાછવાયા બંગલાઓની કારોથી વિચાળ સરિતાતટની રીંછામાં એક જ રહી રહે. સ્વરાજ્ય લાઈકમાં છે એટલે સ્ટીમ લોન્ચો દ્વારા બાજુબાજુનાં ગામડાંની અવરજવર અને વેપારની વસ્તુઓ વગેરેની લાવજવલ પણ એ દ્વારા વધશે.

રસ્તાઓ ઉપરનાં વૃક્ષો

આપણાં મોટાં શહેરોના રસ્તાઓ વિશાળ અને રમ્ય હોવા જોઈએ. એ તરફના જે વિશાળ કુદપાયો ઉપર ૩૦-૩૦ ફીટને ઊંચે બન્ને બાજુ છાયાદક્ષે વાવવાં જોઈએ. આ વૃક્ષોનાં નામ ઉપરથી જી રસ્તાનું નામ પણ પાડવું જોઈએ. અષાઢતાં વૃક્ષો બન્ને બાજુ હોય તેને 'અષાઢ એવન્યુ', કાંચનાર વૃક્ષોને 'કાંચનાર એવન્યુ', મરમાળાનાં વૃક્ષોને 'કલ્પિતાર વિચિત્ર' આવી નામો આપીને આપણે વૃક્ષોનું જીવન વધારીશું અને લોકોને પણ વૃક્ષોનો પરિચય થશે. મરમાળાનાં વૃક્ષોને પીળાં સોનેરી ફૂલો આવે છે; બરે ફૂલ વખતે આપણું જાડ રોડે કેમ ન મહાઈ મથું હોય એટલું બધું રમ્ય લાગે છે. શુભમહેરને લાલચોળ ફૂલો આવે છે. Flame of the forest ફ્લેમ ઓફ ધી ફોરેસ્ટ—એવું અંગ્રેજી નામ છે. આપણે જ્યાં ફૂલથી છવાઈ મથું હોય છે ત્યારે એનો દેખાવ દરથી સોનું ખાતે જોઈએ છે. આ બન્ને વૃક્ષોને એક જ વખતે (મે મહિનામાં) ફૂલ આવે છે, હવે પૂટયાથ ઉપર રસ્તાની બે બાજુ ઉપર આપણે આ બે વૃક્ષોને અપારજન્યર અર્થાત્ બે શુભમહેરની વચ્ચે એક મરમાળો અથવા બે મરમાળા વચ્ચે એક શુભમહેર—ચાઓ હોય તે ફૂલ વખતે આ રસ્તાની રોજતા કેટી હોય કે દેવો પણ તે જોવા નીચે પૃથ્વી ઉપર જતરે. આવા જ રીતે બીજા રસ્તા ઉપર બે પેટેદોરનાં વૃક્ષો હોય,—એનાં સુંદર પીળાં ફૂલો પુષ્પાઈના રસ્તા ઉપર અથાગે જોવાં હશે—અને વચ્ચે સૂરા ફૂલવાળાં જોરે-દાનાં વૃક્ષો હોય—અને આ બન્ને વૃક્ષોને એકિત્રમાં એકી સાથે જ ફૂલ આવે છે—તો કેવો સુંદર રસ્તો લાગે! પેટેદોરનાં નાં સોનેરી ફૂલો વચ્ચે જોરે-દાનાં આસમાની ફૂલો કેવાં રમણીય લાગે? આવી જ રીતે જોએ રસ્તા બે તરફ બે મેતરજિગી (સ્પેષોડોઆ)નાં વૃક્ષો હોય અને તેની વચ્ચમાં પાંદરેલાં હોય તો? મેતરજિગીનાં મોટાં વૃક્ષો ઉપર મોટાં કેસરી રંગનાં (orange-crimson) સુંદર ફૂલો બેસે છે. સુઅઈમાં મેપિચન્સો રોડ ઉપર સ્પેષોડોઆ (મોટી પાટા)નાં અનેક વૃક્ષો રોપેલાં છે. આ પેલી વચ્ચે એક પાંદરવા (ઈરીથ્રોના ઇન્ડીકા) તું જાડ હોય. આ પાંદરવાને આખરનાં જોવાં લાલચોળ (scarlet red) જેમ્સને મળતાં ફૂલો આવે છે. બન્નેને ખીલવાનો લખ્ય માસમાં જ છે, કેસરી રંગી સ્પેષોડોઆ વચ્ચે લાલચોળ પાંદર-

વાનાં વૃક્ષોથી કેવો સુંદર શિકાવ લાગે ! શું સૌન્દર્ય ! વાદવદા ! આવા રસ્તા ઉપર ફરવા જવાનું કેને મન ન થાય ? રહેલોડીઆ અને પાંદરવાનાં પુષ્પોથી આપણી દલ્હનાઓની વેણીઓ પશુ વધુ શોભશે.

ચોથો રસ્તો કેસીયા નોડોસાનાઃ પરદેશી વૃક્ષ છે પરંતુ એનાં શુભાળી ફૂલોની મોટી લટાર જેવી અમરીઓથી ન્યારે આ વૃક્ષ છવાઈ જાય છે ત્યારે આનો દેખાવ ખરેખર લગ્ન લાગે છે. કેસીયા રીહયા, કેસીયા નોડોસા, કેસીયા ઇમાર્જીનેટા—આ ત્રણેય કેસીયાની ખતતનાં વૃક્ષો કુખમ્મના રસ્તાઓ ઉપર આપણું જ્વાન મેઝ્યા વિતા રહેતાં જ નથી. કેસીયા નોડોસાનાં શુભાળી પુષ્પો (pink) અને તેની વચ્ચે કેસીયા ઇમાર્જીનેટાનાં શુભાળી ઓંચ લેતાં રાતા ફૂલો (pinkish red)વાળાં વૃક્ષોથી આ વિધિકાની શોભા ખરેખર દિલચસ્પ અને.

કાચનારનાં વૃક્ષોનો પરિચય ઘણા ઓછાને હશે. વેલો આની છાલનો ઘણા ઉપયોગ કરે છે. ખીડો વાળવા માટે આસોજાનાં પાન આવે છે તે જ કુટુંબનાં આ વૃક્ષો છે. આ યુગ્મવતી વૃક્ષો ખરેખર ફર્માનીય વૃક્ષો છે. બે પાન કેમ જાણે એકાધેકાં ન હોય એવાં એનાં મોટાં અજઘતાં પાન થાય છે અને એની ઉપર શુભાળી ચિત્ત વગેરે ચિત્ર ચિત્ર રંગનાં મોટાં સુંદર ફૂલો આવે છે ત્યારે આનો દેખાવ લગ્ન લાગે છે. આખી દુર કાચનાર વૃક્ષોની હોય તો એ રસ્તો એતાં આંખ ધરાય જ નહિ. આ કાચનારનાં વૃક્ષોને શુભાળી, શ્વેત, જરા શ્વેત શુભાળી એવાં ચિત્ર ચિત્ર રંગનાં પુષ્પો ખેસે છે. બે શ્વેત રંગી કાચનાર વૃક્ષો વચ્ચે એક શુભાળી કાચનારનું વૃક્ષ વાવવામાં આવ્યું હોય તો કેવું રમ્ય લાગે !

ઉપર નો ચોક્કા ઘખલાઓ આવેલા છે તે એક જ વખતે ખીલનાર વૃક્ષોનાં છે.

પુષ્પવૃક્ષો સિવાય મધન છાયાવૃક્ષો પશુ રાત્રીમાંજે ઉપર વાવી શકાય. પુષ્પજીવ, અશોક, કમરખ, કદંબ, આસોપાલવ, લિંબડો, આંગલી, પારસખીરજો—આ વૃક્ષો છાયાવૃક્ષો તરીકે ઉપયોગી છે. અશોક જ્યારે પ્રધિપત થાય છે ત્યારે એનાં લાલચોળ ફૂલોના મોટા યુગ્મજીવોનાં ફર્મન કરીને આંખ કુતામ થાય છે. પારસખીરજાનાં મોટાં ખીજા રંગનાં ફૂલો લોભાઈમ પલ્લવો વચ્ચે સુંદર દસ્ત ખડું કરે એવાં છે. લિંબડાને ફૂલો ખેસે છે ત્યારે એની ખુલ્લો દુર દુર સુધી વાતાવનંધુને સુરલિધો ભરી ચૂકે છે. આસોપાલવની છાયામાં વરેમાર્ગોએ જરૂર ચોક્કાં થોભી જવા લલચાય. આવાં સુંદર વૃક્ષોની વચ્ચે અમુક અંતરે એકાદ સુંદર ફૂલવાળું જાક નાખવામાં આવ્યું હોય તો એ દેખાવમાં અનરૂપ વધારો કરે.

સાહેર બહારનાં વૃક્ષો

પી. કમ્પ્યુના માથુસો સમકો ઉપર ઝાડો ઉઠેરવા માટે ખૂબ પરિશ્રમ કરે છે. નાના છોડવા પછરો વગેરે ન ખાઈ જાય એટલા માટે અજખત પાંજરાં ઓઢવામાં આવે છે. અમુક અંતરે નિયમિત પાણી પાવામાં આવે છે. પરંતુ રસ્તાની બે આજુ ઉપર આવેલ ખેતશોમાં વછો પડે એટલા માટે આ વૃક્ષોને આપણા બેવકૂફ એટલેતા વધવા દેતા જ નથી, કાપી જ નાખે છે. લાખી રૂંધિયાનું ખર્ચ પરિણામે એવે જાય છે. પી. કમ્પ્યુ. ખાતાએ

પણ આ અનુભવ ઉપરથી ઘણું સીખવાનું છે. સમઢીનાં વૃક્ષોને વંછો ખેડતો લાભદાયક મળે છે. તો પછી ખેતરો આવેલાં હોય ત્યાં બનને જાણુ સમઢીનાં વૃક્ષો શું કામ ન નાખે? ખેતરો દૂર હોય ત્યાં ઇલાવાળાં વૃક્ષો ઉછેરની શક્ય. સમઢી, આવળ, વિલાયતી અગિયો-આર્વાં ઝાડો પી. કબકુ. રસ્તાઓ ઉપર નાખે તો ખેડૂતોને તુલસાન ન થાય તેમજ બળતણ માટે લ્યાંચે ત્યાંચે ગાં લાકડાં કામમાં આવી શકે. બકરાં અને ગાદરાં માટે સમઢી અને આવળનો ખાલો ખાવા દીક કામમાં આવે. પોંક વખતે આવાં શરૂઆતી વૃક્ષોની નાની નાની શાખાઓ ખેડૂત કાપી લાવી ઝીની અધીટી પણ નાખી શકે. આજે તો જે ઝાડ નાખીશું તે પણ ખપવું જ છે એમ માની વિચારણુ અમલદારોએ પોતાના રસ્તાઓને ચેનકેન પ્રકારેજી નિર્ણયિત બનાવવા જ રહ્યા.

મોટાં શહેરોની આલુઆલુ ગામડાંમાં જવાના જે રસ્તાઓ હોય છે તે રસ્તાઓ ઉપર મુનિશિપાલિટીએ (અલખત તે એકવાચર કરી લીધા પછી જ) મહુડા, બંધુ, આંબલી, કાકી, સીસમ, ચિરીય, મોરબી ખાવળ, બગે આવળ વગેરેની એવનુ બનાવવી નોંધએ. ફળ, ફૂલ અને લાકડું વધુપ કામમાં આવે એવાં વૃક્ષો નાખવાં દિતાવડ છે.

બુદ્ધ, મુકેશિપટલ, ચિરીય જેવાં ગમનચુખી વૃક્ષો શહેરના સરિયામ રસ્તાઓ ઉપર કદી વાવવાં ન નોંધએ. કારણકે વીજળીના તારો નાખવામાં તેઓ મુશ્કેલી આવે. માટે બહુ ઊંચાં વૃક્ષો શહેરના સરિયામ રસ્તાઓ ઉપર કદી ન વાવવાં નોંધએ. આવાં વૃક્ષો ઉછાનોની ચોતરફ વા કોસેજ શેડ તરફ વાવવાં નોંધએ. બુદ્ધનાં અધોવિષ્ણી મ્વેતરંગી ખુશ્મોહાર ફૂલો અને એનાં એટલાં જ સુંદર પગાપી આ વૃક્ષનો અનાદર કરવા જેવું તો નથી જ. મુકેશિપટલ બંગલાઓ, હોસ્પિટલો, ખાગોના કંપાઉન્ડમાં વાવવાં નોંધએ.

ગામડાંનાં વૃક્ષો

દિંદુરધાન એ ગામડાંનો દેશ છે અને એકલાં શહેરોને સમગ્રીને જ આપણે તદિ બેસીએ. ગામડાંમાં આજે આવળનું ઘાતણ કાપવા માટે આવળનું ઝાડ શોધું જડતું નથી. નાના નાના ખુશળા આવળના ઝાડ આટલા માટે જાગે જ જિયા વધવા પામે છે. ગામડાંમાં ઢોરને ચરવાનાં બીડ હોય છે. બીડ ખેડૂતની પોતાની સાલિડીનાં હોય છે. આ બીડમાં આવળનાં વૃક્ષો ઉછેરવાં નોંધએ. સમઢીનાં વૃક્ષો પણ સહેલાઈથી ઉછેરની શક્ય. ખેતીના ઉપયોગમાં આનાં લાકડાં ખેડૂતોને કામ આવે છે, બળતણ માટે પણ કામ આવે છે. મોરબી જમીનનાં ખેતરોના છેડે આંચા, બંધુ, મહુડા વગેરેનાં વૃક્ષો ઉછેરવામાં આવે છે એ પ્રમાણે ઉત્તેજન આપવું નોંધએ. મોટાં ખાવા ઉપર ગામોવાગ તદિ તો દર પાંચ ગામડું એક જૂથ બનાવી, ત્યાં વૃક્ષારોપણ-પર્વ નામકિત સીપુરોની હાલ્દીમાં ઉજવાવવું નોંધએ. જે વધુ ઝાડો ઉછેરે તેને ઇનામ અને અન્ય પ્રતિભાને રાજ્યે આપવાં નોંધએ. ગામડાંના રસ્તા ઉપર ડિ. લો. બોર્ડ ઉપયોગી ઝાડો ઉછેરવા માટે તબતોડ પ્રયત્નો આદરવા નોંધએ. ગામડાંની નિશાળ એ ગામડાંનું સંસ્કારકેન્દ્ર છે. એમાં નાનો પણ સુંદર ફૂલોના કપારા-વાલો બગીચો બહુ રાખવો નોંધએ, અને તેા તેવા કંપાઉન્ડમાં ફૂલોની હવિયાળી (લોન્ડ) કરવી. ગામડાંનું પાથર આજે પણ અમુક બાવ અને લાચરતાનું રસરણ કરાવે છે. ત્યાં સુંદર ફૂલઝાડો વાવવાં નોંધએ.

નદી ઉપર આપણાં ગામડાં આવેલાં હોય છે તો નદીકિનારે પણ સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે. ઉત્તરનાં રાત્રીનાં પ્રાસાદન આપણું જોઈએ.

અ્યાં ખારી ખીની હોય ત્યાં, ચક્ર હોય તો, નાળિયેરીનાં લાખો કાઢ વપાડનાં જોઈએ.

આપણાં પ્રાચીન રહેણાં સ્મરણ

આ લખતી વખતે રામાયણમાં કરેલ અથોપવા નગરીનું વર્ણન મને યાદ આવે છે. શબ્દક્રમવિદ પરિણત પ્રતાપાળા એ આર્ષ કવિની વાણીની મીઠાઈ તો ઓર જ છે. પરંતુ એમાં એક પણ સ્ત્રીજને હોદી દેવામાં નથી આવી એ એ આર્ષ અન્યની વિશેષતા છે. ખાર ચોળન લાંબી એ મહાપુરીમાં મોટા રસ્તાઓ દત્તા, (સુવિમક્ત મહાપથ), રાજમાર્ગો લુહા દત્તા, આ રસ્તાઓ ઉપર દંત્રેશ પાછીનો હંટકાવ થતો હતો (ગલસિક્તેન નિલ્યકા), અને એ મહારસ્તાઓ ઉપર આવેલાં જુદો ઉપરથી જુદો ખરતાં તેથી રસ્તાઓ પુષ્પોથી અવ-કીર્ણ રહેતા (સ્વત્ત પુષ્પાન્નોલેન), આ મહાનગરીમાં અનેક ઉવાનો અને ઉપવનો દત્તાં (ઉવાનપવનોપેતાં) અને આર્ય બાણ મગનયુગી સાલજ્યો (મહત્તી સાલમેસાલામ્) આવેલાં દત્તાં.

અને લંકાનું વર્ણન પણ કવિએ કેવું સુંદર કરાવ્યું છે! લંકાનગરી દસ ચોળન વિસ્તારવાળી અને વીસ ચોળન લાંબી હતી. અને કયાં કયાં જુદોથી તે વિભૂષિત થયેલ હતી તે પણ આપણને અતાવે છે:

સંપક, અરોહ, બુદ્ધ, ક્રાહ, તાહ, તમાહ, કણ્ડસ, નાગકેસર, હિન્તામ, અર્જુન, નીપ (કકંબ), સપ્તપર્ણ વગેરે જુદોથી નજરી સુપ્ષિપ્તા હતી; ચોમેર તિકક, કર્ણીકાર (અ-માલો), અને પાટલાનાં જુદો શોભી રહ્યાં દત્તાં અને આ જુદો ઉપર મટેલી અનેક દત્તાઓ ઉપર પુષ્પો શોભી રહ્યાં દત્તાં. આ જુદોનાં સુઅંધિ પુષ્પોથી તરબોળ થયેલાં વાયુ શરીરનાં પ્રાણને પોષતો હતો (‘હુવસર્સા સરમિઃ વૃૃૃ પ્રાણસમેઝનિઃ’). અને આવાં તે દિલ્લચ્છ અનેક પ્રકૃતિસૌંદર્યોનાં ક્ષેત્રન મહાકવિ આપણને ડગલે ને પગલે કરાવે છે. આ વર્ણન જ્યારે વાંચીએ છીએ ત્યારે આજનાં આપણાં રહેણાંની કેળાવિત યાદ આવી ચિત્તમાં એદ થાય છે.

કિંકિન્ન-કાવડમાં પંખા સરોવરનું અતિન્નોહર વર્ણન પાંચતાં રાંમાંચ ખર્ચ થાય છે. પદ્મીઓ અને જુદો સાથેનું આપણું તાદાત્મ્ય કેવું હતું તે તો તે જોવાથી આપણને સમજાય છે.

આ વિદ્ય ઉપર ઘણું લખી શકાય એમ છે. પુરુષપ્રયત્નથી આપણાં રહેણાં અને ગામડાં આપણે નંદનવન જેવાં રમ્ય બતાવવાં છે. હવે મહાકવિ મનિસરે શકુન્તલાના પતિ-શબ્દ પ્રયાણ વખતે જે આશીર્વાદ આપ્યા છે—જે અભિવાજ દર્શાવ્યા છે—તે જ પ્રાર્થના આપણે પ્રભુ પાસે વારંવાર કરીશું કે જે વળવન! આ દેશમાં ટેર ટેર રમ્ય સરોવરો, કમલ પુષ્પોથી શોભી રહ્યાં રસ્તામાં જરા પણ સહનતા તપ ન લાગે એવાં હોવા દુઝેથી આપણા માર્ગો શોભી રહ્યાં રસ્તાઓ પદ પરાજની મુદુરજ જેવા કામદ હો અને શાન્તાનુકલ-પવન વાજો અને અંધારો પથ સિવદશાધિકારક હો!

AJIT

PRODUCES

Our Specialities Are

Poplins

Shirtings

Long Cloth

Invincible in every case

Shade, Colour & Designs.

The **AJIT MILLS LTD.**
RAKHIAL ROAD, AHMEDABAD.

નદી ઉપર આપણાં ગામડાં આવેલાં હોય છે તે નદીકિનારે પણ સહેલાઈથી જાય એવાં જાયો. ઉત્તરનાં રાત્રીએ ગોત્સાહન આપણું નોંધાયે.

આ પાસે જમીન હોય ત્યાં, સમય હોય તો, નાળિયેરીનાં લાખો કાઢ વગાડવાં નોંધાયે.

આપણું પ્રાચીન રાહેરોનું રમરણ

આ લખાતી વખતે રામાયણમાં કરેલ અયોધ્યા નગરીનું વર્ણન મને પાઠ આવે છે. સ્વપ્નભરતિવદ પરિચુત પ્રસાવાળા એ આર્ષ કવિની વાણીની મીઠાઈ તો જોર ન છે. પરંતુ એમાં એક પણ સ્તીરને છોડી દેવામાં નથી આવી એ એ આર્ષ અન્યની વિશેષતા છે. બાર યોજન લાંબી એ મહાપુરીમાં મોટા રસ્તાઓ હતા, (સુવિમલ મહાપથો), રાત્રીઓ લુગ હતા, આ રસ્તાઓ ઉપર કંબેલા માણીતો હંટાલ થતો હતો (જલ્લિવલેત નિલ્લસ), અને એ મહારસ્તાઓ ઉપર આવેલાં વૃક્ષો ઉપરથી ફૂલો ખરતાં તેથી રસ્તાઓ પુષ્પોથી અવ-કીર્ણ રહેતા (મુક્ત પુષ્પવર્ષોર્જેત), આ મહાનગરીમાં અનેક ઉવાનો અને ઉપવનો હતાં (વચાનામલ્લવર્ષોર્જેત) અને આર્ય ખાલુ મગનયુગી સાલજ્યો (મહર્ષી સાલ્મેલ્લમ્) આવેલાં હતાં.

અને લંકાનું વર્ણન પણ કવિએ કેવું મુંઝવે કરાવ્યું છે ! લંકાનગરી દસ યોજન વિસ્તારવાળી અને વીસ યોજન લાંબી હતી. અને કયાં કયાં વૃક્ષોથી તે વિભૂષિત થયેલ હતી તે પણ આપણને ખતાવે છે:

મંપક, અયોધ, બુકુલ, કાલ, તાલ, તમાલ, કૃષ્ણ, નાગોતર, દિન્તાલ, અર્જુન, નીપ (કદંબ), સંતપર્ણ વગેરે જોથી નગરી સુપુષ્પિતા હતી; ચોમેર તિલક, કલિંકાર (ગર-માણો), અને પાટકાનાં વૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં અને આ વૃક્ષો ઉપર ચટ્ટેલી અનેક હતાઓ. ઉપર પુષ્પો શોભી રહ્યાં હતાં. આ વૃક્ષોનાં સુગંધિ પુષ્પોથી તરતોળ થયેલાં વાસુ શરીરનાં પ્રાણને પોષતો હતો ('પુષ્પસર્ગ સુગંધિઃ વૃક્ષો પ્રાણસમેલનિઃ'). અને આવાં તે દિક્ષયસ્થ અનેક પ્રકૃતિસૌંદર્યોનાં દર્શન મહાકવિ આપણને કમલે ને પગલે કરાવે છે. આ વર્ણન જ્યારે વાંચીએ છીએ ત્યારે આજનાં આપણાં રાહેરોની કંજાલિખત સાદ આવી ચિત્તમાં ખેદ થાય છે.

દિક્ષિન્ધ કાપડમાં પંખા સરોવરનું અતિમનોદર વર્ણન વાંચતાં રામરાજ ખડા થાય છે. પક્ષીઓ અને વૃક્ષો સાથેનું આપણું તાલત્વ કેવું હતું તે તો તે નેવાથી આપણને સમજાય છે.

આ વિષય ઉપર થઈ લખી શકાય એમ છે. પ્રુપ્રપત્ત્યથી આપણાં રાહેરો અને ગામડાં આપણે નંદનવન જેવાં રમ્ય બનાવવાં છે. કેવળ મહાકવિ કાલિદાસે શકુન્તલાના પતિ-ચુદ પ્રયાણ વખતે જે આશીર્વાદ આપ્યા છે—જે અભિલાષ ફર્યાવ્યા છે—તે જ પ્રાર્થના આપણે પ્રભુ પાસે વારંવાર કરીશું કે જે બળવન ! આ દેશમાં કેર કેર રમ્ય સરોવરો, કમલ પુષ્પોથી શોભી રહ્યાં રસ્તામાં જરા પણ સર્પનો તાપ ન લાગે એવાં છાયા દુષોથી આપણા ગામડાં શોભી રહ્યાં રસ્તાઓ પણ પરાગની ચુકરમ જેવા ક્રામક હો અને શાન્તાનુકૃત્ય પવન વાળો અને અંધારો પંથ સિવલગ્ન્યાજ્ઞક હો !

AJIT

PRODUCES

Our Specialities Are

Poplins

Shirtings

Long Cloth

Invincible in every case

Shade, Colour & Designs.

The **AJIT MILLS LTD.**
RAKHIAL ROAD, AHMEDABAD

સ્વદેશી આંદોલનના પરિણામે અમારાં કાપડ અને મજા વચ્ચે પરદેશી સત્તાએ ખડકેલા પરદેશી કાપડનો ઢગ વેાછો થયેલ. પરદેશી અમલના અંત સાથે રહ્યોસહ્યો અંતરાય પણ દૂર થયેલ.

ઝોટલે આઝાદી પછીના આ પહેલા હીવાળી અંકમાં, બહિર ખબર આપતાં અમને અત્યંત આનંદ થાય છે.

પરદેશી કાપડની ઝોટ પૂરી પાટ તેલું કાપડ આપણા દેશમાં હવે બની ચકે છે.

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

જહાંગીર મિલ

દોસ્તી
અને
દુવાલ

રૂસ્તમ મિલ

કેમ્બ્રિક
અને
સાડી

નવજીવન મિલ

[કસોલ]

પોપલીન
અને
સાડી

ન્યુ જહાંગીર મિલ

[ભાવનગર]

કાઢિયાવાડની આમજનતામાં
ખૂબ વપરાતું છાપેલું કાપડ

• જહાંગીર વકીલ મિલ ગ્રૂપ •

ગુણવન્તનો જન્મ થયો ત્યારે તેના પિતા ધીરજલાલ ને માતા ગોદાવરીના આનંદનો પાર નહોતો રહ્યો. 'રંક ઘેર પ્રભુ પધાર્યો', એમ તેમને લાગ્યું. બંને એક લાગે એમાં કંઈ નવાઈ નહોતી. બન્નેસેક વર્ષની ઉંમરે તો ધીરજલાલ પરભુવા બેઠા થયા હતા. પરભુએ જણાવે વર્ષ થયાં સુધી કંઈ સંતાન નહોતું થયું. જીવન નીરસ ને નિરાશ બનવું જવું હતું. એમાં પ્રવ્રનો જન્મ થતાં હેયું હાય રહે ખરું? છતાંવમાં તબું એતન રેઘયું.

નાનપણમાં જ માબાપ પરભુ પામવાથી ધીરજલાલ જેની તેની ક્યા પર ઉછરીને મોટા થયા હતા. જેના તેના ટોળાટપ્પા ને હાસેલા ખમવામાં પણ મણુ નહોતી રહી. કમરલાંઠક થયે તેમણે પરચૂરણ માલતી નાની સી હાટડી ખોલી. પણ ગામમાં એક મોટો શ્રીમંત વેપારી હતો. એટલેને ધીરજાલ કરતો હોવાથી ગામમાં તેનો જ વેપાર ધમધોઠાર ચાલતો. છતાં ધીરજલાલ પોતાની મહેનત, પ્રામાણિકતા ને મીઠાશથી ઉદ્ધર્નિર્વાહ પૂરતું કમાઈ લેતા. સહુલાગ્યે સી સ્નેહાળ, સરેકારી ને સેવાભાવી સાંપડી હતી.

બાળક ગુણવન્તે હાસ્યકબોલથી ધરને ચૂંચવું કરી મૂક્યું. ત્યારે તો માબાપને જીવન ખન્ન થન્ન થતું લાગ્યું. તેના પછી બીજું બાળક નહિ થતાં તેમનાં સર્વ લાકોઠક ગુણવન્ત પર વર્ષવા લાગ્યા, તેમનાં સર્વ આશ્ચર્યલિલાવતું કેન્દ્ર ને બન્નેઓ. ધીરજલાલે તો તણુ ચૂંચવાતી મોપડી પણ પૂરી નહોતી કરી, પણ પોતામાં રહી ગયેલ જીવુપ પુત્ર પૂરે તો સાડું, એમ ડ્યો પિતા નથી ઇચ્છતો? ગુણવન્ત ખૂબ ગણીગણીને દિ' વાળે, નાગ ઉખળે ને ખાસ તો પેલા બાળખાઉ ને ઈર્ષ્યાજી વેપારીને ઝાટી દે, એ જંબના તેમના દિલમાં અમવા લાગી. ગુણવન્ત માબાપની આ જંબનાને પ્રેરે ને પોમે એટલે પ્રેમાળ ને સુદિશાળી હશે, મહેનતુ ને મદદવાઈથી હતો, એ ધીરજલાલનું બીજું સદ્ગુણ હતું.

ગુણવન્તને અમેલુ અભ્યાસ કરાવતા ધીરજલાલ પરચૂરણ માલતી હાટડી સંઢેલી લઈને ગામમાંથી સહેરમાં આવ્યા. જોળિયાણ કે લાજવગ વગર સહેરમાં નવા આવનારની સખાતની સુસીજતની તો સી વાત કરવી? કેટલાય દિવસ નોકરી મટે બધાં ત્યાં હોવામા કરી ત્યારે એક મિલમાં નાના પગાર અવેલ સુનીમતી જગ્યા મળી. ધીરજલાલ મહેનતુ, વિનવી ને પ્રમાણિક લાજવાથી શેઠે તેમને નોકરીમાં હાયમ તો કરી લીધા, પણ પગારમાં વધારો કર્યો નહિ. ખાતગી નોકરીમાં પગારવધારાનો પ્રશ્ન રોક લાગ્યે જ નિચારે છે, ન ફટકે જ વિચારે છે.

ધીરજલાલ ને ગોદાવરી તો પેટે પાટા બધીને ચલાવતાં, પણ એકના એક, ગુણવન્તને ખવરાવતા પીરવાનમાં બંને એટલે પ્રેરે હાય રાખતા ઇચ્છતાં હતાં. પણ ઇચ્છા જ રાખ્યે શું વજે? સહેરમાં દિનપ્રતિદિન વધતી જતી મોમવારીને સી રીતે પહોંચી વળાય?

ગોદાવરીએ તો કામવાળી તરીકે પારકા કામ કરવા જવાનો વિચાર કર્યો, પણ એ વિચાર ધીરજલાદને ટુચ્યો નહિ, કમકે ગોદાવરીની તમિલત પહેનેથી જ જરા નાહુક હતી, અને એ વિચારથી યુગુવન્ત સરમાવા લાગ્યો.

પણ એને જે કંઈ છે તેને તે ધણી વાર મળી રહે છે. ગોદાવરીને પણ આવકની નાની સો સરવાણી મળી ગઈ. પડોશમાં એક વિધવા બાઈ હાથસંચા પર ભેરડીએ ને બાળકોના કપડાં સોવીને પોતાનો ઉદરનિર્વાહ ચલાવતી હતી. તેની પાસે ગોદાવરી બેસવા જવા લાગી. પૈસી બાઈ સદ્ગતિએ લાવી ને સંતોષે નીકળી. ગોદાવરીને તે સીવણકામ સોંપવા લાગી. ગરબલ ને ચાલાક ગોદાવરીએ જોતજોતામાં સીવવાનો દુલર હીક હીક હાથ કરી લીધો. પોતાની કરિયાવરનું એકનું એક સાટું ધરેલું વેચીને માગમધી હાથસંચો ખરીદ્યો ને પડોશના ચરીમ ભેરડીકરના કપડાં સોવીને ધરની આવકમાં થોડો શો વધારો કરવા લાગી.

યુગુવન્ત 'મેટ્રિક'ની પરીક્ષામાં બહુ જાએ નખરે હતીજુ' થયો. 'આર્ટ્સ' કરતાં 'સાયન્સ'માં વધુ લાભ છે એમ કામચે ધીરજલાદને કહ્યું એટલે તેમણે યુગુવન્તને 'મંટર સાયન્સ'માં મોકલ્યો. વિદ્યાના ગમે તે હોમમાં જવાની જાહેર એવો તેજસ્વી તો તે હતો જ. શુદ્ધિની વ્યવસ્થા, વિનયની મીઠાશ ને કતબનિષ્ઠાથી તેણે સૌનાં મન જીતી લીધાં. પણ આવકો હંમેશાં મરીમ માગાપને બિલકુલ બેગરૂપ રહેતું તેને ટુચું નહિ. તેણે એકએ હાઈસ્કૂલ-વિદ્યાર્થીઓનાં 'ટ્યુશન' શોધી કાઢ્યાં ને પોતાના વ્યવસાયને ખર્ચ ઉપાડવા લાગ્યો. ટ્યુશન આપવા જતાં શહેરના એક મોટા વકીલની રીકરી જ્યોત્સ્નાના સંસર્ગમાં આવ્યો. ધીમે ધીમે અને વચે મનમેળ જમતા ગયો ને અને એકબીજાને ત્યાં જીવવા આવતાં જતાં ચર્ચ ગયાં. જ્યોત્સ્ના આ વખતે 'મેટ્રિક'માં હતી.

ગોદાવરી જ્યોત્સ્નાને જોઈ ખૂબ રાજી થતો. એનું બોલચાલજીવનું ને પહેરનુંબોલનું કુધરેલી ઢળું હોવા જતાં એમાં માઈવ ને મર્પણ હતો. એક વખત ગોદાવરી સખત માંડી પડી ત્યારે જ્યોત્સ્ના તેની ખજર કાઢવા રોજ આવતી ને સાવધાર કરવા પણ મંડો પાતી, એની સેવાથી રીઝીને ગોદાવરીએ એક દિવસ કહો નાખ્યું :

'જ્યોત્સ્ના, તારા જેવી કાઠી ને ફાળી કન્યા માથા યુગુવન્તને પરણાવીને મરું તો શે માથા જીવને સંતોષ ! ... હું તો શહુઝરની રીકરી. અમારા મરીમ ઘરમાં કવચી આવે ?' કહેતાં કહેતાં ગોદાવરીનું મોં ક્યામણું ને કાવળીનું બની ગયું. જ્યોત્સ્ના વાત પાછળનો કાવ સમજી, તે સરમાઈ ગઈ. પણ તેના મોં પર પથરાયેલી પ્રસન્નતા ગોદાવરીથી અજાણ્ય ન રહી.

તે દિવસથી જ્યોત્સ્નાના હૃદયમાં એક મહુ અંકુર ફૂટ્યો. ને કમવાઃ જતાં વેગજર મિત્રકાવ પ્રણયમાં પરિણત થવા લાગ્યો.

હવે નવી દુલિએ જ્યોત્સ્ના યુગુવન્તને જોવા લાગી. યુગુવન્તના હૃદયમાં તો જ્યોત્સ્ના માટે અનર્ગળ પ્રેમ કાપો હતો. એ પ્રેમમાં ક્યારેય આત્મ-રેવલાઈ નખરે નહોતાં પડતાં, પણ હૃદયના બિંદાશુભધી એ પ્રેમ વેગજર વહી ના, એમ તો જોખનું

દેખાઈ આવતું. ગુણવન્ત પોતા તરફ મુખપાલે નીરખી રહેતો, એ ન્યોત્તના ન્યારે ત્યારે જોઈ શકી.

હોલેજની બીજી ટાકરીઓ તરફ — એ ગમે તેટલી મુંઝૂર ને મોઢક હોય તો થે — ગુણવન્ત બાગ્યે જ આંખ ઊઠાવીને જોતો. કાઈ વાર જોતો તો નિર્દોષ કુવડપાલે જ.

પણ ન્યોત્તના તનફની તેની દૃષ્ટિમાં તો અદ્ભુત શ્રેષ્ઠ ને આદર હવકાતો.

દર રવિવારે સાંજે તેઓ સાથે ફરવા જતાં ત્યારે અનેક વિષયોની ચર્ચા ચાલતી. ચર્ચાને રસિક ને વેધક બનાવવા તેઓ અનેક પુસ્તકો વાંચતાં ને વિવિધ દૃષ્ટિએ જણાવટ કરતાં. બાવનાના મઘનવિદારમાં ને વાર્તાલાપના રસોદાસમાં તેઓ રાચતાં ત્યારે કાંઈ કાંઈ વખત 'જેકબીબ' સાથે ચર્ચનવા બાગ્યે જોઈ રહેતાં. એવું તેમને અચાનક બાન થતું, ત્યારે તેઓ દસો પડતાં, શરમાઈ જતાં.

આમ એમનો બાવ પરરપર વધતો જ ચાલ્યો.

પણ એ બાવની અનિવાર્યતા ને ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ તો ત્યારે થઈ, ન્યારે વેંકટનમાં ન્યોત્તનાને પોતાનાં મામાપ ને આઈઆંકુ સાથે કાસ્મીરે ફરવા જવાનું થયું. કાસ્મીરથી પાછી ફરી ત્યારે તે હાનરે વાતો સાથે લઈ આવી, પણ એમાંની એક વાત તેમનાં કુવડના મઘવાજને સ્પર્શી થઈ. ન્યોત્તનાએ કહ્યું:

'ગુણવન્ત, કાસ્મીરમાં ખૂબ આનંદ આવ્યો. એવી સ્વર્ગીય સૌન્દર્યબોમમાં મામાપ ને આઈઆંકુ સાથે કેમ આનંદ ન આવે ? છતાં એ આનંદમાં એક મોટી ઊંચુપ રહી જતી હોય એમ તો દિલને દર વખત લાગવા કરતું. દિલ અચૂંચપૂરે જ રાખતું.' ન્યોત્તના ગળે આવના પૂરમાં તથાઈ રહી હોય એમ ગુણવન્તને લાગ્યું. થોડી વાર મૂંઝી રહીને તેણે ઉમેર્યું:

'તમે સાથે હોત તો તો જીવનમાં ખરેખર સ્વર્ગ ખડું થઈ જત !' હવે ને લગભગના મિશિત વાવોળે ન્યોત્તનાને ગાળે પણ લાલાસ પૂરો. ગુણવન્ત ઉમરમાં ને અબ્બાસમાં આગળ દતો એમો, કે બીજાસમ વિતવધો, કે પછી ગમે તે કારણે, ન્યોત્તના ગુણવન્તને બહુવચને સમોષતી.

ગુણવન્તનાં શ્રેમાંહિત ને હવેંઝરતાં નવનો નિહાળીને રંચમાં આવી જઈ ન્યોત્તનાએ હસતાં હસતાં કહી નાખ્યું: 'ગુણવન્ત, આપણે તો કાસ્મીરમાં જ રહેવું છે, હો !'

એ વાકયના ઉચ્ચારણમાં રહેલો પ્રચુકપ ગુણવન્તની ઉરતંબીના કામળ તારાને થે અચૂંચકાડી ગયો.

પણ આનો આવી અનેહસામિષ્વળી વાતો કાપમનું ચોક્કસ સ્વરૂપ પકડે એ પહેલાં એકાવરીની તનિવત એકદમ લમવા લાગી. એકાવરી સાહ્યમીકી રહેતી હોવાથી ગુણવન્તને 'એમ. બી. ની. એસ.' બનાવવાનો વિચાર ધીરજલાજને આવ્યો હતો, પણ એ દાકતરી લાઈનનો બારે ખર્ચ નહિ ઊપાડી શકાય, એ ખ્યાલે ગુણવન્તે 'બી. એસસી.' થઈ જવાનો આમલ રચો. એકાવરીની તનિવત વધુ ને વધુ લપાટી ચાલી. તેનું ચરોર પ્રસાદ થયું, છતાં ગુણવન્તના અબ્બાસ ખાતર તેણે કહેર છાંટીને ચામદામાં પાછા ફરવાનું નામ

લીધું નહિ. હવાફેર માટે જવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે ખસીને ના પાડી દીધી. માતાના આ આગ્રહને પુત્રપ્રેમની નિધુર વિધિએ ઠર ઠરી નહિ. દુઃખી માણસના હોઠે આવ્યો સુખનો પ્યાલો દોળી નાખવામાં તે ધણી વાર રામતું દેખાય છે. 'બી. એસસી.' ના પહેલા વર્ષની પરીક્ષા પૂરી થઈ કે બીજે જ દિવસે ગોદાવરી મરણ પામી !

માતાના મૃત્યુએ ગુણવન્તના અતિ પ્રેમાળ હૃદયમાં કારી બા દગાવેલ. ગામડામાં જ રહ્યા હોત તો આ કરુણ ઘટના ખનત ખરી ? શહેરમાં આવીને તો માતાને પુત્ર-કલ્યાણની વેદી પર આણી આકૃતિ આપવી પડી ને ? મરીબી જ માતાને ભરખી ગઇ એમ અણુવન્તે માન્યું. મરીબીને તો તેને નાનપણથી અણુસવ હતો, એ વિશેના રાજકીય વાદો ને વિચારો પછી તે પરિચિત હતો. આ આઘાતે, મરીબીને કંઈ પણ ઉપાયે નાશ થવો ભેદ્યો, તેમ તેને ચોક્કસ સમજાઈ ગયું. તેના દિવસરોજ એ જ વિચારો અને મંથનોમાં જવા લાગ્યાં, છેલ્લે, દારુણ મંથનને અંતે, તેને લાગ્યું કે અધીછના સમય રચનાત્મક કાર્યક્રમને સારી થે પ્રજા નહિ અપનાવે ત્યાં સુધી પ્રજામાં કંડી ને - સંગીન તાકાત પ્રગટવાની નથી, એના રાષ્ટ્રીય જીવનનો સર્વોચ્ચ ને સર્વોચ્ચ વિકાસ થવાનો નથી. અને એ સર્વોચ્ચકારો રીતિ વાવવા માટે હજારો સંસ્કારો ને સમય જુવાનોએ એક એક ગામડામાં ગામગી આસન જમાવી બેસી જવું પડશે.

અને તે પ્રામોદારના સંચાલકને મળ્યો. વેકેશનમાં તથા બીજા કુરસદના સમયે તેના વર્જોમાં હાજરી આપવા લાગ્યો. ગામડાને લગતું સાહિત્ય તેણે વાંચી નાખ્યું. અનેક ગામડાં-એને પચતળે કાઢી નાખ્યાં. ગામડાઓનો સમાગમ સાધ્યો ને તેમની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસીય છતાં તદ્દરૂપ ને તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો. તેમના પ્રયે પારાવાર પ્રેમ ફેળવ્યો. અને 'બી. એસસી.' ની આખરી પરીક્ષા આપી એક અતુલ્ય ગામડું શોધી તેને પોતાનું સાડું થે જીવન સમર્પવાનો અફર નિશ્ચય કરી લીધો. 'બી. એસસી.' ની ઉપાધિ સાથે તેના સેવાકાર્યને કંઈ ખાસ સંબંધ તો નહોતો, છતાં તેણે ત્યાં સુધી ખર્ચી જવાનું નક્કી કર્યું. જે વસ્તુનું ચદરવ સાંભા વખતથી અનર્ગલ જાણ મળ્યું હોય, એને એકાએક તણ શકાતી નથી.

મનમાં બીજી મઠિ પછી ગુણવન્તે વાળી લીધી કે સ્વરાજ્ય આવ્યા પહેલાં લગ્ન કરવું નહિ, કેમકે લગ્નજીવનની જવાબદારી ને રસિકતા ધ્યેનિષ્ઠામાં અંતરાય ઉભા કરે. ધ્યેય સાધેની આ સજ્જત મઠિ જ્યોત્સ્ના સાથેની પ્રેમગાંઠને સિધિલ ખનાવવા તેને પ્રેરી રહ્યો. વળી જ્યોત્સ્ના જેવી સુખી ને શાંખીન ચરતી આધુનિક કન્યા પોતાના ધ્યેયને ઓલી નહિ શકે, એમ પછી તેણે માની લીધું. સ્વર્ભૂમિ હાસીરમાં રહેવાને અંખતી જ્યોત્સ્ના મંદા ને દુઃખી એવા ગામડામાં રહેવા આવવાને તૈયાર થાય, એવી અપેક્ષા થે એની પાસેથી શે રાખી શકાય ?

બીજી વાજુ જ્યોત્સ્નાની મરતલે જ્યોત્સ્નાને કહ્યું:

'તે જાહેન, તારી હવે ઉમર થઇ કહેવાય. તારે માટે મોટે મોટે ધરેલી આમાં જાની રહ્યાં છે, અને તો જવાબ હઈ રહીને હવે ચાક્યાં. ઉમર જવાબથી મોટા આણુસીને માડું લાગી જાય ને તેમની સાથેના મીઠા નાતો વૃદ્ધી ભવ. માટે તારે હવે લગ્નનો વિચાર કરવો ભેદ્યો.'

‘પણ મારે દમણું પરણવું જ નથી ને!’ જ્યોત્સ્નાએ ઘાઠ કરતાં કહ્યું.

‘હું શું કહેવા માગે છે, એ હું સમજું છું. તારું’ મન પેલા ગુણવન્તામાં મોહ્યું છે. છેકડો સારો છે, પણ વર બહુ મરીખ છે. પછી જેવો તારી મરણ. પણ જે મરણ હોય એ અમલમાં જલદી મૂકવી પડશે. તારી મરણ વિરુદ્ધ કાંઈ કરતાં અમે અચ્ચાઈએ કીએ. તારી પસંદગીમાં અમે માયું’ મારવા માગતાં નથી, પણ તારે પસંદગી તો જલદી જ કરવી પડશે.’

જ્યોત્સ્નાના ‘ઈન્ટર સ્ટાંડ’સ’ના પરિણામને દિવસે જ મા દીકરી મમ્મે આ વાતાલાપ થયો હતો. ગુણવન્તાના ‘બી. એસસી.’ના આખરી પરિણામને માહવાડિયાની જ વાર હતી.

અને ગુણવન્તાના પરિણામનો એ દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. ઘરમાં સવારે તે એકબેા બેઠો હતો, ત્યાં બહારથી મોટો ટહુકો સંભળાયો :

‘ગુણવન્તરાય ઘરમાં છે કે ?’

‘કેણે જ્યોત્સ્ના ? આયો.’ ગુણવન્તે ઢળવે અવાજને આવકાર આપ્યો.

‘અભિનંદન !’

‘શુભા ?’

‘પોતાને તો કદી ખબર જ ન હોય ત્યારે ! ..... જાણું તો ખાતુમાં જ પડ્યું છે ને શું ?’

‘હા, હા; યાદ આવ્યું. ‘બી. એસસી.’ માં હું પાસ થયો ખરો !’

‘તમારા જેવા હોંસિવાર વિદ્યાર્થી’ પાસ ન થાય તો બીજું કેણું થાય ?’

‘અરે, તારું’ ‘ઈન્ટર’ નું પરિણામ તો ક્યારનું આવી ગયું હતું ?’

‘એ બાધુવાની તમને ક્યાં પડી છે ?’ આપ સુખી તો જગ સુખી. ”

‘એવું કંઈ નથી, જ્યોત્સ્ના. ‘જોડું’ ન લગાડતી. વાત જરા જુદી છે. હું દમણું એક જગ્ગર ચિંતામાં પડ્યો છું. આને મારું પરિણામ છે, એ પણ હું તો ગૂંચી ગયો હતો. ખાતુએને યાદ એટલે એમણે આને સવારના પહેરમાં જાણું ખરીદી મારા પાસ થયાનું નાણું ને પ્રુથાણી ફર્માવી ત્યારે જ મને યાદ આવ્યું.’

‘એવો શી જગરી ચિંતા છે ?’

‘એ પછી વાત પહેલાં તો આપણે એકબીજાને અભિનંદન આપી રહ્યો. ‘બન્નેએ દસવાનો પ્રવલ રીતે દરતધૂનન કર્યું’, પણ એમાં આવેશ કે એમિને અભાવ હતો. બન્નેના મોં પર શોકનો ધાર હાસ્યને ઠેલી રહ્યો હતો.

‘બી. એ. માં ક્યા વિષયો લેવાની છે ?’

‘તમે એમ. એસસી. ચલાના છો ?’ પ્રશ્નનો ઉત્તર વાળવાને બદલે જ્યોત્સ્નાએ શામે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘આમળના સ્વખાસનું પેસાણું નથી. કવે તો કોલેજ લેાવી પડશે.’

‘તો હું પણ કે.એલ. લેાવી રહીશ.’

‘કેમ ? બી. એ. લેવા સિવાય શું કરીશ ?’

‘કેમ વળી ? પરણી જઈશ !’ જ્યોત્સ્નાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘કોની સાથે ?’ યુધ્ધવન્તે એકદમ ઉત્સુકતા બતાવી.

‘તમારી સાથે !’ હાસ્યની ઊંચા ઉછાળીને જ્યોત્સ્નાએ કહી તો તાપ્ત્યું, પણ એની આંખો તરત જ નીચે ઢળી, ગાલ પર શરમની મુરખી ખાત પાડી રહી.

ઉત્તર સાંજળી આનંદ ને આશ્ચર્યની મિશ્રિત લાગણીઓ યુધ્ધવન્તનાં હૃદયને સ્પર્શી ચક્ર. પણ બીજી જ ક્ષણે એ લાગણીઓ સમવા લાગી ને શોકની છાયા મોં પર ઉપસી રહી. વિચારમગ્ન એ મથુરી વાર એક ને એક બેસી રહ્યો, માંઝ બોલો શક્યો :

‘પણ પરણવું એ અને પોસાય એમ નથી.’

‘કેમ ?’

‘આત્માની પરિસ્થિતિ અને કાળ એવાં બંધનથી દૂર રહેવા ફરજ પાડે છે.’

‘હું ન સમજી.’

‘જ્યોત્સ્ના, દેશની મરીમીને ખ્યાલ અને મૂંઝવણ રહ્યો છે.’

‘જોહો ! એમ છે ?’ હાથમાનાં છાપાને યુધ્ધવન્તના મોં પાસે બંધ જઈ તેણે ઉમેર્યું, ‘અને નકામી ગજારાવી મારી !’

યુધ્ધવન્ત જ્યોત્સ્નાની રમતિયાળ વ્યાસાભરી આંખો તરફ તાકી રહ્યો.

‘તો દેશની મરીમી તમે જોક્તા કેમ ફેડી ચકરો ?’

‘હું એ જ વિચારું છું.’ જ્યોત્સ્નાના પ્રશ્નને અર્થ યુધ્ધવન્ત સમજ્યો નહોતો.

ઉત્તર સાંજળી જ્યોત્સ્ના જરા વિચારમાં પડી. યુધ્ધવન્તનું વલણ હમણાં કઈ દિશા તરફ દોળે છે, એ તે જાણતી હતી. ઉત્તરનો અનુકૂળ વાતાવરણ તેણે વળી પૂછ્યું :

‘એ હાથને બદલે ચાર હાથે મરીમી ફેડવા મથશે તો સિદ્ધિ વધુ નહિ મળે ?’ બોલતાં બોલતાં જ્યોત્સ્નાની આંખમાં એક એવો ચમકારો થયો, જેણે યુધ્ધવન્તને ક્ષણવાર ચમકાવી મૂક્યો. એ ચમકારાનો અર્થ હવે તેણે પકડી પાડ્યો.

જ્યોત્સ્નાની આ પ્રવૃત્તિથી યુધ્ધવન્ત અસ્વસ્થ થઈ ગયો. જ્યોત્સ્ના પોતાને બિચરથી યાદે છે એમ યુધ્ધવન્ત જોઈ ચક્ર્યો હતો. અને પોતે ક્યાં જ્યોત્સ્નાને એણી સાહતો હતો ! પણ એક વર્ષથી આમસેવાની અવજન થૂન તેના મનમાં સવાર ચક્ર બેઠી હતી. એ થૂન તેને અને ત્યાં સુધી જ્યોત્સ્નાથી લાગતો ફરવા પ્રેરી રહી હતી. આજે તેને વિદ્ય બોલીને વાત કરતી જોઈને તે મનોભર ક્રિતવ્ય મૂઠ બની ગયો. તેની સાફ સાફ વાતને ફેકડો ને આખરી જવાબ આપ્યા સિવાય આજે છૂટકો નહોતો.

‘જ્યોત્સ્ના ! . . .’ એ જરા અટક્યો. જ્યોત્સ્ના સાંજળવા અધોડી ધતી રહી.

‘હું તને બંદર ચાહું છું. પણ . . .’

જ્યોત્સ્નાનો ક્ષણ અંકર ચક્ર ગયો.

‘પણ, આ તારી સોનાની જાંઘડી, હીરાનાં એરિંગ્સ, રત્નજડિત પીન, મુહાવમ આમકાની નાનુક ચક્રચકતી બેઝ, વગેરે ચારે મરીમીને ઘેર પોસાય નહિ.’

‘આ...હો ! તારાં તો એટલી જ છે ને ? મેં તો ધાણું’તું કે આ બધા સંજુભારથી તમારું પુરવઠું રીડતું હશે. પણ તમે તો જુદી માનીના નીકળ્યા ?’ એટલું કહીને જ્યોત્સ્નાએ એ બધાં સંજુભાર ઉતારીને યુજુવન્તને ચરણે. ધરી દીધા. એના આવેશનો પ્રબળ વેગ કમવા વાગ્યો. આંખમાં આંસુ હિસારાઈ આવ્યાં, છતાં મોં પર સ્મિતની રેખા ચમકતી હતી.

યુજુવન્ત ફાટી આંખે આ બધું જોઈ જ રહ્યો. જ્યોત્સ્ના જેવી માનિતીની આંખમાં ખરેખર આંસુ આવ્યાં ! સમજાવ પ્રકટ કરતાં એકબે આંસુઓએ યુજુવન્તની આંખોમાંથી પણ રોહિયું રહ્યું.

‘આને મારે નસીએ દસવા ને દસાવવાને જણે રહ્યા ને રહાવાનું લખાએલું’ લાગે છે ! બી. એક્સસી.માં પાસ થવાનો આનંદ તો ક્યારે કોડી ગયો અને બીજા કોષમાં મારી આંખ સાથે ધૂરડી રહ્યા છે. પણ રાજા રાહ્યા પછી સફાએ એ કોષમાંથી ઉઠાતા આવે છે ને મારાં સાફ થતો જાય છે. અંત કેવો આવે છે એ જોઈએ.’

‘પણ યોગ્યથી તારાં કરવો કે મનમાં ને મનમાં મુંઝાવા કરવો ?’ જ્યોત્સ્નાએ હસીને દિશત આપી. આંસુ સારીને દબે આનંદ પામતાં એનાં નયન ને માલ અવનનું તેજ ધરી રહ્યાં હતાં.

‘જ્યોત્સ્ના, મારી સાથે લગ્ન કરતાં પહેલાં તારે ખૂબ વિચાર કરવો પડશે. અનેક ભ્રમવેડા ને ઉપાધિક્ષિતે આમંત્રણ આપવા તું તૈયાર છે ? તું તો ગામડામાં જ્યાં માથું હતું. સાચો ગામડિયો ખતીને ગામડાની સેવા કરવા આવું છું.’ યુજુવન્તે જ્યોત્સ્ના વિશે સંકેત ને હોભ અનુભવતાં કહ્યું.

‘ગામડામાં તો મેં. પણ પવંતની ઝોટી પર પણ તમારી સાથે આવવા તૈયાર છું. આ જન્મ મેં તમારે માટે જ ધર્યો હોય એમ લાગે છે.’ જ્યોત્સ્નાના જવાબમાં અશ્રુ નિશ્ચયનો ખુનિ ગૂંજતો હતો. પોતાના પ્રેમની દરેકાઈ પરિશિષ્ટિને અનુકૂળ મદદ જવાની સીમાં નૈર્ગર્મિક વૃત્તિ દેવા છે, એમાં જ તે મદારાજ માણે છે.

‘મારે માટે નહિ, દેશ માટે જન્મ ધર્યો છે એમ કહે.’ યુજુવન્તે હાથકાષ્ટી કહ્યું. તેની દૃષ્ટિ દૂર દૂર ફેંક જોઈ રહી હતી.

‘આનો એમ. પછી કાંઈ ? હવે તો ઝખડા પતી ગયો ને ?’ જ્યોત્સ્નાએ નિરાંત અનુભવતાં પૂછ્યું.

‘જ્યોત્સ્ના, તું ખરેખર આટલી અદ્યુત દોહંક, એ મેં નહોતું ધાણું’. . . . આને સ્વારસ પંદોરમાં ગાપુછ સાથે પણ એક આવો નાનો સરખો પ્રસંગ બની ગયો, ને અગ્નેએ જવાક રહી લીધું.’

‘બાદ ! ગાપુછને પણ રહાવતાં જલ્દી સાચા માગ્યા હશે !’ જ્યોત્સ્નાએ વિનોદ કરતાં કરતાં મધુર હસ્યો આપ્યો.

ગાપુછ સાથે સ્વારસ પંદોરમાં ચરેલ વાતચીતના સંકેત યુજુવન્તના મનમાં ગામડા લાગ્યા. તેની હાલ જુદી થઈ ગયે ને એ એકધાતુ બોલી રહી :

‘મારો તો નહિ લાગ્યો હોઈ’, પણ જો કહેવાનું હતું તે કહી દીધું. . . . શવારે બાપુજીએ મારો પાસ મધાની ખુશાલી દર્શાવી. થોડી વાર ચાન્ત રહીને તેઓ ગઈગઈ કંઈ બોલ્યા: “શુભવન્ત, બાબ તારી બાના આનંદનો પાર ન હોત !” મારા મગજમાં બાપુ જ સ્મરણ તરી રહ્યું હતું. બાપુજીનું એ વચન સાંભળીને ને એમની બાવલીની મુખમુદ્રા એક ને મારું હૃદય બરાબર આચ્છન્ન બોલી ન શક્યો. પિતાજી પણ દ્રવી જીવા, પણ તેમજે મન પર કાબૂ મેળવી લીધો, ને બોલ્યા:

“ઈશ્વર રાખે એમ રહેતું !” ઈશ્વરના આવારે આશ્વાસન મેળવીને તેમજે એક અવ-
કાદુ વાત મૂકી:

‘શુભવન્ત, મેં તારી નોકરી માટે શોધને વાત કરી રાખી છે ને એમજે હા પાડી છે.’ આ સાંભળીને હું તો તાજૂબ મધ બયો. પાસ મધની મારે ચું કરવું’ એ નિશ્ચય મેં કરી લીધો હતો. એટલે મેં બાપુજીને કહ્યું:

‘પણ મારે મિલમાં નોકરી કરવી નથી. મેં બીજે નિશ્ચય કર્યો છે.’

‘બાપુજી મારી સામે જોઈ રહ્યા. મેં વાત આગળ કહી:

‘આપણું વતન છોડી તમે તથા મારી બા મારા અબ્બાસ માટે શહેરમાં આવ્યાં. અનેક આર્થિક મુશ્કેલીઓ સામે બૂઝી મને કણ્યાઓ. હું સેવા કરવા જોવડો થયો ત્યાં તો મારી બા માફી મળી. પણ દરે તમને શાંતિ ને રાહત આપવા મારી ખૂબ છમ્મછા છે.’

‘મેં પણ બેઠા, તારી પાસેથી એ જ આશા રાખી છે.’

‘હું સમજી શકું છું. પિતાજી ! અને એટલે જ તમારી પાસે વાત મૂકતાં મને ફોજ શાય છે: તમે મારી વાત સમજી શકશો કે નહિ ?’

જ્યોતરના મહી વિવાહિની જેમ સંભળી રહી. ‘જ્યોતરના, પિતાજીને મેં બપોરે કહ્યું કે મારો વિચાર મગજમાં જઈ બેસવાનો છે, સાચા મામદિયા થઈ મામદાની સેવા કરવાનો છે, ત્યારે તેઓ ચમક્યા. તેમની આશાઓ, આકાંક્ષાઓ પર બા થતો હતો. એ, હું એક શક્યો. નિરાશા ને કોપથી તુલતા રવરે તેઓ બોલ્યા:

‘શુભવન્ત, તારા મગજમાં આ બધા વિચારોનું જૂસું ઢાંચે બરી દીધું’ છે ?’

‘મેં તરત જ જવાબ દીધો, જવાબ દેવાઈ બયો:

‘બાપુજી, મારા વિચારોનું જૂસું હોત તો તો હું ખંભેરી નાખત. પણ આ તો અંતરના ઊંડાણમાંથી આવતો અવાજ નહિ મારી બાનો જ હોય, એમ કેટલોક વાર તો લાગે છે. એ નહિ મને કહી રહી છે:

‘બેટા ! મારા જેવી કેંઈ સ્ત્રીઓ મરીબી, રાગ, અજ્ઞાન અને અનેક બંધનોમાં મૂંઝાય રહી છે. ગામમાં આવકો વણખાંડિયાં, વણવિકર્યાં કરમાઈ જાય છે. તેમનાં કાંઈ માનદિયકો નથી. એ બધાં તારી રાહ જુએ છે. હું ચાલાક છે, લજ્જેલો છે, લાવનારાળો છે. એમને માટે કંઈ નહિ કરે !’ . . . બાપુજી, આરતમાતાની મૂર્તિ જ્યારે મારી કલ્પનામાં ખરી થાય છે ત્યારે એમાં મારી બાપું જ મને દર્શન થાય છે ! એવી દીન મુખમુદ્રા મને સાદ પાડી રહી છે ! એ સારને મારે જ્યાં સિવાય અસાધી રહી શકાય એમ નથી.’

શુશ્રુવન્તો અવાજ સંવેદનથી વીધાઈ ગયો હતો. જ્યોત્સ્નાને શુશ્રુવન્ત આજ નવીન લાગ્યો! માત્ર શુદ્ધિશાળી, તેજસ્વી-કે.એલક નહિ, પણ ભારતના અનેક જાનુષ માનવેના વિકાસ માટે પોતાનો અમૂલ્ય અર્પ આપતો! પોતાની જાતને કચરી માનવકક્ષાણ વાંછતો! તપસ્વી સમે! જ્યોત્સ્નાનું અહિંદય તેનાનાં જોતજોત ઘર્ષ જવા અધીરું થઈ ગયું.

બાવનાનો આવેશ આછરતાં શુશ્રુવન્ત વળી બોલ્યો:

‘જ્યોત્સ્ના! પિતાજી મારી વાત સાંભળી એમ તો ખાઈ ગયા. જો કે’ બોલ્યા નહિ. રતેદાળ ને સમર્પણી બાતા પવિત્ર રમરજે એમનું હૃદયું ખરી દીધું હતું. તેઓ ગયા ત્યારે માત્ર આટલું જ બોલ્યા:

‘શુશ્રુવન્ત, તું તને એમ જીમ કરજે. હું તારી આડો નહિ આવું.’

‘તેમની પીઠ પાછળ પણ હું તેમની આંખોનાં આંધ્રુ જોઈ શક્યો. જો પુત્રપ્રેમનાં પ્રતીકે દર્તા કે છુદાયેલી આસાઓની વરાળ હતી!—કાણ જણે?!

શુશ્રુવન્તે વાત પૂરી કરી ત્યારે જ્યોત્સ્ના તેના હાથને આંગળીઓ નચ્ચે દબાવી રહી હતી. બન્નેની આંખો આંધ્રુથી ડહકાતી હતી. તેમને કંઈ કુમે બાકી ગયો હતો.

માતાની અધીરાઈએ જ્યોત્સ્નાને ઘસે વિશે જોખવટ કરી લેવા જેટલી પ્રવૃત્તિ બનાવી હતી. જો માટે જ તે આજે શુશ્રુવન્ત પાસે આવી હતી. પણ દવે તે કંઈ બોલી શકી નહિ. આજે બોલી શકાય એમ હતું જ નહિ.

ચોસા દિવસ પછી તેઓ ફરી મળ્યાં, ત્યારે જો જ પ્રશ્ન ફરી બોલો પડ્યો. શુશ્રુવન્તે સ્વરાજ્ય આપ્યા પહેલાં ઘડતો વિચાર ન કરવાની પોતાની ઇચ્છા ફર્યાવી, પણ ઘડત સિવાય સાથે રહેવામાં આવતાં અનેક સામાજિક વિધિઓ તેમને વિચાર કરવો પડ્યો. વધુ રૂઝૂકા ને મંથનને અંતે, જ્યાંથી આવતા અંતરાયોથી સ્વરાજ્ય આપ્યા સુધી અગાધ રહેવાનું પુણ્યવત લક્ષ્યને, બન્નેએ પરસ્પરી જવાનું કબજું.

એક મહિનામાં તે ઘડત લેવામાં. ઘડતની વિધિ એકદમ સાદી ને યાત્રીય હતી, એટલું જ નહિ પણ આવશ્યક લેખાતી કેટલીક વિધિઓને ય તિલાંજલિ આપવામાં આવી હતી. ચોસાક ખાસ રહેલીઓ ને સંબંધીઓને જ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું.

પણ સૌને મન વિશેષ કુતુહલ તો જ્યારે કન્યાને પ્રાંતેથી વરસોડિયાં સીધાં રોડન તરફ જવા ઊપકાર્યો ને એક નાના સરખા રોડનની દિલ્હિ કાઢી ટ્રેનમાં બેસી ત્યારે થયું. સાથે શુશ્રુવન્તના પિતા પણ હતા. તેમણે નોકરીનું રાજીનામું આપી, શુશ્રુવન્ત સાથે જ આમંત્રણ રહેવાનું ને તેનાં સેવાકાર્યમાં સહકાર આપવાનું વિચારને અંતે નક્કી કર્યું હતું. શુશ્રુવન્તે જ્યાં ઘરવખરી બગાઈ પોતે નક્કી કરેલ નાના કા નામઘમાં પહોંચારી દીધી હતી.

ટ્રેન ઊપડી. પિતા બીજા યાત્રાળુઓ સાથે વાતચીતમાં રોકાયા ત્યારે શુશ્રુવન્તે હજારેકો જ્યોત્સ્નાને કહ્યું:

‘તું આખરે મને પરણી ખરી!’

‘હા, પણ તમારી બાવનાઓને પોસાય એવી રીતે.’

અને બન્નેનાં નયનો દસી રહ્યાં.

ક્ર નૂતન વર્ષાભિનંદન ક્ર

નોંધ,
યુગબુત
સુભાષ
'નૂતન'
ફેબ્રુઆરી

નૂતન વર્ષા
ભિનંદન
અમદાવાદ

કેથળાની પાંચશેરી - કારભાર

'જડતર' ૧

એ સંસ્થાનામાં વહેંચાયા પછી આજસુધીના રાજકારણમાં જેલો ઉપર તરી આવ્યું છે તે કારભાર પ્રકરણ. ને એ જ દિન્દી રાજકારણને સમજવા જેલો ઉપાડી શક છે - તાજે વળાંક છે.

એ વિભાજે શુદ્ધ પાડી અંદરોઅંદરના એકરાગ વલુસાધ્યે જતાં અંગ્રેજ આધિપત્યની આ દેશ પરની ચૂકની એ નમણી કરી છે. કારભાર અંગ્રેજોને મળે છે. જોઈએ જોઈએ કે દવામાનથી માંડી દિન્દના સોમાપ્રાત તરીકિના ભૌગોલિક મંદસ્ત ધરાવતાં કારભારને દિન્દી સંધમાં લાગતું જોઈ અંગ્રેજોની પીડાની સીમા ડોકાઈ રહી છે. તેમની પૂર્વનિર્ધારિત યોજના પ્રમાણે જ પરિચયે જતાં ભારતીય રાજપ્રકરણથી આકું ઉતરતું આ કારભાર, રશિયન સરહદનો પડોસ ધરાવે છે. જેલના જગત આસપાસ રશિયાએ દિન્દી કોંગ્રેસને જે દરખાસ્ત કરેલી, અવગત દેશોએ એનો સ્વીકાર ન કરેલો, ન મંદસ્ત પીછાણેલું; પણ બ્રિટિશ સરકારને ત્યારથી કોંગ્રેસની શુભાનિષ્ઠા વસી જતા છતાં જે લવચીત જોખી મળી પડી છે તે જોવાં, રશિયા-તરફી મળી કોંગ્રેસનો વિધાર ન કરે તેટલું તે સાવચેત રહે છે. એથી કારભાર અગર જો પાકિસ્તાની કિસ્તાની જહાર નીકળી જઈ એસે તે રશિયન સરહદવાળાં આ દિન્દુરાજને માર્ગે દિન્દી સંધને મદદ પણ મળી જાય કે એ જરૂરે રશિયા તરી પણ આવે. અને રશિયા એ તેમને માટે હાથ છે-તેમણે જોયો કર્યો હાથ છે.

રશિયાને હાથે પાકિસ્તાન સોલું દિન્દ સંધ એ જ્યાં બિટનને તારિક રીતે સ્થાન-સતક નથી લાગતું કેપાતું, પણ અમગ જન્યે જતું રશિયા દિન્દ જેવાં મિત્ર સાથે લગાને પછી તો ઘેર મેઠાં આટિ એટલું માયું કારી જાય એ કર એ વહી ઉપર મદાર ચાખતી બિટનની વિરોધનીતિએ પાકિસ્તાની પાળ જાંધી કીણાને મોંમાયું મૂલ્ય ચૂકાવ્યું છે. કેમકે, પોતાની લોકસાહીને ધોરણે સ્વતંત્ર થવા રહેવા માગતા દિન્દુઓ કરતાં, મુખ્યત્વે ધોરણે કે મજબૂતી ધોરણે શરિયતી સ્વઅમર કરતાં ઇસ્લામી મુલકોથી સંકળાતું પાકિસ્તાન તો વચર અંધિયરીએ પણ — વચર દિન્દુસ્તાનના લગભગ પાંચે પણ — અદુમતિ મુસ્લિમ વિસ્તારને ધોરણે તેવાર હતું જ. પંજાબ, સરહદ, સિંધ, અફઘિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, વજ્જિસ્તાન, કારભાર, ઇરાન, ઇરાક, અરબસ્તાન, પેલેસ્ટાઈન ને તુર્કિસ્તાનના લાંબા જોડિયાઈ પ્રદેશ પર પથરાયેલું તેવાર હતું. એટલે આપસનો દેખાવ કરી હાથ દારી લેવાનો જરૂર બિટને જોયો નથી એથી વધુ પાકિસ્તાન આપવામાં કાઈ એટો ખેરાત કરી નહાઈ નથી. નમણાં પડી મેલેલાં બિટનની જવાબદારી તોડી નાખી સહે તેટલી પહોંચ આવતાં કદી-જવાબ જર્મનીને (કે કાળે કમે ફાંસને પણ) જે કંઈ થોડો વાર છે, રશિયાન આ તેમને મન અપજાઈની પ્રિયતા પ્રદેશ વચેનો એકરાગ પેલેસ્ટાઈનના મહુલો તથા દિન્દસ્થના દિન્દુએને માથે દેગોતી એ જન થોડા સુખતા આસ ખાવા કરે છે.

અમર વેપારી અમેરિકાની સામ્રાજ્ય મદત્વાર્થે ન કામી જાય તેવી પ્રજા બનતી પોતાની હાથેથી દુઃખાવતી ધુવાકાઈ જાય તો ગણિયા સાથે ત્યાં સુધી છેડો ફાક્યો પાલવે નહિ અને બેઠે સત્તાઓ વચ્ચે સમતુલાઈ પોતીકું રચાત ચુમાવણુ ઠીક નહિ : ગણી બિદિશ કાસનદોર હાથને તબકે થોડો વખત મેજવવા કરી લગાઈના બા રજવા મળતીયીલ છે.

દરમિયાન હિન્દુસ્તાન પરની પકડ ખોરવી નાખે તેવું જે બળ અવસ્થિત હતું તે કેશિસ અને કાંઠેથી કાઠી નાખવાની ચેરવી સાથે શુભનિશાની ખાતી બેઠવી તેમજ આખું આ સંસ્થાનિક દરજ્જાવાળું દિરાજીતંત્ર.

એમાં કુરિશ મંગ તથા હિન્દી રાષ્ટ્રીય ભાવના બન્નેને સાચવી લેવા એવો વેત રખાઈ ચક્રવા જેટલી ચતુરાઈ વણાઈ છે. છતાં અંગ્રેજ વિદેશનીતિની રમત પથુ અણુ-ણુ નથી.

અમર હિન્દને રોરવે છે તેવો થોડા સક્તિશાળી નેતા કે કાર્યકર્તાઓથી પ્રજા કંદાળી જાય, તેમનામાંથી દાસ ધોઈ બેસવા જેટલી કાઈ જાય, તાર્તિવક કશું જ દેશહિત સાધી ન શકે તેવી વિપરીયલિ વચ્ચેના એ લોકનામાં પોતાની આગમ્ય શુભાવી બેસે તેટલા નીચા જિતરી જાય કે છેવટ આંતરવિયદના ટાઈ પાણીમાં ટળી જાય, સમગ્ર દેશ વચ્ચે એકરાગ વણસી પડે, જાતીક્તા કે પ્રાંતિકતાની સંકુચિતતા જોર કરી જાય. રાજ્યો માયા કાઠી નટકના બિદિશ પ્રતિવાળા વિસ્તારો દબાવ કરતાં થઈ જાય અને બિદિશ કારોબારે જાણું કરેલું હિન્દ અત્યારની વૈજ્ઞાનિક સાધનોથી, વાણિજ્ય તાર, ટપાલ, ટૂલ મોટરવિમાન આદિ વાહક, સંકલિત બ્યવસ્થા તોડીફાડી બેસી ચેરવિચેર ચક્ર પૂર્વવત પીઠારાશાહી કે અરાજકતા વચ્ચે ઘેરાઈ જાય તો એમાં ખુલ્લા રેલ જતાં પોતાનાં સંસ્થાન તરીકે જમી જતાં હિન્દુસ્તાનનો ઇક્કને ખાતર ઉઠાર કરવાના પરાપકારવાલે પાંચે કંપને લઈ લેવાય. અને જેટલા વખત દરમિયાન તો આ રૂઝાઈ પથુ મયો હોય અને ત્રિયવિમલ પથુ ખાળી ચક્રો હોય. જેટલે જ કાશ્મીરનો પ્રમ આળ્યો કે તેમની પાસેમિંટ કકળી જીડી.

વાલા, પંજાબ, સરહદ પ્રાન્ત, સિંધ કે બંગાળના બતાવો તો અમૂતપૂર્વ, અમાનુષી, પ્રાગુ ઐતિહાસિક અને અજ્ઞેક હતા. ત્યારે તેમને હૈયે કેમ સહાનુમતિ ન જન્મી અને આ કાશ્મીરના જનાવ લજોલમ જગદી બેઠા ?

કેમકે રાજસ્થાન અને ઈસ્લામીઓ એ બેઠે સમાંતર જમાવના કિલ્લાઓ મહેનું એ એક જાગડું નીચાવાની તેમની ગજુનીયદારની થઈ પડેલી કાશ્મીરની હાલત તેમાં કારણભૂત છે.

એક તરફ હિન્દી સંઘ પર્શિસ્તાન સંસ્થાન સાથે, સહન કરી લઈને પથુ, સારાસારી નબાળે જાય છે છતાં જૂનાગઢના મામલે એ કાઠિવારાક ખાતે સૈન્ય સરંજાય મોકલતાં અચકાઈ નથી. આરજી દહમની પ્રજાતિ પ્રત્યે ખુલ્લો સહકાર ન આપતાં તેને અવરોધતું નથી. બીજે પડે કાશ્મીરમાં લોકશાહી સૂચો અદુશ્મતિ પકડે સંઘાવી રાજને રક્ષાની બદિધરી આપે છે. ત્રીજે પડે નિઝામ જેવા વિદેશો ખાતે દયિવાદાની ખરીતી ને દિલ્લી

ખાતે સમાધાન મંત્રણા કરતા દિમુખી મુસ્લિમ રાજને પણ, ઉલટ એક વર્ષ માટે પણ; સમાધાનની/બુઝિકાની તક આપી બેજવી-લેવા કરે છે. અને છતાં તેને પણ બોઈ સેવાની તૈયારી થરાવે છે.

આમ જો હિન્દી સંઘ પાકિસ્તાન સામે લડાઈમાં છેવટે જાંહેલાખને હોતરી પડવાની સ્થિતિમાં મુકાઈ જાય—કે જોયે જનવાની કારણો પાકિસ્તાની પ્રધાનો જ આપ્યે જાય છે—તો હિન્દી સંઘ સામે પાકિસ્તાન લાલુ ન રહી શકે અને ખડુ થોડા સમયમાં નામશેષ થઈ જાય, અને એમ અગર જો હિન્દી સંઘ પાકું સમગ્ર હિન્દુસ્તાન પોતાને હરાવક કરી લઈ શકે તો લોકસભાના સાર્વજીકમતના કરાવને અપનાવતાં પાકું વાળી ન પણ જીએ. એટલે 'કપના કોમિનિયન દરજ્જામાં સંતોષ' વાળી ઈશુ' બાલી દેશને ઉત્તર, સ્વાશ્રવી, સુરાજિત જનાવવામાં કૅમિસ પોતાનું દીર નીચેલી રહેત પણ ખરી પરંતુ જનાવે જ તેમને સાચા રાજકારણ તરફ વાળી રહ્યા છે. કીણાની બાક માત્ર આ જ છે, એ પાકિસ્તાન પાકું સોંપીને પણ તે અટકાવે.

રશિયાની ખીક ગાઈ હમણું જ કીણાએ કહ્યા મુજબ જો પાકિસ્તાન ન હોય તો રશિયાને માટે દિલ્લી દર નથી એ પણ બિટિશ પાર્લામેન્ટના હાથ મજબૂત કરવા બહાનું થરવા માટે પોકાઈ છે. જો કોઈ રીતે એ અટકે, ખડું તો સમગ્ર હિન્દુસ્તાન ઇસ્લામીઓને આપી શકવાનું બિટિશરોના હાથ બહારનું હતું. નહિતર તેઓએ જરૂર આપી દીધું હોત કદાચ. કેમકે કૅમિસની લોકસભા સહત એ તેમના પોતાના સરકારને તથા દુનિયાના રાજકારણને જામતી 'લાવના' હતી. છતાં સામાન્ય એવા એ પ્રજા તૈયાર હતી નહિ, છે નહિ. એટલે મુસ્લિમ લીમ અને તેના સરમુખત્યારમાં સામાન્યરહ્યા બોઈ શકી છે, તે વિશ્વાસે બેઠો છે.

હિન્દુસ્તાન ઉપર પોતે આવ્યા ત્યારે હતી તેવી પાછી ઇસ્લામી સલા હોય એમાં ખિટનને કોઈ નહાવા જવા જેવું નથી. માત્ર પોતાનું વર્ચસ્વ, બ્યાપાર, રહ્યા, સ્વાતંત્ર્ય અને સિવિલ સર્વિસ જેવી બાદશાહી જળવાઈ રહે એટલી જોગવાઈ એમને અપતી છે. એટલે પાકિસ્તાન પાકું કરી પછી લીગી પાકિસ્તાન હિન્દી સંઘ ઉપર ચકી જાય, અને સમગ્ર હિન્દુસ્તાન ઘેર કરે તો એવા 'હોનિયા' સાથે કાલકાર કરવામાં બિટિશ પાર્લામેન્ટને કંઠી દાનિ જણાય નહિ. પણ જો પાકિસ્તાની મદાઈ સફળ થાય તો લડીને તે નજણું પડે તેવી હિન્દી મોટી બવરસા કૅમિસ તો કેમજો-યઈ જાય જ, એ નિઃશંક પરિણામ તો આવે જ, અને કૅમિસને દેરનારા બેબ અને હાથપગના અઢાવે આવડા મોટા દેશની એકચતતા સાચવે તેવી એકરાગી બવરસાને અઢાવ તેમને નોઈતી યાત હોઈ શકે.

ગાંધીજી અને તેમની અહિંસાને મંથરથ સરકાર બનેલી કૅમિસ આંટલી જલદી દોલી કરી અજાસઠિએ ચકાવી દેશે એ મથુતરી પણ એમણે આટલી વહેલી ન કરી શકે. હિન્દુઓ છેવટે મથવા માટે પણ આટલા સંગઠિતપણે હુમલાબોર બની શકશે એવું પણ તેમજ દેશી રાજ્યોમાં આટલી વહેલી દેશપ્રેમ ફૂટી નીકળશે કે તેના પ્રજા હિન્દી-સ્વાતંત્ર્ય સાથે આટલી તાલ લેતી બનશે ત્યાંથી મોટી એકિપાર્થ જાવનાને આટલું મોટું

મને કે અમેરિકા રશિયા સમાં, રાષ્ટ્રો દિન્દો સંબંધે પણે ખાટી નૈતિક ટેકા દેતા થશે. અને એમ પંખમ, બંગાળ કે સરહદસિંધના આવાં બેકાળુ વિદ્યાળ રમખાણો છતાં, આટલાં નિર્વસિતોની અધ્યાત્મિકતા છતાં, વચ્ચેની સરહદ પોતાનો કાળ ન ગુમાવે કે દિલ્લી કલકત્તા જેવી ધોરી નસો કાપી નાખવાની કાવત્રાંખોરી નકામી જશે અને જલ્દી જોમનું તેમ ટાળી રહેશે તેવી સ્થિતિ—નીચતિનો દિન્દો સંધ પણે જાણે ટેકા હોય તેવી ને તેટલી સ્વચ્છ પણ પડી છે. અને એટલે જ કાર્યા રાજકારણ તરફ આપણી કેમિસ સમી દેશની એક જખ્ખર સંસ્થાના તખ્તા ગમવનારા જોળા ખિનરાખવનુસારી ચળવળો-ચાલો સાચા રાજદ્વારીના રજે રજાય તેવી સ્થિતિ એ પ્રભુપ્રેરિત છે એ નિર્વિવાદ છે. પણ : બ્રિટિશ કાયદો અને વ્યવસ્થાને ખીણે કુદતા વાહરણ જેવી કેમિસની કામગીરી સત્તાપ્રાપ્તિ પછી ખેતરે જોતરાયેલા ધોરી જેટલી જણાઇ ગઈ છે.

અંગ્રેજ સત્તાને ઠેકાણે દેશની સુખ્ય ને એકમાત્ર સંસ્થા વતી હકુમત ગદશે કરાવી સોંપી સંસ્થા દેશનો સફળ કારભાર ચલાવી જ શકે તેવું કંઈ નથી પણ જેટલો સફળ કારોબાર એવી સંસ્થાને માટે શક્ય હોય તે બીજાં કાઈપણ ખજાને માટે ન હોય એ ઉપાકું છે.

એટલે, કારગીર પ્રકરણમાં ફરી પહેલા બ્રિટિશરોની બાહ જીંધી વાજનારું વળતું પચણું કહે જેનું કારણ છે તે ઉપર આ વિચ્છપનો પ્રયોગનો આધાર છે. સિવાય તો સમય મગલ પાકિસ્તાનની આક્રમક નીતિ વિષે કેમિસ દવે વધુ અંધારામાં નથી જ કે જ્યારે એણે સત્તાની અંદરની અધિપ્રત્યેનો પૂરો અભ્યાસ કરી લીધો છે. માત્ર અંદર નિષ્ક્રિય-જમો અગાધ અને કમી જ રવા કે બીક નહિ પણ કુતનિશ્ચયપણે સિદ્ધાંતોને વળગી રહેવાનું જ જોતો હોય છે, ગયાવ છે, આધાર છે, આશય છે. એક વાતમાં હર અંગ્રેજ એકમત છે ને તે તેના દેશને ધામની, દિલની, સુખની, સૌરવની વતે. કોન્ઝરવેટિવ કે લીબરલ, લેબર કે રાષ્ટ્રીય-સામ્યવાદી હર અંગ્રેજ, પછી એ પછોમાંથી મને તે નામે જોળખાતો પણ સત્તાસ્થાને હોય કે જીવ-રહે પણ દિન્દુસ્તાન રશિયાના કાલમાં ન જાય, રશિયા સાથે દાય ન મેળવી શકે એ સામ્યવાદીસરે ધેરાયેલી એ પ્રજાની એકમતી માન્યતા છે, ગણતરીની સાદના છે.

અને તેમની સંસ્કૃતિ, ધર્મ, રાજનીતિ કે સમાજવ્યવસ્થાનો પણ એના ઉપર દારૂ મહાર છે. એકસામટો કાઈ સંસ્કૃતિક પલટો—ફેરફાર સહી એવા જેટલી ધમતી એ ભૌતિક પ્રજાની નાકમાં જ નથી.

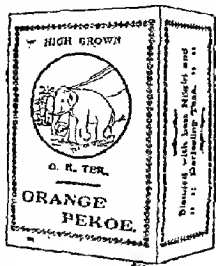
પ્રસ્થાપનો એકબરવાદ જાદ કરતાં આકીર્ણ સંસ્કૃતિક ખોણું એમનાથી કારે મળતું ગુજનું છે. એટલે આખ્યાતિક દિન્દુ સંસ્કૃતિના આશરવા પ્રત્યે તેમને પ્રસ્થાપીઓ જેટલી ને જેવી જ સ્વ દોષ શકે છે. માત્ર તે ધુણા તેમના પાઠરીઓ જેમ તેમના રાજદ્વારીઓ પ્રકટાવતા નથી. એટલે અર્ધ મુખી તેમનામાંનું આખ્યાત્ય ફગવાય તેવી સ્થિતિ વચ્ચે એ પ્રજા આવી ન હાવે ત્યાં સુધી દિન્દુસ્તાન પ્રત્યે આકર્ષાવામાં, સિવાય કે કાંચો માલ ખરીદવા કે તેવાર માલ અપાવવાના ખજાર તરીકે, તેમને કાઈ ખાસ પ્રેમ જન્મે તો કામ

હિન્દની અત્યારે તો હજી તેમને લોકસભાની ચક્ષુરને અંગે હિન્દમાં તેમને માટે પગલાંની જેમું બંધું છે. કોકટરી, એન્જિનિયરીંગ, કામદો, વીમો, યેન્દીઅ, આદિ વિદેશી સંસ્કારવતી વિદ્યાકળાના અંગે સાચે સંકળાવેલી તેમની લાગણી માધ્યમ અને તેવાં સાધનો પાઠ્યપુસ્તકો આદિનું વળગણુ પણ હિન્દને તેમનાથી ધરાયો જળવવાની સ્થિતિમાં રાખી રહે છે.

આ બધું છતાં અગર જે લોકસભાના દક્ષનામાને જાહેર કરવા જેટલી પહોંચ આવી લાગે અને પાકિસ્તાન અંગે તે નીતિ અપત્યાર કરે તેની દરકાર કર્યા વગર, જે હિન્દ પોતે સાર્વભૌમત્વ જાહેર કરે તો બ્રિટિશરોની છૂપી આલખાજી હેલ્લુ આવહું મારવાની તૈયારી સાચવી રહી છે તે કળાઈ રહેશે તેટલી ખુલ્લી થઈ જશે.

અગ્રગણ હેલ્લી લડાઈમાં પસાઈ ખૂસાઈ ગયેલું એ સામાન્ય હવે તો જુગારીના પાસા જેવી ગણવરીઓમાં દુનિયાનો લોકમત ઉકેરી કે છેતરતી જીતી રહી છે. આકો દોડસો વર્ષોના ગાળા દરમિયાન હેલ્લાં ચોર્સ વર્ષોમાં જ અડી લાખ જેટલી અંગ્રેજ સેના અને આકો સાઠ દગરતી જ સેના વડે એમણે આખા વિશાળ દેશ ને અફાદ વસ્તી ઉપર રાજ્ય કયું છે.

રાજ કરવાનો તેમનો સંકલ્પ, નિર્ધાર કે વ્યવસ્થાકોચકરો દાખલો લેવાનો હિન્દ માટેનો તેમનો વારસો જે અમલી જતે તો પાકિસ્તાન અને હિન્દી સંધના જે વિલામિત અંગેવાળો દેશ એક અનતાં વાર ના લાગે તેટલો ક્ષતિમાન છે.

ચા ની

ખ રી લ હે જ ત

મેળવવા માટે

ઓ કે. ટી

ની વિશિષ્ટતા તરીકે
એકી અનાજે વખણાયેલી
આ કે. એરેન્જ પેકે

ચા પીઓ

જોજનસ : જહાંગીર પ્રધર્સ : રોશન સામે : અમદાવાદ

ઓ રી એ ન્ટ લ

મવર્નમેન્ટ સિક્યુરિટી લાઇફ એસ્યોરન્સ કું. લી૦

ફરી એકવાર 'ઓરીએન્ટલ' મોખરે છે અને ઓળ એને અનુસરે છે. મલાવા અને બર્મામાં બપાની કબજને લીધે ને ચોલિસી હોદ્દાનેની પોલિસીઓ અનેક જ'ધ પડી હતી તેમના પાસેથી બાકી લેવા પડેલા ગ્રીમિયમ ઉપર બ્યાજ લીધા વગર કે તદુરસ્તીના પુરાવાની સહુઆત વગર પોલિસીઓ ફરી આશુ કરી આપવાની ઉદાર નીતિ અખતવાર કરનાર સૌથી પહેલો લાઇફ ઓફિસ 'ઓરીએન્ટલ' છે.

ઉદાર છુટછાટ એ હંમેશા વધતી જતી

અમારી લોકપ્રિયતાનું સ્વરૂપ છે.

૧૯૪૬ નવું કામકાજ.....લગભગ રૂ. ૨૮,૬૦,૦૦,૦૦૦

અગાળ તા. ૩૧-૧૨-૪૫ ના રોજ...રૂ. ૪૬,૫૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

અમારી પાસે બિલ્ડીના વીમાની તમારી પ્રત્યેક

જરૂરિયાતને પહોંચી વળે એવો આશ્ચર્યજનક ચોક્કસાઓ છે.

હેઠ ઓફિસ—ઓરીએન્ટલ બિલ્ડીંગ્સ, કોટ... ..સુખર્ષી.

બીજા ઓફિસ—વીજળી ૬૨, લાલ કિલ્લા... ..અમદાવાદ.

સેક્રેટરી : શ્રી. ઈન્દ્રવદન યુનીલાલ મહેતા બી. એ., એલએલ. બી.

બેકારીની મહત્તા

મૂળ લેખક : ડૉ. લિન યુ યાંગ
અનુ. : નટવરલાલ રણછોડજી મિસ્ત્રી

જેટલી અમેરિકન પ્રગતે ઉદ્યોગ માનવામાં આવે છે, તેટલી જ ચીની પ્રગતે નિરુદ્યોગ માનવામાં આવે છે. અંતમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રગતો સંયોગ થશે કે નહીં તે હું કહી શકતા નથી, છતાં પણ આજ એ એકબીજાને મળી રહી છે. અને જેમ જેમ આધુનિક સંસ્કૃતિ વધારે ને વધારે ફેલાશે અને એકબીજાના સંબંધો વધારે ને વધારે સરળતમ બનવા જશે તેમ તેમ એ બન્નેનો સંબંધ વધુ ને વધુ નિકટ બનશે, એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અને ચીનમાં એ યાંત્રિક સુધારાનો વિરોધ તો નહીં કરીએ; પણ આ બન્ને સંસ્કૃતિઓનું મિશ્રન ફરી રીતે કરવું? ચીનના જીવનમાં પ્રાચીન તત્વચાન અને આધુનિક યાંત્રિક સુધારાનું સમન્વય કરીને એક નવું જીવનતત્વ કયી રીતે નિર્માણ કરી શકશે એ જ અમારો એક વિષ્ટ પ્રશ્ન છે. પશ્ચિમના જીવન ઉપર પૂર્વનું તત્વચાન પોતાનો પ્રભાવ સ્થાપી શકશે કે નહીં એ પ્રશ્ન સંકટ ઉત્પન્ન કરે છે, એને વિશે આજ કાંઈ પણ કંઈ કહી શકશે નહીં.

અમેરિકાએ યાંત્રિક સુધારામાં સૌથી વિશેષ પ્રગતિ કરી છે. અને એમ પણ કહેવાય છે કે યંત્રધનનું ભાવિ પણ એને અનુસરશે. મને એ બાબતમાં શંકા છે. અમેરિકાનો સ્વભાવ લાવિષ્યામાં ફેરો દરી એ આજે કાંઈ નિશ્ચિતરૂપે ન કહી શકે. અમેરિકાનો સ્વભાવ પણ બદલાઈ શકે છે, એટલું હું કહી શકું છું. વૈભવિક જીવન પોતાના નવા પ્રતિકમાં જોઈ શકે છે કે 'ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડની નિર્માણકાલીન સંસ્કૃતિનું' અહીં યુનકનજીવન થશે જ નહીં તે હું માનતો નથી.' અમેરિકાને જરા સ્વસ્થતા તો મળવા દો, જેથી નવા ચોરો અને હોલેસ ફરી પાછા જન્મે, કે જેથી સુવર્ણ-રશ્મિના કોએ જે સંસ્કૃતિને ફક્તી અટકાવી છે તે ફરી પાછી પ્રજાહારથી મહેકે જોડે. આ મારી વ્યાજ્ઞ જ નથી, નિશ્ચિત વિશ્વાસ છે. ત્યારે શું અમેરિકાનો સ્વભાવ આજથી કિત બનીને ઈમર્સન કે ચોરોના જેવો નહીં બને ?

સંસ્કૃતિના સંબંધમાં મારી જે કલ્પના છે તેના આધારે હું કહી શકું કે, સંસ્કૃતિનો જન્મ બેકારીમાં જ થાય છે. સંસ્કૃતિની કલા અથવા નિરુદ્યોગી જીવનની કલા ચીની દષ્ટિથી નિરખવાથી જણાયે છે, જે મનુષ્ય શુદ્ધિર્વર્તક બેકાર રહી શકે છે તે સાધી વિશેષ સુસંસ્કૃત બની શકે છે. એના કારણમાં ઉદ્યોગપરાયણતામાં અને શુદ્ધિમત્તામાં મને તો તાત્વિક દષ્ટિએ જ વિરોધ દેખાય છે. જે શુદ્ધિમાન છે તે ઉદ્યોગમગ્ન નહિ બની શકે; અને જે અતિશય ઉદ્યોગમગ્ન દશે તે શુદ્ધિમાન નહીં હોય. જે સમજાપૂર્વક નિરુદ્યોગી રહી શકે, તે મનુષ્ય સૌથી અધિક શુદ્ધિશાળી હોવો જ જોઈએ. ચીનમાં નિરુદ્યોગી રહેવાના કેટલા પ્રકાર છે અથવા એનું તત્વ કેવું છે એ હું નહીં કહું, પરંતુ જે તત્વચાનથી ચીનીઓમાં નિરુદ્યોગી રહેવાની દૈવી ઈચ્છા જન્મે છે અને જેથી નિશ્ચિત, નિરુદ્યોગી,

અને સમાધાની (અને કોઈ કેષ્ટવાર કાવ્યમય) શ્રુતિ યીની વિદ્વાનો તથા યીની જનતામાં નિર્માણ થાય છે, એ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર હું અલ્પ વિવેચન કરીશ.

યીની જનતામાં બેકારીનું જે તત્ત્વજ્ઞાન છે તેનું અદ્યારંગી ચતાબ્દીના એક વિદ્વાન આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે: 'જે સમયનો ઉપયોગ નથી કરવામાં આવતો તે સમય વાસ્તવિક રીતે મૂલ્યવાન છે. મનુષ્યના જીવનમાં બેકારીના સમય કોઈ ઓરડાની ખાલી જગ્યાના જેવો છે. નાનો ઓરડો લાડે રાખી રહેલી કોઈ સાલિકાને આપ પ્રથમ પૂછો, એનો ઓરડો સામાનથી ભરચક છે, તેમાં તલ મૂકવાની પછી જગ્યા નથી, દાલવા-ચાલવાની પછી જગ્યા નથી, તે કાચણી તે દરદરેશ દુખી રહે છે, એને થોડાક વધારે પૈસા મળવાથી પહેલાં તો એ પોતાને માટે એક મોટો ઓરડો લાડે રાખશે, અને એનો સામાન બરાબર વ્યવસ્થિત રીતે મૂકીને વધારેમાં વધારે ખાલી જગ્યા રાખશે. એ ખાલી જગ્યાને લીધે જ એ ઓરડો રહેવા શોભ્ય બને છે. એ જ પ્રમાણે આપણું જીવન સમયના અવકાશને લીધે જ સભ્ય બને છે.'

યીની જનતામાં બેકારી પ્રત્યે પ્રેમ છે તેનાં અનેક કારણો છે. યીની પદ્ધતિમાં જ એનું મૂળ છે. સાદિત્યમાં એનો એક સંપ્રદાય ઉદ્ભવ્યો છે અને એના સમર્થન સરે જુદું તત્ત્વજ્ઞાન પણ નિર્માણું છે. જીવનનો ઉપયોગ કરવાની તીવ્ર પ્રવૃત્તિમાં જ એનું બીજું સમાધેશું છે. ચતાબ્દીઓના જીવનપ્રવાહમાં એનું સ્થાન નિમિત્ત ધર્મ વૃક્ષનું છે, એ તત્ત્વજ્ઞાનને સામાન્યતા તાઓનું તત્ત્વજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

અહીં એક સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા છે. નિરુદ્ધોગી જીવનનો કાવ્યમય સંપ્રદાય - જેનો કીશમ બેકારીમાં યોગ છે - જેને મેં ઠીકો એ મનવાતોનો સંપ્રદાય નથી, જેમણે સ્વયમ નિરુદ્ધોગી જીવનને અપનાવ્યું અને જેમને અપનાવવું પડ્યું એવા નિર્ધન, અસહ્ય હિંદુ વિતમ્બીલ વિદ્વાનોનો એ સંપ્રદાય છે. યીન દેશનો સુપ્રસિદ્ધ સાદિત્યમય ન્યારે મેં વાંચવાનો આરંભ કર્યો, ત્યારે ત્યાંના નિર્ધન શરૂએ દરિદ્ર વિદ્યાર્થીઓને નિરુદ્ધોગી સાતા જીવનનો વૈકલ્ય વર્ણન કરતાં નિર્ધન અને કાલ્ય વાંચ્યાં, ત્યારે એ સજીવ કવનના-ચિત્ર મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ ઉપરિચિત થયું; અને ત્યારથી હું માનવા લાગ્યો કે જીવનામૃતથી એ જન્મને અત્યંત સમાધાન અને આધ્યાત્મિક શાંતિ પ્રાપ્ત થતો હશે. કીર્તિવાનને કેટલી દાનિ અને અપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને કેટલું શ્રુષ્ઠ પ્રાપ્ત થતું હશે એ સમજીને, પરીણાયો કરતા અને નારીપાસ ચનાર વિદ્યાર્થીને કેટલું અનુપમ સમાધાન થતું હશે એનો જરા ખ્યાલ કરો. એ જ પ્રમાણે નિરતિ બોજન કરતું એ જ ખરું બોજન છે, કેમકે ધીમે ધીમે ખાવાથી સખત શુભ લાગે છે, અલગો સ્વાદ પણ ફેરવાઈ જાય છે. એ (બેકારી) અખંડમાં જે અપૂર્વ ભાવ છે તેનાથી સમય કુટુંબનો ભાર કપાટવાર નિર્ધન મનુષ્યને કેટલું અનુપમ સમાધાન પ્રાપ્ત થતું હશે એનો પણ વિચાર કરો. જે મદાપ્રણાલિએ એ સીધા સાતા જીવનનું મહત્ત્વ ગાંધું છે, તેઓ પોતે ગરીબ બેકારીનાં દુઃખોનું મુરેલીઓનું માત્ર વર્ણન જ નહોતા કરતાં. હિંદુ ઝેનાથી પણ આગળ વધીને-જરા દૂર-ચાલી ગયા હતા: એમણે ગરીબ બેકારીનું કડીન જીવન સદાજ રીતે અપનાવી લીધું અને જે સ્વાભાવિક જીવનમાંથી જ સુખ અને સમાધાનનો ઉપયોગ કરવાની કળા પ્રાપ્ત કરી.

હું એમ માનું છું કે એ દષ્ટિબિંદુથી જોતાં નિરુદ્ધોની જીવનના કાબચમ સંપ્રદાયનું મૂળ ' લોકશાહી ' મતોદ્ધારિતે અનુરૂપ છે. પરંતુ ' લોકશાહી ' જેવા કવિઓ સો-શ્યોલાસનાથી પ્રેરાઈને જરા જેટલું જન શ્રેણીમાં નાખીને જ્યારે અખિલ સુરોપનો પ્રવાસ કરવા પડે ત્યાંની નીકળે છે, અથવા લોક-સ રૂઢ જેવી બક્તિ એ બાવનાથી પ્રેરાઈ પ્રવાસ માટે નીકળી પડે છે ત્યારે, એ કાબચમ સંપ્રદાયના રક્ષણની ઝાંખી માથે છે. એક કુશ એવો હતો જ્યારે પ્રવાસ માટે લક્ષ્યપાત્ર બનવાની જરૂર નહોતી પડતી; અને આજે પણ પ્રવાસ એ ધનિકોનો વિલાસ છે એમ માની લેવાની જરૂર નહીં પડે. વિલાસ કરતાં બેકારીમાંથી આનંદ મેળવવો મુશ્કેલ છે, ફક્ત તેને માટે રસિક સ્વભાવની જરૂર છે. સ્વભાવની રસિકતા હોય તો બેકારીમાંથી જ અમૂલ્ય આનંદને આસ્વાદ જરૂર લઈ શકાય છે. એ કાબચમ જીવન-સંપ્રદાયના ચીની અનુયાયીઓમાં અતિ ઉચ્ચ ભાવનાઓ હતી, અને છે. એમની પાસે ઐતિહિક ઉપયોગ્ય વસ્તુઓ તો બહુ જ ઓછો હતો, પણ બાવનાઓનો વેગર અતિ વિચળ હતો.

એ નિરુદ્ધોની-જીવન સંપ્રદાયમાં આંતરિક સમાધાન, નિશ્ચિત કાર્યાવધિન્યવૃત્તિ અને જીવનના ઉપયોગમાં પૂર્ણ અને સંતોષ આનંદનો આસ્વાદ લેવાની પાત્રતાને જ ખાસ મહત્ત્વ અપાતું. એ દલિથી પ્રેરાઈને જ ' પૂર્વના શિશોમય નિવાસી સંન્યાસી ' જેવા અમરુતિ-જનક નામો વૃક્ષ, મૃત્યુ પો છત્તાદિ કવિઓ અને પદિતોએ ધારણ કર્યાં હતાં.

નિરુદ્ધોની-જીવનના આનંદ સૂઝવા પૈસા પરચવા નથી પડતા. બેકારીનો આનંદ સૂઝવાની કળા ધનિકોએ જોઈ નાજીવી હોય છે. જેને ધનિક બનવાની ચીઠ છે એમનામાં જ આપને એ કલાની દર્શન થશે. જેને આદ્યિક વેશવતી આવશ્યકતા હોય એણે સાદા જીવનને આહુતી નોંધે અને દુઃખસંયમ એને અશ્વસ હોતું નોંધે. જેને જીવનનો આનંદ સૂઝવો જ છે તેને તે હરકમેલ માટે તેટલો મળી શકે છે. લાગ્યોતે જીવનના શુભ હતા એ આનંદ તાજ વાદિશાલ છે. મને તો એમ લાગે છે કે ' જીવન બળરૂંધે પધારું પ્રતીક ન જ બનવું ' નોંધે એ તત્ત્વને જાણવા જેટલી એની જાણતાઓ કામગીરી હતી. એ જ શરણવી, જીવન પરના પ્રેમને વચ મઈ, એણે લૌકિક જીવનનો ત્યાગ કરવાને ઉપદેશ આપ્યો.

જીવનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એક સ્વપ્ન જેવું છે. જીવનમાં કાબચમ શોધવું પણ શકિતશાળી કરવામાં આવ્યું છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે ' આપણે બધા જ મર્ત્ય છીએ ' એ શોકમય અવસ્થા જાણવા પડી, ચોટી વિદ્વાનોની આનંદોપયોગ વૃત્તિ હતી તેવાથી પણ વધીને પ્રમદાતર ચર્ચા મઈ. એવું પણ એક કારણ છે. ચીનીઓ માને છે કે જો આ જૈદિક મર્ત્ય જીવન જ જીવવાનું હોય તો પછી ત્યાં સુધી તે જીવંત હોય ત્યાં સુધી તેને તેટલો ઉપયોગ કરી જ લેવો જોઈએ. ' આ જૈદિક જીવન જ આમાં સ્વર્ગ છે, ' માત્ર ' એ કહેવાનું નો બધા માન્ય રાખે તો એને સ્વર્ગ બનાવવાનો પણ અધિક પ્રયત્ન કરવામાં આવે, એ જ સર આર્થર કીયનું કહેવું છે, અને ચીની જનતાની વૃત્તિ છે. મૃત્યુ પો કહે છે, ' કાઈ સુર સ્વપ્નની સમાપ્તિ પછી એનો કાઈ અવશેષ પણ રહેતો નથી. તેમ

જીવનના અંતકાળ પછી એનાં પણ કંઈ અવશેષ રહેતા નથી. જીવન સંજ્ઞામયુર છે એ શોકમય ઘટના-હકોલ દરેક યોગી કવિ અને વિદ્વાનના હૃદયમાં દરદમેલ, સુખમાં કે દુઃખમાં, કાતરાયેલી જ રહે છે. પૃથ્વીપટ પર આચ્છાદિત ચારા અને ખીલી રહેતાં નવનમોદર સુરંગિત ધુબો કિપર બોધમાં પ્રતિબિંબ ધમેલા પૂર્ણચંદ્રનો ઉપભોગ કરતી વેળાએ પણ 'આ ચંદ્રમા સદૈવ આમે જ સંપૂર્ણ' સોળ કળાવાન નહોં રહે, કે નહોં આ ધુબો હમેશાં આમ ખીલેલાં પ્રકુલિત રહેશે' એવાં સખ્દોમાં જ એ પોતાની શીતમર ભાવનાઓ વ્યક્ત કરે છે.

'અમારું જીવન શાંત છે'—એ ભાવનાથી પ્રાપ્ત થતો એક અત્યંત સુંદર આનંદ પાશ્ચાત્ય જનતાએ સુખાવી દીધો છે. પાશ્ચાત્ય જીવનતત્ત્વજ્ઞાનમાં પરલોકમાંની બુદ્ધી હૃદયનાં આમાં મૂકવામાં આવેલા વિશ્વાસ હમેશાં કળાકી કોડે છે. આ ઐદિક જીવનનો સંપૂર્ણ સ્વેચ્છા-પૂર્વક ઉપભોગ કરવામાં એ પરલોકમાંના વિશ્વાસ આકાંક્ષીની રૂપ નીવડ્યો છે. 'આપણા વિનાશમાં વિશ્વાસ', 'આપણે બધા જ એકદિવસ નિરાકારમાં વિલીન થઈ જઈશું', 'દોષકની જ્યોતની જેમ આપણી પ્રાણજ્યોતિ પણ સુગ્રાહ જવાની છે' એ શ્રદ્ધા વાસ્તવિક રીતે તો અત્યંત પ્રયત્નશીલ અને સુંદર છે, એમ મને તો લાગે છે. એ શ્રદ્ધાના બળ પર જ આપણે જીન્મત નથી બનતા. આપણને કંઈક શોધનો પણ અનુભવ થાય છે. કેટલાંકને તો એ ભાવનાથી કવિતા રહે છે. એનાથી પણ વિશેષ તો એ છે કે આપણે હૃદિપૂર્વક-સ્વતંત્રતાથી આપણી મર્યાદાઓનો અનુભવ કરીએ છીએ અને આપણા જીવનનો માર્ગ નક્કી કરીએ છીએ અને તાત્કાલિક વિદાર કરીએ છીએ, અને એથી જ આપણને આધ્યાત્મિક શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે જેને ભોગવવાની આપણને તૃષ્ણા હોય છે એ ભોગવવાથી જ આપણને શાંતિન પ્રાપ્ત થાય છે. માનસદાએથી તોલીને પણ એ સાબિત થઈ શકે કે એ શ્રદ્ધાથી જ આપણું સામયિક દિગ્બુજિત વૃદ્ધિ પામે છે, એમ માટે માનવું છે.

ચીની જનતાની દૃષ્ટિમાં જીવન વાસ્તવિક રીતે સ્વપ્ન અથવા સુખદુઃખ મિશ્રિત નાટક છે. શેકસપીઅર અને બીજા અનેક પાશ્ચાત્ય અને પૂર્વના લેખકોના કથનાનુસાર આપણે બધા એક નાટકના પાત્રો છીએ, જ્યારે આપણે એવાની અંદર અપણો પાક સન્ન-વવાનો જ છે, જ્યારે આપણું એ કર્તવ્ય થઈ પડે છે કે આપણે આપણો અભિનય સંપૂર્ણ શક્તિથી પરિણામકારક સફળતાપૂર્વક કરવો જોઈએ.

અમરતત્ત્વી કલ્પના જે ઊંડી દેવામાં આવે તો જીવનનો સિદ્ધાંત બિલકુલ સરળતમ બની જાય છે. દરેક છિન્સાને આ જીવેકમાં મર્યાદિત આદુષ્ટ વિતાવવાનું છે. સિત્તેર વર્ષથી વિશેષ જીવન કવચિત જ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી એ વખતમાં આપણે વ્યવસાય શાંતિપૂર્વક કરી દઈએ છીએ, સારી પેઢે કાપ્ટ પણ સઢન કરી દઈએ છીએ, તથા બાકી પડેલી પરિસ્થિતિમાં સુખપૂર્વક છૂટી પણ સફરિએ છીએ. આ પ્રમાણે આપણે જીવનની અવસ્થા કરતી જ પડીએ, એ જ કનકચુરિયસની વિચારમાળા છે.

'તો શું આપણે બૂતવાદી છીએ?' એ પ્રશ્નો ઉત્તર ચીની સંદર્ભમાં જ નહોં આપી શકે. એનું કારણ એ છે કે એનો આધ્યાત્મશાસ્ત્ર એક પ્રકારના ઐદિક અને ભૌતિક અસ્તિત્વની સપાટી પર રચાયેલા હોવાથી એ દેહ અને આત્માની વચ્ચે ભિન્નતા નથી

એક શક્યતા. અસંગત એ લૌકિક સુખને ક્ષણે છે અને માટે છે, પરંતુ ભૌતિક સુખ ઇન્દ્રિયગ્રમ્ય હોય છે. દેહ અને આત્મામાં જે ભેદ છે તે તો મનુષ્યે શુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયે છે, પરંતુ બન્નેનો માર્ગ ઇન્દ્રિય દ્વારા જ છે. સંગીત એ આપણી અત્માત આધ્યાત્મિક કળા છે, પણ એનો પણ આધાર અવશ્યેન્દ્રિય ઉપર છે. આપણે જે સ્ત્રી સાથે પ્રેમ કરીએ છીએ તેના દેહ અને આત્મામાં સિખતા કલ્પની એ આપણે માટે લગભગ અસંભવત જ છે. જે સ્ત્રી ઉપર આપણે પ્રેમ કરીએ છીએ તે પ્રેમ, શૂન્યમિત્તિની રેખાઓ જેમ આપણી પરિભ્રમણ ચણેલી આકૃતિ પર આધાર રાખે છે, તેવી રીતે સ્ત્રીની સુખાકૃતિ પર આધાર નથી રાખતો, આધાર રાખે છે એના વ્યાપાર પર—નેત્રકટાક્ષ પર—તેના હાસ્યથી વ્યક્ત થતી લાવનાઓ પર. પરંતુ સ્ત્રીના કટાક્ષ તથા હાસ્ય એ બન્ને વસ્તુઓ ભૌતિક છે કે આધ્યાત્મિક, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈ નહીં આપી શકે. જીવનની તથા દષ્ટિની એ વારતવવાદી તથા આધ્યાત્મવાદી બન્ને દષ્ટિઓ સ્ત્રીની સાનવધર્મ્યો તથા પ્રચલિત સ્ત્રીની આચાર વિચારોથી દરરોજ વૃદ્ધિ પામતી બધી છે. સત્યદર્શન એ સ્ત્રીની તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય નથી, જીવન-દર્શન એનો વિષય છે, એ કહેવું પડશે. ‘હું જીવતો કેવી રીતે રહી શકીશ ?’ એ જ એક જનાતન પ્રશ્ન સ્ત્રીની તત્ત્વજ્ઞતા પોતાની જાતને પૂછ્યા કરે છે. તથા પ્રત્યક્ષ જીવનને શુદ્ધિથી નિર્વચિત કરી, શુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલો નવો તાર્કિક ગ્રન્થ વળી એક વધારેનો એ ધકેલી દે છે. પશ્ચિમનું તત્ત્વજ્ઞાન તદ્દન નિષ્કળ તથા બેઝાર છે એમ એ માને છે. જેમ કોઈપુરુષ કોઈ સ્ત્રીની આરાધના કરે પરંતુ તેની સાથે વિવાહ ન કરે, ન સંતાન-પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે, તેવી રીતે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞ, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થશે ? મનુષ્યને સત્યજ્ઞાનનો લાભ થશે કે નહીં ? ઈત્યાદિ પ્રશ્નોમાં જ મગ્ન રહે છે; પરંતુ એ પ્રત્યક્ષ જીવનનું દર્શન કરવાનું તો ભૂલી જ ન્નય છે. એનું એ કારણ એના એકચિત્ત કરી, એને તાલીમ આપી કેળવવી, પણ કદી યુદ્ધમાં ન મોકલવા એનું નિરર્થક છે. જર્મનીનો તત્ત્વજ્ઞાની સૌથી વિશેષ નિરર્થક છે. એ સત્યની આરાધના કરશે, કિંતુ તેના ઉપભોજનો તો કદા વિચાર પણ નહીં કરે.

સ્ત્રીની જનતામાં નિરુછીચી મનોધારાના સતત પ્રવાહથી તાઓના તત્ત્વજ્ઞાનનો, એક વિશેષ સિદ્ધાંત પણ કારણભૂત બન્યો છે. તે એ છે કે આ જગતમાં દુઃકેવ તથા સંકટ એવી કોઈ ચીજ જ નથી. આ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચારના ઉદ્દેશથી તાઓ સપ્રભાવના તત્ત્વજ્ઞાની એસી એક પ્રસિદ્ધ વાર્તા કહે છે :

‘એક પદ્માદી કિલ્લામાં એક છુટ્ટો તથા તેનો એક બાળક બન્ને રહેતા હતા. એક દિવસ એ છુટ્ટોનો ઘોડો ખોવાઈ ગયો. એના એ દુઃકેવ પ્રતિ સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી ઇતિનું સમાધાન કરાવવા એના પડોશી એને ઘેર આબ્યા. ત્યાર પેસે છુટ્ટો એને કહે છે : “ઘોડો ખોવાઈ ગયો એ મારું દુઃકેવ છે એ તમે કેવી રીતે જાણ્યું ?” કેટલાક દિવસ પસાર થયા ત્યાર પેસે ઘોડો વળી પાછો બીજા કેટલાક જગતી ઘોડા સાથે પાછો આગ્યો, અને છુટ્ટોને વધારેના ઘોડા મળ્યા. એ સૌભાગ્ય માટે જ્યારે એનો પડોશી અભિનંદન આપવા આગ્યો ત્યારે છુટ્ટોએ કહ્યું : “એ મારું સૌભાગ્ય છે એ તમે કેવી રીતે જાણ્યું ?” એને ભાં પલા ઘોડા ધર્ષ ગયા એટલે એના પુત્રને ઘોડેસવારિની યોગ્ય લાગ્યો અને પરિણામે એક દિવસ ઘોડા પરથી એ પડી ગયો અને એક પગ ભાંગ્યો. ફરી પડોશી એને

સાત્તન આપવા આવ્યો ત્યારે એણે ફરી પૂછ્યું કે, “આ પણ માનું દુર્લભ છે. એ તમે કેવી રીતે બાંધ્યું ?” પછીના વર્ષે એક યુદ્ધ શરૂ થયું, પરંતુ એના યોદ્ધાઓ પગ તૂટેલાં હોવાથી એને યુદ્ધમાં ન જઈ પડ્યું !”

આ તત્ત્વજ્ઞાન પર વિશ્વાસ બેસવાથી મનુષ્ય દુર્ભાગ્યતા આધારોથી વિચલિત નથી થતો. દરેક બાબત, ખીમતી કારણભૂત પહેલી અને પહેલાની કારણભૂત ખોજ થાય છે. અને તેથી આધાત એ આધાત હોતો નથી એવી એને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. પદની એને વાસના નથી રહેતી, કારણ મલની આદ્યા રાખવાથી હૃદયમાં અપયશ્નને કમ પાણવો પડે છે. તાએ સંપ્રદાયના સૌથી મોટામાં મોટા વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાની યોગેશ્વરે કહે છે કે ‘જનતાની શુદ્ધ સેવા ન કરો, લોકોનું વધારે કામ ન કરો, જનતામાં વિશેષ લોકપ્રિયતા પણ સંપાદન ન કરો; સુવર જો પુષ્કળ હૃદયપુષ્કળ થઈ જાય છે તો તેને મારવો પડે છે. યશમાં એનું અલિદાન અર્પવામાં આવે છે. એવી જ રીતે પદ્મીઓની સુંદર પાંખોને લીધે સિંહારી એને મારે છે.’ આ સમય તત્ત્વજ્ઞાનનું અપરિહાર્ય પરિણામ એ છે કે લોક પૂજના માટે છે કે ‘તો પછી જાગે એકર શા મારે ન રહીએ ?’

કંઈ પણ બને અને ‘તેમાં મારે શું ?’ એ શબ્દ ને મનુષ્ય હચ્ચારી શકે તેને કાંઈ પણ પ્રકારની ફિકર કરવાની જરૂર પડતી નથી. આ તત્ત્વજ્ઞાનને વળગી રહેનાર ચીની લોકોથી અમેરિકન લોકો કોઈ વિકલ્પ મનોવૃત્તિ ધરાવે છે. આત્મા, ભૌતિક ઇન્દ્રિયોનું અનુસરણ કરે, એ સંસારી જીવનને શું એટલું બધું મહત્ત્વ દઈ શકાય છે ? એકારીની આધ્યાત્મિક હિચ્ચાતમ તાત્ત્વિક દષ્ટિથી એમ કરવાનું નિષિદ્ધ છે. એક દિવસ અમેરિકન મનોવિજ્ઞાનનું પ્રવૃત્તિ માસિક ‘મે’ વાંચ્યું એમાં લખ્યું હતું : ‘દરેક હકોક્ત લગભગ ચોક્કસ જ પુરવાર થઈ હોય, પરંતુ એટલાથી જ એ પરિપૂર્ણ નથી બનતો. એને મારે બાલ્યથી ચકાસીને એણે એ દેશ નક્કી પુરવાર કરીને જ મત બાંધવો જોઈએ.’ અમેરિકનેની આ મનોવૃત્તિ ચીનાઓને આખ્ય લાગે છે. કાંઈ પણ હકોક્ત લગભગ પુરવાર થવા પછી પણ અમેરિકન લોકો એને ઘૂંચી નાખી, ‘એ કેવું દરો, શું કરશે !’ એવા દગલર પ્રશ્નોનું ચિંતન કર્યા કરશે, પરંતુ ચીની માનસ એક વસ્તુ એક વાર લગભગ નક્કી પુરવાર થાય, એટલે એટલેથી જ સમાધાન અનુભવે છે.

અમેરિકન સંપાદક માસિકમાં જરા સરખી પણ શુદ્ધ ન રહે તેની ખૂબ ચીવટ રાખશે. ચીની સંપાદક તો એમનાથીયે કંઈ શક્તિશાળી વિદ્વાન હોય છે, પરંતુ એ કહેશે, ‘શોશીક બુદ્ધિ શોધી કઢવાનું’ વાચકોને પણ સમાધાન મળવું જોઈએ.’ એટલું જ નહીં બલકે ચીની માસિકોમાં તો કેટલીક વાર અલુકમ્બધિકા પણ અપૂરી રહી જાય છે અને જનતા પણ તેને સહજ રીતે ભૂલી જાય છે. અમેરિકામાં જો આ દુર્ભાગ્ય બને તો તે સંપાદક મહેલય ઉપર પહોંચ જ પડી પડે. પરંતુ ચીનમાં એને લીધે કાંઈનાય પેટમાં પાણી નહીં ઢાલે. જોશદા કહેશે, ‘આખરે થયું શું ? સુકસાન પણ શું થયું ?’ અમેરિકન એન્ટોનિયર કાંઈ પુદ્ધ બાંધવાનો આરંભ કરશે તો બન્ને દિનારથી એવી ચોક્કસાઈથી માપ લઈને કદ કરશે કે ત્યારે બન્ને ભાગ મળે ત્યારે તેમાં પા ઇચનેા પણ તકાવત નહીં પડે. પરંતુ, જો કાંઈ ચીની પહોંચાઈ ‘ટનલ’ ખોદવા નીકળશે તો બન્ને બાલ્યથી ખોદનારા એકબીજાથી

એવા દૂર નીકળી જરી કે એકને બદલે બે 'ટનલ' આપોઆપ જ બની જશે. આટલું થયા છતાં પણ કેઈ ખાસ અફસોસ કરવા જેવું બન્યું નથી એવું એને લાગશે. એ તો કહેશે, 'ગમે તેમ કરીને "ટનલ" જ બનાવવાની હતી ને ? એમાં શું ખોટું થયું ? એકને બદલે બે ઉપયોગમાં આવશે ! માઠો તો ગમે સાધો નીકળશે જ ને, પછી શું ?'

લાલના આધુનિક ઔદ્યોગિક જીવન તરફ દષ્ટિપાત કરીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે હવે એ ઉદ્યોગ, વેલવચાળી નિરુદ્ધોગી-વૃત્તિ બાધિધ્યમાં લાગિ-વખત નહીં ટપી શકે. ધર્મ-માનના ટક-ટકની સાથે પસાર થઈ રહેલા સમયની કંપના આપણા ઉપર લાકવામાં આવી છે, અને પરિણામે મનુષ્ય પોતે જ બદિયાળના જેવો નિર્જીવ થઈવત્ બની રહ્યો છે. ચીનની પણ એ અવસ્થા અપરિહાર્ય બની ગઈ છે. વીસ દહાસ કામદારોથી આજતી મિલને જ ખસાવ કરોને. પ્રત્યેક મજૂરને પોતાની મરજી મુજબ આવે ને જાય તો એક બપોતક દસ્ય લેણું થઈ જાય હવે ચીનની બેસી નહીં વાગી શકે. પરંતુ એથી અમારું જીવન અત્યંત કટમથ બની રહ્યું છે. સમયના ખર્ચનથી ચારે બાજુથી જઘાળીને પ્રત્યેક મનુષ્યને પાઠશાળાના કાર્યક્રમ પ્રમાણે 'દાર્શનિક દુઃશમ' જીવવું અશક્ય લાગે છે.

અમેરિકન પ્રજામાં કાપ કરતા રહેવાની વૃત્તિ અતિ તીવ્ર છે. એ પોતાની કૃતિને જ અત્યંત મહત્ત્વ અર્પી રહ્યા છે, એવું એ કારણ છે કે તે નવરા જ નથી રહી શકતા. જેમ કેઈ કલા-કૃતિમાં સૌંદર્યને પ્રધાનતા અર્પવામાં આવે છે, તેમ અમારા જીવનમાં શીલ પ્રધાનપરે આવશ્યક રીતે હોવું જોઈએ, અને એને માટે આપણે પ્રયત્નશીલ જાનવું જોઈએ. શીલ એવી કેઈ ચીજ નથી કે જે એક રાતમાં જ તાકાળ સાધી શકાય. જેમ તાકાળીશાયક આસવ બનાવવા એને લાગે સમય સુધી ખર્ચ રાખી મૂકવો જોઈએ, તેમ શીલપ્રાપ્તિ અર્થે પણ સમય અતીત કરવો જોઈએ. અમેરિકન વૃદ્ધ મનુષ્ય જ્યારે પોતાનું સ્વમાન સામવવા અને લુતાનિશ પાસેથી વાઢવાઢ લૂંટવા માટે મહેનત કરવા નીકળે પડે છે ત્યારે એ ચીની દષ્ટિએ એકદમ દાસ્તાતપદ થઈ પડે છે. 'આપણું વિશેષ ગુણસંપન્ન છે' એટલામાં જ આપણે કેમ સમાધાન ન માની લઈએ ? એણે વળી કામ કરવાની આવશ્યકતા જ શું કામ હોતી જોઈએ ? પ્રોડ વ્યક્તિમાં જો બેઠાણીની કળા ન હોય તો એ એક ખામી છે. જો વૃદ્ધ બેઠાણીની કળામાં સંપન્ન નહિ હોય તો તે માનવ પ્રકૃતિનો એક મહાન અપરાધી ગણાવો જોઈએ.

શીલની અનુભવસંપત્તિ ખૂબ વિરલ છે. નિત્ય એમાં અનુભવનો અત્યંત આવેશ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કરીને શીલની પ્રગતિ માટે હમેશાં સમયની જરૂરિયાત રહે છે. મનુષ્યનું શીલ એની મુખ્યકૃતિ પરની સુંદર રેખાઓમાં જ પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલું હોય છે, અને એ રેખાઓની સ્પષ્ટતા માટે પ્રોડ અવરથાની ખાસ જરૂર છે. આમ શીલસંવર્ધન માટે સમયની આવશ્યકતા અનિવાર્ય બની રહે છે. જે જગતમાં પ્રત્યેક ચીજ કે ચિંતા ધરીના છટા ભાગમાં 'આટલે એકાં રેહટ' બનીને ફેંકાઈ જાય છે—જે જગતમાં મોટર એક જ વર્ષમાં 'જરી પુરાણી' બની ગઈ છે' એ ખ્યાલથી એને વેચીને નવી દગની મોટર ખરીદવાની નિત્ય અગિલાયા કલ્પન થાય છે, ત્યાં શીલપ્રાપ્તિ લગતજ અસકલવત્ત જ થઈ પડે છે. આપણી કૃતિ એ આપણું જ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. ૧૯૪૬ની જીવન પરનો મહેર ૧૯૪૮માં ટપી નહો

શકે, એટલે જીવન પર ૧૯૩૮ની નવી મહોર લાગી જશે. પરિણામ એ આવશે કે એમાં કોઈ જ વસ્તુ સાબિત નહીં રહી શકે. પુરાણી મંદિરો, ચાંદીની પુરાણી મીનો, પુરાણા મંથો આપણે પસંદ કરીએ છીએ, કિંતુ જૂદા મનુષ્યનું સૌંદર્ય પારખવાની આપણી શક્તિ નહીં પામી ચૂકી છે, આપણે એ ભૂલી જ ગયા છીએ. આપણામાં પરિણત સૌંદર્યની અભિવ્યક્તિ અતિ આવશ્યક છે, કારણ કે મારું એ માનવું છે કે કાળક્રમે જ સૌંદર્યપ્રાપ્તિ થાય છે.

કોઈ કોઈ વાર હું અમેરિકન લવિષ્યનું સ્વપ્ન જોઈ રહું છું. કોઈ કોઈ વાર આવે છે કે જાણે અમેરિકાના તમામ નહોજસાલીથી સમૃદ્ધ શહેરોનો દાલાદલ બધા થઈ ગયો છે, ગડગડ કરનારો અમેરિકન નાગરિક મીની બક્ષિતની જેમ એકદમ શાંત બની ગયો છે. અમેરિકન સમૃદ્ધ શહેરો મીની જખ્ખો અને પગમાં જોડા પહેરીને ધીમેધીમે ચાલી રહ્યો છે. ગાડીવાળા ગાડીને ધીમી ધીમી હાંકી રહ્યો છે. એકમાં બીજો રહેતાં પોલીસ એની સાથે સુખ-દુઃખની વાતો કરી રહ્યો છે. ગાડીવાળા રસ્તામાં જ ગાડીઓને ઊંઝી રાખીને જખ્ખી રહ્યા છે, ક્યાં તો પોતપોતાની સુખદુઃખની વાતો કરી રહ્યા છે. દુકાનદાર દુકાનની સામે હાતણું કરતો કરતો પોતાના પાડેશી સાથે અંદર અંદર વાતચીત પણ કરી રહ્યો છે, એક તરફ પોતાની ધૂનમાં તે ધૂનમાં જ મસ્ત એવો પંક્તિ બગલમાં એક થોથો દબાવીને જાસાતીથી બેઈ રહ્યો છે. હોટલોમાં પણ એમ જ ચાલી રહ્યું છે. કોઈ હોટલમાં લેડો જશે તો બસ કલમી મુધી વાતો જ કર્યાં કરશે. એક પ્યાલો નારંગીનો રસ પીતાં સદુજમાં અડધો કલાક કાઢી નાખશે. શેરાય પણ એકદમ નહીં પીતાં, ધીમે ધીમે એક એક છુટ્ટો, ધીર્ગમરતી કરતાં કરતાં પીતા હશે. મગજબાધની ભરતી પણ બધા થઈ ગઈ છે, અને રમવાનશાંતિ પણ અલોપ થઈ ગઈ છે. આગળના પણ ધીમે ધીમે જઈ રહ્યા છે, અને તેના પર એટલા લોભા પણ અંદર અંદર વાલિવાદમાં જીતરી પડ્યા છે.

પણ મને એક વાતનું દુઃખ થઈ રહ્યું છે કે અમેરિકન શહેરમાં આવા સ્વર્ગનું કોઈ પણ દર્શન નહીં થાય. *

૬

સહકારી સિદ્ધાન્તોથી અને અમદાવાદ શહેરના
નાગરિકોની સીધી દેખરેખ નીચે ચાલતી

ધી અમદાવાદ પીપલ્સ એ-ઓપરેટિવ બેંક લિં.

આપ આપની બચત ક્યાં રોકશો ?

શહેરના વેપાર કર્તા તથા નાના ઉદ્યોગી ખીલવવા માટે, તેમજ ગરીબ વર્ગને
દેવાંમંથી છાડાવવા તથા મધ્યમ વર્ગને ઘરબાળા કરવા શું કરવું જોઈએ ?

- જ આ બેંક અમદાવાદ શહેરના મેંદાને જ તેમજ વેપાર માટે તથા નાના
ગુલુઉદ્યોગી ખીલવવા માટે નાણાં ધીરી મદદ કરે છે.
- જ આ બેંકમાં રૂ. ૫૦ થી ખાટું ચાલુ ખાલી સગવડ છે તેમજ રૂ. ૧૦૦ થી
જ્યાંથી મુદતની ડિપોઝીટ મોકી સગવડ છે.
- જ આ બેંક સભાસદોને પાંચ વર્ષની પ્રોટેક્ટ ડિપોઝીટ ઉપર ચાર ટકા બ્યાજ
આપે છે. આ પ્રોટેક્ટ ડિપોઝીટ સભાસદોની લેવામાં આવે છે.
સભાસદ થવા માટે બેંકના શેર ખરીદ કરે.
- જ શેયીંગ્સ ખાતાઓ ખાસવામાં આવે છે અને તેના ઉપર એક ટકા બ્યાજ
આપવામાં આવે છે.
- જ બેંકે મંજૂર કરેલી મિલોના તથા બીજાં કંપનીઓના શેરો ઉપર સરતા
બ્યાજે જોવર ફાટ્ટ બેંક આપે છે.

બ્યાજના દર તથા વધુ વિગત માટે કૃપા કર મળે.

રજિસ્ટ્રેશન નંબર
૩૨૪૪

}

આરકર સેતલંવડ
મે ને જ રં

પીપલ્સ બેંક બિલ્ડીંગ : કારંજ : અમદાવાદ

વિપ્રયોગ

ઉમેશ કવિ

હતી ને જુન જુગથી જળવાઈ રહેલી
સવજવથી સિંચાઈ

સૂપ્ત સંસ્થિત સમી

પરમ એ પ્રીત : હિલપના ઉરે

પ્રકટ થય

અવધ પાકતાં. અહા !

ધન્ય કે પછે

પુલ્કને ફળે, કૃપા તવ ?

(કે) સુગત પૂરવ બળે ?

ધન્ય કૃતકૃત્ય થઈ અવતરે

જીવનની સાર્થકતા નીતરે.

૨

બહો ! નયન સૂઈ વાદળાં હટયે

પ્રકાશી રહે, દિશાઓ બારે

વાયરા વળ્યે,

બર્ષ સંચરે

ખરખાં તમ કર ને પદ અંતરે

પરિચય થયે

ભોલિયાં. જાડયે

હલ્લ હિમકથે

હજબ હર 'એક' બની વીહરે.

૩

જર્તા રે હતો અધુરો હજી

રોગ, નવકપાસોતો ખરે

મહિ નર્મ મહ્યા

કાવથી વાંચ્યા

પ્રીત. પરજળ્યા

સુકત થઈ રૂરે, વિદિ આચરે, મંત્ર ઉચ્ચરે
અને ન્યાં સકળ વિષ લય થઈ

પ્રેમની, ચરમ પ્રમાદિ વરે

અમૃતે ઝરે

સહજ તવ રનેહથી 'કે' કરે

અનિર્વચનીય નંદિયુર બરે

કૈન્ય જીવનનું ન્યાં કંઈ હરે.

૪

તરીં છુટું છું ! કહે ! મીટાવી મિલન,

વિયોગે બારે, પ્રજ્ઞા તવ મિર ડુબ્યાને રમાને,

મહત પ્રજ્ઞતા પાવનકારી

પ્રેમ તણી એ પીઠાનવાને

તાવે કાં ? એને રમાને આવરે

દષ્ટિને દરિદ્ર સ્થિતિને ધરે

દિવ્યચક્ષુ દર્ષ, તરત અવિચી ભય

સ્વપ્નદ્રશ્ય થાં બહુ કરી, રે !

પાછું કાં પરહરે.

૫

બલે, ડો એમ થાવ ! એ મહોમ

તાહરો શુભ સંકેત જ હશે.

રહો સદા શ્રદ્ધા

ને કાળે, મંજળ પ્રેમતાલું ને કાળે

રાખે અજબ. અહીં, છેડાં

એમ જ ભેળાં કરે

કાળસયળે અંતર પારે પક્ષ

જળજોળે જળાવે

રેહ દૂર રાખી જગનાપક

મનથી તો મેળવે.

૧

અજાણી

સખે, તરવરાટ ધાય અણુએ અણુએ નવે !
 યજે યજા નવા થતા જગતને ઉઠા અંતરે
 નિગાળી રસ યી બહું પ્રતિબદ્ધત્ હું એ નવે !
 ન જીવું કંઈ આ જગે, નવ બને પુરાણું કંઈ;
 બહું સતત ખીલતું અકળ કોઈ આકર્ષણે.
 પુરાતન ખરી પડે નૂતન પ્રાણી કાકલે,
 છૂપું બીજ ફળે ફૂલે પરિણમે અખડો ફગમે;—
 લઈ રસ જુગિ તણે જીવનવૃક્ષ ફાલે બધે
 પ્રકાશ પવને પ્રકુલિત; સમુદ્ભવે આસ જ્યાં,—
 બાંધાં, જ્વનિ સુગંધ દ્રવ્ય રસરવાડ સ્પર્શો બને,
 મનોહર મધુર માલક મીઠા મૂઠું, માનવે—
 કૃતાર્થ હૃદમાં નહિ, અનહદે વિકસી રહે.
 ખરેખર બહું અહીં ઉજળાતું દિસે પ્રાણમાં,
 વહું સકળ કાંઈ નિત્ય બનતું નહું ભાવમાં.

૨

પ્રસવ વેદના

તપી તપી યઈ ધરા પ્રખર તાપથી વિફળા,
 મયે રસ સૂકાઈ, પ્રાણબર જીલ્લી વેદના;
 વનસ્પતિ ધણુ વિહંગમ અને બધા માનવી
 તૃષાર્ત નયને જુવે ગગનમાં રસાતુર ચઈ;
 વરાળ સદૃ વેદનાતણી ચાલી ગઈ આશમાં
 અને ગગનગર્ભમાં જનમટાં ભર્યાં લાલણી
 ચાલ્યાં, સજલ ભારથી લઈબહી મટાટોપ થાં
 સરે સહજ મંદમંદ; ગગટે નિથાને ઘણાં,
 હસે સ્પષ્ટ બીજળી દિગદિગત જીભજાલી.
 ઝટતું ગઈ ફરી ! રસાર્ક બનતા હરે વાયરા
 સુશીતલ ફંકાય; પૃથ્વીભરમાં જોડે હર્ષના
 પુકાર; વરસાદ ત્યાં પૂરી પડ્યે, શમી વેદના.
 અમીસમ સુગંધ માલક અહા, સમુદ્ભાસની
 જોડે, અવની સિંચને રસતણા ધરે તાજગી.

૩

સખે !

સખે, અસ્તીમ આશમાં જીવનયુગ્ય ઉછેરને,
 લઈ નિજભૂમિ તણી સુરભ, પ્રાણવાયુ ભરી
 અમીરસ થકી સિંચી અલખ બીજ ગૂંદાતરે,
 ફૂટી નીકળતે બહાર જગડાકલે, સૂર્યના
 પ્રકાશતણી હુંકથી પ્રતિદિને વિકસી રહી,
 યશી ચિતલ ચર્વરી નિજ સુગંધ હેલે ભરી,
 રસાળ કરને વિશાળ જગને અખડોદગમે
 મહાજીવનમાં, —જ્યહાં સદૃશ નિત્ય આનંદમાં
 ખીલે ચક્રા વિશ્વ આ અકળ કોઈ કાનૂનથી;
 ખીલે, વળી ખરે, ખીલે, કમ સદાય સાદમાં કરે—
 જ્યહાં સતત છે વિકાસ, તપ કુંઘલું કાંઈએ;
 જ્યહાં જનમ મૃત્યુ છે પગથિયાં મહાપંથનાં.
 ખીલે જીવનનાં દળો સુરભ નિત્ય મહેકાવતાં;
 કરે જગતને મધુમય પીયૂષ રેલાવતાં.

૪

૪

ભ્રમણ તૃણ

સખે, સ્વપ્ને આવે દિનભર જવા જંગલભણી;—
 જ્યહાં સુગંધે જાંઘાં ગિરિવરતણાં મૂમલ મહી
 રહે ઘેરાયેલાં, સતત ઝરણાં ઝરમર પહી
 રહ્યાં પહાડોમાંથી, પશુસભ પ્રજા અહારવની
 મદૂલી બાંધીને નિજ જીવનનો ભાર વહતી.
 ‘મૃગ નોકા ઊડી નીકળી પહલું ફર ખમણે
 જાંઘા અખિધ પૂંદી અવનવ પ્રદેશો ભમીભમી,
 પ્રજાઓ નિહાળી જંગલભરની, સૌંદર્ય થતું.
 પરંતુ જ્યારે એ સ્વપનમય યાત્રા કરી રહી
 વળી પાછો, ત્યારે નિજ ભૂમિતણી હાંકે સૂણત.
 ઝાનૂં વેલોવેલો; સુજ દુઃખના વાર અણખી
 ઉઠે કો’ રાગિણી, વધિવળ સુરતું તાંબવ રચી
 જગાડે સૂતેલા અલસભર નિદ્રાધીન સુતો
 ભૂમિગેયા કહો, સુગ સરજવા પ્રાણબળથી.

૫

૫.

શીઘ્ર

અંજાવાતે મરુપય તણા, ગરુરે કેા ગિરિના,
કાંટાળા કેા ગહન વનમાં, અગ્નિધના વા લિંડાણે,
કુંજેકુંજે, જનંગણુતણા શોરમાં, વા અનંતે
આકાશી કેા બ્રહ્મવનમાં, ડંતો ચિહ્ન તારા,
આહ્યો આહ્યો સતત પથપે કેા મળ્યાં દોઢ ન્યારાં,
તારે નામે ધનિક જનતાં, જાગ તારી પુકારી
પેટ પોતે ભરતાં!

ને સો લેહો નિજ નિજ તણા ચિત્તના સત્ય માની
તારે નામે કલહ કરતાં; માનવી માનવીની
સ્થાપી બિંતિ અલગ જનતાં નામ તારું લઈને!
બુદ્ધિ કેરી શુભવી સુક્તી બળ પોતે રચીને
તારે જોયે જીવન ઘડતાં, માનતાં ના છતાં તે!
આન્યો અંતે શ્રમિત યઈને ઘેર, ન્યાં જોરકામાં
પેહો, તેનાં પુનિત પગલાં પૂજામાં સ્પષ્ટ બાળ્યાં!

૬

૬

ઉપાય નહિ કેા સખે ?

અરે, ભરતભોમ આ! મુજ અનાય માતૃભૂમિ!
જ્યહાં ટળવળે મુકીબર અનાજ કાળે જનેા!
ન વશ પુરતાં મળે! ઉડી ગયું બધું સત્ત કયાં?
ન મોરુવ જણાય આર્થ, પર ને હવું દેવેશી!
ન શીલવતી અંગના સબુકતી તપસ્થાન હે!
ગયું સતત પોષતું પુનિત જહેણુ પ્રાણપ્રયનું
સુકાર્ધ? યઈ ભાવના મૃગસંલિલ શી ક્ષાત્રની?
ઉદાર અભિજાત કુંકુમલહાર વાણિજ્યશ્રી
યઈ પતિત દોષમાં, અરર, હીન કાર્પણ્યમાં?
જણાય સહુ નીચું જીવું અતિશુદ્ધ શુદ્ધતામાં,
ભરે ઉદર બીખીને કપટભળ કેા કેા રચી?
બિખારો કળ અન્યલેષ ધરોને ભમે ભોમમાં!
ઉપાય નહિ કેા સખે, પ્રગટવા તણેા શોઈને,
અમીસમ મતે પરાયણુ અનુસ્ત ઓઠાઈને?

૭

૭

ઢીપાવલિ જગાવ

સહુ' નવ જરાય જાય! ઉભરાય કે' કે' બતા
 સુતેલ વર્ષો થકી નિજ અલક્ષ્ય અવ્યન્તરે ।
 હસું ખડખડાટ જોઈ મુજ ચિત્તચાંચલ્યને,—
 જ્યહાં પટ પડે ઠઠીક ધરી સ્વાંગ સાત્વિકને
 કરે અતિવિનમ્ર લાવમય નૃત્ય ચી વૃત્તિઓ;
 અને પણ - લીજી થતાં નવ યતાં પિયાચીલીલા
 મથે, હલમલાલી ચિત્તચટને, લવાઈ સમો ।
 ઠળાય નહિ કયાં અંતરતણાય ઉઠાણમાં,
 સ્વરૂપ અસલી । જામું દિવસરાત જૂતાવળે ।
 છતાંય પરખાય ચાંત પણ કોઠમાં જ્યોતની
 શિખા સળવળી રહેલ ! ઉરમાં બેઠે જોઈ ત્યાં
 ફના થઈ જવા, જળી લસમ થે જવા, હે સખે ।
 સુણાવ તુજ અગ્નિરાગ ધનધોર મંદ્રસ્વરે,
 ઢીપાવલિ જગાવ ચિન્મય છૂપેલ સોજો સ્તરે ।

૫૬

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ

સ્વેચ્છિક નં. ૧

મનુષ્યનાં જ્ઞાનતત્ત્વો જગતના અને છે, ધોળા-વાળ કળા
વાળ છે, ખરતા બટો છે, વધે છે અને દાહમાં વાળ કોત્રે
છે, બોડો મોટું છે, માદકરિત અને અખિની દ્રષ્ટિ વધે છે.
આ નિંદા આવે છે, માથાનો દુઃખાવો માટે છે. દરેક જાતમાં
જહેતો, પુરુષો અને બાળકો માટે મદદન કાયદો કરનાર છે.
મોટી બ્રાહ્મીના રૂા. ૩-૮-૦ નાની બ્રાહ્મીના રૂા. ૨)
: બધે મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેન્ડહસ્ટ રોડ, મુંબઈ-૪

મેલેરિયા ?

તમારો શત્રુ છે

હિંજાની એલ્સ્ટો પીલ્સ

મેલેરિયાન શત્રુ છે

આજથી જ વાપરી મેલેરિયાનો નાશ કરો.

આ ગોળીઓ સપ્તપર્ણી, કાલમેઘ, કુટકી, વગેરે ઉત્તમ વ્યવનાયક ઔષધોમાંથી
બનાવેલી છે. ફલદેશ કુટુબો, ધમાદા દવાખાનાં, સેલો, કાકટરો વગેરેમાં કલો-
નાર્ધનની જગ્યાએ છુટકો વપરાય છે. ૬ ટે ૧૨ ગોળીથી તાવ કિતરી જાય છે.

કિંમત ૪૨ ગોળીના રૂા. ૦-૬-૦ તોફા ૧૦ (ગોળી ૫૦૦)ના રૂા. ૩-૮-૦

હિં જા ફા મ્ સી લી ૦ હિં જા (હિ. મુંબઈ)

સ્ટોકીસ્ટ : એસ. રમાયુ એન્ડ કું. : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

‘અખંડ આનંદ’

તંત્રી : શેષાન

‘અખંડ આનંદ’ પહેલા અંકથી જ નીચેના લેખકોનો સહકાર મેળવવા સફળાગી થયું છે.

કાકા કાલેશ્વર
મનુ મુનેશ્વર
રવિશંકર મહારાજ
બૈયોલીન્દ દવે
કે.આ.સંકર જેથી
ડૉ. કવિપ્રભાત દેસાઈ
કરસનદાસ માલેક
ચૂનીલાલ મડીઆ
વિલીપ જોશી
અમુકર રાદેશિ
જયંતીલાલ મહેતા
પીતાંબર પટેલ
વેદ પ્રામજી રાઠોડ

સ્વામી ભાષનાતીર્થજી
વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ
દરબાજ ત્રિવેદી
રામનરાયણ ના. પાલક
રોમચંદાલ એન્જિનીયર
વજુભાઈ શાહ
મોહુભાઈ સુથાર
રતિલાલ આશાણી
મંદુભાઈ પટેલ
રમણીક દિ. મહેતા
લાલુભેન મહેતા
‘પ્રસાદ’
શેષાન

પર્મકથાઓ, લેખો, વાર્તાઓ, નાટકો, જીવનચરિત્રો, કત્યાદિ આત્મકથાઓ સુખચેતનું સસ્તામાં સસ્તું છતાં સમૃદ્ધ માસિક

સવા છ અથવા એક રૂપિયે મોકલો

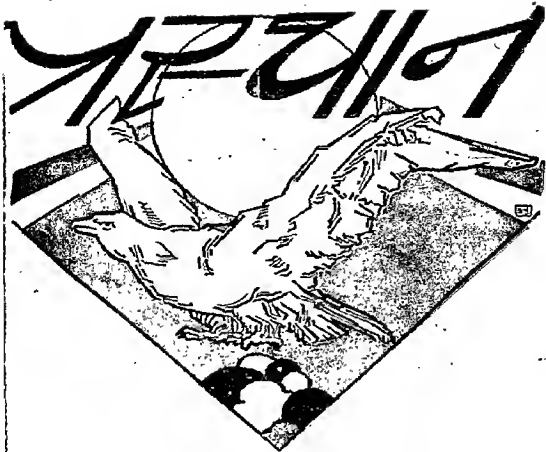
‘સત્તુ સાહિત્ય કાર્યાલય’ તરફથી આ માસિક તા. ૨૪મીએ દોરાના દિવસે પ્રગટ થયું છે. પહેલો અંક ફોરસ માપના ૨૪૦ પાનાનો અને તે પછીના અંકો ૧૪૦ પાનાના હશે. પાર અંકનું દરબાજનું કાચે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ છે. પહેલા મોટા અંકની છટકે મિત્ર સવા રૂપિયે છે. તમે સવા રૂપિયે ખરીદીને આ માસિકની સમૃદ્ધિ એક જાણી શકો.

વાર્ષિક લવાજમ ૬-૪-૦ : પહેલો અંક ૧-૪-૦

પ્ર. સત્તુ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય પ્ર

૬ ભદ્ર, અમદાવાદ અને કાલમોદેવી રોડ, મુંબઈ-૨.

આવ [દાસ નિરવ] તંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૨૦૦૪

પા. ૫

સેવાલક

રણછોડલ કેમુરભાઈ મિશ્રી

વર્ષ ૨૩

અંક ૩

પદ વર્ષથી જનતાની સેવા બજાવતી

ધા
માણેડલાલ હરીલાલ
 સ્પીનીંગ ડેન્ડ મશીન પ્રા. લી.
 રામદાવાદ

એજન્ટ્સ : હરીલાલ હરીવલ્લભદાસ એન્ડ કું. : રામદાવાદ

એજન્ટ્સ એન્ડ્રસ : શેઠ નવનીતલાલ રણછોડલાલ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂત્રં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક : ૪૫

વોલ્યુમ : ૨૦૦૪

અંક ૩

નિઝવિધા

‘રંજનમ્’

હીઠી એક મેં દિયોરી
પત્રપાખડી રી મોરી
બાર-તેર વર્ષની
શ્યામ સંહારે લપેટી
(હશે મનુરની જ બેટી)
સુઘ્ય કાંઈ હર્ષની
યકી અધિક શોભતી
ચોપણીઓ વેચતી
વાટમાં જિભી હતી ચહેરમાં.

દિયોરિવા અને સુવા-
તથો સુધન્ય ચોમ ત્યાં
થયો હતો; નિસર્ગદત્ત
વ્યાજહીન આરુતા
નિહાળતાં થયું મને,
ફૂલે જે ગૂંથે જીકન્ત આ લટો મહી
તો રૂપાળી કેવો એ હીસે-લસે-

મેં ઠણું:

“ ફૂલવાળી તું અને
જીકતી લટો મહી નહીં ગૂંથે તું ફૂલ કાં ?
ગૂંથ એક ને નિહાળ રૂપને
વધી ગયું જે સોગંધ. ”

મૂક એ રહી; પછી
ખધાંય ફૂલ વેચી એ હસી અને
રેશનીંગની દુકાનમાં જઈ
લોધી બગેર બાજરી;
અર્ધે ચોર કાઢી; અને પછી
આહી જૂંપડીની વાટ;
ફૂલ વિણ શોભતી;
ન શોભતી;

ફૂલથી ય
રોટલા તણી અગત્ય બોધતી.

રસાયણશાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગ

પ્રિન્સિપાલ ડૉ. કુંવરજી ગો. નાયક
પ્રિન્સિપાલ, એમ. ઇ. ઇન્ડીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ : અમદાવાદ

ચૂરે વ્યાખ્યાની—તેમાં ખાસ કરીને ઉદ્યોગો તરફથી—એક જ ફરિયાદ આપવા કરે છે કે વિશ્વવિદ્યાલયો, એવા સ્નાતકો સમાજને આપે નય છે, જેઓ એમની પાસેથી અપેક્ષિત શક્તિઓ દાખવવામાં નિષ્ફળ જ નય છે. આ અંગે વિશ્વવિદ્યાલયોને જ મુખ્યત્વે દોષપાત ગણવામાં આવે છે. અલગત એમાં કંઈક તથ્ય છે પરંતુ એ કંઈ સંપૂર્ણ સત્ય નથી. ખરું જોતાં ફળવણી દોષપાત નથી. વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે સ્નાતકોની ફળવણી ઔદ્યોગિક જરૂરિયાત પ્રમાણે અધૂરી છે. ફરિયાદનું ખરું કારણ આ છે.

અત્યારે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે પણ વિષયના સિદ્ધાંતો અભ્યાસક્રમ, જનતાના ક્ષેત્રે પણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિશ્વવિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમ સાથે સરખાવી શકાય તેવો ભારતનો વિશ્વવિદ્યાલયોએ આપ્યો છે. તદુપરાંત પ્રાયોગિક શિક્ષણના સ્નાતકો માટે ને અભ્યાસક્રમ યોજવામાં આવ્યો છે તે પણ વિજ્ઞાન અને સંગીન પાયા ઉપર છે. જેની જરૂર છે એ તો આ વિજ્ઞાન સંગીન પાયા પર રચાયેલા સૈદ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક શિક્ષણને કાંઈ ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારના ઉદ્યોગના ઉપયોગમાં આવવાની તાલીમ ને વિનાયોગી. 'નહેરુ આશોગ્ય-પૃથક્કરણ વિભાગ'માં (Public Health Analytical Department) નેરાવા ઇચ્છતા હોય તેમણે આશોગ્યના પૃથક્કરણની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન વધારેમાં સંપાદન કરવું જોઈએ; જેઓ મિલનના ક્ષેત્રે અને પ્રિન્ટીંગ વિકાસમાં નેરાવા ઇચ્છતા હોય તેમણે એ વિદ્યામાં પ્રવર્તી દરેક પદ્ધતિનું જ્ઞાત્રીય અને વ્યાવહારિક દ્રષ્ટિએ વિશિષ્ટ જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ. ઉપરનાતોફોને અપાતી વિજ્ઞાન પાયાવાળી ફળવણી ઉદ્યોગોને માટે ને વિશિષ્ટ પ્રકારની ફળવણીની આવશ્યકતા છે તેની પૂર્વશ્રમિકા તૈયાર કરી આપે છે. આટલી અનિવાર્ય અને મૂળભૂત પ્રાયોગિક તૈયારી સિવાય કાંઈ પણ કારીગરને જો તે કાંઈ પણ ઉદ્યોગમાંથી મળેલી અનુભવ ઉપર-ચોટીઓ અને મંત્રવત્ જ રહે છે. અત્યારના સ્નાતકોના જ્ઞાનમાં, ને ઉદ્યોગોના અપમાં આવતા એન્જિનિયરીંગ વિદ્યાના ખાસ મુખ્ય સિદ્ધાંતોના પરિચયની અનુપૂર્તિ માય, અને અમુક ખાસ ઉદ્યોગને લગતા વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો ઉમેશ કરવામાં આવે તો ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રને સારા કારીગરો મળે. આના સંપૂર્ણ તાલીમગ્રહ કારીગરોનું જુથ કાંઈ મુખ્ય અનુભવી પ્રાધ્યાપક કે સચાલકની સૂચના અને ફેરવણી અનુસાર કામ કરવું હોય તો તે ઉદ્યોગને માટે જરૂરિયાત શક્તિરૂપે સારિત કામ.

રસાયણવિદ્યાની એક સંસ્થા સમક્ષ આવેલું આપતાં ડૉ. લેમ્પિટ કહે છે: "આજનો સમય ક્રાંતિનો છે—દૈનિકીતો છે એ દૈનિકીત જેમની અંગે ખુલી મુઠ્ઠા છે તેવા રસાયણ-શાસ્ત્રીઓ અને વેપારીઓ સરળતાથી સમજી શકશે આપણે વરાળક્રાંતિ અને વીજળી ક્રાંતિ જોઈ, અને હવે રાસાયણિક ક્રાંતિ ચાલે છે, અર્પીત અતંત્રતામાંથી—જરૂરિયાતો—વૈજ્ઞાનિક નિયમન મુખી આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ." કેટલાકને એમ પણ લાગશે કે આપણે

માટે હિંદમાં, હવે સમયકાલે મુદત માટે ચંચો જઈ, રસાયણશાસ્ત્રમાં આપણે મેળવેલી સિદ્ધિઓ અને નફાવેટાનું સરવેયું કદવાનો સમય પાસી ગયો છે. એટલે જ્યારે આપણે જોઈએ—આપણે વ્યાજ્ઞ રાખીએ કે જરૂર આપણે જોઈએ—કે આપણું સરવેયું નહોતું બતાવે છે ત્યારે આપણે હિંમતથી પ્રગતિ અને જાગૃતિ માટે નવી નવી યોજનાઓ મારી અમલમાં મૂકી ચકીયું આને હિંદમાં જે એક કમનસીબ સત્થ હકીકત છે—અને એને માટે આપણે સૌ દિલગીર છીએ—કે રસાયણશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વ એવા માણસો છે કે જેઓ સ્વભાવે જ રસાયણશાસ્ત્રીઓ નથી. ધણીવાર એવું બને છે કે જ્યારે કોઈ યુવાને 'કેમિસ્ટ' નહીં કરવાની જરૂરિયાત કોઈ મામ છે ત્યારે કોઈક એમના વડીલોને સમજે છે કે રસાયણશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં કવિષ્વમાં પ્રગતિને માટે મુદત અવકાશ છે,—ફક્ત એટલા જ માટે કે વકીલાત, કાકતરી જેવા કેટલાક ધંધાઓ ભેદક બેઠારાઈ ગયા છે. પરિણામે આ યુવાન રસાયણશાસ્ત્રી બને છે ! અર્થાત્ એને રસાયણશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં મકેલી મૂકવામાં આવે છે. વડા ૧૯૫૮ અને સાચી રીતે કહીએ તો એ ત્યાં અચાનક ભૂસો પડ્યો છે. અને પછી એ ઔદ્યોગિક કાર્ય—ક્ષેત્રમાં વ્યવસાયની અપેક્ષા રાખે છે. (i) પશુ. ધણીવાર, એ વાત તો એ યુવાન બૂલી જ ગયો છે કે ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં અનેકવિધ વિવરણમાં ચંચુલાત કરનારની નહીં જલ્દે એક જ વિષયમાં કાર્યોદ્ધિપત મેળવનારની જરૂર છે. ઉદ્યોગને ઉપયોગી થવા માટે એની પાસે સમગ્ર રસાયણશાસ્ત્રનું એકઠી સાથે વિશાળ અને એકસ ગાન હોવું જોઈએ, એ કેવળ ઉદ્દેશજ રસાયણશાસ્ત્રી (Organic chemist), માણી રસાયણશાસ્ત્રી (Bio-chemist) કે ભૌતિક રસાયણશાસ્ત્રી (Physical chemist) ન હોવો જોઈએ, કિંતુ એ એવો રસાયણશાસ્ત્રી હોવો જોઈએ કે જે ઉત્પાદન-અર્થની ગણતરી કરી શકે, જે પ્રયોગશાળામાં થયેલા પ્રયોગોને કારખાનામાં લાગુ પાડી શકે; અને તેથી એણે ઉભા-પરિવર્તન, પ્રવાહી પદાર્થોના ક્રવાક તેમજ તેના કાર્બ સાથે સંકળાયેલી અનેક બાબતો વિશે પણ ચેહુકે ગાન સંપાદન કરવું જોઈએ. એના કાર્બની તાત્કાલિક કે નિકટની જરૂરિયાતની બહારના વૈજ્ઞાનિક વિષયોનો અભ્યાસ એને વ્યવસાયરૂપે થઈ પડેલો જોઈએ. ધણીવાર એવું બને છે કે અનુ-સ્નાતક વિદ્યાર્થી સંશોધનને માટે પોતાની ખાસ યોજનાને લાગે કરી ઔદ્યોગિક રસાયણશાસ્ત્રીની જગ્યા માટે અરજી કરે છે. અથવા વિદ્યાર્થી સમજતા નથી કે ખીજના વિદ્યાર્થીના વાદક બનવાથી સંશોધક હોવાનો કાંઈ પણ રીતે નોંધાવી રાખવો નહિ. મહાવિદ્યાલયની પ્રયોગશાળા બહારની દુનિયા નો આવા વિદ્યાર્થી પ્રત્યે બેઠકારીસમુદ્ધ અને સહાનુભૂતિ વિનાનું વર્તન લાખ્યે તો તેમણે નવાઈ ન પામવું જોઈએ. જોઓ જીવનપરિવર્તન અમુક જ દોષે કામ કરતા આવ્યા હોય, અને તેનાથી ખીજ કોઈ પણ રીતે કામ કરવા તૈયાર નથી તેના અધિષ્ઠા વચ્ચેનિકાને, જેમને ભારતીય-ઉદ્યોગના અનુભવીઓને પરિચય છે, તેઓને એ મુશ્કેલીનો ખ્યાલ આવશે, કે નો કોઈ વિગતી ઉપયુક્ત પ્રકારના ઉદ્યોગપતિ સાથે અચ-કાર્બ પડે તો, તેમાં જો ખ્યાલ કરીને તે સફળ ઉદ્યોગપતિ હોય તો, એને ફરી પરિસ્થિતિ-માંથી પસાર થવું પડતું હશે. એ કમનસીબ છે કે આપણા દેશના કરોડપતિઓ વૈજ્ઞાનિક કાર્બની પૂરતી કદર વિના ધંધાઓમાં પડેલા છે. મુંદર પાકને અમુક મહેનતની જરૂર પડે છે એ તો એ લોકો બૂલી જ ગયા છે, ને કેવળ અજાણની જ અપેક્ષા રાખે છે. પ્રાખ્યાપક લેખ કહે છે: "વૈજ્ઞાનિક પરિણામો પીલવવા એ કંઈ જગીયા ઉમાદના જેવું સહેલું કામ નથી."

ત્યારે કોઈ નવી યોજના રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણે પ્રશ્ન વાર એવી દલીલો સાંભળીએ છીએ કે "જૂની પદ્ધતિએ ખતાર સુધી મુદ્દર પરિણામો આપ્યા છે તો પછી તેને બદલવા શ્રમ અને ખર્ચ વેડવાની શી જરૂર છે ?" આપણે આ પ્રશ્ન વિચારીએ. જેમકે કાપડકોળા, એમાં જમતળાખી લીલ દરીકાઈ ચાલે છે, એટલે એના નફાના ટકા દિવસે દિવસે પડતા જા છે. તેથી જો આ ઉદ્યોગને ટકા રહેવું હોય તો એવું ઉત્પાદન ખર્ચ વડાવવાની તેમજ મજૂરી ખર્ચ બચાવવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. છતાં હજી સુધી પણ આપણા દેશમાં વૈજ્ઞાનિક મદદ વડે આ જરૂરિયાતને પહેચી વળે તેવી કોઈ પણ સાચી રીતે સંગઠિત સંસ્થા નથી. પ્રખતે જો એ જ્ઞાન યાત્રા કે ભવિષ્યના સફળ વેપારીએ એક સાચા વૈજ્ઞાનિક ખતવું જ પડશે, કંઈ નહીં તોય થોડાક તો વૈજ્ઞાનિક કેળવણી લેવી જ પડશે તો, આ દેશને અપૂરત લાભ થશે. જર્મનીના ઉદ્યોગોની ખીલવણીમાં મદત્વને કાળો આપનાર એક અત્યંતની હકીકત તો એ છે કે ત્યાંના રાસાયણિક ઉદ્યોગોના સર્વોચ્ચ અધિકારીઓ અસાધારણ શક્તિશાળી રસાયણશાસ્ત્રીઓ હતા, જેઓ રાસાયણિક અને આપારી વચ્ચે દષ્ટિએ વિચારી શકતા હતા. આ કળા કંઈ બધાને સુલભ હોતી નથી. આવી બક્ષિતો વિદ્યાળ દષ્ટિએ, ચિરસ્થાયી સ્વરૂપે અને પોતાના કાર્ય પ્રતિ અભિમુખતાની ભિમિંથી ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરી શકે છે.

આપણા દેશમાં આજનો ઉદ્યોગપતિ અર્ધદગ્ધ વૈજ્ઞાનિકની રૂપા ઉપર નબી રહ્યો છે. અને તેથી અવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અને અધઃચરી વૈજ્ઞાનિક સલાહથી દોરવાઈને જોતા ખર્ચમાં ઊતરી પડે છે. જે ઉદ્યોગપતિ આવા કિંમતી અનુભવ પછી પણ જો ખર્ચ વૈજ્ઞાનિકને લાભ ઉઠાવવાની આતુરતા ન દર્શાવે, તો પછી એના ઉપર દોષારોપણ કેમ ન કરાય ? ઉદ્યોગપતિની આવી નરમાશ કદાચ વૈજ્ઞાનિકના સ્વભાવને લીધે પણ હોય—ઝરણુ, પ્રણીતાર કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો સ્વભાવે વધુ પડતા મનોર અને એકદમ નજરે પડે છે, પરિણામ એ આવે છે કે વર્તમાનપત્રોમાં એમના વિશે અર્ધશબ્દો અને અસંતોષી કહેલા અહેવાલો પ્રગટ થાય છે, જેને લીધે અનુભવી ઉદ્યોગપતિ વિશેષ ચકાશીલ બને છે. પરિણામે ભવિષ્યમાં ઉત્પાદન વધારી સારી પેઢે લાભદાયક થઈ પડે એવા સંશોધનાર્થે પણ તેઓ મોટી રકમ ખર્ચવા તૈયાર નથી થતા.

ખીજા બધા દેશો કરતાં અમેરિકા અને જર્મનીમાં વિજ્ઞાનની મદદથી વાણિજ્યના ક્ષેત્રમાં પ્રશ્નો જલદી અને વધુ પ્રગતિ થઈ છે. દિંદમાં પણ એ અતિઆવશ્યક છે કે વિજ્ઞાનીએ પોતાના ઉચ્ચાસનેથી ઊતરી વાણિજ્યની નકર હકીકતો સાથે તાલ મિલાવવો જોઈએ. એણે એની પ્રયોગશાળા કે એર્કસમાંથી થોડો વખત બહાર નીકળીને આમજનતા, શ્રમજીવો, ઉદ્યોગના ઇચ્છાલોક, અવરથાપકો અને ખીજાઓ, જેમણે દરીકાઈના ક્ષેત્રમાં રહી ઉત્પાદન અને વેચાણ કરી પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરવાનો છે, તે બધાની સાથે સંપર્કમાં આવવું જોઈએ. આપણા રાસાયણિક-ઔદ્યોગિક વિભાગના ભાવિ અધ્યક્ષે આ હકીકત ધ્યાનમાં નહીં સમજી શકશે.

આપાર સાથે કરવામાં આવેલ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના જોડાણમાં વિજ્ઞાનના લાભો સમાવેલા છે. જો ઉદ્યોગને ખાતરી થશે કે વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગ અને સંશોધનનાં પરિણામો તેને સીધા લાભ થશે જ તો ઉદ્યોગ સંશોધનને જરૂર ઉત્તેજન આપશે. વિજ્ઞાન પોતાના માર્ગે મોઝાનો કરી શકે તેવું એને બનાવવું જોઈએ. વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી વિજ્ઞાને પોતે જ જરૂરી ખર્ચ જોઈ કરવું જોઈએ. વિજ્ઞાનની મદદથી ઉત્પાદન વધારવામાં આવશે

તો વેપારીઓને કેટલો નફો થશે, અને વિદ્યાનની મદદ નહિ લે તો એમને કેટલો ગેર-લાભ થશે એ હેવાલ એમની સમગ્ર આકાંક્ષા સહિત રજૂ કરવામાં આવે તો જ વેપારીઓને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની અત્યંતતાનો ખ્યાલ આવી શકશે. બીજી કામ પશુ પદ્ધતિ એમને સંશોધનકારની ખરી કિંમત અને ઉપયોગિતા સમજાવી શકશે નહીં.

વેપારી ધણીવાર રસાયણશાસ્ત્રી પાસેથી વૈજ્ઞાનિક સહિત અને જ્ઞાન ઉપરથી બીજી સહિતઓની પણ અપેક્ષા રાખે છે. આવડત અને કરકસર ઉલ્લેખોની સહજતા માટે માલની જાતનું નિયમન તેમજ ઉત્પાદન ખર્ચે કરતાં કેઈ પણ રીતે, જરા પણ ઓછા અત્યંતતા જોઈ નથી. તેથી જો રસાયણશાસ્ત્રી પ્રયોગશાળામાંથી બહાર નીકળી જુદાં જુદાં ખાતાઓની વ્યવસ્થામાં ભાગ લેવા તૈયાર થાય તો એ પોતાની જાતને વધુ ઉપયોગી સાબિત કરી શકે. આ માટે તેણે નાનું, ફિટાબલિટી તથા વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન કેટલેક અંશે મેળવવું જોઈશે. હાથ નીચેના અધિકારીઓ પાસેથી સારામાં સારું કામ લેવા કાચ કદાવણની આવડત તેમજ પ્રતિભા પણ તેણે કેળવવી પડશે. સાથેસાથે પ્રેરણાદાયી શક્તિ અને અમમ્મેલી પણ તેણે કેળવવી પડશે. આ બધાનો અર્થ, ટૂંકમાં, બહુ બાકીને કામ કરવું; અને તે અચૂક કરવા જોગ્ય છે.

સંશોધનના ક્ષેત્રમાં જેમણે સ્વતંત્ર રીતે કાળો આપ્યો છે, અને તે પણ નાનો મૂનો નથી-તેવા સહિતશાળા વિદ્યાનીઓ મારફત આપણા દેશનાં વિશ્વવિદ્યાલયોનું સંચાલન થાય છે. પણ અને કહેતાં ફિટગેરી થાય છે કે આપણા અભ્યાષક ઉલ્લેખપતિઓના સંસ્પર્શમાં જોઈને જ આવી શકે છે. ઉલ્લેખોમાં નવી નવી પદ્ધતિઓ દાખલ કરવા તથા વર્તમાન પદ્ધતિઓનો વિકાસ કરવા માટે આ સંસ્પર્શની અત્યંત આવશ્યકતા છે. આપણે, સંશોધન કરવામાં મહેલા અભ્યાષક તથા પ્રાધ્યાપકોએ, એ બૂમવું ન જોઈએ કે આપણા દેશ પ્રત્યે પણ આપણી ફરજ છે. વિચાર કરતાં ખ્યાલ આવશે કે ઉલ્લેખપતિઓ સાથે માંડ સંપર્ક નહીં સાધવાથી આપણને તથા આપણા દેશને કેટલી જોડ મળે છે તે હજી આપણે બરાબર સમજી શક્યા નથી. મને ખાતરી છે કે ઉલ્લેખપતિઓને આપણો પૂર્ણ સહકાર જોઈએ છે; અને આપણે પશુ એમની પાસેથી આપણા જીવ્ય કાર્યની કારની અપેક્ષા રાખીએ છીએ; છતાં આપણા વચ્ચે-અપ્રાપ્ય અને ઉલ્લેખપતિ વચ્ચે-અંતર રહેલું છે. તેથી ઉલ્લેખપતિઓ અને આપણી વચ્ચે સક્રિય સહકાર કેવી રીતે સ્થપાય તે વિશે માર્ગસૂચન કરવાની હું તક લઉં છું. આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયો દ્વારા આ કામ લહેલાઈથી સાધી શકાય. કેટલાંક જૂનાં અને નવાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે જીવ્ય કક્ષાની પ્રયોગશાળાઓ છે. જરૂર ઉલ્લેખપતિઓમાં વિશ્વાસ જન્માવવા પ્રાથમિક પ્રયત્ન કરવાની છે. મારું એવું સૂચન છે કે આપણા સહસંશોધકોએ પ્રયોગશાળાની બહાર આવી, વેપારી પ્રજ્ઞામાં જોડાઈ, મંડળના સભ્યો સાથે ફિલ જોડીને વાત કરવી જોઈએ. આપણે વિદ્યાનને લોકપ્રિય બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને જનતાને આપણા કાર્યમાં રસ લેતી કરવી જોઈએ. ધીમે ધીમે ઉલ્લેખપતિઓને આપણા કાર્યની મદદતાનું જ્ઞાન થશે અને આપણો સાથે ચાલવા પ્રયત્ન કરશે. 'મેલન ઇન્સ્ટીટ્યુટ'ના અધ્યાપક કંઠન સમસ્ટ આ જ પ્રકારની સુરેલીઓ હતી, પણ વધેલું કામ પોતે જ સ્વયં બોલી બોલ્યું. દેશ પ્રત્યે આપણી પણ ફરજ છે, અને લોકચતના કામગીરા નાબવામાં જ્યારે આપણે મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે ત્યારે અંતર રહે ને આપણે

ઓછા ન ઊતરીએ. એકવાર વેપારી મંડળોને આપણી રાહમાં આપવાની તૈયારી અને ઉત્સુકતાને ખ્યાલ આપશે કે તરત તેઓ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સહિત પોતાની ઔદ્યોગિક મુશ્કેલીઓ વિશ્વવિદ્યાલયો સમક્ષ રજૂ કરશે, કારણકે ત્યાં જ સંશોધના એના ઉચ્ચ કાળના પ્રભાવ કરતા ઘટે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા દરેક પ્રાન્તના વિશ્વવિદ્યાલયોએ ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, અણુતત્ત્વશાસ્ત્ર, રાસાયણિક એન્જિનિયરિંગ, પ્રાણીવિજ્ઞાન વગેરે વિષયોના શિક્ષણની આવરણ ઉપરાંત તે તે પ્રાંતના સ્થાનિક ઉદ્યોગોને લગતા પ્રમો ઉદ્ભવતા માટે અંશતઃ જતે જ ઉપાદાન કરી શકે તેવા સંશોધન-કેન્દ્રો વિકસાવવાં જોઈએ.

ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, પ્રાણીવિજ્ઞાન, અણુતત્ત્વશાસ્ત્ર, રાસાયણિક એન્જિનિયરિંગ વગેરે મૂળભૂત વિષયોને અંગે સંપૂર્ણ સાધનસંપન્ન સંશોધનની પ્રયોગશાળાઓ સ્થાપવા ઉપરાંત ભાવિ ગૃહરાત યુનિવર્સિટી પાસે ઔદ્યોગિક ઈજન્યરી માટે ટેક્સ-ટાઈલ અને ટેક્સટાઈલ કેમિસ્ટ્રીમાં સંશોધન કરવા માટે 'ટેક્સટાઈલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ' પણ હોવું જોઈએ. ખોળા વિશ્વવિદ્યાલયોએ પણ આ દિશામાં પ્રગતિ કરવી જોઈએ. ઔદ્યોગિક શિક્ષણને અંગે ઉપરોક્ત વિચારોથી બહારી કે રાસાયણિક એન્જિનિયરિંગ વિજ્ઞાના શિક્ષણની આવશ્યકતા તથા અમલ પડેલી છે. વિશ્વવિદ્યાલયે આ વિભાગનું ખુબ જ સંજાણપૂર્વક સંચાલન કરવું જોઈએ, અને એની પ્રગતિ ઉપર નગર રાખવી જોઈએ. આ પ્રકારનો વિશ્વાસ સિદ્ધ કરવા માટે અત્યંત તરિકે એવા માણુષી પદ્ધતિ થવી જોઈએ કે જે સૌ પહેલાં તેા કમ્પ્યુટરનો વિજ્ઞાની હોય, અને સાથે સાથે, જેને ઉપાદાનની ક્ષમ્યા અંગે નિયમન, સુધારણા અને વિશ્વાસ કરવાના કાર્યમાં વિજ્ઞાનનો આત્મકારિક ઉપયોગ કરવાનો અનુભવ હોય; એના કરતાં સહેલ પણ ઊતરતો ક્ષણની વ્યક્તિ અત્યંત પડે ન જ દોરી જોઈએ.

સામાન્ય માણુસો વડે સ્વલતા જુદા જુદા ખર્ચાઓને કામેલ વ્યક્તિઓની દોરવણી મળે એ માટે ઉદ્યોગ પ્રતીક્રા કરી રહ્યા છે. ભાવિ ગૃહરાત વિશ્વવિદ્યાલયે વિવિધ દિશામાં કાસની યોજના કરવી જોઈએ. પ્રાંતમાં એવી પેટલીય સંસ્થાઓ છે જે આ પ્રકારની વ્યક્તિઓ તૈયાર કરે છે, પણ એ સંસ્થાઓની પરીક્ષાનાં ધોરણો એકસરખાં નથી, જુદાં જુદાં છે. ધણીવાર આવા માણુસોને નોકરીમાં રાખતાં માલિકોને પૂરતો ખર્ચા નથી હોતો કે તેઓ આવા કારીગરોને રોગને એમને જાના પૈસા આપે છે. આવી સંસ્થાઓની સંપૂર્ણ દેખાતી અવગણ-પરિકાઓ માલિકોને ગેરરસ્તે દોરી જાય છે, અને તેથી માલિકો માની એસે છે કે એમાં કશોયે અવગણકોનો સારી રીતે પૂરેપૂરું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પણ દમણાં દમણાં અનુસરે એમને ગમત રહેતાં યોગ્ય છે. તેથી, શિક્ષણનાં ધોરણો સર્વોચ્ચ સત્તા તરીકે વિશ્વવિદ્યાલયની એ સ્પષ્ટ કરના છે કે જે જે દિશામાંના અવગણકોનાં શિક્ષણની તે યોજના કરે તેની પરીક્ષાની આવરણ પણ એણે પોતે જ કરવી જોઈએ, અને એ રીતે ઉદ્યોગોને ઉચ્ચ પ્રકારના કારીગરો પૂરા પાડવા જોઈએ. આ રીતે શિક્ષણનું એકસરખું ધોરણ જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં ટકી રહેશે અને સાધનો તેમજ વિદ્યાર્થીઓની ઈજન્યરીની એકસરખી અને યોગ્ય અવરણ થશે.

આપણે માટે નવયુગની ઉપા પ્રગટે છે. દરેક સમયમાં જ માનુશ્મિની સેવાયે આપણને વ્યવસ્થિત થવાની દાકલ પાડવામાં આવશે જ્યારે આ દાકલ પડે ત્યારે રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ, આબાદી અને શક્તિની આગેક્રમમાં સામેલ થવા આપણી તૈયારી નહોતી એમ રજો કાઢ આપણને કહી જાય. *

[લેખક કોમ માને છે કે મનુષ્યના જ્ઞાન, ચિંતન અને સંવેદન હંલુ પછાત અવસ્થા છે. સંઘર્ષાતીત સામ્ય પ્રુદ્ધિમય તથા-આત્મજન્ય હરો. આપણાં ધણાંઓ વિધાનો, સિદ્ધાન્તો અને ચાલકોનો દેશ અને ક્ષણથી મર્યાદિત છે પરિણામે સનાતન સામવા નામે આપણે જે કાંઈ કંઈએ છીએ, કવન કરીએ છીએ, કહીએ છીએ તે બધું એક પ્રકારનો જલ્પ જાત છે. તેમ જ મર્યાદાનાં પરિબળો સમજ્યા વિનાનાં આપણાં જ્ઞાન, વૃત્તિ, વાલના પછુ જલ્પજાત છે. આ મોન-વતને કીમે લેખમાળાનું નામ ‘જલ્પાંજલિ’ મળવાનું લખિત ધાયું છે.

જલ્પાંજલિમાં હિન્દી સમાજના પ્રશ્નો-વિરોધે વર્તમાન પ્રશ્નો-પ્રશ્ને વિધવિધ દૃષ્ટિબિંદુ પ્રકાશિતો. યુગક વર્ષ વિચારવિનિમય કરી પ્રશ્નોના લક્ષ્ય યોગ્યતા મળે છે. કોઈ એક પક્ષના સવ્ય યા અનુચાલી દેવાથી આપણી વિચારસરણી કટલી બધી એકાંગી, એકપક્ષી અને પૂર્વમુલ્લસત બની જાય છે તે આ લેખમાળામાંથી સ્પષ્ટ દેખારો.

—‘જલિપક’]

૧

મૂડીદારોની હડતાલ

૧ નેધિયાત્ર બનાવો ! દિલ્હીમાં લલોમનિષદા લંડનમાં પરદેશમંત્રીઓની સભા નિમ્મળ; પછાત દેશી રાજ્યો હિંદી સંઘમાં ભેટામાં; કાશ્મીરને મામલો; રશિયન એલથી મેલિકાનું દિલ્હીમાં આગમન; મૈસૂરમાં બધાં સરકારી હિન્દુ મંદિરો હરિજન માટે છુલ્લા મૂકાયા; અમદાવાદમાં સ્વામીનારાયણના મંદિર સામે હરિજનોનો સંઘાગ્રહ, સરદાર વલ્લભભાઈનાં લલકારા, લખનૌ, મુંબઈ અને અમદાવાદ ખાતે નાદેર લાગણો; અમદાવાદમાં અખિલ હિન્દી સેનાદાસપંથની પાંચમી પરિષદ; દિલ્હીમાં ગાંધીજીના હપપાસ; સુબાઈનાં વિદ્યાચી સંમેલન હપર ગોળીબાર; UNOની સલામતી સમિતિમાં કાશ્મીરનો પ્રશ્ન બહુદેર સ્વતંત્ર; અલગ અને કાપડનાં કોટલ રક પછા; સુબાઈ કોરોના-રેશનની મૂંઝૂલીમાં સ્વતંત્ર રીતે ઊભા રહેલા સમાજવાદીઓને ફાન્સીસમણી તણુ વર્ષ નાદે જનતાદુઃખ આર્થનાસજામાં ગાંધીજી હપર જાગ્ય નાંચવાનો કિસ્સો.]

“The saddest memories of political life are of moments at which one had to stand by, when golden opportunities were being lost, to see the wrong thing done when it would have been easy to do the right thing.”

James Bryce

* * *

“જમના ! ખગ્ગા ! હો તારા ! ન બળે આ લોક કશું ;
તારી સચિતલણી ખગ્ગા બધા સર્વે જૂનો;
ધનના દમમાં અલિ લોકમાં ખૂબ ફૂલી
નિજ રાજ્ય જાણી બન્યા શતરીપકશું;
નહી રાખી કામા નિજ રીતિ વિરોધકશું,
ચાહી જૂલવા રક પરદેશીવણી મફલી;
મારી રાખ બધે નિજ સચિતલણી ફૂલી—
તારી વાલી કોઈ બાતે ફૂલોએ લોગળણું !”

(ખગ્ગાદાર : ‘ નંદિમિત્ર ’ પૃ ૬૯)

ગમન : મુંબાઈમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અશ્રુવાણુ, લાઠીચાર અને ગોળીબારના પ્રદાર કરવાથી કો-ગ્રેસી સરકાર કેટલી બધી પ્રતિષ્ઠા યુમાવી તેનો તેને ખ્યાલ હોય તેમ નથી લાગતું.

નીલા : પોલીસના આ જમણી કુખ્તવનો મોત્ર વિદ્યાર્થીની બહેનો પર બની તે અત્યંત ક્રમ-જનક ગણાય. ગૃહમંત્રીની કાર્યદક્ષતા અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ પ્રત્યે સંકેત કુસંકેત જોઈ તેમાં નવાઈ નહિ.

નરીમાન : સરકારી કુરમાનનો જે લાંબ કરે તેને તેનું પરિણામ જોગવું જ પડે.

સુરેષ : જાહેર શાંતિ અને વ્યવસ્થા તળવવાના હેતુથી સરકારને પ્રતિબંધ મૂકવો પડ્યો. પરંતુ ચિસ્તપાલનનો સિદ્ધાન્ત વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ગમે ઉતારી શક્યા નથી.

નીલા : ચિસ્તપાલનનું મૂલ્ય તમે વધારે આંધો છો. મનુષ્યની કેટલીક કાવનાઓ અને જીમ્મીઓ કાયદાની કેદમાં પૂરી ન શકાય. કવિવર નાનાલાલ કહે છે : " હૈયાં આગ-રમાં ન સમાય, " " પરમાં સરિતા ન માય " ; તેમ વિદ્યાર્થીઓની અંતર્ગત કાવના, જીમ્મી અને સવિદના તમે લાકી અને બંદૂકથી કબાવવા તરફ યાચો તેમાં નથી તમારી શોધ કે નથી તમને લાભ.

નરીન : તમારા વિચારવર્ણનમાં પ્રતિષ્ઠા, ચિસ્તપાલન, કાવના, જીમ્મી-આ શબ્દો પ્રધાન પડે છે. પરંતુ આવા તરવટાની સર કાઢવા મુઠ્ઠી જવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. નઅ સત્ય એ છે કે આ વિદ્યાર્થીઓનો મહાસંઘ સામ્યવાદી વલણ ધરાવે છે, અને કોંગ્રેસ પાર્ટીની આંખમાં સામ્યવાદ પ્રજ્વળી ખૂંચે છે. નફિતર વાણીસ્વાતંત્ર્ય, સત્તાસ્વાતંત્ર્ય, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય માટે આજમુખી મૂળનાર કોંગ્રેસી નેતાઓ આણું વિસંગત કાર્ય કરી શકે જ કેમ ?

સુરેષ : ખ્રિસ્તિય હકુમતના કાળમાં ચિસ્તપાલનની જરૂર હતી તે કરતાં આજે વધારે જરૂર છે. દરે આપણે રચનાત્મક કાર્યક્રમ અમલી બનાવવાનો રસ્તો લેવાનો છે. જે વ્યક્તિને, વાણીને કે સમજેલોને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો સમાજમાં સ્વચ્છંદતાનું સામ્રાજ્ય રચાઈ જવા પામે.

નીલા : નહિ. સ્વાતંત્ર્ય એવા વસ્તુ છે કે તે મોટે ભાગે સમાજને લાભકર્તા જ નીવડે છે. અનીતિ, અત્યાચાર અને શામ ફેલાવનાર વ્યક્તિ કે વર્ગને તમે સ્વાતંત્ર્ય ન આપો તે સમજી શકાય, પરંતુ માન વિચારસરણીમાં ભેદ ધરાવનાર વ્યક્તિ કે સંસ્થાને તમે પોલીસદળ અને ખીના દિવસ શરોયી કચડી નાખો તે લોકશાહીના યુગમાં અયોગ્ય ગણાય. તમારા સંકુચિત માનસના પરિણામે જ ઓવર દબાવ પરત્વે, લાચાર અને નિર્જન રહેવા પામ્યો છે.

નરીમાન : ખરી વાત છે. તમે હિન્દુ મેલોએ તમારા બાલુઓને રસોડામાં જ ગોળી રાખ્યાં છે. દેશની આઝાદી આવી તો પણ તમારી ઓચો રસોડાની કેદમાં સપડે છે.

સુરેષ : એમ કેમ કહો છો ! શ્રીમતી સરોબિની નાયક યુક્ત પ્રાંતનાં ગવર્નર બન્યાં છે. શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મી પંડિત મોરારા ખાતે એલચી નીમાયાં છે. આ બતાવી આપે છે કે કોંગ્રેસ સરકાર ઓચોના હા અને તક પ્રત્યે ખચૂત છે—સહનુશ્રીતીથી છે.

મનોહર : સુરેષ, તમે તો તમારી કાનગ્રેસના પ્રત્યેક કાર્યમાં સંપૂર્ણતા જ લુચ્છો છો. શ્રી સરાજિની અને શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી માટે આપણને સર્વને આદરભાવ છે. પરંતુ તેમની થયેલ નિમલુકમાં રાજકીય કારણો પડ્યા છે તે બૂલવું ન જોઈએ. તે જેઠ કાનગ્રેસના મવાળપણને વફાદાર છે. કાનગ્રેસના મવાળ ના અફર ના સ્થગિત પડ્યાને જે વફાદાર નથી તેના માટે કાનગ્રેસરાજમાં જવાબદારી અને સત્તાનાં દાર ખંધ છે.

સુરેષ : તમે સમાજવાદીઓ એવું જ કહેવાના. જે પદ્યમાં જવાદરલાલજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ જેવા ભાવીર નેતાઓ કામ કરી રહ્યા છે અને જેમાં ગાંધીજી સાર્વત્રિક માર્ગદર્શક છે તે પડ્યાને મવાળ ના સ્થગિત કહેવો તે તમારો એક પ્રકારનો અંધ પૂર્વગ્રહ છે. દિન-રમાં તમારા સમાજવાદની રચાપના કરવામાં પડિતજીનો કાળો પ્રયત્ન રથાને છે. શિથિલ અને કાપર જની ગયેલી પ્રજામાં તેજ અને જીરસો પ્રગટાવ્યાં હોય તો તે સરદાર સાહેબો. નિરંતર 'સાત અને વિશાળ દેશસ્થેવાનો' જેનમૂન દર્ખાત પૂરો પાડ્યો રાજેન્દ્ર બાબુએ. અને આ જોઈને બહાર કરનાર ગાંધીજી, છતાં તમે મવાળ-પદ્ય મવાળપદ્ય કહ્યા કરો છો તે તમારી સમાજવાદી પક્ષાન્ધતા નહિ તો બીજું શું ?

મનોહર : જવાદરલાલજીને હું એક ખાલુ ઉપર રાખી દઈ છું, કારણ કે તે આજના દિન્દી રાજકારણમાં કાંઈક મુશ્કેલી દિલથી કામ કરી રહ્યા છે. તેમનું માનસ સમાજવાદી છે, બ્યારે તેમનું હૃદય ગાંધીજી અને બીજા સહકાર્યકરોની સાથે જોડાયેલું છે. બાકી, સરદારની વાત જવા દો.

સુરેષ : વાત જવા દો કેમ ? આટલા બધા દેશી રાજ્યોની ગરદન પકડી પકડીને સીધા ફાર કરી નાખ્યા અને દિન્દી સંઘમાં બચકો લાગ્યા તે સિદ્ધિ નાનીસની છે ?

મનોહર : બ્રિટિશ સરકાર દેશી રાજ્યોને આગળી પર નચાવતી; હવે તે વારસો સરદારને સંપાદ્યો. દેશી રાજ્યોને સંઘમાં બસકો લાગ્યા તેમાં મહાન કાર્યસિદ્ધિ નથી. સંઘમાં જોડાવાથી રાજ્યોને લાભ છે, કારણ જે શરતોથી જોડાય છે તેથી તેમને પ્રાર્થેશિક અને આંતરિક સ્વાતંત્ર્ય અને સત્તામતી મળે છે, વળી આજના લોકશાહી યુગની ક્રાન્તિના લક્ષ્યાંકોથી જમી જવા પામે છે. પરંતુ દેશી રાજ્યોની પ્રજાનું જીવનધારણ જોડ્યું લાવવા માટે ક્યાં જોડવાઈ કરવામાં આવી છે ? રાજકીય વાટાઘાટો કરીને અમુક સમજૂતી પરિણમી તેથી રિયાસતી જનતાનો રોા ઉઠ્ઠાર થયો ?

સુરેષ : જે સરદારની રાજકીય બાહોશી અને કુનેહની સ્તુતિ કરવામાં બ્રિટિશ સુલ્તહીઓને પણ માક લાગતો નથી તે સરદારની કરામત અને કારવાઈ ઉપર તમે ઠંડું પાણી રેડો છો.

નવીન : મનોહરનું દરિયું સમજવા જેવું છે. વ્યક્તિગત માનાપમાન કે સ્તુતિનિંદાથી ફાટાઈ જવું જોઈએ નહિ. રાજકારણમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે વર્ગનું મૂલ્યકન કરીએ તેના માટે એક નિશ્ચિત પ્રમાણદંડની જરૂર છે. અને આ પ્રમાણદંડ તે આંખ-જનતાની આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિની સિદ્ધિ. જે કાર્યક્રમ આ પ્રગતિ સિદ્ધ ન કરી શકે તે નિરુપયોગી અને નિર્જન લેખાય.

નીલા : સરકારનું કોન્ગ્રેસનાં આ પ્રગતિ સિદ્ધ નથી કરતું તો બીજું શું કરે છે ?

નવીન : તમારા સલાહનો જવાબ કષ્ટક કડવો અને લખાઈ છે, છતાં તમને કહી નાંખું છું. તમને બધોતે ખબર તો છે જ કે અંગ્રેજ સરકારનું પ્રમાણ રાજસૂત્ર “Divide and Rule”નું હતું. આ સૂત્રને અમલમાં મૂકીને તેમણે વિવિધ પર વિવિધ પ્રાંત કપાઈ આ સૂત્રને આધારે આજસુધી તેમણે રાજકીય સામાજિક મેળવી જનતાને ચૂસી. હજી તેમની નીતિ આમવર્ગના શોષણ ઉપર ચાલુ છે. પરંતુ સોફિસ્ટીકાની પ્રગતિના જમાનામાં અંગ્રેજ ફૂટેદવાજી સમજી ગયું કે હવે રાજ્યતંત્ર હાથમાં સીધી રીતે રહી શકે તેમ નથી. પરિણામે તેમણે રાજસૂત્ર દિન્દીએને સુધરત કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો. સાથે સાથે એવી કસમત કરી કે રાજસૂત્રના શોષવાની વિધિમાં ભાગલા તો રાખવા જ, જેથી દિન્દે પાકિસ્તાન ઔદ્યોગિક યા વ્યાપ્તિક પ્રગતિ સહેલાઈથી ન કરી શકે. ભાગલાનો સ્વીકાર કરવાની તત્પરતા આપણા નેતાઓએ બતાવી કે તત્કાલ પિરિય યુન્સલીયજી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી સોનેરી તક સમજી મર્યું. અને આગરની પંદરમી તારીખે રાજ્યતંત્ર સોંપ્યું.

સુરેશ્વ : તમે તેમ પણ મહાન બ્રિટિશ હકુમત દિંદમાંથી હદયાર થઈ તે કાંઈ મહાન વિજયો લેખાતું નોંધ્યો.

નવીન : આપણી દૃષ્ટિની સંકુચિતતા ત્યાં જ રેખાઈ આવે છે. આખરે રાજસૂત્રની જરૂર યા માટે છે ? આર્થિક સંપત્તિ, સામાજિક સલામતી, વૈશકીક રજતંત્રતા અને સાર્વજનિક પ્રગતિ માટે. જો આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં અવરોધક અને તેવી સરવોત્તમ સ્વીકાર કરીએ તો તેમાં લખાઈ મેરગજીનો દોષ રહેલો છે, અને આપણા નેતાઓએ આ દોષનો આર પોતાના માથે લેવો. બે દ્વાયદાને બદલે બેસો ભાગલા થવા મામત — આ જાતનો બચાવ કામદાની કમેરીમાં વકોલો બચાવ કરે છે તે પ્રકારનો છે, અને તેમ કરવામાં નેતાઓ પોતાની નિર્જનતા બતાવે છે. ભાગલાનો સ્વીકાર લખાઈમાં લખાઈ ગયું છે. તેમ કરીને હાથે કરીને જ આપણા પગ પર કુહાડો માર્યો છે. પાકિસ્તાનની સત્તત દબલગીરી, દેશી રાજ્યોની પ્રત્યાષાતી નીતિ અને મુઝીદારોની નફાખોરી — આ ત્રણે વિટંબજીની બીંસમાં આપણે ફસાઈ પડ્યા છીએ. તેમથી મુક્ત થવા અર્થે કેટલી સક્રિય, કેટલો સમય આપણે ખરચી નાખ્યાં પડશે ? સત્તાપ્રાપ્તિના હંદથી ભોળવાઈ જઈ ભાગલાનો સ્વીકાર ક્યોં તે કરતાં તેનો અસ્વીકાર કરી સોફિસ્ટિકા ઉગવવામાં થોડા પ્રયાસ આપ્યો હોત તો ભારતની દલા આજે છે તેવી ન થાત અને નજદીકના કવિબામાં જેટલી લખાઈ ખનવાની છે તે ખનવાની સકલતા ઉપરિચત થવા ન પામત.

નીલા : ગંધીજીએ તો ભાગલા સામે પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, પરંતુ તેમનું સાંભળે છે જ કાણ ? હશે, જે થયું તે થયું. તેના ઉપર અશ્રુપાત કરવાથી શો લાભ ! હવે રાજ્યતંત્ર મેકાની ખરી સેવા સાધી શકે તે માટે સરકારની સરકારે શી નીતિ નક્કી કરી છે ? મત ન જોષિતભામ્.

ગંભીર : મતે ન લોકિતવ્યમ્ કીક, પણ મતે લોકિતવ્યમ્ । જૂતકળની પરિસ્થિતિનું પ્રમદકરણ કરીએ તો તેમથી માર્ગદર્શન મળે.

સુરેષ : પાકિસ્તાન અને દેશી રાજ્યોનો કાયડો હિંદુતા અને રાજવલીવટના ખાતાં દેશી સાવતા ત્રણેક વર્ષ લાગરી તેમ સરદાર, જવાહરલાલ વગેરે માને છે. તેથી એટલા સમય પૂરતા તેમણે મૂડીદારોનો સાથ મેળવી લીધો છે. આ સાથ અનિવાર્ય છે અને લાભકારક છે તેમ સરદારશ્રીએ તેમના લખાની ખાતેના જાહેર વાક્યોમાં કહ્યું હતું. અને તેથી તો મિ. કાલા અને સર સત્યજીત સેનીને પ્રધાનમંડળમાં લીધા છે. ઉપરાંત મૂડીદારોને અને અકિતગત સાહસકારીઓને અમલવચન આપ્યા છે.

ગંભીર : સરદારને મૂડીદારોનો સાથ અને મૂડીદારોને સરદારનો સાથ — આ સાથીદારોની ચક્ષીમાં પ્રગળે તો પીસાવાનું જ રહ્યું.

સુરેષ : તમે સરદારની આલખાણને પિછાનતા નથી. સમય આવ્યે સરદાર મૂડીદારોને પ્રગળતા ચરણે ધરી રહે.

મનોહર : મૂડીદારવર્ગની સોજતમાં રહી આમજનતાનું કલ્યાણ કાર્મ પણ તેના સાથી છે નહિ. દિલ્હીમાં ઈન્ધીરિયલ હોટેલ અને ગિરલા ટાઉનમાં થોડા મૂડીદારો શબ્દિય નેતાઓનો સમાગમ કરે છે—contact સાથે છે. કારણ contacts bring contracts.

સુરેષ : તમારા સમાજવાદના હિવાનાપણામાં તમને સારી વાતો પણ નહિ સમજાય. ગિરલા જેવા કુમેરપતિના સહવાસમાં રહેવા છતાં ગાંધીજી લોકપયોગી કાર્યો માટે તેમની પાસેથી કેટલી મોટી રકમો કઢાવી શકે છે ?

નીલા : આપણા ધનિકના દાનવીરપણા પ્રત્યે મને લુણા છે. પ્રાચીન કાળમાં રાજાઓ થોડું કાંઈ પણ આપતા એનું આપણા મથો કહે છે. રાજાની રાજા દિલીપ સમયે મહાકવિ કાલિદાસ કહે છે :

પ્રજાનાતેન મૂલ્યે સ તામ્યો ચલિમમહીત ।

સહસ્રગુણસુરભણ્ડમાદતે દિ રસં રવિઃ ॥

(રજુ = ૧, ૨૮)

પરંતુ આપણા દાનવીરો તો પ્રગળે ચૂકોને કરોડ કરોડો તેમથી માંડ માંડ લાખ આપતા કરો.

મનોહર : ધનિકનાં દાન પ્રગળું એક પ્રકારનું સૂક્ષ્મ અપમાન છે. બાવા દાનથી નક્કી સંસ્થાઓનો લાભ લેવામાં આપણને સંકોચ થાય છે, અને લુણતાની લાગણી આપણને કંપે છે. ખરી રીતે, બધી સંસ્થાઓ રાજ્ય પ્રચલિત દોષી જોષ્ટ્યે અને તેના લાભ લેવાના પ્રગળે સીધા કક હોવા જોષ્ટ્યે.

સુરેષ : જો મૂડીદારની સોજતથી નેતાઓ રંગાતા હશે તો તેથી વધુ પ્રમાણમાં મૂડીદારો નેતાઓના સમાગમથી ઉન્નત થને છે. જુઓને હમણાં જ ગાંધીજીના આગ્રહને વચ મળે ઉલોગપતિઓએ કાપડ ઉપરનો અંકુશ દૂર કરવામાં કેટલો સાથ આપ્યો ?

આજના કાપડના બાવ ઉપર પચીસ ટકા વધારો કરવાની સરકારે છૂટ આપી હતી મિલમાલિકાઓ પંદર ટકા જ લેવાની કબૂલાત આપી.

ગમન : પચીસ ટકા બાવ વધારી આપવાનું કારણ ?

મુરેખ : કારણ એ કે કાપડ બનાવવામાં વપરાતા રૂના બાવ પચીસ ટકા વધવા પામ્યા છે.

ગમન : તો પછી મિલમાલિકા પંદર ટકા જ બાવ કેમ વધારવા તત્પર થયા ?

મુરેખ : હું તમને તે જ કહું છું ને કે સારા નેતાઓના સમાગમથી માલિકાના હૃદયમાં મધુ ઉદારતા વેળા થવા પામે છે.

નવીન : તમે એક ખોટો રકબક કરો છો. બધારે ટકાની વાત આવે સારે તેમાં જરાક જીંદગી જીતરવું જોઈએ. માલિકા પચીસના ગદ્દે પંદર ટકા જ લેવાની તત્પરતા — ઉદાર તત્પરતા — ગતાવે છે તે મજબૂતી વિનાની નથી.

નીલા : ધનિકાની ઉદારતામાં મધુ મજબૂતી ?

નવીન : હા.

નીલા : કેવી રીતે ?

નવીન : કાપડના આવર્થ રૂની કિંમતનો દિસરો આશરે ૪૦ ટકા છે. એટલે કે સો રૂપિયાના કાપડમાં માલિકે રૂપિયાનું કે વપરાય છે. હવે રૂના બાવ પચીસ ટકા વધ્યા એટલે $40 + 25 \% = 50$ રૂપિયા થયા. જેથી કાપડનો બાવ રૂકા ૧૦ રૂપિયા વધ્યો, એટલે કે સો રૂપિયાના ૧૧૦ રૂપિયા થયા. મિલમાલિકા કહે છે કે અમને રૂ. ૧૧૫) થી સતોષ છે. આનો અર્થ એ થયો કે આજે તેમના નફાનું પોરણ છે તેમાં પાંચ ટકા વધ્યા, કેટલી ઉદારતા તે મણી કાઢે.

નરીગાન : તો પછી સરકારે શું જોઈને પચીસ ટકા વધારવાની છૂટ આપી ?

નવીન : સરકારના મજબૂતીવાળોની જે પ્રાસિયત હોય છે : એક એ કે દિસાળ સરલ કરી નાખે. રૂના આવર્થ પચીસ ટકા વધ્યા એટલે કાપડના બાવ પચીસ ટકા વધવા જોઈએ. છીછ પ્રાસિયત એ કે તેમની મજબૂતી કરવામાં માલિકાની સલાહનો પ્રભાવ પડે છે. તેમાં જીંદગી જીતરવામાં સાર નથી.

નીલા : આ બધા દાવરેય અને મજબૂતીના કાકા સાંભળીને હું તો હેમતાઈ જઈ છું. સ્પષ્ટ બજાઈ આવે છે કે મિલમાલિકા તેમની નફાખોરીના ટકા વધારવાનું જ સમજ્યા છે. અને ઘણા બોળા લોકોની આગળ ઉદારતાના સ્વાગ સજો છે.

નવીન : શાખા, નીલા, તમને આ પ્રતિતિ સ્પષ્ટ તે માટે અખિન્દન. મુકીદારનાં તન, મન અને ધન અંગત નફાખોરીને સમર્પણ થયેલાં હોય છે. તેમના નફાના હમલામાં બીજાઓને — આમજર્ને — પ્રવેશ કરવાની મનાઈ હોય છે; આનું નામ મુકીદારની હાતાલ. તેમના નફા ઉપર ત્રાપ મારવા જાઓ કે તેઓ હજાર પ્રકારના કિસ્સાથી તેમની મુદ્દી અને નફાખોરીને જાચ કરી લેવાના. આમજર્નતાને નફાનો લાભ આપવાના કાર્યમાં મુકીદારે હાતાલ ઉપર હરદમેશ ઉતરેલા હોય છે.

નવીના : હું એમ પૂછું છું કે મળૂરને બ્યારે બ્યારે હાતાલ પર જતારે છે ત્યારે ત્યારે તેમની સામે કાપરી, પોલીસ, મિલિટરી વગેરે સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો નહીં? ઉપયોગ આમજનતાના દિવાલે નહિ કરવાની હાતાલ પાડનારા મૂઠીદારો સામે સરકાર કેમ નિયંત્રણ બની બળ છે ?

નવીન : એનાં કારણ આ સામવાદો મનભાષી પૂછે.

ગમન : કારણ સ્પષ્ટ છે. મૂઠીવાદી સમાજમાં રાજસત્તાધારીઓ દબેલાં મૂઠીદારોના દાયા હોય છે, મૂઠીદારોનાં દિલોનાં સ્વપ્નાં હોય છે. કામદારવર્ગ, શ્રમજીવી વર્ગનાં દિલોને ઠોકર મારવામાં આવે છે. શ્રમજીવીની કાન્તિનાં અધિભરોને કચડી નાંખવામાં આવે છે. શ્રમજીવી પાસે રહેલું એક જ અર્થસત્ત્વ સંચાલન — હાતાલ — તેને પણ યુનેાં મળવાના કાચકા કરવામાં આવે છે.

સુરેષ : હાતાલને બે છૂટ વ્યાપક તો બસારે દેશને વધુ ઉત્પાદનની આવશ્યકતા છે તે ઉત્પાદન કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ? Produce or Perish—આ નામની પ્રવચન-માલામાં પંક્તિ બનાવેલાલોકો રડીઓ પર મોખ્ખું સમજાવ્યું કે બાળની ધડોળ દેશને ઉત્પાદન જ બચાવી શકે તેમ છે.

નરીમાન : હા. સરકારે પણ અમદાવાદમાં મળૂરોને સલાહ આપી કે રૂપિયા લઈ સવા રૂપિયાનું કામ આપો.

ગમન : સરકાર તો એમ જ કહે તે ? કામદારોના જીવનધોરણની મુશીબત સંબંધે કેમ કાંઈ ન બોલ્યા ? અને મૂઠીદારોના નફાધોરણમાં પચીસ ટકા વધારો આપવાનો નિર્ણય ચૂક લઈને કરી નાંખ્યો. આમ કરવામાં પાકિસ્તાનનો સલાહ કે બીજી અમલો આડે આવતી નથી.

નવીન : ગમન, તમે ઉશ્કેરાઓ નહિ. ધીરજ રાખો. સત્ય વસ્તુરિયત તમે કારો છો તેથી સરલ નથી. સરકાર પાસે આજે પાકિસ્તાન સંબંધે મહાન મુશીબતમાં પ્રજો આવી પડ્યા છે. સાખા નિર્વાસિતોની ફેરબદલી અને તેમને કામે લગાડવાનો સવાલ મુશ્કેલ છે. દેહી રાજ્યો, કાશ્મીર, જૂનાગઢ, હૈદરાબાદ—આ બધા કોયલા ઉંકેલરા અને તે પણ હિંદીમાં વિરાજમાન થયેલા જાંબીજીની હાબરીમાં, તેમની સત્ય અને અર્થસત્ત્વની આગદપૂરક નીતિથી—આ સરલ નથી. બાંધીજના આશ્ચર્યજનક ઉપવાસની અસર તમે સરકારના અમદાવાદ ખાતેના આપણમાં ન જોઈ ? અનેક વિરોધી ધરનાંજો વચ્ચેથી દેહનું રાજકીય નાવ કિનરિ ઉતારવાનું છે. માટે ધીરજ રાખો.

મનોહર : ધીરજ કેમ કરીને રખાય ? જોડું ને કે મુંબાઈમાં બમારા શ્રી અરોહ મહેતા વગેરે પાર્ટિલ શાહેએ કોન્ગ્રેસમાંથી ત્રણ વર્ષ માટે બરતરફ કર્યા ? હવે તો અમે કોન્ગ્રેસ સામે જાંબીજી ઉઠાવવાના.

નવીન : પણ વિચાર તો કરો કે લોકો તમને ટ્રેક આપશે કે સરકારને ? આખરે તો વિજય લોકમજા ઉપર અવલંબે છે. ઉપર્યત તમારા શ્રી જયમહાલ નારાયણ અને કો. ચમતોદાર ભોડીયા હિંદીની હવામાં ચીતળ બનતા બળ છે. થોડા વખતમાં તેમનો સમાજવાદી પચ્ચનો બળ કાઈકરો સાથેનો સંબંધ કેવો રહે છે તે જોવાનું છે.

સરદારની ધમકીથી કાચીન બનેલા ઓ. અશોક મહેતાએ સરદારને ક્ષમા માગતો લખેલો પત્ર લખ્યો છે.

નીલા : કેટલોક વખત મને તો એમ જ લાગે છે કે દેશના રાજકારણમાં પક્ષ પક્ષની ચારામારી અને હરીફાઈ સિવાય બીજું કંઈ નજરે પડતું નથી. લોકહિતને સિદ્ધ કરતી કિસમનીનો લેણ પછી અંશ દેખાતો નથી.

સુરેશ : દેશમાં જ્યાં સુધી ધર્મીય જોવા ધર્મપરાયણ સંત બહુ છે ત્યાં સુધી આપણે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. તેમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમ જ કાર્યક્રમમાં ધાર્મિકતા ભરપૂર પડેલી છે.

મનોહર : દેશના સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં ધર્મ જ બધી વિટંબણા ઊભી કરી છે. કાગલા થયા તે પછી ધાર્મિક તત્ત્વોને લોધે. અમદાવાદમાં રત્નામીનારાયણનું મંદિર સામે દુર્ગિજનોએ સત્યાગ્રહ આદરી મિલે બધે રાખી તે પછી ધર્મના નામે.

ગમન : ખરી વાત છે. આપણે ધર્મનાં, ધાર્મિકતાનાં અને ધર્મ-ધર્મનાં મૂળભૂત કારણો સમજવાં પડે. રચિયાનો મદાન ક્રાન્તિનીર લેનીન કહે છે :

"The deepest source of religious prejudice is poverty and ignorance; it is with these evils that we must contend."

(Lenin: *Women and Society*)

નીલા : જો આ વિધાન સાચું હોય તો આપણા રાજ્યપરંપરાએ ગરીબાઈ અને અજ્ઞાન તાબુ કરવા પ્રત્યે બીજા પ્રયત્નો આદરવા જોઈએ.

નવીન : કમનસીબી છે કે આપણા દેશમાં ખોટા ધર્મના નામે ઘોર અત્યાચારો થવા પામ્યા છે અને તેથી પછી મોટી કમનસીબી એ છે કે આર્થિક સમાજ-ક્રાન્તિ સિદ્ધ કરવાને બદલે આપણા નેતાઓ અને કાર્યકરો વિસંબત પ્રવૃત્તિમાં પડેલા પડે છે. આ ક્રાન્તિ ત્યાં સુધી સિદ્ધ ન થઈ શકે, જ્યાં સુધી સરકાર મૂડીદારવર્ગની અંગત નફા-ખોરીની પ્રયાત્ને નજર ન કરે.

નીલા : ચાલો, હવે મોઢું થયું. આપણે બધી વાતો કરી. આખરે આર્થિક પરિવર્તનની આવશ્યકતા ગળે ઊતરે એમ લાગે છે. હવે આવતે મહિને.

સ્વરાજ્યનો આદર્શ

અને તેની સિદ્ધિની શરતો

ડા. પિયર કે. બટ્ટ એમ. એ., બી. ટી., એલ. એલ. બી.

પ્રાણીમાત્રમાં સ્વતંત્રતા કે સ્વરાજ્યની ભાવના જન્મશિદ્ધ છે અને હરેક દેશના નાગરિકો સાતિનું સુખ મેળવવા પછી સ્વતંત્રતા માટે અંખના કરે છે. વિશ્વભરમાં સ્વરાજ્ય કે લોકશાસન માટે પ્રયત્નો થયા છે, બહિષ્કારો આપ્યા છે, સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ માટે અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ વગેરે દેશોએ મદદન લેવા આપ્યા છે છતાં ત્યાં સાચું સ્વરાજ્ય હજી ઘણું ઘણું દૂર છે એટલું જ નહીં પણ સ્વરાજ્યના પ્રતીપત્તે અંખે કરવા હિંમત રાષ્ટ્રવાદ, મુઠીવાદ, સરખાપત્તારશાહી અને સામાજ્યવાદ આગળ આપ્યા છે અને હેતુમાં વીસ'વર્ષમાં આપણે અમૂલ્યપૂર્વે બે વીંચણ માનવ હતાકાંઠા નિહાળ્યા. વિશ્વયુદ્ધ એક મદદન શિક્ષક છે અને વિશ્વની સર્વિત, આખાની તેમજ બાતુભાવ માટે તેમજ સ્વતંત્રતાની સફળતા માટે બેલપાક સીખવે છે, પણ સ્વાર્થી મદાસતાઓ, મુઠીવાદ અને અંધ રાષ્ટ્રવાદ આપણને ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ ધસાડી રહ્યા છે. આવી છોટાકટીના સ્વમયે અને ભારતમાતાની આગાહીના ઉપકાળે જ બ્યારે ભારતની કાપાના બે કક્ષા થયા છે, કોમી કાવાનજની આગ બાકી બહી છે અને સ્વરાજ્યની સફળતા માટે હિંમતુલ્ય જેવી મુશ્કેલીઓ ખરી થતી જાય છે તેવે સમયે સ્વરાજ્યના મદદન આદર્શની પૂરી સમજ અને સ્વરાજ્યની સિદ્ધિની શરતો માટેનું સાચું જ્ઞાન આપણી અત્યાવશ્યક જરૂરિયાત છે, આપણી રાષ્ટ્રીય ફરજ છે.

પંદરમી એપ્રિલે સ્વતંત્ર ભારતનો અરજીદાય થયો. લોકમિત્ર નહેરુ સરકારે રાષ્ટ્રનું સુગમ હાથમાં લીધું: ભારતની રાજકીય સ્વતંત્રતા લાવતો અને ભારતની નવરચનાને સંપૂર્ણ સક્રમ કરવાનો હક્ક લાવતો તે ચિરસ્મરણીય પ્રવચન દિવસ, પણ કાંઈ પણ દેશમાં રાજકીય સ્વરાજ્યની માત્ર બહેરાતથી સ્વરાજ્યનું સ્વર્ગ ન જ રચવાય. સ્વરાજ્ય એ કંઈ જાદુ-મંત્ર નથી કે તે આપણાં ગરીબાં, અજ્ઞાન, આજસ, કુસંપ, દ્રેષ, શાગ અને મિથ્યાભિમાન દૂર કરે, અને આપણને સુખ અને સમૃદ્ધિના શિખરે પહોંચાડે. સ્વરાજ્યને પધાર જ તેના નાગરિકો છે એટલે જેવા નાગરિકો તેનું સ્વરાજ્ય ધરાય. આજની ભારતવાસીઓ જેવા વિચારો કરે અને આદર્શો સેવે તેમજ નિશ્ચયો કરે તેનું આવતી કાલનું ભારત બને, તેનું સ્વરાજ્ય ધરાય કે સિદ્ધ થાય, સ્વરાજ્યના સાચા અર્થની અને આદર્શની જોટલી પાકટ સમજ, તે માટે તીવ્ર તમનતા કે આદર્શશિક્ષણ અને નિશ્ચયાત્મક ક્રાંત્યનિષ્ઠા તેટલી જ સાચી સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ.

સ્વરાજ્યનો આદર્શ સર્વનું કલ્યાણ, નાગરિકો માત્રના જીવનના પૂર્ણ વિકાસની અને સ્વતંત્રતા અને સમાનતાની સર્વસામાન્ય લડાણ એ સ્વરાજ્યનો આદર્શ. અમેરિકા જેવા રાજ્યતંત્રની સ્થાપના એનું નામ સ્વરાજ્ય ન કહેવાય. સમિયાના સામ્યવાદ પ્રધાન

રાજ્યતંત્રને અપનાવવું એ પણ સ્વરાજ્યનો આદર્શ નથી. સાચી સમાનતાનું રાજ્ય એટલે સ્વરાજ્ય. સાચી સમાનતા હોય ત્યાં જ સ્વતંત્રતા પ્રકટે, ખીલે અને માનવીની માનવતા પ્રકટાવે, માનવીને સાચો માનવી બનાવે. તેમજ સ્વરાજ્યનો આદર્શ છે રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને નૈતિક સમાનતા અને આમનું રાજ્ય. માનવી માત્રનો માનવી તરીકે જીવવાનો અને પૂર્ણ વિકાસ કરવાના હક્કનો સ્વીકાર અને તેના ગૌરવનું રક્ષણ એ સ્વરાજ્યનો આદર્શ. કુદરતે શક્તિમાં, હૃદિમાં કે ગુણમાં જે અસમાનતાઓ સર્જી છે તેને કૃત્રિમ રીતે નાબૂદ કરવાનો આશય સ્વરાજ્યમાં નથી. સ્વરાજ્ય તો જન્મને, ધનને કે ધર્મને કારણે જે કૃત્રિમ અસમાનતાઓ છે તેનો પાકાર કરે છે અને તેને નાબૂદ કરવાનો આદર્શ રાખે છે તેમજ નૈસર્ગિક અસમાનતાઓની-વિભિન્ન કૂટાને ઝોછી કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ બાદરે છે. ખીલ જાઈ પણ રાજ્યતંત્રમાં કદી પણ ન સ્વીકારાતો એવો સિદ્ધાન્ત સ્વરાજ્ય સ્વીકારે છે અને તે દરેક માનવી માનવી હોઈ મહાન છે, ઉપરોળી છે, અમૂલ્ય વસ્તુ છે અને તેથી તેને તેના વિકાસ માટે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. સ્વરાજ્યના આદર્શની એ જ વિશિષ્ટતા છે કે તે સ્વતંત્રતાને દરેક નાગરિકની ન લઈ શકાય તેવી સામાન્ય મિલકત માને છે, દરેકને તે ભોગવવાનો અને પ્રાપ્ત કરવાનો સરખો હક્ક સ્વીકારે છે, ધર્મ, ધન કે જન્મના અકરમાતને લીધે કાઠને હલકો કે સ્વતંત્રતા માટે અનધિકારી ન જ મળી શકાય. સ્વરાજ્યના આદર્શમાં રક્ષણ, ઇન્સાર, અજબજરી, બપાદાન કે હિંસાને સ્થાન નથી. શાંતિ નિવારણ માટે ઔપચિ અનિવાર્ય માર્ગ પડે છે તેમ હિંસાનો ઉપયોગ રક્ષણ માટે નૈતિક અંકુશ તળે અનિવાર્ય લેખાય. સાચું સ્વરાજ્ય તો અહિંસા પર જ રચાય. સ્વરાજ્યમાં વિચાર, વાણી અને સંમેલનનું સ્વાતંત્ર્ય આવશ્યક, કારણ કે વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય એ જ લોકશાસનનો પ્રાણ ગણાય. અભ્યાય અને જીલમનો પ્રતિકાર કરવાની પણ સૌને સરખી છૂટ આવશ્યક મળુય. આત્માના અવાજને બહેર કરવાની છૂટ એ સ્વરાજ્યનો આદર્શ. રશિયાએ આર્થિક નિપુલતા મેળવી, આર્થિક સમાનતાના આદર્શને ઠીકઠીક સફળ કર્યો, પણ સ્વરાજ્ય તો દૂર જ રહ્યું. આત્માના અવાજને ત્યાં રૂંધવામાં આવે છે, વાણી સ્વાતંત્ર્ય તો નામનું જ છે તેથી જ શેમાં શેલાં જેવા ઉદાર દૃષ્ટિવાળા ફિલસૂફે કહ્યું કે રશિયામાં સાચું સ્વરાજ્ય નથી. હિંદો સામ્યવાદીઓ પણ રશિયાના સામ્યવાદી વારસાવિક નિષ્કૃષ્ટતા સમજતા જાય છે એ આપણા સ્વરાજ્યના કાર્યમાં નોંધપાત્ર ઘટના છે. પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો આપણો આદર્શ છે. આપણે કાંઈ દેશનું અંધ અનુકરણ કરવાનું હોઈ ન શકે શક સ્વતંત્ર વિચારઝોલી એ આપણું ધ્યેય હોવું જોઈએ એટલે જ પૂર્ણ કે સાચા સ્વરાજ્યનો આપણો આદર્શ માગે છે રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને નૈતિક સ્વતંત્રતા અને સમાનતા. દુકમાં કદીએ તો, સ્વરાજ્ય એ એક પ્રકારનો જીવનધર્મ છે, જીવનવ્યવસ્થા છે, જીવનની શૃંગાર છે અને મનુષ્યના સમગ્ર જીવનને પ્રેરણા આપનાર મહાશક્તિ છે.

હિંદો સ્વરાજ્યનો આદર્શ હિંદના ગરીબમાં ગરીબ અને નમ્રમાં નમ્ર નાગરિકને પૂરતા અન્નવજ, નિવાસસ્થાન, સુખી, સુધક અને સંસ્કારી જીવનને પૂરી પાડતા સાધનો મેળવવા સમાન તક, સહાય અને જેનવણી આપવાની વ્યવસ્થા ચોખવાનો છે. પૂ. ગાંધીજીની વાણીમાં સ્વરાજ્ય એટલે સ્વશાસન, વાસનાઓની ગુલામીમાંથી મુક્તિ, સાદા સ્વાશ્રયી અમજવી

અદિ'સક જનસમાજનું રાજ્ય. સ્વરાજ્યની કે લોકશાહીના આ આદર્શને પામીત્ય દેશોમાં પણ હજી સારી કે સારી સફળતા મળી નથી કારણકે મૂડીવાદે તેને મહાત્ કયો છે. મૂડીવાદ સ્વરાજ્યનો કદો કાઢી શકુ છે. મૂડીવાદમાંથી ઉમ રાષ્ટ્રવાદ, સામ્રાજ્યવાદ અને સુદ્ધવાદ તથા શીષણવાદ જન્મે છે એટલું જ નહિ પણ સ્વરાજ્યને મહાત્ કરવા મૂડીવાદ સરમુખત્યારશાહીને પણ સ્તીકારે છે. વિશ્વમાં એ મહાક્રાંતિપાતો થયા અને સ્વરાજ્યના આદર્શને ધા ધપા તેનું મૂળ મૂડીવાદની પોતાની રક્ષા માટેની શક્તિથી મળેા અને તરફો જ હતો અને હજુ પણ છે. રશિયન સામ્યવાદ પણ સ્વરાજ્ય પોષક નથી. ધનની વૃદ્ધિના, ઉત્પાદનની સમૃદ્ધિના આદર્શ પર અને દિંસા પર રમયેલો સામ્યવાદ પણ ઉમ રાષ્ટ્રવાદ, સામ્રાજ્યવાદસા અને કુદમિલણને જન્મ આપે છે એમ રશિયાનો ઇતિહાસ બોલેા છે. એમ આરુ મસાણી જેવા અને જવાહર જેવા દિંદો સમાજવાદીઓ પણ રશિયાના અંધ અનુકરણને સ્તીકારવા તૈયાર નથી એ ખિના નોંધપાત્ર છે. રશિયા આજે અનેક દેશોની સ્વતંત્રતા અપર્મા મૂકે છે, રશિયામાં આર્થિક સમાનતાનો કંઈક ઝાંખો છે, આર્થિક અસમાનતાઓ નાશ પામ્યા જેવી છે, પણ વિચાર, વાણી અને મિલનનું સ્વાતંત્ર્ય કે આત્માના અવાજને જાહેર કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય પૂર્ણ કે યોગ્ય નથી એટલે સ્વરાજ્યનો આદર્શ ત્યાં ઝાંખો પડી ગયો છે. દિંદો સ્વરાજ્યના આદર્શની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે નથી અંધ રાષ્ટ્રવાદી, સામ્રાજ્યવાદી કે મૂડીવાદી.

સ્વરાજ્ય એટલે લોકશાસનના આ આદર્શની સફળતા કેટલીક ચરતો રજુ કરે છે. સ્વરાજ્ય કંઈ કંઈએ જ આવી જગ કે સફળ થાય. ઉચ્ચ રાષ્ટ્રમંત્રિન, સ્વરાજ્યના ખેતમાં પૂર્ણ શક્તિ, સ્વતંત્ર વિચાર વિચારશીલ, ચિન્તણાન, આરિજન્યાન, શાંતિ, રાષ્ટ્રમાં ત્રી દેક એકતાનતા, કામી કે રમાનિક મિત્વાજિમાનનો જ્ઞાવ, આર્થિક સમાનતા અને પૂર્ણ સામાજિક સુરક્ષિતતા, મૂડીવાદીઓ પર પૂર્ણ અંકુશ, સ્વરાજ્ય માટેની સારી કળતણી, કલંબનું અને હક્કોનું પ્રજાને જ્ઞાન, સામાજિક સેવાવાવ અને સાવરુષિ, અન્યાય, શીષણ, દમન, કાદામીરી કે સરમુખત્યારશાહીનો સામનો કરવાની તમન્ના, દિમ્મત અને કલંબ-પરાયણતા અને સ્વરાજ્યની રક્ષા માટે સર્વસ્વનો ભોગ માટેનો દૃઢ નિશ્ચય—આ સર્વેનો વિહાસ અને વૃદ્ધિ સ્વરાજ્યના આદર્શની સફળતા માટેની ચરતો છે. દેશના નાગરિકોમાં આ ગુણધર્મ જેટલું વધે તેટલું સ્વરાજ્ય નજીક આવે, સાચું સ્વરાજ્ય શિક્ષ યાય. સ્વરાજ્યનાં સિંદનાંદથી કે રાજકીય જાહેરાતથી સ્વરાજ્ય સ્થપાઈ હોત તો દેશદેશમાં સ્વરાજ્યનું સ્વર્ગ સ્થપાયું હોત.

આજે આપણને વારતવાસીઓને સ્વરાજ્યની ઉપગળે માનવવાદ કહો કે ગાંધીવાદી સમાજવાદ કહો તેવી જરૂર છે. સ્વરાજ્યના વિજયની તે સુદર્શનચાંચી છે. માનવવાદનો વિજય એ જ સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ માટેની અત્યંતની સરૂત છે. મૂડીવાદ તો સ્વરાજ્યનો કાળમી શકુ છે એમ સર્વત્ર સ્તીકારાયું છે. દિંદો સ્વરાજ્યનું ખેય મૂડીવાદ કે દિંસામિત સામ્યવાદ નથી જ કારણકે સાચું સ્વરાજ્ય તેથી ધર્મ દૂર છે. આપણા સ્વરાજ્યની નવરચના સત્ય, અદિંસા અને માનવપ્રેમના પાયા પર, સાચી સમાનતાના પાયા પર કરવાની રહે છે. ગાંધીજીનો આ આદર્શ આપણને મળેલો છે તે કલ્પનાવિહાર નથી; પણ માનવમુક્તિદાણનું

અત્યદર્શન, યોધામૃત છે. માનવીની વાળની બિભારીનું, અધાપતનનું, ધનલોભ અને વિગ્રહ-
 સેલજાનું મળ કારણ, તેમજ સ્વરાજ્યની અદર્શની નિષ્ફળતાનું કારણ પણ, માનવીની નૈતિક
 નાદારી, સંસ્કારહીનતા થા તેા વિકૃત સ્વભાવ છે. શુદ્ધિ (રીઝન) જ માનવીની ઉત્તિનું,
 સર્વોચ્ચ સાધન છે એમ હજી સ્વીકારાય છે એ મંત્રીને જાણ છે, મનુષ્યમાત્ર માત્ર માત્રીનો
 હોર નથી કે ધનલોભી સ્વામી પશુ નથી કે વાસનાઓનો ગુલામ નથી જ પણ આત્મા-
 યુક્ત પ્રગણમાન દેવી અંશ છે એ સમજવાની આપણે જરૂર છે. આજની આત્માની
 દરિદ્રતા જ આપણા દુઃખનું મૂળ છે. મનુષ્યમાં રહેલી માનવતા, દિવ્યતાને પ્રગટ કરવાના
 ભરીય પ્રયત્ન આદર્શ સિવાય વિશ્વશાંતિ, વિશ્વજયુત્તભાવ, સ્વરાજ્યની સફળતા દિદેશમાં કે
 કાઈપણ દેશમાં શક્ય નથી. તેથી જ માંડીલ, સર શાધાકૃષ્ણનું વગેરે ભારતની નવરચનામાં
 નીતિ અને આત્મજળ પર ભાર મૂકે છે. એટલે સર શાધાકૃષ્ણનના શબ્દોમાં કહીએ તો,
 આત્માના દારિદ્રના નાશ વગર અને આધ્યાત્મિક દિવ્યતા પામ્યા વગર આપણે સ્વરાજ્યની
 સિદ્ધિ કે ભારતની નવરચના કરી શકવાના નથી. એટલે જ સ્વરાજ્યસિદ્ધિનેા સુવર્ણમાર્ગ
 અને અનિવાર્ય શરત છે આપણા જીવનની નવરચનાતો. સાચા સ્વરાજ્યનેા અર્થ જ મનની
 ટેવોનું પરિવર્તન, આદર્શ કાન્તિ થા તેા આત્મશાસન છે.

આજે આપણે જ આપણા મહાન શત્રુ છીએ, આપણામાં અનેક રાષ્ટ્રીય દુષ્ણો છે.
 ત્યાં સુધી આપણે ભારતીય નાગરિકો સુધરીએ નહિ, આપણા જીવનઆદર્શો અને મૂલ્યવિધેનો
 ફેરવીએ નહિ ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યના આદર્શની સાચી સિદ્ધિ અને સ્વરાજ્યપરક્ષા શક્યનહોય
 વત જ રહેશે. આજનું આપણું તાત્કાલિક જરૂરું કાર્ગ છે સ્વરાજ્યના આદર્શમાં અપૂર
 તીય મહા જાગૃત કરે તેની સાચી સ્વરાજ્યપરક્ષક કેળવણી અને તેનું આયોજન. કાઈ પણ
 રાષ્ટ્રનું પુનર્વિધાન તેની કેળવણીદાર જ શક્ય છે. જેવી કેળવણી તેના નાગરિકો, જેવા
 વિદ્યાર્થીઓ અને શારદર્શકો તેનું રાષ્ટ્રપતર. સારા દિદેશ સંધની કેળવણીનું આયોજન
 આજે આંતરવિગ્રહ પીડિત સરકાર મારે મુશ્કેલ છે એટલે લોકપ્રિય પ્રાંતોલ સરકારો અધ્યક્ષ
 સરકારની દેરવણી હાથ પ્રાન્તીય કેળવણીની પુનર્મંડના અને આયોજન કરે અને સ્વતંત્રતાની
 તાલીમ આપે અને પ્રત્યેક દિદેશમાં રહેલા માનવનો પૂર્ણ વિકાસ સાધવા પ્રયત્ન કરે તો
 મહામહા દિદેશ સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ અને રક્ષા માય તેમજ વિશ્વસ્વાતંત્ર્ય અને વિશ્વશાંતિના
 માર્ગમાં દિદે પોતાનું યોગ્ય સ્થાન હાઈ શકે.

ક

અંગત્યની શુદ્ધિ

‘પ્રસ્થાન’ ના ૨૦૦૪ આગસ્ટ અંકમાં ‘કે. મા. સંગીતાચાર્ય’ વાડીલાલભાઈ વાળા.
 લેખમાં જ ૬૬, લીટી નીચેથી જ થી, ‘બદેશ’ ને બદલે ‘બદેશ’ તથા પ. ૬૭, લીટી
 ૨૧ ઉપર ‘અકુસોન’ ને બદલે ‘મીરાંજન.’ એમ સુધારી લેવું.

*

‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિબંધ’ લેખમાળાનો છેલ્લો હપ્તો અનિવાર્ય સંલોચને
 કાંધે આ અંકમાં છાપી શકાયો નથી, તે બદલ દિલગીર છીએ. બનતી ઉતાવળે તે લેવા
 પત્ન કરીશું.

—વ્યવસ્થાપક

સંત કે ક્રાન્તિકારી ?

કમળા રતનચંદ મુતસરીઆ એસ. એ.

“ગાંધીજી તો સંત પુરુષ છે; તેઓ આદર્શની વાતો કરે છે—પરંતુ અમારે તો રાજકાર્ય ચલાવવું છે. ગાંધીજી મહાત્મા છે, તેઓ જ કહે છે તે સર્વ વાત સંતિજવા જેવી છે પરંતુ કાર્માં તો અમને જો ઠીક લાગે તે જ કરવાનું રહે છે.” આ શબ્દો આપણા દેશના પ્રવર્તમાન કલ્યાણકારીઓની જોડના છે. એટલું જ નહીં, આવી જ વાત આપણે આજકાલ હાલમાં આસપાસની જોઈએ.

ગાંધીજી સંત પુરુષ છે તેમાં તો કોઈ શક છે જ નહીં. પરંતુ આ પ્રમાણે કહીને આપણે તેમની ઉપેક્ષા કરી શકીએ તેમ નથી. કારણકે તેઓ ‘સંતની ભૂમિકાથી પણ આશય ગ્રેહીતા છે અને સંત કરતાં વધારે અસાધારણતા ધરાવતાં છે. ગાંધીજી કોઈથી પણ રોકાતા ન રોકાય એવા અસામાન્ય અદ્યત્ત ક્રાન્તિકારી છે કે જેમણે આ ક્રાન્તિનાં મંત્રની સમ્યાકને પૂરેપૂરી રીતે પિછાની લીધી છે. અરેબર જે આપણે આજકાલ જનતાં હોય તથા આજકાલ પ્રજા તરીકે રહેવું હોય, તે આપણે નિરંતર જાગૃત રહીને આપણી આંતરિક તથા બાહ્ય જનને પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાથી શક્તિઓની સામે યજ્ઞને જ તેની કિંમત ચૂકવવી પડે. [Eternal vigilance is the price of liberty] ગાંધીજી મુખપૂર્ય છે, તેઓ ‘દશ’ છે, તેઓ યુગના અવજનને સાંકળે છે, અનુભવે છે તથા તેને વ્યક્ત પણ કરે છે. અને તેથી જ કરોડો મનુષ્યો તેમને અનુસરે છે, અને તેથી જ સત્તાધારીઓને પણ તેમની વાત સાંભળવી પડે છે.

આજે તો રાજકાર્યની સત્તા આપણા હાડીલા તથા આપણા જ ચૂંટલા નેતાઓના હાથમાં છે, જેઓ પાછલાં ત્રીસ વર્ષમાં ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે જ વિદેશી શુભામીની સામે દુનિયાના ઇતિહાસમાં જેની જોડી નથી એવી એક અનોખી લડાઈ લડ્યા છે અને છેવટે અંતમાં તેમાં સફળતા પણ પ્રાપ્ત કરી છે. પરંતુ આજે આપણી પોતાની નજીબાઈઓ છુપાવવા માટે ગાંધીજીને સંતની ઉચ્ચ ઠાટી પર સ્થાપીને તેમની વાત માન્ય રાખવાની જવાબદારીથી આપણે પોતાને મુક્ત થયેલા માનીએ છીએ. ગાંધીજીએ દેશને આજકાલ પ્રાપ્ત કરાવી આપી છે તેથી પ્રેમ, આદર તથા કૃતજ્ઞતાને વશ થયેલા આપણે, તેમને ‘રાષ્ટ્રપિતા’ કહીએ છીએ. પરંતુ નિરંતર જાગૃતિ, નિરંતર ત્યાગ તથા બલિદાનના ક્રાન્તિકારી પદ પર તેઓને સાચા આપણની હિમ્મત આપણે જોઈ બેઠા છીએ.

ગાંધીજી સંત છે એટલું જ નહીં, તેઓ એક મહાન ક્રાન્તિકારી પણ છે. અરેબર જે તેઓ માત્ર સંત જ હોત તો તેઓ પહેલાં વીસ વર્ષ સુધી રહિણ આફ્રિકામાં ગેતી અભિવ્યક્તિ અન્યાયની સામે લડતા હિન્દુસ્તાનીઓનું તથા પાછલાં બીજાં ત્રીસ વર્ષ સુધી દુનિયામાં સૌથી મોટા તથા જોડા સુરજ ક્યારે આચમતો ન હોતો એવા વધુમાં વધુ તાકાતવાળા સામ્રાજ્યની સામે ચાલીસ કરોડના આ મહાન રાષ્ટ્રનું નેતૃત્વ ન કરી શકત. અરેબર જે ગાંધીજી માત્ર સંત પુરુષ જ હોત તો અત્યાર સુધીમાં તો તેઓ

કચારનાય કિમ્બલવની કાઈ મુકામ આપ્યા ગયા હોત. પરંતુ ગંધીજી તો નિરંતર બાળક વધવાના પ્રતિષ્ઠિત કાન્તિકારી પશુ છે. તેઓ દરેક પ્રકારના અન્યાય, દરેક પ્રકારની છુરાઈ તથા દરેક પ્રકારની કમજોરીની સામે—પછી કહો તે પોતાની હોય કે બીજાની—લડવાને માટે હમેશા તૈયાર રહે છે.

ગંધીજી દુનિયાની કાઈ પણ તાકાતના કરથી, દુનિયાના કાઈ પણ પ્રકારના લાભના પ્રલોભનથી રાક્ષસ તેવી વા ચંલી બન્ય તેવી વ્યક્તિ નથી. દેશના ભાગલાને ગંધીજીએ દેશને માટે તથા દેશના લલિષ્ઠ માટે ખાતક માન્યા છે, તથા તે દ્વારા આવના સ્વરાજ્યને દેશને મારવા સુધીની કિમ્મત ખતાવીને 'નોજી બૂન'ની યોજનાનો અંત સુધી વિરોધ કર્યા કર્યો છે.

દેશમાં સળગી જાનારી સપ્રતાધિક આગે તથા વેમનસે આપણામાંથી સારામાં સારા ચર્ચોને ઉઘલાવી પાડ્યા છે. આપણામાંથી અધિકાંશ લોકોની મોટી 'રાષ્ટ્રીયતા' પણ ખુલ્લી પડી ગઈ છે અને સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં આપસઆપસમાં દ્વેષ તથા કલહનું ઝેર ફેલાઈ ગયું છે. પરંતુ એવા પ્રલયને સમયે પણ એક ગંધીજી જ એવા હતા કે જેઓ આવી જાળજરત અંધાધુંધીના પૂરની સામે કિંગ્ડમની પેડે અંગ રક્ષા અને એક ઉલ્લી થયે સુધી કાપાકાપી—મારફક તથા અરાજકતાના બળકેર કુચકને રોકવામાં, કહો મોટી તો થોડી પણ, સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા. આ સંપ્રતાધિક આગને બરાબર ઠાળતી આગે એવી, અને ખુદ ગંધીજીના જ સંબોધમાં કહીએ તો, 'એના જ નેટલી બર્કેર' બીજી છુરાઈ કંટોલવી છે, જેણે આને આપણા રાષ્ટ્રને પીસી નાખ્યું છે, એના કારણે કશોકે જનસાધારણતા ગળામાં ભણે કે આને ફક્તોના ગણિયા પાયા છે. તેમ છતાં એ કંટોલની છુરાઈનો પણ આપણા રાષ્ટ્રને અધિકારી વિચારવાન, સમજવાર તથા રાષ્ટ્રનું નેતૃત્વ કરી શકનારો વર્ગ પોતપોતાના સ્વાર્થને કારણે અથવા નજાણતે લખતે કરી રહેલ છે. તેની સામે પણ જો ગંધીજીએ નેહાડ ન જગાવી હોત તો રાષ્ટ્રનું ખાન આ છુરાઈ તરફ આટલું યોગ્યત નહીં અને અલપરે આ ફક્તોના બંધનને કપાવાની જે આજ્ઞા અંધાર્ છે તે આજ્ઞા બંધાતી રેખાત જ નહીં.

ગંધીજી માત્ર આદર્શની જ વાત કહે છે એમ કહેવું તાત્ત્વ બોટું છે—બૂલવરેલું છે. સાચી દલીલત તો એ છે કે આજની દુનિયામાં સમતાવાદના જે બહુખરા લોકો છે—પછી કહો તે હમતા પીસાની હોય, રાજસતાની હોય વા છુદિની હોય—તેઓ કાં તો ખુદ જનસાધારણતા શોધણમાં જ મગ્ની રહેલા છે, અથવા તેઓએ એવા શોધણને અનુભવ જ કર્યો નથી અથવા તેઓ એ શોધણને સમજી શક્યા નથી અથવા તો તે શોધણની પ્રમાણી સામે મોરચો મદિવાની—શોધણનીતિની સામે પાવાની—તેમનામાં કિમ્મત નથી. એક ગંધીજી જ માત્ર એવી વ્યક્તિ છે કે જે આને દુનિયાના આ પદ્ધતિ, શોષિત, જનસાધારણતા (common man) કિમાયતી છે, તેમના પ્રતિનિધિ છે, તેઓ જણે છે કે જે સાધારણ મનુષ્યની આજાદી મેળવવા હોય તથા તેને સુરક્ષિત રાખવી હોય તો આપણે એક ધણુ પણ આરામથી—એનથી—કાન્તિથી પ્રમાણી બનીને ખેસી શકીએ નહીં. હિંદુસ્તાનને બપોરે ગંધીજીએ આજાદીનો પાઠ પઢાવ્યો ત્યારે તેમની મતલબ માત્ર

રાજનૈતિક આઝાદીની જ નહોતી. ગાંધીજીએ જેમાં પચાસ વર્ષમાં દુનિયાની સમસ્ત સાચી સામાજિક તથા આર્થિક આઝાદીનો પશુ એક નાશો રાખ્યો છે, સમૂહ એટલે કે પાયામાંથી જ ક્રાન્તિની એક ચોક્કસ ગાંધી છે. આપણા દેશમાંથી અમીજ સત્તા દર થઈ તેથી આપણામાંથી કેટલાક મનુષ્યો તે મનુષ્યસ્વભાવ પ્રમાણે સંતોષ માની બેસી ગયા છે, વળી કેટલાક આશાક લોકો તે એમ કહે છે કે અમીજોની જગ્યાએ હવે તેઓ પોતે જ રથાન જમાવી દે ત્યારે તેઓ વિશેષ આઝાદી સાથે જનસાધારણનું યોગ્ય કરી પોતપોતાનો સ્વાર્થ સીધો સિદ્ધ કરી શકે. આજ જ બધા મનુષ્યો મળીને 'ગાંધીજી તો સંત છે, ' 'ગાંધીજી માત્ર આદર્શની જ વાત કહેનાર છે' એમ જણાવીને પોતાની જાતને તથા જગતને પણ જૂલાવામાં નાખવા કહે છે. એવા જ મનુષ્યો 'ગાંધીજી સંત છે' એમ કહીને તેમને મહાન બનાવીને, 'રાષ્ટ્રપિતા' કહીને, ફક્ત તેમની મૂર્તિની જ પૂજા કરવા કહે છે; પરંતુ તેમની વાતને તો તેઓ આઠઠની વાત માનીને ઉઠાવી દેવા માગે છે !

ગાંધીજી મહાત્મા છે, ગાંધીજી સંત છે, ગાંધીજી જાતેના શિરતાજ છે, પરંતુ સાથે સાથે જ તેઓ એક મહાન ક્રાન્તિકારી પુરુષ પણ છે, તેઓ અસાધ્ય બનીને બેસી રહેનાર, આરામ માનનાર, સુધારક નથી. તેઓ પોતાના પગ નીચે બગવંત ન જોઈ શકે તેવા નથી. આધુનિક દુનિયામાં તો સાધારણ જનસમૂહના તેઓ જ એકમાત્ર રક્ષક છે, માર્ગદર્શક છે તથા શ્રેષ્ઠ છે. થાકે શું એ તો તેઓ ભણવા જ નથી. થાકીને બેઠવાનું તો તેમની કલ્પનામાં પણ આવે તેમ નથી. ઘરમાં થતું કાને કહેવાય એ પણ તેઓ ભણતા નથી. આજ એકાદ વર્ષની આસપાસ પડેલી ગંધા છતાં સરાસો વર્ષ જીવવાની તેઓ વાતો કરે છે, ઉમેદ રાખે છે. આવી મહાન બક્ષિતે 'સંત' કહીને કે 'મહાત્મા' કહીને ભેળી ઉપેક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, જાણવામાં બેસાડીને તેમની મૂર્તિની પૂજા કરવાની કાલોષ કરવી તે કાઈ અકલમંદીની વાત નથી; પરંતુ પોતાને તથા દુનિયાને પણ બમમાં નાખવાની જ વાત છે. મને તેમ આવે છતાં અમને તો સરાસો છે કે પેલા આશાક અકલમંદો કરતાં હિંદુસ્તાનની જનતા ગાંધીજીના માર્ગદર્શનમાં, તેમના ક્રાન્તિ-પદમાં જદા રાખી આમજ ને આમજ વધશે *

હું

હેમનતની રાતે સઘડીની આસપાસ બેસીને અને તુવરની શિંજો ફાલીએ છીએ. હું શિંજો ફાલતો જોઉં છું; સાથે સાથે જીવનના પ્રશ્નોની શિંજો પણ ફાલતો રહું છું: કોણ છું હું? શા માટે? આ મારી બધી પ્રવૃત્તિઓનો પાયો શો? કયો આધારસ્ત શિક્ષા ઉપર હું અને મારું વિશ્વ જોમાં છીએ? આ બધી યંકાનો નિવેડો ન આવે તો જીવનું મુશ્કેલ થઈ પડે. જીવનપથ ઉપર મુસાફરી કરે કરતાં પહેલાં એટલું તો જાણી લેવું પડે જ ને કે મેં જે માર્ગ પસંદ્યો છે તે જરાબર છે? જે સંકલિષ્ટ હોય છે તેની મુસાફરીમાં આનંદ જ આવતો નથી; એ તો કરતો જ રહે છે; કરતો જ રહે છે એટલે ચાલી પણ ચાલતો નથી. આથી જ નિઃશંક, આતમજ્ઞાણ હાથે ચાલીએ તો રસ્તે કરવાના કામો કેવી અને કેટલી મજબૂરી થઈ રહે? આ બંન્ના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ એમના વિશ્લેષણ દ્વારા જ જલદી મળી જશે. અથવા અને ય એવું કે કરાજિયો પોતાના જગામાં યુવાના કરે છે તેમ મન મારું મેં જન્માવેલા પ્રશ્નોના જગામાં યુવાના થ કરે. રસ્તો ન થે લાધો! પરંતુ મનને વિચારચંક્રમણુની, માર્ગની જોજની ટેવ પડી છે; છાને છોતો અંત ન થે આવે. પ્રવાન કરવામાં કશું ખોટું નથી; એ જ રસ્તે હોપલખિંધની ચક્રવર્તી છે.

વ્યક્તિતાનું લેચિત્ર : ભિમિં

આ મારી વ્યક્તિતાને કેટલાં બધાં પાસાં છે! કહી નાનું, કહી મોટું, કહી ભિમિંલ, કહી વાસનામય; તો વળી કોષ દિવસ શુદ્ધિમય, ને કોષ દિવસ જડ એ થઈ જાય છે. આ બધાંમાંથી પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાનો છે; વ્યક્તિતાના એકમને પાસવાનું છે. આથી જ તો હું આજે વ્યક્તિતાને ચીરવા બેઠો છું. એ બેચા પછી એ ઉપલા પ્રશ્નો તમા બીજા અનેકને કવી રીતે જુએ છે તે સમજશે. પ્રશ્નો આમ બાલે જુદા જુદા, એ દુવના અંતર જેટલા ચિન્તન લાગતા; મૂળમાં બધાનો ઉકેલ તો એક જ છે. આખું જગત જ એક એકમ છે; તો પછી જગત ઉપર દેહલા પ્રશ્નો કેમ જુદાજુદા હોય?

એક વખત એવો પણ હતો જ્યારે ભિમિંજો દગલેદગલે આવતી : દરેક વસ્તુ કે બનાવ કોષ નવી જ રીતે સજ્જન થયેલ લાગતાં. સાંજ થતી અને હું કહેતો : દિવસનું પંખી લખેલી પાંખ વડે રાત્રિના મહાસાગર તરફ બીડી મળું; ક્યારેક થતું : આવેલી દેવનાને હાંકનાં બધાનોમાં બંધવાને માટે બધાર સંત્યજિતે અને આંદોલન નયને, કવિ સરખી, બેસી ગઈ છે. બરડી અને વિદુરનાં મોટાંમોટાં ફરસુદર પથરાયેલ બીડો ઉપરથી હવા જાણે સરખમ બોલતી ચાલી જાય છે; યાક્યોપાક્યો દિવસ કામનાં પોટલાં અને નાંખીને પશ્ચિમ લશ્ચી વિશ્રામ લે છે; દિવસની ક્ષણાન્તિક કચની ઉપર કવિતાની રંજત પૂરના એકી હોય એવી સંખ્યાસાળી દરને તાક વને પગ લખાવતી જોવામાં આવે છે! ખૂબ ભિમિંજો આવતી : માને પડે બંધાયેલી બેઠીને એક જાટકે જ જાણે તોડી નાંખ્યાં એમ પણ થતું; દરિયાને જડમૂળથી ઉખેડી કાઢવાની ઇચ્છા હતી; હમે હાય મુકી નેતો

અને સ્પર્શને માલમ પડતાં; આપનામાં જોતો અને આંખમાં સ્વપ્નો ભેધ લેતાં જણાતાં; કષ્ટતાનું પંખી મગે ત્યાં પાંખ-મારી આવતું. કંઈક મદાન, કિંમતિ કરવાના કામ હતા : ભરિં કહેતી કે માનવી નિદારિકા જોવે અસ્પષ્ટ રહે તેમાં જ એનું સાર્થક્ય છે.

વારના

વામના તેને તે વખતે હું કહેતા, વાસ્તવની નગ્નતા નીરખવાની એવનાને જ લે. ચોરીશ્ચોથી કે દિવસપોની બાંધ જાલોતે આંખનો દરવાજો વ્રીક ઉઘાડી મૂકતો. ચર્ણ : જોવા દે ને, ખુલ્લું-ખુલ્લું વાસ્તવિકતામાં ૫ કંઈક આનંદભર્યું છે. કાઠિની રૂપજોગનના ખજનાને મારેલાં તાળાં તેથી કાઢવાનું મન થતું; કાઠની પાસે હાથને ચરોચરો કરીને રાખી આવવાની ઇચ્છા થતી; તે ચરીરના ગરમગરમ સ્પર્શની, એક વૈરન્તર્ધ આસેવાની કે સર્જતે લગના ખાસા બેરી પીવાની આકાંક્ષા રહેતી. એક ગાંધપણ, એક તજસાટ, એક મોહીમાંસની તીવ્રેચ્છા : એને તે વખતે હું તમારાથી લે શું, મારાથી ૫ છુપાવવા મળતો ! એ બધું ન થતું તોઈએ; એ પાપ કહેવાય : એવો વિચાર આવતો છતાં ૫ એ કહેવાતા કંઈકાંઈતરની મોહકતા ખૂબ જ કાતીલ હતી.

શુદ્ધિ

મન પણ ચોતાનું કામ ક્યાં જ કરતું હતું. શુદ્ધિને જાતજાતના વિચારો કરવાના મળતા, વિચિત્રનનના મૂળ વિષે, કામલા તરીકે, મને લાગતું : વિચિત્રનનના મૂળ પુરુષ કોઈ હોય કે ન હોય કોઈ એ જોઈ પામી શકતું નથી, કોઈ પામતું નથી, કોઈ પામવાનું નથી. આ રહસ્ય જ તમારી સંજ્ઞાને આમુલ્ય થાત કરી દે છે : એ નથી જણાવાનું. ખસ, હવે આગે જોડો; જોના ઉપર માથું ડુબવતું જ નકામું છે; એ તો શુદ્ધિને જોવી કરેલો પ્રયત્ન છે ગીતામાં કહ્યું છે : "આવતી કાલ સુધી પણ ન દેકવારું, છતાં મારી પેઠે જગરા થયેલા મૂળવાણું આ જગત એવું છે કે એનું યથાર્થ સ્વરૂપ જોઈ શકાતું નથી, એને જાત નથી, આદિ નથી, મનજાત પાલો પણ નથી." ત્યારે શુદ્ધિને સંતોષથી કહી રીતે ! અહીં વેદાન્તનો નિર્ણય કીક લાગે છે : ગમે તે રીતે વિચારો; કેવળ જડ પ્રતિભાંધી જગત નિર્માણ થતું હોય એમ લાગતું નથી. ચેતના આપણે અનુભવી શકીએ છીએ, એનો અર્થ એ થયો કે જે મૂળતન્ત્રમાંથી વિશ્વ નીપજ્યું છે તેમાં એ ચેતનાને નિર્માણ કરવાની શક્તિ રહેલી છે. એને લક્ષ કે આત્માને નામે જોખખવામાં આવે છે. એ શક્તિ ક્યાંથી આવી, ક્યાં સુધી રહેશે, શું કામ છે એ આપણે જાણતા નથી આમ શુદ્ધિલીન ખૂબ ઉત્ક્રાંત હોય તો ૫ એને ખગર પકવાની નથી. અધીધી જ એને પાછા કરવાનું હોય છે !

આજે તો ઈશ્વરથી ખૂબ દૂર છું; પણ તે વખતે એ પ્રજનું સમાધાન આમ કરેલું : ન મને એમ કેમ દશે છતાં દારક ન નમ્રી સંપ્રમ એવી પ્રતીતિ ક્ષણેક્ષણે થતી કરે છે. દર પળે જોણે આ નીલા અમિતાભમાંથી, આ જોશનીમાં ધરોની કિલાલોમાંથી, આ પ્રત્યાગત વસન્તની નવગ્રસ્મામાંથી, આ મારા હૃદયના પ્રકાશિત થયેલ કોક અણમાપી કાષ્ઠ પ્રતીતિ દર્શ રહ્યું છે : જીવન છે; મરણ તો અહીં ક્યાંય નથી. કુખની વાત કરો એ ? જાને માટે વિરાટ જોડે લકવાની હાક આપી કરો એ ? અગ્રાવની પણ વાત કરો એ ? જીવનને, એમાં રહેલા ચિરસ્થિતને જાણ્યા પછી તમારે જાણવાનું શું રહે છે ?

સર્વજ્ઞાપી જીવનને જોઈને પછી એવો અનુભવ થાય છે કે એ જીવન જોડે જ એક અનુદ અને તદ્દબાધી અથવા જોનાથી તે જીવનમય કે તે નજર સામે આવે છે. એ જીવનમય કોણ છે ? એણે પોતાને પાતાની સૃષ્ટિમાં, પોતાની કૃતિમાં આ માટે વેરી દીધી

છે ! દો, કવિ થયા અને પૂછા છે, શા માટે સુષ્ટ સૃષ્ટિબાપી છે ! એ તો સર્જનનો નિયમ છે. તમે જ તમારી કવિતાની લીટીએ લીટીએ નથી પકવા પાચ્યા રહેતા ! તો અહીં જીવનમાં પણ જીવનનાય જીવનમય, તદાકાર ચક્રને રહે છે. અને ખસ સ્વસૃષ્ટિ પ્રત્યે એવી લગન છે, એવો પ્રેમ છે. સર્જનદારને સર્જન દ્વારા કંઈક વધુ મળે છે. એમાં એને મદાનંદની પ્રાપ્તિ છે. સર્જકની સુષ્ટિએ એક આનંદ ચારે છે, બાહ્યબંધનહીન, અપેક્ષાહીન, હેતુહીન. તે આત્મા નિર્દોષક આનંદને માટે બ્રહ્મની સર્જનબાધિત તો ન હોય ! અનંત કાલમાં તબ્દે એક અમૂલ્ય બાળક ખેલ ખેલ્યા કરે છે : પડીમાં વિશ્વો રચી દે છે; અને તેમાં કળા જઈ દસી દે છે. પડીમાં એ માનવીના હૈયામાં પ્રેમની વેદના બની ભય છે ! એની રમતનો અંત આવશે જ નહીં; ખેલના આનંદમાં મસ્ત હોય છે તેને અંતની પડી હોતી નથી.

આજે

આમ વિચારો તો આવતા પણ પહો વખત એ બધા મુશ્વેલો જતા. કાઈ કાઈ ખ્યાતનામ કવિચિંતકોની એમના ઉપર ખૂબ અસર જણાતી. આજે આના બાહ્યબંધનો આ બધાં તોફાનો યામી ગયા છે. મનમંજારી ભરતી ઊતરી મુક છે; અને એનાં પાણી શાંત થઈ ગયાં લાગે છે જીવનના અનેક પ્રશ્નો ઉપર કાવ્યપ્રતી, કંડે પેટે અને તોળાતોળાને વિચાર કરવાનો મોહો મળ્યા કરે છે; ને એવી રીતે વિચાર ક્યાં વગર પત્તો પણ લાગનાર નથી. પણ ચારી ભાતનો ઇતિહાસ તમને ન આપું ત્યાં સુધી મારા વિચારોની પશ્ચાદ્ભૂમિ તમને બરાબર ન સમજાય; અને મારા મુખ્ય ઉદ્દેશ મારો જાય. મારા મત પ્રમાણે એ જીવ પણ વિચાર કરતા થાય તો ખસ, અવજા, આવડે મહિને વધુ નક્કર જમીન ઉપર મળીશું.

મેલેરિયા ?

તમારો શત્રુ છે

હાંજાની એલ્ફરટો પીલ્સ

મેલેરિયાન શત્રુ છે

આજથી જ વાપરી મેલેરિયાનો નાશ કરો.

આ ગોળીઓ સમ્પત્તિ, કાલમેષ, કુટડી, વગેરે ઉત્તમ ભવરનાથક ઓપીધોમાંથી બનાવેલી છે. હજારો કુટુંબો, ધર્માલ દવાખાનાં, દેવો, ડોક્ટરો વગેરેમાં કતીનાઈતની જગ્યાએ છૂટથી વપરાય છે. ૬ કે ૧૨ ગોળીથી તાવ ઊતરી જાય છે. કિંમત ૪૨ ગોળીના રૂા. ૦-૬-૦ તોલ ૧૦ (ગોળી ૫૦૦)ના રૂા. ૩-૮-૦

હાં જા ફા મ્ સી લી૦ : હાં જા. (ઉ. યજ્ઞસત)

સ્ટોકીસ્ટ : એસ. રમણ એન્ડ કુંા. : ગાંધીરાડ, અમદાવાદ

અંધારી રાત્રે વીજળીના કળકળા અવારનવાર દેખાતા હતા. ઝરમર ઝરમર વરસાદ આવતો હતો. તે વખતે એક ગામડાના માટીના પરમાં દોવાનો ઝાંખો પ્રકાશ દેખાતો હતો. પરનાં ઝાંખામાં એક ધ્રોહ સી એકામ નજરે મીઠ મીઠી રહી હતી. થોડીવાર પછી પર-માંથી કાઈ ધ્રુવની દુઃખભરી કોકિયારી સંભળાઈ અને સી માંના પતિના બિછાના પાસે ઝપભેર ચાલી ગઈ.

વળી પાછી શાંતિ રચાઈ. એ જ એકનિષ્ઠાથી તનુર કરવા સી મદાર આવી દુર-દૂરથી બળદના ધૂપરાઓના અવાજ સાંભળી તેના હૃદયમાં પણ વીજળી જેવો જ અંધારો પેદા થયો. તેની જાડી જીતરી મચેલી આંખમાં ધ્રુવીનર તો તેજનો - જીવનનો સંચાર થયો.

પણ... પણ... તે સંચાર પણ વીજળી જેવો જ ક્ષણભંગી રહ્યો. રહુને આઠામાંથી એકસો જીતરનો એક રતનનું મોં જીતરી મઠું.

“કેમ જાઈ ?”

“આજે તો કાઈ આવે એમ નથી. કાલે વખત હતો તો એક દાકતર આવવા દા પાડી છે.”

“આજે કેમ ન આવે ?”

“બહેન, હું શું કમળે ? ચહેરના દાકતરોને આખો દિવસ કેટલી દોડદોડ તે હું કમળી જાયે ! તેમાં શે આવી રાતે આઠાની પચીસનોસ માછલની યુસાફરી કરવા કાણ તૈયાર થાય ?” રહુએ રતનનો વસો યાજડતો કહ્યું : “ગમરા નહિ, બહેન, ભગવાન કરશે તો રામલાલ કાલ સુધી જન્મી જશે અને કાલે ફરી ચહેરમાં બધ કાઈ દાકતરને બોલાવી લાવીશ.”

“ઓ... ર” રામલાલની ચીસ ફરી સંભળાઈ અને રતન તથા રહુ તેને પડખે દોડી ગયા.

“હજી એક દિવસ !” રતન નિઃશ્વાસ નાખી બોલી, “કેમ જશે એ કારમે દિવસ ! કેમ સહેવારી આ કારમી વેદના ? ઓ ભગવાન, હું કદાપિ ચળે” રતને રડતે અવાજે કહ્યું અને દમલો મઈ જમીન પર ઢળી પડી.

જેમ રાત વધતી મઈ તેમ રામલાલની વેદના વધતી મઈ અને વિરામનો વખત કપાતો ગયો.

“રહુ, વૈદ્યાપતિ બોલાવી લાવે છે ? આ કારમી કોકિયારી દવે સાંભળી જતી નથી.”

રહુ વૈદ્યાનને બોલાવવા ગયો. વૈદ્યાન કહ્યા અને પરમજી દત્તા એટલે રામલાલને બોલા આપી રાતે પણ આઠા.

“વૈદ્યાપા, તમારી પાસે આનો કંઈ જ છંતાજ નથી ?” રતને મદદ કહે કહ્યું.

“હીકરા, મારી પાસે છંતાજ હોય તો મારા રામને આમ તરફવા હિં ? બહેન, આ તો વાદકાપનો માગલો. વાદકાપ થાય તો જ આરામ થાય.”

“વાદકાપ થાય તો જીવ બચે ?”

“એમાં શંકા જ નહિ.”

“અહેરમાં લઈ જઈએ તો ?”

“આ હાલતમાં ત્રીસ માઈલની ધર દેમ કાપશે ?”

“તો દાકતર આવીને શું કરશે ?”

“વિલાત જઈ આવેલા દાકતરો તો કેંઈ કાગ્ગ કરે છે, બહેન. જરા ધીરજ રાખ, સૌ સારું વાતી થશે.”

વૈદ જ્યાં પછી રહ્યો તે રતનને આરામ લેવા મોઢલી અને પોતે રામલાલની આછી-પાતળી ખશારી પાસે બેઠો.

મળસકું થતાં તો રામલાલની હાલત વિશેષ બગડી. શ્વાસ લેતાં સુસીખત લાગવા માંડી. દુખની કોડિયારી વધારે ને વધારે જલ્દી સંભળાવા લાગી. એવાન અવસ્થામાં પણ રામલાલને થતી અકલ્પ્ય વેદના મોખ્ખો દેખાઈ આવતી હતી.

સવાર થતાં તો રામલાલમાં ત્રીસ પાશ્વની પણ સક્રિય ન રહી. હૃદયના મધ્યકારો છેક જ મંદ પડી ગયા. વૈદરાજ આવ્યા અને એક સખ્ત મોહા વિના રતનને થાબડી આપ્યા બરા.

રતન વરતી મઈ.

સાત લાગે રામલાલે દેહ છોડ્યો.

૬

“વૈદ્યાપા, એરું એક પરીકું ન આપો ?” રતને કહ્યું.

“આ માટે બેઠા ?”

“હવે મારે જીવને શું કરવું છે.”

“તારા છોકરાને કાણ ઉછેરશે ?”

“મગવાનને ઉછેરવો હોત તો નજાપો ન કરત.”

“બહેન, હવે તો એનો જાપ પણ તું અને આ પણ તું.”

“મારા જીવતરમાં પૂજા પડી. મારામાં દામ નથી.”

“એમ કુઝ્મ કયે” કૌ કાપડો છે ? તારે હિંમત રાખવી જોઈએ.”

“વૈદ્યાપા ?” રતને પૂછ્યું, “મામમાં દાકતર હોત તો મોહજના પણ બચી જત બરા ?”

“એમાં શંકા નહિ. બહેન, પણ આપણા જેવા નાના ગામમાં દાકતર ક્યાંથી હોય ?”

“કેમ મામના લોભાના જનની કિમત નથી ?”

“એમ નહિ, બહેન, પણ દાકતર જાનવા દબરો રૂપિયાનો અર્થ થાય અને તેના બદલામાં અમકું શું આપી રીકે ?”

“ પૈત્રા નહિ તો આશીર્વાદ તો જરૂર આપે ને ! ” રતને કહ્યું.

“ તારી વાત સાંભી, પણ આશીર્વાદથી કંઈ પેટ ભરાય છે ? ”

“ પેટ ભરાય એટલું કોઈપણ ગાયકું ન આપે, વેદબાપા ! ”

“ જરૂર આપે પણ પેટ નાનું રાખી એવા કરે એવો દાકતર પાકેવો જોઈએ ને ! ”

વૈદરાજ મૂકી વાત પર આવ્યા. રતન મદન વિચારમાં હતી મર્મ અને કાળું વાદળું ખસી જાય અને પ્રકાશ દેખાય તેમ રતનની અંખમાંથી વિષાદની હાથા હાડી મર્મ. તે બોલી:

“ મારો જોકળ દાકતર થાય તો ? મારો જોકળ ગામની સેવા કરે તો ? ”

“ એથી રૂઝું શું ? ” વૈદરાજે કહ્યું, “ પણ તું ઝેરનું પડીકું સે તો જોકળ દાકતર કેમ થશે ? ”

“ એ મારી જૂથ હતી ” રતન હાથ જોડી બોલી. “ હવેથી હું મરવાની વાત નહિ કરું. આજથી જોકળને દાકતર કરવો એ જ મારો ધર્મ. ”

ક

રતને ધર્મ ગયાજર જીવનમાં ઉભાયો. ૭ વરસનો જોકળ ક્યારે દાકતર થાય એ જ રતનના જીવનનો એકમાત્ર તેમ જાતી રહી. જોકળના અભ્યાસ માટે રતને અધિક પરિશ્રમ આરંભ્યો. તેના ભેટી મામૂલી એટલે માતા બાળકને કરી રીતે મોટા ખર્ચાગ ઘડેરમાં જોકલી દાકતર બનાવી સારી તે રતનની પેતાની કલ્પનામાં પણ વ્યાપ્ત ન હતું. છતાં જોકળને બાળાવવાનો અડગ નિશ્ચય કરી રતન આગળ વધી. એ અમૃતા હશે, અદ્ધા હશે, અને દિંમત હશે તો યશ જરૂર માર્ગ બતાવશે એવી આશા સેવતી રતન જીવી રહી.

અને પ્રસુએ તેને નિરાશ ન કરી. જોકળ અભ્યાસમાં કીટીક અગતિ કરી રહી. તેના જામમાં મળતું સિદ્ધિ પૂરું થયું રતનને ધડીબર વિચાર કરવાને જટકું પડ્યું. ‘ જોકળને અંગ્રેજ નિયામમાં બાળાવવાનો ખર્ચ નભસી ! ’ તેને વિચાર આવ્યો. તરત તેના જીવનમંત્ર નજર સામે આવી ઊભો— ‘ અમૃતા, અદ્ધા, દિંમત. ’

‘ આટલેથી જ દિંમત શુભાવીક ? ’ તેનું હૃદય પોહારી ઝીક્યું. ‘ રિલ્લી ૬૭ દૂર છે. આમ માલોસ તો આગળ કેમ જતાશે ? ’

ખીજે દિવસે જોકળને અંગ્રેજ દિક્ષણ માટે ઘડેરમાં મોકલવાની તૈયારી રતને ચડી રહી.

ક

જોકળ અભ્યાસમાં આગળ વધ્યો. મોટો થયો એટલે જોખમહારી સમજવા લાગ્યો. કેટકેટલી મુશ્કેલીઓ વેડી, કેટકેટલાં જઝિબાનો આપી માએ તેને ‘ બાળાવવાનું બીકું ’ ઝડપ્યું છે તેનું શાન થયું. એટલે જોકળ જાને એટલી કરકસરથી રહેતો અને માની તકલીફ જાણી કરવા પ્રવૃત્ત કરતો.

વર્ષો વીતી ગયાં અને જોકળ એટ્રિકમાં પધાર થયો. બીજું પચડું મરતાં પહેલાં રતન અવકાશ પણ એ મંત્ર તેને પહેલેથી જ ઝેરણા આપી રહી હતો તેમાંથી જોઈતી ઝેરણા મળી રહી અને રતને જોકળને દાકતર બનવા મુંઝવે મોકલવા નહો કહ્યું.

“વેદબાપા, તમારી પાસે આવો કંઈ જ હલાજ નથી ?” રતને શદ્દશ્વ કહે કહ્યું.

“દોકરા, મારી પાસે હલાજ હોય તો મારા રામને આમ તરફલા રહે ! બહેન, આ તો વાદકાપનો આમલો. વાદકાપ થાય તો જ આરામ થાય.”

“વાદકાપ થાય તો જીવ બચે ?”

“એમાં શંકા જ નહિ.”

“શહેરમાં લઈ જઈએ તો ?”

“આ હાલતમાં ત્રીસ માર્ગલની ધરક કેમ કાપશે ?”

“તો દાકતર આપીને શું કરશે ?”

“વિલાત જઈ આવેલા દાકતરો તો કેંક ઝાલુક કરે છે, બહેન. જરા ધીરજ રાખ, સૌ સારા વાનાં થશે.”

વેદ બપો પછી રધુએ રતનને આરામ લેવા પ્રેમલી અને પોતે રામલાલની આછી-પાતળી પગારી પાસે બેઠા.

મળસકું થતાં તો રામલાલની હાલત વિશેષ બગડી. શ્વાસ લેતાં મુસીબત લાગવા માંડી. કુખની કોડિયારી વધારે ને વધારે જલદી ચંલળાવા લાગી. બેલાન અવસ્થામાં પણ રામલાલને થતી અશ્વસ્થ વેદના ચોખ્ખો રેખાઈ આવતી હતી.

સવાર થતાં તો રામલાલમાં ત્રીસ પામવાની પણ શક્તિ ન રહી. હૃદયના કમકારા છેક જ મંદ પડી ગયા. વેદરાજ આવ્યા અને એક શબ્દ બોલ્યા વિના રતનને ચાખડી આપ્યા ગયા.

રતન વરતી ગઈ.

સાત વાગે રામલાલે દેહ છોડ્યો.

૬

“વેદબાપા, એરતું એક પડીકું ન આપો ?” રતને કહ્યું.

“શા માટે બેઠા ?”

“હવે મારે જીવિને શું કરવું છે.”

“તારા છોકરાને કાણ ઉછેરશે ?”

“બગવાનને ઉછેરવો હોત તો નજાપો ન કરત.”

“બહેન, હવે તો એને બાપ પણ તું અને મા પણ તું.”

“મારા જીવતરમાં ધૂળ પડી. મારામાં દામ નથી.”

“એમ કુખ કયે શો કામદે છે ? તારે કિંમત રાખવી જોઈએ.”

“વેદબાપા” રતને પૂછ્યું, “મામમાં દાકતર હોત તો ગોઠળના બાપ બચી જત અર ?”

“એમાં શંકા નહિ. બહેન, પણ આપણા જેવા નાના મામમાં દાકતર ક્યાંથી હોય ?”

“કેમ મામના લોકાના જાનની કિંમત નથી ?”

“એમ નહિ. બહેન, પણ દાકતર જાનવા હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ થાય અને તેના બદલામાં મામકું શું માપી શકે ?”

“ વૈસા નહિ તો આશીર્વાદ તો જરૂર આપે ને ! ” રતને કહ્યું.

“ તારી વાત સાચી, પણ આશીર્વાદથી કંઈ પેટ ભરાય છે ? ”

“ પેટ ભરાય એટલું કામપણુ ગામડું ન આપે, વૈઠાપા ? ”

“ જરૂર આપે પણ પેટ નાનું રાખી સેવા કરે એવો દાકતર પાકવો ભોઈએ ને ! ”

વૈઠાજી મૂળ વાત પર આવ્યા. રતન મદન વિચારમાં હૂંપી ગઈ અને કાણું વાલ્યું ખરી જાય અને પ્રકાશ દેખાય તેમ રતનની આંખમાંથી વિવાદની હાથા જોડી ગઈ, તે જોલી:

“ મારો જોડળ દાકતર માય તો ? મારો જોડળ ગામની સેવા કરે તો ? ”

“ ક્યેથી રૂકું શું ? ” વૈઠાજી કહ્યું, “ પણ તું એવું પરીકું છે તો જોડળ દાકતર કેમ થશે ? ”

“ એ મારી જૂથ હતી ” રતન હાથ એડી જોલી, “ હવેથી હું મરવાની વાત નહિ કરું. આજથી જોડળને દાકતર કરવો એ જ મારો ધર્મ. ”

૬

રતને ધર્મ બરાબર જીવનમાં જોડાયો. જ વરસનો જોડળ ક્યારે દાકતર માય એ જ રતનના જીવનની એકમાત્ર તેમ જાતી રહી. જોડળના અભ્યાસ માટે રતને અમાક પરિશ્રમ આરંભ્યો. તેના જેવી મામૂલી ખેડૂત માતા બાળકને કેવી રીતે મોટા ખર્ચાગ યજ્ઞમાં જોડણી દાકતર બનાવો શકશે તે રતનની પોતાની કલ્પનામાં પણ અપારંખ ન હતું. છતાં જોડળને લાણીવવાનો અડગ નિશ્ચય કરી રતન આગળ વધી. એ અડગતા હશે, અક્ષા હશે, અને દિંમત હશે તો અંતુ જરૂર માર્ગ બતાવશે એવી આશા સેવતી રતન જીવો રહી.

અને પ્રયત્ન એ તેને નિરાશ ન કરી. જોડળ અભ્યાસમાં ક્રીડક્રીક પ્રગતિ કરી રહ્યો. તેના ગામમાં મળતું સિદ્ધિ પણ પૂરું થયું રતનને પરીભર વિચાર કરવાનો વ્યવસ્થા પડ્યું. ‘ જોડળને અંગ્રેજી નિરાળમાં લાણીવવાનો ખર્ચ નહોતો ? ’ તેને વિચાર આવ્યો. તરત તેનો જીવનમંત્ર નજર સામે આવી જોતો— ‘ અડગતા, અક્ષા, દિંમત. ’

‘ આટલેથી જ દિંમત ગુમાવોય ? ’ તેનું હૃદય પોશરી ગયું. ‘ રિફ્ટી હજી દૂર છે. આમ થાશેય તો આગળ કેમ જવાશે ? ’

બીજો દિવસે જોડળને અંગ્રેજી પ્રિસલ્ફ માટે યજ્ઞમાં જોડળવાની સેવારી રતને યજ્ઞ કરી.

૬

જોડળ અભ્યાસમાં આગળ વધ્યો. મોટો યજ્ઞ એટલે ભોખમદારી સમજતા લાગ્યો. કેટકેટલી મુશ્કેલીઓ વેઠી, કેટકેટલાં બચ્ચિદાનો આપી માએ તેને ‘ ભણાવવાનું બીડું ’ હાથેયું છે તેનું જાન થયું. એટલે જોડળ જને એટલો ઠરકસરથી રહેતો અને માની તકલીફ જાણી કરવા પ્રયત્ન કરતો.

વર્ષો વીતી ગયા અને જોડળ મેટ્રિકમાં પસાર થયો. બીજું પગલું નરતા પહેલાં રતન અચકાઈ પણ જે મંત્ર તેને પહેલેથી જ પ્રેરણા આપી રહ્યો હતો તેમાંથી ભિંઈતી પ્રેરણા મળી રહી અને રતને જોડળને દાકતર બનાવવા અનંત મુંઝવે જોડળવા નહીં કહ્યું.

“ગોઠળ, તું જાણે છે કે મેં તને શા માટે બહાળ્યો છે ?”

“બધું જાણું છું, મા.”

“મને કહે બોધે.”

“તું મને દાકતર બનાવવા પાડે છે.”

“દાકતર બનીને શું કરીશ ?”

“હવાખાતું કાઢીશ.”

“હવાખાતું તો ખમા દાકતરો કાઢે છે. સહેરના દાકતરોમાં એકનો વધારો કરવાને મેં તને બહાળ્યો નથી. આપણા ગામમાં દાકતરની મદદ વિના દેટલાં લોકો મરે છે. તું દાકતર થાશ અને આપણા અને આશુનાશુના ગામના મરીમોની વચરલોએ તું સેવા કરે એ માટે મારે તને દાકતર બનાવવો છે. બોલ તું એમ કર્યો ?”

“જરૂર કરીશ, મા.”

“તો આ બચવાન કામે પણ લે કે હું ધનને લોક નાદિ કરું અને મરીમોની સેવામાં જ જીવન વિતાવીશ.”

એકજ પ્રતિવાદ લીધી.

—

નવજી આર્થિક સ્થિતિમાં રતને ગોઠળને દાકતર બનાવવાનું ભગીરથ કામ દાખમાં લીધું તેની અસર રતનની કાયા પર થવા ચિન્તા ન રહી. ‘બંદીમાં ઘઉં’ પિચાય તેમ રતને ગોઠળને બહાળવાને જાત પીસી કાઢી. કાલેજના શિક્ષણને પહેલો વળવાને રતનને નવા ભોજા આપવાની જરૂર પડી અને તેણે તે ખુદો સાથે આપ્યા. પોતાના પુત્રને અવિવશમાં કામ દાખમાં ન રાખે અને દુઃખનાં વેણ ન કહે એ માટે રતને કહીએ કાઈ પાસે હાથ ન ધર્યો !

ગોઠળે પણ અભ્યાસમાં અત્યંત ખત રાખી અને દરેક વર્ષે પરીક્ષામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી. તબીબી અભ્યાસની છેલ્લી પરીક્ષા આવી પહેલો અને ગોઠળ દાકતર બનવાના દિવસો મધુરી રહ્યો. રતન સ્વપ્નસિદ્ધિ નિરખી રહી.

મુંબઈના વસવાટ દરમિયાન ગોઠળના વિચારોએ એલા ખાવા મર્યાદા આવર્તો વર્ષોમાં સેવાના મંત્રમાં ગોઠળને જે અચળ બદા હતી તે કમમળવા લાગી. મુંબઈના લહેરી અને એકઅરમી જીવને અને દ્રવ્યની રેલમહેલે ગોઠળના એકનિષ્ઠ મન પર પ્રતીકરો ખામ ક્યો અને ભવકર અંજાવાતમાં સપડાયેલું નાવ જેમ ધરીમાં એક બાજુ મૂકે અને બીજી ધરીએ બીજી જાણુ મૂકે તેમ ગોઠળનું મન ડોલવા લાગ્યું. ધરીમાં મુંબઈની અમનઅમન અને સમૃદ્ધિ તેને આકર્ષતી પણ બીજી પછે માતાની અદ્વિજુત તપશ્વરી થાક આવતી. ધરીમાં મોટર, બંસો અને ધન તેને સહેર તરફ ખસી જતું બ્યારે બીજી વખત સેવાનો મંત્ર વચ્ચેવ મેળવતો.

મુંબઈમાં ગોઠળને સરલા નામની એક શ્રીમંત યુવતી સાથે પ્રેમ ધરો દત્તો અને મને એકબીજાને દેલ દીવા-દનદ આજ કુધી ગોઠળે પોતાની પ્રતિતાની કે પોતાની

મનમાં ચંતી કમ'કર બેઠાણાની વાત કરી ન હતી પણ અન્યાસ પૂરો થતાં મનનો નિકાલ કરવો જરૂરનો હતો.

“ સરલા, તમને ગામડું અને કે ? ”

“ અને, બેચાર દિવસ માટે ગામડું હંમેશાં આનંદપ્રદ છે. ”

“ અને હંમેશાં ગાદે ? ”

“ હંમેશાં માટે મરવાને ગામડામાં જાઉં ? ”

“ મારી સાથે મારે ગામ નહિ આવો ? ”

સરલા મમકો.

“ તમે ગામડામાં પ્રેક્ષિત કરવા ધારો છો ? ”

“ મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ”

“ શેની પ્રતિજ્ઞા ? ”

“ જ્યારે હું ઠાકતર થવા મુબ્તલ આવ્યો ત્યારે મારી માએ પ્રતિજ્ઞા લેવાની હતી કે હું ઠાકતર બની ગામડામાં જ ગરીબોની સેવા કરીશ. ”

“ Nonsense ” સરલા ખડિંગમને બોલી, “ કેટલું વિચિત્ર કે તમારા મા બાળકનો સ્વાર્થ સમજતાં નથી. ”

“ એક બાળુ સ્વાર્થ, બીજા બાળુ પરમાર્થ. ”

“ પરમાર્થ કરવા સહેરમાં હંમેશાં વધારે તક સાંપડે છે. ”

ગોઠળ મૂકો સર્જ ગયો. સરલાની દલીલે મજબૂત મેળબુ.

“ બાપાજી તો તમને વિશાલત મોકલવા વિચાર કરતા હતા પણ જો એટલો ખર્ચ કરી તમે ગામડામાં સવા માગતા હો તો બાપાજી એ ખર્ચ કરવા તૈયાર નહિ થાય અને તમારી સાથે લગ્ન કરવા કે નહિ તેનો મારે પણ ફરોથી વિચાર કરવો પડે. ”

સરલાની બોલવાની રીત ગોઠળને પસંદ ન પડી.

“ સરલા, હું તો ધારતો હતો કે પ્રેમમાં ચરત હોતી નથી. ”

“ હું તો હજુ પણ તમને એટલા જ પ્રેમથી આહુ છું. પણ જો મને તમારા જીવનની સહચરી બનાવવી હોય તો તમારા ભવિષ્ય માટે કહેવાનો અને પૂરતો હક છે, આવા ઊંચા ચિહ્નથી પછી ગામડામાં જીવવું એ મારે મન આંકપણ છે. ”

ગોઠળ પાસે તે સહીએ કંઈજ બચાવ ન હતો. તે અચાક બની રહ્યો.

“ અને તો લાગે છે કે તમારે મારે લગ્નની દેવું જોઈએ કે તમે સહેરમાં રહી ગરીબોની સેવા કરવા તૈયાર છો. જો તમે એમ કરો તો આપણાં લગ્ન પછી બાપાજી તમને વિશાલત મોકલશે જો તમારે ગામડામાં જ રહેવું હોય તો અત્યાચારી જ તમને રામરામ કરી દઈ. તમારા અને મારા વિચારમાં મેળ ન હોય તો પછી લગ્ન શું ખપતા ? ”

“ સરલા, આ પ્રકાર પર સમય વિચાર કરવાને હું અત્યારે તૈયાર નથી. એક અઢવાલિકામાં ખસી વાતનો પૂરો વિચાર કરી નિર્ણય કરશું. ”

કાનવીને ઘણાવાર કદ પ્રશ્નો નિર્ણય લેવા પડે છે. આવા જો નિરાળા નિર્ણયો ગોઠળને જીવનને હવા પહોંચાડે આપે છે તે નીચની જો કતામાં સ્વતંત્ર રીતે આપેલું છે.

—મેખક

“કેમ મિ. દેસાઈ, તમે પછી શો વિચાર કર્યો ?” એક અઢવાડિયા પછી સરલાએ ગોઠવને પૂછ્યું.

“આટલું ચિંતણું મેંગળા પછી ગામમાં રહેવું મને પસંદ ન હતું. આ પ્રમ મારા મનમાં હેઠલાં ત્રણ વર્ષથી ઘૂંટાયા કરતો હતો. પણ જે કોઈ આપી મારી માએ મને આ ચિંતણું આપ્યું તે મને મારા ગામ તરફ ખેંચી જતો હતો. પણ આ હેઠલાં એક અઢવાડિયાનાં વિચાર-દોહનથી મને ખાતો થઈ છે કે મારી માની આ ઈચ્છા એક ધેલજા જેવી છે. પણ તે મટી હું તેનો પણ કેમ દોષ કાઢી શકું ? એ બિચારી અક્ષય ગામડિયા છે ને એ વાલેલી હોત તો પુત્રનું દિવ્ય શોમાં છે તે સમજત અને આવી પ્રતિજ્ઞા ન લેવાવત.”

“એ વાત સાવ સાચી છે.” સરલાએ કંઈક અનર્થથી અને કંઈક ગર્વથી કહ્યું, “આ તમારો વિચાર હેઠલો જ છે ને ?”

“Absolutely.”

“જુઓ ત્યારે મેં એમ વિચાર કર્યો છે કે આ બાબતમાં તમારી માને દાલ ઘૂસત લામવાની જરૂર નથી. ફક્ત આપણા સંબંધની યત્ન લખી નીંખો અને મુખ્યત્વે આવવા આગતજુ આપો. હવે વળતે તમારો વિલાસન જગતો વિચાર જણાવી દેતો. તમે વિગતથી આવો પછી જાણી વાતનેઃ છુલાઓ ચર્ચા જે તે પહેલાં એમને દુઃખ કરીને શો ફાયદો છે ?” સરલાએ ત્રણે બેંકી સદાનુમતિથી કહ્યું અને એકદમ સંમત થયો.

૬

ચોજના પ્રમાણે બધું કામ પાર પડી ગયું. શ્રેણ અને સરલાનાં લગ્ન પામપૂમરી થઈ ગયાં. બોળી રતન પોતાના હોશને આનું પેસાતાર સાધ્યું. મળ્યું એ મળી મીડીમાં

“કેમ મિ. દેસાઈ, તમે પછી શો વિચાર કર્યો ?” એક અઢવાડિયા પછી સરલાએ ગોઠવને પૂછ્યું.

“તમને સેવા પ્રિય કે ધન ?” ગોળે સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ધન દશે તો સેવા આપમેળે ચર્ચાકરે પણ સેવાથી ધન મળવાનું નથી.”

“ધનથી સેવા કેમ થાય ?”

“તમારા સંજોગોનો જ લાખસો આપું. તમારા ગામની સેવા કરવાના એ રસ્તા છે. એક તો તમારા ગામમાં રહી સેવા કરવી; અને બીજો રસ્તો ગામનાં લોકોને આર્થિક સદાય આપીને સેવા કરવાનો છે.”

“આર્થિક સદાય એ સાર્થક રહી શકાય, સેવા તો નહિ જ.”

“ત્યારે સેવા કેમને કહેવાય ?”

“પ્રીતિની પીમા ઝોણી કરનાર અને દુઃખીનું દુઃખ ઝોણું કરનાર સાચો સેવક કહેવાય. અને તે પણ ધનને બેર નહિ પણ પોતાના સુખ અને એકચારામના બોળે.”

“તમે આ આદર્શ પ્રમાણે જીવવા ધારો છો ?”

“મેં તો નિર્ણય કરી લીધો છે. હું તો આદર્શ પ્રમાણે જ જીવવા માયું છું. હું મર્યું છું કે મારા એ આમજીવનમાં વેલવ નહિ કરી, મોટરમાં ફરવાનું નહિ દશે, અને એક જળીતા તખીર તરીકે પંકાવાનો યત્ન પણ નહિ દશે. ‘કલાય સુખેથી લાગેલોતો ખાવાનું પણ નહિ દશે. પણ ને હું દુઃખોની આંખની આંસુ ઝોળાં કરી શકોય, પ્રીતિની પીમા ઝોણી કરી શકોય તો મને એ જીવન ધન લાગશે.”

“આમજીવન પાછળ પાવાથી શું મળશે ન સુખ. ન સોરજ.”

“એ આમજીવન નથી, સરલા” ગોળે કહ્યું. “નરીઓની બીસમાં ને હસાયું હોય તે જ મરીઓનું દુઃખ મળે છે.”

મઈ ગઈ. સરસાના ઘેસાથી ગોઠળ વિલાપત
જન્ય એ વાત રતનને કચી નહિ પણ છોકરા
વિલાપત જઈ ગેટો દાકતર થઈ આવશે અને
આમને વધુ હિપગોગી બનશે એ લોકો, રતન
મૃપ રહી.

વર્ષો વીતી ગયા અને ગોઠળ વિલાપતથી
મોટી પકડી લઈ પાઉ. ફોર્સ સહેરતી બે-
ચાર ઇરિપતાલમાં માનદ છતાં પમારદાર
રોગ (૧) આપણું કરી. ઇરિપતાલ માટે એક
જગ્યા પણ રાખી લીધી અને ચારે વિદ્યામાંથી
અવ્યવહારના સુદ સંજગાવા લાગ્યા.

“સરસા, અહું તો ફીક પણ ખાના પ્રજનો
નિકાલ આવ્યો નહિ. એ બિચારી કાગની ડાકે
મારી રાહ નેતી હતો.”

“યોડો વખત થોભી જાવો. ઇરિપતાલ
આણુ મઈ જન્ય અને આપણું રવતન હર
પગમર થાય અને આપણી મોટર આવી જન્ય
પછી એક સુંદર થોભના મેં પછી રાખી છે.
આ જમી વાત બાને લખી હતો અને આપણી
મોટરમાં જ બાને લેવા જાવો. દીકરાની
મોટર નેહને ખાને પ્રતિજ્ઞા યાદ પણ નહિ
આવે.”

“થોભના તો સારી છે. હાલ ગુરત પું
ખાને કાગળ લખી દેતો કે હું પરીક્ષામાં સફળ
થયો છું અને તમને મળી મળીના પછી દિંદ પાઉ
કરીશ.”

“હાલે.”

ક

તમને મળીના થઈ ગયા. સરસાને એકેએક
પાસો બેસાવર પાડ્યો. ઇરિપતાલ હાલેએક મિકાર
રહેતી. રહેવા માટે વિદ્યાળ બંગલો મળ્યો.
મોટર પણ આવી મઈ. ફક્ત રતનનો પ્રમ
ગોઠળને મુંઝવતો હતો. લજા વિચાર પછી
ગોઠળ અને સરસાએ રતનને દેડો પત લખી
નાખ્યો :

“પણ આરે પ્રભુએ તેમને ગરીબીમાંથી
હટવાની અનેરી તક આપી છે ત્યારે આમ
પતંગિયાની જેમ બંદર પાવામાં શું શાણ-
પણ છે ?”

“હું ગરીબીમાંથી છૂટીશ તેથી શું મારે
મારી પ્રતિજ્ઞા ભૂલી જવી ? મારી માની બન્ય
સાધનાને કુઆવી દેવી ?” ગોઠળે સરસાને
સમજાવી લેવાને આખરી પ્રયાસ આપ્યો
“સરસા, હું તો કહું છું કે એ ધનની લોહપતા
છોડી દે. કહેરી જીવનની એસઆરામી જિંદ-
ગીને આપણે તિલાંજલિ આપી દઈએ અને
દરિદ્રનારાણીની સેવાએ લાગી જઈએ. મારી
પાસે તને મોટર કે બંગલો અથવા અલંકાર
કે આભૂષણની આરા આપવાની નથી. કહાવ
એમ પણ બને કે દિવસોના દિવસો. સુધી તારી
સાથે નિરતે એસવાનું પણ ન મળે” ગોઠળ
થોભી ગયો, સરસા સમજી રહી : “તો આ
ગરીબ પણ ઉમડા જીવન તને આપણું હોય,
તો સેવાના મન સાથે તારું જીવન વળી બેહું
હોય તો તૈવાર થઈ જા. આપણે રોગા મગી
જીવન ધન્ય કરીએ. તારી જોગમ થઈ છે
ત્યારથી હું મારા જીવનમાં અનેખું સ્થાન
જોગવતી આવી છે અને જોગવતી રહેશે પણ
આજો જીવનપ્રવાહ મારી તારી ધમણ વિરુદ્ધ
ચલાવી જકાય નહિ મેં તો વિચાર કરી લીધો
છે. તું સંતિથી વિચાર કરી મંગળવારે સાંજે
પાંચ વાગે મને મળજો.”

મંગળવારે સવારે ગોઠળને સરસાને ચોર-
કાડ મળ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે હું દાખિલી
જઈ છું. “ગોઠળ આનો ભાવાર્થ સમજ
મહો અને તે જ સાંજે થામ જવા જીપરી ગયો.

ક

મામ જઈ ગોઠળ સીધો કાગે લાગી ગયો.
ધરની જહારની ઝોસરી દહીંએને યેલવાને
થોમ્ય બતાવી. દહીંએને તપાસવાની અને દવા
બનાવવાની જગ્યાએ તૈવાર કરી લીધી. થામમાં
ફરી જોગખીતાએના કુચળ સમાચાર પૂછી

નય આ,

મંજરની કૃપાથી અને તારા આશીર્વાદથી હું અહીં સુખરૂપ આવી પહોંચ્યો છું.

મેં તારી પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા બુધ્ધી નથી પણ આટલા દેશોમાં ક્યાં પછી ફક્ત આપણા ગામનું મહું કરવાનો મારી ઇચ્છા રહી નથી. મારે મન આપણું મામ તો આપણા વિશાળ દેશમાં એક ટીપા જેવું છે. મારે તો આખા દેશની સેવા કરવી છે એટલે મેં મુનઘમાં જ રહેવા વિચાર કર્યો છે. તું જાણીને રાજ થશે કે મેં અહીં પરિપત્તાલ ચલુ કરી દીધી છે અને તેમથી દર મહિને ભેતણ હાનર રૂપિયા કમાવાના મુશ્કેલ નથી. મેં મોટર પણ ખરીદી લીધી છે, બંગલો પણ રાખી લીધો છે અને તને અહીં તેડી લાવવા હું પરમ દિવસે સવારે મોટરમાં ગામ આવી પહોંચીશ. તું જરૂર તેવાર માર્ મહેજે.

લિ.

ગોકળના પ્રણામ.

તોજે દિવસે સવારે ગોકળ મોટરમાં ગામ પહોંચ્યો. વર્ષોના મળા પછી રસ્તા હવે કંઈક સુધર્મ દવા અને થોડી મુશ્કેલી કામે ગોકળ ધરના આજણા સુધી મોટર માર્ જઈ મહયો.

ખુલ્લા ખારણામાં ગોકળ અંદર રોડી ગયો પણ ધરમાં એક ખૂણામાં ચારપાઈ પર રતનનો મૃતદેહ પડ્યો હતો. તેની જાતી પર પોતાનો હેલો પત પડ્યો હતો.

ક્ર ક્ર ક્ર

લીધા. મુંદાને ઘેર જઈ માવજતની આશીર્વાસ લીધી. દવાના પેસા નહીં. ક્યાં પ્રમાણે ન સેતાં દર્દોની ઇચ્છા અને શક્તિ પ્રમાણે સેવાતું કરાવ્યું.

વર્ષો પોલી ગયાં. ગોકળનું દવાખાતું પ્રગતિ કરી ગયું પણ તે સાથે તેની આર્થિક અવાજ દારીઓ વધતી ગઈ. મામ ગરીબ હતું. દવા લેનારાં મળ્યાં હતાં. પૈસા આપનારાં જોઈ હતાં: વળી એકલી દવા આપીને અટકવાનું ન હતું પણ અચકત અને નિરાધાર આર્થિક સદાય માટે પણ ગોકળ અને રતન પાસે આવતાં અને તેમની આજ્ઞા નકારાતી નહિ.

ગામના એક ગોકળને બરાબર જોળખી ગયા અને તેની નિઃસ્પૃહ સેવાં ભોજ દરખાતાં અને વધાશક્તિ માર્ કરતાં. ગરીબો માન્દીકરને ભાગવાનના અવતાર સમજી આહોવાંદો વરસાદ વરસાવતા.

એક રાત્રે અગિયાર વાગે રતન ખારણામાં જાઓ ગોકળની રાદ ભોજ રહી હતી. એક કોળી ભાઈકર તાવથી ખોડાતો હતો અને તેની માવજત કરવાને ગોકળ જ વાજમાનો ગયો હતો.

એવામાં ગોકળ એક જોને લઈને આવ્યો તેના શરીરે એક લમાઈ ગયેલું ધોતિયું અને ડી મહવાણુ પહેરણ હતું.

ગોકળે તેની સાથે આવેલી જોને દવા આપી અને રોડીમાં જઈ રૂપિયા રોડી પણ મૂકી એકે આપી દીધી. રતન આ બધું નિઃસ્પૃહ ભોજ રહી.

મામ ગયા પછી રતને કહ્યું:

“ગોકળ. આ તે શું મહું?” હું જાણે છે કે ધરમાં ધાનનો એક દાણો સરખો મેં નથી?”

“જાણું છું, આ, પણ કુલિયાને તમાનાનાં નાનાં બાળકો જુએ રંગવળે ત્યારે હું જમું એ તને મેં?”

રતન પાસે તેનો કંઈ જ જવાબ ન હતો. તેણે ગોકળને તાના બાળકની માફક પોતાની જાતી સાથે ચાંચો અને તેની આંખમાંથી દર્દનાં મેં આંસ નીકળી ગયાં.

ક્ર ક્ર

“લોક-નાગરી” -અવલોકન

કિશોરલાલ વ. મરાઠવાળા

(૧)

શ્રી વિનોબાજી જે-એક વર્ષથી દેવનાગરી લિપિમાં થોડા સુધારા લાખવ

કરી તેનો પ્રચાર કરવા માંડયો છે. વર્ષથી પ્રકટ થતાં મરાઠી ‘હરિજન’, ‘ખાદો’ ખરત’ તથા મામસેવા મંડળ તરફથી પ્રગટ થતાં વિનોબાનાં લખાણો તથા પુસ્તકોમાં આ ન લિપિનો સુપયોગ કરવામાં આવે છે. આ (ખાદેવારી) મહિનાથી તેમની દેખરેખ નીચે વર્ષથી પ્રગટ થનારા મરાઠી માસિક ‘સેવક’માં આ ન લિપિનો સુપયોગ કરવામાં આવ્યો. આ સુધારેથી લિપિને તેમજે લોકનાગરી નામ આપ્યું છે, અને આ નાનકડી ચોપડીમાં તે સુધારાઓ પાછળ રહેલી પોતાની વિચારસરણી અને દલીલો સમજાવી છે.

એમજે ન લખવ કરેલા ટાંકાઓમાં * એમના સુધારાઓનું વિવરણ નીચે મુજબ છે:

૧ વર્ણ-સુધાર : મ્ત્ર=અ

૨ નારાખડી-સુધાર : દુ, ટુ

૩ એખુઓ : ઈ (હાલ્વ), ઈ (દીરખ)

૪ સ્વરાખડી : અ, ઈ, ઈ, ઈ, ઈ, ઈ, એ ઓત્યાદિ

૫ એનુસ્વાર-જોડો : ‘(પાંચજન્ય), ‘(પાંચ)

૬ સાંધાત-જોડાકરો, થોડા પત્રે (હલ-ત સિદ્ધિ વર્ણોને) : સ્વરાખ્ય

૭ નિરાધાત-જોડાકરો :

(ઈ) ‘યા’ અન્તવાળા : ઋ ભુમ્બા (-ચ્યા)

(ઓ) ‘યે’ અન્તવાળા : ‘ - કાર્તે (-ત્યે)

(ઓ) અવશિષ્ટ મહા-પ્રાચ્ય-’ - ‘મ (મ્હ), ‘ન (ન્હ), ‘વ- (વ્હ)

૮ વન્તતાસખ : ય, જ, ઝ

૯ હરસૂવ એ, ઓ : ‘ (દેહે દુઃખ છે’ સખ માનીત ખાવે’)

(નહોં કોણ સુરનર મુનિ તલુધારી)

૧૦ શિદોરખા : લખવામાં હોય, લખવામાં ન હોય

* માયા-મરાઠી : સેવક-શ્રી. વિનોબા : પ્રકાશક-મામસેવા મંડળ, વર્ષ : ૧૯૩૦ :
કિ. પાંચ આના.

* આ ટાંકાઓના નમૂના પૂરા પાડ્યા માટે વર્ષોના શ્રીકૃષ્ણ ટ્રિનિટીંગ પ્રેસનો હૃદયથી આભારી છું.

આ વરદે ૫૨ દુકામાં વિચાર કરીએ.

૧. ઘર્ષ સુધાર—જ રત્નના સાસ કરાવનારો હોવાથી એ બમ સુખજ કરાવનાર વર્ણ બને છે, એમાં સંકા નથી. વિનોબાએ આનો મરોડ મોડી ખ પરથી લીધો છે, અને તેની બને ગૂંચરાતી મરોડ વચ્ચે રૂપ સિવાય નીચો કોઠો ફેર નથી. વિદ્યારની કૈયી લિપિમાં + સિદ્ધરેખા વિનાના લખાણમાં આ ફેરફાર અનિવાર્ય જ સમજવો જોઈએ વિનોબા ચોતાના મરોડ વિશે લખે છે: “હીજુવટથી જોનાં જ ના છટા પડેલા અવયવોને જોડીને આ બનાવેલા દેખાયો. શરૂઆતની ગાંઠને લીધે એનું સ સાથે સામ્ય દેખાયો. આ વાત માયાશક્તિને સતુકળ જ છે.” મારું અનુમાન એવું છે કે જો એ વધ માંથી નીપજ્યો, છે, અને ખ એ કેવળ ૫ માંથી નીપજ્યો છે. એ તો જાણીતી વાત છે કે બધી જગ્યાએ સ અને ૫ બંનેના સુચ્ચારો ‘ખ’ કરવામાં આવે છે, અને જૂના નાગરી લિપિમાં લખાયેલા મંથોમાં ખ તેમજ ૫ બંને માટે ૫ જ વપરાયો છે. ૫ તથા ૫ ની વચ્ચે કાપ મૂકાયાથી ૫ અને ૫ બન્યા છે; એ કાપ પાછળથી જુદો કાઢવાને વદલે કદમ સુખાયા વિના જ સાથે વધુ એવાના પ્રવતનમાંથી ગૂંચરાતી ખ તથા ૫ બન્યા છે.

વર્ણસુધારમાં જ વધુ શકાય એવા એક નીચો ફેર પણ વિનોબાની લિપિમાં છે; પણ તેમણે તે સુધરની યાદીમાં દેખાડ્યો નથી. એમણે જ તથા જ ને તિસંજલિ આપી તેને બધો અનુક્રમે વધ અને દવણ માં તેમનું રૂપાન્તર કર્યું છે. સ ટું વધમાં વધેલું રૂપાન્તર સમગ્રી શકાય એવું છે. પણ જ ના દુન્ય માં કરેલા રૂપાન્તર માટે ખુલાસાની જરૂર છે. વિનોબાનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે: “નોંદાસરને ખગ તોડીને લખવાની યોજના ચંચૂર રાખનારામાંના પણ કેટલાક તે યોજના જ ને લાગુ ન કરવી એવો સૂચના કરે છે. પણ તેથી સુચ્ચારનો ખુલાસો ચતો નથી. સંસ્કૃતમાં તો તેનો સુચ્ચાર જગ્ન થાય છે. મરાઠીમાં દુન્ય, હિંદીમાં યન, ગુજરાતીમાં યન, એ જ પ્રમાણે નીચો માધ્યાઓમાં મિત્ર મિત્ર સુચ્ચારો છે. માટે તે તે માધ્યાવાળાઓ તે પ્રમાણે જ લખે તો જેવું નીચીએ તેવું લખ્યું થશે. માટે મને આ રીત પસંદ પડે છે. છતાં આ સુધો આગ્રહથી પકડી રાખવા એવો નથી.”

મારો મત છે, જ માં ફેરફાર ન કરવા પ્રત્યે દબે છે. એ બંને અક્ષરોના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં જુદા જુદા સુચ્ચારો છે. એમ તો જ ના પણ જુદા જુદા સુચ્ચારો થાય છે, અને ૫ નો પણ કેટલીક જગ્યાએ અને સંઘર્ષમાં જ સુચ્ચાર થાય છે. પણ એ રીતે જુદો રીતે સુચ્ચારોતા છતાં એક જ અર્થમાં વપરાતા ચન્દો એક જ રીતે લખાય એમાં આગળ જતાં સુચ્ચારની એકતા આવવાની અવ્યવતા રહેશે. એની રચાનિક જોડણી કરી નાંખવાથી એ એક કાચખલા બની જશે. જે ન્યાય વિનોબા જ ને સાચું જરૂર બિંદો છે, તે ન્યાયે કૃષ્ણની નોંદણી જુદા જુદા પ્રાન્તો પ્રમાણે કળ્, વિઠ્, કુળ્, કિંચ્, ધરો; યોજના, યોજના થશે; જાનનું ખાન તથા જાન થશે. આ બધું અભ્યવરથા વધારનારું થશે. આ સુપરાન્ત સ અને ય અધિતના સાંકેતિક વર્ણો છે, અને તેમનાં એ રૂપો સગવામયાં છે. એ માટે એ

+ વિનોબાએ બનાવેલા ખ મરોડ જ લખાય છે. કાનરી ખ સાથે પણ એવું સામ્ય છે.

નન્નેને તેવાં જ રાખવા વિષ્ટ છે એમ મને લાગે છે. મને એના સુખારો પ્રાન્તે પ્રાન્તમાં જુલા થતા હોય. એમ યજુર્વેદની જે શાખાઓમાં જ મને જ ના સુખારો વિશે રૂઢિચુડા છે, તેમ જ આ સમજવો.

હિંદો પ્રાન્તોમાં કેટલીક વાર એક બહારી મૂલ ધતી પણ જોવામાં આવે છે. દા. ત. કેટલાક ભિખી ને વિદ્યા, છાવ (વિદ્યાર્થી)ને સાત, વૈરાગ્ય ને વૈરાગ્ય લખે છે. પણ આવી મૂલો યમા જ કરવાની. એ શિક્ષણ વધતાં સુધરશે.

૨. **વારાહકી-સુધાર**—ઈ. રૂ ને નવલે રૂ. ૬ લખવાની રૂઢિ ગુજરાતીમાં નવી નથી. એ નાનતમાં વિચાર કરવા જેવું છે તે તો કદાચ આથી મૂળદું છે. તે એ કે વરુદ્ધ-ઓને આ ને અસરમાં જ નીચે લખવાનું આપણે જોઈએ છે, મને તેને નાજુમાં રમાય આપણે છે. એમાં કેટલીક સગવડો રહેલી છે. રૂ. રૂ ને નવલવાને નવલે એ સગવડ નીચા અસરમાં કેમ દાખલ ન કરવી ? પણ આ સવાલની નવી આ લેખમાં કરવી નથી.

૩. **અજ્ઞાનો**—વિનોદાએ કરેલો અજ્ઞાનો ફેરફાર એક મહત્વનો સુધારો છે. વર્ણની પૂર્વે લખાતી હ્રસ્વ અજ્ઞા. અનેક રીતે બગોચ છે. એ જોઈ પણ રૂપમાં વર્ણની. પછી આવે એમ નવલવાની નરૂર છે જ. વગાળી, ભુલિયા વગેરે કેટલીક લિપિઓમાં એ ફારની માત્રા પણ વર્ણની પૂર્વે લખવાની પદ્ધતિ છે. જુના નાગરી મંથોમાં એ એમ થતું. હાલની અષ્ટીખરી પ્રાન્તીય લિપિઓએ એ માત્રાને ડાબી માન્યતા અસેડી માથા પર પાળીને હાથ-લખાણ સગવડથી કર્યું છે. છાપવામાં તથા ટાઈપરાઈટરમાં ચિહ્નોનું કે તેના અગિયું માથા પર પડી નેસવું કે પગ નીચે લખાઈ જતું વન્ને સરખાં જ અગવડમય છે. એ વધાનું વામાંગિત્ય, શ્રીલાલ્યત્વ તથા શુદ્ધત્વ ટળીને જામણી નાજુ પર વર્ણોની અમાન કક્ષાએ આવવું ખરૂં છે. ચિહ્નોના માથા પર તથા પગ નીચે આવતા અગો છાપવામાં વારંવાર ટૂંકી જાય છે, એ દરેક પ્રતકમાં જોઈ શકાય છે. આમાં હ્રસ્વ અજ્ઞાનો ગુજરાતી લિપિમાં સૌથી વધારે આત્મહત્યા કરે છે. દીર્ઘ અજ્ઞા નવી જાય છે. કારણ કે ઘણુંખરૂં એના સળંગ ટાઈપો જ લખાય છે. વિનોદાએ હ્રસ્વ અજ્ઞાને જામણી નાજુએ અસેડવાની ચોતાની યોજના બતાવી છે. પણ એ આપણે અપેક્ષા કરીએ તે કરતાં બહારી છે. એમણે પ્રચલિત દીર્ઘ અજ્ઞાને હ્રસ્વ કરી છે, અને દીર્ઘ અજ્ઞાને માટે નવું ચિહ્ન યોગ્ય છે. એમણે યોગ્યે ચિહ્ન મોડી લિપિમાંથી એમણે લુપ્તાયું છે. આપણને એમ માય કે જો આ જ ચિહ્ન એમને સવવડું હતું તો એ ચિહ્ન હ્રસ્વ અજ્ઞા માટે જ સૌધું સ્વીકારી લેવું હતું હતું. દીર્ઘ અજ્ઞાને હ્રસ્વ લનાવવામાં જે ફેરફાર કરવા પડે છે, જુની અને નવી વચ્ચે યોગ્યતા માય છે, પ્રથમ દર્શને સુખપ્રક પર જ ‘લેખન-વિનોદા’ એમ વાંચતાં, “ આ કેવી છાપવાની ગતિવસ્થા ! ” એવો ખ્યાલ માય છે. એમનું નવું ચિહ્ન હ્રસ્વ અજ્ઞાને માટે રાખતાં શું નગડે એમ હતું, એમ સહેજે માય. એમની પ્રિતકામાં આને માટે કોઈ સવળ કારણ એમણે લનાવ્યું નથી. મોડી લિપિ માટેના મહત્વનો ખતો મરકાર, તે લિપિમાં વહેવારુ ગુજરાતીની એમ હ્રસ્વ અજ્ઞાનો અમાર, તથા એ નવા ચિહ્નને હ્રસ્વ અજ્ઞા લનાવવા જતાં તે દીર્ઘ અજ્ઞા કરતાં વધારે દીર્ઘ (લાંબું) લેખાય છે એ ખ્યાલ એમનાં નિર્ણાયક

કાઠો છે. પણ મોટી લિપિ બાજે નાસ્તીપ જેવી થઈ ગઈ છે. તેથી ચિહ્ન દીર્ઘના રંગેત માટે જ રાખવાની જરૂર નથી, અને લંબાઈની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રચલિત હસ્ત અજ્ઞની લંબાઈ દીર્ઘ અજ્ઞ કરતાં સાંની જ છે. જો વિનોનાએ યોગેશ્વ ચિહ્ન રાખવું હોય તો મને તો એમ લાગે છે કે એને હસ્ત અજ્ઞ કરી, દીર્ઘ અજ્ઞને છે તેમ જ રહેવા દેવું જોઈએ. પણ આ ચિહ્નો જેટલે અંશે વર્ણોની સુખર જાય છે તેટલે અંશે એ વિશે વધારે વિચાર કરવાની જરૂર છે. સુખર કદાચુ યુગ્મ એ સવાલની પર્ષા આ લેખમાં કરવા માગતો નથી.

૪. સ્વરાક્ષરો—એટલે કે સ્વરોની વારાખડી. આ નાનતમાં એ-એ ગુજરાતી લિપિમાં પહેલેમાં જ સુધરેલા રૂપમાં પ્રચલિત થયેલા છે. નામરી માટે એની નવીનતા છે. ઐ, ઓ, ઊ, ઇ, ઊ ની નવીનતા છે. એ વિશે હું માન્યરતા અંકમાં લખી પૂર્વેથી છું, એટલે અહીં ફરી લખવાની જરૂર નથી.

૫. અનુસ્વાર જોડો—ગોકળ અનુસ્વાર અને બિંદુ અનુસ્વાર એવાં બે ચિહ્નો વાપરવાનો આગ્રહ ગુજરાતીમાં થી. વ. ક. ઠાકોરે ઘણાં વર્ષો રાખ્યા છે, અને એમનાં પુસ્તકોમાં વાપલ કર્યાં છે. હિંદીમાં એ મેદો બિંદુ અને ધ્રુવ-બિંદુ દ્વારા દર્શાવાય છે. તત્ત્વતઃ એ ફેરફાર ઠીક છે. પ્રજા એટલે જ છે કે આવા કેટલા સ્ત્રોણ સ્ત્રોણ મેદો આપણે સામાન્ય લખાણમાં વતાવવાનો આગ્રહ રાખવો? માયાચાત્ર, શબ્દકોષ, સુચ્ચારકોષ વગેરેમાં સ્ત્રોણ સ્ત્રોણ મેદો દર્શાવવા માટે અનેક ચિહ્નો યોજવાં પડે; પણ એ વધારે સામાન્ય લખાણમાં એ રાખવા જ જોઈએ શું ?

ચાહુ]

૫ કુંકણી

સુંબઈ કુંકણીની આદિવાસી પ્રજાઓમાંની એક આ છે. એમની મુખ્ય વસ્તી સુરત, ધોળા, પશ્ચિમ ખાનદેશ, વાંસદા અને નાટિકના પ્રદેશોમાં છે. ૧૯૪૧માં એમની સંખ્યા લગભગ ૧ લાખ ૧૦ હજાર જેટલી હતી. એ પ્રજાનાં કાંઈનાં વધાઈ, કુરકચ, ઇલાળ, ગોવરી, ચીકટયા, રૂંધાળ વગેરે ગામોમાં ફરવાનો અને અવસર મળ્યો હતો. સોનલૂરગી સાગો માટે ખ્ખાતનામ થયેલ કાંઈનું જંગલમાં ત્યારે એની નીરવતાથી જોનારને હેરાનહેરાન કરી મૂકે છે. મેન્ડુનને મૂકે મહિને સાગરીસમની અપહોં ઝાડીએ જોવાનું અને વેણુઓમાં પવન બરાવાથી થવો મધુર નાદ સાંભળ્યા કરવાનું કસકાના કલાશો સુધી મન થાય. ચોમાસામાં તો રસ્તાઓ ખંધ થાય, અને વનશ્રી પૂરખદારમાં ખીલી નીકળે. પછી તો દિવાળો આવે, દિશાઓ ઉજળવળ બને, રસ્તાઓ વપરાયા માટે અને જંગલમાં લાકડાં કાપવાનું કામ શરૂ થાય. હેમન્ટ સિંચિર સુધી જંગલ એવું રહે; વસંતમાં એની શોભા બહી નીકળે છે. મટકેમટકે મત્ત એવાં ફૂલ બેસે, જાંબુને મોર આવે અને પલાશ પજુ લાલ વેલમુસા સજે.

આવા પ્રદેશમાં રહે છે આપણા કુંકણીઓ. એઓ રંગે કાળા, પાંચ સાકાપાંચ ફૂટ ઊંચા અને પહોળા નાકવાળા હોય છે. એમનામાં કાંકોકાનાં નાક કીકીક તીજી અને લાંબાં હોય છે. કુંકણી પુરુષને મોંએ ખાસ વાળ હોતા નથી. એમની ઓંચો એમના કરતાં ઊંચાતા રંગની હોય છે; તે કાંઈકાંઈ એને સુંદર પણ કહી શકાય. 'જોએ જોડેડીચર'ના કહેવા પ્રમાણે, એઓ પાસેના યાજ્ઞા બિહલાના વાશી લેકા જેવા છે.

એમની બોલી કાંકણી કહેવાય છે. કાંકણીમાં ગૂજરાતી મરાઠીનું મિશ્રણ હશે ખરું; પણ એ બોલી એકલી ગૂજરાતી કે એકલી મરાઠી નથી જ. એમાં ફેટલાય એવા અબ્જો છે જે આ બંને ભાષામાં નથી મળતા. ડોસાને ખર, દેવતાને ખરિતો અને કરીએપાડીએ માટે કોરજન-પાકજન કહેનારા કુંકણીને પોતાની આદિવાસી કાંઈ હોવી જ એમને એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું. ગૂજરાતીમરાઠી અબ્જો એમની બોલીમાં ખરા; પણ એઓ આ એમાંથી એકે ભાષા, શુદ્ધસિદ્ધ જે બોલાય તો, ન સમજી શકે. એમનાં જિવાપોલેને ગૂજરાતી અસર વધુ લાગી છે. ટેવી જામખી જા; માર મડીમાર દોટ; ઈસાં જ સાંજવાના=એમજ કહેવાના એ શોડા ઉલ્લેખો પાતાની સહાય.

આવી ભાષા બોલતાં કુંકણી પહેરવેસમાં માત્ર લંગોટીથી મલાવી લે છે. ધર હોય ત્યાં સુધી ઉપરના ભાગમાં કશું પહેરતા નથી. જહાર જમ્યા ત્યારે ખંડી પહેરે છે; અને શાયે ફેટા વીટે છે. મહા વાળ પાકજના ભાગેથી કપાવે છે; કાંઈ કાંઈ ચોટલી રાખે છે; તે કાંઈ કાંઈ લાંબા વાળ રાખે છે. ઓંચો છુટજની ઉપર સુધીની જ કાળકી અને કસવાળી ચોળી પહેરે છે. ગામની વિશ્વાસુ હવામાં ફટલીક ઓંચો ઉપાડી ખાતીએ કામ કર્યા કરે છે.

ધુરુષ અને સ્ત્રી બંને ધરણી પહેરે છે, ધુરુષ કાને મુઠી અને વ્યારા, ઢાંચની વ્યંગળીએ વીંટી અને કાંઠાએ કાંઈ પહેરે છે. સ્ત્રીઓનાં ધરણીનો પાર હોતો નથી. ઘાસનાં બીંધા મોડી કીરીચાની માળા અને કાચની સેર એવો પહેરે છે. કીરીચાના હાર વચ્ચે કાંઈ સરે રૂપિયાઆકાચનીઓ પણ પહેરે છે. છાંશરોઆ મુઠી સિવાય કશું પહેરતા નથી; છાંશરીઓ કાચકીરીઓની સેર પહેરે છે. સ્ત્રીઓ હુંદણાં પણ તરદતરેહનાં હુંદાવે છે.

કુંકણનાં ઝૂપકાંમાં ખાસ કરીને નેહલી જ વરતુઓ હોય છે. ખેતી કરનાર પાસે હળ હોય, ટાપકૂપ કરવા માટે કુદાકી ઘાતરકું હોય; અને કાંટા ઝાંખરાં લાવવા લાકડાનું ચળ હોય. એમની પાસે માછલાં પકાવાની વાંસની મુચેલી ઝીલી, શિઠાર કરવાનાં ઘટુપખાણ, અને પાણી પીવા માટે કુંબકોમાંથી બનાવેલી ડાહી હોય છે. મરખાં રાખવા વાંસના ટોપલા હોય છે. ચામ એટલા મોખા ખાંડના કાંઈ ઘરે ઉખા અને મુચળ હોય છે. રસ્તા ઉપરના ગામને કાંઈ કાંઈ છાપરે ધડીતો ચવાજ પણ સંભળાય ખરે. ચેટલા કરવાની કચેરાટ, માટીનાં કલેકાં, અને પાણી રાખવાનાં બેંદાં લગભગ બધાં જ રાખે છે. આ બધાં જામાનાંની કિંમત હરકમ બરોડા રૂપિયા નેહલી ચામ.

કુંકણાં સોઠા પોતાનાં ઝૂપાંને ધરાં કહે છે; એ સંકુ આધારનાં હોય છે. એની બીંત હુંદેલા વાંસની બનાવવામાં આવે છે. નારણાં પણ વાંસનાં જ હોય છે. જેટલાક બીંતને છાણથી લીપે છે; જેટલાક એમને એમ જ રહેવા દે છે. આ ધરોનાં છત પલાયનાં પાનોધી 'સીવવામાં' આવે છે. પાન ઉપર પાસ પાથરી એને લાકડાંથી હાવવામાં આવે છે. ઘણાં ઝૂપાંની બાજુમાં એકાદ માંવેલો હોય છે. એની અંદર એવો પોતાનાં ટોર રાખે છે; કાંઈ વળા એની અંદર ચોમાસા મરિનાં લાકડાં સાચવે છે. ઝૂપાં અને બાજુની 'શોરી' એમણે જાળીનને ઘેરીને આ લોહા વાક કરે છે. ઝૂપાંને વધે' બે વધે' ઉઠાવ્યા કરવાની એમને રૂવ લાગે છે. જાળીન હીર વગરની ચાંદાળ ત્યારે અંધતા જૂના ધરમાં કોઈ મરી જાય ત્યારે એ ધર ખલેલી નાંખવામાં આવે છે.

એમની આર્થિક પ્રવૃત્તિ જાણવા નેચી છે. મુખ્ય ધંધો એમને ખેતીનો છે. પોતાની જમીનમાં જુનના પ્રથમ દિવસોનાં લાકડાં છાણાં પાંદરાં વગેરેને બાળીને એની રાખ ત્યાં કરવા દે છે. એને ત્યારબાદ એડી નાંખી અંદર નાગલી પીરી (=છાંટી) દે છે. એ સોઠા અકક અને વરીની કાંચર પણ પકવે છે. આ સિવાય એવો માછલાં મારે છે, શિઠાર કરીને પણ ખાય છે; અને ફળો વેગાં કયાં સિવાય એમનું પેટ ન જ ભરાય. મે-જુનની સવારે લોકોએ તો જંગલને પગરસ્તે પોસાપોસીએ. મોટા મોટા ટોપલા બરીને કરમાં લાવતાં દેખાય. કોઈ દિવાન જામગણની ટોપલીઓ બધી મૂકે છે; ખવાય એટલાં ખાય, બાકીનાં ઘરે લઈ જાય. જેટલાક કુંકણાં પચ્ચરીમાં ધરણીને કઠિ ઉઘેલી કુખળી રૂવો કાપી લાવે છે. એના બાકેલા દુકાડા એવો દોશિદોશ ખાય છે. ચોમાસામાં ફળો ન હોય ત્યારે કે અનાજ ખૂટી ગયું હોય ત્યારે આ લોકો ધોળો મુસળીની બાજ અંધતા કહેા જાડી લાવીને ખાધી ખાય છે. જંગલ ટેટ્ટાટરોનાં લાકડાં કાપવા વહેરવામાંથી એમને ઠીક રૂપિયા મળી રહે છે. અત્યારના સમયમાં સાડું લાડું કરનાર વરસમાં બચોગણસો રૂપિયા સહેજે કમાય છે.

એમની સમાવરિયતિ પણ રસિક છે. એમનામાં સર્પિંક કુળો અથવા એકો હોય છે. એવાં કેટલાંક કુળો: કુનખી, ગામીત, ગાયકવાડ, ચઢાણ, જાંબવ, બાણસ, ભોયર, મહાલા અને રાહોડ. એક જ કુળનાં બે માણસો લગ્ન કરી ચક્રતાં નથી. કુળનો પૂર્વજ એક મનાવાથી અને માર્ગમહેન મણ્યાય કુટુંબમાં બાપને બાસ, માને માઈ, માઈને ભાઈસ, અને ભાઈને ભાઓડી, છોકરાને પોસો અને છોકરીને પોસી તથા દીકરાની વહુને વહુસ કહેવામાં આવે છે. મામાનો દીકરો જમાઈ અને દીકરી વહુસ તરીકે જ જોળખાય છે. છોકરાં પરણે નહીં ત્યાંમથી માખાપ સાથે જ રહે છે; પરણ્યા પછી છોકરી સાસરવાસે અને છોકરા જુદું ઘર મારે.

એમનાં લગ્ન મટે છોકરાના બાપનું માથું જતું જોઈએ. માથું કબજા થયા પછી એકાદ 'પેન' ભરવાનો દિવસ નક્કી કરે છે. પેન ભરવી એટલે સમરિનેદીએને તેમની દારૂ પાઈ જાય કરવી કે અમુકની સમાઈ અમુકની સાથે થઈ છે. એમાં સાતદસ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે. 'દેજ' પણ જાળગથી કરાવી દેવામાં આવે છે. છોકરીના બાપને છોકરાએ પત્નીસ ચાળીસ એમ ઠરાવેલું દેજ આપવું પડે છે. આ રકમ કંઈ નક્કી નથી. લગ્ન થવાનાં હોય તે પહેલાં વરવહુનાં કુટુંબ ધમાસમાં રહે છે. પીડી મટે જને પક્ષને ફોલી દળદર ચાણવી પડે છે. બધું થઈ ગયા પછી મહિના બેઠાવ છે. મહિરાની ફરતે મહિવસુત ખંધાય છે અને જાનેને પોતપોતાને ત્યાં પીડી જોળખમાં આવે છે લગ્નને દિવસે વાળનાં અવાજ સાથે કન્યા વરને ત્યાં આવે છે. વરનો બાપ કન્યાના કુટુંબીઓને બેઠી મહિવે લઈ જઈ બેસાડે છે. અડી વરવહુને એક કમળા ઉપર બેસાડે છે. એમનાં છઠા મહિવ છે. એ વખતે દિવાની સાફી રાખવામાં આવે છે. આ પછી વરવહુ એકબીજાનું નામ બોલે છે; અને છઠા છોડી કાઢવામાં આવે છે. આમ લગ્ન ચલેલાં ગણાય છે. તે પછી બંને પક્ષ ખૂબ નાચે છે. નાચી રહ્યા પછી વરખાપ બધાને જમાડે છે. જમ્યા પછી છોકરાનાં સર્પાં ઘેર જતાં રહે છે. પાંચ દિવસે છોકરી પિપર જાય છે; ત્યાંથી એને બીજા પાંચ દિવસે બેઠાણી લેવામાં આવે છે.

જે વધુ ખર્ચ કરી ચક્રતાં નથી તે પેન જીતે જ અને લગ્નની લાંબી દિવા વગર વહુને પરમાં લાવી બેસાડે છે. વળી જે દેજ ન આપતો હતો પૂર્ણરૂપે લગ્ન કરવા માગતો હોય તેને સીના બાપને ત્યાં દેજની રકમ વળી જાય ત્યાં સુધી ખંધાડિયા તરીકે રહેવું પડે છે. વિધવાઓ એમનામાં લગ્ન કરી ચક્ર છે. બહુપત્નીત્વનો રિવાજ પણ એમનામાં છે. પરણેલી સ્ત્રી પોતાના ઘણીને છોડી બીજા સાથે જવા છત્તલી હોય તો તે જજ ચક્ર છે. આ નવા ધણીએ આમજાને દેજના પૈસા આપી દેવા પડે એટલું જ. એમને કાંઈની પરિચક્તોને પરણવામાં પણ વધિ નથી. મામાકુર્ણનાં દીકરાદીકરીઓ એમનામાં પરણે છે. છીનાળાના જૂજ પ્રસંગમાં પુરુષને બાર રૂપિયાનો ફંડ મૂકાય છે; ને પેલીને એની જોડે પરણાવે છે.

સુવાચક વખતે સ્ત્રીને બાર દિવસ કુધી જુગાં રહેવું પડે છે. એ હાથે રાંધીને ખાય છે; પરમાં કોઈ મહત્તર સ્ત્રી હોય તો એની આ ધાંધલ મટે. પહેલી સુવાચક વખતે નાગલીના રાંધણા અને ફાંડતું જમણુ ગાપવામાં આવે છે; ને છઠે દિવસે સ્ત્રીઓને જમાડવામાં આવે છે. છોકરાનું નામ મહિને રાંધેમહિને દાખલુ જ પાડે. કેટલાંકનાં નામ ભગત પાડે છે.

અંકનેમિક્રમે જિંદગી આઠા માયા કરે. જન્મ, લગ્ન અને પછી મરણ પણ આવે. નાની મરે, મોટા મરે : સૌ કાંઈને હેઠાણે તો પાડ્યાં જ પડે. એ લોકો અત દેહને નવકાચી પીઠી ચોળે છે. પછી એને સ્વચ્છને લઈ જાય છે. કાણુઓ નદીમાં નાંખે છે. ચિતા મરનારનો દોકરો અથવા નજીકસગો સળગાવે છે. કરીર અંકુષ યજ્ઞ રહે એટલે કાણુઓ મરનારને ધરે જાય છે; ને ત્યાં તાડી પાંચે છે. ઝીંજે દિવસે આઠસ માણસો સમઘાને જાય છે; ચિતાની રાખ લેગી કરી એને ઇંકારી દે છે, ને ઘેર પાછા વળે છે. એથિ દિવસે ન્યાતીસાઓને જમાડવામાં આવે છે. મરનારની ચાંદીની નાની મૂર્તિ બનાવી તેની સામે બપોળે ત્રણપણ દિવસે દીવો કરાય છે. જેટલા મરે તેમની મૂર્તિઓ હોય જ. એ બધીને 'પીઠી' કહેવાતી જગ્યાએ રાખે છે. આઠપણમાં આ બધીની પૂજા થાય છે. નાનાં છોકરાઓને દાંડવાનો જ આસ છે.

એમની શબજોશની પ્રકૃતિમાં એમને સહારો દેવદેવીઓનો જ. એમના ખાસ દેવો દનવત અને વાપદેવ છે. મામને જને છેડે દનવતનો પથરો હોય જ. એના ઉપર એ લોકો તેલસિંદુર ચઢાવે છે. કાંઈ સગી અંકિકાનાં ફૂલ અને કરમડાં નેચે છે. એની પાસે ધૂળ અને દીવો હોય છે. એમને દનવતમાં ખૂબ શ્રદ્ધા : કંઈ ધાય ને એની બાધા રાખી હોય તો તરત સાડું ચાપ. વાપદેવની પ્રતિષ્ઠિતિ લાઠડા ઉપર કાતરીને દાંડવામાં આવે છે; એને સિંદુર, નાળિયેર, ફૂલ, મરચાં વગેરે ચઢાવવામાં આવે છે. વાપદેવ એ પણ એમના પ્રમુખદેવ. સ્ત્રીના કાક પાસે એકાદેલા પથરાને વાપદેવ તરીકે પૂજવામાં આવે છે. એને દીપમાળ, ધૂળ અને આદીના ધોડા ચડે.

એઓ આવી દેવતાતત્ત્વોને માને છે. એમને તો ગમે તે મહિનામાં મનાવવા પડે; પણ તહેવારના દેવો એમના સારા. મહિના તો બધા હિંદુ પંચાંગનાં જ. હોળી ઉપર ખૂબ નાચે; દિવાળીમાં એક રાત તેલના દીવો કરે. તે વખતે ધરની સ્ત્રીને શૂના વડે મોર, હળ, માણસ વગેરેનાં આવડે એવાં ચિત્રો પાડે છે. આ આનંદ ખાતર ચાપ એમ એઓ કહે છે. આ ચિત્રો આદિવાસી પ્રજાની કલાકૃતિ જેટલી તીવ્ર છે એ બતાવે છે. નીચે-ર ચાલ આદમીએ જાંડી જાંડી ચુકાયાં હોરેલાં ચિત્રો અને આ વચ્ચે ધણો ફેર માલમ ન પડે. આના ઉપર કથાના વિદ્યાર્થીઓએ વધુ શોધ કરવા જેવી છે.

એમના ઉપર સરકારી હકુમત કારકારી અથવા પાટીલ દ્વારા આવે છે. આ લોકો આર્થિક રીતે ખીનજો કરતાં ફિઝીક હોય છે. એમનું કામ સરકારી માણસોની સગવડ સાચવવાનું તથા સરકારી કામે માણસો જોઈતાં હોય તો તે મોકલવાનું છે. એના બદલામાં એમને થોડી જગીર મફત એકવા મળે છે; ને થોડા પૈસા પણ મળે છે.

અંગ્રેજ, મુસ્લિમ અને હિંદુ : બધાના જ સંસર્ગમાં એઓ આવ્યા છે. સંસર્ગમાં આવે એટલે સહેજે જ એમનાં ચિંતાને માન્યતાઓ બાલાય અથવા ચિકસે; કાંઈ વખત પ્રગતીય ચિંતનો વર્ગ પણ એમને જોઈ રહેવો પડે. જતે દિવસે એના તરફ આંખ આઠા કાન પણ કરવા પડે. એમની સંસ્કૃતિ આજે રિયલકૃષક બની છે; અને આપણી સંસ્કૃતિનાં મોડરન્ટ, હિસાબકિતાબ, લઘાવાસણો અને પૈસાદેશન વચ્ચે આવી ઊભી છે : એમની લાગળ સંસ્કૃતિ આ બધાંથી જરૂર ફરવાશે; પણ એમની અંતર શુભ જ થાય એટલા ખાતર એમની સંસ્કૃતિના પ્રાચીને સમજ લેવો જરૂરનો છે.

એની પીઠ ફરતાં એકિસમાં એક મોટા હાથનો પાથો પાથો.

"ગાંડી હાથે છે, નહીં ?" આનંદમોહને જ્યારે ધનપાળને પૂછ્યું ત્યારે ફરી એવા જ હાથથી હસાકાંની એકિસ કરાઈ ગઈ.

"અધું" એવું જ. "અને બેલીએ એ વાક્ય પૂરું ક્યું: "અધીં નહીં, આખી જ. ફર અમાસે આવે છે અને આવીને પેલા મોહનને પૂછી ચાલી જાય છે. મોહન ન હોય તો બીજા કોઈને. પરંતુ એ જ વાક્ય, એ જ જવાબ—'હે' મારી ઢીકરીનો મારનાર મરી ગયો ને?' અને આ 'હા, માણ! ઈશ્વરના દરબારમાં ગયો' એમ કહે ત્યારે; વ્યાવા જ કોવથા બોલે છે કે 'ત્યાં એવું સ્થાન હોય એક જ નહીં. જ્યાં એ તો નરકની ખીણમાં. જ્યાં એને છવતી છવતી ખાઈ જાય!' આમ સાહેબ, એનો કોષ ફાલવી એ ચાલી જાય છે."

"ફર અમાસે આવે છે?" આનંદમોહનની કુતૂહલતા વેગ પકડતી હતી.

"હા, હા! ફર અમાસે તો અચૂક આવે છે. વળી મદિનામાં એ વખત પણ આવ્યા જાય છે, ગયે મદિને તો ત્રણ વખત આવી હતી. પરંતુ મદિને અમાસે તો ખરો જ."

"શું કેખાય છે?" આનંદમોહન ધનપાળ તરફ વળ્યો. "અને તે થ આટલી ઉમરે અને ઠાઠીની જતનમાં! ધનપાળે ટાઈપના મશીનને આગળ મૂકી મારો વાતને પણ આગળ વેગ આપ્યો.

"કેખાવ મઠિ શું કોઈ જલિએ ઈશ્વરે રાખ્યો છે?" આનંદમોહન એક જતનની હમદહીં અનુભવતો હતો.

છેતી જ્યારે નાની હતી ત્યારે આખી ઠાઠી કોમ એને પોતાની કરવા લે—મેલ કરતી હતી. પરંતુ એ બધાની વચ્ચેથી જ્યારે એના જાણે રૂપયા લઈ જેસ'મને આપી ત્યારે સુવાનવજે એના પર કોષ ફાલવવામાં જાકી ન રાખી. છેતીની ઠાઠી મજબૂત અને સમગ્રમાણ હતી. અંગેઅંગ એકબીજાની પ્રમાણતા સાચવી ગોઠવામાં હતી. અને એ બધા ઉપર વેઇમ જેવી આગકી ચમકતી હતી. એની આંખોમાં કામણ હતું, નર હતું. હાસ્યમાં કહેર હતી, ચાલમાં ઝગક હતી, અને ફાટી પરનો તલ સીની પૂર્ણાકૃતિ માટે જસ હતો.

જેસ'મ ઠાઠી કોમમાં બધી રીતે સારે હતો. મજૂરીનું કામ કરી પ્રામાણિક અને સાદી જિંદગી માળતો. પરંતુ એ કોમની એક કુદૃષ્ઠ તેનામાંથી પણ ગઈ નહતી અને તે ફાટતી. મદિનામાં તે એક વખત લેતો—ચકચૂર અને ત્યાં સુધી લેતો. અને પછી છેતીને બૂકતો. અને નહીં ઉતરતા રહેતો.

મકતેમિક્કમે જિંદગી બાંટા માર્યા કરે. જન્મ, લગ્ન અને પછી મરણ પશુ આવે. નાનાં મરે, મોટાં મરે : સૌ કાષ્ટને દેશણે તો પાઘવાં જ પડે. એ લોકો ઘૂત દેદને નવમાવી પીઠી ચોળે છે. પછી એને સ્મશાને લઈ જાય છે. કાપુઓ નદીમાં નાંખે છે. ચિતા મરનારનો દીકરો અથવા નહાકસજો સળગાવે છે. શરીર અપધું' બળી રહે એટલે કાપુઓ મરનારને ધરે જાય છે; ને ત્યાં તાડી પીએ છે. ત્રીજે દિવસે આઠદસ માણસો સ્મશાને જાય છે; ચિતાની રાખ ભેગી કરી એને છંકારી દે છે, ને ઘેર પાછા વળે છે. ચોથે દિવસે -વાતીલાઓને જમાડવામાં આવે છે. મરનારની માંદીની નાની મૂર્તિ' બનાવી તેની આગે બળખે ત્રણત્રણ દિવસે દોવો કરાય છે. જેટલા મરે તેમની મૂર્તિ'ઓ હોય જ. એ બધીને 'પીઠી' કહેવાતી જગ્યાએ રાખે છે. આઠપદ્ધમાં આ બધીની પૂજા થાય છે. નાનાં છોકરાંએને દાટવાનો જ ચાલ છે.

એમની રાજબરોજની પ્રવૃત્તિમાં એમને સહારો દેવદેવીઓનો જ. એમના ખાસ દેવો દનવત અને વાધદેવ છે. જામને બને છેડે દનવતનો પથરો હોય જ. એના ઉપર એ લોકો તેલચિંદુર ચઢાવે છે. કાષ્ટ મળી અકિડાનાં ફૂલ અને કરમડાં નેવે છે. એની પાસે ધન્ય અને દીવો હોય છે. એમને દનવતમાં ખૂબ શ્રદ્ધા : કંઈ થાય ને એની બાધા રાખી હોય તો તરત કારુ' થાય. વાધદેવની પ્રતિષ્ઠિતિ લાક્ષ્ય ઉપર કાતરીને દાટવામાં આવે છે; એને ચિંદુર, નાળિયેર, ફૂલ, મરવાં વગેરે ચઢાવવામાં આવે છે. ભરમદેવ એ પશુ એમના પ્રમુખદેવ. જમીના કાઠ પાસે ભેસાડેલા પથરાને ભરમદેવ તરીકે પૂજવામાં આવે છે. એને દીપમાળ, ધન્ય અને માંદીના થોડા ચઢે.

એઓ આર્વા દેવતાતત્ત્વોને માને છે. એમને તો ગમે તે મઢિનામાં મનાવવાં પડે; પશુ તહેવારના દેવો એમના સાથ. મઢિના તો બધા ઠિંદુ પંચમનાં જ. હોળી ઉપર ખૂબ નાચે; દિવાળીમાં એક રાત તેલના દીવા કરે. તે વખતે ધરની બીંતે ચૂના વડે મોર, હળ, માણસ વગેરેનાં આવડે એવાં ચિત્રો પાડે છે. આ આનંદ ખાતર યાજ એમ એઓ કહે છે. આ ચિત્રો આદિવાસી પ્રજાની કલાકૃતિ દેરલી તીમ છે એ બતાવે છે. નીચેનાર ચાલ આઠગીએ જોડી જોડી શુક્રમાં કોરેલાં ચિત્રો અને આ વચ્ચે ધણો ફેર માલમ ન પડશે. આના ઉપર કલાના વિદ્યાર્થીઓએ વધુ શોધ કરવા જેવી છે.

એમના ઉપર સરકારી હકુમત કારભારી અથવા પાટીલ દ્વારા ચાલે છે. આ લોકો આચિંક રીતે ખીનઓ કરતાં દીકરીક હોય છે. એમનું કામ સરકારી માણસોની સમજ સાચવવાનું' તથા સરકારી કામે માણસો ભેઈંટાં હોય તો તે મોકલવાનું' છે. એના બલ્લામાં એમને થોડી જમીન મફત એકવા મળે છે; ને થોડા પૈસા પણ મળે છે.

અંગ્રેજ, મુસ્લિમ અને હિંદુ : બધાના જ સંસર્ગમાં એઓ આવ્યા છે. સંસર્ગમાં આવે એટલે જોડેજો જ એમના શિવાજી માન્યતાઓ બદલાય અથવા વિકસે; કાષ્ટ વખત પ્રત્યક્ષ શિસ્તનો ભંગ પણ એમને જોઈ રહેવો પડે. જતે દિવસે એના તરફ આંખ બાધા કાત પણ કરવા પડે. એમની સંસ્કૃતિ આજે રિયતદ્રુષક બની છે; અને આપણી સંસ્કૃતિનાં મોટરટ્રેન, ટિલાબકિતાબ, લૂગડાંવાસણો અને પૈસાદેશન વચ્ચે આવી જામી છે : એમની જાગળ સંસ્કૃતિ આ બધાથી જરૂર ફેરવાશે; પણ એમની અસર શુભ જ થાય એટલા ખાતર એમની સંસ્કૃતિના પ્રાચુને સમજી લેવો જરૂરનો છે.

એની પીઠે ફરતાં એકિસમાં એક મોટો હાથનો પાથો પડ્યો.

“ગાંધી સાહેબે છે, નહીં?” આનંદમોહને જ્યારે ધનપાળને પૂછ્યું ત્યારે ફરી એવા જ હાથથી કલાકની એકિસ વારાંધ ગઈ.

“અર્ધું એવું જ.” અને એલીફે એ વાક્ય પૂરું કર્યું: “અર્ધી” નહીં, આખી જ. દર અમાસે આવે છે અને આવીને પેલા મોહનને પૂછી ચાલી જાય છે. મોહન ન હોય તો બીજા કોઈને. પરંતુ એ જ વાક્ય, એ જ બાકા—“હું” મારી હીકરીનો મારનાર મરી ગયો ને?” અને આ ‘હા, માણ! ઈશ્વરના દરબારમાં ગયો.’ એમ કહે ત્યારે, આવા જ કોથથી એવે છે કે ‘ત્યાં એવું સ્થાન હોઈ શકે જ નહીં. જ્યાં એ તો નરકની ખીણમાં. જ્યાં એને જીવતાં જીવતાં ખાઈ જાય.’ આમ સાહેબ, એનો કોથ ઠાલવી એ ચાલી જાય છે.”

“દર અમાસે આવે છે?” આનંદમોહનની કુતૂહલતા વેગ પકડતી હતી.

“હા, હા! દર અમાસે તો આવૂં આવે છે. વળી મહિનામાં એ વખત પણ આવી જાય છે. ગયે મહિને તો ત્રણ વખત આવી હતી. પરંતુ મહિને અમાસે તો ખરો જ.”

“શું દેખાય છે?” આનંદમોહન ધનપાળ તરફ વળ્યો. “અને તે ચ બાદશી ઉખરે અને કાઠીની જાતમાં.” ધનપાળે ટાઈપના મશીનને આગળ ધક્કો મારી વાતને થંધુ આગળ વેગ આપ્યો.

“દેખાવ મટિ શું કાંઈ જાતિએ ઈન્જરો રાખ્યો છે?” આનંદમોહન એક જાતની હમદડી બુલબવતો હતો.

છે

છેતી જ્યારે નાની હતી ત્યારે આખી કાઠી કામ એતે પોતાની કરવા લે-મેલ કરતી હતી. પરંતુ એ બહાની વચ્ચેથી જ્યારે એના આંખે રૂપિયા લઈ નેસંગને આપી ત્યારે જીવાનગે એના પર ક્રોધ ઠાલવવામાં ખાફી ન રાખી. છેતીની કાઠી મજબૂત અને સપ્તમાથુ હતી. અંગ્રેજી એકપીળની પ્રમાણતા સાચવી ગોઠવામાં હતી. અને એ અધા ઉપર રેસમ જેવી ચામડી ચમકતી હતી. એની અંગિમાં કામચૂં, વરૂં, હાથમાં બહેરે હતી, ચાલમાં ઝંચક હતી, અને કાઠી પરનો તલ સૌની પૂર્ણહતિ માટે બસ હતો.

નેસંગે કાઠી કામમાં બધી રીતે સારો હતો. મજૂરીનું કામ કરી પ્રામાણિક અને સાદી જિંદગી ગાળતો. પરંતુ એ કામની એક કુટેવ તેનામાંથી પણ મળ નહતી અને તે કાંકની. મહિનામાં તે એક વખત લેતો—ચકચૂર બને ત્યાં સુધી લેતો. અને પછી છેતીને બૂકતો. અને નશો બિતરતો રહેતો.

છેતીનાં હાન યથે સારાં જોવાં વર્ષો નીકળી ગયાં. પરંતુ ધેર પારણું ન બંધાતાં જેસંગને ફરી પરણાવવાની ફરક વાત છેડી. પરંતુ એણે એ વાતમાં જોરથી માથું ધુણાવ્યું. અને એ દહની સામે કાષ્ઠ થઈ સહ્યું નહીં.

આખરે છેતીને જ્યારે સ્વિસેા રજા ત્યારે સીએ સારાની આજ્ઞા રાખી હતી. પરંતુ દીવીના જન્મ સાથે સાડુંબ કુટુંબ નિરાશ થઈ ગયું. માત્ર જેસંગ એક જ કહેતો હતો કે 'મારા દિલની એ દીવી છે જેણે મારી આજ્ઞાને ધંટ સાંકળ્યો.' પરંતુ એ દીવીને અગત્યનાં દેએ તે પહેલાં જન્મલના કાળા નામે જેસંગને હાંખ દીધો. અને એ સદામને માટે પોઠી થયો ।

★

હનુમાનને મંદિરે જતાં છેતીને હવે સહુ કામ દીવી માટે ટાકતું. અને છેતી કહેતી :
"શી ઉતાવળ છે મા, કુટુંબની દીવીને પારખી કરવાની."

ગાય આખામાં દીવીની ઉમ્મર ચર્ચાતી, અને પછાત કામમાં આવા સુધારા સામે સખત નિંદા પશ્ય મતી. પરંતુ કાઈ દિલ જોડી જામ જોવો કાઠી છુવાન છેતીને ન જાહે, જે એતું અને એતી દોનોતું દિલ ઠારી રહે. આપના અભાવે છેતીએ એને પિતા અને માતાના પ્રાણથી રોપી હતી, એ બેવડા પ્રેમે એતી જવાબદારી પશ્ય બેવડાવી હતી, દીવી પેતીતું આબેહૂબ પ્રતિજિંબ હતી. અને એ ખૂણચુરતીમાં એના કંઠે વધારે કંઈ હતો. જન્મલમાં લાકડાના બારા બંધતી વખતે એ જ્યારે માતી ત્યારે જન્મલનાં હૃદયે રોવી ઊંઘેતાં અને વાયુ થંભી જતો. સૌંદર્ય અત્યેની એતી બેદરકારી વધુ સરસ રીતે ઉઠાવ પકડતી, અને એ તરફ એ તફાન નફરત ખતાવતી.

મામના જીમ્મા અને જોતન વચ્ચે દીવી માટે એક જાતની દરીફાઈ ચાલતી હતી, જેણે તેને પોતાની કરવા અનેક જાતના પ્રયત્ને કરતા હતા. પરંતુ આખરે દીવી અને છેતીની નજર જીમ્મા પર ફરી અને જીમ્મા તથા દીવી જોડાઈ ગયાં. આથી જોતનના દિલમાં છર્વાંની આગ જલવા લાગી. અને એ છર્વાં એનાં ફેવેફવામાં પ્રસરી ગઈ.

★

જે હનુમાનની આધાથી છેતીની આજ્ઞા ફળી હતી તે હનુમાનઆપણનાં દર્શન કરવા આજે મળકે જવાતું નહીં ક્યું હતું. મર્ઝકાલની જમી તૈયારી થઈ મર્ઝ હતી. જન્મલઆતાન સહિય આવવાના હતા એટલે જીમ્માથી આવી કકાય એમ નહોતું. મા અને દીકરી મળકકું ચતાં પહેલાં તે માકામાં નીકળી ગયાં, નેધી જયોરે દર્શન કરી સાંજે પાછા ફરી ચકામ. મામથી હનુમાન જરા વેચળા હતા અને રસ્તો વિચરે હતા. આથી જન્મલમિંવાને જીમ્માએ ખાસ સોંપણી કરી હતી.

હજી તે સોંપકામિતું થતાં આજ્યું હતું અને ગામવાજાને સામેથી ખૂમ પડી : "જીમ્મા રાખજો." અને જન્મલમિંવા સવધ ચર્ચ ગયા.

"મા ! સામેથી લૂંટારાની ખૂમ છે." અને માહીકરી પશ્ય સવધ ચર્ચ ગયાં. દીવી માને ખાતી પડી.

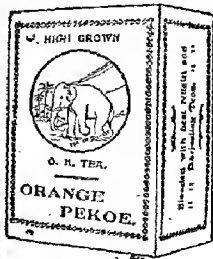

લુંઠારાઓ પાસે આવ્યા. માઠાવાળાને આધી તેમણે લીવીને ઉપાડી લીધી. છેતી બૂમો મારતી રહી અને લુંઠારાઓએ તો લીવી પર બા કરો કરો એને મારી નાખી! એની લાલના કીચ્ચા કીચ્ચા કટકા કરો એને પોટલીમાં બાંધ્યાં! ફાંટી નજરે થોડુંક નેચા પછી છેતી દોડી, પૂરવેશમાં દોડી. તેણે મુખીને ખબર કરી. મુખીએ પૂછ્યું :

“મા! કાઠની એળખ લાગતી હતી?” અને તેણે હઠારમાં ડોકું કુણાવ્યું.

મુખી અને ફેજવાદે તપાસ માફ કરી. અને પાસેના ફનામાંથી પોટલી જડી આવી, જેમાં લીવીનાં અંગેઅંગનાં માત્ર ટુકડા હતા. ફેજવાદે ચંકા નેચી છેતીને કરી પૂછ્યું: “માથુસ એવેલા?” અને એણે ડોકું હલાવ્યું. એના ચેનચાળા વિચિત્ર હતા. “કેટલા હતા મા?” ફેજવાદે પૂછ્યું અને એણે હાથની આંગળીઓનાં ઇંચારાથી કહ્યું “ત્રણ.” અને ચારે બાજુ બહાવરી બહાવરી એ ફરવા લાગી. પડીક પીમે તો પડીક ઉતાવળે, એના વાળ ફેંદાઈ ગયાંતા, અને આટલા કલાકમાં તો એની ઉંચર એવઠાક મઠ હોય એમ લાગતું હતું. ચરોર સિંચિસ મઠ મધું હતું, આખા મોટી અને લાલ લાલ મઠ મઠ હતી. કાઠમાં કેસના પુરાવાને વાર ન લાગી. ફેજવાદની સીફતથી નોતન અને એના સાથીદારો પકાઈ ગયા. અને નાગદાર કાઠે એમને દેવનિહાલની રાજ ક્રમમાં. છેતીની વેરશીસ તો એના એવાજ દાહ મામતી હતી. પોલીસ નેતનને લઈ આવ્યા ત્યારે એણે પૂછ્યું:

“મારી લીકરીના મારવાદની એજ દલા થવાની ને?” અને પોલીસ હા પાડી જરા ધીમું હરથે. અને એની રહી ગયેલી રાંધાને દૂર કરવા તે દર મહિને આટલો દૂરથી આવે છે અને આટલું જ પૂછી ચાલી નાખે છે: “મારી લીકરીના મારવાદ મરી ગયો ને?” દૂર ચાલી જતી છેતીની પીઠ તરફ આનંદમોહન અનિચેપ નખને જોઈ રહી.

આ ની

ખ રી લ હે જ ત

મેળવવા માટે

ઓ. કે. ટી

ની વિશિષ્ટતા તરીકે
એકી અવાજે વખણાયેલી

આ કે. ઓરેન્જ પેકે

આ પીઓ.

એજન્ટસ : જહાંગીર બ્રધર્સ : રહેશન સામે : અમદાવાદ

ગીતા - એક દષ્ટિપાત્ર

રામચંદ્ર નારાયણુ પંડ્યા, એમ. એ. (વિચારક)

[જ્ઞાતૃધી વ્યક્ત]

દેવી અને આસુરી સંપત્

આ જગતમાં બધાં જીવજાતને જે પ્રકારનાં સ્વભાવવાળાં મળી શકાય : દેવી અને આસુરી.

શક્તિશાળી યોગી અને સજ્જનોનાં લક્ષણોને હેઠળે ગીતાકારે આ પ્રમાણે સંજ્ઞે કર્યા છે :

અભય, સત્વત્સંશુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગમાં સ્થિતિ, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, સરજતા, અદિસા, સત્ય, ક્રોધનો અભાવ, ત્યાગભાવના, શાંતિ, અપેશુન, પ્રાણીઓ પર દયા, લોહુપતાનો અભાવ, મુદ્રુતા, મતંગ અને અચપળતા, તેજ, ક્ષમા, મીરજ, પવિત્રતા, અદ્રોહ અને માતીપણાનો અભાવ.

આમાં યોગના માર્ગમાં જરૂરી બધાજ ગુણો આવી જાય છે. (સરખાવે: નરસિંહનું 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ ...') એનો દરરોજ દરેક વિચાર કરવો જરૂરી છે.

આમાં અજાનને પ્રથમ રચાત આપ્યું છે તે અનેક રીતે સહેલું છે. અભય સિવાય ક્રોધપણુ સારો ગુણ સંજ્ઞે નહિ અને સાડું કબ' થાય પણ નહિ. ક્રોધપણુ પ્રકારની લાલચને વશ થનાર અને દુનિયાના માર્ગચૂકોનાની ટીકાથી હરનાર કહી સાચ્યને રસ્તે ન જઈ રહે, માટે જ કહેલું છે કે,

પ્રેમપંથ પાવનની જવાણ
સાળી પાતા ભાગે જો ને
માંઠી પડયા તે મઠાસુખ માણે
દેખનાસ દાહો જો ને ને.

અને

દરિનો મારજ છે શૂતાનો
નહિ કાચરત' મામ જો ને;
પરંથમ પડેહ' મજ્જક મૂલી
વળતી લેક' નામ જો ને.

તદુપરાંત,

અસ્તિ શિવ વણ' સાડું રે
આવળ વસમી છે વાહું રે

કહેલું છે, એમ જો અભય પામે છે તે જ આપોઆપ સહયુક્તને આવરી શકે છે. પૂ. મઠા-સ્માજીએ બતાવ્યું છે કે અભય અમૂઝ' સ્થિતિની પરામળા છે. જે કાઈનું અદિત કરવા

માગતો નથી, જે જાણે છે કે આત્મતત્ત્વ એક જ છે, અને કાંઈ પરાયું નથી, તે નથી કારતો કે નથી કરતો.

આવી દેવી સંપદ જીવનનાં બધાં બંધનોને કાપી નાખે છે અને માણસને મુક્તિને માર્ગે લઈ જાય છે. આમાં માણસને સૌથી વધારે જરૂરી અભય, આત્મશુદ્ધિ, સદાચરણ અને જે સત્ય હોય તેને દંડતાપૂર્વક આચરવાની શ્રદ્ધાશક્તિ જરૂરી છે; તો તેને જગત ઉપર પ્રાણીઓ ઉપર હવા રાખવાનું, રેતક રાખવાનું અને એકાંતરું જ્ઞાન રાખવાનું પણ જરૂરી બને છે.

આ પછી આસુરી સંપત્તિનું સંયોદ અને અપ્રતિમ વર્ણન આપણને મળે છે. કહ્યું છે: આસુરી વૃત્તિના માણસો યોગ્ય કાર્યને અને ક્યાં પ્રવૃત્ત યત્ન તથા ક્યાં નિહત યત્ન તે જાણતા નથી. તે પવિત્રતા અને શદ્ધાચારને ઝોળખતા નથી. અને સત્ય હેમનામાં હોતું નથી. તે તો જગતને પ્રતિષ્ઠા વધરતું, ઇશ્વરહીન અને કાર્યકારણના નિયમ વગરનું, માન્ય ભોમ ભોગવવાના જ હેતુવાળું (અને ઉપાદાન કારણ રૂપ ઇશ્વર કે 'એકાદક' બહુસ્વામી' એ હેતુને પણ આનંદા નથી) માને છે. એ દષ્ટિને આધારે એમનો આત્મા નાશ પામે છે (એટલે કે, આત્મતત્ત્વની મહત્તા એમનામાં ઊભી જ નથી અને રવાનુભવની શક્યતા પણ રહી નથી એવા, પોતાનો, આ ત્રિતાપ કાઢવા જગતમાંથી અને જન્મમરણનાં બંધનમાંથી છૂટીને પરમશક્તિને પામવાને તે નાશાવક બને છે.) દુઃખ શુદ્ધિવાળા તે જગતનું બૂઝું કરનાર અને ધ્યય કરનાર ઉમકર્મા બને છે. એ સોડા જેને કદી ન મેળોથી શકાય એવા કામને આચરે લઈને, કંઈ માન અને મદના ભોગ બનીને, મોઢપીં ખોટા નિષ્કૃષ્ટિ બાધે છે અને અપવિત્ર આચારવાળા થઈને જીવે છે. પ્રલય વખતે જ જેનો અંત આવે એવી અપાર શિંતા તેમને પોતાના પંજર્માં પકડે છે. અને કામ (સુખેષ્ઠા) વૈભવ, અને ભોજોને જ મહત્ત્વ આપતા અને તેને જ જીવનનું ખેલ માનતા તેઓ, સેકંડા પ્રકારની આશાઓનાં બંધનોમાં બંધાય છે અને કામકોષમય જીવન જીવીને, સુખેષ્ઠાને માટે જ ધનનો સંચય કરવા મથે છે.

એ લોભાના વિચારો પણ કુવાર્માંના દેહા કે ઉકરકામનાં જીવસા જેવા હોય છે. એ લોભા પોતાને આમ ધન માને છે. જાણે મને આ મળ્યું છે. હવે મને કળશે. મારી પાસે આટલું ધન છે અને આટલું જીવું અને મળશે. એ આ મળુને માર્ગો અને બીજાઓને પણ હું હણીશ. હું સત્તા વેચવાણો, બળવાન, સિદ્ધ અને સુખી છું. વસ્તીવાળો છું, ધનવાળો છું, કુલીન છું, મારા જેવો બીજો છે જ કોણ? હું યદ્દ કરીશ, કાન દઈશ, આનંદ કરીશ—એવા અત્યોચી તેઓ મોઢ પામે છે અને અનેક પ્રકારની માનસિક ભ્રમણાઓમાં પડી, મોઢની બજામાં સપકાઈ કામચોરમાં જ રચાપચા રહી અપવિત્ર નકંમાં પડે છે. સમાજ તો એમને બરાબર ઝોળખતો હોય છે, પણ તેઓ માને છે પોતે મોઢા છે. ધન અને માનનું અભિમાન રાખે છે અને નામનંદ જ સાચા નંદિ, કારણ કે સાચો યત્ન તો હમેશાં જૂતદયા પ્રાણીમાત્રની લામણી સાથે જ ફળની ઉંચા વગર જ ચાલે છે. મોટોથી માત્ર કંઈથી (રાખાજને હેતરવા માટે) યોગ્ય વિધિ વિના જ કરે છે. એવા અધકાર બદ્ધ અભિમાન, કામ, કોષ, વગેરેનાં પૂતળાં જેવા તે દેશીઓ એમના શરીરમાં અને સર્વજ રહેલા ઇશ્વરનો દેવ કરે છે. એવા મહિસો કાવચ અધિભૂતિએ જ ભાય છે.

આથી કારણ એમનાં કર્મોના વિષાંક યામ છે. છત્ર ૨ કાષ્ઠુ' કાષ્ઠ લેતો નથી કે કાષ્ઠને કાષ્ઠ દેતો મે નથી. તેના નિયમોનું સનાતન ચક્ર ફર્યા જ કરે છે. અને જોને જોટથી લાપલાટ અને જોનું જોટનું-કાષ્ઠ તેટલું ફર તેને મળી રહે છે.

માટે જ ૨

સમ કરજે બહે
સખા મુજરા લેત
નૈસી જિનથી ચાકરી
કૈસા કનકો દેત—

કહ્યું છે. ભગવાન નિમિત્ત બને છે એમ માનીએ તો પણ દિવાકર અને નિશાકર જોઈ તેમના પ્રકાશમાં યતા કર્મોના હોય છે તેમજ સારાનરસાનું ફળ આપતાં તેને કાષ્ઠ પદ્ધતિ, પૂર્વમ્મક કે મમતા નથી.

આ આસુરી સંપત્તિનું નિરૂપણ ને રીતે આપણને જોવા મળે છે તે રીતે થયે આને બે હજારથી મે વધારે વર્ષ થયાં છે. દરમ્યાન માણસનું પ્રતિતિ કરી છે ખરી? આને પણ આ જ પ્રકારના માણસો એક કે બીજા રૂપે જોવા મળે છે. માણસે બાકા કયો ઉપર કાળ મેળવવા માટે છે તો, પણ જો આ આંતર બધ ઉપર જોના કાળ નહિ હોય તો શું થશે તે આપણને 'એટમ જોએ' જતાવી દો છું છે. હજુ મે જો જ 'આત્મસંભવિતા' અને 'ધનમાન મહાનિવૃત્તતા' ઠેઠેર જોવા મળે છે. માણસ પણ ન મટે ત્યાંસુધી આ વસ્તુને સમજવાની અનિવાર્ય જરૂર રહેશે જ.

ચાર વર્ણ

આ પ્રમ આને બરાબર ચમકાવે ચડ્યો છે. જોને વિને, વિરુદ્ધ અને તરફથી માં ખત્તુ કહેવાઈ ચું છે અને કહેવાયે જાય છે. ગીતા જોના ઉદ્ભવનો ને ખુલાસો આપે છે તે વિશિષ્ટ છે. એમાં વિવાદને ચમકાવી દેવાની શક્તિ પણ છે.

વર્ણ જન્મથી નથી પણ ગુણ અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે રચાય છે.

આમ કહીને વર્ણ જન્મથી નહિ પણ કર્મથી જ છે, ગુણથી જ છે એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે. આપણે ત્યાં મ્મ સદીમાં પશ્ચિમના વિચારોના ધોષ આપ્યો. આપણે તે વખતે કારેલા હતા અને એ વિજેતા હતા. એટલે જોના તેજમાં આપણે અંગળા. આને પણ મણા અંગળેલા જ છે. તે કહે છે કે વર્ણને લીધે જ વ્યવસ્થાના આ અવદશા મ્મ. તે તો કર્મને આપે પણ આ જ દોષ થો છે. અને જાણે છે કે વર્ણને અને કર્મને ન સમજના અને બરાબર ન આચર્યાં તેને પરિણામે જ આ વસ્તુ બની છે. વર્ણ જૂના જમાનામાં તો રિયલિસ્ટિક વસ્તુ હતી. એમાં શ્રેણીની વહેવારને બંધનો નહોતા. એ વખતે સમાજ એક સમય સંસ્કૃત સંસ્કૃત કાળ કરેલા. જોના વર્ણ માત્ર સાબર અને બિન પુત્રિ-વાળા શ્રેણીને તેમને મળે તેજ, અને તેથી તે વધારે સ્પષ્ટ રીતે કરી મ્મ જોનું કામ આપવાને જ હેતુ દેના એમ કામ કરવાથી કામ સહેલાઈથી યામ છે. અને સાનું યામ છે એ તો અનુભવની વાત છે. માટે જ વર્ણ બની હતી. એ વસ્તુ જ આપણે ત્યાં જાણી

અર્થ અને બધી વ્યાખ્યાનમાં તેમ આ વ્યાખ્યાનમાં પણ આપણી દૃષ્ટિ બધિયાર બની—જે મુઝે મુઝે સારી વસ્તુઓને પણ મુઝને અનુકૂળ બનાવવી પડે એ સત્ય જ હોવનને સત્ય અને પ્રગતિ-શીલ બનાવે છે તેને જ આપણે બુદ્ધિ અને વર્ણનાં સારાં તત્ત્વોને જ વિસારી બેઠાં. વર્ણને માત્ર ન્યાતનો સંકલ્પે વાડો બનાવી દીધો અને વિરાટ સમાજના વાગલા કરી નાખ્યા. એમાં હોય વર્ણનો કે પછી એના તત્ત્વને ન સમાજનાર સમાજનો ?

વર્ણની અદ્વાયશક્તિની જે છટાછવામાં ઉદ્ભવરજો મળે છે તે જ એના જન્મથી નહિ હોવાની અચૂક નિશાની છે. ઉપનિષદ જેવા ભારતના ચિંતનના શિશુમણિ મંથોમાં પણ વર્ણને મદત નથી, ચોખ્ખતાને છે. રાજાઓ પણ એક કરે, તત્ત્વવિચાર કરે એવું એમાં બતાવ્યું છે. એમાં જનકનું ઉદ્ભવરજ બાન એવું છે. સાક્ષાત વ્યાસના પુત્ર પણ તેના શિષ્ય બન્યા તે શું બતાવે છે ? અને રાજાને પણ, એની કૃતિ એકને શ્રદ્ધા કહેનાર દેવપત્ની કયા શું મુચવે છે ? સંસ્કાર જ, શુભ જ, વર્ણનું નિર્ણાયક તત્ત્વ રહેતું થયે છે એ એના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ—એમાં છે. આ શું કરે ભાવનાને આપણે નિહાળે બનાવી મૂકી છે.

તેના પુરુષસૂત્રના બધા બધા અર્થ, કરવામાં આવ્યા છે. એમાં સમાજને એક પુરુષ ગણીને શુદ્ધ, શુદ્ધ વર્ણોને એના અંગ મણ્યા છે. એમાં બ્રાહ્મણને માથું, ક્ષત્રિયને હાથ, વૈશ્યને ઉદર અને શૂદ્રને પગ મણ્યા છે. આ માટે ?

બ્રાહ્મણ વિચારક છે. એ સમાજના પ્રવાહને નુકસાન એને એના દિલની દૃષ્ટિએ વિચારે, એના આદર્શોને ધડે અને જે જે ખામી પેદા થતી જાય કે જબ્બા તેને દૂર કરે, પ્રેમ અને સૌહાર્દની યોગી રાખે અને એકની અવગણના ન કરા દે એ પ્રત્યક્ષ સાદિત્ય, સંસ્કાર, અને માનનો વારસો સાચવે, વાળે, ઉછેરે અને વિસ્તારે.

કર્મને દંડને આધાર આપીને પ્રતીતિ મળે ક્ષત્રિયોને પાકુ કરાખા. એ સંરક્ષણ કરે. વૈશ્ય સમાજનું ઉદર છે, જેમ ઉદર શરીરને પોષે છે એમ એ પણ સમાજમાં ઉત્પાદકનું કામ કરે અને તેને પોષે. શુદ્ધ આ ત્રણેને કકમ મદદ કરે. આ આદર્શ ભૂલાયો અને કોચનીચના બેડ પેદા ત્યારથી જ આપણી અવદયા મઈ. ક્ષત્રિય કામ પણ રૂઢિગત બની અને એમાં નવાં તત્ત્વો ઉમેરાતાં બધે મર્થ એટલે પડી જાયો.

માટે વર્ણનાં કર્મો શુધ્ધ અને સ્વભાવ પ્રમાણે વહેંચાયાં છે.

બ્રાહ્મણ શ્રમ, દમ, તપ, યોગ, ક્ષમા, સરળતા, માન, વિદ્યાન અને આરિતકય—એ શુભોવાળો હોયો નોઈએ.

જેનામાં આ શુભો હોય તે જ બ્રાહ્મણ.

એમજ, કૌશલ, તેજ, ધીરજ, ચતુરાઈ, યુદ્ધમાં સ્થિરતા, દાન અને મોટાઈ—ઉદારતા, એ ક્ષત્રિયના શુધ્ધ.

જેતી પશુપાલન વેપાર એ વૈશ્યનાં કર્મ. અને પરિચર્યાતમક કામ તે શૂદ્રનાં.

આ બધાં શુભો પ્રમાણે જ ભારતમાં જ્યારે વર્ણવિભાગ હતો ત્યારે બધા વર્ણોનાં મંદબોધતા, કારીગરોનાં પણ મંદબોધતા અને તેને સ્વાચ્છ રીતે અંદરોબંદરનું કામ કરવા અંગત જાહે ભાગનાં મરજી થતી આવતો હતો.

આશ્રમોને અંગે ખીતામાં ખાસ ઉલ્લેખ નથી. પણ વળી સાથે જો જોવાયેલા છે
કેટલે તેના પણ વિચાર કરીએ. માણસના જીવનમાં કાંઈક કુબંધર થાય જો એની
પાછળની દૃષ્ટિ છે.

જોના અભ્યર્ચ, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ-માં આજ વસ્તુ રહેલી છે. ચારીરિક
અને માનસિક રીતે, માણસ પોતાના જીવનકાળને, અશબર પાળવી થકે માટે તેવારી કરવાની તે
પ્રથમ આશ્રમમાં. બીજામાં સમાજમાંની પોતાની જવાબદારી બદા કરવાની—એ રીતે, બીજા ત્રણ
આશ્રમના લોકોને પોષીને, અને સમાજના જીવનને વહેતું રાખીને. પછી અંતર્મુખ બનવાનું, અને
સંપ્રમયા રહેવાનું. પછી જો પણ જ મૂકીને કંઈકરમય બનવાનું. આ બધામાં આજે કિમ
કિમ રહ્યું મળે છે અને સંયોગે પસંદ થાય છે, છતાં જોના સિદ્ધાંત અને વિચાર એવો પશુ
જ ઉપયોગી છે.

આશુ]

૦

‘પ્રસ્થાન’ દર મહિનાની પહેલી તારીએ બહાર પડે છે.

લવાજમ દિંદમાં રૂ. ૬-૮-૦

પરદરના રૂ. ૧૦-૦-૦

રામતીર્થ શ્રાવણી તેલ

સ્પેશિયલ નં. ૧

મનુષ્યના જીવનકાળમાં અગત્યન બને છે, યોગા વાળ કાળા
થાય છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે અને ટાલમાં વાળ જીજે
છે, થોડો મટે છે, વાદરુકિત અને અગ્નિની દૃષ્ટિ વધે છે.
મટે નિદ્રા આવે છે, માથાનો દુઃખાવો મટે છે. દરેક વસ્તુમાં
બહેનો, પુરો અને બાળકો મટે મદાન ફાયરો કરનાર છે.
મોટી બાદસીના રૂ. ૩-૮-૦ નાની બાદસીના રૂ. ૨)

: બધે મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેન્ટ્રલર્ડ રોડ, સુબર્હ-૪

પ્રસાદ : રજીસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક મિલ્કી : ૧૨ જ. બારતીનિવાસ સોસાયટી, સેલિસિબિય, અમદાવાદ
મુદ્રક : મધિયાન જનકલાલ શાહ નવપ્રસાદ ટ્રિ. પ્રેસ, વીકલે રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૮-૧-૪૮

ਮਰਤੀ

ਲਾਭ [ਦਾਸ ਨਿਰਮ] ਵੱਲੋਂ
ਰਾਮਨਾਥਾਯੁਕਤਿ ਵਿਦਿਆਥ ਯਾਦਕ

ਦਰ

ਮੁਲਾਅ

ਪੰਨੇ ੨੬

181

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਡੇ. ਡੀ. ਡੀ. ਮਿਸ਼ਰ

ਅੰਕ ੪

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક : ૪૭

સાલ : ૨૦૦૪

અંક : ૪

તારો ચમત્કાર

મુસિકાર

હત્યા તમારી સુધિને મહાત્મન
ગળે ન આસુ નવ થાય શોક
પુની વિષે ક્રોધ થયે ન કેમ ?
સ્થળી જતા લાવ જ કેમ માનુષ ?
હિંસા થી તે બહુને ઉગાર્યા
હિંસા મક્કો રેક હણાય તારો !
આમાં હશે શું ક'ઈ લેક ગૂઢ ?
કળાય ના ! સ્તબ્ધ જ ચિત્તશુદ્ધ !

x x x

પરંપરા પાપ લણી પ્રવર્તે
હતી લહીં સંકિળ એક પુણ્યની
તોડી. કરી પા પ પરંપરાને
પૂરી પુની તે ! કરિએ શું ક્રોધ !

x x x

અલાવવાં રાત્ર્ય મુસદ્દિ વગે
લોલો મહિં ઘા કરિ મોટ મોટ
થતા હતા એક જ, એ કિધા તે
પુની ખરા એ, નહિ આ ગિઆરો !

*કંઠા મહિં એ અમ લોકે આવ્યા
હતા થયા નાયકે થઈલો પદ
પાપે અમારા, પરિપાકના સમા
જુની અમો ને જુની એ જ નાયકો ।

x x x

કરો કરો ક્રોધ હોય પાપ નો
કરો કરો શોક ખમાય માર્દવ
રો રો પાપ જ નો દ્રવે તો
મિથ્યા વિલાસો કરશે ન અશુભ ।

x x x

જુની બિચારો ! બહુ જાન જુદી
હણાય ને ના હણવા ગયો તો ।
હતો તને હેઠ કદાપિ આત્મન
હણાય કે ને જુનિ હાથથી કઢી ?
હતું અત્યંત સાધન આત્મવીર્યું
તે સાચવ્યું તું જતને કરી તે
પ્રકાશવા આત્મનની અહિંસા
ગમ્યું ન તે, તામસ જ તું ને અમે.

x x x

જલ્દા તમારી : ‘ પ્રજુની જ ઈચ્છા
લિના બને ના કંઈ !’ હેઠ મૂક્યો
પ્રકાશવા સત્ય સમર્થ રૂપે
વિસ્તારવા પ્રેમ અવિદ્ય દીતો ?

x x x

હેહાન્ત. તારો મુણિને મહાત્મન
પહે ન આસુ અટકે જ શોક
જુની વિષે, ક્રોધ વિરામ પામે
તારો અમલોર હશે મહાત્મન !*

૫૫

* ‘સંસ્કૃતિ’ માધી. * ઉભેરા સાથે ને વસ્તુ તિને પવનરને અનિર્ણવ હતા; અને
ચોક્કસ દેશમાં સાથે.

[અનુક્રમ]

દેખિની, હાય ને હેયું, સમય દેહબંધ આ
મૂળે, શીજે વળી મારાં ચિત્તની સર્વ કાં ક્રિયા ?
મોનવી પશુ પંખીની સૃષ્ટિની સૌ પ્રવૃત્તિને
પ્રવાહ જોવાવતો કાં થલે આમ અચાનક ?
પ્રકાશે પૃથ્વી આખીને ઉજળી ઉજળી થતો,
પ્રતીચીપ્રાંગણે કેમ સુરમ્ય સાન્ધ્ય સાચિયા
પૂર્વા વિના જ નહેલેરા આયમ્યો ભવ્ય વાસ્કર ?
ત્રોજની ઉજળી રાત્રિ અગાસ-અંધકારની
શ્યામળી જોડણી જોડી, અસંખ્ય ઉડુ-આંખથી
પ્રાધાર આંસુએ ચાતે રહે, વજો પીમાળતી ?
મોન' કેરા પછાડા ને ઘેરા જો ધૂલવાટ સૌ
સંકેલીને, શમાવીને, અચિન્ત્યો આમ આજ આ
અગ્નિ એ મૂનઈનામાંહી નિર્વેશ્ટ શો પડયો કષમ ?

૧૦

આજે તો પૃથ્વીનાં સર્વ પુણ્યના તેજ-અર્ક શો
સોમ્ય ને સત્ત્વસંપૂર્ણ જીવનચન્દ્ર જોહનો
અચિન્ત્યો આયમ્યો, આંહી અંધારાને ઉલેચતો !

સૂર્યનો તાપ તેજસ્વી, સોમ્યતા શરીની ધરી,
જીવનવિશ્વે સૂક્ષ્મ આપણા, જો મહાપથી
કંઈક કાળથી નિત્ય અહોરાત્ર રચી રચી,
સ્પષ્ટ, અદ્વિત, આ કુદ નિહંગી વિસરાવીને,
પારમાર્થિક, ઉચ્ચોચ, સૂક્ષ્મ જીવન ગ્રેરતો,
હેવના હોકરા જેવો, પયગંબર પ્રભુ તથો,
અચલ ધ્રુવ શો, નિત્ય ઊલોતો અકિમ્બ અદ્વિતઃ
જો સૂક્ષ્મ વિશ્વે જાણે આજ પ્રલયકાળનાં
અંધાપૂંધી, તમે. શ્રોત, યન્યતા સર્વવ્યાપી છે !

૨૦

‘મહાત્માજી’ અને ‘મૃત્યુ’ એ બે શબ્દો રહ્યો સૂણી સાથમાં, કિંતુ એ બેને વાક્યમાં યોજવા તણી હામ હૈયે નથી; વા ‘કે’ અન્યથોક્તિત વાક્ય એ શ્રવણે પડેતું તો એ અશ્રુતપૂર્વ એ ધ્વનિ ચિત્તની ચંત્રભૂમિએ નિત્યવત્ મોકલી શકે એટલી સ્વસ્થતા આજે કહ્યોન્દિય કને નથી; ને કદાપિ બની ફર, કહ્યો સ્વધર્મ આચરે, જળમાં પદ્મ જેવું આ ચિત્ત એ ધ્વનિ બીજતાં પરધર્મ બે પાપશંકાથી નફડી રહે. મૃત્યુની બાપડાની એ શુભશ ક્રેટલો ગણ, તમારા વપતેજરવી જીવ-ને સ્પર્શવા તણી? તમારા પુણ્યસ્પર્શે તો મૃત્યુની મર્ત્યતા સ્વયં હોપાય, મૃત્યુ એ બાપુ! આજે અમર શું બન્યું! સમાધિવાંગતું પાપ એણે અક્ષમ્ય આચર્યું, તેથી વા તપના તેજે અમર્યેષ મયું હશે. ‘જીવન’, ‘મૃત્યુ’-શબ્દોનો સ્વ-અર્થ ક્યાં બયો સરી? તમારા દર્શને, સ્પર્શે, એ “પરાધી” બની રહ્યા. ‘હતા’ એ બૂતતું સ્વ વ્યાકરણો વડે ભલે: ત્રિકાળે એ તમે બાપુ! ‘છે’ એ સ્વપ જ સભ છે. ત્રણે એ કાળના બણે તમે અપૂર્વ ‘કાળ’ છે. હર દેહ હતો માત્ર એક ને અતિ દ્રબજો; આજે તો આપનો સદ્ગમ અક્ષરદેહ અર્થમ્ય ને બલિષ્ઠ સ્વરૂપો ધારી, તમારાં સાહચર્યની નિત્યતા, સત્યતા બણે અધિકો સૂચવી રહ્યો! ‘અવતારી’ કહે કો’ક: એ તો વામનયુગ્મિની વામણી કલ્પના: તું તો હંમિય માનવી હતો, હંતુ એ છે, બલિષ્ઠે એ અમ માનવશર્મા જન્મીને અમને, એને, સર્વને ધન્ય ધન્ય શાં કરતા તુજને નિત્ય ‘માનવી’ કહી પૂજ્યું! #“મળીશું ફરીને, આપ પધારો”—લોક-કલ્પિત એ વિપ્રટા પડતાં આંહી ઉચરે મનુવંશજો: સિધાબ્યા આપ તો બિર્ધ, તો એ બણે સનાતન દર્શને આપનાં નિત્ય બિજ્યું અમ જીવન!

૩૦

૪૦

૫૦

૫૮

શુક્રવાર, ૩૦ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૮

ચે.૧ વદ ત્રીજ, ૨૦૦૪:મધરાત

૫

* ગમ્યતાં પુનર્દર્શનમ્।

શાહીદી અને અંતિમ ક્રિયા

તા. ૩૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮, શુક્રવાર.

તા. ૩૦ જાન્યુઆરી રોજ સાંજે ૫ વાગે મહાત્મા ગાંધીજી ગિરલા હાઉસમાંથી પડે ચાલતા માર્ચના સમાના સ્થાનમાં જઈ રહ્યા હતા. તેમની બે પૌત્રીઓના ખમે ટેકા રાખી તે અપખતપૂર્વક ચાલ્યા જતા હતા. જ્યાંજ્યાં પીક નહતું તેઓ આવી પડેલા ત્યારે ત્યાં જ્યાં યજ્ઞોલી આકરે ૫૦૦ માણસોની મેદની મહાત્મા ગાંધીજી બઈ કરે તે ખાતર બે કામમાં વહેંચાઈ બઈ હતી અને વચ્ચે માર્ચ કરી દીધા હતા.

આકરે પાંચસેક વર્ષની વયના એક આખો મધુવેશમાં સત્તજ યજ્ઞોલી શખ્ત ને આ મેદનીમાં હતો તે, ગાંધીજી નહતક આવી રહ્યા હતા ત્યારે, પ્રથમ તો, જાણે તેમની ચરણરજ લેવા નીચે નચે. અને પછી એકદમ એમ્મ થઈ જઈ, આકરે બે વાર જેટલા અંતરેથી એક શિવોત્સવમાંથી ત્રણ ગાળીઓ છોડી હતી. ગાંધીજીને જાણી હોજારીમાં વાગી હતી અને તે તત્કાળ દશરો થઈ પડ્યા હતા તેમના હાથે જાણે માર્ચના કરતા હોય એમ, નોંધાય હતા અને મુખમાંથી 'હે રામ ! હે રામ !' જેટલા શબ્દો સુનો પડ્યા. તેઓ પડ્યા એટલે તેમની પૌત્રીઓ આલા ગાંધી અને મનુ ગાંધી ને ગાંધીજીને ટેકડીને ચાલતી હતી તેમણે રોડકમ કરી મૂકી હતી. આ બનાવ એટલી ઓચિતિ બન્યો હતો કે મેદની-માંનાં મોઢા પડી ગાળીને ધું મધું છે તેની ટો પહેલાં જમ પડી જ નહોતી. ખૂબી ઉપર મેદનીમાંના ટેટલાક મોઢા ફરી પડ્યા હતા અને તેને પકડી લીધા હતા.

મહાત્મા ગાંધીજીને ધુબળ લોહી વહી જતું હતું અને તેમને તત્કાળ ગિરલા હાઉસમાં ખસેડવામાં આવ્યા હતા. અને તરતજ ડાકતરોને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તે પાંડમાં રોઈ પણ મુલાકાતીને કામલ ચવાની મનાઈ કરવામાં આવ્યો હતી. તેમની ઉપર ગાળીબાર થયા પછી ૩૫ મિનિટ, એટલે કે સંજના ૫-૪૦ વાગે તેમનું અવસાન થયું.

*

ખીતે દિવસે વહેલી સવારથી જ ગાંધીજીના અંતિમ દર્શન માટે ગિરલા હાઉસ બહુ માનવ મહેરામણ ભિમટયો હતો. લોકો ગાંધીજીના દર્શન કરી રહે તે માટે તેમના દેહને બહાર જોડવામાં આવ્યો હતો તેમને ફૂલ વિજીવેલી પથારીમાં સુવાડવામાં આવ્યા હતા.

દિવસ પાટનગર ખાતેના રાજદ્વારી પુરો તેમના પોપાકમાં સ્મશાનવાના વખતે હાજર રહ્યા હતા. થીપ સેનિકા, યુરખા દુકડી, રાજપુતાના રામફલ દુકડી, અને મરાઠા ચોડેસ્વાર દુકડીના સેનિકા, ગવર્નર બનરહના અચરથો અને ચાહો દિંદો વિમાની રજા અને ચાહો દિંદો નીકાજની દુકડોએ પણ હાજર રહી હતી. ચીનના ખજ સાથે ચીન રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિઓ પણ " ગાંધીજી અમર રહો " એવા પોસ્ટરો સહિત સ્મશાનવાનામાં નોંધાયા હતા.

ગાંધીજીના દેહને સ્મશાનમાં લઈ જતાં પહેલાં ગિરલા હાઉસમાં અંદર લઈ જવામાં આવ્યો હતો. દેહને સંદેખ ખાલીની આદર બોલાવવામાં આવી હતી. આ આદર પગથી તે પેટ

સુધી જોઈતી હતી. તેમની છાતીને લાગે છુસ્તો હતો. ખૂનીની જોગીથી થયેલા શળાં શાશા નેઈ જણાતા હતા. તેમની આંખો બંધ હતી. તેમની મુખમુદ્રા પ્રાર્થનામાં જોઈતી માણસ જેવી સ્ત્રીમંથર દેખાતી હતી. તેમના મુખમાં હાથે કાંતેલ સ્તરનો દારૂ હતો. તેમના માથા આગળની બજોલા રાખવામાં આવ્યો હતો. જમીન પર શુદ્ધાતના પુષ્પોની પાંખડીઓ વેરાયેલી પડી હતી.

જોરદારમાંથી ગંધીજીના દેહને તેમનાં પૌત્રી, શ્રી ખારેલાલ અને બીજાઓએ બહાર કાઢ્યો હતો, અને પુષ્પોથી આવશ્યકિત લશ્કરી વાહિની પર તેને મૂકવામાં આવ્યો હતો. પંડિત નહેરુ, સરદાર પટેલ અને બીજા પ્રધાનો આની પાછળ ચાલતા હતા. પરંતુ જોલ-ગોશિયે પહોંચ્યા હતા. ગંધીજીના પગ આગળ સરદારશ્રી બેઠા હતા. ખાલુ પર દેવદાસ ગંધી, અને તેમની પાસે સરદાર બજોલેવસિંગ બેઠા હતા. સવારના ૧૧-૪૫ મિનિટ બિરલા દાહિયામાંથી વાહિનીને કાઢવામાં આવી હતી. યંત્રો કૂંદવામાં આવ્યા હતા અને 'ગંધીજી-કો જય'ના પોસ્ટરો લગાવવામાં શરૂઆત થતા. ગગન-ગગનરલ લોડ માઉન્ટેન સ્થળવાહિની બહાર કાઢવામાં આવી ત્યારે દાનરૂ હતા. તેઓએ સફેદ પોપાક પર હાથે રીકતો કાઢો પડો આંધો હતો. યુક્તપ્રતિના ગગનરૂ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ પહોંચી સમયસર દાનરૂ ચર્ચ ગર્ભા હતી. અંતેવાસીઓ 'રામધૂન' અને મહાત્માજીને પ્રિય બીજાં પ્રાર્થનાગીતો ગાતાં હતાં.

દર ઘડર હજી દેહનાં માનવી સિવાય કંઈ જ નહોતું. પહોંચી નહોતું. ત્યારે માનવી કોઈકાઈ ઉભરાઈ પડ્યું હતું ! સેક્રાના 'મહાત્માગંધી કો જય' 'મહાત્મા ગંધી કી દાનાદ' ના ગગનરૂ પોસ્ટરોથી વાયુમંથન કરાઈ જતું હતું ત્યારે જે અપાર માનવમહેરામણ અગ્ર-જળ વદાવતો હતો. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ, સરદાર બજોલેવસિંગ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને શ્રી. કુપાલાની તથા શ્રી. દેવદાસ ગંધી ગંધીજીના દેહને લઈ જતો સજવાહિનીમાં હતા. સરદાર પટેલ તો માત્ર એક જ રાતમાં જાણે દસ વર્ષ દુઃખ જણાતા હતા. ગંધીજીના સર્વાવકાશાંજી અને અંતેવાસીઓ સજવાહિનીની આગળ ચાલતાં હતાં. છાતી સુધી ગંધીજીના દેહ પર ઘોગી સફેદ ચાદર જોડાવામાં આવી હતી. વાહિનીની આસપાસ ગ્રેવલ રેખના કાપડની કિનાર લગાડવામાં આવી હતી. રમજાનના અર્ધ પહોંચી ત્યારે રીસેન જવા ઉપરેલા આશ્વપતિ રાજેન્દ્રભાણુ આંધ્રી દિલ્લી પાછા આવી ગયા હતા અને રમજાનના અર્ધ નેકાશ હતા.

રમજાનના આગળ તે આગળ પહોંચી ધીમે ધીમે વધે જતી હતી. ગંધીજીના દેહ તો પુષ્પવૃષ્ટિઓ જોડેલા આવશ્યકિત ચર્ચ થયો હતો કે તેમને જોડાવામાં આવેલી ખાદીની ચાદર રહેશે પહોંચી નહોતી. માત્ર તેમનું અસ્તક અને તેજસ્વી હલકા દેખાતું હતું. ગંધીજીના દેહને લઈ જતી સજવાહિનીને છુરડી, દરિયાઈ અને દવાઈદેવના અધિકારો જોડવા હતા. દિલ્લી ગેટ પાસે રમજાનના આવી પહોંચી ત્યારે આકાશમાં ભારતીય દવાઈદેવનાં મધુ વિમાનો દેખાતાં અને ગંધીજીના દેહ પર પ્રાધિક્ષી કરીને તથા વખત પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

દિલ્હી ગેટમાં થઈને રમસાનમાં સાંજના ૪-૨૦ વાગે રાજપાટ પહોંચી ગઈ હતી. પવિત્ર યમુનાતટ પર જ્યાં દર્શિત ફેરો ત્યાં માનવ મહેરામણ જીજ્ઞાસો દેખાતો હતો. રાજપાટની સામે જ ડો. અનસારીનું ઘર આવેલું છે. જ્યાં રાષ્ટ્રપિતાએ ૧૯૨૩ માં ઉપવાસ કર્યો હતો. મવનૌર જતરજ લોકો માઉન્ટબેટન અને લેડી માઉન્ટબેટન પોતાની પુત્રીઓ સાથે રાજપાટ પર સમયસર આવી પહોંચ્યાં હતાં. રાજપાટ ખાતે આશરે દસ લાખથી વધુ મેદની જમા થઈ હતી.

૧૨×૧૨ ફૂટની ચોરસ અને ચડી ફૂટ લાંબી એવી ખાસ ચણેલી ઝોડલી ઉપર ૧૫ મણ અંદનકાષ્ટની ચિતા તૈયાર કરવામાં આવી હતી. અગ્નિદાહ માટે ચાર મણ લી, બે મણ ધૂપ, એક મણ શીફળ અને ૧૫ રતલ કપૂર પલ્લુ લાવવામાં આવ્યાં હતાં. આયમવાસોઓએ ખાપુછના દેહને વાહિની પરથી જાંચકીને ઉત્તર દિશા જણી મસ્તક રાખીને અંદનકાષ્ટની ચિતા પર મૂક્યું. ચિતા પર ચૂકતા પહેલાં ખાપુના દેહને પવિત્ર યમુનાનું જળ છાંટવામાં આવ્યું હતું. પુષ્પો, ખાદીના દારો તેમજ પુષ્પમાળાઓ ગાંધીજીના પગ પાસે મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. પહેલી પુષ્પમાળા ચીની એલ્યોએ મૂકી હતી. પંડિત રામધન શર્માએ મંત્રોચ્ચાર કર્યા અને ગાંધીજીના ત્રીજા પુત્ર શ્રી. રામદાસ ગાંધીએ અગ્નિદાહ દીધો હતો. ચિતાને અગ્નિદાહ દેવાતાં લગભગ સારો ધે માનવસમુદાય રડી પડ્યો હતો. ડો. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ અને પંડિત ગોવિંદવલ્લભ પંત હસકાં કરતા હતા. સરદાર પટેલ જમીન પર બેસી બપો હતો અને હસકાં વાડી રહેલી એક છાકરીના અંતર પર દાય મૂકીને તેને આશ્વાસન દેતા હતા. સરદાર એક પૂતળાની માફક અવાક બનીને અર્પો ઠગાક બેસી રહ્યા હતા. પંડિત નહેરૂનું હૃદય ખાપુને અગ્નિદાહ દેવાયો ત્યારે ભાંગી પડ્યું હતું. તેઓ પશુ રૂપ લાગ્યા હતા. આથી લોકો માઉન્ટબેટન તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યા હતા અને લેડી માઉન્ટબેટન તેમને તેમના વાંસા પર દાય ફેરવીને દિશાસો આપતાં હતાં. જયદર જાણે અનાથ બાળક જેવા થઈ ગયા જણાતા હતા. અગ્નિદાહ દેવાતાં ચિતા ઉપર ઓઢાડો રાષ્ટ્રધ્વજ સૌથી પહેલો પ્રજ્વળી જોડ્યો હતો. જવાગાઓ વધી અને અંદનકાષ્ટ તથા ધૂપની સુગંધે વાતાવરણને ભરી દીધું. અને ભાસ્કરરાજને પણ એ વિશ્વવંદ નિભલિના અવસાનથી આશ્ચર્ય થયો હોય તેમ તે પશ્ચિમમાં જીતરી પડ્યો. માનવમેદની ગમગીન ચહેરે પાછી ફરી. આમ આખરે રાષ્ટ્રપિતાનો દેહ સદાને માટે પંચમહાભૂતમાં ભળી ગયો.

સંકુળે પથરાયેલો પડ્યો છે

દયાહીન દુર્ગમ પંથ—

વચ્ચે વચ્ચે મોટી મોટી શિલાઓ,
ચારે ઠેર ધબધબતી રેતી,
સીધો પર્વત પર લઈ જતો ચીલો.

બહુત એ માર્ગે ધપી રહ્યો છે.

પાછળ આવી રહ્યા છે બળવાન અને દુર્બળ,
તરુણ અને જરાજર્જર, મોટા મોટા શાસકો,
અને પેટનો ખાડો પૂરવાને મથનાર ખેડૂતો.
કેટલાક ચાકી ગયા છે, પગમાં ચાકાં પડ્યાં છે,
કેટલાક ધૂંવાપૂંવા થઈ ગયા છે,

કેટલાકનાં મન ચંકારીલ થઈ ગયાં છે.

ડગદું આગળ વધીને તેઓ પૂછે છે :

“ હવે કેટલો બાકી છે પંથ ? ”

તેના ઉત્તરમાં બહુત ગાન ગાય છે.

સાંભળતાં તેમનાં જવાં ચડે છે,

હાથની મૂઠીઓ વાળે છે,

પરંતુ આગળ વધતા જનઝણુનો વેગ,

અનિશ્ચિત આશાની સ્ફુરણા

તેમને આગળ ધકેલે છે.

એમની ઊંઘ ઉડતી ગઈ, વિસામો કાપી નાખ્યો,

એકબીજાંને ઓળંગી જવાની સ્પર્ધા જાગી.

રાત પડવા આવી છે.

એક વડલાની તળે જાત્રાળુઓએ પકાવ નાખ્યો.

પવનની એક લહરી આવી

અને હીવો હોલવાઈ ગયો !

ચારે ઠેર અંધારું !

જંતતામાંથી ફેણ એક જણ ઊઠ્યું,

નેતા તરફ આંખો ચીધી ઓઢ્યું :

“ સિધ્યાવાદી, અમને છેતરી રહ્યો છે ? ”

એ વાક્ય કંઠે કંઠે પ્રસરી ગયું,

તીન મયો સ્ત્રીઓનો વિદેશ,

પ્રબળ બની પુરુષોની વૃણા !

છેવટે એક જણ સાહસિક ઊઠ્યો,

બહુતની પાસે આવ્યો,

અને વેગપૂર્વક તેને ઘા કર્યો !
 અધકારમાં તેણું મુખ જણાયું નહિ !
 એક પછી એકે જમને તેને આઘાત કર્યો,
 તેના પ્રાણહીન દેહ ઢળી પડ્યો !
 રાત્રિ નિસ્તબ્ધ થઈ ગઈ !
 યાત્રાળુઓનાં મન ચક્રાંત્રી ઇલાઈ ગયાં.
 સ્ત્રીઓ રડવા લાગી, પુરુષો મુખ પર હાથ દેવા લાગ્યા !
 રાત ક્રોધે કરી લાય ના !
 અપરાધની યાજ્ઞતર્ખા સ્ત્રીપુરુષો અમકવા લાગ્યા.
 બધે સ્ત્રીચિયારી થવા લાગી,
 ગર્ભનાઓ સંભળાવા લાગી !
 અને જેવાં ખજર ચમકવા લાગ્યાં
 તેવું પહો ફાટ્યું,
 અને પ્રભાતનો પ્રકાશ બધે પથરાઈ ગયો.
 એકાએક બધું થમી ગયું.
 સૂર્યરશ્મિ આવીને સ્પર્શ્યું
 લોહીખરડવા મૃત્યુદેહના ચાંત લલાટે.
 હાબડોળ કરતી સ્ત્રીઓ મૂચકા નાખવા લાગી,
 પુરુષો આંખો પર હાથ ફેરવવા લાગ્યા !
 કોઈ વળી પરખાયા વગર પલાયન કરવા ગયા.
 બધું લાય ક્યાં ?
 અપરાધની શ્રેષ્ઠતામાં પોતાના જોગની પામે બંધાઈ પડ્યાં છે ?
 એકબીજા તરફ જોઈને કહે છે : “આપણે માર્ગે ડોળી બતાવશે ?”
 દેશદેશના યાત્રાળુઓનાં ટોળાંમાંથી
 બહાર આવ્યો એક જણ,
 તે હતો પૂર્વ દેશનો એક વૃદ્ધ,
 તે બોલ્યો : “જેને આપણે હણ્યો તે જ,
 તે જ આપણને હોરશે આગળ ને આગળ !”
 બધા રક્ષા નિરુત્તર, નતશિર !
 વળી બોલ્યો તે વૃદ્ધ :
 “સંશયે આપણે તેના અસ્વીકાર કર્યો;
 હોધે આપણે તેને હણ્યો;
 પ્રેમે હવે તેને સ્વીકારીશું,—
 મારણ કે, મૃત્યુ દ્વારા તે આપણાં સવળાનાં
 જીવનમાં સંલુલિત થયો છે,
 તે છે મહામૃત્યુજય !”
 બધાં ય બડાં થઈ ગયાં અને ગાવા લાગ્યાં :
 “જય, મૃત્યુજયનો જય !”

❧

ચિરાયુ ગાંધીજી

મહાત્મા ગાંધીજી મરણ પામ્યા ?

ના ! સકય નથી. ગાંધીજી મરવાના નથી ! ગાંધીજી અમર છે !

ગાંધીજી પર ક્ષણ મારવાની તારી થી છાતી, હે મૃત્યુ ! આજ સુધી જેણે પોતાના ખસા ઉપર તને સહેસાઈથી રમાડ્યો, એના પર માત કરવાની તારી થી દિંગત ! અમારા કાનોએ આજ સુધી ગાંધીજી અને મરણ એ બેનો સંબંધ કદી સાંભળ્યો નથી, સાંભળવાને અમે તૈયાર નથી ! ગાંધીજી અમારામાંથી કદી પણ અદસ્ય થવાના નથી. જ્યાં સુધી દિંદી રાષ્ટ્ર હોવે છે ત્યાં સુધી ગાંધીજી હોવે છે. ગાંધીજી વગર દિંદુસ્તાન નથી, દિંદુસ્તાન વગર ગાંધીજી નથી. દિંદુસ્તાન અમર છે અને ગાંધીજી પણ અમર છે ! !

‘કૌતિક સુખ પાછળ દેહી પોતાના આત્માનો નાશ કરે મા’-એ જીવિનાથી સત્ય પુકારનારી વાણી કેવી રીતે નષ્ટ થાય ? ‘ધર્મ’ મનુષ્યોને બેગા બાંધે છે, બુદ્ધ નથી કરતો’ —એક્યનો આ સંદેશો આપનારું અદિસક હલ્લ અદસ્ય મનુષ્યો છે કાઠણે ! ‘અન્ધાપતી સામે નમવામાં માણસાઈ નથી’ એમ કદી દુર્ગંજામાં પણ ચૈતન્ય રેશનારી સક્રિય શું પોતે જ હતમલ થશે ? ‘ધૈર્ય ધૈર્યને અનુકૂળ થવામાં જ મનુષ્યનો વિનય છે’ એ બતાવી આપનારી ‘નમ્ર’, અને તેથી જ કાળને નમાવનારી વૃત્તિ શું પોતે જ કાળવશ થશે ?

સકય નહિ ! અમારા એના પર વિશ્વાસ જ બેસતો નથી ! એ વૃત્તિ ચિરંજીવ છે. આ શબ્દની જ શું, જગતની સતપ્રવૃત મનુષ્યોની નસેનસમાં એ સતત હવંત છે. માટે ‘મૃત્યુ’ છે ત્યાં સુધી ગાંધીજી હોવે છે જ; ગાંધીજી મૃયા એ માનવાને અમારું મન જરા પણ તૈયાર નથી !

ચિરંજીવ પુરુષને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં, હે ગાંધા ખૂની, તે શું મેળવ્યું ? ‘ન હન્યતે હન્યમાને શરે’ એ વાત તારા ધર્મગાંધી તું સીખ્યો જ નહિ કે ? તે જે મારવા ધાયું’ એ અમર છે અને અમર થયું ! તારા આધાત વડે એની શક્તિ-આપકતા અને ચિરંતનતા હજારગણી વધી ! મારીને જે વસ્તુ તે સાધવા ધારો તે તો કદી પણ સાધ્ય થવાની નથી. તને જે નથી નેપ્રેતુ એ જ સાત દહે થશે. આ જ સત્યનો ત્રિકાળ વિનય છે.

ગાંધીજીના પિતૃહૃદયે તને ક્યારની યે હુમા આપી હશે. તારા માટે એ કરુણામય પાસે કરુણા સિવાય બીજી કશું નહિ હોય. અમે પણ તને હુમા આપીએ છીએ. આવા બૃહ-કર્મા મારેથી તારું અને તારા જેવા બીજાઓનું મન વળે એ જ અમારી અખંડ પ્રાર્થના ! *

* પૂનાના મરાઠી દૈનિક ‘લોકશક્તિ’માંના લેખ : ‘શુભરાત સમાચાર’માંથી.

૫. જવાહરનું વાયુ પ્રવચન

આપણે જીવનનો પ્રકાશ જુઝાર્ય ગયો છે. અને સર્વે અંધકાર છવાઈ ગયો છે. તમને શું કહેવું અને તે કેવી રીતે કહેવું એ મને સૂઝતું નથી. આપણા પ્રિય નેતા જેને આપણે 'જાણુ', કહીને બોલાવતા હતા એ રાષ્ટ્રપિતા હવે નથી. કલચ એમ કહેવામાં લું ખોટો છે. આમ છતાં આટલાં બધાં વયોથી આપણે તેમને જેમ જોતા હતા તેમ હવે ફરીથી આપણે તેમને જોઈ સકીશું નહિ. સંસાદ માટે અને દિલાસો મેળવવા માટે આપણે હવે તેમની પાસે ફોફો જઈ શકીશું નહિ અને તે માત્ર મને એકલાને જ નહિ પણ આ દેશમાંનાં લાખોને એક લાપંઠર કંટકો છે. અને હું અથવા બીજું કોઈ તમને જે સલાહ આપી શકશે તેનાથી જા કંટકો હળવો બનવો મુશ્કેલ છે.

પ્રકાશ જુઝાર્ય ગયો છે એમ હું બોલ્યો હતો. અને છતાં હું ખોટો છું, કેમકે જે પ્રકાશ આ દેશમાં ચમકતો હતો તે કોઈ સાધારણ પ્રકાશ નહોતો, જે પ્રકાશ આ દેશને આઝાદી બધાં વર્ષો વધી પ્રગટિત રાખ્યો હતો તે આ દેશને હજી બોલ ન શક્યાં વર્ષો સુધી પ્રગટિત રાખ્યો અને આજથી એક દબાર વર્ષ પછી પણ એ પ્રકાશ હજી પણ આ દેશમાં જોઈ શકાયો. અને જમણે જોયો, તે અગણિત હૈયાઓને આશ્વાસન આપ્યો કારણ કે પ્રમાણમાં તાર્કિક વર્તમાન કરતાં કોઈ વિશેષનું પ્રતિનિધિત્વ હતું. એમાં જીવતાં જાગતાં સત્યનું પ્રતિનિધિત્વ હતું, એ અનાદિ સત્ય હતું જે આપણને આ પુરાણ દેશને આઝાદી તરફ લઈ જતાં સાચા માર્ગની ચાલ આપતું અને બહુમાંથી આપણને દર ખેંચી જતું.

એક પાગલ માણસે તેમના જીવનનો અંત આણ્યો છે કેમકે નેણુ એ કહ્યું છે તેને હું માત્ર પાગલ જ કહી શકું. અને છતાં છેલ્લાં વર્ષો અને મહિનાઓ દરમિયાન આ દેશમાં પૂરતું ઝેર ફેલાયું છે અને એ ઝેર લોકોનાં મન ઉપર અસર કરી છે. આપણે આ ઝેરનો સામનો કરવો જોઈએ. એ ઝેરને આપણે નાબૂદ કરવું જોઈએ અને આપણને યેરી વજેલાં તમામ જોખમોનો આપણે સામનો કરવો જોઈએ. સોમનો પણ મેલછાપૂર્વક કે અરાગ રીતે નહિ પણ એવો સામનો કરવાને આપણા પારા નેતાએ જે આમ જતાવ્યો છે એ માર્ગ સામનો કરવો જોઈએ.

[તા. ૩૦ મી જાન્યુઆરીએ રાત્રે ૮-૩૦ વાગે રેકોર્ડો પર બોલેલા પ્રવચનમાંથી]

મરજીવાનું અમરત્વ

ભારતના જ નહિ પણ સમગ્ર દુનિયાના અર્થાત્મીન કાળના એક મહાન સંત પુરુષ-મહાત્મા ગાંધીજીનું અવસાન એક કારત્તવાસી દિંદુના ગોળીગારથી ભારતના પાટનગરમાં થયું છે। ભારત રહી રહ્યું છે, દુનિયા ચોકી મ્મ છે, માનવજાતિ પોતાની માનવતાની સમૃદ્ધિમાં પહેલી કારે ખોટી વિચાર કરી રહી છે. ભારતભરમાં કરુણા બાપી રહી છે અને આખી દુનિયા કકળા લીધી છે. જે મહાપુરુષ અમરત્વ ધરાવે, જે રાત અને દિવસ ખુલ્લા આકાશ હેઠળ રહેતો અને પુણ્યપ્રવૃત્તિ કરે જતો, જેનું રક્ષણ કરનાર એક ધરર સિવાય બીજું કાંઈ નહોતું, જેનો જન દેવો એ કાંઈ પણ દુષ્ટ માનવીને માટે સહેલામાં સહેલું કાંઈ હતું છતાં જેના દેહને આંચળો પણ અડાવા કાંઈ રાક્ષસી વૃત્તિ તત્પર થતી નહિ, તે મહાપુરુષનું પ્રજ્ઞાપ્રાદન કરવા જતી વખતે જ ખૂન થવા પામ્યું છે। ગાંધીજી મૃત્યુને મિત્ર માનતા, ગોળીગારનો ભોગ થતાં તેમણે 'હે રામ' ઉદ્ધાર સાથે જ એ મિત્રનો સત્કાર કરી લીધો, અને 'કરેજે વા મરેજે'ના પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ કરી જતાવ્યું!

મહાત્મા ઇશુએ સત્યનું પ્રતિપાદન કર્યું તે તેમના દેશના એક યોગ્યજને ન રૂનું અને તેણે કોસ પર લટકાવી તેમનો જન લીધો હતો. આજે આખી દુનિયાના ખ્રિસ્તીઓ તેમના જ સત્યને પૂજી રહ્યા છે. ટ્રેસિડન્ટ લીંકને શુદ્ધાભોગો ઉદ્ધાર કરવાની હાતમાં એક દિવસે આખરી વિજય મેળબી અને બીજે જ દિવસે સવારે તેમનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું. આજે અમેરિકાની જનતાના હૃદયમાં લીંકન વિરાજે છે, ગાંધીજીએ હિંદુભરતી મુસ્લિમ લઘુમતીને બહુમતીના ત્રાસમાંથી બચાવવા અનશ્વન કર્યું, તેમાં તેમને શૂંઘળતા મળવા લાગી, હવે સવાસો ચર્ચ જીવવાની તેમની હુષ્ટ થઈ ગયેલી આશા પુનઃ સજીવ થવા લાગી, તે જ વખતે તેમનું ખૂન એક એવા જીવાને કર્યું છે કે જે મહારાષ્ટ્રીય દિંદુ છે, પૂનાની 'હિંદુ મહાસભાનો મંત્રી છે અને 'હિંદુ રાષ્ટ્ર' પવનો તંત્રી છે. એ માગે જ કદાચ ગાંધીજીને જીવનસંદેશ ભારતના હૃદયમાં વજીરેષ થવાનું નિર્માયું હશે! મરીને જીવી જીવનનારા દુનિયાના મરજીવાઓના ઇતિહાસમાં ગાંધીજીનું નામ એ રીતે અમર રહેવાને સર્જાયું હશે, એમ જ હવે માનવું રહ્યું.

ગાંધીજી મૃત્યુ પામ્યા છે, પરંતુ પોતાના જીવનકાર્યથી-જે પવિત્ર હેતુના તે બલિદાન બન્યા છે તેથી તે અમર થયા છે. સત્યને ખાતર જન કુરબાન કરનારા ઇશુ અને સોદીટીસના માગે જ તે ગયા છે. પોતાના આત્મજળથી અને સત્યપ્રેમથી તેમના મહાન વ્યક્તિત્વની જે છાપ આજની દુનિયા પર પડી છે તેનો જોડો ઇતિહાસમાંથી કાઢવે જ સંપાદકો. તેમના પરિવ્રજમાં આવનાર દરેક વ્યક્તિ ઉપર તેમના પ્રભાવગંધના પુનિત તેજ છવાતાં અને તેને પવિત્ર જીવનની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થતી. સત્ય અને અહિંસાનો તેમનો સંદેશ જેની રીતે માનવતાના કમ્પાસ માટેનો હતો, તેવી જ રીતે રાજકારણ અને દુનિયાના બીજા વ્યવહારોની નિર્માણતાની સિદ્ધિ અર્થેનો હતો.

['અનમંદ' માંથી]

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી

એક અંગલિ

શાન્તિશાલક હાકર એમ. એ., બી. ટી.

જ્યારે જ્યારે હું મહાત્મા ગાંધીજીનું અનુભવન કરું છું, ત્યારે ત્યારે મારી કંઈપણ સમસ્યા બંધી રાખ છે એક સૌમ્ય છતાં અચ્છ, તેજસ્વી મૂર્તિ, તેમની દૈવચક્ષિ અનેક તપ તપી તપીને તપ્ત તપ્ત જેવી અને ક્ષીણ છતાં દીપ્તિમંત છે. તેમની આંખોમાં વેદવ્રતા, નિર્ભયતા, નિઃશયત્વમતા, પ્રેમાળુતા, કડુઆ અને મનુષ્ય એક બીજા સાથે સંતાપકર્તી રમતાં તદ્દમાયમાન વામ છે. હરિદ્વતારાવશ્ય સાથે એકરૂપતાના પ્રતીક સમો એકમાત્ર લંબાઈ તેમણે ધારણ કર્યો છે. તેમનું લાંબું નાક તેમની નિઃશયત્વમતા અને પ્રમાદ બતાવે છે. તેમના કાનની લાંબો ખૂટો તેમની હૃદયતા, મહત્તા અને સરસતાની દ્રોત છે. તેમના લઘાટમાં ચિંતનની અને વિવાદની મેડી છાયાઓ—રેખાઓ અંકિત મહેલી છે. તેમના મસ્તિષ્કનો કાગ લગવાન મહાવીર રંગામીરી ચાદ આવે છે. તેમના ગિરનામાં એક પ્રકારની 'મધુર મોહકતાનું' અદ્ભુ છે; તે નાદુર્ભા દુરમનને મિત્ર બનાવવાની અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે. તેમના લૂંટણ પ્રમાણમાં હિપસો આવેલા હોય તેમ દેખાય છે. અદિસામતનું પાલન કરતાં પડી ગએલા તેમના હાત તેમના મુખને વધારે રમણીય બનાવે છે. તેમના હોઠ અજેમતા, આત્મપ્રકાશ, એકનિષ્ઠા અને નિર્બીકતાની મુદ્રા ધારણ કરે છે. તે પગલાં ધીરે ધીરે ભરે છે, પણ 'મક્કમ' પમરેવ સામો આવે તો પણ તેમનું પગલું પાછું ન પડે. એવી છે આ મુદ્દામણુરી પોરખંદરના મોઢ વજ્રિક મહાત્મા ગાંધીજીની તેજમૂર્તિ!

તેમણે કેલ્લા ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં જે જે ક્યું છે તે અવતારી મુકમ સિવાય બીજો ખાઈ કરી શકે તે અસંભવિત જ છે. સેંકડો સંવ્યાગ્યા પણ તેટલું બહીરચ અને વિવિધ કાર્ય ન કરી શકી હોત. અમેરિકામાં વ્યાખ્યાન આપતાં તરફાઈલ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદે કહ્યું હતું કે, " દિવે તો સતેલી સિંહણ છે; રાત્રે તેણે આળસ ધરવા માંડ્યું છે; તે જલદી નળત મધે એવાં સુમિન્ડો રપટ દેખાય છે. " એ સિંહણ સંપૂર્ણ રીતે નળત કરી હોય તો તે મહાત્મા ગાંધીજી. રાજકારણના યોજના, સામાજિક કાર્યક્રમના, પાયાની કેળવણીની વિચારણામાં, મામસુધારણામાં, પત્રકારિત્વમાં, ભારતનાં ઓસમાજની સ્વસાવ-સિદ્ધ શક્તિઓને પિલાતી નળત કરી કાર્યમાં ચિનિયુક્ત કરવામાં, સ્વત્વ અને અદિસાના સનાતન સિદ્ધાન્તોનો ચિનિયોગ કરી નિષ્કિષ્તામાંથી તેમને સક્રિય આપુથો રચવામાં—સુરક્ષિતચક્તી પેઠે અમેલ શ્રેયસ્કારમાં, પાતંજલના પાંચ સાર્વભૌમ મનો—સત્ત્વ, અદિસા, બલ્લયવ, અપરિમલ અને ક્રોધ—પરાધોન ભારતની મુક્તિના સંઘામચીરેતે પણ ધારણ કરવાં—આવશ્યક છે એમ આમલ રાખી, એક નિર્બીક, નાક પણ વ્યથ, યોદ્ધો જન્દરિયા-તોવાળી કાર્યકર્તાઓની રાષ્ટ્રવ્યાપી સેનાનું નિર્માણ કરવામાં, " સાચું દિવે ગામમાં વસે છે " તે સૂત્રનો પોસાર કરી, શહેર તરફથી પાન પાછું ખેંચી લઈ ગામમાં તરફ કેન્દ્રિત કરવામાં, મિથના હલોચા કરતાં ચામકાના હરત—હલોચો દિંદુસ્તાનની આર્થિક

રચના માટે વધુ ફળદામી છે તેવી વિચારસરણી રજૂ કરવામાં, જગત સમસ્તતા દેશક્રમોત્તરરાષ્ટ્રીય અગ્રામાં અધિક્ષા સ્વીકારી લગાડીની પ્રથા અપનાવે તેવી ક્રાંતિકારી દષ્ટિ રાજકારણમાં પ્રવર્તવવામાં—આવી આવી અનેક જામતોમાં મહાત્માજીની દષ્ટિ સાચી, વેધક, અજોડ, નિર્બીક અને અકબર રહી છે. તે દષ્ટિનો જોટો આખા જગતમાં જરૂર તેમ નથી. આશ્ચર્ય તો એ છે કે વિદ્યાવત જર્જરેરિષ્ટરની પક્ષી પ્રાપ્ત કરી આવનારે ગાંધીજીએ તે સંસ્કારો એટલા બધા પોતાની સ્થિર નિષ્ઠાપાત્ર છુદ્ધી, તપસ્યાથી અને દેશની સાથે—પોતાના સત્યઅધિક્ષાના સિદ્ધાન્તો સાથે એકરૂપતા સાધીને જુઓ નાખ્યા કે તેમના જમાનામાં કસી કાઢે તેવા સિદ્ધાન્તો—દિંદુરું દાદું આમડું છે, દિંદુરી રાષ્ટ્રરચનાનું એકમ આમડું છે; સાચી કેળવણી સારીરિક મહેનતમાંથી અને સાદા મહાકેલોના કેન્દ્રમાંથી પેદા થાય છે અને હૃદય તથા આત્માની કેળવણીનો અંતર્નિર્દેશ કહે છે; લોકોગોએ જગતમાં અનેકની રાહી ખૂંટી લીધી છે અને વેરઝેરનાં બોજ વેષી છે; સત્ય અને અધિક્ષા સિવાય જગતને ઉમારવાનો આરો નથી (દિલ્લસરને પશુ તેમણે એ જ સલાહ આપી હતી)—તેમણે પ્રમજતાથી ઉચ્ચારી, તેમને તે વળગી રહ્યા, ચીવટતાથી વળગી રહ્યા અને છેવટે એક વ્યક્તિએ પોતાની આસપાસના સમાજને પોતાની વિચારસરણી સ્વીકારતો કરી મૂક્યો. 'It is the paradox of history that each generation is converted by the saint who contradicts it most.' એ વિદ્યાન ગાંધીજીને સંપૂર્ણપણે લાગુ પડે છે. અરેખર, આધુનિક દિંદુરું, રાષ્ટ્રના નવવિધાનમાં એકપણ ક્ષેત્ર એકું નથી કે જેના ઉપર તેમણે વિચાર ન હોય, જેના ઉપર તેમણે પોતાનો નવપ્રયોગ ન આદરી હોય, અને જેના ઉપર તેમના નવલક્ષ્ય વિચરૂપ વ્યક્તિત્વની પૂરપૂરી છાપ ન એડી હોય.

ગાંધીજીનું માનસિક મંતર બહુને મન હોવામૂલ્ય છે—ખાસ કરીને પાશ્ચાત્યોને. ઉપયોગિતાવાદ અને આમજનતાની સાથે એકરૂપતાની આદરમકતાની જામતમાં રશિયન વિચારક ટોલ્સ્ટોયની સ્પષ્ટ બક્ષર તેમના ઉપર છે. પ્રેમ-અવિદ્યાન-સ્વાર્થભાગ-કરુણા-જગતનાં પાપોનો સ્વીકાર કરી ઉપવાસ દ્વારા પોતે તેનું પ્રાપ્તિ કરી નાંખી પ્રભુ પાસે ક્ષમાવાજના કરવી, જગત પર કદા વરસાવવા કહેવું—આ વારસો તેમને મહાન પયર્મંથર ઇશુખિસ્ત તરફથી મળ્યો છે. આઈઝલ તેમનો પ્રિયમંથ છે એ તો સર્વવિદિત વાત છે—ખાસ કરીને પર્વત પરનાં પ્રવચનો. તેમના ચારિત્ર્યપદ્ધતમાં તપસ્યા, ઉપવાસ, અગરિમદ, સામ—આ તરનો ઉપર એક મળ્યો. શ્રીમદ્ રાજ્યદ્ધ પાસેથી પરાધીન કારતને મુક્ત કરવા માટે સર્વસ્વ અર્પનાદા આજીવન નિષ્ઠાવાળા સેવકો જોઈએ તે હલ્ય અને રાજકારણમાં કાપ્તેજની દિશા મળે. તેમને તેમના ગુરુ શ્રી. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે પાસેથી સત્ય અને અધિક્ષાના એ સાર્વજીક સિદ્ધાન્તો દિંદુરુંમંથ પછુ તે માત્ર મેળવી કે મુશ્કેલ સાધકને માટે જ છે એવી માન્યતાઓ અમરું નિરચન કરી, તેમાંથી તેમણે પોતાના દેશક્રમોત્તર ઉપયોગને માટે જ નહિ, પણ સનાતન કલ્પ માટે, નિરાખાધિત રીતે સક્રિય, બહાદુરીથી પ્રયોગ કરી શકાય તેવાં, પ્રમજ, દુરધર્મ આધુષી પરી કાઢ્યાં. આ દષ્ટિ તેમની પોતાની જ, લાણુધિક, વ્યક્તિજાત. પછુ તે એ સિદ્ધાન્તોના વારસાનું બોજ તેમને મળ્યું વિદ્યાજ દિંદુરુંમંથમાંથી અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તેમનું પ્રિય પુસ્તક છે, તે તો શ્રી કાઈ જાણે છે.

દરેક પ્રાર્થનામાં પણ તે તેના ઉપયોગ કરે છે. તેમની દૈનિક પ્રાર્થનાઓ એ તેમનો અન્ય કાર્યક્રમ છે. પ્રભુ સાથે અંતરસંવાદો મેળાપ તે પ્રાર્થના. તે તત્ત્વ 'હિંદુધર્મ', 'ખ્રિસ્તીધર્મ' અને ઇસ્લામમાં સર્વસાધારણ છે. પણ તેમાં હજારો મનુષ્યની હાજરી આપણને માફ આપે છે તથાજતં બુદ્ધિમતાનનાં પાર્શ્વિક પ્રવચનોની/અથવા મહાત્માની સ્વામીની અથવા ધર્મપ્રેરણાઓની. તેનું બીજું હતું કમ્પેન્સની ભવમર્મિનિભામાં. પણ આ તેના આખા માનવમંદિરામણને, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બુદ્ધિઓ પર, જાણે હાઈ જવાનો કાઈ અદ્વિતીય વિરાટ પ્રયોગ છે. તેમાં પ્રણી સહયતાઓ રહેલી છે. વળી ગાંધીજીનો કમ્પેન્સ એટલે અનાસક્તિ યોગ. જે કમ્પેન્સ પોતાના જન્મ સાથે, પરિસ્થિતિને હાઈને સન્મુખ ઉપસ્થિત થાય, તે પ્રભુની મરજી સમજીને, ફળની આસક્તિ રાખ્યા સિવાય, સમર્થપણે, નિરહંકારપણે, તીક્ષ્ણતાથી, જાણી ઈશ્વરદત્ત શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને, કુલગતાથી કરવું તે ગાંધીજીનો કમ્પેન્સ. પોતાના સ્વભાવ અનુસાર, આંતરબુદ્ધિને પોષક, અનુકૂળ કરી શોધી કાઢીને ફોલોઅરદિત્ત થઈ કરતાં તેમ નહિ; પણ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે, તેને જ ઈશ્વરની મરજી માની હાઈ જે જન્મવને વધારેમાં વધારે તેની સાચી હિંમતિ માટે જરૂરી હોય તેવાં કર્મ, ફોલોઅરદિત્ત થઈ, કમ્પેન્સ દૃષ્ટિ કરવા, સ્વભાવ તેને અનુકૂળ બનાવવા મચવું, તે પ્રજાત કાર અપૂર્ણતામાંથી પૂર્ણતા તરફ પ્રયાણ કરવું તેવા મર્દાનગી ભરોશા છે મહાત્મા ગાંધીજીનો કમ્પેન્સ. તેમના માનસિક બાતરમાં જ તેઓ જોડવા થીર મંબીર છે તેટલા જ ઉદ્ધામવાદી-કાલિવાદી છે. અંતે જોવાર તેમની નિઃપાત્રક બુદ્ધિને જીમી મચુ કે અમુક વસ્તુ અત્યારના દેશકાળમાં જરૂરી છે, એટલે મધું! આકાશ વૃદ્ધી પડે કે સમુદ્ર ઝાળા ચૂકે, પણ તેમાંથી તે પાછું કંઈ કારે તો તે ગાંધીજી ઈનામ અને બતાવ તે પુષ્પથી પણ જામળ અંતઃકરણવાળા છે. ભવમર્મિનિ સાથે જ હજી છે:

વસ્ત્રાદિયિ પટોચયિ મુદાનિ કુલુભાદિયિ ।

લોકોદયતો પેતાયિ કો દિ વિદ્યાદુર્મર્તિ ॥

(પસંજ પાડ્યે) વજ્ર કરતાં પણ કઠોર અને (પ્રમંજ પાડ્યે) ફૂલ કરતાં પણ વધારે કામળ મહાપુષ્પોનાં હૃદય કાળુ અપહી શકે તેમ છે ૧

હાંડીકૂચ વખતે "સ્વરાજ્ય નહિ મળે તો મારું જીવ તમે સામે દેખાતા દરિયાના પાણી પર તરવું જોશે." એ પ્રસંગેર શબ્દો બોલનાર તોલકાર નટરાજ નેરા મહાત્મા ગાંધીની હૃદયકોમળતા જ્ઞેવી; હોય તો તેઓ બી. મહાદેવ દેસાઈના મૃત્યુ સમયે જે જે હાઈ ક્રિયા કરે તે જ્ઞેવી; પરવા જોમમાં તેમની જમાણિ ઉપર રાજ ફૂલ મૂકી આવતી વખતે તેમની મુખમુદા જોરી, હાઈ અજમવાસીની બાજમ્યુ નાનામાં નાની ઝીણમટખોરી દરકાર ગાંધીજી કેવી રીતે સાથે છે તે દસ જ્ઞેવું; સર્વે લોકોના 'જાણ' પોતાનું વાત્સલ્ય કેવી રીતે પ્રજા કરે છે તે જ્ઞેવું, શ્રી ચિતરંજન દાસ કે પંડિત મોતીલાલ નહેરુના અવસાન સમયે હાજર રહીને અથવા તો તે પછી, તેમનાં કુટુંબીઓને તે કેવી રીતે આચાસન આપે છે અને બોલ્યા સિવાય તેમના 'જાણ' બનવાની નહિવરી કેવી રીતે આપે છે તે જ્ઞેવું. સાથે જ, જાણના હાઈની કુમાર કાઈ વિરહા જ સમજી શકે.

આટલા કારકર અદ્વિતીય રણસંગ્રામે એકનાર મદાતમાજી જ્યારે બાળકો સાથે એક કરે છે, તેમની સાથે ખિલખિલાટ દસી તેમને દસાવે છે, તેમને લાક લકાવે છે, એકાદ વાક્યમાં તેમને આત્મીય બનાવે છે, ત્યારે જ સમગ્રજ છે, કે અધીજની નિર્દોષતા ભમવાન ઈશુ ખ્રિસ્તે કહી છે તે પ્રમાણે આલોચિત, નિર્બાજ છે. બાળકો સાથે એક કરવામાં, વિચના વિચના ખાલા પી જનાર આ 'બાપુ' પરીક્ષાર અમૃત સંજીવની લઈ લે છે. બાળકો સાથે એક કરી, તેમનાં વધીએને સદાને માટે તે પોતાનાં બનાવી લે છે.

અને અનુબંધીયામાં અધીજ અનેક છે. એક દૃષ્ટિએ તે સામાને માપી લે છે. જ્ઞાનામાં જેટલી શક્તિ છે, શા શા શુદ્ધોત્ત છે, કયા રચાને માટે તે ચોખ્ખ છે, કેની સાથે જેટલો સંબંધ બાંધેલો તે એક પગમાં તે નક્કી કરી લઈ તે આશ્રમમાં રહેનાર નાનામાં નાના બાળક સુધી-સૌનુ સ્પષ્ટ દર્શન તેમની પાસે હોય છે, અને તે પ્રમાણે જ તેમની પાસે તે કામ લે છે. આથી જ તેમના સંબંધો સ્થિર અને હૃદયના જોડાણવાળા અને છે. આથી જ અત્યારે આખા દેશના સર્વ નેતાઓ તેમના શબ્દ પ્રમાણે પગલું ભરે છે. તેમની ખાતર પંડિત નહેરુ જેવા ઉત્સાહપૂર્ણ આદર્શવાદી સિકાન્તને પણ કાયમ રાખી બચવાર સાથે તેનો મેળ બંધાવે છે, અને અધીજની ઈચ્છાને-વજીજાલાયેથી ઈચ્છાને-માન આપે છે. ત્રિદશ અને અનંત જેવા પોતાની સંપત્તિ આ સંતોને ચરણે રજૂ કરવામાં પોતાની સાર્થકતા સમજે છે. એકવાર અધીજના સાન્નિધ્યમાં આવ્યા પછી કોઈ માણસ તેમની ઈચ્છાના અણસારની ત્રિશુલ બંધ ચક્રો નથી. પંડિત મોતીલાલ નહેરુ, શ્રી ચિત્તરંજન દાસ વગેરે અધીજની આ ભદુર્ધ શક્તિથી જ જુરકાઈ ગયા હતા, અને સરદાર પટેલ પણ 'બાપુજીને ચરણે બેસતાં' ચોખ્ખા, ત્યાર પહેલાં તેમણે પણ કયાં તેમની કાઠિયાવાડી પામડીની ભગ્નક ન હતી ઉઠાવી ?

'નવજીવન' અને 'દરિબન'નું સંપાદનકામ કરી અધીજએ પત્રકારોની કુનિયામાં પણ જનોણું-પ્રથમ પંક્તિનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. તેમની બાપા સ્પષ્ટ, સુદાસર, અતિ-સચોક્કિત વિનાની, સરળ, વેપક અને મર્મસ્પર્શી હોય છે. આનું કારણ તેમનું નિર્મળ અંતઃકરણ છે. તેમની આત્મકથાએ તેમને શુભરાતી લેખકોમાં અને સ્પષ્ટ વ્યક્તિઓમાં અગ્રસ્થાન અપાવ્યું છે. આદર્શના શ્રી એકવડ' ચોમસન કહે છે તે પ્રમાણે, તેમની શૈલી તેમના મયજની સ્થિરતામાંથી પ્રગટે છે, અને અદ્વિતીય બાપાના prepositions (નામચોળી અભ્યાસોનું) તેમનું જીવન જ્ઞાન તેમનાં વખાણોને વજીલની દૃષ્ટિએ જકાકાઈ ન બળ તેવાં અને છતાં ચોક્કા કેરકારથી સમજાઈ અર્થ કરી બળ તેવાં બનાવી શકે છે.

કવિસંગ્રાહ શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કલા કોઈ સુંદર બાદશાહી કલાકૃતિમાં, કલા-સામગ્રીમાં, કેઈ મધુરાસનમાં, કોઈ સુંદર સિદ્ધપરમાપત્યમાં, અમુક કેળવણીમાં વગેરે જ સપજી શકે તેવાં કાળે કે સંગીતમાં કોઈ શકે છે, પણ ટોલ્સ્ટોયની માફક અધીજની કલા સર્વોપયોગ્ય તારાખચિત વિચાર રાખિના આકાશમાં કોઈ શકે છે. અધીજને મન કુદરની કળા જ મોટી અને સાચી છે, તે આમજનતાને ઉપયોગી કોવી નોઈએ. અનેક નિરાશાર ડોશીઓને શેષ આપતા રેટિયાનું સંગીત તેમને મન ઉત્તમ કલા છે. કોઈ 'તાનસેન' કે જોશિવનના સંગીત કરતાં પણ એમને મન કલાનું રહસ્ય સાદાઈ અને સર્વસાધારણતામાં છે, સર્વોપયોગિતામાં છે. અમુક દૃષ્ટિએ એવાં તેમના માનસચક્રતરમાં પ્યરિટનના અંધો

છે. સંત પોતાની ઈશ્વરનિષ્ઠા તેમનામાં છે. જીવનની, દૈનિક સુષુક્તો દિસાજ જગનિર્મલતા પરમાત્મા આગળ રજૂ કરવાનો છે, તે વિચાર તેમના ચિત્ત સામે સદા ઢાળર જ હોય છે. એટલે કર્તવ્યપરાયણતા તેમનું આસ લક્ષણ છે, અને એસિસીના સંત ક્રાન્સિયસની માફક તે ગરીબાઈને વરસા છે. અનેક કરાઈપતિઓ અને રાજમહારાજઓના સિંહાસન પર નિરાજનાર આ સંત પોતે અપરિચ્છી અને નિરપ્દ છે. પોતે કેવેસનું સંચાલન કરે છે, કોઈ પણ નેતાની કાંઈસના પ્રમુખ તરીકેની વરણી માત્ર તેમના એક શબ્દ ઉપર અવલંબે છે, અને જતાં પોતે નથી તેના એક શબ્દ સબ કે નથી પોતે લેવા માગતા કોઈ હોદ્દો. આત્માની રાષ્ટ્રીય સરકારમાં પડિલજી પ્રમુખ બને છે, સરકાર મુકમત્રી બને છે, પણ ગાંધીજી તો સેંગલના સંત તરીકે સત્ય, અદિસા, હિંદુ-સુરિયમ એક અને રાષ્ટ્રસંગળ પર પ્રવચનો જ કરતા રહે છે. તે નિરપ્દતામાં જ તેમનું પ્રભુત્વ રહેલું છે.

છ. સ. ૧૯૨૦ની લાતમાં તેમણે ઓસમાજની કક્ષિતને પિછાની અને પિક્કોંગ માટે ઓસક્ષિતને બહાર પાડી. ઓગળાઈમાં ગાંધીજીને ફાળો અમૂલ્ય છે. તે માને છે કે અદિસકે લક્ષમાં ઓચો સ્વચાલે કરીને જ જલ્દ સરસ ફાળો આપી શકે છે. ઓચો બહાદુર, નીકર, પવિત્ર આર્થ અદિસાઓ અને તેવા તેમનો આશય છે. હવે તો ઓચોની અનેક સંસ્થાઓ અનેક ક્ષેત્રમાં અણમૂલ્ય કાર્ય કરી રહી છે, પણ તે સમજું બીજા બેરનાર મહાત્મા અંધી વરીએને જાને તેવી ઓચુદ્ધારણી, અને કાવતાની બારીડોચો તથા અંદી-ધૂંડીઓ સમજ તથા ઉકેલો શકે તેવી તેમની સુદિશક્તિ તથા લેખનદૈર્ય (પ્રસન્ન-વચાત્) હોવા છતાં, તેમની સરળતા અને પ્રશુનિષ્ઠા તેમને પ્રેરણાના વિગુત ચમકારા હારા અમુક પરિસ્થિતિનું હાઈ સમજાવી દે છે, અને પછી કોઈ પણ પ્રકારની કારણો આપી ન શકાય, છતાં તે તેમનો પ્રેરણાસચિત માર્ગ જ લેવાના-અતેને પછી આણું જગત તેમની વિરુદ્ધ હોય અને પોતે માત્ર એકલા જ પોતાના સંપાદી હોય! આગાંધી જ એમનું નિશ્ચયજ્ઞ, અરજીને ચક્રમતાથી બેઠી શકે તેનું નિશ્ચયજ્ઞ જન્મે છે.

તે પ્રેમમૂર્તિ છે. પાપને પિકારે છે, પણ પાપોને આહે છે. પોતાની નિન્દા કરનારા-ઓને પણ તે પ્રેમથી જ છોડે છે. ગ્રાહસ્થિમળા પાડરી પેઠે તેમની આજ્ઞામાં પણ those who came to scoff remained to pray—ને મશ્કરી કરવા આવતા તે પ્રાર્થના કરવા રહી જતા-એવું બન્યું છે, અને બને છે. તેમનું મુક્ત હારથ એક નિષ્કપટ, પ્રણય, પુરુષાર્થી મુક્તાભાનું હારથ છે. સામાન્ય પ્રસંગોમાંથી પણ તે રસ ગેગની શકે છે. તેમની માનવતા અને મનક ઉત્થાવવાની શક્તિ તેમને આટલો બધો જગતનો વાર ઉપાક-વાની તાકાત આપે છે. તેમને સ્પૃતિનિન્દા, લાકા અલાકાથી પરદા નથી. નિશ્ચય ચર્ચે ગયા પછી, પ્રલયકાળના અંત્યાત્મની પેઠે તે હૃદય તરફ આગળ ધસે છે, મહાસામરત્ય ધૂમ્રગાતા પૂરતી પેઠે તે દુનિવાર હોય છે. તેમાં જ આ કલ્પ હાસાની મહત્તા છે. તેમનો પ્રેમ એવો અજળ હોય છે કે પ્રતિસ્પર્ધીતા હૃદયને પણ તે સ્પર્ધાઈ તથા છે, અને પરિણામે તેમને મળવા ગમેલા ધણા પ્રતિસ્પર્ધીઓ તેમના કામીઓ બનીને આરોગીમાંથી બહાર નીકળે છે !

ગાંધીજી એટલે આયસસ્ફુતિની વિગદલુખ્ત જગતને મહામૂલી શાન્તિ-મેદ; અદિ-સકે ઠંડી તાકાતનો અજળ નમૂને; નિસર્જોચાર અને કુદરતી જીવન હારે વહાવસ્યમાં પણ પ્રાણુશક્તિના પૂરને તથા મનોબળને તથા સુદિની તેજસ્વિતાને કાવચ રાખવાનો કોમિયો; પ્રશુનિષ્ઠાના પાયા પર સંચાલિત ધમોદી અનોખ પ્રેમશક્તિ; નીલ્લિનિરમ્બો કુત્રાર તપસ્વાશુક્ત એવ, મહાન મનુષ્યસુખ વિરાટ શક્તિના કામનેયો, મહાન બારતરાષ્ટ્રના નવનિર્માણના પિતા, નિરપ્દ, નીકર રણજી, અદિસકે કર્મચોગી, બારતની આજાદીશ્પી બામીરથી માટે તપસ્યા કરી સ્વર્ગમાંના નીચે ઉતારનાર મહાત્મા બચીરથ અનેકાનેક પ્રણામ હેા તે મહાત્મા ગાંધીજીને !

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનનો વિચાર માત્ર સાહિત્યકાર તરીકે ન કરી શકાય. એમને આપણે સાહિત્યને માટે જોળાવવા જવાનું પ્રયાણ કરીએ, પણ ડેરડે તો એમને સમગ્ર સ્વરૂપમાં જ જોળાવવા જોઈએ. મહાત્માજીએ સાહિત્યકાર થવાની ઇચ્છાથી કદી ક્યું જાણ્યું નથી. સાહિત્યને તો એમણે પોતાના વક્તવ્ય માટેનું સાધન જ બનાવ્યું હતું. માનવીના વક્તવ્યનું સફળી ઉત્તમ અને સર્વ સાધન શાશ્વત છેઃ વાણી છેઃ વાણી તો અગમ્ય, અકલ્પ્ય, દૈવી વસ્તુ છે. માટે જ એને સરસ્વતીનું નામ અપાયું છે. વાણીનું એક લક્ષણ એ છે કેઃ એને મન કહે તેવો શબ્દ આપી શકાય એમ છે. 'યયાગમ મતના' ગદ્ય શ્લોક છે, એ 'પ્રત્યેયસ' છે.

જગતનાં બળો

મહાત્માજીનું સાધ્ય હતું ધર્મશોધન અને ધર્મોદ્ધાર, બાળે દુનિયાનાં મહાન બળો એવાં છે કે, રાષ્ટ્રની સીમાઓ છાંડીને વિશ્વખંડુત્વની, વિશ્વ-એકધ્વની બાવના ઉદ્ભવવી જોઈએ. એમ નહિ થાય તો એમ. જી. રેફસના શબ્દોમાં કહીએ તો, સમગ્ર માનવજાત નાશ પામે એવો સમય આવ્યો છે.

આના અંશરો એક પ્રયોગ સોવિયેટ કરી જોયો છે. સોવિયેટની રીત જુદી હતી. સોવિયેટ ધર્મને ફેક્ટો હતો વિશ્વએકધ્વ સાધવાનો પ્રયોગ કર્યો. પણ મહાત્માજીએ ક્યું કે વિશ્વની એકતા ધર્મની ભૂમિમાં ઉપર જ સાધી શકાય. એ ધર્મ સંકુચિત વાશાયધીનો નહિ પણ સત્ય અને અદિશ્ચિતનો. પણ એ ધર્મનો કેવળ મૌલિક પ્રચાર કરવાથી જ ઉદ્દેશ સિદ્ધ ન થઈ શકે. એ ધર્મનાં સિદ્ધિતિને જીવનમાં ઉતારનાર માણસના સંસર્ગથી જ હોવે હોવો પ્રયત્ન એમ વિશ્વખંડુત્વની બાવના ફેલાઈ શકે. અમુક જાતનાં પ્રત્યક્ષ આચરણ જોવાથી જ એ ચોપી બની શકે.

મહાત્માજીના જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે અપાર સદ્ગુણ અને સૌજન્યની સાથે એમનામાં એક પણ નિર્માળતા નથી. એમની સત્યાપ્તતા બગધી જ તેમણે બ્રિટિશ સરકારને અજાણ્યો બૂકી. ગાંડીનરે ક્યું છે તેમ, An earnest man is like a bomb in Omar Khayyam's garden. સત્યના પ્રચાર માટે મહાત્માજીએ વાણીનું સાધન પસંદ કરેલું.

ઉત્તમ સાહિત્ય

મહાત્માજીનાં લેખનની મુખ્ય પ્રેરણા સાહિત્યકારની નહોતીઃ અને છતાં એમણે જે લખ્યું, તે ઉત્તમ પ્રકારનું સાહિત્ય છે. દુનિયાભરનું ધાર્મિક સાહિત્ય આ પ્રકારનું જ હોય છે. આપણાં ઉપનિષદો, કુરાન, બાઈબલ વગેરે એનાં દર્શનિતો છે. માણસની પાસે કહેવાની વસ્તુ ઉત્તમ પ્રકારની હોય, ચિંતન અને મનનથી ભરપૂર હોય, તો એના મેમાંથી જે વાણી નીકળે એ અર્થ જ નીકળે; અને આવી વાણી સાહિત્ય જ હોય. બ્રિટિશ સરકાર ગાંધીજી

સામે ત્યારે તદ્દામતનામું રજૂ કરું અને સુઝવો કરું કયો ત્યારે ગાંધીજી અદાલતમાં જે ફત્વો આપતા હતાં એ સંબંધતાં તે એક જ હોય કે બીજો કે ગાંધીજીની સમગ્ર પ્રિટિસ સહેનશાહ સુનેગાર તરીકે હોય છે? આ બળ સત્યનું બળ છે.

શક્તિની એકામતા

મહાત્માજી ત્યારે એવો છે કે હામે છે ત્યારે તેઓ પોતાના સમગ્ર ચિત્તનમાં ફક્ત એક ચિંતે એવો છે એ રીતે જ હું આ વાત કહી શકું. એમણે પોતાનું આખું ચિત્તન એક જ ખેતરે માટે મળુએ આજીવન સુધી વ્યવસ્થિત કરેલું હતું. આ દમનને રજૂ કરવા એક ઉદાહરણ આપું: લોહાના દુકાનમાં તેમ જ સુબકમાં બાનેમાં સુબકર તો છે જ; પણ લોહાના દુકાનમાં એ સુબક પરમાણુઓ એવા તો આશ્ચર્યજનક હોય છે કે એ બધાની શક્તિઓ એકામ એકરૂપ થઈ જાય છે. સુબકમાં એ શક્તિ એકામ થયેલી છે. મહાત્માજીની બધી જ શક્તિઓ એક જ પ્રયોજન માટે એકામ થઈ હતી.

એક પ્રસંગ મને યાદ આવે છે: અમદાવાદમાં બહુ સાહિત્ય પરિષદમાં રવ. ટાગોર આમ્બાન આપતા હતા ત્યારેતો એ પ્રસંગ છે. પુરુષમાં હોઈ શકે એટલું બહુ જ સૌન્દર્ય ટાગોરમાં હતું. હું એમણે પ્રવચન સંકળતાં સંકળતાં એમના સુંદર અવાજ તરફ એટલો બધો આકર્ષાઈ જતો હતો કે એમની વાણીના અર્થ ઉપરથી મારું જ્ઞાન બધી બધું હતું. મેં આ વાત મહાદેવજીએ કહી ત્યારે તેમણે પણ એને સમર્થન આપ્યું. એમણે કહ્યું કે ગાંધીજી શક્તિનિયંત્રિત થયા ત્યારે ટાગોરે 'દાકષર' ભજવ્યું અને એમાં સારંગીવાળાની નવી શ્રમિકા હોમરીને પોતે જ તપ્પતા ઉપર બેસી ગયા. અને સારંગીવાળા તરીકે એમણે જે પૃત્ય કર્યું એની એકેએક ગતિ સૌન્દર્યથી નિપત થઈ હતી. મહાદેવજીએ કહ્યું કે જેમ ટાગોરની એકેએક ગતિ સૌન્દર્યમય છે, તેમ મહાત્માજીની એકેએક ક્રિયા અને ગતિ રેશનલ છે.

ટાગોર અને ગાંધીજી વચ્ચેનું જુદાપણું એક બાઈએ મને આમ સમજાવેલું: ટાગોર કવિ છે. હતાં વાસ્તવમાં તે તેઓ એક સ્વપ્ન સુદિપ્તવાન છે. મહાત્માજી હંમેશા rational હોય છે, હતાં એમનું મુખ્ય તંત્ર સામજીકમ છે.

બૌદ્ધિક ઉપપત્તિ

ગાંધીજી માટે 'રેશનલ' શબ્દ જ મહાદેવજીએ વાપરેલો અને એ એક રીતે સાચો છે. અન્ય ધર્મોદ્ધારકો અને ગાંધીજીમાં એક મોટો ભેદ છે. અન્ય ધર્મોદ્ધારકો કહેતા કે અમે પરમ સત્યનું દર્શન કરી શકીએ છીએ, અને માટે અમે કહીએ છીએ એ જ સત્ય છે. મહાત્માજી કહે છે કે મને પરમ સત્યનું દર્શન હજી થયું નથી. મને શુક નથી મળ્યો. વસ્તુસ્થિતિ ત્યારે આમ હોય ત્યારે દરેક વસ્તુને સુદિપ્ત રીતે-રેશનલી-જ સમજાવવી પડે. ગાંધીજી દરેક વસ્તુ બૌદ્ધિક ઉપપત્તિથી જ રજૂ કરતા.

કેટલાક સાહિત્યકારો માને છે કે સાહિત્ય લોકોનોગમ ન બની શકે. કેટલાક મગજનીધી કહે છે કે અમારું સાહિત્ય તો અશુક વર્ગ સમજા જ ન શકે. ગાંધીજી માને છે કે મારે જે કહેવાનું છે એ શકુ લોકો ન સમજી શકે તો એ નકામું છે. ધર્મની આખતમાં એમ ન કહી શકાય કે એ બધા વર્ગ માટે છે, અને આ વર્ગ માટે નથી. ધર્મ જેવી ડેમોક્રેટિક વસ્તુ બીજી કોઈ નહિ હોય.

ગાંધીજીનો ધર્મ

ગાંધીજીનો ધર્મ માત્ર વિચારવાનો જ નહિ પણ કાર્યમાં મૂકવાનો હતો. ચિત્તાર પોતાની રેખાઓમાં વિચારે છે, એમ ગાંધીજી બહુ કાર્યમાં જ વિચારતા. જેમ નવલકથા two-dimensional હોય છે, નારક three-dimensional હોય છે, તેમ મહાત્માજીનું ચિત્તન four-dimensional હતું. એણે Dimension કાઢતું હતું. આજનું આપણું Abstract thinking યુન્ય-કાઉન્ટેન્સનસ છે એમ હું તો કહું.

બુદ્ધિનું એક લાવચ્છાન એ છે કે માણસની બહારી સદ્વૃત્તિઓને એ કામ કરતી રહે છે. અમુક વિખારીને બોધને બુદ્ધિજાગી માણસને પૈસો આપવાની ઇચ્છા થાય પણ દુરત બુદ્ધિ એની પાસે તરેહતરેહની દલીલો કરાયે છે અને પૈસો આપવાનું એ માંડી વાળે છે.

બુદ્ધિનો આ ખરાબમાં ખરાબ ધણો છે. અત્યારનો જમાનો સપ્રેક્ષન અને રીપ્રેક્ષન-વૃત્તિઓના રમનની સામે પ્રુક્ષણ પોષાર કરે છે. પણ અત્યારે સદ્વૃત્તિઓનું આ લવચ્છકર રમન માણસ પોતે જ પોતાની બુદ્ધિથી કરે છે. કેટલાક લેખકો સસામદની સડત વખતે કહેતા કે, અમે એટલા માટે જ અલિપ્ત રહીએ છીએ કે લલતનાં દરેયોને અમારા કવનમાં ઉતારીશું. સાહિત્યની આ દૃષ્ટિને માટે મને ચરમ આવે છે.

ગાંધીજીની અસર

આ મુરના સમગ્ર સાહિત્ય ઉપર ગાંધીજીની ઊંઘી અસર છે. ગાંધીજીએ પોતે રોહ-સાહિત્ય એવું નથી કયું. પણ લોકસાહિત્યનું સંશોધન અને સંપાદન ગાંધીજીની જ પ્રેરણાથી થયું. એ એક જ વ્યક્તિ કેટલા અર્થો દેવોમાં કામ કરી ગયા અને છતાં ગાંધીજીના ધ્યેયથી આપણે એટલા બધા પાછા પડ્યા કે ગાંધીજીને એનું ઊંઘામાં ઊંઘું દુઃખ થયું. એ દુઃખનો ભોટો જડે એમ નથી. આજે આપણે જે સમારકો કરીએ છીએ—જે કરવા જ નોઈએ—એમાં આપણી પોતાની ભૂલને જ હેતરતા હોઈએ એમ નથી લાગતું? ગાંધીજીનું સાચું સમારક તો સત્ય અને અહિંસા જ છે. X

"આપણા યુગના સૌથી શુદ્ધ, વનવિકાસ અને પ્રેરણાદાયી શુદ્ધને એક બાંકા માણસના રાખને એક મન પડે એ દરમિયાન કે આપણે સાહેલીસ—જેમને ઊંચ પીટું પડતું હતું—એને જિલસા—જેમને વધતવંત ઉપર જણવામાં આવ્યા હતા—તેમના સમયમાં હતા તેથી વધુ સુધારા નથી." (રાધાકૃષ્ણન)

*

*

*

"અમે ન રડીએ, પિતા, મરણ આપનું પાવન,
હાલકમય દૈન્યદું નિજ રમી રમી છવન."

(ઉમાશંકર જોષી)

*

*

*

*

૨

વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્ય કે વેડ ?

[નિંદાપાત્ર બનાવો : શુક્રવારતા. ૩૦-૧-૧૯૪૮ની સામગ્રાઈના સમાના પ્રારંભમાં મહાત્મા ગાંધીજીને ગોળીબારથી હુલ્લુ હેઠેતરફ; ડુનિયત્તમાંથી ગાંધીજીને અર્ધજાલિડ U.N સલામતિ સમિતિમાં કારમીર સળવે હિન્દી પ્રતિનિધ મંડળને નિરાશા; સીંગલ સ્વતંત્ર; રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ, મુસ્લિમ નેશનલ માર્ક્સ અને ખામસાર સંસ્થા ગેરકાયદેસર; માતૃપુર અને અલવર રાજધાનીમાં કોમી રમખાણ અને તપાસ; મધ્યસ્થ માસસમયમાં Industrial Finance Corporation Bill અને રામોદર વેલી વિશ્વ પસાર; પ્રખ્યાતમાં ગોલી કામસારે રોડ માસની હડતાલ પછી યુન: કમી વડમાં; બે હરબીના બાબમાં મુખ્ય લોકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનો બરમા સરકારને નિર્ણય; કાઠિયાવાડમાં 'ફૈરાજી'ની સ્થાપના; ફક્તિ આફ્રિકામાં ડો. હાફ અને બીજા સત્તામહીએ નિર્ણય; આપરલેન્ડમાં સી વેલેસને પરાજય; રશિયા અને હંગરી વચ્ચે મૈત્રીભાર; બીજને સત્તાવન કોરોડની લોન આપવા પ્રે. કુમેન્ટની માગણી; વડોદરા રાજ્યમાં ખતીન તેલની ચોપચોગ મટે ખિત્તા લખસને પચાસ હરબી ફીલ્ડ; પશ્ચિમ કિનારાનાં બહોનાં વિહાસ મટે રોડ કસ્ટમાઈલ પ્રમુખપદે તપાસ સમિતિની નિમજ્જ; માંગરોળ, બાબકિનાવાડ વગેરે રિયાસતોએ હિન્દી સંધમાં ભેદવાની વરફેણમાં આપેલો લોકમત; કોન્ગ્રેસમાંથી સમાજવાદી મેતા શ્રી. અચ્યુત પટવરધને આપેલું સાલનામું; મુંબઈ કોર્પોરેશનની ચૂંટણીમાં કોન્ગ્રેસપણે જીતવેલો બહુમતી; કોન્ગ્રેસ કારેભારી સમિતિએ Co-operative Commonwealth સ્થાપવા કરેલો નિર્ણય.]

*

*

*

"Bourgeois civilisation is built on this rock, that complete freedom consists in complete personal anarchy, and that man is NATURALLY completely free. This Rousseauism is found distorting

all bourgeois thought. Hence the honest bourgeois is always either pessimistic or religious. ....If we do not know the laws of our environment, we cannot know ourselves, and if we cannot know ourselves, we can never be free "

(Christopher Caudwell: *Studies in a Dying Culture*, p. 79)

* * *

નીલા : રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીના દેહાંત પ્રસંગે આપણે પ્રથમ બે મિનિટ મૌન રાખી તેમના આત્મા માટે શાંતિ પ્રાર્થીએ.

(બધા બે મિનિટ મૌન રાખે છે. ત્યારબાદ—)

નવીન : ગાંધીજીના અકાળ દેહાવસાનથી દિનંદના સમગ્ર રાષ્ટ્રજનમાં અધઃશર વ્યાપી ગયો લાગે છે, જાણે કે રાષ્ટ્રજનનો જનતાં દીપક છુટાઈ ગયો ન હોય ! આ રાષ્ટ્રલાઝણી ઊંસરાઈ આવવાનું કારણ એ છે કે ગાંધીજીના આચાર અને વિચાર, પ્રયોગ અને પ્રચાર રાષ્ટ્રજનના દરેક ક્ષેત્રમાં એતરંગિત થઈ ગયાં હતાં.

નીલા : ગાંધીજી જેવા શાંતિયાદક સંતહિરાયશ્રિને એળાથી વીંધી નાંખનાર દત્તાત્રેય તાત્કાલિક કૃષ્ણને માંચડે ચઢાવી દેશે જોઈએ.

નરીમાન : કાઈપણ યુનાબેરને સળ કાપવાની અઠાણતમાં અને કાપવાની દલમ પ્રમાણે જ થઈ શકે.

નીલા : કાપવાની આંકીબૂટીમાં પડીએ તો કાઈ વસ્તુનો જલ્દી નિકાસ જ ન આવે. આ ખૂતીને સળ કરવામાં લાખો વિચાર થો કરવાનો હોતો ?

સુરેખ : ગાંધીજીના ખૂતમાં ખૂતીની સાથે બીજા પણ સંકેતોવાળા છે તેમની તંપાસ પૂરી ન થાય ત્યાં પહેલાં સળ કરવો નિર્ધાર નીકળે. આ કાત્રામાં બનેક વ્યક્તિઓ તેમજ સંસ્થાઓનો હાથ કેટલો છે તેની તંપાસ થવી જોઈએ. સરકારે રાષ્ટ્રીય સ્વસેવક સંઘને ગેરહાજર નહોતો કરેલ છે.

ગર્મનં : અમે સામ્યવાદી તો રહેલેથી કહેતા હતા કે આવા કામગાંઠી સંસ્થાઓને દર્શાવી દેવી જોઈતી હતી. પરંતુ કાંગ્રેસ સરકારે આજસુધી એમારી સૂચના માન્ય ન રાખી.

સુરેખ : સરકારે સ્વસેવક સંઘ ઉપરાંત બીજા કામગાંઠી સંસ્થાઓને ગેરહાજર કરાવી છે. દિનુ મહાસત્તા અને મુસ્લિમ લીગ પોતાનાં પારાધોરણ નહિ ગયો તો તેમની સામે પણ પત્રો ભેદવામાં આવશે.

અનોહર : આ સંસ્થાઓ પારાધોરણે અંદરનાં જાણે નીતિ કરીશારે તેવી તેમની અંતરિક કામી ભાવના બદલાવી નથી. છૂપી રીતે પોતાની પ્રજ્વલિ ચાણુ રાખશે.

સુરેખ : ગેરહાજર ગણાયા પછી તે પોતાનાં દુષ્કર્મો મોટા પ્રમાણમાં આવરી ન શકે.

નીલા : કોમી ભેદભાવનું ઝેર આપણા માનસમાં અતિથય જિંદુ જીવરવા પામ્યું છે. કાપવાની દલમથી તે નાશ પામે એવાં ચિન્હ દેખાતાં નથી.

સુરેષ : કામી મેફમાવ એકાએક નહીં ન થાય પરંતુ આપણે જોઈએ કે કલકત્તા અને દિલ્હીમાં ગાંધીજીના અપરાધો એક કોમોના દિલ્હીમાં જેવો સારો પડેલો આપણે? વળી ગાંધીજીના દેહાંત પછી બધી કોમોએ તેમના આત્માને કેટલી બાવબરી અર્જાજલિ આપી? કામી બહુકાવ વિકાસ પામતો દેખાય છે.

મનોહર : અમુક વિદિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં જનમેલો બહુકાવ શિરદેવી તીવડે તેવું માનવાનાં સ્વભાવ કારણો નથી. રમણાન વૈરાગ્ય જોતું કેમ ન થાય?

નર્સીમાન : કાશ્મીર અને હૈદરાબાદનો મામલો જોતાં લાગે છે કે ખરી મૈત્રી જામી નથી.

મનોહર : પહેલી સરકારની divide and Ruleની નીતિએ આપણા માનસમાં અને જીવનમાં ભેદરૂપિત રચાઈ ગઈ છે. કામવાદે વહેવારવેલા કાંઠાવાત પછી-પ્રાંતીય ભેદો સપાટી પર આવવા લાગ્યા છે.

સુરેષ : પ્રાંતીય ભેદો કાપડો ઉઠેલવાનું કામ કુદિલ નથી. જેમ દેશી રાજ્યોનો સંવાલ સરદારે સૌરાષ્ટ્રની લોકશાહીની રચાવના કરી ઉઠેલો છે તેમ જ આંતરપ્રાંતીય સંવાલ પણ ઉઠેલો જશે.

મનોહર : દેશી રાજ્યોનો પ્રથમ ઉદ્ધવામાં લોકશાહીનો વિચાર કું જોઈ શકતો નથી. તેમાં તો નાનીમોટી રાજસૂતાઓ વચ્ચેનું માત્ર સમાધાન છે. ગોરે કાને Power politics અને party politicsની રમત રમાઈ છે. તેમાં આમજનતાના કક્ષાણનાં પગલાં દેખાતાં નથી. હજી તો આપણી દિન્દી સરકાર પ્રબલિત સિદ્ધ કરવાનો કાર્યક્રમ દિન્દી અમલમાં મૂકી શકતી નથી. અંતરાય પર અંતરાય વ્યાપ્યા કરે છે. અમારા નેતા શ્રી. જયપ્રકાશનું એમ માનવું છે કે જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રના પ્રભોને આર્થિક ધોરણ પર મૂકવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી સાચી પ્રગતિ અને શાંતિ અશક્ય છે. તે તો એટલે સુધી કહે છે કે આર્થિક ન્યાય થા સમાજવાદી રાજતંત્રની સ્થાપનાથી કામી સંવાલ આપોઆપ ઉઠેલો જશે.

નીલા : હા, આર્થિક પરિવર્તનની ચર્ચા આપણે અર્થ વખતે પણ કરી હતી. આર્થિક ધોરણ પર કાર્યક્રમ લડનામાં કયા અંતરાય નડે છે?

મનોહર : મોટામાં મોટો અંતરાય મૂડીદાર વર્ગનાં રચાઈ રહ્યો. લોકશાહીની દિશામાં જવા માગતા રાજતંત્રને અનેક વ્યાજવૈયાથી મૂડીદાર વર્ગ હેરાન કરવાનો. મધ્યસ્થ સરકાર ઉલોગોના રાષ્ટ્રપ્રકરણની દરખાસ્ત લાવવા પ્રયુક્ત માત્ર ન થાય ત્યાં તો મૂડીદારેનું લાભવસ્થ કરાવતું સંકળ પેટાતાની વિરોધના વ્યૂહચક્રો ફરતાં કરી દે છે.

સુરેષ : અત્યારે ઉત્પાદન ન વધે તો દેશની કોમલ પણ ન વધે. અને ઉત્પાદન વધારવા અર્થે મૂડીદાર વર્ગની મૂડી, અનુભવ અને વ્યાપારી કુનેદની જરૂરિયાત આપણે રચીકારવી જ જોઈએ.

ગમન : તમે એમ માને છે કે આ કારણનાં મૂડીદાર વર્ગનાં જાનકાર ઉપર નમે છે? તમે એમ માને છે કે ખેતીવાદી જમીનદાર વર્ગનાં અનુભવ ઉપર અવધાએ છે? ઉલોગપતિ અને જમીનદાર વર્ગની સુખ્ય મેરથ્યા તો એક જ છે કે ઉત્પાદિત વસ્તુના વેમાણમાંથી અદ્યક્ષ નહોં મેળવી લેવે. આ નફાની રકમમાંથી મૂડી વધારવો-તેમાંથી

પાછા નફો વધારવો. આમ નફાખોરીના વિષયકમાંથી મૂડીદાર છૂટી શકતો નથી. દિનદુસ્તાનની ૪૨૦ કાપાની મિલેએ યુદ્ધનાં વર્ષોમાં કેટલો નફો મેળવ્યો તે શ્રી. ખંડુભાઈ દેસાઈએ બતાવ્યું છે. યુદ્ધ પૂર્વે આ મિલેનો વાર્ષિક નફો પાંચ કરોડ રૂપિયા હતો તે વધીને ૧૯૪૪ની સાલમાં એક અબજ નવ કરોડ અને ૧૯૪૬માં એકતાળીસ કરોડ રૂપિયા સુધી પહોંચ્યો. આમ નફાખોરીની પકા મૂડીદારોને નફાના આકાશ અર્થાત્ જ ગોધી રાખે છે. બાકી કારખાનાંમાંથી અને જમીનમાંથી ઉત્પાદન કરનાર તો યત્રો ચલાવનાર અને હજી ચલાવનાર મજૂરો અને નિષ્ણાતો જ છે.

નીલા : તો પછી સરકાર ઉદ્યોગોની માલિકી ખેતાને હસ્તક કરી લેવી એમજી. અને નિષ્ણાતો, મજૂરો અને ખેડૂતોને દરેક રીતે ઉત્તેજન આપી ઉત્પાદન વધારવું એમજી.

ગમન : તમે પ્રશ્નો નીવેડા એકદમ સરલ રીતે લાગી દીધો. પરંતુ તેમાં રહેલા ભેદો યુદ્ધોના તમને ખ્યાલ નથી. આપણું આજનું રાજ્યતંત્ર અને આપણે આજનો મૂડીદાર વર્ગ એક જ પાટસે બેઠેલાં છે. જ્યાં એક ખીખેનો સામનો કરવાને બદલે સહકાર અને વાગીદારીનો રસ્તો જ તેમના મારે શક્ય છે. એક મોટી મોટી વાતો કરવાના. ઉદ્યોગપતિએ કરેલો, અમે ઉત્પાદન આમજનતાના વપરાશ અર્થે જ કરીએ છીએ. સરકાર કહેશે ઉત્પાદન વધારવા મૂડીદાર વર્ગને ઉત્તેજન આપ્યા વિના છૂટકો નથી. નફાખોરીનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો દબાવી દેવા તરફ તેમની દષ્ટિ જતી જ નથી. કંદોલની પદ્ધતિમાં ચોખ્ખા મુખારાવધારા કરી તેને ચોંક બનાવવાને બદલે કંદોલ કાઢી નાખવાનું સરકારને સ્વીકાર્યું લાગે છે. પરિણામે ઉદ્યોગપતિ અને વ્યાપારીવર્ગ મટિ નફાખોરીના માર્ગે મોડળો બન્યો છે. કાપડનાં લાલોમાં વધુ ટકાનાં કાળાં બજારની ઇચ્છાત ઘર્ષ મળે છે.

સુદેષ : તમારી વિચારસરણી પાછળ વર્ગલક્ષણનું ભૂત વસાયું છે. પરંતુ રાજ્યોત્તર સંસ્થા અને સરકાર વર્ગસમન્વયના સિદ્ધાન્તને અપનાવે છે. દરેક વર્ગે પોતાપોતાના રથોને સુખી, સમૃદ્ધ અને શાંતિપૂર્વક વહી શકે છે અને રહેવું જોઈએ તેમ તે માને છે. માલિકવર્ગ માલિકોના ધર્મ બળવે : મજૂરવર્ગ મજૂરોના ધર્મ બળવે : રાજવીઓ રાજવીધર્મ બળવે. સૌરાષ્ટ્રની સ્થાપના સમયે સરકાર સાહેબે લોકોને સ્પષ્ટ ચબ્દોમાં સલાહ આપી કે રાજવીઓની સંસ્થાનું ધોરણ જાગવળે અને તેમની દાંસી ન દરેકો.

નવીન : વર્ગ અને વર્ગધર્મની ખોટાંસા સરલ નથી. વિશ્વના રચનાર પ્રભુએ વર્ગ નથી ઘડ્યા. વળી આધુનિક વર્ગભેદની પ્રથા સાથેત કાળ સુધી નથી ટકવાની. માનવ સમાજની જાણે વર્ગની મજલમાં પ્રકૃતિનાં પરિણામો ઉપર મનુષ્યનું નિયમન ક્રમશઃ વિકાસ પામવું આવ્યું છે. અને ઉત્પાદક ક્ષમતાના ઉત્તર સાથે સમાજનાં સ્પર્શ પટ્ટાતાં આવ્યાં છે. ગુલામી, સામંતશાહી, સામ્રાજ્યશાહી અને મૂડીવાદ—જેમ એક પછી એક ક્રમમાંથી બૃમ્મિતઃ પર સમાજ આમજ ધણે જાય છે. વૈદાનિક સમાજવાદીઓનું કહેવું છે કે મૂડીવાદી સમાજનું આવૃત્ત્ય ખતમ થવાની અણી પર છે. અને હવે સમાજવાદી યા સામ્યવાદી સમાજ અસ્તિત્વપાં આવવો જ જોઈએ. સમજ

જતાં સમાજ વર્ગવિહીન બનશે, ત્યારે 'વર્ગસંઘર્ષ' કે વર્ગસમન્વય જેવો પ્રશ્ન રહેશે જ નહિ. રાજ્ય જેવો સંસ્થા પણ અદસ્ત થશે. સમાજ બંધિત માટે અને બંધિત સમાજ માટે—એ પ્રકારનું તાદાત્મ્ય અસ્તિત્વમાં આવશે.

નીલા : આવી સમાજરચના અસ્તિત્વમાં ન આવે ત્યાં સુધી—એટલે કે આજની મૂડીવાદી સમાજમાં—વર્ગધર્મ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ ?

નવીન : જીવન—નિર્વાહ સંબંધે શ્રી. કિશોરલાલ મહાજાના કહે છે :

"આપણે સૌથી નીચેના ઘરને કચરાના દેવાની કે એ વિષે બેપરવા રહેવાનીયે યતો-દત્તિ સ્વીકારીને આપણા નિર્વાહનો પ્રશ્ન નહિ ઉઠાવી શકીએ. સૌથી નીચેના માનવ-ઘરનું ને રીતે ધારણપામણ યથા શકે તેવી રીતે અખતવાર કરવાથી જ્યેમ બળને કમલું સિંચવું ટાળ્યું સુધી પહોંચે છે તેમ આપણે એ પ્રશ્ન ઉઠાસો."

('જીવનસૌધન' : બા. ૧, પૃ. ૪૮)

આ દર્શન પ્રમાણે હિંદી રાજ્યવાદી મૂડીવાદી સમાજજીવનમાં શાંતિ રહેશે. વર્ગધર્મ સંચયશે.

નીલા : પરંતુ આ હિંદી વાસ્તવિક અમલમાં જોવામાં આવતી નથી તો વર્ગધર્મમાં એવી કયો જીણપ છે ?

નવીન : એકંદરે સમાજની નૈતિક ક્ષારણા તે સમાજમાં સત્તાકંઠ થયેલા વર્ગના હિતની હિંદુએ પ્રાયેલા હોય છે. આ ક્ષારણા સૌપ્રથમ તેમજ શોષિત વર્ગના માનસમાં અન્યમૂલ દશામાં સ્થાપિત થવા પામે છે. ત્યારે શોષિત વર્ગ આ સમાજનતાના મોટા ભાગને આ કાલનું જ્ઞાન થવા માટે છે ત્યારે સમાજમાં કાન્તિની આંધિ ચડી આવે છે.

નીલા : આપણી આજની પરિસ્થિતિમાં પ્રગતિને ક્યાં પરિબળ કયાં રહ્યાં છે ?

રામોદુર : હિન્દના આજની રાજ્યતંત્રમાં કમવાદી અને મૂડીવાદી બંધકર વિધો જોવાં કરે છે. તે સામે પોકાર ઉઠાવતાં શ્રી. જયપ્રકાશ કહે છે :

"આપણી નવી જન્મેલી આજની જૂનના સાગરમાં કુખી જાય અને પરિણામે તેઓ પોતે સત્તા કબજે કરી કો એ દેવધી આંતરવિમલ જોએ કરવાની આગુરતા સેવતા પ્રલાયાતી રાજવીઓ તથા વેપારી દિતો જ ખૂલ અને આજમાં રાજ્યની ટોળાંજોને મદદ આપે છે." (પરણા પાલેના ભાષ્યમાંથી)

સુરેષ : તમે સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ ને સમાજરચનાની દિશાવત કરી રહ્યા છો તેમાં વૈયક્તિક સ્વતંત્રતા ગણતી નથી. આ કાલ રશિયાના રાજસા પરથી સ્પષ્ટ બજાયો. રાજસા ને રાદ નહીં કરે તે રાદ પ્રગળે — દરેક વ્યક્તિએ — સ્વીકારવો જ રહ્યો. તેમાં વ્યક્તિત્વતંત્રનું ખૂલ નહિ તો બીજું શું છે ?

ગમન : હરેખલાલે રશિયાના સમાજજીવનની વીચતોતો ખ્યાલ હોય તેમ લાગતું નથી. ૧૯૧૭ની બોલ્શેવિકના પરિણામે રશિયન જીવનના દરેક પ્રદેશમાં મહાન પ્રગતિ થવા પામી છે. નીતિ, સરીરસ્વાસ્થ્ય, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, સંગીત, કલા, ઉદ્યોગ, ખેતી, સૈન્ય વગેરે ક્ષેત્રમાં ત્યાં જેવી પ્રગતિ થઈ છે તેના સેવાક અને આકાશ જગત સમસુ રણ થયેલા છે.

નીલા : મુદ્દમમાઈ કહે છે તેનું મેં પણ સાંભળ્યું છે કે સમાજવાદી સમાજરચનામાં વ્યક્તિત્વ નાબૂદ થાય છે.

નવીન : આપણે ઇચ્છીએ તેવી સામ્યવાદી સંપૂર્ણતાની ભૂમિકા પર હજી રહિયા પહેલ્યું નથી. ત્યાં ત્રીજા વર્ગથી સમાજવાદી રદતિ આગળ ધપી રહી છે. સામ્યવાદી ભૂમિકા પર પહેલવાની તેની હોય છે. આ હોય હાસલ ન થાય ત્યાં સુધી જે લોકોએ જોવામાં આવે તે પ્રત્યે આપણે સમાજવાદને તિરસ્કારી કહીએ નહિ. જૂના મૂડીવાદી સમાજના અવશેષો લોકમાનસમાંથી દૂર થતાં સમય લાગે. બાકી વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્ય ત્યાં વધવા પામ્યું છે. ત્યાંની સરકાર જે શોજનાઓ પડે છે તે લોકો સાથે ચર્ચા કર્યા પછી, લોકપ્રત્યાયતોના અભિપ્રાય, અનુભવ અને દષ્ટિબિન્દુ ખ્યાનમાં લીધા પછી, લોકશક્તિની દષ્ટિએ અગ્રામમાં મૂકે છે. મને લાગે છે કે વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યનો આપણે ખ્યાલ અર્ધગણ છે.

નીલા : દરેક વ્યક્તિ પોતાને ઈચ્છે તેનું જીવન ગાળી શકે તે વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્ય. તેમાં રાજસત્તા ફરજિયાત બંધન ન નાખી શકે.

નવીન : આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે દરેક વ્યક્તિ સમાજમાં વસવાટ કરે છે. સમાજ અને વ્યક્તિનાં દ્વિત પરસ્પર સંકલિત છે, અને પરસ્પર સહકારથી જીવનનિર્વાહ કરી શકે છે. સમાજ વ્યક્તિ મારે અને વ્યક્તિ સમાજ મારે. તેમાં વર્ત્તમાનની કોઈક ન જોઈએ. પોતાના નિર્વાહ મારે દરેક વ્યક્તિને શ્રમ કરવો જ રહ્યો. પરંતુ આ શ્રમમાં વપરાતાં સમય અને શક્તિ યથાચોગ્ય કોઈઈ હોય તેમ સાદું, જેથી વધારાનાં સમય અને શક્તિ દરેક વ્યક્તિ પોતાના માનસિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાર્મિક ઉત્કર્ષ અર્થે વાપરી શકે. આપણા મૂડીવાદી સમાજમાં જેને વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્ય કહેવામાં આવે છે તે ખરું જોતાં મુદ્દ સ્વાતંત્ર્ય નથી. તે ત્રણ રૂપે પ્રવર્તે છે : પહેલું, વૈયક્તિક નિઃસહાયતા; બીજું, વૈયક્તિક સ્વચ્છંદતા; અને ત્રીજું, વૈયક્તિક લેડ.

નરીમાન : તે કેવી રીતે ?

નવીન : આપણે ગમે તેમ વર્તવા મુક્ત છીએ એમ કહીએ છીએ પરંતુ ગમે તેમ વર્તવા જતાં વર્ત્તમાનની બીજા હિત સામે આપણું માથું પટકાય છે. કમલે ને પડસે આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે કહેવાતા ઉપલા ધરની સત્તા, મૂડી અને લાદવગ આપણાં વિદ્યાસમાં આકળીલી રૂપે આવીને કીર્ત્તી રહે છે અને આપણા ઉત્તમ આદર્શોને ધરીના છડા કાઢમાં કાચીચૂન કરી નાંખે છે. આપણે નિઃસહાય, નિરાસ જની જાણે છીએ.

નીલા : વૈયક્તિક સ્વચ્છંદતાનું રૂપ સમજાવો.

નવીન : મૂડીવાદી સમાજમાં વ્યક્તિને ગમે તેમ જીવન ગાળવાની છૂટ હોય છે. તેના ઉપર કામનાં બંધન નહિ જેવાં હોય છે. તે શ્રમ ન કરે તો પણ તેના ઉપર કામનાં બળાકાર નથી. પરિણામે, અનિષ્ટ પ્રકારની વ્યક્તિઓ સમાજને દાનિ થાય તેવી પ્રતિતિ આપવા સક્તિમાન બને છે. તેમજ સહજ વ્યક્તિ — ખાસ કરીને ધનિક વ્યક્તિ — આજમુ, મુખ્યેની, વિકારી અને નીતિમંદ્ર જની જીવ તેને શોકો ચાહતું નથી. પોતાના કે સમાજના નિર્વાહ અર્થે કાંઈ આપવાના કાર્યથી વિમુખ બને છે.

નીસા : વૈયક્તિક વેદ શું ?

નવીન : આપણા મૂડીવાદી સમાજમાં ઉત્પાદક સાધનોની માલિકી અને વહેંચણી સ્થાપિત હિતોના હાથમાં હોવાથી તે સિવાયના બધા વર્ગોની વ્યક્તિને નસીબે વેદ આવી પડે છે. પાંચ કે સાત કલાક શ્રમ કરી પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવવા સક્તિમાન થવાને બદલે બાર કે પંદર કલાક સુધી શ્રમ હજારે પડે છે, અને આ વધારાનો—શ્રમ મૂડીદારનો નહીં વધારવાના કાર્યમાં જ વપરાય છે. જીવનની મૂળમૂલ જરૂરિયાતો, ખાત, વસ્ત્ર, ઘર અને હવાફાદો—મેળવવામાં પુષ્કળ સમયનો ભોગ આપવો પડે છે. છતાં ધણી વખત આ જરૂરિયાતો સંતુષ્ટ કરી શકાતી નથી. લાંબો સમય આવી વેદ કરવાથી વ્યક્તિની સક્રિય હજારો નષ્ટ થાય છે. પરિણામે ઉત્પાદક કે સર્જક કૃતિ પેદા કરવા અશક્ત બની જાય છે.

નીસા : તો પછી સાચું વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્ય કેમ પ્રાપ્ત થાય ?

નવીન : સમાજ રચયિત નથી, તેમાં પલટા અને પ્રગતિનાં આદેશનો આગ્રહે જાય છે. પુરાતન કાળમાં ત્યારે વર્ગીય હિતો હાથમાં જેવાં કેમ નહોતાં ત્યારે વ્યક્તિ, અને સમાજ વચ્ચે સુમેળ હતો. મોટા અંતરાય અસ્તિત્વમાં નહોતાં આવ્યા. તે સમયના મહાન વિચારકોનું આનંદ વૈયક્તિક આત્મારવિચારની નીતિ તરફ વિશેષ દળતું. પરિણામે તેમણે જે તત્ત્વજ્ઞાન રચ્યું તેમાં વ્યક્તિમત નીતિધર્મ અને આત્મારવિચાર ઉપર ઘણું મુક્યો. શ્રી મીતામાં આપણે ૨૫૯ જગ્યાએ કે વ્યક્તિનાં ઉદ્ધર્ષ અર્થે અત્યંત કીમતી સુચનાઓ તેમાં આપવામાં આવી છે. રિયલપ્રગતિનાં સહજો, દૈવી અને આસુરી સંપત્તિની મીમાંસા વગેરે મૂલ્યવાન વિદ્યાનો તેમાં આલેખવામાં આવ્યાં. પરંતુ આ વિદ્યાનોમાં આગમી સ્થાપિત વર્ગહિનોની ઉત્પત્તિ અને વિદ્વાસનું દર્શન નથી અને હોઈ શકે પણ નહિ. સમાજજીવન આગળ વધતું ગયું તેમ તેમાં નવાં પરિપક્વ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં પુરાતન કાળના વ્યક્તિની જે રિયલિટી હતી તેમાં ફેરફાર આવ્યા. તેના દક્ષિણે જતે ફરજોમાં નવાં પલટાં આવ્યાં. આ નવાં પલટાંમાં વર્ગહિનોનાં કાર્યકર અગિય સમાજને શરૂઆત લાગ્યો. વર્ગવિરોધો, વર્ગસંઘર્ષોના યુગ બેઠો. તથા સુધી આ વર્ગહિનોનું અનિર્ણિત દર ન થાય ત્યાં સુધી સમાજમાં સાચી સાતિ ન રચાય તેમજ સાચું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પણ ન હોઈ શકે. આને જે યોદ્ધાધર્મ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કેળાય છે તે ફક્ત ધનિક ઘરની વ્યક્તિઓ માટે, નીચલા ઘરનાં મુખ્યોને તો વેદ જ વળગી રહેવા પામી છે.

નીસા : આ વર્ગવિરોધિતને દૂર કરવાનો માર્ગ કયો ?

મનોહરજી : સમાજવાદી સાસનતંત્રની રચાવના.

શમન : કેવળ સમાજવાદી નહિ, પરંતુ સામ્યવાદી આદર્શ તરફ દૃષ્ટ કરતું સાસનતંત્ર.

નવીન : આપણા મનોરથ મને તેટલા લાગ્યો હોય તેથી તે ગ્રેસાએક સફળ થતા નથી. તે બિંદુ કરવા માટે જરૂર પ્રયાસો આવશ્યક છે. અને આ પ્રયાસોનું નજીક આર્થિક આયોજનના પાયા પર થવું જોઈએ. રેક પ્રવૃત્તિ આમજનતાના કલાણની

મજૂરીથી યોગ્યરી નોંધજો, તદ્વિ કે. એક નીના સ્ત્રીના રમના દિવસથી અર્થે. મુત્રાગના પતિકાસમાંથી મોઢપાડે એને માનસદાગતા સિદ્ધાન્તો ખ્યાતમાં રાખી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી દરેક પ્રવૃત્તિ યોગ્યરી થયે. આમ થાય તો જ વૈચ્છિક વેડ નજી થાય અને સમાજના દરેક ક્ષેત્રમાં સમતા અને સૌખ્યતા પ્રમટે. પ્રે. લેવી ખુરું- હહે છે:

"Let us realise that the question of marshalling science to social welfare means that more and more aspects of social life common to all men can be catered for by social organisation; that man can be rescued in this way from carrying out the drudgery of "individual tasks", when these, in fact, have nothing individual about them."

(Prof. H. Levy : *Challenge of Our Time*) :-

નીડા : ખરી વાત છે, મને મજી વખતેસીએ હે કે આપણા અવનની 'કોનિક' નજીવોતો પ્રાપ્ત કરવામાં રાજસરંધા તરફથી નિયમિત સરકાર આપવામાં આવે" તો 'કરોડો માણસોને દોડારોક મરી નાવ, સમય ખચે, હક્કિત જાય અને સાચા ઉત્પાદક અને સર્જક કાર્યો સિદ્ધ કરવામાં પેતાનો ફાળો વધુ પ્રમાણમાં વ્યાપી થયે, આમ થાય તો જ સાચું, યાંત્રિક અને પ્રગતિશીલ સમાજજીવન ઉદ્ભવે અને વ્યક્તિ સ્વતંત્ર બની શકે.

શામન : પરંતુ આ સ્વપ્ન મૂલે કરવા માટે શ્રમજીવી વર્ગે નજીવત ચુકું પડશે અને શોષકવર્ગનો શામનો કરવા તત્પર ચુકું પડશે. કારણ :

"To expropriate the expropriators, to oppose their coercion by that of the workers, to destroy all the instruments of class coercion and exploitation crystallised in the bourgeois State—is the first task."

(Christopher Caudwell : *Studies in a Dying Culture*, p. 128)

ચાંદુર જનારી રહીમરઃ ફરત કલાસની સમીરેકચેર ઉપર બેસી અરુણ બાબૂના તરંગ-હરેલિન સમુદને ભ્રેમ રહ્યો છે. પાસે જ વૃદ્ધ ઉપર એક મોઢું પ્રસન્ન પાંખું છે- અંદર એક સાલભૂરી પેન્સલ છે. લેખક કોઈ આન્તર્ગતિકતાવાદી ફિલસૂફ છે. અરુણ પણ આ વિષયના જ વિચારમાં મગ્ન છે. દેશ અને જાતિની નાનીનાની આઘા-આકાંક્ષાની સાંકડી હઠ એમાંએને બાંધે માનવમઃ. આન્તર્ગતીય તથા વિશ્વમાનવદૃષ્ટિ ક્યારે થશે : આના ઉપર અરુણે ખૂબખૂબ વિચારેલું છે. વાંચેલું પણ-એટલું જ છે. રહીમરે આગાહાથી સફેદ, સચાઈ અને અચૂક ચર્ચેશ પડાના જનમવાડ તરફ એની નજરે પડ્યું નથી. એને તો ચાલ છે ! આજે પૂરતી ઉપરના મિન્નમિન્ન આદર્શોની અથડામણમાં બધા જ માણસોનું મન કેવું વિશુદ્ધ અને ચંચલ થઈ જાયું છે ! દેશ, કાલ, જાતિ અને જીવ વધરતો માનવ-તાને આશીર્વાદ આપવાની બધી પ્રગ્નના સમ-વધથી જન્મનારી મહાશક્તિ ક્યારે આવશે ?

એકદમ જ એની વિચારમાળા તૂટી. એક ખાલીધારી યુવક આવ્યો, એની પાસે કેક ઉપર બેસીને વાંચવાની રજા માગી. બેઠવાને માટે તો બીજે પડ્યું જમા હતી; પણ ત્રીજા વર્ગના હિતાફતે એક જગાએ બેસીને ક્ષાતિથી મંચીર વિચાર કરવાનું શક્ય નથી. અરુણને અને એના સદાવાસીને ફોડા વાંધે નથી, એ જાણી હત્યાકાંડ હતીને યુવક ગયો, અરુણ લીમ એક નેકનસની લંભાણીના કારણે ઉપર વિચારે આવ્યોઃ સાર્વજનીન રાષ્ટ્રવધવાયા કેમ શક્ય હતી શકે !

કેક ઉપરનાં ચેતરંજી અને સુખનીનાં મિત્રના ઉપર એ સુવેશ વાતચીત કરી કરતા હતા, કઈકે લખતા પણ હતા. એકદમ એક તરુણી આવી ને તેમની વચ્ચે મિત્રાના ઉપર ખમ હતીને બેસી પડી પૂછતા લાગી : " કિસ્ટ તેવાર થઈ ગયું કે પછી માટે જ બહું કરવું પડ્યું ? " પછી કાંઈકતાં તરીકે કોણ કેવો, કોણ મળી શકવાનો નથી, કોણ જોલમાંથી ક્યારે ફરશે-એના ઉપર એમની વાત વધી કંઠસ્થર કમોકમે જોયો થતો ગયો. અરુણનું વિચારક્ષત હિન્નવિકિટમ થઈ ગયું. પાઈપ પકડીને ચૂપ થઈ બેઠો રહ્યો; આમની વાતો થતી હતી એટલે બીજો વિચાર કરવો બની શકે એમ હતું જ નહીં; એમની વાત ઉપર જ વિચાર કરવો પડે. એ વાતો જુએ સુવસુવતીની વિચારધારાનો પરિચય આપતી હતી. અરુણ ફરમાર મહિના થયા જ અમેરિકાથી આવ્યો છે : લાહોરમાં એને મોટી નોકરી મળી છે. ત્યાંથી આ બાબુ પહેલી જ વખત આવે છે.

સુવતી બોલી : " એમ છે ત્યારે તો આપણા પંદર જણા થયા ને ? એને તાળીનસીને વધારવા છે ? " એક સુવાન બોલ્યો : " સદેરમાં કાંઈકનાં કાંઈથી લારીયું ? વીસેક જણ તો જોઈશે જ. " સુવતીએ કિસ્ટ કાઢી લીધું, બાજે ખીજવાઈ અર્ધ બોલી : " કંઈ થયાનું

નથી. થીસ હોઠરા ને તે મ જેમતેમ ! હું મદિયા સમિતિની પ્રતિનિધિ છું. તો મ આટલા પથુ મળતા નથી !” કામળાના દુઃખ દુઃખ કરીને એ નહું ચિરદ તૈયાર કરવા બેઠી.

એનો તીક્ષ્ણ અવાજ, સતેજ રીતસાત, અને સક્રોચલીનતા અરુણ કે એના સદ-માત્રીની પરવા જ કરતાં ન હતી. ચિરદ તૈયાર કરી એમના કાષ્ઠમાં આપતાં બોલી : “તો, કાઈ વાંધો છે તો કહેજે કે મેં તૈયાર કયું છે. જુઓ : હું સેક્રેટરી, ને મદિય બાજુ પ્રેસિડેન્ટ. ચિરદ વેણીઆણને; આપનો. ”

અરુણને જણે સમજાવા લાગ્યું. પૂર્વ જંગમના પોતાના એકાદ સુપરિચિત ચહેરામાં કાઈ તરુણસર્ગિત હતો. વિચારથી સંપન્ન હો કે પછી કાઈ ક્રોધસક્રમિત હો : એનું ધુન-વિધાન ધર્મ રહ્યું છે. આ બધા જુદીજુદી જાખાઓના પ્રતિનિધિ હોઈ કમજોરની કેદી સમિતિમાંથી ક્રોધ સંયોગ લઈને આવ્યા છે. એમની આશા અને પુણ્ય તેજસ્વીયા છે. ક્રોધાદથી એમનાં મન ભર્યાં છે. એ તેમ કરીને વર્તમાન રાષ્ટ્રવ્યવસ્થાને નહીં નાખવાના આમદને છોડીને એમની વાત રાજપદ્ધતિની જટિલ આલોચના ઉપર આવે પડી. એક હોઠરા બોલ્યો : “જુઓ, દસ દિવસ ઉપર તો નેત્રમાંથી છૂટ્યાં છે, તનિષ્ઠ સારી નથી મારે આરામ લો. સેક્રેટરીનું કામ કરવામાં ઓછી મહેનત નથી.” છોડીએ જવાબ વાળ્યો : “હા કાર્મ, તમે બધા મળીને વાતને બમાડો મૂકો અને હું બેસીને જોવા કરું ! આટલો બધો સમિતિ રચી છે. બધીને જ ચલાવું છું : એક બટકી પડી છે ! તમે તો બધા નવાજા છો, સમિતિ માતાં વળી તમને ક્યાંથી આવશે ! કદાચ તૈયાર કરેલી સમિતિ ચલાવી સો તો કાણ જણે ! આરામ કરો ! જેને આરામ નેહીએ છે તેનો બા રહેતો નથી. કમજોરમાં તિલાદી નેહી ફરીફરીને ફેરે જાતની સમિતિની જીતરી ખજાર બઈ આવી છું. જુઓ અને શું કરું તે ? દેશ આખાને મરમ કરી મૂકું. તમને તો વિચારવાનો મ લક્ષ્ય ન રહેશે.” છોડીએ ક્ષમા. એ બિજાનામાં ચૂંઈ મઈ.

અરુણે મોં ફેરવી જમ મારી : “સુવિ.” એ ચમકો પડી કાપ લઈને જોઈ પડી : “ઓ મા, આ તો અરુણ મા ! આ મેળાએ કયું : કાઈ કાઠેજ છે એટલે મેં તો મોં ફેરવીને જોયું પણ નહીં ! મરે ચાલ્યા કે ? કાઠેરથી આવ્યા - લાગે છે. અને તો બોધને જ ઝાળખો કાઠીને કઈ ?”

“તારો બોલ સમજાવે. તમારી રાજનૈતિક વાતચીતમાં કમલ ચણે એમ માનીને મેં તને બોલાવી નહીં. કેમ છે ? નેત્રમાં જઈ આવી ! મોટાભાઈની નક્ક કરતાં રીતે છે કે ? મહેલી વારની નેત્ર કે ?”

મુવવા હસીને બોલી : “ના, એમ તો બેચાર વખત જઈ આવી. આ વખતની ત્રણ માસ નેટલી ધાંબી હતી. આવનારી એનાં કરતાં મોટી આવશે. અમારો દર પથુ કમે કમે વધે છે ને !”

એક પુરસી મનાવીને અરુણ બોલ્યો : “બેશ.” સુંદતા બેઠી નહીં. અરુણની પુરસીની પીઠ પાડી કીમી રહી. બોલી : “અરુણ મા, તમારી જમ રાંધણીને એવી ચમકો પડી ! હજી મ હજી નેરથી કમજોર કરે છે. કાને ખજાર કે તમે મળશો ?

ઓહો ! કેટલા દિવસ યર્ષા તમને જોવા ન હતા ! સાહેબ યર્ષા મળ્યા એટલે પરખાઓ પૂછી શકાયા ? ”

અરુણ જોશી : “ તારો બધો સરસામાન અહીં લાગેને શરી છોકરીની જેમ ચાલે ચાલે બેસી જા. દેશની કથા સાંભળતો છે. ” શેર-અ તાણી લઈને સુવતા અરુણની ખુરશી પાસે બેસી બઈ બેસી : “ એમાં તો હું હોશિયાર છું. મોઝો શું ગણવું છે ! ” “ ક્રિસ્ટિયની વળવળમાં પડો છો, જેલમાં જઈ આવી છો; તો તારા અભ્યાસનું શું થયું ! ” અરુણે પૂછ્યું. સુવતા બોલી : “ આપોઆપ જ અભ્યાસ બંધ થઈ ગયો; પછી બી. એમાં બેસીને ૪ થું કરવાની હતી ? એક રોકાસરશીપ હતી, એની મદદથી સમિતિનું બધું કામકાજ ચાલતું હતું. એની માથાને લઈને સૌએ કશું : કશું; પણ મને જ વખત મળ્યો નહીં; જેલમાં જવા આવવાની ધમાલને લઈને ઢિંઢીની ચિંતા સ્થગ્ય જ ન હતી. ”

“ સુવિ, નિખિલ અને રંજનના શા ખબર છે ? માસીઆ ક્યા છે ? ”

“ આ કાશી ગયાં છે. છોટા ક્રિસ્ટિયન કમિટીના સેક્રેટરી હતા, એમને ઈન્ટર્ન ક્યાં છે. ” થોડીવાર ચૂપ રહીને બોલો : “ બહા નથી. ”

“ રંજન નથી ? શું થયું હતું ? ”

“ અમારી જોડે એમનો રાજનૈતિક મત મળતો નો'તો આવતો. કોણ જાણે કેટલાય વખતથી વિપ્લવીઓનાં હાથમાં જોડાયા હતા. ‘ બામ'રી રેફ ’ પછી એમના કથા ખબર નથી. કાંઈ કહે છે : એઓ ગેળીયાં માર્યા ગયા છે. કાંઈ કહે છે : એઓ અંદામાનમાં છે. ખરું શું તે કંઈ જણાતું નથી. ”

રંજન અરુણની નાનપણથી જ મિત્ર હતો. તે જૂના દિવસો રનેદના, પરસ્પર નિર્વસ્તાના, વિમાસના તથા તારુણ્યની સ્વપ્નભાષા, અરુણની રમ્મતિમાં; અપર યર્ષા મળ્યા છે. એ દિવસો મળ્યા પછી તો અરુણ દેશપરદેશ ચૂપ ફરી આવ્યો છે; પરંતુ એટલી માદ મેઝી ત્યાગ્યાદ નીજા કાંઈ કાચે થઈ નથી. પ્રથમ પોવન મળ્યા કેડે કાચા કાચી મેઝી ન પણ થતી હોય ! અરુણનું મન જરા વિવરણ થઈ ગયું. સુવતા જાણતી જ હતી કે અર ખબરથી અરુણને કુઝા મશે જ; એટલે દર દિવસમાં નજર નાખતી એ ચૂપ રહી.

“ સુવિ, તું છો ક્યાં ! તારી કંજાળ કાજી રાખે છે ? ” સુવતાએ રહું : “ મિલ. હતો મોટાકાકાનો બાગ સરકારે જપ્ત કર્યો છે. બાકી રહ્યું છે એમાંથી કીકીક નમે છે. પહેલેલાઓ નોકર નારણકાકા જ બધું તુએ કરે છે. જેલમાંથી આવ્યા પછી બાજુ સુધી તો મામાને ત્યાં રહેતી હતી. આ જાને જુવાનીઆએ કંઈ કરવા માગે છે. હું તો ઘર નજી છું. બાજુ. ”

અરુણે જોયું-સુવતાનું મો'એના કાઈ રંજનને બરાબર મળતું આવે છે. તેનું શરીર એટલું જ મજબૂત છતાં જ મો'કામક હતું. તેવી જ આંખો, તેનું જ કપાળ અને એનું દેશનું પણ તેનું રંજન જોયું ! સુવતા જાણે એને અતીતના સ્વપ્નમય દિવસોમાં ધાસી મળે. બાજુ તો પછી મટેનલ પછી એ એટલા માણસ થયો છે; પાછળ ફરીને પણ જોવાને વખત નથી. છતાં જ આજની આ સંજવાત જલમક પ્રકાશમાં પડ્યા નહીની ડાલી ઉપરથી જતાં એને વિદાયીશબ્દના દિવસો શાદ આવ્યા વખર રસા નહીં. આ જ પમાતીરે

કેટલી વારના આવવા જતા, કેટલાય દિવસોની કેટલીય સુખરમ્યતિઓ ! સુવતા પણ એમની સાથે આવતી. અરુણ-રજન વચ્ચે તો એને કાંઈ જાતનો ભેગાવ જ ન હતો. આજે એ એમણીસ વર્ષની સુવિને જોઈને અરુણ વિચારવા લાગ્યો—એ એને કેટલો રનેક કરતો, અને પછી આ કેટલા ૫ વર્ષ એને બૂલી પણ ગયો. આજે એને એકલી તથા જોડવાસને લઈને ડીંગા પડી ગયેલી જોઈ અરુણને ખૂબ જ લાગી આવ્યું.

સુવતા બોલી: “માર વરસ પછી આખાને અરુણ-દા ? બોલો, તે વખતે તો હું ૫ આવડી અમથી હતી !” અરુણ હસ્યો. એને માફ આવ્યું, એ ત્રયો તે દિવસે સુવતા હસે હસે રહેલી તે. “રહેલી તે માફ આવ્યું કે, સુવિ !” સુવતા હસી, અને માથું જરા ખંજવાળ્યું. અરુણ ચાંત રહ્યો; જાણે અતીતની રમ્યતિએ આ બનેને સ્પર્શ કર્યો.

અરુણ થોડું બોલતો. તેમાં ૫ ભિન્ન-શીલતાને તો બહાર પડવા દેતો જ નહોતો, સુવતાની લાંબી લાંબી માતો સાંભળતાં જોયેલા એના સુખની કામક્ષતા, બે યોડની પશ્ચવતા અને દષ્ટિની સ્તિગ્ધતા એના મનને કેવી અસર કરી ગયાં એ કદી ૫ બહાર આવ્યું નહોતું.

રાજકારણની વાતચીત વખતે સુવતાને જોઈને અરુણને નવાઈ લાગી. અંખ મોં ઉજાવવા ઘણે આંખે; આવી કાવિયપત ઉપરની નિર્ધારતા, આવો આચારવાદ, અને આવેગ-મય કંદસ્વર—આ બધું જોઈને અરુણને થયું: સુવતા તો સ્વદેશપ્રેમી જુગાડીનું ભાવપ્રતીક છે. જુગે જુગે એ લોકો જ મુક્તિનું સોણાનું જુએ, એમની જ ઉડીપના કમંચીસ પૃથ્વી થડે, બીજાએ એમના સ્વપ્નને આકાર આપે, પરંતુ આવી જાતની સંકુચિતતા અરુણને ગમી નહોતી; એની આન્તર્ભૂતિકતા અને વિશ્વમેત્રીની કાંઈ પણ દલીલ સુવતાને મજે જાતરી જ નહોતી. “તમે લોકો વિચારી તો જુએ, સુવિ” અરુણે કહ્યું: “આ તમારા સંકુચિત દેશપ્રેમ જ વિશ્વમેત્રીની આડે આવ્યા રહે છે. કેમ દેશમાં, જાતિ જાતિમાં, જે મારામારી કાપાકાપી થાય છે, કેટલાય દેશોની સંસ્કૃતિઓ નાશ થાય છે, તેના મૂળમાં આ સંકુચિત દેશપ્રેમ જ રહેલો છે. હું તો સ્વદેશિકતાના ભાવાવેશમાંથી આધુનિક માણસની મુક્તિ ઈચ્છું છું. તે જ નાનાનાના દેશમાં ખર્ચિત થયેલી પૃથ્વી અને જાતિજાતિમાં વિલક્ષિત થયેલો માણસ એમાં એકતા આવશે. મારો દેશ, મારી જાતિ: આ વાત પુરાણી છે, એમ જ વિચારવાનો વખત આવ્યો છે, સુવિ.” સુવિને સમજવું ન હતું. એ તો ડાકું ઘુણાવીને કહે: “પૃથ્વીની મને મજે તેટલી પડી હોય પણ પડેલો મારો દેશ.”

રાજનીતિની બાબતમાં સુવતાના હઠ પૂર્વમ્હો જોઈને અરુણ એને કહે: “તમે જે કમંચન્ય લીધો છે તેમાં દેશની સ્વાધીનતા આજુતાની કમિત જ નથી. તમારી વિચાર-ધારણા મૂળમાં માત્ર પ્રેરકીજ મેજનવાની આધારતા છે. કાંઈ જોતા માથુસે કહ્યું કે આ કશો તો પછી તમે એને સ્વપ્ન જ બનાવી દો.” અરુણના પાંચિયમાં સુવતાને ગ્રહ હતી, તેથી દલીલનો જવાબ ન આપતાં એ બોલ્યો: “We are the dreamers of dreams, અરુણ-દા. માર્યા માણસોનાં સ્વપ્નને સાચાં પડ્યાં છે.” અરુણને ૫ થયું તો ખડું કે વિશ્વમેત્રીની કલ્પના પણ એક સ્વપ્ન જ ને ?

અરુણ વિચારવા લાગ્યો કેમ એ સુવકો અને સુવતા વાત કરતાં દતાં તે વખત વિશે. બેભારતા સ્તિગ્ધ સૌંદર્ય કારણ વખતે, પડાના પાણી ઉપર, આ ત્રણે જખુડકાશોના

કલાકે મુઠી વાતો કરો. 'કર-એમાં હાસ્યમળાંની, સીનેમાં નાટકનાં એકટરોની અથવા વ્યક્તિગત સુખદુઃખની વાતો ન હતી; પરિનિર્ણય, પરચર્યા કે પ્રેમની વાતો પણ ન હતી. અનિર્દિષ્ટ ભવિષ્યતે માટે એક વિહંગતા જ છે. કદાચ એ વિચારોમાં સંકીર્ણતા હશે, પણ એમાંથી જ એક નવી માતૃનાં માણસો પેદા થઈ રહ્યા છે એ અરુચિ નોંધું. બંગાળની કોમિસ અને ચળવળ વિષે એણે બહાર રહ્યા સાંભળ્યું હતું એનાથી વિશેષ દેશમાં આવીને અપ્રયુ. ત્યાં ૫૫ મુક્તિ જ એચાર દોહતોને શેષવાનો પ્રપાત કર્યો; પણ મળ્યા નહો. એઓ બધા જેલમાં હતા. પ્રમોદ મળ્યો. જે આટ. સી. એસ. થવાનો હતો; થઈ ચકત જ-એ પ્રમોદ આજે સવારની કોલેજમાં એકરાઓને શીખવતો હતો. એની જો જેલમાં હતી; હોદ્દાનું - જેમતેમ પોષણ ચાવ. પ્રમોદની સાથે બરાબર વાતચીત પણ થઈ શકી નહો. લાખ સમાસમિતિના કામમાં એ બંધ રહ્યો હતો. બંગાળની હવામાં એક સ્વપ્નનો ભાવ ધેરાયેલો પડેલો એને લાગ્યો. આનંદર્જિતકતાવાદી અરુચિ બહુ આ સ્વપ્નને પિછાની ચડ્યો નહો.

ચત્તર છતાં આ ચર્ચા પછી બંનેનાં મનમાં આ સંધ્યા રંગીન હતી થઈ. અરુચિને થયું; આવી એક ક્ષણ, હોશીગી, જાગૃતી તરુણીના સાદચર્યામાં જ એની જીવનમાંના સુદર બનશે. સુમતા હજી આજે ૫ તેવો જ આંખમાં કેશીર ચાંતાહતી, સરસ જ હતી. અરુચિને જે નવીન લાગ્યું તે એનું પ્રથમ સંદર્શ, ઇન્ડિયન અથવા બુદ્ધી. સુમતા સમજી કે અરુચિને પેલો સુચરીર પ્રેમ હજી એને માટે જમા જ છે. તે સંસારમાં એકલી નથી; નિશ્ચિત થઈને ઠરવાને હામ છે. બાલ્ય કેશીરમાં જ્યાં અરુચિ-કા હતા ત્યાં આજે પણ કાંઈક છે. સુમતાને આટલા દિવસની કોરતા પછી એક અનનુભૂત સિંગલ આનંદ મળ્યો. એ એક વખત બોલી: "બહુ સારી સંધ્યા નીકળી છે નહીં અરુચિ હા? કાલ્ય બહુ કેટલાય દિવસથી સંધ્યા ૫ નોંધ નથી."

બંને ચટનાં ચહેરાં એક જ ગહોરલામાં રહેતાં હતાં. બીજે દિવસે સવાર ૧૧ પહોંચ્યા.

આનંદકેસવ "વગરના આ દિવસે રાજનૈતિક આદિજનની તન્મયતામાં જ-એણે વીતાવ્યા હતા. એક સ્વપ્નની પ્રેમધેર છાંયે એની આંખને દુનિયાની બીજી વસ્તુઓ તરફ જોવા દીધી નથી. કાંઈ પણ ઇચ્છા કે વેદનાએ એના મનને સ્પર્શ કર્યો નથી. પુરુષમિત્ર આ તન્મયતાને પૂરે છે. આ નિઃકલ્પ કુમારીમનની એકચ્છીન વાવપ્રવ-જ્વલને એ લોકો સન્માને છે. મહિમાદે એઓ કહે છે: આવી એકાગ્રતા અને આવે બાવાને જ, એમની ચળવળનો પ્રાણ છે. સુમતા કેટલાય દિવસ સંજવને તોડો નાખીને કેટલીય બહેનોને ચળવળમાં ભેલાની લવે છે. આવી આદર્શવાદી, એકાગ્ર, અકલાન્ત રેકસેન્સિયોનું સ્વર્ગ દોર હોય તે જ સ્વાભાવિક થઈ શકાય એવું બની શકે છે."

આના કોરે રૂપા જીવનના આકાશ નીચે રૂઢ પ્રેમની સંવાળી સાર્વિત લઈને આવ્યો અરુચિ. સુમતાના જીવનમાં તે આ એક મોટા આશીર્વાદ રૂપ હતો: સુમતાએ આ કચારે સ્વોદાહુ તે જ બબર પડી નહો. આ યોદ્ધા દિવસે. બંને જણાએ, કળકૃતીને કિનારે, પતંગોને સમુદ્રકાંઠે, રેલવે યાર્ડમાં, તાજાપાણ એકાંતે રસતે પરસ્પરના સાંજિખમાં સ્વપ્ના

રમ્યા ક્યાં. દિવાર આકાશ, આવામય પૃથ્વી એમનાં વૃષ રસ ગંધ અને વર્ણુથી સુવતાને એક પરિચિત સ્વપ્નદોષકર્મ સર્પ ગયાં. આ રસકાર્યા નવ-અનુભવથી એ પોતાની ભૂતને ભણે ભૂલી રહી છે.

અરુણની રત્નઓ પૂરી ચર્મ. એણે બીજી રત્ન મંગાવી. સુવતાને લીધા વગર એ જવા ઇચ્છતો નથી. કેટલીય વખત મનમાં એક વાત આવ્યા કરતી હતી; પણ એ વેણી જ ફકતો ન હતો: “આલ સુવતા, આપણે સાથે મળી મર જાવીએ.” સંશય એના મનને છોકતો નથી. વનની દરણી આને તો પળાયેલી લાગે છે; પરંતુ, કાણુ કહી શકે છે કે વનનું તેજ ક્યારે આવે ને એને સર્પ જાય? અરુણ પોતાનો પ્રેમ એની આગળ કહી શક્યો નહીં. સુવતાને ભ્રમને એને લાગતું, કાલ્ય ગારા પ્રેમનિવેદનથી આ અપાય વિવાના મનને અશુભિ એતું કંઈ લાગશે તો ?

આ દિવસોમાં સુવતાની આંખો વધુ કાળી, વધુ ભાવમય બની ગઈ, ને એની રૂખી સુંદરતા ધીરેધીરે લાવણ્યરેખાથી તરંગાન્વિત થઈ ગઈ. અરુણની આંખ સામે જાણે કમળકળીનું આ કમપ્રસ્ફુટન હતું. અરુણનું મન ભામરાની માફક એની આશપાસ ઘુંમરવ કર્યા કરે; અને પોતાને ધન્ય માને.

જને સાથે ફરવા ભય: કાઈ દિવસ કહેર છેડેના નિર્જન ગામડીઆ રહેતે. અરુણ પોતાની મુસાફરીની વાતો કરે; સાથેસાથે સુવતાનું મન પણ એ બધા દેશમાં ફરી વળે. ગામડાની પતંગડી, આજુનાં આંખા, જમફળી, નાળંબેરી, સીપારીનાં ઝાડોની છાયા, ધુતુરની ધારે ધારે ફરવું: આને લઈને અરુણને બગેલાનાં મામડાં ખૂબ મળ્યાં. એને યથું દેશમાં આવ્યો તે સાચું થયું. આટલી કમંદોર નિઃકળીના ઉત્તપ દિવસો પછી આવું મુક્તિ-સ્વપ્ન! કાઈ જવાળાદારી નહીં, કાઈ સંપ્રામનો સ્પર્શ નહીં; દિવસો ચાલી જાય છે જાણે નદીના પ્રવાહમાં સરવાળા દોડીએ ગાલી; તેમાં વળી સુધા કરે છે સુવતાનું સાદચર્ય. જાણે પ્રત્યેક પ્રદર એની દમરો કમાઓ અને હાસ્યના સુરમાધુર્યથી ભરેલી છે. સુવતા ધણી વખત અરુણને ધરે આવી બેસી રહેતી. પાછી જાણ ત્યારે જ અરુણને લાગે કે એની નજરથી, કોના ચરણી, અને કોના દેહની સૌરભયી આજુ મર ભરતાર બની ગયું છે. એ જાણે એક ઊંઘા ભરતી અંદર મૂકી જાય છે.

પરંતુ, એને સાથે લઈ જવાની વાત કેમ કરવી એ હજીવ અરુણને મૂક્યું નહીં: સંશય આને પણ ગયો નહીં. વખત આવ્યો છે કે નહીં તે ખબર નથી. અમમય થઈ ગયું તો બધું ધૂળધાણી થઈ જશે. સુવતાની આંખની ચરહતામાં એણે જે સંભ્રમપૂર્ણ વિશ્વાસ જોયો છે તેનો જ એને ભય છે.

એક દિવસ કેવલપામ પહાડ ઉપર અરુણ અને સુવતા પત્રવદુલ મુકેલિપસનાં ઝાડ નીચે બેઠાં છે. સામે ત્યાં સમુદ્ર અને ક્ષિતિજ મળ્યાં છે ત્યાં સુધારત ગાય છે. કહેરના બનકાબાહલથી દર મંદિરનાં આગળામાં આવે દાણે એકબીજાના આગ્નિમયથી બનેલાં મન આવેદનમુખ બની રહ્યાં છે.

અરુણે સુવતાનો એક કાલ પોતાના બોળામાં લીધો. કહે: “સુવિ, માની સાથે

કાસે જાઉં છું. તું ત્યાં અમારી સાથે રહેવા આવ તારા વખર અમારાથી ન રહેવાયો. ”
 પાંદાના અંતરાલમાંથી આકાશને એતી સુવતાએ દૃષ્ટિને અર્પીતિમાલિત રાખીને જ કહ્યું:
 “આવીશ.” આ પછી થું બોલતું એ અરુણને યત્નું નહીં. માત્ર એકવાર સુવતાને
 હાથ એણે પોતાને મોઝે ચાપ્યો. પોતાના પેટની વાત કહેવાઈ કે નહીં અથવા સુવતા
 બરાબર સમજ કે નહીં એ એને સમગ્રમયું નહીં.

એ લોકો બ્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે રસોડામાં અરુણની મા પાસે આવીને સુવતા
 કહે: “માસીમા, હું તમારી સાથે લાહોર આવીશ.” અરુણની માને ખૂબ આનંદ થયો.
 એ કહે: “હા બહેન, જરૂર ચાલ. એ દેશની હવાપાણી ધણી સારી છે, ત્યાં થોડા દિવસ
 રહીશ તો તારું શરીર ધણું સરસ થઈ જશે.”

સુવતા બાળકીની આંક કસીને બોલી: “એ શું બોલ્યાં, માસીમા! મારા શરીરને
 શું થયું છે જે? તે સિવાય મેં કશું, આવીશ; ને તમે કશું, થોડા દિવસ રહેજે પણ હું
 તો ખૂબ રહેવાની છું.” અરુણની મા કહીને કહે: “સાંભળો ગાંડીની વાત! તારી
 મરજી થાય ત્યાં સુધી રહેજે. કેટલી વખત અમારી સાથે રહેવા મેં તને કહ્યું; પણ
 તું જ સાંભળે નહીં ને!” સુવતા કહે: “રહીશરહો. રહેવા કહેજું તેણું થું! આજે
 કહીને—” સુત્રિ, અમારી સાથે જ તું રહે. ” પણ બાપુ, આપણને તો રાંધતા આવડે નહીં.
 એ ધમાક આપણથી ન થાય.” અરુણની મા બોલી: “એટલું તો મેં કાઠૂર પાસે કેટલાય
 દિવસથી માગ્યું છે. આજે કેલે દિવસે તે પૂરું પાડ્યું?” એની ચિખ્કે હાથ મૂક્યો. મ
 મૂક્યો ત્યાં તો એ ઘરમાંથી નીકળી ગઈ. અરુણની માએ કસીને ખૂસ પાડી: “સુવતા,
 સાંભળ તો બહેન.” સુવતા વરન્દા ઊઠીને ચ બામલી હતી.

અરુણે બધું સંભળ્યું. પલાયનરત સુવતાનાં આખ-સુખનો એક આનંદાનુભવ
 અપવ્રતા અને ચકનભંગીએ એને કહી દીધું: “તારી અંકડી વાતો સુવતાનાં મન સુધી
 પહોંચી ગઈ છે. તારા અંતરનું આવેલન મંજૂર થઈ ગયું છે.”

મંદ જ્યોત્સ્નામાં ત્યારે પોતાના ધરના નાના બાળમાં એ આવ્યો ત્યારે એને થયું:
 પૃથ્વી કેટલી સુંદર છે; માત્ર જીવનું પણ કેટલું સુંદર છે. જે સુવતાને એ આજે છે તે
 સુવતા એને મળી છે. જાણે એને મન માપ છે કે બધાને બોધાવીને જામ પાડીને કહ્યું:
 ‘મોરી સુવતા એને મળી છે. મારો પ્રેમ ધન્ય થયો છે.’

તે રાત્રે સુવતા ચૂતાં પહેલાં જારી પાસે આવીને વિચારવા લાગી: ‘આહા, આજે
 કેટલાય દિવસે માનું જીવન સાધ્યું છે.’ જાણે એને કેવી ચ મદામૂલી મીજ મળી છે.
 એક જ આકાશ નીચે આરો વરષટ જ્યોત્સ્નામ્તાને પૃથ્વી ઉપર તે અને અરુણ. કેવો
 સુંદર અવસર. આજ સુધીના એના કર્મવૃત્ત દિવસો દુઃખ થઈને જતા રહ્યા. એ જાણે
 નહીન માધુરીપૂર્ણ પૃથ્વી ઉપર આવી પડો. એ પૃથ્વી ઉપર સર્વ કાંઈને કાંઈને બોલો છે
 એનો અરુણ. જે એ તામચંપાની ફૂલો અરુણ એનો વેણીમાં ખોરમાં હતો તે કાંઈને એ
 શાસે આકાશવા લાગી.

લાહેરમાં અરુણનું ઘર, માઠી અને બીજી વૈષ્ણવ નોંધતે સુવતા વિરિમત સમ્ર મળ. આવા દેશમાં એટલા પગીયો પૂજા મનોહર લાગ્યો. માઠીની પાળ બાંધીને બનાવેલી તળાવડીમાં કમળ ફૂટતાં હતાં. બાજુમાં નામદામાં પુષ્પો ફરેલી કુંજ; અને બાજમાં હમ્મેદનલા ફૂલ ! અમિતગત મહેલસો, ઉચ્ચ સિંહિત સમાજ, આનું સુન્દર ઘર અને એની સ્વતંત્રતા. આ બધા વચ્ચે પોતાનું જીવન જરો એ સુવતાને મનોહર લાગ્યું.

એક દિવસ એણે અરુણને કહ્યું: “ બધું કુંજો વેડી તમે મોઢા મળા હો, બડ-બાંચે એ વિષે અને બધું કહ્યું છે. તમારા કુદિનમાં મેં તમને કશો પશુ મદદ નથી કરી. તે જીવન સાથે તો મારો કેઈ સંયોગ જ હતો નહીં; તેથી તમારા આ વૈભવનો વચ્ચે આવી પડતાં મને સંકોચ થાય છે. ”

અરુણ હસ્યો: “ હવે તો તારી હાજરીથી જ આ બધું સાધક કર. ”

કેટલાક વિસા પડી સુવતાને લાગ્યું: અહીં આ સુરમિઅર્થો વૈભવ જ નથી. અહીં એક બાજુબગત પણ છે; તે છે સોસાપટી. અરુણના મળા મિત્રો ઈંગ્લેંડ જઈ આવેલા અને ઉચ્ચ પદે પહેરેલા હતા. મહિલાઓ પણ આધુનિક જ આવડી એમનાં સૌજન્ય સિદ્ધાચાર અમૂઢ; વાતચીત વિવેકચિન્તન બધું જ મૂખી નવ્ય એવું; એ નોંધને સુવતાને મળું કે એ ડાહ્ય નવીન જગતમાં આવી પડી છે. એમનાં લીક્ષ્ય સુધ્ધિ અને મજીદ ઘાન જીજ્ઞાસ આવતાં એમની આન્તરગતીય પ્રજો ઉપરની ચર્ચાથી. લોમ ઓફ નેઇનસ, પાલમિટ, મોરક રેન્ડક અથવા અગ્રેજ અને એટી-નેઇનસ સાદિત્ય એ એમના ચર્ચા વિષયો રહેતા.

આ બધા વચ્ચે એક્લી પડેલી સુવતા જ્યારે વિચાર કરે છે ત્યારે એને લાગે છે: મળે એ ભારતવર્ષની બહાર જઈ પાર છે. અહીં પહેરવેશ, આચાર, ખાનપાન અને ભાષા એ બધું જ વિરેશી હતું ! ત્યાં ઢિંદી, ઉર્દૂ કે બંગાળીથી કાઢી ગયે ત્યાં પણ અગ્રેજો જ વપરાય ! હા, આ બધું ખૂબ સ્વાભાવિક મળ મળું છે; એમાં સિદ્ધાસુરુચિનો અભાવ માન્ય નથી; ઉમ કે અશોકન એવું કંઈ શોખનું ન જડે વૈરચિત્રતાને એ લોકોએ એવી અપનાવી લીધી છે કે સુવતા નવાઈ પામી. આ લોકો પોતાના જ દેશવાસી છે એ સુવતા માનો શકી નહીં. ભારતદેશની ડાહ્ય સમસ્તા વિષે એઓ કદાચ વાતચીત કરે તો એને દુઃકમાં જ પતાવતા. રાજનૈતિક અગવળ વિષે એત્રજ વાક્ય બોલી શકત રહેતાં મન એમના બહિષ્કારી; દરિ એમની ઈંગ્લેંડ-અમેરિકા ઉપર, એઓ એટલા બધા આન્તર્ગતિક હતા કે સ્વદેશ કરીને ય કોઈ વસ્તુ છે એ એઓ ભૂલી મળા હતા. સુવતાનાં સ્વદેશપ્રેમ ઉપર એમને માત્ર સ્નેહમિશ્રિત અનુકંષા જ હતી. એ તો હાહરવાદ છે એમ એઓ માનતા.

દેશનાં, યતિધર્મ સમાજનાં એમને બંધન નથી. પોતાના વર્ગની 'સોસાપટી' એ જ એમનો સમાજ. દેશની જમીન ઉપર રહેવા છતાં ય દેશનાં સુખદુઃખ કે આશા-આકાંક્ષા એમને અસર જ કરતાં નથી. એમની વિદ્યા અથવા અસાધારણ યાનને માનવા છતાં ય સુવતા આ બધું સમજ શકી નહીં. એને મળું, પશ્ચિમની ઉત્તમવલ્લતાથી આ લોકો એટલા બધા આધિગા મળ મળા છે કે એમની દષ્ટિમાં સ્વદેશ વિરિમદર મળ મળો છે. અરુણની આન્તર્ગતિતાની પણ એ આલોચના કરતી; અને તે માત્ર પણ એ મતને સ્વીકાર જ કરી શકી નહીં.

ચારે જણુના અગ્રણ્ય એકપર પાડી ડીનર, નાચ્યાન વગેરેના ચનોસુખ આપો-
જનમાંથી તથા અરુણાચલ, અરવલ પ્રેમમાંથી પણ મળી રાખે દુવતાને ગરીબ કારતમાતાનો
અવાજ ભણે અરુણાચલ સંભળાયા ન કરેલો. દરેકને ને દરેકને કાંઈ ને કાંઈ વાતના
દમિતમાંથી એને થવા કરતું કે એની દિશા આ નથી, આ નથી

અરુણ સુવતાને બહુ સારી રીતે રાખતો. એનો ઓરડો એકદમ સુસજ્જ, એને માટે
નેપથ્ય એટલાં હાસદાસીઓ; કયાંય પણ તુટિ આવવા લીધો ન હતો. કદાચ તુટિ
હોય તો જ એમાંથી રરેતો કરી બધા પેસી જાય. પોતાના નિગ્રાહમાં જે ઉત્તમવચના, જે
સંખીત, જે સૌન્દર્ય અરુણે આપ્યાં છે તે માટે સુવતા કૃતાપ છે તો કય મ રાજિના
પુખ્તમનિષ્ઠિ અધિકારમાં, એના નિયંત્રિત અને સુખિ વચ્ચેના રચ્ચતા, એને કાંઈ
અનિર્દિષ્ટ વેદના રક્ષ આવે છે !

‘સિવિલ એન્ડ મિલિટરી મેજેસ્ટ્રેટ’, ‘એડમીનિસ્ટ્રેટીવ’ વગેરે જ છાપાં અરુણ અને મિત્રો
વાંચતા. સુવતા એ તરફ પાન જ રક્ષ કરતી નહોતી. ‘દોમ્યુન’માં હુંદલાઈન મોતી એટલે
એને કંઈ કંઈ થઈ આવતું. એથી જ લાગે કે એણે દિન-દુરતાનની અંદર છે. તંત્રીને/મ
અંચલા કાંઈક લેખથી સુવતા ખૂબ જ મંચળ જતી જતી.

સાંજને વખતે અચારે રાજનૈતિક અર્થેથી ચાલતી ત્યારે અરુણ સુવતાની અંદર
ફેફકાર ભેગા લાગ્યા. સુવતા કાંઈ ચર્ચાની અંદર, પામ લેતી નહોતી તો ન એની નજર
ઉપરથી અરુણને કંઈક ફેર જણાયો. આંખ હજી મ તેવી જ સરસ; પણ કાંઈ પાતથી
વધુ તેજસ્વી જતી જતી. અચારે ત્યારે કાંઈસરી વિરુદ્ધ વાત ચાલતો ત્યારે એના
અંગની રેખારેખા કંઈક જતી જતી અરુણે ભેદ ભણે એના દડ અંધાએલ હોય ઉપર
કાંઈ પ્રતિક્ષા બંધાતી એના ભેવામાં આવી. અરુણ મચ્છરોયો. રોહાશ્વસુખ્યા બંદિની વચ્ચે
દરિદ્રીને વનતું તેણે આવી પહોંચ્યું કે સું ? અરુણે એક ધીમે ધરે પેસાડવાનો વાન ક્યો
જે રેસેલિકા સુવતાને હવાકાશ જ મળતો ન હતો !

અરુણની મા પ્રાંચામાંથી શુભદિન ભેગા પ્રવલ કરતી હતી. એ વાત એણે સુવતાને
કહી. સુવતા જવાબમાં એણે : “સારું. જેવી તમારી મરજી.” આટલાથી મ અરુણને કારેસો
આપ્યો નહોતો. રાજનૈતિક અધિકારની છાયાથી સુવતાને કટમાક દિવસ ફેર રાખી કાઢાય ?
એનું મન તો થણું જ સમગ્ર અને રપજીવિતન : કાંઈ પણ આપાને આ અવમુખતા બાંધી
અંતરે એનો ફેફસો વધી જ નીકળે, વળી રાજનૈતિક મતમતારથી પણ એમની વચ્ચે
બેઠ પડે જ. પણ સુવતાને એ એવા મામતો ન હતો. આગની સ્વપ્નરંગીન પુરવીને એ
રેસેલિકા ચલા જ કેમ કે ? અરુણ જેમ જેમ વિચાર કરે છે તેમ તેમ અંચલ જતી જાય છે.

પરના વરંકામાં રેલિંગ ઉપર કાર રમી-સવારના અરુણ તેજમાં જનકીન સંત
રતા ઉપર નેતી હજી તાણ જ હોતી સુવતા કીલી છે. બહુ ફરથી પ્રભાતફેરીના સંગી-
તને અચાજ સંભળાયા કરે છે. સુવતા ઉત્કળું રક્ષ ગઈ. કાપા અગ્નિ, વાણી અરુણે
જતાં આ માનમાં સ્વરોહિતાને અતિપરિચિત સૂર એને જણાઈ આવ્યો. મોડીવારમાં તો
એણે શરમસ આવતું નેનું : કટકાક પુરુષો, કટલીક ઓઝા-નિરંગી. વચ જીલ્લા કરે છે !

અરુણ પાસે આવીને બેસો. એને સુવતાએ. પૂછ્યું : “આ લોકો ક્યાં જાય છે ?”
“એડમીનિસ્ટ્રેટીવ” “કેમ ?” “એ કોઈ નિયંત્રિતવતા આગની રચ્ચિત મનાવવા, મન્ય છે.”

સુખતા જોણે સ્વપ્ન જોવા મંડી. પોતાનામાં કંઈક તોષી રહી હોય જોવી બની ગઈ. અન્યમનરક સુખતાના મોં ઉપર આજો દિવસ આંચળ જોઈને અરુણ સુબ્દ થઈ ગયો.

સાંજને વખતે પાંચે ગીતનો અવાજ સાંજાણીને ઝેઝો બહાર આવો જીભા રહ્યાં. સવારવાણું સરખસ પાણું ફૂં છે. કેટલાંકને ક્યાંયે પાટા છે; કેટલાંકની આંખ સૂઝે આવી છે; કેટલાંકના હાથ ઝેળીમાં બધાયા છે. સરખસ ધીરે ધીરે જલું રહ્યું.

અરુણ સુખતાનો એક હાથ પકડીને બોલ્યો: “સુવિ, આ બૂલ કારેલો રરતો છે. આ આરીરિક પાતના નિરર્થક છે. માત્ર આટલા પાછા ફર્યા છે. કેટલાક નેલમ! ગયા છે; કેટલાક હોસ્પિટલમાં; કેટલાક તો અર્થ છે, એમ સાંભળ્યું. આ દુઃખ સહેવાથી દેશપ્રેમ બતાવતો દશે; પણ દેશની યુક્તિ આ રરતે ન જ આવશે. મોટા પ્રકોને અર્થોટ સાથે જમણે લો તો આવા નાના પ્રકો આપોઆપ જ ઉઠી જશે. તારી સહનુભૂતિ આ અળખ પ્રત્યે છે; તેથી કહું છું: આ રરતો શૂત કારેલો છે; આ સ્વદેશપ્રેમની દિવાલો સાંકડી છે; એ જ રરતો ડોમ્યુનિસમનો.”

સુખતાએ આટલું જ કહ્યું: “ભવિષ્યના આવનારા મોટા સંપ્રામને માટે આ તો ફળવણી છે દેશનો Morale કેટલો વધે છે?”

અરુણે સુખતાનો હાથ દબાવ્યો. બોલ્યો: “સુવિ, સીએનો કમ્માર્થ પુરુષો ક્યાંયે હોઈ જ શકે નહીં. રાજનીતિ નહીં પણ સમાજનીતિ એ જ નારીનું ક્ષેત્ર. તમારામાંની. અકેક એક એક સમાજ બદી શકે છે. દેશનું ભાવિ તમારા હાથમાં છે. તમે જ ન્યાયે બહાર જીભા રહેશે ત્યારે શામ કરી ડાણું! એક આખી પ્રજાનું કલ્થર તમે ભવિષ્યના હાથમાં આપી શકો છો.” સુખતાએ બવાળ આપ્યો નહીં. અરુણને ખબરે માથું ટેકવી નિઃશબ્દ ઊભી રહી.

તે રાત્રે પોતાના નર્તમાન જીવન સાથે એણે કંઈપણ આદર્શજીવન સરખાવતાં સુખતાનો સંપાત તીવ્ર થઈ ગયો. મણા દિવસથી ઉધાસી ન હતી તે રવિબાણુની કવિતા હાઈને બેઠી. તેમાંથી એક દેશસેવિકા બાધીની ચિહ્નો મળી આવી: “તારી પાસેથી અમે પણી આજ્ઞા રાખી હતી; પરંતુ આંખ સામે જ તારું ગાનચિત્ર સૂઝ્યું જોવાનું કુશાગ્ર મને મળ્યું.”

માનસિક યુદ્ધ? સાથે જ!! આદર્શ વિચ્યુત, કમ્મદોન, અણસ જીવન. સાથે જ પોતાના ફળ માટે તો એ ખરેખર જ કહેતાય, ફળ માટે તો એ બોલાયેલું સંતાન જ ને! શું અરુણનું દેશનતિ-સમાજદોન ખંધમંડળ જ એને માટે ખડું સ્થાન છે? આ આદર્શવ્યુતિ શું એનું પતન નથી? દેશનાયક કહે છે: “ભાષ્યજ્ઞેન જહાં આવો.” અરુણ કહે છે: “આરી પાસે રહે.” આ બેમાં ક્યાનું શું? પ્રદર્શીય કહું!! જે વ્યથા આજસુધી અરપટ હતી તે સૂરપટ ચઈ ગઈ.

બીજો દિવસે સવારે અરુણ અને સુખતા વરનામાં જીભા છે. સુખતા થાકતી સાગતી હતી. મોં શુષ્ક અને વિવર્ણ. સરખસની રાહ જોતાં હતાં. સામે જ અરુણેસ થઈ રહ્યો છે. અધકાર બેઠીને પ્રકાશદેવનો રમ આવી પહોંચવાની તૈયારીમાં છે. વિઠાસો-મુખ રાવરકત વર્ણજીવાથી આજ્ઞા પામેલું આજ્ઞાક કાઈ મદાન ગનાવની આજ્ઞા આપી રહ્યું છે.

બણીવાર પછી સરખમ આવી પહોંચ્યું. જાને એમાં બહુ જ એમાં માણસો હતાં. કેટલાય દિવસની ધરપકડથી સ્વયંસેવકોની સંખ્યા ઘટી ગઈ છે, અરજો કહ્યું: "દોષદોષ સંખ્યા ઘટતી જાય છે. યારીરિક મારતા બંધે બહુ જ નીકળી ગયા છે." એમના ધર પાસે આવી બધાંએ વહેમાવરખ પોષાણું.

સુવતા અંકલ બની ગઈ. આરતે આરતે એણે કહ્યું: "હું ગઈ છું." પછી એણે ઓળી ખાદીની આદરનો છેડો સરીર ઉપર તાણી લીધો અને ઝાપી પગને નીચે ઊતરી ગઈ! અરજુ હાથ લંબાવતો પૂછતો રહ્યો: "ક્યાં જાય છે, સુવતા?" સુવતાએ આવેગમય સ્વરે કહ્યું: "જવા દો, મને જવા દો." અરજુ હાથ પાછો ખેંચી લીધો. સુવતા સરખમ સાથે મળી ગઈ.

ચોડીવાર પછી મોટર લઈને, અરજુ સરખમ પાસે આવ્યો. ઊતરીને ખૂબ મારી: "સુવતા, પાછી આવ." સુવતા સરખમને મોખરે ગ્રેડો પકડીને ઊભી હતી. એની સ્વમમય દષ્ટિ બંધે આજુબાજુનું જાડું બેઠોને દૂર ભેઈ રહી છે; ક્યાંમાં વાળ કીચા કરે છે, દંછ જાગરજાગ્રત સુખ ઉપર એકે જાવો-માદ છે. અરજુ બોલાવી તે એણે સળિશવું કે નહીં તે જણાવ્યું નહોતું. અરજુ લણી વખત બોલાવો પણ સુવતા પાછી ફરી નહીં. અરજુને યશ્ન: આને અનુસરવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. એને રસદળપનમાં બંધિવાનો પ્રયાસ પણ અર્થહીન છે. આસક્તિ વગરની આ મિર પલાયનપરા એના જીવનમાંથી સંપૂર્ણ અંતર્દિલ ધઈ ગઈ. રક્તરંગી પૂરતી અને આકાશ એને મટે વિવર્ણ થઈ ગયાં.

સુવતાના સુવાના ચોરડામાં અરજુ ગયો. સુવતા સ્વં હોલો તે દંછ બહુધાઈ આવતું હતું. ચોરડાની ક્યાંમાં એક ઓળી સીરમ અને ચક્ર ઉખ્ખતાર જણાઈ આવતાં હતાં. સામેની રિયાજ ઉપર એના લીલાની છાપી પાસે મધીછાની રીંગેકૂચ વાળો છાપી હતો તેની નીચે સુવતાએ લખ્યું હતું: "પતન અવસુદય બન્ધુર પન્થો, જુગજુગ મારિત જલો" મહામાણુ દસતા હતા, બંધુ હોતા હોય: "મારી પાસેથી લઈ લેવો હતો તારે? જન્મું?"

અરજુ વેદનાથી ઉચ્છેદિત બની ગયો. બોલવા સાગ્રેહ: "હે બન્ધુર સંવાસો, આ તમારો હાથે લાખ્યા નરનારીને મુગ્ધ કર્યા છે. તમારું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા કેટલાય દેવગદો તરજુ પ્રાણીએ આત્માદૃતિ દીધી છે! તમે કેટલા નિષ્કૂર છો એ કાણ જાણે છે? તમારું સ્વપ્ન સિદ્ધ થાય એટલા માટે આને શાંતિ મારું બીવત્તવન; વિવર્ણ થઈ ગયારી પૂરતી; બંધ થઈ ગયારી મારા જીવનની અંદાસેલગીતિકા! !"

અરજુની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. જે દૂધ એણે મઈ કાલે સુવતાની વેણીમાં ગૂંથ્યાં હતાં તે આજે ત્યાં પડ્યાં હતાં. એ તિમતોરજ દૂધ ઉપર એનાં એવજ આંસુ ટપક્યાં.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિબંધ

‘સુન્દરમ’

[માગદાર વર્ષ ૨૦૦૪ થી માલ]

અમારે હવે વત'માનકાલની એકાદમ પાસે આવી પહોંચ્યા છીએ. હેઠ્ઠા લખનાર સો વરસના માળમાં આપણે નિબંધ અનેક રૂપે અને અનેક પ્રદેશોમાં વિકસે છે. મયાળાની હાથકી પામશે પહેરીને, આદિ મધ્ય અંતની પદ્ધતિસર લખાવટની ક્વાલિટી કરતા યુગ લક્ષરી સિપાઈની માંડી એતરોમાં ફરવા નીકળેલા રમતિયાળ છતાં એકાદમ અને અનેકાદમ માનસવાળા કપાસે બાજરીએ રજળતા શાખીન મનમોહ દિવાળી જેવાં અનેક વેશ તેણે ધારણ કર્યા છે. ધૂમોત્તના સ્વાત્મક ‘રજકણી’થી માંડી, ગિજુસાહનાં મનન અને વિજયરાયનાં પહેલાં પાન જેવી એકેક પેરમાફની કે પૂછની રમનાઓ ધારણ કરતો, મણિલાલ, આનંદશંકર, ત્રીધીજી અને કાકાની એકેક બબ્બે પૂછતા તત્ત્વમંત્રીરે કે કલ્પનાસમૃદ્ધ સ્વરૂપે પ્રગટતો તે પાકાની ‘કાબની શક્તિ’ જેવી દૃઢ પ્રત્યેષવાળી વિરતૂત રચનાઓમાં પહોંચ્યા છે. સંસારસુધારો, રાજ્યકારણ, કર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિવેચન, સમાજજીવન, પ્રકૃતિ, ધુરાંતરત્વ, વિદ્યાન એમ માનવજાતના અને ઊર્મિના દરેક પ્રદેશમાં તેણે વિચરણ કર્યું છે. સામયિકોનો ફળો.

મત્તાજીની થેઠે આજે પણ તે સામયિક દ્વારા વિકસી રહ્યો છે, અને આપણા ખીચતા જતા પત્રકારિત્વની સાથે તેમાં નવા નવા અવિસારિયા પણ થતા બધ છે. આપણા સામયિકોમાં જેણે નિબંધનું સ્વરૂપ પદ્ધતિસર રીતે વિકસાવ્યું હોય તેવું એક માત્ર માસિક ‘કુમાર’ છે. પોતાની વાચનસામગ્રીનાં અંગેને અવશિષ્ટ યોગનાંપૂર્વક યોજીને તેને છિટ્તાની એકસરખી ઊંચાઈ પર વરસોથી ઢાંચો રહેતો આ પત્રે ચિત્રણા અને કાવ્યના કોમતો સંસ્કાર કીમતી પ્રમને આપવા સાથે જીવનચરિત્ર અને વિદ્યાન, વ્યાવાસ તથા પ્રતિદાસ-જીવેળના વિવિધ સેખા સેક્ટોની સંખ્યામાં આપ્યા છે. વસ્તુમધાન એવાં આ લખાણે યુવાન માનસને છતી સે તેવી કલ્પનાત્મક અને સાહિત્ય હતાએવાળાં નેત્રાં છે. અને એ લખાણોના અનેક લેખકો આપણા નિબંધસાહિત્યમાં માનાર્થ રચનાના અધિકારી છે. પ્રવાસ, વ્યાવાસ અને જાસ તે પંખોએ વિશેના અપૂર્વ સેખોને, ઉદાહરાર ચમત્કારી રીતે લખનાર હરિનારાયણ આચાર્ય, વિદ્યાનની કીમતો માહિતોવાળાં લખાણે લખનાર કાન્તિલાલ પંડ્યા, રેવારાકર રોમપુરા અને યશવંત નાયક, પ્રવાસ અને ઐતિહાસિક સંશોધનનાં લખાણે આપનાર જીવન અભવાસી અમૃત વ. પંડ્યા, અને જીવનચરિત્રોની સામગ્રીને કલાત્મક ઉદાહરો રજૂ કરનાર અને બીજા પણ બહુ વિષયોને એકસરખી અભ્યાસસમૃદ્ધિથી નિરૂપનાર ફકિરો કલમગજ અસોક હુધી, એ માસિકની તેધા તથા કળા અને કળાકારોની ચર્ચા કરતા સેજો લખનાર રવિશંકર શાવળ અને હેન્ટે તે જવા સેખોનું સંપાદન કરનાર અને પાસ પાછળ રહીને એ લખાણોને નિમ્નપત્રો માટાર આકાર આપનાર બસુભાઈ શાવળ એ આ માસિકને અંગે બન્નેનો વિવિધ લેખસામગ્રીના લખનારાઓમાંના મુખ્ય છે. કમળા જેવા દુરના ખૂણામાં રહીને પણ

વરસે લગી 'નવચેતન' માસિક દ્વારા આંધ્રી વિદ્યુત્તરસે વિવિધ પ્રકારની હળવી લેખસામગ્રી આપી છે. પણ તેમાં હારવરસના અમુક લેખો સિવાય જ્ઞાન ખેત્રે તેણે કાંઈ ખાસ અંશ કે લેખો જોવા મળતા નથી.

સાપ્તાહિકની દુનિયામાં આવતાં પોતાના જૂનગલીન મારવધી સ્મરણીય રહેલું 'ગુજરાતી', હવે નામશેષ થયેલું 'સૌરાષ્ટ્ર' અને દિનપત્રિક નહીં સમૃદ્ધિ અને જોડી સાહિત્યિક શિષ્ટતા ધારણ કરતું 'પ્રજાજ્યુ' આપણું ખ્યાન ખેત્રે છે. ગુજરાતી પત્રકારિત્વના વિદ્યાસભા 'ગુજરાતી'ના કીમતી કાળો અણીતો છે. વરસે લગી એ સાપ્તાહિક ગુજરાતની શિષ્ટ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું એકમાત્ર પ્રતિનિધિ રહ્યું હતું. એનું સંપાદન યોગનાપૂર્વક થતું હતું. એમાં આવતા 'ગર હોગ રંગ' જેવા નર્મમર્મપ્રધાન અંગે તથા અંદરના અભાસપૂર્ણ લેખો નિર્ગંધના પ્રકારને પોતપોતાની રીતે સમૃદ્ધ કરતાં હતાં તેની અંકગણિક 'સાહિત્ય પૂર્તિ' તથા હીવાળી અંગ્રાની અભાસપૂર્ણ લેખોની કીમતી સામગ્રી આપતા રહ્યા હતા. 'સૌરાષ્ટ્ર' આકસ્મિકતાથી રીતીના તજ લેખકો આપ્યા : અમૃતલાલ શેઠ, કલકલાક કલકારી અને ઝલેરચંદ મેઘાણી એ ત્રણમાંથી મેઘાણીની કલમ વધારે પ્રદે અને દક્ષિણ ગુજરાતી રચનાઓ આપી ચકી છે. મેઘાણીનું કાવ્ય અનેક શિષ્યોમાં થઈ છે. તેમાંથી નિર્ગંધપ્રકાર રીતે તેમનું લખાણ લોકસાહિત્યના અભાસમાં અને 'કલમ અને કિતાબ'ની સાહિત્યની અને વિવેચનની કટારોમાં ખાસ ખીલ્યું છે. તેમની રંગદર્શી અને કાલ કરતી રીતી જે વિષયને ઘડે છે તેને અમુક પ્રકારના ઉત્તમગથી યતનગતો કરી શકે છે. વિસરાઈ મહેલા લોકસાહિત્યને તેમણે ધરીકે તે રચતું જીવંતગમતું કેન્દ્ર બનાવી આપ્યું. 'જન્મજ્યમિ'માં 'કલમ અને કિતાબ'ના સાપ્તાહિક અવલોકન વિભાગ હાથમાં લઈ તેમણે સાહિત્ય-વિવેચનને લોકપ્રિય કર્યું. તેમના નિર્ણયો હમેશાં રીતીકરવા જેવા ન હોય છતાં સાહિત્યકર્તાનાં કેટલાંક સત્યો સહજજ્યુદ્ધિથી તેમને હાથ મડી ગયાં છે. ગુજરાતના તથા ગુજરાત બહારનાં સાહિત્યોમાં તેમનું વિવિધ શ્રેણીમાં પરિભ્રમણ તેમની શૈલીના કેટલાંક આકર્ષક નિર્ણયો ઉત્પન્ન કરી ચલ્યું છે. 'પ્રજાજ્યુ' સાપ્તાહિકની સારથે સંકળાયેલી કલમ સુનીકાલે વ. શાહુની છે. તેમની શાંત અને સૌમ્ય શિષ્ટ શૈલી તેમના લખાણને નવજીવનનાં લખાણોની પૂજા નહીં લાવી મૂકે છે. તેમને હાથે ચકાર અને મેરુનાં ઉપનામે લખાણો વિવેચનપ્રધાન ખાસ અંગે, સૌથી વિશેષે તે અકારાત્મક વાણી, તથા અવારનવાર દેખાતી અને કુપ્રસંગી રહેતી 'હું, ચાણી અને અકારામાઈ'ની ત્રિપુટિના વ્યવહાર તેમની કટાક્ષકિતના તથા સદૃશ સુદૃઢમતાના ઉત્તમ આલિંગનો છે.

સંસારસંધારના વિષયને ચર્ચતા 'ન્યોતિધર' વાંચકમાં મટુલાલ દુનિ કલમ તંત્રીની તેજ રૂપે તથા છૂટક ચર્ચાઓ અને 'અનુભવ નવનીત' જેવા પ્રસંગોમાં શાંત અને ખીર શૈલીથી વસ્તુની રજૂઆત કરે છે. આજના કાળમાં પ્રતિષ્ઠિત ચક્ર ગરેલી શિષ્ટ ભાવનાઓમાં પણ તત્ત્વના જે અતિરેક અને વિપ્રતિજ્ઞા આવે છે તે પ્રત્યે નિખાલસ અને નિર્ગંધ રીતે ખ્યાન ખેત્રનાં કાવ્ય તેમણે આરંભ્યું છે. આજના જમાનાની બધી બાલુઓ પ્રત્યે વધારે પડીચક્ર હૃદયે કામ કરતું તાલુ' મરસિય 'દેખા' છે. અંધીરાદ અને સમાજગ્રાહના એકાંગી અતિરેક, ભાવનાની વિપ્રતિજ્ઞા વિટંબનાઓ, અને વિવિધ પ્રકારની આત્મપ્રતારણા-

જાને તે હળવીમંજીર કટાક્ષમયતાથી સ્પર્શે છે. સ્વ. નવલરામ ત્રિવેદી, જુના મહા, અને તેના સંપાદક જયન્તિ દલાલ એ માસિકના આવા કદમજાનનેમંની મુખ્ય છે. દલાલની કલમમાં એક રીતનું પ્રદસ્ત્ર લાખન છે. અને નવી રીતની આવંશરિકતા અને હતા છે. તેમના 'પાછાયા' 'પમદંડી' મંની રેખાચિત્રોમાં તેમની ખાસ શક્તિ જોવા મળે છે.

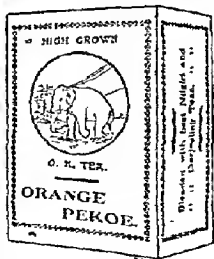
આજના જુનાન કવિઓ અને વાર્તાકારો પણ એક કે બીજી રીતે ચલ લખે છે, અને વિવેચન કરે છે. ચંદ્રવદન મહેતા, સ્નેહરશ્મિ, મનસુખલાલ, બેટાર્ક, સુ-દરમ, ઉમાશંકર અને બીજા ધણા અવારનવાર અઘાં કદમ ચલાવી વિવેચનો પ્રવેશો કે નિમંષા એવું એવું લખે છે. દરેકની પાસે વૈનકિતક મરેલવાળી શૈલી છે, અને તેઓ ધારે તો વસ્તુપ્રધાન અને કલ્પનાપ્રધાન એ બન્ને પ્રકારમાં આકર્ષક નિબંધો રચી શકે તેમ છે. પણ તેમની શક્તિ શુદ્ધ સર્જનાત્મક પ્રવાહોમાં આધારે તો વધારે વહેતી લાગે છે.

* * *

[આ પછીના છેવટના બાય તરીકે, આ લેખમાળામાં પહેલો પ્રસિદ્ધ ચર્ચેલો લેખ (સં. ૨૦૦૪ આવૃત્તિ અંકમાં) વર્ણવેલ. આ લેખમાળામાં છેવટના લઘુમ તરીકે, ઉપસંહાર તરીકે, તે લખાયેલો; પણ છપાયેલો સૌથી પહેલો. એટલે સંપાદક માટે તે દલે પછી ફરીથી લખી જવો.

આ આખો લેખમાળો 'પ્રસ્થાન' માં પ્રસિદ્ધ કરવા આવવા બદલ અમે બાપ 'સુ-દરમ' ના આભારો છીએ.—સંપાદક]

[સમાપ્ત.]

આ ની

ખ રી લ હે જ ત

મેળવવા માટે

ઓ. કે. ટી

ની વિશિષ્ટતા તરીકે

એકી અવાળે વખણાયેલી

આ કે. એરેન્જ પેકે

આ પીઓ.

એન-સ : જહાંગીર બ્રથર્સ : સ્ટાન સામે : અમદાવાદ

અમે આકાશનાં પંખી,
જહન અનંત જોધી પાર જાનાં ઊપડ્યાં પંથી,
અમે આકાશનાં પંખી.
અમે ધરતી યહી જીયાં,
છતાં અંતઃકરણ અમ પૃથ્વી-જનતા સંગમાં ધમતાં
હૃદયમાં પ્રીછતાં સુખદુઃખ સહુનાં, તે સુખો ભેષ
સહા વરસાવતાં મીઠાં જિજ્ઞાસી હાસ્યની ધારા,
અને ધરતી તણાં નર-નારને દુઃખે યતો દુઃખી
અમે આકાશનાં પંખી.

જગત નર-નારનાં પાપો
સુગોધો જે ઝિંદગી છે પૃથ્વીએ આકાશના યાપો
ધરીને કંઈ પણ રેણુ કુળાની સૃષ્ટિથી છેડાં!—
અને ધરતી પર પાછાં
અમે સ્વર્ગ-ગતો તોડી કિનારા લાવણું જ્ઞેનો
પુનિત સત્પુણના, કિલ્લીલતા, પાવક, પ્રણય રંગી
અમે આકાશનાં પંખી.

પડળી નયને ચહે જગને,
જહન અંધાર છાયે દશદિશે,
સહન-રાત્રિ સમ અહિં સુનકાર પૃથ્વીને પટે—
ત્યારે અમે
સૂર્ય ચંદ્ર કિરણથી ચે લીજળાં
સૂર્યા-ઉપાધી અધિકતર સૌન્દર્ય રંગે નીતયાં
સ્વર્ગીય તેજઃ કિરણ જે હૃદયે ભર્ષા.
તેના અખંડિત ધોધ દેહવશું જો
તારકાણે ધરતી પર
સો ગંધ જત-ઉર-દારને લેકી, ત્યહી
જ્યોતિ અનરત પ્રકટ્યો, ઉઠ્યો ઉર ઉર અજહળો.
સુગ-સુગોધી માનવી જેને રહ્યાં જંખી
અમે આકાશનાં પંખી.

લીંઝાતી પાંખ, ને આજે અને આજે અમે પાંદતાં,
સકલ મર્યાદ સૃષ્ટિની વિદારી તીર શાં આહવાં;
અમારા મન્ય પડકારે શુભાગી બંધને હઠતાં
અમારા વિવચના આનંદ્યમાં પડવમ રહ્યાં. બજતાં
સમીરની ચંડ શક્તિ પાંખમાં અમં વીજશી, ચમકે
અમારી આંખડી બ્રહ્માંડનાં ઉર માપના તસજી,
અમે ધન પિંજરે લાંગી
જડત્વે રેશનારી વાસના જડમૂળથી ત્યાગી
હવે સ્વાતંત્ર્ય ઘેર્લ, વિશ્વમાં ના દેખાંતો પાંધી,
અમે આકાશનાં પાંખી.

અમારાં ગાનના સૂરે
અમારા પાપને તાને
અમે પ્રકટાવશું જે જ્યોત તેના તેજની સાને,
નવલ પાંખો ધરો ધરતીય બનશે સ્વર્ગની સંગી.
અમે આકાશનાં પાંખી.
મહન આનંદ્ય વીંધી પાર અર્ધાં ઊપડ્યાં પાંધી,
અમે આકાશનાં પાંખી.

ક્ર

અનુસંધાન પૃ. ૧૮૮ નું આલુ]

સ્વપ્રસાનની સાથે જ સરખાવે સકામ એમ છે. ગાંધીજીનું જન્મ તેમની જામના એક
માનવીના હાથે નીપજ્યું છે એ દુનિવાના ઇતિવાસમાં એક બીજું મહાન આત્મઅભિદાન છે.
તેમના અવસાનથી કેવળ અમારા ઘરમાં જ નહિ, પણ આખા દેશમાં, બહારે આખી
દુનિવામાં ધોધનું વાદળ જવાઈ ગયું છે. જેઓએ ગાંધીજીને નજરે નિહાળ્યા નહિ હોય તેઓ
પણ તેમના અવસાન ઉપર અચ્છ સારી રહ્યા છે.

અમારા લેખમાં ગાંધીજી માટે પૂજ્ય લાવના જાગી હતી અને ધીમે ધીમે અમને એવું
લાગવા માંડ્યું હતું કે ગાંધીજીને માગે જ સાચો છે અમારાં અખબારો આ નવા બળની
પ્રશંસા કરતા ધર્મા હતાં. દિંદે તેમના દરબારી પણી સિદ્ધિઓ મેળવી છે. જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો
વચ્ચે જાગેલા તીવ્ર મતભેદોને શાંતિભર્તી માગે ઉકેલવાના ગાંધીજીના પ્રમાણોની અમે બધાં
પ્રશંસા કરતા ધર્મા હતાં. આ તમકકે દુનિવા દિંદે પાસેથી સૌની અપેક્ષા રાખે છે તે પ્રત્યેક
દિંદે સૌ અને પુરુષ સમજી શે. દિંદે આને એક નવું જ સ્થાન મેળવ્યું છે. બધા લેખો
માટે દિંદે એક પ્રતીક સમાન છે.

['સુજ્ઞાતે સમાચાર'માંથી]

અમુચિદાના એક સામય નહીં અમારા સાંત કર માટે તે દિવસ અન્ય દિવસ જેવો જ જોયો. અને તે દિવસે વહેલાં જીવ્યાં હતાં કરણ કે આગેાને એકે દુર આવેલી સાળામાં અમારે મોકલવાનાં હતાં. અને નાસ્તો કરવાના ટેમણ માટે એક અને દમેચરી માફક વાતો કરવા લાગ્યાં. બાંરીની અંદાર જરફના પક નમ્રા હતા અને આમણ મુખરો રંગનું દિવિગેચર થતું હતું. આગેાને કામ લાગ્યો કે આજે કદાચ વધુ વરસાદ પડશે.

એવામાં એકએક મારા પતિ અને ન્યાં મેં હતાં ત્યાં આગેા. તેમની મુખાકૃતિ ગંભીર હતી. તેમણે કહ્યું: “ રેડિયેન્સાં દમણું જ એક બપોરે સમાચારની જાહેરાત થઈ. ”

અમે બધાં તેમના તરફ ફર્યાં અને શોકજનક સમાચાર સાંભળ્યાં કે “ ગાંધીજીનું અવસાન થયું છે. ”

દિવસી દમણે માલમ દુર આવેલા એક અમેરિકન કુટુંબ ઉપર આ સમાચારે શી અસર ઉપજાવી હતી તેના ખ્યાલ હું દિવસી પ્રજાને આપના છું. હું ગાંધીજીનું અવસાન કેવી રીતે થયું તેની ખૂબી વિગતો અને સાંભળ્યાં. એ મૃત્યુ સાધનથી કે સામાન્ય મૃત્યુ નહોતું. શાંતિદૂત સમા અને જેણે પોતાનું સમય જીવન પોતાના દેશપ્રેમની સેવામાં જ વ્યતીત કર્યું હતું એવા ગાંધીજીનું અવસાન થયું. અમારા કલ્પના મુજબ આખમાં એક સાથે કહ્યું: “ દુનિયામાં કોઈને બંદૂક ખનાવતાં જ ન આવડી હોત તો કેવું સારું થાત ? ”

અમારામાંથી કોઈએ કદી ગાંધીજીનાં દર્શન કર્યાં નથી. અમે તમારે દિવે ગયેલાં તમારે તેઓ જોવામાં હતાં પરંતુ અમે બધાં તેમનાંથી પરિચિત હતાં. અમારાં બાળકો પણ તેમની મુખાકૃતિથી તેઓ જાણે અમારા ઘરમાં જ રહેતાં હોય તેવી રીતે સુપરિચિત હતાં. અમારે માટે ગાંધીજી દુનિયાની મધ્યમીકી વિમુક્તિઓમાંના એક હતાં. અને સત્યને માટે જીવનના એક મહાપુરુષ હતાં.

તેમના જીવનનું શું મહત્ત્વ હતું ? અને તેમના અવસાનની શી અસર થશે તે વિષે અમે પ્રશ્ન કર્યા કરી. ગાંધીજી દિવસ એક નેતા હતાં એ માટે અમે મંગાળ છીએ અને એક દિવસે કાચે તેમનું અવસાન થયું એ માટે અમે દિવે. તરફ સહાનુમતિ દર્શાવીએ છીએ. અમે સાંતિપૂર્વક પણ ખિન્નહૃદયે અમારા દેનિક કામે વળગ્યાં.

અમારા દેશમાં ગાંધીજીના જીવન વિષે ભોડામાં મહું જ કુરુક્ષેત્ર છે એ જાણી તમને દિવસમાં મહું આશ્ચર્ય થશે. આ સમાચાર જાણ્યા પછી હું કપોડે બહાર નીકળી તમારે સતામાં અને એક બેઠન મળ્યો. અને શેકી તેણે પૂછ્યું: “ દુનિયામાં બધા માણસો ગાંધીજીને એક જના માણસ તરીકે જાણતા હતા. તો પછી એમને આ માટે આ રીતે મારી નાખવામાં આવ્યા ? ” મેં મહું દલામું. તેણે એક જીડા નિસાસો ફૂટતાં બંધાવ્યું: “ જાણ સને જે રીતે મારી નાખવામાં આવ્યા તે જ રીતે ગાંધીજીની પણ દિવસોએ કરવા કરી. ”

એ બેઠને સત્ય હકોક્ત જણાવી. ગાંધીજીના અવસાનને પ્રયુ ખિરતના

જોતાં બહુમાં રે બાપુ ! તારાં આવાં પ્રયાણ !
 એ રે ભારતના પ્રાણ !
 મધકરિયે નાવ ચંબી, છોડી ચાલ્યો સુકાન,
 એ રે ભારતના પ્રાણ !
 લાખો નયનોની આંધ, કાંઠે ઉરનો ઉભય,
 ખૂંચ્યો દીપ, આજે નિરખું હૈયાં હતાંય.
 યંબી અવનિ આઘાતે, અંખાતું આસમાન-એ રે ભારતનાં

તારી હાઠેથી બાપુ ! દિગ્ગાજો ડાઘિયા ને
 ડાઘા કેં છુટ્તીઓના તાજ,
 સતની સમશેર વીંચી ચાલ્યો તું સંત ! તારો
 આલમમાં ગાજિયો અવાજ.
 તારા તપથી અહીં બહુમાં મોઘેરાં સુહિતગાન-એ રે ભારતનાં

પ્રલયના પૂર સામે જીવો તું પાળ જાંધી,
 હુનિયા ચર્ધ કંગ, બાપુ ! જીવા રોડીને આંધી.
 તારા આતમના તેજે યંબાળ્યા તેં તુફાન-એ રે ભારતનાં

ચાલ્યો રે તપસી કરીને કાયાના પિંજરા ખાલી,
 છેલ્લી આહુતિ ચર્ધને હંસ મારો બાંધી,
 શાં શાં સ્વપ્નો અધૂરાં મેલી દોષાં પ્રયાણ-એ રે ભારતનાં

વિશ્વના તાત ! હજવે જાંધીને ગોઠ દેલો,
 બાંધી નહિ છાંદીમાં એલો તે શાંતિ દેલો.
 આવે છે તારી પાસે માનવનો તારવુકાર,
 આવે છે રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતાનો સરજનકાર;
 સૃષ્ટિ સરજીને તેં ના દીઠાં આવાં બલિદાન-એ રે ભારતનાં
 મધકરિયે નાવ ચંબી, છોડી ચાલ્યો સુકાન,
 એ રે ભારતના પ્રાણ !

અન્ય અંજલિઓ

ગૌતમ બુદ્ધ પછીથી સૌથી મહાન હિંદી અને હજુ પછીના દુનિયાના સૌથી મહાન પુરુષ ગાંધીજી હતા.

આ અધિકારક્ષમાં દિવસોમાં આપણને મદદ કરી શકે તેવા તેઓ જ એકમાત્ર પ્રકારના હિંદી હતા. હું આશા રાખું છું કે પ્રેમ, સત્ય અને અહિંસાની તેમની ભાવના આપણને દોરશે.

આ કસ્ટો બતાવથી હું તો આગો જ બની ગયા છું. હિંદી એકતા આતર સૌથી હમણાં, સૌથી મહાન નેતા અને રાષ્ટ્રપિતાજી પોતાની બતની કુરબાની આપી છે.

માનવ ઇતિહાસના કેટલાક શ્રેષ્ઠ માનવીઓની 'દત્તપારાઓ'ને હાથે હતથ થયેલી છે. પોતાના જીવનના ભયની આવા બતાવે બહુ હતી; છતાં તેમની જેમ ડાર્ફ જે ભયની સામે આગો તિરસ્કાર બતાવ્યો નથી. તેમની મહાન સિદ્ધિ હતી હવે આપણે, શરીરો, નિરાશારો અને તરછાડાયેલાઓના તેઓ સાથી હતા.

માનવતા સામે ભયંકરમાં ભયંકર યુદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. દુનિયાએ એક મહાન પુરુષ યુગાવ્યો છે.

આપણી પેઢી કે જેણે 'દિ'સાના શેતાન' દિટલરનો અર્થ જોયો છે તેણે અહિંસાના મહામાનવનો અર્થ પણ જોયો છે. આ દુનિયામાં કદાચ બીજા ગાંધી પેઢી નહોં થાય. દુનિયાના ભુવનો સામે લડતા આ પવિત્ર શ્રદ્ધ પુરુષનું રમરમ માનવગત લાંબા સમય માટે રાખશે.

આ માનવીય પુરુષના અવિચારી ખૂન કરતાં વધુ ક્રાંતિકારી કાષ્ટ બતાવ તાજેતરના ઇતિહાસમાં બન્યો નથી. ગાંધીજી એવા અમંબરામાંના એક હતા કે જેઓ પોતાના જમાનાથી વધુ આમળ વધેલા હોય છે.

આપણા દેશ અને સમગ્ર જગતને પ્રશસિત કરનાર અપાત ખુદાઈ ગાંધી છે. ખૂનીની ઝાળોએ મહામાનવના શરીરને જ નહોં, પણ હિંદુમત્તના હૃદયને જ વીધી નાખ્યું છે.

ડા. રદામ પ્રસાદ મુખર્જી

અને લાજે છે કે દુનિયા રસાતલ મધ છે. પીડિતોનાં દુઃખ-દર્શનો કદે એવું હવે કાણ રહ્યું છે! મુશ્કેલીઓ વખતે અને એમની જ પાસે માર્ગદર્શન માટે જતા હતા. અને એમણે અમને કહી નિરાશ નથી કર્યા. એ દિલ! રમી જીલ, રમી જીલ; તારું હૃદય ફાટી ભય એવું આક્રંક કરી લે.

મદાત્મા ગાંધીજી પરના આજુબાતક હુમલાથી અને કબજોથી વર્ણવી ન શકાય તેવો આપણે લાગ્યો છે. નાતેશીમકુન્ડ—વિચારી ન શકાય તેવું બની ગયું છે. આપણા યુગનો આ સૌથી પવિત્ર, ઉત્કૃષ્ટ અને પ્રેરણાદાયક પુરુષ પાગલ માણસના હોખોના ભેગ ચર્ચ પડે તે જ નવાને છે કે મોદેરીસ—જેને ડેર પીતું પાયું હતું—કે હજુ ચિરલ—જેને ખીલાથી જકાતું પાયું હતું—તેમના વખતથી. આપણે હજુ સુધમાં નયા. અદરેશ થતા-જતા શૂતકાળના એક માત્ર પ્રતીક સમા મદાત્મા ગાંધીજી હવે દયાત નથી. આપણે તેના શરીરનો નાશ કર્યો, પરંતુ તેમનાં અંદરની સત્ય અને પ્રેરનો દેશે જ્યોતની રાશની છુટાવી નહીં શકાય. દુનિયા તેના સતો માટે ક્યારે સલામત બનશે! બન્ને સંરચનો. આખી દુનિયા શીખે કે ને આપણે દિ'સા, ફરતા અને અપોધુધોમાં ખુદી ન જવું હોય તો મદાત્મા ગાંધીજી જેના માટે છે. આ અને મહી તે સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન અધિકારમાં અત્ય રહેલો પ્રકાશ છે જ. અને આખરે એવો વિશ્વ થશે.

શ્રી અરવિંદ શ્યામ

મેલેરિયા ?

તમારો શત્રુ છે

લંઝાની એલ્ફેટો પીલ્સ

મેલેરિયાન શત્રુ છે

આજથી જ વાપરી મેલેરિયાનો નાશ કરો.

આ ગોળીઓ સખ્ત પર્ણ, કાલમેધ, કુટકી, વગેરે ઉત્તમ જ્વરનાશક ઓષધોમાંથી બનાવેલી છે. હજારો કુટુંબો, ધર્મદા દવાખાનાં, ઘેરો, હાક્ટરો વગેરેમાં ક્લોનાઇનની જગ્યાએ છૂટથી વપરાય છે. ૬ કે ૧૨ ગોળીથી તાવ ઊતરી જાય છે. કિંમત ૪૨ ગોળીના રૂા. ૦-૬-૦ તોફા ૧૦ (ગોળી ૫૦૦)ના રૂા. ૩-૮-૦

ડાં ઝા ફા મ્ સી લી૦ : ડાં ઝા. (ઉ. શુભશત)

સ્ટોડીસ્ટ : એસ. રમણ એન્ડ કું. : ગાંધીરાડ, અમદાવાદ

રામતીર્થ પ્રાહી તેલ

સ્વેચ્છાશયક નં. ૧૦

મધ્યમનાં જ્ઞાનતંત્રો બળવાન બને છે, ધોળા લાળ કાળા થાય છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે અને ટોચમાં વાળ વોથે છે, જોડો મટે છે, શાદશક્તિ અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે. ગાંઠ નિકા આવે છે, માથાનો દુઃખાવો મટે છે. દરેક કલ્પનાં બહેનો, પુરુષો અને જાળકો માટે મહાન ફાયદો કરનાર છે. મોટી બાટલીના રૂા. ૩-૮-૦ જાનની બાટલીના રૂા. ૨)

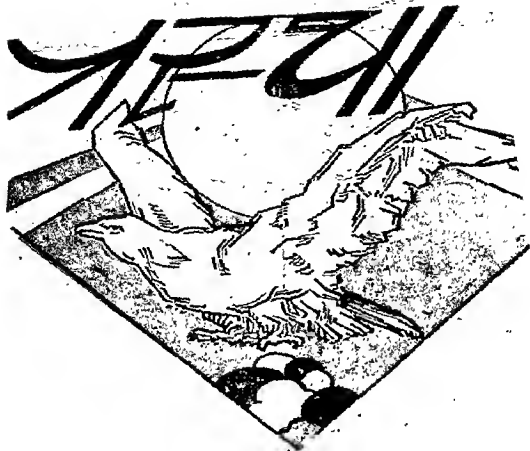
: અધે મળે છે

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સો-કલકર્ટ રોડ, સુબર્ષ-૪

પ્રકાશક : રણજીતજી સુરભાઈ મિલિ : ૧૨ બ, સારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જનકલાલ શાહ : નવપ્રસાદ બિં. પ્રેક્ષ, લીમટા રોડ, અમદાવાદના. ૨૮-૨-૪૮

भाषा [राज निरुप] तन्त्री
 रामनारायण विद्यनाथ पाठक

मंत्रालय :
 राजस्थान सरकार

હિંદીમાં ફોટોગ્રાફીંગ

માણસ વિદ્યોત અણુઓ અને પદાર્થોમાં પુનર્જન્મ પામી શકે છે. અત્યંત સ્વચ્છ અને સ્વચ્છ હોય તેવા લોકોમાં વિદ્યોત અણુઓની માણસ પદાર્થોમાં સ્વચ્છતા જાય છે.

વિદ્યોત અણુઓની સ્વચ્છતાની વેગળું જાકાર્ણ સ્વચ્છતાનું સુગંધિત કેસ્ટર ઓઇલ વાપરી જોયે સધાય છે.

જોઈ, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા : સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા.

જોઈ, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા : સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા.

સ્વચ્છતાનું સુગંધિત કેસ્ટર ઓઇલ

ઉત્તમ અને અણુઓ
સ્વચ્છતા ઓઇલ મોલ્ડ લીમીટેડ, વડોદરા, મુંબઈ.

વિદ્યોત અણુઓ : મેસર્સ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા પ્રોપ્રિયેટરી સિંકોર્પોરેશન લિ.
પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૨૮ : દેસીદા મિલના ઠાકાઉ-કર્મા : અમદાવાદ

ક પ્રસ્થાન - પ્રકાશનો ક

કોલેસ્ટોય અન્થાવલિ

સરસ્વતી અન્થમાળા

પ્રેમનો દંભ	૨-૮-૦
નવો અવતાર ભા. ૧ થી ૩	૬-૦-૦
દષ્ટિ પરિવર્તન	૨-૮-૦
કથાવલિ ભા. ૨	૨-૮-૦
સમસુખ	૨-૮-૦

શ્રીસ્વીન્દ્ર અન્થાવલિ

વતુરજ અને બે બહેનો	૨-૮-૦
નોકાકુળી	૪-૦-૦

મુલુક અન્થાવલિ

કાન્તિકાવળી આનંદપાલા. ૧-૨	૫-૦-૦
બાતાં આસોપાલપ	૩-૦-૦
દ્વિવેદની વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦
સમપ્રપચ	૫-૦-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

શિયાળું પકવર	૪-૦-૦
મુખમર નેા ઉપાસ	૩-૦-૦
સાનરમતી	૨-૮-૦
ખાદાની ખાર	૪-૦-૦
દિનચર્યા	૩-૦-૦
મ.પી મહિમહોસન અંક	૨-૮-૦
ચુખત અને બીજ વાતો	૨-૮-૦
રાહીદેને સ દેસ	૧-૮-૦
શમ અને કુખ્ય	૧-૦-૦
કજ અને મહાવીર	૧-૦-૦
તમને બે નહિ સમન્દમ	૦-૧૨-૦

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૬-૦
અમેરિકાનું સ્વા. યુદ્ધ	૦-૮-૦
કાન્તિ	૦-૧૨-૦
કાન્તિકાવળી સત્ર	૦-૬-૦
હિસ્ટોરો સુકિતચત્ર	૦-૧૨-૦
વીરની હાકલ	૧-૮-૦
ભા. ૨	૦-૬-૦
દારનિર્દેશ અને સ્વરાજ	૦-૮-૦
મંથીકુચ આલંબ	૨-૦-૦
સુદાઈ દિલ	૦-૬-૦
શકિત. કમળ	૦-૬-૦
કાન્તિને મારી	૦-૮-૦
રૂપિયાનું આદ	૦-૮-૦
પરદેશી કાપડની દુરીશાઈ	૦-૧૨-૦
અવતરો	૧-૦-૦
કામા ભગતની કડવી વાણી	૧-૦-૦
મિન્ના બિલમાઈ	૧-૦-૦
કળકુળ	૦-૬-૦
કન્યાને પત્રો	૦-૧૨-૦
છબનચર્યા	૧-૦-૦
નવન સિયાખાં ડોકિયું	૧-૦-૦
મીન નખાલની વાતો	૧-૦-૦
વરીભાઈને યુનો	૦-૬-૦
બોલ્સોવકમ અને બીજ વાતો	૦-૧૨-૦
સત્ર કે પ્રપચ ?	૧-૦-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૧૨-૦
શામવા	૦-૬-૦
આપણો આદાર	૦-૧૨-૦
નિરિસોળ આશુ	૧-૦-૦
શીમદ રાજ્યદ્ર છબનકળા	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ, મદિર, અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દ્રષ્ટિપૂર્વક ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૫

ફાગણ : ૨૦૦૩

અંક ૫

શબ્દો

ઉમાશંકર જોષી

‘અમે જોસી રહેશું, કવિ, સહુ અમે શબ્દ વસમા,
મુખે રહેશું મૂંગા; મુખ કરી દઈ બંધ, હરખે
નિકાળી તો રહેશું વહન કવિતાનું તુલ; રખે
કરે ચિંતા, બહેણે પડી જ રહીશું પચ્ચર સમા.’

‘ખરા એ રહો જોવા ધડક સખણા સુઘિભરમાં !
પ્રવાસી હો ચાહે જરણી કરવા પાર અમધી
જરી મારો, ત્યાં તો મગર જની જાલો જ પગદો !’

‘અમીને ના પાછા દેન કરશે કાચ-કબર.
અમે જન્મ્યા કોઈ રસિક તણી જીલે, તલસતા
મનુષ્યોને હૈયે સતત રમવા ! લેય પડશે
અમારાં ત્યાં તારો શબ્દવજુજારે ન ખબરે.’

‘રહો ! જાણ્યું સીંચે સરકો કપરા હો અવસરે
જુમની બાંધેલા પયબધવચે તૂટી પડતા.
અમે લૂંટારી ત્યાં રહી નિરખવી પાઠ અજો.’

૧૯૨૨-૧૯૪૭

[ત્રીજી વાક્ય]

૩

તિતિક્ષા

સહનં સર્વદુઃસ્થાનામપ્રતીકારપૂર્વકમ્ ।

ચિન્તાવિપાદરહિવં સા તિતિક્ષા નિગચ્છે ॥

*

“Vice is a monster of such frightful mien,
As to be hated needs to be seen;
Yet seen too oft, familiar with its face,
We first admire, then pity, then embrace.”

*

પ્રકાશ : આપણી હેઠલી વાતચીતમાં આર્થિક સલામતી અને સામાજિક સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ પછી પ્રેમસાત્રાત્મ્યની ભાવનાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હતું. આ ભાવના વૈદિક સુગંધી, કીતરી આવી છે અને આપણાં ધર્મ અને નીતિનાં વિધાનોમાં તેમ જ જીવનના અવધારમાં જોતજોત યર્થ મળે છે. આથી જોમ નથી ભાગતું કે, વૈદિક કાળના લોકો આપણા કરતાં કેટલા મજા ઉત્કૃષ્ટ અને સારી હશે! અને જો તેમ હોય, તો આપણે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિના પંથે જીવાને બદલે માંધીજી કહે છે, તેમ પ્રાચીન સમયના સરજ સામ જીવન તરફ અને પ્રાચીન સમયના ધાર્મિક અને નૈતિક તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતિ ખોરેકે કરવી જોઈએ.

સુધીર : માનવી જીવન પુરાતન કાળથી અધિકાધિક વિકાસ પામતું જાય છે. તે પ્રકૃતિનો નિયમ સર્વમાન્ય અચેત્તો કેમય છે. માટે પુરાતન સંસ્કૃતિ અને જીવનની રહેણી-કરણી કરતાં આપણે કીતરતી કદામાં છીએ, તેમ માનવાને સમજ પ્રમાણ નથી.

પ્રકાશ : પહેલાંના લોકો આપણા કરતાં વિશેષ સુખી, શાંતિપ્રિય અને જ્ઞાનંદમગ્ન હતા, તેમાં અરાપણ શંકા નથી. તે લોકોએ ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં મહાન પ્રગતિ સાધી હતી. હાલની જોમ સર્વવર્ગનાં સર્વેશ નહોતાં.

હુશિદુર : ખરી વાત છે. જો માંધીજીએ દસાંબેલાં નીતિ, પ્રાર્થના, ઇશ્વરનો કર, અધિક્ષા, સદિપ્ત્યના, પ્રેમ વગેરે જીવનનાં તત્ત્વોનું સુસ્થાંકન યોગ્ય પ્રમાણમાં નહિ કરીએ, તો આપણો જિનિષાત જ ચલાનો. વૈદિક સમાજ કેવો સુખી અને નીતિમાન હશે! તેવા સમાજની ભૂમિકા પર પહેલેજવાનો માર્ગ આજે માંધીજી તેમની નોઆખાતીની તપશ્ચર્યા દ્વારા દિનંદને અને અખિલ વિશ્વને જતાવી રહ્યા છે. આવી તપશ્ચર્યાથી જ

સૂચિત, શાંતિ અને સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ થઈ શકે, નહિ કે તમારા કુલ્યજન્યુર સમાજનાં કે સામાજિકાં.

સતીન : વેદમુજનો સમાજ કેવો હતો, તેનું ચિન્ન આપણે ઐતિહાસિક પદ્ધતિથી તપાસીએ, તેના સાથ પરચિયેતિ સમગ્રમ. તેમ જ વેદોમાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યના જન્મનું જો. પ્રતિપાદન કરવામાં આણું છે, તે સમજાવું થશે. વેદમુજ અને બ્રાહ્મણ્યુગમાં સમાજના વિચારો કેવા હતા, તે શ્રુતિ સ્મૃતિમાંથી આપણે તારવવા થશે.

હરિહર : તેમાં તાર્કિકતા કે શંકાકુલકાને સ્થાન જ નથી. બ્રહ્માના બ્રહ્મમાંથી વેદવાણી ઉપસી ચલેલી છે, તે સંપૂર્ણ જ હોય. વેદ બનાવે છે.

સુધીર : નહિ. આવી પ્રમાણરહિત માન્યતા તમારી જોઈએ. દિગ્ગજ અને રાધાકૃષ્ણનું જોવા મળેલ પડિતો વેદને સમજાવી શકાયો જાય છે. કેટલાક જો હનુર વાળું, કેટલાક પાંચ હનુર વાળું અને કેટલાક તેથી પણ વધારે વાળું-વેદના ઉત્પત્તિકાળને આપે છે. બનાવે કાળની કલ્પના વર્જનીય છે. હરણુ વેદ માનવી દટ્ટાચાર્યે બનાવેલા છે. અને તેમના બ્રહ્મા વિચારો અને કલ્પનાઓ તત્કાલીન જ્ઞાન અને સામાજિક જીવનની મર્યાદાઓ બદલે છે.

સતીન : હરક નાગરિકને પેતાના દેસ માટે પ્રેમ અને અભિમાન હોય છે. સંદેશના શૂલકાળને કલ્પનામય આશૂલશૂરી કલ્પમારે છે, અને “જનું તેલું સોનું” એવી માન્યતાને વશ થવા પામે છે. હાલના પ્રાગતિક વૈજ્ઞાનિકો વિશ્વને આધિભૌતિક જ માને છે. તેઓ કહે છે કે : “પ્રથમ પ્રકૃતિ, પછી મન થા પ્રકૃત.” “First there is Matter, thereafter and therefrom Man and Mind.” આનું તેમનું વિધાન આપણને અલ્પ ભાગશે. પરંતુ આપણાં શાસ્ત્રોમાં એવું જ વિધાન કદાવચમાં આવ્યું હોય, તે તે તરફ આપણને દોહા કે રામ નહિ થાય. કૅપનિયર કહે છે :

અગ્રમનઃ અક્ષરઃ સંભૂતઃ । અખતવાદશુઃ । વાચોરમિતઃ । અત્વેરાપઃ ।
અદ્રવઃ પ્રથિવી । પ્રથિમ્યા ઔપચયઃ । ઔપચીમ્યોઽન્તમ્ ।
અગ્રાદ્યુત્પત્તઃ ॥ તૈલ્લરીએપનિવદ્—૨-૧

તે જ પ્રમાણે ગીતા કહે છે—

અગ્રાદ્યચન્નિભૂતાનિ પર્જન્વાદ્યર્ચમયઃ ।
ચક્રાદ્યનર્વદિ પર્જન્વો ચક્રઃ કર્મસામુદયઃ ॥ ગીતા ૩-૧૪
કર્મ બ્રહ્મીદ્રવં વિદિત્ત્વ મગ્નકલ્પસુદયમ્ । ગીતા. ૩-૧૫

પુરુષના-મનુષ્યના-મા જાતના ઉદ્ભાવને ક્રમે કઈ આવનાથી અપનાવશો ? અને તેમાંથી કેવાં અનુમાન કરવા પ્રયુક્ત થશે ?

પ્રકાશ : તમે શાસ્ત્રમાંથી અવનરજી સંભળાવ્યાં તેા ઠીક, પરંતુ આખરે તેા બ્રાહ્મણ આત્મામાંથી અને કર્મ બ્રહ્મમાંથી ઉદ્ભવેલાં વર્ણવ્યાં છે, તે તમે જૂની બુદ્ધિ છે.

સતીત્વ : જે રીતે ઉપયુક્ત વિધાનનો અર્થ તમે કહ્યો છે, તેથી હું જુદો પદ્ધતિ અર્થ કહવા છત્તું છું. હું એમ કહેવા માગું છું કે, મનુષ્ય પર્લ-પર્લથી, અન્નપર્લથી, પ્રકૃતિપર્લથી ઉદ્ભૂત પ્રાણી છે, માટે પ્રકૃતિના નિયમોને અનુસરે છે. તેણે પોતાના જીવનનું નિયમન કરવું જોઈએ અને આ નિયમન ક્રમશઃ વિચારપૂર્વક, કૃતિસંહિત ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર ચઢાવી આખરે ઉચ્ચતમ આત્માનુભૂતિમાં પહોંચાડવાનું છે. ત્યારે આવશ્યક વસ્તુ એ છે કે, આપણું આધુનિક જીવન એવી રીતે બતાવ કરવું કે જેથી પ્રકૃતિના નિયમાનુસાર આપણે અંતિમ ધોર-દૃષ્ટાંતીત જાગ્રમાન-તરફ સફળ પ્રયાણ કરી શકીએ. આ પ્રકારની જીવનયાત્રા કરવામાં કયા પ્રકારનાં વિધો રસ્તામાં નક્કા છે, તેનો જ્ઞાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વૈદિક સમાજમાં જીજ્ઞાસો નહોતી, તેમ માનવાને કારણ નથી.

હરિહર : તમે તો વૈદિક સમાજને પણ અપૂર્ણ અને અર્થહીન માનતા હો તેવું લાગે છે. આ તમારી એક જાનની વિધર્મી રજવણીનું પરિણામ છે. આજકાલનો સમાજ પ્રાયશઃ ધર્મવિમુખ બનતો જાય છે.

પ્રકાશ : એમ નહિ. વૈદિક સમાજ પ્રત્યેની સતીત્વની દૃષ્ટિમાં જે શંકા યા અસંતોષ લાગે છે, તેનાં પ્રમાણે આપણે જાણવાં જોઈએ.

સતીત્વ : તમે જાણો છો કે, ઐતિહાસિક અને વૈદિક મનુષ્યને પ્રકૃતિ અને તેનાં બળાનુજ્ઞાન અત્યંત હતું. પરિણામે પ્રકૃતિની અનેક ધટનાઓને સચેતન સ્વરૂપ આશંકી, દેવ-દેવીઓની કલ્પનાસંહિત તેણે સરજી. આ કલ્પનાસંહિતા સર્જનમાં સામાજિક અને આર્થિક અસ્થિતા પોતાના જાગ પૂરતા પ્રમાણમાં બળવતી. 'દેવ' શબ્દના અનેક અર્થ ધરાવવામાં આવે છે તેમાંનો એક એ છે કે, દેવ એટલે જ્ઞાન આપનાર.

દેવો રાજાઃ ॥ નિવૃત્ત : ૭-૧૫.

વિજ્ઞાનો જર્મ સર્વોને પોતાના જેવાં કલ્પવાની વૃત્તિ આખા માનવસમાજમાં અર્થ દેસકાળમાં હોય છે, જેથી પ્રકૃતિની સર્જને કર્તૃત્વ આશંકવાની માનસિક તરંગ પડી જાય છે. પાણી માનવી જીવનને ફેટવું બધું જરૂરી છે, તે સૌ જાણે જાય છે. તેના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે ઇન્દ્રને કલ્પી તેની પ્રાર્થના કેવા રૂપમાં થાય છે, તે સાંકળો :

“અગ્નિ યે દક્ષિણમિન્દ્ર દક્ષે વલયકો વલયવે વલયામ્ । વિદ્મા દિ ત્વા ગોપતિ ઘાઘ ગોતામસ્ત્યં વિદ્યે વપ્તં સર્વે દાઃ ॥ યગ્વેદુઃ ૧૦ : ૪૭ : ૧.

(હે ધનપતિ ઇન્દ્ર, અમે ધનથી છન્ડાવાળા હોઈ, તમારી આજ્ઞા જમણા હાથ લાગે કરીએ છીએ : હે યજ્ઞ, તમે અનેક માવજનના માલિક છો, એ અમે તમણે છીએ. માટે અમને કારપૂર ને આશ્વર્જકારક ધન આપો).

વળી બીજું સૂક્ત સાંકળો :—

एषा न इन्द्र दार्यस्य धृषिं प्र दे महो वृषति वेदिदाम । इयं निव नमवदस्यः सुकोटं सुव पत्त स्वस्तिभि सदा नः ॥ યજ્ઞ : ૭ : ૨૪ : ૧.

(હે ઇન્દ્ર, તમે અમને મેષ ધનથી પરિપૂર્ણ બનાવો. તમારી કૃપા અમને જાર

પ્રાપ્ત થશે. અમને ઇલાજોને પરાધર્મી યુગદિ અને અન્ત આપે. અમારું કલ્યાણ અને રક્ષણ કરે.)

તે પ્રમાણે અગ્નિ, વરુણ, સોમ વ. અનેક દર્શિત દેવદેવીઓને પ્રાર્થના કરતાં સહતો આપણને વેદોમાં મળે છે. આ પ્રાર્થનામાં નૈતિક, આર્થિક અને સામાજિક જરૂરિયાતોની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજી કશી ચેરમ્બા છે ? અને તે પશુ તત્કાલીન સમાજની સરકૃતિ પ્રમાણે ગાય, ઘેઘા, ધન, પશુ, વરસાદ વ. ની પ્રાપ્તિ અર્થે. 'યજુ' શબ્દમાંથી જ 'યજ્ઞો' શબ્દ કોતરી આવ્યો છે.

પ્રકાશ : સતીન, તમારી સમીક્ષામાં નારિકતાનો અતિરેક છે. તમારી દષ્ટિ વેદ તરફ અતિશય અનાદર કરાવે છે.

સતીન : નારિકતા અને અનાદરનો પ્રશ્ન નથી. વાસ્તવિક સત્યનો — ઐતિહાસિક સત્યનો — પ્રશ્ન છે. પશુધન ઘરેની પ્રાર્થના જતાવી આવે છે કે, તે વખતનો સમાજ pastoral (ગાયલક) જૂમિકા પર હતો.

" They were in chalcolithic stage of civilisation, i. e., they had passed out of the totemistic stage. They worshipped tribal gods, the apotheosized tribal kings and allegorical and atmospheric representations of natural forces."

Bhupendranath Datta : *Studies in Indian Social Policy*

હવિહર : અમે તેવા હતા, પશુ તે સમયના સમાજમાં આધુનિક પ્રકારના જિવંત નહોતાં. વર્ગવિભાજનતા નહોતી.

સતીન : નહિ, એમ નહિ. સમય જતાં કમંડાણની વિધિ વધારી મુકરે આજણોએ પોતાનો એક વિચિત્ર વર્ગ સરજ્યો. આ વર્ગ અસમજનતા હેપર રાજકીય અને આર્થિક વર્ચસ્વ ધરાવતો થયો. અને પોતાનું વર્ચસ્વ અને લોકચરો જાળવી રાખવા નીતિ અને કાયદા બનાવ્યાં. તેનાં દબાવિતો વેદ અને રમૂતિમાંથી પુરકજ મળે છે. સાંકળો :

હત્ત મત્ત પત્તવી દય સ્તિયા પૂર્વે કામદાયા : પ્રાપ્ત વેદસ્તમમહીયુ જ એમ પતિરેકવા રા — અર્થવેદ : પ : ૧૭ : ૮.

(અગાઉ આજણ સિવાયના દશ પતિ સ્ત્રીને હવે હોય; પશુ જો આજણ તેની સામે લગ્ન કરે, તે તે સ્ત્રીને ગ્રેહચાત્ર પતિ મળે છે.)

વિશેષમાં મનુસ્મૃતિ કહે છે :-

શ્રદ્ધે તુ કારવેદસ્તં કૌતમ્યવીરવેદ વા !

દામ્પત્યેન દિ સુદૌડતી માદ્ગણસ્ય સર્વેભુક્તા ન મનુ- ૮-૪૧૮

આજણમગની સેવા કરવા, મુલામો કરવા અલગથી ચક્રને સરજ્યો છે તે ધદના તથ્યને કેમ લાગે છે ?

પ્રકાશ : બાઈ સનીવેનો અપાસ *Mother India* વાળી Miss Catherine Mayoના

પ્રયાસ કરવો છે. ગાંધીજીએ તેને Gutter-inspectressનું બિરદા આપ્યું હતું. તેમ તમને વૈદિક સમાજના Gutter-inspectorનું બિરદા આપવું જોઈએ.

સતીન : ઉપનિષદના આત્મજ્ઞાન સંબંધે મને ખૂબ માન છે. ત્રિગુણાતીત ધર્માત્મા તેની બાવના મને સ્વીકાર્ય છે. પરંતુ તે બાવના વેદ કે ઉપનિષદ કે ગીતામાં ગાવામાં આવી, તેથી તેમાં રહિલા બધા વિચારો આપણે કેમ સ્વીકારી શકીએ. બ્રહ્મ, બ્રહ્મ વિચારોના પ્રતિપાદનથી તે સમયના સમાજની પરિસ્થિતિનું આપણને વાસ્તવિક ચિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. કામ કરનાર શ્રમજીવી શ્રદ્ધા અને કામ કરાવી તેનું ફળ ભોગવનાર બ્રાહ્મણવર્ગ આપણને વર્ગવિસંગતિના ઉત્કર્ષનું દર્શાવે પૂરું પાડે છે. અનુસ્મૃતિ કહે છે કે; જો કોઈ શ્રદ્ધા બ્રાહ્મણનું અપમાન કરે, તો તે શ્રદ્ધાના કાનમાં કંકડાડું તેજ રહેતું; પણ જો બ્રાહ્મણ શ્રદ્ધાનું અપમાન કરે, તો ફક્ત ૫૦ પળનો દંડ કરવો. ઇતિય બ્રાહ્મણનું અપમાન કરે, તો ૧૦૦ પળનો દંડ.

અક્ષી : બાઈ સતીને પુરાતન સમાજનું જે વર્ણન કર્યું, તેથી મારા મનમાં તો વિચારોની ટોપામાં ચાલી રહી છે. જે જીવન, અન્યાય અને શોષણ આપણે જાને જોઈએ છીએ તે ફક્ત બ્રિટિશના આગમનથી જ શરૂ પામ્યા છે તેમ નહિ, પરંતુ સમાજના ઉપજા ચરના વર્ગોએ નીચલા ચરના વર્ગો ઉપર બળજબરીથી ઠોકો બેસાડ્યા છે. આ દિશાએ ઉપજા ચરના વર્ગને યોગ્ય જવાબ મળવો જ જોઈએ.

હરિહર : તમે તો ગાંધીજીએ અત્યજના પ્રશ્ને સર્વોપરી માન્યો છે.

સુધીર : પ્રાચીન દિનમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના પણ વર્ગવિભેદો થયા છે. ધર્મિય રામ, બ્રાહ્મણ પરશુરામ અને રાવણ વગેરે અનેક કુટુંબો આપણાં પુરાણોમાં આલેખાયેલાં છે.

પ્રકાશ : તમે રામને વિષ્ણુ ભગવાનના અવતાર માનવાને બદલે ક્ષત્રિય તરીકે સંબોધી છે, તે તમારું માનસ ધૃષ્ટાન્તક છે.

સતીન : વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણો વગેરે આટલું પૃથક્કરણ કરવાનો મારો આશય જો છે કે, જે નવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ આધુનિક સમયમાં ઉદ્ભવી છે, તે દૃષ્ટિ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા બીની થઈ છે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી આપણે માનવી સમાજના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવો પડે. ત્યારે જ આપણને સમાજનાં સારો સ્પષ્ટ વાસે. અને ત્યારે જ સમાજમાં આવેલાં અનિષ્ટ તરવેનો પ્રતીકાર આપણે સાર્યક કરી શકીએ. વર્ગવર્તની બર્ફણે પરાધર્મથી આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યારે આજના મૂલી-વાદના જમાનામાં કેવળ ધાર્મિક કે નૈતિક દૃષ્ટિ નિર્ણયક છે.

હરિહર : તમારું એમ કહેવું છે કે, ગાંધીજીની નોઆખાધીની તથામાત્રા અર્થસાધક નહિ નીવડે ?

સતીન : કોઈપણ સત્યાત્મક તપ નામનું જીવન નથી. પરંતુ તે તપમાં જ્ઞાનવિદ્યાનું પ્રાપ્ત્ય જેટલું જોખું હોય, તેટલું તે નિર્ણયક બનવાનું ગાંધીજીની પ્રાર્થનાસભામાં સુરિલભો મોટા પ્રમાણમાં લાગી આવે, તેથી કુલાર્થ જવાની જરૂર નથી. તેમજ એવાર બક્તિ ગાંધીજીની પ્રતિભાથી દર્શનપદો અનુભવે, તેથી કોઈ મદાન નાઈ

સિદ્ધ થઈ ગયું. તેમ માનવાને કારણ નથી. ત્યાં સુધી વર્ગવિસંગતતા ધ્યાનમાં રાખી રાજકીય પ્રવૃત્તિ ન ચલાવ, ત્યાં સુધી તે વધ્યા નીવડશે. આજના દિવસના સામાજિક વાતાવરણનું સત્ય સમજવા જેવું છે. આજની રાજકીય હાલત દ્વિધુબી છે. પ્રથમ દિવસના રાષ્ટ્રીય નેતાઓનો વર્ગ પરદેશી સરકારની સત્તા મેળવી લેવા મથી રહ્યો છે. બીજું આ વર્ગમાંના મુક્તિદારી વિભાગ ચોતાનું વર્ચસ્વ ટકાવવા અને વધારવા સંપૂર્ણ સામયેતી અને આલશ્ચાલ્ય અમલમાં મૂકે છે. આ માતની વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં આખા નંનતાનું સામુદાયિક હિત વિસારે પડે છે. અને આખો દેશ બપોરે ગૂંચવણમાં અટવાઈ રહ્યો છે. પરિણામે :

"In no period do we therefore find a more confused mixture of high-flown phrases and actual uncertainty and clumsiness, of more enthusiastic striving for innovation and more deeply rooted domination of the old routine, of more apparent harmony of the whole society and more profound estrangement of its elements."

(Marx: *The Eighteenth Brumaire*)

હરિદ્વર : તમારી વર્ગવર્ગની વાતો સાંભળી કંટાળો આવે છે. આખરે મનુષ્યનું મ્યેમ ધાર્મિક અને નીતિમય છે.

મુધીર : માર્ક્સ અને નીતિ સંબંધે બાઈ હરિદ્વરનું વિચારવર્ણન અત્યંત સંકુચિત છે. માર્ક્સના સમજામાં અનિષ્ટ છે. બાઈ અધ્યાત્મ ભાવનાનો વિભાગ છૂટ છે અને તેનો વિભાગ અપાત્ત બનશે જ. આત્મજ્ઞાનના અનુભવ-અપેક્ષાનુસૂતિ-વિશે કુશળતા કરવાની જરૂર છે જ નહિ. પરંતુ નીતિનું સ્વરૂપ સમજવું બેમર્યાદા, નીતિનાં માર્ગો સમાજ-પદ્ધતિ સાથે પદ્ધતિના કરવાનાં નીતિ સમાજમાં વર્ચસ્વ ધરાવતા વર્ગની અસિદ્ધતાઓ અને અસુવિધાઓ પર અવલંબે છે.

હરિદ્વર : પણ અધીશ ને જ્ઞાન્તિ અને આત્મભોગનો યોગ આપી રહ્યા છે તે વિના વ્યક્તિ કે સમાજને પ્રુક્તિ મળે જ કેમ ?

અડી : આત્મભોગની વાત જવા દો. આત્મભોગ આપી આપીને પ્રજા ચાલી મૂકે છે. પ્રજા આત્મભોગ આપે, પરિણામે એક રાજકીય પણ સત્તા પર આવે અને સત્તા પ્રાપ્ત થાય, કે દુરંત પ્રજાના હિતને વિસરી જાય. પણના નેતાઓ, મેમ્બરો, પ્રધાનો પાટી અને મેળાવકામાં જાય, જ્યારે સોશીલ સેમ, ઈવાસળી વ. વસ્તુઓ માટે લાંબી ક્વાર્ટર્સ ખરા બપોરે તપે — આ સ્થિતિ અને તો અસહ્ય લાગે છે. આપણા વડાપ્રધાન ખેર સાહેબે લોકોને ખખડાઓ કે ને છૂલે આજાદી ઉપરમાં આવીને બોલી છે, તે છૂલે તેમ, ઈવાસળી જેવી ક્ષુદ્ર વસ્તુનો ઉલ્લેખ ચેત્ય ન ગણાય. કહે છે કે સખરી રાખો.

મુધીર : જો જ મોટી મેંકાણ છે. અધીશ અને કો-પ્રેસપ્રધાનો સખરી રાખવાનું. અહનચીત્તા કેળવવાનું, આત્મભોગ આપવાનું સીખવે છે. આ યોગપાઠ નૈતિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી શમે તેટલો આકર્ષક લાગે, પણ વાસ્તવિક જીવનઅવધારમાં તેનું પરિણામ

મોડું આવે છે. કહેવાતી સ્વતંત્રતા - ખાસાદી - સેકિને મળતી નથી. સેકિને તે મરવાની, સદન કરવાની સ્વતંત્રતા - સંખની શાન્તિ - મળે છે. સ્વતંત્રતા ને સમાનતાની વાતો પેસકળ જ બની જાય છે; તેનું કારણ શું ?

સતીન : કારણ વર્ગવર્ગના સંબંધો તરફ દુર્નિશ્ચય. સેનીન ખરું કહે છે કે :

“Freedom and equality in the bourgeois system (that is so long as private property in the land and means of production is maintained) and in bourgeois democracy will remain formal, meaning in fact, wage slavery for the workers and supreme power for Capital, the oppression of labour by Capital. This is the A B C of socialism. ‘educated’ gentlemen, and you have forgotten this A B C. Tear off the mask from these wolves in sheep’s clothing, who sing sweet songs about freedom, equality etc.”

મધોજીની સત્ય, અધિસા, પ્રેમ વગેરે કારનાઓ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે. તેનો અનાદર કરવો નિરર્થક છે. પરંતુ તે જાણના અઘાળો છે. જ્યારે સમાજ મૂકીવાળાં બંધનોથી મુક્ત થઈ વર્ગવિદીન બનશે, ત્યારપછી મધોજીની નીતિ, જાણના મૂલ્યવાન સાગશે. આજના વર્ગધરત દેશી સમાજવાદ પ્રતિ પ્રયાજ કરવામાં રશિયાના જ્યોર્જીઓ ઉપયોગમાં લે છે. તેમ વર્ગવિદીન સમાજ મધોજીનાં પ્રોત્સાહનો ઉપયોગમાં લેશે. પરંતુ જાણના તબક્કે મધોજીની તપશ્ચર્યા નિરર્થક નીવડવાની બીતિ છે. હમણાં તે મૂકીવાદ દૂર કરી વર્ગવર્ગની વિસંગતતા નષ્ટ કરવા પ્રત્યે બધી પ્રવૃત્તિ આદરવી જોઈએ.

અરિદુર : સમાજવાદ સિદ્ધ કરવાની તમારી અગિલાયા પરાન્નિત બનશે. કારણ, તેમાં ક્રાન્તિની અનિવાર્યતા સ્વીકારાયેલી છે. અને ક્રાન્તિથી સમાજજીવન અધિકારમાં હુપ થઈ જાય છે.

પ્રકાશ : આ દિશાએ કોન્ગ્રેસ ને નીતિ અમલમાં મૂકી રહી છે, તેથી દેશને લાભ નથી, એમ તમને લાગે છે ?

સુધીર : નિઃસંક. બ્રિટિશ પ્રધાનનિપુટીને હેટ day of reckoning દિસાળ—ચૂકવવાનો દિવસ—બને તેટલો લખાવવાનો છે. જાણની કુધિાત્તર કોરકટીનાં તારની વેડ બ્રિટિશરોએ કોન્ગ્રેસના માથે નાખી છે. કોન્ગ્રેસને વદીવટ સોંપી પરદેશી સરકાર અનેક પ્રકારનો લાભ સાધી રહી છે. પ્રથમ, જીજ્ઞ, મોંઘવારી અને બેકારી આજીવનતાને દતાશ બનાવી ક્રાન્તિ તરફ ન ખેંચી જાય તે. પ્રત્યેનાં લાઠીલા નેતાઓને રાજતંત્રની ખુરશીઓમાં બેસાડી વિરોધની અધિનાં ક્ષેત્રમાંથી ખસેડી નાખ્યા. બીજું, નવા કર નાખવામાં સંયજ. જીજ્ઞને, હમણાં જ રેલ્વેનાં દરમાં ક્રમિયે એક આનો વધારો. ત્રીજું, કોન્ગ્રેસી મંત્રીઓની મારફત ગાલોસ વજેરે સરકારી અફસરો અને ખાતાઓની સગા વધારી, આવી રીતે વતમાન કોરકટીમાંથી

ફટકારા અને અનિયમિત લાભ પરેશી સરકારે મેળવી લીધા છે. સમગ્ર આખો જ્યારે કોંગ્રેસી તંત્રને ખસેડવામાં આવશે ત્યારે આને પ્રાપ્ત કરેલા લાભ પરેશી સરકારને અત્યંત અનુકૂળ થવા પામશે.

હરિહર : કોંગ્રેસે મંત્રીનિપુટી સાથે જે સમજૂતી કરી છે, તે વગર વિચાર્યો નથી કરી.

સુધીર : આ સમજૂતીમાં રાજકીય કુનેહ નથી. જ્યપ્રકાશ કહે છે :

"When the Congress accepted the Cabinet Mission's proposals, it compromised seriously with the foreign power as well as with Communalism and the feudal order. Indian democracy built on the foundation of that compromise cannot be full democracy."

Jayaprakash Narayan : India's Road to Socialism :
(*Bharat Jyoti* 28-1-47)

અલી : મંત્રીનિપુટી આદર્શવાદ અને જ્યપ્રકાશના સમાજવાદનો આ કમરો હવે પડતો પ્રો. મુખ્ય મુદ્દા પર આવે છે હિન્દુ કોડફેડ મંત્રી, જેથી લોકો ખાન, પીએ અને રાજ કરે.

હરિહર : મેરઠમાં કોંગ્રેસે જે કસબ પસાર કરી, તે મુખ્ય પ્રાંતીય પ્રધાનો, વચગાળાની સરકાર અને કોંગ્રેસી ઠાકરો કમ કરી રહ્યા છે. તે રીતે જ સ્વરાજ્ય મળશે અને લોકો સુખી થશે.

સુધીર : તેમ કાંઈ થતું નથી. મેરઠમાં આમજનતાની આધિષ્ઠિત સ્થિતિમાં કોપર જે શાર મુકવામાં આવ્યો તેનો અમલ પૂરતા પ્રમાણમાં થતો નથી. તેનું કારણ સ્થાવરતા જ્યપ્રકાશ કહે છે :

"The difficulty, however, seems to be that to the dominant section of the Congress, which seems at bottom to be guided by capitalistic ideas but which exploits the name of Mahatma Gandhi, these declarations of social policy are merely tactical moves to placate the masses in order not to lose their support." (Ibid)

અલી : તમારા જ્યપ્રકાશ રસતો કયો બતાવે છે ?

સુધીર : જ્યપ્રકાશ કહે છે—

"I believe that in the fire of revolution alone can be burnt down the edifice of Imperialism together with the supporting edifices of feudalism and communalism."

.....In fact, I do not see that revolution succeeding, if only *Quit India* were inscribed on its banners. Other objectives too its banners must proclaim :

'Land to him who tills it ;
Wealth to those who produce it :
Praja Raj in the States.'

(Ibid)

હુસિદુર : તમારા જમખાસને જે રસ્તો દેખાય છે, તે માંધીજી, કે જવાહરલાલને કે અરસારને નહિ દેખાતો હોય, શું ?

સતીન : તમારો આ પ્રશ્ન વિચિત્ર છે. આપણામાં હોવત છે કે, " બહેલા બીંત બૂલે. " તેમ અનેક વેળાએ દેશના ઇતિહાસમાં પ્રખર નેતાઓ પણ પથ ચૂકે છે. આપણે એકદમ ન જુલુંબું એકદમ કે, ત્યાંસુધી પરદેશી સત્તા અને સ્વદેશી મૂડીવાદ આપણા સમાજને પ્રત અડી રહ્યો છે, તેનો સર્વતર નાશ કરવામાં ન આવે, ત્યાંસુધી સાચું સ્વરાજ કે સાચી શાન્તિ નહિ મળે. સામ્રાજ્યવાદ અને મૂડીવાદ સતત અખલગીરી, લાપંદર ચાલખાણ અને બીજા સોપાનથી આપણને હેરાન હેરાન કરી મૂકે છે. તેથી વર્ષથી જે શુદ્ધાત્મી અને પરતંત્રતા આપણને જકડી રહ્યો છે, તેનો સામનો સાર્થક પદ્ધતિથી કરવામાં નહિ આવે, તો તે અનિષ્ટ દશા સમય જતાં આપણને સ્વાભાવિક લાગશે અને આપણે જીવનવ્યવહાર તે અનિષ્ટ દશાને અનુકૂળ બની જશે. એ જાતની અજાણતા મનોદશામાં આપણે સળકી રહીશું. જે વિચારો જમખાસ જણાવે છે, તેવા જ વિચારો અને સિદ્ધાન્તો દિન-દિન દિસાન સમાજો, મજૂરમંડળો, વિદ્યાર્થીમંડળો અને અધ્યવસાયમંડળો ધરાવે છે. આ બધા મંડળોનું એકીકરણ કરવા પ્રત્યે આપણા નેતાઓ દુર્લ્લેખ કરે છે. જીલ્લું, પોતપોતાનું વચરવ મેળવવાના હેતુથી અંદર અંદર મેલભાવ વધારે છે. પરિણામે સમાજજીવન છિન્નછિન્ન થઈ જાય છે. આ ખેદની વાત છે. આ બધાં રાષ્ટ્રિય મંડળોનું એકીકરણ કરી " united front " સિદ્ધ કરવા નેતાઓ અને કાર્યકરોએ પ્રયાસ કરવા બંધે. પ્રયાસ સફળ થતાં એક ધરાવતાં પ્રત્યાષાતી બળી આપોઆપ લાઈન પર આવી જશે. ત્યારે સોશલિસ્ટનો વિશ્વ સિદ્ધ થશે, ત્યારે દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ આગળ ધરાવી શકશે અને શ્રી કંઠરાચાર્યની આવડત પ્રાપ્ત કરવા અધિકારી બનશે.

ન મે રાગદ્વેષો ન મે લોભદ્વેષો

મદો નૈવ મે નૈવ મહત્તર્યમાયઃ ।

ન ધર્મો ન ચાર્યો ન જ્ઞાનો ન મોક્ષઃ

વિદાનન્દરૂપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥

(શ્રીરામચર્યઃ આત્મવર્ણક સ્તોત્ર)

માસ્તરને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઊંડો રસ હતો. બાસ અને ભવચૂતિનાં નાટકો, કાલિદાસ અને બાણીની કૃતિઓ, જમનાનાય પંડિતની ‘જગાહરી’, જયદેવ અને ભટ્ટકવિનાં કાવ્યો, અને રાવણ અને શંકરાચાર્યનાં રસોત્તો તેમને બહુ પ્રિય હતાં. વેદ અને ઉપનિષદોનું તે યતન કરતા. લીલાવતીનાં રચિત માટે તેમને મમત્વ હતું.

નરસિંહ, મીરાં, દાદુ, કબીર, દુસરામ, દુસસીદાસ આદિ બહુત કવિઓનાં તલરપશીં આર્થિક પદો તેમને કંઠસ્થ હતાં. આ પદો તેમની પરિમિત વાણીમાં વારંવાર નીકળી પડતાં.

ગાંધીજી અને શ્રી મહાદેવ દેસાઈનાં લખાણો માટે તે અતિમાન આદર સેવતા. ‘નવજીવન’ અને ‘હરિજનબંધુ’ તે બહુ ધ્યાનથી વાંચતા. તેમનાં હૃદય ઉપર ગાંધીજીનો પ્રભાવ ખૂબ હતો. માસ્તર ધર્મ ‘અરુ’ બાદી જ પહેરતા. ગાંધીજી ‘વૈષ્ણવ જન’નો ને આદર્શ બાળે સમાજ અજ્ઞાન ધરી રહ્યા છે, તેની પ્રતિકૃતિનો સાક્ષાત્કાર બહુ અંશે અને માસ્તરમાં જણાતો.

બંગાલી સાહિત્યના તેમના પૂજ્યભાવથી, તે જંગલ અને બંગાલીઓ તરફ ખૂબ આકર્ષિત હતા.

માસ્તર, ૧૯૧૬ની સાલમાં પ્રથમ શાન્તિનિકેતન ગયા હતા. તેમની સાથે તે તેમનાં પુત્રી કુસુમબહેનને પણ લઈ ગયેલા. તે પછી તેમણે તેમના અનેક વિદ્યાર્થીઓને અને સંબંધીઓનાં બાલકોને શાન્તિનિકેતન અભ્યાસ માટે જવા ઉત્સાહ આપ્યો હતો. બહુ વર્ષો સુધી આવા વિદ્યાર્થીઓનો મોટો સમૂહ શાન્તિનિકેતનમાં હમેશ દેખાતો. આ રીતે તેમણે જંગલી સંસ્કૃતિના પ્રસારને ગુજરાતમાં વાળવામાં અગ્રગત ફાળો આપ્યો હતો, તે નિઃશંક છે.

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, શ્રી અવનીન્દનાથ ઠાકુર, શ્રી વિદુષેખર બ્રહ્મચાર્ય, શ્રી નન્દલાલ બોઝ, શ્રી હિતિમોહન સેન પ્રેમાદિ અનેક અગ્રેસર બંગાલીઓની નિકટતા તેમણે સેવી હતી. શ્રી પ્રસિદ્ધિદાસે રસ અને મૈત્રેય જાણુ માટે તેમને ખૂબ અનુરાગ હતો.

૧૯૩૪ની સાલમાં શ્રી ભીમરાવ સાહની વીણો સાથે બંગાલી ગીતો મને રાખવતા. તે બહુ વર્ષો સુધી શાન્તિનિકેતનમાં કવિવર પાસે રજા હતા, તેથી, તેમને બહુ બંગાલી ગીતો આવડતાં હતાં. આ અવસામાં સાઠ વર્ષની વયે માસ્તર બંગાલી શીખી ગયા ! તે પછી તેમનું સદાજી વાચન બંગાલી સાહિત્ય-તેમણે શ્રી રવિ ઠાકુરનાં લખાણો તરફ વળ્યું હતું, તેમ કહીએ તો ચાલે.

જર થોડે થોડે વર્ષે માસ્તર બંગાલી પાના કરી આવતા. શ્રી રવીન્દ્રનાથનાં સાહિત્યના અભ્યાસીઓમાં માસ્તરને ગુજરાતમાં અમરચાન આપી શકાય. જંગલના બહુત કવિઓ— બાલ્મીકી, કાલિદાસ (માહીમાર)નાં ગીતો તથા ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિનાં કીર્તનો તથા મૈથિલ-મચરિતામૃત પ્રત્યે માસ્તર બહુ આદર સેવતા.

તેમને બહુ ધનછા હતી કે હું બંગાળી વાસું. તેમાં અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવા, તે માટે મુજરાતી લિપિમાં બંગાળી સાહિત્યમયી ફકરાઓ લખી રાખતા.

આવાનતરે દારા તેમણે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો સ્વાદ કર્યો હતો. તેઓ બહુશ્રુત હોઈને તેમને તે સાહિત્ય સંબંધી સારા જોવા બગાડ હતો.

માસ્તર પોતાના યુગ તરીકે શ્રી મહિર્ષકર રત્નજી લઈને સંબોધતા. 'કાન્ત'ને લઈને માસ્તર પર ખ્રિસ્તી ધર્મની પણ અસર પડેલી 'કાન્ત'ના 'સિદ્ધાન્તો ઇતિહાસ'નું ચિન્તન માસ્તર કર્યા કરતા. તે પુસ્તક દારા જગતના આગેવાન કેળવણીકારોના વિચારોના સંગ્રમમાં તે આવ્યા હતા.

બીજી જીંઠી અસર તેમના મામાની તેમના પર પડી હતી.

માસ્તરને એ બહેનો હતી. તેમના પર માસ્તરને ખૂબ હેત હતું. પોતાના ગામ સારસામાં સારી શાળા ન હોવાથી માસ્તર મામાને ત્યાં સાદરજીમાં જાહેર્યો હતા. મામા આજન્મ નૈમિક બ્રહ્મચારી હતા. તેમના પિતા દર પુનમે પોતાને ગામથી પંચે આવીને કાકારજીનાં દર્શને જતા. તેમના પિતાની નિષ્ઠા અને મામાના બ્રહ્મચર્યનો માસ્તરનાં બાલમગ્નસ પર તીવ્ર પ્રભાવ પડ્યો હતો.

માસ્તર કિમકોઈ અને પૂળપાઠ ધર્મ-ધર્મતાથી કરતા નહીં. તે બધાં આર્થિક ક્ષેત્રો અને સંસ્કારવિધિઓ સારી રીતે જાણતા. તેમનામાં ધર્મ સંબંધી કોઈ પ્રકારનો વહેમ અથવા સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતા ન હતી. તે યાતિજન્યનો અને સ્પર્ધાર્પણી માનતા નહીં. પણ વિધિઓ પાઠજ રહેલી ભાવના તેમને જાંઘણથી સ્પર્શતી. ઉપનાયન, વચ, અગ્નિહોત્ર પ્રયાદિ ક્ષેત્રો સંબંધી મહાવિદ્યાર તે વિવેચન કરતાં કરતાં તન્મય બની જતા.

વિવાહકરકારની પૂર્ણ વિધિ જાણતા માટે મારા લગ્ન પહેલાં માસ્તરની યાત્રે હું રાજ જતી. જીવનને તે પદ્ધતિ માનતા. ગૃહસ્થ અને ગૃહસ્થના ધર્મ પર તે ખૂબ ભાર દેતા.

વિવાહ ઉપચારમાં મામા કન્યાને ચોરીમાં દોરીને લઈ ગય તેવો લોકાચાર હોય છે. મામાનું રચાનં મારા માસ્તરે લીધું હતું. જે દાય પર તે એક વખત અને જીગણીને દર્શા હતા, તે દાય પર મારા દાય ટેકરી હું ચોરીમાં ગઈ.

માસ્તર કહેતા કે ખેડૂતની મહેનત, આયોદવા અને જમીનનો કષ્ઠ ક્ષેમ સર્વની કસોટી ન્યારે ખર્ચામાં આનાજ છૂટું કરવામાં આવે છે ત્યારે થાય છે. માસ્તરની 'બળે ખબર'—કસોટી ન્યારે ન્યારે જીવનમર્થ ચર્ચ તારે ત્યારે તેને તે તરી મળા હતા.

માસ્તર કોઈવાર બ્યાકુલ અસ્વસ્થ જણાતા નહીં. તે સ્વપાટ પણ કરતા નહીં. તે પ્રાકૃત મનુષ્યની જેમ રામદેવ, કોપ, વિલાપ કે રોષને વશ થતા નહીં. તે કદી શ્વાસથી ફાટતા નહીં. યુક્ષ અને પ્રસિદ્ધિ કાળે કરાતાં કૃત્યોથી તે વિમુખ રહેતા. પોતાનું લખાણો પ્રકટ કરવા અને જાપણે આવવા તેમને ગમતાં નહીં. તે કહેતા કે "વાચાગ્રપણને લઈને નપુર પગમાં રહેજાણ છે, પણ મુઠ્ઠા સ્વચ્છતાના હાવનું સ્થાન પ્રિયતમાના કંઠમાં છે."

(હજીવાનપિ મૌઘર્યાત પાદે લંઘતિ મૂરુરઃ ।

હરસ્તુ મૂલભાવેન કળકે વલમન્ત્રે ગતઃ ॥ —વજ્રટ)

“સમ” મૌન ધરીને હુમયુગાન્તરથી પોતાનું કર્તવ્ય ક્યાં કરે છે, પણ રચનું જે બાજેકું વેકું છે તે ‘કિચ્ચ કિલ્ચ’ અવાજ ક્યાં કરે છે.” તે કહેતા, “કેનામ અને ધન્યવાદ મનુષ્યત્વને નષ્ટ કરે છે.”

મદસ્વાકાંક્ષા તેમનામાં સદન્તર હતી જ નહીં.

તેમના મોં ઉપર વિકૃતિ આવી હોય, અને તે જોએ સાદે આવેશથી ભોલ્યા હોય, તેમ મને માફ નથી. જે કે ગાંભીર્ય, કચ્છ, માર્દવ, પ્રસન્નતા, પ્રગાઢ શાન્તિ, પ્રેમ-એવા એવા મદન લાવેલી હાથા તેમના મોં પર અણુવારે હવાઈ જતી. કાર્ષવાર મારી આમજ વાંચતાં વાંચતાં તેમના કાલવાદી દાય પર રોમાંચ થઈ આવતો, મોં પર હૃદય પામતા સૂચ્ય જેવી રંગત પ્રગા હોપી જીકતી, કંઈ અદ્યદ્ યતો અને આંખો ભીની થતી. તે વખતે તે વાક્ય પૂરું કરી ન શકતા અને ક્ષુભિત ચિત્તે ઓપડી મારા દાયમાં આપી દેતા અને તે ફરસને ખતે વાંચી લેવા મુજ સૂચન કરતા.

માસ્તરે રોમલતાથી જે રીતે અમને ભોલાવતા તે સાદે હજી મારાં હૃદયને આક્રં કરે છે. તે કહેતા, કે “જેનાં શબ્દ, વાણી કે ઈગિતમાં પણ કોરતા આવે છે, તે મનુષ્ય જ નથી બનેલો હોય છે. જે પાત્રમાં ત્યા પડી છે તે પછી કહી આપ્યું નથી ભોલવું.”

પણ માસ્તરની વાણી કેટલાકને કોર લાગતી. તે અંશમાં ભોલતા હોય તેમ પણ લાગતું. પણ તે ખાંજ ન હતો. તે સંઘાવાચક લાખા હતો. તેવી લાખા સમજનારો સમજશે તેમ ‘માની’ જે સત્ય હોય તે કહી દેતા. તેમ કોર લાગે તેવા તેમના કબજે કલ્યાણની કાવનાથી જ પ્રેરાતા હતા, તે નિઃશંક છે.

માસ્તરને મન પૂન્યભાવ-પ્રેમ-આદર-ભક્તિ-અદા આ બધા પર્થાય સજ્જો જેવા હતા. પ્રેમની વચ્ચે તે અન્યથા કલ્પના આવવા દેતા નહીં. કાર્ષવાર અમે કંઈ બૂલ કરતાં, તો વાણીમાં તો યું પણ મનમાં મે નિરાશ કે આવેશના તરંગો આવવા દેતા નહીં. તેમને કદાપિ જે ‘અન્યથા કલ્પના’ આવી જતી તો તેમાં તેમને પોતામાં ખામી જણાતી અને તે પોતાનાં કેવળથી દુઃખો થતા.

માસ્તર માનતા કે આધાત પ્રત્યાપાતોથી વળ્ય વાગેલો મનુષ્ય જીવન માટે વધારે લાયક બનતો નથી. બાલક રહે નહીં, અગિલી-તુટેલી-મરેલી વસ્તુને જુએ નહીં-ગાનમાં મરી અથેકું કાઠ, ગાંભીર્ય મુકાં તે અસેડી દેવાનો આમદ રાખતા. તે કહેતા, ‘નિઃપ્રાણ વસ્તુઓ જલતા પ્રેરે છે.’ ‘અગિત વસ્તુ પૂજનમાં ન યરે.’ જગતા ‘જીવન’ને પ્રતિક્રમ છે. કળાઓ, અંકુર, કુંપળ, પ્રતન (vegetation), પ્રમાત, અર્ધી આપી પ્રાણવન્ત અને વિકાસવન્ત વસ્તુઓ તરફ ઈગિત માનથી નિત્ય તે ખાન દોપી કરતા. એક કીરી ખીજને ઉપાડીને જતી હોય, તો તે તરફ પણ ગાંભીર્ય ગ્રાંધતા. ‘પૂણી’, ‘અસ્ખલિત’, ‘નિત્ય’, ‘અપૂત’, ‘જીવન’, ‘પ્રાણ’ એવા એવા સજ્જો વારંવાર વાદ દેવાવતા.

તે કચ્છાથી કાઢેલા દત્તા, આલતાં આલતાં પચ નીચે રખે કાંઈ કચરાઈ જશે એવી અનુકંપાથી સંભાળીને રમ લાવતા. ગામં વચ્ચે ગરી પડેલું કોઈ ફૂલ-કોઈ કીડાને તે બહુ સંભાળથી પાંદરામાં ઉપાડી લેતા અને રસ્તાને કોરાણે કોઈ સુરક્ષિત સ્થાને મૂકી દેતા. સામ પર પડેલા કાચ, કાંટા વગેરે કોઈ પચિહાને લાગે નહીં તેથી તે પથ્થુ ઉપાડીને બાલુએ ખસેડી દેતા.

ફૂલ ચૂંટણી કે સુખમાં તેમને ગમતાં નહીં. જાણે કોઈ કાચે-તરબોડે, કે તેના પર પ્રહાર કરે તો તેમને બહુ ઉદ્વેગ થતો. ફૂલને અચકતાં પથ્થુ બળે તે અચકાતા. આસ કે હાથની અરમીથી તેને અંચ ન આવે તેની તેમને બહુ ચિન્તા રહેતી.

તેમને ઝણેને અત્યંત ડીંગો ખ્યાલ હતો. ઝણુસુકિતમાં મનુષ્ય-ધર્મ સમજતા અનાજનો એક કણ ખાવામાં તેમને ઝણેને ખ્યાલ આવતો, પ્રચુરતા મુક્તિમાત્ર પ્રતિ બળકળાત. તે ઝણુ તેમને વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુ માટે લાગતું. તેથી પ્રત્યેક વસ્તુ તરફ તે કૃતમતા, કોમલતા અને આદરથી ઘેરાતા. આમ અદિંસા અને કંપાણુને 'શિવસ્તંભ' તેમના સ્વભાવમાં આપોઆપ ઓતપોત થયેલો જણાતો.

આમ તે અત્યંત નાનકો હતો, તેમ છતાં તેમનામાં 'દેવલાપથ' અને દીર્ઘમ્બતા છાંટી પથ્થુ ન હતો. 'કુલ્લમ જેલું ચડુ તેમનું મન વળગી કહેરતા મરાવતું.'

સામાન્યતઃ મનુષ્યોમાં જે સંભોગી મદાન આપતિરૂપ બળાય તેવા સંભોગીમાં તે સદનધીસ, સાદસિક, શૃતિમાન અને નિર્ભય જણાતા.

ઘણી વાર તેમને પેસાની લાજુ પડતી, પથ્થુ તેની તે ચિન્તા કરતા નહીં. તેમનાં આત્મજનનાં અત્યુના પ્રસંગોમાં તે અજાન ટેક સાથે લીરતા બતાવતા. આવા ક્રેલાક પ્રસંગો મને યાદ આવે છે:-

તેમના શિષ્યો અને મિત્રોના મરદુપ્રસંગોમાં--તેમના લાજેજ, તેમના જમાઈ કનકરાય અને મારા બાઈ સુલહનાં અત્યુના પ્રસંગો વખતનું તેમનું મનોબલ દેશાન્ત રૂપ હતું.

કટ્ટરપન્થી બાકાણુ જ્ઞાતિમાં ભારતરનો જન્મ થયો હતો. તેમની આર્થિક સિધ્ધિ સામાન્ય હતી. તેમ છતાં બહુ મોટી વયે કુસમગદેનનાં લગ્ન થયાં. પુત્રોનાં લગ્ન વખતે ભારતરની ઉમ્મર પાંચઠ વર્ષની હતી. આ આર્થિક સિધ્ધિમાં આ ઉમ્મરે કુદિઓનો સંપૂર્ણ ઇન્કાર કરવો તેમાં તેમની દિમ્મત અને નીરતરનો ખ્યાલ આવી શકે! લગ્ન પછી એક વર્ષે કુસમગદેનને પ્રગ જન્મ્યો. એક મદિના પછી ભારતર જે દિવસ માટે બહારગામ ગયા. તેમની ગેરહાજરીમાં તેમના જમાઈ અદરમાં અવસાન પામ્યા. ભારતર બહારગામથી તરત જ પાછા આવ્યા. ભારતરના મુખ પર અભિયં હતું પણ તેમણે લગ્ન આશક, ક્રિટકાર, કંપાન્ત વગેરે દીન અને આકૃષ્ટ લાવો લગીર પથ્થુ દર્શાવ્યા ન હતા. તેમાં તેમનાં આત્મસંધ્ય અને આત્મનિષ્ઠા દર્શા.

બીજો પ્રસંગ ચિત્રવત મારી સામે દેખાય છે. સુખમાં મારા બાઈ મારા છે. કસ

દિવસ તે, માંડા રજા. માસ્તર રોજ નીચે કલકોના કલકો બેસી રહે છે. તે Busy-body નેમ પોતાની મક્કા ખતાવતા રખવાદ કરતા નથી. મારા બાઈ સવારે માર વાગે અવસાન પામ્યા. અમે તેમને લઈ બાથગાળા જઈએ છીએ. ત્યાં મારાં માતા અને પિતા તેમના સન્તાનનો અન્તિમ સંસ્કાર-અગ્નિસંસ્કાર કરે છે. પાછળ મહોદધિ, મહાકાશ, આગળ કાળી શિલાઓથી આજ્ઞાદિત પૃથિવી. સમુદ્રકિનારે હોય તેવો વેગપૂર્ણ વાયુ અને મારા બાઈની ચિતાનો અગ્નિ. આમ જલ, આકાશ, પૃથ્વી, વાઈ અને અગ્નિ તે પાંચેમાંથી આવેલા અને પાછા તે પાંચેમાં પંચતત્વ પામતા મારા બાઈના બળતા દેહને જોતાં હું કાંઈ આશ્ચર્ય પામું છું. અન્ય સ્ત્રીઓ અને અમે બાઈબાઈઓ સાથે મારાં માતાપિતા બેઠાં છે. પતન સાથે ચિતા પરથી ઊઠતી રાખ મારાં માત્રોને બાળે છે અને દાદક પથ્થુ દે છે. મારા માસ્તર -સીત્તર વર્ષની વયે-ત્યાં ચિતા પાસે કમાડો સુધી સતત બેઠા રહે છે. ચિતાને પ્રવ્યવહાર રાખવા દરેક મન તે કરી રહ્યા છે. ચિતામાં અસ્મિના નદિવત અપરીપ રહેતાં અમે ઘેર જઈએ છીએ. પણ માસ્તર તો ત્યાં જ બેઠા છે. અસ્મિના કુલ યજ્ઞ જતાં તેમાંથી અર્ધાં તે સમુદ્રમાં અર્પે છે. બાકીના અપરીપ ત્યાંના એક પાત્રમાં ભરી, શુદ્ધ પત્થથી ઢાંકે, તે મારી માતાને આપી બળે છે.

‘એકદો જનાર તે વીર’ એવું તે વીરની બ્રાહ્મણ કરતા, ‘દરિના મારમ છે ઘરાને નહીં’ કાપરનું કામ જોને’ તે દૂકા તે વારંવાર બોલતા. તે કહેતા: ‘સિંહ પ્રવાહની સામે તરવામાં બાળ-ક માણે છે. તેણે પુરુષાર્થ તરફ તે આમદ રાખતા. તે ધરડોડ (Compromises) માં માનતા નહીં અને કહેતા, કે ‘અમેજ સદનશીલતા બીજતા છે.’

માસ્તર કહેતા, “જે બીજને દબાવે છે, તે જાવે પણ દબાવે છે.” માસ્તર કહેતા દબાવતા નહીં અને જાવે દબાવતા નહીં. તેથી તેમને સ્વતંત્રતા પહોંચી હતી.

સાંસ્કારિક દૃષ્ટિએ માસ્તરમાં બ્યવહારિક ભુદિ નથી તેમ સામળું. સંક્રદ તેમના હૃદયથી વિરદ હતો. શિશુક તરીકે તેમને જે વેતન મળતું તે જ તેમની કમાણી હતી. બધા શ્રોમ-તોને ત્યાં પ્રથમ સિક્કા તરીકે આવેલા માણસો પછીથી વેપાર કરતા થઈ જાય છે. ‘હોદયુષ્યક કારેમાં કારે લોહાને આઘણી’ કહે છે પણ સોનાની એક રજને આઘણી અસ્મદ’ હોય છે.’ તેમ માસ્તર પોતાના સ્વાધ્યાય સિવાય બીજા કાંઈ બાબતમાં રસ ખતાવતા નહીં. તેમણે કદી પાવલી બચાવી ન હતી, કે જેથી તે શેરા ખરીદે, બેન્કમાં ખાતું ખોલે, વીમો બીતરાવે, વેપાર કરે, કે મિલકત ખરીદે. તેમનું જીવન બહુ જ સાદું હતું. જોન સિવાય બીજા એકેના તે ‘બન્ધાણી’ ન હતો. તેમના ઘરમાં બાપ પૂરતી તદ્દન આવસ્થક વસ્તુઓ જ હતી.

કુસુમબહેન માટે તેમને અપૂર્વ વાત્સલ્ય હતું. છતાં તેમને માટે ઘરેણાં લુગાના આરમ્બર માટે તેમની પાસે કદી પૈસા ન હતા. પણ પુસ્તકો માટે તેમને તેમની ‘દરિદ્રતા’, વારી કક્કતી નહીં. જેવી દાદમારી વેડી પુસ્તકો ખરીદ્યાં હશે તે પ્રજા એકેના બળુતા દશે તેમના દરેક પુસ્તક પર કુસુમબહેનનું નામ હતું. તેમના વારસો માટે આ એક વારસો તે મુખી ગયા છે.

કેટલાકે તેમને પૂછતા કે, “તમારી પ્રતિષ્ઠા આટલી અમદાવાદ યંદેરમાં છે તો શું કરવા આદિ’ક અમલકો બોમલે છે ?”

માસ્તર તેમને કહેતા, “પ્રતિષ્ઠા શું છે તે, બહુ છે તથા.”

તેમના પત્ની અને તેમના ચાર સન્તાનો ઉપરાંત બીજાં ધર્મીયું કારણપોષણ તે કરતાં મહેમાનો વગર તેમનું ઘર કદી સુનું ન રહેતું: ગામડિયાઓ, સન્તો, વિદ્વાનો, વિદ્યાર્થીઓ, અને સગાંઓ—એવા મહેમાનોના સંસ્તુમેળા જેવું તેમનું ઘર દરમેશ રાચતું. તેમના બારણા પાસે પોષકદ્રવ્ય પાંજરું હતું અને ઓસરીમાં હીચકો હતો. બારણા આગળ જોડાના ઢાંકા હોય જ! આ જોડા તેમના ઘરમાં કેટલા જણ કે તેનો ખ્યાલ આપતા.

માસ્તરે અનેકવાર ‘જ્ઞાનયત્રો’ કરેલા. તે કોષ્ટકેક વિદ્વાનને વ્યાખ્યાન આપવા માટે પોતાને ઘેર બોલાવતા. તેવા વિદ્વાનો પરપ્રાન્તના હોઈ તેમને ત્યાં જ ઊતરતા. ગામમાંથી તેમ જ પરગામથી પણ શ્રોતાજન આવતા. આ બધાની ખાવા રહેવાની જોડવજ માસ્તર ભંતે કરતા. સુધનાં અક્ષયપાત્રની જેમ માસ્તરને ત્યાં ખોટ જળાતી નહીં. આવેલો કોઈ સૂંખ્યો પાછો જતો નહીં. આવા સંજોગોમાં માસ્તરે પોતાની જરૂરીઆતો જતી કરી હશે, આગ-તુકને પોતાની યાજી થરી દશે. અનશન ત્રત પણ ક્યું દશે! આવા પ્રસંગે તેમના અન્તરાત્મા વિના બીજું કોઈ જણવા પામ્યું નથી!

તેમને ત્યાં આવેલા અતિથિમાં કોઈ પ્રકારનો બેદ ન રખાતો. આનો એક દાખલો: અહીં નોંધું છું:

મારા હાથ પછી હું એસિસ્ટિજ રહેવા ગયો. માસ્તર રવસ્તિક સોસાયટીમાં રહેતા. સવારે તે મારે ઘેર ધણી વાર આવતા. બપોરે જગાવાની વખતે એક અને બેરે સુખાર તે ઘેર જતા. તે વખતે અમારી મોટરમાં આમદ કરી તેમને હું ઘેર મોકલતી. એક દિવસે મને મારા શોકરે કહ્યું, “માસ્તરજી કે ઘડો મેંને જૈસા મોજબ ઓર પૂત ચાયા વો કદી મો ન રાજૈ પાયા.” આવા મારા માસ્તર હતા. તેમને મુકવા જનાર શોકર પણ તેમની ઉદારતાનો સ્વાદ ક્યો વગર પાછો ન આવતો! અમારા શોકરે અનેક પૈસાદાર લોકોનાં ઘરમાં પાછું દશે, પણ માસ્તરને ત્યાંના જેવી તૃપ્તિ તેણે ક્યાંય અનુભવી ન હતી! માસ્તરમાં તેવી ‘શ્રીમન્તાઈ’ હતી.

માસ્તર બીજાની માવજત અને આગતારવાજતામાં મગ્ન રહેત. પણ રહેતા, પણ તે પોતાની જાત માટે બીજાની સેવા સ્વીકારતાં સકોચાતા. કોઈ જાતની ઇન્દ્રિયાત પ્રકટ જ કરતા નહીં. તેમનાં વ્યાધિ કે વ્યાધિ કોઈ જણવા પામ્યું જ નહીં, અને તેથી તેમણે પોતાની આકુરી કોઈની પાસે લાગે જ કરાવી દશે! પોતાને માટે લાગે જ કોઈ માગ્યું દશે.

માસ્તરનું ઘર નાનું હતું. અગવાસ માટે જ્ઞાન્તિ અને એકાન્ત તેમને બહુ પ્રિય હતાં. પણ કદેલા ઘરમાં તે કેવી રીતે મેળવતા હશે, તે આશ્ચર્યજનક હતું. “જયારે બધાં સૂતાં હોય ત્યારે સંભળી જાએ છે.” મારા માસ્તર બધાંની આરામના સમયે સ્વાધ્યાય માટેની જ્ઞાન્તિ શોધી લેતા. તેથી તે પરોઢિયે વહેલા ઊઠતા અને બપોરે સૂતા નહીં.

જગીયામાં, ઝાક નીચે, નદી કિનારે એવા કુદરતી વાતાવરણમાં બેસવું તેમને બહુ મમતું. ત્યાં આવેલા પ્રસવેદજીવીઓ સાથે વાતો કરવામાં તે બહુ રાજી થતા. તે ધણીવાર બાલકના જેવું મુક્ત હાસ્ય કરતા. લંગો, રજારી, માળી, પહેરાવાગ વગેરે તેમની પાસે રિસ હજવું કરતા.

કોઈ વાર જોનારને લાગે, કે આ ઉદારતા માસ્તરની કુખલતા છે. અયોગ્ય માણસો તેમની લલમનસાધના લાભ હોવા છે. તેમના મિત્રો તેમને આવી બાબતોમાં ચેતવતા, વારતા અને ઉપદેશ પણ દેતા.

ત્યાં રપૃથક, ત્યાં બધા; ત્યાં બધા, ત્યાં ગણના હોય છે. તેથી જ્ઞાન-જિજ્ઞાસામાં જેની સર્વ કામનાઓ પ્રવેશી ચૂકી છે તેવા એકનિષ્ઠ પ્રરુપને સંસારિક ગણનાઓ દોતી નથી. તેવો જિજ્ઞાસુ સ્વાન્તઃ સુખમાં સ્વલીન છે. તે વિષ્ણુથી પર છે. સર્વમાત્રી લોકાપવાદ અને અભિપ્રાયોનાં ધોરણો તેવા ત્યાગી અને દદ-વર્ગોને વાચ્ય પાડી શકતા નથી. તે તેવાં ધોરણોનો ભોગ બનતો નથી. સર્વ શક્તિઓને યથાશક્તિ સત્ય પાછળ શેકનાર તે કમેશ-કંઠાસ ઉપજવવારો લોકગણના તરફ હિંસારીન હોય છે.

માસ્તરને પોતાના જીવનમાં અવધારની જરૂર ન હતી પણ તે અવધારને જનજના. તે પોતાના પૈસાનો દિસાગ રાખતા નહોતો પણ જીજ્ઞાની એક દમડીને યાપજીતુષે માની નીવડેથી તેને સંભાળતા. અમારા રૂપિયા તેમની પાસે હોય તો પાંચમે પાંચમે દિસાવ્ય તે લખી રાખતા.

બરમાં પહેરાવાળા, રસોઈયા, ધાત્રી વગેરે નોકરો કેવાં હોવાં જોઈએ, રસોઈ કેવી રીતે થવી જોઈએ, ધાન-ફળ-ફૂલ-શાક વગેરેની સંભાળ, રવજીતાના ઉપાયો, ઔષધિ અને વનસ્પતિના ઉપયોગો, શિષ્ટાચાર વગેરે સબધી તેમની પાસે પુષ્કળ માહિતી સાથેના કુશળા અને ઈલાજો હતા. તે કોઈ વાર આવી વિનંતો તરફ જ્યારે જ્ઞાન જોડતા ત્યારે તેમની ઝીણી નજરનું દર્શન થતાં હું અવાક બનતી.

સારા ગણતા લેકોમાં કાઢતો કામજી પડેલો હોય તો દુષ્ટિપાત નાખી લેવાની વૃત્તિ-કોઈ વાત કરતું હોય તે કાંમજી લેવાની વૃત્તિ સર્વસામાન્ય છે. પણ માસ્તરને કોઈ પરખીડિયું દપાલમાં નાખવા આપ્યું હોત તો સરનામા પર પણ તે પોતાની નજર પડવા દેતા નહોતો.

તેમનું અવલોકન સક્ષમ હતું પણ તે છિદ્રો સોધવા અને નિન્દા કરવામાં કંઠી રસ ખતાવતા નહોતો. કોઈ વાર મારા અથવા બીજાની અમત વાત કહેવા હું પ્રચ્છા બતાવતી તો તે સંજ્ઞાવા તે અનિન્દા દર્શાવતા. તે કહેતા, “કોઈની જોડી વાત ધારણ કરવા જેટલી શક્તિ મારામાં નથી કોઈના કુશળની વાત સંજ્ઞાવી હોય તો તેનો ઇલાજ કરવા-તેને ચક્ર કરવા માટે ત્વરે રહેલું જ જોઈએ. પણ તેરી જવાબદારી માટે મારામાં તેવારી નથી.” વળી તે કહેતા, “જીજ્ઞાસા કાજ હોઈની વાતો ના સજીવી પડે;” જે સહજતા આલમાં જ આવીને અટકે છે તે સહજતા નથી.”

તેમ વાત ન સંજ્ઞાવામાં તે ઝોણા સહજ કે બિનજવાબદાર હતા તેમ ન હતું. પણ તે વરવમાં માનનારા હતા. વિનંતો તેમને માટે લજ્જાચુર કોઈ અનાવરણ હતી. તે કોઈ દિવસ દોષારોપણ-નુકસાનિની’ કે આરોપ પણ કરતા નહોતો. કોઈ વખત સારાસાર પર લાપણો કે સલાહ આપતા નહોતો. પણ જે વિચારતામાં તે વાત કરતા તે નાનાં નાનાં, જેમાં અસર પડેલાહતી-પ્રકાશ નાખતી-માર્ગ ખતાવતી.

આમ કોઈ વાર મારા મનની વાત જાણવા વગર તે મનની મૂલવણો જાણી દાખતા. જે સમયને હચિત હોય તેવો સન્દેશ-આદેશ-આશ્વાસન-દર્શન લઈને તે આવતા.

મારા માસ્તરનું હૃદય આમ સંવેદનને જાણતું. આવા અનુભવ તે કરતા અને કરાવતા. આને તે 'હૃદયનું સમકક્ષીન વૃત્ત' કહેતા.

અમે 'મોટા' થયાં અને સહુ પોતાપોતાનાં કામમાં પડ્યાં. તે પછી અમારો સ્વાધ્યાય તો ચાલુ જ હતો. પણ માસ્તરને નિયમિત ગળતું તથા તેમની સાથે અધ્યાયન ચાલુ રાખતું તે મુશ્કેલ બન્યું હતું. અધ્યાયન વગર માસ્તર ખૂંટતા હોય તેનું લાગતું. કોઈ નદીના યુખ પર પથ્થર ફાંચી દીધો હોય અને 'સ્વમર્મ' પામેલી નદી જે બધા અનુભવે તે બધા અધ્યાયન વગર તે અનુભવતા. અધ્યાયન તેમનું આત્માવિષ્કરણ (self-expression) હતું. કોઈ કલાકાર આત્માવિષ્કરણ વગર રૂંધાય, તેમ માસ્તર પણ અધ્યાયન વગર રૂંધતા. અધ્યાયન અર્થે પાંત્રની શોધમાં તે સ્ત્રીતર વર્ષની વયે મુંબઈ ગયા. તેમના પ્રવાહને શીલ્પના અમે અસમર્થ બન્યાં અને આવી વૃદ્ધ વયે તે મુંબઈ ગયા. તેમની આ શોધમાં એક પ્રકારનું કારણ મને દેખાતું. તેનો ખટકો આજે પણ મને લાગે છે.

આમ બે વર્ષ મુંબઈ ગાળ્યા પછી તેમને પક્ષાઘાત થયો છે તેવી ખબર મળતાં અમે તેમની પાસે મુંબઈ ગયાં. તે બેઠક હતી. શુદ્ધિમાં હતા ત્યારે હેલ્થી થાણુ સુધી તે વાંચતા અને લખતા હતા. પ્રગટ શાન્તિ તેમના યુખ પર વિસ્તરેલી હતી. તેમના બાહ્ય જીવનનું વર્ચસ્વ તેનું ને તેનું જ હતું. તે પછી બીજી જ સંજો માસ્તરનો આસ વિરથી ગયો.

ચૂરકસહિતામાં સૂચરચાનના અગિયારમા અધ્યાયમાં ત્રણ એવણાએ સંબંધી મામિક સમીક્ષા કરવામાં આવેલી છે. અધ્યાયની શરૂઆતના જે ફકરા છે તે ચરકના મતનો સંદર્ભ નથી. એનો સાત્તમ નીચે સુચવે છે:-

“સત્ત્વ (મન), ક્રુદ્ધિ, પૌરુષ, પરાક્રમ જેનાં હણાઈ નથી ગયાં એવા, અને આલોકમાં અને પરલોકમાં પોતાનું હિત કરવાની જેને ઇચ્છા છે એવા પ્રુરુષે પ્રાણૈવણા, ધનૈવણા અને પરલોકૈવણા-આ ત્રણ એવણાઓ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.” “હ્યતે અનિચ્છતે સાધ્યતે જનયા હિતિ પુણ્ય”-(ચક્રપાણિદત્ત)-એવણા એટલે ઇચ્છા. મનુષ્યજનમાં આ ત્રણ એવણાઓ અતિ અચ્છતેના લાગ લાગે છે.

પ્રાણૈવણામાં કામૈવણા અંતર્ભૂત છે; ખરી રીતે પ્રાણૈવણા અને ધનૈવણા બન્નેમાં કામૈવણા આવી જાય છે. કારણકે શરીરસંપત્તિ અને ધનસંપત્તિ ઉપર જ કામ નિર્ભર છે. કામૈવણા માટે તો મનુષ્યમાત્ર સ્વતઃ પ્રવૃત્ત થાય છે, એ માટે ઉપદેશની આવશ્યકતા નથી. એટલા કારણથી જ મહર્ષિ ચરકે તેનો જુદો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

ચરકની આ ત્રણ એવણાઓને સ્થાને વેદ અને ઉપનિષદોમાં લોકૈવણા, વિતૈવણા, દારદ્રૈવણાનાં નામે મળે છે. જૈનદર્શનમાં ‘આહારસંજ્ઞા,’ ‘પરિચ્છેદસંજ્ઞા,’ ‘ચૈતુનસંજ્ઞા’ આવાં નામેથી; બૌદ્ધદર્શનમાં ‘જાવતૃણા,’ ‘વિજાવતૃણા,’ ‘કામતૃણા’ આવાં નામેથી; દ્વારતીમાં જર, જમીન, જેતુ-આવાં નામેથી; અશ્વિનમાં ‘વાઈન, વેદ્ય અને પુમન’થી ‘અથવા’ ‘કૂક, શેકર અને સ્પાઈડ’થી અથવા ‘કંજર, એકિવડિઅન અને ‘સેકશ’થી જાળખવામાં આવે છે. રવી ભાગવતમાં ‘અહારેચ્છા, ધનેચ્છા વા રતીચ્છાપિ પ્ર વા કાવેત’ આમ કહેવામાં આવ્યું છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પ્રાણૈવણાને સ્થાને લોકૈવણા યોજવામાં આવી છે. આ લોકૈવણામાં જ આહાર-ચિંત્તા, યશોચિંત્તા, પરલોક-ચિંત્તા અંતર્ભૂત છે. અજમય, પ્રાણમય-કોષાત્મક સૂક્ષ્મ શરીર માટે આહાર જેમ સપ્તરશ્મિ છે તેમ ઉત્તમ કાર્યોથી કમાયેલો વસ્તુ મનોમય, વિજ્ઞાનમય, કોષાત્મક સૂક્ષ્મ શરીરનો આહાર અને છે અને પરલોકમાં એ સૂક્ષ્મ શરીર સ્થિતિનું સાધન બની રહે છે. કૂકમાં, સૂક્ષ્મ શરીરની દૃષ્ટિએ આહારેચ્છા, ધનેચ્છા, કામેચ્છાનું જે સ્થાન છે તે સૂક્ષ્મ શરીરની દૃષ્ટિએ સન્માનેચ્છા, જ્ઞાન-સંપ્રદેચ્છા (સાત્ત્વૈવણા), અમરેચ્છા, અપાર્થક્યચ્છા, ઈશ્વરી દૌષ્ટ અને હકુમત-નું સ્થાન છે.

ચિકિત્સાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાણૈવણામાં આહારેચ્છા અને કામૈવણાને સમાવેશ થઈ જાય છે કારણકે અધિકૃષ્ટ શેજો આ બે એવણાઓના કુરુપયોગથી જ થાય છે-અને છે.

જો આ ત્રણ એવજ્ઞાઓની પૂર્તિ ઉચિત માત્રામાં, ઉચિત પ્રકારથી—અર્થથી, ધર્મથી, કાયદાથી—કરવામાં આવે, તો સંસારનાં સૌ ઊત્તમોત્તમ સુખો મનુષ્યોને મળે. જો આની પૂર્તિ કરવામાં ન આવે અથવા ન થાય, અથવા અતિમાત્રામાં, અનુચિત માત્રામાં દુષ્ટ પ્રકારથી—અન્યાય અને અધર્મથી—કરવામાં આવે, તો સંસારનાં ઘોરતમ દુઃખો મનુષ્યોને ભોગવવાં પડે છે અને જૂતમ જેને માટે જીવતું જગતું નરક મઠ પડે છે. અત્યારે ચોતરફ જણાતો કાવાનલ એ ખરી રીતે ‘ધર્મજ્ઞા’ની અનુચિત પ્રકારથી કરવામાં આવતી પૂર્તિને જ આસારી છે.

ચરક કહે છે કે, આ ત્રણ એવજ્ઞાઓ—મૌલિક વાચનાઓ—પ્રાપ્ત કરવા—પૂર્ણ કરવા જે પ્રયત્નો કરે છે તે જ ખરે પુરુષ છે. શેઝીઓને આ એવજ્ઞાઓ નથી હોતી કે પશુઓને, સામાન્ય મનુષ્યોમાં આ એવજ્ઞાઓ છે જ; જો ન હોય તો તેને પશુરૂપ સમજવો જોઈએ. મનુષ્યમાત્ર આ એવજ્ઞાઓ સાથે જ જન્મે છે. આ એવજ્ઞાઓ સિવાય જીવન જ કદી સફળ નથી. આ એવજ્ઞાઓની વિશુદ્ધિ (sublimation) સાધવી એ જ ખરો પુરુષાર્થ છે. પૂજ્યજનો એવજ્ઞાઓના સુધામ જતી પશુરૂપ જીવન છે, મદાપુરુષો આ જ એવજ્ઞાઓનું લીધારીકણ કરીને મદાન બને છે.

જીવવાની ઇચ્છા, સંતાનની ઇચ્છા, ધન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા, સુખી થવાની ઇચ્છા, ભયભાગ મારું ભયું કરે એ ઇચ્છા—કયા મનુષ્યમાં નથી હોતી? આ એવજ્ઞાઓનો સ્વીકાર કર્યો, એનો વિવેક પારખ્યો, એની પ્રાપ્તિ માટે સદૃઢથી પ્રયત્નો કરવા—આમાં જ માણસાર્થ છે. આ એવજ્ઞાઓની પૂર્તિ ઉપર જ સંપૂર્ણ આરોગ્ય નિર્ભર છે. દીર્ઘ જીવનનો આધાર આ એવજ્ઞાઓની પરિસ્થાપિત ઉપર જ છે. સારા માતૃપિતાને પેર જન્મ, યોગક્ષેમ પૂરતું ધન, સારી સ્ત્રી, સુસૌહ સંતાનો, યોગ્ય મર્યાદામાં રહી સેવાતો સુખોપયોગ, અથવા ધર્મ, અર્થ અને કામ—આ ત્રણેના ધર્મથી અવિરોધી એવો સુખોપયોગ—આ સૃષ્ટિમાં જેને સુખ કહે છે તેનાં આ બધાં જનક છે. આ એવજ્ઞાઓનો ઉલ્લેખ કરીને મદર્ષિ પુનર્વંશને સુખી—દિત વા દુઃખી—અદિત, એવા ચતુર્વિધ આયુનો સંજ્ઞા આ એવજ્ઞાઓ સાથે જોતપ્રોત રહેલો છે એ બતાવ્યું છે. મનુષ્યજીવન એ કંઈ સાંધી લીટી જેવું સરળ નથી, પરંતુ વાંકી લીટી જેવું સંકુલ છે. એવજ્ઞાઓ—રતિઓ—ઇચ્છાઓ આ બધાનો સંજ્ઞા આયુ અને આરોગ્ય સાથે એવો વણાયેલો છે કે તેની અવગણના થઈ શકે એમ જ નથી.

પ્રાણીવજ્ઞા

ત્રણ એવજ્ઞાઓમાં પ્રાણીવજ્ઞાનું સ્થાન પહેલું છે કારણ કે ‘પ્રાણીવૃત્તાને સર્વત્પ્રાણી’—જીવન જ ન હોય તો પછી જીવન બધાનું પ્રવૈજ્ઞન જ કયાં રહ્યું! જીવવાની ઇચ્છા પ્રાણીમાત્રમાં રહેલી છે. ‘પ્રાણ’ શબ્દ અનેક અર્થમાં વપરાય છે પરંતુ અહીં ‘પ્રાણ’ શબ્દ ‘જીવન’ના અર્થમાં જ વપરાયેલો છે. “દૈવઃ કાયતત્રયવ્યદુઃ પ્રાણાઃ ચેતુ પ્રતિષ્ઠિતાઃ” —ચરક સુ. ૧૦. પ્રાણનાં દસ આયતનો ચરકે ગણાવેલાં છે: એ લમણાં (સંખી), દાઢ, ખરિત, શિર, કંઠ, રકા, વીર્ય, જોજ, મુદા—આ દસ પ્રાણનાં આયતનો છે. અન્યત્ર (શારીર અ. ૭) મૂર્ધા, કંઠ, હાથ, નાભિ, ઘ્રા, ખરિત, જોજ, ધુક, શોષિન અને મંદ-

આ દશ આયતનો ગણાવેલા છે. પહેલી વાદીમાં જે શબ્દ છે તેને બહેલે બીજી વાદીમાં નાકિ અને માંસ છે. દ્વંદ્વમાં, આ રચનામાં પ્રાણનો વાસ છે. ખરી રીતે પ્રાણ સર્વશરીરવ્યાપી છે, પરંતુ આ રચના વિશેષ પ્રાણવાદી મેવાથી પ્રાણપતનો તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે. શુદ્ધને શરીરનું મૂલ ગણવામાં આવ્યું છે અને ત્યાં અનેક શિરાઓ આવેલી છે. ઔપદીથી પકાવેલાં તેથી અસ્તિત્વટે શુદ્ધમાં અદાવવામાં આવે છે જે આ શિરાઓ દ્વારા આખા શરીરમાં વ્યાપે છે અને શર્તનું પોષણ કરે છે. મૂળ શુદ્ધ શરીરસ્થ શિરાસ્ત્રવ પ્રતિષ્ઠિતાઃ । સર્વ શરીરં પુષ્પન્તિ મૂર્તિર્ન યાવદ્અધિતાઃ ॥ (પરાશર) . અનુવાસન અસ્તિત્વે (આયુર્વેદનું આ વૈદિકપ્રય છે) થી જે ફાપદો થાય છે તે આ શુદ્ધમાં રહેલ પ્રાણસક્રિયા ઔપદીના પ્રાણને આત્મસાધ કરે છે. તેથી હૃદય તો 'પ્રાણ્યાયતન' છે જ. પરમ કોબાસનું સ્થાન અને ચૈતન્યનું આવાસસ્થાન હૃદય જ છે. અસ્તિ પશુ એટલું જ જગતનું સ્થાન છે. શિરમાં જ સર્વ સન્દ્રિયોનો વાસ છે. પ્રાણીમાનના પ્રાણોનો વાસ શિરમાં જ છે, અંગોમાં ઉત્તમાંગ શિર જ છે. (સ્ત્ર. અ. ૧૭-૧૨). આયુર્વેદમાં હૃદય, અસ્તિ અને શિર-આ ત્રણને પ્રધાન મર્મો ગણેલાં છે. રક્ત પશુ એટલું જ જગતનું પ્રાણાવાતન છે. તત્તિદુર્લભં હિ રશ્મિર્ન વળ્લવર્ણસુલાલુપા । યુનયિ પ્રાપિર્ન પ્રાણઃ શોભિતં કનુવર્તતે ॥ (ચરક દ. ૨૪-૪) પ્રાણ 'શોષિતને જ અનુવર્તી' રહે છે. નાભિમાં પશુ પ્રાણીમાનના પ્રાણ વસેલા છે એમ સૂક્ષ્મે રહેલું છે. નાભિસ્થાઃ પ્રાણો પ્રાણઃ પ્રાણાસ્તમિર્નુપામિતાઃ । શિરાભિઃ પ્રાણતા નાભિઃ વચ્ચનાભિરિવારકૈઃ ॥ (સુસુત્ર સા. ૨૫. અ. ૭-૪). પ્રાણીઓના પ્રાણ નાભિમાં વસેલા છે. પ્રાણી પશુ નાભિ-આશ્રિત જ છે. પેદાના આશ્રયોતરી માફક નાભિમાંથી શિરાઓ આશ્રય બાજુ નીકળેલી છે. દ્વંદ્વમાં, દ્વિય સ્થાન ખૂબ જ મહત્વનાં છે. પ્રાણ વાતુનું પશુ નામ છે. પ્રાણવાયુ જ શરીરનો પ્રાણ છે. પ્રાણ જ આ શરીરનો Vireo forco છે. આ પ્રાણની રક્ષા કરવી એ પ્રાણેક મનુષ્યની ફરજ છે અને આ રક્ષા માટેની ક્રિયાણા મનુષ્ય-હૃદયમાં ખૂબ જ દૃઢમૂઢા થયેલી છે. પ્રાણસક્રિયા જ મનુષ્યની ખરી શક્તિ છે. મનુષ્ય-શરીરની ચોતરફ પ્રાણસક્રિયાનું કવચ રહેલું છે. આ કવચ બેઠીને આશંક્યક અઢો વ્યાપિ-રૂપમાં શરીરમાં પ્રવેશ પામે છે એમ ચોત્તીઓ માને છે. પ્રાણસક્રિયા પ્રગળ દોષ નો રોગો શરીરમાં પ્રવેશી શકતા જ નથી. આ પ્રાણસક્રિયા માટે 'કાઈ' અશોભ શબ્દ મને જાણતો નથી.

સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા પ્રાણ માટે 'ચાઓમાં 'વિરલ્લખન' સબ્દ વપરાયેલો છે. સ્વાવર-જગમ સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણનો આધાર સર્વ છે; સર્વનું નામ પશુ વિરલ્લખન છે. સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં જે ઊંચા રહેલી છે તે આ પ્રાણતરવને આધારી છે. રૂધિરશુદ્ધિ, પાચનક્રિયા, મલવિસર્જન, શાનુપોષણ ઇત્યાદિ શરીરની ક્રિયાઓ પ્રાણ ઉપર જ નિર્ભર છે માટે જ ચાઓમાં પ્રાણની સુદૃઢ સંદોષમાં સ્થિતિ આવેલી છે.

સર્વ, પૃથ્વી, મટો, ઉપમટો અને પ્રજાશરીરા-આની વચ્ચે પરસ્પર પ્રાણની પ્રતિક્રિયા ચાલી રહેલી છે. પ્રાણ એ એક અસ્તિ સૂક્ષ્મ અને સન્દ્રિયોથી અપ્રાપ્ય એવો તરલ પદાર્થ છે.

મનુષ્યોનાં શરીરમાં મનબળતંત્રીઓને મહાસપ્તક છે તેમ નાદીચક્રે પશુ છે. નાદી-ચક્રમાં જરા પશુ રૂધિર નથી હોતું પશ્ચ વિઠ્ઠાતમય તેમ જેવો પદાર્થ હોય છે. નાદીચક્ર

સમૂહનું અને તેમાંથી નીકળતા અતિ ખારીક મળ્ગતતંત્રીઓનું ચોપણ વિદ્યુતથી જ થાય છે. આ વિદ્યુત તેને શુદ્ધરક્તવાહી ધમનીઓ અને અશુદ્ધ રક્તવાહી સિરાઓમાંથી મળી રહે છે.

નાડીચક્રનું મુખ્ય રમણ મસ્તિષ્ક છે; આમાંથી જ નાનામોટા મળ્ગતતંત્રીઓ નીકળી શરીરના પ્રત્યેક ભાગ ઉપર પથરાયેલા છે. આ જ પ્રમાણે રક્તવાહિની નાડીઓ પણ સકલ શરીરમાં પથરાયેલી છે. નાડીચક્રમાંથી નીકળેલ મળ્ગતતંત્રીઓ, કેશવાહિનીઓમાંથી વિદ્યુત ખેંચવાનું કામ કરે છે. રુધિરના અગ્નિસરણમાં ધમનીઓમાં જે ધર્ષણ થાય છે તેથી રુધિરની સાથે મળેલી વિદ્યુતશક્તિ મળ્ગતતંત્રીઓ લાંબી ખેંચાઈ આવે છે. બપોરે ધમનીઓમાંનું રુધિર બીજી સર્વે નાની નસોમાં ફરીને ફેફસાં આગળ પાછું ફરે છે ત્યારે તેમાંની વિદ્યુત જતી રહેલી હોય છે. બહારના પ્રાણવાયુમાં જે વિદ્યુત રહેલી છે તે ફેફસાં શ્વાસ દ્વારા લઈ લે છે અને તેથી લોહીમાં મળે છે. આ પ્રમાણે રુધિરાગ્નિસરણમાંથી વિદ્યુતનો પુનઃ પુનઃ સંચાર થયા જ કરે છે. રુધિર આ વિદ્યુત મળ્ગતતંત્રીઓને સોંપે છે. રુધિરમાં મળેલી વિદ્યુત કંઈક ધર્ષણને લાંબી તેમજ કંઈક આકર્ષણને લાંબી નાડીચક્રમાં જતી રહે છે. નાડીચક્ર અને મળ્ગતતંત્રીઓ—જન્નેનું ચોપણ કરનાર આ વિદ્યુત છે. જેટલે અંશે આ વિદ્યુતની નાડીચક્રમાં કે અતિ ખારીક મળ્ગતતંત્રીઓમાં આપી, તેટલે અંશે તે માણસનું મન નિર્જળ કે અચક્ત હોય છે.

નાડીચક્રમાં ત્રણ પ્રકારની પ્રાણુવદા મળ્ગતતંત્રીઓ રહેલી છે. કોઈના ઉપર સંકલ્પની સત્તા હોય છે. બીજી ઉપર સંકલ્પની સત્તા નથી હોતી. ત્રીજીમાં લાગણી બતાવવાનો શુદ્ધ રહેલો છે તેથી શરીરના મને તે કામના સ્પર્શનું આપણને જ્ઞાન-જ્ઞાન થાય છે. પ્રથમ પ્રકારના મળ્ગતતંત્રીઓ ઉપર આપણા સંકલ્પની સત્તા છે એટલે તેમનામાં રહેલ વિદ્યુતને આપણે, હાથ કે શ્વાસદ્વારા બહાર કાઢી સંકલ્પાનુસાર બીજા પ્રાણીઓમાં તેને પ્રવેશ કરાવી શકાય છે અથવા તે વડે બીજા મનુષ્યાદિમાં રહેલા શુભાશુભ તત્ત્વનું આકર્ષણ કરી શકાય છે. આવી રીતે વિદ્યુતને—પ્રાણુકલાને—પ્રવેશ કરાવવાની તથા સારા—નરસાં તત્ત્વોને ગ્રહણ કરવાની વિદ્યાને ‘પ્રાણુવિનિમય વિદ્યા’ કહેવામાં આવે છે. જેમર નામના વિદ્વાને આની પરિચય સાધી શેઠનિવારણની નવીન પદ્ધતિ જન્માવી છે, જે તેના નામ ઉપરથી ‘શેઠ-વિદ્યમ’ તરીકે લખ્યપ્રતિષ્ઠ છે. ‘દ્વિવિધન સાય-સ’નું ઉદ્દેશમસ્થાન પણ આમાં જ છે.

જેમ લોહચુંબકમાંથી લોહને આકર્ષણ કરવાનો પ્રવાહ દબેસાં બહાર વહન કર્યા કરે છે તેમ પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાંથી પોતપોતાની પ્રાણુકલાને પ્રવાહ નિરંતર પોતાની આસપાસ વહન કર્યા કરે છે. આ ઉપરથી સમગ્રજીવે કે પ્રત્યેક પ્રાણી પોતપોતાની પ્રાણુકલાના બલના પ્રમાણમાં પોતપોતાના શુભોનો અલ્લેખદોષે કર્યા જ કરે છે. પ્રથમ પ્રાણુશક્તિ—પ્રાણુકલા—વાળા સત્જનના સદ્વાસથી શુદ્ધિમાં સુધારો, સારા વિચારો અને વિશુદ્ધ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, બપોરે દુર્ગત કે કુટ પ્રાણુકલાવાળા મનુષ્યના સદ્વાસથી શુદ્ધિમાં ગિરાઈ અને દુષ્ટ વિચારો થાય છે. મનુષ્યના સ્વૃષ્ઠ શરીરનું બહારણ જોતાં તેના સ્વૃષ્ઠ શરીરના પ્રત્યેક આપારનો આધાર તેના સૂક્ષ્મ શરીર ઉપર છે એમ લાગે છે. તાંબિમાં રહેલ સૂક્ષ્મ પ્રાણુનો સૂક્ષ્મ પ્રાણુ સાથે સંબંધ છે જ. આવી રીતે શુદ્ધિ, વિષ્ણુ, મન વગેરેનું સમજવાનું છે. સૂક્ષ્મ શરીરમાં પ્રાણુનો વાસ છે. સૂક્ષ્મ શરીરમાં, આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ, નાડી-

મક અને મનુષ્યનું જોડાણ પ્રાણીત્વને વાસ છે જ. આ પ્રાણીત્વને કે પ્રાણીકરણને બહાર જતાં શરીરની શરીરમાં જ આત્મસાત્ કરવી કે ઊંડાંમાંથી બનાવવી એને જ સ્વામી વિવેકાનંદે 'એથલોજી' વા 'કુદરતી શક્તિ' તરીકે વર્ણવેલી છે. જેટલે વ્યંશ પ્રાણીકરણમાં, નિરુપદ રહી શકે, ઉચ્ચ જીવનની અભીપ્રાયી વાસનામાત્રને કાબૂમાં રાખી શકે તેટલે વ્યંશ તેની પ્રાણીકરણ વિશુદ્ધ અને જલવતી રહી શકે, ચિત્તમાં બે બીજ છે: (૧) ચિત્ત અને (૨) પ્રાણ એકો નિરોધ થયે બીજને પશુ આપોઆપ જ નિરોધ થાય છે. ચિત્ત અને પ્રાણ દ્વંદ્વ અને જલની માફક જ સંલગ્ન રહેલાં છે. પ્રાણની પ્રવૃત્તિ થાય છે કે તુરત જ ચિત્તની પ્રવૃત્તિ થઈ થાય છે. આથી જ પતંગલિએ અને આપણાં જાત્રોએ પ્રાણીકરણ-પ્રાણીકરણના નિયમન-ઉપર ખૂબ વાર મૂક્યો છે ચિત્તશુદ્ધિ માટે પ્રાણશુદ્ધિ આવશ્યક છે. પ્રાણશુદ્ધિ માટે સમજનસહવાસ અને કુર્મનપરિત્યાગ આવશ્યક છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં યમ, નિયમ, સત્યાગર, સત્ય, દયા વગેરે ઉપર જે ભાર મૂક્યો છે તે પ્રાણની વિશુદ્ધિ માટે જ. વાગ્કાંટે (અ. હૃદય યા. રથા. અ. ૩) આયુર્વેદિકર મનુષ્ય સ્વયંવેદો છે જેમાં—

દાનરીલદયાસતત્ત્વમ્પ્રચર્યકૃતશ્રતાઃ ।

રસામનાનિ મેઘો વ પુણ્યલુપ્તેદિકદમ્ભઃ ॥ ૧૨૦ ॥

રસામનાઆપમાં અરે પશુ આ બધા ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. આ જ આપણી Natural Immunity છે અને આથી જ 'આયુર્વેદિકદમ્ભ' એ આયુર્વેદની વિશેષતા છે.

ચિરમ્જીવના અભ્યાસથી પકવ થયેલી પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ કિંવા નિર્બળતા વંશ-પરંપરાગત જીતરી આવે છે. આને લઈને જ પ્રાણીસ્વભાવની વિવિધતા જેવામાં આવે છે. આયુર્વેદની ભાવના પાછળ કદાચ આ જ ભાવ હોય તે નવાઈ નહીં.

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે મનુષ્ય મનુષ્ય વગેરેનાં પાચક બતાવનાર એજ છે. જેમાં વિશેષ એજ હોય છે તે જ મનુષ્યોને તેમ થાય છે. એજથી મનુષ્યની આકર્ષણશક્તિ ખૂબ થાય છે. Nerve Currents થીયો એજ ઉત્પન્ન થાય છે. કામાવેશની શક્તિમાં આ વિશેષ પ્રકટ થાય છે, એ એની ખાસ વિશેષતા છે. જે કેન્દ્રોની શક્તિને અપવ્યવ-કુર્ણ્ય કરવામાં ન આવે તે તેમાંથી એજશક્તિ નિષ્પન્ન થાય છે. આ કામદેન્દ્રો કરોડના અંત ભાગમાં—Sacral plexusમાં આવેલાં છે. મનુષ્યમાં જે જે મહાન મનુષ્ય-પ્રવાહો nerve currents ઉદભવે છે તે કરોડજીની જે બાજુ પરથી નીચે જીતરે છે. જીતરતાં અગાઉ આ જે પ્રવાહો મસ્તિષ્કના પાછલા ભાગમાં અંગ્રેજ આફ્રિકાના આકારે ડોસ થાય છે એટલે શરીરનો ડાબો ભાગ મનુષ્યના જમણા ભાગ દ્વારા અને જમણો ભાગ મનુષ્યના ડાબા ભાગ દ્વારા નિયંત્રિત થયે છે. આ પંથમાં ઉલ્લુ રથાન કામદેન્દ્ર (sexual centre) નું છે. મનુષ્યમાંથી ઉપરોક્ત જે મહાપ્રવાહો સાથે જીતરી આવેલી ચેતનશક્તિ અતી અગ્રણ્ય ફેકલ પેક્લસમાં સતત વૃદ્ધિગત થતી જ જાય છે સેકલ પેક્લસની ઉપરનાં હાકુ, જે જ કરોડજીની અતિમ મર્યાદા છે. તંત્રની પરિભ્રમણમાં આવે જ "નિરોધ" તરીકે એજભાવનામાં આવેલ છે. શક્તિ આ ત્રિકાળની પાર છે. એટલે આ શક્તિને 'સર્પનશક્તિ'—Serpent

સૌથી નવજી છે. નવજી એટલું જ નહીં આ વિદ્યાનતા એકાદ નીચે જ કામચક્રિયે આને માણ વગેરે છે. ક્રિયુકતા માનસશક્તિ ધણ વાળી છે. બાવડું 'તું' ને વેઠે ક્યું' એવું ક્રિયુકતા વિષયમાં થયું છે. એની Libido-ક્રમેશ્વરને જીવનને આપવામાં વિષ ૨૩યું છે અને એ જેર નાશુદ થતાં વર્ષો લાગશે. સામાજિક મનાઈ પણ હવે નિષ્ફળ જતી ગઈ છે અથવા બનવા આવી છે.

જેકસ કહે છે કે સમાજમાં સૌન્દર્યોપાસનાને—સૌન્દર્યભાવનાને જાગૃત કરવા ઉપર ખૂબ બાર મૂકવો જોઈએ, આપણે સુખાનેલા વારસામાં એ સૌથી મોટામાં મોટા વારસો છે. સર્વ, ધિવ, સુદરમ—એ બારેતીય કક્ષાનો આત્મા છે. કલાદારો સૌન્દર્યભાવનાને જીવન બનાવી શકાય છે. જ્યારે ધર્મ દીન થાય છે, ત્યારે ખરી રીતે કક્ષા જ તેનો કલાદાર રહે છે. આને તો કક્ષા પણ નિષ્ફળ મળે છે એટલે સૌન્દર્યભાવના પણ બટ ખરી છે આપણા શિક્ષણનો પાગો જ દોષકરપૂર છે. સમાજમાંથી કામચાસના એકાદી કરવાનો માર્ગ સૌન્દર્ય દર્શિ દેખાવવી એ જ છે. પ્રાણની ભગતી ચડે છે, ત્યારે જ સમાજમાંથી નિર્ભયતા—નિર્ભયતા નાશ પામે છે. આ પ્રાણની બરતીનો એક આને દિંદુસ્તાનમાં માણી રહ્યો છે, એટલે જ નવું સજ્જન શક્ય નથી અને દુષ્કર્મક્રિયા અને પાશવ લાચારી નજરે ચડે છે. આપણ.

આયુર્વેદમાં પ્રાણીજીવની પ્રાપ્તિ માટે દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, સ્વસ્થશુદ્ધિ-વગેરે ઉપદેશ છે. સ્વસ્થશુદ્ધિ એ આયુર્વેદનું અનોખું અંગ છે. સ્વસ્થશુદ્ધિ અતુરણ ઉપર જ પ્રાણીજીવ નિર્ભર છે. પ્રાણીમાત્રના પ્રાણ અન્યથી પેલાય છે એટલે 'આકારવિકિ'નો સ્વસ્થશુદ્ધિમાં વિચાર થયેલો છે. સ્વાચાર ચિત્રાય દીર્ઘ આયુષ્ય સંસ્કરે નાંદ એટલે સ્વસ્થશુદ્ધિમાં સદાચાર પણ સુદર રીતે વણી દીધો છે. ટુંકમાં, સ્વસ્થશુદ્ધિમાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તેના પાલન ઉપર જ પ્રાણીજીવ નિર્ભર છે, અને નિરંતર શીર્ષુ યતું ચરીર છે એટલે રાગો પણ આવવાના જ નહીં તે વખતે ગમરાયર વિના શાંત ચિત્તે ઈલાજ કરવો જોઈએ. સ્વસ્થશુદ્ધિ-શુદ્ધિ અને આયુર્વેદનિષ્કારપ્રસન્ન આ એ ઉપર બરાબર ધ્યાન દેવામાં આવે તો પ્રાણીજીવ શિક્ષ યાવ પ્રાણતું અનુપાલન એટલે દેહ પ્રાણાયામનો ઉપર તલરેપચી વિચાર, સ્વસ્થશુદ્ધિમાં ઉપદેશ માટેનું સમગ્ર આચરણ.

૨ ધનૈષ્ણુ

પ્રાણ પછી બીજા નંબરે ધનની એક્ષુ આવે છે. ખરી રીતે તો પ્રાણીજીવની અંદર જ આતેા પણ સમાવેશ થઈ જાય છે પરંતુ ધનૈષ્ણુ વિશે મદર્શિને અધિક સૂચનો કરવાના છે એટલે એનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમ મદર્શિ કામની નિંદા કરતા નથી તેમ ધનની પણ નિંદા કે અવરણના કરતા નથી. ધન એ પ્રયત્ન શક્તિ છે અને અનુભવના જીવનમાં મેનો ફાળો જેવો તેવો નથી એ બતાવવાનો આ પ્રયત્ન છે. 'નદિ ક્ષતઃ પરાશ્વ પાનોલોક્તિ યદ્વતુક્ષતણ્ય દીર્ઘમાયુઃ'।। સમાત્ કપકરણનિઃ કલેષું કલેષ ૧૧।। (પરશ્વ સ્. ૧૧—૧) આ જગતમાં ઉપકરણો—માધનો વિનાનો માણસ લાગે વખત હવે તેના નેરો બીજો કાઈ જ પાથી નથી. માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાને માટે અને પોતાના કુટુંબ માટે પૂરતા

સાંધનો વસાવવા-પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વે પ્રવૃત્ત કરવો જોઈએ. અહીં પાપ શબ્દનો અર્થ દુઃખ-સાથ છે; એટલે 'પાપી'ની જગ્યાએ 'દુઃખી' શબ્દ મૂકી શકાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાના કુટુંબ માટે ઉપકરણો-દેહનિર્વાહ માટે આપણને ધનપ્રાપ્ત મેળવવા પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ. આરોગ્યવ્યાધિ માટે, સંસારના બોજો માટે અને ધર્મસાધના માટે ધનની જરૂર પડેલી જ. લોકોત્તર મનુષ્યોને માટે આ નિયમ નથી, પરંતુ સામાન્ય કોટીના સમાજના એક મોટા વર્ગની આ વાત છે. ગૃહસ્થાશ્રમીને કઈ સ્ત્રીજની જરૂર નથી પડતી? આ હોય તો તેને માટે સુંદર વસ્ત્રો (મહાભારતકારે કહ્યું છે કે, ખરાબ વસ્ત્રોથી સ્ત્રીને બચાવવી જોઈએ અર્થાત્ સ્ત્રીઓને સુંદર વસ્ત્રો આપવા જ જોઈએ) અને આભરણો જોઈએ. બાળકો હોય તો તેના માટે દૂધ, માખણ, ફક્કમારિ, મિશ્રાન્ન વગેરે જોઈએ. બાળકોની કેળવણી માટે પૈસો જોઈએ. ધરમાં સારું રામચરણીનું જોઈએ, આ 'બધુ' ધન માટે છે. સુખ અને ભોગ ધનની જ અનુષંગી છે. લાંછું આયુષ્ય હોય અને ધરમાં ખાવા ન હોય તો યોના જેવું બીજું ભારે દુઃખ શું હોય? આ જમાનાની ધનપ્રાપ્તિ પાઠશાળી દોઢધામ ભુજો અને આજના અનેક રોજો એ દોઢધામમાંથી જન્મેલા જણાય છે. જે સમાજ સુખેથી, નિશ્ચિંતાથી; ધર્મમાંથી ધન કમાઈ શકે તો હોય તે જ સમાજ સુખી અને નીરાળી હોવાનો. માથુસ રો ધધો કરે છે તે મને કહો, તો હું તે ઉપરથી તેનું આરોગ્ય કેવું દશે તે કહી શકું. ધધો અને આરોગ્યને નિકટનો સંબંધ છે. માથુસમાં ધધોને કે આછવિકાને તેનાં આરોગ્ય અને આયુષ્ય સાથે નિકટનો સંબંધ છે. જે યુગ ૧ જે સમાજ સર્વ માણસોને માટે પુષ્ટિર આછવિકાની સગવડ નથી આપતો તે યુગ અને તે સમાજ એટલે અંશે જરૂર દોષિત છે. મજૂરી કરીને, સાત્ર અને સજાઓથી અવિગદિત એવો ધધો કરીને, પોતાનું અને કુટુંબનું પોષણ કરવું એ વ્યક્તિ માત્રની પવિત્ર ફરજ છે. આ યુગની નરિલ સમસ્યાઓનાં મૂળમાં આજના ધધોઓ છે. ખોશોમાં અને ખાણોમાં તનતોડ કામ કરતી મજૂર સ્ત્રીઓ પાસેથી Radiant motherhoodની આશા શું રખાય? અને તનતોડ મજૂરી કર્યા પછી, આનંદ માટે, પરસેવાથી કમાયેલા પૈસા રીનેમાંમાં, પીઠમાં કે વેશ્વનાડામાં, બરબાદ કરતા મજૂરો, કારીગરો અને કામદારોના સ્વાસ્થ્યનો વિચાર કરતાં એમના ધધોની ફિલસૂફીમાં જીતરતા જેવું નથી લાગતું. શું? મનુષ્ય જે ધધો કરતો હોય તેમાં તેને રસ અને આનંદ પ્રાપ્ત થતાં હોય, તો તે જ ધધો વૃત્તિપુષ્ટિકર તેને માટે બહુમ. મનુષ્યમાન પોતાના ધધોમાં ન્યારે પોતાનો આત્મા પરાવશે, તેમાંથી રસ પ્રાપ્ત કરતો યશે, તેમાં તેને આત્મીયતા જણાશે ત્યારે જ તે અખૂટ આનંદ પોતાના કામમાંથી મેળવશે. ન્યારે મજૂરો જે કામ કરે તે 'માનું' પોતાનું એ કામ છે,' એમ માનીને કરશે ત્યારે જ તેઓ એ કામમાંથી રસ, આનંદ અને સફર્તિ પ્રાપ્ત કરશે; બાકી દિવસના આઠ કલાક કામ કરવાના કે ચાર કલાક કરવાના કારણે બસે કામ, એ બધું ધૂળ ઉપર લીપણ જેવું જ યશે. આજે મીલમજૂરોને, એકિસ કારકુનોને અને અન્ય સુમારના વગેરેને જે અસતેષ છે તે તેમના ધધોમાંથી જ પ્રાપ્ત થયેલો છે. 'દિનદં જનંક'ના અધિપતિ શ્રી જેકસના વિચારો આ વિષયમાં જણાવા જેવા છે:—

"આજનાં સો-પુરો જેવાં છે તેવાં તેમને બનાવનાર શારીયા નરસી અનેક અસંદર્ભ, તેઓ જે અનેક ધધોમાં વડે પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરે છે,

તેમની એસર મુખ્ય છે એ નિર્વિવાદ છે. આ વસ્તુ જુદાજુદા સ્ત્રીપુરુષો માટે જ સાચી છે એમ નથી, પરંતુ આખી પ્રજાઓ, સમાજો, સંસ્કૃતિ અને ઐતિહાસિક પુરો માટે પણ સાચી છે... કોઈ સંસ્કૃતિની શાંતી કમાવાની પ્રશ્નિ જો તેના આધ્યાત્મિક યોગ્યતામાં જરા પણ ફાળો નહિ આપતી હોય, તો મને તેટલી સમાજ-સુધારણાઓ, રાજકીય ફિઝલસીઓ અને ધાર્મિક પુનરુત્થાનો હોવા છતાંય, તેના આત્મા ભૂખે જ મરી જવાનો. માને હવતો રાખવા જે ઔષધો, ઉત્તેજકો આ ઉદ્દીપનો યોગ્યતામાં આવશે, તેમનાથી તેની આધ્યાત્મિક અવનતિની કિંચ જ વધુ વેગવંત જનવાની... યોગ્યોત્તરવાદના દેશમાં ધનસંપત્તિ ચોક્કસ જ માણસોના હાથમાં જઈ પડે એ હોય તો નાનો છે, પરંતુ ચોક્કસ જ માણસોના હાથમાં 'કુશળતા' જાય છે એ તેનાથી મોટો હોય છે..."

ફાર્મસીઓ થવા પછી દેવેના વૈદ્યો હવા જનાવવાની પોતાની 'કુશળતા' ગુમાવી રહ્યા છે. એ કુશળતા અને એમાંથી પ્રાપ્ત થતો વિશ્વાસ અને આનંદ વૈદ્યો માટે વિચારવા જેવો વિષય નથી શું? કે પછી આ અવિચારી જમાનામાં બધી સારી ચીજોને ભોગ આપી અને હાંપા કાઢે જ રાંડવા પછી કદાપણ આવશે શું? મનુષ્યનો હાંધો કે મનુષ્યરી, કક્ષા રાખતો આર્થિક પ્રશ્ન જ નથી. એ તો હવેનું બધું કોશિશના મૂળમાં છે. રોગ-શીર્માસકો આજે જે સામાજિક રોગોનું નિદાન કરી કરે છે તે બધાનું મૂળ જોવા જઈએ તો કામમાંથી ગમેમાં કુશળતા અને આનંદ; અને તે થકી નીપજેલા દુઃખ અને કંટાળો; અને આમાંથી છૂટવા કાર, વેશ્યાઓ અને સીનેમાઓ પાછળ ભાટકનાં રોજાઓ-આમાં છે. કુરસદના વખતમાં કામચલામાં આવતી મૂર્ખતાનો, મનુષ્ય દરમિયાન કરવા પડતાં મહાવૈતરો સાથે શો સંબંધ છે, તેનો તત્કરપરથી અભ્યાસ થવાની જરૂર છે. કદાચ એ આપણા સામાજિક ઇતિહાસનું કાળમાં કાળું પ્રકરણ અને આજના થણા રોગોનું કારણ 'જડ મનુષ્ય' 'જડ કુરસદ' માં જ રહેલું વિચારજાતે જણાયો.

અર્દાન્ડ રસેન કહે છે કે, જ્યારે દિવસમાં ચાર કલાક કામ કરવું પડશે ત્યારે જ કામજલ વળતમાં આધ્યાત્મિક, નૈતિક ઉન્નતિ સાધી શકારો. પરંતુ આ માટે અમેરિકામાં પ્રયોજો થયા છે અને પુરવાર થયું છે કે કુરસદનો વખત કેમ માળવો એવું ન્હાં સુધી લોકોને જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સગી એ કુરસદનો તો બાંધકર દુબ્બંધ જ ચલાવતો. જુદીના વખતમાં મનુષ્ય અને કારીગરો કાર, રેડીયોજી, અને રાતના ઉત્તમર કરીને લોથપોથ મઈ જાય છે અને સોમવારે કામ પર ચડે છે ત્યારે એકલામાં એકલું કામ આપી રહે છે એમ અનુભવથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. એટલે કમરોથી વખતના કલાક મટાડવા પડેલાં કારીગરોને 'કુરસદની ફિઝલસી' સમજવાની યોગ્યતાવાળા જનાવવા પડશે. જ્યારે મનુષ્ય વગેરે પોતાના કામમાંથી જ રસતા ઘૂંટકા અને આનંદ પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે જ આજના અનેક નર્ટિસ પ્રતી આપોચ પ ઊઠી જશે, પરંતુ આ માટે પારસમણિનો સ્પર્શ જોઈએ. એ પારસમણિ સમાજનો સમલુવર્ગ-શિષ્ટવર્ગ-જનશે ત્યારે તેના પવિત્ર સ્પર્શે સહ પ્રાણુવન્તું અને પવિત્ર મશે એટલે 'પોતાની જાતને સુધારવી,' 'પોતાના આત્માને એકાગ્રતા,' 'સર્વાંગ વિશુદ્ધિ કેળવવી'-આ જ્યારે વ્યક્તિમાત્ર સમજશે ત્યારે જ વિશુદ્ધ પ્રાણુના સ્પર્શે સૌ નવપક્ષ.

સાધનો વસાવવા-પ્રાપ્ત કરવા પૂર્ણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અહીં પાપ શબ્દનો અર્થ દુઃખ^૧ થાય છે; એટલે 'પાપી'ની જગોએ 'દુઃખી' શબ્દ મુકી શકાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાના કુટુંબ માટે ઉપકરણો-દેહનિર્વાહ માટે આવશ્યક ધનપ્રાપ્ત્ય મેળવવા પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ. આરોગ્યરક્ષા માટે, સંસારના ભોજો માટે અને ધર્મસાધના માટે ધનની જરૂર પડશે જ. સેકાતર મનુષ્યોને માટે આ નિયમ નથી, પરંતુ સામાન્ય કોટીના સમાજના એક મોટા વર્ગની આ વાત છે. ગૃહસ્થાશ્રમીને કર્ષ સ્વીજની જરૂર નથી પડતી! સ્ત્રી હોય તો તેને માટે સુંદર વસ્ત્રો (મહાભારતકાંડે કહ્યું છે કે, ખરાબ વસ્ત્રોથી સ્ત્રીને અચ્ચવની જોઈએ અર્થાત્ સ્ત્રીઓને સુંદર વસ્ત્રો આપવા જ જોઈએ) અને આભરણો જોઈએ. બાળકો હોય તો તેના માટે દૂધ, આખસ, ફલફલાદિ, મિષ્ટાન્ન વગેરે જોઈએ. બાળકોની કેળવણી માટે પૈસો જોઈએ. ધરમાં સારું રાચરચીકું જોઈએ, આ બધું ધન માગે છે. સુખ અને ભોજન ધનના જ અનુષંગી છે. જાણી આયુષ્ય હોય અને ધરમાં ખાવા ન હોય તો એના જેવું બીજું લોક દુઃખ શું હોય? આ જામાનાની ધનપ્રાપ્તિ પાછળથી દોષધામ જુઓ અને આજના અનેક રોગો એ દોષધામમાંથી જન્મેલા જણાય છે. જે સમાજ સુખેથી, નિશ્ચિંતતાથી; ધર્મમાર્ગથી ધન કમાઈ ચકતો હોય તે જ સમાજ સુખી અને નીરાગી હોવાનો. માયુષ્ય શો કષ્ટો કરે છે તે અને કહો, તો કું તે ઉપરથી તેના આરોગ્ય જેવું દરો તે કંઈપી સકું. ધર્મ અને આરોગ્યને નિકટનો સંબંધ છે. માયુષ્ય પાંચ ધંધાને કે આઠવિકાને તેના આરોગ્ય અને આયુષ્ય સાથે નિકટનો સંબંધ છે. જે યુગ

卐

એક અસૂતપૂર્વ વિશ્વવિદ્યાલય (!)

રજુ કરનાર : બધાંતીલાલ આચાર્ય

મથાણુ વાંચીને કાઈ આશ્ચર્ય ન પામે, કારણ કે એ વિશ્વવિદ્યાલય હજુ સ્થપાયું નથી, આ તે માત્ર તેની એક યોજના રજુ કરવામાં આવે છે. હમણું હમણાં આપણે વિશ્વવિદ્યાલયની વાતો વાંચીએ છીએ તે ? અમનેય એનો એક વિચાર આવશે, એટલે મનમાં ફિતરે માટે—કારણ કે, હવે તે આપણે ત્યાં ધણાં માણસો હોવાનું કહ્યાણુ થાય, તેટલા માટે ને કાંઈ કરે છે, તે કરે છે (!)—મારા મિત્રોએ અને મેં વિચારેલી યોજનાની આછી રૂપરેખા અહીં રજુ કરું છું. જમાનો બદલાયો હોય અને આમ કરવું ઈચ્છે ધાયું છે.

જેના આપણે હાલુમણીને જિંદગીની અતિમુખ્ય ચક્રમાં છીએ, તેવા એક મહા પ્રજ્ઞ આપણી આંતરે સિદ્ધર ભાવે ખડો થયેલો જણાય છે. હવે શું ? ધણાય વિદ્યાર્થીઓને અને એ મહા પ્રજ્ઞના ઢીંકા મટે મથતા નેવા છે. બધે ત્યાં સુધી તેા જાણે કે કાર્મિકથી કે કોઈ માર્ગદર્શિકાથી ચલાવે રાખે, પણ ન્હાં જીવન પોતે જ પોતાના નક્કર જટિલ સ્વરૂપમાં સામું ખડું થાય છે, ત્યાં કઈ ચાર્જ કામ લાગે ! એટલે આવી કામગીરી સ્થિતિમાંથી વિદ્યાર્થીવાર્ગને બચાવી લેવા એક નવી દબળા વિદ્યાલયની જરૂર રહે છે, અને આ વિદ્યાલય એવી ખોટ પૂરી પાડવાનો અભ્યારે તેા કરાશે સેવે છે.

કાર્મિકરો કે, તમે વિશ્વવિદ્યાલયની મોટી મોટી વાતો કરવા માગો છો, પરંતુ વિશ્વવિદ્યા કેને કહેવાય. એનો કાંઈ ખ્યાલ છે ? અરે વિદ્યા કેને કહેવાય તે જાણો છો ? અમે કહીશું કે કાર્મિક, ત્યારે આજું કામ લાઇ જોઇ છીએ, ત્યારે શું એટલેા વ વિચાર નહિ કર્યો હોય ? અમે કેટલાય પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિશ્વવિદ્યાલયોનો અભ્યાસ કર્યો છે અને જનતાના કહ્યાણુને માટે કેટલાય પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, અને ત્યાર પછી આ કામ લાયક ધણું છે. એમ ન માનતા કે, અમે ધનને મદદર આપીએ છીએ, એમ ન માનતા કે અમે કોઈ ધનિકની કારનાઓની ચલોપચી કરીને ધન કદાવી લઈએ છીએ. તમે ક્યાં નથી જાણતા કે, અમે શુદ્ધ વિદ્યાના ઉપાસકો છીએ અને આજીવન એ જ વાંચીને જોતા છીએ ! અરુ !

ઉપર ને વિશ્વવિદ્યાલયની વાત કરી તેનું નામ “જીવન વિશ્વવિદ્યાલય.” રહેશે. આમાં લાખલ ચલા ઈજનાર વિદ્યાર્થીએ મેટ્રીક તેા પાસ કરી જ લેવી નોંધી.

આ વિશ્વવિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ બે મુખ્ય ભાગમાં વહેચી નાખવામાં આવશે : એક બાજુ જીવનને સાંન્ય કરાવતો અને બીજો અર્થાત્મિક જીવનને સમરો.

અને પ્રથમ વિદ્યાર્થીએ આ સરેવામાં નોંડવાની અરજી કરવી પડશે. ત્યાર બાદ સમય નક્કી કરીને તેને પ્રત્યક્ષ ચલાનું અભ્યાસવામાં આવશે. વિશ્વવિદ્યાલય વરફાથી એક મહાન ન્યોતિષો અને એક મહાન માનસશાસ્ત્રીને ડોકવામાં આવશે. અરજી કરનાર વિદ્યાર્થીને ન્યોતિષો તેમની વિદ્યા પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે લપાસશે અને ત્યાર પછી માનસશાસ્ત્ર, માનસ પ્રકરણ પ્રમાણે તેના માનસમાં અવગાહન કરશે. જેવે ન્યોતિષો અને માનસશાસ્ત્રી મળીને તે વિદ્યાર્થીને માટે ને લાગિ ઉચિત માર્ગ જણાશે, તે તેની આશળ રજુ કરશે. વિદ્યાર્થીએ તે પ્રમાણે તે વર્તણું નું નોંધશે. ત્યાં રહે તેની જીવનની નક્કી કરેલી દિશામાં કેવી રીતે આગળ વધવું, તે વિશે પ્રયોગાત્મક અભ્યાસનો આપવામાં આવશે.

જાતી શકે, તો બધા જ સમાજપરોઝી કુળરેને તેમાં રચાન આપવામાં આવશે, અલગત, અલગરૂમાં તો તેની વ્યવસ્થા અર્થક્ષિત સ્વરૂપમાં જ રહેશે.

ખીજ એક મહત્ત્વની અને બધાની સમજ માગી લેતી નવી હકીકત એ છે કે હાલને, એટલે કાળપણને પણ ઇલોગ તરીકે ગણવામાં આવશે. આ વિશ્વવિદ્યાલય કંઈ જૂની સાદી આવતી પ્રજ્ઞાલિકાઓ પ્રમાણે જ આવે, એવું તો યોગ્ય હોય, એટલે નવા યુગને ધડે તેવી વિચારણા તેણે કર્યે જ હટકે છે; કેટલીક દિશામાં તો તે ક્રાંતિદારી પગલાં ભરશે. તેમાંનું એક દૃષ્ટાંત ઉપર કહ્યું તે છે.

ધારો કે, પેલા જ્યોતિષી અને માનસશાસ્ત્રીઓ મળીને કોઈ ઉમેદવારને માટે કવિ ચવાની ધારણા કરી. તેને કવિ બનવા માટે ચાલતા વર્ગોમાં મૂકવામાં આવશે. એ વર્ગમાં તેને કવિતા કેવી રીતે બનાવી શકાય, કળા કેવી રીતે પસંદ કરાય, કેવી રીતે ચોટ અજાય, કેવી રીતે કોઈ નવો જ ચીજો પાડવાની પેરણી ચોજી શકાય, કેવી રીતે પોતાની કુનિયા ઉપર પોતે, કે પોતાના નિકટના માણસની પારોથી ટિપ્પણી લખી કે લખાવી શકાય હંવાદિ લખી ગૂઢ અને કુનેહ માની લેતી બાબતોની ચોખ્ખી અને વ્યવહારુ છણાવટ કરવામાં આવશે. ખીજ બધી ઠળાઓને વિષે પણ બાવી જ નીતિ રહેશે. અમને લાગે છે કે, આપણા પ્રાંતના સંસ્કારના હાતરમાં આ અમારી ક્રાંતિદારી ચોખ્ખા અત્યારે નહિ, તો જાવિમાં પોતાનું રચાન કંઈ લેશે.

આ ઉપરાંત એક ખીજ વાત એ છે કે, આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ટી. ટી. સી.ના વર્ગો ચાલશે. ટી. ટી. સી. એટલે ટ્યુશન આપવા બનારને માર્ગદર્શન કરાવતા વર્ગો, કેળવણીના રોજમાં આ એક મહત્ત્વનું અંગ ગણાશે, કારણ કે હાલમાં તેના પર લણા ચિલ્કો નિર્ભર છે. આપણી હાલની કેળવણીમાં આ વર્ગો એક નવો યુગ આણશે !

આ વર્ગોમાં જોડાનારને પ્રયોગો દ્વારા શીખવાડવામાં આવશે કે, યોજામાં યોજા પ્રવલ્લે અને અર્થિ અલ્પ વાંચનથી કેવી રીતે ટ્યુશન કરી શકાય. આ દિશાની ઘણી મુત્ત આવેલી રાખનારા અનુભવી, ટ્યુશનીંગમ નામના નવા શાસ્ત્રના ઉસ્તાદોને આ કામ સોંપવામાં આવશે. વિશ્વવિદ્યાલયનું આ અંગ જેમ વિશ્વવિદ્યાલયને માટે લાભદાયક થશે, તેમ તેમાંથી ટી. ટી. સી. ની છાપવાળા કેળવણીકારો (I) ને માટે પણ તેવું જ અથવા તેથી થે વધુ પેટપૂર્તિનું સાધક બનશે.

આટલી બાબતો ઉપરથી વાચકને વિશ્વવિદ્યાલયના બાહ્યગતો કંઈક ખ્યાલ આવશે. તેનું જે ખીજું અંગ આંતરિક જીવનનું અંગ રહેશે, તે વિષે ઘણું જણાવવું અત્યારે ઉચિત લાગતું નથી; કારણ કે, તેમાં આંતરિક જીવનના લણા કેળાઓ જેવા કે, લગ્ન, પ્રેમ કે રૂઝી, યોગ, ભગવાન, કાર્મના, પૂનઃ જન્મ-દિવો સમાવેશ મળે. આ બાબત ઘણી મુશ્કેલ હોઈ અમે હજુ તેના પૂર્ણ વિચાર કરી શક્યા નથી. થોડા વખતમાં તેનો વિચાર કરીને તે વિષેની ચોખ્ખા આ ચોખ્ખાની પૂર્તિરૂપે બહાર બનતાની બાજુ માટે મૂકવામાં આવશે.

ઉપરની બાબતો ખાતમાં લઇને જેઓ જોડાવા ઇચ્છતા હોય, તેઓ અત્યારથી આ વિષે જાંબીર વિચાર કરી રાખે, કારણ કે, વિશ્વવિદ્યાલય શરૂ થાય, તેવી જ અમે વધી રાખીએ છીએ કે, ઉમેદવારોની સંખ્યા વધી જશે.

અમને આશા છે કે આ વિશ્વવિદ્યાલયના પાયાના હાતરમાં આપણે સમાજ મહત્ત્વનો ફાળો આપશે.

મહાશુજરાતની મુસાફરી

નાયક મહેરમાઈ બાબુભાઈ.

સુખધના હવે તો સુશસિદ્ધ એવા શુજરાત સંશોધન મંડળે મહાશુજરાતના અભિ-

સમૂહાયોની મનુષ્યમાયનવિદ્યાની તથા રક્તવર્ષની દૃષ્ટિએ તપાસ કરવા લખની કુનિવર્સિટી વાળા ડૉ. મનુમહાર, તેમના કેરોગ્રાફર શ્રી. શેરસિંગ અને મને મોકલ્યા. આવો મોટો સર્વે આવી આનગી સરથા તરફથી દિંદગરમાં પહેલો જ હતો. અતિસમૂહાયોની તપાસથી વશિષ્ઠશાલ જે ત્રણ છે. પ્રભામાં કુદરતી ચરીર જાંધારણ જેનું છે તે એના વગર ખૂબ ન પડે, એ જાણવા પછી પ્રભાગોનો સારો લેપયોગ કરી શકાય. પ્રભાની તંદુરસ્તી બાધી રાકાય; અને નળજા આરોગ્ય માટે ઉપાયો સચવી રાકાય. અથવા કહી શકાય કે મનુષ્યમાયન વિદ્યાથી જ સામાજિક જીવનશાસ્ત્ર આગળ વધી શકે કેવળ પ્રકાશ માટેય હાલ એ ખૂબ મોટો ઉદ્દેશ છે. એનાથી વિજ્ઞાનને જ મોટામોટો ફાલ થતો હોય તો પણ કામ કરવારને નિબંધનનો બદ્ધમો શાપો થાય છે.

*

એક દિવસ જ ડૉ. મનુમહારથી મોટો પડ્યો, એઓ રાજપીપળા રાજ્યમાં ક્યાંક કામ કરે છે એટલી ખબર હતી. હું અપીઆ એકાને બીતરી તપાસ કરવા લાગ્યો; પણ કાને ખબર હોય કે એઓ ક્યાં છે? આખરે મારા હાથે કહ્યું: "ઠાઈને સાહેબ વાલીઆ ગયા છે." એ સાહેબ એટલે નક્કી ડૉ. મનુમહાર અને અમૃત પંચા. એ વાલીઆ મોટરમાં સામાન ચલાવ્યો. કાંઈકરે પણ હા પાડી કે મંદિરાલે જ એઓ વાલીઆ ગયા છે. મને શાંતિ થઈ; મોટર ઊપડી અને લાંગલે વાલીઆ પહોંચી. ત્યાં પૂછતાં જણાવ્યું કે એઓ ડેલી ગયા છે. અરે! મોટરમાંથી ન બીતરતાં ડેલી ગયો. ડેલીનો પરેલ કહે. તમે ગેદા પાડ્યા, એઓ તો રેસા ગયા છે; ને રાતે વાલીઆ પહેંચીરી! રાતે તો અધારી ધોર; રંબપૂતંધરે લગ્ન થતાં હતો પણ કેરોસીનના દીવાએ; આવા પ્રકાશલિન મંગલપ્રસંગે મારી મરાગીનીમાં વમારો કર્યો. ક્યાં જઈ? કવાટીમાં તાટકનાર સા. માટે મકરાતો! હવે એનો ખ્યાલ આવ્યો. પરેકાને કહ્યું: "હવે પાછો પહેંચાડો વાલીએ." પરેલ ખૂબ સારા. ફૂરી, વાલ, અને દૂધ જમાવ્યાં. બાકું નેહી આપ્યું; ને હું એક બારેક વારે વાલીએ ગયો! તે રાત, ગાડાની તે મુસાફરી ઉપર અદક્ત તારાઓ અને શુજરાતના એન્ડ્રોપોલોજિકલ સર્વેની બરફ ઉપર મારા વિચારો એ સૌ કશય ખૂબ પાડ આવે છે.

*

ચીકલી તાલે રાજપીપળામાં છીએ. સર્વેનું કામ હવે રીતસરનું શરૂ થઈ ચૂકું છે. એ મહીનો છે; અને મામનો નિશાળમાં બીતરી છીએ. જળીને રાખ મંદિર ખૂંટીએ એટલો તાપ પડે છે; પસીનો મધુમધુ પાણીએ કપાને બીજરી જાય છે. અપારે તો કામ જ થતું નથી; પરહેવાથી રેનજેય બીરી જઈએ છીએ. બીડીને કાલેકા નગજીય આવતો વરે યાવ કે એવા સરસ તરજીય હોય છે. અંદરથી કાકાપ લાલ જાગે, ખનાનું વહનું પાનેતર; અ

કાળાકાળા ખીચ્યાં; અંદરનો ગર કેવો દળદાર લાગે છે. જાણે ભરડેલાં માણેક ન હોય ! ! તરશુચ ખવાતાં જાય છે, 'લખનવી ચીકણાં' તો એના કરતાં પશુ સારાં, એમ શેરસિંગ કહે છે; હું વિચારું છું કે રૃષભણીય મન્દ્રમા અને ઉપભોગ્ય તરશુચ ન હોય તો ઘનાળાની મળ જ ન રહેત.

*

કોઈ વખત રાત્રે રક્તવર્ગથી કુરીને એસીએ છીએ. ઉઢુંની સાવરી મિત્ર સંભળાવે છે. એકમા પ્રિયતમતા આવવાની વાટ જોતી વિનોબાનું વર્ણન આવે છે.

તપત્તી સુડે, વર્ષ હતું
કેડાં પર ફેરાં પર ફેરે
દરદમ જરાસી આઠક પર
ચિતમન કી કરીબન આનાબના
મિને રો કીય કા ખત લિખના
ખત લિખકર લખના ધરના
તનવાઈ મિલે તો શે લેના
વનવાઈ ન મિલે તો ધમકાના

હજીય કેમ ન આવ્યો એ વિચારમાં તાપથી ગરમ થયેલી બગાસીના પતરા ઉપર કાપી પગલાં ધ્રુપા, જરાક જ કોઈની પાછી સંભળાતાં આતુરતાથી ખારણે નાખેલા પડા તરફ જવું, કોઈને ન જોતાં નિરાશ ચલું, છુપાઈ છુપાઈને કાગળો લખવા, વખત મળે તો ઓઝોઓઝો આંસુએ રડી લેવું: સાચું કહેલો, પ્રેમ કરનારીઓ, આવું જ થાય ને ?

કોઈ કહેશે: ખરા એ-સોપાલોજીકલ સર્વે !

*

રાજપીપળામાં કેટલાક ગામોમાં સુન્ની વેરાઓની વણી વરતી છે. પૈસાદાર, જમીન-વાળા, અને અંગણે પશુ પશુ સારા; પરંતુ એકનારા પણ ખરા. આપણી સાર્વત્રિક મનુષ્યવિદ્યા તો હજી શરૂ નથી થઈ, માથે તો આ કામ જરૂર કરવા જેવું છે: મુસલમાનોની કદચરલ અભ્યાસ એમના જોડા સામાજિક અભ્યાસ વગર આજના આપણા કોમી સંઘ કે સંપોનાં કારણો ન જ જાણી શકીશું. એમની ભાષાનો અભ્યસ પણ જરૂર કરવો પડશે. એઓ 'ગઢેની ડુંડ' બે લે છે; 'મુજરાતી ભાષા' પણ છે. આવી દિવાળી પ્રભાઓ મારી દૃષ્ટિએ એક પ્રશ્ન એમો કરે છે. એમના જિમ્મવાદને વદાવનારી એકપણ ભાષા હોતી નથી. એથી જ એમનામાંથી લેખકો કે કવિઓ પાકતા નથી. આ દૃષ્ટિએ મુસલમાનોનો 'મુજરાતી સાહિત્યમાં ફાળો' એ પણ સંશોધન યોગ્ય વિષયોમાંનો એક છે. આના વિષયો ગણાવવા કરવાનો શો હાથદો ! સંશોધન કરનાર જ કહ્યું છે !

*

એક ગામમાં અમારે મુસલમાનોનાં માથે અને લોરી લેવાં હત્યા; પણ ગામ મળે જ નહીં ! બે કલાક બેઠા; તોય કોઈ હાજર જ ન થાય. પટેલ તલાટીના પ્રવતો બચ્ચાં ગયા,

મુદામે આળ્ય પછી કાંઈ વાત લાગ્યું કે અમે મુસલમાનોને ઈન્કેઝન આપીને નિર્બળ કરવા આળ્યા છીએ ! અવળો પ્રચાર અને અજ્ઞાન : આ બે જાણે ત્યારે કેનાં પરિણામો લાવી મૂકે છે ! વિચાર આવે છે : આવા પ્રચારથી જ ઉર્મિઆલિત આદર્શો શું સત્ય બની શકે ખરા ? જે વસ્તુને કાળે સત્ય બનાવી નથી; જેને વિજ્ઞાન ખોટી દેરવે છે તે શું હસ વાર મોલવાથી સત્ય બનાવી શકાય ? જેને ન્યાય કે સમતોલ વિવેકબુદ્ધિ મલત ગણે છે તે શું જોમિં અને પ્રચારથી સાચી બનતી હશે ? એ સત્ય તો ન જ બને; પણ મોડેક વખત વર્તમાનને દુલાવી જરૂર શરૂ, દેશની વર્તમાન અશ્વત્થિતિ આ જ કારણ છે.

*

ખીલીમોરામાં આળ્યા છીએ; રેલ્વેના બંગલામાં મુકામ છે. આંખા, કપડા, ચીકુ, દાઢ અને ખીજા જાતજાતની વસ્તુઓમાંથી મળાઈને આવતો પવન એવો સરસ લાગે છે ! વાજાઅલી શાહ સખતની ગરમીથી જયજા આશાહ બાગમાં આવેલો મળાઈ મળાઈને આવતો પવન ખાતે એ શાહ આગ્યું, ખીલીમોરા-જહુદેવીના આ પ્રદેશ ખૂબ જ રળિયામણો છે ! અંખિયાને કાંઈ સવારે જાગ્યો તો સામે કાંઈ ધુમસથી ઘેરાયેલી ફળની વાડીઓ દેખાય; રેતીમાંથી પૂર કિતરી ગયાં હોય છતાં એની બીની નિસાની રહી મઈ દોળ, જણે લાવણ્યવતી જીની આંખેથી, સ્વેદધુમાળાં આંધુ; હોડીમાંનાં માણસો ધોળાધોળાં પેલાં દેખાયા કરે અને સવારનો મીઠો પવન અંધેઅંધમાં ઉતસાહ પ્રેર્યા કરે. મુજરાતની વાડીનું નામ આ પ્રદેશને માટે જરાય ખોટું નથી. ને અહીંની રેડીઓ કે માંખાં કરી ખાધાં છે ? અહીંની ખીપરની વાડીઓમાં સખ્યા છે ? અથવા આ તરફના રક્ષાળદ્વારોદિત કુલોડોના રેંટ-હાંકા છે ? કે શેરડીને રસ વરપુર ખેતરે બેસીને શેરડી ખાધી છે ? એના જેવી અજાણ નથી કારણે ખીજે હોય; જરૂર એ તરફ એકવાર જાઓ.

*

અમારા બંગલાનો મોડીસર જાવે નાવકો છે. નાવકાઓ આદિવાસીઓમાંની એક જાત છે. ખૂબ ગરમસિયાળ માણસ; કામ પણ એટલું જ કરે. અમારું રહેવાનું કામ પણ એ જ કરતો (મારા તરફનું કાંઈ આ વાંચવાનું નથી એવો જ લખ્યું છે !) ને શંકે નવરો પડે ત્યારે અમારી પાસે આવીને બેસે. મેં જીતે એકદલ બે ગીતો ગાવા કહ્યું. "ની આવડે રે તુ યો કું બધી દાંડી કલા કરે," એ જવાબ આવે; (દાંડી-વખત) "અરે પણ એક તો ગા !" મેં એનો પોંચે હોકાઓ નહીં. મારી લખમાંથી છૂટવા એણે અને ત્રણસર નાવકાઓએ ગાઈ સંભળાવ્યા ત્યાર પછી એ અમારી પાસે આવતો ન હતો; દૂરથી જ લખ કામ કરે. આટલી મહેનત પછી મેળવેલાં ગીતોમાંનું એક આ :

એ તો લીડો ને પોલો રે દોરો
એ તો કેસર સીને રંગ
એ તો લીડો ને પોલો રંગ
હું તો આચા કરી કરી આવી
વારી અરવામાં શું રે કરે રે

હું તો પાંચ પાંડવની રાણી
મને કરી સલામાં આજી
એ તો કેસરબાની રજે
એ તો શીશી ને પીથી રજે

*

બીલીમોરામાં અરવિન્દ પેપર મીડિયલના કૌશિક બાઈ અને ગૌતમભાઈની મીઠમાં જ માપ લીધો. આ માપથી અનાવિલો આદિવાસીઓ અને બીજાઓને એક જણાઈ આવ્યો. અનાવિલોની દાંતિક (ચબ્દ આસરે કેઈ) ઉત્તરમાં કહેવાય છે કે જગવાન રામચંદ્રે અનાવલ ગામ પાસે યજ્ઞ કરવા માટે આજણો ન મળવાથી આદિવાસીઓને જનોઈ પરેશાનીને કામ ચલાવ્યું. આ આજણો તે અનાવિલો પછી અમારાં માથે ઉપરથી એટલું તો નહીં જ છે કે એ જાતિ સમુદાય જુદો જ છે, આધુનિક આદિવાસીઓના વિશિષ્ટતા એમનામાં તથી. નાકની સરેરાશ લંબાઈ ૫૧ મીલીમીટર જેટલી અને ઉંચાઈ ૫" ૫" જેટલી છે એટલે એઓ આજણવર્ગમાં જ પ્રકાશ આ તો જરા વિપચયગત. કૌશિકબાઈ-ગૌતમભાઈની મેઘા નગીરીનાં બપોલુ ન થાય. મોઝમતો કેરોનો રસ પહેલે. એમને સ્થાં આધી. બીજા વાનીઓ જોઈને :

ભાતભાવના ભાનન કીધાં

વહી ને કસાર

યાદ આવ્યું. એમની ફેક્ટરીમાં કાડ' બોર્ડ' બને છે. ફેલી ખાસ, પરેશી ફેલેનકા; રાણસી મહીનો; માતવીની વિવક્ષણતા અને આ બાઈઓનું સાકસ; આ વસ્તુઓ ખૂબ જ જસર કરી મછ, આપણે કરવા પારીએ તો ખૂબજ વસ્તુઓ યદ્ય સકે એમ છે. વેપુલ્યમાં વેદમની નાગોશી આપણી ન રહેવી જોઈએ હવે તો.

*

નૃતરવિદ્યાનો એક હેતુ પ્રજાનો ઇતિહાસ જાણવાનો છે. જ્ઞાન, રીતરિવાજો કે એરાઈની ટેવો બદલાય પછી ચરીરજંધારણ અને રક્તવર્ષો પ્રજા અને ત્યાં જાય તોય ન બદલાય. મોહન જો દોડાની પ્રજા કયાની છે તે એમનાં દાઢપિંજરનાં માપ લઈને બીજા પ્રજાઓ સાથે સરખાવતાં માંસમ પડી આવ્યું હતું. 'અનાવિલો-વિલે એ' ઉપર જ નોંધ્યું છે. આ રીતે જોતાં નૃતરવિદ્યાનો અગ્રવાસ બધી વિલાપીઠામાં સર કરાવવો એકદમ જરૂરનો છે. પણ આ જિનાગાની સરસ રાતે હું આ માટે નૃવિદ્યાનો પ્રચાર કરવા બેઠો ! આ ઉપર તારાની મોતીધણ હાડતો રાતરાજીનો રસ ચાલી જાય છે એ જોતું સાટું નહીં !

*

બીલીમોરાથી સવારે સવારે તૈયારી કરી બપોરના ફાટમાં જવાના હતા અમદાવાદ. સામાન અમારી પાસે ખૂબ; જોટલી બધી બીઃ અને મારી જોખી રહે તથા મિનિટા એક જગ્યા શોધી અંદર સામાન ચઢાવવો અથવા ત્યાં તો અગ્નિચાકાથી સો પ્રાઇ મોલી બેઠકું-અહીંયાં જગ્યા નથી; બીજી જગ્યા; સોટલો અધો સામાન આ માટે સાથે લઈને ફરો છો ? એકમાં નાખતાં શું થાય છે ? વચેરે આ હોઝર, મારી બીપડો જવાની બીક, હજી તો મણો

સામાન આવી, થોડો ચઢેલો ! તેમાં વળી એક દુક મૂકતાં જતાં એક બહુને વાગી, કે વાગી એમ કહું, એટલે એણે દુકને બદલ ફેંકી દીધી ! લડાઈ કર્યા બાદથી, તો રહી જવાય એમ હતું. જેમ તેમ બીજા ત્રીજા કબજામાં સામાન ચડાવી અને આ કબજામાં ચડ્યા ને શાકી ગણતાં જ પેલા ફેંકનાર સાથે બોલાચાલી શરૂ કરી. અને એ તથ્ય જણ્યા ને તે એકલેય; એટલે તરત જ દબાવેા. આ પ્રસંગ યાદ રહી જશે. એ એક બોધપાક થીખવે છે સુસાદરી કરનારાઓને ! એકલા હોય, તો સાથે ખૂબ સામાન રાખવો નહીં; નાનાં કાન પોટલાં કરતાં એક તથ્ય મણુને હોડોલ સરસ મણુમ; મણુ માણુસો હોય, તો ખાસ વાધો નથી આવતો; ઈર્ષિશોષ જવાથી કામ સનતું નથી; ને લાઈ તો અને ત્યારે માણસ જોઈને કરામ, ન કરામ; વિવેકના પેલા પ્રકટા નથી; ને એક મુકાને બદલે એક પણ નહીં—ના સિદ્ધાંતમાં થોડો માનતા થયા નથી.

*

આ અમદાવાદથી તો તોળા ! શાહીખાનથી એલીસબીજ બહું હોય તો જવાય જ નહીં ! ! લોકશાહીના જમાનામાં પણ રમેરમતિ આટલી અકુચિત દશે, એ આજ સુધી ખબર ન હતી ! શાહીખાનના એક “થોઝા” (જેવું થોડો ઊર્જાળો, ઊર્જા નથી લાગતો !) પાસે હું બસ માટે જાઓ હતો; એક કલાક થયો, પણ બસ આવે તો ને ! એક સદ્ગીતાર બોલ્યો : “હું બદો” એક મદિનાથી જાઓ છું; પણ બસ નથી મળી.” એ વાત છેક ખોટી માની લેવાય એમ નથી.

ને આવડા મોટા શહેરમાં—ગુજરાતને પાટનગર—અમદારી પાટી કાઈ મંદી, અધારી, શેમકારિત હોટેલમાં જમવા ગેકી ! સાથે મિલમજૂરો પોતાના મેલાધેલા વેશમાં અને અણુ-સિંખાઈ, ખીને શહેરી રીતસાતમાં આવીને બેઠા. અમતે લોકશાહીનો આઠો ખજાલ આવ્યો. લોકશાહી દરેક દેહને ત્યારે જ શોભે જ્યારે એને માટે લોકો લાયક હોય. એને માટે પણ અધિકાર જોઈએ. લોકશાહી દક્ષ બરા, પણ એના બદલામાં ખૂબખૂબ ફરજે છે. એ ફરજે બળવંત આંખે, તો એ શોભી જોડે. ભ્યાં અચાન, અવિવેક છે, ત્યાં એ ન ફાસેફસે; ત્યાં એનાં ખૂરો પરિણામે અભ્યાસ વગર ન રહે. હા, એ ખરું કે, અદલ-અવિવેક કેનેકસી વગર ન ગય, આવા નિષારી વર્ણમાંથી આપણે અને તે રીતે છટકું નેહએ.

*

કાંદનાં કિશ્તમાં ઉપર ચણુએક મધપ્રમ જોઈને મને એ મધુ-સંગ્રાહિકાની આવી કાલાદલસરી દુનિવા વચ્ચે જરાપણ કુબળ થયા વગર પોતાનું કામ કરી જવાની સ્મિત ઉપર, અને આવી મંચ-હોહોકારની નીદસ દુનિવામાંથી પણ મધ મેળવવાની રસિકતા ઉપર, અદેખાઈ આવી. મારા જોયો સામાન્ય માનવી કાં તો એવી દુનિવાના કાલાદલમાં મતારાઈ ગય, અથવા રસદીન યઈ ગય. એલીસબીજ ઉપર કોલા રહીને દર દર સાબર-મતીના-નાના ચપેલા પડને જોતાં, અંદર ફરતાં માણુસો, જનાવરોની ઉપરથી જોતાં મનની લાગતી સદિ, નન્દે પીતાં હું ધરાતો નથી; મોટાં મોટાં મિત્રનાં જૂગળાં અને મજૂરોના કુખ, શાહીખાનનાં મોટાં મોટાં પરાં અને બીજી તરફ કાયરબની આલો જોતાં આશાવાદી માણુસને પણ મણીવાર કડાગારે કરી નાખે, એવા વેદોગ્ધતિ અનુભવી; આટલી

ત્યાંની આયુર્વેદિક-કોલેજ તથા ગ્રુપબવન એમને આભારી છે. હેતુથી સાહિત્યપરિષદમાં મહેતા, સાહેબનો નિબંધ પ્રજ્ઞા વખણાવેા દતેા.

જામનગરથી પોરબંદર જવા ગાંધી ગ્રીસ કસ્ટાક ! સંજો છ વાગ્યે બેઠા, તે ખીજ રાત્રે બાર વાગે પોરબંદર પહોંચ્યા. ગેરટ-હાઉસના-વેલ્ડરે જાણે વેશાયેલી સ્ત્રીઓ સાથે ખાવાનું રાખી બેઠા રહેલા અને ગયા. અંધારામાં દરિયા કળાં છે, એ દેખાયું નહીં, પણ એના અવાજ મુઠ્ઠમધુર નિમગ્નજીવેા આભ્યા જ કરે. પાસે જ મહારાણીનો મહેલ અંધારામાં જાંબી જાંબી દેખાયા કરે. અહીંની અમારી સગવડોનો પાર ન દતેા. બિછાનામાં જ બત્તી; પાણી માગે, તેા લીંછતેા રસ આવે; ને ન માગે, તેા નોકર સિગરેટાસ્ત્રે ધરે. મને યશુઃ મધ્યસની સગવડોનો પાર હોતો હતો ! સંસ્કૃતિની એક પારાકીશી આર્થેશ્વી સગવડોમાં વધારે ગાય, એ છે. પણ સગવડો જ, શરીર સુખ ન વધ્યા કરે, સુવાળી લાગણીઓને જ પંપાભ્યા કચમ અને એના વધારા પાછળ જ મંદ્યા રહેવાય, તે ખીજ કહી વરણ રદો જાય છે, એમ નથી લાગતું !

આજી

ક્ર

ઓ રી એ ન્ટ લ.

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરિટી લાઇફ એસ્યોરન્સ કં. લીં

ફરી એકવાર 'ઓરીએન્ટલ' ગ્રામર છે અને ખીજ એને અનુસરે છે. મલાયા અને બર્મામાં જાપાની કમળને લીધે ને પોલિસી હોન્ડરની પોલિસીઓ અનેક પ્રકારે લીધે તેમની પાસેથી આફ્રી લેણા પડેલા પ્રીમિયમ ઉપર વ્યાજ લીધા વગર કે તંદુરસ્તીના પુરાવાની રજુઆત વગર પોલિસીઓ ફરી આપુ કરી આપવાની ઉદાર નીતિ અખતવાર કરનાર સૌથી પહેલી લાઇફ એક્સિસ 'ઓરીએન્ટલ' છે.

ઉદાર કુટુંબાટ એ હંમેશા વધતી જતી
અમારી લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય છે.

૧૯૪૫ નવું હામકેજ.....લગભગ રૂ. ૨૫,૩૦,૦૦,૦૦૦

લેડીજ... .. રૂ. ૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

અમારી પાસે જિંદગીના બીમાની તમારી પ્રત્યેક

જરૂરિયાતને પહેંચી વળે એવી આપકંડ યોજનાઓ છે.

હેડ ઓફિસ—ઓરીએન્ટલ બિલ્ડીંગ, કોટ... .. સુ.અર્ક.

બ્રાંચ ઓફિસ—વીજળી ધર, લાલ દરવાજા ... .. અમદાવાદ.

એક્ટ્રરી : શ્રી. ચંદ્રવદન સુનીલાલ મહેતા બી. એ., બેલબેલ બી.

સંખ્યાકાળ ઘડી ગયો હતો. રસ્તા પરના હીવા પણ સળગી ગયાં હતાં, પરંતુ માધુ-
બાગના હીવા સુભાગ્યે આજ બગરી ગયા લાગતા હતા. ચંદ્રેનો આંકો આંકો પ્રકાશ પાંદ-
રામાંથી પડી, અધિકાર અને પ્રકાશની જગતોમાં રચતો હતો. પક્ષીઓનું ક્રિયાપણ ચમત્તું
હતું. ફરતો ફરતો હું મારી રાજની એકે પહોંચ્યો, ત્યારે એ બીકા પર કાંઈ લેકો બેસી
ગયાં હતાં. હું જરા ફરતા એક બીકા પર જઈને બેઠો.

“ગોવિન્દશક્તિ, એકાદ લાજન તો ગાઓ.”

લાજન રાખ્ત સંભળતાં મારું ધ્યાન એ બાજુ જોવાયું. બીકા પર પણ કન્યાઓ
બેસી હતી અને પાસે તોફર જેવો લાગતો એક પુરુષ બેઠો હતો. એના હાથમાં તબક્કા
જેવું કાંઈ દેખાતું હતું. પાસેની ચોરસકદી નીચે એ નાનાં બાળકો રૂઢ તીજતાં હતાં. એ
આજ આજ પ્રકાશમાં પણ કળાતું હતું કે, કોઈકની કાંઈ મોટા ધરનાં છે.

સુખમાં ક્યા દેખો દરખાં,

તોરે દયા ધરમ નહિ મનને—સુખમાં.

લાજન શરૂ થયું અને હું રસથી સાંભળવા લાગ્યો. પૂરું થતાં એક-કન્યા બોલી,
“ગોવિન્દશક્તિ, કેમ આજે આવું ‘લિટ્ટારી’ લાજન ચાલું?”

“કાણ જાણે બહેન, આજ મને રૂપચુના જ વિચાર આવે છે. જ્યારથી આ ‘વિધા-
તા’એ જામને ‘આરસીના લીતરમાં’ થી ‘કલ્લીવન’ નાં મળેથી આવ્યાં છે, ત્યારથી મને
એનાં જ જ વિચાર આવે છે.”

“તે કાકા, મારી આ મરી ગઈ, ત્યારે આપણે ‘આરસીના લીતરમાં’ રહેતાં હતાં.”

“હા બેટા, તે રવાણે તો તને અમકુમાને સોંપેલી.”

“ત્યારે અમકુમાને ‘વિધાતા’એ નકામા જ મારી નાખ્યાં ને?”

જે કન્યા અત્યાર સુધી ચાલ બેસી રહી હતી, તે બોલી બેઠી, “અરે રાધારાણી,
એટલું પણ ન સમજી! અમકુ ડાહ્યાં મરે, તો જ તને હામિયા મારી મળે ને? નહિતર, હું
જોરી ચાલ, માટે તને કેસરી રૂપ જીવું કાણ પાત?”

“હા; અને આ સ્વાતિજહેન તથા શામિનીજહેનનાં સહીયર્ણ પણ તોરે જ મળ્યાં ને?”

“પરંતુ ગોવિન્દશક્તિ, તમને એવું નથી લાગતું કે, તમારી રાધા પ્રત્યે ખૂબ પક્ષપાત
બતાવવામાં આવ્યો છે, તે મને અન્યાય થયો છે? હોશિયારી તો રાધાની, રૂપ તો કે એવું,
દેશદાસ તો કે રાધામાં, સદ્ગુણોનો ભંડાર પણ એ જ ન?”

“તે શું રાધારાણી બહેનર એવી નથી?”

“તો શામિની, શું એકી રીતે રાધાનો પક્ષ ન તાણ. રાધાને એક બતાવવા મને
હિતારી પાડવાની શી જરૂર હતી?”

રાધા, સ્વાતિ, શામિની—આ બધાં નામ તો પરસ્પર લાગતાં હતાં, છતાં મને પૂરી
ઓળખાણ પડતી નહોતી. મને કોઈકની સંદર્ભ હતો, એમ તો લાગતું હતું. સ્વાતિ, ‘રૂપ-
રૂપના અંબાર’ જેવી હતી, તો શામિની નીચી છતાં ખૂબ જોરી હતી. એને દેખાવ

× “આરસીના લીતરમાં” નું શબ્દ વિનોદિની નીલકંઠ, ૧૯૪૧.

“કલ્લીવન”

“

“

“૧૯૪૧.”

“અસાધારણ આકર્ષક” હતો. રાધા બે કરતાં જુદા પ્રકારની હતી. ચંદ્રના આજી પ્રકારમાં બધાંની મોં બરાબર સજ્જતાં નહોતાં, છતાં આટલું કળાતું હતું.

“અને શું હું એટલી બધી સ્વાર્થા છું કે, રાધાની અંદરમાં કંઈ, એના સુખે બળી મરું, અને માત્ર એના પર હાજી કાઢવા જ બેસી જઈ જઈ લગન કરું?” સ્વાતિની ફરિયાદ ચાલુ હતી.

“જુઓ બહેન, અમારા છોટામ, મહારાજે એક ભવન લખ્યું છે—તું તો ન્યારો રહીને બેસે હો નારાયણા રે” એમાં આવે છે:-

‘નહ એમ પડને એથે રહે છે, સકળ પૂતળાં નાચ કરે છે,
તેમ તારા કરમાં સર્વેના તાવણા રે—હું તો ન્યારો.’

પરમતમાનો સુત્રધાર છે. એ જેમ નચાવે, તેમ માનવી કૃપી પૂતળાં નાચે. સુત્રધારને, કોઈ પૂતળું વહાણું પણ નથી, તેમ અળખામણું પણ નથી. જેવો પરમાત્મા, એવો જ કવિ કે કથાકાર; એને કોઈ વહાણું અળખામણું ન હોય. વળી તમે કુબંધીથી જટકીને આવ્યાં, એવાં તમે રાધા પાસે જ બસાં કરતાં. તમને રાધા પ્રત્યે સહસાવ ન હોય, તો એવું કરો? અને તમને એવી મતિ આપનાર તો તમારી એ લાગણી બેસીતો જ હોય ને?”

“એ બધું ખરું ગોવિન્દદાસ, પરંતુ સ્વાતિને પેલા ચંદ્રકિંમીથી કાઢવું થાય, એ તો અસાધ્ય છે.”

“વાત સાચી બહેન, પરંતુ પ્રત્યેક પ્રિય જા માટે બને છે અને એની પાછળ શો હેતુ હોય છે, એ સમજવા જોઈતી માનવજાતિની પહેલ નથી.” આજે જેવો ગામડિયો તો એટલું જ કહે કે, એમાં જરૂર પરબરની કંઈ લેણીયું દશે.”

“તમને ગોવિન્દદાસ, આ ‘હલ્લીવન’માં શું ખૂબ ગમે છે?” વામિનીએ પૂછ્યું.

“મને તો બહેન, એમાં વહેતી માંધીભક્તિ અને પ્રથમ ભક્તિની શુભ મંઠા બોધ બહુ આનંદ થાય છે.”

બોરસલીની ફૂલ પીણીમાં હતાં તે બે માળખે ફૂલ પીણી રજાં એટલે પેલા ‘બાકાની’ પાસે આવી બેસાં રજાં. ફૂલ પીણીમાં પીણીમાં પણ એમનાં હાન આ’ વાતોલાપ સાંભળી રજાં કરે, એમ જણાતું હતું. બાળક વયમાં જ બોલ્યો, “અને અમદાવાદનું વજુન કેટલું સરસ છે?”

“પણ બહેન! તે’ સાબરમતીનું વજુન વાંચ્યું છે! એ તો અજ્ઞાત છે, એવું અમારા માસ્તર કહેતા હતા. આતું અમદાવાદ અને આવી સાબરમતી આપણાં હસમુખસાભીને ન મને!” પેલી નાની બાળકી બોલી.

“અને ગોવિન્દદાસ, તમારે માગ પહેલિયા, માટે મને જે કુસાફરી કરાવી, તે પણ ફૂલી સરસ! ‘બેતરતી વસન્ત’ ઝડપની પાછળી રાત બરાબર બેસી હતી. મંદ મીઠો વણ વાતો હતો. નવમંડળ ઉપર તારાઓનું રાત્રી પૂર અમલમાં હતું. તાજું જ ‘ગોવંદી’ શુક્રારા સ્નાનથી વિશુદ્ધ બનેલી કાંઈ તેજસ્વિની રમ્ય કુમારિકા જેવી દેહિપ્રમાનું દેખાતી હતી. કવચિત્ પંખીનો ગીતરવ સંભળાતો હતો. પસાર થતાં ગામડાં પણ હજી નિદ્રાધીન હતાં...”

રાધા:—અને પ્રેમમાં પોવાના અનુભવનું પણ કેટલું સુંદર વર્ણન છે! “પ્રેમનો

પગસંચાર થતાં યુવાન હૃદયને બહુ જ નર્તન કાઢે છે. રોજની વસ્તુઓ, નિત્યનું જીવન, ઘરોજી જોયેલાં માધુર્યો વગેરે સર્વ ઉપર વસનાક્રાંતિની પરાક્રમે પવન બળે ચાલે. આજે ફરી વળે છે. ક્રમસ્ત વિચારના ફૂલવેનોની ફારમ પ્રથમ પ્રેમને આસરી લે છે."

યામિની :—અરે એક સાકળ વાસવા જેટલી નાનકડો વાત પણ કેવી ખૂબીથી વણુવા છે, નહિ મોરાં?

મીરાં :—હા, યામિની બહેન; અને વળી કેટલાંક સોડાનાં નામ પણ કેવાં ટીપખી પાડ્યાં છે! ચોકડીનો ચુલામ, ચુકડી ખારેક; અને ચોકડીના ચુલામના નાકનું વણું પણ કેવું વિચિત્ર છતાં નવીન છે?

જયદેવ :—તે શું તમે એમ માને છો કે, 'કલ્હવન' સર્વયુગ સંપન્ન છે? એમાં ખામી જ નથી!

યામિની :—હોય, તો ખતાવને મારામા.

જયદેવ :—એ; પહેલું તો એ કે તે તારા પપાને જે કામળ લખ્યો છે, તે તદ્દન અપરિવર્તિત છે. તારામાં એટલી દિગ્ભાત હતી જ નહિ, અને હોય, તોય તારી ઉંમરની એકરી પોતાના બાપને એકું ન લખી શકે. બીજું, રેવા, ઝમકામાં ને કીચુંકે એમ તણુ મળ્યુંને મારી નાખ્યાં છે; મારા પપાને વિચારાને બંદૂક ખવડાવી આવ્યાના અત્યવ્યા છે, સ્વાતિને કસુવાવડ ચર્મ છે અને રાધાને આનમાં સંપકાવી છે. અનિષ્ટ પ્રસંગોની કેટલી લાંબી પરંપરા! વળી જોડણીની પણ શ્રેણી છે; ખાસ કરીને ઉ અને ળી વાપરવામાં જોડાણો જ કરેલા છે. કિપડું પણ ઉપાડું, જોડું પણ ઉમાડું, યુગડું પણ યુવાડું, એવો જે જોડણીએક છે, તે જળવાયો નથી.

યામિની :—અરે, એ તો હાપમૂલ હતી.

જયદેવ :—પેસ પેસ; હાપમૂલ તો જીલડી નથી. માત્ર એક, કે એ દશે—એક, 'અકાળ'ને બદલે 'અકાળ' હાપમૂલ મળે છે. એ દુર્ભાગ્યની વાત છે, અને 'શરવાત' ને હાપમૂલ મળ્યુંની હોય, તો જાણે. પરંતુ આ ઉપરાંત કેટલાક પ્રસંગોય નિરચક લાગે છે. શીલાવતીનું અરણ્ય તથા કીચુંકાને પ્રસંગ એ સ્વતંત્ર વસ્તુઓ જેવાં છે તે તેથી અહીં યોગમાં જેવાં લાગે છે. સોહનની માંડવી પણ નિષકારણ મળ્યા છે.

મીરાં :—એકું જ છે જયદેવભાઈ. આ જગતમાં જનતાં પણ પ્રસંગોનું રહસ્ય આપણી હુંકો છુદિથી નથી સમજાતું. આપણને જે નિઃપ્રયોજન જણાય છે, તે પરમાત્માની નજરે સમપ્રયોજન હોય છે. આ જગતરૂપી એક એવો રચ્યો છે, તે આપણાથી પૂરેપૂરો કહી કળાતો નથી. આપણે તો એ એલમાં રહેલી પરમાત્માની કે કલિની, કે કલાકારની—ખૂબી જ જોવાની છે. પ્રીતમ ભાગત કહે છે—

એજે રમવાને રચ્યા કહે, નરનારી રૂપ જુનવાં મરી,

એક જોડા ને ખૂબી ખરી ... ..

નિત્યનું જીવન જોઈતું ને કું કામચો. સામાસાત વાગી ગયા હતાં, બાપ તદ્દન નિર્જન અને નીરવ હતો. માત્ર રણછોડભાઈનું સફેદ બાવલું કમિસની જેવું અચળ અને અવિચલ મારી તરફ જોઈ રહ્યું હતું.

ડેનમાર્ક

ડેનમાર્ક નાનો દેશ છે, પણ એનું મુખ્ય સદેર કોપનહેગન (જે ત્યાંની રાજધાની કોપનહેગન કહેવાય છે તે) બહુ મોટું અને સુશોભિત છે. ઇમારતો, બગીચા અને રસ્તાં પુરોપના કોઈ પણ સદેરના જેવા પહેાળા તે સ્વચ્છ. મ્યુઝિયમો, ચિત્રસભો વગેરે એટલા બધાં છે કે, કોપનહેગન ઉત્તર યુરોપનું એથેન્સ કહેવાય છે.

ગોટરની ધમાલ તો બધાં શહેરોમાં હોય જ, પણ અહીંનું મુખ્ય વાહન જાઈસિકમ છે. ઓઓ, પુરુષો, બાળકો, કમરેથી વાંકી વળેલી ડોમીઓ, સફેદ કાઠીથી શોભતા ડેસા, લાંબા ઝામાવાળા પાદરી કે દુકાં પંટલનવાળા વિધવાઈ-દરેક પ્રકારનાં માણસો સાંપડકની સવારી કરતાં નજરે પડે છે. અહૂરમાતો અટકાવવા માટે મુખ્ય રસ્તો અને પગે ચાલવાના ટૂટપાથની વચ્ચે લાકડાનો બનાવેલો ખાસ માર્ગ સાંપડકો માટે હોય છે. એટલે ગોટરના દાંતિનરા ને આઈકલના બેસનારાં નિગરિ પોતપોતાનાં વાહન ચલાવે છે. વળી લાકડાને લીધે ખાઈસિકમનાં પાંતરે પણ મસારો એછો પડેલો છે. એક વખત સદેરના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એક પુલ ઉપર મજબૂતી કરવામાં આવી, ત્યારે આખા વિવંસમાં સિતેર દબર સાંપડકો ત્યાંથી પસાર થઈ હતી!

સદેરની સફર ને અહીં 'રંડફાર્ટ' (Rundfar - પરિક્રમા) કહેવાય છે. તે માટે અને દરેક મુખ્ય ગોટર બસમાં નીકળ્યાં સંચરવાનોમાં સૌથી મુખ્ય ચોર્નાસન મ્યુઝિયમ છે. અતે ડેનીશ હોઈ, બર્ટલ ચોર્નાસન અનેક મુરોલીઓ વેડી મદલીની સિંપકંગા લીખ્યો હતો. સિંદોનોનાં મુખ્ય ૪૩ વર્ષ એણે ત્યાં જ કાઢ્યાં હતાં. એના જીવન પર્વતના પ્રયત્નોના પરિણામ રૂપે થયેલા સમસ્ત સિંપકામનો અર્ધ સંગ્રહ છે. એનીમાઈયસ, ક્યુપોલ એન્ડ ઓ મેસોસ વગેરે એની સિંપકામના અપ્રતિમ નમૂના. અહીં જોવા મળે છે. રહાવરવામાં એ પાછો સ્વદેશ આવેલો. મદાન સુધારક માર્ટિન ક્યુપરની પ્રતિમા ધરાઈ ધરાઈ એનું મૃત્યુ થયું અને એ પ્રતિમાનાં એક આંખ અધૂરી રહી ગઈ.

આ મ્યુઝિયમથી થોડે દુર રોસેન બર્ગ કાસલ નામનો જૂનો રાજમહેલ છે, જેને દરે સંગ્રહસ્થાનના રૂપમાં ફેરવો નાખવામાં આવ્યો છે. અંદર અનેક પ્રકારનાં નિર્મિત, નવાઈની ગાળો, રાજમુદત, રાજકંઠ વગેરે છે. અહીંનાં એક રાજ ચાર્લ્સ ચોર્નાસ મંદજ સંગ્રહમાં આંખમાં જાંઘની ગોળી વાગવાથી થયું હતું. એની રાંબુએ એના ઠપ ઉપર સ્વચ્છિત્ર કરાવી, ગોળી કઢાવી, તેના બે સરખા ભાગ કાપ્યા. અને પોતાના કાને પહેરવાનાં ચોનાનાં ઇવરરીંગમાં એ બે આધિવા નંગ માફક બાંધ્યાં. આ ઇવરરીંગ અહીં રાખેલાં છે, રાજ્ય પ્રત્યેના પ્રેમને ખાતર, કે હિંસારને ખાતર આવો વિચિત્ર અલંકાર પ્રકાશ્યો દશે, તે વિષે કમી માંદિનો નથી.

રાજ્યએનો બેંકવેટીંગ હોલ (મદાસોગળગૃહ) અસલ રહ્યામાં આજેનો રાખ્યો છે. પાદરની આગળનાં નિર્માણ પ્રવેશક અગ્રીકો ને ને

હવેનો હરી લેનાર વિખ્યાત પરીકથાઓના લેખક હાન્સ ઓન્ડરસનનું પૂતળું છે. એ ડેન્માર્કનો ૧૨ વતની હતો.

ચહેરેથી દૂર આવેલા ફેકરીક ખર્ગ કાસલ નામના જૂના મહેલનું પથ સમઠરયાન બતાવ્યું છે. આમાં ચિત્રસંગ્રહ ખાસ નોવા જેવો છે. સુખ્ય ઓરડાની છત પર ચીતરેલું દરીયાઈ પક્ષી સી. ગરનું ચિત્ર એક અપૂર્વ કળાનો નમૂનો છે. આ મહેલની આસપાસ પથ જાડું સુંદર બગીચો છે. પથ સૌથી સરસ બાગ તેા ડેન્માર્કના દાહના રાજકુટુંબનાં ચહેરે બહારના રહેઠાણ ફેન્સ ખર્ગ કાસલની આસપાસ છે. વિજાળ વૃક્ષો, બીલી હમ વટાકુંતે, ફૂલકમારાની આકર્ષક રચના એ સર્વ આ બગીચામાં છે, તેવાં આખા ડેન્માર્કમાં શું, પણ આખા યુરોપમાં જોઈ નથી.

કોપનહેગન એ એક જુદો ખેટ છે. દરિયાકિનારે બધીએક સરસ ફરવાની સારા છે. લાગુલિની નામની જગા બહુ લોકપ્રિય છે. ત્યાં દરિયામાંથી બહાર નીકળતા એક પથ્થર પર એક બેઠેલી જળ કન્યાનું પૂતળું છે - માથાથી હમર મુકીને બાગ ભી જેવો અને નીચેનો બાગ માછલી જેવો છે. સાદા દરિયાઈ પ્રાકમાથી કોતરેલું આ પૂતળું ખૂબ જ સમગ્રાણ અવ્યવસ્થાળું છે. અને જોડાની રેખાઓ કોઈ સાચી ક-યા બેઠી બેઠી સમુદ્રનાં ઘેરાં જળ નીરખી રહી હોય, તેવી જ આબેહુળ છે.

એક દિવસ સવારે અમે જોતર બસમાં ડેનીશ રીલીયેરા કહેવાય છે, તે નોવા શ્યાં. કોપનહેગનથી થશે દૂર ગયા પછી હેલ્સીંગોર નામનું ગામ આવ્યું. ચેક્સપિયરે 'હેમલેટ' નાટકમાં 'એલ્સીનોર' તરીકે આને અગર બતાવ્યું છે. અહીં કોનખર્ગ કાસલ નામનો પુરાણો કિલ્લો છે. એના વચસા ચેક્સમાં કાસાં રહી મહેલની રચના જોઈએ, તેા ડેન્માર્કના પ્રાચીન શિલ્પનો ખ્યાલ આવે છે. એક તરફ અંધારું બેઠવાળું બેઠનું છે જેમાં અસ-દોમાં ફેદીઓને પૂરવામાં આવતા. કિલ્લાની બહાર આવીને જોતાં સામે દૂર સ્વીડનનો કિનારો જણાય છે. પણ અંગ્રેજ સાહિત્યના અભ્યાસીઓને સૌથી વધારે રસ પડે તેવા હેમલેટસ એસ્ટિવન (હેમલેટનો ભુરજ) છે. હેમલેટનો પિતાનું મૃત એને આ જ જુરજ ઉપર મળવા આવતું, એમ ચેક્સપિયરની કલ્પના છે.

કોણ જાણે કેમ, આ રમણે બીજાં રહી મને સ્વ. પિતાનું રમણ થઈ આવ્યું. જેમને અંગ્રેજ સાહિત્યનો ખૂબ શોખ હતો, ચેક્સપિયરનો જેમણે બીડો અભ્યાસ કર્યો હતો, તે આ રમણે અભ્યાસ હોત, તેા તેમને કહ્યો આનંદ આવતો! મારી આસપાસ જોઈતો આ સ્ત્રી 'યુલોપાનાં' યુલોએ રેલસપિયરનું નામ પણ નથી જાણવું. જેમને ખબર છે આનાવાળી ડીટેક્ટીવ કપાનું મુદ્દા 'હેમલેટ' કરતાં વધારે છે, એ સર્વ આ રમણ નોવા પામ્યાં, તે પિતાનું પુરાણો મુસાફરીનાં ધણાં સ્વપ્ન સેવેલાં, તેમની આજ્ઞા કેમ ફની-બૂત ન થઈ?

આ કિલ્લાથી જરા આગળ જઈ એક નાના રમણ ગામ આગળ બેઠ્યાં. આ જગ્યાએ સમુદ્રતટ સ્વચ્છ રેતીના પટ વાળો છે. આગસ્ટ સપ્ટેમ્બર ને મુરોપનો ભર બેનાઓ મળ્યા, તે વખતે આ રમણ સહેલાણીઓથી બેઠવાઈ જાય છે. અત્યારે પણ રેતીમાં

દાટલી છૂટી કવાઇ રંગિત છત્રીઓ નીચે આરામ લેતાં કેટલાક પુર્યાં હતાં અને કેટલાક સમુદ્રમાં સ્નાન પણ કરતાં હતાં. દૂર ક્ષિતિજમાં સ્પીડબોટો ઢિનારો દેખાતો હતો. આ રમણીય સમુદ્ર તટ સામે આવેલા ખુલ્લા રેસ્ટોરાંમાં અને જગ્યા અને પછી કોપનહેગન આવવા નીકળ્યાં.

કુરોપનાં ઘણાં સહેરોમાં જાતજાતનાં પુવારા જોવા હતા. પણ કોપનહેગનમાં નવા જ પ્રકારનો એક બાગની અંદર જોયો. એક માણસ ચાર બળદોને લગામ પકડી ચસાવતો હોય, તેનું પૂતળું છે. બલદોના નાકમાંથી પાણીની ધારો નોસમાં પડે છે. ખરા બળદ કરતાં પણ આ પૂતળાના બળદો મોટા છે. આ કુવારો એફ્રીચો ફાઉન્ટન કહેવાય છે. ડેન્માર્કની એક જુની દંતકથાને લગતું આ પૂતળું છે.

સહેરમાં સાંજનું મુખ્ય આકર્ષણ 'દીવોક્ષી' નામનો કીડોચાન છે. જાનવર બાગની અંદર જાત જાતનાં આનંદનાં સાધન ચારે તરફ પથરાયેલાં છે. લુદા લુદા પ્રકારનાં ચગડોળ, માઉન્ટન રેલ્વે, મોટર સાઇકલ વગેરે જોતાં પાર આવે તેમ નથી. રાત્રે આખા ઉદ્યાનને અત્યંત વીજળીના દીવાથી સાચુગરવામાં આવે છે. મુખ્ય ભાગમાં એક સૂર્ય ચિત્ર ખાટવાળા હોજમાં સંખ્યાબંધ કુવારા ગોઠવ્યા છે. રાત પડે એટલે કુવારા જોશવામાં આવે છે. ત્યાં મહેલા દીવા દેખાય નહિ, પણ એમનો રંગરંગિત પ્રકાશ જ કુવારાની ધારો પર પડે, એવી રચના કરી છે. થોડો થોડો વારે પ્રકારના રંગ અને કુવારાની ધારોના ખાટ બદલાયા કરે છે અને અનુપમ શોભા બની રહે છે. વિદેશીમાં અને 'પ્રેટર' નામનો આ પ્રકારનો કીડોચાન જોયેલો. પણ કોપનહેગનના 'દીવોક્ષી' ની વિશાળતા, વિવિધતા કે મુંદરતા એ કશું ત્યાં નથી.

કાર્ક્સબર્ગ છુઅરી નામનું બીઅર બનાવવાનું કારખાનું. જોવા ઘણાખરા મુસાફરો જાય છે. કાર્ક્સબર્ગ નામનો માણસ જર્મની. જર્મ બીઅર બનાવવાનો ઉદ્યોગ શીખી આવેલો. બીઅરને સારા પ્રકારનો બનાવવા માટે મુખ્ય જરૂર અશુદ્ધ પ્રકારના ખમીરની હોય છે. કાર્ક્સબર્ગ જર્મનીમાં જાની રીતે થોડા જગ્યામાં ખમીર લઈ આવેલો અને નાના પાયા પર કારખાનું ચડે કરેલું. ધીમે ધીમે વધો હાથ તેમાં રાજગી વીસ લાખ બાટલી બને છે. હવે તો રાત્રે કારખાનું ચેચાનું લોધું છે. તેમાંથી ચત્તી આવક વિદ્યાનનો અભ્યાસ વધારવામાં વપરાય છે. કારખાનું જેઈ રચા પછી બધા મુસાફરોને એક આનિથ-ગૃહમાં લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં વચ્ચે રેખ પર જાત જાતના બીઅરના સીસા મૂક્યા હોય છે. જેમને ન ખપે, તેને માટે લીજુ, નારંગી વગેરેના સ્વરૂપતના સીસા પણ હોય છે. આસપાસ મૂકેલી પાટલીઓ પર બેસી મરંછ પ્રમાણે મુસાફરો પી શકે છે.

ડેન્માર્કની મળ એકું અભિમાન ધરાવે છે કે, દેશનાં બાળકો માટે એમનો દેસ જેટલું કરે છે, તેટલું બીજો કોઈ કરતો નથી. શાળાનું શિક્ષણ, રમતમગમો, તંદુરસ્તીની સાચવણી એ સર્વની જોઈવણ તો બધા જ પાશ્વર્ય દેશોમાં હોય છે, પણ ડેન્માર્કમાં આ સર્વ જોઈવણ ઉત્તમ પ્રકારની છે. તે ઉપરાંત મુસાફરી દ્વારા આનંદ અને શિક્ષણ આપવાની પણ વ્યવસ્થા કરી છે. રાત્ર્યને ખરચે ઉનાળાની રળમાં શાળાનાં બાળકોને લુહી જગાએ મોકલવામાં આવે છે. આખા દેશમાં મોટું સહેર એક જ કોપનહેગન છે. નાનાં ગામો અને ગામડાંનું દરેક બાળક એક વખત તો સહેર અને સહેરી જીવન જરૂર

નોંધ શકે, એવી ખાસ બચસ્મા કરવામાં આવી છે. દર વરસે હિનાબામાં બધા ખેડૂતો આખા વરસ માટે માલની ખરીદી કરવા દોષનહેનન આવે છે, તે વખતે ચોતાના ગામના બાળકોને વારફરતી લેડતા આવે છે. એમને સંસાળવાની જવાબદારી ખેડૂતોની રહે છે, અને મુસાફરીનું ખર્ચ ખર્ચ રાખ્ય આવે છે. નાની જગ્યામાં બધા કુટુંબોને એકબીજા સાથે સારો સંબંધ ને બાઈબરો હોય છે, એટલે પારકા માણસ સાથે ઊંડારાને કેમ રહેવામાં મોકલાય, એવો સવાલ રહેતો જ નથી. ખેડૂતને ગામમાં બધાં લોકો "કાકા" તરીકે જ ઓળખતા હોય છે.

હિતર મુવના પ્રેક્ષની પાસે આવતાં જતાં હતાં તેમ વિવંસ લખાતો જતો હતો. દોષનહેનમાં રાતના બે વાગ્યા સુધી સંખ્યાકાળ જેવું અજવાળું રહેતું અને સવારના ચાર વાગ્યેથી પાછો અત્યોદય થઈ જતો. એટલે માત્ર બે જ કલાક રાતનું અંધારું રહેતું, અલગત લમણાં હિનાબો હતો એટલે. શિવાજો હોત, તો એથી ઊલટી જ રિયતિ હોત. તથા દિવસ દોષનહેનમાં રહી અમે સ્વીડન જવા ચોથે દિવસે બપોરનાં બે વાગ્યે અહીંથી નીકળ્યાં. નીકળતાં પહેલાં અમારો પુત્ર વિક્રમ મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની મેડિકની પરીક્ષામાં બહુ સારી રીતે પાસ થવાના સમાચાર આપતો ત્યાં મળ્યો, એટલે અમે વિશેષ આનંદથી નીકળ્યાં.

ચોથી મુસાફરી દેનમાં અને આઠોની સ્ટીમરમાં કરી સાંજે સાતેક વાગ્યે સ્વીડનના માર્ગે નામના ગામે આવી પહોંચ્યાં. માર્ગે તો નાનું ગામ છે તે ખાસ જોવા લાયક નથી. અમે તો લાંબી મુસાફરીમાં રાતવારો કરવા માટે જ અહીં ઊતર્યાં હતાં.

આલુ ૩

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણ —
દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [રજીસ્ટર્ડ]

અમીરી પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાતવંતુની નબળાઈ, ધાતુશીલતા, આંશી વગેરે નાબુદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપદ્ધતિ બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂા. ૧-૬-૦; રતલના રૂા. ૪-૮-૦.

ભિંઝા ફાર્મસી લિં. : ભિંઝા (ઉત્તર ગુજરાત)

સોલ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમાણુ એન્ડ કું. અમીરી, અમદાવાદ

દરેક કંથળે એજન્ટો નોંધાયે છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સ્વીકૃત મહેત.

રામતીર્થ પ્રાહીતેલ

સ્પેશિયલ નં. ૧ :

મનુષ્યની જ્ઞાતવંતુઓ બળવાન બને છે, ધોળા વાળ ઢાળા થાય છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે અને ટાલમાં વાળ ઊગે છે, ખેડો મટે છે, વાદશક્તિ અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે. ગાદ નિદ્રા આવે છે, માથાનો દુઃખાવો મટે છે. દરેક ક્ષત્રુમાં બહેનો, પુરુષો અને બાળકો મટે મહાન ફાવો કરનાર છે. મોટી બાહલીના રૂા. ૩-૮-૦; નાની બાહલીના રૂા. ૨)

: બધે મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેન્ટ્રલ્સ્ટ્રી રોડ, મુંબઈ-૪

આવ [દાસ નિરપ] તરી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાટક

રાયપુર

ફેબ્રિકસ

આકર્ષક
દર્શક

ફેબ્રી ચાક્રીઓ. લોચન. મલમલ.
શર્ટિંગ. પોલીન. કોર્ટિંગ. રૂમાલ વિ.

રાયપુર મિલ્સ લિ.

અમદાવાદ

દક્ષિણ દિશામાં શિકાઈ ભુકી

વિદના નિસાળ ઉપખંડમાં ભૂદા ભૂદા પ્રાન્તોએ શારીરિક
સ્વચ્છતા માટે વિવિધ પ્રકારના ઉપદ્રાવ કરી છે.
દા. ત. વામિકોનાડ (દક્ષિણ દિશા)ના લોકો શિકાઈ
ભુકી વાપરતા. તે દે, હવે આ પ્રધાન ઉપદ્રાવ
અદ્ય પતી લાઇ છે અને આજે જાણે છે. પરિણામ
શિકાઈ ભુકી અને બીજાં સ્વચ્છતાનાં સાધનોનું
સ્થાન સ્વચ્છતાને કાળિ સાચુ લઇ રહ્યો છે.

૧૯૩૨

બીજા કારણે સ્વચ્છતા બનાવવા માટે સુચારુ કાર્ય-મોર્ચ,
સેલીયમ સ્ટીક, ગોવાના સાબુ, ગોવાલિન કાપ વગરપતિ, વગેરે, વગેરે.

સ્વચ્છતાનો કાળિ સાબુ

ઉત્તમ અને અગ્રણ્ય
સ્વચ્છતા ઓર્ગેન સોલ્સ લીમીટેડ., વડાલા, સુબાઈ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણ ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ક્રમ

સંવત્ : ૨૦૦૩

અંક ૬

નહિ એ નલો

પ્રમદાલ

[૪૫૦]

નહીં જ નહિ એ નલો, અલસ । આમ આજોડ ના
ઢળી કુખદ સેજ શીતળ સમીર-હોરે અહીં;
તથાંત અતિ આકશે તપન, તેાં મ હું શોધ ના
સખે । સપન છાય; કેર કરતી કસોટી મહો
નતો વિસર ના હીષિક વરદાગિની સાખમાં,
વિસર્જન ત ભાવનાનું કર, પાંછતો ના થવા
કહી કૃપણ કીટ, હીણપત હેય રે હાખ માઃ
સ્મરી શિખર લીક ને લિપક લિર્વ આરોહવા

ધર્મુ' હૃદય ધ્યેય ને સમય સુગં ઈતુંગનું,
ધર્મો વિખિત બાલ તે સમયથી જ સુદો તથા
ધર્મો વિરતિહીન, વેર વકરાપલા વિમ્મનું,
મલો હૃદય રંગતા, વિષમતા ભરેલી વ્યથાઃ
વિના વિપુલ ભક્તિયોગ વર વસ્તુ ના સીંગતી;
વિના ધગય ધ્યેયસિદ્ધિ સપને ય ના સીંગતી

જ્ઞાતિ પ્રથા વિષે એ પ્રશ્નો

હિંદોસ્તાન ઇ. મહારાષ્ટ્ર

પ્રશ્ન ૧.—જ્ઞાતિઓથી હિંદુ જાતિને નુકસાન થઈ રહ્યું છે, તેથી તેનો નાશ થવો ઘટે છે”—એમ માંધોછ તથા તમે સૌ કહેો છો. આટલે સુધી નુકસાન થઈ રહ્યોનો મુખ્ય કુદો સમજાવશો ?

ઉત્તર—હિંદુ જ્ઞાતિઓ વિવિધ પ્રકારે વૈષ્ણવ થયેલી છે : કેટલીક ધર્માથી, કેટલીક મૂળ વતન પરથી, કેટલીક અંદર-અંદરના પ્રથમજોથી તડો પડીને વગેરે. સર્વેમાં જોઈએ પોતાથી જોઈ અને જોઈકને નીચી માનવાનો સંસ્કાર છે. સર્વે જાના હાથનું ખવાય અને જાના હાથનું ન ખવાય, તથા જાની સાથે બેઠી બાવદાર કરાય—એટલા પૂરતી જ મહત્ત્વની રહી છે. ધર્માને કે વતનને પકડી રાખવાનું જાણને દુરભિપ્રાય રહ્યું નથી. મૂળ તડો પડ્યાનાં કારણો પણ ધર્મીવાર માન્ય હોતા નથી. એટલે આ એક પાયામાંથી પડી ભાંગેલું, ક્ષતી દેખાવ. માન રહેલું મહાન છે. એ સમય હિંદી પ્રજાને એક જામ બનવામાં વિઘ્નરૂપ થાય છે. સંકુચિત અભિમાન, મિથ્યા ગર્વ, પોતાના વાઠા માટે ખાસ માગણીઓ કરવાની વૃત્તિ જ પ્રેરે છે. શુદ્ધિ, આચાર, ચારિત્ર કરતાં અમુક જાતિના હોતું એ મહત્ત્વનું બતાવે છે. અપક દિંદુસ્તાનના આઠ્ઠાને સિદ્ધ કરવો હોય, દિંદુસ્તાને એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બનવું હોય તો આ પ્રથા જીવી જ નોંધવે.

પ્રશ્ન ૨.—આ દરમ્યાન જ્ઞાતિને નામે ચાલતી—જાત્રાલયો, કેળવણી કંડો, મેળાવા ઇં—પ્રવૃત્તિઓમાં વિચારી વર્ગ લાયક લઈ શકે કે કેમ ?

ઉં—જો એ સંસ્થાઓની સંકુચિતતા છોડાવી તેમને સાર્વજનિક એટલે ન્યાત, જાત, ધર્મ વગેરેના બેઠાવ વિનાની સંસ્થાઓ બનાવી શકવાની શક્તિ અને શક્તતા હાથતી હોય તો તેટલો પ્રયત્ન કરવા પૂરતો તેમાં ભાગ લેવાને હરકત નથી. એવો સંભવ નથી એમ જણાતાં તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શ્રી જમનાલાલ બળજનો દાખલો આ ગ્રામ્યતામાં પડો લેવા જોવા છે. તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિઓની સરખાત મારવાડી વિદ્યાલય, મારવાડી વિધવા મંદિરા મંડળ વગેરે સંકુચિત સંસ્થાઓ દારા કરી. પણ જેમ જેમ તેમની દૃષ્ટિ વ્યાપક બનતી ગય તેમ તેમ તેમણે એ સંસ્થાઓને વ્યાપક બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આ રીતે વર્ધાના મારવાડી વિદ્યાલયને નવન વિદ્યાલય બનાવ્યું, મારવાડી વિધવા મંદિરા મંડળને પહેલાં હિંદુ મંદિરા મંડળ, અને પછી કેવળ મંદિરા મંડળ ક્યું. એટલે કે, ધર્મ, ન્યાત, જાત ઇં સર્વ બેઠાથી પર ક્યું. જે સંસ્થાઓને તે એવી રીતે વ્યાપક ન બનાવી શક્યા, તેનાથી પોતે દુઃખ થયા.

વિઃલયવૃત્તિનો વારસો

“ Ah Love ! Couldst Thou and I with Fate conspire
To grasp this sorry scheme of things entire,
Would not we shatter it to bits—and then
Remould in nearer to our heart's desire ? ”

[Omar Khayyam : *Rubnayat*]

*

મેરો અલુમતો તાર નીચે રૂઝાં પાંદડાં આણીઆપ ન ખરી પડે છે, લેટવાથી ન તમીન ફળદ્રુપ થાય છે. આંધાં વિરાગતની પર્વા થતી હોય તેવા દેશમાં હાનના હુકા સહા નેસવા રહે છે; તેમાં ચિત્તભૂમિમાં વૈજ્ઞાનિક ફળદ્રુપતાનો અવધર્મ અચો દેડે છે. તેના અભાવે આપણાં મન અવૈરાગતિક બની રહેલાં છે. આ કંથાસિયત કેવળ વિચારના વિલામમાં ન નહિ, પણ કાર્યક્ષેત્રમાં પણ આપણને અકૃતાર્થ કર્યા કરે છે.”

[કી સ્વીડનનાથ દામોર : ‘વિશ્વપતિય’]

*

અલુહુદ : તમે દિ-દુલો એમ જ માની બેઠા છો કે દિ-દુલી પ્રગતિ તમારા વિના-તમારી સોદાગર કા-ગ્રેસ વિના-ખીન દિ-દુલો ન સાધી શકે. પરંતુ તમે-નોબું ન કે અમારા સિવાસતઅલીખાને બળેટમાં કેવો પ્રકાશ કરી જતાઓ !

હુસિદુર : તેમાં તેમજે શી પાઠ મારી ! કરનો મોટો બોલો ઉલોખપતિ અને શ્રીમંત લોકો ઉપર નીખી દિ-દુ હાપને અન્વાય કર્યો છે, કારણ આ કર મોખનાર વાંનેર સુખ્ય વળત દિ-દુ છે.

પ્રકાશ : કામંધિપણનો અવેસ ક્યાં સુધી જઈ પહોંચે છે ? બળેટ મદવાના હેલું પાકંજ કામી લાગણી આરોપવામાં દરિદરની રૂઢિ સંકુચિતતાથી કિલ્લ બની છે. કીમના પ્રતિનિધિ પ્રગતિ બળેટ પાણું માટે કા-ગ્રેસ કે દિ-દુકાસના દિલની-વિરુદ્ધ તે હોલું નેક્રમે એલું અનુમાન કે એવો આલોપ દરિદરને ચોભતો નથી !

અલુમત : કા-ગ્રેસો ને કાંઈ કહે કે કહે તે દરિદરને મન સ્વીકાર્ય, અને કીમવાદી-ને કાંઈ કહે કે કર તે બધું બેકાર.

સુધીર : બળેટ કાજે પાણું તે પ્રજા મૌજ છે, પરંતુ આ બળેટ વારાસના સમય રજુ કરતાં સિવાસતઅલીએ ને વાવલાયો ઉદ્ગારો કાઢ્યા તે ખરેખર મશરૂનીય મજાપ. મનજાનં અને હકારાતી વર્ષ પર કરનો બાર ભાસનામાં સમાજવાદી અર્થસાબની કાર્યપદ્ધતિનો વિચલ્ય થતો નથી લાગતો ?

અબંદુલ : ખડું નેતા આજમુખી કાન્ગ્રેસના પ્રતિનિધિ નેતાઓ ને આર્થિક રાજ-
નીતિની દિશાવત કરતા આજ્યા તે નીતિ લીગમાંથી પ્રધાને અમલમાં મૂકી, બતાવી
તેથી તેને મુશ્કારમાંથી આપવી થશે.

હરિદ્વર : આવા કરના-બાર નીચે ઉલોચની પ્રતિ રીકાર્ડ, જરૂરી અને નવા ઉલોચો
અસ્થિતવમાં આવતા અટકો પાશે.

સતીન : તમે તો ત્રામ ઉલોચના અને દામજૂરીના દિશાવતી છો. માટે તમારે ઉદ્યોગ ન
પામવો, નોંધવો.

અબંદુલ : હરિદ્વરની ફિકર સમજી સમજી તેથી છે. કાન્ગ્રેસની મજૂરીથી પ્રતિ મહીદાર.
વર્ગનાનાણીથી પોષાય છે. તેમાં માનકુ-પદ્ધતિની પણ આવે તે કાન્ગ્રેસમાં નહીં
હરિદ્વરને ન રહે. કાન્ગ્રેસના કાળમાં મોટી રકમો ભરનાર કોરપ્સનના મોવડીઓને
વિચારત અલીએ કાહું ન આપ્યું તે તેમને કેમ ગમે ?

સુધીર : એ ધનિક શ્રેણીઓઃ વહીવે મોટે દિલ્લીથી પાછા ફર્યા તે માર્ગ છે. કારણ
તેમની સ્વાર્થ દલીલોની પાછળ આમજનતાના વિશ્વાસનું અળ-માનસ કાળાંકાળા-
નથી. એ આ ધનિકોને એમ કહેવામાં આવે કે એક ગદીર સવા વારી બજેટ
વિરુદ્ધ દરાવ પાસ કરો તો તેમ કરવા તેઓ સક્તિમાન છે ?

સતીન : અલગત નહિ. સુકકાળમાં અછત અને કુમાવાનો પૂરેપૂરા લાભ ઉઠાવી જનતાને
તેમણે ભૂંટી છે, તે ક્યા મોટે જનતા સમક્ષ આપણે સાચે જીબી શકે ? માહી
બજેટને સમાજવાદી મજૂરામાં શૂલ છે. નવાં સુધી સરકાર સંપૂર્ણ સમાજવાદી ન
હોય ત્યાં સુધી સમાજવાદી બજેટ અશક્ય છે. સરકારી ખર્ચમાં આવતી ખોટ,
પૂરી પાકતા નવા કર નીખવાની અનિવાર્યતા, હતી. આ નવા કર ધનિકવર્ગ
ઉપર નાખ્યા તેટલું જ. ખડું સમાજવાદી બજેટ ખર્ચની રકમોમાં જ મોટા ફેરફાર
કરે. અને સમાજની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા ઉત્પાદન અને વહેંચણી તરફ મુખ્ય
ધ્યાન આપે. આમજનતાનું જીવનધોરણ જીવું લાવવા પ્રત્યે સર્વ પ્રધાન થાય.

પ્રકાશ : મી. મયાદએ ઉલોચપતિઓના વિરોધને 'વિરોધવેગ' કહી વખોટી કાઢ્યો.

સુધીર : ઉલોચપતિઓએ નાણાપ્રધાનને ભયકાળી નીખવાની જ નીતિ આપી. આ નીતિને
'shock tactics' તરીકે વર્ણવી પ્રો. પી. એ. વાલિયા કહે છે :

" If the Finance Member had provided for the total expro-
priation of this (textile) industry instead of a levy of 25 percent
on profits, we suppose the heavens would have fallen and the earth
destroyed and no newspaper would have survived the dirges of the
industry. And yet the world has survived the confiscatory legislation of
révolutionary France in 1789 and that of revolutionary Russia in 1917."

[Profs. P. A. Wadia and K. T. Merchant: 12-3-47]

અલી : બજેટના મુશ્કેલ વિષે તમે ગમે તેમ કહો, પણ અને તેમાં એવું કંઈ જ કેમ
નથી કે જેથી આમજનના નીચલ્ય પરને લાસ થયે હોય.

હરિહર: ચીકાવેરા કાઢી નાખ્યો ને ?

સુધીર: હા, અને દેલવેના ઘર વધ્યા.

સતીન: આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિ સમજવા લાગક છે. કામચલાઉ મધ્યમ સરકારની - Interim Governmentની - જોડવણ બ્રિટિશ સરકારે કરી છે; તથા બ્રિટિશ સરકારનાં પાપપુષ્પનો અને નીતિરીસિનો વારસો તેમને મળ્યો છે. આથી આમજનતાનાં દિવસો ક્રાંતિકારક ફેરફાર ન થઈ શકે. સેક્રેટરી વર્ષથી ગાંધી આવતા થીસે ગીસે જ પ્રગતિ કરવી પડે. આ ચીકાની દિકા મૂળથી ન બદલાય તેની કાળજી રાખવા વાર્ષિકરોય મીટ મીટી રિલીની માફી ઉપર દબાવ છે. આમ ન હોત તો સરકારી ખર્ચ રૂ. ૧૮૮ કરોડ કાયમ રહી જ કમ થઈ જ અને કાપડની ખીસોએ મુદકાળમાં એકસો એક કરોડ રૂપિયાની મીટી ઉપર સરેરાશ વાર્ષિક નીચે એપન કરોડ રૂપિયાનો કપો તે સમજ ન બન્યું હોત. નફાખોરીનો ભોજ બીજા કોઈ પણ દેશમાં આટલા મોટા પ્રમાણમાં સફળ થયો નથી જાણ્યો.

સુધીર: બ્રિટિશ રાજવદીબદના દિવસોમાં કાયદાના અમલની જગ્યા પણ કલકાઈ આવતી ત્યારે પ્રસ્ત નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના નામે કોન્ગ્રેસ વિરોધનો પ્રયત્ન પુકાર કરતો તે જ કોન્ગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળે આજે નવા નવાં કાયદા અને ખીસો લાવી સરકારી ખાતાં અને અમલદારોની સત્તા અનલ્લ વધારી દર્શાવે છે. હમણાં મુખ્યમંત્રી મુદસસીબ મોરારજીભાઈએ લોકનૃત્યસંધના નાટ્યપ્રયોગોમાંથી કાઢિમર, R. I. N., અને કામી અજાનાં દસ્યો જતાવતા જણ પ્રવેશો ઉપર પ્રતિજ્ઞ આપ્યો છે. આવા નૃત્યપ્રયોગોથી શું તે કરતાં દરો ?

પ્રકાશ: આ પ્રયોગો ઉપરના પ્રતિજ્ઞ વિશે આપણા લોક-સાવર રવ. મેલાણી પણ જોઈ શક્યા હતા. તેમના કુખ્ય અવસાનના એક જ દિવસ અગાઉ તેમણે વાત-ચીતમાં કહ્યું: “ આપણું રાજકારણ ક્યાં જઈ રહ્યું છે ? લોકસંઘની ત્રણ નાટિકાઓ ઉપર પ્રતિજ્ઞ મુકારો એ તમે વચ્ચું ને ? જે એ નાટિકાઓ જાતે જોઈ છે ને એમાં કોઈ વાંધાકારકું અને લાગ્યું નથી. -ટીકા પણ હળવાસથી કરી છે ને એમાં કંતા છે. એક બાલુ કામી છાપણો રાજ જેર રૂં છે તેને કોઈ અટકાવતું નથી ને આ નાટિકાઓ પર પ્રતિજ્ઞ ?... આપણા સેવકો સત્તાસ્થાને એસે ત્યારે આણું કેમ જાને ? મને લાગે છે કે આમ. મળા કરશે તો આપણામાં પડ્યો પડ્યો ને પ્રતિકાલિના વાચરા વાચી એ દવા અતિમાન થઈ રહેલી હું જોઈ રહ્યો છું. ”

હરિહર: આ પ્રયોગો દિલ્હીના પાંડ સીખવે છે, અને જોડી સરકાર સામે જાંડ જગાવવાની શ્રેણી આપી લોકોને લેહીપ્ત કરી મૂકે છે. આ પ્રયોગો સામ્યવાદી અદા-કારો રજૂ કરે છે. તેની પાછળ સંપૂર્ણપણે સામ્યવાદી માનસ પડેલું છે.

સતીન: તમે પાછા વાદવાના બામક અંતરપ્રવાહમાં તણાઈ જાઓ જા. વાદ મમે તે હોય પણ તેના સિદ્ધાન્તો અધિષ્ઠાકારે વપાસરા જોઈએ. હા, ત, સિવાકતઅચી સીમવાદી છે આટે તેમણે પ્રેક્ષુ જગેટ ખરામ હોણું જ જોઈએ તે માન્યતા

મૂલબરેલી છે. તેમજ શ્રી. મોરારજીભાઈ દાન્ડેસવાદી' છે માટે તેમણે હરેજી Public Safety Bill ક્રિતકારક જ હોવું જોઈએ તે માન્યતા પણ મૂલબરેલી છે. તેમજ નાટ્યપ્રયોગો રજુ કરતા અદાકારો સામ્યવાદી છે માટે તે પ્રયોગો અનિષ્ટ હોવા જ જોઈએ તે માન્યતા પણ બિનપાયાવાદ ગણાય.

પ્રકાશ: તમારી સૂચના પ્રમાણે તો દરેક કાર્ય પૃથક્પૃથક્ મૂલવવું પડે. આ મૂલવણી માટે પ્રમાણુદંતી પદ્ધતિ ચોક્કસ કરવી જોઈએ.

સતીના: તે સહેલું નથી, તેમજ બહુ મુશ્કેલ પણ નથી. સમાજના 'વિકાસમાં, તેની રાજકીય પ્રગતિમાં, વર્ગવર્ગની વિચલિતતા મદત્વનો ભાગ ભજવે છે તે પ્રથમ સંમત હોવું જોઈએ. સમાજના અનેક વર્ગો પાડી શકાય, જેમ કે : આદર્શવાદી અને ભૌતિકવાદી ફિલસૂફો, સામાન્યવાદી અને સમાજવાદી સરકારો, મૂઢીદાર અને શ્રમજીવી— આ પ્રમાણેના અનેક વર્ગોની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાથી સમાજનું રૂપ બાંધાય છે. પરંતુ આપણી સમજ પૂરતા સુખ્ય એ વિભાજન જ નસ એ : શોષકવર્ગ અને શોષિતવર્ગ. સમાજનું જીવન એ બૌતિક ઉત્પાદનનાં બળો અને વર્ગવર્ગનાં આંતરિક સંબંધો ઉપર અવલંબે છે.

પ્રકાશ: તમારું કહેવાનું દૂકેમાં જેમ થયું કે સમાજજીવન સમજવા માટે વર્ગવર્ગનાં આર્થિક સંબંધો અને બર્ણણાનું વચાર્થ પૃથક્કરણ આવશ્યક છે. આ દૃષ્ટિથી ભેદનાં આપણો દેશ તો ઘણો પછાત ગણાય.

સતીના: પછાતપણાથી નિરાશ થવાનું કારણ નથી. શોષિતવર્ગના લાભમાં જે કંઈ સાધના થાય તે પ્રગતિ, અને શોષકવર્ગના લાભમાં જે કંઈ થાય તે વિગતિ નાં પ્રત્યાઘાત. જેમ અધ્યાત્મ જીવનમાં આત્મદાન તરફ કાંઈ થાય તે અતુક્રમ અને તેથી વિરુદ્ધ કાંઈ થાય તે પ્રતિકૂલ ગણાય છે તેમ. આવી પછાતપણું કેટલીક વખત લાભદાયી નીચડે છે. દોદાદી કહે છે:—

“ A backward country assimilates the material and intellectual conquests of the advanced countries. The privileges of historic backwardness permits, or rather compels, the adoption of whatever is ready in advance of any specified date, skipping a whole series of intermediate stages. Under the whip of external necessity, the backward culture is compelled to make leaps.”

[Trotsky : History of the Russian Revolution]

અલી: તમે બધા નાના મોઢે મોઢી વાતો કરો છો. તેમાં લેકોનું દારિદ્ર્ય કેમ શીટશે ? દેશમાં જાણે કંઈ કામ કરવાનું ન હોય તેમ, કમણ્યાં આપણી વચગાળાની સરકાર મિ. અસફઅલીને અમેરિકા મોકલ્યા. ત્યાં લેકોને શો લાભ ?

હરિહર: એમ કેમ કહો છો ? પરદેશમાં ચોક્કસાવેલા આપણા રાષ્ટ્રીય એલચીઓ સંમીન કાર્ય કરી શકે છે. મિ. અસફઅલીના પ્રવાસને લીધે તો ૧૯૪૮ના જુન માસ પહેલાં દિન્દને સ્વરાજ સુધરત કરવાનું વચન મિ. એટલીને અહેર કરવું પડ્યું.

પ્રકાશ: આ વચન વિદિશ સરકાર અત્રા કરશે કે કેમ તેની મને: શંકા છે. જૂનકાળમાં અંગ્રેજોએ અનેક વખત વચનકાળ કર્યા છે.

સતીનં: જૂનકાળમાં વચનકાળ થયા છે તે સાચું. પરંતુ વર્તમાન ઇતિહાસની એક સમસ્યા સમજવા જેવા છે. ખીજા વિષયબુદ્ધને અતિ ઘિટનતરી રાજકીય રિયલિટી અર્થતંત્ર નામળી પડી છે. ખુદ વિલાયતગાં મિ. એટલોની મજૂર સરકારને કેટલી બધી આફતોમાંથી પસાર થવું પડે છે? ખીજા દેશોની સ્પર્ધાના સંબંધોમાં પ્રજા પ્રિદાનને નમવું નેખવું પડે છે. ઉપરાંત, કેટલાક પ્રિદિશ સર્વશાસ્ત્રોએ એવો સિદ્ધાંત અપનાવતાં થયા છે કે વિદિશ સામાજ્ય જૂની દશથી આજુ રાખવામાં લાગ નથી. દુનિયાભરમાં લોકોના ખટલાતા માનસ સાથે સુમેળ સંધવાની નવી નીતિ, પ્રિદિશ નેતાઓ સ્વીકારવા લાગ્યા છે. પરિણામે દિન-દિન પ્રત્યેની નીતિ પણ ખટલાવા પામી છે.

સુધીર: મને તે સંજોગમાં પ્રિદન આર્થિક અને વ્યાપારી લાભ તરફ મુખ્ય ધ્યાન રાખે છે. She is a nation of shopkeepers.

સતીનં: ખરું, અત્યાર સુધી ચોતાના આર્થિક લાભ પ્રિદને રાજકીય વર્ચસ્વથી—સામાજ્ય-વાદથી—Imperialismથી—સાધવાની નીતિ રાખી. જિ. દેવે તે લાભ અરસપરસ સમજૂતીથી સિદ્ધ કરવાની, નવી નીતિ તેણે અપભત્યાર કરવા માંડી છે. જા. ત. કમમજાઉ સરકાર નીચી તેની પ્રાર્થત પ્રિદન 'ચોતાનાં વ્યાપારી' દિત લાધવાનો અપભતરો અજમાવી રહ્યું છે. તથા દિન્દી મૂડીદાર અને દેશી રાજ્યોની લાગીદારી રાજકીય નીતિરીતિથી કેળવશે. પરિણામે પરદેશી-વિદિશ દિતો, દેશી મૂડીદારી દિતો, અને દેશી રાજ્યોનાં દિતોની ત્રિપુટી દિન-ઉપર વર્ચસ્વ પ્રાપ્તતા તરફ અપભત કરશે, પરંતુ તેમાં લાભજનતાનું દિત જોવા પાછળ પડી નથી.

અમી: કદાચ એમ પણ અને કે દિન્દી પ્રધાનેને રાજદોરી સોંપી દિન્દમાં પ્રવેશ કરતાં પણ વિશેષ વ્યાપારી અને આર્થિક લાભ પ્રિદન જોડાવે; પરિણામે દિન્દી જનતા મરીખીમાં જ સમજવા કરે.

સુધીર: આ સંબંધિતતા ધ્યાનમાં રાખી જનપ્રકાશ કાન્તિની યોગજા કરી રહ્યાં છે. પહેલો તકે આમજર્જોની સત્તા-મજૂર, કિસાન, અમજરીની સત્તા-સ્થાપવાની નીતિ આદરે છે અને તૈયારી કરે છે. આજુ સમાજવાદી માનસ કોન્ગ્રેસનાં સત્તાતન-મોનસો મોવડી મંજળને યજ જેવું લાગવાથી કારવાદક સમિતિમાંથી જનપ્રકાશને ખલેડી તેના રચણે જે- સી કુમારખાને લાવવા વિચારી રહ્યા છે.

સતીનં: જનપ્રકાશની યોગજા અને તલસાદ આજે તે પાવર ઉપર પાછી જેવાં નીવડે છે. કારણ અંગ્રેજ આર્થિક વિવરમાં ચો ચે ચો દક્ષ નામત છે. પરદેશી અને દેશી પેડીઓની લાગીદારી સિદ્ધ કરી દિન્દનું આર્થિક યોગજા દીધાપુધી ખનાવી રહ્યા છે. ન્યુકિલિય-ખિરવા, L. C. L.—તાતા જેવાં નેડાણો, અનેક ધંધાઓમાં થતાં માંખાં છે. Heavy chemicals : Automobiles : Plant and

Machinery : Plastics : Artificial silk : — આવા અનેક ઉદ્યોગોમાં દેશી-પરદેશી સહકાર પૂર નોંસથી આગળ ધપી રહ્યો છે.

અડી : આપણી આજની આ વ્યાપારી પ્રવૃત્તિ સંબંધની વાતો સાંકળી મને તો એમ જ લાગે છે કે દેશની ખરી લગામ આ મૂડીદાર વર્ગના જ હાથમાં છે. જીવનની બધી સગવડો તો આ જ ભોતવી રહ્યા છે. અને આપણી રાજકીય દિશાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ એકસરખી જ છે.

સતીન : તમારો નિર્ણય બાબતી છે સમાજનું જીવન મૂડીદાર વર્ગના હાથમાં રીતરંજના સોગંદો માફક આમથી તેમ અધકાયા કરે છે. નોંસલા વર્ગની એટલે કે આજના જનતાના મોઢામાં મોઢા બાગની સત્તા છે જ નહિ. તેમણે તો પગારદાર ગોઠી કે ચુલામી જ કરવાની છે. પરંતુ આ ચિત્તથી નિરાશ થવાનું કારણ નથી. દરેક દેશના ઇતિહાસમાં અદ્યત્ત રીતે લોકમાનસ આગળ ધપતું જાય છે અને પોતાના હક્કનું અને ચક્રિતનું જોન થતું જાય છે. આ લોકમાનસ વિશેષ બાબત, તલસ્પર્શી અને સક્રિય જનાવરો યોગ્ય અવસરે નેતાઓ અને કારકંદો પશુ મળી રહે છે. મધ્યમ વર્ગ, મજૂર વર્ગ, કિશાન, વર્ગ, મમજૂરી વર્ગ કમસઃ એટલા જાગૃત થવા પામશે કે લલકારી મૂડીવાદો આજના પરાજય પામશે. આ જાગૃતિ અને તૈયારી સિદ્ધ કરવા આજસુધી કોંગ્રેસના દલ નેતાઓએ પ્રયાસ આપ્યો, પરંતુ સત્તા પર આવતા મૂડીવાદી માનસને નિરોધ વારસો દેવાને કારણે તરંગોમાં દરેકની રહ્યો છે. રાજ્યમાં બધું આંકળેલ છે તેવી તાર્કિક માન્યતા લોકોના મનમાં હાવવા પ્રયાસ થાય છે. 'સમૂહીનું મુવસલ કોંગ્રેસી નેતાઓના માનસને જકડી રહ્યું છે.

અડી : દેશનું કલ્યાણ કોંગ્રેસ વિના બીજા પક્ષે ન સાધી શકે ?

સતીન : જરૂરિયાત હોયે ચતાં નેતાઓ આવી મળવાના. અત્યારે પશુ સમાજવાદી, સામ્યવાદી પક્ષ જેવાં દ્વંદ્વમ બનેલા આગળ ધપી રહ્યાં છે. પરંતુ આખરે ખરો વિજય તો લોકોના પોતાના હાથબળે જ સિદ્ધ થઈ શકે.

પ્રકાશ : રાજકીય અને આર્થિક સંદ્વિગ્ધતામાં ફસાઈ પડ્યાથી આપણા જીવનનાં પ્રધાન મુદ્દો ભૂલી જઈએ છીએ.

હરિદર : આપણે ધર્મ અને નીતિથી ભરેલા યશો છીએ તેમાંથી આપણને જવાવવા ગમે ગાંધીજી ને આજાહોનું કાર્ય પતાવે નિદારમાં દેવે આવ્યા છે.

મુધીર : અત્યારે તો પંજાબમાં ગાંધીજી વધારે સક્રિય કાળે આપી શકે. ત્યાંકેમ જતા નથી !

હરિદર : તે નિર્ણય તમારે કે મારે કરવાનો નથી, તેમના અંતર્તાલને એ સલાહ છે.

મુધીર : તમારો જવાબ સતોષકારક નથી. નીતિનાં જ ધોરણે ગાંધીજી લોકોને શીખવે છે તેનું પરિણામ માનિકવર્ગની તરફથી જ આવે છે. એક પ્રકારની સરિશ પરંતુ તરબો નીતિને ગાંધીજી વગરની રહ્યા છે.

સતીન : ને નીતિ ગાંધીજી આદરી રહ્યા છે તેથી જુલ પ્રકારની નીતિ આદરવાનું તેમના માટે સમ્યક નથી. સામાજિક પરિવર્તણે તેમાં આડે આવે.

"As society has hitherto moved in class antagonisms, morality was always a class morality. We have not yet passed beyond class morality. A really human morality which transcends class antagonisms and their legacies in thought becomes possible only at a stage of society which has not only overcome class contradictions but has even forgotten them in practical life."

(Engels : *Anti-Dühring* ch. IX)

પ્રશ્નકર્તા : પરંતુ ગાંધીજીનું નીતિશાસ્ત્ર નિઃસ્વાર્થ, આત્મગોષ્ઠ, સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાન્તો ઉપર ધરાયેલું છે. તે પછી સત્યમેવ જયતે અનુસાર તેમના નીતિના બોધપાઠ સફળ થતા કેમ નથી ?

સતીન : એ તમને પૂર્વે સમજાવ્યું છે કે તેમાં વૈજ્ઞાનિક અર્થશાસ્ત્ર થા સમાજશાસ્ત્ર થા મૂળ સિદ્ધાન્તોનો અભાવ છે. વળી ધાર્મિક કે શૈક્ષિક દૃષ્ટિએ આપણે તપાસીએ તો એવું અનુમાન કરવું પડે કે સત્ય શબ્દનો ઉપયોગ થયા છતાં તેમાં સત્યપ્રતિષ્ઠા નથી. કારણ ને સત્યપ્રતિષ્ઠા હોત તો તેવું કળ કારતું થે. સિદ્ધ થકું હોત. પતંજલિ કહે છે :

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં કિમાપ્ત્યશ્ચક્રમ્ ॥ યોગસૂત્ર ૨-૩૬

હરિહર : ગાંધીજી તો સતત શિખામણ આપી રહ્યા છે, પરંતુ સોંઠા 'કર્મા' માટે છે ? આપણા ગુજરાતના પ્રખર મુક્તિચક્ર સ્વિચકર મહારાજે, હમણાં ઓમિયાને શિખામણ આપી કે "સંકલ્પમા સમાસ" કરતાં શીખો અને નોકરોની હાથમારી અને ત્રાસખીમાંથી બચવું હોય તો કાલે 'ખડું' કામ કરો, કબ્દા ચેડો. પરંતુ આપણા ઓવર 'કર્મા' સંકલ્પે છે ?

અદી : સ્થો, સંકલ્પાન્યાવાનું, ઓઢવાનું કે રહેવાનું, પૂરતો પ્રમાણમાં મળતો નથી તેમાંથી પણ સંકલ્પ કરી અને જરૂરિયાતો ઓછી કરવી, તેના અર્થ તો એમ થયો કે પુરાણો પુસ્તકો ગ્રંથાનિવાસો જંગલોની માફક આપણે છપન, ગુજરાતમાં યઈ બહુ. પરંતુ હું એમ પૂછું છું કે ધુનિક વર્ગ દરેક પ્રકારનાં સુખસમૃદ્ધતા અને મોજશોખ ભોગવી રહે છે તેના તરફ નેતાઓ અને કાર્યકર્તા કેમ નાંખણી બીધતા નથી ? ખુદ નેતાઓ અને કાર્યકર્તા કાં તો પોતાના બંધા અને પ્રોટેક્શનમાં છે, કાં તો ધનિકોના બંધા અને પ્રોટેક્શન માપર છે. લોકો ક્યાં ?

હરિહર : સોંકાને પણ ધનિકોની જેમ છુરમ ગાગવાની-ધ્રુવજા-મરી તો તેમની માફક અધમ અને અતીતિના પાપમાં પડેલી.

સુધીર : ધર્મ અને નીતિના નામે આપણા સોંકા કાલ્પનિક દેવદેવીઓ અને તાકિડે આદર્શો અપનાવવામાં જેમજેમ બની ગયા છે. આવી તરંગી, અવાસ્તવિક યતો-દશાને લીધે આપણે સિયાકાંધપરજન પ્રાજ્ઞોની લોકશાસિના મોમ બન્યા છીએ. રાધાકૃષ્ણનું ખરું કહે છે :

"The process of God-making in the factory of man's mind cannot be seen so clearly anywhere else as in the Rig-Veda."

(Sir S. Radhakrishnan : *Indian Philosophy* I, Page 73)

તેમજ પુરાણોની લોકપ્રતિ રૂપરૂપથી Rhys David કહે છે:

"The masses of man were addicted to the ceremonies and observances prescribed by those priests, who live on food provided by the faithful and whom Buddha describes as tricksters, drones out of holy words for pay diviners, exorcists, ever hungering to add gain to gain."

(Rhys David: *Buddhism in India* p. 215)

સતીન : આ અનિષ્ટ પરિસ્થિતિ મૂઢીવાદી સમાજનું અનિવાર્ય અંગ છે,

સુધીર : સમાજવાદ આપતાં આ ગરબા ખલાસ થશે.

સતીન : આજ સુધી પસીનાની પેદાશથી હિપજ થતી સંપત્તિ સામાન્યવાદીઓ નિર્ભય બદલીનીના બચાવી ગંગાથી ટેમ્સ તરફ ધસતી ગયા. હવે તેનો મુલ્યબંદ લાગી રહ્યો છે. આક્રમણશીલ વર્ણવના સામાન્યવાદીઓએ દિનકે દિન જંગલોને ખતી કરી દીધું. આ પીકતી ધરાના સહ અરણ્યમાં વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ હીના કુળધામ જેવું બનશે, અને લોકજન વિકાસ પામતાં લોકવિજય સિદ્ધ થશે જ.

તા. ૧૬-૩-૨૦

ક

જનતાના વિશ્વાસનો પુરાવો

૧૯૪૬	
પ્રીમીઅમની આવક	
આગ, દરીઆઈ અને અકસ્માત રૂ. ૨૨,૦,૦૦૦	
જિંદગીના વીમાનું હામકાજ	
મળવેલું	રૂ. ૭૭,૦૦,૦૦૦
પડેલું	રૂ. ૬૧,૦૦,૦૦૦

કૈસરે-લિમિટેડ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હું આદિસ : મુખ્ય

★
લોકલ એજન્ટ

શ્રી. બાપાલાલ મગનલાલ હરિભક્તિ

બાંચ એજન્ટ

બાંચ એજન્ટ

જી. આર. દેસાઈ એમ. એ.

અનિલકુમાર દ્વારકાદાસ પટેલ

રીરેલ : અમદાવાદ.

[અવાંચી ચાલુ]

૨. ધનૈવણા

ધૈયા રોજમાર એવા હોવા એકાએક જેમાં આરોગ્ય સહાયાર આનંદ કુશળતાં વગેરે સચવાય. કુરસઃ અને પધાને આ-એનતા સર્વથા છે. કામમાંથી છૂટવા પછી જે મનુષ્ય પોતાની આત્મસંપત્તિ માટે વિચાર ન કરી શકે તે કામ વા ધૈયા તેટલે અંશે રોપિત બરૂદ છે ન.

ચરકે દીક્ષાદર ચક્રપાશ્વિ કહે ચોગ્ય જ કહ્યું છે કે “વનસ્ય મૌળવર્તતાવગાર્થમેવ લવલમિલ્લન્તિ, ન. પુનઃ કૃષણસ્ય વિનિયોગશ્ચલ્યસ્ય સુસંવર્ધિતસાત્તકણાર્થમ્.” ઉપકરણો મેળવવાના પ્રયત્નમાં ધનોપાભવનનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ એ ધન ભોગ અને ધર્મસાધનાના અર્થે ઉપયોગમાં આવે એટલા પૂરતું જ હોવું જોઈએ, નહિ કે કૃષણની માફક તેનો સંપદો કરવા માટે. કૃષણતું ધન વિનિયોગશ્ચલ્ય (જેને ‘દિક્ષિત મની’ કહેવાય છે તેનું નહિ) હોય તે કેવળ સંગ્રહ માટે જ હોય છે. યુનિ જનવિજયજીએ ગુજરાતીઓને ‘અર્થદાસ’ કહ્યા છે. અર્થદાસો છે માટે ગુજરાતીઓનાં ચરીશ જુઓઃ દીલાં, રોમાં, નિરતેજ, માયકાંઝકાં, પૈસાની જવાંતોમાં રમ્યાપર્યા રહેનારો.

ધનોપાભવનનું પણ અનોખું શાસ્ત્ર છે. ગીતામાં જેને ‘અનાસક્તિ’ કહી છે તે ‘હોય તો પછી બસેને લાખો રૂપિયા માણસ કમાતો હોય. હું સમાજ પાસેથી જે કમાઉં તે સમાજ અર્થે’ માટે પાછું આપવું જ રહ્યું. પૈસાનું સમાજસાક્ષ છે—પૈસાની દિશસાક્ષી છે. પહેલાંના અધિયુનિઓ ઓઝો સાથે રહેતા હતા, વિપુલ ઉપકરણવાળા હતા, પરંતુ તે બધા પાછળ સાંમાજિક દૃષ્ટિ અને અનાસક્તિ હતી. એટલે જ સમાજજીવનને તે પ્રેરણા પાતા અને સમાજજીવન નીરાગી રહેતું. નિલા અને ત્યાગ પૂનતાં, આજની માફક પૈસાની પૂજા થતી ન હતી. ધનિકો પોતાનો ધર્મ સમજે, પોતાના ધનને સંભાળના ‘દ્રેઠ’ તરીકે લેએ. પોતાના જેવા જ પોતાના આશયે રહેલા સૌને જુએ. તો આજે જે Class Warવારતા વાવરા વાઈ રહ્યા છે તે ન વાવ.

જેમ પ્રાણેષણમાં કામેવજીને સમાવી ચકાવ તેમ ધનૈવણામાં કામેવજીને સમાવી ચકાવ.

કામને પ્રેમમાં રૂપાંતરિત કરવાને બદલે નવારે પ્રેમ જ કામમાં રૂપાંતરિત થાય છે સારે, સમાજમાં જબરી અરાજકતા ઊભી થાય છે અને તેને પરિણામે સંસ્કૃતિઓના કચ્છરમાણ નીકળે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે “ધર્મથી અવિરોધી એવો કામ હું પોતે છું.” કામની વિદ્યા કરવાની છે જ નહિ. જો અને યુરુપ-હિસાબ એક બીજાનાં પૂરક છે. સંદર સુરીય સ્ત્રી પૂર્વજન્મનાં યુરુપ સિવાય કામ થતી નથી એમ ચરકમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અનુદરિએ પણ મોખ જ કહ્યું છે કે જો સંદર ગુજારવિદ અને પ્રાતેક અંગમાંથી

સૌંદર્ય તપકર્તુ હોય તેવી સ્ત્રી તારે જોઈતી હોય તો તપ કરે; તપ સિવાય એવી સ્ત્રી સાંપડતી નથી: “આત્માત્રેર્વા મનુષ્યોના દેહધાત-પદ્ધતિ” એ કવિ, ન્હાનાલાલની ઉક્તિમાં ખૂબ જ તથ્ય છે. ઔદ્યોગિક સૌન્દર્ય એ આત્માની જ કલા છે. આવું સૌન્દર્ય ન મળ્યું હોય તો કામ્યુને નિંદવાની જરૂર નથી. વિધિ અનુસાર જે સ્ત્રી મળી હોય, તેથી સંતોષ માનવો. પરદારાગમન જેવું ખીજું એક પથ પાતક આપણાં શાસ્ત્રોમાં મળ્યાબધું નથી, એની પાછળ ખૂબ રહસ્ય સમાયેલું છે. સમાજજીવનનું આરોગ્ય સ્ત્રીપુરુષોના વિશુદ્ધ કામજીવન ઉપર જ નિર્ભર છે. લંપટતા અને કામ્યુકતા સમાજજીવનનાં વિષ છે. લંપટ અને કામ્યુક સ્ત્રીપુરુષોની પ્રજા કદી મેદાન ન જતી થકે. સેવા, ત્યાગ, તિતિક્ષા, સૌંદર્ય વગેરે-શુભ સ્ત્રીપુરુષનાં જીવનમાં ન હોય તો તેટલે અંશે દેવતાજીવન દ્વિધિત બનવાનું જ. આમાં પણ પશ્ચિમનો પવન ફિદને લાગ્યો છે અને હવે અહીં પણ ‘new moralities’ની બાતો, મમત્ત્વે વગર-સમજીએ, નાનાગોટા મોઢે યજ્ઞ લાગી છે. ભગવાન બચાવો.

દુકેમાં, ધર્મેષણ અને કામિષણ-બન્ને માનવરચના ધોમા છે. આ બન્નેને કાળમાં રાખવાની શક્તિ જે માનવસારથીના હાથમાં નહિ હોય તો એ બન્ને તોફાન મચાવીને રથનો ભુકોભુકો કરી નાંખવાના. આ જે અશ્વોના નિવમન ઉપર જ સમાજસ્વાસ્થ્ય નિર્ભર છે. સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘાયુષ સાથે આ બન્ને એવજ્ઞાઓને નિકટનો સંબંધ છે.

કામનો વાસ મનમાં છે. એટલે જ કામનું નામ ‘મનસિજ’ છે. મનમાં વૃત્તિઓનાં મોજાં જોડે છે; પરિણામે હલોપન પ્રસન્ન થાય છે. કારીરિક અને માનસિક વિકાસને નિકટનો સંબંધ છે. ચરકે કહે છે: “તે ચ તિવરઃ પરસ્પરમનુવર્તમાનાઃ કદાચિદનુબન્ધન્તિ કામાદયો જ્વરાદયઃ.” વિ. ૫૮

૩ પરલોકેષણ

મૃત્યુ પછી ચારી સદૃશિ યાય, આત્મા ચારી યોનિમાં જન્મ લે, આ ભાવના હિંદુમાત્રમાં દૃઢમૂળ યોજી છે. હિંદુશાસ્ત્રો યુનન-જની ભાવનાથી: એતપ્રેત છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. પરલોકેષણ એટલે ખરી રીતે ધર્મેષણ; કારણ કે ધર્મના સારાનરસ આચરણ ઉપર જ સારો વા નરસો પરલોકવાસ પ્રાપ્ત થવાનો છે. સત્કર્મો કરનાર, ધર્માચરણ કરનારની સદૃશિ યાય છે અને અસત્કર્મો કરનાર અધર્માચરણીની દુર્ગતિ થાય છે. આથી જ ધર્માચરણ માટે મનુષ્ય પ્રવૃત્ત બને છે.

ધર્મની વ્યાખ્યા બાલિની દહિન છે. જાણે તો આચાર જ ધર્મ મનાય છે. એક વખતનો અતિ ઉદાર પ્રાણુવાન ધર્મ જાણે અનુદાર નિષપ્રાણુ ધર્મ બની ગયો છે. ધર્મની વ્યાખ્યા મનુસ્મૃતિમાં નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે:

વિદ્વદ્ગિઃ લેખિતઃ સદ્ગિઃ નિત્યમદ્વેષરામિઃ : ।

હૃદયેનામ્યનુજ્ઞાતો યો નર્મસ્ત નિયોષત ॥

× એવરથા અનુસાર ધર્મનું આચરણ રાખવું એમ મહાકાશ્તમાં કહેલું છે. ‘યનેં જાતસિમાઃ સ્મૃતઃ ।’ ‘અતિષય’, પાત્ર, કર્મવિશેષ, દેહ, કાલ, અવસ્થા-આ બધું-એકે જ સૌંદર્ય પોનાનો ધર્મ નહીં કરવો-રત્નો.

દેવ અને રામ સિવાયના સુતો અને વિદ્યાર્થીનો નિત્ય સેવાયેનો હોય અને જેનું હૃદયયુક્ત સમર્થન થઈ શકતું હોય એ જ ધર્મ.

દરેક યુગનો ધર્મ બિલ્લ બિલ્લ હોય છે એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે:

“અન્વે જનયુગે ધર્મઃ ત્રેતાયો દ્વાપરેઽપરેઃ કલ્પયુગે વૃષ્ણો યુગદ્વાસારૂપતઃ ॥”

અર્થાત્ કૃતયુગનો, ત્રેતાયુગનો, દ્વાપરનો અને કલ્પયુગનો—અર્થાત્ યુગોના ધર્મો યુગદ્વાસારૂપ નરૂપ બિલ્લ બિલ્લ હોય છે. ‘યુગયુગે ધર્મમ્વદઃ કલ્પમેજનૈવ દીયતે’ નરક. વિ. ૩-૨૫. દરેક યુગના ધર્મો તોખા હોય છે એ વાત ને વાદ રાખવામાં આવે તો ધર્મનો વાદવિવાદ ધણી ટણી જાય. મનુ અને આપસ્તંબના નખતરો ધર્મ આ કલ્પયુગમાં આપણને ખપ ન પહોંચાવે. જેવો યુગ તેવો ધર્મ. અને સાચા ધર્મનું રહસ્ય કાણુ જાણી શકે છે તે પશુ મનુએ ખતરબુંદ છે: અર્થકમેષ્વલ્લભાં ધર્મસ્થાં વિધીયતે । ધર્મ જિજ્ઞાસમાત્માનં પ્રમાણં પરમં હૃત્તિઃ ॥ અર્થાત્ અર્થ અને કામમાં ને સત્યયુગો આસ્કૃત થયેલા નથી હોતા, તેઓ જ ધર્મ થઈ છે તે જાણી શકે છે. ધર્મજિજ્ઞાસાવાળાઓ માટે શ્રુતિ-વેદો જ પ્રમાણભૂત છે.

ભર્તૃદરિશ્ચે યોગ જ કહ્યું છે કે યદપિ સાધુપુરુષો ઉપદેશ ન આપે તો પશુ તેમની સ્વૈરકથાઓ પશુ શાસ્ત્રો જેવી થઈ પડે છે:

પરિરિહવ્યાઃ સસ્ત્રો યયપિ કથયન્તિ ન સદુપદેશામ્ ।

ચાસ્ત્રેણ સ્વૈરકથાતા એવ મવન્તિ શાસ્ત્રાણિ ॥

અર્થાત્ સાધુતા જ ધર્મબોધ કરાવી શકે છે. ધર્મનું રહસ્ય જાણવા માટે જ્યાંવા હવન્ત સન્તોનાં હવનમાંથી શ્રેયણ પીવી નોઈએ. શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોથી ધર્મ સમવાવાનો નથી. ધર્મનું ઉદ્ગમમર્યાદા માનવહૃદયમાં છે. હૃદયની વિશુદ્ધિ જ ધર્માચરણનાં મુજબાં છે. બાહ્ય આચારોની અતિશયતા ધર્મના પ્રાણને દબો છે અને ધર્મનાં બાહ્ય શરીરને પશુ કુત્તિસત બનાવે છે. અરુત.

પરલોકમાં સુખ મળે, મારું કલ્યાણ થાય—એવી ઇચ્છા મનુષ્યમાનમાં હોય છે જ. જેનું વાવશું તેનું લક્ષ્યનું એ કહેવત જાણીતી જ છે. પૂર્વજન્મનાં આપણાં સારાંમાર્ગ કર્મો અનુસાર આ જન્મમાં આપણને સુખ થા હુજ મળે છે. કર્તવ્ય કર્મોનું ફળ પ્રત્યેક મનુષ્યને મોગવતું જ પડે છે. અરક કહે છે: “સ્વદર્ત્ત વપરિહૃત્તં અભિનાશિ પૌર્વદેહિકં દૈવસંતર્કં બાનુ-વન્નિકં કર્મ, તસ્માત્ત ફલમ્; હૃત્યાન્યદ્રવિષ્ણીતિ ।” પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કાર્યોનું ફલ આ જન્મમાં મોગવતું જ પડે છે. આ જન્મમાં ન મોગવવામાં આવે તો આવતા, જન્મમાં તે મોગવતું પડે છે. પૌર્વદેહિક કર્મો અભિનાશી છે અર્થાત્ તેનું ફલ મોગવ્યા સિવાય તે કદી નાશ-પામતાં નથી. આ કર્મો અનુસાર જ સારી નરસી યોનિમાં આપણે જન્મ પામી છે. આને જ આપણે ‘દેવ’ કહીએ છીએ; દૈવં લાભહૃત્તં વિચાર કર્મ યદ્ પૌર્વદેહિકમ્ (અરક-વિ-૩/૩૦) પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોનું ફલ આ જન્મમાં મોગવતું પડે તેનું નામ જ દેવ. નામુકં ધીયતે કર્મં કંચુકોટિસૌતરપિ । હૃત્યસ્યેવ ઔષધ્યં જૃતં કર્મં દુઃખાશ્રમમ્ । (વિ-૩-૩૩માં અરક ડીક્રકાર અકપાંજિહ્તે આ સ્લોક દોહ્યો છે.) દુઃકમાં, પ્રાકતન કર્મોનાં વિપાક મોગવ્યા સિવાય છટો જ નથી. શુભ અને અશુભ કર્મોનું ફલ અવસ્ય મોગવવાનું જ છે. એમાં કોઈપણ ખોનમેજ ધર્મ શકતું નથી.

કર્મો નશ્વ જાતનાં છે—હીન, મધ્યમ, ઉત્તમ. જે પ્રાકૃતન કર્મો શુભ હોય અને આ લાભને પુરુષાર્થ શુભ હોય તેા શુભનિપત્ત સો વર્ષનું સુખી આયુષ્ય મેળવવામાં આવે. જે કર્મ મધ્યમ હોય અને આ લાભમાં પુરુષાર્થ પણ મધ્યમ પ્રકારનો હોય તેા મધ્યમ આયુષ્ય અને સાધારણ સુખવાળું જીવન તેને સાંપડે છે. કર્મો હીન હોય અને પુરુષાર્થ પણ હીન હોય તેા મનુષ્ય અત્યંત દુઃખી જીવન જીવે છે. દૈવ પુરુષકારેણ તુર્લભ હુપદ્યન્તે । દૈવેન ચેતરત્કર્મ વિશિષ્ટેન ઉપદ્યન્તે ॥ (ચરક વિ. ૩-૩૪) દૈવ જે દુર્જલ હોય અને પુરુષાર્થ પ્રબલ હોય તેા દૈવની માઠી અસર ધણે અશિ હઠાઈ જાય છે. પુરુષકાર અર્થાત્ દષ્ટ પ્રયત્ન હોય તેા દુર્જલ અદૃષ્ટને (જન્મભાંતર કૃત શુભાશુભ સારીરાદિ નિર્વર્તક કર્મને) હણી નાખે છે. મનુષ્યના આક્રમે વિચાર કરતી વખતે દૈવ અને પુરુષકાર—જન્મેના વિચાર કરવો પડે છે. ‘મૃતાનામયુઃ સુક્તિમેધતે’ કાઈ એમ ત માને કે દૈવ અનુસાર જ આપણે પુરુષાર્થ પણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા દેશમાં ‘દૈવવાદ’ શુદ્ધો અને કૈનેએ દાખલ કર્યો છે અને તેને લઈને દૈવ ઉપર અનહર કાર મૂકવામાં આવે છે. આથી તેા ‘યોગવાસિષ્ઠ’ લખવામાં આવ્યું છે. ‘મહર્ષિ’ વાદમંકિએ આમાં ‘દૈવનું, સુક્તિપ્રસુક્તિથી અને આખ્યાનોથી, સુંદર ખંડન કર્યું’ છે. પુરુષકારની અવગણના કરવાની છે જ નહિ.

જન્મ જન્મ ચદન્મરત્તં દાનમપ્યનં તપઃ । તેજૈવ જન્માવયોગેન તદેવાન્યસ્યતે પુનઃ (ચરક. શા. ૨-૩૫ની રીક્રમી). પૂર્વજન્મમાં મન ઉપર જે સંસ્કારો પડેલા હોય છે તે જ સંસ્કારો સાથે મન આ જન્મમાં આવે છે.

લિંગશરીર વા અતિવાદિક શરીરને ચરકમાં ‘મનોજવઃ’ કહેવામાં આવેલ છે. (મનસા જવતે પચ્છતીતિ મનોજવઃ ચ. ૬.) “ભૂતેશ્વર્યઃિઃ લહિતઃ સુસૃક્ષ્મેઃ મનોજવો દેહસુપૈતિ લેહાદ્ । (ચરક. શા. ૨૫ા. અ. ૨-૩૧) અર્થાત્ લિંગશરીર સાથે જીવાત્મા એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે. સત્યવાનના શરીરમાંથી અંગુષ્ઠમાં જીવ નીકળીને જતો સાવિત્રીએ ભેધે હતો એમ મહાભારતકાર જણાવે છે. આ અંગુષ્ઠમાં જીવ એ જ મનો(જવ-અતિવાદિક શરીર. દિવ્યચક્ષુએ વિના એ ભેધે શકાતો નથી. ‘દિવ્યં વિના ધર્શનનસ્તિ ક્ષમ્’ (ચરક. શા. ૨-૩૧) ચક્રપાણિદત્ત સમજાવે છે— કર્મ ધર્માધર્મરૂપં યજૈવં ભોગ્યવં મયતિ, તદેવ લેહમવં માતૃભુક્તં મેવતિ’ ધર્માધર્મરૂપ કર્મો લિંગશરીરને બોધાણે’ ન્યાં લઈ જાય છે સાં તે જાય છે. સાંખ્યોએ પણ લિંગશરીરનો સ્વીકાર કરેલો છે જ.

કવિવર રવીન્દ્રનાથે ‘સોનારતરી’ નામનું અતિસુંદર કાવ્ય લખેલું છે. ‘રવીન્દ્ર-વીણા’માં આપણા સાધર રવ. મેઘાણીએ એનું પદ્યમાં અવતરણ (અંજશાંતીમાં) પણ કર્યું છે. અને લાગે છે કે આ સુંદર કાવ્યનો ભાવ મેઘાણી જરા પણ એમાં કિતારી થકવા નથી. કાવ્યનો ભાવ નીચે મુજબ છે:

મનુષ્ય ચોતાના આખા જીવનમાં એક પ્રકારની ભેતી કરે છે. તેનાં જીવનનું સેવની એક દીપ જોતું છે. ચારે ય જાણુ છે. અવ્યક્તથી ‘ધેરોધેરું’ છે. ચોતાનું જીવન જ તેને પરિચિત છે, અવ્યક્તની તેને અવ્યક્ત નથી. ગીતામાં કહ્યું છે—

શબ્દકારીનિ મૂળાનિ, વ્યક્તમખ્યાનિ ભારતન
અવ્યક્તનિધવાન્યેક, તત્ત્વ ચ પરિચિત્તન ।

સમય ન્યારે બરાઈ નવ છે. ત્યારે ત્યારે જ બાલુની અવ્યક્તતા બધ લીધે છે. અને તેનું આ જીવન ફરીથી એની અંદર સમાઈ જાય છે. અવ્યક્તતાની અંદર તેનું વ્યક્તિત્વ મળી જવાનો સમય આવે છે ત્યારે તેના સમસ્ત જીવનની કરણીનું એ કંઈ ફલ હોય છે - ફલ હોય છે, તેને તે સંસારરૂપી હોડીમાં-અવ્યક્તતા દરિયા ઉપર તરતી સંસાર-નોકામાં, મૂકી દેતું પડે છે. સંસાર-નોકા એ બધું ફલ લઈ જાય છે, એક કણ સરખો પણ તે હોડી જતી નથી. નોકા ફલ લઈને ચાલી જાય છે એટલે માનવી પોકારીને નોકાપતિને કહે છે કે 'અરે! મારા કર્મ-ફલ સાથે મને પણ લઈ જાઓ.' પરંતુ નોકાપતિ તેનું સંભળતો નથી. ફરીથી હૃદયમારતી યીસો પાડી પોતાને બચાવી લેવા-નાવડીમાં બિચકી લેવા, માનવી કહે છે પરંતુ એ નોકાપતિ કહે છે કે 'અમારી હોડીમાં તારે માટે જગ્યા જ ક્યાં છે? તને લઈ જવો અમારે માટે શક્ય જ નથી. તારા જીવનનું એ કંઈ સંધરવા સાપક સારમું છે તે બધું તો મેં કંચારનું ય આ નોકામાં બારી લીધું છે. તારા મટે આમાં રથાન જ નથી.' સાર એ છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં એ કંઈ સત્યમેરૂંથી ખેતી કરે છે તેનો બધો ફલ સંસાર મદ્ય કરે છે-નશા કરે છે. તેથીથી રજ પણ નાશ પામતું નથી. બગવાન કાલ આ કમેને ખૂબ જ જતનપૂર્વક સાચવી રાખે છે. પરંતુ ન્યારે માનવી તેની સાથે પોતાના 'અહમ્'ને પણ ચિરંતન બનાવવા ધ્રુવે છે ત્યારે તેનો તે પ્રયત્ન થયા જાય છે. વર્તમાન જીવનમાં એ કંઈ ભોગાદિ ભોગબળું તેના ખજાના સ્વરૂપ 'અહ'ને મૂકીને અર્પણ કરીને, માનવીમાત્રને પોતાનો દિસાજ ચૂકતે કરવો પડે છે. આ 'અહ' કાંઈ રીતે સંધરવા જેવી બીજ નથી. સત્યમેરૂં કદી નાશ પામતાં નથી. અવ્યક્તમાંથી જેમ તે આ જીવનમાં વ્યક્ત થયાં તેમ હવે પાંછી પણ તે અવ્યક્તમાં જ લીન થવાનાં. બગવાન કાલને માર્ગદર્શીની રૂપા નથી. તેના શુભ કર્મોની જ તેમને જરૂર છે. મનુ બગવાને ધોધ જ કહ્યું છે કે 'તમેમૂલ્કે હરે લેવં દેવમનુલ્કે શુભા' -હેર અને મનુષ્યોની સુખોની મૂળમાં તેના તપ જ છે. તપસિવાય ખડું સુખ શક્ય જ નથી.

આપણને એ સરીર મળે છે તે પણ પ્રાકૃત કર્મોનાં પરિણામ પ્રમાણેનું જ. પ્રાકૃતી કાર્યાર્થ ય શીટ તો કાર્મની ૧ શીટ, કાર્મના આવાપ કુર્બલ હોવા છતાં ય સતીનો સસકત હોય છે ન્યારે બહવાન માયાએના સંતાનો મારકમજા પણ જોવામાં આવે છે. 'સરીર-શુદ્ધિકર ભાવો' (ચરક, યા. ૧-૧૨)માં 'કાલયોગ', 'સ્વભાવસંસિદ્ધિ' અને 'આહાર-સૌખ્ય' -ત્રણ ગણાવેલાં છે. સ્વભાવનો અર્થ બહોં બદલે થાય છે. 'આવશુદ્ધિકર ભાવો' (ચરક યા. ૧-૧૩)માં પણ 'સ્વભાવસંસિદ્ધિ' ગણવામાં આવી છે. સરીરમરિ સત્ત્વ બનુ-મિમીવે (ચરક યા. ૪) સ્વ-મન-અનુભાર જ સરીર પ્રાપ્ત થાય છે. જન્મતનું પ્રત્યેક સાકું માનું કંઈ નિયંત્રકમાંના યોગકર્મમાં લખાયા કરે છે. જનપરીપ્ત્વમાં પણ 'પૂર્વજાતે જલજ્વર' (ચરક વિ. ૩) માગ લાગે છે. જનપરીપ્ત્વસં અને શુદ્ધનું કારણે અર્ધમને જ ચરકે મળા-લેલું છે. મિ. નેકમ પણ તેનાં 'સર્વમેરૂં કેળવણી' નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે 'શુદ્ધી તો, આપણા મળાખતો દુર્લભીની જેમ, માણસની સાચી પ્રવૃત્તિ અને વિચારાચેના તેના સારા સંબંધના વિપરીત આવિષ્કારક જ છે.'

બાકી, પરમેશ્વરજ્ઞાના, વિચાર, વખતે નાસ્તિકતાનો-અર્વાક દર્શનોનાં-ચદ્ગણવાનો-સ્વભાવવાદનો પણ વિચાર કરવામાં આવેલો છે. ઈશ્વર નથી; ઈશ્વરનું પ્રયોજન છે શું ?

માતાપિતાના શોષિતશુદ્ધ-સંયોગથી જ બાળકનો જન્મ થાય છે ત્યાં વળી ઈશ્વરને અને આત્માને શું કામ વચમાં લાવવો જોઈએ ? બસીબૂત દેહનું વળી પુનરાગમન શું ? આવા અનેક પ્રશ્નો દરેક યુગમાં પૂછાયેલા છે અને દરેક યુગમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરનારા પણ પેલા થયા છે ! 'ઈશ્વર ક્યાં છે ?' પૂછનારને ઈશ્વર બતાવો તો જ તે માને. પરંતુ ઈશ્વર એમ ક્યાં રહતામાં રખડેલો રહ્યો છે ! અને વખતે બતાવવામાં આવે, તો ય તે તેને માનસિક ભ્રમ-Hallucinations-જ માનશે ! આકી ઈશ્વર જોનારા પણ ઈશ્વરને વર્ણવી શકતા નથી. કહોપનિષદમાં યોગ્ય જ કહ્યું છે કે 'નૈવ વાચા ન મનસા ગ્રાપ્યું શયસો ન વદ્યમા । અસ્તીતિ ક્વલોડન્યથ કથં તદુપલબ્યતે ।' ઈશ્વર વાણીથી, મનથી કે અક્ષુબ્ધોથી મેળવી સહ્ય એમ છે જ નહિ. 'ઈશ્વર છે જ' એમ કહેનારા પ્રાણીની વાણી વિના અન્યત્ર એની પ્રાપ્તિ ક્યાં છે ? વરાલી બહિર્ગામી ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યગાત્મા (Inner self)નો પરિચય જોણે જ થવાનો છે !

આજી આ આવાક્રિયાઃ અતિભયંકર સીજ છે. ઉપનિષદો પછીની સદીઓમાં અનેક અવૈદિક મતો અસ્તિત્વમાં આંબ્યા છે. આ બધા મતોને બારતબૂમિમાંથી હાકી કાઢવામાં આંબ્યા છે અને આટલા મારે પંચમવેદાદય મહાભારત વ્યાસહરિએ લખ્યું છે. ગીતામાં પણ 'વેદાદ્વદંતાઃ'જોની રમણીય. હિંદુઓની નિઃસારતા બતાવવામાં આવી છે. ૧૬મા અધ્યાયમાં હૈંધી અને આસુરી સંપત્તિના વર્ણનમાં આવાક્રાંદાઓની પ્રવૃત્તિઓને ઉદ્દેશ કરવામાં આંબ્યો છે. આ જગત તો આશ્ચર્યહિત, નિતાન્ત અસત્ય, અનીશ્વર, આપોઆપ જ સ્ત્રીપુરુષ-સંયોગથી ઉત્પત્ત થયેલ (અપરસ્પરસંગમ) તથા કેવલ ભોગવૃત્તિમાંથી જન્મેલ (કામહેતુક) ભાષાં અસત્યો માતબર ભાષામાં પ્રબલ યુક્તિઓથી એઓએ સર્માંજમાં વહેતાં મૂક્યાં અને હમેશાં કાલી રીતથી કહેવાયેલાં અર્થસત્યો લોકના માનસ, ઉપર ઠીઠીકે અસર પડ્યું કરે છે. આ યુગમાં પણ રૂઝિયાના ધર્મવિરુદ્ધતા તથા નીતિ અને સંઘાર વિરુદ્ધતા મતો જોતજોતામાં કેવા કાલ્યાણકર્યા છે તેનો આપણને ક્યાં પરિચય નથી ? લોકોને જોયે ચલાવવામાં જ લોકોત્તર શક્તિની જરૂર છે, નીચે પાઠનામાં જોણી જ શક્તિની જરૂર છે ! આ 'લોકાધર્મિકો' શુદ્ધ જુદિવાદનો આશ્રય લેનારા, પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માનનારા અને પરપક્ષના ખંડનમાં જ ચેતાની જુદિમતા વાપરનારા હતા, જુદધૈર્વે 'લોકમત' નો અર્થ 'વિતરક-સહ' એવો કરેલો છે. ન્યાયમંજરીકારે પણ આને પુષ્ટિ આપેલી છે- 'નહિ લોકમતે કિન્નિત્ત કર્તવ્યમુપદિશ્યતે । વૈતરિકકલ્પયેત્તી ન પુનઃ વધિરાગમઃ ॥' અર્થાત્ વિતરક એ જ એમનો ધર્મો હતો. અને આને પણ વાદ કરવામાં કોરમુનિએ ક્યાં પાછા હકે જોવા છે ! રામાયણમાં ભરત ત્યાંરે રામચંદ્રને વનમાં મળવા આવે છે ત્યાંરે ચરત, ચરતને, એ જોયેલ, કોર જે તેમાં, આ ચેતાપ્રતીકરથી ચેતતા દેહપત્ની, ચરતને, સુચના કરી છે :

કચિન્ન લેપાચતિચાન્ પ્રાદર્શસ્તાત સેવતે ।

અનર્મકુશલા ઘેતે શાલઃ પશ્ચિદ્ગમાનિનઃ ॥

ધર્મશાસ્ત્રેષુ મુલ્યેષુ વિચારાનેષુ, દુર્વચારઃ

શુદ્ધિમાન્વીક્ષિકર્તેઃ પ્રાપ્ય તિર્યક પ્રવદન્તિ ચે ॥

(અયોધ્યા કાવ્ય)

અર્થમાં અનર્થ કરવામાં ફક્ત આ પદ્ધતિમાંથીઓના સમયમાં તું નથી આવતો ને ? વિદ્યમાન સકલ ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ ફક્ત સુદિવાળા મૂર્ખોને રજૂ પણ ત્રણ નથી અને કેવલ તકનો આશ્રય લઈને અર્થ વગરનું વક્તવ્ય બોલવામાં એમને બોરો નથી. આશયોથી ચેતતો રહેજો.

વેદની જેટલી નિંદા આ લોકાપતિદાએ-વિતરિકાએ કરી છે તેટલી અન્ય કોઈએ કરી નથી. વેદોનાં કર્તાઓને આ લોકોએ મજા-મોજા, છૂર્ત-છૂમ્મર અને નિઘાવદ-રાક્ષસો કહેલા છે. (સર્વેદસંન સંમદ પૃ. ૪)

આર્વાકોનો શિરામધિ બદલતો છે એ યાદ રાખના જેવું છે. એ અખર સુદિવાદી હતા. આ સિદ્ધાન્તોમાં ઇશ્વરનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર છે. એ લોકોએ ચેતનના સંબંધ ભૌતિક પદાર્થો સાથે જ છે એમ પુરવાર કરવા વૈલકલાઓના દાખલો પણ દીધેલા છે. આત્મીયતાના ઉપયોગથી કુમારચરીરમાં પ્રવાસી પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થાય છે જ તો પછી ચરીરમાં ચેતન્ય માનવું તકેમગત છે શું ? મદ કરવાનો જેમાં બિનકલ શુદ્ધ નથી એવા કથોના પરસ્પર મીલનમાંથી જેવ 'મદ' ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આ ભૌતિક મીલનના પરસ્પર મીલનમાંથી જ ચેતન્યનો આવિર્ભાવ થાય છે. ચક્રાચિરંતે આ દાખલો એમની દીકમાં દેખેલો છે જ (મ-૧૧/૬) અને તે આર્વાકમતવાદીઓનો પ્રસિદ્ધ દાખલો છે:

જડમુલવિચરણ ચૈતન્ય યતુ દસતે ।

સામ્યસદ્ગુણાનાં ચોગાત યમ ક્ષોભિતઃ ॥

અર્થમાં પાન, કથો, ચૂનો, સોપારી-આ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં લાભાશ નથી જણાતી, પરંતુ જ્યારે એક વિશિષ્ટભાવમાં તેનો સંયોગ થાય છે ત્યારે પાન ખાનારાના મોમાં લાભાશ ઉત્પન્ન થાય છે.

જડ એવા પંચમહાભૂતોના પરસ્પર સંમિશ્રણથી જ સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે. એમાં ચેતન્ય-ઈશ્વર-આત્માને માનવાની જરૂર જ થી છે ? આર્વાકોની આ દલીલ "ચૈતન્યનિશિષ્ઠઃ કવઃ પુણઃ" અથવા મૂત-ચૈતન્યવાદ" તરીકે બાણીતી છે. જડ ભૂતોમાંથી જ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આત્મા અને જીવને માનવાની કંઈ જ જરૂર નથી. આ એમનાં 'મૂતચૈતન્યવાદ'નો સાર છે. ચરક ટૂંકમાં બધા વાર્તાનો નિર્દેશ કરાવ્યો છે જ.

"માતરં વિતરં ચૈકે મન્યન્તે જન્મચરણમ્ ।

સ્તમાતં પરિનિર્ણયં યદ્વર્જીં જાપરં જ્ઞાતઃ ॥ (સુ. જ. ૧૧)

આ 'લોકમાં મૂતચૈતન્યવાદ અને સ્વભાવવાદ, યદ્વજ્ઞવાદનો જ ઉલ્લેખ છે.

આર્વાકો 'પરલોક'ને-મોક્ષને માનતા નથી. મરણને જ 'મોક્ષ' માનેલો છે. "મરણમેવ મુક્તિર્મ" બરમીમૂલ દેહનું વળી પુનરાવતન કયાંથી ? એ આર્વાકોનું વાક્ય સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

ટૂંકમાં, આર્વાકવાદ એ "આધિભૌતિક સુખવાદ" છે. ખાજો, પીજો, કામેપલેજ કરો, સ્વર્ગ તો અહીં, પૃથ્વી ઉપર જ છે, માટે જેટલી ચેતનાજી થાય તેટલી કરી લો. સંકલ્પ કરીને પણ મી પીજો. જેટલું જીવાય તેટલું લહેરથી જીવો. આ આર્વાકોની નવજીવિયારસરજીએ લોકોનાં મનમાં ભગ્નકર વિષ રેડવું હતું. મદન એ જ મદાદ્રશુ. કામ એ જ મુખ્ય છે.

આધુનિક સાયન્સ પણ આ રીતે નારતિક દર્શન છે- 'મૂતચૈતન્યવાદ' છે. ચરીરની પ્રત્યેક ક્રિયા આયોજાપ આલ્પા જ કરે છે એમાં ઇશ્વરને એ લોકો વચમાં લાવતા જ

નથી. કોન્કુનિરોડો વ્યયમ 'રોટ' ને જ સુખદુઃખનો વિષાત્તા માને છે હામ ચાવીશોએ પશુ રાખને જ સુખદુઃખનો વિષયક માન્યો છે. (નિપજાલુપદ્ધત્તા રાજા રૂંધરઃ) હુંકમાં ખૂબ જ મોઢક, આકર્ષક દલીલોથી સગાજીવનમાં ચાવીશોએ 'હવાદલ વિષ રમ્યું હતું. સદ્ગાએ બારતંકુમિમાં એનાં વિષયલો બહુ લાગેા વખત ન. રહ્યાં. ચરકમાં આ મતની ખબર લેવામાં આવી છે. છેવટે દલીલનાજીમાં ન જીતરતાં મદવિ પુનર્વસુ કહે છે કે—

"તત્ર લુદ્ધિમાત્ત નનાસ્તિયમલુદ્ધિ જાદાત વિનિકિત્ત્વાં ચ ।" લુદ્ધિમાનોએ આ નાસ્તિક્ય-લુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને સદેહવાદનું ચરણ ન લેવું જોઈએ, કહીને સત્પુરુષોનાં જ્ઞાનચક્રોથી જ નેતા શોખનું જોઈએ એવી સિખામણ આપેલી છે.

"સતાં લુદ્ધિપ્રતીપેન પરમેત્સર્વ ચયાતધમ્ ॥"

આ નાના લેખમાં આટલું જ બસ ચરો.

જગવાન પુનર્વસુએ ચરકસહિતામાં પરલોકપંજુની મુદ્ધિ માટે, આપ્તોપદેશ, પ્રવચ્ચ, અતુમાન અને સુક્તિ-આ ચારેયની મીઠાસા હતાં પછી તદુપયુક્ત ધર્મસાધના માટે પૂં કરવું જોઈએ એ માટે ધર્મસાધના ચોક્કસ સૂચના છે જે વિચારવા યોગ્ય છે.

૧. યુરુધુશ્ચામાં દત્તચિત્ત રહેવું.—દિંદો બારતીય, સંસ્કૃતિમાં યુરુ જ મધ્યમિંદુ તુલ્ય છે. અને આ મહાપ્રતાપી આપ્તરૂપી સુધર્મથી જ ચોતરફ જ્ઞાનરશ્મિએ પ્રકાશતી જણાય છે. "જીવન્ત વિજ્ઞાન માટે જીવતા યુરુએ જ જોઈએ. એ જીવન્ત વિજ્ઞાન યુરુઓમાંથી ન જ મળે. સ્વામી વિવેકાનંદ એને 'quickening impulse' કહે છે. તે યુરુ સિવાય નહિ જ આવનાની. આથી જ યુરુધુશ્ચાને સૌપ્રથમ સ્થાન આપેલું જણાય છે. આવા યુરુઓની સેવા એ જ સાચું શિશ્ય મનાવું. કોટિકીમ અર્ધશાસ્ત્રમાં શિશ્યનું વિષયક પ્રકરણને 'યુદ્ધોક્ષેના' એવું નામ આપેલું છે. યુદ્ધોની શુશ્ચાથી શિષ્યો વિનમ્ર બનતા, તેમના સ્પર્શથી તેજસ્વિતા લાધતી, તેમની આશિષેથી જીવન્તું પરમ કથાણુ સધાવું; આજના જમાનામાં આવા યુરુઓ નથી એટલે આયુર્વેદનું તેજ કાંપું જણાય છે.

૨. અધ્યયનમાં ચિત્ત રાખવું. "સ્વાધ્યાયપ્રવચનાબ્ધામ્ ન પ્રમદિતવ્યમ્" સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનમાં કહી પ્રમાદ ન રાખવો જોઈએ એ વેદાંતા છે. અધ્યયન વૈદો માટે નિતાન્ત આવશ્યક છે. જે વૈદ હમેશાં અધ્યયનપરાયણ નથી રહેતો તે સદૈવ ધર્મ શકતો જ નથી. વૈદોનો અર્થ જ વિદ્વાન થાય છે અને જીવતી જગતી વિદ્વાતા જ લોકજાણર પામે છે. લુદ્ધજગવાનની એક સંજ્ઞા "સદ્ધામિક" (વૈદરાજ) છે, તથા બૌદ્ધ દાર્શનિક સાહિત્યમાં 'એકગ્ય' નામધારી ગ્રન્થો પણ મળે છે (અલ્લેવ ઉપાધ્યાય-કૃત 'ભારતીય દર્શન' (પૃ. ૧૭૬).

૩. મનઃચર્ચામાં નિષ્કાવાન રહેવું. મનુષ્યજીવનમાં અમુક મતો પાળવાંથી જે વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એ એક માનસલાસની દૃષ્ટિએ સમજવા જેવાં અતોષા વિષય છે. દેહધીમા, તપ, વ્રત, ઉપવાસ આદિ દસવા. લાવક થીજો નથી. વ્રત એ એક જાતનું તપ જ છે.

+ "પાતકેભ્યઃ પરં ચૈતત્ પાતકં નાસ્તિકપ્રદઃ" ચરક સુ-૧૧-૧૫.

* ભ્યારે ધર્મમાં વિનમ્રતા એવા રોગો પ્રાદુર્ભૂત થતા, તપ, ઉપવાસ, અધ્યયન, બ્રહ્મચર્ય, વ્રત વગેરેના પાલનમાં એ વિનમ્રતા થવા ત્યારે મદવિજો એનો તોડ કાઢવા દિમાલયમાં મેળા થતા હતા.

૫૭ વર્ષની જનતાની સેવા બજાવતી

માણસલાલ હરીલાલ

જેન્ટ : હરીલાલ હરીવલ્લભદાસ એન્ડ કું. : અમદાવાદ
 મેનજીંગ જેન્ટલ્સ : શેઠ નવનીતલાલ રણછોડલાલ

મહાશુજરાતની મુસાફરી

હાલેરસાથ ભાણુભાઈ નામક

[ચતુર્થી આક્ર]

પોરબંદરને દરિયે દરરોજ સવારે મરીન ગ્રાઉન્ડ ઉપર ઘોડું ધું, દરિયામાં લીધાં પાણી અને ઘેળાં શીથળ, સવારનો પવન અને પૂર્વની આબાહ : આ બધું પોરબંદરના રત્ન જેવું છે. મહારાણાએ લંચ મટે બોલાવ્યા દત્તા ત્યારે જોયું તો એમના લંચપરમથી દરિયા દેખાયા કરે; એનો મંદ્રધ્વનિ સંભળાયા કરે છે ! મેં મહારાણાના મુખરાજને કહ્યું કે કાલિદાસમાં એક શ્લોક આવે છે એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને આવે થયે. કાલિદાસ દરિયા-કાંઠે મહેલવાળા એક રાજાનું વર્ણન કરે છે :

યમાત્મનઃ સમુદ્રમિ સંનિકટો

મન્દ્રધ્વનિ ત્યાગિતયામર્ત્યઃ ।

પ્રજાદલાતાપન દરવતીનિઃ

પ્રવોષપર્ણવ એવ મુતમ્ ॥

મહેલની બારીઓમાંથી જેવાં મેળાં દેખાયાં કરે છે એવો 'સમુદ્ર જ એ રાજાને' મૂતો જગાડે છે, તો પછી ધામદૂરીની થી જરૂર !

એમના મહેલમાં પોરબંદરની આકુઆકુથી મળેલી પુરાણકાળની કેટલીક વસ્તુઓ ખ્યાન જોશે એવી હતી. એ મેહન-લે-દડોના સમયની સાગરો, વધુ એકામ થયે એ પ્રદેશ ઉપર પ્રકાશ ફેલાશે. કેટલાક ચિત્રો રાજપુરુષને ક્ષાણે જાનાવનાં દત્તા, ઉપર ડો. મહુમદાસને ફેરી ખાતા જ ન આવડી (ને એ કહે છે કે એવો સાલદા નિદરામાં ખૂબ ફૂપો છે ! માત્રમાં ખૂબ ફેરી થાય છે.) ત્યારે ને ફેરી ચૂસતાં ફેરો પડાવ્યા ત્યારે ઠીક મળા આવી.

☆

રાતનીરક્ષા ગમે રજારીએનાં માથે લેવા પોરબંદરથી ગયા. મેહર પૂરપાઠ નીકળીને જંગલમાં પેઠી, જંગલ ફેરાં ? રાજપીપળા, ખાનદેવ અને ઠગિનાં જંગલો મેં જોયેલાં તેનાથી આ તો નવું નીકળ્યું. નાનકડાં ઠાણાં ગામ, બાવળ, સમળાં કે બેર, પપરા અને નાનકડાં કુંચર; અહીં તો તમે આરામથી ફેરી સો, અહીં તો ગમે તે રવી સેકે ! આ બંદરમાં મહારાણાનો ખંડેર છે. સામે જ સરોવર છે; તેની પેલી પાર આંખાની મુંડા છે; તમારી જમણી બાજુ કુંચરા છે; અને બારણામાં મુશ્કોર પીલી નીકળ્યા છે. મહેલની બંદર સૌમ્યરંગી પલ્લવો, એ જ રંગનાં પરદા, ફનીંચર અને કટકરી : ખૂબ સરસ લાગ્યું. રંગની સુખ મિલાવટ જોતાં હૃદયને એક નતનો આનંદ થયો. સંસ્કરેલી ખાતાં જેવાં આનંદ થાય તે એની યાત્રીક સરખામણી કરી, સકે. (આ જતે એકસરખાં ચાને લખતે લામતાં હશે !)

મહેશભાઈ બીપરી મોટરે બેસી સાતવીરડા પહોંચવા ટેકરીએ ચઢતા-ઊતરતા હતા, ત્યાં કાપલ ટકુઈ બીડી! બરડામાં કાપલ! એ કુદુરવના કુંગરેકુંગરે પ્રતિધોષ ઊઠ્યા; અમારી સાથે જાણે ક્યાંય સુધી એ સુર આવ્યો. બરડામાં કાપલ, બરડામાં કાપલ!! હું બોલતાં ધરાતો નથી. સાતવીરડે આવી રખારીએએ હાથ પોંચું ને અમે ફેલીપર્સ કાઢી માથે લેવા મંડયા. એક જ દિવસમાં આખ-કાન-કુકને કવી અનેાખી વસ્તુએ ગળેલી કહેવાય!

☆

પોરબંદરથી મીમાંણી સુધી મોટરમાં આવ્યા. ત્યાં થોડાક દરિયો ઝાળંગીને સામેથી બાટીઆ જનારી મોટર પકડવાની હતી. હોડીમાં બેસીને દરિયો લાંબવાની મગ્ન આવી. અંદર ધસેલા દરિયાની સંવારની ચાંતિ, ઉતાડ્યોનો ઉત્સાહ અને સામે દેખાતી મીમાંણીના ડાટની કાળી બીંત : આને માણતા થોડીવારમાં સામે કાંઈ જઈ પહોંચ્યા. હજીકેવી સામાન આવ્યો ન હતો તેની ફિકર હતી. કપાળે દ્વાથ મૂકી નજરને લાંબાવતાં સઢવાળી હોડી આવતી લાગી એટલે લાગ્યું કે સામાન આવી જશે, ચિંતા નથી. ઉતાવળા ઉતાવળા દહેરામાં પહોંચ્યા. એફિક્સર સાથે આવ્યા એટલે માર્શલે આ, બરડી, કાપડું વગેરે ખવાડ્યું. ટેકરી ઉપર દહેડું છે; ત્યાં ગયા. ખૂબ જીંસુ. ઉપર અદર્તા લોભાએ જનારેશ ઉઠના ડોલમન્સ જનાવેલા જોયા. માનવતા છે કે એનાથી અપુત્રવતીને કોઈક શાય; અફજાબી બેતરમાં પાક પકે. ખારી હવાથી દહેરામાં ફાટ પડી ગઈ છે; અને એ તાલ જીંસુ મઈ ગયું છે. એની બીંતમાં, ખતમાં કાતરેલી વેશે ખૂબ કલામક છે. નીચેના દહેરામાં પાછા આવ્યા; ને ત્યાં એના વિષેની દંતકથા સંભળી. ટાઈ વાણીઆએ આવેથી હુમતી વઢાણ મોટે મદદ મંજાતી સંભળી. જોગ જો દે તો જ એ વઢાણ મથે. એણે પહેલાં ધુત્તો જોમ આપ્યો, પછી સ્ત્રીનો; અને ઉપરે પોતાનો. વઢાણ બચ્યાં. આખા જોમ માટે લોકો પજુ એને પૂજે છે.

☆

દારકા : આવકવાડના રેસ્ટ-હાઉસમાં ઊતર્યા હોએ. કપાઉન્ડ દરિયાને જ લાગે રહેલું છે. ખૂબ પવન આવે છે; રેસ્ટ-હાઉસની બારીઓ ફટાફટ, ધકાધક થયા જ રહે છે (રાત્રે આ થાય ત્યારે જુલેર રજપ માદ આવે.) અને એનો એક પશું કાચ સલામત નથી. ધણો વખત બેસી રહેલી ધૂણે પશુ જાત સાથે અમારા પેટમાં રિથમન્ટર કર્યું. દરિયો ખૂબ ગમ્યો; સદા કહ્યા જ રહે, જાણે દારકાધીરાનો કવિ. પોરબંદરની પતથર કેમ માથે છે એ પથ જાણવાનું મળ્યું. ત્રીણી સહેદ-શી રેલી ઉપર પાણીની સદાસદા અસર થાય છે; અને સીધે પતથર જમાતા જાય છે. એનાં જુદાજુદાં સ્ટેજો પશુ જોવાનાં મળ્યાં. આ પતથરે જમીનમાં દખાતા હશે એટલે જોવા પૂર્ણરૂપી પતથર બની જતા બાને છે.

આ દરિયાકિનારે દરરોજ ફરવા જઈએ છીએ. દરિયા સામે અમે ૫ માવા પ્રથમ ફરીએ છીએ. સન્મીન રોયનું

“એકા એકા એકા રે દિવ્યવિ ગ્રાસ ઊત્તિ કુસુમ શાંતિ”
એની સામે ન ટકી સક્યું. શેરચિંગનું

હિંસ દાદાદાર હૃદયને
ક્યાં વિશ્વ રાજિણી બનતી
હિંસ કડુભાષિત હૃદયને

‘ક્યાં વેદના અસીમ મનની (પ્રસાદથી)

એની કટખા દરિયાના ધોધો કરતા ગર્જિતભાવે ન જતાવી શકાયું. હું અવિનાશ બાસનું
‘હવેસાં માર’ ગાવા અર્થે ‘પશુ એ મ નકામું. અમે દાખાં તેમ જ દાખાંની નામેાથી ન
હતી. કાલિદાસને બદલોને કહી શકાય:

દાધું સારું સળગ કુણીથી,
ના કરી નીચથી લાં !

☆

હાસ્તાના મંદિરમાં ગયા. રાત થવા આવી હતી. મંદિરનું સિખર આકાશને ચઢી
જવું હોય એટલું ઊંચું. ઉપર સપ્તર્ષિનો તાર જાણે ભગવાનને મંદિરે માળા કેપે આ
પડ્યો આ પડ્યો એમ લાગ્યા કરતું હતું. પંડાઓએ કૃષ્ણરાણીઓની ભજા જતાવી; ને
કર્ષક મૂકવા જણાવ્યું. પંડા કાણ જાણે છે. મનુમદાર-ચત્રીન વજેરતું બંગાળીપણું (તમે
આ સળંગને ખીંચે અર્થે હર્ષ હસતા લાગે છે.) જણી ગયેા એટલે કહે: “પાંચ સીકી
લાગે મોહાય.” છેક આ છેડે પશુ બંગાળી! ના, એ બંગાળીનો પ્રભાવ નથી એ તે
પંડા-મજાન. અહીં પંડાઓની નિયુક્તતા વિષે એક વાત માદ આવે છે. યુગ્ધર મયેદો
ત્યાંના પંડા મારો પાછળ દોડતા-દોડતા પૂછે: “કેવા છે?” “અમાર.” “ના, ના, સાચું
કહો.” એમણે સાચી વાત જ કરવા કહ્યું હારે મેં જાત જણાવી (ન્યાત કહોના જ
અર્થમાં!) “ક્યાંના છે? વેરમાં, પદસાધુ, જસાલપોર, કાલિયાવાડી, મલ્લેવી, ધમકાજા...”
એ તો મોહલો ગયો! યુગ્ધરમાં ધમકાજા! કાચીઅન સમુદ્રને કાંઈ કાઈ કતારમાં વિષે
પૂછે એના નેત્રું જ આશ્ચર્યવત્ત મહાય! એ દિવસથી મને પંડાઓની મદબુજાકિત વિષે
યાન વિતપજ થયું હતું.

મંદિરમાં આરતી થતી હતી. ભગવાન પ્રુપ્પ-વાસો હતા. ડો. મનુમદાર વજેરએ
પાંચ દુધિયાનો ભોગ મકાન્દો. મુકામે જઈ આમાંની થોડી થીકાઈ મળી. વધારે ખાત તે
પહેલાં છેક દાકા એમણે એને મોકલી દીધી.

☆

મનુમદારપત-સરે વિમાનમાં! કદાચ અમારી પાટીએ જ પહેલ કરી હશે. ભંમ-
નગરમાં મૂળ વિમાનમાર્ગે જવું હતું. દરિયા ઉપરથી ઊડવાનું થવાનું હતું એટલે ‘રતુવંશ’
વાંચી લીધો. ખીજી બધી તૈયારીઓ કરી નોકરને સામાન સાથે નવલખી રેલીને કચ્છમાં
દાખલ થવાનું જણાવી અમે “કેર સર્વિસીસ આફ ઈન્ડિયા”ની ઓફિસે ગયા. એમની
મોટર અમને ભમનગર એરોડોમ ઉપર લઈ ગઈ. ત્યાં અમારું વચન થયું: અમારો સામાન
ભેખાયો; અને અમે વિમાનની વાટ જોતા એકા ત્યાં થોડી જ વારમાં મુંગડના પેસે-નરો
જઈને મનનહત આવી પહોંચ્યું. અહીં જ પહેલી મુલાકાત ઓ માધવલાલ મદ, એમની
પત્ની અને મી. આલર, નાયન-દીરાન કંચ, સાથે વર્ષ. બધાએ અમની બુમિ ઉપર
મદ કરવાનું વચન આપ્યું.

વખત યથા એટલે એકનીસ શીટવાળું આ વિમાન અમને લઇને જઇયું. ખાસ નવા-જૂની કરી લાગી નહીં; વધારે વેગથી એટર જતી હોય અને અંદર બેઠેલાને જેવી અસર થાય તેવી જ મને તો મર્મ; મન વિમાન જ્યારે નીચે જાય ત્યારે પેટમાં એક જાતની ગમી જાય એવી શીશીંગ થતી હતી. વાદળોની વચ્ચે ચઢીને જતું વિમાન જાણે અંદર અટકી રહ્યું હોય એમ લાગ્યું; પણ નીચે જતાં દિવાલોની પેટી જેવાં ઘરો, નાના કપાસા જેવાં એતરો, રૂપેરી તાર જેવી નદીઓ, દૂધના વામણ જેવાં સરોવરો, અને ધરતીની માંગ જેવાં માર્ગો, એક પછી એક આવતાં જતાં હતાં એવી ઉત્તરસ્યા દિશિ (ગતિ છે માટે ખરી રીતે બીજી વિભક્તિ એમણે; પણ મદાકવિની વાદમાં આટલી જુલ નવાવી લેજો.) જઈ રહ્યા છે એમ લાગ્યું. થોડી જ વારમાં દરિયો આવ્યો; પાંચડમાં મિનિટ સુધી દરિયાનો આરો જ ન દેખાયો; આથી ખૂબ પાણી નીચે, ખૂબ આકાશ ઉપર, અને ભૂમિ દિશાએ જાણ્યું હોવાથી કાંઈ નિરવધિ મદાસ્થળની વચ્ચે અચાલે આવી પડ્યો હોઉં એમ લાગ્યું. આને લઈને જુવાન-ખટા-સાક્ષાત્કારીને જેવો બચ લાગે તેવો મને પણ લાગ્યો. આવી સ્થિતિ વધુ વાર ન રહી; કચ્છના અખાતનો ઉત્તરી-કિનારો આવ્યો; સમુદ્રનાં મોટાં મોઝાંઓ ઉપરથી તો હાનરી મોમરાની માળા જેવાં લાગ્યાં; મુર્ચના પ્રકાશમાં નાંતો કિનારો બહુ જ સરસ લાગ્યો; તે ત્યાંથી દક્ષિણ કચ્છની શસ્ત્રધામલ ભૂમિ ઉપરથી જઈતાં એના કોટાની સીંતો, એના કુંગરો, એનાં જંગલો એવાંનાં મળ્યાં.

ભૂજની બહાર એએક માર્બલ ઉપર એક નાનકડી ટેકરીને માથે સિવનું મંદિર છે. તેના ઉપર સંખ્યાકાળે એસીને આ કોર માધાપુરા, આ જાગુ જુનિયા દિલ્લાની ઉત્તરજામાં રહેલું ભૂજ, તો આ તરફ કુંગરો અને લાંબુથી લીલીકમ ભૂમિ-આ એવા કરવાની મન આવી કચ્છ તો મેં ધારેલું એના કરતાં જુડું જ છે. મેં, તો માનેલું કે એમાં રેતીની રણ સિવાય કંઈ જ ન હશે; અહીં પહાડ કે ઝાડ તો હોય જ ક્યાંથી? પણ કાઠિયાવાડનો મોયાણીયા બાકીઆ સુધીનો અખિર્માં ખૂંચતો સાગ નિહાળ્યા પછી અહીંની લીલી ધરતીને જોઈ. જાણે જીવનનું ગ્રામ મંચી ગયું હોય એટલો આનંદ મયો. આ પછી કેરા, કાસર, વઝેરની વાડીઓ એવા મળ્યાં; શ્રી. માધવલાલ કાદે પોતાની ઉદાર મહેમાનગીરી અખાડી. કેળ અને આખાની વાડીઓ વચ્ચે, કુંગરાની કુળકુપ ખાણોમાંથી એક આમથી બીજો ગામ જવાનું મળ્યું. અખિર્ જોતાં ધરતી ન હતી; મન કુલીકુલીને અસીમમાં મળવા કરે; કચ્છીઓ કહે છે કે 'અસાને કચ્છડો બારે માસ બાલે' એ વાત ખોટી નથી લાગતી.

કચ્છના પાટનગર ભૂજની ગલીઓ જોઈ હોય; અંદરથી એક એટર લઈ જવા કરીએ તો આખા સહેરનો વ્યવહાર અટકી પડે. બીજાં માણસોથી નીકળાય નહીં; સામેનાં વાહનોને અટકવું 'પડે' અને પાછાં વાળવાનો તો માર્ગ જ નહીં; એક છેડે પેસવું ને બીજાં છેડે નીકળવું! શી કમાલ! લોક પોતપોતાને કાગે આંધ્યા કરે; માથે પાધરી અથવા પાણી સિવાય કંઈ નજરે ન પડે! રંગબેરંગી પહેરવેશ; ખૂરા રેંટા, લીલા રેંટા; આસમાની સાડી, ગુલાબી કાકરા, રંગબેરંગી ચીજો; લીલી કેરી, પીળી કેરી; પીળાં ખાંભુમાં, કેરેડી

ખાણુયા, અને લાલગલાલ તરસુય ! કેવી મલીઓ, કેટલો હોઠાર, કેવી રંગત ! આ પાણી
કારીને ગાડું આવી ન્યં છે; આ જીરાની હાટની હાટ નીકળી; આ કાંઈની લોમાગાડી !
ખરખરી ચોરીએન્ટલ રંગત જોવી હોય, તો કચ્છનાં શહેરોમાં મળે.

★

માંડવી છેક રાત્રે પડેઆ. તદ્દન દરિયાકિનારે ખંજીરો ને ત્યાં ચમારો મુકામ.
સૂઈની ચાંદની ધવધ રેતી ઉપર, તરલ પાણી ઉપર, ચંચળ ઝાડોની રાત્રે પડીને જુદાં
જુદાં ફૂલો લેતી હતી. જમીન ઉપર સફેદ દ્રવ્યો જોવી, પાણી ઉપર અવાહી રંગત જોવી,
ઝાંઝ ઉપર કોડતા આખીઆ જોવી. એ લાગતી હતી. રાત્રે આવતું ગહેરમાંથી આવતાં
મધરાત ધરધં ને તે ચ તદ્દન અલીવાર વગરનું હતું ! આગિપાકારીઓ પશુ એક ખાઈને જ
સૂતા. લેટો પાણી પીધું ને બહાર પડેલા પલંગ ઉપર બેંચતા મંદવા. એવી સરસ સ્ત્રી
આવી. ખરબી સમુદ્રને ધણી ધણી જળ્યાએથી માણવા જોડેલો હતું લાગવચાળી બચાઉં.

માંડવીમાં બાંદીઆઓનાં માપ લીધાં; બહેલાઓને મળ્યા અને વાણીરોનો પશુ
અભ્યાસ કર્યો. બહેલાઓ પાસેથી ખેંચજી મોતો મેળવ્યાં; તે 'જિમિ'માં છપાયાં છે.
માંડવીના સમુદ્રની શીયા, બહેલાઓની ફરીરચના, બાંદીઆઓનું ધનાનપતલું એ બધું
ખરું; પણ માંડવીની હવેલીઓ રેતીથી ઠટાયા કરે છે તેનું કુંદ આનાથી દર વર્ષે કેટલું
લુકસાન થતું હશે ! આ પ્રજનો અભ્યાસ કરાવી સરકારે જલદી પમજા લેવાં જોઈએ.
નહીં તો થોડાં વર્ષોમાં માંડવી નેરતોનાબુક ધર જશે.

★

ખૂબ મહેમાનગીરી કરીથી મહારાવશીએ. રહેવાને સરસ ખંખેલો, ખાવાને સરસ
રસોઈ, કામમાં મજા કરવાને ચોદિસરો અને આ ઉપરાંત અન્ય સાધન-સમગ્રડો. આથી જ
અમે કચ્છમાં ફર્યાં માપો લઈ ચાયા. કચ્છનું સામાજિક કે જાતિસામુદાયિક બંધારણ
ગૂજરાતથી, અને ખાસ કરીને કાંઠિયાવાડથી જુદું નથી. સિંધની કેટલીક અસરો છે; એ
તો જમીનનું સાતત્ય છે એટલે હોવી જ પટે. આ સિવાય, હિંદીસાનો દરિયે પણ, કચ્છ
સિંધનો ભાગ રલો છે. છેક ક્યાં સુધી તો સિંધુનાં પાણી કચ્છમાં આવતાં. એ વખતની
ગૂરમના આજના વૈજ્ઞાનિકોએ જાણવાની જરૂર છે.

★

કચ્છને એક મહારમણીય સ્થળ ગનાવી શકાય. એની કુસંતી સંપત્તિ, એની રંગીનતા,
એનો દરિયો : આ સુસાદસી કરનારાઓને નોતરે એવાં છે. કચ્છ, ગૂજરાત, સિંધને એક
ફેલવે જોઈએ; નાણાંતંત્ર માત્ર પોતાના કાંઈ તરીકે જુદું જાગવી રાખવાનો કરો અર્થ
નથી; એનાથી તો પ્રજાને ખૂબ જ લુકસાન છે; એક જ જગાતી સુનિયનમાં ન રહેવાથી
પ્રજાને બહુ અગત્ય પડે છે; અને શત્રુને. ખાસ આવક તો ઘણું પડતી નથી. કંઠલા
સિવાય બીજી જગાએ પણ મીઠું પકવી લેવાય; એનાં પશુપંખા અને ઝાડપાન
માટે અને ખનિજ માટે પણ સર્વે થવો જોઈએ; એને સંસ્કૃતિક સર્વે સાધ

તો જ કમ્પ, આધુનિક અને. ખૂબ મોટું રાજ છે, ખૂબ મોટું. એનો અર્થો ભાગ તો રજુ જ છે. રજુ પણ અસહની પેઠે નહીંનાં પાણીયા પ્લાવિત ન આવે એ ન થાય તો રજુ કુળદુષ્ક જમીન ઉપર ધસતું ન આવે તે તો જોઈું જ નોંધ્યો.

કમ્પથી પાછા કાઢિયાવાડ. હિસાહી વીરચંદલાઈના કહેણથી અને કાઠીએને માપવાના લોકથી. કમ્પના કંઠલા બંદરેથી નવલખી સુધી દરિયો અમે સ્ટીમલોંચમાં બેસી કાઢ્યો. આ પાણીમાં ફેટલાં બધાં કાઠરાંઓ, ફેટલાં બધાં વેલાંઓ હતા ! છેક ઉપરછલી દરિયે પણ લાગે કે કમ્પ ગૂચરાતને દરિયાનાં છેડાં નથી; એ તો એક સતત શૂમિત્રા જ ખડો છે. સ્ટીમલોંચ ચાલે: પાણીમાં એક વરતાઈ, આવે એવો પાણીનો જ રસો બની રહે; અને હોંચમાં કોલાહલ થવા કરે. કમ્પમાં અનાજ લાવે એ અથવા કમ્પથી ખીડું લઈ આવે એ વડાણો હું જોયા કરું: સફેદ સહેા, આસમાની આકાશ, અને આવતી મેવલી સમુદ્રનાં નિશાન — આ તે વખતની સુંદરતાઓમાંની ફેટલીક. નવલખી બંદરે ઊતરવા માટે બધાં સુસાફરોનો, એકસામટો ધસારો થયો. આ વખતે એક જાણની યેગ પાણીમાં પડી ગઈ; ત્યારે જરાક ઠસતું આવ્યું. જહાતવાળા અહીં પણ હેરાન કરત પણ અમારી પાટીં જોઈને કાણ જાણે કેમ જવા દીધા !

નવલખીથી બોટાદ છેક સવારે આવ્યા. ત્યાંથી જેસદણુ માટે ગાડી તો લગભગ બે વાગે બપોરે જાય. નાઈ ધોઈ ડવેરચંદલાઈ ત્યાં જ રહે છે એમ જાણ્યોતો હોવાથી એમને મળવા ગયો. એમને મળવાનો પહેલો જ પ્રસંગ હતો; પણ એમણે, જરાય ફારગેલિટી જાણીવા દીધી નહીં. એવડો, તળેલા મગ અને ચાનો મને લાવતો નારતો એમણે બાંધ્યો. જાતજાતની વાતો થઈ; એમાં બેતણુ ખાસ નોંધવા જેવી છે. એક, જે માણસ શાસ્ત્રીય વિષયો લખતો હોય તે લલિત સાહિત્ય ન જ લખી શકે, તેણે એ ન જ લખતું નોંધ્યો એવો કાંઈ કાપ્યો નથી. લલિત સાહિત્ય લખનાર તો ચેતે છવનમાં ફેટો તરબોળ માપ છે એ જાતે છે. શુદ્ધિતું કાપું થવા કરે છે; જિમિને પ્રેરણા આપવાથી શુદ્ધિ બેકાર નથી થતી. જે જોવાનું છે તે સમતુલા; એક વ પેશાની સમતુલા ન જોવી નોંધ્યો; અને સારો લખનાર એ ન જ કરશે. બીજું, તમે ફતકમાઓ, વાતોઓ, લોકગીતો બેગાં કરો છો, એ મળું સાડું છે. તમે મને પૂછો છો કે જે કહેવપણું ચાલી આવતી હોય અથવા નાગો હોય એવી વાતોઓ લોક-મેંએ હોય છતાં બેગો કરવી કે નહીં ? મારી સલાહ એ છે કે જરૂર બેગો કરો. અભારે લોકરચિત્ત જમુક પ્રકારની હોવાથી એને લોકો હાથૂત પણ કરે, જો. છપાય તો તો ન છપો; પણ એને બેગો તો કરી જ રાખો; મરવા ન દેશો. હાથમાં આવ્યું એટલું તમારું છે. એ છપાશે તો મમે લારે; લોકરચિત્ત અનુકૂળ હોય ત્યારે જોશું, લોક-સાહિત્ય-સંસ્થા-રીતરિવાજો નોંધવા અને જણાવવા માટે એક ત્રિમાસિક જરૂરનું છે. એને માટે એક ચોજના પડી શકે તો સાડું. એ વિષયમાં લખનારા ફેટલા છે તેની નોંધ કરો; ને એની હિસાબી પહેલ કાંઈ અનુભવી પાસે ત્યાર કરાવો. આ જરૂર કરતો...લોકસાહિત્યના સામયિકની મારી જણા વખતની અભિલાષાને એના અમણીએ

આમ ટોઠા આપ્યો તેવી અને ખૂબ હિસાબ આપ્યો. વાંચનારાઓમાંથી કોઈ સચના લખી મોકલશે તે આભારી થઈશ.

☆

વાહવાહ ! નાના નાના કુંમરો, એ કુંમરો યદી જતા, જિતરી જતા મોર; મોઠા મોઠા વાહવાં હવે તો ઘટા કરી રહે છે; વચ્ચે-પ્રગલ્ભ પશુ નીકળી આવે છે; સુસ્ત પાવનમાવાળા ખેડૂતો ખેતર ખેડી રહ્યા છે; કઠીક કઠીક મોર કહ્ક કહ્ક કરતો જેઠાં જોડે છે તે હૈયું બન્ને ખરખર ચીરાય જાય છે એ આવી છે બોલાર, જસદણ અને આઠકોટ પાસેની કાઠિયાવાડની ભૂમિ, જસદણ રોડને-વીરચંદલાઈએ મોટર મોડેલી તેમાં ખેડેતો અને સમઢિયાળા પહેલી ચના.

☆

સમઢિયાળાને વીરચંદલાઈ આઠમાં ગામ ખેનાવવા માગે છે. કમાયા છે તે વાપરી ચકયા છે. ગામમાં એક દોરિષ્ટલ છે, શાળા છે, હલોગમવન છે અને પાઠશાળા છે. એ બધું એમણે ખતાવેલાં વિશાળ મકાનોમાં છે. એમની પાસે સેવતાથી રસાઈ છે; અને બધુમાં પૂરું એમનામાં ખૂબ હિસાબ છે. માધીશના ખૂબ દંડ અનુભવી હોઈ ગામમાં મઘનિષેષ વિશે સજ્જ થયા છે. બીજા પણ મણા મુખારાઓ ચાલી રહ્યા છે. અત્યારે જ એમણે કાળા અને દોરિષ્ટલ મારે પંદર લાખ જેટલી ઉશાર રકમ જુગી કાઢી છે. એમના જ પ્રતાપે અને કાઠીજોનાં માપ લઈ ચકયા અને કાઠી મહેમાનગીરી પણ ચાણી ચકયા. કાઠી સરકૃતિમાં એમની પ્રેમસીંદની ભાવના અને કલાપ્રિયતા ખૂબ અમી ગઈ.

☆

મુખારા માપો ઉપરથી શું મળ્યું એ કહી શકું. એ માપેનું કાલ્પિત પૃથક્કરણ હજી ચાલી રહ્યું છે એટલે એના વિશે લખાણથી કશું ન કહેવાય. માત્ર કેટલાક પરિણામો આજસુધી આપ્યાં છે તે અપામ. મૂજરાતના જુદા જુદા સમુદાયોના મરિતજ્ઞાંસ દર્શક (સુન્તી મોરારોનો) અને ૭૫૦૬ (પંચમહાલના વસેતો) વચ્ચે છે: દાખલા તરીકે, પારસીઓનો ૮૨-૧૬, મુસ્લીમ વાવેશોનો ૮૧-૪૮, મીંચાણાઓનો ૮૨-૪, રખારીઓનો ૮૦-૫૫, મેમણોનો ૮૦-૦૭, વડનગરા નામશેનો ૭૯-૫૨, મેંશનો ૭૬-૨, બોમ્બેઓનો ૭૬-૦૫, એસરાજ જેનેનો ૭૬-૧૫, હુવાણાઓનો ૭૬-૪૪, રજપુતોનો ૭૮-૧૯, કાળીઓનો ૭૮-૦૨, કજીબીઓનો ૭૮-૦૪, કિંદુ વાવેશોનો ૭૭-૨૩, માંછીઓનો ૭૬-૦૮ અને આદિ-વાસીઓનો ૭૫-૬૧. આમ શુજરાત અનુષ્ઠવિજ્ઞાની પરિભ્રમણમાં મધ્યશ્ચિરસુ મેમો-સેફાસ છે; અને એના ઉપલબ્ધ વર્ણોથી નીચે જઈએ તો માર્થા પહેળાં મટી સાંખ્યાં થતાં જાય છે.

નાકમાં પારસીઓનો નંબર પહેલો આવે. એમનાં નાક ખર્ચાં લાંબાં અને કીકકીક સાંકડાં હોવાથી એમનો નાસિકકાશ (સ્નાનની પહેળાઈ) ને નાકની લંબાઈ x ૧૦૦) ૬૫.૯૦ છે. પછી આવે રખારીઓ, ૬૬-૦૮; રજપુતો, ૬૮-૧૪; મેંશ, ૭૦-૦૬; નામશે, ૭૧-૪૮; વાવેશો, ૭૧-૨૦; ઔરિચ્ચ બ્રાહ્મણો, ૭૧-૧૧; મીંચાણાઓ, ૭૧-૦૩; બોમ્બેઓ, ૭૦-૦૨; હુવાણાઓ, ૭૧-૮૦; માંછીઓ, ૭૪-૦૭; કાળીઓ, ૭૫-૦૨; પાટીદારો, ૭૬-૦૬; અને બીલો ૭૭-૪૬.

સરેરાશ જિંચાઈમાં પ્રથમ નંબર પેરખંદર રાખના મેંશનો છે. જિંચાઈ એમની ૧૬૯.૫૦ છે. મી. છે. ત્યાર પછી જિતરતા કચે આવે વાવેશો (૧૬૮.૫૭), રખારીઓ

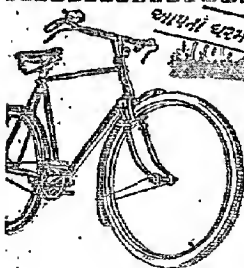
(૧૬૮-૨૨), પારસીઓ (૧૬૭-૭૩), શીયાળાઓ (૧૬૭-૩૭), વાડીઆઓ (૧૬૫-૬),
 લુવાણાઓ (૧૬૪-૬૭), બોમ્બો (૧૬૪-૪૭), ઔદિય બાલણો (૧૬૪-૩૪), રજપૂતો
 (૧૬૪-૧૭), નાગરો (૧૬૩-૭૩), ચોસવાળા નેનો (૧૬૩-૬૮), મેમણો (૧૬૩-૬૪),
 મુન્ની વોરાઓ (૧૬૩-૬૪), વીલી (૧૬૨-૬૭) અને માછીઓ (૧૫૮-૮૪).

આ ઉપરથી ગુજરાતની વસ્તીના બે લઘુએ પડે છે : એક પહોળા માયાવાળા ને
 લાંબા નાકવાળા, એની જિંભા સાંધી બીજી, લાંબા માયાવાળા ને ચપટા નાકવાળા, એની
 જિંભા પશુ બાંધી. આ બે સમુદાયો વચ્ચે અનેક સમુદાયો ચળવા રહ્યા.

મહાગુજરાતની મારી મુસાફરીના સ્મરણો અહીં પૂરા થયાં બહુવાં. જેમણે જેમણે
 મદદ કરી છે, ઉત્સાહના ઘણાં કલા છે, રિખતને પ્રતિરિખત આપ્યું છે એ સૌનો અમારે
 આભાર થાનવો. જેમણે જેમણે દોરી સેવા દીધું એવા સૌ માણસોને પણ હું ન બહુ
 ગુજરાત અધીશન રાંછણે, એના વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ શ્રી. પોપટલાલ શાહને પણ આ
 સર્વેમાં મોટો ફાળો છે. આખી મુસાફરીના પ્રાણ અને ઉત્સાહરૂપ શ્રી. પોપટલાલ શાહ
 હતા. વિદ્યાનમાં કામ કરવાનો અને દેશવવાનો એમને ઉત્સાહ એટલો બધો કે આતરિક
 રીતે, આટલા દુર છતાં અમે ય ઉત્સાહિત રહ્યા કરતા હતા. એમની કાર્યશક્તિ, એમની
 કાર્તિ અને એમની દક્ષિ એ વખતે ખૂબ જોવા મળી. આવી મુસાફરીના મોનાનંદ મટે
 એમને આભાર ન માનું તો કેમ ગાલે ? અને આ બધાના આભારી છીએ.

બનારસ
 ૨૬-૧-૪૭

卐

આપનાં ઘરમાં હિન્દ સાયકલ વસાવી સમૃદ્ધ બચાવો

બજારની ખરીદીમાં સોચ વાહનને
 અલાવે વેંકટાઈ જતા આપના
 અમુદય સમયને બચાવવામાં
 “હિન્દ” સાયકલ આપને અત્યંત
 ઉપયોગી થશે.

બનાવનારા : હિન્દ સાયકલ્સ લી.,

સુબંધ ઉલાકાના સોલ એજન્ટ્સ

નેશનલ ટ્રેડર્સ, ૩૪૫ કલબાદેવી રોડ, સુબંધ.

વડનું પંખી

બાલકૃષ્ણ દવે

પ્રગટ્યો યકમો, પ્રગટ્યો વડમાં

સળગી લાય અનલમાં રે તું ઉડ ના પંખી

જગવડલાને ઝાળ લાગી જંગી.

સળગ્યાં ટેટાટીરી લાઇ !

સળગી ને વડવાઇ રે તું ઉડ ના પંખી

જગવડલાને ઝાળ લાગી જંગી.

વાધે ઝાળો, સળગે ઝાળો

તો ય તને ના માળો રે એક વડનું પંખી

જગવડલાની ઝાળ વચ્ચે જંગી.

ભઉં ના વડલાને મેલી

ચાઉં આકૃત બેલી, બોલે વડનું પંખી

જગવડલાની ઝાળ વચ્ચે જંગી.

હલેનું સાગરને માણી !

બોલે યજ્ઞવાલ્કી રે એક વડનું પંખી

જગવડલાની ઝાળ કારું જંગી.

ડીચે ડીચે ટોચું પાણી

જગદગં આગ ભુઝાણી, બોલે વડનું પંખી

જગવડલાની ઝાળ કારું જંગી.

કાં વડલાની આગ ભુઝાઉં

કાં ભલે જલ ભઉં, બોલે વડનું પંખી

જગવડલાની ઝાળ વચ્ચે જંગી.

સમુદ્રમાંથી પાણી પીવું. ૨૮૬]

તેમની સાહિત્યસેવાનું મુદ્દાકેન્દ્ર કરવા જે તટસ્થતા એકએ તેનો હજી સમય નથી. પણ એક વાત તો ૨૫૪ છે કે જુદાજુદા તેમને જેટલા આવશ્યક છે અને 'માણસ' છે તેટલા જીવન કાંઈ સાહિત્યકારને નહિ ! સંયોધન દ્વારા મોક્ષસાહિત્યની સેવા અને નવીન સમન્વિત હરેલી સાહિત્યસેવા તેમની હજી આગળ જ દેતી નવા અનિરચ્યો હજી ધમતી દેતા. ત્યાં તો વિવિધે તેમનું દેહસંધન પગની લોધું ! સમય જતાં વિવેચકો તેમની સાહિત્યસેવાનું વિવેચન કરશે ! પણ ત્યારે એક તરત વિસ્મૃત યદ જવાનો સંભવ છે : એવાણી ખુરશી પરના સાહિત્યકાર ન હતા—પણ જીવનસાહિત્ય અને સાહિત્યજીવનમાં હરતા ફરતા ધરુપ હતા—હરીરશી અને મનથી; અને આ આર્થમાં એ હરવનું વદાલ કાલવતાં અને હરવનું વદાલ ભરતા ! એમની ખતિ મારી આગળ તો એ રીતે હરેકરે છે.

હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદ

[૩૪ મું અધિવેશન]

‘શૈક્ષણ’

હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદ દર વર્ષે જનન્યુઆરીના પહેલા અઠવાડિયામાં ભરાય છે અને દિલ્હીમાંથી અનેક વિજ્ઞાનીઓ અને વિજ્ઞાનના એક મા બીજા વિષયમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થાય છે. આ વર્ષે હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદનું ૩૪મું અધિવેશન દિલ્હીમાં ૩૭ જનન્યુઆરીથી ૮મી જનન્યુઆરી સુધી ભરવામાં આવ્યું હતું. જે કારણે લીધે આ વર્ષની પરિષદ દર વર્ષ કરતા વધુ રસમય બની હતી અને તેમાં મજા ઉત્સાહ ભરવામાં આવ્યો હતો — એક તો, પદ્મિત જવાહરલાલનું પ્રમુખપદ; અને બીજું, પ્રિયત, અમેરિકા, રશિયા, કેનેડા, ફ્રાન્સ અને ચીનથી ભણીતા વિજ્ઞાનીઓની હાજરી.

૩૭ જનન્યુઆરીએ બપોરે ૬ કલાક થઈ અને ગરમર ગરમર વરસાદ હતાં દિલ્હી યુનિવર્સિટીનાં રમણીય અને વિજ્ઞાન મેગાનમાં ભેગા કરેલા સમિયાજો દિલ્હી સેકેશન વૈજ્ઞાનિક, વિજ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓ અને દિલ્હીનાં સહૃદયોથી છાંછા છાંછા ભરાઈ ગયા હતા. મુંમ પર પદ્મિત નહેરૂ સાથે વચગાળાની સરકારના પ્રધાનો — ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ, શ્રી. રાજગોપાલાચારી, શ્રી. લાલા, ડૉ. મંથાઈ, શ્રી. જગજીવનરામ; તે ઉપરાંત જર્મનીના અકિગ સામ, શ્રીમતી સરોજિની નાયક, દિલ્હી યુનિવર્સિટીના સભ્યો અને પરદેશી આવેલા વૈજ્ઞાનિકો ભેગામાં આવતા હતા.

પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોની પદ્મિત નહેરૂ સાથે ઓળખાણ કરાવવામાં આવી હતી. ત્યાર બાદ દિલ્હી યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક મેન્સેલર સર ચોરીસ ગ્વારે દિલ્હી અને પરદેશનાં પ્રતિનિધિઓને આવકાર આપ્યો હતો. પદ્મિત નહેરૂએ પ્રમુખપદથી પહેલાં હિંદીમાં કાપણ ક્યું હતું અને તેમાં હિંદીના આમજનતામાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર તેમને સમજ પડે તેવી રીતે, તેમની માંત્રલાવામાં કરવાની હાકલ કરી હતી. અને ત્યાર બાદ અંગ્રેજીમાં કાપણ કરતાં, વિજ્ઞાન હિંદીમાં શું શું કરી શકે, વિજ્ઞાનના પ્રચારની આવશ્યકતા, વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ અને પદ્મિત જીવનમાં અખત્યાર કરવાની જરૂર એની ચર્ચા કરી હતી સરકાર વિજ્ઞાનના બહેળા ફેલાવા માટે અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે ચોલાથી બનતું કરશે પણ યુદ્ધના કામમાં વૈજ્ઞાનિકોને મદદ કરવામાં હિંદી સરકાર જરાયે પ્રેતસાદન નહોતું આપે એમ ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું. પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોને આવકાર આપતાં તેમણે બીજા દેશો સાથે મિત્રાચારી-ભર્યા સંબંધ બાંધી રહેવું દેશના વૈજ્ઞાનિકોએ મળીને દેશપરદેશના વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગ ઉકલ લાવવાની હિમાયત કરી હતી. પદ્મિત નહેરૂને કાપણ પૂરું થયા પછી સર આલ્ફ્રેડ માર્વિને પ્રિયતની વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓ તરફથી, અને ફ્રાન્સના પ્રેસિડેન્ટ હેડમાર્ટ ફ્રાન્સના વૈજ્ઞાનિક તરફથી સુચારકચારીનાં સંદેશ આપ્યા હતા.

બીજા દિવસથી વિજ્ઞાનના વિવિધ ભિન્નભેદના પ્રયોગોમાં કાપણે વાંચવાની સરખાત થઈ હતી. રસાયણ વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. પી. દે. જોશીનું ‘પ્લાસ્ટીફિકેશન’ પર, ભૌતિક વિજ્ઞાનના પ્રમુખ ડૉ. દે. બેનરજીનું ‘આયુર્યનોમાં અભ્યવસ્થા’ પર, ઈત્યાદિ કાપણે આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ કાપણે ઉપરાંત રાજ દરેક વિભાગમાં

સંશોધન કાર્યના આવેલા નિર્ણયો વચ્ચેના અને તેના પર ચર્ચા થતી. પરિષદમાં તેજસ્વ
 પ્લેની-ગ-રાષ્ટ્રીયનિયોજન પર એક મહત્વાપૂર્ણ ચર્ચા-ગોઠવણમાં આવી હતી. તેમાં પ્રો.
 મેખનાથ શાહાએ 'રશિયા પ્લેની-ગ' પર, પ્રો. જી. એન. મુકરજીએ 'જર્મનીની માપણી' પર,
 સર. જી. સી. થોપે 'ઔદ્યોગિક નિયોજન' પર, ડૉ. વાંડિયાએ 'હિંદની ખનીજ સંપત્તિ'
 પર, ખાણ રાજ્ય-દ્રવ્યસંદે 'હિંદનાં ૪૦ કરોડના ઝાગકનો પ્રશ્ન' પર, ઉચ્ચકક્ષાના સર આર્થર
 ફેલ્પ્સે 'કેળવણીના વૈજ્ઞાનિક (Technical Personnel) મેળવવાનો પ્રશ્ન, પ્રો. ડાહી
 રહેપે 'જર્મનીને શોધ્ય ઉપયોગમાં લેવાની તપાસ' એ વિષયો ચર્ચામાં હતા. પશ્ચિમ જવાહર-
 શાહે 'રાષ્ટ્રીય નિયોજન' (National Planning)નાં ખેવ રાં હોવાં જોઈએ તે વિષે ચર્ચા
 કરી હતી. હિંદનાં ૪૦ કરોડને પૂરતું ખાવાનું, કપડાં, રહેવાનાં ઘરો ઉપરાંત તેમને જોઈતી
 જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું રાષ્ટ્રીય નિયોજનનું ખેવ હોવું જોઈએ. ઔદ્યોગિક માસ મોટા પ્રમાણમાં
 પેદા કરી ખીજ દેશો પર લાદવાને રાષ્ટ્રીય નિયોજનનો હેતુ ન હોવો જોઈએ. કાઈ પણ
 રાષ્ટ્રીય નિયોજનની ફરેખા અંકિતો પહેલાં દેશની આજી. કી રિયતિ છે અને તેને કઈ
 કઈ પરતુએ સાધનો ઇત્યાદિની જરૂર છે તે વિષે સર્વે આદિતી મેળી કરવાની જરૂર છે, એમ
 તેમણે જણાવ્યું હતું.

રાષ્ટ્રીય નિયોજનની ચર્ચા ઉપરાંત જુદા જુદા વિભાગમાં જુદા જુદા વિષયો પર
 ચર્ચાઓ ગોઠવવામાં આવી હતી. ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન વિભાગમાં 'કાર્મિક કિરણો' પર ચર્ચા
 હતી. તેમાં ઉચ્ચકક્ષાના પ્રો. બેનેક્ટ, ડૉ. વાલા ઇ.વાર્ધિ તે છેત્રમાં અમણી કાર્ય કરનારા
 વિજ્ઞાનીઓએ લાગ લીધો હતો. રસાયણના ક્ષેત્રમાં 'આલ્કોહોલિક' અને અસંયોજીકરણથી
 બનાવેલા ઔષધોના ઉદ્યોગનો હિંદમાં વિકાસ' એ વિષય પર સંમુક્ત ચર્ચા ગોઠવવામાં
 આવી હતી, જેમાં ડૉ. જી. એન. રાય અને હિંદના ખીજ રાસાયણિકાએ લાગ લીધો હતો.
 'ફાર્માસ્યુટિકલ' પરિષદ જે આ જ અરસામાં ત્યાં જ ભરાઈ હતી તેના તરફથી 'એસેસિયા-
 નિર્ધેષક બોર્ડ' પર ચર્ચા રાખવામાં આવી હતી, જેમાં મળ્યા રાસાયણિકા અને 'ફાર્મા-
 કોસોલર'એ લાગ લીધો હતો.

પરિષદ દરમિયાન હિંદનાં વૈજ્ઞાનિક કાર્ય કરનારાઓનું મંડળ (Scientific Workers
 Association)ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી તે પ્રસંગે ઉચ્ચકક્ષાના Scientific
 Workers Associationના પ્રમુખ પ્રો. બેનેક્ટે ઉચ્ચકક્ષામાં તેમનું મંડળ શું શું કાર્ય
 કરી રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. ઉચ્ચકક્ષામાં આ મંડળ 'ટૂંક મુનિયન કમિસ' સાથે
 જોડાયેલું છે. આ મંડળ વૈજ્ઞાનિકોના હક્કો સાચવે છે એટલું જ નહિ પણ સાચે સાચે
 જગતમાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવામાં તેમજ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનદારા ઉપરિચિત થયેલાં
 પરિણામો જાનીદવાથે ઉપયોગમાં લેવા માટે ફર્વા પત્રમાં લઈ રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો
 હતો. અમેરિકાની સાયન્સ કલેજોનાં મંડળનું પ્રમુખ પ્રો. રોમલીએ અમેરિકામાં આ મંડળ
 શું કાર્ય કરી રહ્યું છે તેનો ફરેખા આંકી હતી. અમેરિકાનું આ મંડળ અમેરિકન વૈજ્ઞાનિકોના
 હક્કો સાચવવા માટે નહિ પણ વિજ્ઞાનનું સામાજિક કાર્ય (Social function) તેના પર વધારે
 ખ્યાન આપી રહ્યું છે. ડૉ. બી. સી. મુદાએ World Federation of Scientific Workers
 જેની સ્થાપના પેરીસમાં લાસમાં મળેલી 'યુનેસ્કો' પરિષદ વખતે કરવામાં આવી હતી તેનાં ખેવ અને

કાર્યની રૂપરેખા આપી હતી. પ્રો. મેધનાથ શાહએ દિ'દર્શા વિજ્ઞાનના વિષયોમાં કાર્ય કરનારાઓનું મંડળ વૈજ્ઞાનિકના હકો સમ્યક્વા માટે અને વૈજ્ઞાનિકોને મદદ કરવા માટે સ્થાપવાનો અગત્યતા જણાવી હતી. ડૉ. જોશાએ આ મંડળના ધ્યેય અને તેમાં દાખલ થવા માટે qualifications (લાયકાત?) વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં. પંડિત નહેરૂએ આ મંડળને ફોલ્ડ ઈન્ડી હતી પણ સાથે સાથે જણાવ્યું હતું કે આ મંડળે ફક્ત વૈજ્ઞાનિકોની રોટલા માટેની લાલત ચલાવી બેસી ન રહેતાં હિંદના વૈજ્ઞાનિક વિકાસમાં જનતાનાં દુ:ખો વૈજ્ઞાનિક સંશોધનથી દૂર કરવામાં અને વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવામાં સક્રિય હોવો આપણે જોઈએ. વૈજ્ઞાનિકના હકો સમવાય, તેમને તેમના કાર્ય માટે યોગ્ય ગોળવંસો મળે એ હું ઈચ્છું છું પણ વૈજ્ઞાનિકો પોતાનો સ્વાર્થ જનતાના જોગ સાથે એ હું ઈચ્છતો નથી, એમ તેમણે જણાવ્યું હતું.

પરિષદ દરમિયાન રાજ સંજો એ લોકપ્રિય બાપજો રાખવામાં આવ્યાં હતાં. હિંદના જાણીતા માણસોને પ્રમુખસ્થાન લેવા નોતરવામાં આવ્યા હતા. બાપજો મણુ લોકપ્રિય થયાં હતાં અને આ બાપજો માટે લોકો એક એક કમાડ પહેનાયો જમ્યા રોકવાની જરૂર પડતી હતી. સર સી. બી. રામને જ્વાહરલાલજીના પ્રમુખપદ નીચે 'રફ્ટીકો' પર બાપજી આપ્યું હતું, તેમની લાક્ષણિક શૈલીમાં તેમણે રફ્ટીકોનાં અભ્યાસની અગત્યતા અને રફ્ટીકોનાં બંધારણ વિષે સરળ બાપમાં ચર્ચા કરી હતી. પ્રો. બ્લેક્ટે બાપુ રાજેન્દ્ર પ્રસાદનાં પ્રમુખપદ નીચે 'કોસ્મિક કિરણો' પર બાપજી આપ્યું હતું. પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા ૮૫ વર્ષના સર ડાસીં ચૌધરી સરીરનાં વિવિધ હાડકાંઓનાં આકારમાં ઈજનેરી તરતો ફેવી રીતે સમાજેલાં છે અને તેને હીથે ચરીરને બાર સમાન રીતે ફેવી રીતે વહેંચાં એવા છે તેમજ ચરીરરચના, દાખલા તરીકે-પક્ષીઓની પાંખોની રચના પરથી ફેવી રીતે ઇજનેરીએ વિમાનની પાંખો રચી એ બધું અનેક ચિત્રો પામી સમજાવ્યું હતું. ૮૬ વર્ષના આ વરોણક વિજ્ઞાનીને કવિતા સમુ જાપજી આપતા અને અવારનવાર પાઠિયા પર સુંદર અનેક આકારનાં હાડકાંઓ ચિતરતા જોઈને લોકો મુગ્ધ બન્યા હતા. પ્રમુખ શ્રી. રાજ ગોપાલાચારીએ આને Technique of speech-making-બાપજી કરવાની કળા એ રીતે વર્ણવ્યું હતું અને આનું બાપજી તે કેમ કરી શકે છે, કારણ કે તેમણે તેમનો વિષય સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે એમ કહ્યું હતું. ઉવટે, તેમણે યુવાનોને સલાહ આપી હતી કે તમારા વિષયને તમે સંપૂર્ણ રીતે અભ્યાસ કરો, અને ત્યારે તે પૂરેપૂરો સમજે ત્યારે બાપજો કરો. પ્રો. મનરો ફોલે "પ્રાણીઓની વર્તણૂક" એ વિષય પર બાપજી આપ્યું હતું. પક્ષીઓ વસંતઋતુમાં કેમ ઈડાં મૂકે છે, ચંદ્રની ઋતુમાં એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં શેઠકો ગાઈલ દૂર કેમ જઈ વસે છે, ઈલાદિ ખાસિયતોનો અભ્યાસ તેમણે ફેવી રીતે કર્યો અને તેનાં પાંચુગો શું આવ્યાં હતાં તે વિષે વિવેચન કર્યું હતું. પ્રમુખસ્થાને સર કલોક જોશીનેલેક હતા. પિંડનની 'નેચનલ ફિઝિકલ લેબોરેટરી'ના 'ડિરેક્ટર' સર ચાર્લ્સ ડાર્વિન 'નેચનલ ફિઝિકલ લેબોરેટરીનાં વિવિધ સંશોધન ઈલાદિ કાળે વિષે બાપજી આપ્યું હતું. પ્રો. ચેમલી, ડાર્વિન વેધશાળાનાં ડિરેક્ટર 'ગેલક્સી' (Galaxies) પર બહુ જ સુંદર બાપજી આપ્યું હતું. ડૉ. બેન મથાઈ આ બન્ને બાપજો માટે પ્રમુખ હતા. સર બેન

સ્પેન્સર જોન્સ, ધિતનના રાજ્યખેડાશાસ્ત્રીએ (astronomer Royal) શ્રી. લીવાકતઅશ્વી-
ખાનના પ્રમુખપદ નીચે 'બીજા પ્રહો પર જીવનનો શક્તતા' પર અને સર બી. જોન.
રાજના પ્રમુખપદ નીચે શ્રી. મેથનાથ શ્દાએ 'સપ્ત ક્ષકા' (Sun spots) પર બાવણો
આપ્યાં હતાં. હિંદીકાના શ્રી. મોરડેએ 'રામાતુલન' પર અને અમેરિકાના ડ્રી. એસ્કારે રીડે
'અંધોએ અને શરીર' એ વિષય પર તેમના પ્રયોગો વિષે બાવણુ આપ્યાં હતાં. પહેલા
બાવણુમાં સરે ચોરીસ વ્વાયર અને બીજા માટે સર ટેરેન્સ જોન પ્રમુખ હતા. છેકે
દિવસે હિંદમાં અમેરિકાના પ્રતિનિધિ મી. મેરેલના પ્રમુખપદ નીચે અમેરિકાના શ્રી.
બ્લેકસલી અને શ્રી. ન્યુટન હાવેંએ જાવણો આપ્યાં હતાં. શ્રી. બ્લેકસલીએ 'સ્વાદ અને
વાશ' એ hereditary factors એ નદિ તે નહી કરવા માટે કરેલા પ્રયોગો વિષે
બાવણુ આપ્યું હતું. ફીનાર્થલ ચાવો કાર્જામાર્ક નામના રસાયણમાં બોજેલી કાળજની
પદ્ધતિઓ જોતાજતોમાં વહેંચવામાં આવી હતી અને તેમનાં એક દુકડો દેખને મોઢમાં
ગૂંચા જીણુઓ હતું. બીજાને તે કડો લાગ્યો હતો, ફેટવાકને બિલકુલ સ્વાદ વગરનો. અને
ચોથાકને તે ગળ્યો અને ચોથાકને ખાટો લાગ્યો હતો! આમ એક જ પદાર્થનો સ્વાદ જુદા
જુદા માણસોને જુદો જુદો લાગ્યો હતો. શ્રી. ન્યુટન હાવેંનો વિષય 'પ્રાણીએતો પ્રકાશ'
(animal light) હતો. જગમજ જન જનનાં કીડાઓ, માછલીઓ, હરિયાઈ જોડો ઇત્યાદિ
આગિયાની આકૃષ્ટ પ્રકાશ આપે છે. પ્રકાશ આપતી વિવિધ માછલીઓ અને જાંતુઓ
વગેરેની અનેક સ્વાધોડો તેમજે બતાવી હતી. શરીરના કયાં કાણે પ્રકાશ આપે છે, કયાં
જનતો પ્રકાશ આપે છે, તેની તેજસ્વિતા કેટલી છે, ક્યાં રસાયણો અને રાસાયણિક
પ્રતિક્રિયાને કાંધે તે પ્રકાશ હેલવે છે તે સર્વેની તેમજે અર્થા કરી હતી.

પરિષદ પ્રસંગે વિજ્ઞાન પ્રદર્શન પણ બરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં અનેક વિભાગો હતા.
'અઈન્સાઇ કોફ સાયન્સીફિક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ રીસર્ચ' તરફથી તેમની ઔદ્યોગિક અને રાસાયણિક
સંશોધન પ્રયોગશાળાઓમાં બનાવેલી વસ્તુઓ-જુદી જુદી જાતનાં 'ટેસ્ટીંગ' યંત્રો, વિવિધ
પ્લાસ્ટીક પદાર્થો, બીજામાં, નીમ, કુરચી, ચણુ, બાવણી ઇત્યાદિ જોડોમાંથી છૂટા પાડેલા
રસાયણોના નમૂનાઓ અને નકશાઓ જોવામાં આવતા હતા. હેડરાફનની 'ફોરેસ્ટ રીસર્ચ'
ઈન્સ્ટીટ્યુટ' તરફથી જુદી જુદી જાતનાં લાકડાં અને તેમાંથી બનતી વસ્તુઓ અને
કાકડાંમાં પાણીનો કાજ વગેરે તપાસવાનાં યંત્રો બતાવવામાં આવ્યાં હતાં. હિંદી નેષણાઓ
આતા તરફથી નેષણામાં વપરાતા અનેક યંત્રો, નકશાઓ વગેરે, જૂરતરાજીનાં ખાતા
તરફથી હિંદમાં મળી આવતા અનેક ખનિજો, કલંકતાની 'મેથેમેટિકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એન્ડ કોમ્પોઝિટ'
તરફથી ત્યાં બનતાં અનેક વૈજ્ઞાનિક યંત્રો અને સાધનો, રાંચોતી હિંદી લાખ સંશોધન
સંસ્થા તરફથી જુદી જુદી જાતની લાખ અને તેમથી બનતા અનેક પદાર્થો, હિંદી રેલવેનાં
કારખાનાંઓમાં એન્જીન અને કમ્પાએન્ટ બનતા વિવિધ લાગી, Central water
ways Irrigation and Navigation Commission તરફથી ટેલાપાટ આગળ
રૂપનાશયજી નદી, હિંદી આગળ જમના નદી, પ્રદરી આગળ સિંધુ નદી, કમોહર નદીની પીણુ-
આ સર્વે નદીઓના નમૂનાઓ બનાવી તેમજો પ્રવાહ કેવી રીતે નાળવામાં આવે છે,
તેમાંની કેટલીક નદીઓ પર જાંધો બાંધી પાણીને પ્રવાહ કેવી રીતે કાળમાં રખાય છે અથવા

રાષ્ટ્રી શાક્ય એ સહેલાઈથી સમજ પડે એવી રીતે જ્ઞાતવવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત પ્રદર્શનનો એક મોટો વિભાગ સશસ્ત્ર સૈન્યખાતાં તરફથી ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. સૈન્ય માટે વપરાતી અનેક વસ્તુઓ અને તેમની જાળવણી, —દાખલા તરીકે ગરમ કપડાંનો વિનાશ કરતા જંતુઓ અને તેમનાથી કપડાને અક્ષિપ્ત રાખવાની—રીતો, વાદકાપ કરવા માટેનાં એન્જિન, લોહી આપવા માટેનાં સાધનો, લોખંડી ફેફસ (iron-lung)—મેથેરિયા નિરોધની રીતો, કપાઈ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ વોટર-પ્રૂફ બનાવવા માટેનાં રસાયણો; સહેલા મોકલવા માટે વાયરલેસ મેન્, રેડાર મેન્, ફરતી (mobile) થુ-ફેરિંગ માટેની લોરી, જળતણનાં પુષ્કરણ માટે ફરતી લોરીમાં ગોઠવેલી પ્રયોગશાળા અને સૈન્યને જોઈતી બીજી અનેક વસ્તુઓનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું. ઇમ્પ્રિન નેશનલ ઓરવેલ તરફથી એરોપેનમાં વપરાતું એન્જન અને સ્વગતિક (automatic) પાંચલટ માટે વપરાતાં સાધનો વગેરે જ્ઞાતવવામાં આવ્યાં હતાં. દિલ્હીની સેટ સ્ટીફન્સ કોલેજના માનસશાસ્ત્ર વિભાગ તરફથી અને માઇસોર યુનિવર્સિટીના માનસશાસ્ત્ર વિભાગ તરફથી છુદ્દ, એકામતા, વિચારચક્રિત ઇત્યાદિ માપવા માટેની અનેક રીતો અને સૂચનાઓ આપતો એક વિભાગ હતો. આ ઉપરાંત રસાયણો, વિજ્ઞાનનાં સાધનો, જંતુવિનાશકો, ઔષધો, પ્રયોગો માટે વપરાતા કાચનાં સાધનો વગેરે જ્ઞાતવતી કંપનીઓ અને કારખાનાંઓના 'શોલ' પણ હતા. પ્રદર્શન જોવાથી થયું 'જાણવાનું' મળે એમ હતું.

આટલેથી જ પરિપક્વ કાર્યકર અત્યંત યતો ન હતો. રંજન કાર્યક્રમો, ઐતિહાસિક તેમજ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ રસમય જગ્યાઓ, કુતુખમિનાર, લાલ કિલ્લો, બીરલા મંદિર, રેડિયો હાઉસ, વેધશાળા, જંતરમંતર, દિલ્હી કાપડની બીલ, દોરાલા જમિકલ વર્ક્સ, મોદીનગરનાં કારખાનાંઓ—એ સર્વે જગ્યાઓ જોવા માટે રાજ જયોદે પર્વટનો ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં.

આ જ અરસામાં નેશનલ ફિઝિકલ લેબોરેટરીનો પાયો પાડિત જવાહરલાલે દિલ્હીમાં નાખ્યો હતો અને લાલા શ્રીરામ ટેકનોલોજિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટનો પાયો ડો. જોન મથાઈએ નાખ્યો હતો. ફાર્માસ્યુટિકલ પરિષદ, રેડીયોટીકલ પરિષદ વગેરે આ જ અંશવાકિયામાં બનાઈ હતી.

જોવાની અને સંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં અનેક કાર્યક્રમો પડતા મૂકતા પડ્યા હતા કારણકે જેવણ જુદા જુદા કાર્યક્રમો એક જ સમયે જુદે જુદે ઠેકાણે કેટલોક વાર ચતા હતા. દર વર્ષે વિજ્ઞાન પરિષદમાં હાજરી આપતા અથવા કેટલાક મિત્રો કહે છે કે આ વર્ષનું અધિવેશન આત્મા સુધીમાં ગએલા અધિવેશનોમાં આગળ તરી આવે છે—દિલ્હી ખલ્લાતી પરિરિચ્છિત, પાંડિત નહેરુનું પ્રમુખપદ અને પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોની હાજરી આ એનાં કારણશૂત છે.

બુદ્ધનો ગૃહત્યાગ

[પૃથ્વીપદ]

ત્રેમશાકર હ. ભદ્ર એમ. એ.

સૂત્રધાર :

પરક્રમ્યા સૂર્યની પૃથ્વી પ્રતિવર્ષ કરી રહે
કાળની બન્ધ હીલાને કેયે ગૃહ વધા કરે
કાળની ઘાર આંધીમાં નક્ષત્રો, પદ્માડ, અણુવે
બનીને પશુ મૂન્યાત્યા ગર્વ સામ્રાજ્યનો ઠયો ?
ન મૂન્યો ધર્મનો દીપ, જોગસ્વી આદિથી રહ્યો,
સદૈવ પુણ્યનો પંથ માનવે એ દક્ષી મહ્યો.

સૂત્રધાર અને નર્તકીજૂઠ

[રાગ રસરો]

ધન્ય, ધન્ય, હુગ્ગિની ઉદ્ધાન,
ધન્ય ધરો, પશુ, યંથી, રાન !
ધન્ય શાતપ્રથ વિશાળ,
છાયા ધરો જે ધણુ કૃતાર્થ !
ધન્ય બાધિસર અવતર્યો
ધર્મે મંગળ પંગલાં ભર્યા !

—ધન્ય, ધન્ય—

[નર્તક વદ આણે નય ઇ.]

સૂત્રધાર :

[સારંગ]

હરખી માયા, શુદ્ધોદન હરખ્યાં, જનંગણ હોશે મલક્યાં,
જગદંકાસ તણા અગ્નિ પર અમૃતમેહો મલક્યાં !
ખિલ ખિલ કરતું રોચાવ વીતતું, જગસરવરનાં નીર
સિદ્ધાર્થ તણા લવનની વદલી જૂલે મલયસમીર.
માર્ગે અપાકળીતું અંગે, જીનકળા પૂં જાંગે,
ઉપા તણું કુંકુમ લીપાતું કપોલ પર સ્મિત સંગે;
નયનકોરી પીતાં જેતું રૂપ વૃષાતુર આગે,
સુખા જોવી ધરોધરા સંહ આયુ ધપતું જાયે;
જેતું લવન ધપતું જાયે !

[પાછળની જગતિકા બેપડે છે. પર્થક પર યયોપરા નિદ્રામીન છે. સિદ્ધાર્થ ખંડમાં પર્થક પાસે જશે છે. પ્રેમાળ નજરે યયોપરાને, અવલોકે છે, હર્ષસ્વાસ અનુભવે છે.]

સિદ્ધાર્થ :

[રસવારી પ્રાપ્તિ]

શા રસરંગે છલકાતું,
મીઠાં સ્મિત સહારે મલપાતું;

—શા રસરંગે

મનહર, મંગળ, અધભૂતકેલું, યૌવનફૂલ રેમાણું,
મધુપુટમંડિત, અનિલ - વિદોલિત, રૂમણુમ કરતું ન્યારું !

—શા રસરંગે

ગંધ ફૂટે છે, રૂપ ખીલે છે, કનક કિરણ સૂરજનાં
નર્તન કરતાં, દલદલ રસતાં; મધુ સ્વર પંખીગણનાં !

—શા રસરંગે

જડ ચેતનમાં ઠોણે દોળ્યું અક્ષયપાત્ર સુધાનું ?
પ્રણયોદ્ધાસે સુષ્ટિ વિવરે, ધન, ધન, કાવ્ય ધરાનું !

—શા રસરંગે

[યોદા પળો યયોપરા વરુ ભેદને ચિંતનમગ્ન થ'લા નથ છે.]

યૌવનમહ, ધનવેલ્લખ અઢળક, પ્રિયની કાંચનકાયા,
હેમવહ્ની ચી કાયા;

જર્જર થાશે ? વ્યાધિ, મૃત્યુના પડશે ત્યાં પડછાયા ?
જો રે, પડશે શું પડછાયા ?

—શા રસરંગે

અજર, અમર ના કશું થે ઝાઢીંઆ ? મૃત્યુ, જરા ને વ્યાધિ

[ત્રણ દરયા જામે છે, રત્નપ્રભાં ભેતો દોષ તેમ: (૧) વ્યાધિનું (૨) જરા-
વરણનું (૩) મૃત્યુનું.]

અજર, અમર ના કશું થે ઝાઢીંઆ ? મૃત્યુ, જરા ને વ્યાધિ
લટમાળે એ ઠોણે ? યાને ? ગાંઠ જીવનની ગાંધી !

—શા રસરંગે

[યયોપરા નિદ્રામાંથી જાગીને જાગે છે: સિદ્ધાર્થ જડ ચિંતન ને મગ્ન થ'વામાં
હૃદયે દોષ છે.]

શ્રુદ્ધ :

ચાન્તિની રહોડમાં સૂતી ચેતના સુષ્ટિની બધી,
સિદ્ધાર્થદ્વયે ભીડી ઉમ મંદનની ઝડી.

[યશોધરા સમયી લિલવત ચણી]

યશોધરા :

[પાસીપ]

મને સ્વપ્ન બયંકર લાગ્યું,

પિયુ મને સ્વપ્ન બયંકર લાગ્યું !

ઝાળે હેયું હાગ્યું,

મારું ઝાળે હેયું હાગ્યું !—પિયુ મને

બર નિંદરમાં સૂતી ગમકી, હસ્ય બયંકર લાગ્યું.

પ્રલયંકર વરોળે મંદિર તણા શિખરને લાગ્યું !

—પિયુ મને

ધોર અવાજે ઠમરૂ ગાજે, દેવસુનિ શો વાગિ

કામણુ તોડી પળમાં ખૂદે દૂર લણી. વનરાગિ !

—પિયુ મને

પુરમાં હાહાકાર પ્રવર્તે, સાદ અનામી આવે

'અહીં' નહિ, અહીં નહિ, દૂર ચલો' કરી કામણુ ઠોક ભોલાવે,

પિયુ કરી કામણુ ઠોક ભોલાવે !

—પિયુ મને

શિષ્દાસ :

[બહાર]

એ સાદ મને ભોલાવે,

હર શુંબજને ઠોલાવે; (૧)

—એ સાદ મને

વાયુ, સાગર, તારા, ધરવી સાદ સામટી પાડે,

બંધ તોડવા ગમતા ઢેરા ઇવનઝરણુ ચાલે;

—એ સાદ મને

હીન, દુઃખિયારા, નોધારા કે' જેને વનઈધણુ ચાતાં

આત્મજનોથી અદકાં, કારણ ચેહ મહી' અડકાતાં !

—એ સાદ મને

જન ગણુ મ' ગણુ મ' મહી' હું બહિ બલનો આપું,

અંમકારની છાતી માથે ન્યોત કિરણને ચાંપું !

—એ સાદ મને

યશોધરા અને પરિચારકાઓ :

[પૂર્વ પ્રધાન]

પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

નાથ ! જશે ના ત્યજીને સુજને

અદ્ય યતું ના ઘટતું ટુંજને

—પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

અમ લવનનીકા મધ્યસમુદ્રે સદ ંહોણી કાં છેડા ?

મહાકાળ લેરવ થા ખડકે, નાથ ! ન પટકો, ન તોડા !

—પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

સિદ્ધાર્થ :

યશોધરા પ્રિય તું છે, રહેશે લવન દિતીય સદાનું,

બદ્ધ હું વાંછું જનનિધિ કેડું, તું છે નિંદુ સુધાનું !

યશોધરા :

પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

હું નોધારી તારે ચરણે

લવનું સાર્ય વસ્યું તવ ચરણે !

—પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

સિદ્ધાર્થ :

નિધિર્મા નિંદુ સરખી તું ને જનજલ્મર્મા વર રેખા

સાદ પડે સામે તટથી મુજુ ....

સાદ પડે સામે તટથી સુણુ ....

[સિદ્ધાર્થ વંદન કરી ચાલ્યો નથ છે.]

યશોધરા અને પરિચારિકાઓ :

પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

પ્રિય નવ, પ્રિય નવ હે !

વંદ :

વિશ્વભાંગલ્યના કાળે ચોર રાત્રિપથે બંભી,

પૂર્વર્મા પાથરી જ્યોતિ તારો દૂર રહ્યો છગી ! *

☆

* શ્રી સાધનામંડળ (મુંજાઈ) તરફથી લખવામાં આવેલ છે.

સ્વીડન

નિત્યજ્યેષ્ઠાઃ પ્રવિહત કયોદૃતિરમ્યાઃ પ્રવેશાઃ ॥ (મેઘદૂત)

કુચિ કાલિદાસે અલકાપુરીને 'નિત્યજ્યેષ્ઠાસ્તુ' કહી અધકારરહિત પ્રવેશવાળી કલ્પી છે. સ્કેન્ડીનેવિયન પ્રદેશમાં જનાણાના દિવસો સાથે જ ચોવીસે કલાક અધકારરહિત જ દોઢ ઘૂંઘ રમ્ય હોય છે.

કોપનહેગનથી નીકળી રાતનો આરામ લેવા માટે અમે આમો નામના સ્વીડનના ગામમાં જિતયાં. સવારની વહેલી દેનમાં સ્ટોકહોમ જવું હતું તેથી રેલવે સ્ટેશનની પાસે ક્રાડ હોટેલમાં મુકામ કર્યો. અહીંના પ્રદેશમાં મુખ્ય બોબન ને 'મિકામ' (મખાલ) કહેવાય છે. તે બરોરના નજીથી પાંચ સુધીમાં ચંઈ ગમ છે. [હાંમાં તિવસોને લીધે એ સમયને મધ્યહ્ન ગણવાની રીત પડી દશે. એમ અનુમાન કરી ચકાવ.] અમે રાત્રે પહેાંચાં એટલે હોટેલમાં ખાવાનું ને કાંઈ કોફી દરો. તે જેવું તેવું અમારે ભાગે આવ્યું. સરાની સમય તો સારી હતી.

સવારમાં જલ્દી લેવાર થઈ નાસ્તો પણ ક્યાં વગર અમે સ્ટેશન ઉપર જઈ સ્ટોકહોમ જવાની દેનમાં બેઠાં. ત્યાંની રેલોશ કારમાં નાસ્તો લેવા ગયાં. ઇંગ્લેન્ડમાં નાસ્તામાં હંમેશાં ચા કે કોફી, પાંચ માખણ ને ઇંડાં હોય જ. મુરોપના બીજા દેશોમાં માનુ-કોફી, અને પાંચ માખણ જ ગમે. પણ સ્વીડન નોર્વેમાં તફા લુહો રિવાજ છે. નાસ્તો વખતે લગભગ વીસ-પચીસ જેટલી વાનીઓ બતાવો, મોટા ટેબલ ઉપર મૂકી દે. એમાંથી આપણે ને બેઈએ, તે આપણી રકાબીમાં લઈ આવી આપણા ટેબલ ઉપર ખાવાનું. પાંચ ચીજો લે કે પંદર લે; એક વખત લે કે દસ વખત; કાઈ પૂછનાર નહિ. વળી લેવા માટે નહિ ધક્કામુક્કો, કે નહિ ખાવાના પર તટાવટ!

સ્વીડન એ જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ વગેરે કરતાં પછાત દેશ ગણાય છે. છતાં ત્યાંની દેનમાં કેટલીક સગવડો હોય છે, તે બીજા દેશોમાં નથી હોતી. એક તો દેનના મધ્ય ભાગમાં એક Lounge એટલે બેઠકનો એકરડો હોય છે. રખાની સંક્રમણથી કંટાળ્યાં હોઈએ, તો ત્યાં જઈ થોડીવાર બેસાય. અર્ધા ત્યાં જઈ સગવડવાળી પુરસ્તીઓ ઉપર લાંબા ચંઈ થોડી વાર બેસે ને પરસ્પર ઝાંઝાયાણુ પણ કરે. બીજી સગવડ તે દેનની મેરીડોર (ચાકરી)માં થોડે થોડે અંતરે બીંતમાં ગોખલા બનાવી પાણીનું વાસણ ને પીવાના ગ્લાસ ચૂકલા હોય છે. નાથક્રમમાં મોડું પીવા માટે સાચું અને ચોખ્ખા હવાલો તો મુરોપમાં જથી દેનોમાં હોય છે, તેમ અહીં પણ હોય છે.

ઇંગ્લેન્ડ સિવાય મુરોપના બધા જ દેશોમાં બીજા મુસાફરો સાથે વગર ઝાંઝાયાણુ વાત કરવામાં સિદ્ધાંતરતો ભાગ ગણાવેતો નથી. અમારા રખામાં એક વૃદ્ધ અને એક છુવાન બે બાઈઓ મુસાફરી કરતી હતી. અમે "તમે અંગ્રેજી બોલો છો?" એ પ્રશ્ન પૂછી

વાત થઈ હતી. જુવાન બાઈ બોલી શકતી હતી, પણ દુઃખ ને તેની માતા હતી, તે પોતાની સ્વીડીશ ભાષા ઉપરથી કેંચ ભાષા જ બોલતી. ડોક્ટર સાથે એણે કેંચમાં વાત કરવા માંડી ને દીકરીએ બધાં સાથે અંગ્રેજીમાં ખૂબ વાતો કરી. બંને યુરોપની મુસાફરી કરી પાછાં ઘેર જતાં હતાં. યુવતી મિસ સિન્ડરબેક પોતાનું સરનામું લખી આપી. કહ્યું કે “રોકકોહોમમાં તમને કંઈ મુશ્કેલી પડે, તો મને જરૂર કહેજો. આ મારો ટેલીફોન નંબર પણ છે. હું બનતી મદદ કરીશ.” અમે સુબનતાતો બહોળા વાળવા કહ્યું કે, “મુશ્કેલી નહિ હોય, તો પણ મળવા આવીશું.” એ કહે કે, “એમ હોય, તો મારે ત્યાં આ પીવા જરૂર આવશે. રોકકોહોમમાં ફરી કામ થઈ ફોન કરજો એટલે આપણે દિવસ ને વખત નક્કી કરીશું.” એની માથે પ્રજા કેંચમાં બોલી ખૂબ આગ્રહ કર્યો. અમે તો આ અગ્નિચર્મા મા-દીકરીના સહાર નેક્ર આવા જ થઈ ગયાં.

સાંજના સાંકોચારેક વાગે રમણીય રોકકોહોમ શહેરમાં આવી પહોંચ્યાં. મા-દીકરી ફરી આગ્રહ કરી, પોતાને ત્યાં આવવાનું વચન લઈ છૂટાં પડ્યાં.

તે સમયે સ્વીડનના રાજ્યની એટીમી વરસગાંઠો ઉત્સવ હોવાથી બધી હોટેલો બંધ થઈ હતી. ધણી તપાસ પછી આખરે હોટેલ રોકકોહોમ હોસ્પિટલ નામની હોટેલમાં, ૧૪મી જૂને આરામ ખાતી કરી આપવાની શરૂતે, અમને જગા મળી. એ તારીખ પછી બધા જ આરામ વરસગાંઠો ઉત્સવ અંગે આવનારાઓ માટે રોકાઈ ગયેલા હતાં.

રોકકોહોમ એ ઉત્તર યુરોપનું વેનીસ ગણાય છે. કારણ કે, ત્યાં પણ વેનીસની માફક શહેરની વચમાંથી નહેરો વહે છે. વેનીસ જેટલી સંખ્યામાં નથી, પણ વેનીસ જેવી મંડી કાંઈ કેકણે નહિ. નહેરો પહેાળી અને રવચ્છ છે. શહેર પણ બહુ જ રવચ્છ અને મુશ્કેલી છે. અખ્યા બાગમાં મોટી નહેરના કિનારા પર રાજ્યનો કાચ મહેલ છે. અને પાસે જ પાર્લામેન્ટનું વિશાળ મકાન છે. સિતેર એક જ ખીનમય પથરાયેલા એક અત્યંત મોટા બાગમાં સ્કાનસેન નામનું સંસદસ્થાન છે. આની વિશિષ્ટતા એ છે કે, એ એક મકાનમાં નથી, પણ આખા બગીચામાં પથરાયેલું છે. બાગ જોયો જગ્યામાં આવેલો છે. ત્યાં જતાં માટે લંડનમાં અંદર આઉન્ડ રોયને હાથ છે તેવો moving staircase એટલે શરૂતો શહેર છે. આપણે દાદરના નીચલા પગથિયા પર બિમા રહેવાનું વીજળીના બળથી ચાલે દાદરો ધીમે ધીમે શરૂતો ઉપર જાય, ઉપર સપાટીએ પહેાંચે એટલે પગથિયું ખસીને અંદર પેસી જાય અને આપણે સપાટી પર આસ્થા જમાવું. રેંટની ઝાંક પાછાં પગથિયાં નીચે જઈ જમીનની બહાર નીકળે ને ઉપર ચઢે. એમ આસ્થા જ કરે.

સ્વીડન દેશમાં જેટલાં પ્રાણી યાવ છે, તે ત્યાં જ આ સંસદસ્થાનમાં રાખ્યાં છે. શરૂતે પોતાને અલ્પજન સ્થાન બનાવી આપ્યું છે. દેશના જુદા જુદા ભાગોનાં ગામડાંમાં જે-જે પ્રકારનાં ધર હોય, તે સર્વ અંદરના રાજ્યચીલા મુદ્દાં તૈયાર કરી, બાગમાં ઠેકણે ઠેકણે ગોઠવ્યાં છે. અંદર એ બાગના ખાસ પોષાક પહેરેલી સ્ત્રીઓ પણ કેટલાંકમાં બેઠી હતી અને તે ભાગમાં થતું સીવજીવન કરતી હતી. બહાર બાગમાં એ જ ભાગોમાં જનાં પુલ વાળ્યાં હતાં. સ્વીડન દેશની જે જે વિશેષતાઓ છે, તે ત્યાં જ આ ‘સ્કાનસેન’માં એક સ્થળ છે.

બાગમાં સમંધી જંગમી જમણે એક જાડુ જ સરસ રેસોરા છે. ત્યાંથી રોડકોઠામ અને આસપાસનો રમ્ય પ્રદેશ દેખાય છે. અમે ત્યાં જમવા માટે ગયાં. અમે વિરરને કહ્યું કે, સ્વીડનની ખાસ ફાઈ વખણાતી ચીજ હોય, તે અમને આપ. ત્યારે કહે-કે, સપને ગરમે અમારું અલગેરિયન સાવર મિલ્ક (ખાટું દૂધ) લેા. નામ તો આકર્ષક નહોતું, છતાં મંગાવ્યું. તો મોટા કાચના ખાલામાં સરસ દહીં! હિંદુસ્તાન હોદ્દા પછી દોઢ મિલિને દહીં મળ્યું, તે તે પણ ખૂબ સ્વાદિષ્ટ. અલગેરિયાના ખેડૂતો પાસેથી સ્વીડીશ લોધા રહી બનાવતાં શીખ્યા છે, તેથી એને અલગેરિયન સાવર મિલ્ક કહે છે. જમીને હોટેલમાં ગયાં. સાંજે ફરી રકાનસેનમાં ગયાં; કારણ કે, ત્યાં લોકપ્રિય યવાનાં ફર્તાં. બ્રુક્લી જ્યાંમાં અમ સ્ત્રી-પુરુષો પોતાનાં અલગી ભરતકમવાળા સુદર પોષાક પહેરી જાતજાતનાં વૃત્તચક્રતાં ફર્તાં. આમવાર્ષિકો સાથે તાલ પ્રસાવતાં જાય. જોવા માટે ટિકિટો કે લેકો નહિ. આસપાસ ટોળે વળી સૌ જોવા કરે. આવા વાતાવરણને લીધે મૃત્યુ કરનારાં પોતાનો નૈસર્ગિક અભિનય કરી શકતાં.

સહેરના મુખ્ય બાગમાં એક રમ્ય બગીચાની વચમાં ટાઉન હોલનું બન્ન મકાન છે. સ્વીડીશ ભાષામાં તેને રટાક્સ હર્સ્ટ કહે છે. મકાનના નીચલા ભાગમાં અતિસવ વિશાળ હોલ અને તેને ફરતી ગેલેરી છે. ગેલેરીમાં એક તરફ મોટું સો નળીવાળું ઝોરમન વાળું છે. તેની મજાના અજાતનાં ક્રેડ ઝોરમનોમાં થાય છે. ટાઉન હોલનું મકાન જાંધવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવેલી તે બધી અમને એક માણસે કહી બતાવી. મકાનના ઉપરના ભાગમાં સહેરની મ્યુનિસિપાલિટીની મીટિંગો ભરવાના અંક તેમ જ તેને લમતી ઓફિસો છે. ટાઉન હોલની પાસે રાહુસપ્તાહ નામનું સહેરનું મન્થનિંગુ છે ત્યાં મોટરોનો અકસ્માત અટકાવવા બહુ જ સરસ મોડવણ છે જે બીજે ફાઈ ટેકાણે જોઈ નથી. રસ્તાની નીચે દોળાવ વાળી, બીજો રસ્તો બનાવ્યો છે. એક તરફની મોટરો ઉપલા પુત્ર જેવા રસ્તા પરથી જાય અને બીજી તરફની નીચલા રસ્તા પરથી.

નહેરની કિનારા પર આવેલાં નેશનલ મ્યુઝિયમમાં ચિત્રોનો મોટો સંગ્રહ છે. આ મ્યુઝિયમની પાસે જ નહેરમાં ફરવા માટે મોટરબોટ મળે છે. જ્યારે બોટમાં ફરવા નીકળ્યાં ત્યારે જ સમજાયું કે, રોડકોઠામ સહેરની રચના, વિશાળતા અને શોભાનો ખ્યાલ તો આ નહેરમાં ફરવાથી જ આવે છે. ગરીબ વર્ગો માટે કરેલો નવી હોસ્પિટલો, શીમતાનાં સહેર બહાર આવેલાં મુશોક્તિ મકાનો, એ સર્વ જોતાં જોતાં અમે ખૂબ દૂર નીકળી ગયાં અને બોલિલક સમુદ્રની કંઠ સુધી પહોંચી પાછાં વળ્યાં.

પાંચાલ જીવનને એક મુખ્ય બ્લાન્ક તે રેસોરામાં જન્મ્યું તે છે. આપણા લોધા થાય છે તેમ ત્યાં મુદ્રણન જેવું કંઈ છે જ નહિ તે રોજ જ્યાં બહાર જમે છે, એવું તો નથી જ. પણ વારતહેવારે, મિત્રોને નોતરવા માટે અથવા માત્ર એક મોજ તરીકે બહાર જમવાનો રિવાજ અત્યંત વ્યાપેલો છે અને લીધે રેસોરાને આકર્ષક બનાવવાના. અનેક સફળ યત્નો થયા જ કરે છે. રોડકોઠામનું એક અત્યંત આકર્ષક રેસોરા 'ગિડિલીન' નામનું છે. રેસોરાનું ચરપાંચ મચ્છાનું મકાન ખૂબ જોશું છે અને તેનાથી થોડે દૂર રેસોરાના બાળાએ જ અંધાલેલો એક કાવર છે. જેની નમ્રે છેક કુપલે માલ ચૂલતો પ્રમ. બાંધો

છે. મકાનની અંદર પણ જમવાની સગવડ છે અને આ પુલ ઉપર પણ જમવાની બેઠકો ગાંઠી છે. ઉપર ડાપડું છે એટલે ગમે તેની ઝાતમાં, કે દિવસના ગમે તે વાગમાં ત્યાં બેસી શકાય છે. બૂલતા પુલ પરથી આસપાસ આખું શહેર અને તેની નહેરો-કેનાલ છે. વેનીસ શહેરમાં ત્યાંની ખાસ આકારની 'ગેઝિલા' નામની હોડીમાં ફરવા નીકળીએ, તેવું જ આ પુલ પર બેઠાં બેઠાં આસપાસની નહેરો ભ્રમ લાગે છે. તેથી આ રેસ્ટોરાનું નામ 'ગેઝિલીન' પાડ્યું છે.

જમી રહ્યાં, ત્યારે રાતના દસ વાગ્યા હતા. ઉત્તર કુવના પ્રવેશનો સુર અરત પાંખતો હતો. એનાં રક્તપણાં કિરણોથી અદ્ભુત દ્રશ્ય જની રહ્યું હતું. સંખ્યાકાળ એવું અજબાજું આખી રાત અહીં રહેતું. અંધી રાતે પણ વાંગનું લખલું હોય, તો દીવાની જગર નહીં! રાત્રે બારીબારણાં પર કળા પદ્ધતિ નાખીએ, ત્યારે જ બેઠી શકાય.

મુંબઈની 'બહાદરવે લાલો' કે 'આમી' નેવી' નેવી, પણ એથી થંભા મોટા મંદિર પાયા પર આવેલી દુકાન નોડીયા કંપનીયેટ (ઉત્તરની કંપની) નામની છે. તેનું મકાન ખાત માળનું હોઈ સ્ટેકહોમમાં સૌથી ઊંચું છે. તેથી 'સ્કાય સ્કેપર' કહેવાય છે. તેની અગાસીમાં બહુ સરસ બગીચો બનાવ્યો છે, એમ સાંભળી અમે તે બેઠા ગયાં. દુકાન બંધ થવાનો વખત બજાવમાં બૂલ થયેલી એટલે અમે ગયાં ત્યારે અગાસીમાં જવાનો દાદર તો અંધ મઈ ગયેલો ને આખી દુકાન બંધ થવાની તૈયારીમાં હતી. પણ સ્ટેન્ડી નેવિયન લોકોની અતિથિસહારની આવના પ્રમાણે ફરી દાદર ઉગાડી અમને બગીચો ખતાવ્યો.

“તમે એક કિંકરતાનથી બચી અમારી દુકાનને સુલાકાત આપો, અને અમે નિયમનું પૂછું” પછી સમીપ તમને બેઠા ન દબાવે, તે કેવું ખરાબ કહેવાય?” એમ બતાવનાર માથે એવું અને એ સમીપ સ્વીડીશ મુજબતાના નમૂનારૂપ જ દત્તા.

સ્ટેકહોમથી થોડે દૂર સેન્ટરો. બ્રાન્ન (બાર્ડ સાંત) નામની સમુદ્ર કિનારાની બગીચો, સ્વીડનમાં ત્યાં જવાય છે. નાનું ચાંત ગામ છે પણ કિનારા બહુ જ રમણીય છે. જુલાઈ બોગરટમાં બહુ ભરથક થઈ જાય છે. ત્યારે તો કુદરતની શાંતિ માન હતી.

એટલે દિવસે રાત્રે માદામ અને મિસ લિંકબેકનો લાવભર્યા આમંત્રણને માન આપી તેમને ત્યાં આ પીવા ગયાં. એમના સુંદર ચણાદેલા, ધરમાં અમારું ખૂબ આલિષ્ય. મુંબઈ માદામ લિંકબેકનાં પહેલી વારના લગ્નથી થયેલી એક મોટી પરણેલી પુત્રી અને તેની એક સખીને પણ અમને મળતા બોલાવ્યાં હતાં. બન્ને જંગેશ બોલી શકતાં એટલે વાતચીત કરવાની સરળતા પડી.

વાત કરતાં જજાઈ કે ટ્રિપ્લિયુ કુવની શોખમાં ગયેલી જાણીતી મંડળીમાં જે પ્રખ્યાત સ્વીડ હતો તે જ માદામ લિંકબેકનો પિતા હતો. તેમના સ્મૃતિપત્રમાં એનું પૂતણું છે. દેનમાં થયેલી સામાન્ય ઓળખાણ પરથી પરદેશીએને અતિથિ. સત્કારથી તરબોળ કરનારા દુનિયામાં કેટલા હોય છે? *

એક દિવસ અમે ફરતાં ફરતાં રાજમહેલ તરફ ગયાં. એના યોગાનની વચ્ચેથી એક જાહેર રસ્તો જાય છે. યોગાનની ચારે બાજુએ રાજમહેલનાં ભવનો છે. એક મકાન આગળ લોકોનું રાણું ભેદ અમે તે તરફ ગયાં. એ મકાન પાટલી કુવરનું હોઈ તે ચોટી વારમાં

* મુંબઈના દાવાનવ પછી સાવ ચર્ચે દંપત્તી ગઈ નાતાલમાં મિસ લિંકબેકનો પત્ર આવ્યો. એ અમદાવાદનું ગાતાં માતૃમી યેદી વિદ્યાબહેનના ધર્મ સરનામું એમને આપેલું તે એમને સાચવી રાખેલું અને એ સંતાને પત્ર લખી લખેલ વાતે કર્યાં.

જવા નીકળવાનો છે એમ ખબર પડેલી એટલે લોકો જોવા માટે ઉમેશ્વર ખાતરમાં
મોટર તૈયાર હતી. પણ એટલામાં તો લોકો એ જગ્યા છોડી સામેના મકાન તરફ
ઘૂમી જાય્યા વૃદ્ધા અંગ્રેજીમાં સમજાવ્યું કે કુંવરને નીકળવાને હજી વાર છે પણ
મકાનમાંથી રાજા પોતે નીકળે છે. એમ પણ તે તરફ દોડ્યા. મોટરની ઉંઠ પાસે
લોકો ઘોડી વાદમાં અંદરથી ચોપવારે ખૂબ પાણી એટલે કાંઈવરે પશ્ચિમ ચાલુ રહ્યું.
પછા કે ઠોળ કસામ વગર રાજા જ્યને લેમનો અંગરણક મોટરમાં બેઠા. લોકોના
ચોક્કસ વચ્ચે મોટર ચાલી ગઈ અને રાજાએ હાથ હલાવી ધાની સહારા પીચી.
પર પછી સુવરાજ જ્યને સુવરાણી પણ એટલા જ સાથ વિધિથી નીકળ્યાં. આ
મજાનું રાજકુટુંબ પણ સ્વજન જ્યને સાકું દશે એમ લાગ્યું. સંહિતની આસપાસ નદિ
નદિ પહેરા; વચલા મોજાનમાંથી જ્યહેર રસ્તા ગમ્ય અને છેક રાજાનો ખાતરમાં
લોકોના ટોળાં જઈ રહે.
પુરોપમારનાં સંપ્રદાયો, રાજમહેલો, દેવળો એક જ એમ ધરાઈ મળ્યાં હતાં. એટલે
ખબર પડી કે સ્ટોડેકોમમાં સામાજિક સંસ્થાઓ જોવા માટે પણ એક બસની સફર
છે ત્યારે એમ એ સમાચાર વંચાવી લીધા. પણ અમારા નસીબમાં એ નહોતું.
૨ તા. ૧૬મી જુનથી રહે મતી હતી, અને અમારે તો હોટેલના માલિકને વચન આપ્યા
૧૪મી જુને જોરડો ખાલી કરી આપ્યા વગર છૂટકો જ નહોતો. ખીજા રાત્રી
૫ ચાર રિંસ પહેલાં જ જમા નહોતી તો હવે તો ક્યાંથી જ હોય કે રાજાની વર્ત-
ક પાસે જાવી હતી. એટલે આ રમણીય સ્ટોડેકોમનાં અનેક મુખ્ય સમરણી હાથે અમારે
એ સવારમાં જ એ ઊંચું પાડ્યું.

૪

વિ. નં. તિ

હેલ્લા ચાર માસથી

ઓ. કે. ટીનો

માલ સ્ટોકમાં નહીં હોવાથી એમે તે આહકોને

આપી શક્યા નહોતા. હવે

● નવો થોડો સ્ટોક ●

આવી ગયા છે. તો અમારા દરેક વેપારી આહકને વિનંતિ

કરવામાં આવે છે કે તે પોતાની જરૂરિયાત

મુજબનો માલ જલદી મંગાવી લે.

ડી. ઓ. કે. ટી. એન્ડ મોડકટસ કું. લિ.

રે હવે સ્ટોક ન સામે :: અમદાવાદ

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણ —

ફરેક ભેતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [રજસ્ટર્ડ]

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. માનવતંત્રની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી-વજેરે નાણુક કરી લોકો વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપદ્ધતિત બનાવે છે.

કિંમત લોલા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૬-૦; રતલતા રૂ. ૪-૮-૦

ભાંગા ફાર્મસી લિં : ભાંગા (વિતર મુજરાત)

સોલ્ડ એજન્ટ : એસર્સ એસ. રમાણુ એન્ડ કું. ગાંધીરામ, અમદાવાદ

ફરેક રસમિ એજન્ટો લેઈએ છે. એજન્ટોના નિયમો તથા વ્યાપરવેદિક નિયમોનું અધીષ્ટાન મહેત.

રામતીર્થ પ્રાણીતેલ

સ્પેશિયલ નં. ૧

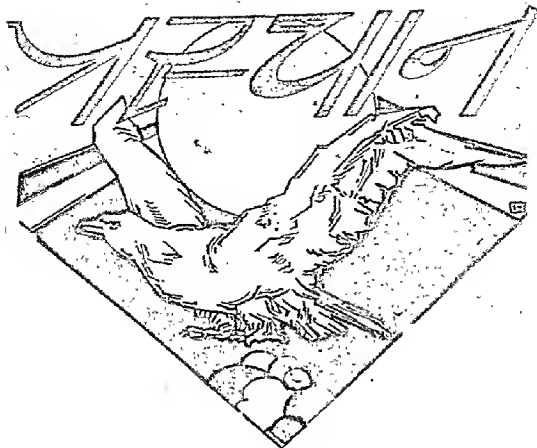
મનુષ્યના માનવતંત્રનો બળવાન અને હૃદય પોષક વાળા ફળો થાય છે, ખંડતા અટકે છે, વધે છે અને ટાલેલા વાળ જશે છે, ખોરા માટે છે, યાદશક્તિ અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે. માદ નિદ્રા આવે છે, મામાનો દુઃખાવો ઘટે છે. ફરેક અત્યુત્તમ બહેનો, પુરુષો અને બાળકો માટે મધ્યમ ફળો કરનાર છે. માટી ખાટલીના રૂ. ૩-૮-૦; નાની ખાટલીના રૂ. ૨

: વધે મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, મુંબઈ-૪

આદિ [રાજા] નિવસી તરી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૧૦૦૪

૧૯૫૫

સંસ્કારક :

રણછોડજી કેમરબાઈ મિસ્ત્રી

વર્ષ ૧૯

અંક ૭

રાયપુર

ફાબ્રિક્સ

આકર્ષક અને
દક્ષિણ

ફેન્સી સાડીઓ, વોયલ, મલમલ,
શર્ટિંગ, પોલીન, કોટિંગ, રૂમાલ વિ.

રાયપુર મિલ્સ લિ.

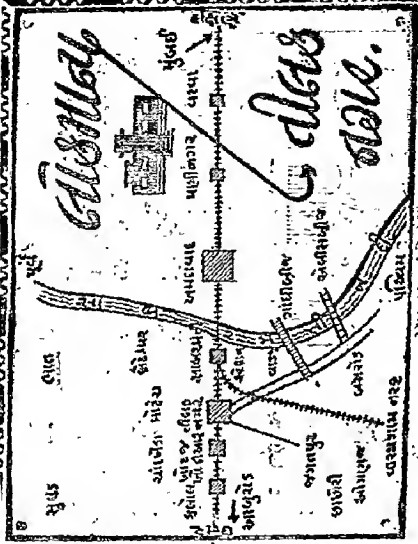
અમદાવાદ

લાંકમાન્થ તીલકનગર સ્ટેશન થનાર છે.

આરત્તર પ્લાનમાં આ
નગર આવી બાય છે.

નોંધેના મુદ્દાઓ મુજબ

- (૧) લાંકમાન્થ
- (૨) વોલન્ટરી
- (૩) હોલિડે
- (૪) રજીસ્ટ્રેશન
- (૫) રજીસ્ટ્રેશન
- (૬) રજીસ્ટ્રેશન
- (૭) રજીસ્ટ્રેશન
- (૮) રજીસ્ટ્રેશન
- (૯) રજીસ્ટ્રેશન
- (૧૦) રજીસ્ટ્રેશન

રેવા થાંકર હરિશંકર ત્રિવેદી

પટેલ, વહીલ અને ત્રિવેદીની ફી. રૂ. ૨૪૫૬ બદ. અમદાવાદ

વિવિધ રંગોની
પોપલીન
મનોહર ડીઝાઇનની
સાડીઓ
આકર્ષક પ્રિન્ટેડ
વૉચલો

ટકાઉ તેમજ કુમારવાણું કાપડ

દરેકને ચોસાય તેવા ચોગ્ય ભાવ

નવજીવન મીલ્સ

કલોલ [ઉ. ગુજરાત]

卐 प्रस्थानं 卐

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत् पादम् ।

पुस्तक ४६

वैशाख : २००३

अंक १

एवम न्यारे सुकाय जाय—

नयंतीतास आयाध

[राग-जयजयवन्ती झेकतास]

एवम न्यारे सुकाय जाय

करुणाधारणे आये;

सकल माधुरी बोपाय जाय

गीतमुधा वरसावे ।

कर्म प्रयोजने न्यारे,

डोलाडव करी भूँ त्यारे,

दृश्यप्रति, हे एवमनाय

शांत सरबे आये ।

धर्म नम नव येते न कृपण,

भूले पड्युं रडे हीनहीन मन ।

पारखुं ओढीने, हे उदार नाय,

राजसभारोडे आये ।

वासनाओं नव लसकायंभ

अभूलने खोजवे करी अध,

ओडे यवित्त, ओडे अनिद,

रुद्र आढोडे आये ।

卐

[જાત ગોળીના લેખન પછી યથેતા નેધિપાત્ર પ્રસંગોચિત્ત બતાવેલાં નવા વાઙ્મયોગ્ય લોકો માફતે એવનું આગમન; ઇન્ડિય-એશિયન સભાની દિલ્હીમાં બેઠક; ગાંધીજી વિદાયથી દિલ્હી અને દિલ્હીથી પાછા બિહાર; સરદાર વલ્લભભાઈની આગલાવાદ તથા મુંબઈ વડે ની સુલાકાત; મધ્યસ્થ સરકારનું બજેટ પસાર; અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રનિષ્ઠિપાલિટીએ કરેલો બસ બપોર દારૂના પ્રારંભ; મુંબઈમાં ટ્રામ બસ સરવિચિત્તા કામદારોની હડતાળ; ગાંધીજી અને જીનાની સંયુક્ત અખીલ.]

૫. રાજકારણી ત્રિમાર્ગી મૃગયા

“To-day the world is passing into a new stage of its existence. New knowledge and new technologies have altered the proportions of things....Moral codes have suffered from the exaggerated claims made for them. The dogmatic fallacy has here done its worst. Each such code has been put out by a God on a mountain top, or by a Saint in a cave, or by a Divine Despot on a throne, or at the lowest, by ancestors with a Wisdom beyond later question. The result is that the world is shocked, or amused, by the sight of saintly, old people hindering in the name of morality the removal of obvious brutalities from a legal (and economic) system. Some Acta Sanctorum go ill with civilisation.”

(A. N. Whitehead : *Adventures of Ideas*, p. 374)

પ્રકાશ : અને અત્યંત દુર્લભ થાય છે કે ગાંધીજી અને જીનાની સંયુક્ત અખીલ લોકો સમક્ષ રજુ થવા પાની છે.

સતીના : બા અખીલ વાઙ્મયોગ્યની દરમિયાનગીરીના પરિણામે થવા પામી તેના બદલે અમદાવાદની દમદમી અને સમજૂતીથી ઘટ્ટ હોત તો દિ-ઈના આ બે મહાન નેતાઓ ઐતિહાસિક ધન્યવાદને પાત્ર થાત.

અખીલ : ગાંધીજી જ્ઞાનિના ગમે તેટલા પદપામ પાઠવે, પણ તમારા સરદાર વલ્લભભાઈ ક્યાં કંડા પડે છે કે તેમનો મોજાજ બેકાબૂ બનતો આવે છે. પહેલાં તત્તવાર સામે તત્તવારની યોગ્યતા મળવી ગયા. દવે અને તેવા મુસ્લિમને વિરોધી નામે તેમ કહે છે કે પાકિસ્તાન લેવું તે રાહીરાઈના બેલ નથી, સરતનું બુંસ કાઢવાનું નથી. પાકિસ્તાન કેમ લેવાય છે તે તો તેમને જ્ઞાનાસાહેબ સીખવશે ત્યારે ખજાર પડશે. અને કા-એ-સનું એકદમ્યુ સત્તા મેળવવાનું ખરાબ આકર્ષા મળી જશે.

હુરિદુર : દિંદ કોડીને ચાલી જવાનો નિર્ણય મો એટલીએ જમખડેર. ક્યો જના સંપ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવાને બદલે મા. જીના તેમની પાકિસ્તાનની જુદી માન્યતા તજી રહ્યા નથી, અને દિંદના જુદા જુદી આવ તેની તેમને પરવા નથી. બ્રિટિશ

સરકારે શ્રી. જીન્નાના માથે મોઠા પહેરાવી દેવાની આખી રાજવિધિ બમાવવા પાસે ફરક્યો છે તેના ખ્યાલ હજી તેમને નથી આવતો.

અબ્દુલ : જીન્ના સાહેબ બીજાને કયો રસ્તો લઈ શકે તેમ છે ? મુસ્લિમ કામ તરફની તમારા હિન્દુઓની અને કોન્ગ્રેસની વર્તણૂક એવી જોશરમ છે કે પાકિસ્તાનની માગણી સિવાય બીજાને માર્ગ નથી. Tit for Tat.

અહમદ : હા, જુઓને, ગાંધીજીની પ્રાર્થનામાં કુશનની આપાતો વાંચવા સામે હિન્દુઓ જ વિરોધ કરે છે.

પ્રદીપ : ગત હમર વર્ષના ઇતિહાસે હજી આપણને સંપતો પાઠ ચીખવ્યો નથી, અને બ્રિટિશરોની ફરેથી જનતા આપણા સત્તાલોહીય નેતાઓ કસાઈ પડ્યા છે.

અમી : અને હવે જો થાય છે કે આપણા રાજકીય નેતાઓ સત્તાની ખુરશી માટે પડાપડી કરે છે, અને આખરે નિર્દોષ પ્રજાનો ભોગ લે છે.

સુધીર : આ રમખાણોની કેટલીક વીમતા આપણે પ્લાનપૂર્વક તપાસીએ છીએ ત્યારે એમ લાગે છે કે તેમાં લૂંટફાટ અને ચોરીના કિસ્સા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. જાનું મૂળ કારણ એ જ હોઈ શકે કે પ્રજાના કિલ્લે જિત વર્ગોમાં આર્થિક વિષમતાએ મર્યાદા મૂકી છે, માટે જો આપણે ખરી ચાંતિ ઇચ્છતા હોઈએ તો રાજકીય પ્રવૃત્તિને આર્થિક પ્રેરણાથી વૃદ્ધિ નોંધવું, ન્યાયી આર્થિક ધોરણને પ્રધાનપદે મૂકવામાં નહિ અને ત્યાંમુખી અનિષ્ટ અને જીવનવિખાતક આક્રમો માહુ રહેવાની.

હરિહર : લોકો ગાંધીજીની સત્તાદ માનતા નથી. જે નૈતિક માર્ગ તેમણે ચૂંચ્યો છે તે માર્ગ અપનાવ્યો જ છૂટકો થયો. પ્રેમ, સત્ય, વિશ્વાસ, કષ્ટરનો દર, અહિંસાનાં સૂત્રો અમલી બનાવતાં નોંધ્યો.

સતીશ : તમે કહો છો તે સાવના પ્રશ્નસાપાય છે, સારિવક છે. પણ તેમાં એક પ્રકારનો દેશ્વામ્યાલ નજરે પડે છે. “સત્ય જોવો અને આચરો એટલે અસત્ય નહિ પામરો. ઝાણા બનો એટલે માંડપણ અદરશ થયો. ચાંતિ ધરો એટલે ઝમકા બંધ પડશે. ગુલામી ત્યજ દો એટલે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થશે. પાર્શ્વિક જીવન સ્વીકારો એટલે અધર્મ જોડી જશે.” આ અતનાં નીતિનાં સૂત્રો ભોલવાં સહેલાં છે, કદાચ આકર્ષક પણ લાગે, શેવામણને ઉર્મિલ સત્વન પણ આપે. પરંતુ આપણે જો નિહાળતાં જણાવી કે તેમાં એક જ જનતાની નીતિને કારણ અને કાર્ષનાં જુદાં જુદાં રૂપ આપવાથી દેશ્વામ્યાલે દોષ ઉપસ્થિત થયો છે. ભગ્ય અને આકર્ષક દેખાતી જતાં તે વિચાર-સરણી તર્કદ્વિપત છે. સામાજિક વિષમતાનાં તલસ્પર્શી કારણો શોધવાનો તેમાં પ્રયાસ નથી.

પ્રકાશ : ધર્મ અને નીતિનાં તરંગો ઉપર ગાંધીજી જે વાર મૂકે છે તે બાજબી છે, કારણ આખરે જે સામાજિક વિષમતાની તમે વાત કરો છો તેનાં મૂળ કારણો આચાર-

વિચારની નીતિ અને ઇશ્વર સંબંધની આપણી અદ્વામાં પેસી ગયેલી સ્થિતિતામાં જ જરૂર એમ છે.

હરિહર : નીતિ અને અદ્વા પુનઃ પોતાના ચોખ્ખા સ્થાને સ્થપાય તે હેતુથી ગાંધીજી સામુદાયિક પ્રાર્થનાનો પ્રયોગ અજમાવી રહ્યા છે.

સુધીર : આવી સામુદાયિક પ્રાર્થનાનો હેતુ પ્રસાદી જન્મરિત સામાજિક નીતિના સિદ્ધાન્તોને સમર્થન આપવાનો હોય છે.

" Current efforts to save Christian faith by turning away from the economic tragedy to something else are of many sorts. They include private mystical practices and " enriched worship " (which is self-deceiving); re-emphasis upon the depravity of the human heart, and upon our alleged helplessness and dependence upon God; reversion from the idea of a world-mastering faith to adoration of an Absolute, holy and self-contained, who does not come down into the dust of industrialism. These endeavours either to get above the economic issue or to reach it by an oblique goodness do not avail. Capitalism has no serious objection to such religion. In the economic sphere, then, the great drama of the soul is being played to-day. — We must commit ourselves to the active struggle for a classless society, to which our inherited ethical principles are incapable of guiding us. Plenty of religionists are eager to tell us what not to do, but it is steam, not brakes, that moves a train up a gradient. "

[George A. Cox: *Religion in Transition*, p. 116]

સતીશ : હું તો કહી કહીને ચાલ્યો છું કે દેશની યુક્તિ તેમ જ આંતરિક શિષ્ય હારે જ સિદ્ધ થઈ શકે કે ત્યારે આપણી વિચારસરણી અને કાર્યપદ્ધતિના ષેરક સિદ્ધાન્ત તરીકે આર્થિક અને સામાજિક સ્વતંત્રતા અને સલામતીનો સ્વીકાર થાય. સામુદાયિક પ્રાર્થનાના આટલા પ્રયોગો પણ પુનઃ નોઆખસીમાં હત્યાકાંડના બલુમરા વાગી રહ્યા છે. ફેરડેન ખરું કહે છે:

" We cannot hope for great improvement in our spiritual values without improvement in the economic structure of society. We need not be Marxists to believe this. "

(J. B. S. Haldane : *The Modern Quarterly*, 1946 p. 11)

અરસી : મને પણ મણી વખત ગમગીની થાય છે કે ધર્મના અસંખ્ય પુસ્તકો, મંત્રો, મંત્રિનો, દેવો અને આત્મો દોવા છતાં, સંતો અને મહાત્માઓના પાક યુગમંત્રો

નીતિનાં અસંખ્ય ફરમાનો નીકળતાં હોવા છતાં, મનુષ્યસમાજની પરિસ્થિતિ દિન-પ્રતિદિન કથળતી જાય છે. સતીન કહે છે તે સત્ય છે કે આપણી બહેર સંસ્થાઓ અને દેશનેતાઓ આર્થિક પુનર્બંધના તરફ આમલપૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન આદરે ત્યાં સુધી માત્ર રાજકીય દિલ્લવાનો બેકાર નીવડશે.

હરિહર : કોન્ગ્રેસ આમજનતાની આર્થિક ઉભતિ માટે જ પ્રયત્ન કરે છે અને તે સિદ્ધ કર્યા વિના જ પડે નહિ.

સુધીર : હરિહરને ખબર નથી કે કોન્ગ્રેસની આજની પ્રવૃત્તિ ફક્ત રાજકારણમાં સમાપ્ત થાય છે. જ્યારે શ્રી અમ્બુલ પટવર્ધને ફરિયાદ કરી કે કોન્ગ્રેસી નેતાઓ અને કાર્ય-કરો મૂડીદાર વર્ગ સાથે સહકાર રાખી રહ્યા છે ત્યારે તેના જવાબમાં શ્રી ચંદ્રશેખર રવે ખુસાસો આપ્યો કે કોન્ગ્રેસની દાલની નીતિ પરદેશી શરકાર પાસેથી રાજકીય સત્તા છીનવી લેવાની છે, આર્થિક અને સામાજિક પુનર્બંધના કરવાની નથી.

હરિહર : એકી સાથે ઘણાં સાહસો એકવામાં જોખમ છે. હાલ પુરત તો કોન્ગ્રેસ રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં નિમગ્ન છે તે વચ્ચે જ ગણાવ.

અમ્બુલ : રાજકીય સ્વતંત્રતા ગણને પસંદ છે. પરંતુ કોન્ગ્રેસી ગોવડીઓને હેતુ પોતાના પક્ષ મટિ જ સર્વ સત્તા એકઠાથું કરવાનો રુષ્ટ જણાય છે. એ સમજને લીધે જ છૂન્ના જાહેખનો વિરોધ વર્ધે છે.

સુધીર : કોન્ગ્રેસની રાજનીતિમાં મને બીજો મુખ્ય દોષ દેખાય છે. મધ્યસ્થ તેમ જ પ્રતિક્ષક શરકારો, લોકમાન્ય પ્રધાનોના હાથમાં સત્તા આપવા પછી, જનતાનો ઉત્સાહ, જનતાનો તલસાટ અને પુકાર, અને જીવનની જરૂરિયાત માટેની જનતાની મામણી ઉપર ઠંડું પાણી રેડી રહી છે. તે પશુ એટલે સુધી કે સ્થાપિત દિલોના વર્જનો સાથે અખંડ રહે તેવી ઠાળજી.

આલી : ખરી વાત છે. જે શરકારી તંત્ર આપણા પ્રધાનોના હાથમાં ન હોત તો આજની અનાજપાણીની અસલ તંગીમાં Food riots ફાટી નીકળ્યાં હોત. વળી કિષાનો, કામદારો, માસ્તરો, કારકુનો અને બીજા અમલદારોનો વિરોધ જ્યારે હથાળતું કોથ સ્વરૂપ પકડે છે ત્યારે તેને સખ્ત હાથે દાબી દેવામાં આવે છે. પોલીસને પણ અનહદ સત્તા આપવામાં આવી છે. Public Safety Bill જેવા અનેક કાયદાઓ થયા છે.

સુધીર : બેંચવનિકા ઉપર પ્રતિબંધ, નાટિકાઓ ઉપર પ્રતિબંધ, પુસ્તકો ઉપર પ્રતિબંધ, વર્તમાનપત્રો ઉપર પ્રતિબંધ, બહેરસભા ઉપર પ્રતિબંધ—આમ પ્રતિબંધોના રાફેટ ફાટી નીકળ્યો છે. રશ્કયુ, ફાજદારી કાયદાની ફેટલીય કસમે ૧૦ ના અમલથી સામાન્ય નાગરિક હકકો ઉપર જખ્ખર ફટકા પડતા જાય છે.

સતીન : આવી વિચિત્ર પદ્ધતિનાં કારણ વિચારપૂર્વક સમજવાં થર. દરેક દેશમાં સ્થાપિત શરકારની સામે ઝુંબેશ ઉઠાવવામાં આવે છે. આ ઝુંબેશ રાજકીય પક્ષો ઉઠાવે છે.

નાના નાના પક્ષો ખાણ પર મૂકી મુખ્ય પક્ષ-કોંગ્રેસ જેવો પક્ષ-કદા પ્રકારની નીતિ આદરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તેની સમીક્ષા સંભળો. તેની પ્રવૃત્તિ વિભાગી હોય છે. તેના સૈદ્ધાંતિક ચત્રો ત્રણ હોય છે :

૧. ચાલુ રાજતંત્ર પાસેથી ચેતાના પક્ષ માટે રાજસત્તાની પ્રાપ્તિ;

૨. થોડા યા વધારે પ્રમાણમાં રાજસત્તા મંથાતાં આમજનતાની ક્રાન્તિમય પ્રવૃત્તિનું દમન;

૩. પક્ષની અંદર અંદર સત્તાની વહેંચણી માટે અંગત રાગદ્વેષ.

હરિહર : કોંગ્રેસ ચેતાના પક્ષ માટે સત્તા નથી માગતી, સમગ્ર પ્રજા માટે લડી રહી છે.

સતીન : પહેલાં સૂત્રમાં જણાવેલી રાજસત્તાનો અર્થ સમજવાની જરૂર છે. સત્તા એટલે ઉત્પાદક સાધનો અને સામાજિક સંબંધો ઉપરનું નિયમન અને વર્ચસ્વ.

પ્રકાશ : જો એમ જ હોય તો મૂઠીદાર વર્ગ તે પક્ષની પાછે રહી ચેતાનો સ્વાર્થ સંપૂર્ણ પક્ષે સાધી શકે.

સતીન : હા, એમ જ. ઉત્પાદક સાધન ઉપરનું નિયમન કરવાની સત્તા મળી છે તે કારણથી જ કોંગ્રેસ અને લીગ બંનેના પ્રતિનિધિઓ મધ્યસ્થ સરકારમાં સાથે રહી કામ કરી શકે છે. નહિતર કાર્મિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ એ બેઉ સાથે એક મૂઠીદાર બેસી શકે ખરા કે ? બન્નેઓ નીવેડો કેવી સિત્તથી આપશે તે હકીકત તાણ છે. તેમાં ફેરફાર ક્યા વર્ગ માટે થયો તે કો કોઈ જાણે છે. પ્રધાનોનું દોરીસંચાલન મૂઠીદાર વર્ગનો હાથમાં સારા પ્રમાણમાં છે.

હરિહર : કરનો બાર સોઠા ઉપર તો નાંખવામાં નથી આવ્યો ને ?

સુધીર : ના, પણ તે મદિમા મુગળજનો છે. આજના જમાનામાં અધિકાધિક જામત પામતી પ્રજાનું માનસ હમેશાં ખ્યાનમાં રાખ્યા વિના રાજતંત્રીઓને ચાલે તેમ નથી.

સતીન : તે પરથી જ હું બીજા ચુક વિષે ઓખવટ કરવા માણું છું. રાજકીય પક્ષ બનારે જૂની સ્થાપિત સરકાર સામે લડત ઉપાડવા દિલે છે ત્યારે તેને જનતાની સદાય વિના ચાલે નહિ. માટે તેની પ્રચારપદ્ધતિમાં ધર્મ, ઈશ્વર, સ્વતંત્રતા, શાંતિ વગેરે મદાન સંબંધાત્મકનો સમાવેશ કરાય છે. તેથી પ્રજા જાગૃત થાય છે, ઉદ્દેશ્ય છે, અને જૂની સરકાર સામેની લડતમાં પોતાનો મોટો ફાળો અર્પણ કરે છે. પરિણામે પક્ષને વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ સત્તા હાથમાં આવતાં જારમ લાગવા માંડે છે. જે મદાન પ્રચારચત્રો પુકારી જનતા લડી હતી તેના જામલ થતો નથી. જે મદાકક્ષા જનતાએ સેરી હતી તે કુળીજૂત થતી નથી. જનતા દતાય અને છે, અને ફરિયાદ તમા વિશેષધો વરસાદ વરસાવવા માંડે છે. તે જ છુલ્લે તેમને હાથી કેવાની કાશીય સત્તાવેદ નવી સરકાર તરફથી કરવામાં આવે છે, લડત સમયે જનતા સાથે કરેલી બાબોદારી ખતમ થાય છે. કારણ કે જનતાની માગણી સંતુષ્ટ કરવામાં આવે તો ઉત્પાદક સાધનોનું નિયમન પક્ષના હાથમાંથી સરી પડે, પરિણામે મૂઠીદાર વર્ગનો બાબોને

સૂકો ચર્ધ જાવ. પ્રગતના જુદા જુદા શ્રમજીવી વર્ગોએ ઉપાડેલી દિલચાલો જાની ક્યા-મતથી, સિદ્ધતથી, કાવદાથી, જીવમથી દબાવી દેવામાં આવે છે તેના નમૂના તમારી સમક્ષ રાજ્યપરજાજ ખડા યથેલા હોય છે જ. ને લોકમંત્રને પહેલાં વરાળ આપી સતેજ અને ગતિશીલ કરવામાં આવ્યું તે લોકમંત્રને દબે ' ભેક ' લગાવવામાં આવે છે, લગામ ખેંચવામાં આવે છે. આ બીજા શ્રવણી શીર્ષાંસા.

પ્રકાશ : ત્રીજા સૂત્રની સમજૂતી !

સતીન : રાજકીય નેતાઓ આખરે મનુષ્ય છે. તેમને પણ સત્તાનો યોગ્ય વળગેલો જ હોય છે. તેઓ પણ કામ, ક્રોધ અને હોમના ભોગ હોય છે. જેથી અંદર અંદર સત્તાની વહેંચણી વખતે ઝપડા લેવા થતા પામે છે. સત્તાલોભુપતાને ઘિસ્તપાલનનું આદર્શથી રૂપ આપી અનિચ્છનીય માણસોને રૂપસદ અપાય છે. નેતાજી સુઝાવનો દર્શાવત પૂરતો છે.

સુધીર : અને મદ્રાસના શ્રી. પ્રમથમ નદિ કે ? મુંબઈના ખી. નરિમાન નદિ કે ?

સતીન : આ ત્રણ સૂત્રોથી સંચાલિત રાજકારણ સમજીશું તો કેમિકની રાજનીતિ સારા પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ દેખાશે.

પ્રકાશ : તમે પક્ષનો રાજકારણની આ સમીક્ષા કરી તેમાં ધર્મ અને અધ્યાત્મને તો જણે રખાવ નથી એમ થયું.

સતીન : માનવી જીવનના દીર્ઘકાલીન વિકાસમાં ધર્મ અને અધ્યાત્મને ઘણું ઉત્કૃષ્ટ રમાન છે. પરંતુ અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં સામાજિક અને આર્થિક વિપત્તિ બાધક અંતરાયો ઊભા કરે છે. આ અંતરાયો પ્રયત્ન નષ્ટ કરવા માટે. આર્થિક અંતરાયો શીજ નથી, તે તરફ આંખ બાંધા માન કરવા પાડવે તેમ નથી. સ્વધર્મ-પાલન અર્થે જેમ સ્વરાજની જરૂર છે, તેમ અધ્યાત્મપ્રાપ્તિ અર્થે આર્થિક સંપત્તિની જરૂર છે.

" I do not think that the goal of religion or theology can be reached otherwise than by deeper and still deeper immersion into the concrete actualities of economic society with a view to a revolutionary change. "

(George A. Coe ; Ibid P. 116)

અલી : આ દિશાએ લેશોની મુક્તિ આપણા આજના નેતાઓ સાધી શકે તેમ લાગતું નથી. સેવાની કાવના વ્યક્ત કરી સત્તાના શોષીન બનતા જણાય છે.

સુધીર : લોકોની મુક્તિ લેડોના જ પ્રવાલથી સિદ્ધ થાય તેમજે ભગ્યત થયું જ નોંધવું.

' જાગો જાગતાં સુધાર્તાં ! જાઓ દુર્બોધ અરાક્ષત !

ઉત્સાહી તખ્ત પર કરાઈ કાળ જાગે. ' (સ્વ. મેઘાણી)

સ્વીન્દ્રપ્રતિભાનાં મૂળતત્ત્વો

જયંતીલાલ આચાર્ય
પ્રિન્સિપાલ, વારાણસી વિદ્યાલય

" નિત્યનિયમિત સાધનાને પરિણામે મન પરિપૂર્ણ થવાની માફક બરાઈ નય છે. એ કળાને સહેજ હલાવતાં તેમાંથી જે પાણી છલકાઈ નય છે, તેમ કોઈ કાશ્ચી જેલું મન સહેજ હાલી જાય કે તેવી તેની અદ્વિત રસાનુભૂતિ અને રૂપાનુભૂતિ પણ ચિત્ર, મૂર્તિ, વૃત્ત, કવિતા, જ્ઞાન કૃત્યાદિ દ્વારા છલકાઈ નય છે. "

શ્રી. નંદલાલ બસુ

ઐંગાણાના સુવિખ્યાત તત્ત્વવિદ અને હવિવિવેચક ડૉ. સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તા જણાવે છે કે સ્વીન્દ્રનાથના વિષયમાં ક્યાંથી શરૂ કરવું એ મુશ્કેલ છે, કારણ કે તેમનું વ્યક્તિત્વ સાગર જેવું ઘડદા અને મગીન છે. થોડા વખત પહેલાં ન્યારે મહાત્મા ગાંધી ચર્ચાનિકેતન આ દત્તા ત્યારે તેમને ત્યાંના અધ્યાપકોની સમક્ષ વાતચીતમાં જણાવ્યું હતું : " ધન્યા સમયના મંચેત પછી હું એવા દૃઢ નિર્ણય પર આજે છું કે મુશ્કેલ એક વ્યક્તિ સરીકે તેમનાં સવર્ગ કળન ને કાર્યો કરતાં ધન્યા મ ઉત્તર છે. " + આ ઉપરાંત ઐંગાણાના એક સૂક્ષ્મ વિવેચક શ્રી નરિન્દ્રીકાંત ગુપ્તા વળી વધુ જોડા જીતરીને જણાવે છે : " પ્રત્યેક માનવમાં બિન્ન બિન્ન માનવવ્યક્તિઓ સુપ્રખ રહેલી હોય છે, જેઓ યોગાત્મક પુરુષ હોય છે તેમની ચેતના અનેક પુરુષ-સમજીની ચેતનાથી પ્રાપ્તેલી હોય છે. આ રીતે અનેક વિભિન્ન અને કેટલેક અંશે વિરોધી પ્રાણો મળવા છતાં મ એવા પુરુષની ચેતનામાંથી કેવો એક અપરૂપ અલિનય એકતાનો પ્રવાહ વહે છે તેનો પરિચય મેળવવો હોય તો સ્વીન્દ્રનાથની પ્રતિજ્ઞાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. "

સ્વીન્દ્રનાથની નવા નવા ઉ-મેષ પામતી પ્રજાનાં ઉદાદરણો અસંખ્ય છે. સર્વોત્તમ સ્વીકાર કરીને મુલ્લી આંખે આ સંસારનાં ઘણાંક તેમજ આજત સ્વરૂપેનું જ્ઞાનમન રસદર્શન કરતી તેમની સર્વતોમુખી સર્વતોલક પ્રતિજ્ઞાનો ચત્કિચિત ખ્યાલ આપવાનો આ એક તદ્દત નમ્ર અને અદ્ય પ્રયાસ છે.

ભારતીય સાધનાની મિનમય પરંપરાના તેઓ મથાર્થભાવે સંતાન દત્તા. તેમણે આજીવન સાહિત્યનાં સર્વ ક્ષેત્રોનું રસલક્ષી એકાગ્ર અને કળા તેમજ વિદ્યાનના વિનિષ્કલ્પોનું સત્યાન્વેષી મંથનમય નિરંતર એવન કર્યું છે. જીવનનાં અનેકવિધ કમંક્ષેત્રમાં તેમણે વિશિષ્ટ ખર્ચ કરીને આપ્યો છે અને અનેક કરોડોની વેળાના વિષમ પ્રસંગોએ વીરવી પ્રચારસૂત્રો આપ્યાં મહીને પોતાને સાચા જ્ઞાતા મૂલ્યાંકનોનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. સંસાર-સેવી હતી તે કળા, રૂપે પ્રકાશ્ય ભાવે તેમણે સ્વીકાર કર્યો છે. વિશાધનો વરસાદ વર નવી સરકાર તરફથી કે

ખતમ થાય છે. કારણ સુલભાતી સાહિત્ય મંદળ તરફથી પ્રા. અનંતરાય રાવજીને પ્રમુખ-ર-મ્મ વાગે કવિ વાર્તાસાધની નોંધ ખરવી તૈયાર કરેલા પેષ. સાધનોનું નિષ્કલ્પ પધના

અહીં એક દૃષ્ટાંત દ્વારા મારે જે કહેવાનું છે તે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું.

અભિરેક એ પ્રકારે યાચ છે : એક સામાન્ય અભિરેક, બીજો પૂર્ણ અભિરેક. પૂર્ણ અભિરેકમાં તીર્થયાત્રી પોતાના ઈશ્વરથી યાત્રાની સરખાવ કરે છે. ધારો કે ડાઈ એ વિશ્વનાથને પોતાના ઇશ્વર તરીકે સ્વીકાર્યાં. દલે તે તીર્થયાત્રી ગંગાનાં જળથી વિશ્વનાથને પ્રથમ અભિરેક કરે, ત્યાર પછી તેનું પ્રસાદીરૂપી જળ પોતાની કાયામાં લઈને પમપાણા અન્ય તીર્થોએ જાય, ત્યાં પેલું જળ ચઢાવે અને ત્યાંના તીર્થદેવનું જળ કળશમાં ઉમેરે. આમ પ્રત્યેક તીર્થદેવના ઈશ્વરને પ્રયમના સર્વે ઈશ્વરનું પ્રસાદીરૂપી સંકલિત ચઢાવતો અને સંઘરતો તે તીર્થયાત્રી આખા ભારતવર્ષનાં તીર્થધામોનું સંચિત સસિદ્ધ લઈને અંતે પાછો ગંગાતીરે વિશ્વનાથને ચઢાવે છે. આમ કરે ત્યારે તેનો પૂર્ણ અભિરેક થયો કહેવાય.

આ પૂર્ણ અભિરેકની પ્રક્રિયાને મરમી લેખા (mystics) રૂઢક તરીકે જુએ છે. માનવ એક તીર્થયાત્રી છે, તેની જીવનયાત્રાની સરખાવ પોતાના ઈશ્વરથી યદ્ય પ્રત્યેક જન્મ એક એક તીર્થધામ છે. જન્મ જન્મનું સંચિત અનુભવધારિ તે તે જન્મના અધિ-દેવતાને ચઢાવતો માનવ આશળ ને આશળ ધાર્યે જાય છે. આમ કરતાં કરતાં જ્યારે તે પોતાનું પરિમલ્ય પૂર્ણ કરે અને પોતાના જીવનદેવતાને ત્યાં પાછો ફરે ત્યારે તેની જીવન-યાત્રાની યદ્યપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ યદ્ય મળાય. આવી પરિપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ પામેલ પુરુષ પોતાની પૂર્ણ માત્રાએ પ્રમતી છે, તેના અંતર્નિહિત સર્વાનુભૂત અંતર્યામીને પળે પળે પ્રમદ કરે છે.

સ્વીન્દ્રનાથ આજ એક તીર્થયાત્રી હતા. પોતાના અંતર્યામી વિશ્વદેવને જીવનનું સંચિત જળ સમપ્રમાણે તેમણે ચઢાવ્યું છે. ફૂલની પાંખડીનું નહિ પરંતુ સમગ્ર ફૂલનું તેમણે સમર્પણ કર્યું છે. આ ક્રેમનો પૂર્ણાભિરેકનો વારો હતો.

તેથી જ તેઓ 'જીવનદેવતા' નામના એક કાવ્યમાં કહે છે : "હે અંતરૂતમ, મારા અંતરમાં રચાત પામીને શું તમારી ચિરજીવનની તૃપ્તિ છાપી છે ? ...હે પ્રાણેશ, જે કંઈ મારું હતું તે જણું શું હજીય શેષ શું નહીં ?" તેમનો આ અભિરેક નેટલો બાપક નેટલો જગીર છે. પોતાના અંતરમાં વિરાજેલા તે પરમ દેવતાને જે કાવે તેમણે વિશ્વ-સમગ્રનું સાધનાજળ સમર્પ્યું છે, તે જ રીતે આખા જંગલને, ભારતવર્ષને અને જગતને તે પરમ દેવતાના જુગલે રૂપે, —સાહિત્યનાં ને કળાનાં, શિશુઓનાં ને વિદ્યાનાં, જીવનનાં ને કવનનાં વિષવિષ રૂપે દર્શન કાઢ્યાં છે. આ રીતે જગતનું જીવંત કાવે તેમણે રસદર્શન કર્યું છે અને જે લીધું છે તે પ્રસન્ન મિતે છોડ્યું છે.

તત્ત્વજ્ઞાનહીન નારો એક નાનકડા કાવ્યમાં તેઓ જણાવે છે : "સૌની મુન્જા મુન્જા સૌ ડાઈ અખો મીચીને હાને ખ્યાન ધરે અને આ વિશ્વની સત્યતાનું કે મિથ્યા-પણાનું અન્વેષણ કરે; પરંતુ હું તો તુષ્ટિહીન નયનોએ, અનિમેષ ભાવે, સારો દિવસ બેઠો બેઠો, આ યજ્ઞના પ્રકાશમાં વિશ્વની પ્રત્યેક હલક કે મહલ વરત્તને ધરાઈ ધરાઈને જોતરી લઉં છું." પરંતુએના સમગ્ર ઉપજોગમાં વિશ્વતત્ત્વની સારી તેમણે યોગ સાધ્યો હતો. આશળ જતાં 'નેતેલ' નામના કાવ્યસંગ્રહના એક કાવ્યમાં તેઓ જણાવે છે કે પેરાજ્ય-સાધનામાં મારી મુક્તિ નથી, મારી મુક્તિ જંધનમાં છે. આ જંધન શું ? વિશ્વ

અગચરના પ્રત્યેક પદાર્થની સાથેના સંલગ્નયોગનું. આ સદ્બયોગમાં મોદ મુક્તિ રૂપે ઝગદગશે, પ્રેમ ભક્તિ રૂપે રૂગશે. આ વાતને વધુ ગંભીર બાવે “મૌલિક” માં મુદ છે: “સદ્બમાં સદ્બ બાવે પાછા ફરું, એ જ થઈ મુક્તિ, કૃષ્ણ સાધના દ્વારા પ્રાણને સ્થાવી નાખીને આત્માનો અસ્વીકાર કરવો એ મુક્તિ નથી. કારણ કે, રિક્તતામાં, નિરવતામાં પૂર્ણતાનું પ્લાન કરતાં જગતસદ્ગુણનું અસંમાન થાય.”

બંધનમાં મુક્તિનો આ મંત્ર તેમણે ઈ. સ. ૧૯૨૪માં પ્રથમ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાની પરિષદના અધ્યક્ષ પદેથી એક બાષ્પલના મૂળ ગાનથી ઉદ્યોધ્યો હતો. તે જ્ઞાનનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: “હૃદયકમળ યુગ યુગથી ખીલી રહ્યું છે, તેમાં તમે ૫ બંધાયો છો, હું ૫ બંધાયો છું. કમળ તો ખીલી જ રહ્યું છે, તેનો અંત નથી. આ કમળમાં જે મધ છે તે તેનો રસ છે, તે તેની વિશેષતા છે. હું લોભી છમર, તેથી જ તું તેને છોડી જઈ શકે નથી; અને તેથી જ તું ૫ અને હું ૫ બંધામાં છીએ! મુક્તિ ક્યાંય નથી!” તે પહેલાં માનવમનમાં ચિરંજીવ રહેવાની એકલા એકના એક પદ્મખંડમાં વ્યક્ત થઈ હતી.

માનવના આમ સામાન્યતઃ બે સ્વરૂપો છે: શુદ્ધમય અને ચિન્મય. જે જુમિમાં તેનો જન્મ થયો હોય તે જુમિના પ્રાણુતત્ત્વની સાથે તેની નાડીનો યોગ હોય છે. ધરતીનાં પ્રાણુથી તેનાં શરીર અને પ્રાણ પ્રગાય છે, પોષાય છે. પરંતુ જેમ જેમ તેનો માનસિક વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ તે વિચિત્રિયના પ્રકાશને અવગણવાના પવન ઝીલે છે, પરિણામે તેનું ચિન્મય સ્વરૂપ અખંડ સાધનાને રૂગે વિચિત્રાપી બની જાય છે.

સ્ત્રીન્દ્રનાથનો જન્મ થયો બંગાળના જળમય સમતલ પ્રદેશમાં. આથી ત્યાંની જમિની સાથે તેમના પ્રાણનું એક અનિર્વચનીય અનુકંપન અનુભવાય છે. બંગાળની ધરતી, તેની આબોહવા, વનસ્પતિ, તેનાં ફળફૂલ, તેનાં દોરડાંખર, તેનાં પંખી અને તેનાં માનવોની સાથે તેમના હૃદયનો એક અપૂર્વ યોગ થયેલો જણાય છે. તેમનાં કાવ્યોમાં, ગીતોમાં, વાતોમાં, નવલકથાઓમાં, નાટકોમાં જ્યાં ત્યાં જુજીવે રૂપે આ જણાય છે. અને આ યોગ, આ હૃદયનો યોગ, કોઈ સ્પૂર્ણ સાધનપ્રણાલીનાં ઉપકરણોને લઇને નહિ, પરંતુ તેમની ઉપર જીવંતી પેલી તીર્થયાત્રીની સંતત પ્રાણપારાને લીધે થયેલો હતો. પોતાની જમિની સાથેનો આ સદ્બયોગ એ એક તેમની પ્રતિસાનું વિચિત્ર મૌલિક તત્ત્વ છે.

આ થઈ તેમના દેહતત્ત્વની, પ્રાણુતત્ત્વની વાત. પરંતુ ખીણ પ્રાણુથી બંગાળની ચિન્મય સાધનાના તરફો યથાર્થ ગારસદાર હતા. ચિત્તન્ય મદાપ્રણુનો ભક્તિશુભાગ, વિદ્યાપતિ-ચંદ્રિકાસનાં સદ્બ માનવજાવનાં કૃષ્ણરાધા વિષયક વિરહ-આકુળ વેદનાનાં પદ, જ્યોત્સ્વની ચીતસદ્ગી, રાજ રામમોહન રાજની સર્વધર્મ-સમન્વયની ભાવના, પોતાના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથનું તત્ત્વચિંતન અને ઉપનિષદના વ્યક્તનું અન્વેષણ, જંદિગતે: જનની જન્મજમિનો મુક્તિમંત્ર, ગાનદાસ, બિહારીલાલ ઇલ્યાદિનાં સાદિત્વનું વાચન, સાહીબ તેમજ વેશ્વર પદાવલિના સંગીતમંત્રોનું અનુસંધાન,--આમ બંગાળના ચિન્મય દેહની સાથે તેમનો માનસયોગ રચાયો. આ ઉપરાંત ઉપનિષદનું અવણ, મનન, અને નિદિષ્ટાસન, વ્યાસ, વાગ્ભટિ અને કાલિદાસાદિ મહાકવિઓનાં મહાકાવ્યોનો સ્વાધ્યાય, પશ્ચિમના શેરપીવર, મિલ્ટન,

બાઉનિંગ, ફેલી, વર્ડઝનર્થ વગેરે કવિઓનાં કાવ્યોને આસ્વાદ્ય, અને પાંચમની છંદર માન વિજ્ઞાનની વિપુલ શાખાઓનાં વાચન, મનન, ચિંતનને પરિણામે તેમનું માનસ વિશ્વમાનવ-મનમાં ઉત્તીત થયું. આ રીતે જેમ એક બાલુથી સ્વીન્દ્રનાથ 'સોનાર બાંગલા'ના મુનિષિવિ (poet of the soil) થયા, તેમ બીજી બાલુથી ભારતવર્ષના ક્રાંતદર્શી, સૌન્દર્યદર્શી આર્થિકવિ ગણાયા. ભારતે તેમને શુદ્ધેત તરીકે અપનાવ્યા; જગતે તેમને કવિગુરુનું આસન આપ્યું. ત્યારે દેશ ઉપર કે જગત ઉપર દિંસાથી ઉન્નત થયેલ પક્ષ કે રાષ્ટ્રનું તકિવ થતું તેમણે જોયેલું ત્યારે પ્રાચીન સત્ત્વપ્રતિષ્ઠિત ઋષિની જેમ તેમની વાણી તેમના અંતરાકાશમાંથી અગ્નિશિખાની માફક મન્વળી ઊઠતી. તેમણે એક ટેકાણે બધાનેલું: "હે મહાકાશના સિંહાસન ઉપર વિરાજેલ વિચારક, મને શક્તિ આપે, શક્તિ આપે, મારા કંઠમાંથી વજરાણી પ્રગટે! આ સિદ્ધધાતી, નારીધાતી બિભાસ સંસ્કૃતિને નામે મન્વી રહેલી પિઠારને પાત્ર કુસિતતાને ખુલ્લી કરી સકું! છંદાદિ." -

આ રીતે અંગાળ, ભારત, અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની સાધનાની વિવેચના અવગાહનથી તેમનામાં એક અપૂર્વ આત્મકેન્દ્ર ખૂલ્યું, જ્યાંથી અગમ્ય જગતનાં સોત સદાય વહેવા લાગ્યાં. આ સ્રોતનાં મૂળ રસાતલમાં છે કે કાઈ ઉપર તળમાં એ માનવજુદિને કેવળ તકંથી અગમ્ય પ્રશ્નને આપણે છેડીએ નહિ; પરંતુ એટલું કહી શકીએ કે તેમાં કદલીક દરમ, એટલે કે સ્વાધ્યાયોચર ધારાઓ લગી હતી. આવી બધી ધારાઓને પૃથક્ પૃથક્ જોવી મુશ્કેલ છે, છતાંય તેનાં આઠો ખ્યાલ આવી શકે તેવી રીતે શ્રી નાલિનીકાંત બુધ્ધે તેને ચાર ભાગમાં વહેંચી દીધી છે: પ્રથમ છે ઉપનિષદની ધારા; બીજી વૈષ્ણવ-ભાવની ને બાઈસલાવની ધારા; ત્રીજી બાદ્ય ઇન્દ્રિયગત સૌન્દર્યના ઉપસોગની (paganism) ધારા અને ચોથી આધુનિક વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિરાશિકતની અને યુક્તિવાદની ધારા. આગળ જતાં શ્રી મુપ્ત શો અરવિંદની પારિભાષિક સ્પષ્ટીકામાં જણાવે છે કે, "ઉપનિષદની ભાવનાઓ સ્વીન્દ્રનાથની જીવંતર બુદ્ધિને (Higher Mind) પ્રકાશમાન કરી, વૈષ્ણવભાવે તેમના હૃદયને, જીર્ણતર પ્રાણને (Higher vital) રસાન્વિત ને વિદ્યમ્ય કરી, સૌન્દર્ય પ્રિયતાએ તેમના નિમ્નતર પ્રાણને (Lower vital) કાઈ અગ્રૂપ મોહિની શક્તિથી બરી દોષો અને વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિની યુક્તિવાદની ધારાએ તેમની ખાલ માનસી સત્તાને એક આપક સ્વરૂપ અપ્યું. અને આમ છતાંય આમાંલું કાઈ પણ તત્ત્વ મૂળ સ્વરૂપે સ્વદોષભાવે રહ્યું નહિ, પરંતુ તે દરેક પર એક પ્રકારની રાષ્ટ્રીન્દ્રક છાપ પડી." -

ત્યારે, આ રાષ્ટ્રીન્દ્રક છાપ ક્યાં? મને લાગે છે કે તે તેમના ભૂમના દર્શનની, અસીમ અને સીમાના દ્વંદ્વ-સંવેદનનાં ગણાય. સ્વીન્દ્રનાથની પ્રતિભાનું આ પક્ષ એક મૂળતત્ત્વ છે.

અહીં મને અપ્રત્યક્ષ કિલિબાજુએ રચ્ય દરેલી એક બાબત યાદ આવે છે. સ્વીન્દ્રનાથના 'ખેધા' નામના કાવ્યસંપદને વિષે બોલતાં તેમણે સમજાવેલું કે વૈષ્ણવો સોમાને સોમાથી જુએ છે, દાર્શનિકો અસીમને અસીમથી જુએ છે. વૈષ્ણવોમાં અસીમ

તરફની હિંદાસીનતા જણાય છે, દાર્શનિકમાં સીમા પ્રત્યેની બેદરકારી જણાય છે. આ રીતે વૈજ્ઞાન કે દાર્શનિક એકને તેના પડે જુએ છે, અન્યદ્વારા નહિ. પરંતુ રવીન્દ્રનાથ એક દ્વારા ખીજાને વ્યક્ત કરે છે. તેઓ અસીમને સીમા દ્વારા વ્યક્ત કરે છે આ દ્વંદ્વનું સામંબંધ રાખવું ધણું અઘરું છે, પરંતુ કવિશ્રી પોતાની પ્રતિભાને બળે તેમાં કરી ચક્રા છે અને તે સફળ રીતે.

અને આમ કરવા જતાં રવીન્દ્રનાથે કેટલીકવાર એવી માયાવી રૂપસૃષ્ટિ ખરી કરી છે કે કેટલાક વિવેચકો તેમને અસ્પષ્ટ ગણતા. તેમની દૂર માટેની પિપાસા એટલી પ્રાગ્જ્ઞ હતી કે તે માટેનાં તેમનાં વ્યાકુળ કંદન સૂક્ષ્મ સંવેદન ઝીલવાને અશક્ત પાત્રને કદાચ કેવળ સ્વપ્નચાતુર્ય, કેવળ ઉર્મિશક્તિ, કેવળ કલ્પનાનું હિરુપન, કેવળ ઝાંઝવાનાં જળ જણાય; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ બધાં તેમની કવિચિત્તની પળે પળે વિકસતી અભિગતતાનાં આવર્તાને જતાં સૃષ્ટિકર્મા સાક્ષતનાં પદચિન્હો મૂકી જતાં રસદર્શન દર્તા. તેમાં રસો વૈ સગની સતત હતી, આનંદમય ને અમૃતમયની સમરસતા હતી.

આચાર્ય શ્રિતિમોહન સેન ઇતિહાસોપનિષદનો એક શ્લોક ટાંકીને જણાવે છે કે રવીન્દ્રનાથ આનસંવેદના ઉપાસક હતા. તે શ્લોક આ રહ્યો:

મત્તો હ ચો વેદ સ વેદ દેવાન્ યજુર્ણિ ચો વેદ સ વેદ યજમ્ ।
સામન્તિ ચો વેદ સ વેદ સર્વે તો માનર્ત વેદ સ વેદ મલ્લ ॥

[અર્થ: જો ઝડપાઓ જાણે છે તે દેવને જાણે છે, યજુર્વેદને જાણે છે તે યજ્ઞને જાણે છે, સામને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે અને માનસ વેદને જાણે છે તે બ્રહ્મને જાણે છે.]

આ રીતે રવીન્દ્રનાથ જેમ માનસવેદના ગાતા હતા તેમ 'નિખાન્નાય'ના, અર્થાત્ પોતાના અંતર્વેદના આધિર્ભાવિક હતા. આ પશુ યશું તેમનું મૂળ તત્ત્વ.

નાનપણમાં લખેલી તેમની 'આલોચના' નામની નોંધમાં એક ઠેકાણે તેઓ જણાવે છે કે જન્મતાની બધી વસ્તુઓને જે ત્રણ પરિમાણો છે તે પૂરતાં નથી. તે ઉપરાંત એક ચોથું પરિમાણ જરૂરી છે. આ પરિમાણ તે તેમણે 'અસીમ આયતનતા' કહ્યું છે. આ આયતનમાં માનવમનનું ઊર્ધ્વાધન યતાં આપણાં મધ્યાંકનોત્તર રૂપાંતર થાય છે. એટલે કે જો તે આપણે જુદા માનતા હતા તે જુદા રહેતું નથી, જો તે સુદ માનતા હતા તે સુદ જાણતું નથી. આપણા સામાન્ય માનસના માનદંડ ત્યાં ટકતા નથી. ત્યાં પહોંતું 'કોઈ અનિર્વચનીય વિરાટમાં રૂપાંતર ચક્ર' જાય છે. આ પ્રકારના તત્ત્વના ચિંતનને નિદિધ્યાસનને પરિણામે તેમનો ભૂઆભાવ પ્રગટ્યો. આ ભાવ 'કોઈ વાદ તરીકે તેમણે પ્રતિપાદિત કરવા આતર રજુ થયો નથી. પરંતુ તેને તેમણે પોતાની ચિત્ત પ્રકૃતિની અભિગતતા તરીકે જણાવ્યો છે. આથી તેમના સાદિત્વની ગુલાં ગુલાં સર્જનોમાં સીમા અને અસીમનાં દંડ, પુરુષ અને પ્રકૃતિનું સંઘર્ષણ, બ્રહ્મ અને સંસારનું બ્રહ્મભાવી અર્દત, લોગ અને ધોગનો સંવાદ, રાગ અને ત્યાગની સમતા, જન્મ અને મૃત્યુની આવાગમનકીડા વગેરે જણાય છે. આ ઉપરાંત તેમનાં ધણાં ગાનોમાં આ પાર અને પેલી પારનો અને બહાની નિરંતર દાક્ષ (incessant call) નો વેદનામકીર એકમંદર સંભાવ છે.

રામના મૂળ સુર, સજ્જો, અને લાવ એક જીવનની સાથે દુષ્ટીમણી બદલે એક પ્રકારની અનિર્વચનીય મીઠા ખદી કરે છે. આ મીઠામાં તેમના વિશ્વલક્ષી પ્રાણનો પોષક, તેનાં સ્પર્શન અનુભવાય છે. જાણે કે સમસ્ત માનવપ્રકૃતિ પોતાના દિવ્ય પુરુષના આવાગમનની રાહ જોતી પોતાની હૃદયવીણા વગાડી રહી ન હોય !

આ દંદનાં વિશિષ્ટ ઉદાહરણો તરીકે આપણે ‘દાક્ષર’, ‘કન્ધવચાની’, ‘ખેયા’ ઇત્યાદિ ગણાવી શકીએ. અહીં દર્શાવે તરીકે ‘રોષ ખેયા’ નામના એક કાવ્યનો અંતિમ આમ રજુ કરું છું.

“ ઘેર જનારા તો ક્યારના મ ઘેર સીધાની ગયા અને પાર જનારા પહોંચ્યા પાર, પરંતુ જે ન ગયો ઘેર કે ન પહોંચ્યો પાર, એ તો અમરવચ્ચે આળે બેઠો છે ! ફૂલનો બહાર જોતો ખીણો નહિ, ફૂલ જોતો ફળી નહિ, અરે આપું મ જોનાં પરિહાસ ઉપજાવે, એવો આળે આ છાટે આવીને બેઠો છે ! અરે દાઈ આવો, મને આ છેલ્લે વારે, આ અંતિમ દાણે લઈ જાઓ તો ! ”

ખીણું કાવ્ય છે ‘નીક ગળે આકાર’, તે આપું જ આપું છું :

“ માળામાં લેકા બેઠાં પ્રકાશ અને હાથનાં જૂજવાં માન માયાં હતાં, એ માનોમાં વનગૂંમિનો અંધલ પ્રાણુ બળી ગયો હતો.

“ ખેરારવેશની ગભીર કલાતિ, રાત્રિની નિષિદ્ધ ક્ષાતિ, પ્રજાતકાળની વિજય-યાત્રા, સંધ્યાઠાણાનું સહિન મોન; પાનાંનું કંપન, ફૂલનું ફૂટકું, આપણું નિયાતું અરમરિયાં, તમરાનાં તીણું તાન, આવાગમનના ફેટલાય આકાસ, હવાનાં સરસરાદ, જ્યોત્સ્ના રતિ નિઃશ્વાસ નાખતી વેણુવનની વ્યાકુળ વેડના; ધાણનાં નાનાં નાનાં પાન, માટીની સગથ, માટું-ત્રાટુનાં જૂજવા. બંધ—આનું ફેટકેટનું મારાં માળાનાં માનની સાથે સુરે સુરે બળી ગયું હતું.

“ અને આળે શું મારે આ નીલ આકાશનાં નિજન ગાન ખાવાં પાસે ? શું મારાં માળાનાં અંધન તોહીને મારા પ્રાણને સુકા કરવો પાસે ?

“ શું આ અંધવિહીન વાયુને યરે યરે, ક્ષણવિહીન અન્યતામાં, હાથાવિહીન જ્યોતિષલોકમાં, સંગવિહીન નિર્મમતામાં, અખાપિત સુખે બળી જઈને કોઈ બોધકમાં ક્યાંક લોકો જઈશ અને મારો અંધવિહીન ક્ષણલક્ષણોને સુરથી ભરી દઈને માનો ગયો માતો ફરીશ ?

“ ત્યારે આ અપાંદામૃતનું પાન સુકતગાવે કરું છું ત્યારે મારા મનની દિશા ચૂકતી નથી, સંકાનો દળી જાય છે, તૃષ્ણા જોસરી જાય છે !

“ અને આમ હતામિ વળી મારા માળામાં પાકો કરીને હવું છું અને રહું છું ! બધું હોવા છતાં આ પ્રકલ્પ અને હાથનાં વિષવિધ મનોને આટું છે ! ”

સ્વીન્દ્રનાથ બધાય દંહીના સામંજસમાં, સર્વનાં નિર્હોદ્ધક અનુરાગપૂર્વકના રસીકારમાં ઇવનની મયાર્થતા, ફૂલફૂલતા સમજતા હતા. આ અર્ધાં તરવોની એથે તેમનાં બૂઆવાદ, દુઃખવાદ, રસદર્શન, ઇવનવિજ્ઞાન અને તેમનાં નકર સળંગો, જેવાં કે સાંતિનિકેતન, શ્રીનિકેતન વગેરેનો ઉદ્દાગ થયો.

પિતાના આદર્શત સંતાન તરીકે નાનપણથી જ તેઓ કવનવિવરના મંત્રોનું ગદ્ય કરતા. આમાં આસ કરીને ઇશ્યાપનિષદનો અથમ સ્તોક તેમના સમગ્ર ઇવનનો જ્યોત્ષ્ને કે મંત્રરૂપ બની ગયો હતો. યજુર્વેદીય સરકાર અર્ધ ગયા પછી ગાયત્રીમંત્રનો માનસિક જપ

કરતા. પરિણામે તેમને ધ્યાનનિમગ્ન ચિત્તે જણાવા લાગ્યું કે "ધ્યાન દ્વારા તેઓ જેમનો ઉપલબ્ધિ કરી રહ્યા હતા તેઓ વિસ્માત્રામાં, પોતાના આત્મામાં, ચેતન્યના યોગથી યુક્ત છે." આવા મનનને પરિણામે તેમનામાં એક પ્રકારનો જ્યોતિ પ્રગટ્યો. નિત્યનિરંતર બાજ અને આખંતર સાધનાને પરિણામે તેમનામાં અનેક રૂપાંતર થતાં ગયાં. એકવાર "નિસાદાદ વ્યાપી સર્વાનુભવની એક અત્યંત્ચિછલ ધારા, અનેક પ્રાણીની વિવિધ લીલામાં મગેલી એક અખંડ લીલા તેમની નજરે પડી. પોતાના જીવનમાં જેનો ભોગ અને ઉપભોગ કરી રહ્યા હતા, આસપાસ ઘેરવેર માનવેમાનવે પળેપળે જે કાંઈ ઉપલબ્ધિ યદ્યદવી હતી, તે બધું એક વિરાટ અભિચ્છતામાં મળી ગયું. અત્યંત નટ પોતપોતાનો અભિનય કરતો જણાયો. જીવનપાત્રોનાં સુખદુઃખનાં અંકિત પ્રકાશ થઈ રહ્યા હતા. પરંતુ તે સમસ્ત દાશ એક નાટ્યરસ પ્રકાશ પામી રહેલો હતો એક પરમ દૃશ્યમાં, જે હતા સર્વનિર્મલ. આટલો વખત પોતાના જીવનમાં સુખદુઃખની જે અનુભૂતિ તેમને વિચસિત કરતી હતી તેને તેમણે એક નિત્ય સાક્ષીની પાસમાં જીભા રહોને દૃષ્ટા રૂપે જોઈ." આયું હતું તેમનું વિશ્વમાનવ મન, જે તેમનું અસલી ભાવરૂપ હતું (essential Being). આ રૂપે જ તેમને શ્રી. નલિનીકાંતની ભાષામાં 'એન્ડ્રોલોજિક રૂપકાર' બનાવ્યા. તેમના શિવદર્શી આત્માએ પ્રાણ દ્વારા સૌન્દર્યનાં રસપાન કર્યાં અને ચિત્ત દ્વારા સત્યનું અન્વેષણ સાધ્યું. જીવનસાધનાને ક્રમે ક્રમે પ્રગટ્યું તેમનું વિકસત વ્યક્તિત્વ કોઈ અવિકસત પૌરુષમાં ઉત્તોચું થયું+ સત્ય નિરહંકાર બન્યું, સૌન્દર્ય નિરહંકાર થયું. તેમને જણાયું કે આ વિશ્વમાં જે મહાન સ્વરસંબાદ પ્રગટી રહ્યો છે તેને કીલવા માટે હજુએ કોઈ વધુ ઉચ્ચ, વધુ હૃદય મુશિસાની જરૂર છે.

"Great is life in this wide world and small the corner where my mind dwells. (The Great Symphony)

જીવનની અંતિમ પળાએ તેમને લાગ્યું કે પોતે કાણ છે તેનો ખરાબર હતર તેમને મળ્યો નથી. જો અનુભવા નાવિકને તેમણે પોતાના જીવનનીકા સોંપી રીપી અને શાંતિના પારાવારમાં પ્રયાણ કર્યું.

ઉપર જણાવેલાં તત્ત્વોની સાથે એક બીજું ત્રિશિષ્ટ તત્ત્વ તેમનામાં હતું. જો તત્ત્વ તે તેમનો શિશુભાવ. આ ભાવના આસ સજ્જતા તે 'શિશુ' અને 'શિશુભાલાનાય' તેમનાં નાટકોમાં કાકુરવાના પાત્રમાં આ શિશુભાવ જ્યાં ત્યાં નજરે પડતો. આ શિશુભાવ એટલે મરઘી લોકો જેને સદબાળાય હશે છે તેવો ભાવ. વિશ્વની જવાનગરી બંને કે પોતાને માથે આપી પડી હોય તેમ તેનાં મુશ્કેલીને કરવામાં બીજા ધણાને જે ભાર લાગે છે તે તેમને જણાતો નહિ. અનેક વારોના બખેશ તેમને મળતા નહિ. બાળકની માફક સદબાળાવે, રમતિયાળ સ્વભાવે જે કહેવાનું હોય તે કહેતા. આમાંથી તેમનાં અદિતીય મુક્ત હાસ્ય, વિનોદ, રસિકતા, નર્મ વગેરે પ્રગટ્યાં. આહિયો કહે છે તે પ્રમાણે રચના પાસનારમાં તેઓ કૂચો મારતા અને જો સામરનાં અમૂલ્ય રત્નો આપણને આપતા. તેઓ આ રીતે એક મરજીવા હતા. તેથી જ તેમણે ગાયું છે કે -

"જગત પારાવારને તીરે બાળકાને મદામેજા જામ્યો છે."

॥

+ સુરખાલો "When we have passed beyond individualising then we shall be real Persons." Sri Aurobindo

આયુર્વેદશ્રમ ફાર્મસી લિમિટેડ, (અહમદનગર) ની
પ્રખ્યાત ઔષધીઓ !

આયુર્વેદ પદ્ધતિએ શાસ્ત્રીય રીતે
તૈયાર કરેલી ઔષધીઓ સમૃદ્ધતા
આરોગ્યમાં સારા લાભ લાગવે છે.

સુવર્ણ માલિની વસંત

મને તે જ્ઞાતવા કહે તથા
ખાંસી માટે 'કારફો' (Kaf-
pho) અકસીર છે. વસાકા
અને બીજા પ્રખ્યાત ઔષધી-
ઓના મિશ્રણની આ ટીકડીઓ
'ખાંસી' ના મુશ્કેલીને દૂર
કરી આરામ આપે છે.

ચક્રિતો સંચય અને આરોગ્ય
એ દરરોજ સમૃદ્ધતા ફોલત છે.
આયુર્વેદ ઔષધીશાસ્ત્રમાં સુવર્ણ
માલિની વસંત જોડ્યું રચના
ધરાવે છે. શાસ્ત્રીય રીતે તૈયાર
કરેલ છે, અને એવા રીતે
લેવાથી અચૂક ફાયદો કરે છે.

સુવર્ણ

સુવર્ણ ટીકડીઓ ગેલેરિયા
અને તેને લગતા ટીકડાઓ-
મુશ્કેલી તાવને દૂર કરવાના ફાયદો
પ્રદાન કરે છે. જરૂર મુજબ
અમુક લગભગ આણુ લેવાથી
સંપૂર્ણ આરામ આપે છે.

મળવાના રચન : ચંદુલાલ ત્રિભુવંદ દવાવાળા,
તથા દરવાજા, અમદાવાદ,
બી. પી. શિવદત્તની કુંડો, વડોદરા.
હરીશંકર દવસંકર શુકલ, ઉમરેક.
ગોહનલાલ પ્રભુદાસ શાહ, ધંધુકા.

શુભરાતના
સોલ એજન્ટ :

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય : ૧૪, શાંકર લેન
સુલેષર, મુંબઈ-૨

નારી પ્રશસ્તિ

‘ ઉશનસ ’

હે સુંદર નારી !

હે સુંદર નારી !

અલકલટે પરિભૂષિત વઢને મોહક

સ્મિત કરનારી !—હે

પ્રતિપલ તવ કાયાને ધારી,

હરખે છે અંતર આભારી

સદ્ગિનું, જેને તેં અદ્વિતવ શોભાએ

શુદ્ધગારી—હે

અદ્યાનું સુંદરતમ સર્જન

દદ્યાનું નિર્વાણ સનાતન

તું સદ્ગિના રક્ષા સકલ પર વિજયી

વિરાજનારી—હે

તારાં શાં શુદ્ધગાન કરે જન;

જોતાં જ્યાં શુદ્ધગાન બને મન !

નયનોનાં સાદાં બાહુએ જો પરવશ

કરનારી—હે

ઝતુઓ સૌ સુંદર તવ પ્રેમે,

સોનું દોમકુચળ તવ દોમે

બહિરંતરના તારે મંજૂલ મંગલ સ્વર

સજનારી !—હે

ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય પ્રશ્નાવલિ

ઉત્તરકાતા : રસિકલાલ છાટાલાલ પરીખ

ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય મંડળ તરફથી ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય અંગે ચોતાના ખરડે તૈયાર કરેલે તે પહેલાં આ અંકમાં હાથેલી પ્રમાણથી વિશ્વવિદ્યાલયમાં રસ લેનારાઓને મોકલી આપવામાં આવી હતી. આ પછી શ્રી. વિ. મં. તરફથી વિશ્વવિદ્યાલય અંગેના ખરડે પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. મુખર્દ સરકારના વડાપ્રધાને કેલેલાં વખતોવખતનાં નિવેદનો ઉપરથી એમ લાગે છે કે મુખર્દ સરકાર પણ ગુજરાતમાં વિશ્વવિદ્યાલય રચવા માટે એકાદ સમિતિ નીમશે. તેથી આ પ્રશ્નો વિ. વિ. અંગે જેટલી થોડાં ચર્ચા થાય તેટલી જરૂરી છે એમ માની અમે આ પ્રશ્નાવલિ પ્રગટ કરીએ છીએ. સાથે શ્રી. રસિકલાલ છા. પરીખના ઉત્તર પણ પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. આ વિષયમાં રસ ધરાવતા અને અભ્યાસવાળા બીજા વિદ્યાર્થીને પણ, અમે આ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા નિમંત્રણ આપીએ છીએ. ઉપરના પ્રશ્નો અને ઉત્તરો છાપવાની પરવાનગી આપવા માટે અમે વિશ્વવિદ્યાલય મંડળના અધિકારીઓના આભારી છીએ.

—સંચાલક]

પ્રશ્ન

ઉત્તર

૧. કેટલાકને જે લાગે છે કે મુદ્દા વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાથી રાષ્ટ્રીય એકતામાં વધારો આવશે. તમને એવો ભાવ છે ખરો? જો હોય તો તે અટકાવવા માટે તમે શાં શાં પગલાં સૂચવો છો?

૧. મને 'રાષ્ટ્રીય એકતામાં વધારો આવશે' એવો ભાવ નથી. છતાં 'સકલ કલ્યાણ'ની ભાવનાને ઉત્તેજવા અને પોષવા વિશ્વવિદ્યાલયે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું. કેવળ અમુક બાબતોમાં કે અમુક રચના વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાથી એકતામાં વધારો આવતો નથી. જોઈએ, વિશ્વવ્યાપી ભાષાના (જે હાઈ એવી હોય તો) અને આખા વિશ્વના (જે એ સકલ હોય તો) વિદ્યાર્થીઓ 'અર્થશાસ્ત્ર', 'માનસિકશાસ્ત્ર', 'સ્પર્શ', 'ભેદ', 'રૂપ', 'ક્રિયાદિ' કૃષ્ણ અને 'સંકુચિત', ભાષાને ઉત્તેજન આપવાથી 'એકતા'માં વધારો આવે છે. વિશ્વવિદ્યાલયની 'વિશ્વ'તા એનાં દાર સૌ હાઈ માટે ખુલ્લા રહે અને એના વિદ્યાર્થીઓ સમગ્ર વિશ્વને આવરી લેવા મથે. હોય તેમાં છે; તથા એની વિશ્વકલ્યાણની ભાવનામાં છે.

૨. ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયની પ્રાદેશિક મર્યાદા શી રાખવી?

૩. ગુજરાત બહાર વસતી ગુજરાતી પ્રજા સાથે આ વિશ્વવિદ્યાલયે કેવી જાતની સંબંધ રાખવો? અને જે સંબંધ રાખવા માટે શું કરવું જોઈએ, તે સમજાવો?

૪. માધ્યમિક નિવેદનની કલમ ૨ (બીએ પ્રશ્ન નં. ૧૩) ને જાનવાં લઈને

૨-૩-૪-૫. હું 'એકસ્થાનીય' વિશ્વવિદ્યાલયને વધારે મોજ્ય માનું છું. પણ હાલના સંજોગોને લઈને 'એકસ્થાનીય' અને 'સમવાયો' વિશ્વવિદ્યાલય કરવાનું હોય તો સમસ્ત ગુજરાતમાં જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી ભાષામાં વ્યવહાર થાય છે-તે સંસ્થાઓ વિશ્વવિદ્યાલય મંડળનાં જોશને માન્ય રાખતી હોય અને

પ્રશ્ન

બહારની સંસ્થાઓ સાથે સંબંધ કેવી રીતેનો રાખવો એ વિશે તમારો મત અથવા સૂચના જણાવશો !

૫. જો તમે એકસ્થાનીય (Unitary) અથવા સમવાયી (Federal) વિશ્વ-વિદ્યાલયની તરફેણમાં હો તો ગુજરાતના મધ્ય સ્તરના બહારનાં મહા-વિદ્યાલયો અને શાળાઓનો સંબંધ વિશ્વવિદ્યાલય સાથે કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ ?

૬. સ્વતંત્ર સંશોધન મંડળોના ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય સાથેના સંબંધ વિશે તમારી શી સૂચનાઓ છે ? દાસ કે તે ઉપરાંત બીજા કયા વિષયોના સંશોધન મંડળો સ્થાપવા તમે ઇચ્છો છો ?

૭. પ્રવેશ (એન્ટ્રી) પરીક્ષા લેવા માટે માધ્યમિક શાળાઓ અને વિશ્વવિદ્યાલય વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ રાખવા તમે સૂચવો છો ?

૮. ક્ષિણિકની બાબતમાં વિશ્વવિદ્યાલય સ્વતંત્ર હોવા છતાં જાહેરમત સાથે સંપર્ક રાખે એ બાબત તમારી શી સૂચના-હે !

ઉત્તર

તે પ્રમાણે કામ કરવા તથા ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયનું નિયંત્રણ સ્વીકારવા તૈયાર હોય તેમનો સમાવેશ કરવો. 'એકસ્થાનીય' વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ સમગ્ર ગુજરાત અને ખૂબ ગુજરાતનાં હિતના પ્રશ્નો અંગે અગ્રણ્ય તથા સંશોધન યર્થ જોઈએ.

૧. હું જોને 'સંશોધન મંડળ' કહું એવું એક મંડળ હાલ ગુજરાતમાં હું જાણતો નથી. ગુજરાત વિશ્વ-વિદ્યાલયમાં પુરાતત્ત્વમંદિર એવું મંડળ હતું; પણ હાલ તો અનેક વિષયોમાં સંશોધન મંડળ રચવાનાં છે : ઉ.ત. ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મવિદ્યા, - પ્રકારો, ઉપપ્રકારો સાથે-પણ ખાસ તો ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન અને તેનો વિનિયોગ-(નૃમત્તે જોતીમાં, નહેરુવામાં, ડાપડ અને બીજા ઉદ્યોગોમાં)- ઇતિહાસમાં સંશોધન મંડળ રચાવવાં જોઈએ.

૭. શાસ્ત્રાન્ત પરીક્ષાઓ શાળાઓ લે, વિશ્વવિદ્યાલય આવેશિક વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી ગોઠવાય.

૮. વિશ્વવિદ્યાલય જાહેર કુંડ ઉપર નક્કું હોય એટલે મજૂર સંપર્ક તો અશી-આપ સિદ્ધ થાય; પ્રશ્નની જોડિ-મતોમાં વિદ્યાની સંસ્થા કરી રાકે એવી મત્ત કરવાની દોષ. તે ઉપરાંત તેના સમાજશાસ્ત્ર વિભાગમાં આ માટે ખાસ યોજના દોષ !

પ્રશ્ન

ઉત્તર

૬. સમગ્ર ગુજરાતના સંશોધનના કાર્યનો સમન્વય કરવા માટે તમારી શી સૂચના છે ?

૯. સંશોધનનું કાર્ય ચોખ્ખું સંશોધક ઉપર આધાર રાખે છે; તેની રચિત, વૃત્તિ અને શક્તિને દબાવીને સમન્વય કરવામાં આવે તો 'મૂલે કુકાર' જેવું થાય ! છતાં સંશોધન પ્રવૃત્તિમાં ચોખ્ખા હોય એ આવશ્યક છે; કામ બીજાની રીતે ન ભેરકાપ, માહિતીના અભાવે યદ્યપિ મરેલા કામ ફરી ન થાય, અથવા અસિદ્ધ કરેલી બાબતોમાં જ્ઞાનના અભાવે સમય ન ખર્ચાય(એક સિદ્ધ કરવામાં નવો પ્રયત્ન મને તેટલો માર્ય) છતાં જો બાબતોમાં નજર રાખવી નોંધએ. ઉપરાંત છૂટા અને અલગ સંશોધનેને જુદી જુદી દિશાએ સમન્વિત કરવાને અવકાશ રાખવો નોંધએ.

૧૦. ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય ગુજરાતમાં છે તે તરીકે પ્રાન્તના શિક્ષણ વિકાસમાં શી શી વિશિષ્ટતાઓ તેણે લાવવી નોંધએ ? અને કઈ કઈ બાબતો પર આર આપવો નોંધએ, તે લખશો ?

૧૦. ગુજરાતનાં જીવનના પ્રશ્નો માટે શિક્ષણ અને સંશોધનમાં પ્રયત્નો અવકાશ રાખવો નોંધએ. તેનું આર્થિક જીવન, સામાજિક જીવન, ધાર્મિક જીવન અને સાંસ્કૃતિક જીવન અનેક મૂલ્ય-વસ્તુઓ કરેલું છે તેનો વિદ્યા અને વિચારથી ઉકેલ કરવાનો વિશ્વ-વિદ્યાલયમાં પ્રયત્ન થવો નોંધએ. પણ ગુજરાત હિંદુસ્તાનનો એક પ્રદેશ છે તે દિશા કદી પણ ત્રાપી ન થવી નોંધએ.

૧૧. સંશોધનનું કાર્ય કરનારા અધ્યાપકોને શિક્ષણનું કાર્ય સોંપવું કે કેમ તે વિશે તમારો શ્રેષ્ઠ અભિપ્રાય છે ?

૧૧. સોંપવું નોંધએ-જેથી સ્ફૂર્તિ રહે; પણ તેનું સંશોધન કાર્ય ગૌણ યદ્યપિ નવ્ય એટલું બહુ નહિ. આમાં દરેક સંશોધકની રચિત અને શક્તિ ધ્યાનમાં લેવી નોંધએ !

૧૨. ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય હિંદુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, આર્થિક અને ઔદ્યોગિક

૧૨. આ પ્રશ્નો ઉપર syllabus મહત્વા જેવો ધ્યાન-જેને બાંધે વિસ્તૃત-તિવે-દન કરવું નોંધએ. તથા અભ્યાસક્રમ

પ્રશ્ન

પ્રશ્નોના સંશોધનના કાર્યમાં સારામાં સારી મદદ કઈ રીતે કરી શકે? અને તે માટે કેવો અભ્યાસક્રમ રાખવો?

૧૩. પ્રાથમિક નિવેદનમાં કલમ ૨, ૬ પ્રમાણે-કલમ ૨ માં “યુજ્જરાત વિશ્વ-વિદ્યાલય અધ્યયન, અધ્યાપન અને સંશોધનનું કેન્દ્ર બનશે”. કલમ ૬માં “યુજ્જરાત વિશ્વવિદ્યાલય ટિચ્છુપ્રધાન રહેશે”. આ ઉદ્દેશો પાર પાડવા તમે ક્યાં ક્યાં સાધનો સૂચવો છો?

૧૪. જ્ઞાનની કઈ શાખાઓ દુરત જ યુજ્જરાત વિશ્વવિદ્યાલયમાં પોતાની હોવી જોઈએ એમ તમે માને છો?

૧૫. કેટલીક શાખાઓ ખીલ્લ પડેલી વિશ્વવિદ્યાલયમાં હોય અને કેટલીક યુજ્જરાત વિશ્વવિદ્યાલયમાં હોય એમ તમે માને છો? કે નાજુની અને બીજી સગવડ પ્રમાણે ઇચ્છામાં આવે તે શાખાઓ ખોલવી એમ તમે માને છો?

૧૬. કૃત્રિવિદ્યાન અને ઇન્જનેરી જ્ઞાન માટેનાં મહાવિદ્યાલયો તથા પ્રયોગશાળાઓ (Laboratories) વિશ્વવિદ્યાલયે દુરત જ બાંધવી જોઈએ એમ તમે માને છો?

૧૭. વૈદ્યકીય જ્ઞાન માટેના મહાવિદ્યાલય બાબત તમારો શો અલ રૂ, તે વિગત પાર સૂચવશો?

૧૮. સારીરિક અને ફાઇ તાલીમ માટે વિશ્વવિદ્યાલયે શા શા પ્રયાસો કરવા જોઈએ, તે જણાવશો?

ઉત્તર

અને વિષયવિષયો રચતાં આ દૃષ્ટિ ખાસ રાખવી જોઈએ એટલું અત્યાર પૂરતું જણાવું છું.

૧૩. આના જવાબમાં યુજ્જરાત વિશ્વવિદ્યાલયનું સમય આલેખન કરતું પડે. જરૂર દરો તો પાછીથી કરી આપી શકાશે.

૧૪. ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન-આ વિષયોમાં યુજ્જરાતના પ્રાદેશિક પ્રસો અને જરૂરિયાતોમાં વિનિયોગની દૃષ્ટિએ ખાસ યોજનાઓ.

૧૫. ‘નાજુની અને બીજી સગવડ પ્રમાણે’ અને તેટલી બધી શાખાઓ ખોલવી. વિશ્વવિદ્યાલયની કૃતાર્થતા વિદ્યાના સર્વ પ્રદેશને સમાવવામાં છે.

૧૬. હા.

૧૭. આશરે ૩૦ વિદ્યાનની દૃષ્ટિએ વૈદ્યકીય મહાવિદ્યાલય રચાવવું જોઈએ. કાર્ડ પજુ નવા કે જૂના મિત્રાકિમાનને તેમાં રમાય ન હોવું જોઈએ.

૧૮. અભ્યાસના ખીલ વિષયો જેટલું જ કે તેથી અધિક મદદન આપવું. પરતંત્ર પ્રભુ સ્વતંત્ર થયા અને

પ્રશ્ન

ઉત્તર

૧૯. નહેરો અને વદાણવટાના વિશિષ્ટ અભ્યાસ માટે વિશ્વવિદ્યાલયે શી શી જોગવાઈ કરવી જોઈએ ?

૨૦. ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશનું શોરણ કેનું હોય જોઈએ ? પ્રવેશ (Matric) સુધીનું, પ્રથમ વર્ષ સુધીનું (F. Y.), કે દ્વિતીય વર્ષ (Inter) સુધીનું ? તમારી સરના મુજબ માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસ માટે કેટલાં વર્ષ રાખવા જોઈએ તે જણાવશો ?

૨૧. જો તમે અનુસ્નાતક અભ્યાસ અને સંશોધનનું કાર્ય ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયની સીધી ફેમરેશ નીચે રાખવા ઇચ્છતા હો તો વિશ્વવિદ્યાલયમાં અનુસ્નાતક અભ્યાસનું સ્થાન અને યોજના તમે શી શી સૂચવો છો ?

૨૨. વિશ્વવિદ્યાલયમાં પદવીની શ્રેણી (B A., M. A.) રાખવાનું સૂચવો છો અથવા એક જ પદવી (Ph. D.) રાખવા સૂચવો છો ? જો પદવીની શ્રેણી સૂચવતા હો તો સ્નાતક અને અનુસ્નાતક અભ્યાસ માટે કેવી યોજના સૂચવો છો ?

૨૩. હાલ ઉદ્યોગના શિક્ષણ (Vocational training) માટે વિશ્વવિદ્યાલયે કેવી કેવી અનુકૂળતા કરી આપવી જોઈએ ?

૨૪. ગુજરાતની કૃષિવિષયક અને વૃદ્ધીશિક્ષક પ્રમતિમાં આ વિશ્વવિદ્યાલય કેવી રીતે ફાળો આપી શકે ?

૨૫. પુસ્તો અને ઓએ માટે એક જ પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ રાખવો કે જુદો

રહેવાના ઉદ્દેશથી નેટલી ફોજ તાલિમ બની શકે તેટલી બધી, જો અત્યારે તો એકંદરે બહુ ઓછી. પણ બધી તકનો ઉપયોગ કરવો.

૨૬. તે વિષયનાં વિદ્યાર્થીઓ બનતી ઉતાવળે રક્ષાપત્ર.

૨૭. હાલનું ઇન્ટર સુધીનું શોરણ શાળાના સુધી હોય. સ્વભાષા હોય શિક્ષણની દૃષ્ટિએ બ્યવસ્થિત શિક્ષણ આપાય તો હાલ છે તેટલાં પૂરતાં છે-અર્થાત્ બાલ પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ નહિ. અથવા પરીક્ષાને શિક્ષણને સળંગ બાગ મણી શિક્ષણની યોજના માથે તો.

૨૧-૨૨. એક જ પાલી હોય તે ઇફે છે; હવે અભ્યાસક્રમ વિશ્વવિદ્યાલયની ફેમરેશ નીચે હોય. સંશોધન અલગ પણ હોય. વિશ્વવિદ્યાલય પોતે સંશોધન મંદિરો ખોલે. અગર સ્વતંત્ર હોય તેવાંઓને મદદ કરે. સંશોધન માટે જુદી પદવી હોય એ ઇફે છે.

૨૩-૨૪. થઈ શકે તેટલી બધી. બીજું ઉપરના જવાબોમાં આવી જાય છે.

૨૫. શાળાના સુધી જુદો. વિશ્વવિદ્યાલયનો સરખો.

પ્રશ્ન

ઉત્તર

જુદો રાખવો, તે વિશે તમારો મત જણાવશો ?

૨૬. મુખર્ધુ યુનિવર્સિટીથી તમે વકીફ હશો જ. આ નવું જીલ્લું ચનાર વિશ્વ-વિદ્યાલય તેના જેટલું જ હોય કે તેનાથી જુદી જાતનું ?

૨૭. જો જુદી જાતનું હોય તો તે કેવી જાતનું હોય તેની તમારી કલ્પના જણાવશો ?

૨૮. ઠેક બાલશિક્ષણથી માંડી અતુરનાતક સુધીના શિક્ષણવિભાગો વિશ્વવિદ્યાલય-વાળા જ સ્થળ ઉપર સીધી વિશ્વવિદ્યાલયની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા નીચે ચલાવાય અને સમસ્ત ગુજરાત માટે એક આદર્શ જિલ્લો કરાય એ ખૂબ ઈચ્છના જેવું ને આવશ્યક છે એમ તમારું માનવું છે ?

૨૯. પ્રવેશ (Metric) ની પરીક્ષા માટે બાળવાના વિષયોમાં ફરજિયાત કેટલા ? વિકલ્પોની જરૂર તમે જુઓ છો ?

૩૦. હા, તો તમે કેવા વિકલ્પો સૂચવશો ?

૩૧. મહાવિદ્યાલયના આજના અવ્વાસકેમમાં તેમ જ તેમનાં આયોજનોમાં હાઈ ફેરફારો સચવી શકે ?

૩૨. આજની મુખર્ધુ યુનિવર્સિટી પ્રમાણેની પરીક્ષાપદ્ધતિમાં તમે કેવા ફેરફારો સૂચવી શકો ?

૨૬-૨૭. મુખર્ધુ યુનિવર્સિટીના સારા અંશોમાં તેના જેવું-અનિષ્ટમાં તેનાથી જુદું. ઉદાહરણ તરીકે, મું. વિ. ની માફક ગુ. વિ. વિ. મુખ્યત્વે પરીક્ષાનું કારખાતું ન હોય ! બાકેનું બાકીના જવાબોમાં આવી જાય છે.

૨૮. વિશ્વવિદ્યાલય એ આખું કેળવણીખાતું નથી. શિક્ષણની અમુક કક્ષા જ વિશ્વવિદ્યાલયનું હોય છે. પણ તેથી તેના બીજા ક્ષણો સાથે વિરોધ ન હોય. માધ્યમિક શાળાઓમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ન અપાય તો તેના ફાયદા નથી. તેમ વિશ્વવિદ્યાલયમાં માધ્યમિક શિક્ષણ ન અપાય તો ફાયદા નથી. પ્રાથમિકથી વિ. વિ. સુધીના શિક્ષણમાં સુસંગતિ જોઈએ પ્રત્યાદિ વિ. વિ. ના શિક્ષણ વિદ્યાલયમાં શીખવાય.

૨૯-૩૦-૩૧. વિશ્વવિદ્યાલય જવાબ આપી શકાય તેટલો હજી વિચાર કર્યો નથી.

૩૨. પરીક્ષા એ શિક્ષણનું અંગ હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીએ કેટલી સિદ્ધિ કરી અને પ્રગતિ કરી તેની નિયમિત નોંધ રહેવી જોઈએ-તેના શિક્ષકોને. અગિયાર મહત્વનો ગણવેલો જોઈએ. દિન-પ્રતિદિન, વ્યવસ્થિત નોંધ રહેતી હોય તો તાલિમ પણ સારી થાય. ચોખ્ખતાની પણ બરાબર પરીક્ષા થાય અને પરીક્ષાનો હાથ જતો રહે.

અક્ષ

ઉત્તર

૩૩. હુબર ઉલોમના શિક્ષણને શિક્ષણના ક્રમમાં જ સ્થાન આપી દેવું તેમ તમે ધારે છો ?

૩૪. હા- તો તે શિક્ષણ કઈ સ્તરની શરૂ થાય તેમ જ કેટલી તૈયારી પછી શરૂ થાય તેમ તમે ધૃવજા છો ?

૩૫. જોવા હુબર ઉલોમના શિક્ષણ માટે તમે કોઈ કમ સૂચવી શકો ?

૩૬. દસ વર્ષની બાલિકાની ઉમરના બાળકોને પણ હુબર કે ઉલોમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ આવશ્યક છે એમ તમે માનો છો ?

૩૭. ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયમાં અંગ્રેજી બાષાને તેમ જ રાષ્ટ્રીય બાષાને કેવું અને કેટલું સ્થાન હોવું જોઈએ એમ તમે ધૃવજા છો ?

૩૮. ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય ગુજરાતની વિશેષતાઓને ફળવે અને તે સાથે બીજા પ્રતિ સાથેના તેનો સુમેળ સધાય તે માટે તમે કોઈ વ્યવસ્થિત સૂચનો આપી શકો ?

૩૯. ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયને સંશોધન વિભાગ આ દિશાએ તત્કાળ કયાં કયાં અંગ ઉપાગોને દાય મુરે તો ઠીક તેમ તમે ધૃવજા છો ?

૩૩-૩૬. હુબર ઉલોમને શાળા-ત સુધી સર્વ સામન્ય શિક્ષણમાં સ્થાન હોવું જોઈએ. પછી અલગ. વિષયો આપવા જોઈશે જે તજજ્ઞ નથી.

૩૭. અંગ્રેજી બાષામાં વ્યાકરણશુદ્ધ વ્યવહાર કરતાં તથા પોતાના વિષયના પ્રશ્નો બરાબર સમજતાં આવડે જોઈશે તો સર્વ માટે. સાદિલેના અભ્યાસમાં અંગ્રેજી સાદિલેના બાષા સ્થાન હોવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય બાષાને માતૃભાષા જોઈશે જ મદત્ત આપવું જોઈએ.

૩૮. વિદ્યાળ બાવનાને રોપે એવું વાતાવરણ અને એવા શિક્ષકો.

૩૯. સંસ્કૃતિઓનો મુલનાત્મક અભ્યાસ ખાસ કરી ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારતની બાષાઓ, સાદિત્ય, કલા, લેખાચાર, ઇતિહાસ, ઇત્યાદિનો મુલનાત્મક અભ્યાસ. ગુ. વિ. વિ. માં કમમાંકમ ડિગ્રીસ્તાનની બધી ગુપ્ત બાષાઓનાં આચન હોવાં જોઈએ, જે પદરૂપર સંપૂર્ણનાં ફાર હર્ષ શરૂ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો મૌલિક અભ્યાસ થઈ શકે તે માટે ગ્રીક, લેટિન તથા

અર્થ

ઉત્તર

૪૦. શિક્ષણ દ્વારા સમાજમાં સમાનતા અને
ચાંતિ સ્થપાય તેમ તમે ખચ્છો તો
શુભરાત વિશ્વવિદ્યાલયના તંત્રમાં તેમ
જ સંચાલનમાં ક્યાં ક્યાં તસ્તોનું
પ્રાધાન્ય રચીશો ?

૪૧. શુભરાત વિશ્વવિદ્યાલયનું ધ્યેય નક્કી
કરવામાં તમે કયા કયા જીવન-
સિક્ષાનોત્તેને નજર આગળ રાખવાનો
આમદ કરો ?

૪૨. શુભરાત વિશ્વવિદ્યાલયના આદર્શો અને
તેના અવહાર માટે તમે કઈ ઉપયોગી
સૂચનો આપશો ?

૪૩. વિશ્વવિદ્યાલયની સીધી દેખરેખ તીમે
કામ કરતા જુદા જુદા કક્ષાના અધ્યા-
પકાની પસંદગી અને પગારનું ધોરણ
તમે શું સૂચવો છો ?

૪૪. કુલનાયક (Vice-chancellor) ની
જગ્યા અવૈતનિક (માનાદ) રાખવી કે
પગારદાર રાખવી ? તે વિશે તમારી
શી સૂચનાઓ છે ?

૪૫. મહામાત્ર, સહાયક મહામાત્ર (Asst-
stant Registrar), હિસાબનોસ
વગેરેની યોગ્યતાનું તથા પગારનું
ધોરણ કેવું રાખવું ? તેના આંકડા
આપશો ?

૪૬. વિશ્વવિદ્યાલયનાં જુદાં જુદાં મંડળો
(જેવાં Academic Council
faculties વગેરે) ના સભ્યોની
સંખ્યા, કામકાજની વહેંચણી વિશે
તમારો અતઃ આપશો ?

૪૭. શુભરાત વિશ્વવિદ્યાલયે યોજાવું પ્રક્ર-
મન આવું જોડાવા માટે તમારી
શી સૂચના છે ?

ફેન્સ, બર્મન, રશિયન, ઇટાલિયન,
હિબ્રુ, અવેસ્તા, ફારસી, અરબી ઇત્યાદિ.

૪૦. વિદ્યાર્થીઓના દૈનિક જીવનમાં
અહિંસા અને અપરિમલની ભાવના
ફળરૂપ એવું વાતાવરણ અને એવા
શિક્ષકો તથા સંચાલકો.

૪૧-૪૨ સત્ય જાણવાની મગલ, તે કહેવાની
અને આચરવાની તત્પરતા, અહિંસા
અને અપરિમલ.

૪૩. પગાર વર્તમાન, આર્થિક સંબંધો
પ્રમાણે. પસંદગીમાં ધોરણ-યોગ્યતાના
વિષયનો પ્રેમ અને તેની જીવનમાં
અને કાર્યમાં સામીલી.

૪૪-૪૫-૪૬. અધ્યક્ષવિચારો આતો
જવાબ આપશે.

૪૭. જાણવું જોઈએ.

પ્રશ્ન

૪૮. આબના પાઠ્ય પુસ્તકોની અનેકતા વિદ્યાર્થીને તુલ્યતા કરનારી છે એમ તમે માને છો ?

૪૯. હા, તે ગુજરાતમાં બાળકો, કિશોરો, કુમારો અને પુત્ર સૌ કાઈ માટે પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું અને પ્રગટ કરવાનું કામ પણ વિશ્વવિદ્યાલયે જ કામ કરવું હોય એમ તમને લાગે છે ?

૫૦. વિશ્વવિદ્યાલયની નિર્વાહક સભા (Senate) તેમ જ કાર્યાલય સભા (Syndicate) ની સચવાટી હોવી જોઈએ ?

૫૧. ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના અને ચાલુ ખર્ચમાં સરકારે કેટલો હિસ્સો આપવો જોઈએ તે વિશે તમારો શો મત છે ?

૫૨. કુલ ખર્ચના વધારેમાં વધારે અને જોડામાં જોડા કેટલા ટકા આવક વિદ્યાર્થીઓની ફીની હોય ? તે વિશે તમારો મત જણાવશો ? વિશ્વવિદ્યાલયની આવકના સાધનો ક્યાં ક્યાં હોવા જોઈએ તથા વિદ્યાર્થીનું ફીનું ધોરણ કેવું રાખવું તે સૂચવશો ?

૫૩. વિશ્વવિદ્યાલયે, પોતાના પદરમાંથી થોડી શિષ્યવૃત્તિઓ (સ્ટોલરશિપ્સ) અને ફેલોશિપ્સ રાખવી જોઈએ એ વિશે તમારો શો મત છે ?

૫૪. કાલના મહાનિવાસી (કોમેનિ)નાં મકાનોની જગ્યાએ ધ્યાનમાં લઈને વિશ્વવિદ્યાલય માટે કેટલી જમીન અને નવાં મકાન જોઈએ તે વિશે વિચલવાર સૂચનાઓ મોકલશો ?

ઉત્તર

૪૮. વિ. વિ. ના અભ્યાસક્રમમાં તે અનેક પુસ્તકો હોય તે ઘટે છે. વિદ્યાર્થીએ શિક્ષકની મદદથી પોતાની શક્તિ અને વિવેચનશક્તિ ખીલવવાની હોય છે.

૪૯. ના. વિ. વિ.ની સર્વાંગી બહાર છે. વિ. વિ. એ શિક્ષણ અને વિદ્યા-સંવર્ધનની અમુક જાગીરો સંસ્થા છે, તે કેળવણીખાતું કે સાહિત્ય પ્રકાશન ખાતું નથી.

૫૦-૫૧-૫૨-૫૩, અર્થશાસ્ત્રીઓ અને કાયદા-ઉત્તરદો ઉત્તર આપશે. કાઈ પણ સંસ્થાઓ વિદ્યાર્થી તેની આર્થિક સ્થિતિના કારણે વિ. વિ. નો લાભ લેતાં બદલો જાય એવું ન થવું જોઈએ.

૫૪. વિશ્વવિદ્યાલય કે વિશ્વવિદ્યાનગર વસાવવું જોઈએ.

પ્રશ્ન

ઉત્તર

૫૫. ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષણનું વાદન ગુજરાતી રાજવાડી ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ માટે તમારી શી સૂચનાઓ છે ?

૫૫. ગુજરાતીમાં ચોખવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી અને મહાવરો રાખવાથી બધા પ્રશ્નોનો નીકાલ આવી જશે; ઉપરાંત ગુજરાતી અધ્યાપકોએ અંગ્રેજીનું થોડાં બિધ્યાલિમાન છોડી દેવું જોઈએ, અને સંસ્કૃતનું ચોખ-લિયાપણું છોડી દેવું જોઈએ, પરંતુ ભાષાના અધ્યયો ગુજરાતીને સમજ થવા દેવી આ દષ્ટિએ કામ કરવાથી દેખાતી મુશ્કેલીઓ બોધી થઈ જશે.

૫૬. ગુજરાતી ભાષામાં થોડા પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરવા માટે તમારી શી સૂચનાઓ છે ? તે માટે અભ્યાસી શરૂ કરવું જોઈએ કે કેમ તે જણાવશો ?

૫૬. શિક્ષણના પ્રયોગ સારા પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાની થોડાના જોઈએ, મૂળમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર ગુજરાતીમાં વિચાર કરવાનું જોઈતું લખવાનું વાતાવરણ કરવું જોઈએ.

૫૭. આ ઉપરાંત જે કંઈ બાબત આપને ચોખ જણાય તે વિશે આપનો અભિપ્રાય જણાવશો ?

૫૭. ગુજરાતમાં વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા વધારવી.

તા. ૨૨-૩-૪૫

જનતાના વિશ્વાસનો પુરાવો

૧૯૪૬	
પ્રીતીઅમની આવક	
આગ, દરીઆશ અને અફસાત રૂ. ૨૧,૦,૦૦૦૦	
જિંદગીના પીમાનું કામકાજ	
મગવેલું	રૂ. ૭૭,૦૦,૦૦૦
પડું થયેલું	રૂ. ૬૨,૬૦,૦૦૦

કૈસરે-લિંદ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિં

હેડ ઓફિસ : મુંબઈ

★

લોકલ એજન્ટ

શ્રી. ખાપાલાલ મગનલાલ હરિભક્તિ

આંચ મેનેજર

આંચ સેક્રેટરી

જી. આર. દેસાઈ એમ. એ.

અનિલકુમાર દ્વારકાદાસ પટેલ

રીસેલ : અમદાવાદ.

કાજ દૂબળો કયાં ?

ટોપણ દયાળજી ઘેલાણી

ભૂપત કાકા બોલ્યા: “ જો બાઈ રહિમ, તું તારા બાપનું કારજ સાંતિથી પતાવી લે તો સારું કહેવાય. જહૂ મોટા ખરચ કરી તેરણું કરવાનું હું તને કહેતો નથી, પણ વિધિસર, સરામણું કરી પિંડ મૂખી તેર બાજણો અને થોડાં સગાંસબંધી, મિત્રો વગેરેને જમાડી કામ પતાવી લે એમ મારું કહેવું છે. તું તારા બાપનો એકનો એક સપુત દીકરો છે, બહેણી છે, શણો છે તેથી તને કહું છું. આ સ્ત્રીકળા દિવસોમાં બાજકાતર રેશમી કિનારનું ધોતિયું ને ઝળેા પહેરી તાજમઢાલ કે મીન હેટિલમાં મુસલમાન ખાનસામાના હાથમાં ‘ટાસ્ટ’ નિસ્કોટ અને ‘હરી રાઈસ’ ખાઈને ફરતું ફરતું એ છું સારું દેખાય ? ફક્ત તેર જ દિવસનું કામ છે ને ? વધુ તો નહીં ને ? આ દિવસોમાં રાજ રાજ હળમત હરી ધોતિયું અને પંજામી ઝળેા પહેરીને ફરવા કરતાં દાહી વાળ વધારી દૂડું ધોતિયું પહેરી માથે સફેદ ફાળિયું બાંધે તો તું વધુ સારો શાલે. એ તો લેખામાં દેખાવ ને ડાળ કરવા પૂરતું છે એમ તું કહેશે પણ છતાં ચે એ જ કરવું એ ઉત્તમ છે. બાજકાતર દીકરાને આ સ્ત્રીકળા દિવસોમાં અરમાગરમ મસાલા નાંખી બનાવેલી ટપાટાની ‘હરી’ અને રાઈસની ‘ધીક બીમ ખેટ’ અને ‘ટાસ્ટ’ સાખજી મોમાં મૂકી આવતાં આવતાં બહાદુરી બતાવવી તેના કરતાં બાજકાતર દેખરાં ખીચડી અને હાસ ખાઈને દિવસો યજારવા એ વધુ શાલે. એ બધી વસ્તુઓને ચિસ્ત, સંયમ અને અઢા કહેવાય. ચિસ્ત, સંયમ અને અઢાને બળવી રાખવા કરતાં એનો લાગ કરવો ને ન પાળવાં એ વધુ ચાહેછું છે તે હું બણું છું, પણ એ કાંઈ સારું કામ કે બહાદુરી તો ન જ કહેવાય. પણ તારો વંક નથી એમાં. એ બધી સમયની બલિહારી છે બાઈ, કસિબાલની લીલા છે. કલિયુગમાં ધર્મ એક પને ઝીલો છે ને વારુ, જ્યાં દે એ વાત, તું મારું કહું માન. આ બધા હાકરવેશ હેરી દે. તને હું મારા પોતાના દીકરા બરાબર લેખું છું તેથી તું બૂઝ કરતો હોય તો મારે તને ચેતાવવાની ફરજ છે એમ સમજી આવડું કહું છું.”

કાચરેડ રહિમકાંતે જવાજ વાળ્યો: “ લુચ્ચો કાકાશી, એ બધા વહેમ છે, એ બધું ડેમ હંબમ છે, હું એમાંનું કાંઈ ચે માનતો નથી. રહિમન ‘કોઠ’માં આ બધા દંબને કાંચે સ્થાન જાપાયું નથી. ત્યાં સાંતિએના, ખાવા અનાચારોને ખાસ કાપેદો બડી રૂં કરવામાં આવ્યા છે. હું આ બધું ‘નોનોન્સ’ નિજાવી સર્પ શૂકું તેમ નથી.”

ભૂપતકાકા: “ પણ બાઈ આ તારું રહિયા નથી ને ! આ તો છે આર્યાવર્ત.”

રહિમ: “ કાકા, તમે વહીવટ કહેવાઓ, મારા પિતાઓના એકાબાઈ. તેથી આ બધા બાજતોમાં મારે તમારી સાથે વાતવિવાદ કરવો એ ટીક દેખાય નહીં. મારી જ ઉમરનો કાંઈ મારા સરખો સમાવડિયો હોત તો હું સેન્ડી સાથે ચર્ચામાં ઊતરત. છતાં તમને એટલું તો હું કહું છું કે, એરિજનલ હરેટાવેસ્ટો તમે વાંચી બળેા તો તમે સમજી રાશે કે આ બધા જરીપુરાણા ફરીવારો વિરુદ્ધ એજી કેવા ચાખખા લગાવ્યા છે ! એનો ફેલી બાપાનુવાદ વાંચી જતાથી બધી જગ્યાએ એના કહેવાનો ખરેખરો ધર્મ તમે સમજી

ચક્રથી નહીં. કારણ કે અનુવાદકે પોતાની સારા અને સચોટ અનુવાદ કરવાની અશ્વત્થતાને કારણે બધી જગ્યાએ અર્થનો અનર્થ કરેલો છે. વારુ ત્યારે, હવે હું રમ લઉં છું. મારે હજુ બધું કામ કરવાનું બાકી છે. "

બૂખતકાકા: " અરે જરા બેસ તો ખરી બાઈ; હજુ મારે તને બેચાર વાતો કહેવી છે. વારુ, તારે એટલું બધું શું કામ છે તે જવા કહે તો ખરી ? "

રશ્મિ: " આ જીએને, જાપાન હોનોલુલુ ઉપર બેરખ ફેંકે છે. તેના એ અમાલુચી કૃત્ય સામે વિરોધ દર્શાવવા આજ એક પ્રચંડ રીલાયન્સ (સરખ) કાઢવાનો પ્રયત્ન એને કર્યો છે. ને એક સલા બરી જાપાનની આ પાશ્ચાતિક બળવેરતાની સખત સંબંધમાં કાટાણી કાઢતો એક ઠરાવ પસાર કરવો પડશે. વળી ચીનમાં લાંબકર વચ્ચેસંકટ આવી પડ્યું છે, ત્યાંની માનવસમ્યતા આજે લખમાં છે—આકૃતમાં છે. આ ધોરતર પરિસ્થિતિથી તેઓ લગભગ નગાવરણા જેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છે. આ બાબતમાં પણ એને ચૂપ બેસી વલા નથી. એના માટે અમીરે સખત મહેનત કરી સંક્રામ બેકવો પડ્યો. એને ચીન માથે આવી પડેલી આકૃત માટે મહા શોક અને સમવેદના પ્રદર્શિત કરતો એ ઠરાવ પસાર કરી એની નહીં રૂઢરના ખખરપતોને અને દેશી વત્સાનપત્રોને મોડલી આપણું એમ નહીં ક્યું છે. "

બૂખતકાકા: " વારુ, એ હોનોલુલુ દેસ ક્યાં આવ્યો બલા ? "

રશ્મિ: " છ, એ આપણે આગ્રવાટીક એશિયના નોમ-ઈટર્ન પૂણા ઉપર આવેલા રોય અને પોટુગાલના ખરાબર સખર્ન પૂણા સામે ખરાબર સોધો લીટીમાં આવેલો એક બેટ છે. તમે જો ચંદુને આટલાસ લાવવાનું કહો તો હું તમને નાચામાં તે બરાબર બતાવી આપું. એકાદ ચોટાં તારાંમીફળને પાખાલાર લાથમાં કાપી રાખતાં જેવો અકારે જણાય, જરાબર તેવો જ આકાર એ બેટનો છે. એની લંબાઈ છે આપણે વણુ હળર સાતસો તેર વાર અને પહોળાઈ એક હળર નવસો ને અઢાર વાર. નવ લાખ વણુ હળર ત્રણસો ને એક માણસની વરતી છે અને ખીચોખીચ વસેલી છે. કલકતા સહેર કરતાં પણ વધુ ખીચોખીચ; કાશીની પેઠે થોડું વધુ ગીચ અને વળી ચંદુ કહેતાં તમને જરાબર ખ્યાલ આવશે. એકેના માથા ઉપર લાકી મારતાં વીસ જણને લાગી જાય. આપણે કલકતાના બાલુલાટથી જલમાર્ગે જો બેટ એકનોસ હળર 'નોટ' જેટો છે રોઝ કંપાસ અહીં હોત તો હું એ બેટનું દ્રવ્ય માપીને તમને જરાબર કહી શકત. ત્યાંના મુખ્ય પાંચ છે સુછ, એના અધાઈ, રેખાઈ—"

બૂખતકાકા (મનોગત): આ હોકરોનું બેલું વિદેશના વિચારોમાં જ અવાઈ ગયું છે. પણ એમાં એનો વાંક નથી. વિદેશી રીજાત્રનું શિક્ષણવિધાન જ એવું છે કે દેશના કુરુકાને પોતાના દેસ સંબંધી કાર્મી ધીખવવામાં આવતું નથી; જ્યારે વિદેશની કીલામાં ઓછી અને તફન નકામી જણાતી હકીકત પાંચ એમના બેજમાં બૂસની પેઠે કાંઈ દ્રીસીને જરાવામાં આવે છે. આ હોકરો પતતલે બજે છે તે જોતો નથી ને લંકા હોલવત નીકળ્યો છે. એના પોતાના જ દેસમાં (જંગાગ પ્રાંતમાં) પડેલા અન્નસંકટથી લાખો

માણસો મરી ગયાં ને વલ્લસંકેટ તો હજી એ લગ્નકર ડોળા ધુરકાવતું ચરીબ અને મધ્યમ વર્ણની જનતાને હરાવી રહ્યું છે તેનો જોને કંઈ વિચાર સરખો એ આવતો નથી ને લાઈ ચાલ્યા છે હોનોહુહુ અને ચીનતો ઉદાર કરવા ! જોને એટલી એ ખબર નહીં હોય કે, આ દેશમાં પોલાકની બાળકો માટે વાસ-ગૃહો બાંધવામાં આવે છે ને ફાળા ઉધરાવાય છે પણ વિદેશમાં આપણા દેશ માટે આવું કંઈ ચાય છે ખરું ? પણ આ બધા વિદેશી દિયણના દોષ છે ! જોમાં એનો શો વાંક ? (પ્રકટપણે) : “ હાં જોમ છે કાં ! એટલે જ ત્યારે સુઠુ આજકાલ મળવી દુર્લભ થઈ પડી છે, ખરું ને ? ”

રશ્મિકાંત : “ આ સિવાય અમારા કાનકગમાં બીજું મળ્યું એ છે. ”

જૂવતકાકા : “ બીજું શું શું છે કહે તો ખરે જાણ માણસ, અને કંઈક જાણીએ તો ખરા ! ”

રશ્મિ : “ એક તો એ કે આ કાંઈકને લાગી તોડીને નવી રચવી પડશે. કારણ કે સેન્દ્રલ કમિટિમાં જોને ‘ રશ્મિજો ’ ખરાબર નથી, મુસ્લીમ લીગ કહે છે કે જોમના અગિયાર બધું જોઈએ, ને જોમનો એ દાવો સ્વીકારવો જ પડશે. ”

જૂવત : “ હા, તમે બધાય લાગી તોડી તો બરે કંઈક કારણ કે સમજન કરતાં જાંબન બહુ સહેલું છે. વાતુ, જો સાંજળ. હું તને કહેવા માગું છું તે એ છે કે તારી વહુ બિચારી તારા આ અકરમી પછાથી બહુ જ મુઝાઈ ગઈ છે. તું કંઈ કમાતો તો હા નહીં ને આખા આમની ‘ જોઈની પટલાઈ ’ કરતો ક્યાં કોરે છે ને અહીં ધેર ધર-ખર્ચ ચલાવવા માટે તારી બાપકોને વજનનાં ધરણાં ગીરે મૂક્યાં પડે છે. એક પછી એક મળ્યો જોમ ગીરે મુકાઈ ગયાં છે ને બીજાં મુકાતાં જાય છે; ને જાં અહીં મીટીંગો જરી ને હરાવે પસાર કરીને ધમપણાં મારી અલકમલકની જગત લઈ જોડે છે એ કંઈ કારુ ન કહેવાય. વહુ બિચારી એક તો બાપકો માણસ ને તેમાં દળુ નાની બાળ છે બિચારી. ઘરમાં બીજું કંઈ વગીલ નહીં, તું જોને કંઈ દાદ ન આપે, ત્યારે એ બિચારી એકલી, કેટલુંક વેળી શકે ! એ તને અને બાલજગ્યાંજોને રાજ રાજ ક્યાંથી લાવીને ખવાવે કહે જોડે ? જેઠે જેઠે ખાતાં રાજનાં લાંબાર પણ ખૂટી જાય, ખબર છે ને ? ”

“ માટે મારું કહ્યું આન કાલો ઘડને, અને હોનોહુહુ અને ચીન દેશની ચિંતા ન કરતાં હાલ દુરત વાડું પોતાનું જ સાંજળ તો ધણું બધું. જો સાંજળ હું તને એક સહેલો ને સીધો રસતો બતાવું. આ તારા ઘરનું મોટું ખુલ્લું ફળિયું છે તેમાં એક તરફ વાક કરી ચોડા રીઝણીના હોઠ દારખંધ વાંકો જા, ને વળી પાલક, જેથી ને તાંબાજની બાજુ, ટમાટા, મૂળા, લીંડા, પાણીલાજ, ડાંખો, ફણસી, વટાણા, એવું જોડું વાવી દે, એથી ઘર માટે રાજ ચાકમાજ બખરમાંથી નેચાડું નહોં લેવું પડે એટલું જ નહોં, પણ તમારી રાજની જરૂરિયાતથી વધુ ફાલ જીતરશે તે બખરમાં કે આડોસો પાડોસીયાં વેચવાથી એ વેચાની આવક થશે, અને બિચારી નાની વહુની બધાંવનાં ચેટ વારવાની ચિંતા કંઈક અંશે જોડાઈ થશે. વળી તારે એ ગાયો પણ છે. જોમને ઘાસચારો અને

ખાણુ કપાસીઆ વગેરે નિમમિત્ત ખવાવવાની ઠાગણ રાખે તો બેચાર શેર દુધ પણ ખનાવાસે તને મળી રહે વાડુ, ને વળી બીજી વાત. તમે આજકાલના ડોકરા બધા પધ્ધતના કે વજનરેના ધોકા હશે, પણ વહુ બિચારીનું શરીર લોહી, માંસનું ખનેલું છે. ત્યારે ત્યારે તું 'લેડી કામરેડ' ને સાથે લઈ ધરમાં આવળવ કરે ને તારી જ બાથની પાસે એ 'લેડી કામરેડ'ની પરાજીગત કરાવે એથી એના મનમાં કેટલું દુઃખ થતું હશે તેનો તને કાંઈ ખ્યાલ કાંઈ દિવસ આવ્યો છે ?”

રશ્મિ: “કાકા, તમે હમણાં કહ્યું તે બધું કામ તો ધરમાં જ એકે એક તમારી વહુ (એટલે રશ્મિદાસની સ્ત્રી)થી થઈ શકે એવું છે—તે ખનાવાસે કરી શકે એવું છે, એમાં મને વચ્ચે કાં સડાવો છે ?”

હાલમાં એકાદ વર્ષ થતાં રશ્મિદાસ કુદ જનતાને આજકાલે આમળ વધતો વધતો હવામાં હાથ વીંઝતો જાપાન સાથે મુઠીઆ ઉમામી ઝૂંઝતો હતો અને બાથળ કરતાં હાથ પગ પછાડી જાપાળા કાઢતો રહેતો હતો કે ‘જાપાન એક બુદ્ધવા ઈસ અથવા લોહીના તરસ્યા મહિં નેતું છે. આ યુદ્ધ તે જાપાન સામેતું જ યુદ્ધ માત્ર નથી. આ, છે લોક-યુદ્ધ.”

* * * *

રાતના બારને સુમારે મીટીંગ પૂરી કરી રશ્મિદાસ ઘેર આવ્યો. સાથે લેડી કામરેડ મીસ લીલી એચર (આચર) હતી. રશ્મિદાસે ધરનાં બારણાં પાસે આવી એના પુત્રને લોક મારી: ‘અરવિંદ, અરે એ અરવિંદીવા, બોલ બારણાં.’ અરવિંદ આવ્યો. એજાતાં એજાત આવીને બારણાં બોલ્યાં. રશ્મિદાસે એને હાથડા જ લીધો: “આ હજી તો સાંજ પડી, ન પડી એટલી વારમાં તું અધોરીની પેઠે ઘોરવા જ લાગ્યો ? હજીત થું છે તે કહે નેહ ? જા, બાને જાણે કહે નેહ ? ઝટપટ કે બે ખાલા ચાના મોહલી આવે. ને ને સાંજળ બીલું. આ મારો જાણે ને પછેડી લઈ જા. ને એને હમણાં જ સાધુ લગાડી ઘોષ નીચોવી ને એને સમડી પર જ ઝટપટ સૂકવી નાખવાતું રહે. ને જરા સુકાય એટલે સારી રીતે ધડી કરી એક લોહામાં ગરમ પાણી ઝરી એ કપમાં હાથ ફેરવી ‘ધબી’ કરી રાખવાતું રહી છે. આવડી કાલે સવારે નવ વાગે એક મીટીંગ છે, સમજ્યો !” કહેવાની જરૂર નથી કે જાણે ને પછેડી જાને ખાદ્યાનાં હતાં.

અરવિંદ તરત જ ધરમાંથી પાછો આવીને બોલ્યો: “બાપુજી, બા કહે છે કે કાપલા બધા બીજાંયેલા છે ને ચૂસે પેટનો નથી.”

“બાને કહે કે કાપલા પર મેડિમથિ ગરમ શાસ ફૂંક ને પછી સળગાવે.”

કહેવાની જરૂર નથી કે મહાએએ હમણાં ખાસ નિરીધણ કરીને નેતું હતો તો એજાત જાણતું હતું કે આજકાલ એજાત ડોકરા યમા પછી પતિ ડોકરા મારકત એને કહેવાને— ‘જા તારી બાને રહે...’ ને સ્ત્રી કહેવાને— ‘જા તારા બાપુજીને રહે...’ પછી વળી ધીમે ધીમે ‘તારા’ અને ‘તારી’ ચબ્દો અંતર્યાન થઈ જાય ને ‘બાને રહે...’ અથવા ‘બાપુજીને

કહે... એટલું જ રહે. એ પશુ નવયુગનું નહું વિધાન છે. પશુ જૂના યુગમાં આમ બોલાઈ જતું તો વિધિસર એવું પ્રાપ્તિ કરવું પાડું.

ચોવીવાર પછી અરવિંદ એ કપ ત્યા લઈને આવ્યો. સાથે એણે બાપુજીને એક ચિઠ્ઠી આપી. એ ચિઠ્ઠી હતી અરવિંદની યાજ્ઞાના હેઠ મારતરની. તેમાં લખ્યું હતું કે 'તમારો પુત્ર અશ્વેશ અને ગચ્છિતમાં બહુ કામો છે. ખાસ કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ તરફ ધ્યાન નહીં આપવામાં આવે તો નીચ ચોપડીમાંથી ચોથી ચોપડીમાં એ આ વરસે સડી રહે એવો સંભવ નથી.'

ચિઠ્ઠી વાંચી રશ્મિકાંત અરવિંદને સમજાવતો બોલ્યો: "તને ફેટલીયે વાર કહી કહી ને મારી છબંનાં દુઆ વળી ગયા. કે તું એક પોસ્ટ ડીલ્વેરી બિરસામાં લઈ ફાઈ લાવ્યેરીમાં જઈ 'ટાઇમ્સ'નું 'એડિટોરિયલ કોલમ' નિષ્પત્તિ વાંચતો જા. એમ કરતાં તને મોઝા દિવસમાં જ અશ્વેશ ભાષા ઉપર કાળુ આવી જશે. એફોરોરાયલમાં શું લાવ અને ભાષા હોય છે ? આહા ! અમારા વખતમાં આ બધી અમર 'અમર' નોટખડા વગેરે કશું ને હોતું ! મારી બાર વર્ષની છંમરે તો એ 'ગોવર્ધનરામભાઈના 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના આરે બાળ અને 'ગુજરાતી' પત્રની એટલી બધોમ અંતિહાસિક નવલકથાઓ તથા ઇન્ડોરામભાઈના 'વિદ્વાંત'ના ત્રણે ભાગો, વગેરે વાંચી નાંખ્યાં હતાં. તને ફેટલીયે વાર કહ્યું કે તું વિવેકાનંદનું ચિઠ્ઠીમાં કાપણ વાંચી જા. પશુ તે મારી એક વાત યાતી ? તને કહો નેહીં મીસ એલર, જ્યાં અજ્ઞાનના છાંટા વગરના છાંટાઓનું ગારે કરવું ને શું ? હજી તો ભગીને બિસા થાય છે ત્યાં તો ફાઈની વાત પશુ ચાનતા નથી ને જાણે કેમ બધાપના મુરખી હોય તેમ મરજી માફક વર્તવા લાગે છે. ને વળી ગચ્છિતમાં પશુ એવું અધરું શું છે કે નથી આવડતું ? પાટી ગચ્છિતમાં જમથી અટકી જરાય, આગળ ન ચલાય, ત્યાંથી 'એક્સ'ને રૂબ મારી એલજીઆના ચાલેમની મદદથી એને ગચ્છી લેવું, સંભળ્યો હવે ?"

અરવિંદે બિચારે ભાગીત મહેરે હકારમાં ડાકું ધુણાવ્યું કે તે સમજી ગયો છે.

* * * *

રાતના એક વાગે અણધાર્યાં મુકુંદરાય આવીને હાબર થયા. મુકુંદરાય રશ્મિકાંતના કક્કરા થાવ. નવસારીની કાપડની મીલમાં એ મહામુનીમ (હિં કલારક) હતા. મુકુંદરાયે મરમાં દાખલ થઈને એણે તો એમની પુત્રી વીણા ખાદીની પહેડી અને પહેરણને ઘોઈ સૂકવી મરી કરી એના પર લેટો ફરવી છૂલો કરતી હતી અને રશ્મિકાંત લેડી 'કામરેડ' સાથે બહારના ખંડમાં બેઠો બેઠો આવતો કાલની મોટીએનો કાર્પેસ લાતો હતો ! મુકુંદરાય રશ્મિકાંતને ઉદ્દેશીને બોલ્યા: "જુઓને શેક, આ વીણાને કારીરે આજકાલ મળ રહેતી નથી. તમે રબ આપો તો હું એને શોઝા દિવસ નવસારી લેડી જઈ. ત્યાંનાં હવાપાણી અને વાતાવરણની ફરજબંધીથી એનો કારીર અને મનને આરામ મળતો એનો તાજિયત પાછો સુધરી આવશે."

રશ્મિકાંત: "બહુ જ સાડું, લેડી જાઓને. એ તો બહુ જ પુચી થયા જેવી વાત છે. તમારી લીકરી છે, તમે એને ચાર દિવસ લેડી જઈ સુખ-લાડ દેખાડો એમાં વળી મને

પૂછવા જુલું' એ શું હોય, ને મારે વાંધા લેવા જુલું' પણ શું હોય? તમે એને ખુશો તો જાઓ."

*

*

*

વીણાને મથાને એક મદિનો વીતી ગયો. જતી વખતે તેણે પતિના હાથમાં ચોરૂં રૂપિયા આપ્યા હતા. એ રકમ હોટેલમાં જમે રાખી રક્ષિતકાંતનું એ વખત નાસ્તાપાણીનું ચાલ્યા કરતું હતું. પણ હવે હોટેલવાળાએ ચાંપતી ઉપરાણી કરવાની યજ્ઞકાંત કરી દીધી કે 'હવે મદિનો પૂર્ણ થયો શેઠ ખીલ રૂપિયા આગાધી આપો.' રક્ષિત કહેતો, 'જરા ને દિવસ સંજુર કરી જાઓને બાઈ. આ નવસારીથી રૂપિયા મંગાવ્યા છે (એટલે વીણા પાસેથી) ને આવે એટલે તમને તરત આપું.'

પોતાના કામકામમાં અગ્રાસ, અગ્રિયારસ, સર્કાંત, અતિપાત વગેરે દિંદુ તહેવારના દિવસોએ સવારના સમુદ્રકાંઠે સ્ત્રીઓનાં નદાવાનાં ઘાટ ઉપર કે બાણુલનાથના મંદિર પાસે જોવા રહેવાનું, દાઢમાં મન્ન, માંગાનો ઉપરથી પેસા નાંખી કાઢાય એવું લાજી કાર્ય પાટેલો અને મીઠાનગરના લગાવી તાણું મારી સીલખા કરેલો એવો અરધા રતલીમાં ઘીનો ખાલી રૂબો રાખી તેને બચ્ચાઓના રમવાના છુપરાની જેમ આમથી તેમ ફેરવી, અંરના દોઢાક પેસા અખાવતાં જરાય પાડતાં ચાલવાનું કે-મહેનો, મા, માડી, 'રેલીનમ્રાક ફેટ' માટે આમાં કંઈક આપો'. સ્ત્રીઓમાંથી હલે ટકા સમજતી નહીં હોય કે 'રેલીનમ્રાક ફેટ' એટલે શું?!

આ તરફ હોટેલવાળો અને ચાણો વગેરે ડોળા છુરકાવી ચાંપતી ઉપરાણી મોં કરે કે 'હવે પેસા નહીં આપો તો લોજન અને આ ખંમ કાઈ જવાનાં.'

મુશીક મામલો! આફતની આલમારી!! અપૂરામાં પૂરું મ્યુનિસિપલ ટેક્સ કોલેક્ટર આવીને ઠીક થયો કે કોલેક્ટર હવેલો સેનો ટેક્સ કરાવો નથી (પરતો). સાત દિવસમાં જીતી નહીં જાઓ તો 'વેરન્ટ' કાઢવામાં આવશે.

રક્ષિત વિચારવા લાગ્યો: આમ જાણત હે માં! હવે ત્યારે કરવું શું? વીણા હોત તો તે આનો કંઈક રસતો કાઢત. પણ હવે?—

એકાએક એનાં ફળદ્રુપ બેભનમાં એક નવો વિચાર ઝખઝો જાણ્યો. એના પિતાના મિત્ર અમરુખલાલ ઠાકા પોલીસ હન્ડરેક્ટર હતા. એમની પાસે જવાથી આ સમસ્યાનું કંઈય સમાધાન થઈ શકશે.

અમરુખ ઠાકા પાસે જઈને રક્ષિત બોલ્યો: "અમરુખ ઠાકા, મહામુશીકીમાં આવી પડ્યો છું. તમે મદદ નહીં કરો તો જીવરવાનો એક આશ નથી."

અમરુખ ઠાકા બોલ્યા: "શી મુશીકી છે બાઈ?"

રક્ષિત: "આ જીવોને કામ, આખી બજારમાં ફાંસે ફાંસે કરજ છે. રસ્તે નીકળતું મારે થઈ પાડ્યું છે. કોઈ ને કોઈ ચેલુદાર સામે આવી જ મટે ને ઉપરાણી કરી જ હોય. ઠીકને કે 'બાઈ સંજુર કર, થોડા દિવસ; જુર તને પેર બેઠાં આપી જઈશ' પણ મારા એટલા વાત માને જ નહીં. ને વળી અપૂરામાં પૂરું મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી અવાજ જાતીનું 'વેરન્ટ' નીકળ્યું છે. એનો ટેક્સ લેજો છે તે પાટેનું. તમે એક કામ કરો તો બહુ. બાકી પરી જરૂર આ તમે મારી મુશીકી મજબૂજ તરફ જરા ધ્યાન આપી 'ટીફ-સ એક્ટ' અથવા ખીલ

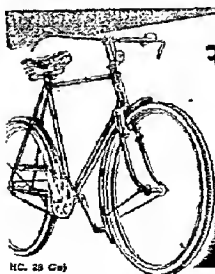
કાંઈ ઝારડીનાન્સ ધારાની રૂએ મને 'ચેરટ' કરી અટક્યાં ટાપો, એટલે પછી હું સરકાર સામે દાવો માંડી વ્યાજ સુદાં બધો નુકસાની વસૂલ કરી મારા ઘરનો ચડેતો ટેકસ પણ બરી આપું' ને લેજુદારને પણ એમનું લેણું ચૂકવી આપું.

વાત સાંભળી નવસુખ કાકાનાં બધાં જીવ્યાં ચકી ગયાં. તે બોલ્યા: "તું મૂરખ-છે, ગધેડા છે ગધેડા, ક્યાંકનો ! તારા નેપા અકકરમી, કરમ ભમરાળા છોકરાને જલમાં મોકલી હું મારી નોકરી સંભાળું' કેમ ? દાલવા માંકય, દાલવા...માળો-ઓ-ઓ-મને ખનાવવા આવ્યો છે, લે !"

રક્ષિતો વિચાર કર્યો દવે કાંઈ ઉપાય નથી. અહીં આ નગરના શહેરમાં ત્યાં મારી આટઆટલી દેડસેવાએને કાર્મ જરા મુશ્કેલી પણ સહનું નથી ત્યાં 'રહેવું' ના મારે ? એને શહેર ઉપર 'તીમ વેસગ્ય' આવી ગયો. તે મનમાં બજારો-માલ નવસારી બજે, ત્યાં વીજળા છે, તે આ આજતનો તોડ લારી શકશે. એ તેમં તો પણ મારું 'બાપીકું' ઘર એટલે વીજળાના સસરાતું ઘર તો 'ખડું' જ ને વળી ! એના પર જપ્તી આવે તો વીજળાની ને એના બાપની ઇજ્જત થું રહી પછી ? એ આખર-ઇજ્જતને ખાતર એના બાપ સાથે બાકાત પાતાળ લોકો ગમે તેમ કરીને વીજળા એની પાસેથી પૈસા રકાવી ચડેતો ટેકસ ચૂકવી આપશે. ને બાકીના પૈસા મને આપશે તેમથી હું મારું 'દેવું' ચૂકવી દઈશ. થયું ચા...ચા...લો... નવસારી *

ક

* બ'બાળો વપાયે થોડા ફરકાર સાથે.

H.C. 28 C/1

સ્કુલમાં વહેલા અને રમવામાં વહેલાં

રહેવાથી ઉઘમી, આસાન-કિત અને મહાન વપાય છે.

શાળામાં અથવા ડોલેજમાં જવામાં, રમવા જવામાં અથવા ચેર પાલ: ફરવામાં હિન્દ સાયકલ તમને વધારે ઝડપથી લાઇ લાવે છે.

HIND *India's Own*

બ ના વ ના રા મો : હિન્દ સાયકલ્સ લીમીટેડ.

મુંબઇ ઇલાકા મારે સાલ-એન્ડો :

નેશનલ રેડર્સ, ૩૬૫, કૅલિફોર્નિયા રોડ, મુંબઇ.

માનસને તીર

નાથાલાલ દવે

ચાલો રે માનસને તીર, મારા રાજહંસ !

ચાલો રે માનસને તીર.

સામા છો વાય રે સમીર, મારા રાજહંસ !

ચાલો રે માનસને તીર.

પિંજરમાં પ્રાણુ શે પૂરાય, મારા રાજહંસ !

પિંજરમાં પ્રાણુ શે પૂરાય ?

તારા કર્મમાં દિવસો શે જાય, મારા રાજહંસ !

કર્મમાં દિવસો શે જાય ?

છાંદો છડો ડોળાં નીર, મારા રાજહંસ !

ચાલો રે માનસને તીર.

તારો પાંખોને યાક કેમ લાગે, હો રાજહંસ !

પાંખોને યાક કેમ લાગે ?

ભ્યારે હૈયામાં લાખ લાખ જાગે હો શોણુલાં

હૈયામાં લાખ લાખ જાગે.

પ્રાણુ આકાશે જીઠવા બધીર, મારા રાજહંસ !

ચાલો રે માનસને તીર.

સામા છો વાય રે સમીર, મારા રાજહંસ !

ચાલો રે માનસને તીર.

卐

જે શ્રદ્ધા

જે શ્રદ્ધા હૃદયમાં ડોકરે સમયે અર્પે ઉદરે છે ખલ,
જે શ્રદ્ધા મધુરી હરે સરળતા બ્યારે બને નિશ્ચલ
જેનાં ભવ્ય ઉંઠાંબુને ગહનતા ઠારી કસોટી તર્જા
અગ્નિસ્થાન મંદી પસાર થઈને શું નીવડે કુન્દન,
જે શ્રદ્ધા ખલુ આત્મના વિભવને ચેતન્યનું છે ધન !

કેશુભાઈ

શંકરલેખા બિનીવાલા

અનુ૦ : બુદ્ધાબલ્લાર્થ મંદોદી

શંકરલેખા એ ..... દરબારનો પેદી દર પેદીથી ગવેશો. મોટા મહારાજને ગાવા બળવવાનો ભાર શોખ. શંકરલેખાના પિતા બાળાલેખાની એકાદી સ્ત્રીજ સાંભળ્યા સિવાય મહારાજને કોઈ જ ન આવે. બાળાલેખાને દુર્ગા રાગ ખૂબ તૈયાર દુર્ગા ગાતાં ગાતાં લેખાજી એવી રંગની રેલમણેલ કરી દે કે કોઈ વાત ન પૂછે. આજકાલની દુર્ગરી, કબ્રાલી વગેરે ગાયકો બિનીવાલા કુટુંબમાં વળ્યું હતો. કોઈ કદાચ કબ્રાલી ગાવા લાગે તો તે સંભળી સચેલ સ્નાન કરવાનું શંકરલેખાને ચન કાવ. તેમ ગામમાં ખીચડો પથ્થુ લેખાને ન પરવડે. કુપદની ગાયકો માટે તો બિનીવાલાઓની ખ્યાતિ જગજગ-કાશ્મીર ચર્ચિત હતી.

શંકરલેખા અકાંઠ સુસ્ત સ્માર્ત હતી. તેમનાં કુટુંબમાં આર પેદીથી અમિહોત અખંડ ચાલુ હતો. બિનીવાલાને ઘેર સાંજસવારનો હોમ કહી પડ્યો નથી. લેખાજી સવારે ૮-૮૧૧ વાગે ઊઠે. તેમના ઘરમાં આજમુખી ચાનો પ્રવેશ થયો નહોતો—અને સુપ્રસૂપા જેવાં મીનાઈ વાસણો પથ્થુ દેખાતાં નહોતાં. સ્નાન પછી હોમ, દેવપૂજા આદિ આટોપીને લેખાજી બારે માસ એક લોટા 'અસલી' દુધિયાં સાંકરી (ભાંગે) પીતા. પૂજનાં ખંડમાં ખાસ્સો પપ્પર તથા ઉપરવટણો પૂજપાના સામાન તરીકેજ રાખ્યો હતો. ભાંગે બનાવવાનું કામ ખાસ પોતાની પત્ની પાસે જ રહેતું. બીજા કાંઈએ—વહુબેટીએ—બનાવેલી ભાંગ લેખાને ન આવે.

કામ પોષા પછી લેખાજી પોતાના ચામીડોને ગાવાની તાલીમ આપતા. સિંધવમંડળ લેખાથી ખૂબ બીતું. તાલ સુકાયો તો કોઈ કોઈ વાર તો ફૂદ રમ્મને ગાલ પર તમાચો પડો જાય. મળોતો ખોરાક તો અલગત હમેચનો જ. જૂના જમાનાના અન્ય સજ્જનોની પેઠે લેખાજી અમીદીલ વાડગમયના નિરસીમ ભડત હતા. બાલ્યવસ્થાઓને તમા ચામીડોને હમેશાં આ વાડગમયની પ્રસાદી મળે જ, પરંતુ વહુબેટીને મુખમાં "રડો!" અથવા તો તેથી પણ "અસલી" સંબોધનો સંભળતાં પડતાં. પત્ની જુદ થયા છતાં વચ્ચે વચ્ચે તેનો પણ વારો આવી જતો. પોતરાંચો (પૌત્ર-પૌત્રીઓ) તો પૈયા પાસે જીમાં જ ન રહે ને ! એક પોત્રે આજકાલની ફેશન છે એમ માની ગુફાની ધારો જરા મોટી કરી અને તેજ ચોપડો ચોટલી ચઢાવ્યો કરી. લેખાએ તેને એવો તો ટીપ્પો કે ખીચારો નિંદામીસર વાદ કરે. એવકરૂં બોલાદ !

ખાસ્સા જ્યોર થાય ત્યારે લેખાજી ઊઠે. નૈવેદ્ય, વૈશ્વદેવ, વગેરે પતાવી ભોજન કરવા બેસે. પત્ની પંચો ટોળતાં ડાબી બાજુએ બેઠે. ભોજન પત્યા પછી પાનનું બોફું ચથગતાં ચથગતાં લેખાજી પોતાની પ્રેમપાંખને ઘેર બંધારની વામફૂંડી માટે જાય. હપરપથજમાં પડ્યા, જોશીકાં નજીકના મોરારાના મજથની વાસ સેતા સેતા લેખાજી ખાસ્સા ત્રણવાર કસાક આરામ કરે.

શુભાળ સુસલમાન ધર્મની ગમજની (ગાદિકા) હતી. તે અપ્રતિય સાર્વજનિક હતી. એમ કહેવાય છે કે ' મુસ્તાની ' પ્રમાણે ગુલામના હાથનું આધેણું પાનનું 'ખીડું' બદારથી જ વરતાઈ આવે ! તેનો કંઈ પણ અતિ મધુર, સરસ્વતી વીણાતી મંદુલ લહરી ન્વેદા હતો, ગુલામ પ્રગમ લેવાજની સાગીઈ હતી. પ્રથમ શિખા અને પછી પ્રેમપાત્ર એ નિયમ તો જગમગહર છે. પોતે બિનીવાદાતી રખાત છે એ વાતનું ગુલામને અત્યંત અભિમાન થતું. તે લેવા સાથે એકનિષ્ઠાથી વર્તી. લેવાજ પણ તેનું કહ્યું બહુ મધુર સાંભળતા જ. લેવાની પત્નીને કંઈ અમલતની વાત માર પકાવતી હોય તો તે ગુલામને વચમાં નાખે. લેવાનાં બાળકોને ગુલામને જ ઉછેર્યાં હતાં એમ કહીએ તો માલે. બાળકો ગુલામને 'મા' કહી સંબોધતાં. ઘેર તો કકક ચિસ્ત; અને આ બાબુ ગુલામને છોકરાંઓનો શોખ. ગુલામ બાળકોનાં બધા પ્રકારે લાકડોડ કરે. લેવાના મોટા દીકરાની દીકરી " બગડી " તો " મા "નો પાસે જ આઈ પહેર, રહેવાની જ. શુભાળ ક્યાંઈ આણું માટે બધ તોએ બગડી તો સાથે હોવાની જ. " તે " મારાં બધાં બાળકોને લાડ કરી કરીને બગાડ્યાં છે " એમ કહી લેવાની પત્ની ગુલામ સાથે પ્રજુલલલ કરે. શુભાળ તેટલા જ પ્રેમના ઉમળકાથી કહેતી કે " તે મારાં બાળકો છે. " પાર્વતીનાઈ (લેવાની પત્ની) આડોશી પાડોશી પાસે ક્યેશાં ગુલામનાં વખાણ કરતી.

' લેવાનો જાને પર પ્રેમ હતો. રખાત અમિહોમી બાહ્ય હોવાથી પ્રેમ બ્યક્ત કરવાનો તેમનો માર્ગ જુદો જ હતો. એક જણ તેની મુદિણી હતી, બાળકોની માતા હતી, દેવધર્મ અને કુળાચારના પાલન માટે આવરમક સદ્ધર્મચારણી હતી; ખીજ તેની પ્રિયકરણી હતી, પ્રેમકળાકુશળ રંગા હતી, માનવકળાની અધિષ્ઠાત્રી હતી. પહેલી " પ્રજાએ મુદ્દેશિનાઃ " એ 'રઘુવંશ'માંની ઉક્તિ પ્રમાણે પ્રત્યેત્પતિ માટે-પિતૃમયુ દેહવા માટે આવરમક હતી; ધર્મ-પરંપરા, કુલપરંપરા ચાલુ રાખવા માટે ચોખ્ખ હતી. તેમ જાણે પહેલીનાં કર્તવ્યોત્તરનું ઉત્કલ્પન ન થાય એટલા ખાતર જ, ખીજને સંતાન ન હતાં ચિરયોવના ઉર્જશીની પાછળ બાળબચ્ચાની લાંબી લટાંગ કોણે નેષ છે ? ગુલામ કેવળ નિર્મળ ક્ષાવિકાસ અને રતિ-નિલાસ માટેની લાડકો સદ્વચરી હતી.

લેવાનો ગુલામ પર નિરમીમ પ્રેમ હતો. છતાં પણ તેણે કહી તેના હાથનું પાણી સરખું પણ 'ખીડું' નધા. તેમને કળકીયો ખાલો જુદાં જ રાખતામાં આવતાં. માર સામં ચારે બેડીને બે કાજળા કરી લેવાજ ચોરી વાર વિનાદ વાતો કરીને પછી ઠોલતા ડોલતા ઘેર આવતાં. ઘેર આવી સ્નાન કરતા. સવારની જેઠે ફરીથી પાર્વતીનાઈ એક લોટો વાંચ આવતાં. તે દીમીને લેવાજ બદાર જવાનો તૈયારી કરતા.

પત્નીએ અસ્તિભાવથી ધોએણું ગુલામી કિનારનાળું ધોતિયું, ચરીરે આરામદી પહે-રણ, તેના ઉપર સુંવાળાં મલમલનું જૂની દગડું કાલર વિનાનું બોરિવાળું પહેરણ, મળામાં જુદની મળા, કાનમાં દિનાનો ફાળો, મુખમાં ત્રોદાદગુણીતબ્લ અને કાનમાં સુંવાળા ઉપરણાની પહેડી, આવા કાકમાઘી લેવાજ શ્રી માઈડેવનાં કથને વતા.

આ રખાત રવધબૂ હતું, જાણ્યુ રતું. દેવાલપના પાછલા બાગમાં એક મુંદર જાળીઓ હતો, અને તેમાં એક મુંદર રવચ્ચ વાવ હતી. વાવ પાસે એક પ્રથરનો જોટલો હતો તે

પર લેવાજી અને તેનું મિત્રમંદળ સંખ્યાકાળનો કમચ ગણતા. મંદળી, ઉસકક પગના ઝાઝકુ ફરતી પછેડી વીંટાળી, તમાકુના ફાકા અડધી ઝાળકુડાળું ચર્પને બેસે. "અરે બાઈ જમાનો જ એવો આખો છે," "અમારા વાલીદ," "અમારા ઉરતાદ," વગેરે અપહો વાર્તાલાપમાં આવતા. સખારામ લેખા પખવાજી જૂના જમાનાનો. હથેળીમાં પતાસા બાંધીને પખવાજીના બોલ કાઢનારો, જખનો, રેહલી સુધી નામ કાઢી આવેલો છુટો ઘાટી હતો. સખર વચ્ચે લાલજાક સીંદુર, અને નીચે સાંધા સાંધા થોભા. દસતું તો તેનું ખડખડાટ ટપેલારે! પખવાજીની સાથે એક વખત ખ્યા, ખ્યા, ખ્યા, ચડ્યાત ધર્ષ કે આજુબાજુનો બધો ભાગ ચાજી જઈ. સખારામ લેખાનું કામ ભાગ માળવાનું હતું. "અરે બાઈ, હું મંચુ જ ખીને આપ્યો." એમ કહેતા શકરલેખા એકજે કોરા ભાગ શ્રી માક"ડેયની પ્રસાદી તરીકે પી જતા. મંદળનો સંખ્યાકાળ તો વાવ પર જ જતો. ઘેર આવી લેવાજી અગ્નિને હવન દેતા આજકાલ અરચાનુસાર લેવાજી એકજીકત જ રહેતા. પાવંતીબાઈ તેમને ખાસો વતીને મસાલાવાળું કંદેલ દૂધ લાવી આપતા. પતિરાજ દૂધ પીતા હોય ત્યારે પતિથી દિવસજરના વાજવા નેચ કહેતા. લેખા, હું હું કરતા અવજીકાવ કરતા. સંસાર-અવહારની વાતો, લેવુંદેવું વગેરે બધાંને ઉકેલ આ સમયે થતા.

શરે લેખા ચોતે એકલા જ ચાતા ચાતા બેસતા. આ સમયે તેમને ગાનશાબમાંની અધરી હસરતો કરવામાં લહેર આવતી. ખાજની કઠિન તાનો લેવામાં તો બહાનુંદ થતો. ફાટકીમાં આવવાની ફાઈને પરવાનગી ન હતી. લેવાનો બકનો તેમનું ખડું છબરનું ચાણું સંજીવવાનું મેળવવા માટે ફાટકી બહાર આવીને ખજર ન પડે એમ ઊભા રહીને સાંભળતા. રાત્રિ રેહલી ચર્પ તેનો તેમને ખ્યાલ જ ન હોય. કદી ખાર, કદી એક એક જખમે વાગ્યા સુધી આ બહાનુંદ ચાલે ચાકે ત્યારે તંજરો ખાજુએ મૂકી લેવાજી નિરાધીન થતા.

આ કળગળ હમેશની કાપકમ આજકાલ લેવાજી મહેફિસમાં જવાનું બને ત્યાં સુધી ટાળતા... હરખારમાં કોઈ ખાસ પ્રસંગે સુખરા માટે જતા ત્યારે એકાદી ઓજ માડી પાસે ચાતા તેહતું જ ગુલાબનું કપર્ધ ચાણું હોય અને તેજી ખૂણ જ આગદ કયો હોય તો વળી એકકમાં દાખર રહેતા, પરંતુ તે મન ખૂબને ગાતી નથી એવું લાગે તો જર મહેફિસમાં "લવંડી" "કમખત" "છેલ્લ કી પટ્ટો" એવી આ પ્રકારના લોકાના વર્ગમાં પ્રચલિત એવી ગાજો દેવામાં બાકી ન રાખતા.

હવે લેખાને ઉમર ઘણ છે. હમણાં હમણાંમાં જતી નથી જતની ચાપકીએ નીકળી છે. અવજી કિલ્લેકર નામના એક માજુસે તો ચામનવાળી નાટકો જ કાઢ્યાં છે. લેખાને ચાકુંતલ નાટક જોવાનો તથા "આલ્યા" નામના નટનું ચાણું સંજીવવાનો પુષ્કળ લોકોએ આગદ કયો; પરંતુ લેખા નાટકમાં ગયા જ નહિ. "અમારા તે શું લાવણીએ સંજીવવાના આ દિવસો છે!" એમ તે કહેતા. આ કટાક્ષ અલખત સૌજદ નાટક ઉપર હતું.

ખીખાં કટલાક વર્ષો પીતા. ખાડીકર નામના એક ખીખ માજુસે 'આનાપમાન' નામનું નાટક લખી લાવણીઓની પ્રજાલિકા ઘેડી; રંજસુખિ ઉપર ગવેવાની પદ્ધતિની ચાખડી આણી. નાનાલેખા (શકરલેખાનો પુત્ર) એ નાટક નેઈ આપ્યો. પણ ડોસાજી

આ નાટકમાં પણ ગયા નહિ. લોકોએ પૂછ્યું, “લેવાજી ! કિલોસ્કરનાં નાટકો તો લાવણી-વાળાં છે હીને તોયે નહિ, આમાં શી ફરકત હતી?” સંસ્કૃતીવાર દુઃખિત થઈને કહે: “અરે ચાંદનાઓ ! એ લાવણી કદાચ ચાલે પણ આ ખીચડી તો નહિ જ. ખરેખરી ગાયકી શું પાંચદશ મિનિટ તમારી પેડીના સુર પર ગાવાથી સમજાવાની હતી ! ખુ” માણે તો મહેફિલનું. તે શું રંગમુખિ ઉપર મળવાનું હતું ! કેવળ ગાણુની કિંમત એકી થાય છે, અસ્તુ, અમારો જમાનો ગયો. ચાલવા છો તમારાં નાટકો.”

કોટેલેમાના સાથીઓ એક પછી એક ખરવા માંડ્યા. પત્ની મરી ગઈ. ગુલાબ પણ વંસોવાસ કરી વચ્ચે પુત્ર પણ મરી ગયો. એક ધોળોનો પતિ પણ મુજરી ગયો. સખાપત્ર પળનાજી, સાંઠ વરે સુધી મહેફિલો અને મેકેડોમાં જંગલે લેવાને સામ દીધો હતો તે પણ વચ્ચે જ સાય છોડી ગયો. દૈવજ્ઞાન સરોવિયો પણ ગયો. બાળકૃષ્ણ છુત્તો પણ મરા નાના લેવા, તેનો પુત્ર. તેના પણ સંસ્કૃતીવાર એકા દાંત મરી ગયા અને દમતો બાપિ લાગુ થયો.

દમણી દમણીમાં લેવાજીએ બહાર જવાનું છોડી દીધું છે. પુત્રવધૂ એ વખત સંમતી આપે છે તે પોતે છે અને તંબોરા લઈ કોટડીમાં બેસી રહે છે. લેવાએ હવે જાણાર્ પછી લખ્યું છે. “છ નાનાલેવા તે કરશે” એમ માની આશાવાન છે છે. પાર્વતીનાઈ, ગુલાબ, ઉકાચંચો, દેવ-જી શ્રી લેવાના પ્રેમનાં, ધર્મનાં, કર્તવ્યના ધાગા એક પછી એક તૂટી ગયા. હવે તો માત્ર એકલી માનકવાની આરાધનામાં લેવાજી જીવનની દીર્ઘકાલીન સંખ્યા વીતાવી રહ્યા છે.

પોતે એક દિવસ મરનાર છે અને તે દિવસ પણ લગભગ પાસે આવી લાગ્યો છે આ હમીકત માત્ર લેવાનાં ખાનખા-મનમાં નથી. પરંતુ, પુનર્જન્મ, પાપપુણ્ય વગેરે પ્રકારે પર ચિંતન કરવાની તેમને રીત નથી. ગુલાબ ગુજરી જતાં અપાર શોક થયો ત્યારે તેણે તંબોરા લઈ આખી રાત ગાવામાં કાઢી અને વિરમરજીને લીધે આખી રાત એકની એક ચીજ ગવાઈ જતી હતી. દમણી દમણીમાં તેમનું ગાન સંમિતવાની મનાઈ નથી. લેવાનાં મુખે સ્વપ્નજવા લોકો દૂર દૂરથી આવે છે લેવાજી પણ ગાવાથી કંટાળતા નથી. પહેલાંના જેવી તાનો હવે કંઈમાંથી નીકળતી નથી પરંતુ તપશ્વર્ગ તો ચાલુ જ છે. અન્ય સદસ્યોએ ખેંચ પરંતુ આ સદસ્યોનું પ્રિયારાધન હજુ ચાલુ જ છે. લેવાનાં આયુષ્યનો બાળી રહેશે કાળાવશેષ એ એક સુંદર, સ્વચ્છ, મંબીર દૂર્ગ ગાજ જ છે ! *

વસંત ખીલી !

કેમરાંકર હ. ભટ્ટ

રસમય ઝલુ ધન, વસંત ખીલી,
સુદિ હાસે મધુરપ ખીલી;

—રસમય ઝલુ

શુક વૃક્ષ કુમ્ભિત ફરી થાતાં, કોકિલ આગ્રધટામાં
પંચમ સ્વર વીણના છેડે, પુલકે પૃથ્વી છટામાં !

—રસમય ઝલુ

ગૂંજત અલિગળુ મહાર તેની ધનુની પણુછ બનાવી
લાથે પુષ્પ રસાળાં ઠાંસી, નીકળી અનંગસનારી !

—રસમય ઝલુ

સચરાચર અંતરમાં વાગે મધુપખંસરો મીઠો,
હેયે મારે સૂતી જાગે જંખા કેક અદીકી !

—રસમય ઝલુ

ચિરઅંખિત પંથી આવો હું પાંપણિયે પહરજ લૂકું,
હર્ષોલ્લાસે ઘેલી ઘેલી એ મનની વાતો પૂકું !

—રસમય ઝલુ

નાર્વે

લાખમાં એક

નાર્વે જતી દેનમાં, જેના પરિચયથી જીવનને ધન્ય માનીએ એવી એક અમૂલ્ય જોળખાણ યદી દેનની 'ઝારીડાર'માં જોવા જોવા ડોક્ટર કોર્ષ દિંદી ગીત મજાગણતા હતા ત્યાં પાસે ઉમેશા એક આધિક મુદ્દસ આબ્બા ને હસીને "હિંદુસ્તાની સંગીત અમને તો સંભળાવો" કહી વાત શરૂ કરી. એ ઝોસ્લોની યુનિવર્સિટીના પ્રેફેસર ડૉ. જેકબ પાર્નસ્ટાક હતા. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા લેતા શીનમેન્ડ જઈ પાછા ફરતા હતા. રેન્ડી નેનિયન લોકોની સરજતામાં અનકાપણું કે જોડા સિદ્ધાંતારતો આલાસ ન દેખાય. અને તેમાંથી ડૉ. પાર્નસ્ટાકની સહાયતાને, સૌજન્યનો પાર નહોતો. ઝોસ્લો પહોંચતાં પહોંચતાં અમને એ સર્વનો ખ્યાલ આવ્યો. લાખમાં એક મળે એવા ચારિત્ર્યવાન આ સગવળ હતા.

આસતી દેને વાપરેલ રેન્ડિંગ દ્વારા પ્રેફેસર પૂજાની ભેટું કે ઝોસ્લોમાં વરસાદ છે કે નહિ. અમે એ જ દિવસ ત્યાં રહેવાનાં હતાં અને કહા ખિચારો પ્રેફેસરને શીકર પછી કે જો વરસાદ હશે તો અમારો ફેરા અડળ જશે. વરસાદ નથી નંછી અમારા કરતાં એ તેમને વધારે આનંદ થયો.

ઝોસ્લોમાં કોર્ષ મોટી પરિપર કરાવાની હતી એટલે બધો હોટેલો ભરચક હતી તેની પ્રેફેસરને ખબર હતી. એટલે જોવાં રહેયને જીનમાં કે અમારા ઉતારાની તબવીબમાં એ પકવા. ઝોસ્લોમાં રહેયન હાર જ હોટેલની તપાસ માટે બહુ સારી સગવડ છે. પ્લેટફોર્મ પર વચ્ચે જ એક આફ્રિકા રાખી છે. ત્યાં એટલી ટેલીફોન ઝોપરટરને પોતાને કેટલી કીમતના અને કેટલા ઝોસ્લો ભોજન છે તે કહે એટલે તે જાણેલી વાડીમાં જોઈ શોચ હોટેલમાં ફેન કરી પછી લુએ કે જગા છે કે નહિ. અને પછી સરનામું લખી આપે ત્યાં ટેકસીવાળો લઈ લય. અમને આ સંજોગી કંઈ ખબર હતી નહિ. પણ ડૉ. પાર્નસ્ટાક ને દેનમાંથી જીતરતાં લેત જ બી.આઈ. રરતો કરી એ આફ્રિકા પહોંચી મવા. ધણી જગાએ નિબંધન પ્રયત્ન કર્યા પણ આખરે હોટેલ બેલનેડીયર નામની નાની હોટેલમાં જગા ને એમ ખબર પડી. જાગે પોતાને વાંક હોય તેમ હોટેલમાં પડવાની કાવિ અગવડ માટે પ્રેફેસર પોતાના ફેસ તરફથી માછી માછી લીધી.

એમનાં પાત્રી એમને તોવા આબ્બાં હતાં. પ્રેફેસર અમારી જોળખાણ કરાવી એટલે રોડીને પ્લેટફોર્મ પરના ફૂલપાળા પાસેથી મોટા સરસ મુચ્છેા લઈ આવી મારા હાથમાં મૂક્યો. એમને અંગ્રેજ આવવાનું નહોતું એટલે પ્રેફેસરે ફુલાપિવાનું કામ હતું. અમને હોટેલ તરફ વળાવી એ કહ્યાં દંપતી ઘેર ગયા.

જીને દિવસે જ્યારે એ જન્મે આવ્યાં ને જમને જૂસ વખતનું વાઈકોંગ લોકોનું વઢાણ જોવા સમ્રૂ અ્યાં એ જોવા માટે સ્ટીમરમાં જવાનું હતું. સ્ટીમર આસગ પહોંચ્યાં પછી ડોક્ટરને કાઢી આવ્યું કે જીને દિવસે જમારે મુસાફરી કરવાના પાસ સામનો રેલવે ઓફિસમાં જવાની ખાસ જરૂર હતી. તે દિવસે સનિવાર હતો એટલે જ્યારે ઓફિસો ખમ સમ્રૂ જમ અને જીને દિવસે તો સનિવાર એટલે કશું ખતે જ નહિ. એટલે એમણે કહ્યું કે "તમે અધાં જાઓ, હું રેલવે ઓફિસમાં જાઉં છું." પણ ડૉ. ધાર્નરેટાઃ કહે કે "તમે ન જાવો તો હું પણ ન જાઉં" જમે જધાંએ કહ્યું કહ્યું કે અમે બીજાં તાર સાથે આવવા તૈયાર છીએ પછી સ્ટી ઢરકત છે. પણ એ તો દડ જ રહ્યા અને કહે કે ડૉ. મહેતાને જો રેલવે ઓફિસમાં જતું પડે તેમ જ હોય તો હું એમની સાથે જ જઈશ. બીજાં જધાંને મારી પત્ની જતાવી આવશે. સ્ટીમર આસગ થતી રકકક અગવવા પણ જોઈ રહ્યા ને સ્ટીમરના દેખતે જોતી પતાવટ માટે સ્ટીમરને પાંચસાત મિનિટ ઘેલાવી પણ ખરી. ડૉ. ધાર્નરેટાઃ કહ્યું કે રેલવે ઓફિસમાં મારે જોણખાણ છે ને આપણા જતાં સધી હું ખાસ ઉશ્કારી રખાઈશ." આવા પ્રેમકર્મ્યા આમદને પાછા કેમ ટેલાય ? એટલે એવો ડોક્ટર પણ સાથે આવ્યા. સામે કિનારે જીતયાં પછી તરત જ લલા પ્રેફિસરે કાઠિયા પરમાં જઈ ફોન કરી રેલવે ઓફિસ ઉશ્કારી રાખવા જાહેરાત કર્યો.

એક ખાસ જાણેલા મકાનમાં "વાઈકોંગ રિપ" જોયું. ઉત્તર મુરોપમાં નરમી સરીમાં ચાલિયા તરીકે મશહૂર થયેલા વાઈકોંગ લોકોનું આ વઢાણ છે. સમુદ્ર કિનારેથી રેલીનાં હુંગર નીચેથી દઢાણ અથેલું એ જડી આવ્યું હતું. એમાંથી મળી આવેલી ચીજો ઓસ્લોનાં એક મ્યુઝિયમમાં રાખી છે. લગભગ દબાર વર્ષ સુધી દટાણ રવાયી છેક લાંબી તૂટી ઢાલતયાં વઢાણ આવી રહ્યું છે.

પ્રેફિસર અને ડોક્ટર જલદી વઢાણ જોઈ રેલવે ઓફિસમાં ગયા. અમે ખાકીનાં ત્યાં નિરાંતે બેઠાં. મિસિસ ધાર્નરેટાઃ ખૂબ દસમુખાં અને આનંદી હતાં. એ જાતે જગૈન હોઈ એમને માત્ર રવમાખા જ આવડતી. પણ જે બેચાર અમ્રેશ સબ્બો આવડે તેથી વારત કરવા પ્રયત્ન કરે ને ખાકીનું છંદારતથી સમજાવે. જમે પણ એ જ મુશ્કળ ને બેચાર જગૈન સબ્બો આવડે તેનાથી જવાબ દઈએ. એટલે ખૂબ રમુજ આવે.

વઢાણ જોવા પછી પાછાં કયાં મળતું તે સંજોષમાં ડૉ. ધાર્નરેટાઃ પાનીને કહી ગયેલા. અમને ત્યાં મિસિસ ધાર્નરેટાઃ સમ્રૂ અ્યાં. એક નાના મકાનની બહાર જગૈગામ આવેલું રેલોયં હતું. થોડીવારમાં ડોક્ટર અને પ્રેફિસર આવી પહોંચ્યા. ડોક્ટરે કહ્યું: "આ પ્રેફિસરે તો જટલી મદદ કરી છે એટલી સજો ઘાઈ પણ ન કરે. ઓફિસે ઓફિસે મારી સાથે રખકીને કામ જલદી કરાવી આપ્યું. અને જેવા કાલા છે તેવી જ એમની ઓફિસોમાં પ્રતિષ્ઠા છે. એમના નામના પ્રજાવથી જ આને ઓફિસ ખાસ વંધારે વખત ઉપાડી રાખી હતી એમ ત્યાંના માણસોએ કહ્યું." સોજગ્યની મૂર્તિસમા પ્રેફિસરે વાત દાળી દઈ કહ્યું: "દેવે તમારા દેશ ને કુટુંબ વિશે કશું પાતો કરો."

આ પીતા પીતા અમે નિરાંતે ખૂબ વાતો કરી. ધાર્નરેટાઃ કંપનીનો એકોએ એક પુત્ર રાન્ડહાઈમમાં એન્જિનિયરિંગ શીખતો હતો તેને વિશે તેમણે મણુએ વાતો કરી.

પાસેથી પણ અમારાં જાળકાં વિષે વાતો કરાવો. યાદગીરી ખાતર સંસ્કૃત ભાષામાં કંઈ લખી આપવાનું હતું. મેં માધકવિની પ્રખ્યાત પંક્તિએ “શુણે શુણે યન્નવતાસુવૈતિ ત્વેત ક્ષન્નુ ટ્વળીયતમ્યાઃ” લખી આપી અને નીચે અંગ્રેજીમાં અર્થ લખી આપ્યો. પ્રેદિસરે તરત પોતાની નોવેંશનન લખવામાં એનું બાજતર લખી લીધું. રમણીયતાના હયોહસ કહેલા પાત્ર સમા આ દેશમાં પ્રત્યેક ક્ષણે કંઈ નવીન સૌંદર્ય જ દિષ્ટિએ પાડતું. પ્રતિક્ષણ સુચનતાનો કાષ્ઠાકાર કરાવતું પ્રેદિસરતું હલ્ય પણ નોવેંની રમણીયતાના પ્રતીકરૂપ હતું. સંજો અને જૂઠાં પદ્યોં પણ અંદરના ભાગમાં ફરી ઝોરનો પાછાં આવીએ ત્યારે પહેલેથી ખબર આપી જરૂર મળવાનું વચન આ કંપતીએ અમારી પાસેથી લીધું.

નોવેંની રાજધાનીનું નામ પહેલાં દોસ્તીયાનીયસ હતું. પણ દેહલાંક વર્ગેથી બહીને એનું ઉક પ્રાચીન નામ ‘ઝોરસેર’ પાછું રખવામાં આવ્યું છે. સહેર ઝોરસા ક્યોઈ નામના સમુદ્રના ફાંદાને કિનારે છે. કુદાપનાં બધાં સહેરી જેવું મોટું અને સ્વચ્છ છે.

તા. ૧૧મી જુને ઝોરસો ડોડો વોસ (Voss)× જ્યા નીકળ્યાં. કાશ્મીર અને સિન્દ-કર્ણાટની સૌંદર્યને પણ જુલાવે એવું સ્પષ્ટિસૌંદર્ય ચારે તરફ પથરાઈ રહ્યું હતું. દૂર પાશન (વિવાર)નાં ઘસો અને એથી થે દૂર ક્ષિતિજમાં કિશાબજાલિત નિરિમાળા. નાના સાદા દેશમાં નાનાં સુંદર પુષ્પનેલથી ઢંકાયેલાં રોસનો આવતાં. રસ્તામાં કાંઈ કાંઈ ટેકાએ તો કેવળ બરફથી ઢંકાયેલો પ્રદેશ દેનની બે બાજુએ આવતો.

અમારી દેનમાં એક સાળાસેક કન્યાઓની ટોળી હતી. સાળાની શિક્ષિકા સાથે એ સોશી સુસાદરીએ નીકળ્યાં હતાં. ફારીડોર દેનની સમઘડને લીધે એક ઉડેલી બીજે ઉડે ચાલતી દેને જઈ ચડાતું. એટલે જામે કન્યાઓના કબજામાં જઈ પાતો. કરવા મોડાં. નોવેંનાં બધાં હિચ્ચ કેળવણી લીધેલાં બાજુસો માફક શિક્ષિકા અંગ્રેજ સારી રીતે બોલી શકતી. કન્યાઓને હજી યરૂખાત હતી. દર વરસે થોડો થોડો વિદ્યાર્થિનીઓને રાજ્યની મહાથી સુસાદરીએ લઈ જવામાં આવે છે. વાત કરતાં શિક્ષિકાએ કહ્યું: “અમે તો કિન્ડ-સ્તાનનાં બે જ નામ જાણ્યાં છે—માંધો અને ટાંગોર.” અહીં ઉત્તરધ્રુવના પ્રદેશના ખૂણામાં પણ કિન્ડની આ બે સજકતી ભક્તિઓનો પ્રગાસ પહોંચ્યો હતો, એ જાણી ક્યાં કિન્ડને મર્ડ ન થાય ? અમે કહ્યું: “અમે પણ બે જ રહે-કીનેવિવનેનાં નામ જાણ્યાં છે—પ્રજ્ઞન અને નોએલ.”

એક રોસને આસપાસ પુગળ જરફથી જવાયેલા એતરનાં એતર હતાં. કન્યાઓ ત્યાં જીતરી જરફના ગોળા જતાવી દેંકવા મંડી. રોસન પર જોઈ રહી પોતાના કેમેરાથી અમારી છબીઓ લીધી અને અમે પણ તેમની લીધી. ઘણી કન્યાઓએ અમારાં જોરોમલક પણ લીધા. આમે રસતે ગાથનો માતી, ગમ્મત કરતી કન્યાઓ સાથે વખત કર્યા પસાર થઈ ગયાં તે અજાણું નહિ. આખરે સંજો ફાસતું રોસન આવ્યું એટલે અમે જીતરી પાછાં અને એ ટોળી આમળ બર્જન તરફ ગઈ.

× કુદાતિ મોડિફ લાપાઓમાં વો અસાનો ઉચ્ચાર ‘ફ’ થાય છે.

ફેસમાં રહેવાન સામે જ હોટેલ ફાઈર્ફાઈરમાં સુકામ થયો. તેવો જંગલપ્રધાન દેશ છે એટલે પ્રમાણનો લાકડાની ઘોટ નથી. નાનાં ગામડાંમાં જ્યાં જ ઘર લાકડાંનાં બાંધેલાં હોય છે. આ હોટેલ પણ આખી લાકડાંની જ બાંધેલી હતી. આ કારણથી દરેક થયનખંડમાં આગ લાગે તો નાસી જવા દોરકાંની નીચરણો મૂકેલી હતી. દરેક હોટેલમાં તે મુજબ હોય છે. તે કેવી રીતે લાપરવાં તેની છાપેલી વિગતો પણ દરેક ઓરડામાં હોય છે. એમાં દરેક મુલ્યકરને પહેલે દિવસે એ સાધન તપાસી કેમ લાપરવાં તે સમજી લેવા વિનંતિ કરી હોય છે. જંગલની વચમાં આવેલી હોટેલોમાં પણ વીજળી, નળ, ખટ્તર એ સગવડો તો હોય જ.

અમારી હોટેલની પાછળ જ ફેસનું વિદ્યાળ, મનોહર સરોવર આવેલું હતું. એની ત્રણ તરફ વનરાજીથી શોભતા પહાડ આવી રહ્યા છે. હોટેલથી થોડે દૂર છેક નાનું ગામ છે. અતિથય યાત્ર અને આહવાદક જગ્યા છે. હોટેલનો બરોચો છેક સરોવરના કિનારાને અડકે છે. કિનારે નાની-હોડીઓ બાંધેલી હતી. એક છેક નાની હોડીમાં બેસી અને એ સરોવરની સફર નીકળ્યાં. થોડો વખત તો ખૂબ લહેર આવી. પણ પછી એકાદમ પવનનું ભેર વધી ગયું, અને સાથે પાછોતો વેગ પણ વધી ગયો. પાછી હોડી ફરવાનો ધજાએ પ્રયત્ન કરવા છતાં હોડી તો આગળ જ અપાયજીવ ધસવાય કરે ! હોડી અતિથય નાની એટલે પવન અને પાછીના વેગને જ વચ મઈ મચેલી. હમણાં જીધી વળી જરી એમ લાગે. મને ચલાવતાં આવડે નહિ. એટલે ડોક્ટરને એકલાને જ હાલેલાં મારી સમતોલપણ જાળવી રાખવાનું હતું. અમને તો મધું કે આજે અમારે બન્નેને જળસમાધિ લેવી પડશે. પણ આખરે અયામ પ્રયત્ને પ્રકૃતિ પર વિજ્ય મેળવ્યો. હોડી કિનારા તરફ ધીમે ધીમે મઈ. ત્યાંથી નીકળેલાં ત્યાં મધી તો ન પહોંચ્યાં પણ જે પાસેમાં પાસે કિનારો આવ્યો ત્યાં જિતની પડો હોડી ધસી, અને તેટલી અચ્છલી જગ્યા પાસે લઈ હોડી બાંધી દીધી.

*

ઉત્તર મુવના પ્રદેશનો કિનારો એટલે અંધકારનું તો નામ નહિ. ડોક્ટર ફરી પાછા સાંજે થોડેથી ફરવા નીકળ્યા ત્યારે સાગના આરે વિદ્યાયો જાળ્યા. તેમને બપોરની અમારી સફરની વાત કરી. ડોક્ટરએએ કહ્યું કે અમે તંમને સામેના કિનારા સુધી ફરવી લાવીએ. પવને ધીમે પડી ગયો હતો અને ચલાવનારા ચાર બંધા એટલે આચાનીથી સફર થઈ ગઈ.

અમારે વિચાર ફેસથી યુવાંગન નામને મામે જઈ ત્યાં બેએક દિવસ રહેવાનો હતો. પણ હોટેલની મેનેજર બાઈએ કહ્યું કે યુવાંગનમાં તો કાંઈ નથી. તેવુંનું અહું સૌંદર્ય નેતુ સાંચ તો રહાલદાઈમ જાણો. એટલે અમે ફેસમાં એકમે દિવસ રહી ત્યાં જવા વહેલી સવારે નીકળ્યા.

સંજેદમાં જેનું અદ્ધુત વર્ણન છે એવી ઉત્તર મુવના પ્રદેશની ઉપા સાંવચેયમથી કુમારિકા સમી હસી રહી હતી. ચારે તરફ જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય—વિશ્વતા, કઈંચતા તો શોધી જડે નહિ, જાંચાં લેવાં કેવનાર વ્યોથી શોધી રહેલાં દિમાન્ઝાદિત મિરિશુઓ ને તેના પરથી વંદો જતાં ઝરણા આવાં અપૂર્વ સૌંદર્યનું પાન કરતાં અને

સાક્ષાત્ અગિયારેક વાગે સ્ટાલકદાઈમ પહેર્યા. લાકડાની બાંધેલી પથ્થુ ખૂબ મોટી ત્રણચાર મજલાની સ્ટાલકદાઈમ હોટેલમાં ગયાં.

હોટેલની એક બાજુએ રમણીય સ્ટાલકદાઈમ વેલી (ખીણ) આવેલી હતી. જે તરફ જઈએ પદાર્થ ને વચમાં નાની નદી વહી જાય. દૂર એક મોટા ઘોષ ખૂબ ઉંચાઈએથી પડતો હતો તે દેખાતો નહિ પણ તેનો ઘેરા નાદ હોટેલમાંથી સંભળાતા કરતો. અમારા ઓરડાની બહાર એક લાંબો અડ્ડો હતો. ત્યાં જેસી સ્ટાલકદાઈમ વેલીની સુંદરતા નીરખતાં અમિ કે મન ધરાતો જ નહિ.

હોટેલના અગિયારમાં એક નાનું લાકડાનું ઘર હતું. નોર્વેનાં ગામડાંનાં ઘર કેવાં હોય તેના નમૂના તરીકે એ ત્યાં રાખ્યું છે. અંદર રાચરચીકું ગામડાંનાં ઘર જેવું જ રાખ્યું છે. સામન મોટે ભાગે લાકડાનો હતો. માખણ કાઢવાનું સાધન, જમવાનાં વાસણ, પાણીના કંઠારા એ બધું લાકડાનું જ. ગામડાંનાં ઘરમાં આવરણકે એવાં રેટિસે, સાળ, જેલીનાં અને માછલાં પકડવાનાં સાધન વગેરે પણ મૂક્યાં હતાં. નોર્વે અતિશય ઠંડો સુલક હોઈ જેતી બહુ થોડી છે. પ્રાણ સુખ્યત્વે ગાજલાં અને બકરીનાં દૂધ ઉપર જ જીવે છે.

સર્વાંગ સુંદર સ્ટાલકદાઈમમાં એક દિવસ ગાળી ખીજો દિવસે સ્વાદ મોટરમાં નીકળ્યાં. આજે પણ એ ફરવતો રેવતો હવાનાં ફ્લૉન થયાં, એક ઢેકાણે વરસાની રીક પાસે એક સુંદર ઘોષ પડતો હતો તે જોવા માટે જીતયાં. પણ ત્યાં અચાનક એક ખીજા અદ્ભુત કુદરતી લીસા જોઈ. ઘોષ આશમાં પરકર ઉપર પછાડતો હતો. તેથી પાછળનાં કીચી ચીક રે જોડી કુવ રે જનતો હતો તેના ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પાવાયી અંધાર હવામાં લટકતું નાનું સરખું મેષપતુક અમારા પગ આગળ બની રહ્યું હતું. સાતે સાત તેજસ્વી રંગ અને કાળાં પથ્થુ આખી. માત્ર એક માટીનાં પેડાં જેવું. નવ વર્ષ પહેલાં કારખીરના નિશાત બાગમાં જોએલી અનુપમ લીલા આજે ફરી જોઈ.

[આહ]

વિ નં તિ

હોલ્સ ચાર માસથી

ઓ. કે. ટીનો

માલ સ્ટોકમાં નહીં હોવાથી અમે તે ગ્રાહકોને

આપી શક્યા નહોતા. હવે

○ નવો થોડો સ્ટોક ○

આવી ગયો છે. તો અમારા દરેક વેપારી ગ્રાહકોને વિનંતિ

કરવામાં આવે છે કે તે ચોટાની જરૂરિયાત

સુજાઓ માલ જલદી મંગાવી લે.

ધી ઓ. કે. ટી એન્ડ પ્રોડક્ટસ લિં.

રે હવે સ્ટેશન સામે :: અમદાવાદ

આત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ઓટણુ—
દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [રજીસ્ટર્ડ]

અઠસીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતાંત્રીની નબળાઈ, માતૃકીલિપ્તા, આંસી વગેરે નાણુદ કરી દોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપદ્ધતિ બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૬-૦; રતલના રૂ. ૪-૮-૦

બિંબા ફાર્મસી લિમિટેડ : બિંબા (ઉત્તર મુંબઈ) મુંબઈ

સોલ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. માંધિરા, અમદાવાદ

દરેક રાજ્યે એજન્ટો નોંધાયે છે. એજન્ટોના નિયમો તથા વ્યાપક દિશાઓનું સુચીપત્ર મફત.

રામતીર્થ ખાદ્યોત્તમ

સ્પેશિયલ નં. ૧

મરજનાં જ્ઞાનતાંત્રીઓ બળવાન બને છે, ધોળા વાળ કાળા થાય છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે અને રાત્રીમાં વાળ જીગે છે, ખોડા મટે છે, શાસ્ત્રક્ષિત અને અખોડી દર્શિ વધે છે. ગાંઠ નિદ્રા આવે છે, માથાનો દુઃખાવો મટે છે. દરેક જાતનાં બહેનો, પુરુષો અને બાળકો માટે મહાન ફાયદો કરનાર છે. મોટી પાટલીના રૂ. ૭-૮-૦; નાની પાટલીના રૂ. ૧)

: બધે મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, મેન્ડલેઈ રોડ, મુંબઈ-૪

ક પ્રસ્થાન - પ્રકાશનો ક

દોસ્તદોય અન્ધાવલિ

મેનનો હંલ	૨-૮-૦
નવો અવતાર ભા. ૧ થી ૩	૬-૦-૦
દષ્ટિ પરિવર્તન	૨-૮-૦
કથાવલિ ભા. ૨	૨-૮-૦
વમનુખ	૨-૮-૦

શ્રીરવીન્દ અન્ધાવલિ

ચતુરંગ અને એ બહેનો	૨-૮-૦
નોંકાકૃતી	૪-૦-૦

બુદ્ધ અન્ધાવલિ

ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦
માતા આસોપાલવ	૩-૦-૦
હિરેકની વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦
સમપ્રધેય	૫-૦-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

રસિયાનું ધરતર	૪-૦-૦
મુખમશનો હપાથ	૩-૦-૦
સાબરમતી	૨-૮-૦
ખંડાની ધાર	૪-૦-૦
દિનચર્ચા	૩-૦-૦
ગોંધી મલિમદોહસવ અંક	૨-૮-૦
કુવન અને બીજી વાતો	૨-૮-૦
શહીદોના અંદેશ	૨-૮-૦
રાગ અને દુઃખ	૨-૦-૦
કુદ અને મહાવીર	૨-૦-૦
તમને જે નહિ સમજાય	૦-૧૨-૦

સરસ્વતી અન્ધાવલિ

વીર વસ્ત્રભાઈ	૦-૬-૦
અગેશિકાનું સ્વા. યુદ્ધ	૦-૮-૦
ક્રાન્તિ	૦-૧૨-૦
ક્રાન્તિકારી સમ	૦-૬-૦
કૃષિભીનો અગ્રિમજ	૦-૧૨-૦
વીરની હાલ	૧-૮-૦
ભા. ૨	૦-૬-૦
દારનિવેશ અને સ્વરાજ	૦-૮-૦
અર્ધીકથા અંદેશ	૨-૦-૦
કુટાણું દિલ	૦-૬-૦
અંકનું કમળ	૦-૬-૦
ક્રાન્તિને મારો	૦-૮-૦
રેષિયાનું શાં	૦-૮-૦
પરદેશી કાપડની હરીફાઈ	૦-૧૨-૦
અજુતરો	૧-૦-૦
કોમા ભગતની કહવા વાણી	૧-૦-૦
પ્રિન્સ વિસ્માક	૧-૦-૦
કળકુવ	૦-૬-૦
અંધાને ખરો	૦-૧૨-૦
છવનચર્ચા	૧-૦-૦
નવન રસિયામાં ડોકિયું	૧-૦-૦
ચીન નાયાની વાતો	૧-૦-૦
ગરીબાઈનો સુનો	૦-૬-૦
જોશીવજીર અને બીજી વાતો	૦-૧૨-૦
સમ કે પ્રધેય	૧-૦-૦
સાગ્યવાઈ અને સતોદય	૦-૧૨-૦
કાચાપા	૦-૬-૦
આપણો આદાર	૦-૧૨-૦
ગિરિરાજ આજી	૧-૦-૦
મોમદ રાજા અને છવનકથા	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ મંદિર અમદાવાદ

आष [बाहू निरत] तन्त्री
रामनारायण विद्यनाथ पाठक

રાયપુર

ફેબ્રિક્સ

આકર્ષક અને
દૃઢ

ફેબ્રિક્સ સાડીઓ, લોચલ, મલમલ,
થર્ટન, પોલીન, કોર્ટન, રમાલ વિ.

રાયપુર મિલ્સ લિ.

પ્રકાશક : રત્નજીવણ કેસરવાઈ ગિલ્ડી : ૧૨ નં, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમ
મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ સાહ, નવમકાત ધિ. ગ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૮-૧

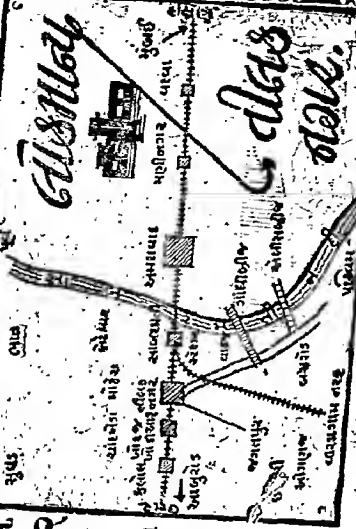
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣାୟ
ନମଃ

स्टेशन थाना छ।

માસ્તર જ્ઞાનમાં આ
નગર આવી બદલે છે.

—नीचेना देमदाओ. भजो:

- (१) दामोदर
- (२) सोमवंश
- (३) प्रतिकटिक
- (४) अदर
- (५) सुनिम्ब
- (६) सुमं अमि
- (७) सुमं प्रतिकटिक दाम
- (८) सुमिन्द
- (९) सोमिन्द
- (१०) व्याजमभीया वजि

વિવિધ રંગોની
પોપલીન

મનોહર ડીઝાઇનની
સાડીઓ

આકર્ષક પ્રિન્ટેડ
વૉચલો

ટકાઉ તેમજ કુમારવાળું કાપડ

દરેકને પોસાય તેવા ચોગ્ય ભાવ

નવજીવન મીડિયલ

કલોલ [ઉ. ગુજરાત]

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्वकं न्यसेत् पादम् ।

पुस्तक ४६

वेड : २००३

अंक २

परम आश

पूजासाधन

आम्रं दिनरात वाट निरणी. रह्यो ऐकलो
अही वावसमुद्रना तंट परे सुनीकतलीः
कराव गरल रक्षां विष्ट क्षल डेरां नलो;
तुझं मुज आसपास भयतां, करोडा इणी
समान हुतकारतां : कठिन धैर्यं संवाणलुः
अति प्रभव जेरी वायु मही दीप अदीतलो
मुखाय नहि ऐ न निंत; मत व्याकटं पाणवुं
अनिद अलितापनुं; विरह छेक आशासने
छतां परम आश सेवनी रही दुराशा मही. -

नदर वावपारथी कनकनाव को वावये,
अने सद्य उदरी भक्षुना तटेथी लछ
पुराण मुज हुम धाम मही पार उतारये.
तही मुज वियोगदुःख सहती महाभावडी
नहेवाडी नयनाभृते हृदय साथ डेजे नदी.

[જત માસના પ્રસંગોચિત બનાવો : અમદાવાદમાં ધર્મપરિષદ; ચોરકોમાં પરદેશ-મંત્રીઓની સભા સમાપ્ત; મી. અસફગલીએ અમેરિકામાં એક હુન્દી અમેરિકાને આવેલી પાર્ટી; હિન્દુસ્તાન મજદૂર સેવક સંઘ તરફથી સ્થાપવામાં આવેલું Indian National Trade Union Congress; લોર્ડ હંટમેની નિલાયત તરફ રેનોબી; સ્વામી કરાચી અને બીનબોની ધરપકડ; લોકસભાનું ત્રીજું અધિવેશન; મી. અંબુલાલ પુતલુનું અમદાવાદમાં આગમન; રતનામમાં સમાજવાદી પણ તરફથી તાલીમનર્ગ સંભાવવા સામે ગનાઈદુકમ; વાઈસરોયે લોકસભાના સભ્યોને આવેલી સમારંભ; ગાંધીજી અને મી. અન્નાબે મેળાપ; દસાની બાદી ઉપર દરખાસ્તો ગોપાલકાસનું પુનઃસ્થાપન; નિઝામ સમયમાંથી મી. અબ્દુલ નાસીરની હાજરી; મુળકમાં ધરપકડીયા (squatters)ની પ્રવૃત્તિ; પુલિંગાર્ગે મંદિરોનાં દ્વાર એક રિવસ માટે બંધ; ડૉ. સાહનવાડનું સંબોધન]

૬. ધર્મ અને નીતિનું કારાગૃહ

"Just as the charitable worker takes the revolutionary edge off poverty by distributing coal and blankets to the victims of acute industrial distress, so the priest promotes submissiveness by inculcating the duties of sobriety, meekness, unselfishness, honesty and contentment. These virtues make good workmen and prosperous employers, and, if they are only developed to a sufficient degree, will enable their fortunate possessors cheerfully to put up with bad wages, long hours, wretched houses, and social servitude....The message of religion is FROM, and not TO the Rich."

C. E. M. Joad : *The Future of Morals*, p. 11)

હરિદ્વર : લોર્ડ હંટમે પાછા ફરતાં દિવસે રાજસભા સોંપવાની યોજના મુત્ત બનશે, અને દિવસ એક સ્વતંત્ર દેશ તરીકે કામ કરતું બની જશે.

અમરકુલ : તમે એક દિવસની વાત કરો છો. તે શૂન્ય-સે. દિવસ હવે એક ન રહી શકે. હિન્દુસ્તાન અને પાકિસ્તાન એમ બે મુખ્ય દેશો સ્વતંત્રપણે પોતપોતાનો રાજ-વહોવટ ચલાવશે.

હરિદ્વર : હાલો વર્ષથી દિવસ એક અષ્ટક સંસ્કૃતિથી સુધારેલો દેશ છે. અનેક ધર્મો હોવા છતાં દિવસ તરીકે ગણાયેને અગિયારન હેઠળે જોઈએ. આપણે પ્રથમ દિવસી છીએ, ત્યારબાદ દિવસ કે સુરિશમ કે ખિરાતી કે સીખ—આ મતારનું માનસ આપણે જોવવું જોઈએ.

સુધીર : હવે તો દિન્દુ અને સુરિલમના ઝગડાને કોન્ગ્રેસ અને લીગના ઝગડા તરીકે ગણવાનો સમય આવ્યો છે. એટલે કે કોન્ગ્રેસના નેતાઓ અને લીગના નેતાઓ વચ્ચે ઝપાઝપીનો પ્રશ્ન ઘટ પડ્યો છે. આ બે મુખ્ય સંસ્થાઓ એકબીજા ન યથા રીતે તેની પૂરેપૂરી કાળજી બ્રિટિશ સરકાર રાખી રહી છે.

હરિહર : આ પરિસ્થિતિને લીધે જ ગાંધીજી હવે અખંડ દિન્દુનો પુકાર કરે છે. અંગ્રેજોને આજે ને આજે નીકળી જવાનો પાકાર કરે છે.

પ્રકાશ : ગાંધીજી અખંડ દિન્દુની દિશાવત કરે છે, ત્યારે કોન્ગ્રેસી મંડળો પ્રતિભામાં પશુ ધર્મના ધોરણે ભાગવા પાકવાની યોજનાઓ તૈયારી રહ્યા છે. આમ એકપક્ષી દહેવાતા આ નેતાઓમાં સમન્વય જ દેખાતો નથી.

અખંડ : પ્રતિભામાં ભાગલા પાકવાનો હેતુ પારિસ્થાનને નાકામિયાજ કરી નાખવાનો છે.

સતીશ : મુખ્ય મુદ્દાને બુલાંચી આઘાતવળા પ્રશ્નોમાં મુજાવી નાંખવાની કળામાં બ્રિટિશ મુત્સદ્દી પારંગત છે. સાચા સ્વરાજને આપણા નેતાઓએ નેવે ચડાવ્યું છે, અને એ જ કારણે ને ઘેર ધમાધમ ની દહેવત પ્રમાણે બલિયની કાર્યનિક યોજનાની મંત્રણાઓમાં તેઓ અટવાઈ પડ્યા છે. દિન્દુમાંથી સીધી સાદી રીતે ચાલ્યા જવાને બદલે સપ્તા કોને કયા પ્રકારે સોંપી તેની ગોઠવણીની મંત્રણામાં હજુ બ્રિટિશરો વર્ષો કાલી નાખે તેમાં નવાઈ જેવું લાગતું નથી. આપણા આઘાતવળા માર્ગદર્શકમણના કિસ્સા તેમની પાસે મંચા છે. પરંતુમાં રખાતાં લશ્કરોની સંખ્યા રજુ કરવાની સૂચના હરેક દેહને આપવાની દરખાસ્ત બ્યારે UNO માં મૂકવામાં આવી, ત્યારે તેના સ્પષ્ટ વિરોધ અપ્રતિષ્ઠિત લામવાયી બિટને એવો સુધારો રજુ કર્યો કે પોતા પોતાના દેશમાં રખાતાં લશ્કરોની પચ સંખ્યા જણાવવી. ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રશ્ન UNO માં આવ્યો ત્યારે બિટને એમ જણાવ્યું કે તે પ્રશ્ન International Court of justiceને સુપરત કરવો. આવા પ્રકારની ચાવીઓ અંગ્રેજીની વાલવિવાદ નીતિમાં અસંખ્ય છે. આ માર્ગવિચારનનો કિસ્સો (hate-tracking) આપણા નેતાઓ બરાબર કળા ચકતાં નથી, તેથી મંત્રણા, યોજના, પરિષદ, ગોળમેજી, વગેરે અનેક અંતરાયોથી હાર પ્રાપ્ત છે.

હરિહર : રાજકીય સવાલો વિષ્ટિ અને પરસ્પર મંત્રણા સિવાય ઉકલે જ કેવી રીતે ? અદિસક અને નૈતિક પદ્ધતિથી નિવેડો લાવવા માટે તે સિવાય બીજાને માર્ગ ક્યાં છે ?
સુધીર : અદિસક અને નૈતિક પદ્ધતિથી રાજકીય સવાલનો ઉકલ ન આવી શકે. તે તો લોકગણથી જ આવી શકે. કાન્તિથી જ આવી શકે. ચીકા ચંબોનો ઝડો હાથમાં સ્વરાજ મેળવવાનો પ્રયાસ, હાથમાં મસાલ લઈ હરિયાને બાળી નાંખવાના સાહસ જેવો મજાવ.

હરિહર : દિસા અને કાન્તિથી પ્રાપ્ત થયેલું સ્વરાજ ટકો શકે નહિ. અને ટકે તો તેમાં અનીતિ અને રામદેવ પુષ્કળ વધી જાય.

સતીશ : રાજકીય લઘતમાં દિસા, અદિસા, સત્વ, હંસર વગેરે સૂક્ષ્મ ઉપચાર ન પાલનો. દિન્દુ આવી તત્ત્વવાની નીતિથી પશુ મુખ્ય છે. ૧૯૨૧-૨૨ માં ગાંધીજીએ સ્વરાજની

હાલ ઉપાદી ત્યારે હિન્દુ મુસ્લિમ ખસેખસો મીઠાની સાથે હતા. પણ ચીરીચીરાના એક નાના હિંસક બનાવથી ગાંધીજી બહારી થયા, અને તેમણે દિલ્લામાં બંધ કરી દીધી. પરિણામ એ આવ્યું કે એક અમલક તક મુલાકાતી. પરદેશી સત્તાની. સત્તાને તકવાર બનેલી રાષ્ટ્રિય તલવાર આંતરકામી બેઠાણ અને રમખાણ તરફ વળી. અવાહરવાલે એ કહ્યું હતું કે :

"It is possible that this sudden bottling up of a great movement contributed to a tragic development in the country. The suppressed violence had to find a way out; and in the following years this perhaps aggravated the communal trouble."

(Autobiography, p. 86)

તે પ્રસંગે લોર્ડ લોમ્બે પણ બિલ્ડને ચેતવણી આપી હતી કે ને રાજકીય અગ્રણ્ય ચાલુ રહી હોત તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો મુલ્યવંટ વાગી જાત. ફેસલપુર ઘસરે પણ કહેવું પડેલું કે : "Gandhi had bungled and mismanaged." આ ઉપરથી આપણે એટલું જોઈ રહીએ કે રાજકીય બાબતોમાં ટર્વિયાનના સૂત્રને ભેગવવાથી હાથમાં આવેલી બાજી ચાલી જવા પામે છે, ત્યારબાદ મીઠીચીરી રાજકીય નીતિમાં ધર્મ, નીતિ, ઈશ્વરના ઈર, અત્યજોદ્ધાર, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકત્ય, ખાલી વગેરે પ્રશ્નો પ્રધાનપદ લેખવડા લાગ્યા છે. સ્વરાજ્યચતા અધોની લગામ છૂટી મૂકવાને બદલે તંબ યવા મીઠી. પાંડુપુત્ર સહદેવનું અતિશય આપણને રૂંધી રહ્યું છે. હરિહર : હિન્દુ મુસ્લિમ એકત્ય વિતા અને અસમુદાયતા નિવારણ વિતા સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ અટકાય છે.

મુધીર : હિન્દી ઇમનરિટી છે કે આપણા નેતાઓ દેશનું 'વર્ગીકરણ ધાર્મિક ધોરણે કરવા પ્રયત્ન થયા છે. આર્થિક વિષયકનો પ્રશ્ન તેમના અવાજ બદાર ન રહે છે. શ્રી વિજયાસહાયી પુલિતે આ અખત સંબુકા પ્રતિની ધારાસભામાં યોગ્ય કહ્યું હતું કે :

"All talk of majorities and minorities is meaningless, and the words have been wrongly repeated, - ad nauseum. The majority in India to-day is neither Hindu nor Muslim. It is the hungry, naked masses of India. The minority is the small group of vested interests, which under cover of slogans and in the name of religion exploits the millions. Let us understand this correctly and try to do away with fooling each other." (Free Press of India, 21-4-1947)

પ્રકાશ : શ્રી વિજયાસહાયી મેન્-પ્રેસમાં અપ્રસ્થાન ભેગવે છે તો પછી આ તેમની વિચાર-સરણિને વેગ કેમ મળતો નથી ?

મુધીર : સિસ્તપાલન ! પણ પ્રયોની વફાતરી !

અણુમક : ખરી વાત છે. બિલ્ડરમાં Tenancy Bill પણ પાલું મુકાયું છે.

અણી : "ત્યાં ત્યાં નગર મારી રહે ત્યાં ત્યાં નિકાલું વિષમતા."

ચેરોલે, કાળા, ખાનર, ધૂમ નફાગોરી, જુલમ, અન્યાય, બેઠારી, બિમારી, સહો,

લાઠીમાર, જોળીમાર, પ્રતિજ્ઞા—આ બધાં પૂરે બહારમાં ખીલ્યા છે. સાથે સાથે વાઈસરૉય લોકસભાના સભ્યોને ઝાઝઝભાગ પાટી આપે, અસહાયશી અમેરિકામાં પાટી આપે, દિલ્હીમાં પાટી, મુંબાઈમાં પાટી—જ્યાં જ અતાબની અસલા તંગી હોવા છતાં સમેલનોત્તે પ્રવાહ અસ્ખલિત વહા જ કરે છે. અહિંસાને પૂરેલા પ્રધાનો દિંસાના પ્રયોજો જૂની સરકાર કરતી પણ વિશેષ પ્રમાણમાં અજમાવી રહ્યા છે. ફટલાક પ્રધાનો તો અમુક માણસો સાથે વાતચીત કરવાની પણ અનાદાની કરે છે, શિલ્પોને પંતુલ કરી છુટકારી કાઢે છે.

દુરિહુર : સખત હાથે કામ લેવામાં ન આવે તો રેશમાં અરાજકતા બપાઈ જાય અને મજૂરનેતાઓ હડતાલ પાતી રેશમાં કૃત્વાદિત વસ્તુઓની તંગી વધારી મૂકે, અને મજૂરોનાં માથાં મોટાં કરે.

અદી : સરકાર જ કહેતા હતા કે મજૂરો આવતી કાલેનો કાંઈ છે.

સતીત : સરકારે જે કશું હતું તે મજૂરોને ઉદાર કરવાના હેતુથી નહિ. મજૂરોનું જળ વધતું જાય છે તેની સામે ચેતતા રહેવા મૂકીદારોને જામને કરવા.

દુરિહુર : સરકારને મૂકીદાર અને રાજવીઓ મરે કાંઈ પ્રેમ નથી. પરંતુ ગાંધીજીની સંવેદનશી મીમાંસા પ્રમાણે બધા વર્ગો દળીમળાને રહે તે ઉદ્દેશથી સરકાર તેમની નીતિ યોજે છે. હમણાં હમણાં મજૂરોનાં જોગ ફટકવા મોડ્યાં છે. સમાજવાદી અને સામ્યવાદી મંડળો તેમને સાતથા આસમાનમાં ચડાવી રહ્યા છે. તેથી જ સરકારે Indian National Trade Union Congressની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થા મજૂરોનું હિત સમજે અને અહિંસાના ધોરણે જળવશે. રાજવીઓને સારો ફાંખો ખેંચાંવાના હેતુથી રજાપરથી ગોપાળદાસને ટસાની આદી પાછી અપાતી.

સુધીર : જવાહરલાલ એક આલુથી રાજ્યોને નાખક કરવાની વાત કરે છે ત્યારે બીજા આલુથી એક રાજવીનો ઉમેરો કરવામાં ક્યા પ્રકારની વિચારસરણી કામ કરી રહી છે ?

અલ્પમદ : મજૂરોની મધ્યસ્થ સંસ્થા All India Trade Union Congress છે, અને તે World Federation of Trade Unionમાં સભ્ય છે. તે પછી આ નવી સંસ્થા જોળી કરવામાં શો હેતુ હશે ?

દુરિહુર : A. I. T. U. C. માં સામ્યવાદીઓની અહમતી છે તેથી.

અદી : ને એમ હતું તો કોન્ગ્રેસે પોતાના જળવશે અને લોકશિયતાથી તે સંસ્થામાં અહમતી પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરવો જોઈતો હતો.

દુરિહુર : અહમતી ન મળી સહી તેથી જ અલગ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં લાવવી પડી.

અલ્પમદ : અહમતી ન મળે તેથી અલગ સંસ્થા સ્થાપવી એ સિદ્ધાન્ત તો રવીકારતા હો તો અમારી પાકિસ્તાનની મીંગણી પણ તમારે રવીકારવી જ રહી. એટલું જ નહિ, લોકસભા પણ જે નોંધે, લક્ષર પણ જે અને મજૂર સંસ્થા પણ મુસ્લિમો અલગ કાઢે.

પ્રકાશ : વિજ્ઞાન-તો અનુભવજનિતું નિર્દેશન કાઢવા માગ્યું છે. જીવન-વ્યવસાય જોગવાઈ હર-
થો નવાં ને નવાં તોવાર માગ છે. અણુભૌતિક પ્રસ્વાર કરી આપ્યું છે કે વિજ્ઞાનનો કંઈપી
ચાલ, માનવી સમાજને હલો ન હલો કરી મૂકશે.

સતીન : પ્રકૃતિનું જ્ઞાન જેમ વધશે, સમાજની રચના અને ઘટનાઓનો અભ્યાસ જેમ
જેમ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી વિહસ પામશે, તેમ તેમ આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ પણ
વધી પામશે. શ્રી અરવિન્દ કહે છે:—

“And it is certainly the fact that the wider we extend and the
surer we make our knowledge of the physical world, the wider and
surer becomes our foundation for the higher knowledge, even for
the highest, even for Brahmayidya.”

(Shri Aurobindo : *The Life Divine* I, p. 17.)

માટે વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી રવાનું કંઈ જ કારણ નથી. વિજ્ઞાનની ક્રિયાઓ
અનુભવના હાથમાં છે. અણુભૌતિક અનુભવની કંઈકા-વિના કૂટી કંઈવારો નથી. પરંતુ
જે પ્રકારની સામાજિક પરિસ્થિતિ અણુભૌતિકના ઉપયોગને બંધરી બનાવે છે તે
પરિસ્થિતિને પછટી નાંખવાની આવશ્યકતા આપણે સ્વીકારી પડશે.

પ્રકાશ : તમારા દર્શનમાં આર્થિક ન્યાય, આર્થિક સલામતી પ્રધાનપદ જોગવે છે. પરંતુ
વ્યક્તિની અંગત સુધારણા સિવાય સમાજ કેમ સુધરી શકે તે આરા સમાજવામાં
આંવડું નથી.

સતીન : સમાજમાંથી આર્થિક વિષમતા દૂર થતાં વ્યક્તિને આત્મસુધારણા સુખમ પડશે.
હાલની પરદેશી સામાજ્યવાદની નીતિ અને દેશી મૂડીવાદની નીતિ આ કામ સિદ્ધ
કરવામાં પાસવાર અંતરાયો નાંખશે. માટે હિન્દના અનેક ભાગલા પડવાની પણ
આવે ત્યાર પહેલાં આર્થિક ક્રાંતિથી વર્ગવિષમતા નષ્ટ કરવી ઘટે. કાગલા પડ્યા
પછી સામાજિક જીવન વેરલેખેર ચલા પામશે ત્યારે શું કરી કંઈવારો દત્તાડ

પ્રેરીતે મવને હુ મુસજનનં પ્રવુદમ કીદતા ॥ (મૃદુહરિ)

પદ વર્ધ થી જ ન તા ની સેવા ખજવતી

સચિત્ર

માણિકલાલ હરોલાલ

પીનોડી બીચોડી મોલ્ય લા

અમદાવાદ

એજન્ટ્સ : હરીલાલ હરીવલ્લભદાસ એન્ડ કું. : અમદાવાદ

એન્ટ્રી એજન્ટ્સ : શેઠ નવનીતલાલ રણુછાડલાલ

હિન્દુની ખૂબ પડી

મારા માટેલા પગમાં મર્ચ નવું ચેતન આવ્યું હોય એમ જાપ વધી! આજુબાજુ ચિંતા, ગજારાટ, ખીક, નાસાનાસ.... અને એ સૌ મારા પગમાં પગ ચેતન રહે છે... "નાસા—જાણે—જાણે"— અને હું દોડ્યો....

પણ સામે... એક મોટું ટોળું. હિંદુઓની સંખ્યા. ઉરરાયેલું... "મારા... કાચે... આ કાચે!... અદાલત અકબર!... પાકિસ્તાન હેકર હી રહે એ..." પગ અને સુધિ મોંમાંથી એકી સામે ચેતન આવ્યું મધુ. શું કરવું? સામે ટોળું, પાછળ તો મિયાવડ, બાબુના જ મરિજદ... એક દોડ!...

—ત્યાં મરિજદમાંથી એક છુટ્ટો બહાર ડોકાયા, અને એમણે બાંધાળો. હું એ તરફ દોડ્યો. એના ઉપર વિશ્વાસ મુક્યા વગર બીજો ઉપાય જ ન હતો. કદાચ બચી પણ જવાય, બાકી તો સામે મોત પ્રત્યક્ષ રીતું હતું....

માતી થઈ છે. સામે બીજા મુસલમાનો છે. બહાર કુદલ છે. અને હું એક મરિજદમાં! અરે મરજદ! શું કરી! પેલા છુટ્ટો પણ દેખાતા નથી, અને આ બધાં બિલામણાં મો— માથેલાલ લાલ ટોળીઓ, બજે હિન્દુઓના લોહીથી રંગી હોય ને—લાંબી લાંબી લાંબી... કદાચ મારી લેવાની પણ બાવી મર્જ. અરે, મારા બગવાનને પણ ચાંદ કરવાનું મન નથી થતું, એટલી ખીક લાગે છે આ મોતની.... પણ આ લોકો આટલી વાર શું લગાડે?... એ શું મને રીજાની રીજાવીને મારશે!

ત્યાં પેલા છુટ્ટો દેખાતા. સફેદ વાળ, સફેદ દાદી. લાલધૂમ સરીરે. ચોખ્ખાં બૂખરા રંગનાં કપડાં. હાથમાં બીજી માળા. બીજા હાથમાં એક પડીકું હતું. તે એમણે મને બોલ્યું... મળ્યા! "અમારી શેરી તો તમારા લોકોને ખરે નહિ, મરજે આ વધુ લાગ્યો છું, ખા, અને આ નજ મંત્રબદ્ધ છે—આ લોકો કોરો—ચોખ્ખો છે, વાપર્વા વગરનો, એમણે તો એ મર્જ છે, અને પાણી પો. પછા સાતિથી બેસ હવે કાઢ જાતની બીક નથી." મેં પડીકું લીધું. છુટ્ટો આંસુની આંખમાં દયા હતી. મારી આંખમાં શરમ, એમની શેરી મારાથી ન ખવાય. એમનું આંસુ પાણી તો શું, પણ એમના. નજે વગર માર્કે મારાથી પાણી પણ ન પીવાય! એ જ રસના મર્જ, એક જ સંજો દળેલા, એ જ સાબર-મનીના પાણીથી લોટ બધેલો, અને એ જ કટ્ટેલના કાલસે પકવેલો, બધું એક જ, જે મારી બા જનાવે તે જ, જતાં મારાથી ન ખવાય! એમના માદલામાંથી, એમના વપરાતા પણ ચોખ્ખા લોકોમાં મારાથી પાણી પણ ન પીવાય! "

દિવસો, આ મરિજક અને હું હિન્દુ, શુદ્ધ વૈષ્ણવ, મુસલમાનને આંકડોને પણ નકાતારો, આંકડો આવી નિર્ભય છું. . . . કદાચ આ કુઝર આ રીતે મારે ઘેર આગળ હોત તો હું નથી કહી શકતો એમને આશરો મળત કે કેમ. . . .

૨

રાત પડી: અહારે કહ્યું છે, લગાનક સાતિ દર ક્યાંક આગ લાગી છે. એના લાલ લાલ, લાડા અને કાળા કાળા ધુમાડા દેખાય છે. થોડે દૂર કદાચ કમાલ હશે, તે આજા અવાજો થોડીથોડી વારે આવી જાય છે. હું બૂઝું આવા. પાસે એકા છું. એમનું નામ મહમ્મદ આચ છે. એમણે મારી બધી વિદ્યા પૂછી. . . મારો અભ્યાસ. . . ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રની વાત આવતાં જાણે એમનું મન જીડે જીડે ઊતરતું હોય એવું લાગ્યું. . .

“ ઇતિહાસ ! હા, ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર ! . . . ” એ જરા હસ્યા. “ એના નામે નેટલી જૂદ ચાલે છે, અને એની સાથે નેટલી છાતી કરાય છે, એટલી છાતી કદાચ કોઈ વેસ્તાની પણ નહીં થતી હોય. . . . ”

વાત સાચી છે. કેટલાય કસ્થિત ખનાવો ઇતિહાસમાં અગત્યના ખનાવો લરીકે શીખવાય છે. અમારા પ્રાચીનો મધીવાર કહ્યું હતું. . . .

એકદમ એમણે મને પૂછ્યું, “ ૧૮૫૭ વિશે કાંઈ ખબર છે ? ” મેં જવાબર કહ્યું, “ જરૂર. મધી બધી ! . . . સિપાઈઓ. . . ” વચ્ચેથી જ મને અટકાવીને એ બાલ્યા, “ રહેવા દે; એ સાચી નિષ્ફળ ગયો એ ખબર છે ? . . . એનાં ફળ આજે પણ આપણે એમનીએ લીધે, એની શરૂઆત જ એટલી હતી, પાસામાં જ આમી હતી. . . પહેલી મોટી ભૂલ એ કે ઇનિફાને ધાર્મિક કારણો આપીને ઉદ્ધરવામાં આજા હતા. ધર્મ ! . . . હા, ધર્મ ! એણે જ આ દેશનું સ્વતંત્રતા લાવ્યું છે—શનકારજી અને ધર્મને જે રીતે આપણે ત્યાં ભેગાં કરવામાં આવે છે એવી રીતે બીજે કયાંય નહિ ચલુ હોય એણે જ આપણી પ્રગતિને રૂપી છે. . . . ૧૮૫૭માં હિન્દુ મુસલમાન એક થયા જરૂર હતા, પણ એ એકતા સાચી એકતા ન હતી. કદાચ એ સફળ થયા હોત તો પણ પાછળથી ઝગમો મૂરત. પરંતુ ૧૮૫૭ પહેલાંના જે બળવાઓમાં એ બે એક થયા હતા, એ એકતા સાચી હતી. . . . ”

આવા કીલા ચંપા. મેં ચૂપચાપ સાંભળતું જ પસંદ કયું. થોડીતરે એ અંદરથી એક મોટી પોથી નેતું, કાંઈક લઈને આવ્યા. . . . “ જો, આ છે સાચો ઇતિહાસ. ખનાવો ખનાવોની સાથેસાથે લખાયેલો. ” મંચ આખો સુંદર અહાર ઉઠ્યાં લખાયો હતો. એમણે સાચવીને પાનાં ફેરવવા માંડ્યા. . . . “ જો—પ્રાચીની લખાઈ પછી થોડા જ વખતમાં, ઇ. સ. ૧૭૬૪માં, એક મહાન અગ્નિ આવી. . . હિંદી સેનિકાને માથે કાંઈ નવા નિયમે લાદવામાં આજા હતા. . . એમને જાણવો કરવાની ફરજ પડી. . . શરૂઆતમાં તો તેઓ યાંત્ર હતા, માત્ર અન્વાય સાથે ફરિયાદ કરતા હતા. મેંજર સુનરો આ બંજવાની વાત સાંભળી, ડાપરાથી એકાએક બાંધપૂર દોડી ગયો. બિટીય દુકાનો સાથે બંજવાયોડો ઉપર વૂટી પડ્યો. . . કેટલાયને પકડ્યા. એક મોટું આપણું તાડક કયું, અને અધાને સ્થાવી દીધા ફીલો. . . ” પાનાં ફેર છે. આજના અવાજમાં તિરસ્કારની મૂળત્રી આવી જતી હતી. લાપામાં કટાક્ષની કટારી ફરતી હતી. . . . “ યુરોપમાં નેપોલિયન આમળ વધતો હતો,

લોગાઈ યુરોપની અંદરનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં પ્રસરતી હતી... કદાચ સપ્ટેમ્બર ૧૭૯૫,—
 બંગાળી લશ્કરની ૧૫મી હુકમોને તામલુક જવાનો હુકમ મળ્યો. વહાણ તેવાર હતું. તામ-
 લુકથી તેમને મલાકા જવાનું હતું... બ્રિટીશ અને કમ વચ્ચેની કિંદ બહારની લાકાઈ
 માટે બંગાળી લશ્કર!—પણ તામલુક મળ્યા પછી 'સૈનિકાએ' ચોખ્ખી વાત કરી દીધી કે
 “અમે તમારા માટે અમારા જન હરમિત્ર દેવાના નથી.” અને જોરા અમલકારે કોર્ટ
 માર્શલ બહાર કર્યો. રઘુનાથસિંહ, ઉમગ્રવગીર અને હુસુદખાન, એ ત્રણે આગેવાનોને
 જાળીએ દોષા. બાકીનાઓને એ પારકો ધરા ઉપર ત્યાં જ રખડતાં છોડી મૂક્યા... એ
 આખો ઇતિહાસ લોહીના અક્ષરે લખાયેલો છે...” આમાંને અવાજ જુરસો ધરતો જાય
 છે. પાનાં પાછું જલસી જલસી કરે છે... “૧૮૫૦... મદ્રાસનું મુસલમાન રાજ્ય આય-
 માને થોડો જ વખત ચલ્યો હતો... વેલોરમાં અંગ્રેજો સામે સખ્ત પ્રચાર ચાલુ હતો—
 જનશક્તિ એકદમ અવતી જતી હતી... જળાભે એરપૂર્વક આલ્યો... પરિણામે વિલિયમ
 બેટિંગને પાછો રોક મેળા મળું પડ્યું. આખા દક્ષિણમાં આ બળવાની અસર મર્ધ સંપ વધતો જ
 ગયો. કિંદ મુસલમાન સૈનિક તદ્દન એક જની ગયા હતા, જે વચ્ચે કોઈ લેણાવ નહોતા રહ્યા.
 એક બ્રિટીશ સૈનિક લખે છે, ‘નંદીકુચ’ અને સંકેરીકુચનાં સૈનિકોમાં બળવાની અસર ખૂબ
 તેજ હતી. ધર્મના અત્યેક જેવી કોઈ વસ્તુ નહોતી. જે ૫ બ્રિટીશ સત્તાની સામે હતા, અને
 એમને હાંકી કાઢવા ઇચ્છતા હતાં...” વધુ પાનાં કરે છે... “બળવાનાં જે જ વર્ષ
 પહેલાં, ઇ. સ. ૧૮૫૫માં, ૨૧મી સપ્ટેમ્બર... નિઝામ દેલાખાદ લશ્કરની ૭૭ હુકમોએ
 બળવો કર્યો હતો... બ્રિટીશ બિગેટિયર ફેટન કાલીન મેન્ડેની મહામહેનતે જન બચાવોને
 નાંકો, સખ્ત રીતે ધનયો તો હતો જ. એનાં ધરખાર લૂટાઈ ગયાં હતાં...”
 આમાંને ચાક જણાતો હતો. એ ખૂબ જ ઉરોરાઈ મળ્યા હતા. મેં બિટાસાથી પૂછ્યું,
 “આ જોનું હમેણું છે?” “મારા બાપ અને દાદાનું! મારી ઉમર ફેટલી ધારે છે?” આમાં
 હસતા હતા. આશ્ચર્ય સિત્તર કે પચોતેર જેટલા તે લાગતા હતા. મેં કહ્યું, “સિત્તર-પચો-
 તેર...” અને આમાં ખડખડાટ હસી પડ્યા... “ના, ના, એકસો ન અદાર!...”
 “એકસોને અદાર?!” “અરે! ત્યારે તમે તો ૧૮૫૭માં બર યુવાનીમાં હતા! તમે
 તો બધું નજરે જોયું હશે... કદાચ બંને સામ પછું લીધો હશે...”
 “હા હા, મેં જામ લીધો છે!...”

બહારની ઠાંતરમાં અગિયારના ટોકારા પડ્યા.

વાતાવરણ ગંભીર, કમકેર છે. વહ તેરછનો દિવસ છે. અંદર હવુ બીચો નથી.
 આકાશમાં જનણે કોઈ પણ દોર લગામ વગરના તારા મને તેમ વિખરાયેલાં પડ્યા છે, નીચે
 ધરતી પરના દોરલગામ વગરના સાકાળપની અસ્કરી કરતા હોય એમ દસે છે. કે આસ
 વહાલે છે એ સમજ ના પડી આમાંએ ઉધરસ આધી.
 “અગિયાર વાગ્યા છે, અને એ હું એ વાત કરવા જઈશ તો કદાચ સવાર પહેલે
 પછી વાત પૂરી નહિ થાય... આજ તો હું એ વાત નહિ કરું... પણ થોડું કહું—કલા
 વગર નહિ જ રહેવાય....”

“એને આજ કહેવામાં આવે છે સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ. પણ ખરી વાત કહું તો આમાં
 અર્થમાં એ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ ન હતું. એ હતું. એ હતો માન-અંગ્રેજ સત્તાને નાશ કરીને
 જૂની સત્તાએ! ફરી સ્થાપવોનો રાજનીતિનો આખરી પ્રયત્ન... એમાં આમજનતાએ
 ભૂમ લીધો ન હતો. સદકોર આખો હતો—એમના સ્વાર્થ પૂરતો; માન એમને એની

અમર પહેંચતી હતી એટલા પૂરતો; થોડી સદાનુકૂળિત પણ હતી, પણ સક્રિય સાધ નહિ. ખાલી એમાં હતા અસતોષી જનો, અશ્રેષ્ઠ સત્તાથી જેમને વધુમાં વધુ નુકસાન—“અન્યાય” —યથેા હતો તે સધાં રાજરજવાડાંઓ, હતા એ સેનાપતિઓ જેમની મહત્તાની નેવાલ અવરોધાઈ ગઈ હતી, અને એ એકર સૈનિક, જેમની રાજ્ય વિદીય લશ્કરના આપવાથી માલી ગઈ હતી... થોડી આમનનતા તો પહેલાં પણ ક્યારે વિમલમાં બાગ લેતી! એ પછાત વર્ગ તો બિચારો વટાવીને સુખી થતો હતો!...

“આમાં ઉમેરાયું ધર્મ” જન... ધર્મની રક્ષાને નામે પ્રચાર આદરવામાં આવ્યો... અશ્રેષ્ઠને સોંપાને ખિસ્તી બનાવવાનો બહુ મોટો રોગ હતો—એ તો જોડે મુસલમાનોમાં પણ ક્યાં ન હતો :—પણ આમલે તો હવે જ વટાવી લીધી હતી, એટલે સોંપાને ઉશ્કેરવા એ સહેલું યઈ પાડ્યું... પસંદાતા વાતાવરણ સાથે જનતા બરાબર-એકવાઈ ન હતી સહી, એટલે ખોળાયેલી તો હતી જ....

“એવાં બીજાં પણ ઘણાં કારણો હતાં. પણ એ પૂરતાં ન હતાં, એક સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધને માટે આ બધું પૂરતું નથી, એ આજ મને બરાબર સમજાય છે, એક નીચલા વર્ગના સહકાર વગર કોઈપણ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ સફળ ન થાય, કદાપિ ન થાય. અને એ નિષ્ફળ ગયું... નિષ્ફળ જવા જ સર્જાયું હતું... આપણી ૧૯૪૨ની ચળવળ જેમ... છેક પેછાત વર્ગ વગર કાંતિ સર્જી જ ન શકે કદિ... પણ આ તો ભવિષ્ય માટે ખરાબ બી વાવું ગયું!... એણે બી નાખ્યાં ધર્મ જનનનાં, ભવિષ્યની હિંદુ મુસલમાન પ્રત્યને એકી ભેગી મતી અટકાવવાનું કામ કર્યું. આમાંથી અશ્રેષ્ઠને ચાવી મળી, કે ફરી આ મેને ભેગાં મના દીધા તો સત્તા સાચવવી એકદમ મુશ્કેલ થઈ પડશે, અને એમને જુદા રાખવા માટે ધર્મ જેવો સાધો રસ્તો બીજો મળવો મુશ્કેલ છે. રાષ્ટ્રી વિકાસરિયાના દેશમાં કુખ્ય વાત એ જ હતી: ‘સૌ મોતમોતાના ધર્મ પાળવાને સ્વતંત્ર છે...’ અને એ સ્વતંત્રતાએ હિંદની પરતંત્રતાનો પ્રાથો વધુ મજબૂત બનાવ્યો... આજની થડી સુધી એ આપણને નડે છે, જે વચ્ચેનું અંતર દિવસે દિવસે ઉપપેલું દેખાય છે, અને એ કાપડો એવો મુશ્કવાનો બાપ છે, મંલે કે ઉકેલ મળશે જ નહિ....

“પણ ના, એના ઉકેલ છે... જરૂર છે. અગાધ હિંદુ ફોજ અને હિંદી નાવિકોને બળવો એના પુરાવા છે. મારી મરી મયેલી આટલા ફરી સંછલન મઈ છે—એ દિવસથી ક્યારે નાવિકોએ બળવો કર્યો. એ બળવો એ અશ્રેષ્ઠ સત્તાના પાયામાં પા હતો. આપણું સામ્રાજ્ય દબચમી ગયું એથી. જે હિંદી સૈનિકોના, જેને એમણે સત્તા દેવાની રાખી હતી, એ હવે એમના નથી રહ્યા. ને આજ તો હું આસાલવો-લાવી તરફ મીટ મારું છું... અને ઉકેલ વગરનો લાગતો એ કાપડો હવે ઉકેલાવે છે... કારણ આમ જનતા જાગી ઉઠી છે... એમની પાસે જોડું ધર્મજનના નથી, પણ કાંતિનું સાચું કારણ છે—અને, અને ખસ હવે સ્વરાજ્ય નહીં...

સાચાએ જોરથી, ઉધરસ ખાધી, બહુ ખુશારીઓએ ખાસો ખાતા હોય એવું લાગ્યું. ખારના ટોચા ક્યારે પડી ગયાં તે કાંઈ ખચર ન પડી. એક વાગવા આવ્યો હતો. ચંદ્રના ઉપરની તૈયારી હતી, અને મને લાગ્યું કે આવરી સ્વતંત્રતાની એધાણીઓ જોઈ તારા મલકાય છે.

અમે ચૂતા બહાર ચાંતિ હતી. પણ એ અધિકારમાંથી બચકાર હિંકતા હતા—“આમ જનતા જાગી ઉઠી છે... ને હવે સ્વરાજ્ય નહીં છે....

સાચખાને નજરે ના દેખિયો :

ગ્રંથાંકર હ. ભટ્ટ

સાચખાને નજરે ના દેખિયો !

હાથ હેતો હથ હેણું હેણું,
સીંગડીયું ગજવી ભેંકાર;
નભને ગોરંભી રજને ઢાંકણે,
ધરતી પે હમચી ખૂંદાય !

—સાચખાને૦

વજનર કઠાકા ગાળે આવામાં,
સમદર માઝા મૂકી ધાવ;
ખરેડી ખાંઝા યાતા ડુંગરા,
સૂરજના કીવડા ખૂંદાય !

—સાચખાને૦

ભરંગર બાલો ને તાતી તેગનો,
સજિયલ હોય બે ચણગાર;
છમચું ના દેખી તારા વેચનો
ઉવલક કરડો અસલાખ !

—સાચખાને૦

એણું હોયે તો એણું દેવતા !
કમરુને નાદે ખાંડાએલ;
ધગતાં કુંદિરે કરચું ચાંદલા,
તારી આંખીમાં જડી દેણું નેન !

—સાચખાને૦

કવિરાજ ચંદ્રશેખર

મૂળ લેખક : વિંકુભરાવ ડી. ઘાટે
અનુવાદક : ગુલાબદાસ મેઠકાડી

૧૯૧૦-૧૧ની સાલ હશે. મે મહિનામાં એક સાંજે, બગલમાં કવિતાની નોટબુક અને હાથમાં પરસેવો લુછાવતો રૂમાલ હાથ મેં મારાનીયોળમાં પ્રવેશ કર્યો. થયે પેર પૂઠપરઠ, કરી પરંતુ મહારાષ્ટ્રના એક કવિશૈલની હતી, તે સાંકડો મલીમાંના કોઈ પણ રહેવાસીને ખબર ન હતી, તપાસ કરતો કરતો રેક હેવટની એક અત્યંત સાંકડી ગાળીમાં ફૂંટી દાખલ થયો. એ ગાળીમાં ખૂબ અંધારું હતું. અત્યંત સંભાળપૂર્વક આસતું પાતું હતું. દરપંદર કમલાં આગળે જતો, એક મે મજલાવાળું ચોકવાળું મકાન આવ્યું. ચોક ઝોળગીને જરા આમળ નહોતું અંધારામાં જ મેં ખૂબ મારી: "કાણુ છે?" એવો અંધારામાંથી જ એક કિમ પરંતુ રણકારવાળો અવાજ આવ્યો અને તરત જ ફીવાના નાનાશા "પ્રકાશવતુંભાં, ઠીંગણી, પણ કસાયેલી, દેહવજિવાળી, વિશાળ, પણ વરત, અંધોવાળી, કાળી ચકચકતી પરંતુ છેડે ગાંઠ મારેલી ચોટલીવાળી, અને સ્વચ્છ સાદું મંચિયું પહેરેલી 'કવિરાજની મુતિ' દેખાઈ. "હા કવિના પુત્ર" એવા મારા ચબ્દો સાંભળેતાં જ તેમની મુદા બદલાઈ, આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને મળગળી બની તેઓ મને બેઠ્યા. આ રીતે અંધારામાં જ અંધારો પરિચય થયો.

ચંદ્રશેખરનું આમુખ્ય વડોદરામાં અંધારામાં જ અતીત થયું. વેદકીય ખાતાની કચેરીમાં થોડો જીજ્ઞાસી જીજ્ઞાસીને કારકુની કરતો; સાંજે દેવદર્શને જવું અને સીધે રસ્તે પાણું પેર આવવું; હાથપગ ઘોઈ ઉપરે મેડી ઉપર બેસી. કાવ્યચિંતનમાં મધરાત સુધી ખગવું; સવારે થોડું જીકવું; રનાન કરી સુઓંધાસના કરતી અને મે કાળિયા ખાતકો કચેરીને રસ્તો પકડવો—આ રીતે ચંદ્રશેખરનું જીવન વ્યતીત થતું હતું. વડોદરા તેમને ઝોળખતું પણ ન હતું. મરીબ કારકુનને તે મરી કાણુ ઝોળખે?

મેઠા મેઠા પશુઓએ વડોદરાની પરાણીમત આપી ગયા છે. વક્તાઓ, અભ્યાસ, મંચકતાઓ આવ્યા, કવિઓ આવ્યા, ધર્મોપોસકો આવ્યા. સર્વેના સત્કારસમારકા થયો, યથાથોગ્ય આદરમાન મળ્યાં. આદરમાત—પૂઠપાઠ પણ ન થઈ દેવળ ચંદ્રશેખરની! તેમનું આમુખ્ય ૩૦-૪૦ રૂપિયામાં કારકુની કરતાં જ વ્યતીત થયું! તિલકે કહ્યું છે કે,

નતિ કેસ જમર પ્રતિ હોં! કાણુ કહેરો કદાપિ

કે ત્યામી હું કુમન પ્રિયને, વડાલ ગ્યા કાઠ કાપી!

હતાં વડોદરાએ ચંદ્રશેખર અરખા કવિતા-અતિના રમિક ભગરને લાકડું જ આપ્યું હતું! ચંદ્રશેખર સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન હતા. અભિરુચિ અને મનોરચના આ ગુણોની દૃષ્ટિએ તેઓ સંવસ્કૃતિ અને જગત્પ્રપંચિતના સમકાલીન હતા. પ્રાચીન કવિઓનો ઉલ્લેખ તેઓ કેમ જાણે પોતાના સમકાલીન અને વડોદરાના ન હોય એ પ્રમાણે જ કરતા. તેમના નોટલી જૂતકાળમાં રાચનારી અને નંચાં જૂતકાળમાં જ મોજ માણનારી વ્યક્તિ મેં હજુ સુધી જોઈ નથી. વર્તમાન પરિસ્થિતિ સાથે તેમને કશું જ સંબંધ હતું જ નહિ; અને વડોદરાએ કરેલી તેમની અવદેશનાથી તો તેમનું મન જૂતકાળમાં અધિકાધિક મૂક થયું.

રૂઠું હતું. કચેરીમાંથી ઘેર આવીને પાંચઠી અને ઉપરેણું ખીલી ઉપર ભેરવી દેતા, ધૂળ ખાંચેરી નાખતા અને દસપાંચ ઘોઘને પોતાની એકી પરની પોતાની મઠીમાં તથા સાથે સાથે ભૂતકાળમાં પ્રવેશ કરતાં; અને પછી તે પોતે ગરીબ છે, પોતે કારકૂન છે, પોતે ઉપેક્ષિત છે એ સર્વ દબોકતો વીસરી જતા. તેઓ કાસિદાસની સાથેસાથ ચાંચદશપારમાં બેસતા, વાલ્મીકિ સાથે તપસા કંઠિ સમિધે જોડાઈ કરવા જતા, જમનાથ પંડિત સાથે દિલ્હીશરના કૃપાકર હેકળ રહી લવંગિની સાથે પ્રણયભાષ કરતા. તેમને વીસમી સંદીના મરોઠા કે બાઘલો દેખાતા પછી ન દતા.

જાપાદિપિ કરાવિપિ પ્રાચીન બાહ્યોના સહવાસમાં તેમનું જીવન વીત્યું. આશ્રમમાં રહી તપ સાધના કરી તે તપને, અંદકાગ છત્રિયોને આપનારા બાહ્યોનું રક્ષણ કરનારા રાજાઓ. જોડે પલોડિયો. પલોડી ચક્રાકી તેઓ બેસતા. પ્રાચીન સમાજ-ભવરચા, બાહ્યોનું તપ સામન્ય, છત્રિયોનું તેજ, પ્રાચીન નગરો, વિલાસ મંદિરો, વાગવગોચા, પ્રાસાદો, પ્રાચીન રાજાઓ, તેમની રાણીઓ અને નોકર ચાકર પરિવાર; પ્રાચીન રાજકવિ, પંડિત, નર્તકો, મંત્રકાઓ (વિદ્યકા), વગેરે સમગ્ર તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું થતું અને એ પ્રાચીન વાતાવરણમાં તેઓ તટસ્થી મથ જતા. મામાની પોળમાં અને વીસમી સદીમાં ચંદ્રશેખર હઠી પણ જીવ્યા નથી—માનસિક દૃષ્ટિએ.

જમારી તે મામાની પોળમાંની મઠીમાંની એકઠા હું કદી જુલોશ નહોં. અમે તરજો તો મધ્યખરુ અવશ્ય બંધિત જ કરતા. વડોદરામાં એ ઉનાળાના દિવસો હતા, સરીરમાંથી મંદેદની ઘાશઓ જ ચાકતી. પરંતુ એક એક વાર જામી કે પછી ફેાઈને કદોતું જાન જ ન રહેતું. દમેશાં મોહું થઈ જાય, રાત્રિની તોપ થવાને સમય લગભગ થઈ જાય; કોઈ ફાઈ વખત તો તોપ થઈ પણ જાય. નીચેથી ચંદ્રશેખરને ફાહાદાર માટે તેહું આવે પરંતુ કાબાનંદ તો ચાલુ જ રહે. અમે અમારા બાહુતી પર તરફ અનિચ્છાએ જતા જતા રસ્તામાં કવિરાજ પાસે જાનિયો પંડિતો મળ્યાજાતા જતા. રસ્તા પરના લોકો લોકો કવે પરંતુ અમને તેનું જાન પચુ ન હોય. હંદોર પાછું જવાનું પાસે આવે ત્યારે તો એકઠામાં વિશેષ રંગ જાય. અમે જમીને તંત્ર જ ચંદ્રશેખર પાસે જતા. રાત આખી કાબા-ગાયનતો જાલસો થાય. મોંસુજીં સાથે કે જાડતાકને ત્યાંથી જ કવિરાજની રમ્મ લઈ અમે સીધા દેશને જતા. આવી અમારી રેશન પ્રતિની પ્રજાતદ્દીઓમાં ચંદ્રશેખરની કવિતાઓનું જ જાન થતું અને તે માડી છટે ત્યાં છધી અટકતું નહોં.

સામે એક છંદર નાનીસી પેટી રાખીને ચંદ્રશેખર બેસતા. કદી પોતાની કવિતા તો કદી જગજાય પંડિતતો એકાદ મુદર મોઠા, કદી પોતાને ગમતી એકાદી અંદાજ કવિતા, તો કદી અર્વાચીન કવિતા મોંથી લેજો, મોલરે, કોર્તીકર વગેરેની. પોતાને ગમતી કવિતાઓ ઉપ-રિચત થતી. ચંદ્રશેખરને ગાતા ન આવતાનું, પરંતુ તેમનું મળું જોટલું બધું મીઠું, હળુ કે કવિતા ગાતાં વિલસણુ પ્રેમજળપાણું અને મળીયં બરેલાં અનુભવાતાં. ગાતાં ગાતાં કોઈ કોઈ વખત તો તેઓ દેહજાન વીસરી જતા અને મળજળા થઈ જતા. “શી ગમ્મ છે?” એમ કહેતાક જીજાથી હોહામીન કરતાકને પોતાનું ગદ્યક કંઠવ દાખી દઈ તેઓ આગળ વાંચતા. તેમના એટલાં ગતોભાવ અને તલ્લીનતાથી કેવળ એક લાંબે જ કવિતા ગાઈ શકે છે; અન્ય કોઈને તે વસ્તુ સિદ્ધ નથી. એકદમ રંગમાં આવે ત્યારે ચંદ્રશેખર ઊભા થઈ જતા,

અને પાછળના ભાગમાં હાથ એકેએકમાં બેસી આંટાફેરા કરવા લાગતા. અમે સૌ તેમના પ્રત્યે અક્ષિત અને અદામય મુદ્રાથી બાંધે બેસીએ. વચ્ચે જ તેઓ થકો નાચ, અમારા તરફ વળે અને જરા મોઢવું વધી વાળી આવેલ અને આવેશથી કહેવા લાગે કે “કેવો છે એવમ કંકાનો ચાલોયો ?” આમ કહેતાં તેઓ હસે અને વળી પાછા આંટાફેરા ચડે કરી દે. આવે પ્રસંગે કંઠી તેઓ કાળકલાનું સુંદર વર્ણન કરતાં અથવા મગ્ન મગ્ન અથવા તદ્દન અર્થની વ્યાખ્યાની ગંભીરપણે ચર્ચા કરતા. રાવજહાનુર મહાજનીની ‘દેવલ સમાધિ’ની વ્યાખ્યાનો તેઓ વારંવાર ઉલ્લેખ કરતા :

“કરી તું જો, ફરી તું જો, મમ મનોમય મુગ્ધ,

“જવન આ તવ પ્રિય સરી જતું સરી જતું.”

એ કવિતા, ગાતાં તો ચંદ્રશેખર હસે કરતા.

‘અમૃત’ તે ગરલ સમ, ગરલ તે અમૃત સમ’ એ ચરણ પહેલે આવતાં તો તેઓ નાગની પેઠે ડોલવા લાગતા. આવે પ્રસંગે તેમની આંખોમાં ઉલ્લાસ ચર્ચા દેખાતો. ‘વસંત માંધવ’, ગાતાં ગાતાં,

“દે ર મન ! પ્રિય સુખે ! વિલ ક્ય તું જમું ?”

આ એકાંકીવાલીસમાં શરૂઆતે ચોમ સમાધિનું વર્ણન કરતાં કરતાં તેઓ લવ બદલેતા, લેગ કમો કરતા અને કંપતા તથા ધીમ અનાજથી ગાવા લાગતા. આ ‘પ્રસંગે’ તે ઠાઠી તે અધારીયા અજવાળામાં એક પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ અને પવિત્ર વાતાવરણથી ઘેરાઈ જતી. “ચલો, ચલો જાઈ” એ પોતાનું એકનું એક પદ ગાતાં તો તેમની અમિત એટલી ઉત્તરજન યતી કે દિવાલપનાં કોઈ પવિત્ર શિખર પર એકો કોઈ વેદકામીન મહાત્મા વિષને આવાહન કરતા. હોય એમ અમને લાગતું. ગોઠા ઝીરવાની પણ પાટાવણ હતી. આવે જખતે નાસિકમાં ગોઠાવરી તદ્દ પર કાઢેલાં ખાણપણનાં સંસ્મરણો નીકળે—“અટલના મંદમનો આરામ, તે જૂના ઉત્તર તરવેલા ધાટીઓ, નહીં પર ફરતા આવેલાં લહેરી લોકો વગેરેનું તેઓ આર્મિક વર્ણન કરતા.

આંખે કવિઓના આત્મલક્ષી (subjective) અને પરલક્ષી (objective) એવા વિભાગે કરીએ છીએ. આપણને આત્મલક્ષી કવિઓ વિશેષ પસંદ પડે છે. કારણકે તેમનું જીવન અને કવન એ આપણને એકરૂપ ચક્ષુએ જાણે છે. તેમનું કાવ્ય તેમનાં જીવનનું પ્રતિબિંબ હોય છે. જેના જીવનને તેની કળા સાથે મૂલો સંબંધ નથી, જેની કળા સ્વાતંત્ર્ય પર અધિષ્ઠિત નથી તેના પ્રત્યે આપણને ખાસ સહાનુભૂતિ ચતી નથી. જ્યાં કવિમાં અનુભૂતિ નથી ત્યાં વાંચકમાં સહાનુભૂતિ રચાંથી આવે ?

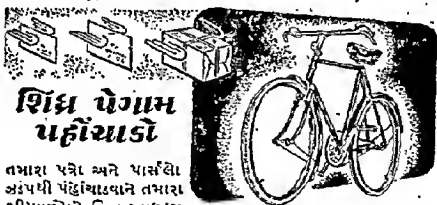
સને કલાવેતાનું આ પ્રકારનું રમૂજ વર્ણનરણ પસંદ નથી. આકરણે અનુભૂતિના વિભાગ (division of speech) કરીને અનુભૂતિનાં વ્યક્તિમત્વને જ વિખંડ કર્યો છે તે અદ્ય વર્ણનરણથી કલાવેતાની ચવાની. જેમાં આલેષ કેવા વર્ણન આવે છે તે ચોથી કાઢવા માટે અન્ય માણસો સાથેનાં તેનાં સાંપર્ચ પ્રત્યે જ આપણે દષ્ટિ બંધાઈ રહે છે. હિંતર લોકોથી તેનામાં શી વિશિષ્ટતા છે તે તરફ આપણું લક્ષ્ય જતું જ નથી. ચંદ્રશેખરને પરલક્ષી કલાવેતા પતાથી નાખવામાં આવે જ અન્યાય થાય તેમ છે. લોકચરિત્રે જોઈ શકાય તેવું તેમનું કુખ્ય એકમાર્ગી જીવન તથાનાં કાવ્યમાં પ્રતિબિંબિત ચતું નથી. એ અલ્પ છે. પરંતુ “હું એકલ આતામાં એક કારકૂન છું, જગત મારા તરફ અન્યાય કરી રહ્યું છે.”

એમ રાતાં રાતાં તેમણે કરુણગીતો જ ગાઈ એવો આમદ આપણે સાં મટે રાખવો. નેપથિ ? આજી જીવનથી ભિન્ન એવું ચંદ્રશેખરનું આતરજીવન હતું. તેમાં જ તેઓ રચના પૂર્યા રહેતા. શાસ્ત્રિ, અવલોકના વગેરેની તેમનાં ઓળખેલી અને પ્રસન્ન કાળો પર જરા નેટલી પણ હાથ પડી શકી નહીં એટલું જ આતરજીવન પ્રભાવશાલી હતું. જૂની પેઢીમાંના સંયમ નામનો ગુણ—કદાચ કેટલાકને જી અવગુણ પણ લાગે—ચંદ્રશેખરમાં હતો. પોતાનાં જીવનનું સ્પષ્ટ ચિત્ર વાક્યમય સાદિત્યમાં ચિત્રિત કરવું જી ચાર માણસમાં લગાડી ફેંકી નાખા થઈ ચાલતા સ્વરૂપ નેમની પેઢીને લાગતું. વસ્તો તો નેપથિ જ અને તે પણ સુંદર, શરીરને લાવણ્યમય બનાવે તેવું, એટલું જ નહીં હેવટે શરીરના અવગુણને ઢાંકનારાં તો નેપથિ જ એવું તેઓને લાગતું. પોતાનાં અનુભવ જો કહેવો જ તો પછી તેને ગોડાધણો મરડી મરડીને, તેને શોડું બાંધક સ્વરૂપ દબને, કાઈ વાર તેનું અન્ય પરત્વે આરાપણ કરીને અને તેના કલ્પના વિલાસ રચવો એવી તેમની વૃત્તિ હતી. પ્રણયિની પંર કાળ લખવાનું હોય તો અશરીરિશ્ચી પ્રેમદેવતાને સંબોધી ચલાવી લેવું પડતું. અને જૂના કવિઓએ કાળ્ય દેવતા નામની અમૂર્ત દાક્ષિ સાથે જ પ્રણયભાષા કરી છે અથવા તો શાષાળ્ય—પ્રેમના નામે—by proxy—પ્રણયદીપા કરી છે તેનું માનસચાત્તીય કારણ આ જ હોવું નેપથિ.

પરંતુ અનુભવને મરડી મરડાવો, પોતાના જીવન તરફ વાચકોની દૃષ્ટિ ન વેળે તેની ખજારદારી રાખવી જો જુદું અને અનુભવ ન હોય, જગત પ્રત્યે સદાનુશ્રુતિ ન હોય, એટલે કે સહકૃપતા ન હોય એવા કવિએ પાંક્તિપ્રદશક કાવ્યરચના કરવી જો જુદું. ચંદ્રશેખર પંક્તિકવિ ન હતા. તેમનાં કાવ્યોમાંના પ્રસાદ પાંક્તિ-સાધક નથી. તેમણે સૃષ્ટિ નેપથિ હતી. તેમનું વિપુલ અને વિવિધ સૃષ્ટિજ્ઞાન પુસ્તકીયું ન હતું. શાકાવરી પ્રત્યે નેટલી હાથમાંસાળાં માણસ પ્રત્યે હોય તેટલી તેમની ભક્તિ હતી. એક નિર્જીવ નદી પર આવો જીવંત પ્રેમ કરવો અને ગુજરાતની મરુમૃતિમાં પચાસ વર્ષ સુધી તેના ખ્યાલ કરવો જી જીવંત બાવનાપ્રધાન કવિ સિવાય કોને શિદ્ધ થવાનું હશે ? ચંદ્રશેખરને કૃષ્ણજ્ઞતા વિરત્ત અનુભવ હતો, તેનાં ગર્ધનંતું તેઓ એક તત્ત્વ પ્રમાણે વર્ણન કરતા. 'કુંજ-પૂજન' નામક તેમનાં કાવ્યને શેરીને આધાર કહે દશે તોપણ તેમણે તે અદૃષ્ટ પદ્ધતિ રવ પ્રત્યક્ષ સંબંધી હતો અને તે પછી તેમને નાદ લગાડી કંકરું એટલા તે સંવેદનાતુલ્ય વૃત્તિવાળા હતા. મુંગધની આંતોમાં એલી ચંદ્રશેખરે ભારદ્વાજ, ચરોલ પર કાળો લખ્યાં નથી, અમલ્ય અરુણોદય ન એવા છતાં તેનાં વર્ણનો ક્યાં નથી. તેમણે પોતાનું વૈષ્ણિક જીવન પોતાનાં કાવ્યમાં સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કર્યું ન હોય. તો પણ તેમનાં કાવ્યમાં સૃષ્ટિ અને અનુભવ વચ્ચે ઉદ્ભવેલી સરસતા શુદ્ધોદ્ભવ દૃષ્ટિગ્રાસ્ય થાય છે.

ચંદ્રશેખર નેટલી કવિતાની નિસ્સીમ સેવા કવચિત્ કાષ્ઠી જ કરી હશે, તે સૂચો-પાસકે હતા. સૂચોપાસના નેટલી જ કાવ્યોપાસના તેમને પવિત્ર અને અગત્યની મામતી. હમેશનાં આનંદક માટે જે રીતે તેઓ શુચિર્મૂલ ચળને પવિત્ર બાવનાથી અને બ્રહ્મમય જ્ઞાતકરુણી બેસતા તેટલી જ શુચિર્મૂલ વૃત્તિથી તેઓ સંખ્યાભજે મેડી પર જઈ કાવ્ય-શાધના કરતા. એરીમાંનાં સુખાનુભવ અમમાં પ-કે કલાક કાઢવા, કાન બાઈ વિષે.

શુભરતા, મિત્રાના સહરાસ-સંભાવણ-વિના વર્ષો વિતાવવાં, પ્રેમાનંદ વિના જીવન જીવવું-આ સંયોગોની કલ્પના વાચકો મનથી કરી તે પછી ચંદ્રશેખર પ્રત્યે તેમજ તેમનાં કાવ્યો પ્રત્યે જોવું. પેટી પર એક પદ્ય-પાટી અને પેન્સિલ, પાટી પર વળજુદાર સુંદર તિરકસ કાસરો અને કવિરાજ કેવલ-સંપાદિમાં તે પેટીની આસપાસ આંટફેરા કરે છે, એવું ચિત્ર આંખો સમક્ષ રાખવું. વેળાનું જાન નથી, રાત્રિનો ફલાહાર મળ્યો તો ટીક છે નહીંતર કંઈ નહીં, એમ અનેક રાત્રિઓ થીતે. ચંદ્રશેખરનાં કાવ્યમાં દિવાના તેલની વાસ આવે છે એવું કહેનારને હું કેવળ એટલું જ કહીશ કે તે દિવાનું તેલ સાદું સુંદર ગળશ તેલ ન હતું; સ્વપ્ન પીલીને કાઢેલું તેલ હતું. ચંદ્રશેખરે જાગરણે, કદનસેવન, ઉપવાસ, કસેરા, અવલેહના આ બધું ચોતે જાતે વેકલું પરંતુ મહારાષ્ટ્રને તો તેમણે માત્ર નિર્ભેજ આનંદ બોલિયોઆ ભરી પાગો છે. એ રાગાંત્યાજ અને એ સંપદ અપૂર્વ છે. એક ખીબા ચંદ્ર-શેખર (અમવાન શંકર)ની પેઠે ચોતે હલાહલ વિષ પ્રાંશન કરી મહારાષ્ટ્રને તો ગંગાપાન કરાવ્યું છે.

તમારા પત્રો અને પાસંલો
અંતપથી પહોંચાડવાને તમારા
સીપાઈઓને હિન્દ સાઈકલ્સ
ધુરી પાડો.

જનાવનારાઓ : હિન્દ સાઈકલ્સ લી.

શુભદ્ર હલાહા માટે એકલો એજેન્ટ :
નેશનલ ટ્રેડર્સ, ૩૪૫ ફાલગુનની રોડ, શુભદ્ર.
MC. 29 Cmj

તાપીના લીમડેશ્વર મહાદેવનો સંદેશો.

૩૧. સુમન્ત મહેતા

તાપી નદીના તટ પર વસેલાં સુરત કહેલેથી આજે સાતગાંઠ માઈલ દૂર, પૂર્વ દિશામાં, કઠોર અને ખોલવડ એ નાનાં ગામો દર્તા અને ત્યાં વહોરાં લોકોની વસતી હતી. બંને ગામો તાપી નદીના એક કાંઠાની પાસે દર્તા અને વચ્ચે તાપી નદી પશ્ચિમ દિશામાં સુરત તરફ વહી જતી હતી. આ ગામનાં લોકો સાંદેસિક હોઈ તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકા, રંગૂન અને યુરોપમાં વેપારધર્મી કાર્ય હોઈ દરે મોટા મોટા ધરો અને મસ્જિદો તથા મંદિરો બાંધ્યાં છે. હિંદુઓની વસતી મોટેથી આવી હોય એવું જણાય છે કારણ કે બંને ગામમાં તેમનાં ઘરો નદીથી દૂર છે. ખોલવડમાં આજે પણ મોટા ભાગની વસતી વહોરાંઓની છે, પણ કઠોરમાં બંને કામોની સંખ્યા લગભગ સરખી થઈ ગઈ છે. હિંદુઓ પણ પરદેશ જઈને સાડુ કમાયા છે, આજે આ બંને ગામો મુનિસિપલિટીવાળાં ગામ બની ગયાં છે, બંનેમાં પાણીના નળ નાખવામાં આવ્યા છે, અને ખોલવડમાં તો વીજળીનું કારખાનું પણ છે. પ્રજા હિતોગી છે અને સામાન્ય રીતે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સારી ગણાય.

કઠોરના નૈઋત્ય પૂણામાં લગભગ નદીના કાંઠા સુધી પહોંચતું મોટું કચ્છરતાન છે અને એ કચ્છરતાનના નૈઋત્ય પૂણામાં એક તાપી નદીના ૪૦ ફુટ જિંદા ભેખડ ઉપર લીમડેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે આ સ્થાન ખૂબ એકાંતમાં છે, નિવાસી જતી ભેખડોને લઈ જમનાનાં લાગે છે એટલે મહાદેવને ખૂબ અનુકૂળ અને યોગ્ય જણાયું હશે; અને ત્યાં હિંદુઓની સમજાન જરા દૂર છે એટલે તેમણે સુસ્ત્રીમ કચ્છરતાન પસંદ કર્યું હશે; અને તેમ કરીને “મોર્ચા મહાદેવ”નો સદાકાર તથા ભક્તિશક્તિ સાધ્યો છે.

નદીકિનારા પર એક લીમડાના કાંઠાની ચોતરફ એક ચોતરો બાંધેલો હતો તેના ચોથા ભાગ ત્રણ વર્ગના પૂરે તોડીને નદીના કાંઠામાં મળવાની પાડ્યો છે. આ લગભગ ક્વાર્ટાં તોળાઈ રહેલા બિન-સલામત ચોતરો પર બેસીને હું વિચાર કરવા લાગ્યો. આસપાસ નિરવ શાંતિ હતી. મોટી સાંજે રાત્રિના ઓળા પથરાયા કરતાં હતાં મારી નજર સામે ચોથા સમય પહેલાં જોયેલું એક દ્રશ્ય ખડું થયું. દક્ષિણ આફ્રિકાની ઊંડી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ ડૉ. દાદુ મળ ખોલવડના વતની છે. ખોલવડના હિંદુ તેમજ સુસ્ત્રીમ રહીશોએ ડૉ. દાદુ તથા ડૉ. નાથકરને એક આજ્ઞાવાકિયામાં હાજર આપી, અને માન આપ્યું. તેમાં સ્વાભાવિક રીતે વહોરાં લોકોની સંખ્યા મોટી હતી. તેમાંથી ધણી લોકોએ “સફરી” હતા, એટલે કે પરદેશમાં વસીને વેપારધર્મી કરતા હતા. હું બારીકાઈથી અવલોકન કરતો હતો. એ જોયું કે લગભગ દરેક સુસ્ત્રીમ મિત્રદર, ઉમરે નાનો કે મોટો-સહુ, સારીરે તંદુરસ્ત હતા, કદમાં કોઈ કોઈ જિંદા હતા, બાંતીએ પહેળા ચોથા હતા, તેમનાં સરીરની લાલચાલમાં રૂતિ હતી, અને મોં પર જીવનનું જોમ અત્યંત આનંદ હતો. તેમાંના ધણી સફરીઓએ અગ્રેણ દબનાં, ગરમ જીનના, કિંમતી કોપક (સાઈકલોય)ના સડા પહેલાં હતા. હિંદુસ્તાન દેશમાં જીનાણાના વેશ્યાખ માસમાં આનાં

કેમાં બેઠી લાગતાં હતાં અને સરીરને સુખકારક તો જરૂર નહિ જ લાગતો હોય. જે જે દિ'કુઓએ સન્માનનું વચનું કર્યું, જે બીચારાં દિ'કુ બાગદાએ દેશભક્તિનું ગીત ગાયું એ બધાં સરીરે દુઃખ, મોં પર નર વિનાના, માથાગિલાં હતાં.—એક જે અપવાદ સિવાય એ દિ'કુ પ્રાણ ગરીબ હતી એવું માનવાને કારણ નથી. તો પછી એક જ ધરતી પર રહેનારો, એક જ પાણી પીનારો, એક જ શામરો રહેનારી પ્રજામાં આટલો અધોતકાવત (ફેર) શા માટે? તકારત મારી નરે પડ્યો હતો બોલવડમાં, પણ મેં ચિંતન કરેલાં મહિં કબરતાનની પાસેના મહાદેવના ચોતરા પર! દિ'કુ પ્રજાનાં સરીરે આવે દુઃખ, નંખણાં, સાકાં, માથાકેમતાં શા માટે છે? બીજો વિચાર આવ્યો કે આ દિ'કુઓ તો ગુજરાતી જાતનાં વાણીયા જાતનાં હતાં. ગુરખા અને પંજાબી દિ'કુઓ, શીખ પ્રજા, રાજપૂતો અને જાટ, મરાઠા અને પૂરનીયા, ગુજરાતનાં બોલ અને કાળો, કાકીઆવાડની અનેક લઘાયક કોમો એ બધા કાંઈ નંખણાં હોતાં નથી. ત્યારે શું ગુજરાતની બીચી ગણાતી પ્રજા હવે મરી પડવારશે?

બીજો વિચાર આવ્યો—બોલવડનાં મુસ્લીમો માંસાહાર કરે છે, ચોતાની આવકનો મોટો વિસ્તો ખાવાં મજા માણવામાં ખર્ચે છે. દિ'કુઓ માંસાહાર કરતાં નથી. દિ'કુઓને એટલું માત્ર સારું નથી, પણ રસ વિનાનો હોય છે. ગુજરાતી દિ'કુઓ ખાવામાં કરકસર કરે છે, તેમનાં ખોરાકમાં વિવિધતા નથી, એ વાત ખરી હશે કે ગુજરાતી દિ'કુઓને અધાં પૌષ્ટિક તરવો પૂરતા પ્રમાણમાં મળતાં નથી? એ વાત સાચી છે કે મોટું જમણું હોય તે સિવાય દિ'કુઓ ખાવાની ખાતતામાં કેવળ વેડ ઉતારે છે? સાચું જ ગુજરાતી દિ'કુઓ ચોતાનાં કુટુંબનાં ખોરાકો ખર્ચમાં કરકસર કરે છે, એવું અને લાગે છે.

તેની સાથે સાથે એ વિચાર આવ્યો કે ઉપર જણાવેલી બધી લઘાયક કોમો માંસાહારી છે. વંદિક સમયનાં આર્યો માંસાહારી હતા. સુત્રોએ હથેલાં માંસાહારી હતા. ચીના, જાપાની, મોંગોલ, તિબેટી, એ બધા માંસાહારી છે. ગુજરાતી રાજપૂત, મુસ્લોમ, કોળી, બીલ, કોરસ, બાંજીયા એ બધા માંસાહારી હતા અને છે; ત્યારે શું એકલા શાકાહારી ગુજરાતી જાતનાં વાણીયામાં જ કાલિયા તેજ આવ્યું છે? પણ ક્યાં છે એ તેજ? માંસાહારને લીધે મધુરમ્બ કરવો પડે અને દિ'સાને ઉત્તેજન આવતું પડે એ કારણને લીધે હું માંસાહારની વિરુદ્ધ નથી વિચારપૂર્વક. મોટા મનમાં એવું ફક્ત મળ્યું છે કે માંસાહારને લીધે આપણાં સરીરમાં એવાં તરવો વધે છે કે જેને લીધે લઘાયક વૃત્તિ અને કામ-વાસનાને ઉત્તેજન મળે છે; અને સાથે સાથે હું એવું સ્પષ્ટ માતું છું કે આપણે નિરાશિય અમવાં જેને સામાન્ય રીતે શાકાહાર કહીએ છીએ તેમાંથી શારીરિક બળ, શારીરિક અતિશય, અથવા—ખડકલ નહીને લાયક બધાં પૌષ્ટિક તરવો મળી રહે છે, અને ઉપર જે માંસાહારી કોમોનાં નામો આપ્યાં છે તેમાંથી પૂરનીયા અને ચીન લાખો મનુષ્યો જીવા છે, અને દિ'કુ સૈનિકો પણ તેમની મોટી સંખ્યા છે કે જેને માંસાહાર કરતાં નથી. આને જો જનમમાં શાન્તિ રમપાય તો એની તથા એપાસનમાં વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ એટલી બધી થઈ છે કે માંસાહારની જરૂર રહેતો જ નથી, અને સરીરમાં અગ્ર ખીસવાં માટે નેટનેટમાં પૌષ્ટિક તરવો બેઠે છે તે બધાં પૂરતાં પ્રમાણમાં મનુષ્યજાતિને મળી રહે.

શુજરાતી હિંદુ કરકસરીઓ છે. ખરે પછી ન્યાતના જમણા પાછળ કે પોતાની મોટાઈ બતાવવા માટે ચૂપાઈમાંથી બારે ખર્ચો તો ક્યો જમ છે. એની કરકસર ખાત દરેકજાના ખોરાકમાં જ આવી જાય છે.

મારી નજર સમક્ષ ખડું ચંચું બીજું દ્રવ્ય — કઠોર મામની વચ્ચે એક માગ્યું તૃત્યું મંદિર, તેમાં ન મળે મોખખાઈ કે સુખકંતા, બાગિલાં શાંત અને નળિયાં તથા કચરાની ઢગલા પડેલા, અને તેમાં થોડા ઉત્સાહી જુવાનો અને બાલકો કસરત કરતા હતા. ખુશ મેકાનમાં નહીં, પણ એક નાના ખોરાકમાં કસરતો થતી હતી ! નાનાં છોકરાઓનાં શરીર એવાં ત્યારે અને ચંચું કે જો આ છોકરાઓને સારું દ્રવ્ય ન મળે તો કસરતથી તુકદાન થવાનો પૂરો સંભવ રહે. કઠોરમાં લક્ષ્યાધિપતિઓ છે, કઠોરમાં દેશ-પ્રેમી સજ્જનો છે. કઠોરમાં એક મામૂલી બેન્ક લગ્ન પ્રસંગે વ્યાખ્યા તેને માટે રૂ. ૩૦૦ આપ્યા અને તેને સુરતથી આણવા માટે મોટરજસતા રૂ. ૧૦૧ ખર્ચાયા. ત્યારે શું કઠોરના જુવાનો તથા વિદ્યાર્થીઓને શારીરિક તાલીમ આપવા માટે થોડા મકાન અને ખુશી જગ્યાની સગવડો આપવાનો ખર્ચ પ્રબળજનોને બારે ચર્ચ પારો ?

શુજરાતમાં વ્યાયામ પ્રત્યે ફેલું છે — શુજરાતી માખાપોને વ્યાયામ પ્રત્યે અણુગમો ને બીકણ પોતા શુજરાતીઓને બીક રહે છે કે કસરતયાળામાં એમનાં છોકરાંના હાથ-પગ લાંબી જશે ! શુજરાતી સ્ત્રીઓ “નાનીથી નાર” કહેવાઈ છે. શું આપણી સ્ત્રીઓ “નાનીથી નાર” રહે તેમાં ખુશ થવાનું છે અને મોટાઈ ખાતવાની છે ?

કઠોરના કચસ્તાનની પાસે તાપી નદીને કાંઠે તપશ્વર્ગ કરતા મહાદેવ અને કહે છે કે “નાપી અને તાપીને વચ્ચે તથા આસપાસના પ્રદેશમાં રહેતાં એનેક કોમના રહીશોને મારો સંદેશો કહેજો કે શારીરિક બળ વિના આત્મિક બળ સંભવતું નથી. દક્ષિણ શુજરાતની પ્રજા નળજી, પોન્ડી, બીકણ, નમાલો ન રહે, એ પ્રજા હિંદને કલંકરૂપ ન બને. એ પ્રજા વ્યાયામના અભાવને લીધે શાળીટ બની ગઈ છે, આ પ્રદેશમાં સવારે ઓપુરો દેવદર્શને જવાને બદલે રાક્ષસો અને વૈજોનાં દર્શને ત્યાં કરે છે. આ દક્ષિણ શુજરાતીઓને મારો આદેશ છે કે દરેક બાળક તથા સુવાનને કસરતી તાલીમ આપવી, છોકરાઓને તેમજ છોકરીઓને, ગરીબ કસરતીઓને દ્રવ્ય પીવડાવવું, મોટી વયનાં સ્ત્રી-પુરુષોએ દરેકજા નિયમસર હલકી કસરત પોતાના ઘરમાં કરવી, અને સારા આરિજ્યવાન વ્યાયામ શિક્ષકોને તાલીમ આપવા માટે તાપીને તટે વિશાળ તાલીમયાળા બંધવી. હું લીમડેશ્વર, લીમડામાં પણ છું અને આખી સૃષ્ટિમાં પણ છું. અમદાનમાં ફોલેલી પ્રજા અંધોએની સુધામ બની રહી હતી, માનનાં ઠિરણો, સ્વરાજ્યની કાંપી કરાવી રહ્યાં છે. બળહીન પ્રજા સ્વરાજ્ય સાચકો, ચક્રો-નર્મદો, નેરવી, આ, ખાદેશ, અંધો, સિદ્ધિ, શુજરાતને, કહી સંભળાવ.”

૧. ડાંગીઓના દેશમાં

ડાંગ એટલે વેદીઅર એટલીને કહે છે એવું દુવિધાનું અનુભવ-પર અહીં તમને દેશ જાતનો આદિવાસી મળે. અહીં. લીમ મળે, કુંકણ મળે, ચોપરા અને કોણિયા મળે, વારલી અને મુરલી મળે, કાટવારિયા અને કાલ્યા મળે, આ બધાને અહીં તહીં; આ ગામ, પેલે ગામ, આ કુમરની લગેડીમાં કે પેલા ભંગાણની ઓથમાં રહેલા જુઓ; અને તમને દુવિધાનો સૌથી મોટા પ્રશ્ન જોશે યાચ: આટલી બધી જાતો, અહીં કયારે, સા માટે આવી? જેમ સમાજની સંસ્કૃતિક કણ નીચી તેમ સમાજમાં એકેન્દ્રગમિતા, શિશ્યસ્તતા વધારે એટલે જ આ પ્રખળો પોતાની જાતને જાળે જેવી ને તેવી ટકાવી રહી છે. શીલે પ્રાદવાસનું ખાતો નથી, અને ચોપરી શીલનું ખાતો નથી. આપણી યાતિ-સંસ્થાના મૂળમાં પણ કોઇક આવે જ નિદમ કામ કરી રહી છે, જીવ જીવ પણ ન્યાતને ન ઓળખે આકળો, પરન્વાતમાં જીવ કરનાર કીકરાકીકરીને જ પર બહાર કરનાર ન્યાતકુંઢો: આ બધામાં પણ પેલી એકેન્દ્રગમિતા જ છે, કેટલે? વગેરે યાતિ-સંસ્થાના મૂળ નોખાખાસી વગેરે આદિવાસીઓમાં શોધે છે એ કદાચ ખોટું તો ન જ હોય.

ખીલીઓરાથી ઉપડેલી આવી ત્રણેક કલાકમાં તમને વધુને રોજને પહોંચાડે. અના-વિરોનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન અનાવલ પણ રસ્તે જ આવે છે. અનાવિરોની ઉત્પત્તિ બીસોમાંથી થયેલી મજાપ છે. બીસોની વસ્તી પણ પાસે જ છે ને! પણ આ કંલકયાના મૂળમાં જુમિના અસલ માસિક હોવાના કાલેકર તરીકે જ એઓ પેતાને મજાપતાં લાગે છે. આ વિને કાક વખત વધારે રોજનેથી ડાંગના-અઢામ્લાં લાકાં નિકાચ યાય છે. આલક્યાની નાની માડીમાં ડાંગીઓ મજૂરી કરતા ગાયા કરે. લાકાં બરતાં એઓ ગાય છે:

એને વારવી છું બર રે હેઈસાં	સુખઈ દીઠું દેમ એવજ હેઈસાં
રોઝે બધરીઓ હેઈસાં	સુખઈ નાદીજ તાલુ રે હેઈસાં
કંબલાનાં રજ રે હેઈસાં	સુખઈ ગોરાં કે ગામતાં હેઈસાં
એને ચાલવાનાં નઈ રે હેઈસાં	સુખઈ ટિંગલને પાણી હેઈસાં
સુખઈ સાથે તો જંબડો હેઈસાં	સુખઈ એક તો બોલી હેઈસાં

અથવા:

લે રે જુવાનને જોરે હેઈ રે	જોરમાં લાગો	હેઈ રે
રે મર રે. જોરે હેઈ રે	જોરમાં સચિ	હેઈ રે
લે લાકડામાં લાખ રે હેઈ રે	આ મધથી વારો	હેઈ રે
લાખ રે જુવાન હેઈ રે	આ જુવાનને વાંદો	હેઈ રે
જોરે જોરે હેઈ રે		

નવસુ [૧૬] કરીને એક કુકણા અહીં લાઠ્યાં મરવાનું કામ કરે છે. એણે દૂકે ખમીસ; અને દૂકી અહીં પહેરેલ. માથે મોટા વાળ, કાને સુટી, કથીરની, પહેરી છે. એ પૂછ્યું: “તું કહી કેમ પહેરતો નથી?” નવસુ: “પહેરેલી પશુ કાઢી નાખી.” લાણુ (૨૨) એ માથાગાંઠણ મેળીતો કુકણા છે. એ અહીં લાંક્યાં લેઈ આવેલ. એણે લંગોટી મારી છે. માથે ઘોતિયું લીંટાળેલ છે; અને ચરીરે ખમીસ છે. કેડે મુતરની દોરીઓ ધણી બધી એકઠી વંણીને બાંધી છે. એએ ખાસ વાળ નથી; નાકે નાનકડું; પથ્થર ચપટું નથી; રંગ કાળા; કાને ઢીલ.

હું—કેમ લાંબું?

લાણુ—ઠીક છે.

હું—આ તારા બળદનાં નામ શું છે?

લાણુ—કારીઓ ને, હાજીઓ. કાષ્ઠ ભુરીઓ. પથ્થર રાખે, ને કાષ્ઠ ધારીઓ. પથ્થર ત્યારપછી આડીના લાઠ્યાં વિશે વાત તીકળી. કાંઠી લગન વિશે પથ્થર અને ખૂખ મર્યા માયા. કેવા મારા લોકો છે! એમનામાં સરકારી ખાજુઓમાં હોય છે એવી એક મંથિ હોતી નથી.

એઓ મળામાં દાસડી, અને ધણી વખત કીડીઓના દારનો જથ્થો પથ્થર પહેરી રાખે છે. લાથમાં કથીરની ચારપાચ, ચારપાચ ખમીરો પથ્થર રાખે છે. એઓમાં, અને પુરુષોમાં પથ્થર, હુંદલા હુંદલાવવાનો રિવાજ ઘણો જ પ્રચલિત છે. શોખ કહો તો મ આવી. એ તો પરમેશ્વરનાં લિખણ કહેવાય. હુંદલાને એઓ બોધાન કહે છે. એ હુંદનારી એક જાત જ આવે છે, એધારીન લોકોની. હુંદલાની અનેક જાતો આવે છે. એના ય ભુલો. અબધાસ કોઈ હોય તો?

*

*

*

ચીકટયા, ઇસરળ, ઝાવરી વગેરે ઘણાં ગામો હયાં. ઝાવરી ગામને પાદરે હનુમાનની દેરી છે. હનુમાનને એ લોકો હનવત કહે છે; અને એનામાં બહુ અઢા રાખે છે. “હનવત તો બહુ સાશ. ને બોધ્યે તે આવે. આવણે તો એકાદ નાગિયેર જ ફેકવાનું.” આમ અને એક ગામના અજોવાને કહ્યું. રરતે જતા હોઈએ ને હનુમાનની પત્નીની આ મૂર્તિને તેલસિંદુર ચડેલા જેવા મળે. આવનાર જનાર એના ઉપર કાંદા ખરીણા હોય કે કરમડાં તોડ્યાં હોય એમાંથી એચાર દેવને ચઢાવે જ ચઢાવે. દેવના આર્ધાં પહેલાં ને ખાય. આને આપણે અઢા ન કહેતાં અઢજોનાર અથવા એક અરજટની માન્યતા જ કહીશું. આના ઉપરથી પ્રાચીનક મનુષ્યમાનસની ધાર્મિક પ્રતિક્રિયાઓ અરે જાણી શકાય; તો મ એના ઉપરથી અનુદ નિપત્રો બાંધી કેવા ઠીક ને ગણાય.

*

*

*

આ લોકો રાત્રે નંબરાસને વખતે આનંદ ખાતર તમાચા પથ્થર કરે છે. કહો ને કે આપણે ત્યાં ચંતી ચાપાઈ જેવા જ. બીલો એને સોંગ કાંદવા કહે છે. એમાં એચાર બધા ભેગા થાય. એક છેકરી યાય. પંછી જાતજાતનાં એસાં જતાં એક એકમાં એક છેકરી સાથે એના પરણેલાને ફાવતું નથી; ને, બાઈ નાસી જાય છે. ધણી પકડવા દોડે છે; અને પેલીની લગેલગ જાય છે ત્યારે મોલે છે:

બસવસી રે તુલા બસવસી
હંમ મંકડેગા
અરે માથે રે
હંમ પકડેગા.

પેલી બાગી નય છે. ત્યારે મણી નિરાસ થાય છે અને ગાય છે:

કાં વર્ષ રે મારી બાલમ સણી
લાંબી લાંબી પેલી કાં-મધ રે
કા વર્ષ રે મારી ગેલણુણી.

આવા તો મણી તમાચા થાય છે. એનાં ગીતો જાતજાતનાં ગીતોનાં ખોચકો છે; એ તો આ બે નમૂનાથી સમજાઈ જશે:

હજરત નામા નામા રે કળીરે સાહી સાહી
અરે બહાર કઠિા, ખરખા કઠિા
હંમકો હજરત નામા નામા રે

અથવા:

અસી તરહી ખર નહા મા'શાલ.
માહી ખર આ હો આજ રમેલા
બીડા બરી ખાહો આજ રમેલા
પાનબીડા ખાહો આજ મા'શાલ
પાલખી હમી બસા હો મા'શાલ
ધરે હમી યા હો આજ રમેલા.

આ તમાચા ભેંછેને મણામણા વિચાર આવી નય છે. આદિવાસીઓ અને બાળકો મણી રીતે કરખા છે. હેનિગહરટ અને લોખ કહે છે તેમ, બાળકો આપણે ન-જાણીએ તેમ, પણ ન શીખવાતું શીખી નય છે. કાણુ જણે ક્યાંથી તે પણ ખબર પડતી નથી. આદિવાસીઓ પણ જરા સરખું લુએ તેની વ નક્ક કરે છે. એવાં માનસને સારી વસ્તુઓ કરતાં ધાંધલિયા, બેટુલી કે ઉંબામ હારમરસવાળી વસ્તુઓ મણી મળી નય છે. આથી જ એમનામાં આવા હલકા રસવાળા તમાચાઓ આનંદથી પ્રસરી રહ્યા છે. આદિવાસીઓ અને કેળવણી: આ પ્રશ્ન ખૂબ જ વિકટ છે. એમને કેળવણી આપતાં આ બંધનો વિચાર કરવો જ પડશે. એ વસ્તુને કાઢી નાખવા મટે એનાથી સાડું કંઈક આપવું પડશે, જે આપીશું તે કેવા નાટીયા, ગીતો, હાસ્ય ? નાટ્યશક્તિ તો એમનામાં છે જ. એમને એમની જાણાર્થ, એમની પુરાણકથામાંથી કોઈ પ્રસંગ ગોતીને એમનાં ગીત, અંદર મૂકીને એમને આપીશું, તો નર્મહાસકર કહેતા તેમ " સૌ સારાં વાનાં યશે."

*

*

કુલશાઓનાં હજાર "નિષે તો મેં આમજ મૂજરાત સંશોધન મંડળનાં ત્રિમાસિકમાં લખ્યું જ છે. એમની પંચામત ખૂબ જ જોરવાર મૂલ્યાય. છિનાણું થાય કે પંચામતને ચોલાવતી જ પડે. એટલીઅરે કહે છે તેમ, છિનાણું કરનાર પકાય તો તેને ફેંક થાય છે. સુખમાલના કુતળી કુળનાં કુલશા ગમન દમક (૩૦)એ અને કહ્યું કે એવા-માણસને બોર રૂપિયાનો ફેંક થાય છે. કંડોનો મોટો લાલ પંચને ફાડ પાવામાં જ નય છે. એકરી એ

કુવારી હોય અને એને છોડુ' ચલુ તો પેલા સાથે પરચારી દે છે. આ પછી કાઈ પણ જાતના સામાજિક કાયોફી રહેતાં નથી. એનું પછોથી કાઈ નામ પણ લેતું નથી. આદિવાસીઓ પાસેથી આપણે ઘણી વસ્તુઓ શોખવાની છે. ઉપર લખેલી વસ્તુ વિશે હું એમ કરતાં કરતાં કહું તો વાંધો ખરો ?

કાગીઓના દેશમાં ઘણી રમણીય વસ્તુઓ જોવા મળી. આરાળીનું ઝાઝ આટલું સુંદર હોતું હતું એ અને ત્યાં જ જણાવું; હલદરવાનું ઝાઝ સોનાને પણ પીળાશમાં ટક્કર ચારતું હાથમાં જ નોંધું; સાગના લાકડાની ખરી કિંમત અને તેને લઈને કાગીના આર્થિક સંસ્કૃતિમાં આ ઉપર હું ત્યાં રાખ્યો; ખરી પહેલાં પદિસવાળા સાગના ઝાડોને જોઈને મેં તેમને કસરત કરતાં ફીછોએની ઉપમા પણ ત્યાં જ આપી હતી; અને ગોવરી ગામે ભૂતા કુંડો ચઢતાં સ્વર્ગ એક જ વેંત હતું. પણ એ પ્રદેશમાં જ લાગેલું; અને આખરે આદિવાસીઓના દેશમાં લખત લખાવીને જેસી જઈએ, આમથી તેમ રખડાં કરીએ; ખાવાનું જે મંજે તે ખાઈએ તો કેવી મઝા એમ પણ ત્યાં જ થયેલું. ત્યાં જ થયેલું, ત્યાં જ થયેલું!!!

૨ સોનગઢની છાયામાં

ગામીતેનો અવધાસ મારે ઘણા વખતથી કરવો હતો. એકંતો એમની અને મીસીની વચ્ચે સંસ્કૃતિક અંતર અથવા એકતા શું છે એમાં મને પ્રજો રસ હતો; અને બીજું મારે એમની આર્થિક રિધતિનો પણ ખ્યાલ મેળવવો હતો. સોનગઢમાં કાપું મટુભાઈ અંદાજે સ્વલ્પમાં સિદ્ધ એટલે એમની પાસે રિવાજો નેદરન પૂરું ચરે જઈ પહોંચ્યો. બીજા પણ ઘણાં ઝિજ્ઞાસીતાઓ મળ્યા. મારાં કામમાં એમણે પ્રજો રસ ખતાવ્યો; ઉમંગથી મદદ પણ કરી. એ માટે એમનો જેટલો આભાર માનીએ એટલો ઝોછો.

આદિવાસીઓમાં કરવા નીકળતું એટલે જિંદગીનો એક અણતોલ લઢાવો લાંટવા જેવું છે. પહાડની તળેટીમાં વસી રહેલાં એકલાં ગામે હોય, મામનું જીવન ચાલિયી-ચાલ્યા કરતું હોય; આ કાઈના બળદ જ્યાં ચઈને ચર્પા કરે છે; પેલા તુવેરના બેતરમાં ચઈને છોડરાંઓ કમીસ ચાલ્યાં જાય છે; આ પછી નાનાં પેલા સાગની પાસે જ, કાઈ સી લાકડાં કાપતી જણાય છે; તમે જાઓ અને આ વર્ષમાં સુપ્રજાલીથી બળી જાઓ; જોવા કરો. સામાજિક જીવન તો અધે-સરખું હોય છે, માત્ર એ સંસ્કૃતિના Ethos, અર્થવર્તી કલ્પના કુદાં હોય છે.

સાંપાવાડી ગામે કરી આવ્યા. એમની ખેતીનો કષ્ટક ખ્યાલ આજીવન રિધતિમાં તુવેર કરેલી તેના બેચાર. બેચાર છોડ જાગી નીકળ્યાં. બહો મંદની જ ખેતી છે! જડી અને નાગલી પણ છેક પેવાનાં ખાકી છે. ઘાસ જેવાં જ લાગે. કાગીનું નેવાં. કાંઈ

દેલડો, ભાતની ઢાલમ પશુ એ લોકો કરે છે. અને ચવા તે વખતે એમની ઢાલમ વડાઈ ન હતી.

ચામને ચોગડો કરીને એક માથુસ મળી મયો. આવો ખેસો કહીને એણે ખાટલો આપ્યો. એમને કેમ ચોગડા, શું કામ ચાલે છે ?

ચોગડો કહે: ખેતીમાં અનાજ તૈયાર થવા આવ્યું છે. જેવું તેવું પાક્યું છે; પ્રથુ આં રખડેલ ગાયો સાથે ઢાણુ જાણે ઢાણુ છૂટી મૂડી દે છે તે બધા પાક ખાઈ જવાની. આખા દિવસના યાદેલા હોઈએ ત્યાં આવીને સાલી પાક ભરખી જાય.

અને પૂછ્યું: “તું સરકારને અરજી કેમ કરતો નથી ?” ચોગડો કહે: “સરકારને અરજી કરી પણ” — એક ગાળ દે છે — “ઢાણુ જાણે કાં એ મખડો મંઈ! આવક મોટું ધર છે પણ એમાંથી એક ઢાણો દુરર મળવાની આશા નથી !”

*

*

*

હરિજનો અને આદિવાસીઓ એ એમાંથી કાની રૂપિત સારી એ પ્રશ્ન જ નથી; છતાં યે કાકે વખત આપણી સામે એવા પ્રશ્નો આવે છે જ; કાં તો એક ચર્ચારપદ વિવર તરીકે અથવા એક વારતવિકેતન તરીકે. હરિજનો સવળું ઢિંકુઓથી અનેક રીતે નચાવાય છે. એમને એમણે માથુસ તરીકેના દક્ષો જ આપ્યા નથી. છતાં યે એમનાં દુઃખ આંખની કણીની માફક આપણને ખૂંચવા માંડ્યા છે; અને એઓ પ્રણી રીતે ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે. એઓ સળગ પશુ ખૂંચ જ બન્યા છે. આદિવાસીઓનો પ્રશ્ન જ જુદો છે. એર જાહેરો થોડા વખત ઉપર એક ભાષણમાં કહ્યું હતું તેમ, હરિજનો તો અરણ્ય જ છે પણ આદિવાસીઓ તો અઘાત છે ! આપણા દિંદમાં જ કરોડ નેટલા વનવાસીઓ છે; અને ધરખાતે બાર તેર લાખ નેટલા છે. એ વિશે કેટલા જાણે છે ? સોનમદની ડાવામાં વસેલ આ ગામોતો વિશે કેટલાક જાણે છે ? આ બધાને સુધરેલી પ્રજાની હરોળમાં ભાવવાનો પ્રયત્ન કયારે થશે ?

*

*

*

જરસ મીતો ગાય છે આ ગામોતો, મજનાં આ એવણુ મીતો જુઓ તો ખરા

૧

ચાલ જુવ લામી કીકા,
ચાલ જુવ લામી રા !
ચાલ કાદે લીથે મીકા,

ચાલ કાદે લીથે રા !
ચાલ પીલી લામી કીકા,
ચાલ પાંચી લીથે રા !

૨

મા જાણે ધાનકુર્ષો, ધાન વેરે રા,

ધરી હોંડી માહડી ખાલે ચરિ રા.

૩

કાંઈ નાંધ મીળે તા નાંડા,
કાંઈ નાંધ મીળે તા અગમાં જ !

કેએ કાદે રા ગાંડા,
મંઈ નાંધ મીળે તા અગમાં ય !

૨૫ એ પ્રેમ-ગીતા છે

૪

આમલીવાળા ખેતરોં ભેડી
ચે કુલફો ભેડ્યો વ મા ભેડી
ખાટ ચાલનારી વ મા રોડાલી
રૂપ્યા ખુડો દેલે વ મા ભેડી
મા માટે પોય હા વાંકાં,

આંધ્ર મા વિદુ. વ મા ભેડા !
ખાટ ચાલનારી બાપા ભો !
બેન થઈ બેલી દેલે વ મા ભેડી.
મા માટી પાછાં બ્યારે
પુલ માધ દાકે વ મા ભેડી !

એનો અર્થ આમ વાય છે પ્રિયતમા, મેં આમલીવાળા ખેતરમાં હજી ભેડ્યું છે, તારી પાસે રૂપિયાનું પરચૂરણ હોય તો, તો રહે જનારી, અને દઈ દેલે. હે પ્રીતમ, મારી પાસે એક રૂપિયા પણ નથી; તો તને શું આપું ? તો લેમણ પ્રિયતમા ! તું એકડી મારે માટે થોડી જ તો ખરી. કેમ થોડું ? મારા પંછી પાછળ આવે છે; આપણને માથે જુએ તો તને મારી નાખે ને !

૫

હા રે ભેડી રોડાલી
કેલે કાચે બાલો વ રોડાલી ભેડી.
હા રે ભેડા રોડાલા,
સડકો કાચે બાલો વ રોડાલા ભેડા.

હા રે ભેડી રોડાલી,
કાચ રોજ બિળે ન રોડાલી ભેડી
હા રે ભેડા રોડાલા,
બાલો આના રોજ બિળે વ રોડાલા-ભેડા.

અર્થ : મારે રૂપિયાની ભેડી, અહીં હા માટે આવી છે ? તું તો, પ્રીતમ, સડકનું કામ કરવા આવી છું. શો રોજ મળશે તને, સખી ? આર આના, પ્રીતમ !

ઉત્સવ-ગીતા પણ એમનામાં ધણી છે. હોળી ઉપર એનો લોભ ગાંધે છે. એમાં હોળીનાં વખાણ હોય છે. આ લોભ આતાં ભિકરાંઓ ધરધર ફરે છે, અને ફગવો માગે છે. હોળીના રાગ ખૂબ જ મધુર હોય છે.

૬

ભોળીબાઈ, હં કાચકાચ લેવડે ?
ભેટુજ આઠલા લેઈ લેઈ લેવડા
ભોળીબાઈ, હં કાચકાચ લેવડે ?

ભેટુજ વાડીઓ લેઈ લઈ લેવડા : ૧૦૮
ભોળીબાઈ, હં કાચકાચ લેવડે ?
ભેટુજ નાળિયેર લેઈ લેઈ લેવડા.

કહે છે-અરે, ભોળીબાઈ, તું શું શું લાવશે ? હોળી જવાળા આપે છે : 'હું તો' હારમ, ખાપરાની વાડીઓ અને નાળિયેર લઇને આવીશ.

૭

ભોળીબાઈ તું ગેલહેરે, ગેરીઆ;
નાકે જ પાવો કુકહેરે ગેરીઆ;
પાગેજ પાંચડાં બાંધહેરે ગેરીઆ;

નાકે જ પાવો કુકહેરે ગેરીઆ;
કાંચે જ ટોલ કુકહેરે ગેરીઆ;
પુચેજ લેવડાં કુકહેરે ગેરીઆ.

અર્થ : ભોળીબાઈ, તું ગાવરી ને પેરીઆઓ કોલવા લાગશે. એઓ નાકે પાવો વગાડશે; પગે પાવડાં બાંધશે; અને ટોલ લટકાવશે અને મોંએ કોપડાં વગાડશે.

*

*

*

ગાળીતામાં દેવેલીઓ ધણી છે. આળખળીઆ, લીવારીઓ, મેવાળહેવ, કંઠારી, ફેલીમાડી, બગલીમાડી, કાળકામલા, મેરીઆતાં, રાંચળકામલા, બાખરી, કુંવાલી,

ચોક્કાસો, પાંદરમતા: આ તો ચોક્કા નામેા મળ્યુઓ, આટલાં બેમાં દેવદેવીઓ હોવાનું શું કારણ હશે? મનુષ્યવિદ્યાના વિદ્યાનેા ધર્મને જુદી જુદી રીતે સમજાવે છે. કેટલાંકનેા મત છે કે એમને દરેક વસ્તુમાં કાઈક સત્ત્વ, સક્રિયા વસ્તુ નજરે પડે છે. તેના એમને કર રહે છે. એટલે એ વસ્તુથી સત્ત્વને રીઝવવા એમને પૂજે છે. બીજા કેટલાંકનેા મત છે કે ધર્મ અને દેવદેવીઓ એમને પોતાના કામમાં મદદ કરનાં હોય છે એટલે એઓ એમની પૂજા કરે છે. કાઈ અટ્ટળેા કર તો હોય જ છે: અધારમાં જતાં કેટલા કરતા નથી?

દિંદુધર્મમાં પણ આવાં કેટલાંય અટ્ટળની પૂજા છે. જેને પૂરેપૂરી રીતે સમજાવવામાં આવ્યા હોય અને જેને કિલ્લડીનું બહુમાન મળ્યું હોય એવો લાગે તો દિંદુધર્મમાં ધણે જ ચોક્કા છે. આજે કાઈ પૂજે કે દિંદુધર્મ એટલે-શું તો આપણે ન જ કહી શકીએ. મનુષ્યવિદ્યાની દૃષ્ટિએ દિંદુધર્મમાં આદિપ્રજ્ઞના ધર્મની ધણી અસર થયેલી લાગે છે. આ તો ચોક્કા વિષયજનન જ.

એક પ્રજા પોતાની પરિસ્થિતિ એટલે પોતાના સંબંધોને ધણી જ સીધતથી જોડી લે છે. જામ કરે તો જ એ પ્રજા જીવે. એને અંગ્રેજીમાં Social Economy કહેવામાં આવે છે. એને આપણે સમાજજનન કહીશું. માખતોમાંથી એક જ દાખલો આપીએ. આ રોકાને આપણા વારાની ખગર નથી. એમનાં ધણાં ગામે હાટ બેસાય છે, જો ગામે જો દિવસે હાટ બેસાય તે દિવસને તે ગામનું નામ આપવામાં આવે છે. રવિવારે સોનગઢમાં હાટ બેસાય છે મારે રવિવારને 'કુનમરીઓ' કહેવામાં આવે છે. જો રીસ સોમને ખંધારપાડીઓ, મંગળને ઉતાદીઓ, શુક્રને ચોરડીપાડો, શુક્રને દેવગડીઓ, શુક્રને રામપુરીઓ અને સનિને વ્યારીઓ કહે છે.

આપણે

કે

ઓ રી એ ન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરિટી લાઇફ એસ્યુરન્સ કું. લીં

ફરી એકવાર 'ઓરીએન્ટલ' એમરે છે અને બીજા એને અનુસરે છે. મલાયા અને બર્મામાં બાપાની કબજાને લીધે ને પોલિસો હોલરોની પોલિસોઓ અને બધે પડી હતી. તેમની પાસેથી બારી લેણા પડેલા પ્રીમિયમ ઉપર વ્યાજ લીધા વગર કે તંદુરસ્તીના ખુશવાની રમુઆત વગર પોલિસોઓ ફરી આણ ફરી આપવાની ઉદાર તીતિ અખતાર કરનાર સૌથી પહેલો લાઇફ એક્સિસ 'ઓરીએન્ટલ' છે.

ઉદાર છુટછાટ એ હંમેશા વધતી જતી

અમારી લોકમિયતાનું વધતું છે.

૧૯૪૬ નવું કામકાજ.....લગભગ રૂ. ૨૮,૬૦,૦૦,૦૦૦

અગાળા તા. ૩૧-૧૨-૪૫ ના રોજ.....રૂ. ૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

અમારી પાસે નિર્દોશના લીધાની તમારી પ્રત્યેક

જરૂરિયાતને પહેલી વજો એવી આજ્ઞા પ્રોજનાઓ છે.

હેઝ એક્સિસ-ઓરીએન્ટલ પ્રિવેટી લિમિટેડ.....

...

...

...સુઅર્ધ.

બ્રાન્ચ એક્સિસ-તીજળી મરે, લાલ દરવાજા.....

...

...

...અમદાવાદ.

સંકેત : શ્રી. ઇન્દ્રવદન સુનીલાલ મહેતા બી. એ., એલ.એલ. બી.

એક રૂપેરી વાદળી ક્યાં જાય,
 દિલે દિલે જાન ભરી જાય.
 તેજ તેજના અંધાર એને ભાલે,
 એ તો મલકાવી મસ્ત બની ચાલે.
 આવડાં અનુપ, એને કાલે હીધાં રૂપ ?
 એના પાલક દિગંત પાર દહેરાય—દિલે દિલે.
 કાણુ જાણે ક્યાંથી એ અહીં આવી,
 હરે આટલા ઉલ્લાસ ભરી લાવી.
 ઘડી નિર્ભલ નિઃશંક, હજે બ્યોમ તલે અંક,
 વળી વાયુ સંગાથ સરી જાય—દિલે દિલે.
 એની ઉજળી કપુર સમી કામા,
 રમે સોનેરી સીમ પરે છાયા.
 હેમંતના આકાશ તલો ઝીલવી પ્રકાશ;
 એનું મુખ મધુર હસી હસી જાય—દિલે દિલે.
 એ તો દૂર દૂર હેય જશે ચાલી,
 પછી લાગશે આકાશ ખાલીખાલી;
 વટી હુંગરની ધાર, જશે સાગરને પાર,
 ભેલી આખો સંસાર, હરે બ્યોમના વિહાર
 એને રોકી હા ! કેમ કરી રોકાય ?—દિલે દિલે.

આયુર્વેદાશ્રમ કાર્મસી લિમિટેડ, (અહમદનગર) ની
પ્રખ્યાત ઔષધીઓ !

આયુર્વેદ પદ્ધતિએ શાસ્ત્રીય રીતે
તૈયાર કરેલી ઔષધીઓ રાષ્ટ્રના
આરોગ્યમાં સારો ભાગ ભજવે છે.

સુવર્ણ માલિની વસંત

કારફો

જમે. તે ભત્તના કફ તથા
ખાંસ માટે 'કારફો' (Ka-
rpho) અકસીર છે. વસંત
અને બીજા પ્રખ્યાત ઔષધી-
ઓના મિક્ષણની આ ટીકડીઓ
'ખાંસી' ના મૂળ કારણને દૂર
કરી આરામ આપે છે.

શક્તિનો સમય અને આરોગ્ય
એ હરોાષ રાષ્ટ્રની હેતુત છે.
આયુર્વેદ ઔષધીઓમાં સુવર્ણ
માલિની વસંત કોચુ રથાન
ધરાવે છે. શાસ્ત્રીય રીતે તૈયાર
કરેલ છે, અને યોગ્ય રીતે
લેવાથી અચૂક ફાયદો કરે છે.

સુપર્ણા

'સુપર્ણા' ટીકડીઓ મેલેરિયા
અને તેને લગતા ટાટીઓ-
મુદતી તાવને દૂર કરવાના દરેક
શુભો ધરાવે છે. ભરેર મુજબ
અમુક સમય ચાકુ લેવાથી
સંપૂર્ણ આરામ આપે છે.

મગવાનાં રચન : ચંદુલાલ ઝિમશંદ દવાવાણા,
નવુ દરવાજા, અમદાવાદ.
ડૉ. પી. શિવદત્તની કું. વડોદરા.
હરીરાજકર દેવશંકર શાંકલ, ઉમરેઠ.
મોહનલાલ પ્રભુદાસ શાંકલ, ધંધુકાં.

મુખ્યશાંકલ : ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય : ૧૪, શાંકર સેન
સોલ એજન્સી : જુલેશ્વર, મુંબઈ-૨

મૃત્યુ કેને ગમે છે ? પાપણુ જાને ગમે છે ? શોઝ વખત ઉપર આવીજીએ પણ નહિરે ક્યું ? હતું કે મારે સવાસો વરસ જીવું છે. અખંડ મૌલન ભોગવવાની અને લાંબી નિઃશ્વરી જીવવાની આકાંક્ષા તો દરેક મનુષ્યને હોય છે જ. માણસ પ્રાચીનકાળથી જે જ અખંતો આવ્યો છે. આપણા દેશોની કલ્પના લખે. તેમને જરા નથી, મૃત્યુ નથી. એકલા દિંદુ દેવો નહિ પણ ઓક દેવો ગધા સુવાન રહેતા. ઇશ્વારમનું જાત પણુ અખંડ સુવાન હરીઓથી વસેલું છે. એ અધું સાચું હોય કે નહિ પણ માનવની અંતરેશ્વરી તો એ અવસ્થા બ્યક્ત કરે છે જ.

પણ દીર્ઘાયુષી જનવાના પ્રલાનો શોધવા પાછળ નેપ્રત્યે તેટલી મહેનત કેમ કરી હતી અરથાઈ નથી. સુધરેલા દેશોમાં અનેક જાતનાં નાનમોટાં દરેકો મારેની ઇરિષ્યાયો પાછળ-તથા સાધારણુ દરેકોની શોધખોળ પાછળ કરાડો ડોલર અરથાયા છે. પણ વૃદ્ધ માણસ એ તો સમાજનું નાખી દેતા જેવું અંગ હોય તેમ, નથી તેની પૂરતી કાળજી લેવાઈ કે નથી તેની મુશ્કેલીઓનો ખાસ અભાસ થયો, કે નથી તેના સુખને માટે પૂરતી જહેમત લેવાઈ.

ધરડાની કાળજી લેવામાં ફેરફારમાં બહુ દેર છે. દક્ષિણુ અમેરિકાના વિદોલો, ઉત્તર યુવના એરિકમે, ઓસ્ટ્રેલિયાના ટાર્માનીઓ ધરડાં તથા મોંઢાને તેમનાં નસીબ ઉપર હોડી દે છે અને કાઈ પ્રકારની કાળજી લેતાં નથી. સાઈબીરિયાના પેટલાક પ્રદેશોમાં ધરડાને 'દયાળુ રીતે' મારી નાખવામાં આવે છે. સુધરેલા દેશોમાં તેમની સગવડ એછી વત્તે અંશે સચવાય છે. આપણા દેશમાં ધરડાની કાળજી તેના દીકરા ને સગાવડામાં લે તે ખરી. બીનમાં પણ તેમજ છે. પશ્ચિમના દેશોમાં ધડપણનું પેન્શન ને છુટ્ટાને રહેવાનાં ખાસ ધરાંતી ચોંજના સરકાર તરફથી હોય છે. તેમને પાળવા પોષવાનું સરકાર માથે લે છે ત્યારે તેમનાં કુટુંબીજનો તેમના તરફ અડી કરતાં વધુ હંદાસોન હોય છે. આપણે ત્યાં મરણનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી ધરડાને પ્રક્રા જંબીર બન્યો નથી, પણ પશ્ચિમના દેશોમાં તો તેમનું શું કરવું એ મોટો કામડો છે.

નવી શોધખોળથી માણસ સાધારણુ રીતે ૭૫ વરસ તો જીવશે એમ ધારવામાં આવે છે. આમ થતાં નવા પ્રકો બીજા થશે. એટલું તો રપટ છે કે વધુ પડતી વરડી પ્રજા એ સમાજને કારણે માર્ક પડે, મદદ રૂપ નહિ. તો પછી વહીવું શું કરવું ? નોકરીમાંથી તેમને પેન્શન ઉપરે ક્યારે ઉતારવા ? ત્યાર પાદ તેમને ક્યું કામ સોંપવું ? રાત્રી તરફથી નબાવ મોટે કેટલું વર્ષાસન તેમને કાઢી આપવું ? આ અને આવા અનેક પ્રકો ઉપસવાના રહેશે.

વહી આમ દાસીય રીતે સમાજચાલનો અને જવદારની દૃષ્ટિએ રાત્રીવહીવટનો એક મોટો પ્રક્રા બીજો કરે છે એટલેથી જ ખસ નથી. એ વિજ્ઞાન સમય એક કામડો રજુ

કરે છે. વિદ્યાર્ને જન્મ કે વાર્ષિક્યના પ્રમાણે જેવી રીતે હાથ ધરે છે. અને તેના કેવોક ઉદ્દેશ તે બતાવે છે એ વિષે અહીં વિચારીશું.

સાધારણ રીતે - લોકો માને છે કે માણસ જન્મ્યા પછી બહુ વધવા માટે છે. વાસ્તવિક, હકીકત જુદી છે. મહા પહેલે મહિને ૧૦,૦૦૦ ગ્રામો વધે છે. બીજા મહિને ૭૪ ગ્રામો, ત્રીજા ૧૧ ગ્રામો, પછીના મહિને ૧૦૭૫; ૦૦૮૨; ૦૦૬૭; ૦૦૫૦; ૦૦૪૭; ૦૦૪૫ ગ્રામો અનુક્રમે વધે છે. જન્મ વખતે બાળકનું વજન ૬ શેર હોય છે. બીજું વરસ બેસતાં ૧૮ શેર થાય છે. ત્રીજું બેસતાં ૨૨ શેર, ચોથું બેસતાં ૨૪૬ શેર થાય છે. એટલે પહેલે વરસે બાળક ૧૨ શેર, બીજા ૪ શેર, ત્રીજા ૨૫ શેર... વધે છે. આમ ખરું જોતાં જીવિમાં દિવસે દિવસે બઢાડો થતો રહે છે. ઉત્તરાવસ્થાનાં પંચલો મહાવાસમાંથી જ મંડાય છે.

ફરક પ્રાણીની જીવન પ્રમાણ સરખું નથી હોતું. વ્યક્તિગત ફર પડે છે એટલું જ નહિ પણ શરીરનાં બધાં અંગ અને પેશીઓ સમાન રીતે વધતાં નથી. દા. ત., સ્નાયુ કરતાં હાડકાં મોં તે સંજોગોમાં વધારે વધે છે. માણસને પૂરતું પોષણ મળતું ન હોય છતાં પણ શરીરનાં સ્નાયુ કે બીજા ઉદ્વિગ્નનાં ભોજે હાડકાં વધે જાય છે. હાઇપોપ્લાસ્ટિક સાધવાની પેશીઓ બીજા વધારે વિકાસ પામેલી પેશીઓ કરતાં વધુ ખસતક છે. મોં તે સંજોગોમાં તે જીવી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ વધે છે. વિકાસ પામેલા કોષોની જીવોદારી દૃઢી હોય છે એટલું જ નહિ પણ અમુક જાતનું જાતોવરણ મળે મહિ તે તે વહેલાં નાશ પામે છે.

કોષોને લગાડવાના અખતરા ઉપરથી માલમ પડ્યું છે કે અત્યંત નજીવો, પ્રમાણમાં પણ કેટલાક તરવે કોષોમાં જીવિ, વિકાસ, પ્રક્રિયા આણી શકે છે. કોષની જિંદગી માટે એ તરવે જરૂરી છે. એક બાયોસ નામનું તરવે બીરટના કક્કરમાં ~~વૈવિધ્ય~~ બામમાં ઉમેરવાથી બીરટની જીવિ, એકદમ વધારી મૂકે છે. વિટામિનો, હોર્મોનો આવી જાતનો લાભ આપણા શરીરમાં લાગે છે. આવા અનેક તરવેનો મેળો કોષો વધારવાની, વિકસાવવાની, અથવા તેમનામાં જન્મ લાવી નાશ કરવાની પ્રવૃત્તિનું સંચાલન કરે છે.

આ પણ ખ્યાન એવો તેવી હકીકત છે કે જે પ્રાણી જન્મી વધે છે તે જલદી મરે છે. પ્રાણીઓનું વજન થોડા ભોરાકથી પણ માણસ કરતાં જલદી વધી શકે છે. માણસનું metabolism અથાપયપ તંત્ર તેજ હોઈ તેના ભોરાકનો મોટો ભાગ સક્રિય અને ગરમો આપના માટે વપરાય છે; વજન વધારવા અમુક થોડાક લાભ કામ આવે છે.

બાળકનું વજન જન્મ પછી ૧૮૦ દિવસમાં બેવડું થાય છે. વાહરકાનું ૪૪ દિવસમાં, બરીનું ૧૬, થેલાનાં લવારાનું ૧૦, તે નિલાકીનાં બચ્ચાનું વજન ૭ દિવસમાં બેવડું થાય છે. જીવિની ઉમરને અને કુલ આયુષ્યને માઠ સંબંધ છે. એમ મનાય છે કે પુખ્ત ઉમર પહોંચવાની — જીવિની ઉમર (growth period) થી પ્રાણી પોષ્યમણી લાંબી જિંદગી જીવી શકે છે. આ દિશામાં માણસ ૧૮-૨૦ વરસે પુખ્ત ઉમરનો થાય છે તે તેનાથી પોષ્યમણી — ૧૦૦ વરસનું આયુષ્ય જરૂર જોગવી શકે.

જોડલા બોરારથી નાનપણમાં વળ્લન નધે જોડલાથી મોટપણે નધે વધતું, એ તો
જાણતી વાત છે. મોટપણે કાણે પોપણ ચૂસી ચકતા નથી. 'ધરડા' કાણેમાં રાસાયજીક
ફેરફારો જલદી થતા નથી. તેવા ફેરફાર એ કાળના જીવનની--અમૃત્યની કિપ્પા છે. કાળમાં
જવારથી તેવા ફેરફાર થવા બધે પડે છે ત્યારે તેનું મૃત્યુ થાય છે.

પીઠભેને આવરદાની દૃષ્ટિએ રાણના બે જાતના વિચાર પાડે છે:

(૧) જનનકાષો (germoplasm અંક) ને વીર્યકાષો); (૨) બાકીના શરીરના કાષો (Somatoplasm). જનનકાષોમાંથી અનેક કાષો પેદા થાય છે અને બીજું પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીમાં પણ આવા જ કાષો આવેલા છે. આમ પરંપરા ચાલી-ચકે છે તેથી જનનકાષોનું protoplasm પ્રેરિત-સાગ્રમ ઘડપણ કે સ્વત્વ પામતું નથી, ફક્ત રૂપાંતર પામે છે: એમ કહી શકાય. બીજા શરીરના કાષોનું (Somatoplasm) પ્રુપ્ત બન્યા પછી નવા કાષો બનાવી શકતા નથી. તેમને ઘડપણ આવે છે અને નાશ પામે છે.

એકોત્કલ્પના પ્રાણીઓ (જેનાં કે આમીબા)ના જીરોના આગલા પડી. એ આમીબા થાય છે. તેનાં ચાર, ચારના આડ...એમ જાય પડી વધે છે. એટલે તેમના કોષનું protoplasm જીવતું રહે છે.

વીજમેન માંને છે કે શરીરના કાળોમાં તેમની રૂઢિ વખતે એકુ ડોહ તત્ત્વ પેઠા
 યાજ છે કે જે જનનકાળેને મળે છે અને તેમને અમર બનાવે છે. આ તત્ત્વોનો અભાવ
 શરીરના બીજા કાળોમાં ધારણુને થાય જાય છે. બીજા, ધારણુ નીકળી જતા બીજા
 રસો જેવો રસ તથા, ધણુ જાણા શરીરનું એ સત્ત્વ છે એવી
 વીજમેનની વાત મળતી જાય છે.

ઉંમર પુખ્ત થતાં પ્રાણી પ્રવૃત્તિપતિ "કરવા સમર્થ" બને છે. આમ શરીરનો હેતુ-ફળીભૂત થાય છે ત્યારથી શરીર ધરપણુ બને અને મૃત્યુ તરફ પગલાં મારે છે. અંગ્રેજીમાં ધરપણુ અને ઉદ્ભવરથાના અર્થમાં ફેર છે. જહાવરથા senescence ઉંમરમાં થતા ફેર-ફાર કારતો કમ છે. ધરપણુ Senility તે અવરથાનાં ચિન્હો-જિમારી, શેષ, ચિંતા-અનેક કારણોથી વહેલી આવી પડતી રીયલિને લાગુ પડે છે.

[illegible]

વંશમાં આ ઉપરાંત પચ્ચત્તર પચ્ચ નખળું પડે છે. જૂન લાગતી નથી. રસો ઓછા થતાં ઘોરાશ નજીકી પચાતી શકાતો નથી. જરૂરમાં રહેલા અમ્લરસનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે. ૬૦ વરસની ઉંમર પછી ૧૦૦એ ૬૦ જણના પેટમાં ઓસોડ બિલકુલ પેદા થતો નથી. નેચ બીલીંગ લાખી ગયો છે તેમ “ માણસને સાડું જરૂર એ મને લેટલા સારા મગજ કરતાં ઓટી દાખત છે.”

રૂઢાવરંધામાં મગજ નખળું પડે છે. તાન્તરમાં બનેલા પ્રસંગો યાદ રહેતા નથી. નામ જૂની જવાય છે. સદિધ્યુતા અને ઉદારતા ઓસરતી જાય છે. તે કંઈ પચ્ચ ચીખવાને અચક્ત બને છે. બીજા ધણા માનસિક ફેરફારો થાય છે. કહેવાય છે કે તુલનાયુક્તિ કષ્ટક્રી તીવ્ર બને છે.

કાને બહેરાશ આવે છે. આંખનું તેજ પડે છે. મોતીઓ ભિતરે છે. જાતે દિશોમાં ફેરફાર થાય છે. સ્ત્રીઓને રજસાવનું અંધ પડતું બતાવે છે કે સિપિડમાં રસો (Hormons) પૂરતા પ્રમાણમાં પેદા થતા નથી. એવા રસોથી hormones અને જીવાનીનાં ચિન્હો-મત્રસાવ, ચર્બનું ટકતું શક્ય બને છે. તેનાં બાલ અંગો વિકસે છે. યસપણમાં આ મંચિ-ઓનાં રસોનું પ્રમાણ ઓસરતું જાય છે. સ્ત્રીની માફક માણસના જનનક્રિયા કામ કરતાં એકદમ અટકી જતા નથી. માણસના શીર્ષમાં શુક્રકોષો લાખી ઉંમર સુધી મળે છે. એકસરને (Exner)

૬૦-૭૦ ની ઉંમરના માણસના શીર્ષમાં ૬૮૦૫ ટકામાં

૭૦-૮૦ " " " " ૫૮-૫ " "

૮૦-૯૦ " " " " ૪૮ ટકામાં શુક્રકોષો જાડા થતા

પાપણમાં પ્રોટેક્ટ મંચિ વધે છે. આયુષ્ય દુષળા ચક્ર જઈ દીલા પડે છે. હાડકાં બંધારણ પચ્ચ જુના પ્રકારનું થાય છે. તેમાં લોહી વહી જતી ધમનીઓ બદલાય છે, હાડકું અચમકું બને છે. Cartilages કંઠે હાડકો જેવાં બને છે. હાંત પોથા પડે છે. તેમના ઉપરનું પદ અવધ છે અને હાલી જાય છે. વળી આમટીમાં યતા ફેરફાર શરીરમાં ને કંઈ બને છે તેવું પ્રતિચિત્ત છે. આમટી પાતળી બને છે; તેના પર કરચલીઓ પડે છે. અને પછી તે લખે છે. તેની નીચેની ચરબી ઓસરી જાય છે. તેમાં લોહીનું અમણ ઓછું થાય છે એટલે શરીરની અંદરી જાળવી શકાતી નથી. ચૂંટને એજ જાહ આવે છે. વાળ ખરી પડે છે, સફેદ બને છે. નખ નાના થાય છે.

યસપણનું વજુન પણ કવિઓએ સંદર કર્યું છે. તેમાં સૌથી મસિક તો છે શકરો આપનું એ વજુન:

અર્થે ગલિતં પલિતં મુંડં દશનવિહીનં જાતં તુલં ।

નરપૂતકં પિત્તતોમિત દંડં સદપિ ન શુભચાશપિંડ ॥

શુજરાતીમાં નરસિંહ મહેતાનું “ યસપણ કેણે મોકલ્યું ” તથા વલપતરામદા “ મિથ્યાસિમાન ” નાટકમાં યસપણ વિષેનો છંદો રૂઢાવરંધાના વજુનના હિતમ નમૂના છે.

યસપણ ચલુની આગાહી છે. ને જન્મે છે તે મરે છે. પચ્ચ પ્રાંજીજ સહિ કરતાં વનરપતિ-સહિનો આવરણ લાખો હોય છે. યુનાઈટેડ રેટેલમાં યુલમાં એક ત્રા છે જેની

ઉંમર ૭૦૦૦ વરસ ઉંપર આંકવામાં આવે છે. પ્રાણીજ સહિષ્ણાં એકકામી જીવો સૌથી દૂંકું જીવે છે. માખિા શોડા કસાક જીવે છે. માછલીઓમાં વાઇક આમન કાચું ૨૦૦ વરસ, કાચીઓ ૨૦૦ વરસ, કાગડો-૧૦૦ વરસ ઉંપર જીવે છે. એક પાંચીધું ગીધ ૧૮૨૪માં ૧૧૭ વરસની ઉંમરે મરી ગયેલું નોંધાયું છે. અયિગવાળાં પ્રાણીઓ સરેરાશ ૧૫-૨૦ વરસ જીવે છે—કૂતરો, ગાય, ગેસ, મિલાડી, વીંધ, વગેરે, સિંહ, મધેડો વગેરે—અયિગવાળાંમાંથી ૫૦ ઉંપર જીવતાં હોય તો તે શોડા, હાથી અને માચુસ જ.

તો હવે માચુસ વધુમાં વધુ કેટલું જીવે તે બંરા જોઈએ. પૌરાણિક અને દંતકથાના દાખલા અહીં પાડતા મૂકીશું. લાંબા આયુરદાના નામોના દાખલા નીચે મુજબ છે. હંગરીનો પ્રેટ્રાજ ગુરગર ૧૮૫ વરસની ઉંમરે ૯૫ વરસનો દીકરા મૂકી ૧૭૨૪ માં સ્વયંવાસ પામ્યો હતો. શેક્ટામર (ઈંગ્લાંડ)નો હેરી જેન્સકીન ૧૪૦ વરસ મૂકી જીવ્યો. તે કોટમાં ૧૦૨ અને ૧૦૦ વરસની ઉંમરના બે દીકરા સાથે હાજર થવાની નોંધ છે. રસિયાની એક ક્યે-રાઈન ૧૪૦ વરસ જીવી હતી. ડેન્માર્કનો ડેકનબર્ગ બીજો નમૂનો છે. ૧૧૧ વરસે ૬૦ વરસની ડોરોને પરપોયો પણ પછી રાંધ્યો. ૧૩૦ વરસની ઉંમર મુધી પરજીવાના કાક શખ્યા પણ કાકએ તેને રતીકાથો નહિ બને છેવટે ૧૪૧ વરસની ઉંમરે મર્યો. બે દશકા પહેલાં કોરો આગા નામનો ઘૂઠ ૧૪૮ વરસની ઉંમરે ગુજરી ગયો એમ વેપરમાં વાંચ્યું હતું. સૌથી વિખ્યાત દાખલો ચોમસ પારને છે તે ૧૫૨ વરસ અને ૬ માસની ઉંમરે ૧૬૩૫ની સાલમાં ગુજરી ગયો. તેના જીવનની કેટલીક મિનાઓ બજાવા જેવી છે: ૧૦૨ વરસની ઉંમરે તેના ઉંપર બજાવકાર કલાનો આરાપ મૂક્યો હતો. ૧૨૦ વરસે એક વિધવા બાઈની સાથે તેણે લગ્ન કર્યાં. તે બાઈના શબ્દોમાં “તેની મોટી ઉંમર દેખાડી આપે એવું તેનામાં કંઈ ન હતું.” પણ ૧૫૨ વરસે તેને લાંબું જીવનમાં રહેવા તેકાવવામાં આવ્યો હતો. ૬ મહિનાની લાંબનની શહેરી જિંદગી તથા બારે બોરાકની અસર ૧૫૨ વરસની સાદો જિંદગીથી નડેતી થઈ તેવું કંઈ અને તે ધરડો દેખાવા લાગ્યો, એવું વળી ગયો અને ૬ મહિનામાં મરી ગયો. રૂધિરાકિસરજીની ક્રિયાના શોષક પ્રજાત વિલિયમ હોવેએ તેનું મદદ તપાસ્યું હતું. હાલેએ લખ્યું છે તેના “cartilages રિયતિસ્યાપક અને સુવાળાં હતાં. છાતીનાં cartilages કાપણમાં કસી બને છે તેવા નહિ પણ જીવાન જેવાં હતાં. તેનાં વૃષજ (testes) મોટાં ને તંદુરસ્ત હતાં.”

પ્રજાત એનેટામિસ્ટ કનિંગહામે ફરિમાઈ કાફલામાંના એક ખલાસી જેની ઉંમર ૧૩૦ની નોંધાઈ હતી તેનું મદદ તપાસ્યું હતું. તેને વિષે પણ કનિંગહામ આનું જ લખે છે: “તેનાં બધાં અંગો જીવાન જેવાં હતાં. વૃષજ મોટાં અને તંદુરસ્ત હતાં. Cartilages કાટીલેજ હલુ કસી થયાં ન હતાં.”

ક્રાંસેની નીતોન હઈ કલોસનો દાખલો અજબખી પમાડે તેવો છે. તેને ૫૫૫જી આંખું જ નહિ. ૯૦ વરસની ઉંમરે તે એટલી બધી રૂપાળી ને જીવાન લાગતી હતી કે એક જીવાન પાંદરી તેના પ્રેમમાં પડ્યો હતો !

આ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે ૫૫૫જીમાં યતા ફેરફારો દીર્ઘકાલીમાં મોડા ઊતરે છે. ૫૫૫જી એ કેવળ ઉંમરની ગણતરીથી નહિ પણ કેદમાં યતા ફેરફારની દૃષ્ટિએ બજાવું જોઈએ.

આ દાખલાઓ ઉપરથી આટલું તો નક્કી થાય છે કે માણસ ૧૫૦-૫૬૦ તો ૨૦૦ વરસ જીવી શકે. કેટલાક ઉપર બતાવેલી ઉમરની નોંધમાં વિશ્વાસ ધરાવતા નથી. પંચ એની ચોપડી 'સતજીવીઓ'માં લખે છે: "સૌ રીતે કાઈ કંઈ ન લેવાની શકે તેવી લાંબામાં લાંબી ઉમર ૧૧૨થી વધારે કોઈની નોંધાયેલી નથી."

એન્ટ સેનકોડને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની મોટી વીમા કંપનીઓમાં પૂછપરછ કરતાં ૬૮ વરસથી લાંબી કોઈની ઉમર નોંધાયેલી જડી ન હતી. એ આપણા દેશની મોટી વીમા કંપનીઓને પૂછાવ્યું હતું. મળ્યું જવાબ આપ્યો હતો કે તેમની પાસે એવું કોઈ રેકૉર્ડ નથી. ફક્ત એક કંપનીએ લખ્યું કે તેમની પાસે ૬૦ વરસની ઉમર ઉપરના ૩૦૦ કેસ નોંધાયેલા છે પણ ૧૦૦ ઉપરના તો એકે નહિ. કોઈની જન્મ તારીખ નોંધાયેલી હોય ને ૧૦૦ ઉપર જીવેા હોય તે આપની પાસેથી અશીસ તો આભારી થઈશ. એમ તો આ દેશમાં મળ્યા જણ પોતાની ઉમર ૧૦૦-૧૨૫ વરસની જણાવે છે. પણ તેની ખાતરી શી ?

૨ લેકેટર આધુષ્યને બે રીતે ગણે છે: (૧) Specific longevity—વાસ્તવ આધુષ્ય જે માણસ સરેરાશ જીવે છે તે; (૨) Potential longevity સમ આધુષ્ય—જે આધુષ્ય માણસ આદર્શ સંજોગોમાં જીવવાની શક્યતા ધરાવે તે. બીજા પ્રકારના એકે દાખલો જડે 'તેમ નથી. તેવા માણસનું મરણ 'કુદરતી' રીતે બધા અવયવ ધીમે ધીમે થઈ પડી અટકી જાય ત્યારે ચાંચ સાધારણ રીતે શરીરનું જરૂર બીજા કરતાં વહેતું બગડે છે અને તેથી માણસ મરે છે. શરીરને મજાની તપાસના બહોળા અનુભવમાં એક પણ દાખલો જરેા નહોતો મળ્યો કે જ્યાં મરણ 'કુદરતી' રીતે થયું હોય.

ધરમાં માણસોમાં અંધો તો ધમની તથા રક્તચાલિસરજીવા રોગોથી, ચોપા વાગેના ફેફસાંના—ક્ષય-ન્યુમેનિયા વગેરે રોગોથી, આક્રમા બાળના મૂરખિતના અને છઠ્ઠા બાળના પેટના રોગોથી અને બાકીના અકસ્માત તથા અન્ય રોગોથી મૃત્યુ પામે છે.

આ આક્રમા તો અમેરિકન પ્રજાના છે. આપણા દેશના સઘાવાર આક્રમા મળતાં નથી. પણ ૫૦ ટકા ઉપરની સંખ્યા તો ૧૦ વરસની ઉમર પહેલેથી તે પહેલાં મરી જાય છે. દિવમાં વરસેદહાકે સરેરાશ ૬૨,૦૧,૪૩૪ માણસો મરે છે. તેમાંના ૫૮.૪% મેલેરિયા વગેરે તાવથી, ૭.૬% ફેફસાના રોગો—ક્ષય, ન્યુમેનિયાથી, ૪.૨% મરડા અને કાઠથી, ૨.૪% કાલેરાથી, ૧.૬% પ્લેગ ને બળાઆથી અને બાકીનાં ૨૫.૦% બીજાં કારણોથી મરે છે. આપણા દેશમાં મળ્યાં ખર્ચ નાનપણમાં જ બીજા રોગથી આપાઈ જતાં હોવાથી પશ્ચિમના લોકોની માફક હલમ બંધ પડી જવાથી કે કેન્સર-નોંચા મોટી ઉમરનાને ચતા રોગોથી મરનારનું પ્રમાણ આપું છે. શૈશ્યનીય વાત તો એ છે કે દિવમાં મોટે ભાગે મૃત્યુ અટકાવી શકાય તેવા રોગોથી થાય છે.*

માણ ૧

આવતા અંકમાં પૂરું થશે. ૧

અત્યુત્તમ ચૈષ્ટિક ચાટણુ—
દરેક જાંતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [રજીસ્ટર્ડ]

અકસીર પુસ્તકાર થયેલું છે. જ્ઞાનતંત્રની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાબુદ કરી લેાહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપલ્લવિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૬-૦; સ્તલના રૂ. ૪-૮-૦

ભાંગા ફાર્મસી લિમ્ : ભાંગા (ઉત્તર ગુજરાત)

સોલ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમાણુ એન્ડ કું. ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે એજન્ટો લેઈએ છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આપુર્વેદિક વાંચીતું સચીપત્ર મેળેત.

રામતીર્થ પ્રાહીતેલ

સ્પેશિયલ નં. ૧

મનુષ્યનાં જ્ઞાનતંત્રો જીવનમાં બને છે, ધોળા વાળ કાળા થાય છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે અને ટાલમાં વાળ ઊગે છે, ખોડા મટે છે, વાદસ્થિત અને અગ્નિની દષ્ટિ વધે છે. માઠ નિદ્રા આવે છે, માયાનો દુઃખાવો મટે છે. દરેક ઋતુમાં બહેનો, પુરુષો અને બાળકો માટે મહાન ફાયદો કરનાર છે. માઠી બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦; નાની બાટલીના રૂ. ૨) : બધે મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેન્ટરલ રોડ, સુભઈ-૪

અમોહિસમાં જ એક પત્ર મળ્યો.

સહે કચરમાં એક આંજી પીરાજી રંગના કાગળ પર સુંદર અક્ષરોથી લખેલા: 'સચીદા, તમારું એક કામ પડ્યું છે. અત્યંત જરૂરનું. હમણાં ને હમણાં આ ચિઠ્ઠી દેખત આવે તો જ કામ લાગે.'

આવશ્ય માસના આઠાશની એમ, મન વિચારણાથી ઘેર વાળાંઆંધી ઘેરાઈ અધકાર-મય-હિંદાસ હતું. એકાએક આ પત્રરૂપી પત્રનના કપાટાથી વાળાં બધાં વિચારાઈ ગયાં. મન રૂપી આકાશ નિર્ભય બનતો ઘરકંકણનો સાંત સુખપ્રદાય હૃદયને, ચારે ખૂણે સગલું ચર્ચ રૂણો.

ઋષિના-યુવતીઓનાં મનનો તાગ ખરેખર બહા પણ ન કાઢી શકે, ત્યારે હું તે પાણુ વિસાતમાં? આ સરિતાએ આજે જે ચિઠ્ઠી લખી છે, આ જે પાંચસાત ઘોટી લખી છે તેની પછવાડે જાને ખબર છે સાત સમુદ્રની કોઠી કોઈ મંબીર વસ્તુ નહીં હોય. અથવા તો સાવ સાદી સામાન્ય વસ્તુ પણ હોય. પાંચસાત મિત્રો પાસે પોતાની કોઈ નવી કળાની કોઈ હોશિયારી બતાવવી હશે? પાણુ બહો!

સરિતાનું સુંદર હસતું અપ્પડું! કેવું નિર્દોષ! આવી બપુલ સૌંદર્યશાળો યુવતીનું મન પણુ એવું જ સરલ સુંદર ન હોય શું? મેં સરિતા માટે ધણીયે વાર થયું છે ખરું ક્યું? છે. સરિતા, ખરેખર મારા પર વિશ્વાસ રાખે છે. એને કંઈ ખાતરી-ખાસ કામ પડતો તે મને ન બોલાવે, મને ન શક કરે તે જાને કરે બહા? હા, ચક્રત મહેતા જરૂર એની પાછળ પાછળ ફર્યા કરે છે ખરો, પણ મોટા પગારની તોફારી ને લક્ષ્મીનું વાહન (બુચક) મળવાથી જ શું બધી યુવતીઓ ખુશી મતી હશે? સરિતા દલાલ જેવી ચતુર અને સર્વ વાતે ચાણી યુવતીની નજરે ચક્રત મહેતા લક્ષ્મીના વાહન બુચકથી વિશેષ કંઈ નથી જ તો વળી! આ વાત મને ધણી યે વાર મનમાં રુકુરી હતી ને એવું સ્પષ્ટ થતાં હું મનમાં ને મનમાં ખુશી. પણ મણો થતો. હું સરિતાને ફેલો આહું છું, એને માટે ફેલો તલમું છું એ વાત એણે મારી અનેક રીતે પરીક્ષા કરી જાણી લીધી છે જ. જોહિસમાંથી બરાબર કામની કમાલને વખતે એક દલાલ છપાંચ મળી જઈ હું ફેલોયે વાર-દિવસોના દિવસો-સરિતાને ઠાકરસી ઇન્ડીટ્યુટમાં બાણું આપવા જતો. એના બીજા બુચક મિત્રો અને સદાપાંડીઓ જ્યારે એને પરીક્ષા મણી કોઈ સારા હવા ખાવાને રથને જઈ જતા આરામ લેવાની અને તણિવત સુધારવાની સલાહ આપતા અથવા આવતી પરીક્ષામાં વધુ સારું પરિણામ આવશે એમ કહી, તેને ધીરજ અને હિંમત આપતા અથવા એની પાળેલી કાળી બિલાડીનાં વખાણુ કરી, ખુશમતથી એને કુપાકટાણુ મેગવદા મયતા ત્યારે હું તે વખતે સરિતાએ આઈને એકી ઊંડેલી ખાલ સામગ્રીવાળા દીક્રીન બોલકના કબજામાં લમેટી એક કપડામાં બાંધી તારવેલી બસ કે ટ્રામની વાટ જોતો ક્યુમાં જોતો હોઉં. સરિતાને ઘેર એ અજાણ વાતણો પહોંચાડી વળી હું પાછો જોહિસમાં પહોંચી જતો. આ બહુ શું સરિતા જેવી ચાણી અને સમજુ યુવતી સમજ ન શકે? ને એનું મન મારા તરફ ન દાય એમ કેમ કહી શકાય બહા! પાણુ બહો બાઈ! યુવતીઓનાં, ને તેમાં પણ આજકાલની યુવતીઓનાં મન, -એ કંઈ મન કહેવાય! એ તો કહેવાય મહા-વન! એ વનરૂપી મન

પાસે સર્વેને હાર જ સ્વીકારતી પડે ! ફળકૂલ આઈ વફકલ પહેરી ઝાંખિઓની ચેડે જે દિવસો ચુખરી સકે, તેઓ જ એ વનમાં વાસો કરી શકે, અથવા તે પછી જંદગારી સિદ્ધારીઓનો એ વનમાં પ્રવેશ હોય. પણ એ બેની વચ્ચેની કાટીના જે હોય, તેઓને આ વનમાં વાપ, ક્ષિંદ અને વડોઓની બોલ સિવાય બીજા આશ્રય પણ ક્યાં મળે, કહો જોઈ તમે ?

તે અને તેમ હોય, પણ હમણાં એ બંધો વાતનો વિચાર કરવાનો સમય જ નહોતો. ને સરિતા જેવી માન-ભૂખી અને પહીકમાં રીસાઈ જતી ઠાકરી, ને એનો સ્વભાવ તેજાહ, તેજાહ ! પત્ર મળ્યા પછી જરા નેટલી પણ જો વાર લાગી તે બોજ જ લાગ્યા સમજે ને ! મીઠો હેઠ કલાકના ટેખલ પર ટેલેફોન જ કરી ખેંસે ને ! શું ઉપાય કહે ? આવી પરિસ્થિતિમાં આવી પાટાં માંત્ર એક જ માર્ગ સિવાય આમાંથી બીજાવાનો બીજો માર્ગ પણ ક્યાંથી હોય ? ને તેથી એ ખુલ્લા રહેલા માન એક જ માર્ગ ઉપર મારે પગલાં મારવા પડ્યાં. મેં એકદમ મહામુનીમ (હેઠ. કલાક) ની કેબીન બધી જ પગલાં માર્યાં. હેઠ કલાકની મારા પર નજર પડતાં જ :

— 'સારંગપાણી કંપનીની ફાઈલ લઈ આવો તો, ચર્ચીકાંત.'

— 'સર, માથે આપને એક ચરજ કરવાની છે.'

'વાડુ, અરજ પછી સાંભળીય, પહેલાં આ ફાઈલ લઈ આવો જોઈ.' 'હાયર નસીબ ! ફાઈલ શોધતાં શોધતાં પંદર મિનિટ નીકળી ગઈ. મારે માટે તે પંદર મુઠા જેવડી હતી તે મહામુનીમ ક્યાંથી સમજી શકે ! ફાઈલ મહામુનીમના ટેખલ પર રાખી મેં ફરીથી આજરો પ્રસંગ ઉખેડવા પ્રયાસ કર્યો :

— 'સર, મારી ચરજ જો મહેરમાની કરીને સંભાળો તો—'

'આજ શું છે વળી ? તમારા ફાઈલ તો નથી મરી ગયાં ને ?'

— 'ના સર, કુચા મરી ગયા છે.'

નોકરી તરફ સંપૂર્ણ વેરાગ્ય આવી જતાં મનમાંની બીક (નોકરી જવાની) ઝાઝો ઠાકી મેં તા ને ફા કહી દીધું—કહો કે મહામુનીમે મારી પાસે - કહેવંકાંબું. મહામુનીમ સ્વભાવના હતા જરા વહેમી. ને વળી ખારા ઝેર !

કેડે કલેજ મીકું મધુરું હારય કરતા કરતા મહામુનીમ બોલ્યા :

— 'ચર્ચીકાંત, જરા વિચાર કરીને જવાબ દેતા નહોતો. તમારા કુચાએ આજ સવારના જ દબુ મને ટેલેફોન કર્યો હતો. તેણે તમને ટેલેફોન પર બોલાવવાનું કહેતા હતા. પણ તમે એક્સિસમાં અગિયાર વાગ્યા પહેલાં આવતા હો તો ને ?'

'સર, આજ સવારે તેણે હતા, ને ટેલેફોન કરવાની યકિત પણ તે વખતે એમની હતી; પણ હવે આ પછીએ, આ શરૂ તે નથી.'

— 'શું ત્યારે મિલિટરી સોરા નીચે ... ?'

— 'ના સર, ઇન્જા-મુલુ !'

— 'ઇન્જા-મુલુ ? હવે સાધક હતા કે શું ?'

જોહા ઉપર બની ચક્રો ઉદાસ—સોગીયો જાત આણી, ખારીની બહાર બેનાકળી નજર નેતો નેતો ફા બોલ્યો :

—‘હવે એમને આ દુનિયામાં કાંઈ કાંઈ પણ જોઈ શકાશે નહીં, સર. એ સંત-મહાત્મા જેવા હતા. આ હમણું ત્રણ મહિના પહેલાં જ એક દિવસ મેં એમને આશ્વાનામ કરતાં જોયાં જોયાં હતા. તે વખતે તેઓ જમીનથી ત્રણ હાથ ઉંચે જઈને હવામાં પલાંડી વાળી બેઠા હતા. નાનાં બચ્ચાંઓના ફેફસાંનાં રોગ માટે એમને સ્વપ્નમાં કાંઈ મહા યોગી-રાજે બતાવેલી હવા તેઓ આપતા. તે એવી તો રામબાણુ હતી કે ન પૂડે વાત. આ હમણું અસ્પષ્ટાકાળમાં કુંભમેળો હતો ને, તે વખતે તેઓ ત્યાં મથેલા અને હાં જ કાંઈ મહા-યોગીરાજે એમને અધિકારી બણી સ્વપ્નમાં દર્શન કર્યું એ દસ બતાવેલી. હું બાળ મૂંડોને કહી શકું સર, કે એ દવા નાનાં બચ્ચાંઓની ફેફસાંની બિમારી માટે અત્યુત્તમ ઔષધ છે.’ મહામુનીમને ઘેર નાનાં બચ્ચાં ફેફસાંની બિમારીથી પીડાતું હતું એ વાત. હું જાણતો હતો તે અત્રે પાઈકાને કહેવાની જરૂર નથી.

આ વાત સાંભળતાં જ મહામુનીમના ચહેરા ઉપર અજ્ઞ પરિવર્તન થયું. એમની મુખમુદ્રા ‘ચિત-સ્તિગ્ધ હાર્યમયી’ બની ગઈ કે જેવી બોહિસમાં તો કાંઈ કપીલા-જક જેવે પ્રસંગે બનતી હશે. મોટે ભાગે આ મહામુનીમ બોહા પર ઘડીતું પાં બાંધી યોગેશ અઘા-વિને જ બેઠા હોય. કાંઈ પૂછવા જતાં હાથકું બટકું જ બોલે: ‘શું છે? કેમ આવ્યા? આ બુદ્ધ કેમ કરી? અમારે પછી રીકને રો જવાય આપવો? મને પૂછ્યું કેમ નહીં?...’ વિગેરે પુષ્પાંજલિથી બિચારા કલાકરને તો પાણીથી પાતળો જ બનાવી મૂકે. મારી વાત સંભળતાં એમના વર્તનમાં અજ્ઞ પરિવર્તન ઘટી ગયું-ને તે પશુ વૌજગીક ઝાપી પરિ-વર્તન! આપાર સુધી હું જોયો જોયો વાત કરતો હતો, હવે મને પુરસી પર બેસવાનું કહ્યું: ‘પુરસી પર બેસવાનું મહામુનીમ જ્યારે કલાકરને કહે ત્યારે એના ભાગ્યની અવધિ જ સમજાવી. મહામુનીમ ખરેખર સંપૂર્ણ સુપ્રસન્ન થયા છે એ જાણવાનો એ માન-દંડ હતો. જો કે એ પ્રસન્નતા ક્ષણિક જ હોય: ‘કણું કણું કણું કણું’- તમે સમજાવો? મને કેટલી હિતાવજી હતી તે એમને કેમ કહું? જતાં એમનું માન રાખવા હું પુરસી પર બેઠો એટલે મહામુનીમ ઉઠાયા:

—‘એ દવા તમારી પાસે છે કે?’

હવે મારા જીવમાં જીવ આવ્યો ને કાંઈક આઠા બધાઈ : હા-આ-હા!

—‘હા, કુંઆ તો જો કે સ્વર્ગે’ સીધાબા પશુ તેઓ આ દવા અમારા માટે રાખી ગયા’ છે. આપને જોઈતી હોય તો કાલે આપું સર, આપ જો દવા વાપરો એ તો અમારું મહાભાગ્ય કહેવાય.

—‘તારે કાંઈ આવજોને એ દવા કાસે. ઘેર નાની બેબી બિચારી આજ ત્યાર દિવસથી પીડાય છે.’

—‘બેબીને હવે કેમ છે, સર!’ મેં ધનિષ્ઠતા વિસ્તારવાનો પ્રયાસ કરતાં કહ્યું.

‘આ એમ ને એમ છે હંજુ તો જાણુ. શું કરીએ બચ્ચાંને મહા મૂકી આવતાં બહુ જ દુઃખ થાય છે. કામમાં જે જીવ લાગે નથી પણ રો ઉપાય! બોહિસમાં આવડી મોટી જવાબદારી. ન આતું તે પશુ કેમ માસે? રીકને કામ પકતાં જવાય કાણ આરો? બિચારી બેબી ફેફસાંની બિમારીથી જ પીડાય છે.’

આ ફેફસાંની બિમારીથી જ મહામુનીમ પ્રસન્ન થયા. ને એ જ ફેફસાંની બિમારી-થી જ સરિતાના આવાહનને દુઃખરો દેરા હું નીચળી પડ્યો. બોહિસના દારૂનાં પગથિયાં,

છુટ નીચે કેમ જાણે ગરેડી ન લગાડી હોય તેમ, સરસર-સટ જીતરી આ ફેફસાંની બિમારીએ મને સંધિસહ રાજમાર્ગે ઉપર આણી. માર્યો.

આ વર્ષાઋતુની મુસોલીએ વઢાવી તારદેવ સોનાવાળા બિલ્ડીંગ પાસેની એક આરમાની પડદાથી ઢંકાયેલ આરી પાસે મારે પહોંચવું પાશે. ત્યાં આખી દુનિયાના માણસોમાં માત્ર એક હું જ સરિતાનું કામ કરવા ચેત્તુ નીવડીશ. આ-હા-હા ! શું મહાભાગ ! હા-વિધાતા ! ! સરિતાની ચિઠ્ઠી તો મને ખીતાના મોઢાની જેમ મોઢે ચર્ચ ગમ્મ હતી : 'શરી'રા, તમારું એક કામ પામું છે.....'

ભરચિત્તર ટ્રામનું હેન્ડલ પકડી બીકમાં હું દામમાં ચડ્યો. એક હાથમાં 'હેન્ડલ', જમણા પગ દામની પગથી પર અને ડાબે પગ દામમાં બૂલતો રહ્યો. સહેરની આખી યે માનવમેદનીને વીંટી વળી ચક્રર ચક્રર ફરતા પૂરા માર માર્કલનો પ્રવાસ મેં આમ કાપ્યો. તે પછી 'એરબિયન નાઈટ્સ'ની અળખખીવાળો બોમ્બે સેન્ટ્રલ રોડનના પૂલનો રસ્તો.

સરિતાએ જ આવીને બાળ્યા બોલ્યા, તે બોલી :

— 'તમે કેવા સાચા છો, શરી'રા ! બસ ચિઠ્ઠી મળી કે દાગર ! મેં 'માયુ' જ હતું કે તમે હમણાં જ આવી પહોંચ્યો.'

— 'શી હકીકત છે, સરિ !'

સેહરસમાં જાણીતો કાઢેલી પ્રેમ-નીતરતી મોડી વાણી મેં એના કાનને ઘંબળાવી.

શીકે કરતાં હસતી હસતી સરિતા બોલી :

— 'વાહરે વાહ, શેકસાહેબને તો કાંઈ પાદ જ રહેતું લાગતું નથી ને શું ?'

— 'તે ક્યાંથી પાદ રહે ? સાડી હજી તૈયાર થઈ નથી. પરમ દિવસે સવારે મળશે.'

— 'તે સાડી વગર હું ચરી જતી હોઈશ કેમ ?'

અમારું હોય ત્યાં લાકડી ઠોકતાં ઠોકતાં આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરવો પડે. સરિતા હાલ વાત તરફ બાળ્યું ફેંકે છે, શી વસ્તુ ઉપર એનું ચરસંચાન છે, એ બાળ્યું એ મારે માટે ધેરજસર એક શોધની વસ્તુ ચર્ચ પડી. મેં અનુમાનથી નથી દિશા પકડી તુલ્કો અજમાવ્યો. મોઢા પર મધુનું દારમ ફરકાવી મોઢે પ્રેમભર્યો અવાજે મેં કહ્યું :

— 'શું "કુષ્ઠ પુરુષ" સિનેમા જોઈ આવી, સરિ !'

પણ મારો એ તુલ્કો નિષ્ફળ ગયો. એને તો એક જ વાતની ધૂન હતી. "કુષ્ઠ પુરુષ"નું આખરું અથવા પ્રસોધન એને એની મૂળ વસ્તુથી જરા પણ વિચલિત કરી ચક્યું નહીં.

— 'હા, ના સાહેબ.'

સરિતાએ બહુ જ મંબીર આવે રહી નાંખ્યું.

— 'ત્યારે શું જોઈએ જીએ તને, કહેને સરિ !'

— 'હું કાંઈ કાલિદાસની પેલી બિખારિણી સુવતી નથીને ?' સરિતાની આંખોની દષ્ટિ જૂતકાળની-સમયની દિવાલ ભેદી બધી વસ્તુઓને વર્તમાન કાળની તુલનામાં લાવી મૂકે ! વર્તમાનકાળ સિવાય કાંઈ વસ્તુની તે કાંઈ કાંઈ ધ્રુષ્ટા જ કરતી નહીં. કાલિદાસ અને રવીન્દ્રનાથ એ બેઉ વસ્તુએ એક પાકની ચતાબ્દીએ જાણે તેણે એક ફૂંકમાં જ ઉગાડી લીધી. બિખારિણી કાલિદાસની મૃતિ નહીં પણ રવીન્દ્રનાથની હતી. ઉપલી વાત. કહોને તરત જ મુખમુદ્રા ઉપર મોઢક દારમ ફરકાવી, એવી જ મોઢક અને માઢક દષ્ટિ વડે તે મારી કામું એકાદસે જોઈ રહી, પછી બોલી : 'મારાં આંખની વાત સાર બૂલી જ ચલાને !'

હવે મારા જીવમાં જીવ આવ્યો. મેં જીવકારના હાથ ખેંચ્યો.

—‘ના, ના જીવ એ કોઈ બૂલી જવાય ખરું ?’

મહિનાની છેલ્લી તારીખો આવતી હતી. મજબામાંની પાકાદના તંદુરસ્તીની ચિંતા યથા જ કરતી હતી. ઝોર્જનની મરામતના વેલા સરિતા પાસે આગતાં મન અચકાતું હતું.

જરા વિચાર કરીને હું બોલ્યો:

—‘વારુ સરિ, આવતે મંગળવારે—ચોક્કસ—’

—‘એહો હો હો ! એટલું બધું થોભાતું હોત તો પણ ચક્રાંતરને જ ન કહેત, તમને આટલી તાકીદની ચિંતો શાને લખત ?’

સરિતાએ અમોઘ ઘસાચ ઠેકાણું હતું. મગથી આનંદથી મારી જાતી મજા મજા લેતી જીજ્ઞાસી. આ આવડી મોટી વિશાળ સુંદર પૃથ્વીમાં મારા સિવાય સરિતા બીજા કોને જાંખે કહે ? કોને બોલાવે ? ચક્રાંત ? જીવ ? એને કાંઈ આ વચ લેવા હશે ? આનંદનો આવેશ પ્રધાસકિત દેખાવી રાખી હું બોલ્યો:

—‘ઝોર્જન મરામત કરાવવાની એટલી બધી તે શી કૃતાવળ છે ?’

—‘આ નકામી એક મીઝ પડી પડી ખરાબ માય છે, કાંઈ કામ પણ નથી આવતી ને વખત પણ પસાર—’

આમ કહી શીક કરતી હસતી હસતી તે ચાલી મઝ. વળી જતી વખતે મોહું મારા તરફ ફેરવીને કહેતી ગઈ: ‘તમે જરા બેસો સચીંદા, હું માને બોલાવી લાવું.’

હવે મેં ખુરસી પર પડતું નાખ્યું. દામમાં એક પગ અદર ઝુલાવીને જીભા જીભા આવતાં બન્ને પગેમાં અસજ કળતર થતી હતી. બાંગેલાં-તૂટેલાં ઝોર્જન અને તેને તુરંત મરામત કરાવવાની તેની પ્રજ્ઞા હવે શા સંબંધ હશે ? મને તાકીદે મરામત કરાવી આપવાનું કહેવાનો શા અર્થ હશે ? તેનો મનમાં વિચાર કરતાં કરતાં હું હેરાન-પરેશાન થઈ ગયો.

થોડીવારે સરિતાની મા દીરાનખાનામાં લખલ થઈ.

—‘સચીંદાંત, બેપતિ આ છેકરીનાં લખખણ ? જરા કાંઈ કામ પડ્યું કે તરત સચીંદાં, સચીંદાં, કરતી ગાંઠોતુર બની બધ છે એ તો !’

—‘હા, ના, —એ...હા...એ...એ...એમાં...શું...’

મહુ જ વિનંતલું હતું મેં વિવેક જતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ હું વાક્ય પૂરું કરી શક્યો નહીં. સરિતાની માએ જ મને એ સંકટમાંથી ઉગાર્યો. પણ એને શું ઉગારતું કહેવાય ? એ તો ‘હોલામાંથી ચૂલામાં’ જેવી પ્રાણાંતક પરિસ્થિતિ ! માસીઆ મધુર સ્વરે બોલ્યાં : ‘કાલ એને સગપણનો આલો કરવાનો છે ને ! તેથી એને ઝોર્જન વગેરેની જરૂર પડશે.’

—‘સગપણ ? કોની સાથે—?’

—‘એ છેકરાને તો તું પણ જોળતો છે—એ વેલો આપણો ચક્રાંત મહેતા !’
આખું શે બહાંડ-આખી દુનિયા મારી નજર સામે કાણું પડેલાં કુટુંબોની જેમ એક પળમાં શોષાઈ—સુકાઈ કાચલું બળી ગઈ.

છતાં શે માનું મન રખરખી માફક રિમતિસ્થાપક બનાવી, બનતી ધીરજ ધરી હું બોલ્યો : ‘વાહ ! બહુ જ સારું—’

ખાણના ઓરડામાંથી સરિતા મધુર દારૂ છલકાવતી છલકાવતી આવી.

— 'મા, તું ચશી'દાને કેટલીક વાર ખેંટી કરી રાખીશ ? એને કેટકેટલાં કામ કરવાનાં હોય ? હાં ! એ પરમજીત સ્વભાવના, સફળ કામ કરી આપે એટલે બધા બ એને જ માધિ ને'.

હું બ્યાકુળભાવે જોડીને જોતો થયો.

— 'માસીયા મગૂર વચર...'

— 'અરે, ચશી'દા, તમે તો કસરત કરતા ને કુસ્તી ખેલતા હતા ને ?' સરિતાએ હસતાં હસતાં કહ્યું. 'અત્યારે મગૂરે ક્યાંથી મળે ? ને આ ખાણની ઘેરીમાં તો મરામતની દુકાન છે. એકં જે વળી કેટલું ?'

સરિતાની માએ નોકરને બોલાવ્યો: 'તાનુ-ઓ તા-નુ-ઉ-ઉ-' ને પછી નોકર તાનાજી રૂબની સહાયથી જાગેલું ઓર્ગન ધરમાંથી નીચે ઉતારી એક તરફ નોકર એક તરફ હું એમ હાથોહાથ ઉપાડી ખાણની ઘેરીમાં આવેલ દુકાન બધી હું ચાલવા લાગ્યો.

ખારણમાં જોકો જોની સરિતા બોલી, — 'ચશી'દા કેવા બહા ને પરમજીત છે, મા !' x

ક

x મૂળ લેખક શ્રી હાપ્રસાદ મિત્રનું જાળીમાંથી લેણા કરકાર સાથે

વિ. નં. તિ.

છેલ્લા ચાર માસથી

ઓ. કે. ટીનો

માલ સ્ટોકમાં નહીં હોવાથી અમે તે ગ્રાહકોને

આપી શક્યા નહોતાં. હવે

• નવો થોડો સ્ટોક •

આવી ગયો છે. તો અમારા દરેક વેપારી ગ્રાહકને વિનંતિ

કરવામાં આવે છે કે તે પોતાની જરૂરિયાત

અનુબંધે માલ જલદી મંગાવી લે.

ધી ઓ. કે. ટી એન્ડ મોડકેટસ લિં.

૨૬ વે સ્ટેશન સામે :: અમદાવાદ

નોવું [ચાલુ]

લાખમાં એક

અમુનેક જાતનાં આહવાદક દસ્યો ભોતાં અને મુશ્કેલીન આવી પહેલેથી. ત્યાંથી નેરો-ફોર્મમાં જોભેલી સ્ટીમરમાં જોઈ. કાશ્મીર અને રિવરકલેન્ડમાં સરોવરો સૌંદર્યનાં ધામ છે તે પ્રમાણે નોવુંમાં ત્યાંના ફોર્મ છે. સમુદના ફાટા લાંબા થઈ જમીનમાં જીડે સુધી જઈ સરોવરો બની ગયાં છે, એને ફોર્મ કહેવાય છે. એનાં પાણી સ્વચ્છ અને શાંત હોય છે. આસપાસ ચારે તરફ દિવ્ય, જળધોષ અને માનવનાં દુષ્કારો શોભતા પડેલાં આવી રહ્યા છે. ફેલાક પાંચ-છ હજાર થીડ જોવા છે. કેઈ કેકાણે ફોર્મ છેક સારામાં થઈ જાય છે એટલે સ્ટીમર પર્વતની છેક નજીક આવી જાય છે.

નેરો ફોર્મમાંથી નીકળી સ્ટીમર સોનિયા ફોર્મમાં ઢાંખલ થઈ, બન્નેમાંથી શોભારમાં જાય એડે તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

સ્ટીમર ઉપર અમેરિકન મુસાફરોની એક આનંદી ટોળી હતી. તેમાં કોત્તેરેક વરસનાં એક ડોહીમાં દત્તાં અમેરિકન લેડિઅસ સ્વભાવ, મુજબ તરત અમારી સાથે વાતો કરવા ખડખડાં. અમેરિકાથી એ એકલાં જ આવ્યાં દત્તાં. અહીં નોવુંમાં અકસ્માત જ એને સ્વદેશ-બહુઓની એક ટોળી મળી ગઈ હતી. વાત કરતાં ડોહી કહે: "આટલી ઉંમરે હું એકલી મુસાફરી કરું છું તેથી તમને નવાઈ લાગતી હશે. દેશમાં મજૂ બહુએ મને આ 'મુખર્ષિ' ન કરવા કહેલું. પણ મારે હવે નિર્દોશીમાં કશું મેળવવાનું કે કરવાનું બાકી નથી! કોઈ ફરજો પણ બાળવવાની નથી. હું હવે જીવનને ચારે આવી છું. તેા ધરને ખૂણે સડીને ધરવું તે કરતાં ને કોઈ લીધું તે અડું. મુસાફરીમાં મરી જઈશ તેા પણ શું? મરી ગયા પછી કાંઈ ખચર પડવાની છે કે દેશમાં દહાઈ કે પડેશમાં?" સામાન્ય રીતે 'હવે તેા જાગવાનું મોત આપે તેા સાડું' એવું મોટેથી માત્ર કહેનારાં ધરડાં માણસો તમિલ પૂજ્ય પંધાએ છે. પણ આ ડોહીમાં એ 'જીઆ કરતાં જોયું જાડું' એ કહેવન જીવનમાં જિતારી પતાવી દત્તાં.

*

પ્રો. વામ્પ્ટરડાને કાગળ લખીને ખચર આપેલી કે અમે. અમુક તારીખે એરવો આવશે. સવારે જીડીને એમને ટેકીડાન કર્યો એટલે એમણે કહ્યું કે: "મિસીસ વામ્પ્ટરડા અને મારો જોડો તમને હોટેલમાં મળવા આવશે. પછી તમે બધાં અમારી સાથે બપોરે જમશે. મારે તેા. બુનિવર્સિટીની સેનેટની મીટીંગ છે. તેમાંથી છૂટા થઈ એક વારે બારોબાર રેરોમાં આવશે."

અમે સવારમાં થોડું ફરી આવીને હોટેલમાં પાછાં આવ્યાં કે તરત મિસીસ વામ્પ્ટરડા અને તેમનો પુત્ર સીમ્સ આવ્યાં. સીમ્સ અઘર વર્ષેલાં જીમો, મજબૂત સ્વરિરને અને ભોતાં જ મમી જાય એવી આકર્ષક, સ્નેહાળ મુખપ્રતિરોધો દત્તાં. અમે પહેલીવાર એસેસે આવ્યાં ત્યારે કોલેજ આલુ હોવાથી એ ટ્રોન્ડદાઈમાંથી આવ્યો નહોતો. આજે પહેલી જ વાર મળ્યો. છતાં કશા સંકોચ વચર અમારી સાથે ખૂબ વાતો કરવા મંડ્યો. એના પિતાની માફક એ પણ તદ્દન સરળતાથી શુદ્ધ અમેજી બોલતો હતો. પોતાની મહાત્મા દુલામિયાં તરીકે પણ અત્યારે કામ કરતો હતો. વાતો કરતાં સામાન્યેક યથા એટલે અમે બધા

પ્રેક્ષકરે નક્કી કરેલા રેરોરમાં ગયા. એક વાગી ગયો પણ પ્રેક્ષકર આંખ્યા નહિ એટલે સીંગડા જાણીતોયો થવા મંડ્યો. ધડી ધડી જાડીને યુનિવર્સિટીમાં રેકોર્ડિંગ કરી પૂછ્યા કરે કે સેનેટની મીટીંગ પૂરી થઈ કે નહિ, અને લાટ જોવાવવા માટે અમારી માથી આંખ્યા કરે. આખરે દોઢ વાગે પ્રેક્ષકર આવી પહોંચ્યા. ખૂબ આનંદમાં બોજન પડું થયું.

અમારે જેને હિંદુસ્તાનથી આવેલી ટપાલની તપાસ કરવા પોસ્ટ ઓફિસમાં જવું હતું, એટલે જમ્યા પછી સીંગડાને પૂછ્યું કે અમે કઈ બસમાં જઈએ ? એણે તરત કહ્યું કે “આશી તમારી સાથે આવું.” અને થઈ કહ્યું કે બસનો નંબર અને ક્યાં જીતરવાનું તે કહી દે તો અમે ખુશીથી જઈ યાકીયું. પણ એણે તો માન્યું જ નહિ અને અમારી સાથે આંખ્યા. મા, બાપ અને દીકરા ત્રણે સરખા ભર્યા અને પરગણું હોય એવું આ એક જ કુટુંબને લોકું.

અમે સાંજના ચારેક વાગે પ્રેક્ષકરના કુટુંબને હોટેલમાં આ પીવા બોલાવ્યું હતું તે પ્રમાણે એ લોકો આંખ્યા. આ પીને અમે બધાં સિનેમા જોવા ગયાં. અમેરિકન રોડી ફિલ્મ એટલે જોડે તો બધું ઇંગ્લેન્ડમાં જ નોર્વેજિયન લોકોનાં લાકા માટે થોડી થોડી વારે એમની બાપમાં લગેલું પડકાર પર આવે — જેમ રોડી નીકળ્યા પહેલાં બધી ફિલ્મોમાં આવતું તેમ.

બીજે રિવરે સવારે રસ વાંચ્યાની ટ્રેનમાં અમે નોર્વેજિયન જવા નીકળ્યાં. પ્રેક્ષકર અને તેમનાં પત્ની રોચન ઉપર વિદાયગીરી આપવા આંખ્યાં દત્તાં. સીંગડા મોઢો જાણે છે એટલે વખતસર પરવારથી તો આવશે એમ કહ્યું. થોડીવારમાં તો એ દોડતો આવી પહોંચ્યો. પ્રેક્ષકર મોતાના સિનેકાકેથી અમારી બધાની ફિલ્મ લીધી. નોર્વેના અતુપમ નૈઋતિક આકર્ષણમાં વધારો કરતો આ કુટુંબનો રેલ અમને જીવનભર પાઠ રહેશે.

રાતના આઠેક વાગે સ્વીડનનું માસ્કો રોચન આંખ્યું. ત્યાંથી અમે ડો. બિ — ના કુટુંબથી જુદાં પડ્યાં. અમે રાતની ટ્રેનમાં મુસાફરી કરી લેમખર્મ જવાનાં દત્તાં અને એ લોકો માસ્કો પછીને રોચને જીતરી નર્થ રાત ત્યાં જ ગાળવાનાં દત્તાં. ત્યાર પછી અમારો મુસાફરીનો કમ જુદો દતો.

માસ્કોને રોચને ચિટોપા (ઘવાની ટ્રેન)માં સામન મૂકી કંકટરને સોંપી અમે જમવા જવાનો વિચાર કર્યો. પણ ધરિયાળમાં જોતાં જણાયું કે ઓસ્ટ્રેલીયા આવનારી અમારી ટ્રેન આંધો ક્લાક મોડી થઈ હોવાથી હવે આ ટ્રેન જીપાવાને સતેક મિનિટની જ વાર હતી. કંકટરને પૂછ્યાં ખબર પડી કે રેરોર આ પ્લેટફોર્મ ઉપર નહિ પણ દૂરના એક પ્લેટફોર્મ ઉપર છે. પણ આ દેશની દંડી દવામાં બૂખ તો કહીને લાગેલી એટલે હેઠે બૂખ્યાં રહેવાનું પણ પાલવે તેમ નહોતું. એટલે અમે રેરોર તરફ દોડ્યાં. ત્યાંનીવાર સેનાલિય દના તે ખાંધી આપવા ત્યાંની નોકરને કહ્યું અને બીજી એક પાસે એ ગ્લાસ દૂધ મંગાવ્યું. હવે હું જરૂર જેવું ને મોજું હતું. પણ ખાંધ નાખવાને કે ગરમ દરવાનો વખત જ નહોતો. દવાના પ્યાલા પેડે જલદી દૂધ પી જઈ સેનાલિયનું પરીકું લઈ, પેસા ફેંકી પાછાં રોડી ટ્રેનમાં પહોંચી શાસ આંધો.

आद्य [६११ निरव] वन्ती
 रामनारायण विधनाथ-पाठक

२००३
 म्मयाः

संस्वायकः
 रणुछोडल डेसुरभाष्ट भित्री

वर्ष २२
 अंक ६

રાયપુર

ફાબ્રિક

આકર્ષક અને
દૃઢ

ફેન્સી યાત્રીઓ, વોચલ મલમલ,
શર્ટિંગ, પોપલીન, કોટીંગ, રૂમાલ વિ.

રાયપુર મિલ્સ લિ

જામનગર

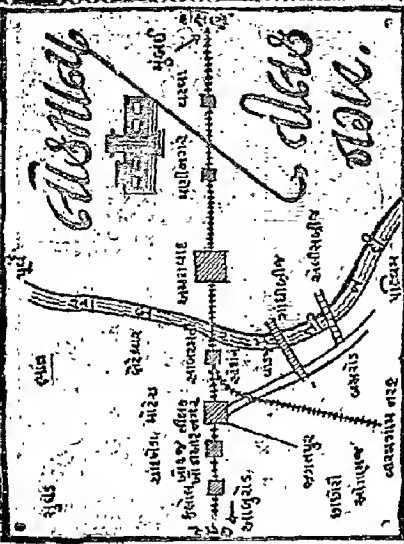
લોકમાન્ય તીલકનગર

સ્ટેશન થનાર છે.
માસ્તર પ્લાનમાં આ
નગર આવી બાય છે.

નીચેના ફેરફારો મળશે:

- (૧) હામરોડ
- (૨) લોકમાન્ય
- (૩) પંડિતદિક
- (૪) બદર
- (૫) મુનિ સ્તુતિ
- (૬) મુનિ બસ સ્તુતિ
- (૭) મુનિ દેવદિક દામ
- (૮) લુહિપદસ
- (૯) કૃષ્ણસ્થાન

(૧૦) બાલકામીયા વહીવટ

રેવા શંકર હરિશંકર ત્રિવેદી
: સેનેટરિયલ ડાયરેક્ટર :

પટેલ, વકીલ અને ત્રિવેદી ફા. રમફ, બદ. : અમદાવાદ

વિવિધ રંગોની
પોપલીન

મનોહર ડીઝાઇનની

સાડીઓ

આકર્ષક પ્રિન્ટેડ

વૉચલો

ટકાઉ તેમજ કુમારાવાળું કાપડ

ઠરેકને પોસાય તેવા ચોગ્ય ભાવ

નવજીવન મીલ્સ

કલોલ. [ઉ. ગુજરાત]

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દટ્ટિપૂત્રં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તકે ૪૬

અપાકે : ૨૦૦૩

જા.કે. ૩

મેહવેરાગી

જયંતીલાલ આચાર્ય

[રાગ, મેહકાર; તાત્ત્વ, કેરવો કે ત્રિતાલ]

મેહવેરાગીને લે લાગી, એકતારે લલકારે;
રાતદિવસ જો ઝરમર ઝરમર
ધારાએ જંકારે !

જાંધુરનમાં ને જેતરમાં
મત્ત થઈ તાનોના સ્વરમાં
રુમરુમ પગ ઠમકારે !

જટાજૂટની ઘટા ઘણેરી આકાશે ખચરાયે;
પાને પાને રુમરુમ રુમરુમ મધુર નૂપુર સંભળાયે

ઘરને ત્યાગી થઈ વેરાગી
આકુળ બ્યાકુળ લમતી ભાગી
પૂર્વે હવા સુનકોરે !

[આગામી " સ્વીન્દ્રગીતસુધા "માં]

[વાઈસરોય લોર્ડ માઉન્ટબેટનની નવી ચેરના દિવસ બાગલા, કોંગ્રેસ અને લીગ ફરેલો સ્વીકાર; શાપ્તપતિ કૃપલાનીછની કારગીરની ચુલકાત; સપ્ટીમ મન્દરસ'ધમાં ન નેકાવાનો સમાજવાદી પક્ષનો નિષ્ફળ; ડી. જગજીવનરામ તથા ચુલકારીલાલ નંદાની છબિના તરફ રવાનગી; સીધા-ગફારખાન મંત્રણા; ચેક રામકૃષ્ણ દાલમિયાની વ્યાપાર-મંત્રી નિરૂત્તિ અને અખબાર દ્વારા માનવસેવા કરવાની ધમકા.]

૭ પરી-ખુટ્ટી માનસ

“ યુક્ત સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી ટરશીર, ”

(ગોવર્ધનરામ : ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’)

“ Those days of my youth seem far away now. The old exuberance is much less now, the almost uncontrollable impulses have toned down, and passion and feeling are more in check.... Perhaps, it is just age, or the common temper of our day.... I want to experience again that lovely impulse of delight, which turns to risk and danger, and faces and mocks at death. ”

[Jawaharlal : *Discovery of India*, 1944, p. 9]

પ્રકાશ : હરિદર, તમે કહેતા હતા કે ગાંધીજીએ અખંડ દિન્દુસ્તાનને પુષ્કર બળપૂર્વક ઢાલ્યો છે. તો પછી દિન્દુના ભાગલાની યાદી ચેરના તેમજે A. I. C. C. પાસે શા માટે રીકૃત કરાવી ? ખીલું, જવાહરલાલજીને અદ્યમ ભુરસો, પ્રમળ વેગ અને અનિરુદ્ધ ભેગ સારે દેવા આગળ કેમ ટળા પડ્યા ?

હરિદર : સંજોગને આધીન જાતીને ગાંધીજી અનેક વખત આવી વિસંગત દેખાતી નીતિ અપનાવે છે. જેને આપણે consistency—સુધંગતા—કહીએ છીએ તે પ્રત્યે ગાંધીજીને અંધશ્રદ્ધા નથી. ૧૯૩૯ માં તેમજે કહેવું કે, ‘ Consistency is the hobgoblin of little minds. ’ આનો અર્થ એમ નથી કરવાનો કે હમેશાં અસંગત રહેવું. સંજોગવશાત્ સુસંગત—સિદ્ધાન્તની કે વાદની કે આચાર—વિચારની—પાતી મૂકવી પડે તો તેમ કરાયો કરવું નહિ.

સુધીર : આવી અસંગતતાને ઉપયોગ દેશની કોટકોના સમયે કરવો તે મને તો અસભ્ય લાગે છે. અને સિદ્ધાન્તમાધી ચલિત થવું તે અફમ્મ ગણાય. હૃદયરીર્ષાલ્પથી પીડાતાં શત્રુને ધીરુએ બાપેલો ગોલાવોષ કર્યાં ? અને મારે દેશીથી શુભ્ય અનેક જનાદરજાને યોજના સ્વોક્ષ્ણનો ગાંધોગીષ્ઠ લાગેલો રાજવોષ કર્યાં ?

સતીન : તમારો સમાજવાદી પણ સંપૂર્ણ સુસંગતિ ક્યાં રાખી રાકે છે ? A. I. C. C. ની સલામત યાદી ચેરનાનો વિરોધ દર્શાવેો નહિ અને મત પણ ન આપેો. મત આપતાં તેમને કોણ રોકવું હતું ?

શુધીર : જો કે હું સમાજવાદી પક્ષનો દિમાયતી છું. છતાં મને એમ લાગે છે કે ગાંધીજીની અનેક ખાસાદર પ્રતિભાની અસર હાલમ્હલા સિદ્ધાન્તસેવી વ્યક્તિના વિચાર અને આચાર પર સચોટ પડે છે.

સતીન : ગાંધીજીની રાજકારણી કારણેથીના ભોગ પ્રથમ પંક્તિએ જવાદરલાલ ગળ્યા છે. દવે જ્યપ્રકાશનો વારો આવતો હોય તેવાં ચિન્હો જણાય છે : સમાજવાદ સ્થાપવામાં ગાંધીજીએ પોતાનો ફાજો આપવાનું વચન આપ્યું છે. તે વચનથી જ્યપ્રકાશ મુગ્ધ ગળ્યા છે.

હરિહર : જો ગાંધીજીએ વચન આપ્યું હશે તો પ્રાણ જતાં પણ તે વચન પાળવાના.

પ્રકાશ : પ્રાણ ગદ્ધ બધ વચનન ગદ્ધ ॥

સતીન : તમે તમારા નિષ્કૃષ્ટ કેવળ નૈતિક અને કૌર્મિક ધોરણ પર જાધો છો. માણસનો આદર્શ ગમે તેટલો ઉદાત્ત હોય પણ તેમાં વાસ્તવિકતા ન હોય તો તે નિષ્કૃણ નીવડે. જ્યાં સુધી રાજકારણી નીતિ અને યોજના આર્થિક વિપ્રમતા અને વર્ગ-વિરોધતા નટ્ટ દરવાના મુક્કમ નિષ્કૃષ્ટ સાથે જડી દેવામાં ન આવે ત્યાંસુધી ખરું સ્વરાજ, સાચી યાન્તિ અને લોકશાહી પ્રગતિ સિદ્ધ ન થઈ શકે. કહેવાતી સ્વતંત્રતા પોક્ષ્ય અને જનહિત રહિન બને. લેનીન ખરું કહે છે :

"Every kind of freedom is a fraud, if it is contradictory to the interests of the emancipation of Labour from the oppression of Capital."

અમી : ખરો વાત છે. દિલ્હીમાં મોટેરાઓએ કાવકાષમરી મંત્રણાઓ આટઆટલી કરી, યોજના પર યોજના ઘાણ, વાલસરોવર અને નેતાઓ મજબા અને છૂટા પાયા, નિવેદનોની સતત દારા ચાલી, અને હજુ ચાલશે. પરંતુ તે કચામાં આમજનતાની હાકમારી ફર કરવાનો સક્રિય ઉપાય લેયમાન નથી. ખોરાક, કાપડ, રહેઠાણ, રોગવણી, દવાદારૂ વગેરેની સમસ્યા વધે તો ક્યાંથી, જીવડું તેની તળી અોક મણી થવા પામી છે.

સતીન : બ્રિટિશને ગમશે આપવાનાં લાપજોમાં અને નિવેદનોમાં નરી વાગવિતકા દેવાય છે. તરંગી, તાર્કિક અને કાલ્પનિક વિચારોનું એક પ્રકારનું શ્રમજન સરખ્યું છે. આમવર્ગની ભૌતિક અને સામાજિક જરૂરિયાત પ્રત્યે નેતાઓ હિસાસીન છે. પરિણામે આમવર્ગ દલિત દાલતર્મ સમસ્યા કરે છે. આ દલિત દયાનું ચિત્ર Anatole France એક જ વાક્યમાં આનેહ્ય આપે છે:

"They were born; they suffered; they died."

આમવર્ગને જાણે જન્નતું : ઘડન કરતું : મરી ગયું— તા કમ આજસુધી ચાલતો આવ્યો છે.

પ્રકાશ : આમવર્ગનું આ ચિત્ર ભવકર ગણાય.

સતીન : નિરાશ થવાની જરા પણ જરૂર નથી. માનવસમાજ એકંદરે પ્રગતિના પથે છે. શ્રમના વિભાગ (Division of Labour) થતાં સમાજમાં અનેક વર્ગો અસ્તિ-

તમા આખા આ બધા વર્ગો એ મુખ્ય વર્ગમાં વહેંચી શકાય. શોષકવર્ગ અને શોષિતવર્ગ. Anatole Franceનું ઉપયુક્ત વાક્ય શોષિતવર્ગનો ઇતિહાસ આપે છે. દિંદની ભાગલા કરવાની યોજના સ્વીકારાઈ છે, પણ શોષિતવર્ગનું દિત વિસારે પડ્યું છે. કારણ, યોજના પરદેશી રાજકર્તાએ ઘડી છે અને તેનો સ્વાકાર કરવાનો ઉપદેશ આપણા નેતાઓના તરંગી મનમાં ઠસાવી દીધો છે.

અલી : પરદેશીનો ઉપદેશ કેવા પ્રકારનો હોય તે માર્તા અમીન 'આઝાદ' કહે છે :

“તારી આજ ને કાલ હું નહું,
તારી સર્વે આલ હું નહું,
તારા મુદામાલ હું નહું,
* આવે છે આવેય...
વિદેશી, ભારત મારો દેશ.

*
લોક પયા યું સિદ્ધિત ટુજીયી
ધર્મો છે યું સક્તિ ટુજીયી
દેશ છે આખો સક્તિ ટુજીયી,
રહેવા દે ઉપદેશ...
વિદેશી, ભારત મારો દેશ !”

અમીન “આઝાદ” : “વિદેશીને હેરશ.”

હરિહર : પરદેશી સરકારના ઉપદેશનો પ્રશ્ન નથી. આમજનતાનું દિત સાધવા અમે પરદેશી સરકાર દિંદમીથી ખસી જવી જોઈએ. પરદેશી હકુમત ખતમ થશે અને દેશમાં કોમી રમખાણોને અગ્નિ ફરી જશે તે અજુબીયી જ મોઝેસ નેતાઓએ પાકિસ્તાન અને Dominion Stateઓનો સ્વીકાર કર્યો છે.

અખંડુલ : મુસ્લિમ મુસ્લિમ ખાત્રાની અને સંદીરાંત્રના એકની વાતો કરી સરકાર પાકિસ્તાનની ઠેકડી કરતા હતા. તેમને આખરે ઝીઝા સાહેબની માગણી સંતોષવી પડી છે.

હરિહર : કોમી અચાન્તિ બધ પડે તે હિસાબે જ પાકિસ્તાન સ્વીકારાયું છે, જો કે જવાબદારીને ભારે હોય તેમ ક્યું છે.

મુધીર : કોમી રમખાણો હજુ બંધ થયા નથી પામ્યાં.

અખંડુલ : કોમી તંબડીથી વધશે, કારણ પાકિસ્તાનનો સંપૂર્ણ અને નિબાહસ સ્વીકાર હજુ થયો નથી.

મકારા : સમય જતાં દરેક દિન્દી-મુસ્લિમ તેમજ બિનમુસ્લિમ-પોતાનું ખરું દિત સમજશે, અને પરસ્પર સહકારની નીતિ અપનાવશે. “કઈ લાખો નિરાશામાં અમર આઝાદ છુપાઈ છે.”

સતીન : આચા અમર હશે, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક વાસ્તવિકતાના અભાવે તેને સાર્થક બનતાં દત્ત ઉપર્યત લાખો સમય લાગે જયતમરમાં દરેક મનુષ્ય સ્વતંત્ર અને અમદ્દ એક દિવસ તો થવાનો જ છે, પરંતુ તે દિવસ નજદીકમાં આવે તેવી આની વીતરફ અને યોજના પાત્રો તે કતવ્ય નેતાઓનું છે.

અણી : દેશી રાજ્યોને લેવેર થઈ છે. સ્વતંત્ર થવાનું માનવાથી તેઓ પોતાને કુલમ, ચૂસફનીતિ અને અભ્યાસાર્થે દેર છૂટે મૂકશે અને તેમ કરવામાં પરદેશીની મદદ સારા પ્રમાણમાં હશે.

પ્રકાશ : પરદેશીની સહાય દેશી રાજ્યો સે તે સમગ્ર ભવ તેઓ બાબત છે. પરંતુ કાન્ગ્રેસ અને હીમ જેવી સંસ્થાઓની સહાય અને સહાનુભૂતિ મેળવવા દેશી રાજ્યો તત્પર થાથી હશે ? રાષ્ટ્રપતિ કૃપાલાનીજી કાશ્મીરની સુલાકાતે ત્યાં ત્યારે રાજ્યોએ આનંદપાનને મેળવડે આપી તેમનું સન્માન કર્યું એટલું જ નહિ, પણ શ્રીમતી સુચેતાદેવી (૧૩. ૨૫. ૦૦) બેઠ આપ્યા !

સુધીર : તે જ પ્રમાણે એક મીઠમાસિક સરદાર પટેલને સવા લાખ રૂપિયાની બેઠ આપી. દેશી રાજ્યો તેમજ મનિષર કાન્ગ્રેસી પ્રધાનોને અને મોવડીઓને દમામમર્મા સમારંભો આપે છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે શ્રી. કૃપાલાનીજીએ કાશ્મીરની પ્રજાના *Qum Kashmiri*ના પુકારને વિરોધ કર્યો અને ત્યાંના રાજ્યોને અંગત મોગરો તથા દહોનો બચાવ કર્યું નિવેદન કર્યું.

હરિહર : શું તમે એમ કહેવા મંડી છે કે આ બેઠ અને સમારંભના સ્વીકારમાં એક પ્રકારની લાંચરચત છે ! પરિણામે કાન્ગ્રેસી મેતાઓ અને પ્રધાનો અને કાર્યકર્તા પોતાના સિદ્ધાન્ત અને રાજનીતિને ત્યાગ કરી રહ્યા છે ?

સતીન : નહિ. સિદ્ધાન્ત અને રાજનીતિને ત્યાગ ન કરે, થઈ શકે પણ નહિ. કારણ 'જો માનસ આજસુધી તેઓ ખરીલવતા આવ્યા છે તે માનસમાંથી મુક્ત થવું દુશ્વર છે. તેમની નીતિ અને સિદ્ધાન્ત વર્ગસમન્વયની માન્યતા અને કમળતા સ્વીકારે છે- વર્ગવિહીનતા નહિ. એટલે કે વર્ગ વર્ગના અસ્તિત્વની અનિવાર્યતા તેઓ માની લે છે. આ માન્યતામાં ઇતિહાસિક અને વૈજ્ઞાનિક વાસ્તવિકતાનો અભાર છે.

પ્રકાશ : પરંતુ મુઝીદાર વર્ગ અને દેશી રાજ્યોનો વર્ગ પરદેશી સરદાર અને કાન્ગ્રેસ તથા હીમના મોવડીઓનો સહારપૂર્ક સહાર કેમ વાંધી રહ્યા છે ?

સતીન : કારણ તે બધા વર્ગના સિદ્ધાન્ત સુધીવાદ ઉપર અવલંબે છે. આ સામાન્ય સંકલ્પથી તેઓ સંજ્ઞિત છે. તેમની વચ્ચે દેખાતી પરસ્પરવિરોધી નીતિ ઉપર હાથી છે. તેમાં ફક્ત રાજસત્તાને દેર અભાવતા અધિકારીઓની ફેરબદલી વિષે ધક્કામથક થવા કરે છે. એક વર્ગ વા પક્ષના અધિકારીના ફક્તે લીજા કર્ગ વા પક્ષના અધિકારી આવે અને જાય. પરંતુ આસરે તે બધા Capitalist થા Bourgeois હોય છે. પક્ષના હાથમાં રાજસત્તા આત્રી એટલે આમલવર્ગને સ્વતંત્રતા મળી મર્દ-સ્વરાજ સ્થાપિત થયું-તેમ તેઓ માની ખેલે છે, અને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આમલવર્ગની આર્થિક સમૃદ્ધિ અને સામાજિક પ્રગતિ પ્રત્યે તે બધાનું દર્શન એકસરખું હોય છે. આ દર્શનની રૂપ અનેક હોય પણ સ્વતઃ એક જ હોય છે.

હરિહર : આમલવર્ગનું દિલ સિદ્ધ કરવા રાજસત્તાની બહાર પ્રયત્ન છે. પરદેશી સરદારના હાથમાંથી રાજસત્તા પ્રાપ્ત થતાં કાન્ગ્રેસ સામાજિક પ્રગતિના ખેવ તરફ તરફથી રૂપ કરશે.

સતીન : જો કાનિતના પરિણામે રાજસત્તા ડોમિનેસની હાથમાં આવે તો આમવર્ગને લાભ થાય. પરંતુ ડોમિનેસની આજ્ઞાકાલની રાજનીતિ Parliamentary છે. આ નીતિમાં આમવર્ગના હિતની પ્રગતિ મંદ-અતિમંદ-હોય છે. રાજતંત્રની ગોઠવણીમાં જ નેતાઓ મરદાવ થઈ જાય છે. Parliamentarismની મર્યાદા સમજાવવાં લેનીન કહે છે :

“ To decide once every few years which members of the ruling class is to repress and oppress the people through Parliament—this is the real essence of bourgeois parliamentarism, not only in parliamentary—Constitutional monarchies, but also in the most democratic republics. Parliament itself is given up to talk for the special purpose of fooling the ‘common people.’ ”
[State and Revolution, 1917]

આ જતની રાજનીતિ સમાજની રિષ્ટિમાં પરિવર્તન લાવી શકે નહિ.

અલી : ખરી વાત છે. પ્રતિક અને મધ્યસ્થ સરકારમાં ડોમિનેસ અને લીગના નેતાઓ સત્તાની ખુરશી પર બાર બાર મહિનાથી બેસા છે છતાં આમવર્ગની સમસ્યા કે સુખાકારી જ્યાં પણ વધી છે.

મુધીર : નહિ. કારણ કે આ સત્તા બંધખારો અને લોકોની પીઠ પાછળ થતી શક્તિઓ અને સમાધાનશક્તિના પરિણામે આવી છે.

અલી : ડોમિનેસ બંધાવ દિવસની દિમાયત સાક વર્ધી શકી. આજે દિવસના બાગલા રવીકારી રહ્યા છે. અખી બોલા, અખી ફાગ. બાગલાને રવીકાર કરતું સમાધાન લેણી ઉપર ઠોકી બેસાડવામાં આવ્યું છે.

પ્રકાશ : ચેમ્બરલેનની સમાધાનશક્તિની નિષ્ફળતાના પરિણામે રિચર્ડ જોન વડે પ્રધાન બન્યો તેનું કાંઈ દિવસમાં થવા પામે ખરું ?

સતીન : ચેમ્બરલેન પછી રિચર્ડ આવ્યો તે સંજોગો વિશ્વવિગ્રહના દત્તા. દિવસના સંજોગો ભૂંડા છે. દિવસમાં આમવર્ગનું હિત સિદ્ધ કરવાનાં સિદ્ધાન્ત અને નીતિ સમજવો વર્ગ અત્યંત નાનો છે. લોકબળ કેળવવાના પ્રયાસો હલુ પ્રાથમિક અવસ્થામાં છે. અસારે તો રાજસત્તાનાં પહેની પકડપકીમાં જ લોકનેતાઓ અટવાઈ પડ્યા છે. અને તેમાં પણ પોતાના બળ ઉપર સ્થૂંચવાને બદલે ત્રીજી પાટીની સહાય ઉપર દૂર છે. દિન્દુ મુસ્લિમ ત્રણ કહેલાછવી પતે એમ છે પરંતુ આ પતાવટ કરવામાં ખરેખરી સરકારની કબજગીરી મૂળથી ખસેડવામાં આવતી નથી. પરિણામે સ્વતંત્રતાને બદલે Dominion Statute રવીકારતું પડ્યું. સાગર એજાંબી સરિતામાં ફળવા ડોમિનેસ લેવાર થઈ છે.

હરિહર : Dominion statutsના રવીકારમાં એવી ચરત છે કે જાતિઅધ્યક્ષી ત્યારે મુક્ત થવું હોય ત્યારે થર્મ થકાવ, જેથી થોડા વખતમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત શકી લેવાશે.

સતીન : આ સહેલું નથી, તેમજ તમે ધારે છે તેટલા ટૂંકા સમયમાં પેરિવર્તન થઈ શકે નહિ. લશ્કર વગેરે યોદ્ધાઓ Imperial કર્વાઈ કરતક થવાની. તેમાં દિન્દી સરકારોનો અવાજ તત્પરે જોવા રહેવાનો. આર્થિક અને વ્યાપારી ક્ષેત્રમાં બ્રિટિશ વર્ચસ્વ કાયમ રહેશે. દેશી રાજ્યો સ્વચ્છંદી બનશે અને પરદેશી સત્તાનાં લાભક મથકો બનશે.

પ્રકાશ : આ દિસાએ Quilt Indianનું સૂત્ર નિષ્ફળ જશે.

સતીન : હા. તેમ જ. દિન્દનાં કાયદાનો ખરે ઉલ્લેખ એક જ છે. આમજનતાના મોટા ભાગને—અમદાવી વર્ગને—વધુ અને વધુ નગ્નન કરી પોતાનું બધું રાજ સત્તાની દોરી કબજે કરવી. જે પણ આ કામમાં પ્રગતિ કરશે તે આખરે દિન્દની સાચી સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરી શકશે. બધાં સુધી આ પ્રકારની નીતિ આદરવામાં નહિ આવે, ત્યાં સુધી એટલે કે દસ, વીસ કે તેથી વધુ વધારે વર્ષો સુધી દિન્દી આમજનતા આજની બેકારી, બૂખમરો અને ગરીબાઈમાં સખાયા કરશે.

હરિહર : જે યોજનાનો સ્વીકાર ગંધીજી, બજાદરલાલ અને સરદાર વલ્લભભાઈ જેવાં મહાન નેતાઓએ કર્યો છે તેમાં કંઈ તથ્ય હોવું જ નોંધવું.

પ્રકાશ : પરંતુ સતીનનાં મત પ્રમાણે, તે યોજના અનિષ્ટ અને પ્રત્યાષાતી રેખાય છે.

અદી : સતીન કાલ્યુ છે. મંત્રો ત્રિપુટીની યુગકાલ પછી દેશ વર્ષ પસાર થયું હતી લોકોની સ્થિતિ સુધરી નથી. સામાજિક કલ્પન હિન્નચિન્ન થઈ ગયું છે. ખાવાનાં સાંધા છે, પહેરવાનું મળતું નથી. રોગો મારે જગ્યા નથી. બેજુતર કે દવાની સમ વક્તા નથી, ભાગલા યોજનાનાં સ્વીકારમાં આપણો મહાન નાદેશી રહેશે છે. દેશ આઠમે તૃતી ધોષવાની નથી.

સુધીર : આ બધું વિચાર્યો પછી એમ જ લાગે છે કે આપણા નેતાઓનું માનસ પરીકથામાં આવતા ભ્રમક અને કાર્પનિક પ્રદેશમાં જ વિચરે છે, અથવા તે અત્યંત સ્વાર્થ અને સત્તાની લોલુપતામાં લુબ્ધ બની ગયું છે.

સતીન : નેતાઓનાં માનસને નિંદવાનો કશો અર્થ નથી. આપણે આપણું પોતાનું માનસ બદલવાની જરૂર છે. મૂડીવાદનાં યુગમાં જે વિચારો, સિદ્ધાંતો અને નીતિનાં ધોળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે તેમાંથી આપણે મુક્ત થવું જોઈએ અંગત સંમત મૂડીવાદી સમાજનું મૂળ સૂત્ર છે. ધનનું મૂલ્ય સાચી રીતે આંકવાને ત્યાં આપણે તેના અંશ ભોગ બન્યા છીએ. અમદાવીની કલ્પના પણ ધનવાન બનવાની હોય છે. બોમ્બનાં દિત્તો ભોગ લેવો પડે તો તે લઇને પણ કું કેમ ધનવાન બનું—સત્તાધીશ બનું—આ આપણું આજકાલનું માનસ રખાયો બન્યું છે.

“ With ourselves the democratic concept is tied to a foundation which, for the overwhelming majority, makes a man significant and happy in terms of the volume of his possessions,

and the politician who sought to know that he would find himself at once in conflict with a mass of habits and laws and institutions, all of which have been shaped by the insistence that wealth-getting is, in general, the source of significance and happiness. Wealth-getting, be it noted, for the individual on his own behalf."

[Pro. Harold Laski *Faith, Reason and Civilisation*, p. 171]

આ પ્રકારની અંત સંધરાણોરીની આપણી વૃત્તિ આપણે સમાવી રેવી નોંધ્યો. મૂડીવાદી ધુગમાંથી જન્મેલા વિચારો અને ધોરણોને તિલાંજલી આપવી નોંધ્યો. વ્યક્તિગત દિતાદિતનો વિચાર કરવાને બદલે સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દિતાદિતનો વિચાર કરતા યત્ન જવું નોંધ્યો. આ જાતની વિચારસરણી નેતાઓના ચાન્દસમાં સ્થાપિત થવી નોંધ્યો. પસંની સત્તા કે પ્રતિષ્ઠાનો અનાદર કરી સોદહિત અને આમવર્ગની વારતવિક પ્રગતિ તરફ સંજાનતા અને કાળજી રાખવાં નોંધ્યો. જેમ અનિષ્ટ પ્રજાસિકાનું સર્જન કરવામાં આપણે ફાળો છે તેમ તે પ્રજાસિકાનો નાશ કરવાની સક્તિ પણ આપણમાં છે. તે સક્તિ ખોલવરી ધરે.

૨૦-૧-૪૪

મહેરિલ

નાથાલાલ દવે

બસ, બય આ અમારી મહેરિલ શી છંદમાની,
ઉદ્ધતની રોયની લઈ દિલકાર થઈ મુકાની.
મુકલિસ અમે અમારું દિલ તો હવું બિખારી,
આવી સનમ ને ચહ્યં આંજી દીધી ખુમારી.
આજે ખયે ન સારી ચે સદતનત જહાંની—બસ૦
મહોબતની હવા લાગી સહરા સમા છગરને,
એ ખુયખુયાલ શલશન થઈ શુદ્ધ ધરે સનમને.
દિલના બચાં ખજાના, ખામી નહિ કયાની—બસ૦
માલુમ નહિ શી મંઝીલ કરતી પુકાર ભારી,
ઠાપી મજલ ને આવી અહીં કારવાં અમારી.
દીડી સનમને પગલે કિસ્મત તણી નિયાની—બસ૦
કુરખાન કોહીનૂર જ્યાં એની હસી બે આંખો,
મઈન ધરે સનમના નાજુક વીંટાય હાથો,
એહિરતની ફિકર ના, પામ્યાં રહમ મુકાની—બસ૦ X

મૃતપ્રાય થતો મધ્યમ વર્ગ

બલવંતરાય ગૌ. સંઘવી એમ. એ.

છેલ્લા વિધિબુદ્ધ પછી આપણા સમાજના મધ્યમ વર્ગની સર્વદેશીય અવનતિ થતી લાગે છે. સુદ્ધવિરામ આદિ મધ્યમ વર્ગ પુનઃ અસ્થિતા પ્રાપ્ત કરી એવી આશા સેવાતી હતી; પણ રાજકોમ - અર્થિક અને સામાજિક સમિત અદિસનો અત્યારે તો એવી અમાઠી આપે છે કે મધ્યમ વર્ગનું નામનિશાન નહિ રહે. ધનકુબેર અને શ્રમજીવી એ એ વર્ગ વચ્ચે આ છુદ્ધિજીવી વર્ગનું સ્થાન છે. સામાજિક જીવન બહારમાં આ વર્ગને મેલો, નૈતિક ઝઘડા અને સ્વમાન ખાતર સમાન રહેવું પડે છે. એ વર્ગને જીવન-વિચર માટે સંદોહિત રહેતા છતાં, એકના આધારે અન્યને જીવંત રાખવા મથતા, લાતારી સરેલી પીછેઠઠક સેવવી પડે છે. જીવનની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ મેળવવા તકનો લાભ લેવા તેની પાસે નગદ નાણાંની જોગવાઈ આવે જ હોય છે. લક્ષ્મીપતિ જે વસ્તુ શ્રમજીવી પાસેથી ફક્ત નાણાંથી સદાજ પામી શકે છે, તે આ છુદ્ધિજીવીની પહેલેઆમથી અર્થિકી લેવાય છે. વળી મધ્યમ વર્ગને રહેઠાણ, વસ્ત્ર અને આનાજની અછતને પહેલેથી વળવા જોઈએ પ્રવાસ કરવો પડે છે. મહેલે જાગે તેમાં તેને નિરાશા મળે છે અને કઠામ, સફળ અને તો, વાણીતી કામચલાઉ માલિકીકે કઠામ મેળવી શકે છે. મોજાદાખ, દાકતર, વીમો, ટાઈપાઈ અને પ્રવાસયાત્રા માટે તો તેને માટે દ્રવ્યઝોટ જ રહે છે. — આથી તે જીવન દ્રવ્યદેશી માનસિક રાગે રીખતો રહે છે. આમ, દિવસે દિવસે તે રંકતમ બનતો જાય છે અને, જે જરૂરી પાળ નહિ બધાય તો, આ મધ્યમ વર્ગનું નામનિશાન નહિ જ રહે એવી રિથિત ઊંચી થઈ છે.

આ વર્ગની અસ્થિતા સમાજને ઉપહારક હોવાથી એને અપનાવી જળવી રાખવો, એ દરેક રાષ્ટ્રમંત્ર સમાજસેવકની નૈતિક હાદિક ફરજ છે. આ વર્ગના ખાસ રક્ષણ માટે કો તો જીવનધોરણ 'હિતારવું' જોઈએ, અથવા તો એની આવકમાં યોગ્ય વધારો થવો જ જોઈએ. જેમ યોગ્યપદ વિસ્તારે રંજનમિતો ખસ મવા માંડે છે, અને રૂપિયારે પણ મરવાની આળસે તે કચકિયા ખાતી જીવે છે, તેમ આ વર્ગ પણ મૃતપ્રાય દશામાં નાજનો નાચ આઢરી રહેલ છે.

જે સ્પષ્ટ દર્શન હોય તેને માટે દાખલા દલીલ એ દસનીય અધ્યાય, કેમકે સ્પષ્ટ અને સંભવિત વચ્ચે વિવેકજુદિ બેઠ પારખી લે છે. શહેરમાં અને ગામમાં મધ્યમવર્ગનાં સ્ત્રી-પુરુષોને આખરે ફરાય એવાં વસ્ત્ર નથી, હાલ પોષણ કરામ અને અતિશયમ જળવાય એવો ખોરાક નથી અને આળસે રાચ એવાં દુધ વગેરે પોષક તત્ત્વો પણ નથી.

કળવણી હેતુથી માંડી વકીલવર્ગ સુધીના સમાજના આ પ્રાવેશ 'હિતારકી અમળી બની, બીતરકી રામ બને' માફક, સુખે તમાચો મારી મહેરો લાલ રાખે છે. આ રાકાકુચમાં તેઓ ઉવારનો આશરો પણ લઈ શકતા નથી, એટલે એમને "મૃત" અને "સકિત" વચ્ચેના દાર્શનિક બેઠે મદાદકારક ફરજિયાત મૌન સેવવું પડે છે. બે દંબ અને ફિતી

જવનિકા હોય તો માલમ પડે કે આ વર્ગને શ્રીમંતેન્દ્રના-શુદ્ધામૃતજોર ઉપજવી દુનુરીઆ બનવું પડે છે કે યમહાનીના મરજુ મિથ્યા પ્રેરસક રહેવું પડે છે. તેમને વિચાર-વિધાન છે, પણ મત આપવા વાણીનો નિઘ્ર સંજોગ પડે છે. અત્યારે આપણા દેશમાં આ દશા પ્રચલિત છે. આનો હેતુ આણવામાં જ રાજ્યકર્મચારી, રાજકીય નેતા અને સમાજ સુધારકોનું ક્રિયત્વ અને પ્રેરત્વ છે. સમાજશાસ્ત્રી કે અર્થશાસ્ત્રીની દ્રષ્ટિએ નહિ, —કેમકે એ તો આકાશ રજુ કરે પણ હેતુ ન આપે—પણ માનતાના લેખકોની આ લેખ લખવામાં આવે છે. વળી વળે અંશે એ આત્મલક્ષી હોવાથી વાર્તાવિક પણ હોવા સંજોગ છે. એક જ જણ માસિક અમુક આવક લાવે અને રહેવા યોરકું, ખાવા માપગણીનું ચનાજ અને પહેરવા પણ મળે એવો પોચાક હોય એટલે 'ચેલું' લાવવું અને મણીને પોષવું' એ સત્યરિચિત નહાવવા કાળા માયાનો માનવી શું કરી શકે ? અત્યારે સંજોગોને લીધે સહજ અનેથી માંદગી, ફરગિવાત જેવી પ્રેધી કળવણી અને સમય સાથે રહેવા સાધનો માટે એની પાસે અર્થસંચય ક્યાંથી હોય ? આથી મણીવાર તો “વધુ વિના નર પશુ” જેવી પમિથો-પામર દશામાં તે ધણી માનસિક આપવાતો કરી બેસે છે.

દલે જટિલ પ્રશ્ન એ છે કે વર્ણાશ્રમની વાડો તેમજ માફક આ મધ્યમ વર્ગને રહેવા રહેવા છે કે તેમને કાપતી અસ્થિતત્વ જૂંસી નાખવું છે ? પહેલો જ મુદ્દમ પરાહો હોય તો 'ન બોલવામાં નવચુકું' છે, પણ બીજી બાજુતે સંસાર હોય તો કષ્ટક કર્યે જ છૂટકો. રાજ-ખ-રોજ લીસની નાણીની નાચૂંમલથી આ વર્ગને સુત કરે તેવા રચનાત્મક મુતસદ્દી બાહ્યગરની જરૂર છે, હા, પણ 'નત છે તો બદા છે' માની પોતાની જ કાળજી રાખવામાં અને ધૈર્ય વગર અર્થસંચય અને અપભ્ય કરવામાં આપણા દેશદિપાલ શકાયેલ હોય તો પછી કશું કર્યું તે શકે !

આ વર્ગની સંજોગ કાંઈમિ-ચામણી કરાય એવી નાની નથી. દરેક દેશ, દરેક જાત અને દરેક પ્રજામાં તેની જટુમલી છે. તે વર્ગ મૂંઝી વેડના જાહેરાતની કિંગડિમ વગર સહે જાય છે. તેના કુટુંબના મોવડી પોતાનાં દુઃખ દિલમાં અને નિધનાન્ને સાથે જ લઈ જાય છે. તેની જાત્રિ પ્રજા સદા કુન્નરાયેલી, મશરાયેલી, અકળાયેલી અને લીન હોયે અશક્ત, કોથી અને લાગણીવેશથી ધરપૂર જીવનના રંગા લક્ષરે જાય છે. આણું એ પાંચ દસકા ચાલે તો એવો કાપ રખાય છે કે આ વર્ગ નિર્જીવ થઈ જાય. અત્યારે 'જનતા જનાઈન'ને જીવન ટકાવવા, સમાધાન કેમવવા, અને લક્ષ્મીનારાયણ ઉપાસના બીજી કોઈ પડી નથી. તે આ વર્ગ તરફ કાં તો આંખ મિચનાર અપવા તો મીન સેવનાર છે. નેતાઓ કાંટાળો યુરકેલ માર્ગ યુવાજ પંકડીવાળો ગનાવવામાં શુંધાયેલ છે ત્યારે આ વર્ગને અબલાસ કરી સાચો માર્ગદર્શક આગેવાન અનિવાર્ય અસ્થિતત્વ માગે છે. એકથુ લખી, લાખજુ કરી, અલિલને સર્જવી ઉદાપોદ કરી બેસી રહેવામાં દુઃખ નાચે પણ તેમ નથી. એક લીંટી કરતાં બીજી લીંટી મોટી ઠોરતી હોય તો પહેલો જૂંસવામાં કાળજીય કરવા કરતાં બીજીઠોરવામાં જ સહજ તત્લુદિ જમ્યુય તેમ છે. કાંતેક વિરલાને એ સાખ્ય અને તેમ છે.

નીકળી પાસે કોંક એવા મૃતપ્રાય જનતા મધ્યમ વર્ગને જીવનની લાક્ષી, વ્યવહારની જરૂરતા અને જરૂરી રાશન દેનર માનવશાસ્ત્રો ?

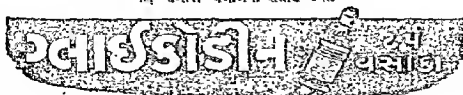
તમારા ફેફસાં મજબુત છે?

મજબુત અને વંદુરસ્ત ફેફસાં ૬૫૨ તમારાં સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિના મિત્રા આધાર વહે છે. પરંતુ મમે તેમાં મજબુત ફેફસાં પણ ખાંસીના હુમલાને ખાળી શકતા નથી. ખાંસીની અવગણના કરવાના પરિણામ બહુ ખાંસ આવે છે. કારણ કે તે ફેફસાંને નબળા બનાવે છે અને એ રીતે બધાં જ માલખાંસે નોતરે છે.

મમે તે પ્રકારની ખાંસી યદ હોય તો પણ બ્રાઇઝોડીન-૨૫-વરામ લેવાનું અત્યંત જ રૂઝુ કરો. ખાંસીના વંદુરસ્થાનને તો યદ છે અને એ રીતે ખાંસીને સંપૂર્ણ રીતે જરૂરથી નાબુદ કરે છે અને જલ્દી આરામ કરે છે. ખાંસી ૬૫૨નો આ અકસીર અને નિદોષ ઉપાય હોવાથી, ડોક્ટરો પણ બ્રાઇઝોડીન-૨૫-વરામ લેવાની જ અભિમત કરે છે.

મમે તે કારણથી ખાંસી યદ હોય તો
પણ તમારા જીવનની સલાહ કરો.

ગોલ્ડમીડ ફાર્માકલ વર્કસ કંપની લીમીટેડ, વડોદરા.

[ચતુર્થી આલે]

૩ સાતપુડાનાં શિખરો ઉપરથી

જ્યપાણી જોલે પશ્ચિમ ખાતેલના સાતપુડાની તળેટીમાં નાનકડું બીલી ગામ. ત્યાંથી એ ઘોડા લીધા; અને જ. મધુદ સાથે સાતપુડાનાં શિખરો ચઢવા મંડ્યા. જેમજેમ જોયા જતા જઈએ છીએ તેમ તેમ બીક લાગવા મડિ છે : ઘોડાનો પગ સરકશે કે શું એમ થવા કરે. જાણીએ પણ અરા કે ઘોડાને ન પોતાના છવતો શોખ છે જ; પણ એવી વાતમાં મન ના પાડે છે ને અમે તીએ જીતરીને જ ચાલીએ છીએ. મરતું તો એટલી થકાથી કેમ ન મરતું કે બધું કરી છૂટ્યા કેડે જ મર્યા ?

શો મનોરમ દેખાય ! જરાજરા ધુમ્મસથી ઘેરાયેલાં જોયાં જોયાં શિખરો, ફરફર નાખી નજર ન પડેએ ત્યાંસુધી અરપટ ઝડીએ; અને જોએ જુએ તો તમારા નાકે જાટકાય એટલે જ દૂર તોરજુમાલનું શિખરો તોરજુમાલના બોલોને જોરાને શોખ દતો એટલે આટલે સુધી આગ્યો.

● તોરજુમાલના બોલો પોતાને કોલનાયક કહેવાયે છે. એમની ઉત્પત્તિની કથા જરા રસિક છે, એટલે બહી આપીએ તો ખેટું નહીં. તોરજુમાલના કારભારી બાપુ છેલી બા પાસે આ સાંજળી હતી. ધારના સોલંકી રાજાને ત્રણ દીકરા હતા. એક વખત આ ત્રણે જન્મતા દશે ત્યાં નાનાને બાણેથી કૂતરાએ બંદુક રાટલી ઉડાવ્યો. નાનો ખીજવાયો ને કૂતરાને માથો; આથી કૂતરા મરી ગયો. મોટાભાઈએ જોને આ વિષે કપડો આપતાં એ રીસમાં ને રીસમાં જરવાની ચાલ્યો ગયો. ત્યાં દીવાન થયો ને એ પડ શોભાવ્યું. ધુમ્મસમના આવથી લોકો તે વખતે ખૂબ દુઃકંડ કરનારા. તેમને આ દીવાન સાથે કોઈક પ્રસંગે ફોસ્ટી થઈ. ફોસ્ટીલાવે દીવાનને આવથી નામકે જમવા બોલાવ્યો. એ આગ્યો માવથીએ દુઃક કરવા ગયા ત્યારે એની મહેમાનગીરી નાજબની દીકરીને બાજે આવી. વડીલો આવે એટલામાં આ બને જણાં જુવાનીમાં પ્રેમાસક્ત બન્યાં. વખત જતાં દીવાને જરવાનીમાં જ અપના ડેરા તાવવા. છોકરીને ગર્ભનાં ચિહ્ન જણાતાં બાપે પૂછ્યું. બાપે મારવા કરી ત્યારે એણે બતાવ્યું કે એ તો દીવાનનાં હાથમાં છે. બાપે જોને કાઢી મૂકી. આ લોકો રખડતાં રખડતાં તોરજુમાલ આગ્યાં. એમનાં વંશજો તે બોલનાયકો.

આ કથા ખરી હોય કે બોલી, એમાં રજપૂત મિત્રજુની વાત આવે છે તે ઐતિહાસિક જ લાગે છે. બીલોમાં મનુષ્યમાપવલિલાની દૃષ્ટિએ જે સંદોષન અમે કર્યાં છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે બીલી કરીર રજપૂત કરીરને ધણે અંશે મળતાં આવે છે. આ બાબતમાં પણ સંદોષનની જરૂર છે.

● જૂન મહિનાનો તાપ છે છતાં તોરજુમાલની આ જિંવાઈએ કહું જણાવું નથી. સવારે તો કામળા એકવા પડે છે ! સામેના સરોવરનાં પાણી પરનમાં કેવાં કવસાલ-વંતા બની રહે છે ! કરમઠાની પટામાં કાવલ કુકુકુ કર્યાં કરે છે; અને સામેની કામળી ઉપર કોઈ નામ-ન-જણાવું પંખી જેનું વાપણ કયું રાજે છે ! આ વખત એવો છે કે એજોને મીઠમ, વસંતની કવિતા રાંચ્યા કરીએ ! ઝનુબોના રંગે પણ કેવા બદલાવા કરે છે ! ઘોડા જ વખતમાં વાઢ્યાં ચડી આવશે; તોરજુમાલ ધુમ્મસાટત થઈ જશે; તમારાથી એ પુકે ઉપર જ કોણ છે તે ન જણાશે નહીં; દક્ક માઈક જેવો વહેંટી નમંડા એળગાતી બાંધે રહે જશે; આથી જ તો આમકોટ મીઠનવાળો મિત્ર વીલિપમજન મારાઈ રહ્યાં છે !

● તોરણમાલનો પાટીલ લગભગ સીતેરેક વરસનો ડોસો છે. વાલો કરવામાં ખૂબ હેસતાઢ. જે જોઈએ તે વાત જોની ખાસે કદાવો; એ બધું જ નાજો. મેં પૂછ્યું પાટીલ, તમારામાં જે કે તથા બેરી ચા માટે કરે ?

પાટીલ—એતોમાં કામ આવે ને ? એમનો તો અમને ખૂબ જ સહારો

હું—એ સોજા પરમાં લડે નહીં ?

પાટીલ—એ તો જોવો માણસ ! લૂગવા કે તો લડે ને !

હું—તો ય આપણી ગમે તેટલી સાવચેતી છતાં બેરાંએ લડે તો ખરાં જ.

પાટીલ—એ વાત તો ખરી. એકને લૂગું આણી આપ્યું તો બીજી તરત જ કહે: મને કેમ નહીં ? એકને એતરમાં કાંઈ નાવ તો બીજી કહે: મને સાથે કેમ નથી લઈ જતા ?

જનકપત્નીક સમાજનું અર્થકામ અને જીર્મિકામ સમજવા જોઈું હોય છે. તોરણ-માલનાં ત્રીસ છાપર/ગાંધી સજગ કલ્પીસ છાપરે એક જણને બેથી વધારે જોડો છે.

● અહીંના કીસો નાતનાતના હાથાણા પૂછે છે. એના સાખલા—

૧. દરેક કાઠે લીલી આલી ડીંગામ.

જવાબ: જેરી.

૨. આપણને દેખી નાસે તો પતો ય ન, લાજે.

જવાબ: માછલી.

૩. આપ્યું જ'મજ દૂરી આવી પેલા જોટલામાં બેસે.

જવાબ: કામ.

૪. રાત્રે ધિવડાવે, ધિવસે દેઈી કે.

જવાબ: બારણાની આલી.

૫. મોઢું, લાકડું, વાક, એ ત્રણેનું એક જ નામ !

જવાબ: માછલું.

ગીતો પછુ એમનામાં ખૂબ જ છે. જાણા રહે કાજે કીસી—ગૂજરાતી. આટલે દૂર ગૂજરાતીનો કં'પડ' ક્યાંયી ?

૧

નોવું જાડી જુપી કે
દાકલ રે ફાણા સાખા,
નોવું જાડી જુપી કે
દાકલ રે વેડલા સાખા,
દેલે લંવડું બેસુ કે
દાકલ રે વેડલા સાખા.

૨

જુડો આંધો રે જુડો આંખા—કાળ
જુડો સુરપો રે જુડો ગલસી ખિલીમ
હાથે ધોવે રે ફાણાની લીલી હોઝામ
જુડો આંધો તો રેકે જુડો માંડવા ટોચે રે
ફાણાની માડખી દાલીની ફાણી માંડવા ટોચે રે
કાલી વાચડો દેલેલો કાં ફરવા ગોખની ના ?

૩

જયો આંખડો રે કાપો જોડો: બાંદીડો
તેવે જોડખો વા ફાણાની તો તે જોડલી
જોડો વડેલો વા ફાણાનીતે કાચેલો.

૪

જોળીમાં આ ખીત ગવાય છે:
આમુ પાર જોલી હો આલી વા
લીસો દરીએ સોલ
આમુ કાપડો જેરી આલી વા
લીસો દરીએ સોલ.
આમુ દડણી ખાંચરી આલી વા
લીસો દરીએ સોલ.
આમુ વાદડે બારી આલી વા
લીસો દરીએ સોલ.
આમુ રેલ બારી આલી વા
લીસો દરીએ સોલ.

● તોજીમાલના આ-બીલો પાસે હારથ પણ ખૂબ જ છે. પેલે દિવસે અમે રીંછનો ચિતાર ખૂબ જ મહેનત પછી દીધો. એ બધા કામ હિંમર હતું. એને બરાબર મૂકતાં એ ગળાચું તે છેક બસોઆરસો પુટ ખીણમાં જઈ પડ્યું. તે વખતે એઓ ખૂબ દસેલા ને હાથના ચાળા કરી રેમ ગળાચું તે બતાવ્યા કરતા હતા.

રેડીઓ સંભળવા બધા એકઠા થયા હતા, ત્યાં અમે રેડીઓની સ્વીચ બંધ કરી દીધી; ને પાટીસે કહ્યું: “આ અંદર એલે જે તેને કહેા કે પાછો વાત શરૂ કરો.” એટલે પાટીસે તો પોતાની બોળી બીલીમાં સરૂ કરી દીધું: “અમે અહીં એકા છીએ. તમારી વાત બહુ સારી છે. જાણે પાછો શરૂ કરો.” એણે એણે પરૂ કીધું કે અમે રેડીઓ શરૂ કીધો. એને થયું કે એના કહેવાથી જ અંદરવાળાએ બોલવું શરૂ થયું” !!

● બીલોમાં પ્રેમલગ્ન ઘણું જ થાય છે. આજે એક જુવાન અમે એની પાછળ એક રૂપાળી છોકરીને જતાં જોઈ બંનેને અમે બોલાવ્યાં. એમને પૂછ્યું તો એક સરસ વાત નીકળી. છોકરીનું નામ રૂખી છે; તોરજીમાલના જ છતાંની દીકરી. છોકરાનું નામ જાન્યો; એ જોગણીનો રહેવાસી. જોગણીથી તોરજીમાલ કમકા-કામ પ્રસંગે આવે ત્યારે છતાંને ત્યાં રહે. આમાંથી રૂખી-જાન્યોની પ્રીત બહુભૂમિ. જાણે જનમરૂં; પણ લગ્ન કરવા ના પાડી. “એના ઘરમાં તો લગ્નનું નામ નથી. આવાના ઘરમાં ક્યાં છે? એની સાથે પરણાવી મારે તને હુખી નથી કરવી.” છોકરી તો સાત દિવસ આધા વગર રહી તો રહી. આજે દાર મારી; અને બંનેને પરણાવ્યાં. અને ઘણું જ સુખી છે. એમ છોકરીને બાપ પણ કહેતો હતો.

બીલોમાં બીજી પણ લગ્નપ્રયા છે. કોઈ પણ છોકરીને, તે પગેલી કે કુંવારી હોય, કોઈ સાથે પરણવું હોય પણ સામે પક્ષ રાજ ન હોય તો પ્રોકરી માથે છેડો તાણી હાથમાં અહીંના પાનનો પડો લઈ પેલાનાં ઘરમાં જાય છે. સાસુને મળીને કહે છે કે હું તારા અમુક દીકરાને આવી છું આ પછી આ ઘરમાં એને માન સાચવવા ખાતર પણ રાખતો જ પડે |

આમ બીલોએ લગ્નપ્રયામાં ઘણી જ સ્વતંત્રતા પ્રોકરાપ્રોકરીઓને આપી છે. એની સાથે સનાતન હિંદુ લગ્નને સરખાવીએ તો? ખૂબ જ અંદર નિયમો ઘણી વખત લગ્નની નિહંગતાનાં કારણ બને છે. આપણે આપણી લગ્નસંસ્થાને તુલ્યાત્મક રીતે વિચારવી પડશે.

● તોરજીમાલનાં સ્થાપત્યના ઘણા અવશેષો છે. અહીંના દેરામાં એક કુંડની મૂર્તિ છે. દરની ટુકમાં એક દિગંબર મૂર્તિ છે. બીલો એને નાગા અર્જુન કહે છે. અહીં ક્યારે તે પગે પ્રાંતરેલા પત્થરો અટ્ટનાથા કહે છે. પાદમાંના શનીઓ અસલ અહીં હવા આવ્યા આવતા; તેમના રાજમહેલો દર્શો ?

રામચંદ્ર નારાયણ પદ્યા એમ. એ. (ગાંધી)

પ્રાસ્તાવિક

ભારતે જગતને અનેક વસ્તુઓ આપી છે. જગતના રાજકીય અને સાંસ્કારિક ઇતિહાસમાં આ વિરાટકાવ્ય રેશનું રથાન ભૂતકાળમાં ઘણું અગત્યનું હતું અને ભવિષ્યમાં પણ ઘણું અગત્યનું રહેવા સરભળ્યું છે. એણે જગતને આપેલી ભેટમાં ગણ્યાવણ્યા જેવી આઠ:

એણે જગતને દિંદુ અને ખીલ મર્યા આપ્યા છે. આને ૭૦-૮૦ ક્રોડ માનવો એક કે બીજો રૂપે એમનું પાલન કરે છે. આપે જાતિના જુનામાં જુના સાહિત્યના ગ્રંથો પણ આ દેશમાં જ સ્મરણમાં સમવાયા અને એ રીતે સંસ્કારોના વારસો સમવાય રહ્યો. એ વેદનાં ભારતમાં રચાયેલાં યજ્ઞો એના કવિતાતત્ત્વ અને સુંદર તાદ્દશ ધર્મોનો મોટે પછાં વિખ્યાત છે—અને તે આપત અનેક સારા અભિપ્રાયો અપાયા છે. એ પછીના સમયમાં બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, વેદાંગો, સૂત્રગ્રંથો—વગેરે રૂપે અપાર સાહિત્ય સરભળ્યું છે. એમાંનું ધર્મબુદ્ધિ યોગ્યનું છે કે કાલકર્મને ધામ્યું છે; પણ નો રહ્યું છે તે અને તેમાં મળી આવતા ઉદ્દેશો, એની વિચારણા, વિવિધતા અને તાજગીનાં પૂરતાં પ્રમાણો આપી છે. મહાકુળિ પાણિનિનું વ્યાકરણ એક વિશિષ્ટ રચના છે. એની વૈજ્ઞાનિકતાનાં પદ્ધતી-એએ પણ મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં છે. એને રચાયે ૨૫૦૦ વર્ષ તે ચર્ચા જ. પણ હજી તે ભારતીય પ્રતિભાનો ઝડો એ દુરાગ્રે ગણે છે. એની સાથે મૂડી સ્થાવર એવી રચના હજી પણ ઘણી નથી. અને, ભારતનાં લોકો માત્ર પરજીવન તરફ જ ધ્યાન નહોતા આપતા, સાથે સાથે ઐદિક જીવનનો વિકાસ અને વ્યવસ્થા પણ એમને ધૃષ્ટ હતી અને એમનું યોગ્ય ધ્યાન રાક્ષી હતી, એની ખાતરી કરાવનાર ઐદિત્યનું અર્થશાસ્ત્ર પણ આપણી પાસે મેજૂદ છે. જગતના મોટા ભાગમાં અશ્વચર્યા અને સંસ્કારોના અભાવ વ્યાપક હતી સાથે, આપણે ત્યાં જગતના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ એનું ગુપ્ત સામાન્ય આપણને મળ્યું હતું.

આમ ભારતે ધર્મ, દ્વિધસરી અને એતી, રાજનીતિ, ન્યાય, ભાષાશાસ્ત્ર આદિ વિવિધ વસ્તુઓ ખોલવી હતી. એ ઉપરાંત સ્મૃતિ, પુરાણો, અને વીરકાવ્યોને પણ આપણે ન બૂલીએ. રામાયણ, હામવત અને મહાભારત એ દિંદુનું અમોઘ ધન છે. દિંદુનું ચિંતન એમાં આવી જ નવ છે. રામાયણની કાવ્યકળા પત્ર છે, અને તેને એક સુંદર વિશેષણ મળ્યું છે—શીશુમધુર. મહાભારત એધર્મકોર છે. હામવત જીવનમાં યાન, ઉપાસના, ભક્તિ અને તરવજાનને સમજાવે છે, પણ મોટે ભાગે ક્રિયાપ્રધાન છે. આ ઉપરાંત Classical ગણાતા સાહિત્યનો વિશાળ સાગર! ભારતનાં જુનાં સાહિત્ય વિષે કહી શકાય કે જગતની રાઈપણ વાપાનાં સાહિત્ય સાથે એ મીરવપૂર્વક ભીડું રહી શકે; અને એનો મુકાબલો કરવો કારે પડી નવય.

એમાં જે મહાભારત-૧ લાખ શ્લોકોનો વિરાટ મંથ—તો અદ્ભુત છે. એની વાર્તા અત્યંત રસિક છે, એ વાત બાબુએ મૂકીએ તો પણ, ‘કાન્તા સંમતિતયા’ ઉપરેશ દેનારાં મુંદર ઉપાખ્યાનો એમાં અનેક છે. એ બધાં નાનાં નાનાં રતો જોવાં છે. એ બધાંમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એક અણુમોઢું રત છે. મહાભારતમાં એનું રથાન અનેાપું છે. એ સાતસો કડીના કાવ્ય ઉપર જેટલું લખાયું છે તેટલું બાગ્યે જ બીજા કોઈ સાહિત્યકૃતિ વિષે લખાયું હશે. મહાભારત એક વિશ્વકાવ્ય છે તો તે એનું અણુમોઢું રત છે.

ભારતનું દર્શનશાસ્ત્રનું સારિત્ય વિશાળ છે. એમાં મુખ્યત્વે ૭ દર્શનોની ચર્ચા છે. એ છે આ—સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાંસા અને વેશાન્ત. એ બધાંમાં જીવન, જગત અને તેના સર્જક વિષે વિવિધ દૃષ્ટિથી વિચાર કરાયો છે, અને અનેક મત રજૂ કરાયા છે, એ બધાનો વિચાર અત્યારે આપણને અભિપ્રેત નથી. જતાં, જે દિલ્લની સમ્યાષ, ધર્મશ, વૈદ્યાનિક ચીવટ અને જીજ્ઞાસપૂર્વક, ઉત્કટ તત્ત્વજિજ્ઞાસા ભરી એનો ઉજ્જલ શોધવાનો પ્રયત્ન થયો છે તે અદ્વિતીય જોવા છે. એ બધાંનું વાહન છે ઉપનિષદો. એમાં પાર વિનાના જુદા જુદા મંતો જોવા ને છે. અને જ્યાં દર્શનો પોતાની મહેકાત એ ઉપનિષદોની ધરતી પર જ ખડી કરે છે. એ બધાનો સાર આપવો અને સમન્વય સાધવો એ અધરું કામ છે, પણ શ્રીકૃષ્ણ જોવાને એ સદૃશ દત્ત. એમાં એમને રજૂન જોવો શિષ્ય મળી ગયો. એટલે એ મહાન અચારોહન થયું બાદરામજીનાં મુત્રો પણ એવા જ એક પ્રયત્નનું ફળ છે.

જુદા જુદા વિચાર, સંસ્કાર અને અધિકારના બાજુસોને માટે, જીવન રહસ્ય સમજવાનું, તેનું ક્ષેષ જાણવા અને પામવાના માર્ગો બીધવાનું અને જીવ્યામાં જીવ્યા અને અપરામાં અપરા તત્ત્વવિચારને સરળતાથી રજૂ કરવાનું કાર્ય ગીતામાં જોવી સફળ રીતે થયું છે તેનું એાજાં પુરતકોમાં થયું છે. એટલે ગીતા નિત્યરમણીય અને નૂતન અર્થોવાળી પરકોટિની રચના બની છે, અને અત્યંત અસરકારક પણ થઈ છે.

માણસના ‘હૃદયમાં આ કુ’ કે તે,’-નું દંડ દમેશાં ચાલ્યા કરે છે. પાપ મુંદર રૂપે રજૂ થાય છે અને માણસને એના તેજમાં આજી દે તેનું પણ બને છે. એટલા માટે જ ‘Even the devil can quote scriptures’ એમ કહેવાયું છે. મુલ્ય એવા આકર્ષક રૂપે દેખાવવાનો પ્રયત્ન કરતું નથી. જગ કરવાનો એનો સ્વભાવ જ નથી. એ તો સાદા સ્વરૂપે રજૂ થાય છે. તે વખતે માણસને, અનુનને થઇ તેની મૂંઝવણ થાય છે. ન્યારે લોકોનું સફ કરવાનો વખત થયો, (પ્રત્તે કલ્પવૃક્ષો) ત્યારે જેક પક્ષોને જરાબર એઈ-લે-પા. માટે રોહિ, જેક ક્રેન્ડ, વરુએ પોતાનો રથ ઉભેરાખ્યા પછીનાં કૃષ્ણને વિનંતો કરી. ર શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રશ્ન છે કયું અને અનુને નજર નાખી તો શું જોયું? જેક બાબુએ નજર પહોંચે ત્યાં મુધી, જેને માટે એ રાજ્ય અને સુખના બોગોની ધમ્મ રાખતો હતો.

૧. સર્વોપનિષદ ગાવો, લેમ્પા નેપાલનન્દન ।

પર્વો લક્ષઃ સુધી મૌવા કુર્ષ્વ નીતાશ્વ મહત્ ॥

૨. સેનયોરુમયોર્મલે રયં ત્યાગયમે ડચ્ચુત ॥

ચાવેતાન... લેર્મશ સદ ચોદ્ધ્યં બલિચ્ચ રણસુવને ॥

એવા સર્ગ સોદીએ અને યુરુજનોને, પ્રાણની આશા તણ દબને, હથિયાર લઈને લડવા ઉમેશાં જોવા, એની વેદનાનો પાર ન રહ્યો. એને કથું: અરેરે ! આનું અકાષ કરવાનું ? જે પૂજ્ય છે, જેના જોજામાં બીજાં, રમ્યા, જેણે જ્ઞાન અને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવ્યાં એવા યુરુજોને દણવાના ? એમના ઉપર હાથ થી રીતે ઉઠાવાથી ? કુરુનો હથ માય, કુલપમ ન રહે, સ્ત્રીએ સ્વચ્છંદી અને, પ્રભ સંકરવાળી અને, પૂર્વજોને અંજલિ ન મળે અને તેમને પણ નરકવાસ કરવો પડે—આપાં બધાં એ સુદનાં કાષકર પરિણામ એની નજર આગળ તરવરવા લાગ્યાં. કૌરવો તો લોભી બન્યા હતા, આ બધું એ જોઈ ચક્ષુતા નહોતા; પણ એ પોતે તો જોઈ ચાલતા હતા. તો આ માટે એમ લડવું ? એના કરતાં તો કૌરવો એમને જ હણે એ સાચું. આમ એને વિવાદ થયો એને પરસેવો થયો, દાદ થયો; મન ભમવા લાગ્યું અને હાથમાથો ગાંડીવ સરકી ગયા લાગ્યું.

આ પ્રકારની નિર્જનતા અર્જુનને જ આવી હતી એમ નથી. એ તો હજુ પણ આવે છે. માણસને શ્રેય અને પ્રિય વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય, આદર્શનો અવાજ આવતાં બધાં પરિચિતને છોડીને અજાણ્યા માર્ગે આસી નીકળવાનું હોય, ત્યારે સૌની એ જ દયા થાય છે. એવા સૌને ગીતા સાચો માર્ગ જતાને છે. એ એનું જીવનમાં રચાતું છે.

આપણાં ચારેયોમાં કાઈ પણ પ્રયત્ન તરવને નહીં કરવા માટે અમુક પ્રમાણો આપણાં આપ્યાં છે, એમાં અંકર્મ, હેતુ અને પરિણામ મળ્યાં અગત્યાં ગણાય છે. એનો સંજોગ એ છે કે મહામારતના સુદ વખતે અર્જુનને વિવાદ થયો. થું કરવું તે એને સમજું નહિ ત્યારે એણે શ્રીકૃષ્ણને પોતાને માર્ગ બતાવવા વિનંતી કરી. એનું જાણકાર દર કરવું, એની નિષ્કર્મવ્યવસ્થાને હટાવવી એ એનો હેતુ હતો. અને પરિણામ પણ એમ જ કર્મમાં આણ્યું. એ બધું જ્ઞાનમાં રાખીને વિચારતાં, આપણાં જે જે શક્તિશાળી વિદ્વાનોએ એને કર્મયોગનું શાસ્ત્ર કહી છે તેમણે બરાબર જ કહ્યું છે. પણ ગીતાનું કર્મ સામાન્ય કર્મથી જુદું પડે છે. લાભ અને અજ્ઞાત, મર્યા અને અણમયા, જ્ઞા અને પરાજય, કર્તાપણની અને ફળપ્રાપ્તિની ભાવના—એ સૌ છેડી દઈને, પોતાની ફરજ સમજીને માણસે કર્મ કરવાનું છે એમ ગીતાનું કથન છે. માટે જ એને નિષ્કામ કર્મયોગનું—અનાસક્તિ-યોગનું—શાસ્ત્ર પણ કહેવામાં આવે છે.

ભગવાન સંકરાચાર્ય જ્ઞાનમાર્ગી હતા. એમણે એનો જ્ઞાનમાર્ગી અર્થ લેતાવ્યો છે. પણ એમનાં જીવન પર નજર નાંખીશું તો ગીતાનો બોધ સાક્ષાત્ જીવન અને જોજાનો. જ્ઞાન અને કર્મનો એવો સુમય સંયોગ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. કેર વર્ષના દૃઢ જીવનમાં અનેક રીતે દિલ્લુ મર્યાને નવજાન આપનાર એ ધર્મસમ્રાટે આજીવન કર્મ જ કહ્યું છે:

૩. અધ્યાય ૧, શ્લોક ૩૩

૪. અધ્યાય ૧, શ્લોક ૨૫ સી ૪૭.

૫. શિશ્યસ્તેઽહં વાચિ ની ત્વાં પ્રવક્તુઃ ।

જોને આત્મ સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત. યહુ છે તે મુકા છે.

જ્ઞાનની આટલાં વખાણ કર્યાં અને આ ટૂંકમાં જ્ઞાનનો સાર આપ્યો. પરંતુ માત્ર આટલું જાણવું એ જ જ્ઞાનસાધના નથી. જ્ઞાનસાધના એમ પૂરી થતી જ નથી. એવું સાચું સ્વરૂપ આમળ વધુ વેળું છે તે આ પ્રમાણે છે:

અનામિત્વમદંભિત્વમર્હિત્વા ક્ષાંતિરર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં સ્થૈર્યં સૌમ્યમહમ્ભિનિબ્રહ્મ ॥ ૧૩-૭ ॥

દ્વિદ્રયાર્થેષુ ધૈર્યમયમ્ અનદંકાર દ્યૌષ્ઠ ॥ ૮ ॥

જન્મમૃત્યુજરાધ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્ ॥ ૯ ॥

નિર્વ્યં ચ સમચિત્તત્વં દૃશ્યનિધીપત્તિષુ ॥

મયિ ચાનન્યયોગેન મહિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમ્ ધરતિઃ જનસંસદિ ॥ ૧૦ ॥

ઘાચ્યાદમક્ષતનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

પ્લવજ્ઞાનમિતિ શ્રોત્રમ્ભક્તેન ચક્તોઽન્યથા ॥ ૧૧ ॥

આ જ્ઞાન છે. એટલે કે જે જ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારતો નથી, માત્ર પોષટની માફક ખાશે છે પણ તેનો અર્થ જાણતો નથી. કાણીની માફક માણસ જે વસ્તુ કહે તેનો સ્વાદ અનુભવતો નથી તો એ જ્ઞાન નકામું બને છે. એવા જ્ઞાનથી કમ વાસ્તવ થાય જ નહિ.

આ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અધ્યાય ૧૩, શ્લો. ૭-૧૧માં બતાવ્યું છે. પછી કહે છે કે અનર્હિ એવું એ જાણ નથી સત્ કે નથી અસત્—એ સર્વબાપી છે અને નિર્પાતિએવું પણ નિર્પાતિ છે.

આવું જ્ઞાન જાણવું તો ઠીક, પણ જીવનમાં ઉતારવું એ અત્યંત કઠણ છે. એને મનમાં ધારણ કરવું અને એ પ્રમાણે જીવન ચલાવું એ કાણું કુશળ કામ છે.

ઉપરાંત જ્ઞાનમાં રાખવાનું કે એવું અર્ધજ્ઞાન હમેશાં અર્થકર હોય છે. A little knowledge is a dangerous thing.” ઉત્તમ જ્ઞાનના કે અધમ જ્ઞાનના માણસોનો ઉદાર એટલા સરળ હોય છે એટલે અર્ધજ્ઞાન અને ‘આ કડું’ કે તે ‘તો વિચાર કરનારનો નથી હોતો. એ પડિત હોતો નથી, અને જતાં પોતાની જાતને પડિત માને છે. એટલે જ્ઞાનજળથી દુર્વિદ્યો અનેકા તેને જાણ પણ રાજ કરી ચકતા નથી.

આવું કથાણુકારક જ્ઞાન મળે પણ શી રીતે કે એને માટે તપ કરીને ચોખ્ખતા મેળવવી જ જોઈએ. ઉપનિષદમાં એવી ઘણી કથાઓ છે. મન્-દ જેવાને પણ જ્ઞાન મેળવવા બ્રહ્મચર્ય-મન્દિરો પરતો સંયમ—અને સેરા આચરનાં પદ્યો દતો.

એ મેળવવા જનારમાં નમ્રતા અને ધીરજ જોઈએ. એક રાત્રની કથા છે. એને અમુક પ્રશ્નોના જવાબ જોઈતા હતા. તપાસ કરાવતાં એના જવાબ દઈ શકે એવો માણસ તો મળ્યો. રાત્ર પાસે એને લઈ જવા રાત્ર તો સિંહાસન પર જ ગિરજેલા. અને ત્યાંથી જ પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. પેલા માણસે જવાબ ન દીધા. કારણ પૂછતાં જણાવ્યું કે જ્ઞાન એ રીતે ન પમાય તમે નીચે આવો અને પછી જ જ્ઞાન મળે.

આ શું જતાયે છે? નહીં અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ શક્ય છે. જેના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ગર્વ કે અધિકાર છે તેને જ્ઞાનને પ્રાપ્તિ થાયતો જ નથી. એટલા માટે જ,

તદિદિ પ્રણિપાતેન પરિશ્રમેન સેવયા ।

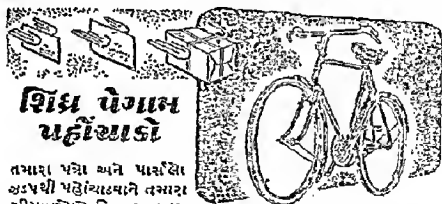
એમ કહેલું છે. જ્ઞાન તો અણિપાતથી, નમ્રતાથી અને પ્રત્યેક પૂજાથી—સેવા કરવાથી તો ખરું જ—એક છે. અને જ્ઞાન તો શું બધી બાબતમાં આને ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે વિચાર ત્યારે જ ફળે છે, જ્યારે આપનારને ભિયનકા હોય અને સેનારમાં નમ્રતા હોય.

ઉપરાંત ભક્તિને પ્રતાપે પણ જ્ઞાન મળે છે, જે લોકો અનન્ય મનથી કૃતિરહિત રહી કરે છે તેને બુદ્ધિશીલ મળે છે. અને તેનાથી તે આ સંસારને તરી નાખે છે એમ ગીતામાં કહેલું છે.

ત્યારે, ઉપર આપણે જોયું કે જ્ઞાન જ્યારે આચારમાં જોતરે ત્યારે જ સફળ થાય છે. આજે જ્ઞાન અને આચાર પણ વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો સંવાદ નથી તેનું ફળ જગત આપી નહીં છે. સત્યં વદ । યમં વર । એમ કહીને અધર્મ કરાય છે અને અસત્ય બોલાય છે. પરિણામે સમાજનું નૈતિક પતન થયું છે. અને જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રો પર એની અનિષ્ટ અસર થઈ છે.

કોઈ એમ અપેક્ષા રાખે, કે ફક્ત બાળા અધિક કરશે ત્યાર પછી જ આપણે ફરડું—તો એ ભરાતર નથી, સમાજ કદી એ રીતે આગળ જતો નથી. વ્યક્તિવિશેષો જેના નવચેતી પોતાનો ખર્ચ કરી લે છે. વ્યક્તિઓ જેમ જેમ નીતિના ખર્ચમાં દૃઢ અને એમ એમ સમાજ પર એની અસર થાય. એટલે, જે સમાજમાં વધારે પ્રમાણમાં કોચા અકારના બાળસો, તે સમાજનું નૈતિક ધોરણ ઊંચું—એમ ગણાય.

ચાલ]

**શિશુ પેગમ
મહોંચાકો**

તમારા બચે અને પાસે
હવેથી મહોંચાકોને તમારા
સીપાઇએનિ હિન્દ સાઇકલ
ધરી પાડો.

બનાવનારાઓ : હિન્દ સાઇકલ્સ લી.

સુબળ ઇલાકા મટે એકલા કોજરો :
નેશનલ ટ્રેડર્સ, ૩૪૫ - કાલજાદેવી રોડ, સુબળ.
MC, 29 Cmj

હું કહે ।

માગું રહી હું ખસ રાત વાસો,
પૃથ્વી પર માનવમાં અખૂટ
વિશ્વાસ રાખી કરતો રહ્યો છતાં.

અનંત આખો રાતો નહીં
કહે મને, “ ના રજા જ્યાં વિશ્વે,
શાસુ વહે ને, સસરા વહે ના;
પત્ની બિચારી મુજ આશરે છે;
મારે હવે આ લાખું નકામું—
ઈન્દ્રિય અનિચ્છ— ન રહી પસંદગી.
હું ધેર માગું રજા આશરે હું. ”

ખીન્ને દિનેં એ ક્યતો “ મજા કે
ના આ ધરે જે ભરીકે પડે છે.
હું આજ મારા ગુનાહને ત્યાં
રેકું મજાતું કરે છે; રહોયું.
સાથે મને જે લાખવા મળે ખરું. ”

ધીરે હાથે એ, “ ન ગરીબને એ
પોસાય રહેજે; મમ માત ધેર
નોઈ રહી વાટ; વળા વિચારે
—પોસાવશે મુજઈ કાસ દીકરા,
વડી ને નોઈએ પસંદગીના,
બહાચર્પ—ઈન્દ્રિયો પરતિ,

એ ગેળવવા જાણ ?—
અમુક પ્રશ્નોના જવાબ રહે ને
તો મળ્યો. રાત્રી ૫ ખીન્ને. ”
ત્યાંથી જ પ્રસો પૂ
દાન એ રીતે

છતાં ય દોરતે ફરીથી વિનવ્યો,
કરીશું મણે; ના ગમતું છતાં જે
જવું પાડ્યું એ ખરમાં પરાયા.
ભલે રહી કાંઈ બહુ મનું તો
થવા હજી છે જગતે કશું શું
ગુમાવવાનું ? નથી કાંઈ મારે;
ગમે વિચારી મનમાં જ એવું.
બિચો પટારો લઈ એ ઉપાડી,
જાણે સિધાવે વહવાડું સાસરે.

વિધા દિને કાંઈ બને પછીથી
વહે મહામિત્ર, — નહીં નહીં “ ર
મારે હવે આ લાખું નકામું;
ધધા કરીને રણું કમાવું.
સાંઈમાં “ ને સહુ “ છે કમાયા. ”
શોમાં અઢાળાં ધર— માગિયામાં,
દસી રહી ઉન્નત તેજમેધા.
પેસા દીધા કે સસરે અખૂટ
ધધા ક્યો; ને રણતા જમાઈ નો.

માન્યો દત્તો દોરત ગરીબ હુદિને;
જે મિત્ર પોતે દરિયાવ દિને
કહેવાયે; અનરી લાલિયો
પિતા હવે તે મુદ્દા બાળકોનો !
વાદ યું, રો દિ; ધન લાખ્ય એના !
એ સાથ મારા સહ લાખ્ય પૂર્યા !
પુરી કરી વાત અથેતિ તેની
મને કહે દોસ્ત હવે બીજે કથાં
રહે તમારે ધર શોષવાનું !
જાણો તમે હો સિયતિ હું ગરીબની.
બને વળી આ ગુનાઈ પત્ની

પધારસો પાંચ—૭ દિનમયિ;
નોને ન કનાં ચે ધર આજ લાધે
મુકેલીઓ સી જમને ૭ મારી.

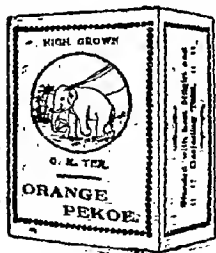
મારી દયા, શું કયવી તમેને !
અજાણ છે આ નહી રાજવાને,
પરમીસ વધે મરણા પછીથી,
આવે પધારે મનુષ્યાઈ પત્ની !
દેવી તમે હા, મહુ કાઈ દેવે.

આલી ક્યું મેં ધર એ મનુષ્ય

-૬-૪૬

ને દોસ્ત થોડા દિન બાદ આવ્યા
સુપત્ની સાથે, ધર આ મનુષ્યને.

મિત્રે, કશુંતું નજરોએ આવી,
"માથું જસે, હું જસ રાત વાસો,"
આવું મને થાઈ, સતેજ છુટી !
આ તારથી આજ દિવસે સુધી
જાપી રહું મંત્ર મહામણે, હું
જવણે ન જે કંઈ વિભાષીડે તે
મિત્રે રમેલી જમ પાઠશાળે
તરુ જરુ મંત્ર મહામણે એ.

આ ની

ખરી લાહેજ ત

મેળાવના મારે

ઓ. કે. ટી

ની વિશિષ્ટતા તરીકે

એકી અવાજે વખણાયેલી

આ કે. એરેન્જ ચેકા

આ પીઓ

એવ-૨૨ : જહાંગીર અધર્મ : સ્ટેશન સામે : અમદાવાદ.

પીળી દીવાસળી

ગુણવંત મ. જોષી એમ. એ.

ઈ. સ. — નીંદ્રી ઓઠોખરના રોજ એક કાંઠા લાગતા જુવાને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઓફિસમાં ગાવી જાહેર કર્યું કે કાળુકા રોજડારનું ખૂન થયેલ છે. પોલીસ ઉપરીએ યુનાવાળી જગ્યાએ જમીને તપાસ કરી તો વરતુનિર્ધારિત ક્રૈમ નીચે મુજબ માલુમ પડી. રોજડારનું ખૂન તેના સુનાના ઓઠામાં કરવામાં આવ્યું હતું. ચોરાને અંદરથી સાંકળ હોધી હતી. એટલે ખરદાર કમ્પાઉન્ડમાં પડતી ખારીમાંથી અંદરનું દરજ્જો જોવાનું હતું.

“તમારામાંથી કોઈએ ખારીમાંથી અંદર જોયું?” સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પૂછ્યું.

“ના, સાંબ.” બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં છપ્પર બનાવી રહેતા પગીએ જણાવ્યું.

“અરે, કાળુકા...” ઉપરીએ નેતરની સોટી ખૂટ પર હળવે હળવે ઠબકારતા નિશાસ મૂક્યો. “એ કેટલીવાર તમને કહ્યું હતું કે એ બધા ચોરાળા મૂકી દ્યો. પર સીને માં સમાવ મણા. પણ ઇ બને!” કાળુકા રોજડારના આરોગ્ય વિશે તેઓ પોતાનો મત જાહેર કર્યો.

“એતસંગ, માનકાઈ સાહેબને બોલાવી લાવ્ય-રોજે કાળુકાનું ખૂન થયું છે.” મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબને બોલાવવા માણસ ભાદલી સાહેબ પતંગની ખુરસી પર વિરાજમા. એકમે માણસો માની બ્યવરમાં પડ્યા.

માનકાઈ સાહેબ કસોટીમાં થયળ પર હાજર થયા. તે દતા. તો. ચોટી ઉમરના પછ તેમનું છુદ્ધિઆત્મક, નિષ્પક્ષપાતપણે તેસ તપાસતી ન્યાયી દષ્ટિ, કેસમાં કોઈ જાતરી યુનેગાર શામવાની તેમની જુવાનીની શક્તિ દબૂ તેના ને તેવા જ દર્શા.

“ખૂન? કાળુકાનું ખૂન? એ તે બને!” બધા સાથે હસ્તધ્વનન કરતાં તે બોલ્યા.

“પ્રહુને ગમ્યું તે ખરું.” પોલીસ ઉપરીએ કહ્યું.

મેજિસ્ટ્રેટ તપાસ ચક્ર કરી. સુનાના ખંડનું ખારણું પહેલાં તપાસ્યું. પછી નકુચા બોલાવી અંદર પ્રવેશ કર્યો. સાથે તેમને બચીએ તુષાર અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ દતા. અંદર દાખલ થતાં સામે પારી પાસે મોટો પલંગ હતો. પલંગનો ઓઠાઠ. ચોળાચેલી રિયલિમાં હતો. ઓરિફ્ટ પલંગ પર હતું. જ્યારે એસિકાનો ચલેક જમીન પર હુચે વાળલ સ્થિતિમાં હતો. પલંગ પાસે નાના ટેબલ પર દરદર રૂપિયાની પાંચ દસલી, સોનાનું કાંડો અડિયોળ અને છૂટી દીવાસળીઓ, પડ્યાં હતાં. ટેબલ નીચે ધૂળ ચડેલો એક નોડો પડ્યો. દતો.

“ઇ. સ.—માં આવોજ કેસ બનેલો. એક-લેપારીનું ખૂન...” માનકાઈએ બનુકવમાંથી પ્રસાદી પીરસતાં શરૂ કર્યું.

“હા પર. તો ખાસ ચિન્દ જડનાં નથી. ફક્ત આ પીળી દીવાસળી જડી. છે. જ્યારે કાળુકા તો ગંધકની જ દીવાસળી વાપરતા: અને તેને ખુરાવો ટેબલ પરની મંધકની દીવાસળીઓ.”

“તારી લૂધી બધું રાખીશ, હવે ?” માનભાઈ ખીંચતા હતા. “જોવાની તો પચારી છે, તે જોને.”

પચારી તપાસી. “ગાદલા કે ઝોઝાક પર લોહીના ગ્રાધ નથી. ઝોચિફના એક ખૂણે કાપડે ચાળેા હોય તેમ લાગે છે. પચારીની સ્થિતિ પરથી, કે પંથુ અનવા પહેલાં મારી પેઠે ધમાચકડી થઈ હશે તેમ જણાય છે.”

“હવે જો તને કાણ પૂછે છે ? ખૂન થાય ત્યારે બાધણુ તો હોય જોને, કાળો ભારે.”

“એક જોડા ચક્કી છે. ખીંચે ચાસપાસમાં જઈતો નથી.”

“તે શું થયું ?”

“ઝેઠને એમ કે તે જોડા કાઢનારો ત્યાં રહેને મૂંઝગાવી મારી નાખવાનો યત્ન રહ્યો. અને તેને ખીંચે જોડા...”

“પાછો વાત્રુ પે ચાલ્યો. તેને મૂંઝગાવી મારી નાખવાનો પ્રયત્ન થયો. એમ ચા પરથી માનવું ?”

“તેના ઝોચિફા પર કાપડે કાંત બેઠામાં છે તે પરથી—ઝોચિફના કપરનો કુચો જોડા તો પચારી દર પાસે છે.”

“તારાં ગપખતો અનત જ નથી.” માનભાઈએ વાત વાળતાં કહ્યું. “આલો બગીચામાં. કે ત્યાં જડે તો જોઈએ.”

બગીચામાં જઈ તપાસ કરી તો જણાવું કે બારી નીચેનું માસ કોઈના ચાલવાથી કાચાચેલું લાગતું હતું.

તુષારે પછોને પૂછ્યું, “ફાજદાર ચાહેને સતી વખતે શું પહેલું ?”

“પેળી ઉરેત અને પેંચણ.”

“સહેજ જ ને ?”

પગોએ હા કહી.

“ત્યારે તે લોહી કે ડીઝાઈનવાળાં રંગીન કપડામાં હતાં એમ થયું.”

પાસેના મુલાવળના ઊંચ પરથી રંગીન દેરાચો બેચી, સંભાળ પૂર્વક પોતાના ચામડાના પાકીટમાં મૂકતાં તેણે જણાવ્યું.

આ ક્ષણે ડોક્ટર સાહેબની પપરામણી થઈ. ડોક્ટરને રાજકારણમાં ખૂબ રસ હતો.

“બાપી જવાહરની કે કુટિ છે, હાં માંજો, કાંઈ છે કાંઈ.” લટકી કરતા ડોક્ટર બોલ્યા.

દરમિયાન તુષારે માસમાં ચાલી કાળાચપારી પહેલી લોહીની લીટી શોધી કાઢી. તે જ્યાં લીટી અગતી હતી ત્યાં-જમરુખડી નીચેથી બીજો જોડો જમરો.

“આ લોહીના કાપા લાગે છે.” તુષારે ડોક્ટર-સામું જોઈ કહ્યું.

“હૈ...હૈ...હૈ...” ડોક્ટરે અસ્માને નાની ઠાંડી પરથી જોયા હઈ તપાસવાં રહ્યું.

“હા.”

“ત્યારે તો ખૂન થયું હશે મૂંઝગાવી મારી નાખ્યા હોય એવી તમારી સિધ્ધી બોલી પડે છે.” સુપરિ-ટેન્ડન્ટે કલાથમાં કહ્યું.

“શ્રમનશબ્દમાં મરતોરને શ્રમજાવી મારી તો નાખ્યા. છતાં જીવ રહ્યો હોય તો, જે શ્રમજાવી અહીં બારી નીચે કાંઈ દરિયાવરથી તેમનું ખૂન કર્યું. આ જમરખાંડી નીચે મારી પોંઠે લોહી વધ્યું છે તે પરથી સમજને અહીં મૂકી તેઓ શ્રમને કેમ ખંસેલું તેના વિચારમાં પડ્યા હશે અથવા શ્રમ હાઈ જવાય તેનું કાપન લાવવામાં આવે તે ફરમિયાન સમજને અહીં બેસાડ્યું. હશે.”

“ને જોડા ?”

“એ મારી ‘મિયરી’ને પ્રુટિ આપે છે. તે જોડા કાઢતો તા ત્યાં ખૂનીએ આવ્યા. એક જોડા કાઢવો રહી ગયો. પાંડી ખૂન થયું. પંચગાંડિયાડી તે આ બારીમાંથી બહાર પડ્યા. ને આ જમરખાંડી સુધી આવ્યા ત્યાં સુધીમાં બાકી રહેલ જોડા કીલેમિષ્ટ નીકળી પડ્યો.”

“બાક, બાક, વાહ. એવો વિતંડાવાહ કરવા કરતાં થોડું ખાસ. હાઈ જમરખાંડી કાપતી તપાસ્યા કર, એટલે હાઈ.” કાકાએ કહ્યું.

“આનું બાજુ તપાસી તે ખાસ અંદર ગયા. ફોજદાર સાહેબને હેડુછાકડું કે પાત્રી તો હતા નહીં. એક તેમનો દૂરનો બાણેજ, કામવાળો બાઈ, પગી, રસોયો, એટલા જ ખામશામાં રહેતા. વારાફરતી એક એકને બેસાવી માનભાઈએ જુખાની લેવી શરૂ કરી.

“દરિયાળ, પેસા અને બીચું બાધું... એમ ને એમ છે. એ પરથી સાંમિત થાય છે. દરિયાના સોને આ ખૂન થયું નથી.”

“તેમજ બાણેજ માણસના હાથે પણ એ બનવા પામ્યું નથી.” તુષાર બેઠેલો.

“પાણું હંમશ્ક વિનાનું બોલ્યો ?”

“ના જી. આ પીળી રીવાજળી જાણ્યો કે હમ્મ સોલામટીમાં વસતો માણસ જ વાપરી શકે. તુષારે જમરખાંડી જવાળ આપતાં કહ્યું. “ને ખૂન કર્યું બાણેજે બેગા થઈ શકે છે. એ જાણ્યો તેમને શેળી રાખ્યા અને એકે તેમને જુખાની મારી નાખ્યા. કાણુબા સાહેબ સદાકાં દત્તા તે ખૂનીઓના ખવાસમાં હતું તેમ જણાય છે.”

“ખૂન કર્યું હોય તેમાં બળતી વાત ક્યાં આવી ?” તે તો ચૂતો હોય ત્યાં દૂંપાવી નાખે.” સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે બોલ્યા.

“તે ચૂતો હોતા. ખંડ કાઢતા ત્યાં ખૂની આવ્યા.”

“તને તો લાગે છે કે આમાં જીલ્લાનો હાથે હોવો જોઈએ.” રેસોવાએ ટાપસી મૂરતાં કહ્યું.

“કમ !”

“એ તો... એ... તો... જીલ્લાના પરવાંજાને આપ...” તુષાર તથા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે નીચું નિષ્કંચ. કાણુબા હવાલદારની કોનું ચોરન બનાવતો સત્તારમાં ખીલતા ડોલર જેવું હતું અને એટલે જ જમના જીવનમાં બનાવતો તાપ વરસ્યો હોય તેમને સમય લેવા સહજાવતું. માનભાઈ જીતીને મોટી ઉમરે તે પીછાપડ્યું હતું તો પછી કાણુબાનો શો વાંક !

“તને કાણુ કાકો શે છે ! જા અહીંયો.” માનભાઈએ ખામતો કહ્યું. પછી આવી ફરિયાદો બાઈ. “ફોજદાર સાહેબ ક્યાં ગયા છે ?”

“સાબને તો ફાંકે મારી નાખ્યા હોજે છે, બાપા.” બોલતી તે રડી પડી અને પછી બાણેજને, “બાણેજનું ખૂન થયું ત્યારે તમે ક્યાં હતો ?”

“સિનેમામાં.”

“બારી નીચે લોહીના કાપા વિશે તમે શું જાણો છો ?”

“એમ હોય કે સનારમાં હું દૂધ સાથે ઈમાં લેજો છું. પરમ દિવસે જાણીએ છીએ ન મૂક્યાં. ને, હું એવો બીકાવો કે છરાયો તેને ખાવલું કરી નીંદીમાંથી ફેંકી દીધો. એટલે જ લોહીના છાંટા હોય તો.”

પુપારે આમના પાકીટમાંથી ફોરા કાઢી સફાઈ કરી કાચ વડે બોધા.

“એહો !” બોલી તેણે પાકીટ ખીસામાં મૂકી દીધું.

પંજી તે છંદુલાના મહાને ગયા.

“કાશીભા. ફાજદારના ખૂન વિશે તમે શું જાણો છો ?”

“તેનું ખૂન ફરવાનો મારો ફરિયા દત્તો. મધુ આ મણિ મણિ ને ‘કાર્ડ-પીન’ પહેતી ગયું.” હવાબારે બન્ને હાથ મસજતાં રહ્યું.

“ફેટલા દિવસથી ‘મોટર’ છો ?”

“આ એક પખવાડિયાથી. લવાઈ હોય નીકળા એટલે હજુ તો ‘દાંતી’ નથી.”

*

“કાકા કલીને ‘મોટર’માં રવાના થયા. બન્નેના ચિત્તમાં ગમમથલ ચાલુ હતી. પુપારે ‘જાણી’ વખતે ‘ચૂપ’ રહી શક્યો નહિ.

“માનો કે ન માનો મધુ - છંદુલાનો આમાં ‘દાધ’ છે તે ‘ચોક્કસ’ ને ‘બીજો’ ફાજદારના બાણેજનો .....”

“જૂલો બેઠ.” માનસાઈએ તત્કાલીને કહ્યું, “બાણેજ - શું કરવા આમાને મારે ?”

“છંદુલાની જ્યારે સાથે તેને મધુ સંજોડ હોય...”

“એટલે તે જો સાથે જ સંજોડ રોખે તે ખૂની કે તોરો કાકા...” મધુ પાલું ઉઠગાટમાં બોલાઈ ગયું નહીં, છતાં અચ્ચાળતા તે બેઠા રહ્યા.

બીજો દિવસે સવારે એક ભરવાડે નીચેની ઉપરોચી દફતર પૂરી પાડી:

“પરમ દિવસે તાજા ફરફમતા દૂધ ને ‘ચી’ આંદની રતિ. હું તજાવતી આખુ ખાલું થેટાં ‘ચરવા’ મૂકી, ‘પામ’ ‘ચંચા’ તજાવેલાં ‘પંચો’ તો મધરાત - ‘યઈ’ હોયે એવામાં બે માણસો આંબા: કાળા કપડામાં કે ‘વીંટા’ બેઠું હતું તે તજાવેલાં ફરફાં ‘દાલવા’ માર્યા. મેં રાડો પોડી ‘પણ’ અંકલે કાઢ્યું કે દોડતા દોડતા બાગી ગયા, મારા ‘ચેકા’ઓ .....”

તે દિવસે આજે છંદુલાના બાણેજ તથા છંદુલાને અટકમાં લેવામાં આવ્યા.

એ વાતને દશબાર દિવસ-વીતી ગયા.

ને એક દિવસે સવારે.....માનભાઈ અને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આપણી પીતા બેઠા બેઠા કાળુશા ખૂનકેસની વાત કરતા હતા.

“ને હો તે, હો પણ આપણે ગળે વાત, બીતરતી નથી.” સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કહ્યું,
“તમારી વાતો છે-બધી મોઢાની. સ્થગિતી નથી.”

“આ શું ઝોઝો સાબિતીઓ છે? ખૂન ચાલે એટલે સારે તરફ ઈરાજો પડ્યા હોય અને ડોક્ટર રખડનાં હોય કે લોહીની નીકલ વહેતી હોય એવો આપનો જૂનવાણી ખ્યાલ તો નથીને?” સુવારે બેઠાનો કહ્યું, “એ એમ હોય તો હું સાબિતી પણ પૂરી પાડોશ. એકમે દિવસ ખમી આવ.”

“બાર દિવસમાં ન થયું તે બે દિવસમાં શું ચલાવું હતું?” માનભાઈએ કહ્યું.

“પીળા દીવાસળી! તમે તે જુવી ગયા લાગે છે, હું નહીં. તેથી દીવાસળી ફાજદારના બાણેશના ખીસામાં કે છુલુશા પાસેથી નથી મળ્યા. ને ત્રીજો જથ્થો હજુ બાકી છે.”

“વારુ. હવે આપણે કેસની તપાસ કરીએ.” માનભાઈ બોલ્યા. “એલા કાણુ છે જદાર?”

એક પટાવાળો અંદર આવ્યો.

“છુલુશાને લાવો.”

છુલુશા અંદર આવતા—

“તમે ઇ. સ.—માં જુવારે રમતા પકાયા હતા. ખીજ વાર ઇ. સ.—માં ચોરી બદલ તમને પકાવામાં આવ્યા હતા. તમે ચોરી કરતાં ખૂન પર આવ્યા લાગ્યા છે. તમારો શુંતો સાબીત થઈ ચૂક્યો છે.....” છુલુશાએ તીવ્ર ભેદ રાખ્યું.

“બોલાવો કાળુશાના બાણેશને.”

“તમારું નામ શું?”

“માનસિંહ.”

“વારુ. તે દિવસે રાતે તમે અને કાળુશા ઘર પીતા ચલાના — જોરમાં બેઠા હતા. બરોબર રાતના બાર અને એકની વચ્ચે કાળુશાએ પોતાને બિંધ આવડી હોવાનું જાહેર ક્યું. અને પગમાં પડેરેલા ખૂટ કાઢવા માંડ્યા. એ વખતે છુલુશાએ જોરમાં પ્રવેશ કર્યો. કાળુશાનું એ તરફ જ્ઞાન નહોતું. તે તો ખૂટ કાઢવામાં પડ્યાંતા. તેના બેખાનપણાનો લાલ લઈ તમે પધારીમાં પડેલ જોશિકું તેના મોં પર જોરથી માથું; તે કેં અવાજ કરે તે પહેલાં તમે અને છુલુશાએ, ભેગા થઈ તેમને બચ્મે ક્યાં. તેમને પધારીમાં નાખી એકજથ્થુ તેમની છાતી પર અને એક જથ્થુ તેના પગ પર ચડી બેઠા. એ વખતે કાળો પોલાક, ધારણુ કરેલ વ્યક્તિએ, જોરમાં પ્રવેશ કર્યો. તે કાણુ હતી તે તમે જાણો છો. એ વખતે જોરમાંનો દીવો કાંઈ કારણવચ્ચાત હોલવાઈ ગયો એટલે

આવનાર વ્યક્તિએ પંખી ફેરફારની ચર્ચાએ દીવાસળી સળગાવી — કેમ ખડું ? વારુ. કાળુભાને ગૂંચળાવી ખતમ કરી તમે કટકવા નહિ. કદાચ ક્યુ જવ રહો હશે તો ? તે એ બીજા કોઈ તરફ, બેગર વડે મરી રહેલાને કરવાર રહેવા. પછી બારીવાટે બહાર ઠાઠી નજરપડી નીચે સળ શેઠીવાર નંખ્યું. પછી તમે સળ લઈ તળાવકાંઠે ગયા. ને પછી....”

આનસિંહના મોં પર ખસેલાના ટેલા આકાશ. કુશળતા જીભા ચર્મ તેણે કહ્યું, “ મહેરબાની કરી એ વર્તાત બંધ કરો. ” જીભા મધ્ય આસતા, “ તમારે જેમ માનવું હોય એમ મનો. પણ કંઈ ખાતર મને બહાર જવા છો. ”

“ આપને તે માન્યો ખરો. ” આનલાખએ આગસ મરકતા કહ્યું.

તુષાર માથે રમમ પટ્ટીની રોપી મળી જતા નીકળી પડ્યો. સાંજે છ વાગે તે પાછો ફર્યો ત્યારે તેના ચહેરા પર આનંદમિશ્રિત આશ્ચર્યની- જલક ચમકી નહીં હતી. બોરમાં ‘ રન્ટ કિંગ ’ જેમ કહેતા મારી પ્રવેશી, આનમ ખુરશી પર પડતું મેલી બોલ્યો, “ હું થ ફેરવોટ હોમસ જંગે થતો જઈ છું. જંગ લુહિ વાપરું છું ત્યાં તો સજનતાનાં દાર કુર્નિય કાતાં જીવડી જાય છે. કાકા, સાકળો. વાત કરવા છે એટલી જ નમજ છે. અને તે કી ? આપા ? તે જીને ટેકાં પૂરવાની વાત તો થેર બધ, પણ જો એ મિનિટ તેના પર યુને મૂકવાને બલસર મળે તો જે, મારી આવી રૂચ નિંદાએ કુરબાન કરેલા હું તમાર છું. ” શેઠી વારે, “ હા. આપણે ત્રીજે યુનેગા એક કો છે. તમારાથી છૂટા પડી ગયામાં બહાર મારવા નીકળી પડે. ફેરફારની. પીળી રવીરીય દીવાસળી ક્યાં બળે છે કે કેમ તેની તપાસ થાય કરી. બધે દેકાલેશો ના, ના ને ના જ સાકળવા મળી. આપને એક કલાકની મહેનત બાદ આશા આવી, એક વેપારીએ કહ્યું પીળી દીવાસળીના બાકસનું બંધન આપવા કહ્યું. તે બિચારાએ બેધું તો કહ્યું બાકસનું બંધન તેની કુકાનમાં નીકળતું નહિ—એક કહ્યું બાગિચાર બાકસનું. એ સીધો જ પ્રમુદ્યો :

“ કેમ એક પુટ છે ? આ દીવાસળીની પેટી લેવા હોય તો પુટ પડ્યું વળી ? ”

ત્યારે કહે, “ ફલાઈ ફલાઈ. ” અપણા. આજુબી મેં, મારી, જાતને માન આપવું થાય કહ્યું જે. ચાલો ત્યારે ત્યાં જીવડીએ. ”

“ ક્યાં ? ”

“ તે મીનને ત્યાં. આપણે છતાવળ કરવાની જરૂર છે, જે છતાવળ નહિ કરીએ તો એ વાતના કારણી જ ચગદાઈ હું મરી જઈશ. તમને ખબર છે એ જાણ છે ? તમારી તો. કલ્પનામય તે આવતું નહિ હોય. એ છે તમારા વર્ણવક, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબની જીવાન પત્ની કલિકા. તેણે ચોથા દિવસ પહેલાં ત્યાંથી બાકસ મંગાવ્યું હતું. ”

“ હું.....હું.....કરીને તો.....” જીભા થતા આનલાખ ખુરશી પર ફસાઈ પડતા બોલ્યા.

“ એમાં આશ્ચર્ય શમવા જેવું છે ? કંજુમાંની, સીટી ફેરફાર તરીકે જાણી ચર્મ તે પહેલાંની સ્ત્રી એ વચ્ચેની દોસ્તી આંધી આવે છે. પણ અહીં આવી ફેરફારને કંજુમાંની

સી. સાથે ફોવવા, મરશાલ, એટલે કલિકા પાલિકા હોય. મરશાલ, એટલે એકાએક ફરી, "પણ હવે આપણે વખત સુમાવવો ન જોઈએ."

"એક સફરકર અને તે પછી અમલદારને ત્યાં જઈ બેવડી ન કરવા જોઈએ અમલદારને અને આપો છે. તારી જોમ માડું ખસી નથી ગયું."

"સફરકર!.....અમલદાર!.....તારે તો તમે કાંઈ ફરવતના પૈસા નાખવાનું કાનું હો માન; ન્યાયાર્થ નહિ." જરા ધમ્મો પડી, "મા. કરને, આજ આપણા અમલદારની દરિયે નહિ પણ એક સાદાસિ આદમીની દરિયે વાત કરી, વળી છું. મારું કમાવશે મા. અમલદારની વાત. આવે ન્યાયની તુલા ફાલાવી દેનારને સીસકારા સિવાય ખીજું કે કંપનામ ન આપી શકાય." અવાજ ફરવી, "પછી એ જાણી વાત જવા લો. ફરવતે આજણ ફરી મારી સાથે ગયો. આમે કામ, ગયો." માનસાર્થનું આવડું એવી તેણે કીધા કપો.

માનસાર્થ હાથ હોડાવી બેસી પાયા — બેસતાં બેસતાં વાત પર ધૂંકતાં હોય તેમ ધૂંક્યા.

"કામ, તમારે પહે પડું છું. તમને. પ્રભુના શોખ આપો વીનવું છું, સાથે. મારા પર-કૃપા ફરી ગયો. મેં જાણ દિ' ફરવતની તમારો પાસે. મારણી ફરી નથી, જાણ દિ' કરવતો પણ નથી—પણ, આજ : આજ મારી આ નાનકડી વિશિષ્ટ કાંઈક, કામ, કાંઈક, અને સાથે આવો." બેસતો બેસતો તે કાકાના પદમા પદમે. "મારા સમ ન જોઈ તો."

"તું મર એટલે હાથ." કામ ખીજતા અમલદાર, કીધા ધમ્મો.

—સુપરિન્ડેન્ટનું પર આખું ત્યારે કાંઈ પડી હતી.

"આપણે કેવા નાપાક છીએ. એક સફરકર અને ત્યાં આપણે..." બેસતા બેસતા ગળે ફરો કાઢાયો હોય તેમ અટકી પડય.

"એમાં વાંધો નહીં. ગભરાવ મત." ત્યારે મોટરમાંથી ઊતરી નોકર સાથે વરદી ફેરવરાવતાં કાકાને આજ્ઞાસન આપ્યું.

કલિકા તેમને લેવા હજતી હસતી સામે આવી.

"પરોમર વખતસર આવી પહેાઆ, હો. આવો. આવો." સ્થિત સહ તેણે આવકાર આપ્યો.

કામ પ્રજ્વળતા હતા.

કલિકા હસતી હતી.

ત્યારે ચોતાની વિચારગણેપણમાં મુસ્તાક હતો.

"સાહેબ તો મોડા આવવાના છે. તે આવે ત્યાં સુધી શકારી નેક." પછી ત્યારે,

"કે સાવ જોશી છું. ત્યારે માર્ગ. તમે દરો તો આનંદ આવશે."

"કામ, હસો કરો. ફરવતે તે આપણા આગમનની કાંઈ આવે તે પહેલાં ફરવતનો જોજીનાર કરો કામ, દિ'મત ધરો." ત્યારે-ફરવેથી માનસાર્થના કાનમાં કહ્યું.

માનભાઈને ટાકતું લખલખું આવ્યું હોય તેમ ધૂળરી આવે: “અમવાનની ખાતર મને વતારીયા નહીં. તારે કરવું હોય તે કર.” માનભાઈ બચકાયા.

“અરે, દુપારભાઈ જલ્લ પાછળ રહી ગયા” મોતી જેવા દાંતમાંથી દાસ્યનું મોઝું દુપાર પર હાટતી તે બોલી.

“અમે... સા...” દુપાર ગોઠવતો બેઠ્યો, “એમ કહું છું કે સાહેબને મળવા કે તમારી સાથે વાતો કરવા અમે નથી આવ્યા.” બોલેલા વાક્ય જેમ તે બોલી ગયો.

“તમેય ઠીક મરકરી કરો છો, દુપારભાઈ!”

.. “મરકરી નથી કરતો: હું પૂછું છું કે સનિવારે રાતે તમે કાણુભાનું ખૂન તો કર્યું, પણ તેનું શબ ક્યાં નાખ્યું?”

“હું... હું...” શીકી પડી જઈ તે બોલી.

“હું તમને દુપાર તરીકે નહીં; કાચદાની રૂએ પૂછું છું કાણુભાનું શબ ક્યાં છે?”

“તમને કેણે કીધું?” મળવાતાં કલિકાએ પૂછ્યું.

“અહેરબાની કરી તે ક્યાં છે ને અમને કહેા.” કંઈ અવાજે દુપાર બોલ્યો.

“પણ એ તમને ક્યાંથી ખબર પડી?”

“અમને બધી ખબર છે. જો સીધી રીતે તમે નહીં જણાવો...” મળું સાફ કરતાં ફાજદારી ન્યાયાધીશ માનભાઈ બોલ્યો.

“તમારે એનું શું કામ છે?”

“એવા પ્રશ્નોના કે અર્થ નથી. સંમિલન છે? તમારા સાથીદારોએ વાતનો નર્મ ફાટી નાખ્યો છે. કાણુભાનું ખૂન તમે કહ્યું છે તેની સાબીતી કાચદાને મૂળી મળે છે,” માનભાઈએ હમ્ બીડ્યો.

કલિકા કાળાધન ઘણ ગઈ!

“મારી સાથે આવો. તમને ખતાવું...” કાચદાની મૂડી વાળી, બોલી નાખતાં તેણે જણાવ્યું, “તે જૂના મોટર ગેરજમાં છે. પણ તેમનો પતો પ્રકુને ખાતર એમને આપતો નહીં. હું તમને પગે પડી વીનતું છું.”

જૂના ગેરજનું તાણું ઉઘાડી નધા અંદર પ્રવેશ. કલિકાએ દોવો ક્યો. ગેરજમાં એક ટેબલ હતું. તેના પર ખાવાપીવાનાં વાસણ પથ્થાં દત્તાં.

“તે... તેનું શબ ક્યાં છે?”

“એ સાથે સૂતા...” અધારા ખૂણામાં ખાટલા પર કોઈ ચડ્યું હતું.

ખાટલા નબંદીક આવતાં કોઈ માણસ બેઠમાં ધોરતું હોય તેવો અવાજ સંભળાયો. “આપણને આપાદ મુરખ બનાવવામાં આવ્યા છે. આ માણસ તો જીવતો છે.” દુપાર બોલ્યો, “આ ફાજદાર નથી સાચતા.”

“પાસે જઈ જમગી લુચેને” કલિકા બોલી. કાચદાવતાં બેઠનાર બોલો ને બેઠતાં વેત, “કાણુ છે એ ગોળકોનો. જેનો નથી કાંઈ બાંધ...”

“એ... વ...” દુપારે તેની પાંસળીમાં ગોઠો મારતાં કહ્યું, “કાણુ છે તું? મોં સંભાળીને વાત કર...” મોતી તેણે ટોચ કરી.

“હું...હું...તમે...કાળુભા સાહેબ!!!”

“હું? તુવાર? અહિંયા?”

તુવારના હાથમાંથી ટાઈ નીચે પડી ગઈ.

“ને આ ન્યાયાધીશ સાહેબ?” કલિકાએ કહ્યું.

“જોહો, આપ પોતે.” કાળુભા માનભાઈને જોઈ બોલી જઈયા.

“અરે, પણ તમારું તો ખૂન થયું છે. તમે... તમે...જીવતા...કે પછી તમારું જૂન...” માનભાઈએ જોણતાં જોણતાં આંખ મીંચી.

“આપ અને તુવાર એ શી વાત લઈ જોડા છે? મારું ખૂન કેવું?”

“ને તે મેં કયું?” કલિકા બોલી.

“તે એમાં જોડું થું છે? કયું જ છે ને” રસિક-મતાં તે બોલ્યા.

“તમારો જોડો બગીચામાં જમરુ નડી નીચે ક્યાંથી આવ્યો?”

“જોડો? કયો જોડો?”

“ને એક સવાના જોરામાંથી હાથ આવ્યો.”

“જોહો, વાત એમ છે કે કલિકાને ત્યાં આવવું અને જમવું નહીં. એક દિવસ ફાફ-ખાફ પી મસ્ત બની પડ્યો તો ત્યાં તે આવી બારીમાંથી ડોડાણી, તે બોલાવ્યો. બાળાનો ‘સોફરડો’ (અનર્જન બાળો). ખીનઈ મેં જુડો કર્યો ‘હા—હા...હા...” કાળુભા મૂંઝવણ રેતા હસી પડ્યા.

માનભાઈ મોટા અવાજ સાથે પૂક્યા—ને કહ્યુંથી નહાર તીકળ્યા. તુવાર નીચે મેંચી તેની પાછળ પડ્યો.

“પણ પીળી દીવાસળી!! એમ કેમ જને? પીળી દીવાસળી!”

“તારી દીવાસળીમાં મેંચ જાડો. હવે છાનો મરીય?” માનભાઈએ હલનની વેદનાને કહ્યામાં પસરતાં કહ્યું.

—અંધકાર પોતાની શરમ જોઈ ન જાય તે માટે તુવાર કોલરમાં મેં સંતાડ્યું.

અંજેલ પસરી]

શીતળ આદહાદક

અને
સુગંધી-
દાર

રોજના વપરાશ માટે

દિવસની ગરમી વધારે હોય ત્યારે આખ,
ગળું, હાથ વગેરે યરીરતાં અવશ્યે ઉપર તાતાનું
કોલોન-વોટર છાંટી એક અને એા અનુભવ મેળવેા.
તેની શીતળ અસર તમને ગરમી અને ધાકથી
આરામ આપશે, અને તમને જરા વાર એમ
લાગશે કે, તમે ટેકરીઓ ઉપરથી આવતા શીતળ
પવનની મંદમંદ હલેરોની મેળ અનુભવો છો.

હિંદની ગરમ આબોહવામાં તમને તાજ રહેવા મંદિ
એ ખુબ મદદરૂપ નીવડશે; નો હમેશાં વાપરવાનું ન બૂલશો.

તાતાનું કોલોન-વોટર

ટોમકો સેલ્સ ડીપાર્ટમેન્ટ : લાસ-રવાળ : અમદાવાદ

ધી તાતા એ ઈલ મિ દસ કું. લિ: ૦ મું બા ઇ.

[ત્રતાંકી ચાલ]

વૃદ્ધાવસ્થા અને દીર્ઘાયુ એ વાત ઉપર મુખ્ય આધાર રાખે છે: (૧) Heredity, વંશમાં જિતરી આવેલાં લક્ષણો; તથા (૨) Environment, વાતાવરણ જેમાં માણસ જીવે છે તથા રહે છે તે.

(૧) Heredity:—ફેટલાક એમ માને છે કે વંશમાં જિતરી આવેલા ગુણોને લીધે જ માણસ લાંબું કે ટૂંકું જીવે છે અગર વહેલો કે મોડો થરડો થાય છે. વાતાવરણની અસર તો માણસને જન્મથી જિતરી આવેલો લાંબું જીવવાનો વારસો સાચવવામાં કે વેઠી નાખવામાં ફેટલી મદદ કરે છે તે પૂરતી જ છે. જિંદગી આ વિષાંધે એક દાષ્ટિ-એકાગ્ર જેવી છે. તે નિયત કરેલે સમયે, અગર અકસ્માત થાય તો તે પહેલાં, દૂર છે.

વંશમાં જિતરેલાં લક્ષણો બહુ અગત્યનાં છે. ફેટલાક પ્રજાઓ દીર્ઘાયુષી હોય છે. માલ્દીવો લાંબું જીવે છે. યુરોપમાં બહેરેરિઆના લોકો અને એશિયામાં ચીન તથા ટીબેટના લોકો લાંબું જીવે છે એમ કહેવાય છે. જર્મની પ્રજાઓ ઓછું જીવે છે. ધડપણ પણ કોઈ કોઈ પ્રજામાં વહેતું આવે છે. એનો દાખલો આર્ય પ્રજાનો છે. તેમના કયાળ પર કરચેલીઓ વહેલી પડે છે. પશ્ચિમમાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રી વધારે જીવે છે. આપણા દેશમાં પણ યુવાવસ્થાને અંતે યતાં મરણ બાદ કરીએ તો, સ્ત્રીનું આયુષ્ય પુરુષ કરતાં વધી જાય છે. ફેટલાક કુટુંબ દીર્ઘાયુષ્ય માટે જવાબદાર છે; ન્યારે ફેટલાકમાં કુટુંબનાં બધાં માણસો કાચી વયે જીવડી જાય છે. વીમા કંપનીઓ કુટુંબના ઇતિહાસ ઉપર બહુ ધ્યાન મૂકે છે. (એ માટેનાં બધાં પત્રો સાચી રીતે ભરાતાં હોય તો કેવું!) ફેટલાક કુટુંબમાં બધાં એક જ રોગથી મરે છે. દાત. પેટ અથવા ગર્ભાશયના કેન્સરથી, લોહીત્વા દમાલુથી, હૃદય અથવા પાચાથી, કે મધુપ્રમેદથી. આમ તેમનામાં એક જાતની અંગની નમગારી (organ-inferiority) જિતરી આવવાથી બને છે, કારણકે તે અંગ જીવનના ધમ્માયમાં વહેતું ભાંગી પડે છે.

ધડપણનાં ચિન્હો—વાળ સંદેહ થતા, કરચલીઓ પડવી, ટાંક પડવી, વગેરે લક્ષણો પણ વારસામાં જિતરી આવેલાં હોય છે. આવી ખાસિયતો કોઈમાં રહેલાં કયાં તરવને આભારી છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે પણ અધિઓની અસર જીવાની અને ધડપણ ઉપર મોટી છે એ નિઃસંકેપ વાત છે. હવે અધિઓ વિષે વિચાર કરતાં પિટ્યુટરી (Pituitary) નામની અંશિ રચનાની નીચે આવેલી છે. કોઈ વખત સુપરવામાં તેની થયેલી ભેદી જાણે જાય છે ત્યારે ધડપણ ન પારી દહીએ તેટલી ઝાડે આવે છે. થોડાંક આવાસ્થિમાં અપ્સરા જેવાં સૌંદર્યનું ન ભોઈ ચકાવે તેવા નિદામણા ધડપણમાં પરિવર્તન થાય છે. આને સિમોન્ડનો રોગ (Simond's Disease) કહે છે. ખીજ એકોમેગલી (acromegaly) નામના રોગમાં હાડકાં પુષ્કળ વધે છે, તે રોગવાળા તેમની સમાન ઉંમરના માણસો કરતાં જુદાં લાગે છે. Pituitary infantilism માં માણસ નાનો રહી જાય છે. તેની જીવિતો

વિકાસ પૂરતો થયો હોવા છતાં, દેખાવમાં તે નાના હોય છે. થાઇમસ (Thymus) નામની પ્રથિ જુવાની પ્રાપ્ત થતાં સંકોચાય છે. તે મોટી રહી જાય છે ત્યારે માથુસતું સ્વરૂપ હોય છે. થાઇરોઇડ (Thyroid) પ્રથિમાં રસ વધારે પેદા થાય છે ત્યારે શરીરની ક્રિયાઓ અત્યંત વેગવતી બને છે. આમ થતાં ચરબી એકઠી જાય છે, શરીર ટૂંકાઈ પડે છે. માથુસને ચહેરા બીડો બીટરી ગયેલો, મોટા ડોળાવાળો, કમ્બલીઓ ભર્યાં એવા વાળવાળો થઈ જાય છે. થાઇરોઇડની મંદ ક્રિયાથી દેખાવ વિચિત્ર બને છે. જોકે તેવા માથુસતું બહુ કુલેહું ચરીર, અર્ધા ખરી ગયેલા બધા વાળ, અરગમડી આમળી, અને જીંઘણી દેખાવ બેસે છે તે કદી એ ચિન્હને જૂલી ન શકે.

Testes-જુવણને યૌવન સાથે માદ સંજ્ઞા છે. જુવણનો નાશ થતાં (દા. ત. બાંદળમાં) ધાપણ વહેંહું આવે છે તે દેખાવ કદરૂપો બને છે. રસિયામાં રજાએક કામમાં ધાર્મિક માન્યતાથી દિબ્દા બનાવવામાં આવે છે. પેલોકન તેમને માટે લખે છે કે તેઓ સર્વે ધરમાં ખચ્ચર જેવા લાગે છે. યુવરાતમાં પણ દિબ્દાની સંખ્યા સારી છે. તે બધા વૃદ્ધ ને કદરૂપો લાગે છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ, દીર્ઘાયુની જુવણ મોટાં ને તંદુરસ્ત હોય છે. તેઓ સર્વે વીર્યવાન હોય છે. જુવાની પાછી મેળવવામાં જુવણ અમર તેના રસો કદલા ઉપયોગી છે તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

(૨) વાતાવરણની અસર વર્જવતાં પહેલાં એટલું કહેવું જરૂરી છે કે એ સમ્બંધ બહુ વિશાળ અર્થમાં વાપર્યો છે. તેમાં ખાલી હવાપાણી નહિ પણ ખોરાક, કસરત, રોગ, જીવન જીવવાની રીત, જીવન પ્રત્યેનું દલિખિંદુ, ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય કે અર્થે એમ ઘણી ઘણી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

પુષ્ટિકારક ખોરાક આરોગ્યને દીર્ઘાયુ બહે છે એ નિર્ધિવાદ છે. ચર્મન લખે છે: "કાર્લિનના જમનામાં લોકો વંશનું મહત્ત્વ જ નોંધ લાગતા. પણ હવે વાતાવરણ તરફ મત ફર્યો છે. અને હોપકીન કહી ગયો છે તેમ, પોષણ વંશને પડે છે. પુષ્ટિકારક ખોરાકમાં ઉત્તમ પ્રકારનાં એકાદને: અક્ષિ, કેટચોઅય લોક, વિશમિને સારા પ્રમાણમાં હોવાથી શરીરના નિધારણને દીર્ઘાયુ મળે તરૂં છે, એમાં શંકા નથી. પ્રજાના ખોરાકમાં અને પ્રશોમકાળમાંના પ્રાણીઓ ઉપર કરેલા અભ્યસર એ જ પુરવાર કરે છે. દા. ત. ઉંદરાને દૂધ, ચૂનો અને વિદ્યાર્મન વધારે મળતાં તેમને જુવાની વહેલી આવે છે એટલું જ નહિ પણ તે જુવાની લાંબો સમય જોગ્યે છે અને પ્રત્યેતિ વધારે પ્રમાણમાં કરી શકે છે. ઉત્તમ ખોરાક રોગનું પ્રમાણ પટાડે છે અને આયુષ્ય તથા પ્રજા વધારે છે. ઉત્તમ ખોરાકથી જીંદગી જીવી શકાય છે."

અગ્રે મેકે (Macey) નો અખતરો ટાંકીય. ઉંદરડીની એક સંખ્યાને તેણે ખોરાક આપ્યો. એટલે તેમને જુવાની મોટી આવી તથા સારો ખોરાક મળતાં ઉંદરડા કરતાં લાંબુ જીવ્યા. આમાંથી તેણે સાર તારવ્યો કે ખોરાક આપ્યા વગર તે આવરકા વધે. આ દિશાએ આપણા દેશના વતનીઓ લાંબું જીવન જોઈએ. કસરતે તેમને સારા ને પૂરતો ખોરાક મળતો નથી. એકાદ અખતરો કેમ જોઈ રસતે દોરે તેના આ લખેલો છે. પછીના

અખતરાઓએ ખતાની આપ્યું છે કે પુષ્ટિકારક ખોરાકથી આવરણ વધે છે, દૂધાતો નથી. શર્મન જાણે છે તેમ આપણને ખ્યાલ નથી કે પુષ્ટિકારક ખોરાકના અસાવધી સરીરમાં પીમી પણ ચોક્કસ ગતિએ વધણું કેટલું વહેલું જીતે છે.

જનતાનું નાસ્તવ આપુધ્ય વધારવામાં સુધારાઓ લીધેલાં આરોગ્ય માટેનાં ખજાં કેટલી મદદ કરે છે તે વિલાયતનાં દાખલા ઉપરથી. જાણીશો વિલાયતમાં ૧૮૫૪માં પુરખનું સરેરાશ આપુધ્ય ૪૯-૯ વરસ ને જીનું ૪૧-૮૫ વરસ હતું. ૧૮૨૨ માં તે વધીને મરનું ૫૫-૧ અને જીનું ૫૬-૫૮ વરસ થયું. આરોગ્ય માટેની સગવડો આથી એ વધુ પરિણામ લાવી શકે. આપણે આશા રાખીએ કે દિવસમાં આરોગ્ય માટે બધાં સાસ્તીય ખજાં દૂંધે વખતમાં લેવાશે.

કંડી આખોડનાં દોષોનું બહે છે. મરમ દેશના લોકો, કંડા પ્રદેશવાળા જેટલું જીવતા નથી. વિધુવટતની આસપાસની જગ્યા પ્રત્યક્ષેનું આપુધ્ય અત્યંત દૂંધું હોય છે.

આજસુ કે ખેડાડુ નદિ પણ જીવમી મનુષ્ય લાણું જીવે છે. મહાત્મા ગાંધી, ચર્ચિશ કે બનાઈ શો એમની જિમરે પણ આજો દહાડો કામમાં પરેરાવેલા રહે છે. ઔરંગઝેબ ૯૮ વરસ જીવે. ત્યાસુધો જીવમી રજો હતો. શોમસ એડીસન ૬૦ વરસે પણ શોષખોળમાં દહાડો કાઢતો. જેન્સીન ફેકેરીન ૮૪ વરસ જીવે. ત્યાં મુધી આજસુ નથી ખેડો. આઈઝેક ન્યૂટન ૮૫ વરસે પણ કામમાં રચે. પદ્યો રહેતો. ટીટિયન ૯૯ વરસે પોતાનાં અપૂર્ય ચિત્રો સિયર હસ્તે ચિતરતાં ચિતરતાં પેગમાં કાપાકાપ થયો ત્યારે અટક્યો. આજસુ અને આરામમાં માનનારી બકિતઓ નધો દોષોનું થતી કે નધો સપાળને ઉપયોગી થઈ પડતી. નિયમિત કચરત ને સાધારણ મમ દોષોનું માટે જરૂરી છે. પણ આપણા મનુષ્યો જીવે છે તેવી રહેવાની સગવડ વિનાની, પુષ્ટિકારક ખોરાક વિનાની, ચિંતાસરી, શાકયા પછી પણ ખેડે રાખનારની જિંદગી લાંબી ન જ પડે. આ એક વિચિત્ર હકીકત છે કે લાણું જીવનારની નામાવધીમાં કાંઈ મરનું નામ નથી.

પરજોશાઓ કુંવારા કે વિધુરો કરતાં લાણું જીવે છે. પરજ્યા વિનાની જીજો તેમની પરજોશી ને ચોક્કસ હાકરાવાળી બહેનો કરતાં વહેલી ખરડો ચાપ છે, એ કે બહુ સુવાવડોથી જીજો વહેલી ડાકોઓ અને છે.

કંડા મગજના સિયર છુદ્દના મનુષ્યો લાણું જીવે છે. અત્યારની ધમાલિયા સંસ્કૃતિમાં માણસ તેની ધોર તરફ જલ્દી રોડે છે. આજનો જગતો માણસને આપો દહાડો દોહાડો કરાવે છે. તેને માથે ચિંતાનો બોલો લાંબો છે. તે આવી જિંદગી ધમપણને વહેલું નોતરે છે. તેમાંથી બચવા કાઈ ફિલસફીની જિંદગીમાં જરૂર છે. જોતામાં વળવી છે તેવી સ્થિતપ્રવૃત્તિ અત્યંત મદદરૂપ થઈ પડે.

ઉપરના વિવેચન પરથી ફીધોનું બનવા માણસે જોતે અરુ, રોગ્ય તરફથી કેવાં ખજાં લેતાં તે વિચારો શકાય તેમ છે. ચોગ્ય આહાર, રહેવાની સગવડ, લવા, પાણી, ચિંતામુક્ત જિંદગી, અત્યંતપ્રસન્નતા, માનસિક શાંતિ—આ બધાં યુગ જ જરૂરી છે.

કેવળ જિંદગી લંબાવવામાં મુગ્ય નથી. લાકડીના ટેકે ચાલતો ખેવડો વળી, મથેલો, ટાંકે મૂંજતો, દાંત વમરતો, લાગ મળતો મરવાને આજસે ટકી રહેલો, પરાધીન રહે પારખ

કરવાની કાઈને હજી નથી હોતી. જિંદગી “કાંવાવવાની” હજી કરતાંય વધારે બાંધેલી માંડી હતી તેથી જીવાન રહેવાની કાંઈક વધારે પ્રયત્ન છે. જીવાની રહાવવાના અને ગમેલું જીવન પાછું મેળવવાના બધા અખતરા થયા છે, તેમાંથી અંગતના લઈએ.

મઈ સંજીમાં થઈ ગયેલા રચિયન વૈજ્ઞાનિક મેકનીકાઈની એવી માન્યતા હતી કે આત્મામાં રહેલા જીવંતીએ બતાવેલું ઝેર સરીરમાં જીનર જે તે વ્યક્તિને લાવે છે. હાથમાં છે તેવી લેક્ટીક એસીડ આ જીવંતીમાં નાશ કરે છે. બહેગરીઓના લોકો જે પુરુષોની પ્રજન-આમાં સીધી લાગે. અલેરેડી લોગે છે તેઓ હાઈપોરાઈકા બહુ લે છે, મેકનીકાઈ દીવાંયુ થવા લગભગ આખી જિંદગી લીધી. પણ તે પાને ૭૧ વરસની પાકટ ઉમરે મુંઝરી ગયા.

‘મેનેટ સેનફોર્ડ’ પોતાના પુસ્તક *Old Age : Its Causes & Prevention* માં લખે છે કે પાને ૪૫ વરસની ઉમરે એકલિકદ બની ગયો હોતો. તેની ચોપડીમાં વધુથી છે તે કસરતો તેજી કરી કરી ને તે જીવાન થયો હતો. તેજી પોતાના ૪૫ તથા ૭૫ વરસની ઉમરના ફાટા તથા એ અને વયે વિભક્તીય મકદરે કરેલા તેપાસના પ્રમાણપત્રો એ ચોપડીમાં દર્શાવે છે. ૪૫ વરસે તે ધરડો લાગે છે ને ૭૫ની ઉમરે કરંચલીઓ બની રહી છે, વાળ કાળા થયા છે અને રહારે થોડા નરો લાગે છે. આ ચોપડીમાંની વધુ વિગતો માટે અહીં રચાન નથી.

જીવાની પાછી મેળવવાના સૌથી આઈર્ષિક અખતરા વૃષ્ણના ઉપચારોથી તાનેતરમાં થયા છે. ૧૮૮૬માં આઈન સીક્રેટ ૭૧ વરસની ઉમરે વૃષ્ણના ઉપચારો લઈ પોતે જીવાની પ્રાપ્ત કરી એમ જાહેર કર્યું. ત્યારથી અંધિયો ને તેમાં આંધ્ર કરીને વૃષ્ણના ઉપચારો ઉપર બેધાનું આદિ બેચાલું છે. પુરુષના વૃષ્ણમાં અને સ્ત્રીના અંડાશયમાં પેદા થતા રસ તેમને જીવાની બંધે છે. આ સીક્રેટી શંક્યાતમાં વોલેનાઈ નામના સર્જને વર્ણવતાં વૃષ્ણ ધરડા માણસમાં મૂકી તેમને જીવાન બતાવ્યા હતા. પણ આમ મરેલું વૃષ્ણ આરજ મહિનામાં જોખળી બન્યું છે ત્યારથી જ તેનાથી પ્રાપ્ત કરેલો તાકાત ટકે છે. વૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરી કામ કરે છે; એક તો, સ્પર્મટોઝો (Spermatozoid) પેદા કરવાનું; અને બીજું; તેની અંદરનો રસ (internal secretion) જે જીવાનીના ચિન્હો આપે છે તે બનાવવાનું. વીર-આવમાં સુક્રાણે બહાર જતા રહે છે, બહાર રસ વૃષ્ણની ફિરેવાદીનીઓમાં ગ્રંથી બન્યું છે અને ત્યાંથી આખા શરીરમાં પહોંચે છે. આ રસથી પુરુષની બંનેતરિય વધે છે. મરેલું ફરે છે, ફાટો લાગે છે, વાળ પુરુષને હોય છે તેવા સ્થાને જાગે છે, બવાંચે થોડે બને છે, સાદસ પુરુષીય કરવાની રતિ પેદા કરે છે. વૃષ્ણનો નાશ થતાં ધરપણ આવે છે તે વ્યપણે નોંધ ગયા.

સુક્રાણે બાંધી લેવાથી સુક્રાણે પેદા કરવાનો વૃષ્ણનો ગોળો જોઈને થાંચે એટલે અંદરનો રસ વધુ પેદા થાય-આવી માન્યતાને આધારે રહાઈને સુક્રાણે બાંધવાનું વ્યપરેજન દાખલ કર્યું હતું. આથી થોડા સમય તરિકા આવે છે પણ સર્વેને વ્યપરેજન અતુલ્ય ન પડે તે દેખીતું છે. તે ઉપરાંત વધુ બનેલું વૃષ્ણનું કામ જતે રહાડે મંદ પડે એટલે થોડાક સમય માટે જ જીવાની આંધરગંધથી પ્રાપ્ત થઈ શકે.

વૃષ્ણમાં પેદા થતા રસનું રાસાયણિક સ્વરૂપ બોળાયું છે—સુક્ર, સ્વરૂપમાં જુદા પાડી અંધિયો છે. તેને ટેસ્ટોસ્ટેરોન કહે છે. એના ઈન્ક્રેશન આખી પ્રકાય છે. થોડા વારે લીધેલા

ટેસ્ટોસ્ટેરોનનો પેટમાં નાશ થાય છે. હમણાં મીથાઇલ ટેસ્ટોસ્ટેરોન (Methyl Testosterone) ની રીઝ થઈ છે તેના પેટમાં નાશ ન થતો. હોવાથી તે મોં વાટે લઈ શકાય છે. પણ તે વધારે પ્રમાણમાં લેવું નોંદરે. અત્યારે તેની ઉપયોગિતાના અખતરો થઈ ગયા છે. ટેસ્ટોસ્ટેરોન આપ્યાથી ઇન્ડિયો ઉત્તેજિત થાય છે, જનને દિયો વધે છે, જેને આપ્યું હોય તેને ઘાડી મૂકે ન હોય તો ફૂટે છે, લાળ કાળા બને છે, અવાજ મરદ જેવો બને છે, તેનામાં મરદાનગીની દિશામાં, શક્તિ અને આત્મવિશ્વાસ આવે છે. આ બધી વ્યસર કાઢાય suggestion સુચનાના બળથી થતી હોય એવી શંકા કોઈ ઉઠાવે. તેના માટે નીચેના દાખલો બસ થશે.

ટેસ્ટોસ્ટેરોનનો અખતરો સરખાતમાં એક 'હેલોવે' નામના ચરતના ધોડા ઉપર કરવામાં આવ્યો હતો. હેલોવે ધરડો ચલાયો રેસ ચાટે નમ્મો બન્યો હતો અને તેને ધોડારમાં બાંધી મૂકે પડતો હતો. ૬ વરસ બાંધી મૂક્યા પછી હેલોવેને ૫૦૦ મિલિગ્રામ ટેસ્ટોસ્ટેરોનનું ઇન્જેક્શન આપ્યું. ધોડા ઘડાડામાં તે ટળકણવા લાગ્યો. ધોડારમાંથી બહાર આવવા ચનગતી રહ્યો. બીજાં બે ઇન્જેક્શન પછી પલોટીને તેને રેસમાં પાછો ઉતારવામાં આવ્યો. હેલોવેનું પરેલું રેકોર્ડ માર્ચના ૨૦૦૧ મિનિટ હતું. ૭ વરસ બાંધી મૂક્યા પછી ૫૨મ હેલોવેનું રેકોર્ડ ૬૫ ૨૦૨ સુધી સુધી પડેલું!

વર્તે અકાળજૂદત્વ બતાવતા ૫૪ માણસો પસંદ કરી તેમને ટેસ્ટોસ્ટેરોન ઉપર મૂક્યા. ૬ વરસ સુધી અખતરો ચાલુ રાખ્યા પછી તે ૧૯૪૦માં 'જર્નલ ઓફ અમેરિકન મેડિકલ એસોસિએશન'માં તે લખે છે કે તેમનું પ્રાપ્ત્ય જતું રહ્યું છે. જીવાનીનું જોશ, દિશા, ચળવળ અને સંવેગ કરવાની શક્તિ તેમનામાં આ ૭ વરસથી પાછી આવી છે. આ અખતરો આશાસ્પદ છે. પણ હજુ લાંબા ગાળાના અખતરોની જરૂર રહે છે ખરી. પણ વર્તે લખે છે તેમ, "ગળા ઇન્ડિયોના હાઈપન માટે ટેસ્ટોસ્ટેરોનનો ઉપયોગ ન થવો નોંદરે."

પોલ ફરફ પેતાના પુસ્તકમાં ચરીર અચરથી ટેસ્ટોસ્ટેરોન ઓછું પેલ કરતું થાય ત્યારથી તેટલું ટેસ્ટોસ્ટેરોન લેવાની દિશામાં કહે છે. ટેસ્ટોસ્ટેરોન replacement therapy ચરીરની ખામીમાં મૂર્તિરૂપે છે એટલે તે નિશ્ચિત રીતે લેવું પડે. પોલ પેતે ટેસ્ટોસ્ટેરોન ચરે ક્યાં પછી જરૂરે ધરડો નથી મરો એમ દલ્તાપૂર્વક માને છે.

જીવાની ગયા પછીની જિંદગી માણસને પેતાને, તેનાં સમ્બંધીઓને, તેના સમાજને કારણ છે. એટલે કેવળ આવરણ વધાર્યે કંઈ લગવાનું નથી. એની સાથે સાથે જીવાની લાંબી મુદત સુધી ટીકે એ બહુ અગત્યનું છે. આપણે આશા રાખીએ કે ધોડા વખતમાં અજર બનવાનું રહસ્ય આનવીને હાથ આવશે.

ત્યાં સુધી તો વેદમાં પ્રાપ્ત છે એવી જાવના સેવવાની જ રહી કે

મંત્રં કર્મોભિઃ યુગુપ્તમ દેવઃ :

મદં પરમેશ્વરિયિજ્યવાઃ ।

દિશૈ રતૈ સ્તુત્વમ્સક્તભુમિઃ

વ્યરોમ દેવ હિતં મદાયુઃ ॥

ઝેન મને,

ત્રિમસંહર હ. લક

[લીલો]

ઝેન મને રાત બધી નીંદરડી ના'વી;

કોકઃ બોલાવે સાઠ પાડી પાડી,

કોક મને,

હરિ મને,

ઝેન મને બોલાવે સાઠ પાડી પાડી,

આજ મને રાત બધી નીંદરડી ના'વી .... ઝેન મને૦

આપાઢી: મેવલે સૂતી જગાડી,

મહુવર સા સામટાં મીઠાં વગાડી;

રૂમઝૂમવી વીજ રૂપ ઝોતું બળકાવી,

ઉબળે હંયાની સૂની મારી અટારી .... ઝેન મને૦

નહીયુંનાં નીર હેતાં દોટું ઉતાવળી,

મારાં જ'પેલાં સોણલાં જગાડી;

ખાસુંનાં પાણીને ઝોલે ચડાવી,

મારાં મનડાંને મોહની લગાડાં .... ઝેન મને૦

બણકારા સાંભળીને જાગી બેઠાકળી,

દંદં શેરી ને સીમ કાળી કાળી;

પગલાં ન કયાંય કયાંય આધીએધાણી;

બૂલી હું બાનસાન થેલી પાટશાળી ! ... ઝેન મને.

પશ્ચિમનું પુનર્દર્શન

સંપાદનની મહેતા એમ. એ.

નોર્વે [આહ]

સ્કોનિયા કુદરતમાં જ્યારે સુખી સ્વીમરમાં મુસાફરી કરી ગાલહોમ નામના ગામમાં જિત્યાં. હોટેલ કિંગસ્લા નામની હોટેલમાં મુકામ કર્યો વરસાદ પડતો હતો એટલે બહાર ફરવા જવાય એમ નહોતું. પણ હોટેલના ખેડકાનાના એરડો કાચની બીંતો રાખી અંદર ફૂલની ફૂગો જોઈવી એવો સરસ જતાવેતો હતો કે જાણે બગીચામાં ખેડો હોઈએ એમ જ લાગે. અમારા સિવાય માત્ર એક અમેરિકન દંપતી હોટેલમાં રહેતાં હતાં. પ્રુથ વકીલ હતા. જો પહેલાં શિક્ષક હતો પણ હવે ધંધો છોડી દીધો હતો. છતાં અભ્યાસનો શોખ ગયો નહોતો. વૃદ્ધાવસ્થાને આવે પહેંચેલી તો પણ એ એક 'થીસોસ' લખવામાં ફાકાઈ હતી, અને તે મુનિષિંટીને આપી પીએચ. ડીની ડિગ્રી મેળવવા હમેશ રાખતી હતી.

બાલહોમમાં લાંબી ફરવાની સડો બહુ ખતોલર છે. વરસાદ જેવા કીમો પડે કે અમે ફરવા નીકળી પડતાં. સોનિયા કુદરતને કિનારે અને અંદરના બાગમાં પણ મણા લાંબા રસ્તા છે. આ ગામમાં કલાકારો—ચિત્રકારો અને સિંધી—મણા રહે છે, જેમના એક માછ ફેસરનો માલ મિત્ર હતો.

બાલહોમમાં બે દિવસ ગાળી અમે બાર વાગ્યાની સ્વીમરમાં નીકળી ત્રણેક વાગે વાહકદામ નામને ગામે પહોંચ્યાં એક હોટેલમાં આ પીવા ગયા ત્યાં હોટેલની માલિક વૃદ્ધ બાઈ અને તેનો છોકરો આવીને વાતો કરવા ખેડાં. જાને અંગ્રેજી ગાળ્યાં હતાં. નોર્વેનાં નાનકડાં નાનાં ગામમાં પણ અગતિ કદી બાવાની મુશ્કેલી પડી નથી.

વાહકદામથી ચાર વાગે નીકળનારી મોટર બસમાં અમે લોએન જવા નીકળ્યાં. પહોંચેલી વચમાં થઈ રસ્તો કાઢેલો હતો પ્રદેશ અંદર હોય તેમાં નોર્વેમાં નવાઈજ નહિ—ન હોય તો જ નવાઈ. રસ્તામાં નાના ગામમાં એક હોટેલ આગળ મોટર બીબી રાખી ગયાં જરા પગ છૂદા કરવા નીચે જિત્યાં. હોટેલની માલિકબાઈ બહાર આવી અમારી સાથે વાતો કરતી હતી ત્યાં એક વૃદ્ધ માણસ આવીને પોતાની બાપામાં કાંઈ પૂછવા મંડ્યો. બાઈએ એને ના કહી વિદાય કર્યો. પછી અમને સમગ્રમું કે ન સુધરે તેવા ફાકુકિયા-કોને નોર્વેજિયન સરકાર એકાંત પ્રદેશમાં મોકલી દે છે. એને રહેવા બાવાને બદોબરત સરકાર તરફથી આવે છે; એકાંત પ્રદેશમાં ફાકુ મળે જ નહિ એટલે એવે એની મેળે જ જતી રહે છે. જો થોડી જુદીજવાઈ હોટેલો આસપાસ હોય તેમના માલિકોને સરકાર તરફથી સખત તાકીદ મળે છે કે અમુક માણસોને ફાકુ આપવો નહિ. એ રીતે જલમાં મોકલવા સિવાય કુદરત સમીપ રાખીને જ આ લોક છોડાવવામાં આવે છે.

સામા પાંચ કલાક સુધી નોર્વેનું એક સૌંદર્ય નિહાજતાં રાત્રે પોણા દસે લોએન આવી પહોંચ્યાં. રાતના અંધારાનો લો સવાલ હતો જ નહિ. લો નદીને કિનારે આવેલી હોટેલ અલેક્સાંદ્રામાં અમે ગયાં.

ખીજે દિવસે સવારે પ્રખ્યાત ક્યેનકાફ્રુ ગ્લેશીયર તોવા નીકળ્યાં. લોએન સરોવરને કાંઠે કાંઠે રસ્તા કરેલો હતો. એક તરફ રંગરંગીત ફૂલોથી છવાયેલો પર્વત, અને બીજી બાજુ સરોવરનાં નીચ ગંભીર જળ, એવે રસ્તે મોટર ચાલી જતી હતી. આમશમાંથી બ્યારે દિગ્ (Barnes)ની વૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે તે ૩ જેટું પોસ્ટું હોય છે. પણ તે પહાડની કઠણીની વચ્ચે બારાઈ જઈ એકડું મળ્યાં જ કરે ત્યારે કંઠુ ખરડ મધ જઈ તેનો પહાડ અને છે, તે ગ્લેશીયર.

આ ગ્લેશીયરના તળિયાનું પાણી ટપકો નદી નીકળે છે. ત્યાં પોલાણ મધ જઈ મોટો ઝાડા બની ગાઇ છે. નદીની વચ્ચે વચ્ચે પડેલા પથરા ઉપર ચાલતાં ચાલતાં અને એની છેક નજીક જઈ બિચાં રહ્યાં. શું પ્રકૃતિનું રૂઢ સ્વરૂપ! એ મોટા પહાડની વચ્ચે ઉભેલો વિરાટકાય દિગ્દર્શિ. યત્તીભૂત: પ્રતિદિનમિવ વ્યવ્યક્ત્યદૃશ્યસઃ એ કાલિદાસના શબ્દોનું મૂર્તસ્વરૂપે દર્શન કયું. પ્રકૃતિનું એક વિરાટદર્શન વીસુવિયસના જ્વાળામુખી સમક્ષ કયું હતું — એ ઉપ અને બપોરના; ખીલું અહીં આ ક્યેનકાફ્રુ ગ્લેશીયર સમક્ષ કયું — એ શ્રીતળ તે એ રૂઢ! વીસુવિયસમાં જના બાયકર મુકામ કરતાં એ અહીંની નીરવ સ્તબ્ધતા પધારે વિનીવણુ લાગતી હતી. અને હતાં એ ગ્લેશીયર પરથી નજર ખસેલાનું મન જ ન થાય!

અમારે આ વિરાટદર્શન ખૂબ ધરાઈને કરવું હતું. પણ રૂઢતા લકતોની ઈંદ્ર રાજને ઈર્ષ્યા મધ હોય તેમ વરસાદ પૂરી પડ્યો. આર તરફ દિગ્દર્શનમાં શિરિશિખરા, સામે આ બીવણ ગ્લેશીયર, પગ નીચે ખરડ જેવી કાંડી નહી, એ સર્વને લીધે બરડનાળામાં પણ ટાક તેા વાતી જ હતી ત્યાં વરસાદે અમને પસાળી દઈ પૂરું કયું. ધરધર ધૂળતાં અમે દોડીને મોટરમાં બેસી ગયાં. વરસાદનું તોર એટલું હતું કે રસ્તા પણ મુસોલીયી દેખાતો હતો. એ કૂર્ષવરની સંદેજ ગૂંચલ થાય તેા સાક્ષી લપસણા રસ્તા ઉપરથી સરી જઈ મોટર સીધી કુદોતરમાં જ પડે. પણ અમારો કાંઈવર કુરાળ હતો. સંજાળથી મોટર ચલાવી અમને સહીસહામત દેટેલમાં હિતાયી. તરંગોળ મધ ગયેલાં કપડાં ખલસી અને નીચે યોકકના ખડમાં જઈ મેડાં. લોતરી સગડીમાં સગગાવેલા દેવના પાસે જઈ, આલહોમમ મળેલાં અમેરિકન હંપતી બહી આવ્યા હતાં તેમની સાથે અને બીજાં જમીજ જનજનાર મુસાફરોની સાથે વાતો કરતાં કરતાં ટાક ઉરાડી.

ખીજે દિવસે સવારે અમે લોએનથી નીકળ્યાં. મોડે મળાં પછી અફ્ઝુન દિગ્દર્શન પ્રદેશ આવ્યો. રસ્તાની બન્ને બાજુએ દિગ્દર્શનાં મેદાન. પાણી ટપકો ટપકોને તેમજ પવનની લહેરાથી એમાં ચિત્રવિચિત્ર આકૃતિઓ જરી બેધેલી વધારે આગળ જતાં સંકેતો રસ્તો આવ્યો. ત્યાં તેા દિગ્દર્શિવાય કયું દેખાતું જ નહોતું. એ બાજુએ કોંઈ બેખેડો; તે પણ ખરડથી છવાયેલી અને રસ્તા પર પણ ઘરના ઘર. મોટર સરી ના પડે માટે એ ધોડા જેટલી જગા સાફ કરી મીસો પાડેલો. આકી મ્વેન દિગ્દર્શિવાય ખીજ કાષ્ટ મીજનાં દર્શન જ ના થાય! આવો સર્વત્ર દિગ્દર્શન પ્રદેશ સિવટકરવેનમાં યુગકાંડના સિખર પર નેએલો તે બ્યાને ચીઢ વરસે ફરી બેધો. મોટર બિચી રાખી દિગ્દર્શન પ્રદેશનું સોંદર પીવાય તેટલું પીધું.

• નં અગ્રમક [મદારેન]નું અટ્ટહાસ્ય પ્રતિદિન એકડું મળે આ મોટા રાધિયપ બન્યું છે. — મેપફીલ.

ખપારે એક વાગે-જાટલી તાલની જગ્યા આવી. નાની સર્પથી હોરેલ વિદાલ જેટલ વસતી નહોતી. રસ્તામાં હતો તે કરતાં ખરફ સહેજ ઓછો થયો હતો. પણ હજી એ તરફ ન્યાં જોઈએ ત્યાં જોતાં દર્શન તો થાય જ. ટેકાણે ટેકાણે દિવસ બધી બધી વસ્તી ચોસલાના ટેકરા બનેલા હતા. એક મોટું સરોવર હતું તેની આખી ચપાટી ઉપર ગાય પાતણું પડી તરફ હતું. એક દેખાણે બરફના ટેકરામાં લીલા ખાદ્ય પહેલા હોઈ ત્યાં લાંબા આસમાની રંગેલા બરફ દેખાતો હતો. અંતે કુવલસથી ધણી ધ્રુવોથી ટેકરા પર ચો વાહોથી જોઈ જોઈ. પણ બહાર નીકળેલા છૂટા રણુ તો સહેજ જ હતા. જગ્યા પર એ જાંઘણમાં હોવાથી પ્રકૃતિના કાઈ નિયમ મુજબ આસમાની રંગ દેખાતો હતો.

મુસાફરો પાસેથી રાતના યોગ્યતાની વરદી લઈ. હોરેલની સંમિતિથી પાછો ને કાદાનો-લઈ બહાર આગણમાં ગઈ. જમને નવાઈ સાગી કે બહારે આવી વિવેક જેતરમાં ક્યું ખાગ્યામ કરવા જતી રહે ! અંતે ખાછગ-જઈ-જેલું તો જાંઘણમાં-જો જમાએ નિશાની તરીકે લાકડી ખોસેલી ત્યાં એણે કાદાણીથી બરફ જોયો તે જોઈને પાવમાંથી ઉભેલી નાખ્યો ને અંદરના ખાગ્યામાંથી બરફમાં ક્યામેલી-ખાછી-કાદી-ખાછી ખમડો ન જાય માટે આ કુદરતી 'મીઝડેર'માં રાખા હતી !

જાટલી બધી મુસાફરીમાં આ હોરેલ પહેલી જ એવી હતી કે જેમાં લીંગોના રૂપ નહોતા, પણ વખતે લાસનેટના હોવા અને મીઝડેરનો દર્શન મળ્યાં. જોરમાં જોઈતી જમડોને બહારે લીખેલના લેસા રૂપ હતા. તેમાં બાગવા-મોટે લાકડાની નાની-સહેલાઈની 'લીખાલ' તેથી બારીએ પાસે મૂકી રાખેલી.

તે મંદરાતના. સૂર્યાં પ્રદેશમાં જલું કે તરફિં તે પ્રક્ર હતા. જાટલે લીખે છૂટી જાંઘણી તો હુનિપાતું એ 'અપૂર્વ' દર્શન પણ જોઈું એમ એક તરફથી વિચાર આવતો હતો. ખીછ-ખાણ વરસાદ આગારી ખાછગ સાગ્યો હતો નોલકેપ જ્યાંથી 'મંદરાતના' રૂપોનો દર્શન થાય છે ત્યાં જતાં અવતા પચોઃ દિવસ નીકળી જાય. એટલે વખત જાંઘણે બંધાયે-એ ત્યાં પણ વરસાદ હોય તે આગારો જેને અદ્ય જાય. પછાએ મુસાફરોને એ પ્રશ્ન છે કે જોવા બગર જ પાછા આવવું પડે છે કારણ કે ત્યાં વરસાદ ને વાહમાં બહુ રહે છે. આથી એમ કશુંયું કે સવારમાં જો આશય ચોખ્ખું હોય તો જલું.

સવારમાં વાહમાં તો બહુ નહોતા. પણ જે હતા તેમાંથી દિવસની કૃષ્ટિ મંત્રી હતી. જોરો જોને સ્વચ્છ ચિન્હ માત્રો તેમજ જવાનું માંડી વાળ્યું. પહેલી મંદરાતની જોરોથી જેથી પાછા જોરો જવા નીકળ્યાં. જોટા નામના ગામ સુધી મોટરમાં આવ્યા. કોઈ મંદરાત

જન્મ પછી રાતના અજવાળાની મોજ ચાલુના અમે બહાર જવા નીચે જીતરતા દતા ત્યાં પહેલે માળે દાદર પાસેના ઝોરડામાં ઉપાસા આરંભી સામે દિન્દુસ્તાનના એક મોટા રાજ્યના રાજાની યેઠા દતા. એમને રસ્તે જઈએને મોડું ખતાવવા ઇચ્છા નહિ હોય એટલે અમને એક તરત આરંભ બંધ કરાવ્યું. બહાર એક બેઠ રહેલી હતી તેના ઉપરના અડધા ભોજનના પાત્રો યથા કે અમે ધારણા તે જ રાજા દતા. નીચે હોટેલવાળી આમને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે એ 'ગ્રંડેસ ખડુ' નામ આપના મામતા નંધી, હોટેલમાં પણ આપના નંધી. અમે તેને કહ્યું કે તને ખબર નથી કે તે નેર્વેના રાજા કરતાં અનેક ગણા ઓમંત રાજા તરોફ મહેમાન છે ત્યારે એ તો અંતરની જ ધણ મર્દ. અમે વાત કરતાં દતા તે દરમિયાન રાજાને રસાયો નીચે આવ્યો. ને હોટેલ-છોટી ગયાં સાથે એક આધિક ઉમરની અંગ્રેજ બાઈ હતી જેની સાથે પાછળથી એ રાજાએ લગ્ન કર્યું. દત્ત.

*

[આ પછી, 'પ્રસ્થાન' ૨૦૦૩ જેઠ અંકના પૃ. ૯૫ ઉપર છપાયેલ—
પહેલી કુદરી પછી છપાયેલ—“ મે. પાર્મસ્ટાઈને કામળ લખીને ખબર આપેલી કે.....” ત્યાંથી તે પૃ. ૯૬ આપના સુધીને આગ, ચરતચુદ્ધી છપાઈ ગયો છે તેનું અતુલધાન છે. તે પછી વાંચો.]

*

હેમખર્ગી [જર્મની]

સવારના દસ વાગે જર્મનીનું હેમખર્ગ રેલ્વેન આવ્યું. ઉલોમપ્રધાન દેસ આગે એટલે માનવકૃતિનું વિરાટ સ્વરૂપ નજરે પડ્યું—અંગત રેલ્વેન, વિશાળ રસ્તા, આમને અંતરની મહત્તો. નેર્વેના અંદરના પ્રદેશનાં નેચર્સ કોઈપણ કરતાં તદ્દન જુદાં જ દેશો નોવામાં આવ્યાં.

રેલ્વેન સાથે જ. ફ્રાઈડ્રીચ્સબર્ગ નામની હોટેલમાં ગયાં. યોગેશ ક્રાકાની યુગાદરીથી ચાકેલાં હોવાથી બધારે તે આરામ કર્યો. સંજના પાંચેક વાગે સામેના યોગાનમાંથી નીકળીને બસમાં 'ફ્રાઈડ્રીચ' (નમસ્કર્મ) કરતા નીઠવા.

હેમખર્ગ જર્મનીનું માન બર્લિનથી જ જીતરતું બીજા નંબરનું સહેર છે. અને આખા દુનિયામાં ન્યુયોર્ક અને લંડનથી જીતરતું ત્રીજા નંબરનું અંદર છે. રાત્રિપ્રધાન દેશનું આવક મોડું સહેર અને વળા બંદર હોવા છતાં હેમખર્ગ બહુ રેગિવામણ છે. એટલે નદીના જમણા કાંઠા પર સહેર વેસ્ટ છે. સહેર અતિપ્રાચીન છે. ૫૫૫ ઈ. સ. ૧૮૪૨માં મોટી આજ સાજવાથી જુનાં મકાનો લગભગ સદંતર નાક પામ્યાં દતા. નવા સહેરની રચના બહુ સરસ કરી છે અને નેથી સહેરનો દેખાવ ખૂબ લાભ લાગે છે. ચિત્રસમૂહ અને બીજાં સમદ્રશ્યાનોના પાર નથી. જુઓલોન્બિક્ક શાહન આખા જર્મનીમાં એક છે.

અખ્યાસાગમાં બિનેન-આલ્સટર નામના સરોવર સાથે એટલે નદીના કિનારો સંજમ થાય છે. તેની આસપાસ મોટી દુકાનો, હોટેલો, આકર્ષક રેસ્ટોરાં વગેરે શોભી રહ્યાં છે. જર્મન લોકો પોતાના દેશને 'માતૃભૂમિ' નહિ પણ 'પિતૃભૂમિ' (ફાદરલેન્ડ) કહે છે. બર્લિનમાં જેમ 'ફાદરલેન્ડ' નામનું બહુ સરસ રેસ્ટોરાં છે તેમ અહીં પણ બિનેન-આલ્સટરના કિનારા પાસે એ જ નામનું રેસ્ટોરાં છે. રાત્રિ સંજે ત્યાં વિવિધ પ્રકારનું સંગીત થાય છે અને લોકો તેની મોજ માણતાં સહેર લોજન અંદરો છે. દેશ અને ઇટાલિયન રશિયન પ્રખ્યાત છે પણ જર્મનીની પણ બહુ સરસ છે.

એક નદીની બીજી બાજુ પણ સરેરાશ વિસ્તાર છે. ત્યાં જ્યાં માટે નદીની નીચેથી સુરંગ ખોદી દે. રસ્તા ઉપરથી નીચે સુરંગના મોઢા આગળ જવા માટે છ પ્રવંડ લિફ્ટ રાખ્યાં છે. બે લિફ્ટ ફક્ત માણસો માટે છે. બાકીના ચારમાં વન્ડે મોટરો જમા રહે અને આસપાસ લાકાના કુટપાય ઉપર માણસો જમા રહે એવી ગોઠવણ છે. જર્મન લોકોનું એ અનિમાન છે કે જગારે ત્યાં બધું Gross-વિરાટકાય હોય છે. જાનો સાચાત્કાર આ દનકમાં કિતરવાનાં લિફ્ટ જોવાથી થાય છે. લંડનમાં અંદર માથેનું રોચન પર જવાનાં પચાસ-સાઠ માણસ સમાવે તેવાં લિફ્ટ બાપણુને મોટાં લાગે છે. પણ પાંચ સાત મોટરો અને સવાસો-દોઢસો માણસોને સામટાં સમારી દેનારાં આ જર્મન લિફ્ટ આગળ એમનો શો દિસાખ ? આ સુરંગમાંથી દરરોજ પચાસેક હજાર માણસો, બેઠાંથી દસ હજાર સાઈકલો અને સાત આઠ હજાર મોટરો પસાર થાય છે !

રસ્તામાં એક 'ચિલિ હાઉસ' નામનું મકાન એમિયાએ બનાવ્યું. જર્મનીમાં મોટામાં મોટું મકાન એ ગણાય છે. એનો માલિક દક્ષિણ અમેરિકાના ચિલિ દેશમાં વેપાર કરી મન કમાવેો હતો તેથી આ મકાનનું નામ 'ચિલિ હાઉસ' પાડ્યું છે. મકાનમાં સેંદ્રો આદિસો આવેલી છે અને તેમાં હજારો માણસો કામ કરે છે.

બીજે દિવસે સવારે હેમખર્ચી અને હોલેન્ડ જવા નીકળ્યાં. હેમખર્ચીના વિચાર જોચનેથી શર્મની સાતસે દેતો જર્મનીના અને યુરોપના છુદા છુદા કામોમાં જવા નીકળે છે !!!

અમારા ડબ્બામાં એક અંગ્રેજ હતો. વેપાર માટે જર્મની આવ્યો હતો. સામાન્ય હમ્બોરગમેન જેવો અતડો ન હોવાથી તેણે અમારી સાથે વાત કરવા માંડી. "મારો વેપાર જર્મનીમાં છે પણ મને જર્મન કાપા આવડતી નથી. પણ બીજા અંગ્રેજો માફક હું પારદી કાપા ન જાણુવામાં અનિમાન થરાવતો નથી, કોપ્ટો શરમાઉ છું. અંગ્રેજ જ્યાં જાય ત્યાં હોયે આસને બેસી "તમે બધા અંગ્રેજ નથી તે માટે બધું દિલગીર છું" એવી ભાવના રાખે છે, એ જ એની મોટી ખામી છે. પોતાના દેશજીવોના રવજાવનું એણે સાચું નિરીક્ષણ કર્યું હતું. હિન્દુસ્તાનની રાજકીય પરિસ્થિતિ, આર્થિક ઉન્નતિ વિષે મધ્યેએક ચર્ચા અમારી સાથે કરી. સામાન્ય અંગ્રેજો માફક એ ગિરગોમાં આપણા લોકોનું દરિદ્રિય એણે જણેલું જ નહિ. અમારી સાથેની વાતચીતથી એ જાણુવા મળ્યું તેથી બધું ખુશી થયો. છટા પકવાનું રોચન આપ્યું ત્યારે, "મને આ ડબ્બામાં બેસવાની પ્રેરણા કરનાર દિવનો ઉપકાર માનું છું" એવું અંગ્રેજના મેલમાંથી કહી ન નીકળે તેવાં વચન મોલી, વિદાય થયો.

દેનમાં એક રમ દંપતીની પણ ઓળખાણ થઈ. પુરુષ અંગ્રેજ જાણુતો હતો અને પુણી વાડો કરતો હતો. હિન્દુધર્મની પુનર્જન્મની માન્યતા વિષે જાણુવાની એને થયો મજા હતી. મેં કહ્યું કે અમે તો પુનર્જન્મમાં માનતાં નથી. પણ કહેો તો માનનારાનું દરિદ્રિય સમજાવીએ. ત્યારે એ કહે કે એના કરતાં માર્ષ વગેરે તક મળે હું એમાં માનનાર પાસેથી જ સમજી લઉં, કારણકે તો જ ખરી રીતે સમજવાનું બને.

જર્મની છોડી બીજે દિવસે હોલેન્ડ જવા નીકળ્યાં.

આણ]

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [૨૪૨૮૬]

અઠસીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતંત્રની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાશુદ્ધ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપદ્ધતિત બનાવે છે.

ફિંખત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૬-૦; રતલના રૂ. ૪-૮-૦

ભિંઝા ફાર્મસી લિં. : ભિંઝા (હિતર ગુજરાત)

સોલ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. આંધીપેટા, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે એજન્ટો નોંધાયે છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સ્વીયત મહેત.

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ

સ્વેશિયલ નં. ૧

મનુષ્યની જ્ઞાનતંત્રનો બળવાન બને છે, ધોળા વાળ કાળા ચામ છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે અને ટાલમાં વાળ જોડે છે, ખોડા મટે છે, વાદસ્થિત અને અખિની દષ્ટિ વધે છે. ગાદ નિદ્રા આવે છે, માયાનો દુઃખનો મટો છે, દરેક જાતના બહેનો, પુત્રો અને બાળકો માટે મહાન ફાયદો કરનાર છે. મોટી બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦; નાની બાટલીના રૂ. ૨)

: અર્થે મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ :

૪૪૮, સેન્ટ્રલ્સ્ટ્રી રોડ, સુબર્બ-૪

ક્ર પ્રસ્થાના-પ્રકાશનો ક્ર

ટોલ્કટોય અન્યાવલિ

પ્રેમનો દંબ	૨-૮-૦
નવો અવતાર વા. ૧ થી ૩	૬-૦-૦
દષ્ટિ અવિવર્તન	૨-૮-૦
કથાવલિ વા. ૨	૨-૮-૦
ભગસુખ	૨-૮-૦

શ્રીરવીન્દ્ર અન્યાવલિ

અતરંગ અને એ બહેનો	૨-૮-૦
તૌહફાળી	૨-૮-૦

ખુલ્લુઅન્યાવલિ

કાન્તિહારની આશર્યા વા. ૧-૨	૫-૦-૦
આતા આસોવાલવ	૩-૦-૦
દ્વિરેકની વાતો વા. ૨	૨-૮-૦
ભગવતપથ	૫-૦-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

રસિયાનું ચાંદર	૪-૦-૦
બુજારનો ઉપાય	૩-૦-૦
સાવરમતી	૨-૮-૦
ખાંડાની ધાર	૪-૦-૦
દિનચર્ચા	૩-૦-૦
ગોંધી મહિંગદોલખ અંક	૨-૮-૦
ચુંબન અને બીજી વાતો	૨-૮-૦
રાહીદનો સંદેશ	૧-૮-૦
રામ અને કુખુ	૧-૦-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૧-૦-૦
તરને એ નહિ સમભલ	૦-૧૨-૦

સરસ્વતી અન્યાવલિ

વીર વલ્લભસાઈ	૦-૧-૦
અમેરિકાનું ક્વા. પુષ્પ	૦-૮-૦
કાન્તિ	૦-૧૨-૦
કાન્તિહારી ભગ	૦-૧-૦
દિલીનો મુકિયાજી	૦-૧૨-૦
વીરની દાકલ	૧-૮-૦
વા. ૨	૦-૧-૦
કલનિર્મલ અને રવરાજ	૦-૮-૦
આંધીબુ આંધલ	૨-૦-૦
કુટાલ દિલ	૦-૧-૦
કુંકાનું કમળ	૦-૧-૦
કાન્તિને ખર્ચો	૦-૮-૦
રસિયાનું ચાંદ	૦-૮-૦
પરેશી કાંપડની દરીયાઈ	૦-૧૨-૦
અજુતરો	૧-૦-૦
કાયા ભગતની કાંચી વાંચી	૧-૦-૦
મિન્સ બિરખાઈ	૧-૦-૦
કમળુચ	૦-૧-૦
કન્થાને પને	૦-૧૨-૦
જીવનચર્ચા	૧-૦-૦
નવન રસિયામાં રોકિયે	૧-૦-૦
એને નવાની માં	૧-૦-૦
મરીબાઈનો ચુનો	૦-૧-૦
બાદશોવલમ અને બીજી વાતો	૦-૧૨-૦
ભગ-કે અપચર	૧-૦-૦
સામ્યવાદ અને સુવૌદ્ય	૦-૧૨-૦
કમલાવા	૦-૧-૦
આપણો આંદાજ	૦-૧૨-૦
નિરિસાજ આખું	૧-૦-૦
ધીમદ રાજ્યકે જીવનકલા	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાર્થની સમાજ-મંદિર અમદાવાદ

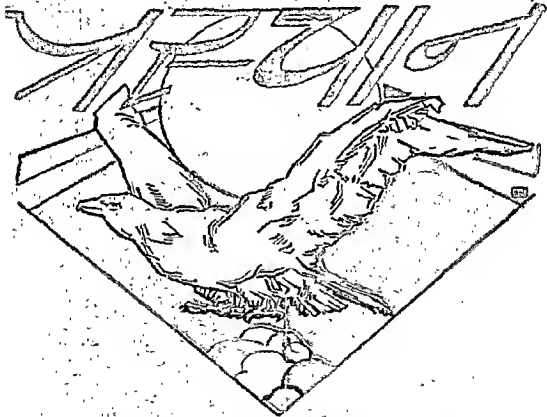
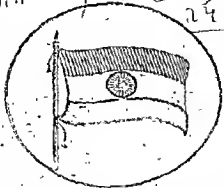
કે.જી. લાલજી

કે.જી. લાલજી
૨૫/૫/૬૧

આગાધ

૧૫મી

આથ (દાલ નિરત) વંતો
રામનારાયણ ચિજ્જનાથ પાઠક

સંચાલક
રાજકોટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ

रायापुर इलिक्स

आकर्षक
दृष्टि

हेन्सी राडीओ. वोल्ट. मलमल.
एटी. पोटलीन. कोटींग. उमाल मि.

रायापुर मिहम मि
जमालायाह

১৫৫৭-১৫৬০

સ્ટેશન થીનારે છ.

भारतम् ज्ञानम् आ

नगरपालिका अर्थात्

नीचिनां द्वायदांज्या मणरोः

- (१) रामस्त्री
- (२) गोदस्त्री
- (३) पद्मिनी
- (४) गङ्गा
- (५) सुन्दरी
- (६) सुन्दरी
- (७) सुन्दरी
- (८) सुन्दरी
- (९) सुन्दरी
- (१०) सुन्दरी

ચાતુર્માસ માટે સરતુ સાહિત્ય

ઓજો તથા જાગરને સમન્વય તેવાને ટા અશ્વમેધમાં જાણેલાં, ધર્મ અને નીતિનાં પુસ્તકો ધરમાં વસાવે. તેનાથી સારા સંસ્કાર પડે છે અને કુટુંબનો તેમજ સમાજનો પાયો સમજૂત થાય છે.

ભારતની દેવીઓ-અષ્ટ મંથમાં ૫૪૨ ચરિત્રો ૬-૦

છટા ભાગે પશુ મળશે. કુલ પાન ૨૨૬૮
અને ઉપમેષો સૌથી મોટાને સરતો અંચ.
આખ્યાનભાગો-ભેમમાં-પાન ૭૦૮૫૭૨ ૬-૦

૨૨૦ અનંતમેસાર ઓરિયણ ૬૫૫

ગુફામાં ગાથા-ભે મંથમાં-પાન ૮૬૬૬૪૪ ૬-૦
સંત ગુફારાને અનેક યાજ્ઞોના દોડનકુષ
સ્વાનુભવથી મુક્ત ઉપદેશ.

સ્વર્ગનાં સાત પુસ્તકોનો સેટ
૨૨. અનુતલાલ મુંદરજી પદિયાર કૃત
જ્ઞાનચરિત્રનાં ૧૪-૦

અનેક દશાંતો સાથે બહુ જ સહેલી ભાષામાં
સ્વર્ગનું વિમાન સ્વર્ગમાં આપાદ
સ્વર્ગની કૃષ્ણી સ્વર્ગની સીદી
સ્વર્ગના પ્રકારો સાથે સ્વર્ગ
સ્વર્ગના ખમતો :: દેશના છૂટક કે. ૨)

વિવેકાનંદ ચરિત્ર-પાન ૭૮૪ :: ૩-૦

નિરતુન પ્રકારે આલેખ્યું જાણાર પુસ્તક

રામચંદ્ર દત્ત ને નાગ મહાશય :: ૧-૦

શિવન્ય મહાપ્રભુ-નવ મંથમાં પા. ૧૫૬૬ ૬-૮

ભજવાન મોરિયનું વિસ્તૃત ચરિત્ર

ગુફામાં ચરિત્ર-પાન ૬૪૮ :: ૨-૮

સરદે રામાં અમેષ સંતતું નિરતુ ચરિત્ર

વિવેકાનંદના ઉપધોમ-(અરિયેશ) પા. ૩૮૪ ૧-૮

સ્વામી રામતીર્થ-(અરિયે) પાન ૬૭૨ ૩-૦

સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશો-(૧) પાન ૫૬૪ ૨-૮

સ્વદેશ-પરમાર્થનો ઉત્તમ માર્ગ

દેશીય કુલક.

આદર્શ ચરિત્રસંબંધ-(૨) પાન ૬૨૪ :: ૨-૮

૭૦ આદર્શ ચરિત્રોનો સંગ્રહ.

મહાત્મા સચ્ચંદાસ ચરિત્ર-મં. પા ૨૫૬ :: ૦-૧૦

પુસ્તકાલય ભોવિની ગીતાન-નવ મંથમાં
પાન ૧૦૫૪ ૧૧-૦

ગીતાપેઠી-ગીતાના ૧૨૫ શ્લોકોના અર્થ

તથા સમજૂતી ૦-૬

ગીતાસાર-મહા કાલેક્ટર : પાન ૬૪ :: ૦-૪

અષ્ટાવકગીતા-અષ્ટાવક મુનિનો ઉપદેશ :: ૦-૮

જ્ઞાનસંગ્રહગીતા-પાન ૩૬૮ મોટા અશ્વમેધમાં ૧-૪

મુળ શ્લોકો, પદ્યરસ અને સમજૂતી સાથે

ઉપનિષદો ૧૧૨-મુળ સાથે-સરળ ભાષાતર ૨-૮

એકાદશ ઉપનિષદો-પાન ૪૫૨ :: ૨-૮

જલદારામ્યક ઉપનિષદ-પા. ૨૪૮ :: ૧-૮

૧૦૦ ઉપનિષદો-પાન ૭૫૨ :: ૪-૦

શંકરાચાર્યના ગુરુશતીમાં અપ્રાપ્ય મથે

વિવેકચંદ્રામણિ-આત્મોત્તરિય માર્ગદર્શક પુ. ૦-૧૨

રાત્રીલોકી ને ઝીજી રત્નો- ૧ :: ૦-૧૨

સ્તોત્રચંદ્ર- :: ૦-૪

કાલિ ને વેદાંત સ્તોત્રો આપતર સાથે

સર્વવેદાંત સારસંગ્રહ-આપતર સાથે :: ૧-૪

૧૦૦૬ શ્લોકોમાં વિવેક ચૈરાંચ મહાવિતો ઉત્તમ મંથ

મહાપાંડવ રત્નાવલી-શ્લોકો, સરળ ભાષાતર સાથે ૦-૧૨

ક્રમપદ-મુળ સાથે :: ૧-૦

બોલધર્મમાં આદરણીય રચાન બોલવડું પુસ્તક

પિદુરનીનિ-પા. ૧૬૮ અર્થ સહિત સરળ શ્લોકો. ૦-૧૨

મોક્ષમાળા-પાન ૧૮૦ (રામચંદ્રકૃત) :: ૧-૪

નૈનયાત્રેને વચાર્થ રીતે સમન્વયવડું પુસ્તક

ઉપદેશ સારસંગ્રહ-પાન ૮૪ :: ૧-૮

મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના મેરજાણક ઉપદેશો

પ્રીતમદાસની વાણી-પાન ૫૬ :: ૨-૮

સ્વરૂપવિચાર-પાન ૧૦૪ :: ૦-૧૦

પ્રભુમય હૃદયનું રહસ્ય-પાન ૨૬૮ :: ૧-૦

સુલિસ્ટો-(સોમપુષ્પચરિત્ર) પાન ૧૪૬ ૦-૪

આગળ પસો-પાન ૪૬૮ :: ૨-૮

દેહી વાત્સલ્ય અંથ ૧ શ્લોકો-પાન ૫૮૮ :: ૨-૮

સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } ૫૫ પામે, પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
મહાગાંધી રોડ, દામી બિન્દીજ, ચીજે માને, મુંબઈ ૨

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

। દષ્ટિપૂર્ણ ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૬ આઝોદ અંક : ૧૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ ખાસ અંક

સુકિતપ્રભાત

નાથાલાલ દવે

મધુરં આજ પરોડે મુક્ત હવાની લહરી આવી,
લાવી અણમેલી વાત
કે ગર્ધ અધારી શત,
કે મારા દેશે સ્વાધીનતાનું ચિહ્ન પ્રથમ પ્રભાત
કે મન જાગે, નવતાં તેજ ગજનનાં ત્રિથે વધારી—મધુરં

ધ્વજ ને હલિરાય ત્રિરંગી,
અમ ચિર યાત્રાનો સંગી
નયનમાં આંજે આશા, પ્રાણે નવલી પ્યાસ જગાવી—મધુરં

પાળે તૂટે આજ પુરાણી
ઝરણાંઓની જાગે વાણી
વહેતાં કલકલોલે તરસી મારો સીમ ભીંજાવી—મધુરં

છલકાય જીવનનાં નવીન જલ,
હવે નવાં ગીતાં ને નવી મગલ
અંતર જાગે જોગે, દૂર જૂની જાજર ફગાવી—મધુરં

આસો સાધીં ચરિયે કામે,
અંપાર હાથે મારગ સામે.
ખસેડી કંટક જૂનાં, દમ્પત્ય પંથે ફૂલ ગિજાવી,
અને વેરાન ભૂમિમાં ભાગ નવાં દર્શન સરજાવી.—મધુરં

સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલનો સંદેશો

[કાચાપોઆને તો કચરી તાળે એવી બારે જવાબદારીઓભર્યાં અનેક લગીરચ કાર્યોમાં રોકાયેલા હોવા છતાં, તેમજ આજ તો તેમની મિનિટેમિનિટ દેશકાર્યમાં જ વપરાતો હોવા છતાં, 'પ્રસ્થાન'ના આ આગ્રહ અંક ખોટે આશીર્વાદ તેમજ શુભચિન્તને માટે સંદેશો પ્રાગતી અમારી વિનંતીને માન આપી, પોતાના અમૂલ્ય સમયમાંથી થોડો સમય કાઢી, તેમણે ત્રીચેના સંદેશો મોકલી આપ્યો છે તે બદલ, જાઓ તેઓથીના કૃણી છીએ. —સંવાદક]

'પ્રસ્થાન'ના વાંચકોને આ સ્વાતંત્ર્ય દિને હું મારી અંતરની શુભેચ્છાઓ મોકલું છું.

૦

આજે ત્યારે આપણે જિંદગીની આશા-અભિલાષાઓ પૂરી થતી નજર સમક્ષ નિહાળી રહ્યાં છીએ તેમજ સ્વાતંત્ર્ય માટેની આપણી લડતને ગણેલ વિજયમાં ભાગ લેવાનું આપણને સફલાગ્ય સાંપડ્યું છે, ત્યારે સ્વાતંત્ર્યની વેદી પર જિંદગીની આહુતિ આપી ગયેલ દેશભક્તોને શ્રદ્ધાંજલિ આપવાની, આ ધન્ય લડીએ, આપણી પહેલી ફરજ છે. મને આશા છે કે આઝાદીના આ આનંદોત્સવમાં આજો દેશ તેમણું સ્મરણ કરશે.

ઈશ્વરને આભાર કે ગોરવ અને દીપ્તિને આ અવસર ભોવાને આપણે લાગ્યથાળી થયાં. મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરક નેનાળીરી હેઠળ આપણી લાંબી, શાંતિભરી અને અહિંસક લડાઈના ચક્રવર્તી અંતને વધાવી લેવાનું તથા તેના ધ્યેય સુધી પહોંચાડવાનું આપણને જે લાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે બદલ આપણે મગર છીએ. એટલું તો કમૂલ કરવું જોઈએ કે જે ધ્યેયને આપણે નજર સમક્ષ રાખ્યું હતું તે હજુ આપણે મેળવી શક્યાં નથી. આમ છતાં પણ એ તો નિઃસંદેહ છે કે દેશનું જાનિ આપણી ઈચ્છા મુજબ નિર્માણ કરતાં આપણને હેઠ્ઠિ અટકાવી શકે તેમ નથી. આ મહાન ઉપગ્રાહમાં રહેતાં ફરેક શ્રી, પુરુષ અને જાળકતી સાથે આ અપૂર્વ અવસરની લહાણ લેવા આપણે આગ્રહ છીએ એ આપણું ધન્યભાગ્ય છે.

પરંતુ, આનંદના આવેશમાં આપણે આઝાદીની સાથે સાથે, આપણા પર આવી પડેલ મહાન ફરજો અને જવાબદારીઓ ગૂંધી ન ભેઈએ. અંદરનાં તેમજ બહારનાં પ્રત્યાઘાતી બળો સામે આપણી મોઢામૂલી આઝાદીનું પ્રાણને લોગે જતન કરવાની આપણી સૌથી પ્રથમ ફરજ છે. ઉપરાંત, મોટામાં મોટા તથા નાનામાં નાના પ્રજાજનને એક સરખો દરજ્જો મળે, અને મજૂરોને ઉત્પન્નનો વ્યાજબી હિસ્સો મળે-એ આપણે ભોવાનું રહેશે; ગામઠાનાં લાખો મજૂરોને

પોતાના પરસેવાનો વ્યાજખી ગદ્દો મળે તે જોવાનું રહેશે; અને સાથે સાથે દેશનાં સર્વ સંતાનોને ખૂટતું ખાવાનું મળે, પહેરવા જોઈવાનું તથા રહેવાનું મળે તેમજ જરૂરી ચિદ્ધાનું મળે તે રીતે દેશની સરકાર પોતાની પ્રાથમિક ફરજ પૂરેપૂરી અદા કરે તે પણ જોવાનું રહેશે. પ્રભુદાસી આપણને આપણા દેશનું બાવિ આપણે સેવેલા આદર્શ અને આકાંક્ષાઓ યુગ્મજ ધોરણની અમૂલ્ય તક મળી છે. આ તક જો મૂકી જઈશું તો તેમાં બીજાની ભૂલ ગણવી નહિ જોઈએ. યોગ્ય, માર્ગમાં પારાવાર મુશ્કેલીઓ અને લગભગ દુર્ગમ અંતરાયો પડેલાં છે, પરંતુ આ બધાને મહાત્માકરવાનું હોમ અંતરિયું છે. આ વિરાટ કાર્યમાં દેશનાં દરેકેદરેક જણની સહીનુભૂતિ અને ગદ્દની જરૂર છે. આ પવિત્ર ફરજ, સુદા કરવામાં, સ્વાર્થપ્રયોગો, માંહોમાંહેના મતભેદો અને પૂર્વચ્છેદને બિલકુલ સ્થાન નથી. આ જ્વાળદારીઓ જોટલી તો ગંભીર છે કે અવરોધક બળો, કે-વિદ્રોહી હિલચાલોની માઠી અસર તેના ઉપર ન થવો જોઈએ. આપણા વહાલા વતનને લાગેલા ધણા ધા રુગવવા બાકી છે, ધણાં પીડિત બાઈબેનોને દિલાસો અને ધીરિ આપવાનાં હંધું બાકી છે. આ પદોપકારનાં, તેમજ સપ્તિય કાર્યમાં કેઈએ પણ મંદકાર કે સંકોત્ત બુદ્ધિ આપવામાં જરાગણ આનાકાની કરવાની નહાય; અને સૌએ પોતાનાથી બનતું બધું કરી છૂટું જોઈએ.

સ્વાસાનિક રીતે જ, આપણાં દિલ્લોઓ અત્યાર સુધી આપણાં હતાં અને આપણી સાથે હતાં પરંતુ દેશના ભાગલાને, પશ્ચિમી વિનૂટાં પકમાં છે-તેમના તરફ વળે છે. જેમણે એકદમનાં સ્વપ્નાં સેવેલાં, પણ જેમને ભાગલાનો વિગતો છલુતો પડી છે તેમને સેવેલ પારાવાર દર્દ અને દુઃખ બહુ બોણ સમજી શક્યો. પરંતુ સરહદ-પારનાં આપણાં સ્વજનોને એકું ન લાગવું જોઈએ કે તેઓ ભૂલાઈ ગયાં છે કે ખ્યાલ જાહેર છે. તેમણે હિત આપણે કાયમ તજરમાં રાખીશું, તેમના બાવિમાં આપણે નિરંતર રસ લેતા રહીશું અને આપણે એવી પૂરી આશા અને વિશ્વાસ રાખીએ કે થોડા જ સમયમાં આપણે બધાં ફરીથી એકે થઈશું.

આવી ભાવનાઓ સાથે, આજના શુભ દિને, આપણે સૌ દેશસેવા કરવાનો ફરી સંકલ્પ કરીએ.

મુંબઈ સરકારના ગૃહપ્રધાન મોરારજીભાઈને સંદર્શ

સેન્ટ્રલ રિયલ્ટી
મુંબઈ તા. ૧૬/૧૧/૩૬

ભાઈ અરજીકોટડી

તમારો તા. ૨૮ નો પત્ર મળ્યો.

પરચણ માટે નાણાં સંદેશો મોકલું છું.

૧ પાંચમી તારીખે ૧૯૩૬.

પરચણના અર્જીદારોએ જાણ કરી છે.

સંદેશો આપના અર્જીદારો દ્વારા છે. પરચણને

વિચારના અને સારિયાના કોષમાં ગુજરાતી-

ની સરકારી સેવા લખાવી છે. દરેકના

ભાગમાં ૫૫૫ નો આપનાને રૂ. ૨૫૦ નો છે.

આપના હવે આજના દિવસે ગુજરાતી મેવેરા

નું છે. એ આજના દિવસે લોકોને

ઉપયોગી થાય અને પ્રેરણા મળે એવું.

સારિયા પરચણ રૂ. ૧૫૦ નો છે.

આજના રાત્રી રૂ.

મોરારજીભાઈ

જે દિવસની અમે રાહ જોતા હતા તે તું છે ? આવ.

જેની લિપાને પાલવ દૂધમલ ચહીદોતણા

પંચિત રક્તથી ધરો રંજિત, તે તું છે ? આવ

જેની મલાતલંકેરીમહી અમ સ્વપ્નભરી

આશાઓનો ખુશો નહ વસી છે તે તું જ ? આવ.

આવ હે સુહિત અમ સુહિતણા !

ભોગેલો જે સૂર્ય આર્ય-ગોત્રો પરે,

ગાયત્રીસંત્રની શુચિ વંદનાને પામેલો જે,

હોમાગિના સુગંધી ધૂપે જે સદા સ્પર્શાયેલો;

સિદ્ધતટ ઉપરનાં પાતાલ-વિલીન મહા

હરપ્રેમા આદિ પ્રાચીન નગરોની અગાશીએ

હાસ્યના કુવારા નિત્ય ઉડાવી રમેલો જેહ;

કુરુદેવનાં ઠકારેક સુભટોનાં ધનુષ્યોના

નકારે ભયત ધરો, કેંક વાર ફેલાયેલી.

સર્વભક્ષી ખડગનિહવાઓ પરે જે નર્તી રહ્યો;

ચક્ર હ્રસ્વ દોત્રપો ને શુન્દરોનાં—

અરઓ પકાણો તુકું સુમલોનાં—

રેહ્યાં ખૂર, તેના મહાતરંગોમાં

ડાલતો આઠાશયદ્રી મલક્યા કરતો જે હતો;

કૃષ્ણ મહાવીર બુદ્ધ રાજર્ષિ અશોક દર્મ

અકળખરના ખમીર વડે જે તેજસ્વી હતો;

ધૂંધળો રહેલો જે ચતક જે,

ધૂંધવાયો પૂરો એક ચતક જે,

એ જ કે પ્રકાશવાનો સૂર્ય આજે ?

ભોગે તું નિષ્પલ ભલે આજે મેઘાચ્છન્ન નહો,

પુરુષાર્થના મખર પ્રતાપે મધ્યાહ્ન તારો

દીપો ભવ્ય તપોદીપ્ત !

હે સુહિત સુહિતણા !

રાહ જોતા હતા જેની, તેજ તું આવ્યો છે ? આવ.

નવા રાષ્ટ્રવજને

સ્વાધીનેનું ગીત

ફરક ફરક હું મુકત હવામાં,
જંઠા, ઊંઠા હું બિચો બોમ;
અમ મસ્તકે પર રહે ફરકતો.
જ્યાં લગી નવામાં સરજસોમ
[૫-૬] જંઠા, મુકત વિહર જગ-બોમ,
સાથી હો તવ સરજસોમ ! ૧

રહે લહરતો દિમગિરિ પર પૂં,
ઊંઠા પૂં સાગર-તટે વિરાટ,
કૃષ્ણ-વેવા તટે ઊંઠા પૂં,
ઊંઠા પૂં જાદવી - યમુનાકાટ !
[૫-૬] જંઠા, મુકત વિહર જગ-બોમ,
સાથી હો તવ સરજસોમ ! ૨

મિત્રગી છે તવ હાથા શીળી,
ધમધમક તવ હોર ઉદાર;
અસીકેરો સ્વપ્ન ફોરે સૌ
સુષાપ જ્યાં તવ હોર-ધનકાર !
[૫-૬] જંઠા, મુકત વિહર જગ-બોમ,
સાથી હો તવ સરજસોમ ! ૩

સહીદનાં શાશિતરી પાખાં
વજ સામાં તવ જાણનમ અંગ;
કુદૃષ્ટિ કમમ કે વીધે તુજને !—
મહાપાદુ પૂં અસિ-તરંગ !
[૫-૬] જંઠા, મુકત વિહર જગ-બોમ,
સાથી હો તવ સરજસોમ ! ૪

જગનને હો દુવતારક હું,
હું હો વતન જગનો પ્રાણક
ધાર નિશામાં વિશ્વ-જનોને
અતજ હું સિવ મુકિત-લાણી !
[૫-૬] જંઠા, મુકત વિહર જગ-બોમ,
સાથી હો તવ સરજસોમ ! ૫

સ્નેહરશ્મિ

‘સ્નેહરશ્મિ’માંથી]

સ્વાધીન અજય છે જોમ અમારી,
મુકત અજય અમ સરિતા-તીર;
મિત્રિગદુવર ને પીઠી કેતરો,
મુકત સદા અમ સાગર-તીર
[૫-૬] સ્વાધીન, અમે સ્વાધીન, સદા સ્વાધીન...
અમે સૌ ઉત્તમ-શિર;
મુકત અજય છે જોમ અમારી,
મુકત અજય અમ વહે સમીર ! ૧
નિશાન મોરર પશુ અમ વિહર,
મત મુકત અમ ગોપીગાપ,
ભર્ષા ભર્ષા જેતેર અમ વિહરે
મુકત નજે લહેર-તા રાપ !

[૫-૬] સ્વાધીન, અમે સ્વાધીન, સદા સ્વાધીન...૨
સ્વાધીન ખાં અમ પર અહો રૂઠ,
જ્યાં સ્વાધીન સુખી ધસાર;
મુકત જહો અમ ના વડુ ભેટી,
જેલે મુકત જહો અમ ખાળ !

[૫-૬] સ્વાધીન, અમે સ્વાધીન, સદા સ્વાધીન...૩
પડે નજર જો પર ને જોરી
ખાતી ને અહો માત-પહાક;
જિભા ‘સ’ગી અમે સદા જ્યો
દિમગિરિ સરખા માનવ-પહાક !

[૫-૬] સ્વાધીન, અમે સ્વાધીન, સદા સ્વાધીન...૪
દારવ દીનતા - અજળી કેળે,
રૂપી અરને રૂડ - જમાન !
પુત્ર અમે સૌ જોમતણાં આ,
અજય મુકત નિર્ભય અજવાન !

[૫-૬] સ્વાધીન, અમે સ્વાધીન, સદા સ્વાધીન...૫
વન્દન હો આ મુકત હવાને;
વન્દન હો તુજને મા-બોમ !
અમે જીવતાં મુકત હું નિત હો !—
મુકત નજે જગમ સરજસોમ !

[૫-૬] સ્વાધીન, અમે સ્વાધીન, સદા સ્વાધીન,
અમે સૌ ઉત્તમ-શિર;
મુકત અજય છે જોમ અમારી,
મુકત અજય અમ વહે સમીર ! ૬

સ્નેહરશ્મિ

‘સ્નેહરશ્મિ’માંથી]

૧૫મી ઓગષ્ટ: ૧૯૪૭

મુક્તિનું આગમન

'સ્થિતિમ'

[મુદ્રણ ૭૯]

હિન્દ, મંગલમયો, શુભ, ધરદાયિની,
પિયૂષપય ધારિણી, મરતલેગી,
કનક કુંડલમયી, હસિતમુખ મલપત્રી,
મલહરી, ચમકતી, મુક્તિ આવે...૧

હું થયે હર વર્ષો ચર્ચા નેતુ, તે
સાંભરી અખર્ચા અશુભાવી
ધોર અધાર ધેર્ષા સમાર્ચા બધી
તાહરી વાહરી કેંક બેસ...૨

તાહરે કાજ કેવા ઉપાચાર ક્યો ?
રાતદિન કદ કેવા ઉઠાચાર ?
તમ તરો કાજ હે, મુક્તિ ! મોખામૂલી,
મસ્તકો કેળી કુલ કીર્તિ...૩

હિન્દીના તખત કાજે સરખા કેં વીર,
આખરો કદાહુરો મર્દ સાજે,
હદમી, નાના, અને તાલીયા, વાલીરો
મરુને બેરિયા મુક્તિ કાજે...૪

બેડોજો ખાખડી તિલક સત્પત્ર કરે,
બેડક ખુદોરામ રારજે સીધાચા
બાતસિંહ વીર, સપાદેવ ને જતિતની
બેડ ન્યાં વાહકરી મુક્તિ કાજે...૫

કેસરી વંશમાં સત્પત્ર ધર્મ, રંગમાં,
વીર રમચો છુમી મુલ મહિ,
હાલ વાગી જાવહર દેશસેવા તપ્તી,
કેંક વીરે ચર્ચા અંધ સાજે...૬

હિંદ આઝાદની ફાજ બેગી કરી,
'હિંદ-અવ-હિંદ' બેગી મુકરી,

કેસરી સિંહની જોમ ને તાટકી,
કુરમનો સાથ ન્યાં બાચ બીટી...૭

રહત આઝાદી દિતરાત ને સ્વપ્નમાં
અરિદ્ધ ને છુમી બાવ દોષા,
માતનો સમુત જીભાચ આ દાંડલો
હોય તે, હર્ષ કેવો જાણારે !...૮

રંઝા કુળળા હાડપિંજર સમા,
બારતી માતના અશુભેવા,
માનવીની પશુતા નિદાણી, દ્રવી,
અતમતેજ હિંદાયા કુવારા...૯

ખડગ અરિદ્ધ તણા પ્રેમચો તોડીયા,
સાથ ને રનેકની દાલ ધારી,
દેશ નવનિત બીધી રણે છુમીને,
મુક્તિ કાજે ને મુક્તિ અપાવી...૧૦

ધોર ને કુરખનાં વાદળાં સ્વામ્યાં
માનવી જાત પર ને જવાયાં,
વેદનાચો તણા બારતી અંતરો
કેંક વર્ષો યહી અમ તવાયાં...૧૧

ગરલ થીધાં, અને હરખ્યાં હિર ચક્રો,
રોક અંગારા ઘેરા અખોતા,
કેંક વીરો ચર્ચા બસિ મદામંતમાં,
બારતી માતને મુક્તિ દેવા...૧૨

હિન્દતા ગર્મ બધી, હિન્દતા ગર્મ બધી,
ચર્મ દહન કાલિયા મુખ પરની,
આજ આ બારતી અંધનો મસ્તકો,
સદુ તણા વનમાં સુરખી છાઈ...૧૩

યોગેશ્વર અરવિંદ ઘોષના પ્રેરણાત્મક સંદેશ

[હિંદના મહાન યોગી અને પૌંડિચરીના યાત્રાધર્મના અધિષ્ઠાતા શ્રી અરવિંદ સાથે પૂર્વ જીવનનો ત્યાગ કર્યા પછી પહેલી જ વાર દુધની યોગસ્થના આકાશ દિન અંગે સ્વદેશનાં લેખી સંદેશ પ્રગટ કર્યા છે તે અહીં નીચે પ્રસિદ્ધ કરના અમને આનંદ થાય છે. —સંચાલક]

૧૫ મી ઓગસ્ટ એ દિંદની મુક્તિને જન્મદિન છે, જૂનો યુગ એ દિવસે પૂરો થાય છે અને નવો યુગ મંડાય છે. એ ફક્ત આપણે માટે જ નહિ પણ સમગ્ર એશિયા અને સમગ્ર દુનિયા માટે હવે ખાસ ચક્રવર્તી વસ્તુ છે કેમકે એથી માનવજાતના સામાજિક, સંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક જીવનના ધવ્વરમાં જે બરોડો મેડો ફાળો આપી શકે એમ છે, એવી એક અતિશક્તિશાળી, શક્તિ સ્વતંત્ર દેશના સમૂહમાં સામેલ થાય છે. 'મારી અંત વાત કહું' તો મને 'તો' એ દિવસ સ્વાસ્થ્યરિક રીતે જ રૂડો એટલા માટે લાગે છે કે એ મારી વરસાદોના દિવસ ગણીને એને ચક્રવ આપનારા એ પ્રતિષ્ઠા જીતવે છે. અને એ રીતે પણ એનું મદદ થાય છે. મારા જેવા સાધુજનને તો એમાં મારા જીવનના આદેશ સાથેનાં કાર્યોમાં હમણે ને પછયે મને દારૂનારી દેવી શક્તિની પ્રેરણાના ભાસ થાય છે. એવા જગતની તમામ લીલચાણો મારા જીવનકાળમાં સફળ થવાની આશા રાખી હતી, એકવાર તો એ મને સ્વપ્નવત્ અને અશક્ય લાગતું હતું, પણ આજે તો લાગે છે કે એ સ્વપ્ન સાચું થતાં જાય છે.

હિંદની વિશેષતા

આ ઐતિહાસિક સમયપસંદાના મહાન પ્રશ્નને મને સંદેશો આપવાનું કહેતયું છે. લેખકે જ કદાચ સંદેશો આપી શક્યા એવી સ્થિતિમાં હું હોઈ છું. હું તો માત્ર મારી આત્મચર્યામાં ને સુત્રચર્યામાં જે જે આદર્શો સેવ્યા હતા અને જે આજે સફળ થવાની અણી પર હું જોઈ રહ્યો છું તેની જાહેરાત કરું; કેમકે હિંદની આઝાદી કાર્યે એ સુસંમતિ છે, કેમકે હું માનું છું કે હિંદનું જીવિ કાર્ય એમાં જ છે અને એમાં એ જોખરે રહેલા સર્જનું પણ છે જ. અને એમ કહ્યું વિના એ રહી પણ ન શકે. હું હરદય માનતો આવ્યો છું, ને માનું છું ને કહું છું પણ અરે, કે હિંદનું જીવન એનાં પોતાનાં જીવિક લાભાર્થે નહિ, તેમ એના પ્રચુત વિસ્તાર માટે કે એની મેહતા કે સમૃદ્ધિ માટે જ નહિ, — ને કે એના તરફ એણે ફર્લેસ તો ન જ કરવું જોઈએ; અને બીજી પ્રજાઓની જેમ બીજા દેશને આધીન ગનાવવા માટે તો એણે નહિ, — પણ હંધર પ્રીત્યર્થે તદ્દશીય પ્રજાજીવન જીવવા માટે અને સમગ્ર માનવજાતને અને દુનિયાના પરામાર્થના કાર્યોમાં મદદ કરવાની આજેવાની સેવા માટે હિંદનું પુનરુત્થાન મર્ષ રહ્યું છે.

આજપણના આદર્શો

આ ઉદ્દેશ ને એ આદર્શ અનુક્રમે આ હતા:

હિંદની ખુશી ને એજાની, પ્રતિષ્ઠા, ખોટી, પ્રતિષ્ઠા, એજાની, એ, પ્રતિષ્ઠા, અને ખુશી.

માનવપ્રગતિ અને સંસ્કૃતિમાં એણે મહાન ફાળો આપ્યો તેની પુનરાવર્તન માટે સર્વોન્નેષ્ટએ ઉન્નત અને ઉદાર માનવજીવનનું સર્જન એવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ, જેની સર્વાંગી રચના ઘટાતી શકે, એ છૂટક પ્રજાસમૂહો પોતપોતાની દસ્તી સુરક્ષિત રાખીને એકબેક સાથે સંકળાયેલા રહે અને એ રીતે છૂટાના છૂટા અને એવાનાં એમાં રહી શકે એવી એકવિશ્વની રચના કરે. અને એમાં ભારત એવા અશ્રુલ આધ્યાત્મિક વારસાની જગતને એટ ધરી શકે અને સમગ્ર માનવજાતને આધ્યાત્મિક નવસર્જનનો માર્ગ બતાવી શકે. અંતર્માં, જીવનની ઉદાર બુદ્ધિશા કિપર માનવીના આત્મભાનની નજરેતિ કરનારી એવી નવરચનાને પરિણામે માનવજીવનના કષ્ટા સુચવાયેલા પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકાય. આધુનિક માનવી ભારથી વિચાર કરતો થયો છે અને ભારથી બકિતમત પરિપૂર્ણતાનું અને પરિપૂર્ણ સમાજનું સ્વપ્ન સેવતો થયો છે, ભારથી એવા ધણા પ્રશ્નો કિપરિયત થયા પણ છે.

વિલાસ દિવની સલામતી નેખમારો

હિંદ આજક થયું છે, પણ એકતા દાસક થઈ નથી એને લગત અને કૃત્રિમ મુક્તિ મળી છે. એક વાર તો એમ જ લાગતું હતું કે બ્રિટિશ સત્તા પહેલાંની અધાધૂધીમાં આ દેશ દારોલાઈ જશે ને હિન્નલિન્ન થઈ જશે. દવે એમ લાગે છે કે એ વિનાશના મર્તમાંથી આપણે બચ્યા છીએ. અંધારજીસાની મક્કમ અને કડાપણ કારણી નીતિને લઈને પછાત વર્ગનો પ્રમ વગર ખટપટે ઉઠતી જશે. પણ હિંદુ-મુસ્લિમોના પુરાણો બેઠ વખ્યા છે ને વધારે સખત પણ થયા છે. આજા રાખીએ કે કેશિસ અને રાષ્ટ્ર એ વસ્તુ-રિપતિનું બરોબર તોલન કરશે. નાગરિક જીવનમાં કંઈ ને કંઈ ઉત્પાતો થાય પણ દેશના ભાગલા જવા જ જોઈએ. વધારે ને વધારે સમજપૂર્વક કામ લેવાધી ધીમે ધીમે એ દાળી શકશે. સુમેદસાતિ, સમાન હેતુનાં ને એકજિત કાર્યો નડે અને તેને લશ્વતી પરસ્પર સમજૂતીના કદારો વડે એ થઈ શકશે. એ રીતે એકતા પાછી આવશે. એ કાઈ પણ રૂપે આવે તોયે કશી દરકત નથી. એનું ર્ધારતર થતું હોય તોયે બાકે. એ કંઈ અદુ-મદરવની વસ્તુ નથી. રમે તેમ પણ ભાગલા તો જવા જ જોઈએ અને જશે. કેમકે ભાગલા મુખા વિના અને એકત્ર હિંદુસ્તાનનું સર્જન થયા વિના હિંદુ ગામિ નેખમાય, તે રૂપા બની નય તો પણ નવાઈ ન મળાય.

એશિયાની નજરેતિ

એશિયા નજરું છે. એનો મોટા ભાગ મુક્ત થયો છે, ના થઈ રહ્યો છે. દજ ને લાગ પરાધીન પડ્યો છે તે પણ મુક્ત થવા મળી રહ્યો છે. માત્ર થોડું જ કરવાનું બાકી રહે છે અને તે આજે કે કાલે થઈ જ જશે, અને એમાં જ હિંદને એનો ફાળો આપવાનો છે. એ કામ એને કુનેઠ અને કાએલિયતથી કરવાનું છે. એણે ને-રોતે આરંભ કર્યો છે, તે પાથી પ્રજાઓના સમૂહમાં એનો પાટલો કેમ ક્યાં પડશે તે સિદ્ધ થઈ નય છે. સમગ્ર માનવજાત એકતાને પંથે પરવરી ચડી છે. ને કે અધૂરી ઊંચાણનો એ પંથ છે, અનેક મુસીબતો વડાવતી એ પગલાં મારે છે, પણ એને હૈયે દામ છે ને અંતરમાં લગતી છે. ને હિતદાસના બનુભવ સાચા પડતા હોય તો એમાં સિદ્ધિ. સાંપકશે એ નક્કી છે. એમાં પણ હિંદને મોખરે રહેવાનું છે. અને ને હિંદ હવે વિશાળ દરિયનિન્દુ અને એવી-રૂપતા લાગવી શકે તો એ ધીમી અને સિયિલ મતિને ઝાપી વેમ આપી શકે.

કામ એવી વ્યાપ્ત - અંતરાયો બિદા કરે ના કયું કારણું ધૂળમાં મેળવે. પણ સ્વાભાવિક રીતે માનવતાનું એકબીકરણ એ જરૂરી વસ્તુ છે, કુદરતી છે. એના વગર છૂટકો જ નથી. એટલે હવે સિદ્ધિની સફળતાની આગાહી વગર સંકોચે કરી શકાય એમ છે, કેમકે એના વિના નાની પ્રજાઓનું છૂટાપણું હવે લવિષ્યામાં સલામત રહી શકવાનું નથી. અને મોટી ને પ્રમુખ પ્રજાઓની સલામતીની પણ ખાતરી નથી જ રહેવાતી. દિંદુસ્તાન પોતે જ એ વિલક્ષિત રહેશે તો એની પોતાની સલામતીની પણ ખાતરી રહેવાની નથી. એટલે બધાના હિતાયે માનવતા સાધવી જોઈએ. કેવળ માનવીની કુદૃષ્ટિ અને એવકૂરી ભરેલી સ્વાર્થવૃત્તિ જ એનામાં અવરોધ કરવા પ્રેરાય. કેટલીક વાર એમ કહેવાય છે કે સાક્ષાત લગવાનના પ્રવર્તો પેણ એણે જન્ય છે. એમ હોય તો યે માનવવિકાસનો કુદરતી ક્રમ એકમેક સાથેની હેમહેમતી બાવના જાગૃત કરશે જ. અને ઇશ્વરની ઇચ્છા ને પ્રજાની આકાંક્ષા એ પછોડા લાવી શકે, ને રાષ્ટ્રત્વની લાગણ્ય દૃષ્ટિને પસંદગી પણ શકે. અને તેમ થતાં એક જ કિસ્તારનાં સર્જેલાં માનવજાતીની હિંદાત બાવના સમગ્ર માનવજાતિમાં જાગૃત થવા પામે.

જગતમાં આખરે રહેશે

જગતને દિંદની આધ્યાત્મિક એટ મળતી જાય છે. દિંદનું તેજ યુરોપ અમેરિકામાં દાખલ થતું જાય છે ને વધતું પણ જાય છે. એ ઉત્તરોત્તર વધશે. કાળની વિનાશક ધડીઓમાં દિંદુસ્તાન તરફ વધારે ને વધારે દૃષ્ટિ દરશે જ દરશે અને એનો આશરો બધાને મોકો ને આશાસ્પદ લાગશે. બાકીનું બધું તો મારી અંત આશાઓ જેવું હું ગણું છું. એ બધા મારા પોતાના આદર્શો છે, પણ દિંદમાં ને પશ્ચિમમાં આદર્શો બાપક થતાં જાય છે, એ હું જોઈ રહ્યો છું. યુરોપીયો: ધણી દશે પણ એ દાગીરી નોઈએ. જો ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તો એ જશે જ જશે. અને એ એકલું દિંદુસ્તાનથી જ ને એના વડે જ યજ્ઞ શકશે. એની પ્રેરણા દિંદુસ્તાન કરી શકશે. એનું ક્ષેત્ર લલે આપું વિશ્વ હોય પણ કેન્દ્ર તો દિંદમાં જ હશે. દોરવણી એની જ હશે. દિંદની આગાહીના યુગ દિને આ વસ્તુ હું જાહેર કરું છું. એ કેટલું અને ક્યારે સાર્થક. યશે તેને આખરે આગાહ. દિંદની શક્તિ પર રહેશે.

હિંદની આઝાદીનું ઐતિહાસિક હક્કનામું

આ લોકપ્રતિનિધિસભા, હિંદને એવા સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ પ્રજા-સત્તાક તરીકે જાહેર કરવાનો તથા તેના ભાવિ શાસન માટે એવું એક બંધારણ ઘડવાનો દૃઢ અને પવિત્ર નિર્ધાર જાહેર કરવાનો કરાવ કરે છે કે:—

જેમાં અત્યારના બ્રિટિશ હિંદના પ્રદેશો, દેશીરાજ્યોના પ્રદેશો તથા સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ હિંદમાં જોડાવા ઇચ્છતા અત્યારના બ્રિટિશ હિંદ અને દેશીરાજ્યોની બહારના તથા ઈતર પ્રદેશોનો એક સંઘ—“યુનિયન” રચવામાં આવશે અને

○ જેમાં ઉપર જે પ્રદેશો જબાબવામાં આવેલા છે તે પ્રદેશો અત્યારની સરહદો બાળવતા હોય કે બંધારણસભા તેની સરહદોમાં ફેરફાર કરે કે નહીં કરે અને તેને બંધારણના ધારા હેઠળ બહાલી મળે તે સમેત આ પ્રદેશો થેપ સત્તાઓ સાથે સ્થાપિત એકમોનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરશે અને તેને બાળવશે, તથા સંઘને જે કંઈ સત્તાઓ અને જવાબદારીઓ સુમઠ કરવામાં આવી હશે અથવા સંઘમાં અંતર્ગત હશે કે તેમાંથી નિષ્પાત થતી હશે તે સંઘની સત્તાઓ અને જવાબદારીઓ સિવાયની, સરકાર અને વહીવટને લગતી બધી સત્તાઓ અને જવાબદારીઓ આ પ્રદેશો બાળવશે અને

○ જેમાં સાર્વભૌમ સ્વતંત્ર હિંદ, તેના અખંડિત વિભાગો અને સરકારી સંસ્થાઓની સંઘના અધિકાર અને સત્તા પ્રજોજારક્ષી મેજવવામાં આવેલાં હશે અને

○ જેમાં હિંદની સમગ્ર પ્રજાને સામાજિક, આર્થિક અને તાત્કાલિક ન્યાયની ખાતરી મળશે, સમાન દરજ્જો અને સમાન તક મળશે, કોયદાની સમક્ષ સમાનતા મળશે, કાયદો અને જાહેર નીતિને બાધક નાં નીવડે તે રીતે વાણી, વિચાર, માન્યતા, ધર્મપૂજા, ધંધો, સંગઠન અને પ્રવૃત્તિ અંગેની સ્વતંત્રતા મળશે અને

○ જેમાં લોકપ્રતિનિધિઓ, પછાતવર્ગો અને તાયફાવાળા વિસ્તારોની કોમો; દલિતવર્ગો તથા પછાતવર્ગો માટે પૂરતી સલામતીઓની જોગવાઈ કરવામાં આવશે અને

○ જેમાં ખેતસત્તાકર્તા પ્રદેશોની અખંડિતતા અને સંસ્કારી દેશોના કંઈનો અને ગાંધી અનુસાર જમીન, પૌંજી અને આકાશ મસ્ત તેના સાર્વભૌમ અધિકારોની બાળવણી કરવામાં આવશે અને

● આ પ્રાચીનભૂમિ વિશ્વમાં પોતાનું હક્કપૂર્વકનું અને ગૌરવભંજનું સ્થાન મેજવશે અને વિશ્વશાંતિ અને માનવતાના હિતને આગળ ધપાવવાની દિશામાં પોતાનો ઐતિહાસિક અને સંપૂર્ણ હિસ્સો આપશે.

—આઝાદ હિંદી સંઘની લોકપ્રતિનિધિસભાનો તા. ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૭ના દિવસે પસાર થયેલો કરાર.

બંધારણનું મૂલ્યાંકન

શ્રી. ગણેશ વામુદેવ માવલંદર

કોઇપણ રાષ્ટ્ર, સમાજ, સંસ્થા બંધે વ્યક્તિને માટે પણ, એવા વધતા પ્રમાણમાં પોતાના જીવન અને કાર્ય અંગે નિયમો, ધારાઓ (Rules & Regulations) ની જરૂર તો હોય જ. અને જીવનનું ધ્યેય આદર્શ જે નક્કો કર્યા હોય તેને અમલી બનાવવાના હેતુથી એવા નિયમો બાબતમાં કે પાળવામાં આવે છે એ સુદ્ધ વિશે જાણે જ મતભેદ હોય. છતાં એ નિયમો કે ધારાઓ—જેને આપણે “બંધારણ” (Constitution) કહીએ, તેનું સાચું રચાત કે મદદર થું છે. તે વિશે લક્ષ્યાંની કટપનાઓ ઝાંખી, અસ્પષ્ટ હોય અરૂર તો બંધારણનું મૂલ્યાંકન વધારે પડતું થતું હોય એમ મને કેટલાએ વખતથી લાગ્યા કરે છે. સંભવ છે કે મારી બૂલ પણ હોય.

કોઈ પણ નાનું કે મોટું કાર્ય કરવાનું હોય તો તે કાર્યનું સ્વરૂપ યોગ્યસ જાણી લેવું જોઈએ, નિશ્ચિત - કરવું જોઈએ એમાં તો શંકા નથી. પણ તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિમાં કેટલી વિગતો અને કેટલે ફરજો યોગ્યસ કરવાની આવશ્યકતા છે તે, અને યોગ્યસ યથા કદે તે વિશેનું પ્રમાણ આપણે સાચી રીતે જાણી નથી. તે પ્રમાણ થું હોવું જોઈએ એ સલાહમાં જ બંધારણનું મૂલ્યાંકન સમાજેનું છે. રાજદારી, શૈક્ષણિક, સામાજિક વગેરે બધે તે હોમનું કાર્ય હોય. બંધારણ આવશ્યક છે એ વિશે વાદ નથી. છતાં આવશ્યક બાબતનું પણ સમગ્ર જીવનદાયકમાં થું મૂલ્ય છે તે જાણવામાં ન આવે તો જરૂરી સાથે જિત-જરૂરી બાબતો સુચાર્થી જઈ સમય અને સક્તિ વેકરાઈ જવાનો ધણો સંભવ છે અને તેથી સાચા મૂલ્યાંકનની જરૂર છે.

કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે બંધારણ છે.—કાર્યના કારણે બંધારણ—એ તો દેખીતું છે છતાં આ મૂળ વસ્તુ બુલાઈ હોય અને “કાર્ય” એ જ બંધારણ ” જલકે “બંધારણ એ જ સર્વસ્વ” એમ માન્યતા યથા હોવાનું અનુમાન આપણા એકંદર જાહેર જીવનથી નીકળે છે. અને તેથી ક્યારેય નજર કાર્ય ઉપર કરવાને જલકે બંધારણ ઉપર જ કરેલી હોવાનું દશ્ય જોવામાં આવે છે.

કોઈ પણ કાર્ય કરવા નીકળ્યા કે પ્રથમ બંધારણ ઉપર એટલી લાંબી અને ઝીણવટથી ચર્ચા થાય છે કે ધણો સમય અને સક્તિ તેમાં જ અર્થાઈ કાર્યને માટે બાકી રહેતું જ નથી અને સંસ્થાનું અસ્તિત્વ કાર્યમાં નહિ પણ બંધારણના ખરડામાં જ સમાઈ જાય છે — એવી, બંધારણના કારણમાં કે કારણ ઉપર પડેલી અજાણ્ય સંસ્થાઓ આપણા દેશમાં પડેલી છે એ કામ નથી જાણતું! જેનું બંધારણ ધરાયું છે — જેના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, મંત્રીઓ, વિશ્વસ્તો (Trustees), કારોબારી મંડળ, બંધારણીય દૃષ્ટિએ અસ્તિત્વમાં છે એવી સંસ્થાઓની સંખ્યા અને કાર્યક્ષેત્રો જોઈએ અને તે ઉપરથી

અનુમાન બાધવા માગીએ તો આ દેશ દરેક પ્રકારે ઉન્નતિના ટોચે નહિ તો પણ કપાટા-
બેર તે માગે જતો હોય તેવો આભાસ થાય. — પણ પ્રત્યક્ષમાં એમ આપણે જોતા
નથી. બીજા અનેક કારણોમાં “બંધારણનું ખોટું મૂલ્યાંકન” એ પણ એક મહત્વનું
કારણ છે તો માનું છું.

કાર્યનો હેતુ કે આદર્શની સિદ્ધિ માટે બંધારણ એક સાધન છે. સાધન તે જ
સિદ્ધિ, એમ માનીને કેમ ચાલે? શુદ્ધ સાત્ત્વિક સિદ્ધિને માટે “સિદ્ધિ અને
સાધનો”માં (“Ends & Means”) અભેદ હોવો જોઈએ, પણ આ અભેદ
શુદ્ધતા અને નીતિ પૂરતો જ હોય — સિદ્ધિના પંચે કૃત્ય કરવામાં જો અભેદ રાખીએ
તો સિદ્ધિ દૂર રહી સાધનોમાં જ મુંઝવાઈ પાવાના — એવી જ કંઈ પરિસ્થિતિમાં — જોને
હું બંધારણનું વર્ણન કરું — આપણે સપડાયા હોઈએ એવું લાગ્યા કરે છે, નહિ તો
આપણા જાહેર જીવનમાં. બંધારણીય જ્ઞાપ, કાનૂની મુદ્દાઓ (points of order)
વગેરેનો આટલો બધો પ્રભાવ કેમ જોવામાં આવે? સંસ્થાઓના હોદ્દાદારોની, કરિયાવારી-
ઓની ચૂંટણીઓ વગેરેમાં હોંસાતોસી, ઇર્ષ્યા, રામદેવ વગેરેને શું કામ સ્થાન હોવું જોઈએ?
બંધારણ અને બંધારણની રૂઢિએ એના હોદ્દા એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાના, કોટલે જ સેવાની,
સાધનો છે. હોદ્દાઓ એ સાધ્ય નથી, — સાધ્ય અને સાધનો વચ્ચેનો ખંડો ભેદ સમજીએ
તો હોદ્દાઓ બારે ગોળારૂપ, જવાબદારી લાગનારા છે — કાટાળા તાજ છે. હોદ્દાઓનો
ખંડો મોતો તેની સેવાશક્તિમાં છે. કાર્ય કરવું હોય તેને હોદ્દાઓથી ગદગ થાય તેનો હું
ઇનકાર નથી કરતો. પણ જોને સેવાભાવથી કાર્ય કરવું જ હોય તેને હોદ્દાની કી જરૂર?
ભલે ગમે તે હોદ્દો જોગવતો હોય — આપણે સેવાભાવથી કલ્પ તે કરવું એમ નિશ્ચય
હોય તો આપણે કંઈ પણ ન કરી શકીએ તેમ હું માનતો નથી. આપણા કાર્યને પ્રસિદ્ધિ
ન મળે — મોટા આપણને ન ઝાળળે — ન ભળે — પણ તેથી શું? આપણી કાર્ય-
વૃત્તિ મૂલતઃ આત્મસંતોષ માટે જ હોવી જોઈએ ના? — આપણે પારકાના કારણે કંઈ
ચોક્કસ જ કરવા માગીએ? અમુક કાર્યથી આપણા જીવનનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ સદુપયોગ
આપણે કરીએ એ આત્મસંતોષ જ આપણા કાર્યનું પ્રેરક બળ હોવું જોઈએ. — એ
પ્રેરકબળ બંધારણીય મર્યાદામાં જ ખોલી શકે કે આગળ ધપી શકે એવું નથી. એ તો
જોનું જોનું બંધારણને અનુકૂળ સ્વરૂપ આપી શકે. — કેમકે સાધ્યતા માગે યતી
કામી; દલિતવર્ગે રીક્ષા ધાપ છે અને સાધનોને આડચણ કરતા કે પૂરા સમય ન
કરવામાં આવશે. બદલી કરવામાં આવે છે. અને એમ થાય તો જ પ્રગતિ અર્થ
જોમાં જોમાં જોવાનું સાધનો કામચલાઉ અને ત્યાગ કે ફેરફારને પાત્ર છે. કાર્ષ
કાનૂની અને અન્યથા અનુકૂળ (real) સ્વરૂપ છે:

આ પ્રાચીનગૃહિ તો છે જ. પણ તેનું મહત્વ કેટલું, તેનું કાર્ય શું, એ જ
સ્થાન મેળવશે અને વિશ્વસ્વરૂપ વિશે થોડા વિચારો રચી શક્યા છે.

— આજાદ હિંદી સંઘનાં પુત્રો તે ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ઉત્તમ બંધારણ, આદર્શ
જનનુચારી ૧૯૪૫

અધારણું હોય તો પણ સંસ્થાઓ ખીલી શકે, અધારણી બસર બિનકુલ નથી એમ નથી, પણ તેની પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતા ઉપર જ સંસ્થાના વિકાસ કે નાશનો આધાર નથી. સંસ્થાનું હિદિષ હૃદય અને શુદ્ધ હોય અને કાર્યક્ષમી. આશિષવાન, સેવાપરાયણ હોય તો અધારણું કંઈ જ મહત્ત્વ રહેતું નથી એમ પણ કહી શકાય. — બલકે અધારણું કાર્યને અનુકૂળ એવું સ્વરૂપ, ફેરફારોના કારણે, ફેરી કે સંકેત (convention) પડવાના કારણે હોય.

પહેવારુ દાખલો. આપણે હોય તો કહું કે ભાગીદારીનો દસ્તાવેજ સરખા રીતે લખાવી શકાય તો સારું — એ વાત સીકાયાં છતાં પણ આપણે એમ કહી શકીએ કે ભાગીદારીના અંશનો આધાર કેવલ એ દસ્તાવેજ ઉપર છે ? એ તો જે પ્રકારના ભાગીદારી હોય તે ઉપર આધાર રાખે છે, ભાગીદારી પ્રામાણિક હોય, અરસપરસ તેમનો વિશ્વાસ હોય, ધંધાની જ્ઞાનજત હોય તો વિના દસ્તાવેજે ત્રણે સુધો ભાગીદારી ધીકતો ધધો કરી શકે, અને જો ભાગીદારીનો પરસ્પર વિશ્વાસ ન હોય, દરેક પોતાનો અંગત સ્વાર્થ જ આધાર પ્રેરેલ કરતો હોય, તો ભાગીદારીનો દસ્તાવેજ કાંઈ બાહ્ય દારાશાઓએ કાપેલો જોઈ, અપૂર્ણ રીતે લખેલો હોય તેથી કાંઈ એ ભાગીદારી લખી કાળ ટકવાની થોડી જ છે ? — જે તત્ત્વ ધંધાદારી ભાગીદારીને લાગુ પડે છે તે જ સર્વત્ર — પછી બંને એ શેષ રાજદારી હોય કે ખીનું કાંઈ — લાગુ પડે છે.

બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ તરફ જુઓ. આખા જગતના વહીવટમાં તેને દરેક ડેકાણે ગ્રાહક સંખ્યા છે, મહાન સામ્રાજ્ય- (હવે તો એ સામ્રાજ્ય નથી પણ એક સ્વતંત્ર રાજ્યોનો કમુંડળ જનતાનું) (Commonwealth) કહે છે) એ પાર્લામેન્ટ ચલાવે છે-અન્યથા સ્થિત રીતે કાર્યક્ષમ રીતે ચલાવે છે-પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એનું અધારણું લેખિત કે ઘડેલું નથી-એટલે કે રોયલ કે બજા માલુસોએ પ્રથમ બેગા મળી શી રીતે વહીવટ ચલાવેલો, શી રીતે ચર્ચાઓ કરવી વગેરેના ધારાધારણો ધડો કાઢી પછી તે મુજબ પાર્લામેન્ટનો કારભાર ચાલે છે એવું નથી, પણ દેશના દિતરો વિચાર કરવા વખતે, વખત બેગા ચમેલા માલુસો પોતાને શું હિદિષ સાધ્ય કરવું છે એ સ્પષ્ટ નજર આગળ દંમેલ રાખી ચર્ચાઓ અને નિર્ણયો કરતા અને તે બંને વખતોવખત એ એ નિયમો કે મર્યાદાઓ અનુભવથી જરૂરી જણાઈ તે તે સમજીતું દિત તથા બંધિત સ્વાતંત્ર્યનો ચળવળ કરી નહીં કરતા. ગયા-અને એ રીતે તેમના નિયમો-સંકેતો (Conventions)-અસ્તિત્વમાં આવતા ગયા. તેમાં ફેરફાર થતા ગયા-અને એ રીતે અધારણું બીજું થયું અને તેનો વિકાસ થયો. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું અધારણું (Constitution) એ અનુદ્યોતન રૂઢ નથી પણ " પાર્લામેન્ટના કામકાજની ફેરી " (Practice) અનુદ્યોતન વધારે રૂઢ છે.

પણ આમાં આશ્ચર્યની વાત નથી. આપણે ત્યાં પણ આ જ પ્રથા હતી અને હજી પણ શોડેમણે અંશે છે.-આપણા ગાંતિના કે પોળના પમો કે વેપારી મહાજનો, દેવસ્થાનો વગેરેનાં લેખિત કે ઘડેલાં અધારણો ક્યાં દર્શાવે ? સમાજમાં આશિષવાન, સેવાભાવી માલુસો સંસ્થાના હેતુઓ અલ્પમાં રાખી તે હેતુઓ બર લાવવા વહીવટ ચલાવતા. તેમાં જે પ્રથાઓ અંધાતી તે પ્રથાને વળગી રહેતા. જરૂર જણાવે ફેરફાર કરતા. એ જ એ

સંસ્થાઓનું બંધારણ. ત્યારે વહીવટદારોની જ્ઞાતિ અદલાદલ ત્યારે ધારાધારણોની, બંધારણ પહેલેથી ધરાવતી પ્રથા હાંખલ ચંઈ—અને કમનસીબે એમાં દિવસે દિવસે વધારો જ થતો ગયો છે !

ધારાધારણોની સંખ્યા કે જેથીથી પૂર્ણતા એ માનવતાની પ્રગતિ કે પ્રતિગતિ સૂચવે છે તે એક વિચારનાં નેત્રો પ્રશ્ન છે—ધારાધારણોનાં સંખ્યામાં યોગ્યો વધારો સંભાળના અનુક્રમોનું દર્શન કરાવે છે. તેની સાથે માણસોની અદલાદલો કે અદલાતી જ્ઞાતિનું પણ જાન કરાવે છે. જે અમદાવાદનો જ દાખલો લઈ તો, ૧૮૬૫ થી આશરે ૧૮૮૫ સુધી અમદાવાદમાં રથખાલેલી કંપનીઓના ધારાધારણો ૨-૩ પાનાંમાં જ પૂરાં થતાં — કંપનીનો ઉદ્દેશ; વહીવટદારોને મહેનતાણું; યાપણ, વહીવટની પ્રથા વગેરે સુધ્ધાની બાબતો લખાતી. જાણી જાણતો વહીવટદારો અને ચેરમેનદારો અરસપરસ સગળ લેતા. આજે પૂર્વ કે ૭૫ પાનાંનું બંધારણ અને પૂર્વ વિષયોમાં ધારાધારણો હોય છે — પણ તે ઉપરથી કંપનીઓ અને ચેરમેનદારોના અરસપરસ સંબંધો વિશે આપણે માનવતાની જ્ઞાતિ વધતી મંદ કે મટતી નઈ તે વિશે શું અનુમાન મારવું તે કહેવાની જરૂર નથી. “ જોઈ ક્યાં ઠેકડા, તો માર્ણસે ક્યાં કાઠડા ” — એ તો જાણીતી કહેવત છે. સ્વ. સર રમણલાલ મણી વખત કહેતા: “ Fraud is always in advance of law. ” (છેળકપટ હંમેશા કાયદાથી આગળ દોડે છે.) માનવતાની અધીરગતિ અટકાવવા અનેક પ્રકારના ધારાધારણો, અકુશો, નિયમોના પ્રયોગ તો વિચારી પુરુષો ચાલુ રાખશે જ — આવશ્યક પણ છે, પણ તેથી સુખની કે આમજનતા માટેની આઝાદીની આજ્ઞા કેટલે દરમિયાને અંકુશ ધરાવતી છે કેાણુ જાણુ ? — ખરો માગે તો માણસમાં માણસાઈની જ્ઞાતિ આવે, પરસ્પર પ્રેમ, સહકાર કરવાની જ્ઞાતિ થાય, શોષણ કે અન્યાય કરવાની જ્ઞાતિ નાશદ થાય એ જ ખરી આજ્ઞાદીનો પંથ છે. તે તરફ આપણા પેઢી દરેક વળે એ જ માનવતાના પાયા ઉપરેનું બંધારણ છે — જાણીતા કાગળ ઉપરનાં બંધારણો છે. તેની પૂર્ણતા માનવતાની પૂર્ણતા ત્યારે થવાની નથી જ્યેત્હુ જે આપણા ગળે ઊતરે અને વર્તનમાં આવે તો જ આપણે બંધારણનું મૂલ્યાંકન યોગ્ય કયું એમ કહી શકાય. અને તેથી જ મહાત્માએ એ ‘ કાઈ ઠેકાણું કહ્યું છે કે “ maximum of Swaraj with minimum of Government ” (જોહામાં જોહી સરકારી દબલથી જ વધુમાં વધુ સ્વરાજ્ય.)

અમદાવાદ—લેવાકુટિર

તા. ૩, જાન્યુઆરી ૧૯૪૬

૧૫ મીનું અરુણું પ્રભાત

(પથિક)

“ઉત્સાહ અને ઉત્સાહ શાની ?” — ગાંધીજી

“સાનદાર ઉત્સાહી હશે” — દાનવેશ

“દેશને કરો મગવાન ગરીબોના સમાધાન” — બનવાને આત્મનાદ

“Those who tell us that poverty is the best spur of the artist have not themselves felt the iron of it in their souls. Many of our spiritual possibilities do not get a chance when we live in conditions of sweated labour or acute poverty. Those who, live in overcrowded houses, in the midst of dirt and disease, suffering from hunger and cold, may develop a sort of stoic endurance and resignation, but cannot make any creative contributions. Poverty is responsible for diseased bodies and frustrated lives. The inequalities of wealth are a social disease like slavery.”

[Sir S. Radhakrishnan : Religion and Society, p. 93]

સાતીવિદ્યાર્થી યજ્ઞાનિ તદેવ જર્વે સા યુદ્ધિરતિહ્વા વચનં તદેવ ।

અયોધ્યા વિરહિતઃ પુરુષઃ સ શ્વ ત્વન્યઃ ક્ષણેન મૃત્યુતિ વિચિત્રમેતન્ ॥ મનુહરે

(ધીમંતર દત્તી તે વખતના નેપી ન અવિકલ ઈન્દ્રિયો આને છે; એ ન કમ છે; એ ન અકુદિત કુદિ છે; સામાયિકિ પદ્ય એ ન છે; અને પુરુષ પદ્ય એ ન છે. છતાં, પૈસાની હેર નથી રહેતાં તેત માણસ મુરો ન બની નવ છે એ કેટલું બધું વિચિત્ર !)

૧. આઝાદીનું સમાધાન

આજે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં નવાન રાજયુગનો પ્રારંભ થાય છે. હમણે વર્ષો સુધી આપણો દેશ રાજ મહારાજાઓની સત્તા અને સ્વચ્છંદ નીચે કચડાતો, અગમતો, રીખાતો જીવન ચુગરતો હતો તે આજે લોકમાન્ય નેતાશ્રીજીના આજ્ઞે આવી પડ્યો છે. અશોકથી માંડી ઔરંગઝેબ સુધીના કાળસામ્રાજ્યાં આપણો સમાજ વિધવિધ પ્રકારનાં રાજ-તારંગો ઉપર નાચી રહ્યો હતો તે આજે લોકદાસીના કિનારે આવીને ઊભો છે. હવે લોક-શાહીના પ્રદેશમાં તેનો પ્રવેશ અને પ્રગતિ કયા દારથી અને કયે રસ્તે થાય છે તે જોવાનું રહ્યું.

પિંજરમાંથી મુક્ત બનતું પંખી જેમ પિંજર તરફ એકાંક વળત સદા પાછું જોત્રાઈ જાય, કેદમાંથી મુક્ત બનતો મનુષ્ય જેમ કેદખાના તરફ એકાંક વળત સદા નજર નાંખી

એ, તેમ આપણે સમાજ અને સમાજનેતાઓ કદાચ જાતકાલીન રાજકારણના સિદ્ધાન્તો તરફ ઝેડાદ વખત જોવાઈ જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય ન લાગે. પરંતુ આ જુનવાણી પ્રથા પ્રત્યેની જોય લાગો વખત કદાચી ન રહે તેવું નવસર્જન કરવામાં દેશનું દિવત સમાયેલું છે.

બ્રિટિશરો હિંદનું રાજકીય સુકાન ઊઠી રહ્યા છે તે નિર્વિવાદ છે. તેમના સીધા રાજકીય વર્ચસ્વનો અંત આવ્યો છે. પરંતુ, જે કરામતથી દેશના ભાગલા પાડ્યા અને સાંસ્થાનિક ફરજનો સ્થાપ્યો તે કરામત બ્રિટિશ રાજકર્તાઓને દુનિયાભરના રાજકર્તાઓમાં મુસદ્દીગીરીનું પ્રથમ સ્થાન આપાવે તેવી છે. તેમના પંજનમાંથી આપણે મુક્તિ મેળવી છે તે કેવળ આપણા રાજકીય પ્રવર્તનોનું ફળ છે એ માન્યતા ખોટી છે. મુક્તિનાં કારણોમાં આંતરરાષ્ટ્રિય પરિબલો અને બ્રિટનની મુદ્દોત્તર નિર્જાતા પ્રધાન સ્થાને ગણાવાં જોઈએ. અલગત, આપણી રાજકીય હક્કો-કા-મશની સાથે વર્ષની લડતે-મુક્તિ સિદ્ધ કરવામાં રોતાનો ફાળો આપ્યો છે. પરંતુ જે ધ્યેય અને આઝાદી માટે આપણે લડ્યા તે ધ્યેય અને આઝાદી સિદ્ધ નથી થતાં તે સૌ કોઈએ સ્વીકારવું જ રહ્યું. સંયુક્ત અને સંપૂર્ણ રીતે આઝાદ હિંદના અમૃતને બદલે પાકિસ્તાન અને સાંસ્થાનિક સ્વરાજનું દળાડળ દિલ્હીના રાજમંડપમાંથી મળ્યું. આથી અભિમાન ધરાવવાનું આપણા માટે રુણ નથી. આથી જ ગંધીજીના અફર, અડગ અને બાપક હૃદયને આઘાત પહોંચ્યો તે સ્વાભાવિક છે. જવાહરલાલનું જીવન જીવનું તે પણ સ્વાભાવિક છે. આ કરુણ પરિસ્થિતિ બાંધીજીને નોઆખલી જેવા એક ખૂણામાં દહસેલી રહી છે. સ્વરાજનું-રામરાજનું-સ્થાનક સાબરમતી તેમનાથી દૂર દૂર જવા પામ્યું છે.

૨. જવાહર લેનીન ખનશે ?

ગમે તેમ હો, દેશ એક પગલું આગળ લાંબો છે. પરંતુની હકૂમતની જાંહર વડી છે, જે કે તેની કોમત લખને લીધે લારે આપવી પડી છે. પરંતુની હકૂમતમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું એક પગલું આગળ ભરવા જતાં પાકિસ્તાન અને સાંસ્થાનિક ફરજનનાં બે પગલાં પાછાં ભરવાં પડ્યાં છે. આવી નીતિ આદરવાના અનેક પ્રસંગ ઇતિહાસમાં અતાર નવાર આવે છે. પરંતુ જે રાજકીય મુક્તિ સિદ્ધ કરવાના હેતુથી પીઠેહકનાં પગલાં ભરવાં પડ્યાં છે તે મુક્તિ સિદ્ધ થયે ખરી પ્રગતિ સાધવામાં અત્યંત સાવચેતીની જરૂર છે. રાજકીય મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તે વાત ખરી, પરંતુ આમજગની લૌકિક, આર્થિક અને સામાજિક અમૃદિ સિદ્ધ કરવાના સિદ્ધાન્તો અને કાર્યક્રમો પ્રત્યે ઉપેક્ષા કે ઉદાસીનતા પાલવે તેમ નથી.

આપણે પરંતુની સત્તા ખસેડી, પરંતુ મૂડીવાદમય સમાજરચના ચાલુ રાખી છે, અને દેશી પ્રજાપીઠક રાજવીઓને અલગદાન આપ્યાં છે. આ મૂડીસ્તાન અને રાજરતાનની બેઠી જાળમાં નવા સત્તાધીશો કેસાઈ ન પડે તે માટે પૂરતી કાળજી આપવધક છે, જે નેતામંડળે દેશની મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી તેને દબે નહું જ કાચ કરવાનું છે. દુઃખની વાત છે કે પરંતુસ્થિતિ વજ્રસતી લાગે છે, જે કામંડરોએ દેશની સેવા અર્થે એક લીધી દગે તેમાંના લજાખરનું માનસ રહડગની સાલથી પલટાવા મંદિયું છે. પ્રતિક સ્વરાજના પ્રથમ પ્રધાનમંડળના

આદેશજીકાંઈ સત્તા અને ધનપ્રાપ્તિ પ્રત્યેના ઝોદ અને મદના ને કમચ્ચા કૂટવા માંડ્યા હતા તે Interim Governmentની મોસમમાં કુલ્યાદાઈયા છે. તે સંબંધે શ્રી નવપ્રકાશ, શ્રી. નરેન્દ્રેવ વગેરે નેતાઓએ આંખળી મોંઘી છે. પરિવર્તનના માળામાં પૂંછપતિઓ અને રાજનીતીજી, અગાંશ, હાગરાવે અને જાળીનદારો, આપણા નેતાઓના માનસમાં તેમનું સ્વર્ગથી વર્ચસ્વ સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. કિસાન, મજદૂર અને આમવર્ગની બંધુતિ અને વિદ્વસ સંધવા અર્થે તેમની કારીગરી પૂર જોડમાં ચાલુ છે. આ કારીગરીના ભોગ અમુક નેતાઓ જાગૃત થા અજાગૃત રીતે જતી ગયા-છે. પ્રજાનું પ્રાગતિક અને સાસ્ત્રિક વક્તર કરવાને બદલે તકવાદીપણાને—Opportunism—નો આશરો લેવા તરફનું વલણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. આ વલણ કેટલું ગાંધીને બચાવ ?

“How disastrous is opportunism, which in the sphere of organisation surrenders us helplessly to bourgeois psychology, as uncritically adopts the point of view of bourgeois democracy, and blunts the weapon of the class struggle of the proletariat! Divided by the rule of anarchic competition in the bourgeois world, ground down by slave labour for capital; constantly thrust back to the ‘lower depths’ of utter destitution, savagery and degeneration, the proletariat can become, and will inevitably become, an invincible force only when its ideological unity round the principles of Marxism is consolidated by the material unity of an organisation, which unites millions of toilers in the army of the working class.”

[Lenin: One Step Forward, Two Steps Back]

તકવાદીઓની કરણ પરિચયિતમાંથી ઉતારવાનું કાંઈ કાતા હાથે સિદ્ધ થવાનું નિર્મોહ્ય થયું હશે ? જોય ત્રણવામાં ફરે-રકી સરકારને જીએદી નાખી લેનીને સમાજવાદી સરકારની સ્થાપના કરી તેમ જવાહરલાલ કરશે—કરી ચકશે ? ૧-થી જવપ્રકાશ ન રાપણ સરકારી સુકાન ખૂંચવી લેશે ? કે સ્વાતંત્ર્યવાદી નેતાઓ મોખરે આવશે ? કે ત્રણે સંયુક્ત જતી મૂંઝી-વાદી સંરચાને ધૂનવાશે ? કાલજન ગદ્ગદા ગતિ ॥

૩. નવવિધાન

“પાનખીડાં નાહ નાહ હાકે ને રૂંડકી ખંખેરે વાથ,
ફુનિયા ફરી દોરની લીલા રખે રીનને નાથ

ખૂળી કાંઈ રૂંડકી ને.” (સુન્દરમ, ‘કદવી વાણી’)

કેન્દ્રાભિપ્રાય અને મુદ્રીબીની નાયચૂકમાં સપાકાયેલી આપણા દેશની પરિસ્થિતિ જનમહેરે કે. યુરોપ અને અમેરિકાની પ્રજાઓની આવકના પ્રમાણમાં દિંદી-પ્રજાની આવક ચુસ્તવત કે. એક અમેરિકનની સરેરાશ માસિક આવક રૂ. ૨૦૦) ની આસપાસ છે, જ્યારે એક દિંદીની રૂ. ૫) થી વધુ એકાદી છે. આપણે કદાચ કુદકા મારી રૂ. ૨૦૦) ના આંકે ન પહોંચી શકીએ, પરંતુ માસિક રૂ. ૩૦-૩૫ સુધી તો થોડા માસમાં પહોંચી જઈએ તે યકવતા આપણી પ્રજાકોષ સરકારની સક્તિ જદાર નથી. આ પ્રમાણે માસાદીક સરેરાશનો એક રૂપિયો વધે તો દરરોજ ચાળીસ કરોડ રૂપિયાની દેશની આવક વધે. આજે આપણને આ ચાળીસ કરોડ રૂપિયાની દૈનિક ખોટ ખૂંચવી જોઈએ. પરંતુ આપણી તિતિશાની કાર્મિક વૃત્તિ આપણને સ્થગિત બનાવી રહી છે. મુદ્રીવાદી ધનકુમેરો, દેશી રાજવીઓ અને પ્રત્યાધાત માનસી નેતાઓ આ તિતિશાની કાવનાનો વિકાસ આમલગ્નમાં સાચ તે માટે યુક્ત કાળજી રાખી રહ્યા છે, અને તે રીતે તેમનાં રાખી દિતો સાધી રહ્યા છે. અદિસાના પરિણામે પાકિસ્તાન ઉદ્ભવ્યું તિતિશાના પરિણામે સામ્યાનિક સરકારનું ઉદ્ભવ્યું. આવી કાર્મિક વૃત્તિની સામે મોરચો ખાંડતા સામ્યવાદ વિશે શ્રી. રામાકૃષ્ણનું શ્લોક છે:—

"Communism need not be identified with a system of violence, irreligion, tyranny and individual suppression. It attacked religion, because religion in the person of its rulers was essentially cautious and conservative, tenacious of the old order and protective of the old rights. When the Marxists say that the State will "wither away" they mean that it will "wither away" in the sense of an organisation of violence for the purpose of holding down some class"

[Sir Radhakrishnan : Ibid. p. 99]

મુદ્રીવાદ ઉપર રાજકીય એટલા બધા પ્રકાર થવા માંડ્યા છે કે મુદ્રીવાદ વર્ગ તેની સામે રીડો થઈ ગયો છે. આમલગ્નું દિવ તેની નજરમાં-તેના કુદરમાં-સ્યાન મેળવી સકતું નથી. ફક્ત પ્રયાગના હેતુથી તેની કુશા પર: 'જનકલ્યાણ' શબ્દ પ્રસંગવચ્ચત્ત જણાવણી રહે છે. આમલગ્નના મોટા કાળના અમથી સમૂહ જાવતો મુદ્રીવાદવર્ગ નફાખોરીમાં મસ્ત છે. આ મુદ્રીવાદવર્ગ સમ્યામાં નાનો દેવકા છતાં મહા જવાબાન છે. તેનું પરિવર્તન થવું જ જોઈએ. આ પરિવર્તન આનિતથી થાય કે ક્રાંતિથી થાય તે સવાલની જણાવટમાં નૈતિક પરીપણા નિરર્થક છે. આર્થિક વિષમતાનાં પરિણામ ભયંકર છે.

"There is a frightful homogeneity about the economic situation in almost all countries. A small minority of the population enjoy the benefits while the large majority suffer from privation, dependence and consequential physical and mental ills. The "money power" in politics is the greatest danger to peace. Production for profit must be replaced by production for use. It can be done by competent

collective direction. The workers and the peasants cannot be satisfied with the crumbs which fall from the capitalist's table, from their charity, such as old age pensions, health and unemployment insurance, minimum wages. Communism is an attack on the institution of property without human obligations.

[Sir Radhakrishnan : Ibid. p. 94-95]

એ આવી વિશાળ કાન્તિમય દૃષ્ટિથી દ્રવ્યે પ્રગતિ કરવામાં નહિ આવે તે સાઠ વર્ષની તપશ્ચર્યાનું એક મુદ્દવત્તન કૃષ્ણ વેદાધારીઓ, પંદરમીના સુવર્ણ પ્રભાતની કાનઘર ઉન્નવણીની પાછળ કરેડો રૂઝકીઓ નિસાસાભરી ભાજુથી જોડેડો. અંકાવંદન, વિશ્વળોક રોકાની, દગદગાભરી પરેડો અને મસાલાચર્ચા પડવાનો અર્થહીન નીવડે.

આજા સેવીએ કે પંદરમીના મંગલ પ્રભાતે નૂતન યુગમાં પ્રવેશ કરતો આપણો દેશ સામ્રાજ્યવાદ અને મૂડીવાદના અનિષ્ટ તરંગોને ડોકરે મારી જનસમુદાયની કલ્યાણસિદ્ધિને પંથે પગશે, તદ્યે કોઈપણ પ્રત્યાપાતી પ્રતિરોધક વર્ગને દેખાવી દેવામાં પાછી પાની નહિ કરે!

सर्वे न सुखिनः सन्तु सर्वे संस्तु निरामयाः ।
सर्वे भक्षणिं परयन्तु मा कश्चिदुल्लसत्तमवेत् ॥

૧૨-૮-૪૭

આજાદી આવી

જયન્ત પાંકે

અમારે આંગણે આજે ઉપા આજાદીની આવી
અમારી મંઝીલે-નાકસઠ તણી. એ રોશની લાલો,
વહાળું ખૂન ખાતર નેહની લાખો. શહીદોએ
અમારા મૃત્યુમાં જોડેલી અમારી જિન્દગી આવી.
અર્ધ છે રાત પૂરી. કાયરોની કલણાજીની
જોડો અપનાવી દો ખ્યાલી શુલાળી 'આહ'ની આવો.
નહી જુલમે તણી ઝંઝા, નહીં અન્યાયની ખાંધી
શિરે સોસારને શીળી ઝરતી વાલળી આવી.
શુલાળીના હુમલતા સાંગરે રૂપંકાયલી કીસ્તી
અમારાં ભાગ્યની આજે સલામત જાંઘરે આવી.
વધાવી દો શુલાળી. સુદેશરના જિન્દગીપૂજ્યા
તમારે આંગણે આજે ઉપા આજાદીની આવી.

સ્વાધીનતાને દ્વારે

પ્રો. બાઈલાલ પ્ર. કોહરી, એમ. એ.

[સારાં]

આને સ્વાધીનતાને દ્વારે
એક સાધુ સુકિત પુકારે.
આને સ્વાધીન ભારતભારે
એક સાધુ સુકિત પુકારે. આને
એક સવારે આવી એણે
સકેરી વેદના બધારે
'ઓ રે અભાગી, ઓ રે નિરાશી,
બાગીશ તું હવે ક્યારે ?' આને
સૂતેલા પ્રાણીનાં ચેતન સજકયાં
ભરિત ધોર અંધારે
રેલાયાં તેજ નંવાં સો કોના
હૈયાની ધારે ધારે. આને
બગેલા પ્રાણીની અંખના ઝૂંબો
અંધારીના એ કિનારે
કાળજીનાં આને અંધારાં લેહી
ઉધાની ચેતના ધારે. આને
ઉત્સવિયાં નરનારી સચે
સ્વાધીનતાના અંધારે,
સાધુની આંખડી આંસુભરી આને
ચોક એનો કોણ કારે ? આને
પાશવતાનાં વંદિત નીરખી
હેયુ એનું ચોક ભારે
'ક્યાં છે સુકિત ?' 'ક્યાં છે સુકિત ?'
રાખૂનો પ્રાણ પુકારે. આને

卐

જનતા માટે

અમારી વિશિષ્ટતાઓ—

- ઘોતી
- સાડી
- ઢોરિયા
- વોયલ
- શર્ટિંગ
- મલમલ

૧૦૦ ટકા
સ્વદેશી

રંગબેરગી
સસ્તું
ગમે
ટકાઉ

મહેશ્વરી મિલ્સ લિં

પાટલ બોક્ષ
૭૯

શાહીબાગ રોડ,
અમદાવાદ

મેનજંગ બેનન્ટ:—ધી ર જ લા લ ખુ શા લ દા સ એ ન્ડ કું.

જિહારી મીલના લી.
અમલવાલો

શીતળ આહલાદક

અને

સુગંધી-
દાર

રોજના વપરાશ માટે

દિવસની ગરમી • વધારે હાથ ત્યારે આંખ,
ગળું, હાથ વગેરે શરીરનાં અવયવો ઉપર તાતાનું
કોલોન-વોટર છાંટી એક અનેાજો અતુલ્ય મેળવે.
તેની શીતળ અસર તમને ગરમી અને યાકઘી
આરામ આપશે, અને તમને જરા વાર એમ
લાગશે કે, તમે ટેકરીઓ ઉપરથી આવતા શીતળ
પવનની મંદમંદ લહેરોની મીઠા અનુભવો છો.

હિંદની ગરમ આબોહવામાં તમને તાત્તલ રહેવા માટે
એ બહુ મદદરૂપ નીવડશે; તો હમેશાં વાપરવાનું ન બૂલવો.

તાતાનું કોલોન-વોટર

ટોમ્કો સેલ્સ ડીપાર્ટમેન્ટ : લાલ હરવાળ : અમદાવાદ

ધી તા તા આ ઈલ મિલ્સ કું. લિ: ૦ મું બા ઈ.

स्वातन्त्र्यदिनाष्टकम् ।

પ્રાઈઁ ઝે. જી. બદ્ધ. ઝેમ. એ.
લા. દ. આર્ટસ કોલેજ : અમદાવાદ

स्वदेशसेवावसमाधितानां
तदर्थसंन्यस्तदुःखरष्टाणाम् ।

संसिद्धिरूपः स्वनोरसः ॥
प्रतीक्ष्यमाणो दिवसोऽभ्युपेतः ॥ १ ॥

प्रगीयमानं प्रवर्तात्वद्धं
स्वातन्त्र्यसंगीतमिदं निशम्य ।
देवर्षिसंपो भुवनं स्वर्गीयं
विश्वं पृथ्वीं समलङ्करोति ॥ २ ॥

रमायुता संप्रति भारतीयं
नैसर्गिकं ते कलहं विधूय ।
पीयूषवर्षः स्वकदाहपातः
द्या भारतीयं भवने पुनरिति ॥ ३ ॥

स्वमुक्तिदिनये प्रशमान्वितो मेः
पत्न्याः पुराणैर्मुनिभिः प्रदिष्टः ।
मदात्मना तं च पुनः प्रदर्शये
स्वमुपहतो भारत्ययं एव ॥ ४ ॥

दृष्टं तप धृतं न क्वाचिदपि मनसा । नैव संभावितं यद्
स्वातन्त्र्यं क्षान्तिमन्त्रैर्भवति सुविदितं रत्नपाते विनैव ।
चित्रां हस्त्य विचित्रानुपष्टितपट्टनामय सम्पाद्य मुक्तिं
निर्दिष्टी गंधर्वयैः सकलतनुमृत्युं श्रेयसानेप कथाः ॥५॥

तात्पत्वा तर्पासि निजदेशद्विप्रमुदः
प्राणान्प्रहृत्य विततो ननु मुक्तियतः ।
संप्रीणितो दत्तसि क्षमपि सोऽय सिद्धि
सम्प्राप्त्य यां भवतु सर्वमिदं समुद्रम् ॥ ६ ॥

स्वातन्त्र्यभानुदितो भारतस्य गणै
दरीफोतु धुरितं शकलं जननाम् ।
मुस्लीमदिन्दुशक्तदेशविनागरुपं
घोड्यं निरस्यमृतं हृदयान्धमम् ॥ ७ ॥

• विज्ञानपौत्र सफलान्प्रविभाजनान्
सम्पाद्य भारतमखण्डितमेक्यध्वजैः ।
विश्वेध्वजेऽप्यसफलं विदधानु यात्रां
सन्नुपनिमिदिरसमधिगतसज्जनानाम् ॥ ८ ॥

માવાપ—જેમણે સ્વદેશસેવાનું વત લીધું છે, તે કાળે સુખની રમ્યાનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમના મનોરથોની સિદ્ધિના મૂર્ત સ્વરૂપ—જે દિવસની ગાઢ જોતા હતા તે (સ્વાતન્ત્ર્યહિન) દિવસ જીવે. ૧

સ્વરતામજદ અવાઈ રહેતા આ સ્વાતન્ત્ર્યસંપ્રીતને સંભળી, દેવો અને ઋષિઓનો સંપ પોતાના જુવનને તણ, પૃથ્વીને શોભાવે છે. ૨

આને લક્ષ્મી સાથે આ સરસ્વતી તેના નૈસર્ગિક ને (પ્રસિદ્ધ) ક્ષત્રને તણ દઈને, પોતાના અમૃતવર્ષો કટાક્ષપાતોથી ભારતજુવનને પવિત્ર કરે છે. ૩

સ્વમુક્તિનો અત્યંતશમયજુવનનો જે માર્ગ પુરાણા 'મુનિઓએ' દર્શાવ્યો છે, તે માર્ગ ફરીથી (દેશના સ્વાતન્ત્ર્ય માટે) અતાવીને મહાત્મા ગાંધીજીએ આ ભારતવર્ષને ઉદ્ધાર કર્યો. ૪

જોઈ નથી, સંબોધનું નથી અને કદી પ્રજા કદ્યું નથી કે (દેશની) સ્વતંત્રતા રક્તપા. 'કર્ષો વિના શાન્તિના મનોથી સુવિદિત યામ છે.' આને કોઈક વિચિત્ર વિચિત્ર અપદિત ધટના (ન થયેલી ધટના) કરીને, (સ્વદેશની) મુક્તિ સંપાદિત કરીને, ગાંધીજીએ સર્વ પ્રજાઓને માટે કલ્યાણનો આ (ઉપર કહેલો) માર્ગ દર્શાવ્યો છે. ૫

સ્વદેશહિત માટે જામત રહેલા વીરોએ અનેક તપ આઢરી, પોતાના પ્રાણ હોખીને, મુક્તિયત આરંભ્યો. કનો. તે મુક્તિયત (નો આભિમાની દેવ) આને સંતૃપ્ત થઈને કોઈક (અપજ્ઞનીય) સિદ્ધિ અર્થ રહ્યો છે—જે મેળવી આ ભારતવર્ષ સમૃદ્ધ બને. ૬

ભારતની બુદ્ધિમાં જોયેલો સ્વાતન્ત્ર્યનો સૂર માનવોનાં સર્વ કુષ્ટરોને દૂર કરે અને સુસ્તીમ તથા દિન-દુઓ વચ્ચે થયેલા દેશના આગલારૂપી હૃદયના અન્ધકારનો અત્યંત નાશ કરે. ૭

દેશના મોટા ભાગલાઓમાંથી બન્નેલાં સર્વ વિધોને દૂર કરી, ભારતવર્ષને ઐક્યતા સુત્રોથી અખંડિત બનાવી, વિધેશર મણેય, મુક્તિમંદિરમાં નિવાસ કરતાં (મુક્ત થયેલા દેશવાસીઓ) સજ્જનોની (ઉન્નતિની) યાત્રા સફળ કરે. ૮

અં પં છં

[૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના આ ગૌરવાન્વિત દિને ચીનની શુભેચ્છાના સંદેશા રૂપે આ કાવ્ય પ્રેમાર્પણાને હિંદી સ્વાધીનતા કાળે અર્પણ કરાયું છે.

(સહી)

ચીઆ-હુએન લો

ચીની પ્રજાસત્તાકના એલચી]

હિંદી સ્વાધીનતાનું ગાન

“ હિંદ સ્વતંત્ર થાય ! ”
 હિમાચલના ફલક સમું એ
 સ્વપ્ન-ચિદ્રૂપ નહિ ગણાય ?
 કલ્પનાને કુંકતો
 કેવો વિકલ્પ અવાસ્તવિક,
 કહિ મુજ અને જિગ્યો જ ના !
 ચાળીશ વર્ષો પૂરવે
 અનુભવે વિવૃદ્ધ વડીલો એ વિષે સંમત હતાં.
 “ સ્વાતંત્ર્ય ”, ઠેા બિનમ્ સૂર
 શુંજી રહ્યો, “ હા એ જ ધ્યેય ”,
 પ્રથમતઃ એ પાંગર્યો
 ઠેા દીણુદેહ-મહાત્મમા.
 ને નહાળી એક પ્રચાંત લંકારિ
 બની પ્રચંડ પ્રસરી ગઈ સમસ્ત હિંદી સાગરે.
 સમુદ્રમાં તરંગ ઉપરે તરંગ જાગતા,
 અબદ એમ રાષ્ટ્રના મહાભિલાષ વાધતા,
 સ્વાતંત્ર્યભાવ સિંચને સુપુત્ર પ્રાણ ફાલતાં
 કાંતિબળો સત્જય થયાં, હોછગી એકસામટાં.
 અણુધારી ને અકલ્પી વિજયી થઈ પ્રજા,
 તપહાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમાન જૂઝિએ મળ્યાં.
 શી હીસે ચમત્કૃતિ,
 કે સુદ્ધ વિજ્ઞ અહિં સાંપડે સ્વાધીનતા !
 મૂલિહાસ કહેશે આપને
 કે એ કહિય બન્યું નથી.
 હિંમત ધરો, આગળ વધો,
 એ સમયના ચક્રે ચઢેલા મંહારથી !
 ગિરિવરશિખર પર દોટ દોતાં
 યતન દિશુચિત્ કરો ફરી,
 નિઃશંક છે તમ ધ્યેયસિદ્ધિ
 લબ્ધ, કૃતિ, સુંદર, યશસ્વી !

(હાલાનુવાદ)

૨

મૂળ અંગ્રેજી સામે પાને છે:—

CHANT FOR INDIAN FREEDOM

*To the Cause of Indian Freedom this poem is fervently dedicated,
on this glorious day of the Fifteenth of August, 1947, as a message of
goodwill from China.*

Chia-Luen Lo

'India be free!'
Wont that be
A Himalayan dream?
How fantastic,
How absurd an idea,
That never occurred to me!
Two scores of years ago,
Aged people seemed to agree,
'Freedom', a gentle voice
Whispered that it should be the goal;
It first sprang from
A tiny body but with a great soul.
It started as a gentle wave
But finally made the entire Indian Ocean roll.
Just as one wave after another in the ocean,
So moved on national aspirations unbound,
Imbued with the spirit of freedom,
The forces of revolution gathered around.
Suddenly and incredibly triumphed wisdom
Wherein East and West on a common ground,
What a miracle,
That Independence can be
Without a war!
History will tell you,
It has never happened before.
Be brave, forward,
Riders on the chariot of Time!
While approaching the mountain peak,
Redouble your efforts to climb!
Unfailingly will you arrive at your Ideal
Lofty and beautiful, noble and sublime!

સ્વરાજ્ય વિના સુરાજ્ય સંભવતું નથી, અને સુરાજ્ય વિનાનું સ્વરાજ્ય નકામું છે. પંદરમી ઓગસ્ટે શું આવે છે? સુરાજ્ય કે સ્વરાજ્ય કે બન્ને? કહે છે આપણે પંદરમી ઓગસ્ટે આનંદ ઉમળકાથી જીતીએ! હિંદ દેશમાંથી કહે છે પાકિસ્તાન આવે છું પટે! આપણા કુટુંબમાંથી કાઈ છેકરું મરણ પામે છે ત્યારે આપણે દુઃખી થઈએ, રડીએ, અને કહેવું તો આશ્વાસન મેળવી લેવાનું કે જન્મમરણનો પ્રશ્ન આપણી સત્તાની બહારનો છે; અથવા ગંધીજીએ કહ્યું છે તેમ, ટોળાયેલા દુષ્કર્મ માટે કોઈ રક્ષા બેસાય છે?

રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ બાસક વર્ષ સુધી સતત લાલત ચલાવી અને બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં બ્રિટિશ રાજ્ય બોમ્બડું થઈ ગયું. હિંદ દેશમાં આવે બળવો બને તો તેની સામે બ્રિટિશ સરકાર લાડી તો થઈ પણ એવી લાલતમાં બન્ને પ્રજા, હિંદી અને બ્રિટિશ પામમાંલ થઈ ગયા એવી સ્થિતિ બોહને બ્રિટિશરાએ પાકિસ્તાન ખડું કરીને તેમજ બન્નેને પ્રકારના બીજા કુસંપાનાં બીજા છૂટ્ટી વેરીને હિંદ ઝાંડવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આપણા મહાન નેતાઓ કહે છે કે બ્રિટિશ સરકારની સાથે બધી મળી ચર્ચા ગસલતો કરી તેમાંથી અમે બહુ મેળવ્યું તો નથી, પણ જે આપણાં સવળાં દુઃખોનું મૂળ હતું તે બ્રિટિશ સરકાર તો કહેવું આપણા દેશમાંથી દાલે છે; તો કહેને આપણે ઉત્તરવધી કરીએ!

આપણી રાજકીય પ્રતિનિધી અંદર એક યુગ પૂરો થાય છે, અને બીજાની શરૂઆત થાય છે. આપણાથી બની શક્યું તેટલું આપણે પ્રજાનું સંતકન કર્યું - આપણે બધી પ્રામના હિંદીએને એકઠાં કર્યા. જો એ બધાને આપણે સાચવી ન શક્યા તો તેમાં મોટો દોષ અમેએનો હતો. તેમને લાગણી પડાવવા જ હતા, અને થોડો દોષ આપણો પણ હતો. આપણામાં દહા સુધી રાજકીય ક્ષાપણુ આવ્યું નથી. આવે પણ આપણે સમાનતા તથા લોકશાસનની વાતો તો કરીએ છીએ અને કરોડો મનુષ્યોને અસ્પૃશ્યો મળીએ છીએ. આપણે નિહર બન્યા, સફ નહો તો પેણુ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં આપણી સ્ત્રીઓ પણ નિહરપણે સરકારની સામે થઈ. આપણે લાકીના ખર જીત્યા. જેલ ભાગવી, ગોળાબારથી બળ ગુમાવવા નેટલી સજિત ખીલવી. આપણા બાસક વર્ષનાં દિસાબનાં જમા પાસામાં ધણું થઈ છે. આ ઉત્સવનો પ્રસંગ આત્મનિરીક્ષણનો હોવો જોઈએ. આજ સુધી જે પ્રકારના કામની જરૂર હતી તે હવે બદલાય છે. હવે સમય આવ્યો છે સમાજની સારી વ્યવસ્થાનો. જે આપણા કાર્યકરો અને નેતાઓ સારા સૈનિક હતા કે સારા અકસરો હતા તે સમાજરચનાનાં કાર્યમાં અવશ્ય સારા નિવડશે એવું આની લેવામાં કદાપણુ નથી, અને તેઓ સારા નિવડશે જ નહીં એમ તો જરૂર પાઈ કહે નહિ. હવે કરેકની લાયકાત પ્રમાણે સૈન્યની ધુન્દરચના કરવાની છે. ખોય સુદ માય છે, સૈન્યની રચના બદલવી પડશે, અને કાવજીના કામનું આયોજન જુદા પ્રકારનું હશે.

વાસ્તવ દર્શન

રાષ્ટ્રીય મહાસભાની જે નીતિને લીધે પાકિસ્તાન છૂટું પડવાનું અનિવાર્ય બની ગયું તેની અર્થમાં હું આજે પડતો નથી, તે છતાં એટલું નોંધવાની જરૂર છે કે આપણા મહાન નેતાઓએ જે આર્થિક લીધે અને એકપક્ષી બીજા પગલાં વધારી અને સેવટ પ્રબળ પૂછ્યું કે બોલો હવે શું કરવું છે ? તે નીતિના કદાપણ વિશે એ મત છે.

બીજી વાત : હિંદ દેશના સામાજિક જનહરણ થઈ ત્યારે અનેક નેતાઓએ કહ્યું કે એ સામાજિક દેશ સમયને માટે છે, આજે જે જેરી વૈમનસ્ય વ્યાપી ગયું છે તે સમયે જરી પછી આપણે પાછા એકાદ થઈ જઈશું. આ વાત જાણી સારી છે. આપણે સહુ ઇચ્છીએ કે આવી યુગેન્ધ્રા ઇન્કાબ સાથે નવો જન્મ લેતી હિંદી પ્રજાએ વાસ્તવવાદી બનવું પડશે, અને તેનું પેટ “વાતો” (કે ઇચ્છા) માં વડા “ચી” કરવાનો ગિય્યા પ્રયાસ નહિ થવો જોઈએ. આજે આપણે કબૂલ રાખવાનું છે કે હિંદમાંથી સારા નેપો હિરસો છૂટા પડે છે અને તેના છૂટા પડવાને લીધે આપણા કેશની જે કુદરતી સરદહ હતી, અને જ્યાં રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવાની સારી વ્યવસ્થા થઈ ચૂકી હતી તે નાબૂદ થાય છે. કેટલાક બોળા માણસો એવું માને છે કે મુસ્લિમો (પાકિસ્તાની) હવે સત્તાને માટે મહિમાદિ લઈશે. કાંઈ વિદ્વાન અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે પાકિસ્તાનમાં હિંદીઓની ખોટવણી થઈ શકશે નહિ. આંખી પાયા વિનાની વાતો પડતી મૂકીને આપણે આજે નહીં માની લેવાનું છે કે સામાજિક ભ્રમભ્રમ કામને માટે પડ્યા છે. નાના સરખા આપણે આજે જે જ કાવતરોપિયાર અંગ્રેજોએ અદરદરને જુદું પડાવ્યું. એ અદરદર આપણે મોટું મુદ્દા હુરોપમાં થઈ ગયું તે છતાં જુદું રહ્યું છે. આપણે અખંડ રહી ચડ્યા નથી. હવે તો દરેક દરેક પ્રજા “અતિ મહત્વ” તો થઈ ગયા છે. જે પ્રજા પોતાનું રક્ષણ ન કરી શકે તેને અવશ્ય હપલા પડવાના, તેથી કાંઈ કહેશે કે ચરીર સમારણા અને ફરજિયાત સરકારી તાલીમ એ સહુથી મહત્વનો પ્રશ્ન છે. કાંઈ કહેશે કે જે પ્રજાની ૮૦ ટકા જેટલી વસ્તી અજાણ, અજ્ઞાન અને નિરક્ષર છે તે પ્રજાના દરેક પુખ્ત વયના મનુષ્યને મતાધિકાર આપવાથી સાચો પ્રજામત જન્મી શકે ? કાંઈ કહેશે કે વડોદરામાં અને અમદાવાદમાં, આણંદમાં અને અરસમાં યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવાની વાતો બહુલા વેદિયાઓ કરી ચલા છે, અને સારી પ્રાથમિક કેળવણી વિના કોયડા માણસો, (હિંદીઓ), હોઠરાઓ અને ખાસ કરીને છોકરીઓ, તદ્દન અજાણ રહે છે તેનું શું ? અને કાંઈ કહે છે કે પ્રજાને દારવણી આપતી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અર્થ ગયું છે; જે મહાસભા ગાંધીજી અને વિદેશી કાપડના ઉપયોગ પર ચોક્કી કરીને તેને શોકી ચકી હતી તે લાંબાવસ્ત અને કળાંબળાર સા માટે અટકાવી ચૂકતી નથી ? અને જે મહાસભાના મિત્રો નહોતા તેમને ટીકા કરવાનું કારણ મળ્યું છે કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ચોક્કા કાર્યકરો પોતે કાળાધર્મ કરે છે કે કરાવે છે. શા માટે બાનરસેના મારફત ધરધર પર ખાનગી ચોક્કી રહેતી નથી ? મહાસભા તો જીવે છે, પશુ શું તેના સભ્યો રાજ્ય કરશે અને સાથે સાથે જુદાઈ રહેલી પછાત પ્રજાઓનું રક્ષણ કરશે, અને તે પ્રજાનું સંમૂલન કરશે, અને તેને ન્યાય મેળવી આપવા માટે સરકાર સાથે લડશે ? આ ગીત રહી રીતે બની જ શકે ? જો તેમ હોય તો મહાસભાનું ખંધારણ બદલવું પડશે. અને ખરું

જોતાં તો, હવે જુદી જુદી વિચારસરણી અને જુદી જુદી કાયદાકીય પદ્ધતિના પાયા પર નવા પક્ષો પેદા થશે. એક પક્ષમાંથી સરકાર આવશે, અને બીજા પક્ષો સામા પક્ષમાં જશે. જો બીજા કોઈ પ્રશ્નોની અંદુમતિ થશે તો તે સત્તા પર આવશે. દરેક દેશમાં આવું જ બન્યું છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને પ્રજામંડળોની સ્વરૂપ જાણથી બદલવા પડશે, કારણકે આજે તો દરેક સ્વીયરૂપ રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં છે.

જો ચોખ્ખામાં ચોખ્ખા રૂબરૂમાં કહીએ તો, મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે આપણા કહેવાતા સ્વરાજ્યમાં સત્તા, ખરી સત્તા, કોના હાથમાં રહેશે? અમલ્ય દિલ્હીએના હાથમાં, કે તેમના થોડા (હકતમાં જનતા) આગેવાનોના હાથમાં, કે મુડીવાળાઓના હાથમાં, કે જમીનદારોના હાથમાં, કે લશ્કરવાળા દેશી ગામડેવાળા હાથમાં, કોના હાથમાં સત્તા સરી પડવાની છે? અથવા કયા પ્રધાનના સારાંજે હજી લામીદારોનાં જુથો બધાંથી? એક મુડીવાળાએ 'દાખત' લેવાનું લીધું અને હવે પાકિસ્તાનનું (કરાચીનું) એક પેપર પણ ખરીદી લીધું છે.

વળી સ્ત્રીઓનો દષ્ટિએ આ અગત્યનો વિચાર કરો. જો હવે કે ૯૦ ટકા જેટલી સ્ત્રીઓ અમલ્ય ટોપ, જે તેમને સ્વરૂપથી સાંજ સુધી વેસ્ટનું જ કરવાનું હોય તો જો બહાર પ્રતો કે સ્ત્રીઓને લગતા પ્રશ્નો જનજુથો થી રીતે, જો આત્મસુધારણા કરશે થી રીતે? અને બીજી સ્ત્રીઓને જાગૃત થી રીતે કરશે?

આ બધી બુઝો, આ બધી સાચી પ્રત્યુત્પત્તિ જોતાં એક ચીજ તો નક્કી થાય છે. કે કોમનવેલ્થની પંદરમી તારીખ (૧૯૪૭)નાં દિવસે આપણે સ્વરાજ્ય મેળવતા નહીં. સ્વરાજ્ય તો આપણે ને આપણે (વર્ગો ને વર્ગો) દર છે. પણ આપણે સ્વરાજ્યને માટે તૈયારીઓ કરી માટે હજી ચલાવ્યા છીએ. તે દિવસથી દિલ્હી પ્રજાનું પાંચતર દિલ્હી પ્રજાના હાથમાં તો નહીં પણ દિલ્હી આગેવાનોના હાથમાં આવે છે. જો ચંચળમાંથી સૃષ્ટિ બની તેવી રીતે આપણે વગર ચાક્રા, વગર આરામ, આત્મ શ્રદ્ધા, નિરૂપણ, નવા સ્વરાજ્યના પાયા નાખીને તેના પર અંજલિ, કરવાનું છે. દરેક દરેક દિલ્હી, બંજોલો અને અમલ્ય, સ્ત્રી અને પુરુષ, પોતાની શક્તિના મોટા હિસ્સો રાષ્ટ્રધ્વજોતરને અર્પણ કરશે તો દેશ તેજસ્વી બનશે; ને તેમ નહીં થાય તો રાષ્ટ્રમાં વધારે લગભગ પડશે, રાષ્ટ્ર ઊંજામિત થઈ જશે, રાષ્ટ્ર પૃથ્વીનાં પાંચ પરથી બૂંસાઈ જશે. વળી જે રાષ્ટ્રો નાખૂદ થયાં છે, અને તેમાં એક નવો હિસ્સો થશે.

હવે જ ખરી કસોટીનો લખત આવ્યો છે કે જ્યારે પોતાના સમાચારની સાથે સાથે અને આપને આતર નિરૂપણે સહુ પડે.

જુનુંદર યજનહર કપડા
મીઠા મધુરા રંગ
સારી અનેરી ભાત
રેશમ જેવી કુમાશ

ધી જાણુપુટ કીરન મે. કં. લી.
અમદાવાદ

વિવિધ રંગોની
પોપલીન

મનોહર ડીઝાઇનની

સાડીઓ

આકર્ષક પ્રિન્ટ્સ

વૉચલો

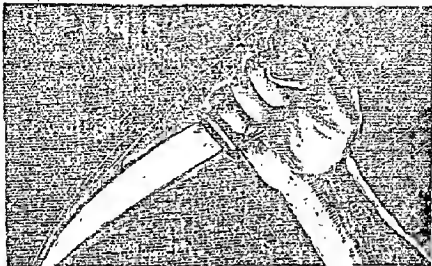
ટકાઉ તેમજ કુમારશાળીનું કાપડ

હરેકને પોસાય તેવા ચોગ્ગ ભાવ

નવજીવન મીડિયમ

કલોલ. [ઉ. ગુજરાત]

ખાંસી વખત સ્વાસ્થ્યને હાની કરે ને મહેલાં ને ને દૂર કરો.

જાન્ય પાંસી જે વખત સરીયાં કાઢતો જાય તો તેમ સ્વાસ્થ્યની આગવળી સ્તબ્ધ છે. જે પાંસી વખત ઉપર સ્વાસ્થ્ય વધે તે મહેલાં મેલે અને તેના ઉપર આ ઉપચાર નહિતર નળનાં સરીર ઉપર હુમલો કરવાને લાગી રહેલાં કાળે જોઈ એનાં કે રમ, ફેરવે, વગેરે, જેમ જેવાં શિયાળા તમે જોય વધે પડે.

સ્વાસ્થ્ય-દર્શક-વચનને અનુસાર પાંસી ઉપરના અસ્થિર ઉપચાર તરીકે માન્ય રહેલ છે. તે પાંસીના મૂળને પાડે છે, તેને લીધે વળાંક અને જાગરણને કારણે છે, પાંસીને કારણે નાકુર છે અને કસપથી આરત્ય કરે છે.

જો તે જાગરણ પાંસી વધે હોય તો
જે વખતે તબીબની સલાહ લે.

એલેક્ષીક ફેમીલ વર્કસ કંપની લીમીટેડ, વડોદરા.

કોન્ગ્રેસ અને આપણી સંસ્કૃતિ

મગનલાલ દસાઈ

[નીચેનો લેખ લગભગ ૧૦ વર્ષ પહેલાં લખ્યો હતો. તે જિંદગી બતાવે, આજે તે પ્રસિદ્ધ કરવા જેવો લાગે છે. એમાં મેં એમ યાતનાવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે, કોન્ગ્રેસ દિલ્લી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને, આજના યુગમાં ધટતી રીતે, આજળ વધારનારી તાકાત છે. આજે આ વિધાન વિશેષ ખ્યાનપાત્ર બને છે. આપણા સંસ્કૃતિ-પ્રવાહમાં મેં મોટા વિસ્તરેલાં પાંચેક સેક્ટોમાં આલ્યાં—

૧. ધટલાવવામાં માનતા ધર્મોનું આક્રમણ

૨. પરદેશીઓની રાજસત્તા

આ બે આલ્યાં તે પહેલાં આપણે ત્યાં અસ્પૃશ્યતા અને વર્ણવર્ણની જોચનીયલાવ ધર કરીને બેઠેલાં હતાં. ઉપરના બે વિશેષ એના પાયા ઉપર મોકલાઈ ગયાં, એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી.

તેમાંનું ખીલું પિંચન—પરદેશી રાજ્યસત્તા આજે જાણ્ય છે. પરંતુ જે વિન છે તે પાકિસ્તાન રૂપે દેખાતું થઈ રહે છે. આપણી સંસ્કૃતિ ધર્મો અને જાતિઓના સુમેળ કે સમન્વય કરી એકતાની વિશાળ ધર્મભૂમિમાં સર્જવામાં રહેલી છે. તેના પ્રતીક રૂપે એકચક્રી રાજ્યસત્તા ઉત્પન્ન થઈ રહી છે અને નબે છે.

આજે, ‘પાકિસ્તાન’ થવાને લીધે દિલ્હીમાં આ પોતાના સંસ્કૃતિક વારસાની વિશાળતા-શુદ્ધિ અંજવાઈ લાગે છે. જે તો આશ્ચર્ય જ દર્શાવે, અથવા નીનકરી નહિ તો, કોન્ગ્રેસ પોતાના અમુક વિજયને જ વખતે તેનું ખાસ મિશન જોઈ બેઠી, એમ કહેવાયે. એમ બાળે જ બને, કેમ કે દિલ્લી સંસ્કૃતિનો પાયો તેની જનતાના હૃદયમાં સાજીત છે. નીચેનો લેખ એ સંસ્કૃતિપ્રવાહના વિવેચન રૂપે હોઈ આજે પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય માન્યો છે.

૭-૮-૧૯૪૭

લેખક]

અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય મદાસલાની અનેકાનેક સેવાઓની કદર થઈ છે, અને જેમ જેમ સમય જતો જાય છે તેમ તેમ તેની નવી નવી દરની દિશાઓ સૂઝતી જ જાય છે. આ લેખમાં એક એવા પ્રશ્નની અને અતિ મૂલ્યવાન સેવાનું દિગ્દર્શન કરાવવા ચાહું છું. તે કરવાને માટે—

૧. સેવા

આ સેવાની જરૂર છે કે, રાષ્ટ્રીય મદાસલાની અર્ધ સૈદ્ધાંત સેવા તો આવતા સળંગ ઇતિહાસનો જ હેતુ મળ્યો છે. આજે ૧ જુલાઈ ને અધિક સેવા કરનારી સંસ્થા, એવી સળંગ

કલોલ

ઇતિહાસની મુગવિધાયક થઈ પડે. અને એવી રીતે પણ જનતામાં નવીન મુગનિર્માણ થઈ છે, એ તો આજ કદે છે. પણ, આ લેખમાં એ ઉપરાંતનું એક

સમીક્ષણ રજૂ કરવાનું છે, અને તે એ કે, 'હિંદી મહાસભાએ આપણા દેશમાં નવો સુખ નિર્માણ કર્યો છે એ તો ખરું જ; પરંતુ એ સુખ આપણા પ્રજાકીય વિકાસ અને ખાસ શુભને અનુરૂપ જ છે: આપણા આખો ઇતિહાસ જોઈએ તો તેની પરંપરામાં ખરેખર અધોસતો આવે એવો ને અનુરૂપ પ્રજાકો, આ આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારકિર્દી છે.

૧

ઈતિહાસના આદિકાળથી આપણે ત્યાં સરદશથી નતરે નવી કોમો આવતી જ ગઈ છે, મૂળ વતનીઓ અને અંધારી છે, અને પોતપોતાના સંસ્કારના અને સુધારા-નળ પ્રમાણે આપણા પ્રજા-શરીરમાં જોડાવાતી ગઈ છે. આવા પ્રકારનું પ્રજાકીય સંવદન યતા યતા જ આપણી આખી-સંસ્કૃતિ મહાદ્વ દત્તી અને આજ આપણી આખી સંસ્કૃતિના સાચા પ્રાચુર્યે રહેલી છે. આ પ્રકારના સંવદનથી અને જે જાતનું જીવનતત્ત્વ ને તેની ફિલસૂફી આપણે આ ભૂમિમાં જોઈએ તે પરથી, આપણને આખી પ્રજા તરીકે એક વાત બહુ સરસ આવેલી છે, તે તે પ્રજાઓનો સમન્વય કરી એકસાથે દળામળાને રહેવાનું. જરૂર પડે કે ધીરજ ખૂટે તો ગાહિમાંહિ લાગવાના પ્રયત્નો નહોતાં આપ્યા એમ કહેવાનો આશય નથી; એમ કહેવું એ તો સાચો યોદ્ધા બીના જ કરે. પરંતુ, લડીવડીને પણ ઉઘટે એકમેકમાં મળીને રહેવાનો રસ્તો આપણે શોધ્યો છે. આ ટૂંકમાં આપણાં ચિરંતી સન્નાં પહેલાં ૧૦ સેકાની સમીક્ષા ગણાય. એ સેકાનાં મેનજેક લક્ષણ તરફ ખાસ ધ્યાન દોરવાની જરૂર છે.

આ સેકામાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનો વિકાસ સારી રીતે થયેલો, એની કોઈ ના ન પાડે. પરંતુ એના બોણી ભોક ઉપસા એ વર્ણ જ મોટો લાગે હોતા. જ્ઞાનની ને વિકાસની પદ્ધતિ વિશેષ સાદુરી દત્તી, એમ આજની પરિભાષામાં કહીએ તો થાયે. એટલે, 'ઓચો, વેસ્વા-સ્તયા શુદ્ધ: ' નાણે એમાંથી બહાર જ રહી જતાં. અને અસ્પૃશ્ય થઈ તો દુર જ હતા. આજેકય અને સમન્વયની સંસ્કૃતિમાં આ એક ભારે પ્રમાદ દત્તો. જાંચનીચકાવનું એર પ્રજાશરીરમાં નીપજવા પામ્યું હતું. એની ના ન પડાય, જે એર કાળાંતરે થયું જ ગયું છે.

બીજી એક વસ્તુ એ કે, જે નવી નવી પ્રજાઓ આવતી કે જૂની અહીં વસેલી દત્તી તે બધીના કરતાં આખી પ્રજા પાસે વધારે સારી સંસ્કૃતિ હતી. એથી કરીને એકીકરણનું કામ એકધારું આઠી કહતું હતું. વૈદિક, બૌદ્ધ કે જૈન વિચારસૂત્રિઓ આખરે એક જ ચક્રની ચાખાઓ હતી. એક અપવાદ નોંધવો જોઈએ અને તે ગુજરાતમાં આવીને પસેલા પારસી-જાતો. તે ધર્મત્રાસેના માધ્યે પોતાના ઈશાનને છોડી અહીં આવ્યા. તેમને મૂળ વતનીઓએ નિરંતરે પોતા બોમ ગણ્યા. પણ એમાં એક વસ્તુ હતી, જે કદાચ એકાદી ખ્યાનમાં આવી છે કે પારસી ધર્મ ધર્મોત્તરકારી—'મિસનરી' નથી. તેમને પોતાની આત્મપ્રીત્યે જે ધર્મ પાળવો હતો તે તેમને પાળવા દેવામાં આવે અને નિરંતરે શુદ્ધ-જીવન માળવા દેવામાં આવે, તો તેઓ પ્રસન્ન હતા.

એટલે આ સેકામાં ત્યારે એ વસ્તુ ધ્યાયેલી આપણે જોઈએ છીએ:—

(૧) પ્રજાઓનું સમન્વિત એકીકરણ કરવાની આવડત. પરંતુ તેમાં એક પ્રમાદની

ચક્રવર્તી રહી હતી કે, નીચલા વર્ણો માટે જોઈ શકાય તેવા જાનપદ્ધતિ હતી. આ બાબતમાં એક મર્યાદા જાહેર કરીને તે કુલ પડીથી મર્યાદા હતું.

(૨) આ જોડાકરણમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિના પ્રધાન કાર્ય હતા.

ઉપર વિદ્યા અને જ્ઞાનની વિકાસપદ્ધતિ વિશે વાત કરતાં એ એક આલેખક કથન હતું કે, તેમાંથી નીચલા વર્ણોની ઉપેક્ષા જનમો હોય. આજ પછી આ ઉપેક્ષા ચાલુ છે. એટલે એ આલેખની સાબિતી બેજાનની જરૂર નથી. અરે, આ ઉપેક્ષાનું જોર તો એવું છે કે, જોઈતી, ચીજ તે ઇસ્લામ કામોને પછી એના પાસ લાગેલા હતા. પરંતુ, એમાં એક વસ્તુ અહીં ટોચની જોડાકરણ તો જ આ ઐતિહાસિક સમાલોચના સાચી છે. અને તે બોલ, જોઈતી તથા ભાગવત કર્મોનું કાર્ય. આ ત્રણમાંથી એ કાર્યોએ લોકભાષામાં જ પોતાનું કામ કર્યું અને વેદપ્રામાણ્યની પછી પડવા ન રાખી; અને ત્રણે કર્મોનાં દાર સૌ કામને માટે સરખાં છુટકાં હતાં. અને એ જ ત્રણ કાર્યોમાં બેજાનમાંથી ૧૨મા સેકા બાદ સંત કર્મોના ઉદય થયો, કે જેમાં નીચલા વર્ણોની ઉપેક્ષા હતી એમ જ નહિ, એ કર્મોને જોડે એ બધા વર્ણો પછી દિંદુકર્મનાં ઉત્તરોત્તર વધારા, પોતાની ભાષામાં અને પોતાને ગમ્ય એવી સરળ શૈલીમાં, પાયા છે. ૧૦ સેકાના આપણા વિકાસની સમાલોચના કરતી વખતે, બોલ, જોઈતી અને ભાગવત કર્મની આ મોટી સેવા બૂલવી ન જોઈએ, કેમ કે તે ત્રણે પછી એ વિકાસમાં જોડાકરણ બેજા હતાં.

૨

એ આપણાં પ્રાચીન કાળમાંથી નીચલાનું ઐતિહાસિક સમાલોચક ઇસ્લામી પ્રવૃત્તિઓનું આપણા દેશમાં આગમન છે. આ પ્રગ પાસે એ વસ્તુ નથી હતી, જેથી કરીને પૂર્વે આવેલી પ્રાચીન પ્રવૃત્તિઓ કરતાં એમના આગમનની અસર જુદી જ થઈ. આ એ વસ્તુ તે નીચે પ્રમાણે—

૧. પોતાના કર્મ, માટે જનનકર્મ અવિમાન તે તે અન્યકર્મોએને આપવાનો હિત્તા. દુકર્મ, તેઓ મિશનરી-કર્મોત્તરકારી પ્રગ હતા.

૨. એક સાદીકરણ આધ્યાત્મિક માન્યતા, તેના પેગંબર, અને તેના અસીક અને સૌ-સમાનની ભાવના. આ બધાથી તેમનું જોર તે જનન કારે મોટું હતું.

કરેક પ્રવૃત્તિય સંધર્મ વખતે બને તેમ, આ વેળા પછી સમાજમાં નવાનુંની તો બની જ. રાજકીય ક્ષેત્રમાં મુસલમાન સત્તાએ પગપેસારો કર્યો અને એક વાર તો મધ્ય કામડોળ થઈ ગયું. અમાલ-સેનક, પંડિત જોડાકરણ પીરની અસર, પંડિત દિંદુકર્મ ઉપેક્ષાસત્તાના કારણે, અને જાણી તો મુસલમાની રાજસત્તાની પાક તથા જોડાકરણ પછી મદદમાં આવીને, કર્મોત્તર થવા લાગ્યું. પછી કાર્યો અને ભાષાત્મિક ક્ષેત્રમાં રામાનંદ, કબીર, કવિ, પીયો, નાનક, છુલસી, ચૈતન્ય વગેરે સંતોએ દિંદુકર્મ પુરાણ કર્મોનું મંદન કરી જે નવનીત કાર્ય, તે નવા કર્મ સામે દકકર ઝીલવા સમર્થ નીવડ્યું. ઇસ્લામના ઐતિહાસ તથા આ સંતો વક્તિમાં એક બનવા લાગ્યા. જીલ બાબુથી લોકિક ઇસ્લામમાં દિંદુકર્મના લોકિકાચારના ને ગાન-તાના હાંકા કીલવા લાગ્યા. નરી તુષી અદ્વૈતકથના લોકમાનસને કટકો કાઢી રહે ! વક્તિની બીનાસ ને વહેમનાં જગ્યાં તેમાં ભગવા જ લાગ્યાં.

મોઝલોના જમાના હાથીમાં આ સંઘર્ષ થાશે પણ લાગ્યો ને સમન્વયના નિશાન સમે આવર પેદા થયો. એટલે સુધી એ દિશામાં તે ગયો કે, એક નવો સમન્વિત ધર્મ જ તેણે રચાવવા બીજું કશું. ધર્મસ્થાપન રાજ્ય કે પંડિતનું જ કામ હોત તો એ પણ તે કરી શકત. છતાં આપણા સમન્વયના ઇતિહાસમાં એ ખીના પણ યાદ રાખવા જેવા છે. એનાં જ સમેકાદીન ચુક નાનક. એમની ધર્મભાવના ને ઝાનદૃષ્ટિ વિશાળ, બાપક ને સર્વશ્રાવી હતી. ધર્મક્ષેત્રમાં એમણે, હિંદુધર્મની તે કાળને અનુરૂપ આશુતિ, આત્મમંથન કરીને ઉપજાવી. પણ એકબરનો આ શુભ આરવા તેના વંશમાં ટક્યો નહિ. ઓરંમજેએ એકબરનું કયું કરાવ્યું બીજું વાળ્યું. ઇસ્લામી ગિશનરી-પણ જખરું નીવડ્યું. એનો ઉપાય શોધ્યા વગર આપણું ઇતિહાસિક કામ—સમન્વયનું—ચોકચો કે વિકળ જશે, એ જ સ્મિતિ આવીને બીમી રહી. મરાઠા અને શીખોએ એકતાર તો ઔરંગઝેબના કાર્યને તોડી નાખ્યું અને મરાઠાઓ દિંદને પાછા એકછત તલે કરવા લાગી ગયા. તેમાં એમને કીક અંશે સફળતા મળી એની ના ન કહેવાય. પછી આવળ વધવાનું હતું. સંતધર્મનું પાન કદનારા આ લોકો આવળ વધત, પણ ત્યાં તો કાળ-બળે ગોરી પ્રભનો નવો ઉમેરો અહીં થયો. મુસલમાન પ્રભ ને હિંદુ પ્રભ બન્ને દિંદાએ. સિવ રાજતંત્ર ચર્તા, હાથીમળીને રહેતાં શીખી શકત, એ આગનાં આપણાં ગામમાં એતાં પણ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ ધર્માન્તરકારી સંપ્રદાયનું ઝોસક શું! તે જડે તે પહેલાં એવા જ મુશુના સંપ્રદાયવાળા ગોરી પ્રભ અહીં આવી. અને એણે વળી એક નવો કાયડો ઉમેર્યો. આજ સુધી આવેલી પ્રભઓ અહીં જ વસી હતી. આ પ્રભ તો રાજ હાથકરતાં છતાં આજ સુધી પરદેશી ને પરદેશી જ રહી છે! આ એક સાચ નવી વસ્તુ હતી. આપણા લોકો આ વસ્તુને સમજ જ ન શક્યા. પ્રભ આવે, લડે વડે, પણ પછી ધર કરી રહે ને એક સાથે સંસાર ચલાવે—આ આપણો ઇતિહાસ—જૂનો અનુભવ. તેમજ સિદ્ધર જેવા પણ આ લોકો, નહોતા કે, આરી કે ભૂટી છતાં નયા.

૩

એટલે ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ આમ થઈ કે, આપણી સામે એક પ્રશ્ન હતો જ—હિંદુ મુસલમાન કેમી અપ્રથમે. ત્યાં જ વચ્ચે અંગ્રેજો આયા ને એમણે આપણા ઇતિહાસમાં પહેલ પ્રમમ પરદેશી સત્તા નાખી.

આ પરદેશી સત્તાને સમન્વય પાલવે એમ નહોતું. કદાચ પશ્ચિમની યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં એ જાતનું તત્ત્વ જ અભાવ્ય હોવાથી, અંગ્રેજો એ બોર્ડ જ ન શક્યા હોય. મને તેમ હો, તેમના આભ્યા યાદ સમન્વયનો પ્રવાહ ફેલાયો, વધારે ગૂંચવણે તેમાં નવાં વિખી, નવા

* અહીં એક જ ખાસ નોંધવા જેવું છે કે, એકબર, ઓરંમજેએ હિંદી હતો, હિંદી તરીકે જાણ્યો ને ગમ્યો. કીક દિંદ જેવામાં એકને એના ધર્મ આડે આવ્યો ને એણે અતિર-કષ્ટદ શરૂ કર્યો. મુસલમાનો-દેશમાં વાસ કરીને રહેવા પછી તેમણે જે તકાવિયા કરી તે બધી આતર-કલદ હતી, એ આપણા અંગ્રેજ ઇતિહાસચિત્રકોએ નથી ચીખવ્યું, પણ આપણે બરાબર યાદ કરવા જેવું છે.

કામમાં ઉમેરાયા. પણ એ પ્રવાહ ચાલુ જ હતો એની પૂરી સામિતી તો એ કે, '૧૯મા શેકાના પ્રારંભથી પાછા આપણે સમન્વયની નજર ખોલવા લાગ્યા. અંગ્રેજ પ્રજા, તેનો ધર્મ', તેની વિદ્યાઓને અપનાવવા તરફ આપણા નેતાઓનું ધ્યાન ગયું. રાજ્ય રામચંદ્રન રાવના પ્રવરનો આવી ભતના હતા. અંગ્રેજ ફેગવણી એ દિશામાં લઈ જતી હતી. પણ આ પ્રવાહને સમન્વય કહી ન શકાય, અને તે એટલા જ કારણે કે, અંગ્રેજ પ્રજા ભૂમિયા બનવા તૈયાર નહોતી. એટલે આ બધું આપણી શક્તિ વધારવામાં સંગીન નં નીવડ્યું. અને આ કાળની મોટી આફત એ જ હતી કે, તેમને આ એક મોટી બિના ધ્યાનમાં જ ન આવી. ૧૮૫૮માં દૂર દેશની રાણી આપણી મદારાણી થઈ, છતાંય આપણને આ એક આપણા પ્રતિદાસમાં નવીન જ બને છે એ ખ્યાલમાં ન આવ્યું. પરાધા રાજતંત્ર તોળે પહેલી વાર જ આવીએ છીએ એ આપણને ન સમજ્યું રાજતંત્ર ગમે તેવી પણ શક્તિ સ્થાયે છે એટલે બસ; આપણે જોધતા રહ્યા, અથવા ભગવા તોય એ એક મુખ્ય અધારાના જ પ્રકાશમાં ।

એટલે ત્યારે પ્રસ્થાપ અને પ્રિયતી સંસ્કૃતિ આવતાં, સમન્વયના ક્ષેત્રમાં જે જે પ્રકો ઊભા થયા એ ગણી જઈએ. અને તો જ આપણે રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ એમને અંગે શું કયું' તે સમજારો.

૪

અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય સ્થાપાયું ત્યારે મોટા પ્રજા તો, ખરું જોતાં, એ સ્થાપના જ બન્યો. આપણી ઉપર પહેલ પ્રથમ પરદેશી સત્તા સંઘર્ષાર્થ પરંતુ જૂતી પરંપરામાં જીજ્ઞેષી આપણી પ્રજા એ સમજી ન શકી. સમન્વય સરળોદરખાતો જ સંભવે. આ નવી પ્રજાએ તો 'હિંદુ વિદ્યેશીના સમન્વયની ભાવના જગાવવા માંડી.

પણ, આ પ્રજાની પૂર્વેના પ્રજા બહુચીકસ્યો જ હતો અને તે પ્રજામાંના સંઘર્ષનો. ઉપર જોઈ આવ્યા કે તેનું નવીન લક્ષણ ધર્માન્તરકારિતા હતું. આપણી નવી સમાજ-શિક્ષા ગ્રંથોએ આ પ્રજાનો ઉત્તર આપવાનો હતો. એ પ્રજા જીલવા-લાગે ત્યાં જ તેમાં અંગ્રેજોના આગમન ને રાજ્યસ્થાપનાનો નવી સંચારો લોકો યઈ. વળી, અંગ્રેજોનો ધર્મ પણ ધર્માન્તરકારી; એટલે પેસો જૂનો પ્રજા વધુ ઉગ્ર બન્યો. જગતના મિશનરી અને મિન-મિશનરી ધર્મોનું રણક્ષેત્ર જ ત્યારે દિગ્ગંમાં રથપાડું.

પણ એનાથી વધારે અધરા કોયડો તો અંગ્રેજ રાજકર્તાઓએ આ ધર્મોને રાજકીય રૂપ આપ્યું તે બન્યો. પરિણામે ધર્મને કારણે જે ભેદ મોટે ભાગે જુલાતા થયા હતા તે જ ભેદ રાજકીય કારણે જાગ્યા, જેમાંથી દાખી ઐક્યનો મોટો પ્રજા થઈ પડ્યો છે. માત્ર અંતરનો સંઘર્ષ સવાલ જે હતો તેને ખાલ ગણનાનો ને કુ-પંચો-લાલાલાકનો બનાવી મુકાયો છે. જેવું શુભ નાનકે તેમના જમાના માટે કહેણું કે, કોઈ દિવસ ત્યાં કે કોઈ મુસલમાન નથી; તેવું જ આજને મારે એક વાર માંધીજીએ કહ્યું હતું-આપણ સૌ સરખા જ નાસ્તિક બન્યા છીએ; નહિ તો આપણ સૌ રામચંદ્રોના બાળકો સહેજે એક થઈ શકત.

એટલે, ભારતીયો એ વસ્તુએ આપણી સંસ્કૃતિની સામે પડી હતી—

૧. ધર્માન્તરકારી જ પ્રદાયોનો તો કો ?

૨. જે પ્રજા પરદેશી જ રહેવા માગે તેનું શું કરું !

પ

આ બેઉ પ્રશ્નોના ઉત્તર મદાસભાએ આજ બંધાપક રૂપે આપ્યો છે. પહેલો પ્રશ્ન તેના છેવટમાં સીધી રીતે નથી. છતાં ડાગી એકમ સ્થાપવાની પાછળ જે મનોભૂમિકા જીતી કરવામાં આવી છે, તેમાં જો ધર્માન્તરના પ્રશ્નો પૂરા ઉત્તર આવી જાય છે. એ ઉત્તરનું આપણું શ્રેય માધીછત્તે મટે છે. જેમણે બતાવ્યું કે, સૌ ધર્મ તેના અનુયાયી માટે, નો મુદ્દા બાબે તેને ચોસે પાળવા ઇચ્છે તો, ઉન્નતિકર છે અને જો તેઓની વચ્ચે ધરસાધનો ન પ્રજા હોય તો એમ કહેવું જોઈએ કે, દરેક ધર્મ અપૂરો છે, છતાં દરેકમાં સત્યાય છે; તેનું અનુશીલન કરી તેને સુધારવા મયનું. અને એમ સૌ ધર્મો સમાનભાવે જોવા. ધર્માન્તર એ અકિતના આત્માનું ને સૂક્ષ્મ કામ છે. ક્ષતિ ધર્મ લોભ લાલચ કે લપને જોરે ધર્મ-પલટો કરાવવા તોડે તો તેટલા જ માત્ર તે અધર્મ દે છે. સૌ નો ચોતપોતાના કર્તવ્યનું ને ધર્મનું પાલન કરે તો, "Sufficient unto the day are the evils thereof" —દરેકને પોતા નુરસું 'એક કાલું બસ' યશ. આ માન્યતા વગર સાર્વભૌમ માનવધર્મનું મંદાણ જ અસક્ય છે. એ મંદાણ, આટલા સૌકાના અધિકાર બાદ, આજ આપણી સમન્વય-સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ-પુરુષ કરે છે, એ એક મોટું અસ્કૃતિક સીમાચિહ્ન છે.

બીજો પ્રશ્ન પરપ્રશ્નોના આપણા લોક કેટલાય વખત સુધી સમજા જ ન ચકવા કે અશ્રેય આપણો ઇતિહાસ જીવો વાળ્યો છે. જે પ્રજા આવે તે ધર કરીને અહીં રહે. એટલે ઇસ્લામ એ ધર્માન્તરકારી ધર્મ પેટે, હજીમાં આવે છતાં વસવાટ ન કરે એવી પ્રજા, એ નવો જ અનુભવ દતો. છતાં આપણે આ સંકોચી પ્રારંભ સુધી એમ જ માનતા દતો કે, મુશરૂફ જ અશ્રેયને અહીં મોકલ્યો છે! અશ્રેય પરદેશી જ રહેવા માગે તો તે સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ જ ઉઘાટાવે, એ આપણને સ્પષ્ટ જ ન પડી. તે મુજબ સુરજ પહેલવહેનો દાદાભાઈની આર્થિક અગ્રિ જોશે ને તેમણે 'સ્વરાજ' શબ્દ પોકાર્યો. પરંતુ તેનું મોક્ષક અને મૂર્ત રૂપ તો લાહોરની મદાસભાને સ્વાતંત્ર્યનો દરાવ જ ગણાય. એમાં આપણે સ્પષ્ટ જાહેર કર્યું કે, અશ્રેય પ્રજાનું હિંદનું રાજ્ય આપણે સામાજિક, આર્થિક, શામિક અને સમગ્ર સાંસ્કૃતિક ક્ષાંસ કરે છે, —પૂર્ણ સ્વરાજ જ એમાંથી ઉગારે છે; અને સામે સ્પષ્ટતા કરી કે, મિત્ર બનીને જેમ અનેક લોકો દિંદને ધર કરીને રહ્યા છે તેમ તેઓ આ સમન્વય-સંસ્કૃતિની શ્રમિમાં જરૂર રહી શકે.

આમ, આપણી મદાસભાએ દિંદની સંસ્કૃતિના વહેણને આમજી ધંધાવ્યું છે, અને એક એવો ભેગ એને આપ્યો છે કે તે જો જામે તો જમતના કેટલાક કાવચ તો આપો. આપ જોકલી જાય. આ રીતે અજાણપણે છતાં સંસ્કૃતિવાદક બનવાને કારણે તો મદાસભા, જેટલા ટોડ કાવચમાં, પોતાના કાચંણેત્રમાં સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, એટલે કે સંસ્કૃતિનો સમગ્ર પ્રજા હેડલી ચપ મૂકે છે. આ અહીં વર્તમાન હોવાથી જો વર્ણવવાની જરૂર નથી. આ લેખનો આશય એટલેવો પૂરો જાય છે. મદાસભા આવડી મેટી જગદી બનવામાં પશુ જો જ કારણ છે કે, તેણે આપણી સંસ્કૃતિની સાચી નાક પારખી તેને આગળ વધવાને માર્ગ આપે કર્યો છે. આની પૂરી કદર તો હવે પછીનો ઇતિહાસકાર કરશે.

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ

સ્વેશિયલ નં. ૧

મનજનાં જ્ઞાનતંતુઓ બળવાન બને છે, ધોળા વાળ કાળા થાય છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે અને ટાલમાં વાળ લીંગે છે, ખોડા મટે છે, વાદશક્તિ અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે. માઠ નિદ્રા આવે છે, માંથાનો દુઃખાવો મટે છે. દરેક નંતુમાં બહેનો, પુરુષો અને બાળકો મટે મદાન ફાયદો કરનાર છે. ગાદી બાદલીના રૂ. ૩-૮-૦; નાની બાદલીના રૂ. ૨)

: બધે મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેન્ટ્રલ રોડ, સુભર્ષ-૪

મેલેરિયા ?

તમારો શત્રુ છે

લંઝાની એલ્સ્ટો પીલ્સ

મેલેરિયાની શત્રુ છે

આજથી જ વાપરી મેલેરિયાનો નાશ કરો.

આ ગોળીઓ સપ્તપર્ણી, કાલમેધ, કુટકી, વગેરે ઉત્તમ જ્વરનાશક ઔષધોમાંથી બનાવેલી છે. કબજેા કુટુબો, ધમાંદા દવાખાનાં, વૈદ્યો, ડાક્ટરો વગેરેમાં ફ્લો-નાઈનની જગ્યાએ છૂટથી વપરાય છે. ૬ કે ૧૨ ગોળીથી તાવ ઊતરી જાય છે

કિંમત ૪૨ ગોળીના રૂ. ૦-૯-૦ તેજા ૧૦ (ગોળી ૫૦૦)ના રૂ. ૩-૮-૦

ડી. ઝા. ફા. મ્. સી. લી. ડી. ઝા. (ઉ. શુભરાત)

સ્ટોકીસ્ટ : એસ. રમણ એન્ડ કું. : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

આઝાદ હિંદ-રક્ષણ અને વિકાસ

રાતુભાઈ આર. શાહ એમ. એ.

ફક્ત બંગાળના જ નહિ પણ સમસ્ત હિંદના બલિષ્ઠને ધડવાનો કટોકટીનો સમય આજે આવી પહોંચ્યો છે. આપણા દેશના અને આપણા પ્રાંતના ક્યા ક્યા પ્રશ્નો છે તે આપણે આ સમયે જગતને જણાવવું જોઈએ. આપણી જીમિની આને આપણા વિચારો પણ આપણે અપિચ જગતને જણાવી દેવા જોઈએ. પૂર્વ બંગાળમાં આગળ પડતા મુસ્લિમ વિકાસ હોવાને કારણે આપણે પશ્ચિમ બંગાળમાં એક હિંદુ રાજ્ય બહુ કરવા માગીએ છીએ. એ પ્રશ્ન નથી જ. બન્ને કોમોની સત્તા અને સરકારી માટેની દરીદ્રાઈ કરતાં એ જીંદગી રહસ્યવાદો આપણો એ પ્રશ્ન છે. આપણી આખી જાતિના બલિષ્ઠનો આધાર તે પ્રશ્નના ઉકેલ ઉપર નિર્ભર છે. આપણે અત્યારે જ નિર્ણય લઈશું તેની સારી કે માઠી અસર બંગાળ અને હિંદની હજી નહિ જન્મેલી હિંદુ અને મુસલમાન પેઢીઓ પર પડી શકે છે. જો આપણે સાવ સાદી ભાષામાં આ વસ્તુ રજૂ કરીએ તો આપણે નાચેની વસ્તુઓમાંથી પસંદગી કરવાની રહે છે. આધુનિક પ્રગતિથીયે કેન્દ્રીય જ્ઞાતાના એક સરકારી અને પ્રગતિપરાયણ અંગ તરીકે બંગાળ લીધું રહેવા માગી છે કે પછી આગળ પડતી બહુમતિ ધરાવતી કોમના ધર્મના મૂલ્યો—જેને આધીન સર્વ નાશરેકાતું જીવન છે—ઉપર આધાર રાખતી મધ્યકાલીન ધર્મીય પદ્ધતિના એક અંગ તરીકે બંગાળ કામ કરવા માગી છે ! થોડા દિવસ ઉપર મુસ્લિમ લીગના નેતા શ્રી. મજનુરઅલીખાને પટણામાં (તા. ૨૭મી મે ૧૯૪૭ને દિવસે) કહ્યું હતું કે પાકિસ્તાન રાજ્યનું ગંધાર્ય ઉસ્લામના કાયદા-કાનૂનોમાં મૂર્તિમંત થયેલું છે, આ ઉપરથી પાકિસ્તાન પોતાના માણસો પર કેવી રીતે શાસન ચલાવશે તે બાબત કોઈ પણ વિચારશીલ માણસના મામાં-જાંઘમાં રહેતી નથી. કુરાનનો કાયદો જ આ રાજ્યપદ્ધતિનું કક્ષાઈથી નિયમન કરશે અને આજનું અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડનું રાજકીય કદાપણ બિલકુલ આવશે નહિ અથવા તેની નદિવત અસર થશે. એ એમાંથી કયો માર્ગ બંગાળ પસંદ કરવા માગે છે ?

હિંદના ઊંડા વ્યાગ સાથે જોડાણ

બહારની દુનિયા બેરકારીથી એમ ન કહે કે પશ્ચિમ બંગાળમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થાપી પૂર્વબંગાળના મુસલમાની રાજ્યનો મુકાબલો કરવાની હિંદુઓની ઈચ્છા છે. બન્ને વચ્ચેનું અંતર મામૂલિક નથી પણ આદર્શ પરત્વે છે. પ્રકાશ અને અધકાર વચ્ચેનાં અને મધ્ય-કાલીન અને આધુનિક રાજકારણ વચ્ચેના અંતર જેવું અને તેટલું જો અંતર છે. બન્ને શુભ વચ્ચેનું જો અંતર છે. એક હિંદુ એવી મધ્યસ્થ સરકાર નીચે જોડાવા આપણે જ્યાં જ ખૂબ આગ્રહ છીએ. રાજકીય પ્રશ્નો પર આવી સરકાર કોમીવાદને બિલકુલ જણાવશે નહિ અને મુસ્લિમ અને અમેરિકામાં પ્રવર્તતા આધુનિક વિકાસવાદ તે સરકારની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ ઉપર સામાન્ય બોગવશે. સવળ મનુષ્યોને એક સરખો દરજ્જો મળી ન તે

કાષ્ટને અત્યુક કામો માટેના વધુ હોમ કે સજવડો મળશે કે ન તો કાષ્ટને પક્ષપાતી કાનૂનો લાગુ પડશે. કામ કે ગતિ બળતિના બેદ સિવાય અથવા કૌટુંબિક સંબંધોની પરવા કર્યા વિના બહાર સેવાની સૌ કાષ્ટને તક મળશે. જ્યાં સુધી ખુદને ખુદની દરોહાઈથી કામ પણ બળતની પક્ષપક્ષી વિના, કામીવાદને બાજુએ મૂકી, ચૂંટનારી મંડળીના હઠતક સર્વ-શ્રેષ્ઠ માણસોને પસંદ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી ન તો કાર્યક્ષમતા ધારી શકશે, ન સરકારી મંડળોમાં ધૂમી ગમેલા નફરદ સમાને ફર કરી શકશે. આરિત અને માનસિક શક્તિમાં સર્વશ્રેષ્ઠ માણસો જ સાચા લોકશાસનને રચી શકશે અને દિંદિમાં આપણને સર્વેને આજે એવા લોકશાસનની જરૂર છે. પ્રત્યેક પ્રાંત જે આવી પ્રગતિશીલ કેન્દ્રસ્થ સરકાર સાથે બેઠાય તે ફરક તે સરકારને વધુ અને વધુ મેળવ્યાત બનાવે અને પોતાના તેમજ આખા દેશના મહત્ત્વ માટે વધુ શક્તિના સંચય કરે અને જે મહેસૂલ તેમો ભરે તેના બદલામાં તેમને ઉત્તમ બદલો મળી રહે. જુદાં જુદાં અનેક ખાતાઓ ઉપર આપણી કેન્દ્રસ્થ સરકારને આપણે આગળ પડતી સત્તા અને અંકુશ સોંપવાં જોઈએ. જે કેન્દ્રસ્થ તંત્ર નબળું દરો અને જેના દાથ પગ બે કે ત્રણ સામાન્ય વિષયોના દોરથી બંધાય હશે તે દબેશને માટે નિર્બળ જ રહેશે. દિંદિ જેવા એક ખંડનું તેવું તંત્ર કદી રક્ષણ નહિ કરી શકે. જરૂરી ઉપજ પણ તે નહિ મેળવી શકે તેમ જ ન તો તે સતિ સાચવી શકશે; ન તો ફરક રાત્તને અત્યંતના જમાનામાં ખૂબ જ જરૂરી એવી બ્યવહાર બ્યવસ્થા નક્કાવી શકશે. આ જ કારણોને લીધે બજાએ સમજી લેવાની જરૂર છે કે નીચેની વસ્તુઓ અત્યંત આવશ્યક છે—

(૧) સૌથી પ્રથમ દિંદિની કેન્દ્રસ્થ સરકાર સાથેનું સર્વ પ્રાંતોનું બેઠાણ; (૨) આપણી કેન્દ્રસ્થ સરકારને તેમજ આપણી પ્રાંતીય સરકારને આપણે શિરેજીવ, વિકાસશીલ અને આધુનિક જાવનાવાળી બનાવવી; (૩) આપણા નાગરિકો માટે મારાસમા તથા બીજી સંબંધી બહાર સેવા માટેના લોકચાહો દબે સરખી તક.

કંસારમી ધર્મલાવના અને આધુનિક લાવના

જો કાંઈ પણ કામ આવા કાર્યક્રમો વિશેષ કરશે તો તેને તેની મૂખાંશ માટે સૌથી વહેતું વેઠતું પડશે. એક જ ખૂબ રજા દાખલો જામશે. એક સેકા ઉપર બ્યારે આપણા દેશમાં અશ્રેષ્ઠ કેળવણી દાખલ થઈ ત્યારે દિંદુઓએ તેનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો. મુસલમાનોના તે વંચતના સ્વાર્થપરાયણ તેતાઓએ તેમના અંધ અનુયાયીઓને કહ્યું કે જો આપણે યુરોપના સાદિત્વ અને વિદ્યાનનો અભ્યાસ કરીશું તો ઈસ્લામ ખતરામાં આવી પડશે. પરિણામ એ આવ્યું કે બૌદ્ધિક બાળકમાં મુસલમાનો તેમના આ નેતાઓના પાયે એક સહી પાછળ પડી ગયા અને આર્થિક તેમજ રાજકોષ કેળવણીમાં પણ તેમની એ જ દયા થઈ. યુરોપના વિદ્યાનની નજરે અલીગઢ વિદ્યાપીઠની ખ્યાતિને મદ્રાસ વિદ્યાપીઠ માટેના તેમના માન સાથે સરખાવે. ઐટલિયનની રોયલ સોસાયટીનું સભ્યપદ એ વિદ્યાન-જગતમાં સૌથી વધુ શાનદાર ગણાય છે, અને તે માનને રોયલ દેસાવાર દિંદુઓ અને પારસીઓ ગણાયા છે. મુસલમાનોનું કયું કામી પ્રમાણ હાં સચવાયું છે કે જરા પણ નહિ.

એશિયા ખંડની નોબલ પ્રાર્થના કલતારી એ વ્યક્તિઓ પણ હિંદુ જ છે. અહીં પણ સુસલમાનોને મધ્યની 'ચેરીટી' મળી શકે નથી. કાઈ પણ દરેક મુસલમાન આ બાબત ઉપર અભિમાન લઈ શકે એમ છે? આધુનિક જગતના જ્ઞાન અને પ્રગતિના પ્રવાહમાં મળી જઈને ઈસ્લામનો સૈદ્ધાન્તિક આદર્શ બાબતે મૂકીને આ વસ્તુસ્થિતિનો ઈકેલ લાવવાનો તેણે પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ?

આગળ વલતા જમત તરફ નજર કરવાની જરૂર છે. જૂનવાણી ધાર્મિક વિચારો અને આંખા બુનકારને બૂલવાની જરૂર છે. સંકુચિત પ્રાંતીયવાદને દૂર કરવાની જરૂર છે. નહિ તો ફક્ત અને બૂલકે આગળ વધતા જમતની અને દિલ્લા બીજા પ્રાંતોની પાછળ આપણે પડી જઈશું. આધુનિક ઇતિહાસનું ચિહ્નું જુદા જુદા વિભાગોનું એકીકરણ — સયોગીકરણ શીખવે છે, નહિ કે અખંડ વસ્તુનું વિભાગીકરણ. 'અમેરિકા જેવા દેશ પણ એક અર્થસ્વતંત્ર રાજ્યોના સ્થિતિ 'ફેડરેશન' થી જ ઘટ્ટાત કરી હતી પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે છેલ્લા ૧૦૦ વર્ષમાં તેમણે કેન્દ્ર સરકારને એટલી બધી સત્તાઓ આપી છે કે તેના જુદા જુદા વિભાગો ખૂબ જ સુસંઘટિત થઈ શક્યા છે. પંરિણામે આને ઉત્તર અમેરિકા જગતમાં સૌથી વધુ બળવાન સત્તા મળ્યા છે અને તેથી જ આ સત્તાનો મુકાબલો કરતાં દેશો જેવા મદાકાવ વિરાટ દેશોને પણ હાર લાગે છે. આ અસંખ્યસિત અને અદ્ધર સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ શું દિલ્લે કાઈ શીખવી શકશે? અંગ્રેજ સાર્વભૌમત્વ વિદાય થતાં શું મોગલ સામ્રાજ્ય સમયની વિભાગીકરણની બૂલ આપણે ફરી કરવા માગીએ છીએ? ક્યા દેશવાદને આ ગમશે? ક્યા શુદ્ધિશાળી માણસ આવા કમનસીબ ભવિષ્યને સ્વીકારશે?

આ જ કારણોને લઈને આપણે કેન્દ્ર સરકારને વધુ બળવાન બનાવવાની નીતિને વળગી રહેવું જોઈએ. જો કાઈ પણ પ્રાંત કેન્દ્રને મળી નહિ આવે તો તે પ્રાંત સાથેના આપણા બંધાવજોમાં કાંપી નાખવાનો આપણા હક્કો આપણે ધારે કરીએ છીએ. તેમાં જ આપણું અને જુદા પંચતાર પ્રાંતનું અંતિમ હિત સમાયેલું છે. આપણને ખાતરી છે કે આવા કેન્દ્ર સિવાય આપણી સંસ્કૃતિ, આર્થિક સ્થિતિ અને સામાજિક સુધારણા સકય નથી. પશ્ચિમ બંગાળ માટે આ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી. દેશમાં જો સંપૂર્ણ શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે અને આપણા નેતાઓમાં પૂરતું હડાપણ ચાલુ રહે તો અને વિશ્વાસ છે કે વીસ વર્ષમાં હવેનું પશ્ચિમ બંગાળ પૂર્વના 'સુદર્શી બંગાળ'ને પોતાની એકસત્તાનો ત્યાગ કરી કેન્દ્રીય સરકાર સાથે સહકાર કરવા આકાંક્ષી' શકશે. ઇતિહાસ આ આશાને હાર કરે છે.

કેન્દ્ર સાથે બેઠાણુ યા વિનાશ

પરંતુ આ પ્રયોગની અજાણતા મારેની સૌથી પહેલી અરિયાત તો એ છે કે આવા સયોગીકરણમાં માનતા જિદ્દતાઓને આ કામ કેમ થઈ શકે તે બતાવવાની તક આપણે જોઈએ. બંગાળના આવા નશીન પ્રાંતોને-મૂલેચ્છે પણ તેને દિદ્ધ બંગાળ ન કહે — તરત જ વ્યવસ્થિત કરીને કામ કરતો કરી રેવો જોઈએ અને તેમાં તદ્દન નવીન ઢગનું સરકારી

તંત્ર મૂકી દેવું જોઈએ; કારણ કે અંગાળનું આબનું પ્રધાનમંડળ દેહકાના પ્રથમ વિકાસ-
ક્રમ જેવું છે અને તેને માયું અને પૂંછડી છે પણ શરીર નથી. આવા નિષ્ફળ અને
બિનકાર્યમાળ મુસ્લીમ લીમ પ્રધાનમંડળ સાથે ફોન્ટ માયાફિઝ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી.
હિંદુ, ખ્રિસ્તી, બુદ્ધમતીઓ અને રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લીમોને સ્વાયં અને ડોમીવાદથી પર
રહોને દેશના કલ્યાણ અર્થે કામ કરવાનો એક મોકો આપો અને ફક્ત લીંગનું જ તંત્ર
ચાલવું હોય ત્યાં અશક્ય એવા સહકારનો સ્વાદ આપવા દો. ડોમ પશુ સરકારને સરળ
રીતે ચાલવા દેવી હોય તો ૫૦. વિરુદ્ધ ૫૦ મતથી તે કદી ચાલી ન શકે. અને બાહુએ
સરખા પ્રમાણમાં બેઆબેચી ચાલતી હોય ત્યાં શું પરિણામ આવી શકે? વચ્ચે બનારે
પંચ લીમી સબો વાઈસરોયની વચગાળાની સરકારમાં જોકાવા ત્યારથી હેવટ સુધીની
વચગાળાની સરકારની ક્ષા સદુ દોષી બાણ છે. આણું તદ્દન નિષ્ફળ અને બેફાલ સમાધાન
બાંધણે કે બીજા દોષ ઇચ્છી શકે જ નહિ, જો કે એવા સમાધાન માટે ખૂબ બહુમાં
ફાંસા છે.

રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનો માટે એક શબ્દ બસ યશે તેમનું મુખારક નામ સંચાળતા
આપણું માયું સમજાવાન નથી પડે છે. કેટલું શારીરિક દુઃખ, પરિતાપ, નિંદા, સામાજિક
પરેશાની અને હિંસા તેમણે હસતે ગોટે સહન કર્યાં છે. અને આ બધું તેમણે એક
સ્વતંત્ર અને મુસલમાનિત ભારતીય રાજ્ય માટે કર્યું છે. પેદીઓથી તેઓ હિંદમાં રહેતા
આવ્યા છે. તેની જ ફળ અને અન્નનો તેમણે ઉપભોગ કર્યો છે. તેની જ હવા તેમણે
શ્વાસમાં લીધી છે અને તેના વીતિક વિકાસમાં તેઓએ બાગ લીધો છે; પરંતુ પોતાની
જાતને પરદેશીઓ કહેવડાવવા બેટકા નિમકદરામ તેઓ કદી થવા માગતા નથી. આવા
ઉદ્ધામવાદી મુસલમાનો ખૂબ જોઈ સંખ્યામાં છે કારણ તેમની પાસે બહેરોતની મોટા
સાધનો નથી — એવી ઇચ્છાનો જ સફતર અભાવ છે. ટાકા અને કલકાની આમ
જનતાની લાગણીઓ તેમને ઉરકેર્યા નથી. તેઓએ મુશ્કેલી અને ન્યામની રક્ત
હાથે પેશું દસતી અંગોએ રાહ જોયા કરી છે. સમય મોતને અંતિમ ન્યાય આપે તેની
તેઓ રાહ જુએ છે. પોતે કેવા રચનાત્મક અને સ્વાર્થહીન દેશલોકનો છે તે બતાવવાની
તેક તેમને આપણે જ નવો પ્રાંત બોલે કરવા માગીએ છીએ તે આપશે. સંજયતમાઓને
જંજાવવું બસ યશે કે રણજીતસિંહનો સાચી પલ્લ એક મુસલમાન જ હતો. અહીં જ સાચી
કોટાદી થઇ જશે.

હિંદ બહારના ઉરલામ મર્મને આધુનિક સ્વરૂપ અપાય છે: બનારે પાકિસ્તાન
બોલે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે અંધારના જમાનામાં હરેક હરેક હોતમાં જૂની વસ્તુઓ
અને જૂના વિચારોને નવું સ્વરૂપ અપાય છે અને ત્યારે જ રાજકીય અને સામાજિક જીવન
વિકસે છે. આધુનિક વૃક્ષસ્તાનના પિતા આતા વૃક્ષ કુરાનની જૂની પદ્ધતિ અને નીતિનો
ત્યાગ કરી વૃક્ષસ્તાનને બચાવ્યું. અફઘાનિસ્તાનમાં પણ મુહમ્મદના સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો
છે. મેસેરટાઈન અને સીરીઆના આરબો ત્રિપે દુરોપના એક સમીક્ષકે નોંધ્યું છે કે ત્યાંના

ધનનીઓ દિન પ્રતિદિન નવા પ્રવાહમાં આગળ મુકે છે અને હવે ઇસ્લામનું તેના લેણા પર વર્ચસ્વ રજુ નથી. આને પરિણામે જ તેઓ દિંદ અને મહંમદીઓના સામનો સફળતાની દરેક આશા સાથે કરી રહ્યા છે. દિંદ અદારના મુસ્લિમ જગતની આવી સ્થિતિ છે ત્યારે દિંદનું પાકિસ્તાન આ જગતની સરખામણીમાં ક્યાં કોણું રહેશે ? તેના આલોકિત સમાજ સાથે તેનું કંઈ દિશામાં પ્રવાયુ થશે ?

ઇસ્લામ સુસંગઠિત અને અવિવક્ષિત છે એમ માનવું જીવનરેલું છે. સીઆ અને સુન્ની વચ્ચેની યોદ્ધા ખાત્ર સી રામ જાણે છે. પણ ઇસ્લામના ઇતિહાસના વિવાદોએ તરત જ કહેશે કે અસિદ્ધાના ચરખાતના દિવસોમાં અને પવનગર સાહેબના અવસાન પછી તરત જ ઇસ્લામની અદોતર નેટલી યાખાઓ કોમી થઈ અને તેમાંની કેટલીકે તે તેમના જ મુરિદમ વિરોધીઓને નાશ કરવાનો રસ્તો લીધો હતો. અણુ મનુર રાજકીય સસિદ્ધિ માટે રોમાંચક કતલ કરતાં પાછા હડશે ન હતો, એટલું જ નહિ પણ તે કાર્યને તેજી પામીક અને યુગ્મ આપનારું માન્યું હતું ('એન્સાયક્લોપીડિયા ઓફ ઇસ્લામ' ૧, ૪૯૧; ૨, ૨૫૬). આમ એક વખત એ પામીને અંધ ભલ્લાદ છૂટે મુકવામાં આવે તો પાછી લલિપ્ત બહુ બેજગું નહિ રહે.

દિંદી સંઘર્ષ સંરક્ષણ

૧. દિંદના લશ્કરી રક્ષણની આગતનું શું ? પશ્ચિમ જંગલથી સીમા પ્રાંત અને સિંધથી દરદ પંડેશ દિંદ પોતાના જ રેહના સુમળ જીવ વડે પોતાને અચાલ કરી ચક્રો ફેરવે આવીપૂર્વક કહું છું કે દિંદ પોતાનું રક્ષણ પોતે જ કરી શકે એમ છે. પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના વિસ્તારની રપટ દુરમવાવટ અને કમલખાજ આપણા રાષ્ટ્રીય રક્ષણના કાળમાં મર્ણ અર્ગ અને મજી મુરોલીએ વધારી દેશે એ ખરું દિંદના બિટક લશ્કરમાં આને અમલદારોના ૩૩૭ ટકા અને ગોજ પટ્ટીઓના ૩૩૮ ટકા મુસલમાનો છે. ગોજ બાબુએ ૧૪૧ ટકા અમલદારો અને ૧૩૨ ટકા ગોજ પટ્ટી મરાઠા માણસો દિંદ અને સીંધ મળીને છે. ઉપરાંત ૩૭ નેટલી યુરખા દુકાદીઓ છે તેમને ઉપર સમાવેશ કર્યો નથી. તે ઉપરાંત દિંદના ખિસ્તીઓ તે જુગ. આ મળતીમાંથી મુસલમાનોને ગિલકુલ બાદ કરીએ તો પણ ને આકો રહે છે તેઓ દિંદનું રક્ષણ કરવા માટે પૂરતા છે. પણ આકો રહેલા જ્યાં જ મુસ્લિમ અમલદારો અને ગોજ પટ્ટીધરોને આપણે મુશાવવા નહિ મહે તેમાંના ને ને માણસોનાં પર દિદુસ્તાનમાં જ છે તેઓ પોતાના જ માદરે વતનને રક્ષણ કરવાનું પોતાનું ઉમદા કતબ આનંદપૂર્ક અનગ્ગે જ જવાના. અને તેઓ કરીએ પાકિસ્તાનના ટેકરા નહિ જ શેષવાના. કું અહીં એક અંગત અનુભવ આપું. દિંદમાં અમલદાર રયાન મરાઠા પછા અમલદારો સાથે મારે સંપર્ક છે અને આ લેણામાં અને સીંધો વધુ નેવિષાત કાંઈ પણ લાગુ હોય તો તે તેમની મમવાદપરતા, લાકષ્યારો અને દિંદની સેવા કરવાની તમના છે. પાકિસ્તાન અને તેના પ્રચારને લીધે, એક નવો વન કલામ જેમો થશે પણ તેમની મમોધનાના આપથી દિંદ કોઈ જ જગતું છે. આજના દિંદી મશ્કરમાં મુસલમાનોના દાપૂર્વકના ચોચા જાગને નાસે ગોજ જાગના સેનિકા

મુસલમાનો છે તેનું કારણ જૈતિહાસિક છે, અને નહિ કે દિંદુઓ કે શીખોનું ખીલણપણ અથવા નિષ્ક્રિયતા. લોકો કલહાલિસીના જીવનચરિત્રના વાચકો જાણે છે કે પંજાબને જ્યાં બાદ ત્યારે અંગ્રેજોના રાજ્યની દૃઢ અકબાનિસ્તાનના ખાટ મુઠ્ઠી પહોંચી ગઈ ત્યારે તેણે સૌથી પ્રથમ કાર્ય સરહદના તોફાની અને લૂંટફાટ કરનારા મુસલમાનોની, શસ્ત્રસજ્જ પોલીસદળમાં ભરતી કરવાનું કયું. તોફાનો બિલકુલ બંધ કરવાનો તેમણે આગે રસ્તો લીધો. ઉપરાંત તે મુસલમાનોને કાપેદારની આજીવિકા પણ મળી ગઈ (લી વોનર ૧, ૨૬૧-૨૬૨). ૧૮૫૭ના સિપાઈઓના બળતા વખતે આ જ મુસલમાનોને—પશ્ચિમ પંજાબના અને સરહદના સરકારી દુકાન ખાઈ જીવનારા મુસલમાનોને—દિલ્લી અને લખનૌના મુસલમાન સિપાઈઓને બંદૂકની જાળીએ તીષી નાખતા કાંઈ અચોક્કસ લાગ્યો નહિ. કારણ તેમને થયું જિંદગી પગારની અને રમચઢી લૂંટફાટ કરવા દેવાની ખાત્રી આપવામાં આવી હતી. અને બળવા પણ પણ બ્યારે નવા દિલ્લી લશ્કરની યોજના અમલમાં ગૂંચમાં આવી ત્યારે આ જ મુસલમાનોને એક રીનસરના ‘રેજીમેન્ટ’માં બોલી દેવામાં આવ્યા. ત્યારે બિહાર અને અયોધ્યાના પુરખિયા કહેવાતા લોકો અને રાજપૂતો તથા મરાઠાઓને ઇરાદાપૂર્વક તેમાંથી બકાત રાખવામાં આવ્યા. દિલ્લી રાષ્ટ્રીય સરકાર બંદર આ ટૂંકોગે દૂર કરશે જ.

આધુનિક લશ્કરી યોજના

અત્યારના જમાનામાં ફક્ત સંખ્યાબળ ઉપર ટાક પણ વરતુનો આધાર રહેતો નથી. હા, જો અને પછો શુદ્ધિબળ, તાલીમ અને સજ્જો વજેરની બાબતમાં સરખા હોય તો સંખ્યાબળનો કાંઈ અર્થ નથી. સુદ પછી હાથમાં તો અત્યંત વૈજ્ઞાનિક યથ્થ ગ્રંથ છે, અને તેથી તેમાં થયું શુદ્ધિશક્તિની, ત્રિકિક કેળવણીની અને થયું કમક શિસ્તની એટલી બધી જરૂર રહે છે કે તેનો જૂનવાણી ‘મેથોડેટ સબ્જ’ કરી આગે બહોની તાલીમ સાથે કાંઈ સંજોધ નથી. બવિષ્યનાં યુદ્ધોમાં પાકિસ્તાની, ચીનો (Slogar) ઉપર, મુસ્તાક સિપાઈઓ અને પાકિસ્તાની મહેસાઓ અને ઓસમાનીઓ યુનિવર્સિટી જેવી સરચાઓમાં કેળવાયેલા અમલદારો, આધુનિક સાસ્ત્રીય અને કેળવાયેલા અને અત્યંત વિકાસવાદના પ્રવાહ સાથે આજના વર્ષનારા સૈનિકો સામે કેમ કરી યુદ્ધવસ્તો કરી શકશે? ઉદ્દામાં છેલ્લી ઢગનાં લઘાઈનાં સાધનો, શિસ્ત અને તાલીમ ઉપર આજના સિન્યનો જેટલો આધાર છે એટલો સંખ્યાબળ ઉપર નથી. વાપુવાનો, ટેન્કો, સન્દેશવાહક યંત્રો, રાસોનો અવિરત પ્રવાહ, છૂટાછવાયા યંત્રોના ભાજો તથા હિતમ રીતે બનાવેલાં સાધનો પર તેનો ભણો આધાર છે; ધન મેળવવાનાં મર્યાદિત સાધનો, મુસ્તાસંચાલિત અને અણુવિકસેલી શુદ્ધિ-શક્તિ અને એટીની જ ઉપજ ઉપર આધાર રાખતી અર્થરચનાવાળું પાકિસ્તાન આ બધી વસ્તુઓ કેમ કરી મેળવશે? સદોસલામત આંતર પ્રદેશો જેવી કેટલોક બાબતોમાં દિંદુસ્તાન પાકિસ્તાન કરતાં દસગણું થયું બળવાન રહેશે.

દિંદુના ઇતિહાસે વારંવાર સિદ્ધ કર્યું છે કે શસ્ત્રની ખાત્રી એક મોટી આપત્તિ મોતરે છે. ‘લંડન ટાઇમ્સે’ નેપ્થું હતું કે ત્રણે અફઘાન, વિમરહોમાં દિંદુના બિટક

સરકારને અફઘાન લોકોએ સખત દ્વાર વ્યાપી હતી તેટલું કારણ તેમની પાસે વધુ ચારા મળ્યો હતો, એ છે. જનરલ બહેરાએ સિપાઈઓના 'જોશ' રજીમેન્ટ ને એક લશ્કરીમાં મોકલેલું તેમના સો ઉપરાંત સૈનિકોએ બ્રિટીશમાં કદી અંદુરની ગોળી છોડી ન હતી! અયુધ ખાનના ઝડપથી ગોળીઓ છોડતા અને 'રસિયન' દળે તાલીમ પામેલા તોપ-ખાનના તેઓ ખિચારા એક જની ગયા. પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં કુટની દારૂ પણ એવા જ કારણોસર થઈ, બ્રિટિશ દિંદો લશ્કરને ૫૦ વર્ષ જૂની અને ફ્રેંચ દેવાયેલી અંદુર અને તોપા આપવામાં આવી હતી ત્યારે દુર્લે પાસે હેલ્થમાં હેલ્થ હતી જર્મન અંદુર હતી. દિંદના રક્ષણને પ્રથમ શોભે યતાં દિંદની નવી સરકારે જોડું જોડી કે મુખાઈમરી બહોળું પુનરાવર્તન ન થાય.

શીખો અને સિંધુદેખા

એક અલુઅચિત છતાં તદ્દન નાદિવાત લોકમાન્યતા દૂર કમાવી દેવી જેવી છે. વાંપવ્ય ઘાટમાંથી ત્યારે ત્યારે દરમી આગે છે ત્યારે ત્યારે દિંદની દંમેશાં દારૂ થઈ છે અને સરકારમાં તેમજ સરકાર પાર કોઈ પણ લશ્કરને દિંદ હતી ચક્રું નથી નેચરી એ માન્યતા છે. સાચી વાત તો એમ છે કે દિંદુ રાજપૂતોના દિંદો લશ્કરોએ અફઘાનિસ્તાનના કેટલાકે ભાંગોનો કબજો લીધો હતો, કંઈકાર સાથે યુદ્ધ કહું હતું અને ૧૭ મી સદીમાં જોડસસ નદીના કિનારા સુધી જઈખના પ્રદેશ પર દરમી કબ્જો હતો. તે વખતે એક પણ બ્રિટિશ અમલદાર તેમાં ન હતો. યુરોપિયન લેખકો કહે છે તેવા સિપાઈઓને અજબૂત બનાવનારા ત્રણ લશ્કરોના પણ ત્યાં આકાશ હતો. સાદબંદીના રાજ્યમાં કહના રાજપૂતોએ કાષ્ઠર તોડનામાં અને અરકમાં દિંદુકુચના ઘાટનું રથજી કહું હતું, અને જર્મનો ઉકમેક અને દક્ષિણ ભૂતિઓ સામે રિન્દોના મુસલમાનોનું રથજી કહું હતું. ૧૯૪૪માં મદરાસ જયવંતસિંહ રાઠોડના સરકાર કરવા પાટના અફઘાનોને મારી પાછા દડાવ્યા અને યુગ્મજીત ખાન મરી જતાં તેના લશ્કરના ખચેલા ગામને રક્ષ્યો. છેક નગ્દીકના સમયમાં ૧૭૭ શીખ લોકોએ રેશાવર અને મટા હતીને ખાલસર ઘાટ સુધી સિંધુ નદીની સરહદ રક્ષી હતી. શીખ લોકો એજ જરૂર દાવો કરી શકે તેમની આઝાદીના દિવસોમાં સિંધુ નદી ઉપરની યોદ્ધો તેમજે સફળતાપૂર્વક ક્યાં કરી છે અને પછી બ્રિટિશોને તે કાર્યમાં મદદ પણ કરી છે. આધુનિક દળે સુઅવસ્થિત ચયેલી રાષ્ટ્રીય સરકાર નીચે શીખ લોકો જરૂર વધુ સહેલાઈથી જે જૂલઝળમાં કરી ચક્યા તે દલે પછી પણ કરી ચકશે. ૧૮૪૫-૪૮ માં ખાલસા લશ્કરને દારૂ આપવામાં અંગ્રેજો સફળ થયા કારણ કે સારી રીતે રજવાણેશા છતાં પરદેશી લશ્કરો અમલદારો અને નેતાઓ અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ થતાં પરદેશી જ એકાએક જતા રયા હતા. જેમ પેરન અને એના જેવા પૈસાના બાહરુ કેન્સ સરદારો રેલેલો સાથેના યુદ્ધમાં સિંધિયાનો ત્યાગ કરી જતા રયા દના આવી લાઈઓ દિને એક બ્રિટિશ લેખકે કહું છે કે શીખ લોકો 'જ્યાંથી વડે દેરવાયેલા સિંદો' હતા. સ્વતંત્ર દિંદુસ્તાનમાં હવે તે કદી જનતાનું નથી. મુનાઈની ખાલસા કામેળના અને અજીતસરની કામેળના શીખ એકેસરોના સંબંધમાં હું આગેા હું અને એ જોડું છે કે તેઓ તેમની દરિયા ખૂબ અવગત અને પ્રતિભાથી છે. ધાર્મિક અધ

હિંદીસાહેબે દૂર દરવા મારે અને જ્ઞાનપ્રગતિની નવી પદ્ધતિઓ અપભ્રંશ કરવા મારે તેઓ ખૂબ હિતચક્ષુ છે. તેઓની તાલીમ ખરેખર શીખોને કેળવવામાં ખૂબ કામચાપ નીવડશે. દિંદી હરદરના ૧૯૦૭ ટકા અમલદારો શીખો જે બધારે ૨૪૦૭ ટકા મુસલમાનો જે શીખોનું એવકું પ્રમંથ ખૂબ સરજા અને કહાવણનું કષ્ટ પડશે.

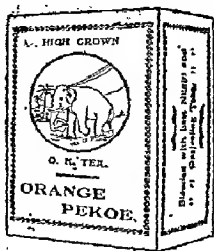
હિંદીસાહેબ અંગ્રેજી બનશે

આશીરોક વર્ષો પર સિરહર નિર્વેદિતાએ કહ્યું હતું, 'રાજા રામગોહલ રામનું શિશુ સ્થાન મહાદાસ રજીસ્ટ્રારસિંહની બચણી બાબુએ છે.' તેમનો કહેવાનો આશય એ હતો કે શીખ શોખાનું પરાક્રમ અને દેશભક્તિ બંગાળી હોકિની ગાનસિક્ક સક્રિય અને વેદાનિક દૃષ્ટિ સાથે મલ્લ હોત તો પંતબની આઝાદી આપોઆપ રજાઈ જત. તે સ્વપ્ન તો વધું પણ તે જ આશયને આપણે વળગી રહીએ. જોએ પોતાના દેશને આઠતા હોય તે સર્વેએ અદ્યતન અને લાકણી કેન્દ્ર સરકારના વાવટા નીચે મુસંગકિત બનવું જોઈએ અને વર્ષ તથા ધર્મના સમજા બોદા બહી જવા જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ આપણા જનસમૂહને, રક્ષક, કેળવક અને વધુ સમૃદ્ધ કરવાના સર્વ પ્રયાનો કરવા જોઈએ.

બંગાળે સાર્વભૌમ ચવાની બધી સ્વાધીનતા આપવાનો ત્યાગ કરી દિંદી કેન્દ્ર સરકારની વફાદારીપૂર્વક સેવા કરવી જોઈએ તથા તેમ કરી બાકીના ભારતને માટે એક આદર્શ ખરો કરવો જોઈએ. આ મહાન ભારતવર્ષ—જે મુસ્લીમ લીજ તેની સાથે જોડાવા પૂરતું કહાવણ દાખવશે તો તેની સાથે, અને જો, તે સ્વાધીન અને અંધ સરમુખત્યારોથી દોરાવાનું આદુ રાખશે તો તેના વિના પણ—આગળ વધશે. ફ્રાન્સની દેશાલિપ્ત લીજ પરદેશની સમગ્ર મદદ માગી, સેન્ટ બાર્થોલોમિયના દિવસની વિખ્યાત કતલ કરી, કેન્સો દ્વારા જ કેન્સોનું લોહી રેખાવ્યું અને અર્ધી સદી જેટલી દેશની પ્રગતિ પાછી દેલી; પણ તેની નેમ નિષ્ફળ ગઈ, એનો જ દિંદી અવતાર મુસ્લીમ લીજ એટલું જ નુકસાન કરે પણ તેનું અંતિમ કાવિ પણ એ જ લખાણું જે એમ તે બાધી લે, આ પ્રતિદાસનો ઉપદેશ છે. આપણા દુરમનો આપણી પ્રગતિને વેદનામય અને આપણા મામને લોહિયાળા બનાવી શકે; પણ આ બગત માંની કોઈ પણ, વસ્તુ આપણા વિરોધીએને મદદ કરતાં 'કાફ્ટન કલમ' કે 'કલાઈવર્ન કાફસ' મુકાં પણ, આપણને હવે નહિ અટકાવી શકે.

પ્રિય બંગાળ, તારી સાચી દેશભક્તિથી તારી જાતને બચાવ અને બાકીના ભારતને તારા આદર્શ વર્તનથી રક્ષ. *

ચાની

ખરી લહેજ ત

ગળવા માટે

ઓ. કે. ટી

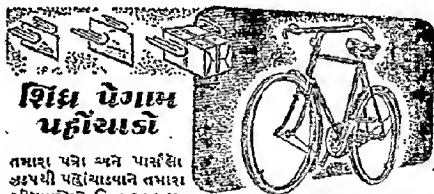
ની વિશિષ્ટતા તરીકે

એટી અવાળે વખણાયેલી

આ કે. એરેન્જ પેકે

ચા પીઓ

એજન્ટસ : જહાંગીર બ્રધર્સ : રોશન સાગી : અમદાવાદ.

શિંદ પેગમ પહોંચાડો

તમારા પત્રો અને પાસપોર્ટ
અથવા પહોંચાડવાને તમારા
સીપાઇઓને હિન્દ સાઇકલ્સ
પુરી પાડો.

બનાવનવાઓ : હિન્દ સાઇકલ્સ લી.

શુભંકર ઇલાકા માટે એકલા એજન્ટ :
નેશનલ ટ્રેડર્સ, ડરખ કાલવાદેવી રોડ, શુભંકર.
H.C. 28 Gwal

આઝાદ હિંદમાં ચોખ્ખું દૂધ

ઈન્ડિયાન યાજ્ઞિક

“ ચોખ્ખું દૂધ ક્યાં મળે છે ? ” — “ ભારેભાર પાણી ” “ અંદર તરફ વાળ ને કેટલો ચે કચરો ” — “ તે તો ચે કેટલું મોઢું ” — આવી ફરિયાદો સહેરામાં ચોખાસ સંભળાય છે. પ્રજનમતનું પ્રતિબિંબ વર્તમાનપત્રો ખાંડે છે તે આ ફરિયાદોને લાંબા લેખોમાં ચીતરે છે.

‘ આટલો ફરિયાદ ઘેર ઘેર ને શેરીએ શેરીએ સાથે ત્યારે તેના કાંઈ ઉપાય તો ચોખવા જ નોંધ્યો. પ્રજાજનો અને પત્રકારો તેની છબો અને કલમે અનેકવિધ ચર્ચા કરે છે. બધાનો સાર એટલો જ છે કે ‘ સરકારે કંઈ કરવું નોંધ્યું ’ — અને ‘ મ્યુનિસિપાલિટીએ તો ચારું દૂધ સરતા બાવે ભોજાને ઘેર ભેઈ પૂરું પાડવું જ નોંધ્યું. ’

આવા લોકમતનો કંઈક અમત. મુંબાઈમાં થયો છે, આગલી સરકારે મુંબાઈના બાળકોને ને માતાઓને ચારું દૂધ પૂરું પાડવાને મુંબાઈના દુધદાતાઓ સાથે આજીવની એક કંપની સાથે કરાર કર્યો. ને દૂધ આજીવની આસ રહેલોના દુધમાં ને પરંપરાથી રોજ સવારે આવે તેને ઠંડું રાખી ખોટ ખાઈને વેચવા માંડ્યું. આ કામ માટે વરસે આઠરે દોઢ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો. તે વખતના સત્તાધીશોને આ પ્રયોગ સફળ થશે લાગ્યો તેથી તેમણે પુના જેવા બીજા મોટા સહેરામાં પણ તેનો અમલ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

આથી આ સહેરાનાં સ્ત્રી બાળકોને કાપડો થયો કે તેમને વધારે દામ આપીને બીજાએ આ વજેરે માટે તેનો ઉપયોગ કર્યો તેની ચોક્કસ તપાસ થઈ ચકી નથી. કારણ કે શોઝ વખતમાં મહાસત્તાવાદી મધાનમંડળે સત્તાનાં સત્ર લોધાં અને જૂની આખી કારણારી બંધ કરી — મુંબાઈને સોંપા દૂધની એટ મળતી અટકાવી દીધી. ચોખાસથી પ્રજામત સંભળાથી કે મુંબાઈને ખોટ ખાઈને દૂધ આપો તો અમદાવાદ, ધરત, શાલાપુર વજેરે સહેરાને કેમ નહિ ? અને સહેરાના પૈસાવાળાને આ લાભ મળે તો આમણિ થી યુનેમરી કરી ? આ વિચારોનો વટાળ ખાનમાં લઈને મુંબાઈ સરકારે દૂધની નવી ચોખવા પડી છે તેના અમલમાં તે જોઈ જ ખોટ ખાય છે, અને થોડી જ રાહત આપે છે.

દલે જો સરકાર આજુ કામ ન ઉપાડી રહે તો મોટાં સહેરાની મ્યુનિસિપાલિટીઓએ તે ઉપાડીને કર વાવનારને ખરચે તેમને ચોખ્ખા દૂધનો સંગીન લાગે આપવો નોંધ્યો એમ બોલાય છે અને લખાય છે, પણ દાલની નાનીમોટી સુધરાઈઓએ ને જવાબદારીઓ ઉપાડી છે તે જ પૂરી અદા કરી ચકતી નથી તે વખતે આ નવી કારે કામગીરી કેટલી સફળ રીતે પાર પાડી ચકતી એમ પૂછી ચકાય.

એક રીતે બાળે પણ સુધરાઈઓ દૂધની ચોખખાઈ પર અંકુશ ધરાવે છે. તેના અધિકારીઓને જહારથી અપાયત સત્તું ને દુકાને વેચાતું દૂધ તપાસવાનો અને ભેજવાળા દૂધના વેપારને અટકાવવાનો અધિકાર છે. તે મુજબ કાંઈ ફરિયાદ કવચિત કેસોમાં મુકાય છે, પણ રોજ ઉપાડે છેક દબારો મળુ ભેજસેજનાજુ દૂધ રોકેકનેથી ગાંમમાં આવે છે તે તરફ સુધરાઈના અધિકારીઓ આખમિયામણાં કરે છે તે પરથી તેની કાંઈ ચોખવાની સફળતા મોટે ચંકા રહે છે.

દલે આ અધારી ગણીઓને ડોડીને દુનિયાનાં મોટાં સહેરાના દૂધના પૂરવઠાના મોરી માગે તરફ નજર કરીએ. લંડન કે પેરીસમાં સરકાર કે સુધરાઈ દૂધનો પંધો

કરતી નથી — કે તે બદારથી આવાત કરી નિવત બાવે પૂરું પાવતી નથી. તે તો દાહની આપણી સુધરાઈએની માફક દૂધની ચોખ્ખાઈનું નિયમન કરીને જ સતેવ માને છે, અને પ્રજામતનો અને વેપારીઓનો પણ સહકાર સાધીને તે નિયમન સરળ બનાવે છે. પરિણામે દૂધના ઉત્પાદન ને આવાતનો દુધ વહેવાર ખાનગી વ્યક્તિઓ ને કંપનીઓના જ હાથમાં છે. છતાં યે સહેલાઈમાં મુખાર્થ કે અમતાવાદથી વધારે ચોખ્ખું દૂધ કેમ કરતા બાવે કેમ મળે છે !

આ સવાલનો જવાબ પણ સહેલાઈથી મળી રહે છે. આપણા જાવાણે ને બેઠોને ત્રીજા કંચાલ, વહેમી ને અસાધુ છે તેથી તેઓ સારાં માય-મેશ શખી તેને સારાં ખોરાક આપી તેની જોલાદ સુધારતા નથી અને વધારે સારું તેમજ ચોખ્ખું દૂધ તેઓ પૂરું પાડી શકતા નથી. સારાં ટોરનું સારું દૂધ ખૂબે પેદા થાય તો જ તેની આવાત અને વહેંચણી સહેલમાં ચાલે શકે. પણ નાસ્તિ મૂલં કુલઃ શાલ્ભા !

આજ્ઞાદ પ્રજાઓ સ્વાશ્રયી હોય કે, જે બોધ્યે તે માટે પુરુષાર્થ કરે છે અને તેમાં ખાસ જરૂરી સલામત સરકાર કે સુધરાઈ પાસે મેળવે છે. પણ આપણને તો જે બોધું હોય તેનો દોષ પારની સરકારને માથે ઢોળવાની અને જે લાભ બોધ્યે તે પણ સરકાર પાસે જ માગવાની ટેવ પડી ગઇ છે. તે વિષે વાતો કરીએ — ને બહુ સ્વીકાર્યે તો લખીએ એટલે બસ ! પણ હવે તો આપણે આજ્ઞાદ થયા તો હવે બીજા પ્રજાઓની માફક આપણી જવાબદારી સમજી સ્વાશ્રયી બનીએ અને આપણે બોધેલું ચોખ્ખું દૂધ મેળવવાને જાતે જ જાગૃત્ય પ્રયાસ કરીએ.

સહેલને દાખરો મધ્ય દૂધ પૂરું પાવવાને પાસે કે દુરથી સારી જોલાદનાં માય-મેશ પાણી અને ઘાસ પૂરતાં મળે એવા અનેક ગ્રામ વિસ્તારમાં, સ્વચ્છ સ્થાનકમાં રાખવાં બોધ્યે અને બધી રીતે તેની સારી માવજત કરી બોધ્યે. ટોર પર પહેલેથી વધારે ખર્ચ થાય તો જ સારા પ્રમાણમાં દૂધ આપે. આવું કુલ્યાણ જમાવવાને સારી મૂડી બોધ્યે તે આજના રજારી વગેરે પાસે ન હોય — તે મૂડી સહેલના જ પ્રજાજનો પૂરી પાડી શકે.

વળી અમની માફક દૂધના બવસાવમાં સાબીયં ઝાનતી અને સુધરેલી નીતિરીતિના જરૂર છે. તે પણ દાહનાં અસાધુ કોપુરો! નહિ પણ નવા દૂધ — ઉત્પાદનના આગ્રમાં પારંગત થયેલા જુવાનો અમલમાં મૂકી શકે. અર્થાત નવા જમાનામાં જુવાનો બીજું કંઈ શીખે છે તેમ તેમણે દૂધના વિદ્યાનનો પણ અભ્યાસ કરવો બોધ્યો અને ગ્રામ-વિસ્તારમાં ગંદી દૂધાળાં ટોરની સેવા કરવી પડશે નહીં વાવના ને સંયોગને અનુકૂળ દૂધ બોધ્યે તો પછી તેની આસા જૂનવાણી લોકો પાસેથી રાખવાને બદલે સહેલના ખાસ તાલીમ પામેલા જુવાનોને જ તે કામ પર રોકવા બોધ્યે.

મૂડી ભરતક સહેલાઈમાં છે. દૂધ ઉત્પાદન સુધારવા ને વધારવાને નવી વિદ્યા પણ સહેલાઈમાં મુલક છે. જો સાફ દૂધ કરપટે ઉત્પન્ન થાય તો તેને સહેલનાં કેન્દ્રોમાં વહેંચી તેને શોગ બાવે વેચવાનું કામ પ્રજાજનો સરળ છે.

"કેડે ટાક ને મારે શોખું !" એવી આ પદના છે. સહેલના લોકોની આ મોટી

જરિયાત તેના જ નખીયા પૂરી પાડી ચક્ર એવ છે. માત્ર એ મુસીબતો તેમને નહે છે. પેસાવાળાને આજકાલ વધારે- પડતા નફાની તાલાવેલી માગી છે. વળી આ ધમાના ભોમિયા નહિ — તેમને આમડે રહેવું કે જવું ફેરવે નહિ — ને રાગઆળામાં ટોર મરી જવાનો ભય રહે — આ બધાં કારણથી તેઓ ખાજા પડે. બીજા ખાસ મુશ્કેલી ભણેલા જુવાનેને પણ આમડે રહી ટોરમાં ફરતાં કાઢીએ ચડે ને જાતમહેનત કરવાનો કંટાળો આવે !

જતાં જો ચહેરાનાં લેહાને, ચોખ્ખું દુઃખ મેળવવું હોય તો તેમણે જ આદર્શ દુઃખાલય ચલાવનાં ભેદથી, આ સત્યની પ્રતીતિ તેમને સત્તર ચાપ ને કોષ્ટ મૂડીદારની પરવા કર્યા વિના સમજી બાઈબહેનો સહકારી ધોરણે દુઃખાલય ચલાવે અને સર્વેની બીજા રવાજવધી ભાંજે એવી આશા રૂંદ રાખું છું.

પ્રાર્થના

જયંતીલાલ આચાર્ય

હિંસા-હિંમત પૂરવો, નિષ્કુર નિત દંડ,
ધોર કુટિલ પંથ તેનો લોક જટિલ ફેડ;
નૂતન તમ જન્મ કાળ આતુર સહુ પ્રાણી,
કરો ત્રાણ મહાપ્રાણ, અમર મૈત્રી વાણી !
વિકસિત કરો પ્રેમપદ્મ ચિર મધુનિસ્પંદ !

ચાંત હે, સુકૃત હે, હે અનંત પુણ્ય,
ઠરણુધન, ધરણીતલ કરો કલંક શૂન્ય !
દાનવીર હો સહુને ત્યાગ કઠિન દોષા;
મહાસિદ્ધ હો સહુની અહંકાર ભિક્ષા !
લોક સહુ ભૂલો શોક, નષ્ટ થાઓ મોહ;
ઉન્નતલ હો જ્ઞાનસૂર્ય ઉદય - કાચારોહ.
પ્રાણ પામો સકલ ભુવન, નયન પામો અંધ !

ચાંત હે, સુકૃત હે, હે અનંત પુણ્ય,
ઠરણુધન, ધરણીતલ કરો કલંક શૂન્ય !
કંદનમય નિખિલ હૃદય તાપદહન ગ્રીમ,
વિષય-વિષ-વિકાર-ભ્રુજ બિન્ન અપરિ-તપ્ત;
દેશ દેશ કરત તિલક રક્ત-કલુષ વ્હાનિ,
તમ મંગલ ચંચ આલો; તમ દક્ષિણ પાણિ;
તમ શુભ સંગીત રાગ, તમ સુંદર જંદ, —

ચાંત હે, સુકૃત હે, હે અનંત પુણ્ય,
ઠરણુધન, ધરણીતલ કરો કલંક શૂન્ય ! *

[* આગામી 'સ્વીન્દ્રગીતામૃતા' માંથી]

આપણે ખોરાકનો પ્રશ્ન

રામચંદ્ર ના. પંડ્યા, એમ. એ. (વિદ્યાર્થ)

ભારતના ઇતિહાસમાં આ અસામાન્ય સમય છે. આજથી પાંચેક વર્ષ પહેલાં સામાન્ય માણસને જેની કષ્ટતાયે ન હતી તે મને છે. અગ્રણી સત્તા સોંપીને ચાલવા મળ્યું છે. અને આપણે સ્વતંત્રતાને આર-કોશ છીએ. એ વખતે આપણે આપણી આજુબાજુ નજર નાખી, આપણે કેવી પરિસ્થિતિમાં છીએ તેનો ખ્યાલ કરી લેવો જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ લાવિની કાર્યરેખા પણ નક્કી કરી લેવી જોઈએ. પ્લાસ્ટીનું સુદ લઘુ પં. સ ૧૭૫૭ માં, અને વિશ્વવ યુદ્ધ ૧૮૫૭ માં, એ વાતોને આજે અનુક્રમે ૧૯૦ અને ૯૦ વર્ષ થયાં છે. એ વખતે અનેક કષ્ટો મોડાં રમરણો મૂકીને અંગ્રેજી અમલ, આજ સુધી જે રૂપે ચાલતો તે રૂપે તો વિદાય થાય છે જ. ત્યારે, ભારતના, ઇતિહાસમાં નવી યુગ શરૂ થાય છે ત્યારે આપણે કેવી સ્થિતિમાં છીએ ?

આજે આપણે અનેક પ્રશ્નોનો સામનો કરવાનો છે. પ્રશ્નો અનેક છે, હાથેડ છે, અને દીર્ઘ ઉછોગ માગી લે તેવા છે એ વાત ખરી છે, પણ તેથી નિરાશ થવાનું કારણ નથી, પણ વધારે ચીવટ અને અંતપૂર્વક કામ કરવા તૈયાર થવાનું કારણ છે. આજે એ અનેક મોટી એક, અને અત્યારે સૌથી અગત્યનો બનેલો પ્રશ્ન આપણે ઊઠી નહરે અવલોકીએ.

એ પ્રશ્ન છે ખોરાકનો. એક મહાન વ્યક્તિએ 'કલ્પ' છે કે જે દેશ બીજા દેશ ઉગાડેલું અનાજ ખાય છે, અને બીજા દેશ તેવાર કરેલું કપડું પહેરે છે તે કમલાગી છે. માનવ-જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ત્રણ—ખોરાક, કપડાં અને રહેઠાણ. દરેક દેશ અને પ્રાંતએ જે જણે આખતમાં સ્વાયત્ત થયું જ જોઈએ. તો જ, અને નહિ તો નહિ,—એ પોતાના પ્રિય સિદ્ધાંતોને લગતી રહી શકે. અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકે. તથા સાચી શકે. એમ ન કરી શકે તો એને નસીબે રાજકોટ કે આર્થિક મુશ્કેલી લખાએલી જ છે.

કમમાં રીતે વિચાર કરતાં, દિંદો અનાજનો પ્રશ્ન મંત્રીર ધ્યાન માગી લે એવો છે. આજે ગર્વેથી આપણે પરદેશથી અનાજ મંગાવતું પડે છે. સુદ પહેલાં ખિનરાજીએ એ આવડતું હતું એટલે એ વાત વરતાતી નહોતી. અને આજે વરતાય છે એટલું જ, પણ એ પ્રશ્ન છે તો પહેલેથી જ. સમયની વહેવા સાથે એ વધારે મંત્રીર અને તાત્કાલિક અગત્યનો બન્યો છે.

આપણે હવે ખોરાકની તંગીની કોરણો જોઈએ.

એક તો, ૧૯૭૦ના દિવાસે આપણી વસ્તીમાં ૭૦ લા કરોડો વધારા થયો છે. અને એના પ્રમાણમાં ખોરાકનું ઉત્પાદન લગભગ સ્થિર રહ્યું છે—જે અસાધારણ પ્રપત્તો અનાજ ઉગાડવા માટે કરવામાં આવ્યાં-એનું પરિણામ નમવવ આવ્યું છે. એટલે સામાન્ય રીતે આપણને જેટલું અનાજ મળતું જોઈએ તેના ૨/૩ જેટલું પણ પરાણે મળે છે. એક અંદાજ એવો છે કે આપણા દેશ માટે આપણે ૯૦૦ લાખ ટન અનાજ જોઈએ. ત્યારે આપણે માત્ર ૬૫૦ લાખ ટન પકવોએ છીએ. એમાં પણ જેટલું પકવાય છે તેટલાનો

સદુપયોગ થતો નથી. કેટલીક વખતે સાંચવણીને અંકાવે અનાજ બગડે છે. ઉંઢર, પંખી, તીક, પશુઓ વગેરે હુકસાન કરે છે, અનાજના સંભરા માટેની રીતો પણ અપૂર્ણ છે— અવૈજ્ઞાનિક છે. તેથી પણ અનાજ ઘડી બચે છે. આમ ધણી ખોટ સફન કરવી પડે છે. ઉપરાંત બી તરીકે પણ અનાજનો અમુક ભાગ આપણે સાચવી રાખવો જ પડે. પણ તે પણ યોગ્ય રીતે આપણે કરી શકતા નથી. પરદેશીમાં આવતું અનાજ બંધ થયું છે, અત્યારે હવે કુદ બધ છે અને મોકલવાની તથા મંગાવવાની સમવડો થઈ છે ત્યારે પણ બહારથી અનાજ મંગાવતું સરળ રહ્યું નથી. કારણ કે પરદેશીમાં પણ, અનેક કારણે આજે અનાજની અછત છે. ઓસ્ટ્રેલિયા, રશિયા, કેનેડા, જાપા જેવા દેશોને બાદ કરીએ, અમેરિકાને ન મળીએ, તો કાંઈ પણ દેશ અનાજનો નોંધપાત્ર જથ્થો ફાજલ પાડી પરદેશ મદદ માટે કે વેચાતો મોકલી શકે એમ નથી. દરેક દિશામાંથી “અનાજ, અનાજ”ની જામો પડે છે. આ ઉપરાંત એક ખીજી મુશ્કેલી પણ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં મોટે ભાગે વિનિમય પદ્ધતિ—barter system—ચાલે છે. માલને બદલે માલ—વેસા નહિ, અથવા સેવાય તો થે ન ગણ જ—આ સ્થિતિ છે. એટલે પરદેશથી અનાજ મંગાવીએ. તેના બદલામાં આપણે ખીજી વસ્તુઓ મોકલવી જ પડે એમ છે.

આપણી ખેતીની દશા પણ કથાનક છે. જે ખેતી સારી હોત, તો આપણે આ મુશ્કેલીમાં મૂકાવું ન પડત, અને મૂકાઈ જત તો થે પહોંચી વળત. પણ આપણી ખેતીની બારે અવદશા થઈ છે. ઉત્પાદનની બાબતમાં આપણું રથાન ઘણું પાછળ છે. મિના કારણે ધણી છે.

એક તો આપણો ખેતુર એવી કૌશલ્યની રીતે ખેતી કરે છે. હુનિયા હાપથી આમળ વધી રહી છે ત્યારે એ હજી ‘હતો ત્યારે ત્યાં’ જ છે. એના જીવનમાં નિયમિતતા રહી નથી, કામ કરી શકાય એવો અત્યંત ઉપયોગી સમય એ વેળાથી નાંખે છે. અને દરેક પેઢીએ ખેતીની કામમાં સુધારો કરવાને બદલે કોઈક અજાદ જ જેવા મળે છે. એના કારણે ધણી છે, પણ આ દુઝા સેખમાં એને સ્થાન નથી.

ખેતુરનાં જોગબર પણ જોઈએ એવું નથી. એથી જમીન બિંદી ખેડાતી નથી, ઉચ્ચ-પાચલ થતી નથી. અને સરજના તાપનો લાભ પણ તેને મળતો નથી. ઉપરાંત એ વધારે પાણીને સમાવી શકે કે સંભરી યુધે અથવા મૂળને જમીનને વવવાવવામાં વધારે સહાય કરે એવીએ બનતી નથી.

તીજી બારે ખોટ ખાતરની છે. એક અનુભવસિદ્ધ કહેવત છે કે “એક, ખાતર ને પાણી : બાવે નસીમને તાણી.” પણ આજે ખાતરની બાબતમાં પણ ખેતીની દશા શોચનીય છે. એથી જમીનમાંથી અનાજ ફેરે આપણે ને તરતો લઈ લઈએ છીએ તે પૂરું પાડી શકતા નથી. એથી જમીન વધારે ને વધારે સત્વડીન બને એવી સ્થિતિ બની ચાલે છે.

વરસાદ ઉપર પણ ખેતીની સફળતાનો ઘણો આધાર રહે છે. કાંઈ વખત અતિવૃષ્ટિ, તો કાંઈ વખત અત્યલ્લિની ફરિયાદ આપણે નસીએ હોય જ છે. પરિણામે ઘણું અનાજ

પાકતું નથી અને ૩૦"થી ઓછા વરસાદવાળા પ્રદેશ પર દુકાળની તલવાર હાથે લટકતી રહે છે. એવા પ્રદેશો હિંદમાં વિશાળ છે. એને સીંચાઈ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી અનાવૃદ્ધિના કાયદો-અચાનો નિયમિત પાક આપતા કરવા પડશે જ. એમાં રોકેલી મૂકી ઉત્પાદન આપનાર—paying—અનશે. અને લોન લઈને પણ એ કરવા નેતું છે જ. ઉત્પાદન સીંચાઈથી જરૂર વધે છે એ નીચેના આંકડાથી જણાશે:

	ચોખ્ખા	
પ્રાંત	સીંચાઈ વગર, રતલ	સીંચાઈથી, રતલ
મદ્રાસ	૮૬૫	૧૫૬૫
પંજાબ	૫૨૧	૮૧૬
સંયુક્તપ્રાંત	૮૦૦	૧૦૫૦
	૬૬	
મુંબાઈ	૪૬૧	૧૨૩૬
પંજાબ	૫૫૧	૬૨૮
હિંદી	૧૫૧	૧૧૪૮
સંયુક્તપ્રાંત	૭૫૦	૧૦૫૦

આ આંકડા દર એકરની ઉપજના છે.

આપણા દેશમાં કુલ જમીનના ૧૯% નેટલી જમીન ખેડી શકાય તેવી છે અને આજે ઉત્પાદક પડી છે. એમાં મહેનત અને ખર્ચ કરતું પડે, પણ એક વખત પાક આવે તો શહે થયા પછી એનો સમાલ નથી રહેતો. ખેડ, ખાતર અને પાણી, જમીનને જરૂર ફળદ્રુપ—ફળદાતા—અનાવી શકે. એમ કરવામાં સરકારે ખેડૂતોને મદદ કરવી નેહએ. જરૂર પડે તો સમય મહેસૂલ પણ ન લેવું, અને ખોટા ખર્ચા. દેશને આબાદ કરવો હોય તો એ વિના બીજો રસ્તો નથી. પણ આજની સરકારી નીતિ તો જુઓ! ખેડૂતને અનાજ પડે છે મોંઘું, સરકારને એ લેવું છે સરવું. શ્રી પ્રજાદાસ વે. પટેલે જણાવ્યું છે તેમ, લગભગ પહેલાંના અને અત્યારના ખેતીના ખર્ચામાં ધણી ફરક—આકાશો—હોવા છતાં સરકાર વધારે ભાવ આપવા માગતી નથી! મળસેવકોનો પોકાર નકામો ગયો છે. હવે પછી કાંઈ ચાય તો જુદો વાત. પરિણામે “વધારે અનાજ આવે”ના સૂત્રને અનુસરનાર ખેડૂત ખોટામાં રહે છે. અને એથી અનાજ ઉગાદાની બાબતમાં નિકતસાદી બને છે. બીજા ઘણા વધારે કિંમત-વળતર-આપતા પાક કરવા એ લલચાય છે, અથવા પાકેલા અનાજને સાચું જાહેર ન કરતાં, કાળાબજાર તરફ વળે એમ પણ બને. આ બધું અટકાવવાનો સમય તો ક્યારનો ન પાકો ગયો છે.

આપણે ત્યાં જમીનના નાના નાના ટુકડા થયા છે. વારસામાં બાપની મિલકત બાઈએ સરખે બાળે વહેંચી લે એવા રિવાજને લીધે એમ બન્યું છે. એથી હિંદમાં ખેતરોની સરાસરી વિશાળતા ઓછી થઈ છે, અને ૫ એકરથી ઓટાં ખેતરો જાગે જ નોવા ગળે છે. એક ટુકડો અહીં તો બીજો વળી માર્ફલેક દર, એમ પણ એક ખેડૂતને ખાવા નેતું પડે છે. એમાં સમય અને શક્તિનો ખરે વગરનો અપચય ચાય છે. એ ટુકડા લેવા કરવામાં

બાગલાથી ક્યા હેતુ સરશે ?

વિકુલદાસ દેસાઈ

જનનામ કીજીસાહેબ ધણી વખત એમ કહેતા કે દિંદમા લઘુમતીઓના પ્રશ્નો નિકાલ લાવવાનો એકમાત્ર માર્ગ દેસાઈ બાગલા પાકવા એ છે. હવે દેસાઈ બાગલા પાકવાનું નક્કી થયું છે એ સ્થિતિમાં એનાત્રું એ છે કે તેથી લઘુમતીઓના પ્રશ્ન મટશે ?

૧૯૪૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે બ્રિટિશ દિંદમા મુસલમાનોની વસ્તી ૨૬-૮૪ ટકા હતી. હવે ક્યા સ્થિતિ દર્શો તે તોષ્ટિએ :

	મુસ્લિમો (ટકા)	ગિન-મુસ્લિમો
પાકિસ્તાન	૭૧.૫	૨૮.૫
બાકી દિંદ	૮૭	૧૩

આ ઉપરાંત જણાય છે કે પાકિસ્તાન સિવાયના દિંદમા મુસ્લિમોના ટકા થોડે છે પણ પાકિસ્તાનમાં ગિન-મુસ્લિમોના ટકા એવડા વધે છે. તો પછી લઘુમતીઓના પ્રશ્ન ક્યા રીતે મટશે ?

તેનો ખીલો હાપા વસ્તીની ફેરગદલીનો સૂચકારો છે. તે આજની સ્થિતિમાં ચક્રમ છે એમ કહી દિંદુ કે મુસલમાન માને છે. કાંઈ રચનારના લોકો પ્રાંતની ફેરગદલી કરે પણ મોટા જાતના લાખો લોકો મોટે એરી ફેરગદલી શક્ય નથી. એટલે જાહેર ન થાય ત્યાંથી મતીના પ્રશ્નો કાંઈ રીતે નિકાલ આવે એમ લાગે મોટે પણ વધારે પાનપૂર્વક પશુપાલન ખીજની વૃત્તિઓ ઉપર ાખુ રહેવા એ જરૂરી છે. આને નકામાં દોરતો બાળો ધણી કારે-વિશેષ પ્રયત્ન થયો છે અને જરૂરી સલાહ દોર કલમખાને લખ છે એ સ્થિતિ બાકાબાકામાં જ નથી. દૂધની બાબતમાં બાકિ દીક સલાહોની જરૂર છે ત્યાં મોટા પાયે કોઈસ આપણે પામીએ છીએ. આપણે ત્યાં દૂધમાં દોર દુનિયામાં છે તેના ૩૭ ટકા; પણ દૂધ મળે ૧૨ ટકા માત્ર ! એ આપણી પશુપાલન પરતેની કમચિયત સૂચને છે.

શાબાહ અને રૂજુ ગદર આપણે સમજ્યા નથી, સરીરની તંદુરસ્તી અને વિકાસ માટે એ અત્યંત જરૂરી છે. આપણા નવજા આરામ અને ટૂંકો જીવનમર્મોહાને મળ્યાત અને દીર્ઘ બનાવવામાં એ વારે ફક્ત આથી શકે તેમ છે. એ તરફ આપણે પાન આપણું જ પાડીએ.

આ ઉપરાંત આપણે ત્યાં ને ચોકું પણ પાકે છે તેનો આપણે ધણી ખરાબ રીતે, કદંગી રીતે, ઉપયોગ કરીએ છીએ. એને પરિણામે પૂખ ખૂખ બમાક થાય છે. એક તો આપણી રાંધવાની રીત જ મુકસાનકારક છે. ઓસામણ કાઢી નાંખવું, એટલે સર કાઢી નાખવું અને :દળવા તથા કારકમાં પણ મશીનનો ઉપયોગ કરીને, પૂણ કે કુસકી-એ પોષકતત્વોનાં બંકારોને તો આપણે દેહી દીધાં હોય જ છે. બાકી રહેલું સર્વ આપણે કામ દેહી દઈએ, એટલે સ્વાસ્થ્ય, સર્વદીન, પોષણદીન બોરાક જ આપણા નસીબે આવે છે. આ દાનિ કોઈ નથી. થોડા બનાવે ચલાવી સકાય ત્યાં વધારે વાપરતાં પણ નક્કું નથી તે આથી જ. આને બનાવની બાબતમાં રૂપને યાદ રાખવામાં આવે છે, ગુણને-સર્વને-નહિ.

કાશાદિની બાબતમાં પણ એ જ દંધા છે. એને બાકવાને બદલે તજવા, ફાતર કાઢી નાખવા, અને જલદી ન રમાય તો—ખરો—levelling powder. નાંખવો—એ જાણના

કેાઈપણ દરિયે જોઈએ સંકુચિતતામાંથી મંગળ નીપજતું નથી. જીવનના આદર્શને સંકુચિત બતાવવાથી કદી પ્રજાની ઉત્થતિ થવાની નથી. ઉદારતા વગર કદી મહત્વ રહુનવાનું નથી સુખ ઉપર જે એક પ્રકારનું તેજ રંગકે જે, હૃદયમાં જે એક પ્રકારની પ્રતિભા વિકસે છે, સમગ્ર જીવન સંસારના રંગ વચ્ચે અટકી અને અચળ બનીને જ જોયે માથે કીકું નહે છે તે જેવળ એક વિપુલ ઉદારતાને જ જોઈએ સંકુચિતતાનો આશરો નેતા જ રોગથી છૂટું, ચોક્કસી શીથળું, વાલ્યો બીનું, હામણ્યથી નતશિર તથા અપમાનથી લાચાર બનીને રહેતું પડે છે, અર્થ લીચકીને બેઈ રાખતું નથી; ચોક્કસી સખેરા નીકળતા નથી, કાપુરખતાનાં બધાં લયજો પ્રગટ થાય છે, પછી મિથ્યાચરણ, કપટ, બુદ્ધામત જે જીવ જીવનની મૂલો ચપ પડે છે, આસામાન્ય પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ કાપુરખતાના આશ્રય સ્થાનપણે જીવી જિવ્યાને જોરપૂરક સમૂળ જોયેથી નાખવાને બદલે જો છૂપી રીતે તેના બીજ વાવે તો સમાજનું ધોરતર અર્થમળ થવાની આશંકાથી નિરાશ થઈ બચાવે વારા આવે, જેને જ કહેવું હોય તે કહે, પરમ સત્યવાદી કરીને આપણે ઉપદ્રાસ કરે, સેન્ટિમેન્ટલ (લાગણીપ્રધાન) કરીને આપણી અવગણ કરે, અપવાદ શીકુંબની આજી દે, તો પણ જો મિથ્યાને આપણે, કદી પણ પરમા રહેરા દેવાના નથી, એને આપણે નહીંમાં નાખી આવીશું, સમગ્ર મળતી હોય, લાભ મળતો હોય, સ્વાર્થ સધાતો હોય, તો જે આપણે જુદું નહિ જોઈએ, મિથ્યાચરણ નહિ કરીએ, સત્યનો ટોંગ નહિ કરીએ, આત્મવચન નહિ કરીએ-સત્યને આપણે મહત્ત્વને યિશ્વર પહેલીને સરળ આવે જોશા રહીને કલે લાલચોડા વેરીશું, પણ મિથ્યાથી સંકુચિત થઈને સમગ્રની બજોલમાં પેશાને નિરાપદ મુખ જોગવવાની લાલચે આત્માની ધોર નહિ જોઈએ.

(૧૮૮૪)

ઓરી એન્ટલ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરિટી લાઇફ એસ્યોરન્સ કાં. લીં

ફરી જોકવાર 'ઓરીએન્ટલ' જોખરે છે અને બીજા એને અતુસરે છે. મસાપા અને જર્મીમાં જાપાની કમળને લીધે જે પોલિસી હોલ્ડરની પોલિસીઓ અનેક બધ પડી હતી તેમની પાસેથી બાકી લેવા પડેલા પ્રીમિયમ ઉપર બ્યાજ લીધા વગર કે તંદુરસ્તીના પુરાવાની રજુઆત વગર પોલિસીઓ ફરી ચાલુ કરી આપવાની ઉદાર નીતિ અખત્યાર કરનાર સૌથી પહેલી લાઇફ ઓફિસ 'ઓરીએન્ટલ' છે.

ઉદાર છૂટછાટ એ જ એક વધતી જતી

અમોરી લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય છે.

૧૮૮૬ તરુ કામકાજ.....લગભગ રૂ. ૨૮,૬૦,૦૦,૦૦૦

ભરોળ તા. ૩૧-૧૨-૪૫ ના રોજ.....રૂ. ૪૪,૫૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

અમારી પાસે બિંદમીના વીપાતી તમારી પ્રત્યેક

અવરિયાતને પહેલી વખે એવી આશર્ક થોળનાઓ છે,

ફેર ઓફિસ—ઓરીએન્ટલ બિંદમી, ઓટ... .. સુબર્ષ.

બાચ ઓફિસ—વીજળી ૫૨, લાલ દરવાજા ... .. અમદાવાદ.

સેક્રેટરી : શ્રી. હંદ્રવદન યુનીલાલ મહેતા બી. એ., એલ.એલ. બી.

કલકત્તા

આલ [દાન નિષ્પત્તિ] વંચી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૨૦૦૩

આવૃત્તિ

પ્રકાશક

રણુછાડણ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

વર્ષ ૨૨

અંક ૧૧

રાયપુર

ફાર્માસી

આકર્ષક
દર્શક

ફેન્સી ચાકીઓ, વોયલ, મલમલ,
શર્ટીંગ, પોલીન, કોર્ટીંગ, રૂમાલ વિ.

રાયપુર મિલ્ક મિ

અમદાવાદ

વિવિધ રંગોની
પોપલીન

મનોહર ડીઝાઇનની
સાડીઓ

આકર્ષક પ્રિન્ટેડ
વૉચલો

ટકાઉ તેમજ કુમારાવાળું કાપડ

દરેકને પોસાય તેવા યોગ્ય ભાવ

નવજીવન મીડિયમ

કલોલ [ઉ. ગુજરાત]

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

। દષ્ટિપૂર્ત ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૬

સા.દ્ર.પદ : ૨૦૦૮

અંક ૫

ઊઠ ઉઠાત્ત !

પૂનઢાલ

કંકાએ રણના રહ્યા ગડગડી આમંત્રણે આપતા;
ઊભો થા બડવીર ! ધા રણભણી, ચાચ્યા મુખોની તણ,
સ્વપ્નાના સહુ તાર તોડ, મધુરે ઘેને તને ઢાળતા.
ખાશો પ્રેમતણા વછોડ; સમરે જા શસ્ત્રચરો સણ.

પ્રાણો પીડુવના પ્રકુલિત કરી હેતા પછે ચારણે
વીરોની ગિરહાવલી બહલતે સૂરે ધ્વનાવી રહ્યા;
ઔરોત્સાહ રહ્યાં બધે સજવળી; બારી બધાં પારણે
વીરો ઊછળતે ઉરે રણતણી વાટે સયેગે વઢ્યા.

લૂંટાયે યશના અખૂટ ભરિયા ભંડાર, તેવે સમે
પૂણે ટોણુ ભરાઈને ધરતણે કંગાલ કાર્યધના.
ઠાજા કાદવમાં કલંકિત કળી કોવાઈ ન્તયે કમે ?
જંતુ જેવી જ જિંદગી મુંડવવી ? કાફિરોનો દેનપના !

આત્મા ! ઊઠ ઉઠાત્ત, ઘોર રણમાં ગંભીર જાગજ તું,
ઉદ્દેશે કર સિદ્ધ ઉચ્ચ તવ સો, દુર્હાન્ત ધા, દિવ્ય ધા,
મૃત્યુને મથતો અણીડ હૃદયે સીને ચિરે રાજ તું,
સીને ચે મુખ આપનાર વિશ્વે વિસ્તાર કીર્તિકથા.*

ક્ર

[પંદરમી ઓગસ્ટથી ડિસેમ્બર દરમિયાનમાં અતઃ પંજાબમાં લખનૌ કોમી રમખાણો; વસ્તીની ફેર-બદલી અને નિરાશ્રિતોનું રફાણું; સમાજનાલી બિ. અહમદ હીન પર પાકિસ્તાન સરકારનો પ્રતિબંધ; મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીનીઓ માટે અલગ નિયામો કાઢવાની મિસિસ દેવબજની મંત્રણાનો વહાવ્રખાત થી. ખેડે મુંબઈધારાસલામાં કરેલા વિરોધ; મદ્રાસ સરકારે Raising-ચાલોડ-બંધ કરવાની દરખાસ્ત નામંજૂર કરી; જુનાગઢ અને આણંવદરનાં મહિષાવહી સન્મીનું પાકિસ્તાનમાં ભેઠાણું; બાંધીછ કોમી યુદ્ધની અનિવાર્યતા પ્રત્યે આંખળી આંખે છે, યુ. પી.ના નિષ્ક્રિયામાં હિસાનો અને જખીતદારો વચ્ચેની અપહામણના પરિણામે અનેક હિસાનોનાં મારણ; પાકિસ્તાનના UNOnા ડેલીગેટ સર અફઝલ-ખાનની ધમકી; જુનાગઢમાં ધર્મોત્તર અને અત્યાચારના હિસ્સાઓ.]

*

*

*

૯. વારસાનું જતન

“લોભાએ રાષ્ટ્રીયતાના આદર્શને ખાતર લેવા મળીને કામ કરવાની ને નિયમન નળવળીને ભોગ આપવાની જે શક્તિ જતાલી છે તેણે એટલું પુરવાર કરી આપ્યું છે કે હિંદની એકતા સિદ્ધ થવી શક્ય છે, એટલું જ નહીં પણ સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી છે.....એકાદ દેશમાં અતએક છે. ધર્મને લગતા મોટા કણુ કેટલીકવાર ખ્યાન લેએ છે અર; છતાં રાજકારણ પરની એની અસર દઢાડે દઢાડે ઓછી થતી જાય છે. હિંદમાં ધર્મ કે સંસ્કૃતિને લગતા સંપર્ક મુદ્દલ છે જ નહીં. જેને ધાર્મિક કે કોમી પ્રશ્ન કહેવામાં આવે છે તે ખડું એતા ઉપસા વર્ગના સોફા વચ્ચેનો ક્ષય છે; અને તેની પાછળ હેતુ હોદાઓની લૂંટાલૂંટમાં ભાગ પકાવવાને અથવા ધારાસભની મેઠા મેળવવાનો હોય છે.....ભારતની એકતાને માટે કામ કરનાર્ગ બજો પ્રયત્ન અને જખરદસ્ત છે, અને મેદાખ વધારવા માગનારી કોઈ પણ શક્તિ આ એકતામાં ભગાણુ પાડી શકે એવી કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે.”

(‘પશ્ચિત જવાહરલાલ : ‘ભારતની એકતા’ : ૧૬૩૮)

*

“રજા બદલાયું છે, એવું રખીના ઉત્સર આગાનુસાર ઊજળ્યા છતાં, પ્રગળે કણ લાગતું નથી. જીલડું અગ્નિજ્વેનો જ બધો વારસો લેવાઈ રહ્યો હોય એવું દેખાય છે. મળની મળશૂત જરૂરિયાતોના સળગતા પ્રશ્નોમાં ગૂંચાવાને બદલે કોઈને કોઈ કેમણે ઉદ્ધાટનક્રિયા કરી રહેલા કે નવી સત્તાનાં અને કોમીસત્તાં બચાવનામાં રજૂ કરતા નજરે પડે છે. કહે છે કે કેટલાકનું મન તો કબજાનાં રામરચીયાં અને ચેતરછંચો વસાવવામાંથી જ ઊંચાં આવતાં નથી !.....અગ્નિજ્વેનો આજે વારસો લેવાઈ રહ્યો છે તેવો તો કદાચ અગ્નિજ્વેએ પણ મુગલાઈ પાસેથી લીધો નહિ હોય.”

(શ્રી. ઉમાશંકર જોષી : સંસ્કૃતિ : સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭)

*

અક્ષી : પંજાબ અને ખીર્ગ રચણાએ ચચેલાં કોમી રમખાણોની પાશવતા અને મગખ્તાર અત્યાચારો પંદરમી ઓગસ્ટે હાસલ કરેલી આઝાદીના નૂરને ઝાંખું પાડી દે છે. લખનૌ બરખાદી દેશને ભરખી રહ્યો છે અને લોકોને નિરાશાની ગતીમાં મખાલી રહી છે.

પ્રકાશ : લોકો કાચબીત બન્યા છે : નેતાઓનો માર્ગ આડો ફાટાઈ જતો લાગે છે. સૂઝ નથી પડતી કે આ આફતનો અંત ક્યારે અને કેવો આવશે ?

અબ્દુલ : મેં તો પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે અંતિમ પાકિસ્તાન સાંનિત ટકવા દેશે નહિ. ધર્મશ્રો, રમખાણો વધશે : નવા નવા પ્રકારે ખડા થશે.

હુસૈન : કાગી બેદલાવથી એખત્તાં રમખાણો જધ પડે તે ગણતરીથી કાન્ગ્રેસે પાકિસ્તાનનો સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ બીઠટી વસ્તુરિપતિ વણસતી ગય છે, અને માનવી સંસ્કૃતિને ન છાજે તેના ધાર ફર્યો અને અત્યાચારોની વધતી જતી પરંપરા આખા દેશને સડાવી રહી છે.

મુધીર : આ કામી બેદલાવનાં બીજ પરદેશી સરકારે અત્યંત સૂઝ કારીગરીથી આપણા માનસશ્લેષનાં વાળાં, આપણે તેને ખીલવા દીધાં અને તેનાં વિપક્ષજ આજે આપણને સેરના કોરા પાછા રવાા છે.

હુસૈન : માંધીજીએ અખંડ દિનની રપટ ઘોષણા કરી તેને જો આપણે વળગી રવા હોમ તે આજના છવનસંદારશાંથી જગી ગત.

મુધીર : માંધીજીની એ ઘોષણા તમારા કાન્ગ્રેસી નેતાઓએ કેમ અપનાવી નહિ ? અને નાહક સોફાને ખૂનખરડી, કતલખેારી અને હુલસાખાજના કામી જનમાં હાસેસી દીધા ?

હુસૈન : જવાહરલાલે જ કહ્યું હતું કે સંજોગોના બળને લીધે—force of circumstancesને લીધે—દિનના ભાગલા સ્વીકારવા પડ્યા.

અક્ષી : સંજોગોના બળ તો દિનરાત ચોતીસે કલાક કામ કર્યે રાખે છે, તે કહી અંધ પડતાં નથી. પણ ખડું પૂછો તો આ સંજોગોના રંગરંગ સમજવામાં નેતાઓએ શાપ ખાધી.

મુધીર : શ્રી. જ્યપ્રકારો વેળાસર ચોકરી પોકારીને કહ્યું હતું કે બ્રિટિશ ચોજના ખતરનાક નીવડશે. પરંતુ જ્યપ્રકાસને વિજય એટલે સમાજવાદનો વિજય થાય એ કાન્ગ્રેસી જીનવાણી નેતાઓને આજ નહોતું. પરિણામે લોકોના દિસાણે અને જોજમે દિલ્હીના રાજમયનમાંથી પાકિસ્તાન અને સરધાનિક સ્વરાજનું ઢળાદળ કંદડું.

સતીન : રાજકીય નેતાઓની રાજનીતિ તેમના માનસ અનુસાર ધ્રુવ છે. અંગ્રેજોનો ધરાદો દિનને નિર્જન બતાવી તેના કિપર પોતાનું રાજકીય અને ખાસ કરીને આર્થિક વ્યવસ્થ સ્થાવી રાખવાનો હતો. આ ધરાદો સાચું કરવા અંગ્રેજોનું મુતસદીપણું વિજયે નીવડ્યું છે. બીજા બાજુ દિનની નેતાઓ—કાન્ગ્રેસી તેમ જ લીગી નેતાઓ—મુઝી-વાદના આસન પર ગિરાજમાન હોવાથી તે આસનને સ્થિર અને સલામત રાખવાની નીતિ અપનાવવા સિવાય બીજો માર્ગ અનુસરે તે શક્ય નહોતું. આ નીતિ અમલમાં ચડવા રાજસતાની દોરી પોતાના હાથમાં લીધી. રાજસતા પ્રાપ્ત કરવાની ઘાતમાં લેક્ષીને મદદ લીધી, અને રાજસતા હાથમાં આવતાં પેંત જનકલ્યાણ વિચારે પડ્યું. મોટી મોટી જગાઓ અને રાજસતાનાં પરાં મટે માણસોની નિમણૂકમાં તેમનું સર્વ હાથ રચિત બન્યું. મવનર-જનરલ, મવનરા, પ્રધાનો, એક્ઝીક્યુટીવ, સમિતિઓ વમેરની ભાજગકમાંથી નેતાઓ—સતાધારી નેતાઓ—જેવા આવે તેના મિન્દો હાલતુરત માટે દેખાતાં નથી. લોકોની તેમને પડી નયો : તેમને ફિકર છે ફક્ત કિપલા વમેરની, સરકારી અમલદારોની, સરકારી કચેરીની લાલપટ્ટોની, ઉદ્યોગપતિઓની, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસિદ્ધિવાળી જર્નલિસ્ટો સાથેના સામાજિક સંપર્કની.

હરિહર : તમે કો-ંગ્રેસી નેતાઓ પર બોટા આણેપ મૂકો છો. તેમની સમક્ષ મહાન પ્રશ્નો ઉપરિચિત થયા છે. હબરે, લાખ્ખો નિરાશ્રિતોના રક્ષણ અને કારણપોષણની વ્યવસ્થા નાનીસની નથી. છતાં માંધીજીએ તો સમાજવાદને પોતાની યથાશક્તિ—સત્ય અને અધિકારના ધોરણ પર—સદાય આપવા તત્પરતા બતાવી છે.

પ્રકાશ : સમાજવાદી પક્ષ કો-ંગ્રેસમાંથી મુક્ત જની સ્વતંત્ર સંસ્થા તરીકે કામ ચલાવવાના નિર્ણય પર લગભગ આવી પહોંચ્યો છે. મહાસમિતિની આગામી બેઠકમાં આ બાબતનો ફરો આવી જશે.

હરિહર : મંત્રીમંડળમાં સમાજવાદી નેતાઓને લેવા માટે કારદાર વલ્લભભાઈએ આમંત્રણ આપ્યું, પરંતુ સમાજવાદીઓની હિંમત કળી ગઇ. જવાબદારી સ્વીકારવા તેઓ તૈયાર ન થયા.

સુધીર : જે મંડળમાં પોતે બહુમતિ ધરાવતા ન હોય તે મંડળમાં જોડાવાથી કાંઈ લાભ નથી તે સત્ય જોના જ્યપ્રકારી અસંદિગ્ધ રીતે સમજાવી છે, સરદાર તો સત્તાની બળ બિછાવી, પરંતુ જ્યપ્રકાશ તેમાં સપડાય તેમ નથી. તે સમજે છે કે આજનું કો-ંગ્રેસી નેતામંડળ મૂડીદારોના મહેસોમાં અમનઅમન હિંમતે છે અને જહામાં મૂડીદારોનાં રિત પ્યાનપૂર્વક સાચવે છે.

હરિહર : કો-ંગ્રેસ મૂડીવાદી સંસ્થા નથી આ બાબતનો ખુલાસો કરતાં શ્રી. કંકરરાવ દેવ કહે છે કે અંગ્રેજો પાસેથી રાજસત્તા મેળવનામાં કો-ંગ્રેસી મૂડીદારોનો સાથ સ્વીકાર્યો હતો, પરંતુ હવે અત્તા લોકોને સુપરત કરવા તૈયાર છે. અતારસુધી રાજકીય લોકશાહી માટે કો-ંગ્રેસી શક્તિ ચલાવી, હવે તે સામાજિક લોકશાહી અસ્તિત્વમાં લાવવા કાશીશ કરશે.

સુધીર : કંકરરાવ દેવના નિવેદનનો અમલનો બાગ હરિહર ટાંકવાનું જુદી બાજ છે. તે કહે છે કે હવે મૂડીવાદ અને સમાજવાદના ઝગમગો સવાલ કો-ંગ્રેસ સમક્ષ નથી. સામાજિક લોકશાહીની મોટી મોટી વાતો સમાજવાદ ન લાવી શકે. લોકશાહી ગમે તે પ્રકારની હોય પણ તેના મૂળ જ્યાં સુધી મૂડીવાદી નીતિમાં અટવાયેલા છે ત્યાં સુધી આમચર્ચની સાચી સ્વતંત્રતા સિદ્ધ ન થઇ શકે. વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદનો ધુરંધર લેનીન કહે છે :

“ The most democratic bourgeois republic was never, nor could it be anything else than a machine with which capital suppressed the toilers, an instrument of the political rule of capital, of the dictatorship of the bourgeoisie. The democratic bourgeois republic promised the rule of the majority, it proclaimed the rule of the majority, but it could never put this into effect as long as the private ownership of the land and other means of production existed. ”

‘સાચો સમાજવાદી સારી રીતે સમજે છે કે આધુનિક યુગમાં — મૂડીવાદી યુગમાં — વર્ગવર્ગની વિસંગતતા રહેવાની. તેમાંથી મુક્તિ મેળવવી હોય તો વર્ગવર્ગો અસ્તિવાન છે, અને વર્ગસમન્વયની વાતો તરબી છે.

સતીન : સુધીનું વક્તવ્ય ચમત્કાર છે. આજની આપણી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્વદેશી જતી છે, પરંતુ તેના વિચારસરણી અને કાર્યક્રમ હજી મૂડીવાદી માનસમાં તરંગાય છે. તેથી મૂડીવાદી વારસાની રૂબરૂ જોવામાં આવે છે. અલગત અનુભવ. ૧૯૩૮માં 'હારતની એકતા' નામના પ્રસિદ્ધ લેખમાં પંડિત જવાહરલાલ પંચુ કહી ગયા છે કે :

“હારતનો મહાન સવાલ આર્થિક છે. જમીનનો પ્રશ્ન એ દિલ્લેનો સૌથી મોટો કેળવેલો છે; અને આપણી પેઢીમાં ને જમીનમાલિકાની પદ્ધતિમાં ક્રાંતિકારી ફેરફાર થયા વિના એનો ઉપદેશ કાંઈ નિકાલ આવે એના આગા રાખવી મુશ્કેલ છે. રજવાડી જમીનાના અવશેષો અને મોટા જમીનદારોની પ્રયા વિરુદ્ધમાં અંતરાય ફેલે. ને તેમજો રૂબરૂ લેવી જ પડે...જમીન પર ચોંટાનો કબજો જમાવી જોવા એ વર્ગો કે તેમને ત્યાંથી ખસેડ્યા વિના આ કામ શરૂ રાખે એવું નથી...તેથી આપણમાંથી ઘણા માને છે કે સુઆજવાદી રાજ્યતંત્ર જરૂર છે, અને તે સિવાય બીજી કોઈ રીતે આવી મોજના મોકલવી ને પાર પાડવી શક્ય નથી.”

(જવાહરલાલ : 'હારતની એકતા' ૧૯૩૮).

જમીનદારી પ્રયા એકસપાટે નાબૂદ થવી એક છે. અને મિલકતદીન બનેલા જમીનદારોને શિક્ષ કે એવું બીજું વળતર — compensation — ન મળવું એક છે. એક પછી કેમિસી મંત્રી નિવવળતરના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે ? વળતરની રકમનો યોગ આપર પ્રજા ઉપર પડે છે તે ન જાણવું એક છે. શિક્ષ સમય પૂર્વે શ્રી. ખડુભાઈ રેસાઈએ કાપડની મિલોના સંબંધમાં અધિકા પર અધિકા આપી એવી દલીલ કરી હતી કે હવે મિલોની માલિકી આમલોની મજબૂતી એક છે, કારણ મિલમાલિકાએ લાકડાનાં ત્રણેમાં ધૂમ નફાખોરી આચરવાને લાડીને કરી લીધી છે. પરંતુ કાંઈ જવાબદાર સરકારી પ્રધાને આ આમલોમાં જવાબ સરખો આપ્યો છે ? અને શ્રી ખડુભાઈને પછી ખોન ધારણ કરવું પડ્યું છે. એ-કા અને મોટાં કારખાનાંનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં કિલ કેમ પાડવે ? એલફ્રેડ મિ. લાલા અને મિ. મહાની જેવી વ્યક્તિઓ private enterprisers — ખાનગી સાહસ અને માલિકીનાં—શુદ્ધિ કરવામાં તેમની સક્તિ વાપરી શકાય છે. કેમિસ સરકાર બહુ બહુ તો નહીં જેવાં શોધાણાં સુધારા કરી બતાવશે, પરંતુ આના સુધારાવાદથી સમાજવાદ ન આવી શકે. સુધારાવાદોની મર્યાદા નીતિથી જૂનવાણી મૂડીવાદી પ્રધાન આધુનિક લાગે.

હરિહર : ગાંધીજી સીધા આડા સુધારક નથી. તે એક મહાન ક્રાંતિકારી સુધારક છે. ને પ્રજા અને નેતાઓ તેમના પગલે પગલે ચાલશે તો દુનિયામાં નહીં જોવા એવો સામાજિક પલટો શિદ્ધ થશે.

અલી : ને ગાંધીજી ક્રાંતિકારક સુધારક હોય તો તેમની ત્રીસ વર્ષની પ્રવૃત્તિને અંતે — ટિફુ-સુરિલમ એકમની જાવનાના નેમના પ્રચાર અને કાર્યક્રમને અંતે — આને કામો બેદલાય, કામો રાગદ્વેષ અને કામો રમખાણો કેમ ફાટી નીકળ્યાં ?

સતીન : કારણકે તેમની વિચારસરણીમાં ઇતિહાસની વાસ્તવિકતાનું દર્શન નથી — વૈજ્ઞાનિક અનુદર્શન નથી. તેમનો કાર્યક્રમ આચારની સીમાંકાયો — Ethicsથી પ્રેરિત છે. કમનસીમે આ ethics મૂડીવાદમતે સમાજની મર્યાદાથી સંકુચિત છે. પરિણામે, રજવાડા પ્રચાર અને પ્રવૃત્તિને પૂરે સાચા મૂડીવાદમાં કોકાવી જાય છે.

અલી : તમારા વાઃ અને ગીર્ગાસાની વચ્ચે જવા દેા. આજની દેસની આકૃત — કામી રસખાણોની આકૃત — ટાળવા અંગે તમે શે ઉપાય બતાવે છે ?

સતીન : આ બાબતમાં મારે ઘણા અભાષ્યમાં જિતવું પડે એમ છે. છતાં દેશમાં પતાવું. આપણી વિચારપ્રણાલિમાં જુલા ધોરણે પર પકડેલી છે. તેથી આમાનિક સલાહોને જોલ નેતિક પ્રમાણરૂપી કરવા પ્રેરાણએ છીએ. પરંતુ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી તપાસતાં જગતી કે મૂળ કારણો આર્થિક વિસંગતતામાં પકડે હોય છે. રૂસી કાન્તિનો પ્રજ્ઞતા લેનીન આરપૂર્વક કહે છે :

“ We know that the fundamental social cause of excesses which consists in violating the rules of social life is the exploitation of the masses, their want and their poverty. With the removal of this chief cause, excesses will inevitably begin to wither away.”

(Lenin: State and Revolution, 1917)

જે અત્યાચારો અને મુશ્કેલીઓ બનાવે આપણે જાણે પંજનમાં નેધે વળા છીએ તેવા બનાવોના સંજોધે લેનીન ઉપાય બતાવે છે. ચાંત ચર્ચ જવાની અપીલો, લાખ્યાયો ખીલવવાના મોઢપાઠ — આ બધાં નિરર્થક છે. જો આવી અપીલો સાર્થક હોત તો ત્રીસ વર્ષના અંતે દિંદનું જે અધ્યયન આપણે અનુભવીએ છીએ તે કામ ન અર્થ હોત. અધિકારી સતત વહેતી મોઢપાઠાવણીની દારા આપણને સાર્થક બનાવી સડી નથી. આ જોલ જ પુરાવો બસ છે. જોલકું નેતિક અવેગતિ રેખાળી બની છે. મારે જ હું હું હું કે આર્થિક વિસંગતતા નાખૂલ કરવા પ્રત્યે પુષ્કળ કાશીસ કરવી ધટે. અંતે તેનું કરાન કાર્યક્રમમાં — ચોજતામાં — અમલમાં — પ્રથમ હોવું જોઈએ.

સુધીર : ખરી વાત છે. કાન્તિસી સત્તાધારી વર્ગે ઘણા જ દૂંધા કામધર્મ મોટા ઉલોગોનું અને લેન્ડોનું રાષ્ટ્રીયરક્ષ સિદ્ધ કરી નાખવું જોઈએ. જમીનદારી પ્રમા નામશેષ થવી જોઈએ. પરંતુ કાન્તિસમાનસી કાર્યકરો આ કાર્ય કરી શકે નહીં એની મને ખાતો છે. કાન્તિએ જમીનદારો, રાજ્યીઓ અને મૂકીદારો બધા કાર્યને અખત કામનો કરશે, જે સામનતાની સામે કાન્તિસી નેતાવર્ગ લાગાર અને નિષ્ક્રિય બની જશે.

પ્રકાશ : કાન્તિસી નેતાવર્ગ તમારા મુચ્ચેલા કાન્તિકારક ફરફાર સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી તો પછી બિનકાન્તિસીઓએ શું કરવું ?

સતીન : કાન્તિસમા પ્રગતિશીલ નેતાઓ છે. પરંતુ રાજનંત્રની ખટપટમાં તેમનું રાજનંત્રન લાલપટ્ટીથી દિકટ બનવા પારખું છે. જો જવાહર જેવા નેતાઓ આ કિલ્લતામાંથી મુક્ત અને તો દેશ અબળપ્તીધારી પ્રગતિ કરી શકે. પરંતુ જો તે શક્ય ન બને તો મારું જોલ છે છે કે બધા ઉદામ સિકાન્તો ધરાવતા પક્ષોએ ઝોજિત ચલું જોઈએ. સમાજવાદી પક્ષ, સામ્યવાદી પક્ષ, કિસાન સભા, મજદૂર મંડળો, અમલકી મંડળો, — આ બધાંએ કુદ મતકોટા બૂલી સંગઠિત બની જંગમાં બૂકાવવું જોઈએ. આ મંડળોનું સંગઠિત બળ મહાન બનશે, કારણ કે તેમાં જનતાનો મોટા ભાગ આવી જાય છે. પરિણામે સામા પ્રત્યાધારી પક્ષમાં ધણે જ નાનો વર્ગ — મૂકીદારો અને જમીનદારો અને સત્તાધારીઓનો જ — હશે સંખ્યાબળમાં સંગઠિત પક્ષ અવિરોધ રહેશે, અને પરિણામે સામા લોકશાહી અસ્તિત્વમાં આવશે. કામી-કેલસાવ આપોઆપ હુપત થશે. પરંતુ.....

શ્રિટનનું અર્થતંત્ર-એક દષ્ટિપાત

ટીપીકેશ નહાલુઆઈ પાઠક એમ. એ.

The dark and bitter pessimism characteristic of the present century is cleft by gleams of ardent hope not less characteristic. To prevail, the hope must be something more than visionary; it must be linked on to immediate practical measures, and particularly to temporary safeguards and expedients to tide over the immediate dangers.

R. G. Hawtrey: *Economic Rebirth.*

ઉપરનું વાક્ય શ્રિટનની આજની સ્થિતિને પૂરો ખ્યાલ આપે છે. દુનિયાના બધા દેશોમાં આયાત નિકાસ ઉપર જ કોઈ દેશ છુવતો હોય તો તે શ્રિટન. શ્રિટનનું આખું અર્થતંત્ર આયાત નિકાસ પર જ નભે છે. પોતાની વસ્તીને પૂરું પડી શકે તેટલું અનાજ શ્રિટન પકવતું નથી. ખાદ્યપદાર્થો જેવા કે લેટ, ચાંસ, ચરખીવાળા પદાર્થો, ડેરીની બનાવટો તથા ફળફળાદિ ખીબા દેશોમાંથી આયાત થાય છે. આ ઉપરાંત ચા, કાફી, કાકા, તમાકુ અને બીજાં પીણાંઓ મારે પણ, શ્રિટનને બહારના દેશો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. મુદ્દ પહેલાં-એટલે કે ૧૯૪૮માં-શ્રિટન પોતાની ખોરાકની જરૂરિયાતોને ત્રીજો ભાગ પેદા કરતું હતું. એટલે કે બીજા દર્ધિ પ્રદત્ત ન કરે અને એકલું છુવવાનું જ નહીં કરે તો પણ શ્રિટનને ૨/૩ ભાગ જેટલો પોતાની જરૂરિયાતો તો ખીબા દેશો પાસેથી મેળવવી પડે. (મેળવવી પડે એ વધારે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કારણ શ્રિટન સાથે જ એ મેળવે છે. કદ રીતે એ આપણે તપાસીએ. *

શ્રિટન હિંગ્વગ્રધાન દેશ છે. આ સ્થિતિને કારણે શ્રિટનને બહુ લાભ નથી. કારણ માણસની જેમ હિંગ્વગ્રને પણ ખોરાક જોઈએ. કાકાસા, સોખંડ (કાચુ), લાકડાં, જીન તથા કે હિંગ્વગ્રને ખોરાક કહી શકાય. પોતાની હિંગ્વગ્રની જરૂરિયાત પૂરતી સમગ્ર પહેલાં શ્રિટનની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે હતી:

શ્રિટનમાં પેદા થતા ટકા   આયાતમાંથી મેળવેલા ટકા

કાકાસા	૧૦૦%	—
લોહું (કાચુ)	૫૦%	૫૦%
જીન	૧૫%	૮૫%
લાકડાં	૧૦%	૯૦%
કે	—	૧૦૦%

ઉપરના આંકડાઓથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રિટનનું હિંગ્વગ્રતંત્ર પણ એના આવડતંત્ર જેટલું જ આયાત પર અવલંબે છે. જુદી જુદી આયાતોની કિંમત નીચેના આંકડા સૂચવશે:

* કોઈ એક પુસ્તકમાં વર્ણવેલું વાક્ય યાદ આવે છે: "England grows her food in steel and cotton mills."

આવાખીવાના પદાર્થો તથા તમાકુ
ઉદ્યોગો માટેના સામાન, બળતણ અને
બીજા મર્ચ-તેવાર બનાવટો

૪૫૭,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ.

બીજા વપરાશની ચીજો

૩૯૮,૦૦૦,૦૦૦ "

૫૭,૦૦૦,૦૦૦ "

ત્યારે આ આયાતપ્રધાન દેશ પોતાનું દેવું ચૂકવે છે કઈ રીતે ? છેલ્લા એક સેકાધી તો બિટન મુખ્યત્વે કરીને આયાત નિકાસ ઉપર જ જીવે છે. બિટનને નિકાસ કરનારા દેશો ધણા છે. એ દરેકને તે તે નિકાસની કીમત તે દેશના નાણામંજૂ ચૂકવવી જોઈએ. મુક પહેલાં બિટન આ કાર્ય ત્રણ રીતે હાંલવું:

(૧) બિટનની વહાણવટાની કંપનીઓ દુનિયાના ધણા દેશોનું કામ સ્વીકારતી. દેશદેશના મુસાફરો આ કંપનીઓને પોતાના દેશનું નાણું ઘાટા પેટે આપતા. આ નાણું બિટન તે દેશમાંથી થયેલી નિકાસ સામે બરખાઈ કરતું. પોતાની આયાતના લગભગ ૧૦% બિટન આ વહાણવટાની કંપનીઓના વહેપારમાંથી મેળવતું. આ ઉપરાંત બિટિસ પીમા તથા શરારી પેટ્રોલો આયાતના લગભગ ૫% જેટલું પેદા કરતી.

(૨) ઉપર જતાવેલા માર્ગ ઉપરાંત વધારે ઉપયોગી તો બિટનની પરદેશમાંની-ચાપણો અને મૂડીઓ છે. બિટિસ સામાન્યતઃ અને સોપણનું એ શુભ્ધ અંગ સામાન્ય-ત્વગની સામે કરાયેલી બધી દલીલોની મૂળ જુમિકા આ મૂડી અને ચાપણો દતી. આ બધા ઉપરનું વાર્ષિક વ્યાજ બિટિસ આયાતના ૨૫% જેટલું થતું. ફાળે પણ દિંદમાથી બિટિસ સત્તા મધ છે પણ બિટિસ મૂડીનું નિકાસ હલ્લુ નથી નીકળ્યું. આને જ બિટિસ મુત્સદ્દીઓ બિટનની હિસારતાના પ્રતીક તરીકે ગણાવતા હશે! પોતાની આયાતના લગભગ ૪૦% બિટન, અર્થશાસ્ત્રમાં જેને અદૃશ્ય નિકાસ (Invisible Exports) કહે છે એ દ્વારા મેળવતું હતું.

(૩) ત્રીજું, અને સૌથી જીવંતુ કાર્યવાર નિકાસ છે. પરદેશનાં બજારોમાં પચપેસારો કરવો અને એ બજારો ટકાવી રાખવાં એ બિટનનો મોટો આર્થિક પ્રયત્ન છે. બિટનની સુતરીબીરીનો એ પ્રધાન સ્ત્ર છે. આપણા દેશમાંથી નિકાસ થયેલો કાચો માલ સંપૂર્ણ બનાવીને બિટન આપણને હલ્લુ આજીવંતી મોકલતું આવ્યું છે. અને આજે પણ બિટનનો આર્થિક પ્રયત્ન બજારો અને નિકાસ એ બે સંબંધોમાં આવી જાય છે. નીચેના આંકડા આ ત્રણ માર્ગોનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરશે.

નિકાસ

૪૯૬,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ*

વહાણવટાની કંપનીઓની આવક

૧૦૫,૦૦૦,૦૦૦ "

જેક અને વીમાની પેટ્રોલો

૪૪,૦૦૦,૦૦૦ "

પરદેશમાંની મૂડી અને ચાપણોમાંથી સતી

કમાણી

૨૩૩૦,૦૦,૦૦૦ . ,

કુલ ૮૪૮,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ

આ સામે ચિટનની આયાતની કોમલ ને મુશ્કેલી, તે ચિટનને ૨૬,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનું હેતું રહે છે. આ હેતું ભરપાઈ કરવા માટે દર વર્ષે ચિટન જુલાઈના માર્ગે અપનાવતું. કાઉન્સિલ પરદેશમાંની યાપણોના થોડા ભાગ વેચવામાં આવતો, તે કાઉન્સિલ બોન સેવાતી. આ દ્વારા એક વાત ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે કે આ હેતું પ્રતિવર્ષ વધતું જ આવ્યું છે. ૨૫૪ શબ્દોમાં આનો અર્થ એ થયો કે ચિટન વધારે આયાત કરે છે પણ એટલી જ હકપથી નિકાસમાં વધારો નથી કરી શકતું. ચિટન જેવા દેશમાં ન્યાં જીવનધોરણું જીવું છે અને એને વધારે જીવું લઈ જવાના પ્રયત્નો ચાલુ જ હોય છે ત્યાં, આયાતનું પ્રમાણ વધ્યા કરે તે સ્વાભાવિક છે. આ સામે નિકાસ ખાલુની ખોટ એને લીધે પણ હોય કે કુનિમાના ખોળ દેશોનું ચિટનના માલ ઉપરનું અવલંબન ઓછું થયું હોય—આર્થિક બહિષ્કારને લીધે કે પોતાના દેશનું ઉત્પાદન વધવાને લીધે.

ચિટનના અર્થતંત્રનું જે મિત્ર આપણી સામે ખડું થાય છે તે એક આયાતપ્રધાન દેશનું છે. પ્રતિવર્ષ વધતું જતું હેતું એ ભરપાઈ કરી શકે છે કારણ એની પરદેશમાંની આપણો રાક્ષસી પ્રમાણમાં છે. આવા આયાતપ્રધાન દેશની આર્થિક સમતુલા સ્વાભાવિક રીતે અંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક તેમજ રાજકીય પસ્ટાઓથી તરત જ અસર પામે. અને આવી અચળ સમતુલાવાળા દેશ પર યુદ્ધનાં વાદળ જ્યારે ઊતરી આવે ત્યારે એવું શું થાય ? લડાઈ એ તો એક રાક્ષસ છે. એનો જરૂરિયાતો રાક્ષસી હોય છે એટલું જ ખસ નથી પણ એ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. આ જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા દેશની શક્તિનો મોટો ભાગ એ દિશામાં વાળવો પડે. ચિટનમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આની અસર એ થઈ કે દેશની શક્તિનો મોટો ભાગ નિકાસના ઉત્પાદનમાંથી યુદ્ધનાં ઉત્પાદન તરફ વાળી સેવે. પાંચે. ૧૯૩૮ની શરૂઆતમાં નિકાસના ઉત્પાદનમાં ૩૩,૦૦૦,૦૦૦ મજૂરો રોકાયેલા હતા; જ્યારે ૧૯૪૫માં ધડીને આ સંખ્યા ૪૦૦,૦૦૦ ની ચડી હતી. યુદ્ધનું ઉત્પાદન અને લશ્કરની ચારતી આ બે મહાન પ્રવૃત્તિમાં દેક ચૂંચાઈ ગયો હતો. આ બંને કાર્યમાં કેટલાક સ્ત્રીયુદ્ધો તો લડત નવા જ ચારતી ચરેલાં હતાં પણ બાકીના મોટા વાણીના મનુષ્યશક્તિ પૂરતી તો નિકાસના ઉલ્લેખો ઉપર જ તરાપ પડી હતી. સાત સાત વર્ષ સુધી ચિટનને આ રીતે પોતાનો નિકાસનો ભોગ આપવો પડ્યો. આટલું જ પૂરતું નહોતું. લડાઈ દરમિયાન ચિટનનાં મલ્યા બાપોરી જહાજો ઢૂળી ગયાં. ૧૯૩૮માં આ વહાણોનું કુલ વજન ૨૨,૦૦૦,૦૦૦ ટન હતું, યુદ્ધમાં આમાંથી ૧૮,૦૦૦,૦૦૦ નેટલો ઢૂળી ગયાં. આ ખોટ પૂરવા જહાજનાં કિલોગ્રામ તનતોડ મહેનત લઈ રહ્યા છે; પણ હજુ ૧૯૪૮નો સિયતિ આવી નથી. ખીટું, યુદ્ધમાં જે જહાજો બન્યાં તે યુદ્ધ માટે જ કામગીરી હતાં, પરિણામે, નિકાસની ખોટ એકલો ઉત્પાદનની બાજુએ જ નથી, અલગ નિકાસમાં પણ છે જ. નાણાકીય ક્ષેત્રમાં પણ યુદ્ધની માઠી અસરો થઈ. લેન્ડ લીઝ ચોજનાના અમલ પહેલાં ચિટનને પરદેશનો ચાપણો માંથી ૧૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ નેટલો વેચા દેવો પડી; એટલે એમાંથી હવે આવકની આશા નથી. (યુદ્ધ પહેલાં આવક ૨૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ હતી; ૧૯૪૫માં ૬૩,૦૦૦,૦૦૦ થઈ ગઈ.) વેચાઈ ગયેલી ચાપણીમાંના મોટા ભાગ તો Dollar Areasમાં હતો ન્યાંથી ચિટનને યુદ્ધને લગતો સરસામાન અને યંત્રો ખરીદવાનાં હતાં. જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ ચિટનનું હેતું વધતું ગયું. ૧૯૩૮ થી ૧૯૪૫માં હેતું ચારગણું વધ્યું. અને આ વધારાને યોગ નહોતો. આયાતની સાથે એ પણ નષ્ટા જ કરતું હતું. માર્શિયલિસને પહોંચી

વળતા માટે બિટન પાસે એક માત્ર ઉપાય હતો અને ન છૂટકે બિટને એ સ્વીકાર્યો—ભાવિ ગીરો મૂક્યું અને વર્તમાન બચાવ્યું. આ દેવાદાર દેશની નિકાસની ભાવિ સક્ષમતાઓ આ રીતે ખૂબ જ ક્ષીણ થઈ ગઈ. સુદમાં બેળમારણી થયેલા નુકસાનનું સમારકામ વળી પાછી આયાતની જ મોકાણુ લેખી કરે છે. અને આ જગી દેવના પ્રતિકાર બિટન માત્ર નિકાસથી જ કરી શકે તેમ છે.

૧૯૪૪માં બિટનને વિશ્વ મળ્યો, શાંતિ નહિ. કારણ આર્થિક ક્ષેત્રમાં શાંતિ એળવવી બહુ કઠિન વાત હતી. સંકેન્દિત કાળના પ્રશ્નો બિટનને મુજબતા હતા. અને તેનું તો ક્ષણે ક્ષણે વધતું જ જતું હતું. લેન કે યાપલોનું વેચાણ એ તો ચાર દિવસનું ચાંદરણું કહેવાય. બિટનનો કાયમી પ્રશ્ન તો નિકાસથી જ પડે. ૧૯૪૫ના અંતમાં પોતાના આ પુરાણા રામખાણુ ઈલાજને કરી બાકીની દુનિયા પર અજમાવવા માટે બિટને બાગીરથ પ્રવૃત્તિ આદર્યો. ચોખ્ખાઓ નક્કી થઈ અને એ બહાદુર પ્રજા આર્થિક વિશ્વ માટે મેદાને પડી. તદ્દન જરૂર સિવાયની બધી આયાતો બંધ થઈ—આ ૧૯૩૮ની આયાતોનો લગભગ ત્રીજો ભાગ હતો—અને નિકાસ શરૂ થઈ. ૧૯૪૬ને અંતે બિટનને ૧૯૩૮ની પૂર્વસ્થિતિને નિકાસના ક્ષેત્રમાં પહેાંચવું હતું. પણ આ બધામાં બિટન કેનેડા અને અમેરિકાની લેન મર નકાતું હતું તે માલ રાખવું જરૂરી છે. ૧૯૪૬નો અંત બિટન માટે અશુભ તો ન જ કહેવાય. પરંતુ અમેરિકન અને કેનેડિયન લેન ખૂટી જાય તે પહેલાં બિટનને પગભર થવું હતું. સંક્રાંચાકાંક અને મંગલઅમંગલની ભાવનાઓ વચ્ચે ૧૯૪૭નું પ્રવાત જિગ્યું. ૧૯૪૭ ના અંત સુધીમાં બિટનને ૧૯૩૮ કરતાં ૪૦%નું વધારે નિકાસ કરવી હતી. સાચે જરૂરી આયાત વધારવાનો પણ વિચાર હતો. પરંતુ ૧૯૪૭ની શરૂઆતમાં જ કુદરતનો કારમો કાપ બિટન મર જીત્યોઃ ઈંગ્લેન્ડ અર્થક મોણું દેશ પર ફરી વળ્યું. ઠેરઠેર બજતણની તંગી બજાઈ અને બિટનની નિકાસનું ઉત્પાદન ૧૯૩૮ કરતાં મોડું નીચે ગયું. આની અસર ખેતણ મહિના સુધી રહી. બિટનનો આજનો મુખ્ય પ્રશ્ન દેશકાળના પૂરતો તો ઉત્પાદનનો છે પણ હાજિયાળામાં તો ઉત્પાદન કરતાં પણ વધુ અમત્ય તો—પરદેશનાં બજારો છે. દુનિયાના બધા દેશોમાં આજે દરદેશની ઉપયોગની ગીન્તેની ભારે તંગી છે. આ પરિસ્થિતિને બિટનને પૂરેપૂરો કાલ લેવો છે. ખીજી કાઈ સત્તા એ બજારમાં પેસી જાય એ પહેલાં બિટનને પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવવું છે.

આર્થિક સિદ્ધાન્તોના ઇતિહાસમાં સનાતની અર્થશાસ્ત્રીઓ (Classical Economists) અનિર્ધારિત વહેપારની દિમાયત કરતા. અનિર્ધારિત વહેપારથી દરેક દેશને સરખો ભાગ મળે છે એ પુરવાર કરવાનો એ સિદ્ધાન્તોનો હેતુ હતો. પણ એ સિદ્ધાન્તો બિટનની અવિચ્છિન્નતાથી ક્ષેદભવેલા હતા. દુનિયાના બીજા દેશોના અર્થશાસ્ત્રીઓએ—ખાસ કરીને જર્મનીના ફ્રેડરિક લીસ્ટે—આની સામે પોતાનો રાષ્ટ્રવાદી અર્થશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત મૂક્યો. આ સિદ્ધાન્ત સમય જતાં Economic Nationalismમાં પરિવર્તિતો. બિટને આ રાષ્ટ્રવાદનો કાલમ વિરોધ કર્યો છે અને આંતરરાષ્ટ્રીયવાદની દિમાયત કરી છે. આજે તો આ દિમાયતની પાછળનો ભેદ ઠીકા જેવો સ્પષ્ટ થયો છે. અનિર્ધારિત વેપાર અને આંતરરાષ્ટ્રીયવાદમાં જ બિટનનો રાષ્ટ્રવાદ આવી જાય છે. કાઈ લેખકે સાચું જ લખ્યું છે : Britain's nationalism is determined on sea. આ વાક્યમાંનું સલ હાલની બિટનની સ્થિતિ બેતાં કેટલું સરજ થઈ પડે છે ? x

x આ લેખમાંના બધા આંકડાઓ *We Live By Exports* નામની તાલ્લેખમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી Board of Trade ની એક પ્રસિદ્ધતાઓ લીધા છે. અને આ લેખ લખવામાં એ પ્રસિદ્ધતા તથા G. D. H. Colony Britain in the Post war world ની મદદ લીધી છે.

૧—એક દષ્ટિપાત

રામચંદ્ર નારાયણજી પંડ્યા એમ. એ. (વિચારક)

૪ બક્ષિત

ઈશ્વરપ્રાપ્તિનાં અનેક સાધનોમાં આનું મહત્ત્વ ઘણું છે. બક્ષિતસાદિત્યમાં એની ભારોભાર પ્રશ્નસા છે તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. કારણ કે, એક તો બીજા સાધનોની અપેક્ષાએ તેમાં, પ્રવૃત્તિ અને અધિકાર એક જોઈને જોઈએ, અને, બીજું એ કે, એ માર્ગ સૌને માટે ખુલ્લો છે.

જ્ઞાન, ધ્યાન, યોગ—એમાં તો રુચિએટ માણસને ફાવવાનું ફાવવાનો સંભવ રહે છે. પણ બક્ષિત તો ધણાખરાને અતુફળ યથા પડે એમ છે. ગીતાકાર તો સ્ત્રી, બાળકો, વૈશ્યો, છદ્ધો સૌને માટે એને યોગ્ય માને છે. અને એ જ પુરુષપવિત્ર બ્રાહ્મણો અને રાજાઓને પણ તે જોટલી જ અતુફળ યથા પડે એમ છે.^૧

આવી બક્ષિતને પરમ અમૃત મણી છે, તે યોગ્ય જ છે.

બક્ષિત નવ પ્રકારની ગણાય છે. એ નવ પ્રકાર છે આ અવશ્ય, કૃતિન, રમણ, પાદ-સેવન, અર્ચન (પૂજા), વંદન, સખ્ય (મિત્રતાવ), દાસ્ય અને આત્મનિવેદન.

બક્ષિતના આ પ્રકારમાં મહત્ત્વાત અવશ્યથી મર્ષ છે. ઇશ્વર વિશે, તેના મહિમા વિશે કાંઈક સંભળીએ, કાંઈક ગાંધીએ, જે વસ્તુને એકલા હોઈએ ત્યારે પણ માફ કરીએ, અને એને પરિણામે પાદસેવન અને અર્ચન આવે, વંદન પણ આવે—આવે એમાં અર્થ છે. સામાન્ય રીતે સખ્ય—મિત્રતાવ કેળવે બરા મુશ્કેલ પણ ગણાય. દાસ્ય પ્રમાણમાં સરળ છે. એ પછી, બક્ષિતમાં સૌથી પરાધાટિની સ્થિતિ, આવે તે આત્મ-સર્મપણી—પોતાનું જ કાંઈ છે એ બધું—જાત, કુટુંબ, ધન, કૌતિ, સામાજિક સ્થાન—ઈશ્વરને ચરણે મરડું—એ એની પરાવાવના છે. જાતને ઇશ્વરચરણે પગાર 'આદ' તો તને જ છે. અને એને પછી ફળ મેળવવા કે ભોજનવાનાં રહેતાં જ નથી. એટલે એ જ કાંઈ કરે તે કમ.

• યોગ—નિષ્કામ જ—અને એ સમજાય તેવું છે. કારણ કે જે માણસ ઇશ્વરને ચરણે આત્મ-નિવેદન કરે તે પોતાની બક્ષિત પણ તેને ચરણે ધરે છે. તે કાંઈ નકામી પડી રહે માટે નહિ. પણ જે વિશ્વરૂપે પ્રભુ વિસ્તર્યા છે તેની સેવા કરવા માટે જ ધરે. આટલું જ માણસ સમજે તો કર્મચોરી અને ભક્તમાં ખાસ તફાવત ન રહે. હા, કર્મચોરી ફરજ ગણીને કરે, બક્ષિત ઇશ્વરમાં ભવ પામવાની ભાવનાથી કરે, એટલે તફાવત તો રહે જ.

આ ઉપરાંત પણ ભક્તિના વિભાગ છે. તે ચાર છે : દાસભાવ, પુત્રભાવ, મિત્રભાવ અને મધુરભાવ. આ પ્રકાર જુદા જુદા ભક્તોની ભક્તિના પ્રકારને જ્ઞાનમાં લઈને ચે મળ્યા હોય. એમાં ઈશ્વરને જુદે જુદે સ્વરૂપે બજવાનું આવે છે. માણસ પોતાને ઈશ્વરનો દાસ મણીને, બાજુ રહે છે. ઈશ્વરને પુત્ર, મિત્ર, કે મિથ સમજીને પણ લઈને. એ એના બેઠ છે. પ્રેમલક્ષણભક્તિ તે આમાં છેલ્લો મધુરભાવ છે તે જ.

ઈશ્વર ઉપર અનન્યસાધારણ પ્રેમ જે ભક્તિનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાય. અને જે આવે ક્યારે ? જ્યારે માણસ ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની ન માને, અને એમાં દિલ ન રાખે ત્યારે. અથવા એમ કહીએ, કે ઈશ્વર જ, સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, એના વિના કોઈકામ નથી—એમ બધે ઈશ્વરને જ જુએ, એના જ પ્રવચ્ન કીર્તન સ્મરણમનનાદિમાં રહે, એ ભક્તિ ગણાય. ઈશ્વરને સરજે જ પોતાનું બધું મૂકી દેવું એ ભાવના પણ એમાંથી જ આવે. ઈશ્વર ને કોઈ સ્થિતિમાં રાખે તેમાં અઘાપૂર્વક રહેવું અને એમાંથી કશું નહિ એ ભક્તિની કસોટી છે.

એના અસાધારણ માન અને સ્નેહથી માણસ ને કોઈ ઈશ્વરને આપે તે એ સ્વીકારે છે. એ કહે છે કે પત્ર, પુષ્પ ફળ, પાણી—ને કોઈ ને કોઈ મને ભક્તિપૂર્વક આપે છે તે હું સ્વીકારું છું.^૧ મારે માણસ ને કોઈ કરે, જામે, હોમે કે તપ કરે તે તેને અર્પણ કરવું.^૨ એમ કરવાથી એને આપણે યુક્તિ કહીએ તે સારાંરસાં કર્મનાં બંધનમાંથી આપણને મોક્ષ મળે છે.^૩ આ ઈશ્વરતત્ત્વ જ સર્વ વસ્તુઓનું પ્રભાવસ્થાન છે. અને બધું એમાંથી જ પેદા થાય છે. આનીને પ્રેમી માનીએ ત્યારે પ્રથમે બને છે. એનામાં ચિત્ત, અને પ્રાણવાણા, પરસ્પરને ગોખ બાળનારી એની જ કર્યા કરનારા, તે નિત્ય આનંદ અને સંતોષ માતે છે. એમ નિત્ય પ્રીતિપૂર્વક રહેનારા અને એનું જ્ઞાન પરનારા એમને ઈશ્વર જુદિગોળ આપે છે. તેના વડે, એ, આસ્તોના અવધાસ ન કર્યો હોય તો એ, આતમની મુક્તિ, એને પામે છે. એમના ઉપર કશુંકાને લીધે આતમભાવમાં રહેલું ઈશ્વર માનસરૂપ પ્રકાશિત દીવાથી એમનું અત્યંતજન્ય તિમિર દૂર કરે છે.^૪

૧ પદ્મ પુષ્પ ફળં તોયં મૌ મે મક્ત્યા પ્રયચ્છતિ
તવહં મક્ત્યુપહતં વદનામિ પ્રવત્સ્યમઃ ॥ ૨૬ ॥

૨ ચત્રોપિ ચલ્લાસિ ચક્ષુરોપિ દદાસિ ચત્ર ।
ચત્રવસ્યસિ કૌન્તેય ચક્ષુઃજન મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

૩ શુભાશુભક્લેરેષુ મૌક્ષયતે કર્મવન્ધનૈઃ ।
સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપેષ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

૪ અશ્વાય ૧૦મે, સ્તોત્ર ૬-૧૦-૧૧.

મન્વિત્તા મદ્વાતપ્રાણા બોધયન્તાઃ પરસ્પરમ્ ।

કવયન્તથ મૌ નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ૧ ॥

હેવટે ઇશ્વર કહે છે: “હું બધાં પ્રાણીઓમાં સમાન છું, મારે કામ વેરી કે વધારો નથી, પણ જે મને લાગે છે તેને હું લાગું છું.”

વળી કહે છે: “દેવોને પૂજનારા એમને, યજ્ઞરાક્ષસોને પૂજનારા એમને, શૂતોને પૂજનારા એમને, અને મને પૂજનારા મને પામે છે.”

આવી રીતે સ્વયંમે ભક્તિનું સ્વરૂપ જતાવ્યું છે. ભક્તિનો મહિમા પણ ગાયો છે. એ ભક્તિ આપણે જોઈું તેમ, એક રીતે, જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન—વજેરના પ્રમાણમાં સહેલી છે. પણ બીજી નજરે ઘણી મુશ્કેલ પણ છે. એનાં કારણો જોવા જેવાં છે. એક તો, ભક્તોના અને સમાજના માર્ગ જુદા જુદા છે. ભક્ત તો પોતાની જાતને ઇશ્વરમાં લીન કરી દે છે, એને પોતાની ઇચ્છા જેવું રહેવું નથી. એ તે ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન જીવન ખૂટે છે. એ જમતમાં બધે જ ઇશ્વર જુએ છે. એટલે અને નાનામોટા, નીચજીંચ જોવા ભેદ પણ રહે નહિ. માતૃતાતૃતૃ” પણ એમાં યાવ જ. એને પરિણામે, ઉપર જન્મ્યાથી મોટે ભાગે ઊંચેના સાલતો સમાજ એને હેરાન કરે; હેવટે તિરસ્કાર કે અવગણે તો ખરો જ. કારણ કે સમાજના અવદાતુ માણસો સમ્યાઈને જામાઈ ગયે અને લુભ્યાઈને હોશિયારી અને લાભ-કાંત ગયે, અને ભીમનીમની લાવનાને સ્વીયટપૂર્વક વળગી રહે એવું જોવા મળે છે. એટલે જ નરસિંહ, મોરારી, કબીર—જેવાના જીવનમાં સમાજે એમનો વિરોધ કરેલો. આપણે જોઈએ છીએ. વળી ભક્તિને મારે પ્રલોભનો જોઈએ. ત્યાં વેશન નથી, ભાષા નથી, ધનના ઢગલા નથી. ત્યાં તો સાદાઈ, સમ્યાઈ અને ગરીબાઈ છે. ત્યાં અંતરના અવાજને કચડીને મે, સમાજમાં જે સાડું દેખાય એવું લાગે તે કરવાપણું નથી, પણ જે અંતર કહે તે જ કરવાનું છે. એટલે સમાજના દલતા કે હેવટે ઉપેક્ષા સહન કરવાની યાવ એવો સંલગ્ન રહે છે.

હવેપણે આપણે જોઈું છે કે, ભક્તિમાં અભિગાન તો જરાયે ચાલે નહિ. ત્યાં તો ‘ત્વમ્’ ‘ત્વં’ ‘હી’ નું જ કામ છે. કહાજ, અમુક કેટિએ પહેાંચ્યા પછી અને ઇશ્વર સાથે એકતાનો અનુભવ થતાં, વચ્ચે ‘આપણે’ ચાલે. પણ સૌથી વધારે જરૂર છે નમ્રતાની—પોતાની જાતનો હોપ કરવાની. અને માણસ મારે આના જેવી જાકરી વચ્ચે બીજી કંઈ છે? જ્ઞાની અને ભક્તનાં જે લક્ષણ જતાવ્યાં છે તે જોતાં બે વચ્ચે કાંઈ તફાવત નથી. માત્ર એકના, એકને એક વસ્તુને પામવાના માર્ગ—સાધનો જુદાં, પણ ગિજાસા, નમ્રતા અને શુદ્ધતા—સરળતા તો એકને જરૂર. ખરું જોતાં જ્ઞાન અને ભક્તિ એકબીજાનાં પૂરક જેવાં અણ્યા જ્ઞાન એકબીજાં

તેષાં સ્વતત્ત્વકાર્ણ્યં ભજતો પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

૧. નિનિત્ત માત્રમ્ ફ્રય સ્વચ્ચન્નિચ ।

વદમિ હૃદ્ધિયોર્થં યં યેન માયુષ્યમ્નિત્તે ॥ ૧૦ ॥

તેવાનેવાનુકમ્પાર્થમહનજ્ઞાનનં તમઃ ।

નાથયામ્યાત્મમાવત્સો જ્ઞાનદીપેન સાસ્તતા ॥ ૧૧ ॥

નિબંધનો વિકાસ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિબંધ, વસ્તુપ્રધાન અને કલ્પનાપ્રધાન એમ બે મુખ્ય રૂપે વિકસ્યો છે. જો કે નિબંધના કલ્પનાપ્રધાન પ્રકારની શક્યતાઓ અને સ્વરૂપ પ્રમાણમાં મોટી વિકાસો છે. વસ્તુતઃ, સાહિત્યના બીજા પ્રકારોની જેમની છાંયેથી છૂટી પડી છે તેટલી નિબંધની શક્ય નથી. આ પ્રકાર પ્રમાણમાં ઊંચીકે પેદાથેલા હોવા છતાં તેનાં મૂલ્ય તત્ત્વોની પૃથક્કરણપૂર્વકની અભ્યાસનાના અભાવે એ વિષય જ્ઞાનપૂર્વક આરાધનાનું પાત્ર બન્યો નથી અને તેથી તેની હિતભોક્તા શક્યતાઓ જેટલી ખસી જઈ નેમળે તેટલી ખીલી ચડી નથી. નિબંધના આપણા પ્રથમ સાર્વજનિક નવનિર્માણે તેને વસ્તુપ્રધાન રૂપે જોયો છે. મુખ્યત્વે નબળાઈએ નિબંધની બંધીરતા અને અર્થસાધકતા જોઈ છે છતાં તેમાંની દૃષ્ટિમાં તે વસ્તુ અને વિષયના નિરૂપણનું જ, વાંદનું રહ્યું છે. આ વિષયના આપણા ઉદ્દેશ્ય નિવેશક વિધનાયતી દૃષ્ટિએ આ બંને પ્રકારનું અસ્તિત્વ જોયું છે, તો પણ તેમનો ઓછો અંબીર, પ્રકારના વસ્તુપ્રધાન નિબંધને કેન્દ્રચાને રાખવા તરફ છે. યુરોપમાં અને ખાસ કરીને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કલ્પના પ્રાચીત તથા અસ્તિત્વના આધારોપર બનેલી રચનાને કેન્દ્રચાને ચક્રવાતી દૃષ્ટિ આપકે થતી જાય છે.*

* The ideal essay seems to imply a certain lightness and ease, and a confidential relation between the author and the reader. પૃ. ૨૦

1) The personal note, the intimate confidence, the weaving of all elements, reading, observation, disposition, into one web of experience: these are the inner-most essentials of the essayist temperament. પૃ. ૧૦૩

The essayist in the more esoteric meaning of the word, is intimate; personal; confidential. પૃ. ૨૮૭

The typical essayist treats the reader as a friend; even the stately essayist...allows him to see thought in process of formulation. પૃ. ૩૦૩

— 'The English Essay and Essayist' by Prof. Hugh Walker.

નિબંધનું મુખ્ય લક્ષણ એ કે તેમાં વાચકની જોડે પરિચિતપણાનો સંબંધ હોય. એક વ્યક્તિ અસ્તિત્વ વિનિર્દેશ્ય અને સ્થિતિ સાધનામાં જાતની વાત કહી દીધેલી હોય. નિબંધમાં પદ્ધતિસર વિચાર્યું કરવાનો પ્રયત્ન હોતો નથી એનું કારણ એજાકની પાસે પદ્ધતિ નથી જામ નહીં, પણ તેની એક વસ્તુ નથી, દરમિયાનમાં એના મનમાં કંઈ તત્ત્વની રહેલું હોય છે, તેને તે સાહિત્યની ટેલીમાં નથી કહેવા માગતો પણ જીવનની સૈદ્ધાંત્ય કહેવા માગે છે. તે પોતે જાણે છે એટલું તમે પણ જાણો છો, અને એ જાણ વચ્ચે જીવનનીચાનું ઝાડું અંતર નથી એમ તે માની જ લે છે. માત્ર તેની પાસે એ વસ્તુને નીરખવાની એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ રહેલી છે, જે એની ચેતનાની જ છે, અને એ કહી જો 'તે' તમને આપે તેજ તમારી યદિ ચક્ર છે.

—કોઈ કાલેક્ટર

આપણા વિવેચકો અને તે કરતાં જે વિશેષ તો હિતમ નિર્બંધકારો આ બીજા પ્રકારની રચનાને હવે વિશેષ રીતે નિર્બંધ તરીકે જાણણે છે અને ખેડે છે. તથાપિ નિર્બંધ ને ને દૃષ્ટિથી અને ને ને સ્વરૂપે બેધાયો હોય તે બધાંનું સ્થાન આપણે નિર્બંધના વિકાસક્રમમાં સ્વીકારવાનું તો રહે છે જ.

આપણા અર્વાચીન સાહિત્યનાં બંધોં જાણેલી રીતે નિર્બંધ પણ અગ્રિય સાહિત્યની, તથા પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની બળપક અસર હેઠળ વિકસ્યો છે. સંસારમુધાસની નેમથી શરૂ થયેલી સંરચાઓએ લોકોમાં જામતિ ફેલાવવા માટે ઇનામો જાહેર કરીને નિર્બંધો રચવાનું આમંત્રણ લેખકોને મોકલ્યું. એ રીતે આપણા નિર્બંધલેખનની પ્રવૃત્તિનો સૂત્રપાત થયો. એ પછી વર્તમાનપત્રો નીકળવા માંડ્યાં તેમાં તથા જાહેરજીવનના પ્રથમ પગરણ રૂપે મંડળોએ મળવા માંડી, સભાઓ લાગવા માંડે, તેમાં લાપણો થવા લાગ્યાં તેના પરિણામે પણ નિર્બંધ વિકસવા લાગ્યો. સમાજજીવન, રાજકારણ, ધર્મ, જીવનશૈલી, પુરાતત્ત્વ, સાહિત્ય એમ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં અનેક હેતુઓ, સર અનેક પ્રકારનાં લખાણો થવા લાગ્યાં અને તેમાંથી નિર્બંધ નીપજવા લાગ્યો.

સમાજસુધારકો

આપણા નિર્બંધલેખકોમાં અને ગદ્યલેખકોમાં પણ પહેલું નામ કવિ દલપતરામનું આવે છે. અગ્રિય ગદ્યના સંસ્કાર પામ્યા વિના, આપણા ગદ્યો, જે નવા યુગમાં પ્રથમ રૂપ કેવું લીધું એ દલપતરામમાં નેવા મળે છે. દલપતરામની મુદ્રપ્રવૃત્તિ જોઈએ તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ઉપેક્ષિત બનેલી છે. નર્મદના જોસદાસ અને પંચરત્ની ગદ્યની ઊંચામાં તે મંદોજ્જ્વલ લાગવાને કારણે તથા તેના સમગ્રરૂપમાં તેનું યથોચિત સંપાદન ન થવાના કારણે એનું મૂલ્ય આપણને પૂરેપૂરું સમજાતું નથી. પરંતુ અગ્રિય અસરથી મુક્ત રહીને ખીસેલા આપણા મદ્યવા પ્રથમ તળપરા આવિર્ભાવ તરીકે તે આપણા ગદ્યમાં જન્મલેવું સ્થાન ધરાવે છે. બેશક બુદ્ધિગાલ્બ્ય તથા તત્ત્વચીલતાના અભાવે તેમના લખાણમાં અસરકારકતા ઝોછી આવે છે. તો પણ તેમને શક્ય હતો તેવા સુધારકનો લિંગ આવેશ તેમના જુવાનવયના મદ્યમ, નર્મદના જેવી જ રીતે, બંધે નહુ ઝોલા પ્રસંગોમાં, છતાં પ્રગટ્યો તો છે જ. ૧૮૪૮માં લખાણેસો અને બીજાં દરીફ લખાણોની સરસાર્થમાં કૃતેદમદ નીવડેલો દલપતરામનો 'જૂતનિર્બંધ' એ આપણે પહેલો નિર્બંધ છે. એ પછી એવા બીજા તાર ઇનામી નિર્બંધોમાં પણ તેમના લખાણે ઇનામ માટેની પસંદગી મેળવી હતી તથા તેમની સંખ્યાનુસાર વ્યવસ્થિતો થયેલી તથા એકનું અગ્રિયમાં લાખાંતર પણ થયેલું એ દર્શકત એ ગાળામાં દલપતરામનું લખાણ બીજા લેખકોની તુલનામાં કેવું આગળ પાતું સ્થાન ધરાવે છે તે સમજવાને પૂરતી છે. એ નિર્બંધો લાંબા છે, પ્રબંધ જેવા વિસ્તૃત છે, કેટલોક ભાગ તો વિચારનિરૂપણને જાણે માત્ર દુચ્ચાઓ અને પ્રસંગોથી ભરેલો છે, પણ તેથી આપણા નિર્બંધસાહિત્યમાંથી તેમનું સ્થાન નિઃશય ચમ્પ નથી જતું. એ વખતે ૨૮ વરસની ઉંમરે, શાહિવાલમાંથી મુશ્વરાતમાં ઊતરી પડેલા આ જુવાનનો નિર્બંધ વિશે કેવો ખ્યાલ હતો, અને તેને તેણે કેવો ન્યાય આપ્યો એના ઉદાહરણ તરીકે 'જૂતનિર્બંધ' એક ઇમાની

લખાણ છે. દલપતરામની આ ધર્મતાની નિબંધરચનાઓ ઉત્તરોત્તર સુધરતી જાય છે. વિધવા-વિવાહને અંગેના નિર્મલમાં તે તે એક અલગ વિવાહકારની શક્તિ ખતાવે છે, અને 'ગુજરાતી દિવ્યજ્ઞાની સ્થિતિ વિશે' માં તેઓ વિચારની પ્રખર શક્તિ પણ ખતાવે છે. 'બુદ્ધિ-મકાશ'ના તત્ત્વોપદેશી તેમણે દૂરકાં લખાણો, નિશાળિયો નિર્મલ લખતો હોય તેવી દોહિના નિબંધોથી શરૂ કરી ધીર-ગંધીર કેટલાંક લખાણો સુધી તેઓ પહોંચ્યા છે. 'તાર્કિક બોધ' જેવા નાનકડાં પ્રસ્તકમાં તેમનાં આવા ચોક્કસ લખાણો જેવા મળે છે અને તે પરથી તેમની નિબંધલેખક તરીકેની શક્તિનો ખ્યાલ આવશે. પોતાના વિષયને કલ્પનાપ્રાણિત કરીને લખવા જતાં તેમણે વાર્તા, સંવાદ, નાટક, રૂપક, એ બધાનું ગમે તેમ મિશ્રણ કરીને પણ લખાણો લખ્યાં છે, અને તે અંગ્રેજ નિર્મલની પ્રાથમિક ભૂમિકા સામે ધણું સામ્ય ધરાવે છે. એ કે એમાં કેટલુંએક 'બાલશાન' અપકવ લખાણ છે, તે 'દેવતદર્પણ' જેવામાં તત્ત્વની કેટલીક ખરી પકડવાળું શીતક અને શિષ્ટ લખાણ પણ છે.

દલપતરામ પછી ત્રણ વર્ષે ૧૮૫૧માં જન્મે છે આપણો સંક્ષિપ્ત એકીનો પહેલો નિર્મલ 'મંદળી મળવાથી ચતા લાલ', નર્મદાશંકરની બહાર વરસની છોકરવાહી ઉંમરે લખાયેલું લખાણ. નર્મદથી આપણું ગદ્ય અને નિર્મલ અંગ્રેજ સાહિત્યની અસર હેઠળ બેઠાના લાગે છે. એ સાહિત્યનો અસર હેઠળ આપણું સામયિકોની પ્રવૃત્તિ પણ જન્મે છે. ૧૮૬૪માં નર્મદ 'કાશિ' શરૂ કરે છે તે 'રદીસ તથા કોઈકસનના 'રોકેટેટર' ના જેવું લખાણ કહાણું તો ખરું' એ વિચારમાંથી, આ રીતે 'રોકેટેટર', તેના સર્જકો અને તેનાં દૂરકાં લખાણો ગુજરાતના નિર્મલકારો અને પત્રકારોને પ્રેરણાના મૂળ બને છે. એ કાળના મધ્ય ભાગે કોઈ અંગ્રેજ લેખકને પોતાનો અલ્પજ્ઞ જતાળાંને લખે છે, રાખે છે, અને તેના પ્રતિનિધિ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાને ગણાવવામાં કૃતાર્થતા સમજે છે. મનઃસુખશય વિપાદી પોતાને ગુજરાતના એક જ કહેવાડાવતા. આ અનુકરણશીલતા એક રીતે પ્રતિષેધક હતી છતાં અંગ્રેજ સાહિત્યનો આપણો સંપર્ક તે કાળે,—અને આને પણ એ સ્થિતિ બહુ સુધરી નથી,—પણ અદ્ય અને પછાત હતો જે તાત જ્ઞાનમાં ગ્રાખવા જેવી છે. નર્મદ જ્યારે 'રોકેટેટર'ના લખાણને આદર્શ તરીકે રાખે છે, ત્યારે, એ પત્રનો બળ શેઠ સદી જેટલો જૂનો યદ્ય બયેલો હતો અને તે નખત સુધીમાં અંગ્રેજ ગદ્ય તથા નિર્મલ દન્ડ, દેહલિદ, લેગ્ગ, ડિ કિન્ગ્સી, કાલોક્લ અને મેકાસે જેવા લેખકોમાં, તેના ઉત્તમેત્તમ શિખરે પ્રાપ્ત કરી લીધાં હતાં. આપણા આ કિન્સાદી પ્રારંભકારો આ લેખકોનો પરિચય પણ સાધી નહિ સક્યા હોય, તથા સાંખ્યો હોય તે પણ તેમને સમજવા જેટલી, તથા તેમની કૃતિઓના જેવી, તથા તેમની લાખાના જેવી, રચના ગુજરાતીમાં રચવાની શક્તિ અને ચૂક તેમનામાં ન હતી.

નર્મદની ગદ્યપ્રવૃત્તિ વધી વિસ્તૃત છે અને અનેક વિષયોથી સમૃદ્ધ છે. 'રોકેટેટર'—માના 'રોકેટેટર'—પ્રેક્ષકના પાત્ર પેઠે તેણે 'કાશિ' નું કલિપત પાત્ર બીજું કરી તે દ્વારા સમાજજીવનની શિથિલતાઓ અને બહોળા સામે કટાક્ષમેય તમતમતી અને નાદચ્છામક રીતીમાં જેહાડ ઉપાડી. પહેલા પ્રુપમાં પોતાનું કચન રજૂ કરતું આ પાત્ર, એની લાખા, એનાં ઉદ્ગારો એ બધું નર્મદનું તથા તેના પાત્રો સાથીઓનું એક અનોખું અર્જન છે. વાક્યો વાક્યો કહેવત, કટાક્ષ, અને પ્રુચ્છકાર,—બીજામુદ્દ વાપરતાં એ લખાણોની શૈલી તીવ્ર આનેશાળી લેખનરીતિનો આપણે, ત્યાં પહેલો આગામી છે. નર્મદનાં ખીન્ન લખાણો

વધારે સ્વાભાવિક છે. સુધારા વિષયનાં લખાણોમાં એ કવિ, વકતા, અને નેતા તરીકે એણે સાથે રેખા દે છે. ઉંમર વધવા સાથે તેણે ગંભીર વિચારવાળાં લખાણો પશું ખર્ચાં લખ્યાં. વિષયનું પૃથક્કરણ કરવું, આખી પરિસ્થિતિને સ્કેચ તોટલા અશ્વેષ્ટે આલેખવી, અને તેને સંતોષપાત્ર ન્યાય આપવો એ તેનાં વિચારપ્રધાન લખાણોનાં લક્ષણ છે. જો કે જાને લીધે તેનું મઠ અર્થપ્રસાદ શુભાવી કિલ્લેટ અને છે એ નોંધવું જોઈએ. નર્મદે બહુ મઠ બેસ્યું છે. છતાં તેની ભાષા અને લખાવટ પ્રસાદ, અને મૂરતી તળપદીપણાની ઊંટવાળી રહી છે. એ જ્યારે ખૂબ શિષ્ટ બનીને લખે છે ત્યારે પશુ તેમાં પ્રાસાદિકતા અને શિષ્ટતા પૂરેપૂરી નથી આવતી. એની શૈલી પૂરેપૂરી નાગરિક નથી બની શકી. તેમ છતાં, એનાં પ્રારંભનાં લખાણોની ચિત્રાત્મકતા, ઉદ્બોધકતા, વાક્યપાટન, તેને લાઘ્યશ્લિષ્ટ કરેલી, અને હેવટનાં લખાણોની ઝીણવટભરી વિચારકતા, તર્કપાટન અને ‘ધર્મવિચાર’ જેવાં લખાણોમાં લગભગ દૃષ્ટાની ઠાટિએ પહોંચતી તેની તત્ત્વગંભીરતા એ નર્મદની તત્ત્વસમૃદ્ધિ છે. સૂખી અને દુઃખી, ઉત્સાહી અને વિષાદચરત, હિંસાહિંસા અને કરમ, શોધક અને પરમશક્ત, નર્મદનાં એવાં અનેક સ્વરૂપો, તેના બહુવિધ રંગોવાળું તેનું આખું બ્યક્તિત્વ તેના લેખોમાં નીતયું છે. નર્મદના લેખો-નિબંધોના વિષયો તાત્કાલિક પરિશિથિ સાથે સંકળાયેલા હોઈ તેમાં સ્થાયી મૂલ્યવાળું વસ્તુ યોગ્ય છે. તે પશુ એ જમાનાને તથા વિશેષે તેા નર્મદને સમજના માટે, આ લખાણો કીમતી અતિદાસિક સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

નર્મદના મિત્ર તરીકે રહેલા અને તેની જીવનકથાના આસેખક બનેલા નવલરામ શુભરાતી મઘના પહેલા કળાકાર છે. તેમની કેળવણી અને તેમના શિક્ષક તરીકેના જીવન-બ્યવસાયે તેમની ભાષા તથા શૈલીને ખૂબ શિષ્ટ બનાવી છે. નર્મદ પોતાનું લખાણ જેમ આવે તેમ લખ્યે નબ છે, તેને મઘના સ્વતંત્ર આકારનો, ખાસ ન જેવો છે. નવલરામ પોતાનાં લખાણો વિચારપૂર્વક અને ખતપૂર્વક લખે છે, અને વારંવાર સુધારે છે. એમનામાં રહેલો શિક્ષક અને વિવેચક તેમની પાસે પાસાદાર અને પ્રાસાદિક ગદ્યરચનાઓ કરાવે છે. નવલરામની શુભરાતી ભાષામાં પશુ હજી બોલાતા ચંપડો તેવા ને તેવા આવીને બેસે છે, ચંપડોના સંસ્કારી અને અસંસ્કારી સંકેતની પરખ તથા એ સંકેતોનું નિર્માણ હજી ખીલતી અવસ્થામાં છે. ભાષાનો ધરાણુ અને તળપદી અદેહ તેમના દાગમાં વધારે ખોલે છે. સમાજની કુદિઓ ઉપર તેમણે ‘મર્મવ્યવહાર પ્રહાર’ ઠીકઠીક ક્યાં છે, મઘમાં અને તેથી વિશેષ મિરંજીવ રૂપે પઘમાં. પશુ નવલરામ સ્વભાવે સુધારક કરતાં શિક્ષક વિવેચક અને વિદ્વા તથા સંસ્કારિતાના પ્રેમી વિશેષ હતા. એમના નિબંધો આ વિષયોમાં વધારે ખોલા છે. તેમણે નિબંધનું ગર્ભાદિત ફાલું છતાં, પહેલું રૂપ જાણ્યું. તેમના લેખનના ધરતરમાં એડિસને મદસ્તવનો બાગ લખજ્યો છે. ભાષાને જાણે લખાયેલા નિબંધોમાં તેઓ સૂક્ષ્મ અને દુરદર્શી વિચારક તરીકે નજરે આવે છે. એમણે પોતાની શક્તિ કૌંથી વધારે લઘુપ્રકારે વિવેચનાત્મક નિબંધોમાં પ્રયોજી છે. સત્યનો, તાંતરસ્વનો, અને હમ્ય કલામુદ્યોનો આગ્રહ, મૂતિના શુશુરશુજની પકક, એ પ્રારંભના વિવેચનકાળમાં પશુ મૂતિના કળાસ્વરૂપ માન ઉપખાને તેનું નિહદ પૃથક્કરણ અને તેને જાણે તેમણે ઉપખાનેલી અર્થનોત્તર પરિભાષા, અને પોતાના વિવરની પ્રાસાદિક, નિર્બંધ, વગેરે પ્રયાગે તેજલી અને કાંત વાણમાં ધર્મ-

આદર્શ રીતની રજૂઆત એ તરતો તેમની વિવેચનપ્રવૃત્તિનાં મુખ્ય લક્ષણ છે. ગ્રેમાનંદ, નર્મદ અને દલપતના મૂલ્યાંકનમાં તેમની આ સક્રિયતા વિશેષ પ્રગટ થઈ છે. આંકવિજ્ઞાના અભ્યાસમાં નવલરામનાં વિવેચન હજી પણ કામતી મદદ આપે તેવાં સ્થાનો શુણ્ણવાળાં લખાણો છે.

સાંસ્કૃતિક જાગૃતિના મીમાંસકો

નવલરામ પછી આપણું પત્રકારિત્વ અને એને અંગે નિબંધકારો બંને સંખ્યા અને શુણ્ણમાં વૃદ્ધિ પામે છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના સ્નાતકો સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી ભાષાના ગ્રાનથી સજ્જ થઈને, તથા તર્ક, અભ્યાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, ભાષાશાસ્ત્ર, અને ખાસતો સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોના ગ્રાન અને અભ્યાસથી સમૃદ્ધ બનીને બહાર પડે છે. ગુજરાતના સામાજિક જીવનમાંથી સંસારસુધારાનો ફાલાદહ જાત યજ્ઞને તેનું સ્થાન હવે સ્થિર પ્રકારની સાંસ્કારિક જાગૃતિ લે છે, અને ને વિવાદો, ચર્ચાઓ અને હંદસહી ખેલાય છે તે કંઈક ઊંડા અને બહોળા પાયા પર બનવા લાગે છે. આપણું પત્રકારિત્વ જોશે તે નખતે શક્ય તેટલો વધારેમાં વધારે શિષ્ટતાની સીમા નવલરામના હાથે માસતા 'ગુજરાત શાળાપત્ર'માં પ્રાપ્ત કરી હતી તે હવે 'સુદર્શન', 'સમાલોચક', 'સાહિત્ય' અને 'વસન્ત' જેવાં માસિકો તથા 'ગુજરાતી' જેવા સાપ્તાહિકમાં વધારે શિષ્ટ મંબોર ફૂંપે ખીલવા લાગે છે. આ નવા સ્નાતકોનો વિજ્ઞાન અને સંસ્કારનો ઉત્સાહ, તેમનાં ટેકલાકની તત્ત્વજ્ઞતા અને અભ્યાસપ્રતિષ્ઠિત વ્યુત્પત્તતા, તેમજ લેખનદારો પ્રમુખે ધારાની સાહિત્યિક તમન્ના તેમને અનેક વિષયો અંગે લેખનઆપારમાં ફોરી બન્ય છે. એમને હાથે થયેલાં લખાણો સ્નાતકોનાં રીતે નિબંધનો માટ આપોઆપ લઈ લે છે, અને તેમાંથી બહોળું નિબંધસાહિત્ય પ્રગટે છે. સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસથી તથા અંગ્રેજી મઘના પરિચયથી, અને ભાષાશાસ્ત્રની સમજણથી, નવલરામ સુધીના લેખકોમાં પણ ભાષાનાં શિષ્ટ સંકેતની, અને શુદ્ધ આલેખનની ને જીલુપ હતી તે હવે ભગભગ ચાલો જાય છે. ગુજરાતી ગદ્યનું શિષ્ટ સ્વરૂપ મનઃસુખરામ, ગણિલાલ નરુભાઈ, રમણભાઈ આદિના હાથે જોતજોતાંમાં સિદ્ધ થાય છે, અને હિન્દી બળદાર માટે સંસ્કારી ભાષાનું એક લાઠન સર્જલભ્ય જતે છે. હવેની નિબંધપ્રવૃત્તિ આ એક સર્વસામાન્ય શ્રમિકા હિપર ચાલે છે, અને દરેક લેખક પોતાની શુદ્ધિકૃતિ અને ગદ્યસામર્થ્ય પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય કરે છે.

આ નવશિષ્ટોમાં ગાનસુખરામ ત્રિપાઠી, તે યુનિવર્સિટીના પૂરા સનાતક ગદ્યતા હતા, તેમના વય, સંસ્કાર અને અભ્યાસના બળે પહેલા આવે છે. એ બાહોશ અને બળદારદશ મુક્તસીની સાહિત્યના પ્રદેશની હાથજીવતાઓ જાણીતી છે. બાબલમીની તળપદી રહેલી ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃતનો મંબોર એપ સોથી પહેલો તેમણે આપ્યો, એ તેમની એક કામતી રીત છે. 'શુદ્ધિવર્ધક' અને 'ધર્મપ્રકાશ' માંનાં તેમનાં લખાણો, તથા 'અસ્તોદ્ય'માં સંગ્રહિત થયેલી તેમની કૃતિઓ એ નિબંધલેખનની પ્રવિણતાનું લખાણો આપણા પહેલા નિબંધો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોનું સ્થાન મેળવનારો સંતોષ અનુભવતા આ પ્રૌઢ ભાષી લેખકની નિબંધિકાઓ લેકને અનુસરવાનો પ્રશસ્ય એવો પ્રયત્ન કરે છે. તેમના

નિર્ગંધોની રચના પણ કૌશલપૂર્વક થયેલી છે. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી કવિતામાંથી અવતરણો, દૃષ્ટિ, દુઃખકાવ્યો વગેરેથી તે પોતાના વિચારને પુષ્ટ અને સ્પષ્ટ બનાવે છે. તાત્કાલિક ઉપયોગના પ્રચલિત વિષયો પર લખવાને બદલે તેમણે જીવનના વ્યાપક અને ગંભીર પ્રશ્નો આ નિર્ગંધોમાં રચ્યા છે. તે કાળે તેમણે લખાણ સંસ્કૃતપ્રચાર તરીકે ગણાતું હતું, પણ આજે એમની ભાષામાં એવું બારંબારપણું જણાતું નથી. ધરાણું અને યોગ્યતાલની ફળી રીતે પણ તેમની કલમ ચાલે છે. એમના આ ગંભીર વિષયોની વિચારસમૃદ્ધિ આજે પણ ઉપયોગી અને જીવંત લાગે તેવી નથી, તથા તેમના નિર્ગંધો એકનગા જેવી સ્વાતંત્ર્યતા અને તત્ત્વજ્ઞાન લોકકતાએ પહોંચ્યા નથી છતાં એકનગા આ ગુજરાતી અવતારનું કાર્ત્તવ્ય જૂલી જવા જેવું પણ નથી.

મુગધ યુનિવર્સિટીની કેળવણીની મર્યાદાઓ સ્વીકારવા છતાં આજે કહેવું જોઈએ કે તેમાંથી જે પહેલા સ્નાતકો બહાર પડ્યા તેમને હાથે જ ગુજરાતમાં વિદ્યા અને સંસ્કારના કંઈક નક્કર પાયા ઉપર મંડાણ થયું. એમની ભાવનાઓ અને રુચિઓ પોતપોતાની પ્રકૃતિને અને પોતપોતાના વ્યક્તિત્વને આભારી હતી છતાં તેમની બૌદ્ધિક સમગ્રતા અને તેમની વાગ્ધ્યવદારની દૃઢતા યુનિવર્સિટીના શિક્ષણને જ આભારી હતી એમાં શંકા નથી. મહિલાલ નજીબાઈ, નરસિંહરાવ, કેદરલાલ મુંડા, રમણભાઈ, આનંદચંદ્ર, મહિલકર-કાન્ત, મંદસંકર પંડ્યા, ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, રણજિતરામ, જગવંતરાવ, આ વ્યાપણ લેખકો, એમની પૂર્વેના નિરુદ્ધ જેવા યુગ પછીના પહેલા સાદારો, ગુજરાતના શુદ્ધિતંત્રને પડવામાં કામતી ફાળો આપી ગયા છે. સામાજિક જીવનનું ચમકાવ પણ તેમણે નથી છડ્યું એમ નથી. જો કે તે તેમની પછીના મધ્યયુગના વ્યાપક અને ગજકતા કામ આગળ ઝીંધું પડી ગયું છે, તે પણ આ સાક્ષરો એકાદ મંડળ કે સંસ્થા કે માસિકપત્ર સાથે સંકળાયેલા હતા, અને કહીકે પોતે જ સંસ્થા જેવા બન્યા હતા. આમાંથી જેઓ કેકે માસિક સાથે સંકળાયેલા રહેલા, તથા નિર્મિત રીતે લખતા રહેલા તેમનાં લખાણોમાંથી નિર્ગંધો રચાદિત્ય વધારે પ્રમાણમાં જન્મ્યું છે. એવંઈનરામ અને કાન્ત જેવા સમયે શુદ્ધિચક્રિનવાળા અને ગજતા અંગે કલાકારની કલમમાંથી નિર્ગંધો વ્યાપકને ઝોળા મળ્યા છે તેવું એક જ કારણ કે તેમની લેખનપ્રવૃત્તિ કોઈ માસિક સાથે સતત રીતે સંકળાયેલી ન હતી.

આ માસિકોએ જેમને હાથે ગ્રહોળા પ્રમાણમાં નિર્ગંધો લખાવો કરાવ્યા તેમાં મહિલાલ નજીબાઈ અને આનંદચંદ્ર એ બે અગ્રસ્થાને આવે છે. રમણભાઈની લેખનપ્રવૃત્તિ 'ચાનકા'ની જાથે સંકળાયેલી રહી. પણ તે પત્રના ટૂંકા જીવનને લીધે તે પણ વિપુલતાની દૃષ્ટિએ આજી રહી. નરસિંહરાવ અને જગવંતરાવ જેવા કોઈ મન સાથે સંકળાયેલા ન રહેવા છતાં પોતાની રચના: લીમિંચી અને વિદ્યાપ્રીતિયો ખૂબ લખતા રહ્યા છે, અને પોતે જ મૂર્તિમંત સંસ્થા જેવા ગતી ગયા છે. ન્દાનાલાલની ગદ્યપ્રવૃત્તિ આ બધાથી વિલક્ષણ રીતે જ ખીલી છે. તેમની કવિતાએ તેમને ગુજરાતના જીવન સાથે સંકળતાં, તેમનાં આખ્યાનોમાંથી તેમના ગલની સમૃદ્ધિ સંજિત મળે છે. ગ્યાખ્યાન ક્ષેત્રે અપાયેલી એ રચનાઓ વસ્તુતઃ પહેલેથી અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા પદ્ધતિસરના નિર્ગંધો ન છે. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, રણજિતરામ, મંદસંકર, અને વિજાડર જેવા લેખકો મુદ્દા મુદ્દા સામાજિકોમાં લખતા

રહેલા, તથા તેમની સાથે સંઘર્ષાવેલા પશુ હતા છતાં, તેમની ગણરચનાઓ સંઘર્ષીત થઇ નથી તથા બહુ મોટા પ્રમાણમાં પશુ નથી જોડે તેઓ આજે લગભગ ભૂલાઈ ગયા જેવા થયા છે. રણજિતરામના લેખો સંગ્રહનું ૩૫ પાન્યા છે. પશુ એ સિવાયના હાથે લેખેલા તથા બીજા પશુ કેટલાકનાં લખાણો હજી માસિકોમાં પડ્યાં રહ્યાં છે. એ બધાનો સંગ્રહ થયો સમય ન હોય તોપણ અભ્યાસીઓએ તેમનો અભ્યાસ કરી તેમની મૂલ્યવર્ધી કરી લેવાનો સમય હવે પાકી ગયો છે. આ બધાઓનાં લખાણોમાં બહુ ક્યાંય મૂકવાલાું તરત જોઈ છે નથાપિ તેમની પાછળ એકાદ કાઠ એવી લાક્ષણિકતા રહેલી છે જેને કીધે તેમને ભૂલાઈ જતાં બચાવવા એમનું.

રણજિતરામ તેમની ચક્રિતઓની ખીલતી અવસ્થામાં જ અવધાન પામ્યા. તેમના લખાણમાં લખાવટની કોઈક કચાલ છે, પશુ તે નર્મદ કે રમણભાઈ કે નરસિંહરાવનાં કેટલાંક લખાણોમાં દેખાય છે તેથી કંઈ બહુ વધી જાય તેટલી નથી. ગુજરાતનું નામરદશ્ય જેમની જીંદગી દર્શનપૂર્વક થયું હોય તેવી બાંધિતઓમાં નર્મદ પછી બીજી બાંધિત રણજિતરામ છે. ગુજરાતની અસ્થિતા અને એકતાનું દર્શન કરી તેને ખીલવવાનાં સ્વપ્ને તેમણે સેવ્યાં, સંસ્થાઓ જાણી કરી, અને જો તે જીવ્યા હોત તો તેમના અભ્યાસ અને ચાલની સમૃદ્ધિથી તથા તેમના સત્યહત્ત અને નિર્ભીક અર્થાત્મથી તે બહુ કરી ગયા હોત. તેમની આ ભાવના અને દૃષ્ટિ રજૂ કરતા 'ગુજરાતની એકતા' જેવા તેમના પ્રેરણા, તથા 'સાચુકથન'દિતી' જેવા પુસ્તકનાં કાક અને તીક્ષ્ણ સુદિવાળા અવલોકાને તેમની ચક્રિતનાં કીકકીક પ્રમાણમાં સૂચક છે. ઉત્તમસંસાર પ્રિવેદી એ વખતમાં 'વસંત'ના એક અધ્યાયી લેખક હતા. 'વસંત'ને ખીલવવામાં તેમનો પશુ કીકકીક ફાળો હતો. એમનાં લખાણમાં તેમના બાંધિતવની છાપ કંઈક મંદ રહે છે, અને નિરૂપણ વધારે પડતું ગંભીર હોય છે. મોટે ભાગે તેમણે સાહિત્ય રાજકારણ અને આર્થિક વિષયો હાથ લખ્યું છે. ઔદિક વિચારક કરતાં ખંતીલા અભ્યાસીની છાપ તેઓ વધારે પાકી છે. નૃસિંહ ચિંતાકર અને ચંદ્રસેનકર ખંડયા એ બંને એ હોમરૂઢ કાળના લોકપ્રિય વક્તાઓ હતા. વિસાકરે 'રંગભૂમિ' દ્વારા અને ચંદ્રસેનકરે 'સમાસીત્યક' દ્વારા પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ વિશેષ ખેલી હતી. વિસાકરે પ્રમાણમાં બહુ થોડું લખ્યું લાગે છે. તો પશુ તેમની વક્તાવની છતાં તેનાં મઠમાં આગ્યા વગર રહી નથી. ચંદ્રસેનકરનું લખાણ લેખક અને વક્તા બંનેનાં લક્ષણોવાળું છે. લખેલો લખાવવા, વાંચીને છટાપૂર્વક ચોખ્ખી, પોતાની અંગત જિંદગીની તથા પરિચિતિની સાથે લખાણને સાંકળતું એ તેમની શૈલીની, એવજનતા પદિતમાનસનાં તથા બ્વાલપીઠ ગમવતા વક્તાનાં લક્ષણો છે. એમની કમને ક્યા વિષયો વિશેષ ખેડ્યા છે તે તેમની મઠપ્રવૃત્તિનો સમગ્ર પરિચય ક્યાં વગર કહી શકાય તેમ નથી.

મણિલાલ નવસાઈ, રમણભાઈ નીલકંઠે, નરસિંહરાવ, આનંદભંકર, અને અજાંતરાય આપણા વધારે પ્રીક અને બહુતત્ત્વ મઠલેખકો છે. તેમનાં લખાણોએ પોતાનાં વિષયને બહુરૂપ લાંબુકેડું ૩૫ કીધું છે. અને તે નર્મ પ્રિવૃષ્ટ અને અર્ધસાધક બન્યાં છે ત્યાં તેમણે રવાબાનિક શીતે જ નિબંધનું ૩૫ કીધું છે. મણિલાલે 'બાલવિલાસ' અને 'આરિત'માં નિબંધની દૃષ્ટિએ જ જુદા જુદા વિષયો પર લખ્યું છે. એ નિબંધો, પાટલાર દોવા

છતાં તેમાં જન્મ તત્ત્વ બહુ જોણું છે. ઉપદેશકની રીતે લખાયેલા આ નિબંધો તેમનામાં ન્યાય કંઈ વિચારની સાચી ચમક આવેલી છે ત્યાં જ વાંચવા જેવા રહ્યા છે. મહિલાલની તેજસ્વી શુદ્ધિ, સમજ વાદ્યજ્ઞતા, સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણશક્તિ તથા તત્ત્વની પકડ સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ અંગેનાં એમનાં લખાણોમાં વધારે જોવા મળે છે. એ લખાણો પાછળ મહિલાલનું વિવિધ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ ચમકે છે, અને એ જેટલાં તેમની સામગ્રીને લીધે મદસ્તનું છે, તેટલાં જ તેની અંદર જનિત થતા ભેખરના પ્રતાપી વ્યક્તિત્વને લીધે આકર્ષક છે. તે જ્ઞાનામાં પ્રવર્તતાં સુધારાનાં, સંસ્કૃતિનાં અને સાહિત્યનાં મૂલ્યોને તેમણે પોતાની તેજસ જેવી દાઢક વિચારશક્તિમાં એગાળીને મદસ્તનું સોધન અને સંસ્કરણ આપ્યું છે. નવા સુધારકોનું વિચારદારિદ્ર્ય તેમણે, ઉવાકું, પાશુ, આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં જેટલાં મતભેદ તરવે તેમણે લેખિત જામળ 'તોદશ ક્યાં', અને આપણી સાહિત્યદૃષ્ટિને તેમણે જ પહેલી વાર આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યની પીઠ અને પ્રોઠ રસદષ્ટિ સાથે સાંકળી આપી. દલપતરામ અને નર્મદનું તેમનું મૂલ્યાંકન નવલરામ કરતાં વધારે જિંઝા તત્ત્વ ઉપર પ્રતિબિંબિત થયું છે. બાલાચંદ્રની કવિતાનાં હિતમ લક્ષણ, તથા નરસિંહરાવની કવિતાની મુર્ચ્છાઓ, તેમણે જ-સૌથી પ્રથમ અચૂક વેધદષ્ટિથી જતાં ફરી આપ્યાં છે. 'સુદર્શન મલાવલિ'માં સંધરાયેલાં તેમનાં લખાણોના મોટા મંજમાથી સ્વાધી ઉપયોગિતાવાળા લેખોના વિષયવાર જુદા જુદા નાના નાના સમૂહો યવાની જરૂર છે. એમ થતાં તેમની શુદ્ધિપ્રતિકા ક્યા ક્યા મદેશોમાં ફેલી ફેલી રીતે પ્રમદી હતી તે જોવાની, તથા તેમના દ્રાપ્તી તપશ્ચર્માળરી લેખનપ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ સમજવાની સૌને તક મળશે.

રમણભાઈના લેખો તત્ત્વદષ્ટા અને ચિંતક કરતાં ખંતીલા અસ્માક્ષની અને ઉત્સાહી સુધારકની જાણ વધારે પાડે છે. પોતાના વિષયનું નિરૂપણ તેઓ દક્ષતાથી કરે છે, પરંતુ તેઓ ન્યારે વધારે સ્વાભાવિકતાથી લખે છે ત્યારે, તેમનું કથન વધારે આહલાક બને છે. પ્રાર્થના સમાજમાં તેમણે આવેલા ઉપદેશો તથા એ રીતનાં ધર્મજાન કે નીતિ-પ્રધાન વિચારોવાળાં લખાણો અંદરના તત્ત્વસુણે બહુ ઉપયોગી નીવડે તેવાં નથી. એકાદ નાનકડા વિચારધિંદુને લઈ તેનો તેઓ વધારે પડતો અને પાતળો મર્દ જતો પ્રસ્તાર કરે છે. વળી એ વિચાર પણ ન્યારે કાઈ બીજાના, વિશેષે તે અંગ્રેજ કવિઓ કે વિચાર-કર્તાઓ લીધેલા હોય છે ત્યારે તેનું તેજ બહુ મંદ નીવડે છે. એ કરતાં તેમના સાહિત્ય અને કવિતા અંગેના લેખો, અને વિશેષે કરીને તેમનાં જેટલાં વિવેચનો, તેમના અભ્યાસની તથા તેઓ તટસ્થ રહી રોકે છે ત્યાં સૂક્ષ્મ રસદષ્ટિની પ્રતીતિ કરાવે છે. હાસ્યરસના લેખોમાં તેમની વિનોદવૃત્તિના સારો પરિચય થાય છે. પણ તેમના લેખોનો પાછળથી કાંઈ પ્રભાવક અને મૌલિક વ્યક્તિત્વ જીલું થયું નથી. રમણભાઈમાં ફેલીને જે અભાવ વરતાય છે તે આ કારણે. વિનોદ અને હાસ્યને બાદ કરતાં બીજા વિષયોનાં તેમની પ્રવૃત્તિ તેમના વ્યક્તિત્વના કાંઈ જિંદાજીવંતી નીકળતી નથી લાગતી. વિષયને સરળ અને સહજ પ્રાસાદિક રીતે આલેખીને, તેનો ભેખક તરત જ અદશ્ય થઈ જતો લાગે છે. વાચક પાસે વિષય રહે છે, તેનો ભેખક નહિ.

૫૬ વર્ષથી જનતાની સેવા બજાવતી

માર્ગદર્શક હરીલાલ
 પાલક નીચીજીવનશૈલી
 અમદાવાદ

એન્ટ્રસ : હરીલાલ હરીવલ્લભદાસ એન્ડ કું. : અમદાવાદ
 મેનેજર એન્ટ્રસ : શેઠ નવનીતલાલ રણજોડલાલ

બોલનાં જીવનને નિરપેક્ષ રીતે જોવા જેટલું સ્વાસ્થ્ય જોવા જેટલી અનુભવની કક્ષાએ આપણે પહોંચીએ છીએ ત્યારે સમસ્ત માનવજીવન જેટલું વિવિધરંગી, જેટલું રહસ્યમય અને સંકુલ લાગે છે ?

વાસંતી અને બાર્ગવંતે આજ્ઞાકાલ કરતાં હું કેટલાં દસ વર્ષથી ઝોળાયું. હું : પ્રકાશ મોડેલ ફાઈરફૂલમાં હું જોડાયો ત્યારે બંને જેટલાં નાનાં, જેટલાં આનંદી અને તોફાની હતાં ! વાસંતીની બહેનપણીએ તો એને ખાનગીમાં કપોડા પહેવું આપતી પૂછે એ માને ? નાના ગામમાં મેનિફેસ્ટસાહેબની એકની એક દીકરી તરીકે વાસંતીને કંઈ એવું કાપડો હતો. બાર્ગવ મેનિફેસ્ટ દીવાકરના મિત્રનો પુત્ર હતો અને તે પોતાને ત્યાં સુંદરપુરમાં રહી કાંચતો, બંને એક જ વર્ગમાં હતાં.

શિક્ષકને પજવવામાં પણ આ તોફાની બારકસો બીજી રાખેલાં નહિ : પંજુ મોટાનાં છાકરાં, એમને ફાજ કશું ન કહે ?

એટલે જ્યારે નવા શિક્ષક તરીકે ક્લાસમાં આરો પ્રવેશ થયો ત્યારે, શિક્ષકાએ મને આ બાળકોથી એતતા રહેવાની સૂચના આપી હતી.

સરક્લાએ યુ ઝેમ કે વર્ગમાં પ્રવેશ કરી લેસન ચલાવવાને બદલે મેં જંબાદરસાસ-જની જીવનકથા કહેવા માંડી. આખો વર્ગ ચાંત હતો. પિરિયક પૂરા થયો પણ નહેરુકુંડે સહન કરેલી માતાઓનાં લજ્જદાવક વર્ણન કરવામાં હું એટલો તો તરફીન બની ગયો હતો કે મને ઝોની ખબર સરખી પડી નહિ. હું ભીંક્યો ત્યારે બીજાં જેટલાં વિદ્યાર્થીઓ બાર્ગવની જોડીને કંઈક કુતૂહલપૂર્વક જોઈ રહ્યાં હતાં. એમને મન એ અવનવો જનાવ હતો. નવા શિક્ષકને પજવવાને બદલે તે બંને તેનામાં એકરૂપ બની ગયાં હતાં ! તેમની આંખમાં અશ્રુ હતાં !

પછી તો બન્યું એમ કે હું જ્યાં એકલો રહેતો હતો ત્યાં પ્રાણિવાસમાં તેઓ મારી ઝોરડીએ વારંવાર આવતાં અને મારી એકલતાને તેમનાં હિલાસથી ભરી દેતાં. વાસંતી સુંદર ગાતી. એના પિતાએ વાસંતી માટે એક સંગીત શિક્ષકની પણ શોધના કરી હતી.

બાર્ગવ જાતે ગાઈ શકતો નહિ પણ સંગીતનો ભારે રસિયો હતો. એને વાયોલિનનો શોખ હતો. જેટલો ન વાર મારી ઝોરડી પર વાસંતી ગાતી અને એના એકેએક ભાવને બાર્ગવ વાયોલિન દ્વારા રજૂ કરતો.

બંને એક જ વર્ગમાં મેટ્રિક પસાર કરી ગયાં. સ્કૂલથી છૂટા પડવું પાડે એ બ્યાલથી એ જેટલો રસ પાડે હતાં ! અને મારા બ્યાબ્યા પછી એમનાં તોફાનમંસ્તી-ખાસ કરીને શિક્ષકો તરફનાં-તો બીજાં જ યશ ગયાં હતાં એટલે તો એમના તરફનો સૌનો બાવ પણ ખૂબ જ વસથ બન્યો હતો.

૭૮૨ના વર્ષમાં વાસંતીના પિતા હૃદયપ્રથ પડનાથી એકાએક મૃત્યુ પામ્યા. પછી તો એ બંને છાત્રાઓ દીવાકરના મિત્ર ભરતરાય પાસે રહીને જ અમદાવાદ રહી અશુભા. એમના પત્ની ચાલુ જ રહ્યા હતા.

એમના એક પત્રમાં હતું કે વાસંતીના પિતાની ઇચ્છાનુસાર તેમનાં લગ્ન મવાનાં હતાં અને પછી બંને થોડા દિવસ માટે પ્રવાસે જવાનાં હતાં. એ એમને શુભાશિષ મોકલી હતી કારણ હું કેઈ કારણવશાત્ જનનમાં જઈ જકું એમ ન હતું.

પણ એ પછી તો મદિનાઓ વીતી ગયા અને મને આ બંને જણના કંઈજ સમાચાર ન મળ્યા. મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મેં આની લીધું કે બંને કાગમાં હશે. એમની અનુકૂળતાએ લખશે. મારી પાસે એમનું સરનામું પણ ક્યાં હતું ?

*

રવિવારનો દિવસ હતો. બરોર જમી પરવારી દીવાન પર પાંચોપાંચો હું સવારનું ખાકો રહેલું પેપર પૂરું કરતો હતો ત્યાં એક બહેરાતી બપોલુ તરફ મારું ધ્યાન સહજ ગયું.

‘વાસંતી.

મારી ભૂલ થઈ ગઈ છે. તું મને આફ કર અને પાછી આવ.

ભાગવિ.

આ બંને નામો વાંચતાં જ મને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ બંને વચ્ચે જરૂર કંઈ ખનખા પામ્યું હશે. મારી પાસે એમનું સરનામું ન હતું એ મારી ખાસ યૃત્નથી હતી એનું સરનામું મેળવી કાઢવાને હું બંને તેટલી ઉતાવળે લખીશ એવો નિર્ણય કરી હું એ બંનેના બાળપણથી માંડીને વૈવનકાળની ટેટલી મ ચીકી રચિતિઓ સાંકળી રહ્યો. ‘તું થયું હશે આ બંને વચ્ચે ? કંઈ સમજાતું નથી !’ મને થયું.

દિવસો વીતતા ગયા તેની સાથે આ ધટના પણ રચિતિમાંથી વિરચિતિ તરફ બળતી ગઈ, અને પછી તો ક્યારેક જ આવી મને હુબ્બ કરી જતી.

એ પછીના વર્ષમાં હું બી. ટી. માટે મુંબઈ ગયો. એકબાબુ અખંડ હિંદુસ્તાન અને બીજી બાબુથી પાકિસ્તાનની યોષ્ણદ્ધી સંદેરનું વાતાવરણ ખૂબ તંજ રહેતું હતું. સત્તાવાળાઓના સતત પ્રવલ્લો હોવા છતાં મ સંદેરને માથે હુલ્લકની આકૃતિ અમૂમતી હતી.

એ પહેલી સપ્ટેમ્બરનો રવિવાર હતો. દેશની અખંદ કામગલાઈ સરકાર તરફ બ્રિટિશ ગવર્મેન્ટે કોમિસની વરણી કરી હતી. બીજી સપ્ટેમ્બરના સોમવારથી કોમિસો જોડે નવી સરકારમાં જોડાવાના હતા. મુરિલમ લોગના મતબોલે કારણે વાતાવરણમાં અસાધારણ ગરમી હતી. લોકોના મુખ પર ઉત્સુકતા અને કાચનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ અપ્પાતાં હતાં.

હજી દિવસ પૂરો થયો ન હતો ત્યાં તો ઉચ્છેરણી લખકર બંનેની ગઈ. સાંજ સુધીમાં તો ફુલ્લકના પિંચાવના તાંકડે સંજ્ઞાપ્રથ માનવીઓનો લોખ લીધો હતો.

મિલના આમંત્રણને વજ્ર ગઈ રવિવાર હોવાથી હું મલબાર હિલ પર એને ત્યાં

જમવા ગયો હતો. હુલ્લના સમાચાર મળે તે પહેલાં તો હું ત્યાંથી નીકળી ગયો હતો અને હવે પાઝા-કરી શકાય તેમ હતું જ નહિ.

પાશ્વરની વિસ્તારમાં અમારી દ્વંશ પહોંચી ન પહોંચી ત્યાં તો એના પર ઈટ અને પથરાનો વરસાદ વરસ્યો.

એ પછી જ્યારે મને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે તો હું જે. જે. હોસ્પિટલના એક વોડમાં હતો. મારા માથા પર મેટા પાટો બાંધવામાં આવ્યો હતો.

હુલ્લ પહોંચે એ કેટલાકો દિવસ હતો એ તો યાદ નથી પણ તે દિવસે મારી તબિયતમાં મને સંતોષકારક ફેરફાર જણાતો હતો.

અમારા વોડમાં પચાસેક ખાટલા હતા. એ બધા જ હુલ્લમાં ઝળમળી ચયેલાં હતા. હુલ્લની વેદનાથી ચિત્કાર કરતાં દરદીઓથી આખા વોડનું વાતાવરણ બિદામણું અને ગંધું હતું.

રાતના જ્યારે વાગ્યા હતા. એક નર્સની તબિયત એકાએક બગાડવાથી બદલીની નર્સ મૂકી તે ચાલી ગઈ હતી. દરના એક ખાટલામાં તાવની ગરમીમાં લવરીએ ચડી ગયેલાં. એક દરદી કંઈકે અરપાટ મળીગયુંતો હતો. ધીરે ધીરે એ રપાટ બન્યું:

‘શિકલ ઘું ફેળને દે જરી

અધી મુઠે એક બાજુ ચાલી’

‘પણ આ કેવો અવાજ ? કામવે અહીં ક્યાંથી ?’ મારા મનમાં એક ઘણાં કેટલા ન વિચારે આવી ગયા. મને બોલવાની કે જોડવાની મનાઈ હતી એટલે પધારીમાં પડ્યા પડ્યા જ તકવિતકે કરવાના હતા. થોડીવાર એક સ્ત્રીનો મુદ્દ રવર ઘંભળાયો:

‘કામવે !’

જેનું દહીંએ તાવના નંદરમાં મીઠેલી આંખે બગાડના જ ક્યું : ‘શિકલ ઘું ફેળને દે જરી...’

થોડી વારે ક્યૂરી પરના ડોક્ટર આગ્યા. દહીંને તપાસી તેમણે કહ્યું : ‘નર્સ, દહીંના માથા પર ડોકનવોટરનું ગોળું મૂકા એટલે લવરી જોખો કરશે’

ડોક્ટરનાં પગલાં સંભળતાં બધે યયાં.

થોડીવાર પછી તો લવરી પણ બધે ચઈ ચઈ. તેને જાહેરે એ જળુની વાતચીત સંભળાતી હતી:

‘ના, પણ ઘું જ કરે ને, એ વાંક તારો નહોતો !’

‘હા, મારો હતો મધુ હવે ? પણ હવે મને હોડી તો નહિ આવે ને ?’

‘તું આવ ને આવ જરા જગમાં વહેમાતો રહે તો હોડી પણ નહિ.’

‘નહિ, નહિ, નહિ. એ તો મારાથી નહિ જ કહેવાય.’

‘તું જ કરે ને તું મહિ નહિ ? એક સામાન્ય સંગીત શિક્ષક સાથે બેસી મેં “શિકલ ઘું ફેળને દે જરી” ગાયું એટલા ઉપરથી હું તેની સાથે પ્રેમમાં પડી છું એમ તેં માની લીધું !’ આને તકિપણ નહિ તો બીજું શું કહેવું ?’

‘વાસ્તુ. મારા એ માંડપણને તું સાચી લે ને. મને હોડી જગા કરનાં મને મુદ્દારનાં જ તું કાં ન કરે ?’ એ ગવાજમાં અસાધારણ નિરાપારી હતી.

‘સાચું કહું ? તને ડોક્યા પછી ચોરા દિવસ તો મારો કોઈ માણુ જ રહ્યો પરંતુ શાન્ત પળમાં મારા મનમાં ડોકિયું કરતો અને લાગ્યું કે તને આવેશમાં છોડી જવામાં મેં મોટી ભૂલ કરી હતી. પણ મારું મન અને મર તરફ આવતા રોકતું હતું.’

‘પણ હવે ભાગવને છોડીશ તો શું થશે...કહું ?’

‘ચાલ હવે સુઈ જ જોઈએ; હજી તો તારો તાવ માત્ર જોઈએ જ થયો છે. સંપૂર્ણ જીતમાં પછી આપણે નિરાંતે વાતો કરીશું. હું તારી ખાસે જ આખી રાત બેસું છું, બસ ?’

‘વાસ, આ રાત ને દિવસ જ ન હોય તો કેવું સારું ?’

‘ગાડા નહિ તો !’ એની પાછળ આજુ ઢાલ્ય સંજગ્યાયું.

વાતાવરણમાં શાન્તિ વેલાઈ.

ડોકટરની સૂચનાને અચળાઈને પણ મારા ખાટલામાં બેઠા યવાનું સાદસ હવે હું રોકી શક્યો નહિ. હું અંધારમાં હોવાથી એમની નજરે પડવાનો ભય હતો જ નહિ.

વોઈની મધ્યમાં આવેલી જતીના આજા પ્રકાશમાં સમસ્ત સ્થિતિને જણે પ્રિયતમાના ચરણે જોવારી ન દેતાં હોય તેમ વાસંતીનાં નયનો તેના બોળામાં માયું નાખી સનેલા ભાગવને અનિમેષ નીરખી રહ્યાં હતાં.

એ પાંચક દરપને બેઠું મારી હસતી જઈએ પણ રહતી હતી.

૭

પ્રાર્થના

‘અશ્વિન’

[ત્રણ-સૈન્ધવી]

હે જનનાયક ! શાન્તિવિધાયક !

હે સતસ્નેહપ્રવાહક હે !

દીનહરિદ્રઢકિતોદ્ધાયક !

પીડિતપતિતોદ્ધાહક હે !

—ધ્રુવ.

[અંતરે]

સ્વતંત્રતાસંશોધક બાપુ !

દેષક્રુષ્કપવિનાશક હે !

શતધા છિન્ન સ્વશબ્દ-સુત્રાતા !

ધન-વિષવેરવિકારક હે ! —હે જનનાયક ૦

નયત્વ હિમાપ્રલોતક બાપુ !

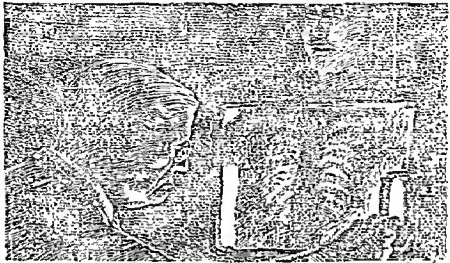
ચોર તિમિર સંહારક હે !

સત્યઅહિંસાગીતવિધાતા !

હો શત યરહનિયામક હે ! —હે જનનાયક ૦

જીવનના ઉપદેશો અને સલાહો

તમારા ફેફસાં મજબુત છે?

મજબુત છે. તમારા ફેફસાં ઠીક છે. તમારા શ્વાસમાં કોઈ કશિયો નથી.
 જો તમે તેવા મજબુત ફેફસાં પણ પુરસ્ક્રિપ્શન દ્વારા મેળવી શકો છો.
 ખાસીની અવશ્યતાઓવાળી પરિસ્થિતિ બિંદુ પામી જાવો છે.
 જો તમે ફેફસાંને નબળા બનાવો છો અને જો રીતે જરૂર ખાસીને મેળવો છો.
 જો તે પ્રકારની ખાસી વધે છે તો પણ શ્વાસકોષ્ટીન-૬૪-વચ્ચેથી શ્વાસ
 આળવી જાય છે. ખાસીના ઉદભવકારકોને તમે પકડો છો અને જો રીતે
 ખાસીને સંતુલિત કરી શકો છો તો તમે જરૂર જાણો છો.
 ખાસી ઉપરના આ આશ્ચર્ય અને વિશેષ ઉપાય દેવાથી, શ્વાસ
 શ્વાસકોષ્ટીન-૬૪-વચ્ચેથી શ્વાસ લેવામાં આવે છે.

જો તે કારણથી ખાસી વધે છે તો
 તમે તમારા શ્વાસકોષ્ટીન-૬૪-વચ્ચેથી શ્વાસ લેવો.

જીવનના ઉપદેશો અને સલાહો

સ્વ૦ કૌશાંબીજીનાં પ્રેરણાદાયી સંસ્મરણો

પં. સુખલાલજી

[શ્રાવણ અંકથી ચાલુ]

છેલ્લાં બેઠણ વર્ષે થયાં કૌશાંબીજી ન્નારે મળતા ત્યારે એકમાત્ર જીવનાન્તની જ ચર્ચા કરતા. તેઓ કહેતા કે “મેં મારું કામ પૂરું થયું” છે. લંખવાનું અને તેટલું લખ્યું છે. મળ્યા તે પાત્ર જાગેને શીખવવામાં પણ કલાસ રાખી નથી. હાકરા હાકરીએને પૂરતું ચિયથળ આપ્યું છે અને સ્વાવલંબી બનાવ્યાં છે. તો પછી હવે વધારે જીમી મોંઘવારીમાં ઉમેશ શા માટે કરવો? અને વધારે ધકપણ મોગમો, વિસ્તરે પદી, અનેક લોકોની સેવાસક્તિનો નકામો હિયોગ શા માટે કરવો? તેથી હવે જીવનનો અંત આણવો એ જ મારી ચિંતાનો વિષય છે.” ઇત્યાદિ. તેમના આ વિચારો સાંભળી અમે ખાસ પરિચિતો બકબાત્ અને કહેતા કે, “તમારા જીવનનો, તમારી વિચારણાઓનો રાષ્ટ્રને બહુ ખય છે. અને જામે તમને સીતેર જેટલાં વર્ષે થયાં હોય છતાં તમે અમારા કરતાં બહુ સચકા હો.” જેટલાક મિત્રોએ, ખાસ કરી જૈન મિત્રોએ, તેમને જ્યાં રહે ત્યાં ખર્ચ આપવાનું ચક્રાપૂર્વક આપાસન આપેલું. કૌશાંબીજીનાં એકના એક પુત્ર પ્રો. હામોદર કૌશાંબી પણ પિતૃકર્ત છે. તેઓ પણ પોતાના પિતા માટે બનતું બધું કરી છૂટવા તૈયાર જ હતા. એમની જ્યેષ્ઠપુત્રી માર્કેકેશ્વરી અને જન્માઈ હો. પ્રસાદ પણ કૌશાંબીજી માટે બધું જ કરી છૂટે તેવા હતા. કૌશાંબીજીનાં વહ પત્ની પણ સેવાસક્તિ છે. એમના અંગત કુટુંબ ઉપરાંત દરેક આંતર્યા એમને જાણનાર અનેક વિદ્વાનો અને ધર્મિકા એમના જીવનની સક્રિય કાળજી સેવતા તેનો પણ હું સાક્ષી છું અને છતાં પ કૌશાંબીજીની જીવનાન્ત કરવાની વૃત્તિ કેમે કરી હમી નહિ. તેમનામાં આવી વૃત્તિ કેમ જન્મી તે તો પૂર્ણપણે કહી ન શકું. છતાં તેઓ, પોતાની વૃત્તિના સમર્થનમાં જે જેટલાક આધુનિક અને પુરાતન લાખલા ટાંકતા તે ઉપરથી હું એટલી જ કદવના કરી શકેતા કે કૌશાંબીજી ધકપણનો કાર દાઇ પણ ઉપર નાંખવા માગતા નથી અને પગ ધસીને પગલો જીવન પૂરું કરવા કદવતા નથી. તેઓ જેવી રીતે દસતે મોટે જન્મ્યા, હસતે મોટે આપ્યા બિંદગી માળી, તેવી જ રીતે પ્રસન્ન ચિત્તે કાઈના ઉપર કાર નાંખ્યા સિવાય મૃત્યુને મોટવા માગે છે. તેઓ મને કહેતા કે જુઓને શિવપ્રસાદ સુખતા કેવી રીતે બેસાન દયામાં વિસ્તરે વર્ષો થયાં પડ્યા છે અને તેમની આર્થિક લાગતો માટે પણ અનેક નોકરીને ફેલું રાકાવું પડે છે. તેઓ એમ પણ કહેતા કે, પંડિત માલવીજી જેવા પણ અતિ લાંબા જીવનથી કેટલું દુઃખ અનુભવે છે? જૌદમન્યો અને જોગ્ય શાસ્ત્રોમાંથી તેઓ અનેક ઉદાહરણો ટાંકી મને કહેતા કે, “જુઓ! પાકું પાન ખરી પડે તે રીતે પ્રાચીન સત્તા અને તપસ્વીઓ વહાવરથામાં ખરી પડતા. જીવનનો અંત બહાદરીથી કરતા, મૃત્યુથી ન કરતા અને કર્તવ્ય કપાનો સતોષ મેળવ્યા પછી તેઓ જીવવા માટે તકરારમાં ન મારતા. તેથી હું પણ વીરતા, સ્મૃતિ અને જાગૃતિપૂર્વક મૃત્યુને મોટવા છિંછું છું.” હું બધું સાંભળી ચૂપ રહેતો. અને બચાવની દલીલોમાં ન જીતરતો. ક્યારેક ક્યારેક મારાં ધર્મજાગીની મોતીબેન જીવરાજ-જૈમના ઉપર કૌશાંબીજીની બહુ ચકા હતી તે-પોતાની દલીલો કૌશાંબીજી જાને

આદરપૂર્વક પણ આદરપૂર્વક વહેતી મૂકતાં. છતાં હું ભેષ કરતો કે કૌશાંબીજીના વલણમાં કાંઈ ફેર ન પડતો.

જીવનનો અંત કરવાની હિમ્મતિએ તેમને કૌશાંબીના ચિરપ્રચલિત સંચારાવૃત્ત પ્રત્યે વાત્સા; કૌશાંબીજી કાપરતાપૂર્વક મૃત્યુને બેઠવા ઇચ્છતા નહિ. તેથી તેમને તત્કાળ મરણને યરણુ થવાનો સહેલો રસ્તો પસંદ ન હતો. તેમની નસેનસર્ગાં ધૈર્ય વીરતાના સંસ્કારો હતા. એ જ વીરતાને લીધે તેઓ ૧૯૪૦ની સત્યાગ્રહની લડાઈના અતુલધ્વજમાં ભેળવાસ પણ કરી આવેલા. એ જ વીરતાને લીધે તેમણે ચારનાથની અસહ્ય દુના દિવસોમાં એક કપાની બોયે બેસી ધ્યાનનો અભ્યાસ કરેલો. એ જ વીરતાને લીધે તેઓ બ્રહ્મદેશના જંગલોમાં લાવાનક ઝેરી જંતુઓ વચ્ચે એકલા રહી સમાધિમાર્ગનો અભ્યાસ કરતા ગયેલા. એમના પ્રત્યેક જીવનકાળમાં વીરતા આરાધ્ય દેખાતી. ગમે તેવા મોઝાદાર વિદ્વાનો કે શ્રીમંતો હોય અને તેઓ કાંઈ બોલવામાં બૂલે તો કૌશાંબીજી નાની કે મોટી કાંઈ પણ પરિપક્વતા તેની અંતર લીધા વિના રહી જ ન શકતા. એ એવા અનેક પ્રસંગો ભેળા છે.

એમની વીરતાએ એમને સઝાકથું કે તું મૃત્યુને બેઠ પણ મારણાનિતક સંલેખના જેવી તપશ્ચર્યાના માર્ગે જ મૃત્યુને બેઠ. કૌશાંબીજીએ આવી સંલેખનાનો વિચાર તો મને બેચેક વર્ષ પહેલાં જ કહેલો, પણ તેઓ તે માટે થોડા સ્થાન શોધતા હતા. અને મને પણ એવા સ્થાન માટે પૂછતા. એવા સ્થાનની પસંદગીમાં તેમની મુખ્ય યરત એ હતી કે ભાં તેઓ સંલેખના કરે કરે ત્યાં દર્શનાર્થીઓની ધમાલ ન રહે, કાંઈ ભણે નહિ. અને એમની એવી પણ ઇચ્છા હતી કે મરણ પછી ઠાઈપણ મળતો. આઈબર કરી ધનશક્તિ કે જનશક્તિ ન વેરૂં. મને તો ત્યાં લગી કહેલું કે મૃતચરીર બાળવા માટે કરવો જોઈતો. લાકડાનો ખર્ચ ન કરતાં તમે બધા એને જમીનમાં જ દાટીને અગર જળપ્રવાહમાં વહેવડાવી દેજો. આ વિચારો પાછળ એમને હેથે મરીઓ પ્રત્યેની લામણી વસેલી હતી, તેઓ ઇચ્છતા કે તેટલો ખર્ચ મરીઓને મદદ કરવામાં આવે. એમ લાગે છે કે છુદ્ પ્રત્યેની તેમની અત્યંત બક્ષિએ તેમને છુદના જીવનમાંથી જતે દુઃખ વેકી ધીબનું કાઢું કરવાની કષ્ટાચરિતો સંસ્કાર અર્થો હોય. ગમે તેમ હો છતાં તેમણે જીવન-વિદોષપતનો નિશ્ચય તો કરી જ લીધો હતો અને તે પણ મારણાનિતક સંલેખના દ્વારા.

અકિતગત દષ્ટિએ જીવનશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરી સંતોષ મેળવ્યો હોય અને સામુદ્રિક દષ્ટિએ સંધ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો બળની કૃતાર્થતા સિદ્ધ કરી હોય એવો સાધુ અધિક પરિસ્થિતિમાં સમાધિ-મરણની દષ્ટિએ આજીવન અનુસન કરે એવું જો અનિવૃત્ત જોન વિધાન છે અને જો આજે પણ જોનપરંપરામાં કપારે કપારે જીવતું જોવામાં આવે છે તે વિધાન કૌશાંબીજીને બહુ અગ્રી મળ્યું અને પોતાના નિશ્ચય માટે હૃદયેથી વારંધું. તેથી તેઓ તપારે જીવનાન્તના નિર્ણય વિષે વાત કરતા ત્યારે જોનપરંપરાના મરણાનિતક 'સંચારા'નું હૃદયથી સમર્થન કરતા. 'મે' અનેક વર્ષો લગી તેમને મોદેથી જોન ઉગ્ર તપસ્યાનો સખત વિરોધ સાંભળેલો અને હવે જ્યારે તેઓ મરણાનિતક સંચારા જેવી જોન ઉગ્ર તપસ્યાનું સમર્થન કરતા ત્યારે પ્રથમ કરતાં તેમના વલણમાં પડેલો ફેરફાર હું સ્પષ્ટ ભેષ કરતો. છતાં હું એ કાંઈ બોલતો નહિ અને તેઓ કહે તે મૂકે મોટે સાંભળ્યા કરતો. મને કૌશાં

બીજીએ છેલ્લાં વર્ષોમાં અનેકવાર કહ્યું કે મહાંબીર સ્વામીની તપસ્યા પણ વધીવાર ઉપયોગી છે. તેઓ અનશન કરવા ઇચ્છતા પણ સાથે જ કેટલાક સુધારા તેમાં દાખલ કરવા વિશે પણ કહેતા. સ્થાનકવાસી સાખી રંગાકુમારીએ અનશનપૂર્વક દેહોત્સર્ગ કર્યાનો દાખલો તેમની સામે હતો. એવું અનશન કૌશાંબીજીને પસંદ હતું; મધ્ય એવા અનશન-પ્રસંગે જે ધમાલ ચાલે છે, જે દર્શનાર્થીઓની બીક ભભે છે, જે દૂર-દૂરનાં શાસ્ત્રીઓથી લડાયેલી ટૂંતો આપ-ભ કરે છે અને જે આગળ પાછળ બેસુમાર પૈસા અવિવેકથી વેડફતામાં આવે છે તે કૌશાંબીજીને જરાય પસંદ ન હતું; તેથી તેઓ અનશનદ્વારા સમાધિ-મરણ સાધવાના નિશ્ચય ઉપર આબ્યા હતા પણ તેઓ એવા સ્થાન અને એવી પરિસ્થિતિની શોધમાં હતા કે જ્યાં અનશન લેવાથી સમાધિમરણ સધાય અને સાથે જ આકાંક્ષાર કે અર્થ-ભગવંતી શુદ્ધ રહી શકાય. આવા સ્થાનની શોધ આસતી જ હતી ત્યાં અનુકૂળ સંચોગ લાખ્યો.

ગયા બુદ્ધાર્ધ માસના અંતમાં, બ્યારે જે કૌશાંબીજીને દોહરીવાટ વિષે વાત કરી અને કહ્યું કે હું ત્યાં જવાનો છું ત્યારે તેમણે પણ બે હું ભઈ' તો એકવાર આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી. દોહરીવાટ એ કાચીથી ૫૦-૬૦ માઈલ દૂર આવેલ સરયૂનદીનો એક પ્રસિદ્ધ વાટ છે અને ત્યાં જવાનું ચારું આકર્ષણ મુખ્યપણે સ્વામી સત્યાનંદજીને લીધે હતું. સ્વામીજી મળ એ પ્રદેશના બાહ્ય અને આર્થસમાજ પણ પાછળથી લાતા લજપતરાય દ્વારા સ્થાપિત લોક-સેવક-સમાજના આજીવન સભ્ય થયેલા. તેઓ પ્રેમયુક્ત છે અને સ્વભાવથી જ સેવાની છવિત ભૂતિ' છે. તેમણે તે વાટ ઉપર સ્થાપેલ 'દરિનન-શુકુળ' એક પ્રાણવાન સંસ્થા છે જેમાં યુ. પી. જેવા કદરૂ ભતિએલવાળા પ્રદેશના કેટલાક બ્રાહ્મણો ઠોઠપણુ ભાતના લેણાવ સિવાય દરિનનો સાથે રહે છે. સ્વામીજીની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિમાં એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ગામડાંઓમાં ચરખા ચલતવાની અને સ્વાવસંખી ખાદી ઉત્પાદનની છે. હું સ્વામીજીને પહેલેથી જ જાણતો. દમણમાં તેઓ જેલમાંથી છૂટી ૧૯૪૨માં પોલીસોએ આળો તેમ જ નજીબત કરી નાંખેલ શુકુળના પુનરાકાર-કાર્યમાં પરવાળા હતા. મને એ વિષે રસ ઠોઠ' ત્યાં એકવાર જહુ' પસંદ હતું. સ્વામીજી પણ કાસી મારે ઉતારે આવેલ હતા. એમ તો કૌશાંબીજી પણ સ્વામીજી વિષે થોડુંક જાણતા, પણ બ્યારે જે' અને વચ્ચે વિશેષ પરિચય કરાખ્યો ત્યારે કૌશાંબીજી તેમની સાથે જવા લલચાયા. હું કેટલાક ખીન્ત કારણસર તે વખતે સાથે જવા અશક્ત હતો તોપણ સ્વામીજીના આજ્ઞાસનથી કૌશાંબીજી તો તેમની સાથે દોહરીવાટ ગયા જ ત્યાં જઈ એવા પછી ઠીક લાગે તો તેઓ અનશન લેશે એમ તો તેમની વાતમીત ઉપરથી હું જાણતો જ હતો. એવે પ્રસંગે પરિચય અને સેવાનો પૂરતો પ્રજ્વલ કરવાની ચિંતા મને હતી જ. સ્વામીજીને તેમના સહકાર્યકર્તા અને ત્યાં રહેતા દરિ-નન-વિચારીઓ ઉપર બરાસો તો હતો જ, પણ કોઈ જાણીતો અંગત સેવાભાવી માણસ સાથે ગય અને રહે એ અમતે બધાને મજા હતું. તપ્તેયો એ સુયોગ પણ સાંપડ્યો.

૧૯૩૬ના એપ્રિલની ૨૦મી તારીખે કલકત્તાથી પાછા ફરતાં કાચી ઉતરેલો ને ત્યાં જ રોકાયેલો. દરમ્યાન ચૈતન્યજી જે કથારેક ચૂનીલાલજી તામે સ્થાનકવાસી મુનિ હતા અને જે હમણા ૧૩-૧૪ વર્ષ થયાં મુનિવિષ છોડી સંતબાળની પેઠે રાતદિવસ સમાજ-સેવાનું કક્ષ્ય તપ આચરે છે તે હાપુડથી મારા ભાલાબા-કાસી આબ્યા હતા. તેમની સેવાવૃત્તિ અને સરળતાથી હું તાજ પરિચિત હતો. તેઓ પ્રાકૃતિક ચિકિત્સાના અભ્યાસી અને તે

વિષે જિંડા રસ ધરાવનાર છે. ઉપવાસ, અનશન વ્યાદિ પ્રસંગે કેમ વર્તવું એ બધું તેઓ સહેજે જાણે છે. અને વધારામાં કૌશળીજીના પરિચિત પણ ખરા. એ તેમને જ કૌશળીજી સાથે જવાનું કહ્યું અને તેઓ ગયા પણ ખરા. દોઢરીધાઈ જતાં વેંત કૌશળીજીએ પ્રથમ તે એકાશન શરૂ કર્યો. પછી ધીરે ધીરે માત્ર દૂધ ઉપર આભ્યા. કરો કરો દૂધનું પ્રમાણ પણ મટાડતા ગયા અને છેવટે એવો પણ લાભ કર્યો. માત્ર પાણી લેતા. અને પાછળથી ચૈતન્યજીએ તેમને પાણીમાં લીંબુનો રસ પણ આપવા મડિલો. એકાશનની શરૂઆતથી અનશનના પ્રારંભ અને તેના ત્યાગ સુધીના રોજરોજના પૂરા સમાચાર ચૈતન્યજી અમને પોસ્ટથી પાઠવતા અને કાંઈક મૂલ્યના પણ માગતા. સાથે સાથે તેઓ કૌશળીજીના શારીરિક અને માનસિક બધા ફેરફારોની નોંધ રાખતા, જેની કામરી હજી તેમની પાસે છે. ચૈતન્યજીએ પરિચર્યાનો એવો સુદર અને સર્વોચ્ચ પ્રબંધ કર્યો હતો કે કૌશળીજીની ઉચ્ચ પ્રકૃતિ પણ તેથી પૂર્ણપણે સર્વોપકારી હતી. ચૈતન્યજી ડૉ. સુશીલા નાયર અને ગાંધીજી પાસેથી ફેટલીક મૂલ્યનાઓ મંગાવતા. કૌશળીજી ગમે તેટલું જોખવવા છતાં છતાં એમના નેવો વિશ્વવિખ્યાત માણસ અનશન ઉપર જિતરે અને એ વાત સાવ અજીતી રહે એ અસંભવ હતું; સ્વામીજીને પોતાના કામે અસ્થાપાદ, દિંદો, લખનો વગેરે રમણે જવાનું બન્યા કરતું. પુરોહિતમંદિર ટંકને સ્વામીજીને કહ્યું કે, ગમે તે જોગે કૌશળીજીનો પ્રાણ બચાવો. એવો માણસ ફરી નહિ મળે. ગાંધીજી દિંદોમાં હતા. તેમણે ચૈતન્યજીને તાર કર્યો કે, કૌશળીજી ઉપવાસ છોડો દે. કૌશળીજીએ જવાબ આપ્યો કે, બાપુજી અહીં આવી શારા મનનું સમાધાન કરે તો જ હું ઉપવાસ છોડવાનો વિચાર કરું. એક બાજુ કૌશળીજીનો અટક નિર્જન હતો; બીજી બાજુ ચોમેરથી ઉપવાસ છોડાવવાના પ્રયત્ન પ્રવર્તતા પણ ચતા. સૌથી વધારે જ્ઞાન ગાંધીજીના કમન ઉપર અપાત્રું. કૌશળીજી સાવ ધોણુ ચર્ચાએલા. પાણું પણ ફેરવી ન શકતા. બોલો પણ ન શકતા. બધી શારીરિક દાબતો સુતાં સુતાં જ ચૈતન્યજીના ચોગકોશ્વરથી પતાવવામાં આવતી. કૌશળીજીની કથુતિ, અશુતિ અને પ્રસન્નતામાં કાંઈ ફેર પાડે ન હતો. છેવટે લાંબા ઉપવાસો પછી કૌશળીજી ગાંધીજીના દબાવણે વશ થયા તે પારણું કહ્યું. પારણા પછી ઉત્તરોત્તર મંદિરો વધી. ચૈતન્યજી પણ મુંઝાયા. છેવટે એમને કાશી લાવવામાં આવ્યા. મને કૌશળીજી કહે, 'પંડિતજી! હું ઘરનો કે બાટનો રહ્યો નથી. ઉપવાસ તો છોડ્યા પણ મંદિરો વધી અને બીજા પાસેથી સેવા ન લેવાની ને વૃત્તિએ મને અનશન તરફ ધકેલ્યો હતો તે જ વૃત્તિને આજે અનેક પાસેથી વિવિધ સેવા લેતી પડે છે.' અને એમને લેલ પણ એટલું ન આવે તે જ રીતે બધા બ્યવહાર કરતા. એમના સદાના યજ્ઞમાન મો. પવાર અને બીજા અનેક ડોક્ટર-વૈદ્ય વ્યાદિ મિત્રો એમને માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક ખડે પગે રહેતા. એમનાં પુત્ર અને પુત્રી તરફથી અમારા ઉપર ઉપરજીપરી અનેક પત્રો આવતા કે અમારા પિતાની કીમતી જિંદગી ગમે તે રીતે બચાવો અને એજીતો બધા ખર્ચ છૂટથી કરો. એમના પુત્ર મોહ મોહર્યે જ જતા. અમે પાસેના મિત્રો પણ કરી ગણતરી કરી વિના જ તેમને આરામ આપવા બધું કરતા. છેવટે ત્રણેક માસ પછી તેઓ કાંઈક મેસતા-જીતા થયા. જોડાં પડેલ અંગે કાંઈક કિયાદીય થયાં. એ તેમને કહ્યું કે, એકવાર સુખર્ષી બન્યો ને કુદ્દબને મળ્યા. એમનું મન પણ એવું હતું કે ગાંધીજીને મળવું અને શક્ય હોય તો એવામામમાં જ જઈ નામવું. તેઓ સુખર્ષી ગયા, તે પાછા વધાં આવ્યા. વધાં ક્યારે આવ્યા તે દૂં નથી બચ્યોતો.

તેમની મહિમીના ઊડતા સમાચાર મળેલા, જૂનની ૧૦ મી તારીખે કાકા કાલેલકર અધુ-
ધારી રીતે મને કલકત્તામાં સિંધીપાકમાં મળ્યા ત્યારે તેમણે કૌશાંબીજીના અનશન વિષે
વાત કરતાં કહ્યું કે તેઓ ૨૭ દિવસ લગી માત્ર જળ ઉપર રહ્યા અને છેલ્લા ત્રણ દિવ-
સોમાં તો જળનો પણ ત્યાગ કરેલો. કૌશાંબીજી કાકાને મળવા છતેજર હતો. ને જેવા કાકા
બહારગામથી આવ્યા તે મીનપણે એકબીજાએ આખા મેળવી કે મોડી જ વારમાં તેમનો
પ્રાણપંખેરું બીડી ગયો. કાકાએ કહ્યું કે, છેલ્લી ઘણી લગી કૌશાંબીજીની સ્મૃતિ, નિશ્ચિતિ
અને પ્રસન્નતા અખંડ જ હતી. અને આ સાબળી આનંદ થયો. અને એમ થયું કે દોહરી-
લાટવાણું અનશન એ છેલ્લા અને પૂર્ણ અનશનની તૈયારીરૂપ જ નીવડ્યું. એ અભાસે
તેમને છેલ્લા શાસિક અનશન દ્વારા સમાધિ-મૃત્યુ સાધવામાં બારે મહદ આપી.

કૌશાંબીજી આલોકે જોડી ગયા એમ દરકારને લાગે, પણ જ્યારે એમની જીવંતી
વિવિધ કૃતિઓ અને અખંડ પુરુષાર્થના સમાજપ્રાણમાં સંક્રાન્ત થયેલા સંસ્કારોનો વિચાર
કરું છું ત્યારે મને તેઓ અનેક રીતે જીવતા જ દેખાય છે. પુનર્જન્મનો અવહારુ અને
સૌની છુદિમાં સહેલાઈથી બીરે એવો આ એક જ પુષ્કાસો છે. એમનું આટઆટલું
લખાણ, એમના આટઆટલા સંસ્કારબાહી શિષ્યો, એમની આટઆટલી સેવા અને ત્યાગરતિ,
એમનો સંસ્કારી વિશાળ પુત્ર-પુત્રી-પરિવાર-આ બધું હોવા છતાં જો સ્વૂજ દેહનો અભાવ
જ પૂર્ણ મૃત્યુ ગણાતું હોય તો એનું મૃત્યુ અનિવાર્ય હોય તે કોણ મણ મિતાનો વિષય
હોયો ન જોઈએ.

હું અને બીજા મિત્રો મુંબઈ પધુપણ બાખ્યાનમંડામાં કૌશાંબીજીને આમંત્રણ
આપતા ત્યારે તેઓ તેમાં બાખ્યાન આપવા આવતા. જ્યારે જ્યારે મેં એમની પાસેથી
કોઈપણ વિદ્યાકૃત્ય સાધવા પ્રવૃત્તિ ત્યારે તેઓએ પ્રસન્નતાપૂર્વક મને મદદ આપેલી છે. તેમની
સાથેના મારા નાનામોટા અનેકવિધ સ્મરણો અને તેમણે કહેલા પોતાના જીવનપ્રસંગો જેમ
તરકાળ સ્મૃતિપથમાં નથી આવતાં તેમ તે આ મર્યાદિત લેખમાં થમાવેશ પણ પામી નથી
શકતા. કૌશાંબીજીના બધા જ પરિમિત મિત્રોએ પોતપોતાના સ્મરણો અને તેમની સાથેના
પ્રસંગો લખી તે ઉપરથી પુનરુક્તિ વિનાની એક કૌશાંબીજી-સ્મૃતિપોથી તૈયાર કરી હોય
તો જ તેમનું સમગ્ર ચિત્ર કાંઈક અંશે આલેખી શકાય.

રામતીર્થ પ્રાહ્લીતેલ

સ્પેશિયલ નં. ૧

ગચ્છનાં જ્ઞાનતંત્રીઓ બળવાન બને છે, ધિજા વાળ કાળા
સાથ છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે અને ટાલમાં વાળ ભીજે
છે, ખોડા મટે છે, યાદશક્તિ અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે.
ગાઠ નિદ્રા આવે છે, ગાથાનો દુઃખાવો મટે છે. દરેક નકલમાં
બહેનો, પુરુષો અને બાળકો મટે મદાન કાયદો કરનાર છે.
ગોઠી બાહલીના રૂ. ૩-૮-૦; નાની બાહલીના રૂ. ૨)

બધે મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેન્ટ્રલ રોડ, સુભર્ષ-૪

મેલેરિયા ?

તમારો શત્રુ છે

લિંઝાની એલ્સ્ટો પીલ્સ

મેલેરિયાની શત્રુ છે

આજથી જ વાપરી મેલેરિયાનો નાશ કરો.

આ ગોળીઓ સખ્તમણ, ટાલમેય, કુટકી, વગેરે ઉત્તમ જ્વરનાશક ઓપધોગાંધી
બનાવેલી છે. હજારો કુટુમ્બો, ધર્માદા દવાખાનાં, યેલો, ડાક્ટરો વગેરેમાં ક્લો-
નાઈનની જગ્યાએ જૂટથી વપરાય છે. ૬ કે ૧૨ ગોળીથી તાવ ઊતરી જાય છે.

કિંમત ૪૨ ગોળીના રૂ. ૦-૬-૦ તેજા ૧૦ (ગોળી ૫૦૦)ના રૂ. ૩-૮-૦

લિંઝા ફાર્મ સી લી. લિંઝા (ઉ. ગુજરાત)

સ્ટોડીસ્ટ : એસ. રમણ એન્ડ કું. : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

હો જાતિ કોલ્હનની કોલ્હન બંગાળના સીંગમૂમ જિલ્લામાં સરકારી હુમત તીથે પ્રદેશ છે. કોલ્હન જિલ્લાનાગુરના પર્વતી પ્રદેશનો એક મુખ્ય વિભાગ છે. આબુમાં મધુરમંજ અને મંગાપુરનાં દેશીરાબ્દો છે. આ પ્રદેશનો દક્ષિણ ભાગ વિશાળ ખુલ્લાં મેદાનો વાળો છે. પણ એના પશ્ચિમી સીમાન્તે ધનધાર જંગલો અને પર્વતો આવેલાં છે. આબુની ધુરમૂદ, તાનાં જાડા અને નેતરનાં ઝૂંફાં આ ઠેકાણે ખૂબ જોવામાં આવે છે. દશરના કોડા જેના ઉપર ઉઠેરવામાં આવે છે. એ પોતે અને અસુનનાં જાડા પણ આ પ્રદેશમાં થાય છે. કાયથ, કારો, યુમરા, સંગમ આદિ નાની નાની નદીઓ સ્વા મદિને તન્વાંગી પણ બીને મદિને કારપૂર વહેતી કોલ્હનના પ્રદેશમાંથી દોડી આવ છે. અહીં લોહું પણ મળી આવે છે.

હો જાતિના પુરુષો દુખળા રહે છે. યોગામાંથી બનાવેલો ઈલ્કી નામનો દારૂ પીવાની એમની આદતે એમનાં છાત્રન દૂંધાં કરી નાખ્યાં છે. એ તો એટલે મુઠી કે એમનામાં ધરાઓ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે ! હો-પુરુષ દુખળો, અલ્પ-જીવી અને ડીંચુ હોય છે; ત્યારે હો-સ્ત્રી તબિયતે મસ્ત અને મિનલે ખુદ હોય છે. પગલે પગલે ચૈતન્ય દાખવતી હો-સ્ત્રી રીતકાતથી આપણાં મન હરી લે છે. એની ખૂબસૂરતીનાં વખાણ કરવામાં નાના સરખા કવિનું કામ નહીં. ધરમાં વૈતનું કરવા છતાં જ એ પોતાની ખુશમિનજ અને અમ્મી સરત જળથી રહી છે. પાંચદશ માઈલ જેટલા મેળામાં તોફાની અને ધરકી હો-કુમારીઓ મમ્મત ખાતર અને કાંઈ ભેગા સરખું મળી નવ તો ભેગા ખાતર જતી ભેગામાં આવે છે.

હો-પ્રજા ખૂબજ કુસુમપ્રિય છે. વેણમાં યોગાથી જ ચલાવી લેવાનું જાણે છે; પણ બધી લેણપં ફૂલોના મજરાથી અને દારોથી પૂરી કરી દે છે. મહુઆ, પલાશ અને સાલનાં પ્રાચિરાંશિ ફૂલો અને વનકાનનની વેલીઓથી એઓ પોતાનું સ્કીર સજ્જ મૂકે છે. ઓઝોના વાળ ખૂબ લાંબા અને બહાર નીકળતી વખતે મહુઆના લાલ અથવા સાલનાં પીળાં ફૂલોથી મંદિત જ હોય છે. છુંદણાં છુંદાવવાનો એમનો શોખ એમની કલાદૃષ્ટિ જ બતાવે છે. પુરુષો તો, આજકાલ એના તરફ ખાંત આપતા નથી; પણ ઓઝો તો એને માટે મરીપોટ છે. કેવી જાનનું છુંદણું છુંદાવતું એને માટે ધરપરની માલોહરી વચ્ચે મીઠો કલહ થવા કરે છે. રીકરી જુવાનીના મનોરસોએ ચડાઈ એટલે નવુ જ શેષે. માનું યઃપથ્ય જોલે: “ મે, તારી કાકીએ, બેન ફલમણિએ આ જ જાતનાં છુંદણાં છુંદાવેલાં. તું આ નવું સાને લાવવાની ! ” રીકરી દારે છે; માના કુકેળની જ પ્રતિષ્ઠિતિ છુંદાય છે.

આબુના પરદેશી લોકોને પૂછીએ કે હો લોકો તું ખાતાં દંડે, તો આપણને જવાબ મળશે: અરે વાત ના કરે. સાથ, વીછી, ઝાઝ, પાન, વેશો, મરચા, ગીધ વગેરે બધું જ એને ખરે છે ! હો-આમમાં કદાચ સિવાય ન દોળ તો આ પરમાતી-પરદેશીઓ કરે છે: એ તો આ હો-લોકોએ ખાઈને પૂર્ણ કરી સૂઈને દંડે કરાંથી હોય ! આ વાત છેક સાચી

નથી, પણ હો-લોકોને માનસુવરનાં માંસ ખાધે છે એટલે સાધારણ રીતે જ એમની ખાદ્ય પ્રવૃત્તિ બીજા લોકોમાં અણુગમો પેદા કરે છે; અને પછી લોકોને મેંચે કંઈ તાળીં મરાય છે? ઉપર ઈસ્તીની વાત આવી ગઈ છે. કેટલાક તો આના ઉપર જ નમે છે. પણ! લગભગ એક વખત જ ખાય છે. બીજું મોજન, જંગલમાંથી ફળફૂલ, પશુપ્રાણી જે મળી આવ્યું તેનાથી ધાય છે. સહેરામાં જે લોકો ગયા છે તેમણે પોતાનો ખોરાક બદલ્યો સુધાર્યો છે.

એઓ ખાસ કરીને ગમે ત્યાં જોઈ ખાય છે. ખેતીમાંથી ગરેસો વખત શિકાર અને માત્સ્યીમાં ભય છે. એમની ખેતીનાં પેદાશમાં ભાત, અડદ, મુંદળી, પકું વગેરે ધાય છે. જંગલમાંથી મહુઆનાં ફૂલો એકઠાં કરીને સૂકવે છે અને તેનો લોટ બનાવી તેના રોટલા ખાય છે. કોદણમાં ઢોર હોય છે; પણ હો લોકોને દૂધ ખપતું નથી. ઢોર આહીરોને આપી રાખવામાં આવે છે. એમની ખેતીમાં શું કે માત્સ્યીમાં શું શિકારમાં શું, કે ઈસ્તી માળવામાં શું: એ લોકો સફારી પ્રવૃત્તિ ઉપર કામ લે છે. ગામ આપું જ શિકારેઉપર: અને તેટલું ફરક કરે; તો ય સરખે ભાજે વહેંચાય. માછલીઓ પણ મામ આપું પકડે ને સરખે ભાજે વહેંચે. ઓ જે પોતાના પછીને મદદ કરે તો ઓનો ભાગ જ ન ગણાય, એને ઓમનક સાથે જ કામ કરવું પડે.

હો-ગ્રામમાં એક કોદલી હોમ કે એ અથવા તદ્વિત પણ હોય. આ કોદલી શું? કુટુંબ અને ઈસ્તીમાં ચોડા ફેર છે. કુટુંબ એટલે સાધારણ રીતે આપણે પુરુષ, તેની પત્ની અને તેમનાં છાંદરા એટલું મણીએ. સંયુક્ત કુટુંબ હોય તો એને સમાતર અને લંબ અને રીતે લંબાયતું પડે. પણ કોદલીમાં તો ધણું સંયુક્ત કુટુંબો હોય છે. એ સવળાનું દેવક (સ્ટેટમ) એક જ હોય છે. એટલે એ ગામ એક જ મૂળમાંથી ઊતરી આવેલાં મણુપ છે. જે સૌ વચ્ચેના ભાઈચાણે મણે. અભિનંદનીય હોય છે. કોદલીમાં ને કોદલીમાં પરણી મહાત્મું નથી. કોણએ કદાચ પોતાની જ કોદલીમાં જનન કર્યાં તો તેને ન્યાતાનકાર મૂળમાં આવે છે: તેને 'કાન્તેમેશીન' એવા નામે વુચકારનામાં આવે છે. આવી કોદલીઓ એક ગામમાં એક, જે કે ગણુ હોય. ને એક જ હોય, તો કુટુંબ કરતાં પણ કોદલીનાં કાંચો લોકો વધારે પ્રમાણમાં કરે છે. જે કોદલી હોય તો એ વચ્ચે કંઠાસ, કલેક પણ ધાય! ગામનો મુખી મુકા કહેવાય છે. એ સરકારી આદળી છે. સરકારી ખાતામાં કોદલી નહીં પણ 'હાટુ' એવું નામ મોલાય છે. હાટુ એ રાજકીય વિભાગ છે; એનું 'અધુ' કામ મુકા પટેલ કરે છે.

હો-ઓ મર્જવતી યાય ત્યારથી આખી કોદલીના લોકો એના ઉપર ખૂબ ગમતા રાખે છે. એ ગણુ કામ કરે નહીં; ન કળ્યાનું કરે નહીં; અથવા ન ખાવાનું ખાય નહીં એની 'ઓ' લોકો ખૂબ સંભાળ રાખે છે. એનું ગમે તે રોહડ પડે કરવાને પછાં અર્ધાં તૈયાર હોય છે. પ્રસન્નિ સમયે એને મારે જુદું જુદું જાંધવામાં આવે છે, અથવા તો મરતે એક કાન એને આપવામાં આવે છે. આ યોરદાની બીંતોને જુદી જુદી જાતનાં ચિત્રોથી મટવી પડે છે. ત્યાં લોકોનાં દરિયાદો, કંટાળા ઘણાંએ, અને મચેલી લાકડીઓ રાખવામાં આવે છે. જાળકને નજર લાગે નહીં અને માને કાઈપણ બૂતપ્રેત ઠનડે નહીં એટલા ખાતર આ મૂળમાં આવે છે. બૂલે ચૂકે આમાંથી કંઈ રહી ગયું ને કંઈ નખણું ન ગમતું થયું તો તેનું ડરણુ આ સ્થિતિ જ એમ માનવામાં આવે છે. સાકરું છુટણીએ પાતું યાય ત્યાંમુખી માથી પણી વખત નાહી મકાપ નહી, એકઠાં પાણી નચાય નહીં; દોઝા ઉપરથી ચાલી જવાય

નદી; માછલીની જાળને અડાય નહીં, પ્રાણીનાં આંતરડાં કે મગજ અને કાષ્ઠપથ્ય જતવું
ઈકું ખવાય નહીં. આતું તો પછલું પછલું એને પાળવું પડે છે.

આઠ દિવસ પછી આ બહાર નીકળે છે. તરત જ નામ પાડવામાં આવતું નથી.
કોઈકોને પૂઝરી દેવરી એક તિથિ નક્કી કરે છે. તે દિવસે પૂજા કરી બાળકને તથાસવામાં
આવે છે. બાળકના ચરીર ઉપર કુટુંબના મમે તે જૂતપૂર્વ સમાનાં જેવાં ચિક્કો જણાય
તો તેને તેનું નામ આપવામાં આવે છે. નદી હોય તો નસીય ઉપર આધાર રાખી આ
રીત અજમાવવામાં આવે છે. દેવરી બાળકના મૂત પિતૃએને બોલાવે છે; ને પોતાના
અનુજની નામકરણ વિધિ સંજોગે પાર ઉતારવા વિનવે છે. એક પાણી બરેલી કુંડીમાં
બાળુનો એક ડોસો હોલા ચોખાનો એક દાણો નાંખે છે. એક માથુસ મમે તે નામ સૂચવે
છે; પેલો ડોસો બીજો દાણો નાંખે છે; આ બે પહેલા દાણાને આફે તો નામ કપ્પલ નદી
તો ફિર. બીજો દાણો પાણીમાંથી કાઢી લઈ ત્રીજો નાંખે છે; ને આમ ચરત પળાય
ત્યાં સુધી ચાલે છે.

હોડુ માની સહાય વિના જ મોડું થાય છે. માને તો ખુબ કામ રહે છે. કામચાંથી
પરવારી જોઈ જાય એટલું જ: બાકી હોડુ મોટે બાજે મોટીએન અથવા મોટાભાઈ પાસે
જ આવ્યો દિવસ રહે છે; અને એટલું હળી જાય છે કે માની પાસે પછુ જવા કરવું નથી.
પાંચેક વરસ સુધી તો હોડુ એવા મેલાધિલાં લામે કે જેવાં પથ્ય મમે નહીં. પછીથી
જવારે પાંચછની ટોળીમાં ધનુષ્યાથ્ય ધરી જંગલમાં ઝિંકાર કરવા નીકળી પડે છે ત્યારે
ખૂબ નયનમનોહર બાજે છે. એમનો સ્વભાવ ખૂબ જ સાલસ અને નરમ હોય છે. નહામટ,
તોફાની કે વિક્રેત હોડુઓ એટલી હંમરે એગનામાં બેવામાં આવતા નથી. હોડુઓ
તરવે ખૂબ જ કુચળ; કિડતી ચકલાં પાડે એવા સિંહારમાં પ્રવીણ; હોડુઓ પથ્ય તરવાનું
જાણે; ધરતું કામકાજ કીળી લે અને નાચગાનમાં પથ્ય પઢે અને.

લગભગ ૭-૮ વર્ષની હોય ત્યાંથી પરણે ત્યાંસુધી હોડુ ગામ આખાનું એક ચયન-
ધર હોય ત્યાં સુવા જાય છે. આર્વા ગામ-ચયન-પર હો-લોકમાં ક્યાંક ક્યાંક છે ખરાં પથ્ય
બહુ પ્રચલિત નથી. આ ધરા-હોડુઓ અને હોડુઓ માટે જુદાં જુદાં હોય છે. હોડુ-
એને માટે ન હોય તો ગામની નેટલી વિધવા ડેમીઓ હોય તેમને ત્યાં બેચાર બેચાર
સુવા માટે વહેંચાય છે; ને હોડુઓ માટે ન હોય તો ચ દસનાર એક સાથે સુઈ રહેવાના
ખરા. આર્વા ચયનધરામાં હોડુઓને પોતાની જાતિને લગતી કેળવણી મળે છે. એ સહ-
કાર થીએ છે; અને યુવ-જીવનના કામગી જાણે છે. હો-હોડુઓ પોતાનાં મા-ગાપ જીવતાં
હોય ત્યાંસુધી કામ કરવાની પરવા કરતા નથી. દામ, દુર્મંગ અને સુર્મંગ (અર્થઘ, નૃત્ય
અને સંગીત) ના એક જાની ક્યાં કરે છે. એ પોતાનું આખા કાલનમાં પ્રચલિત થયેલું
ગીત તો એક એમ કહે છે:

ઉ નાડીમાં જીવન-રસ ને લામ ને સોદાવાથી.
તેને વહવે બાપૂર કરી મોજ, આનંદ, આજ.
પાછાં આવાં નહીં કરી મળે મોજ ને સ્નિહવાની
કોઈ નાંદી અમર જનર્થ, પ્રાણની જુદી બાની.
આસે નાંદી પ્રથિની સમ ત્યાં માવના માવ સો કે

છૂર્ણ શરીર પૃથ્વી માફક નિરવધિ ટકતું નથી અને તે કંઈ નવપદ્ધતિ પુનર્સૃષ્ટિ નથી; એટલે હો-જીવાનો તો ખાંચ, પીચો, સિંકાર ખેલે, સાંજ પડે ને ગામને પાદરે નાચ કરવા એકઠા થાય, એમનો નાચ એક મળરકા સુધી આવે : ગામના બાળકો અને છોકરીઓ, સ્ત્રીઓ અને સ્વામીઓ તે જોતાં બેસી રહે.

આમ મોટા ચૂંચાં એટલે છોકરાં પરણાવવાં જોઈએ. છોકરીવાળા પૂછે તહીં ત્યાંસુધી હોયી પરણાવું નથી. આમ મહેલો શરૂઆત છોકરીવાળાઓએ કરવી પડે. છોકરા બેસે કુંવારો રહે પણ માથું તો ન જ કરે : સામાજિક જોખવાનો ખ્યાલ એમનો એવો બધો હોય છે. એમનાં લગ્ન પછી રીતે થાય છે; પણ મુખ્યત્વે કરીને “આદી,” “અપારતીપી” “રાજપૂત્રી” અને “અનાદર” એટલી પ્રમાણે એમનામાં ખૂબ પ્રચલિત છે. આદી-પ્રથા મજા માટે વપરાય છે : લગ્ન કરવાનો હોય તે છોકરો પોતાના મિત્રોને અમુક છોકરી છે એમ વાત કરે. મિત્રો તેના આપને વાત કરે. આપ એક “કુતમ” રોકે. કુતમ છોકરીના ખાંચ પાસે જાય અને માથું કરાવે. બંને પક્ષ એકબીજાને ત્યાં જાય : બંનેને રસ્તે શુકન સારા હોય તો જ વાત આવે બંને; જરા સરખા ય અપશુકન થયા તો વાતચીત બંધ. શુકન થયા હોય તો પછી દેજ કરાવવામાં આવે. દેજને એ લોકો “જોતોમ” કહે છે. જોતોમમાં પાંચઠ આલેસ અને દસબાર રૂપિયા આપવા પડે, અમુક વખત પછી કન્યાપક્ષ પોતાને મળવાનાં જનનવરો જોવા વરમરે જાય. તપાસે, ને સારા ન હોય તો બદલવા સૂચના કરે. જનનવરો જોવા ગમે તેટલાં માણસો આવે તેમને જમાડવાં પડે. પણ એ લોકો સીધું લઈને જ આવે છે એટલે ખાસ ખર્ચ વરખાપને રહેતો નથી. જનનવરો પાસે થયા પછી આપલાવિધિ કરવામાં આવે છે. દામ, કુમંગ અને સુસંગનો અઢી છબરબર વપરાય હોય છે. ગામની સ્ત્રીઓ હળદી ચોળે; તળાવમાં સમુદરનાં કરે ને કન્યાપણવાળા જોવા કરે. નાલા પછી વિવિધ વેશલુગા સજે; વરની આસપાસ પીટળાય વળે ને ગીતો ગાયા કરે. ત્યારપછી કટલાક વખતે “ઈરાધીલ”ની વિધિમાં કન્યાનું જોતોમ આપી દેવાય. છેલ્લી ક્રિયા “એવેરા”ની. એવેરામાં વરપક્ષ કન્યાપક્ષને લેવા જાય ને કન્યા, તપા તેનાં સંબંધીઓને લઈને ગામજોઈર આવે. ગામને પાદરે આવે ન આવે ત્યાં કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ ઝાઝી ઝાળીઓ, લાકડીઓ વગેરેથી વરપક્ષ ઉપર તૂટી પડે. આ બાજુ વર પોતાના સગાઓનાં ખલે બેસી પહુવજાણુ ધારણુ કરી સામો લગ્ન આવે. ઇચ્છુક શરૂ થાય. થોડીવારમાં કન્યાપક્ષ જાગવા મડિ છે. આ થયા પછી કન્યાને લઈ જઈને માંડવે બેસાડવામાં આવે છે. વર તેને કપાળે સિંદૂર લાદે છે; એટલે તે તેની પાની બને છે.

“અપારતીપી” લગ્નમાં કન્યાનું હરણુ કરવામાં આવે છે. ગ્રેમ હોય છતાં લગ્ન ન થતાં હોય અથવા છોકરી ના પાકતી હોય તો ગ્રેમી હો પોતાના મિત્રો સાથે ગમે ત્યાં સંતોષ રહે ને હો-ગ્રેમસી પનપટ અર્ધ હોય કે લાકડાં લેવા અર્ધ હોય ત્યાંથી આવતાં ઉપાડી જાય. છોકરીને કપાળે સિંદૂર ભરાય એટલે પછી તેય માની જાય છે. “રાજ-પૂત્રી” તો કાંઈ પણ વિધિ જોતું નથી; એ સ્નેહલગ્ન જ હોય છે. “અનાદર” જરા વિચિત્ર છે. છોકરીની મરજી હોય છતાં તે જગાએ પરણવું સમ્યક ન હોય તો એ જ જાતે છોકરાની માને કહેશે : હું તારે ત્યાં આવવાની છું. પછી ગમે ત્યારે એ ત્યાં જઈ મડે છે; ને કુટુંબને અપરદસ્તીએ પોતાનું કરવા કરે છે. થોડા દિવસ પછી એ ય અલગ

યશ જન્મ છે; ને ગાફર દીકરીક ચાલે છે. આ તથે પ્રકારનાં લગ્ન પ્રમાણમાં જોઈ શકાય છે.

પછી તો જીવન શરૂ થાય છે. ખેતી, શિક્ષક વગેરે કરવા પડે; એને માટે દેવને માનવા પડે; દેવની પૂજા પણ કરવી પડે—દેવતા ઉપર તો બધી આધાર છે. દેવોના તહેવારો આવે ને તે મ ખુશીથી ઉજવવા. કોઈ મોટું તો પશુ માથા; રોગચાળો પણ ફાટી નીકળે. આ બધું ઠાકણો જ કરે છે એમ મનાય. ઠાકણ બિલાડીના રૂપમાં રાત્રે ઠાકના ઘરમાં જાય; સૂતું હોય તેની લાળ ચાટે બધવા એક બે વાળ ખેંચે; આમ થયું એટલે માણસ મોટું પડ્યું જ છે ને વાળ ખર્ચા જ છે! હો-લોહો માને છે કે જેટલી ઠાકણો હોય તેને મારી નાખીએ તો રોગ જામી જાય. એટલે એમના નજીવામાં આવ્યું કે અમુક ખાંધ ઠાકણ છે તો બિચારી જરૂર મરવાની. આમાં કેટલાંય નિર્દોષ માણસો પણ ગયા જાય છે. તાવતરીયા કે રોગચાળામાં દેવનો કુવો ખૂબ કામ આપે છે. રાતોની રાત કયા દેવનો પ્રતાપ છે એ શોધવા એ પ્રયત્ન કરે; મર્યાદા ચલાવે અને દેવતાઓને શાંત કરે.

કોઈ મરી જાય તો તેને બાળવામાં આવે છે. ફળ પણ થાય છે. પીપળો, સાલ, તરુણ અથવા નાનકડું જ લાકડું ચિતા માટે વપરાતું જોઈએ. ચિતા બાળવાથી રમવામાં આવે છે. સખને સ્ત્રીઓ રમવાને લઈ જાય છે. મોટો દીકરો કેટલીક જગ્યાએ ચિતા સળગાવે છે; કેટલીક જગ્યાએ બાલુની કોલ્લીનો માણસ અગ્નિશાલ કરે છે. કયાંક વિધવા ડોસીઓને ઘોઠ પાળવા પેસા આપી રોકવામાં આવે છે. ચિતા રાતે જ સળગાવવામાં આવે છે, સગાઓ એને જોતા બેસી રહે છે. સવાર થયે કોલ્લીની કેટલીક સ્ત્રીઓ રમવાને જાય છે અને ચિતામાંથી લાકડાં લઈ આવે છે. લાકડાં તાકમાં સૂકવે છે. બરાગર સુકાયા પછી એને એક ઘડામાં મૂકી હિપર તાળ પદાર્થ મૂકવામાં આવે છે ને એ ઘડાને ધરના મૃતાત્માના ખૂણા તરીકે ઓળખાતી જગ્યામાં મૂકી રાખવામાં આવે છે. એવજી સ્વિસ કોલ્લીનાં માણસોં સૂતક પાળે છે. મારેક દિવસ પછી એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી રમવાને જાય છે. મૃતત્મા ત્યાં જ લાકડો મનાય છે. એને ધરતા મૃતાત્માને ખૂણે નિમંત્રવા માટે એ લોહો ત્યાં જાય છે. પુરુષના બને લાકમાં લગનાં લોટાનાં ફળ હોય છે. સ્ત્રીના લાકમાં પાણીનો ઘડો હોય છે. બંને ઘરે આવે એટલે પુરુષ ફોળાને એકબીજા સાથે અફાળે છે. સ્ત્રી તે વખતે મોટું પાણી જમીન ઉપર રહે છે. એઓ ત્યાં બેઠેલાં પૂંછે છે; આવ્યો કે? પેલા લોહો ત્યાં પાણીથી રાખ જુએ : તેના ઉપર પગલાં નેતું માલમ પડે તો માને કે મૃતાત્મા આવી મથો. પગલાંનાં ચિહ્ન ન હોય તો બંનેને ફરીથી રમવાને જવું પડે છે.

આવા છે હો-લોહો. આજે એમનું જીવન કેટલોક સમાજ-અર્થશાસ્ત્રી બળેથી ફેરવાય રહ્યું છે. ઠાલસાની ખાણો છે; પરંતુ મોં પરદેશી મિલનરીઓ છે રેલવે અને; ટપાલ છે; અને સરકારી ખાતાઓ છે; આ બધું એમને કંઈ બેસે જોડે આપો રહ્યું છે. એમનામાંથી કેટલાક તો અધ્યાત્મવાદી છે. કેટલાકને તો ધારાસભાના સભ્યો પણ બનાવવામાં આવ્યા છે, એક હો-કવિ કહે છે: “જોરાવર શેરની પેઠે આપણને ગરજવા દો. બેઠો, મારા સુતલા હો બાઈઓ; આવો અને સંજસંગ ચાલો. આપણે તો ધણી જાણી મજિસે પહેંચવાનું છે.”

આયુર્વેદાશ્રમ કાર્મસી લિમિટેડ, (અહમદનગર) ની
પ્રખ્યાત ઔષધીઓ ।

આયુર્વેદ પદ્ધતિએ શાસ્ત્રીય રીતે
તૈયાર કરેલી ઔષધીઓ રાષ્ટ્રના
આરોગ્યમાં સારો વાગ વાજવે છે.

સુવર્ણ

માલિની
વ.સં.ત.

સુપર્ણ

કારફો

ગમે તે જાતના કફ તથા
ખાંસી માટે 'કારફો' (Ka-
sphi) અકસીર છે. વસાકા
અને બીજા પ્રખ્યાત ઔષધી-
ઓના મિશ્રણની આ ટીકડીઓ
'ખાંસી' ના મૂળ કારણને દૂર
કરી આરામ આપે છે.

શક્તિનો સંચય અને વ્યારોગ્ય
એ કરાવવા રાષ્ટ્રની દોલત છે.
આયુર્વેદ ઔષધીશાસ્ત્રમાં સુવર્ણ
માલિની વસંત ઓંચું સ્થાન
ધરાવે છે. શાસ્ત્રીય રીતે તૈયાર
કરેલ છે, અને યોગ્ય રીતે
લેવાથી અચૂક ફાયદો કરે છે.

સુપર્ણ ટીકડીઓ મેલેરિયા
અને તેને લગતા રોગોના-
મુદતી તાવને દાવવાના દરેક
અણો ધરાવે છે. જરૂર મુજબ
અમુક સમય માત્ર લેવાથી
સંપૂર્ણ આરામ આપે છે.

મળવાનાં સ્થળ : ચંદુલાલ ત્રિભુવંદ દવાખાના,
નજી દરવાજા, અમદાવાદ.
મ. ગી. શિવદત્તની કોં. વડોદરા.
હરીશંકર દેવશંકર શુકલ, ઉમરેઠ.
મોહનલાલ પ્રભુદાસ શાહ, મુંબઈ.

સુખરાતના
સોલ એજન્ટ : ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય : ૧૪, શારદર સેન
બુલેવર્ડ, મુંબઈ-૨

પશ્ચિમનું પુનર્દર્શન

સરોજિની મહેતા. એમ. એ.

વિશી

છેલ્લા યુદ્ધ દરમિયાન ફ્રાન્સની સંજ્ઞાતા પેરીસને બહોલે વિશી જર્મને રહી હતી, અને દિલ્લરના મુરલીનાદે ત્યાંથી નાચતી હતી. અને હાથે વિશીનું નામ છાપામાં ખૂબ ગવાણું હતું. પણ જ્યારે એ પરિસ્થિતિનું સ્વપ્ન પણ નહોતું ત્યારે પણ વિશી એક 'સ્પા' (પાણીના ઉપચારના સ્થળ) તરીકે જાણીતું હતું.

ફ્રાન્સના મધ્ય ભાગમાં આલિયેર નદીને કિનારે વિશી આવેલું છે. ગામ જો કે સુંદર છે, પણ જર્મનીના 'સ્પા' બાદન-ગાદન કે વિગેના નજીકના બાદન જેટલું સુંદર ન કહી શકાય. પણ અહીંના ગરમ પાણીના ઝરા ફિનિયાકરમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી રૂઝેદારી લોકો લુદા લુદા રેગિની સારવાર માટે અહીં આવે છે. તે મહિનાથી જાકોબર સુધી ગામ બરચક રહે છે. ખરેખરા પીઠાતા લોકો પણ આવે છે, અને શીમતાઈને હાથે માની હાથેલાં દરોઢા માટે આવનારોની સંખ્યા પણ મોટી હોય છે. કારણ કે વિશી જર્મનું તે એક પ્રકારની મોટાઈ ગણાય છે.

આખા ગામમાં પાંચીસ ગરમ પાણીના ઝરા છે. દરેક ઝરા ઉપર પાકો હોજ બાંધી હાથેલાં હોય છે અને તેની વચમાંના થાંભલા ઉપર ફરતા નળ મૂકી તેમાં ઝરાતું પાણી લાવવામાં આવે છે. લોકોને જાણા રહેલા માટે હોજની આસપાસ મોટા ચોતરફ ગાંધી ઉપર છાપતું કહેણું હોય છે. પાણી માત્ર નળ વાટે જ બહાર જાયી શકે છે, ઝરા ખુલ્લો રહેતો નથી, તેથી સ્વચ્છતા બરાબર જળવાય છે. હોજની અંદર પાણી આપનાર ઓઝો લોકો રહે છે અને દરેકના વાસણમાં નળમાંથી પાણી ભરી આવે છે. કલાકો સુધી લીની જગામાં લોકો રહી નોકરી કરવાની હોય છે તેથી એ ઓઝો પગમાં એક ખાસ બનાવટનાં લાકડાનાં જૂટ પહેરે છે, જેથી પગ લીના ન ઘાય. પાણી ઝરણમાંથી નીકળે તેવું જ ગરમ પાણી નોંધવું, તેથી દરેક જણ પેલાના ગ્લાસ લઈને ઝરા આગળ જાય છે. દાકતરે બતાવેલા ગાપસર પાણી પીવા માટે અંસ પાકેલા ખાસ ગ્લાસ વિશીમાં મળે છે. દરેક વસ્તુને સમવૈકલરી અને સુંદર કરવાની પાશ્વર્ય સ્વીકરને લીધે આ ગ્લાસ મુકવા માટે નાનીસરખી લાકડાવાળી સુંદર નેતરની ટોપલી હોય છે જેને ખભે બરવવા માટે આંધાને પટો બહેલો હોય છે. આખા વિશીમાં ગમે તે જગતે ગમે તે રસ્તે જઈએ તો કમેરા માફક ખભે ખરવેલી ટોપલીવાળાં ઓધુરુષો મળે. ઝરાની સંજ્ઞા સરકાર રાખે છે અને પાણી પીવાના કક્ષા લેસા બેસતા નથી.

વિશીમાં શકરોની સંખ્યા લગભગ સત્તર જેટલી છે. લુદા લુદા રેગિની 'રોચિ-વાલિરટ' તરીકે મણખરા દાકતરો પ્રખ્યાત છે. દાકતરોનાં એલોપથિ, હોમિયોપથિ, બાયોકેમિકલ ક્ષિત્તિ, મસાજ, એવા બિનબિન ઉપાયોમાં આનંદારા બધા જ અહીં રહે છે.

દરેક દાકતર દરદીની જરૂર પ્રમાણે અમુક ઝરામાંથી પાણી પીવાની સલાહ આપે છે. દરેક ઝરાના પાણીનાં તત્ત્વો જુદાં હોય છે એટલે અમુક રોગ પર અમુક ઝરાનાં પાણી કામ આવે છે; તેથી દાકતરની સલાહ મુજબના ઝરામાંથી પાણી પીવું ચોખ્ખું છે. વગર વિચારે ગમે તે પાણી પીવાથી તુકસાન થવાનાં દાખલા અને છે. 'ટટ્ટુ' પાણી પીવું તે ક્વિસમાં કેટલી વાર પીવું તે પણ દાકતર નક્કી કરી આપે છે. સાથે પોતાની આનંદતા મુજબની સલાહ દેવા કે ચાપી, એવું કંઈ બતાવે-છે, પણ મુખ્ય ઉપચાર તો પાણી જ છે. x

પીવાના પાણી ઉપરાંત નાવાના પાણીના પણ ઝરા છે. આ ઝરા ઉપર 'મર્મીલ આય' (ગરમ સ્નોનગ્રહ) ની વિશાળ મહાન આધેશ છે. પહેલો, બીજો અને ત્રીજો એમ ત્રણ વર્ગનાં ત્રણ જુદાં જુદાં મકાદ છે, અને વગર પ્રમાણે અંદર સારવારના પૈસા હોય છે. દાકતરના લખી આપ્યા મુજબ ત્યાંના માણસો સ્નાન કરાવે છે. કાઠને અમુક કિમીના કમરપૂર કે છાતીપૂર પાણીના ટળમાં નિયમિત વખત ભેરી રહેવાતું હોય છે; કાઠને પેટ પર મંદથી પીચકરી મારવાની હોય છે; કાઠને વરાળાઓ શેક લેવાનો હોય છે, એમ અનેક પ્રકારની સારવાર ત્યાં ચાલે છે. દરેક મર્મીલમાં સ્ત્રીઓનો વિકાગ જુદો હોય છે અને ત્યાં સ્ત્રી-નોકરો સારવાર કરે છે. કામ કરનાર સ્ત્રીઓએ અત્યંત ચપલ હોય છે અને રાજનાં સેંકડો દરદી આવતા હશે છતાં અતિથી હસતે ચહેરે કામ કરે છે.

વિશીના દાકતરો અને શાલ્ય પાણી પીવા અને સ્નાન કરવા નેટ્ટું જ મહત્ત્વ ધોરાકને આપે છે. આખા ગામની હોટેલોમાં મસાલા વાપરવાની મનાઈ છે, કારણકે ત્યાંના મત મુજબ મસાલા અનેક રોમોનું મૂળ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ધીરધીર વપરાતો સરેરા (Vinger) વાપરવાનો ત્યાં સમૂળજો પ્રતિબંધ છે. કારણકે એને પાચનશક્તિનો દુરુપન ગણવામાં આવે છે, ખાતી વખતે સ્વાદ માટે ઉપરથી લેવાય છે તે હીરીઓમાં મળતા ટમાટો સોસ, વુર્સ્ટરશાયર સોસ, જેવા મસાલેદાર પ્રવાહીઓ ગામમાં શોધ્યા જતા નથી. છતાં ફ્રાંસની 'પ્રખ્યાત રાષ્ટ્રકળા દરેક વસ્તુને સ્વાદિષ્ટ બનાવી શકે છે. દરેક દરદીને દાકતર એક લાંબી કાપેલી યાદી આપે છે. આમાં હોટેલોમાં મળી શકતી એક એક વાનીનું નામ હોય છે. અને તેમાંથી જો દરદીએ ખાવાચોખ્ખું ન હોય તે દાકતર છેકી નાખે છે. હોટેલના 'મેક ડો તેલ' (મુખ્ય નોકર) ને એ યાદી આપી હાથે એટલે તે મનાઈ કરેલી વસ્તુઓ દરદીને પીરસાવતો જ નથી. આખી હોટેલમાં અનેક મુંસાફરો હોય તે દરદીને જુદી જુદી સ્ત્રીને ખાવાની હોય તે છતાં કળછ રાખી બધાની અનુકૂળતા મુજબ રસોઈ કરાવવામાં આવે છે અને ફરિયાદનું કારણ કદિ પણ રહેતું નથી. પાશ્ચાત્ય દેશી ધોરાકમાં દદીની ઉપયોગિતા સમજતા બંધ છે અને તેથી દરદીને બંધોરતા બોજા સાથે દદી આપવામાં આવે છે. ગમે તેવી કંડી વસ્તુમાં માત્ર પાંચ-દશકમાં દદી અબરાર્થ

x મુંજર્માં વિશી વોટરની સીલગંધ બાટલીઓ મળે છે. પણ એમ કહે છે કે ગામને તો કંઈ કાંઈ ફાપદો ન લાગે. પણ મુંજર્માં માત્ર 'સોલેસ્ટોના' એ એક જ ઝરાનું પાણી મળે છે. તે ક્યા રોગને માટે જરૂરી છે તે તો વિશીના દાકતરો જ કહી શકે. વળી અરો ઘણું ઝરામાંથી નીકળતા અસમ પાણીનો જ છે, કંદોનો નથી.

એવો એવા ખાસ બનાવટના કામ ત્યાં મળે છે. દૂધના ઢલી ઉપરાંત 'કીમનું' ઢલી મળે છે તે પણ જ વધારે સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તાજાં ફોનોની ટોપલી ભરી જમનારના મોં આગળ મૂકી દે છે. સગવડ કામમાં વેચાતાં માસનીની અંદર ભરી રાખેલાં ફોનો જે પાચાન્ય દેશોમાં બહુ જ સામાન્ય છે તે આપણની સહંતર મનાઇ છે.

વિશીના દાકતરોમાં એક જે-મુખ્ય આશ્પત્રું છે તે તેમની સહાયતા. આમ કૌંસની મજા સહાયતા માટે જાણીતી છે જ. પણ વિશીના દાકતરોએ એ મુશ્કેલી ખાસ કેળવેલી છે. વળી બીજા દેશોના દાકતરો માફક, પહેલાં દામ જે પછી કામ એવો વ્યવહાર બહોળો નથી. પહેલાં કામ અને પછી જ દામ લેવામાં આવે છે. હાલમાં ફરેક દરદીને ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી સારવારમાં રહેવું પડે છે. અને એ પૂરી માત્ર ત્યારે આપણે જાને જઈ બિલ માગીએ ત્યારે જ આપે છે. પહેલાં મુલાકાતે આપણે સ્વાભાવિક રીતે શીનું પૂછીએ ત્યારે, "તમારી સારવાર તો પૂરી થવા દે! પછી પેલાનું ચર્ચ પાશે" એમ દાકતર કહે છે. દબર સેંક એટલે પારિકિક ફિયા આપી સારવારના લે છે. તેમાં તમારે બ્યારે જરૂર હોય ત્યારે સલાહ લઇ આવો. દરદીને કપરમાં કશો ખોરાક લેતાં પહેલાં તપાસે તે વધારે સમજણ પડે એમ માની એકાદ વખત કપરમાં જ ગાજે હોટેલમાં આવી દાકતર તપાસી જાય છે. આ મુલાકાત પણ એ દબર ફેંકમાં જ આવી જાય છે. નિર્લેખ ઉપરાંત એકંદરે વાતચીત કરવાની રીત એટલી બધી સૌજન્યવારી હોય છે કે દાકતરને આપણે મિલ જ મળતાં ચર્ચ જઈએ છીએ. જો કાંઈ હુચ્ચો માણસ ત્રણ અઠવાડિયાંની સારવાર પછી પેસા આપ્યા વગર જ નાસી જાય તો દાકતર કશું કરી શકે તેમ નથી હોતું. પણ ખરેખરી મુશ્કેલી પર પણ વિશ્વાસ રાખી એ લોકો પહેલેથી પેસા લીધા વગર સારવાર કરે છે તે ઉપરથી લાગે છે જ કે એમના વિશ્વાસનો જંગ કરતાં હુચ્ચો માણસો પણ શરમાતાં દરી.

3

યુરોપનાં બધાં હવાખાવાનાં સ્થળ માફક વિશીમાં પણ 'ફેસીનો' એટલે જુગારખાતું છે. પણ બહોળો મોટે કાલો જેવા મોટા પાયા પર નથી. જુગાર ઉપરાંત ત્યાં માનતાન અને વૃત્તના જલસા વારંવાર ચાલે છે. ફેસીનોના મકાનની આસપાસ વિદ્યાળ બગીચો છે તેમાં ખુરસીઓ મૂકેલી હોય છે. નજીવું દામ આપી ખુરસી પર કપાકો સુધી બેસી રહી લગાય છે. ત્યાં બેસી મિત્રોનાં ટોળાં મળી ગપ્પાં મારતાં હોય તો જાણવું કે અમેરિકન કે ફ્રેંચ લોકો દરે; એકલો બેઠો બેઠો ભારત યુગળ કરતી સ્ત્રી કે એકલો બેસી સિગરેટ પીતાં પીતાં વાંચતો પુરુષ હુચ્ચો તો જાણવું કે એ અંગ્રેજ દરે.

આશિયન નદીનો કિનારો મણો જ સુંદર છે. સામે કિનારે ઝાડો અને લાસનાં મેલનો છે. ફરવા માટે હોટીએ મળી શકે છે. નહીતો પટ નાનો છે. ગાય તરફના કિનારા પર પથ્થરની પાળ બાંધી લઈ પાટલીઓ મૂકેલી છે. અને તેના ઉપર બેસી કામેલું સુધિ-સૌન્દર્ય નિહાળવા કરતાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો નગર પડે છે. કિનારા પાસેના રસ્તા પર એ ખાણ ઝાડોની રમ્ય ઘટા આવી રહી છે, નદીના પાણીમાં- હસેક ફુવારા ફારમંધ કરવામાં

આખા છે. અને મહિનામાં એએક વખત રવિવારે રાત્રે તે ખોલવામાં આવે છે. આખું ગામ તે જોવા એકઠું થાય છે. જનતંત્રતાના ધાટ ખનાવતી કુસરાની રોશ નાચતી ફૂટતી નીકળે છે અને તેના ઉપર જીવિયે પથકે જઈલાતા રંગબાળા વીજળીના પ્રકારો પડે છે ત્યારે અવશ્યનીય શોભા ખતી રહે છે. એક મિનિટ સુંદર શુભાખ્યા હોડની યાદ આપતા ધાટ અને રંગ બને, તો બીજી મિનિટે સજગતી જવાળાઓ દેખાય. પેરિસના વલ્કલ ના પ્રદર્શનમાંથી લાવી આ કુસરા અઢી દાટી તેમને કામગીરી ઉપયોગિતા આપી છે.

ફ્રાંસની મોટલી પ્રજા આમે આનંદી અને ફરતા હરવાની શોખીન છે. તેમાં વિશ્વમાં તો સૌ કાંઈ આરામ અને આનંદ માટે જ આવે છે. પરંતુ સુસાફરો પણ બધી ચિંતા દૂર રાખી અઢી આરામ લે છે. ઉતાવળ, ધાંધલ, ગરબા, ધોંધાટનું નામનિશાન નહિ. મોટર પણ રસ્તામાં કવચિત મળે. જ્યાં જુઓ ત્યાં શાંતિ, આરામ, આનંદ. ગામના રસ્તા પહોળા, સ્વચ્છ, અને બન્ને બાજુ હાડની થટાવાળા. નાનું ગામ એટલે દરેક ઠેકાણે પગે ચાલીને જ જવાનું, તે છતાં શહેરી જીવનની સમવડાથી ટેવણેલાને કશી જ અમર ન લાગે. હોટેલો વ્યવસ્થિત, વિશાળ, સ્વચ્છ, અને વીજળી, મટર, ટેલિફોન વગેરે એએકેક સગવડથી સંપૂર્ણ ખનાવેલી. કુકનો મોટી નહિ છતાં સુશોભિત અને ઉપયોગ તેમજ શણગારની એએકેક મીજથી ગરપૂર. હોટેલોમાં ખાવાનો વખત સાચવવાનો, તે સિવાય આખો દિવસ કુરસડો. ધર્મિય જોવાની જગ્યા જ નહિ. વિશ્વમાં ત્રણ અઢવાડિયાં જે ચિંતાચકિત શાંતિ અને આરામમાં ખાળ્યા હતાં તેવા જિંદગીમાં કાંઈ ઠેકાણે ખાળ્યાનું યાદ નથી.

આપણા દેશમાં પણ જીનાં પાણીના અનેક ઝરા છે. શુભરાતમાં જ લસુંદા, ટુવા અને ફેપ્કી ઉતારીના કુંડ છે. શુભદિ પાસે વળેશરીના કુંડ છે. રોંગોલું તો આપણો દેશ જિંદગી સંગ્રહસ્થાન છે. છતાં કુદરતી ધન લાપરવાની કોને પમી છે? જમની પાસે પેસાડું સાધન છે તે વિદેશી દવાઓના જાટલા પીએ છે અને છત્રેકકનો ધોવાવે છે. જમની પાસે સાધન નથી તે વગર સારવારે મરી જાય છે. ગરમ પાણીના કુંડો આગળ જાહેરો અને ખાવા સાધુઓ વ્યંધ ગ્રહણીઓ પાસેથી પેસા મૂની લે છે. અમુક ધન એજે વહી જાય છે. કાંઈ સાહસિક હાકતર કે વિદ્યાની શા માટે એ ઝરાનાં પાણીનું સંશોધન કરી તેમાંની ઉપચારક તત્ત્વો શોધી ન કાઢે? પશ્ચિમના દરેક દેશમાંના ઝરાનાં પાણીને વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉપયોગ થાય છે અને ચક્રચકિત, સ્વચ્છ હોએ અને રનાનગ્રહોમાં જઈ જનતા પાણીમાં લાક લે છે. આપણે ત્યાં કાર્તીકી કે ચૈત્રી પૂનમે એ કુંડો આગળ મેળા ભરાય છે અને જનજાણીઓ પાણીને ખૂણ અસ્વચ્છ કરી મૂકે છે. વધારામાં, ગંદકોને લોધે કોલેરા કે એવો ઉપદ્રવ ફાટી ન નીકળે તો પ્રજાનું ભાગ્ય. કુદરતી બહોસતો જઘનાદી પાશ્વત્ય પ્રજા લોશના કલ્યાણ અર્થે રોગીઓને સહેલા ઉપચારથી રોગમુક્ત કરવામાં ઉપયોગ કરે છે ન્યારે આધ્યાત્મપાદી પૂર્વની પ્રજા દેશને ભારરૂપ મહત્તિયા જાહેરો અને ખાવાઓનાં પેટ ભરવામાં ઉપયોગ કરે છે!

વિશ્વથી એક દિવસ પાછલ્લ દોમ નામને રમણે અમે જસમાં ગયા. ત્યાં - આસપાસથી અઢીક, રફ્ટિક, તેમ જ બીજા રમિત પર્યટકો પ્રુકથ મળે છે. તે સર્વને સાફ કરી, મમીને

સુંદર ધાટના બનાવે છે; અને તેનાં વિવિધ પ્રકારનાં ચલકારે, પણ બનાવી વેચે છે. અહીંનું વિશેષ પ્રકારનું જાડતર ખાસ વખણાય છે.

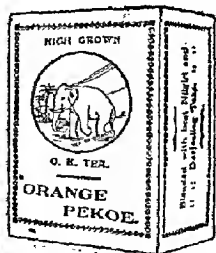
વિશીમાં ગણ્ય અઠવાદિયાં ગાળી અને દિંદુસ્તાન આવવા નીકળ્યાં. સવારે નવ વાગે નીકળી ગાંધે બાર વાગે હટલીના છતોઆ સહેરમાં પહોંચ્યાં. આ ગંઈ લંડન નહેતું. છુદી છુદી હોટેલોના માણસો પોતાની હોટેલમાં આવવા મટે આમંત્ર કરવા મંડવા. આખરે ડાકટર પહેલાં રહેલા તે હોટેલ ડાન્ડીનેન્ડલ સારી હોવાની ખાતરી હોવાથી ત્યાં ગયાં.

બીજે દિવસ સુંદર છતોઆ સહેરમાં ફરવામાં ગાળ્યો. પછી જોમાં મુશ્કેલ મથેલાં તેની તે જ સ્ટીમર 'વિશીરિયા'માં ગંગે દિંદુસ્તાન આવવા ઊપાયો.

સ્ટીમરમાં બધીંતા મિત્રકાર મોં ફેડી રહ્યોન અને તેમનાં પત્ની આતિથ્ય જોયમ દતાં. એમણે સ્ટીમરમાંના બધા વર્ગોના દિંદુઓના સંપર્ક સાધી એક બ્રાખ્યાનમાળા જાઠવી. અને દર બીજેબીજે દિવસે મયોરના એક એક કાપણ ચામ એવી વ્યવસ્થા કરી. સ્ટીમરના બીજા આનંદોમાં એક વિશેષ આકર્ષણ થઈ પડ્યું.

આમ અનેકવિધ આનંદોનાં અનુભવ કરતાં કરતાં તા. ૨૯મી એપ્રિલ ૧૯૪૮ને દિવસે સવારે અને મુંબાઈને દિનારે ઊતર્યાં.

[સમાપ્ત]

આ ની

ખ રી લ હે જ ત

મેળવવા મારે

ઓ કે. ટી

ની વિશિષ્ટતા તરીકે
ઝોડી અવાળે વખણાયેલી
આ કે. એરેન્જ પેકે
ચા પીઓ

જોજનસ : જહાંગીર બ્રધર્સ : સ્ટોરાન સામે : અમદાવાદ.

ચાતુર્માસ માટે સસ્તુ સાહિત્ય

ઓઝો તથા બાળકોને સમજાવવા તેવા મોટા અક્ષરોમાં ૭૫૫૫૫૫, ૫૫૫ અને નીચેનાં પુસ્તકો ધરાવે
વસાવે. તેનાથી સારા સંસ્કાર પડે છે અને કુટુંબનો તેમજ સમાજનો પાયો મજબૂત થાય છે.

ભારતની દેવીઓ-ત્રણ અંકમાં ૫૨૫ ચરિત્રો ૯-૦

છટા બાળો પાંચ મળશે કુલ પાન ૨૨૬૮ “

શ્રી હિપથોગી સૌથી મોટાને ચરિત્રો ૫૫.

આખ્યાનમાળા-એકઅંકમાં-પાન ૭૦૮+૭૨૦ ૬-૦

૨૫૦ આતંત્રપ્રસાદ ધોવેબ્જુન કૃત

તુકારામ ગાથા-એક અંકમાં-પાન ૮૬૧+૮૪૪ ૬-૦

સંત તુકારામનો અનેક શાઓના રોહનકૃપ

ચાતુર્માસથી સુકા ઉપરેશ.

૨૫૦૧નાં સાત પુસ્તકોના કૈફ

૨૫. અમૃતલાલ સુરેશ પરિવાર કૃત

ગોનગાંધીનાં ૧૪-૦

અનેક દૃષ્ટિ સાથે બધું જ સહેલી બાપામાં

૨૫૦૧૫ વિમાન ૨૫૦૧૫ આનંદ

૨૫૦૧૫ કૃષ્ણ ૨૫૦૧૫ સીદી

૨૫૦૧૫ પ્રકાશ સાથું ૨૫૦૧

૨૫૦૧૫ ખાખનો :: દરેકના છૂટક કે. ૨)

વિવેકાનંદ ચરિત્ર-પાન ૭૮૪ :: ૩-૦

નિરવૃત્ત પ્રસન્નો ભાવેનું ઇગદાર પુસ્તક.

રામચંદ્ર દત્ત ને નાગ મહારાય- :: ૧-૦

કૈતલ્ય મહામુદ્ર-ત્રણ અંકમાં પા. ૧૫૬૬ ૬-૮

ભગવાન ગોવિંદ નિરવૃત્ત ચરિત્ર

તુકારામ ચરિત્ર-પાન ૬૪૪ :: ૩-૮

સહે ૨૫૦૧માં એવે સંતનું નિરવૃત્ત ચરિત્ર

વિવેકાનંદનો ઉપદેશ-(મહિતયોગ)પા. ૩૮૪ ૧-૮

૨૫૦૧ સમતીર્થનાં(ચરિત્ર) પાન ૬૭૨ ૩-૦

૨૫૦૧ સમતીર્થનાં ઉપદેશ-(૧) પાન ૫૪૪ ૨-૮

બવદાર-પરમાર્થનો ઉત્તમ માર્ગ

દર્શનનું પુસ્તક.

આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-(૨) પાન ૬૨૪ :: ૨-૮

૭૦ આદર્શ ચરિત્રોના સંગ્રહ.

મહાત્મા સરસ્વતીસ ચરિત્ર-પા. ૨૫૬ :: ૦-૧૦

પુસ્તકો ઓઝોની ગીતા-૬૫૫ અંકમાં

પાન ૧૦૭૪ ૧૧-૦

ગીતાધાથી-ગીતાના ૧૨૫ શ્લોકોના અર્થ

તથા સમગ્રગીતા ૦-૬

ગીતાસાર-ઠાઠા કાલેલકર : પાન ૬૪ :: ૦-૪

અષ્ટાવકગીતા-અષ્ટાવક યુનિને ઉપદેશ :: ૮-૮

જ્ઞાનસંગીતા-પાન ૩૬૮ મોટા અક્ષરમાં ૧-૪

મુળ શ્લોકો, પદ્યરૂપે અને ચંદ્રાચાર્ય સાથે

ઉપનિષદો ૧૧૨-મુળ સાથે-સરળ ભાષાતર

એકાદશ ઉપનિષદો-પાન ૪૫૨ :: ૧-૮

જલ્દાપ્રકૃત ઉપનિષદ-પા. ૨૪૮ :: ૧-૮

૧૦૦ ઉપનિષદો-પાન ૭૫૨ :: ૧-૦

શંકરશાસ્ત્રીના ગુરુ રાત્રીમાં આપ્યા મંત્રો

વિવેકચંદ્રાગ્રહિ-આત્મોત્તરના માર્ગદર્શક પુ. ૦-૧

સત્યલોકી ને બીજાં રત્નો- :: ૦-૧૨

સ્તોત્રસંગ્રહ- :: ૦-૪

કલિત ને વેદાંત રત્નો બાષાતર સાથે

સંપ્રતિષ્ઠાન સારસંગ્રહ-ભાષાતર સાથે :: ૧-૧

૧૦૦૬ શ્લોકોમાં વિવેક-વેરાગ્ય જ્ઞાનનો ઉત્તમ અંગ

મહાવાંક્ય સ્વામીની-મો.સરળ ભાષાતર સાથે ૦-૧૨

ધરમપદ-ચળ સાથે :: ૧-૧

બીરધર્મમાં આદર્શીય સ્વાત્ત્વ ભોમવત્ પુસ્તક

વિદુરનીતિ-પા. ૧૬૮ અર્થ કલિત સરળ શ્લોક ૦-૧

મોક્ષમાળા-પાન ૧૮૦ (ગાળઅંકકૃત) :: ૧-૦

જૈનમાર્ગને અર્થ રીતે સમજાવતું પુસ્તક

ઉપદેશ સારસંગ્રહ-પાન ૮૪૦ :: ૧-૦

મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના યેરુલાયક ઉપદેશ

પ્રીતમહાસની વાલી-પાન ૫૬૦ :: ૨-૦

૨૫૦૧ વિચાર-પાન ૧૦૪ :: ૦-૧૦

મધુઅય-જીવનનું મહત્ત્વ-પાન ૧૬૮ :: ૧-૦

શુભિચાર-(સંપાદન) પાન ૧૩૬ ૦-૫

૨૫૦૧૭ ૨૫૦૧૭ :: ૨-૮

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અને
અંબેડકર

38/20

आद्य [६८८] तंत्री
रामनारायण विज्ञानाय पाठक

२००३

श्रीगुरुदेव

५५ २२

आसीत

रत्नछाया केसुरलाल मिश्र

५५ २२

ક પ્રસ્થાન - પ્રકાશનો ક

દોહરોય અન્યાવલિ

પ્રેમનો દંભ	૨-૮-૦
નવો અવતાર ભા. ૧ થી ૩	૬-૩-૦
દટિપરિવર્તન	૨-૮-૦
કથાવલિ ભા. ૨	૨-૮-૦
લક્ષ્મણ	૨-૮-૦

કીરવીન્દ અન્યાવલિ

ચતુરંગ અને મેળદેનો	૨-૮-૦
નોકાપુત્રી	૫-૦-૦

બુલ્લદમ અવલિ

કાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦
માતા આસોપાલવ	૩-૦-૦
દ્વિરેકની વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦
લક્ષ્મણ	૫-૦-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

રસિકાનું ઘડતા	૪-૦-૦
બ્રહ્મમહાનો ઉપાસ	૩-૬-૦
સાવરમતી	૨-૮-૦
ખાંડાની ધાર	૪-૨-૦
દિનચર્ચા	૩-૦-૦
માધી મલિમદોલ્લખ અંક	૨-૮-૦
ચૂલન અને કોઈ વાતો	૨-૮-૦
ચટ્ટીદેનો સંદેશ	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ	૧-૨-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૧-૭-૦
તમને જે નહિ સમજાય	૦-૧૨-૦

સરસ્વતી અન્યાવલિ

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૧-૦
અગેરિકાનું સ્વા. મુદ્ર	૦-૮-૦
કાન્તિ	૦-૧૨-૦
કાન્તિકારી મત્ર	૦-૧-૦
દેવદાસીને કુતિમલ	૦-૧૨-૦
વીરની દાકલ	૧-૮-૦
ભા. ૨	૦-૧-૦
દાનિરેષ અને સ્વામી	૦-૮-૦
મોખીલ્ય આલમ	૨-૦-૦
તુલસી દિવ	૦-૧-૦
કુદાનું કમળ	૦-૧-૦
કાન્તિને મર્ગ	૦-૮-૦
રસિકાનું વાંદ	૦-૧૨-૦
પરદેશી કાપડની દરીફાઈ	૧-૦-૦
ચૂલનો	૧-૦-૦
કેસા ભવતની કાપી વાળી	૧-૦-૦
ચિન્ત્ય બિરમાઈ	૧-૦-૦
કળાનંદ	૧-૧-૦
કન્યાને પત્નો	૦-૧૨-૦
હવનચર્ચા	૧-૦-૦
નૂતન રસિકામાં રોકિલે	૧-૦-૦
ચેન બંધાનની વાતો	૧-૦-૦
ચરીખાઈનો યુનો	૦-૧-૦
વેદશીવિજય અને શ્રીક વાતો	૦-૧૨-૦
લક્ષ કે પ્રપંચ	૧-૦-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૧૧-૦
કન્યા	૦-૧-૦
આપણે આદા	૦-૧૨-૦
ગિરિજા	૧-૦-૦
બીમદ સાલ્વન્ટ હવનકળા	૦-૧૨-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ગ્રામીણ સમાજ મંદિર અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દ્રષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૬

આધિન : ૨૦૦૩

અંક ૬

‘પ્રીતિયોગ પરસ્પર’

ઉમાશંકર જોષી

સ્વભાવથી હતી સીતા મહાત્મા રામને પ્રિય,
ને જોશે એ પ્રિયભાવ સ્વચ્છે પરિવર્ધિયો
તેના જ રામ સીતાને પ્રાણપીય હતા પ્રિય,
હેતુ એ માત્ર જોશે છે પ્રીતિયોગ પરસ્પર.

૩ x

વસીશ હું તારી સાથે મધુગન્ધિ વનો મહી,
એમ આનંદતી ! એનો હતો સ્નેહ જ એકલો.
ન કંઈ કરતું તો યે સૌખ્યથી દુઃખ વારતું,
ને તેનું કૈંક છે દ્રવ્ય, જેનું ને પ્રિય હો જન.

૪ x

બીતરમહીથી કોઈ હેતુ જોઈ પદાર્થો.
નહિ નહિ કદી પ્રીતિ બાહ્ય શોધે ઉપાધિ.
વિકસિત થતું, જોડે સૂર્ય ત્યાં, પુંડરીક,
વળી અગિયર જોડે ને દ્રવ્ય અંદકાન્ત.

x

જે અદ્વૈત સુખે હુખેય, સરખું સર્વે અવસ્થા મહી,
વીસામે ઉરનો, ઘડે નવ હરી વૃદ્ધત્વ જેનો રસ,
ને સૌ આવરણો સુરેઈ કહિ થતું જે રનેહસારે સ્થિત,
તે દામ્પત્યનું ભદ્ર એક—જનને કેમે ઠરી લાધતું.

x

પિતાજી શ્રવતા'તા; સૌ પરણેલા નવા નવા;
લેતી સંભાળ માતાઓ;—દિને તે આપણા ગયા.
કંઈક કંઈક ધીરું ધીરું સામીપ્યયોગે
કમ વિષ્ણુ લવતાં ફેને કપોલે કપોલ.
ઉભયકર વિંદાયો ગાઠ આલિંગને, ત્યાં
પ્રહર ગત ન લાગ્યા, રાત્રિ પોતે જ વહે જો.

x

કોર જે વજ્રધી થે, વળી હુસુમધો મૃદુ,
અલોકિક માનવોનાં ચિત્તને યાત્રી કે શકે ?
તું મારું શ્રવિત, વળી હૃદય દ્વિતીય,
તું કોસુરી નયન કેરો, સુધા તું અંગે,
—એવાં ચત પ્રિયથી રીઝવી જેહ મુગ્ધા,
તેને જ—શાન્ત અથવા! વધુ બોલીને શું ?

[મહાકવિ ભવશૂતિના 'કનકરામ ચરિત'માંથી સંગ્રહિત]

[જૂનાગઢ ચારકી હક્કમતની સ્થાપના; UNOમાં વીટો સંબંધે મદદગાર; મુંબાઈની કાપડમિલોની હડતાલ; ઝીણા કાપડના વાવમાં વધારો કરાવની ચેતના; પૂનાની ઘોડદોકના મેદાનમાં શ્રી. ઝેર અને શ્રી. મોરારજીની હાજરી; અધિવેશન-તી; મુંબાઈમાં માધ્યમવાચનું મંદિર હરિજનો માટે ખુલ્લું મુકાયું; કાપડના ક્ષોડા દોસ્તરોના કમીશનમાં કાપ મુકવાની સરકારી ચૂંટના; અમેરિકામાં શ્રી. વિજયાલક્ષ્મીએ ૫૦૦ મહેમાનોને આપેલી ખાસ્ટી; કાફીરના રોબ આબડીનો ફટકારો; યૂરોપના નવ દેશોએ સ્થાપિત આંતરરાષ્ટ્રિય સામ્યવાદી ભૂય; પૂર્વ ભંગાળમાંથી દિલ્હીની હિંમત.]

*

*

*

૧૦ વિચારણા-પુનર્વિચારણા

“How much of our present-day civilisation will be looked upon with wonder and disgust by a more developed humanity as the superstitions and atrocities of an imperfectly civilised era!”

(Shri Aurobindo: *Psychology of Social Development*)

*

*

*

[શ્રી. આર. બી. મેરીયટ : સાચા પ્રતિભાશાળી લેખક હિન્દુઓની અને તેની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિની વચ્ચે પણ, પોતાનો માર્ગ કાઢી આત્મમજાજીવી પ્રકારની બિહારો એમ લખે માને છે.]

[શ્રી. બર્નાર્ડ શો : નહિ જ. આજે દેશનાં મધ્ય પ્રતિભાશાળી શક્તિઓ વેટફોઈ રહી છે; અને લાખો, કરોડો આસારપદ કલાકારિ-ગરીબોઈને કારણે ખૂંટાઈ નય છે.]

*

*

*

હરિહર : આપણા દેશી રાજનીતિએ હજુ સુધી રજવાડી પ્રજાતિકામાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. તેમને લોકમતની કે લોકહિતની પરવા જ નથી. જૂનાગઢના નવાજ પાકિસ્તાનમાં ભેગાયા છે, અને કાઠિયાવાડમાં તોફાનોનો વટોળ ચડ્યો છે.

અપ્પહુલ : જુનાગઢના નવામ તેમની મરજીમાં આવે તે સંસ્થાનમાં જોડાવા સ્વતંત્ર છે.

સતીન : બહી જવાય છે કે આ બધી ચૂંચવણ પરદેશી સત્તાના હાથપેચનું પરિણામ છે. વેરાવળના બંદર ઉપરનું નિયમન તેમને જોઈએ છે. વધુમાં, પાકિસ્તાન અને હિન્દ વચ્ચેનાં બંધો વધારી બેઠે નિર્બંધ બને તેવી પરદેશીની રાજવમત છે.

સુધીર : જેમ દેશી રાજ્યો તેમની સામ્પ્રતિક પુનની નીતિ હોડી સૂઝા નથી, તેમ આપણાં આંતરના ડાન્સેરી નેતાઓ તેમની મૂઠીવાદી વિચારસરણી ત્વજી સૂઝા નથી. પરિણામે આમજનતાનું દિવ તામડતોમ સિદ્ધ કરવાને બદલે પૈસાદાર વર્ગનાં દિવો સામ્યવાદમાં જ રચાપચા રહે છે.

હરિહર : એમ નથી. કાળો નિરાશ્ચરિયા પુનર્વસાટનો સવાલ નાનોચનો નથી, આ સવાલનો ઉકેલ પ્રથમ હાથે જોઈએ.

અલી : ડાન્સેરી સરકારે બીજા સવાલો ઉઠાવતી નથી તેમ નથી. જુઓને, હમણાં જ કાપના ઉત્પાદન સંબંધે તેમણે મજબૂતારી કરી હતી અને કહેવાતા કોથ્લા કાપના બાવેમાં વધારો કરવાનું કરામું છે.

હરિહર : આ વધેલા બાવનાં નાણાં કઈ કોથ્લા કાપની મિલોને નહિ મળે, પરંતુ જ્યાં કાપની મિલોને વળતર આપવામાં વપરાયો.

સતીન : અમે તેમ હો પણ વધેલી કિંમતની રકમ તો લોકોએ જ ભરવાની રહી. કરોડો રૂપિયાનો એક જાનનો આકાશરો કર લોકો પર લાદવામાં આવ્યો છે. ખરું જાન મિલોના નફાની રકમ ઉપર કેમ અપાનું નથી ? વધારેલા જાનની અસર તો એ થઈ કે મિલોની કુલ નફાની રકમમાં વધારો થયો. મેલિવારી આમજર્ને માથે વધી તેની પરવા નહિ. આ ખાનગી નફાઓની પ્રથા સમાજના આર્થિક વ્યવહારમાંથી નષ્ટ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી ચિત્તવિચિત્ત ઠોકરીઓ લીધી યશે.

હરિહર : તમે તો સમાજવાદ અને સામ્યવાદના સિદ્ધાન્તોનું સમર્થન કર્યા કરો છો, પરંતુ આજના સમયમાં મૂઠીવાદોની સદાય વિના દેશની પ્રગતિનું શકું આજગ ચાલી શકે તેમ નથી.

સતીન : પુલ પૂરે જે મિલો નુકસાનમાં કામ કરતી હતી તે મિલો આજે હજારોની સંખ્યા રૂપિયાનો નફો મેળવે છે. આ નફાનું પ્રમાણ જોઈતું કરી કાપના બાવ, ખટાકાના પ્રાપ્ત સરકારનું જાન કેમ જોવાનું નથી ? કાપના બાવેમાં ખટાકા જતો નથી, જ્યારે રોડિયાઓની મોટરોની સંખ્યા અને મોજમગલનાં સાધનોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધે જાય છે. દુકાનો, આપણી સરકાર મૂઠીવાદપરત માનસમાંથી મુક્ત ન થાય અને મૂઠીવાદની સાથે પ્રચંડ મેરડો ન મારે ત્યાં સુધી દેશની મુશ્કેલીઓ અને મૂઠીવાદો વધતી જશે, અને નિરુપયોગી, નિષિદ્ધ, પ્રત્યાધારી

ધોળનાઓ અને નજીવા સુધારાનો દય ખડકાશે. સરકારના કાર્યક્રમમાં વિચારણા, મંત્રણા, પુનર્વિચારણા, પુનર્મંત્રણા, સમિતિ અને પેલસમિતિ સિવાય અન્ય કંઈ નજરે નહિ આવે.

સુધીર : કાન્સેસી પ્રધાનમંત્રીમાં મુશીબર વર્ગના પ્રતિનિધિઓનો તોટો નથી. એટલું જ નહિ, પણ અધિકારીની આદતો પ્રધાનોના જીવનવ્યવહારમાં ધૂસવા પામી છે. સાબરમતી છે કે વડાપ્રધાન શ્રી. જોર અને ગૃહપ્રધાન શ્રી. મોરારજી પૂનાના રેસકોર્સ પર કાન્સેસી આપણા ચપા છે.

હરિહર : ત્યાં સુધી સરકારે ઘોઘોઠ સામે પ્રતિજ્ઞા નથી મૂકી ત્યાં સુધી પ્રધાનો તે જોવા માટે જાય તેમાં શો વધો દોષ શકે ? જો એવી રીતે સામાન્ય આતંકના સાધનોમાંથી પ્રધાનોને ખાકત રહેવાનું ફરમાન આપવામાં આવે. તો પણ તેમના જીવન શુદ્ધ અને નીરસ બની જાય. અરે, પ્રધાનોનાં પદ માટે ઉમેદવારો પણ ન જડે.

ચાલીન : અંગત સ્વભાવ કે રૂબે ઉપર ટીકા કરવી તે આપણને શીખતું નથી. આપણને તેની સાથે ખાસ નિશ્ચય નથી. પ્રધાનો આ-પારટી કે મંજૂરાની રમત કે ઘોઘોઠ કે ઉદ્ઘાટનક્રિયા કે રામચંદ્રીનું કે અન્ય સમારંભોમાં રસ લે તેની સાથે આપણે કંઈ લેવારેલા નથી. આપણને જે વસ્તુ ખૂંચે છે તે એ કે જે સુખસગવડ આપતું ન જોગવી સકતો હોય તે સુખસગવડ પ્રધાનો જોખવે એ તેમનાં ઉચ્ચ આદર્શવાદી કથનોનો ફળ રૂપે રીતે વ્યક્ત કરે છે.

અમલી : સતીન ઠીક કહે છે. વ્યક્તિગત વ્યવહારો સામે આપણને વિરોધ ન હોવો જોઈએ, પરંતુ આમવર્ગની કંગાલિયતનું ચિત્ર સત્તાધારી વર્ગે ચોતાની સમજા દબેશું રાખવું જોઈએ. લોકોની હાકમારીનું દશ્ય તેમને સાલવું જોઈએ. જો સત્તાધારી વર્ગની વ્યક્તિઓને પાંચ, છ કે પંદર જોરકાનો જંગલો જરૂરી હોય તો સામાન્ય નાગરિકને કેમ નહિ તે જોણવું બાન હોવું જોઈએ. યોરક અને કાપડનું નિયમન જેમ આવશ્યક ગણાયું છે, તેમ હજુ વસવાટના નિયમનની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ નથી. વસવાટનું ફેરનીંગ કેમ નહિ ? વ્યક્તિ દીઠ સો કે બસો ચોરસમીટર જમણનું પ્રમાણ નક્કી કરી મોટા મકાનો, હવેલીઓ અને જંગલોમાં ફાળવે પડતી જગ્યાઓ સાથે આમવર્ગના પીઠાઈ રહેવારીઓને તેમ જ નિર્વાસિતોને કેમ ન મળે ? આમ થવાને બદલે, મુંબઈ સરકાર ઢંચણા એવું બિલ લાવી છે કે જ્યાં સાધુઓની હાકમારી વધે, અને મકાનમાલિકાને લાભ થાય.

સુધીર : આ પ્રકારના વિચાર મુશીબાદી માનસના અનગત કે અર્ધઅનગત વારસાસેને ક્યાંથી આવી શકે ?

હરિહર : આવાં ઉદામ પદાર્થો કરવા જતાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનો અંત આવી શકે.

શ્રી. ચંદ્રલાલ દેવે તેમના એક લેખમાં સમજાવ્યું છે કે સમાજવાદી તંત્રમાં સલામતી અને સંપત્તિની સિદ્ધિ વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યના બોજે જ થઈ શકે. *Security and prosperity at the cost of individual liberty.*

સતીશ : મજબૂર વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનું તેમનું વિધાન ભાગ્ય છે. જો સમાજમાં નફા ખોરીના ધોરણ પર ઉત્પાદન અને વહેંચણી થતાં હોય ત્યાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય એક પ્રકારની આત્મચંચળતા છે. આ સ્વાતંત્ર્ય મૂકીદારવશ માટે હોય છે, નહિ કે આમર્શ માટે. દક્ષિણની Academy of Scienceની ૨૨મી ચનાબ્દના સંમેલનમાં દાજરી આપી આવેલા ફાન્સના પ્રતિનિધિ મો જેક નીચેના ટીકા છે કે :

“ I can hardly understand ” said Stalin, “ what is called ‘ individual liberty ’ in case of an unemployed, who suffers from hunger and does not find any work. True liberty exists only where exploitation has been suppressed, where there is neither unemployment, nor misery, where the man is not afraid of losing his work, his home and his bread to-morrow. It is only in such a society that TRUE LIBERTY and not liberty on paper, whether individual or otherwise, is possible. ”

(*Modern Review* Sept. 1947 p. 223)

હરિદ્વર : તમે જો જીવનનાતી દિશાચલ કરો છો તે બધાને લગ્ય ન હોઈ શકે. મંધીજનને તો ખાતી લાવના વર્ગોથી પ્રાપ્ત થઈ છે. નાની પોતાકીતો તેમનો ખેડરવેશ તેનો જીવલંત નખેતા છે.

મુધીર : આજના કોન્ગ્રેસી નેતાઓ અને કાર્યકરો મંધીજના અનુયાયી હોવાનો દાવો કરે છે તે ખાલી વાતો કરતા માટે કે સત્તાનાં રથાન પ્રાપ્ત કરવા માટે કે મંધીજના સિદ્ધાન્તો અમલી બતાવવા માટે !

હરિદ્વર : મંધીજ બધું સમજે છે અને વેલનાબરી વાણીમાં કહે છે કે દેવે તે એકલા પરી ગયા છે, તેમનું કશું દર્દી કરતા નથી. એમને તો જીવન પણ અકારુ લાગવા માંડ્યું છે.

અલી : ગરબ સરી ને વેઇ વેરી એવું આ તો ચાલું !

પ્રકાશ : અનુયાયીઓની નીતિરીતિ મંધીજનાં જીવનકાળની એક પ્રકારની શોમન્ટિશ થઈ રહી છે.

મુધીર : તો પછી મંધીજ, જેમ સરકાર કે લેખોનાં અનિષ્ટ બંધાર સામે અપરાધનું આપન અજમાવે છે તેમ તેમના અનુયાયી વર્ગોનાં કુદૃષ્ટ્યો સામે કેમ નહિ કરતા

હોય ! દિવના બાગસા સ્વીકારવા તત્પર બનેલા હિતાવળા બનેલા નેતામંડળ સામે કેમ સત્યાગ્રહ કે અપવાસનું સાધન ન અજમાવ્યું ?

હરિહર : અપવાસ આદરવાનો અધીછનો નિર્ણય તેમના અંતર્બાહ્યથી પ્રભવે છે. તેમાં ફક્ત પાર્શ્વિક અણુતરીયાણ નથી હોતી, તે આધ્યાત્મિક વાતનાથી પ્રચુર હોય છે.

પ્રકાશ : અધીછનું હુકમ વિચાળ છે. સમસ્ત માનવજાતના કલ્યાણથી તેમની ભાવના સમૃદ્ધ છે. તેમના નિર્ણયથી કોઈપણ અગ્નિ કે વર્ષાનું કુઃખ થાય તેમ તેઓ કલ્પતા નથી. ધીતાવાક્ય યસ્માદોદિજતે લોકો લોકાદોદિજતે ચ મઃ—અનુસાર ગાંધીજી વર્તે છે. ભોક્ષમંદ્રની ભાવના—Humanitarianism—તેમના જીવનકાર્યને ચોંચે છે. છતાં તેમને અનુયાયીવર્ગ તેમનું અનુસરણ ન કરે તે કારે બેઠકારક બાજે છે.

સતીન : અનુયાયીની કહેણી અને કરણી વચ્ચેના વિરોધના કારણે આપણે ન સમજીએ ત્યાં સુધી સત્ય હકીકત ન અપડે. અનુયાયીવર્ગનો મોટો ભાગ મૂઠીવાડી માનસનો વારસો ધરાવે છે. જનમૃત, અર્ધજનમૃત કે અજનમૃત તેઓ આ માનસમાં જ વિહાર કરતા હોય છે. આથી તેમના આચારવિચાર વ્યાપારી શ્રેણીના—દુકાનદારી શ્રેણીના—હોય છે. આર્થિક કે સામાજિક લાભલાભ અને નફાનુકસાનનાં સરવેશ તેમની પ્રવૃત્તિને દોરે છે. અધીછને Humanitarianismનો પ્રચાર તેમને ફટકા. પ્રમાણમાં સ્વીકાર્ય હોય છે તેવી ધટનાની સમીક્ષા કરતાં મહાન લેખક ગોર્કી (M. Gorky) કહે છે :

“Every time sensitive people, alarmed by the spectacle of the vileness of the world, preached humanitarianism, in a naive effort to mitigate the vileness or to conceal it beneath a veil of eloquence, the masters of life, the SHOPKEEPERS, tolerated the preaching only in so far as it might soothe the irritation caused by poverty, tyranny and oppression, and the other inevitable fruits of the world-wide ‘cultural’ activities of the shopkeepers.”

(New Times : Aug. 13, 1947)

હરિહર : તમે કો-પ્રેસી કાર્યકરોના આત્મભોગની અવગણના કરો છો. દેશની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની હકતમાં તેમને કાળો નાનો નથી. અનેક કાર્યકરો સફીક થઈ ગયા, અનેક નિર્ધન બની ગયા, અનેક જનસેવાઈ કામના કઠિલા કરી નાખ્યા—આ બધું કેમ બૂલી જાયો છે ?

સતીન : તેમના કાર્યની કે આત્મભોગની અવગણના હું નથી કરતો. તેમણે જે કયું તે સ્વાભાવિક હતું અને દેશને જેકે પગલું આગળ ધપાવવામાં સહાયરૂત હતું.

પ્રકાશ : તો પછી તેમના કાર્ય સંબંધે તમે અનેકવાર કાપી ટીકા કેમ કરો છો ?

સતીન : કોઈ પણ સમાજના ઇતિહાસમાં જોશો તો જણાશે કે. બધા સંઘર્ષો વર્ગ-

વિસંગતતામાંથી ઉદ્ધત છે. મધ્યકાલીન ઉત્તરાવશાહીના યુગમાંથી આપણે આજનો મુડીવાદી સમાજ જાણ્યો છે. આ સમાજનો બળવાન વર્ગ ધન અને સત્તાની લોભ-પતામાં નિમગ્ન હોય છે. કાન્ડેરાની બળવાન વર્ગ આવી મનોભૂમિકા ઉપર બળકાર ચલાવે છે. ગંધીજી જેવા સાત્ત્વિક સંતના અંગે અનુપાધી છીએ એવી વાણી કાઢવાની પમાદ્ભૂમિકામાં મુડીવાદી માનસ પડેલું છે. પરિણામે સમાજવાદી કાર્યક્રમો અમલ તેમનાથી ન ચર્ષી શકે. આવું માનસ ધરાવતા વર્ગ પાસેથી સમાજવાદી સમાજરચનાની આશા રાખવી તે, ઓ કુમારાપ્પા જેને વલ્લર્મ કહે છે તે, સાકાહારી બને તેવી આશા નેટલી જ નિરર્થક છે.

પ્રદાશ : આ દિશાએ દેશના સમાજવાદી બળોએ પોતાનું સંગઠન સંગઠીત બનાવતું શરૂ. જ્યાંકરવાણનું જીવનદર્શન સમાજવાદી વલણ ધરાવે છે, પરંતુ દેશની કમનસૂમીએ તેઓ જૂનવાણી કાન્ડેરાએનાની બૂલચૂલામણીમાં અટવાઈ રહ્યા છે. તેમાંથી જો તે યુગ્મત બની શકે તો દેશની પ્રગતિ ઝડપથી મૂર્ત સ્વરૂપ પકડે. તેમની પાસે દેશના વિદ્યુતચરણ અને ખીજ અનેક યોજનાઓ તૈયાર પડી છે. પરંતુ કામી વાતાવરણ તેનો અમલ કરવામાં મહાન અંતગતો ઊભા કરે છે.

સતીન : એમ નહિ. કામી પ્રશ્નો ઊઠેલા લાવવાના પ્રયત્નો સમાજવાદી રચના અસ્તિત્વમાં લાવવામાં અંતરાય રૂપે ન નાવા જોઈએ. ઊલટું નેટલી ઝડપથી સમાજવાદી રચના ધપશે તેટલી ઝડપથી કામી પ્રશ્નો ઉઠેલા સરળ બનશે. આપણે ન બૂલતું જોઈએ કે આપણે બધા જગતના મૂળ આર્થિક વર્ગવિસંગતતામાં પડેલાં હોય છે. પ્રમંડી તેતાઓ આ જગતને કામી રૂપ આપી પોતાની સ્વાર્થી દિતો સિદ્ધ કરવા મહાન કાલીય કરે છે. માટે આર્થિક વિસંગતતા દૂર કરવા જબરદસ્ત પ્રયત્નો ચલાવે જોઈએ, નહિતર આપણું રાજતંત્ર ભયંકર યુગ્મવણમાં સપાત્રો; વિચારણા અને મંત્રણાની પરંપરામાંથી જીંચું આવી શકશે નહિ, અને જીંબર આવેલી સ્વનંતતા સાત દિવસના સ્વપ્નવત્ બની જશે.

જન્મભરતી શિક્ષા

ડાહરકુમાર હેન્રી એમ. એ.

‘જન્મભરતી શિક્ષા’ વાંચ્યા પછી જરા બાળકોને વૈજ્ઞાનિક રીતે અને સારી રીતે ઉછેરવાનું નાનકડા નવિનતા જન્મ પછી તેનાં મુત્તાન માથાપે નક્કી કયું હતું. આમ તો પ્રથમ પુત્રી મરી ગયા પછી આમંત્રક, નવિન આદ્યા જેવો જ હતો. તેનો પિતા વિજ્ઞાન પ્રણી વખત તેને ‘નવિનાશ’ નામે પ્રકારતો. પણ મોટું જુવું હોવાથી બાળો કહેવો — કહેવરાવો એ બન્નેનાં કંઈક આર્થાં સમેટાં મનને આજ્ઞાસન રૂપ બની રહેલું. પિતાને ‘આપુલ’ના જૂનવાણી વાર્ષિક સ્વચરતા ચળદને ઠેકાણે ‘મોટાકાઈ’, અને મમીને ‘આ’ને ઠેકાણે અતિ આધુનિક ‘ભાળો’ નહિ પણ નાગરી નાતના variety — પ્રકારપ્રકાર ‘મેન’ના નામનો જ ઉપયોગ થતો. આમ મોટાકાઈ અને યશોમેનતા બાળો માથાપતી જગત મોટી નીચે સંચરવા લાગ્યો.

મૂળથી જ — જન્મથી જ કંઈક કરજુતા લારી — કદમેક અંશે કાંતપનિક — પરિસ્થિતિ બાળાની હતી. યશોમેનતા અનેરીએ કયા જ કારણે વિના ઝેર પોષું તેના તેરમા ફિવેસે બાળાનો જન્મ. શકકળતા ટકારખાનામાં બાળાની જન્મચીસ સંભળાઈ ન સંભળાઈ અને પાછી રાખી મઠ ત્યારે વિજ્ઞાને તેના હારી બેઠેલ સમસરાએ કહેલ કે “આ માથા આસુરી છે.”

હતાં, એ માથા હશે તો આસુરી કે દેવી બંધો સરખી જ છે, સત્યની સરખામણીમાં, એ વાત કેવળ પોતાની સદૃશ સજુકાઈ અને સ્વાભાવિક શુદ્ધતાથી વિજ્ઞે મોટેથી ન હચ્ચારતાં પોતાના અંતરમાં રાખી રીધો. દેવના કીકરા જેવા બાળાએ, તે જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ, અપાતે રૂપ અને ભુદિમતાથી આશ્ચર્યમાં મરકાવ કરી નાખ્યાં, વિચાળ ભાલ મોટાં રૂપાળાં નરતે, સીવાં લાવાં, નાનુક અજિવાર નાક, ને નાનકડી દ્રષ્ટિ — અને લાલિત્યપૂર્ણ હેડ — એ રાષ્ટ્ર પણ અજણ્યા હાંમને પણ આકર્ષતાં, તેના પિતામહ તો આ ‘નવિનાશ’ પર ચાંડા જ હતા — ને પોતાની પયારી સામે રાખેલ શ્રીકૃષ્ણની હામી ખસેડીને ત્યાં તેની મોટી હામી લટકાવી રાખતા કહેતા કે “નવિનાશનું રચણ નવિનાશ ક્યે એમાં જ મારી મુકિત છે.”

દસ મહિનાનો બાળો કયો ત્યારે વિજ્ઞાને મુંઝાઈમાં એક નાનીસરખી નોકરી મળી. હજી એવિસીનિવાની તારાજનાં લજ્જકારા મુંઝાઈનાં રાજા જગત્ર સુધી પહોંચ્યા નહોતા — વિલેપારસેમાં એક નાનકડી રૂમ લઈ વિજ્ઞાન અને યશોમતી તેમની ‘નવિન આદ્યા’ સાથે અતિથય સતોષ અને મુખમાં ઇચ્છન ચાળવા લાગ્યાં. પૂરો વરસનો થયો ત્યાં તો લગભગ બધું જ બેસતાં શીખી ગયો હતો. આસપાસનાં લોકોને તે અતિમિલ મઠ પડેલ હતો. શુદ્ધ જ આત્મા ધારી છતાં તેજસ્વી અને વખત બાળ્યે તોફાની પણ અરે. ઉપરાંત વિજ્ઞાન અને યશોમતી તેને આદર્શ કેવળથી આપતાં હતાં. સવારમાં ઊઠી “યશોમેન નમરતે” કહી બન્ને કોમળ

દાઘ જોડી અદ્ભુત રીતે નમસ્કાર કરતો. પછી ફાતજી પાણી કરીને વિજય ત્યાં પીતો. હોય તેની સાથે જ વિજયની નાનકડી પ્રતિકૃતિ કરીખડો, પલાંડી વાળીને, ડાબો દાઘ થુંટણ પર ટેકવી, રેશિયામાટ નાખેલું. દૂધ પીતો. સાચા નરજાની જામતિ આવી તે પહેલાં જ યશોમતીએ તેને જે ચકું હોય—જે બન્યું હોય તે કહી દેવાની રીત જોખવી હતી. એ સત્ય છે એવું યાન કરાવ્યા વગર જ આમ નવિનને સત્ય બોલતો તેણે કરી દીધો. તોફાન ક્યું હોય છતાં તે સરળ ભાવે કહી દેતો, તેનું કારણ એ હતું કે તેને કદિ બેમાથી એક પણ જણ સિધ્ધા કરતાં નહિ. છતાં બાળકાનું મન કાંઈ કાંઈ વાર કોડે ચડી જાય છે તેમ નવિનનું પણ ચતું. ત્યારે વિજય કે યશોમતી કહેતાં : “હવે ફરીથી એમ કરીશ તો જામે તારી સાથે બોલીશું નહિ—” અને એ અત્યંત વાચાળ બાળકને મન મોટાભાઈ અને યશોમેન બોલે નહિ તે સખતમાં સખત સિધ્ધા હતી !

પોતાનું પર કે પારકું પર નવિનને મન સરખાં જ દનાં. બાળકાને રમકડાં કરતાં ખાલ પદાર્થો વધારે ગમે છે એવું માનનારું—અગર તો સામા માણસને અવશ્યતાને અપૂર્વ સંતોષ માનનાર સ્ત્રીઓ નવિનને પારકાનું પર પોતાનું માનવાની ટેવ પાડે—ખાસ કરીને ખાવાની ખાખતમાં—તે બીકે યશોમતીએ તેને બીજા કાંઈને ત્યાં ખાવાની ના જ પાડી હતી. અને યશોમતીની ચોખ્ખી ના સામે નવિન કદિ માથું ઊંચકતો નહિ.

વિજયનો એક બીજો વારસો પણ તેનામાં અત્યંત સુંદર રીતે આવેલો. વિજયના શ્વભાવમાં એ મોટા ગુણો હતા : નિર્જનતા અને સૌન્દર્યપ્રેમ. એ બન્ને ગુણો નવિનમાં બીજવવા વિજય જે પ્રયત્ન કરતો તે તો યશોમતી પણ પ્રજ્ઞાથી નિષ્ફ રહેતી. કદિ કહેતી પણ ખરી, “તમે આની પાછળ આટલો પરિશ્રમ - દયો છો, પણ આપણે રહેશે તો ને ?” વિજય તેને મીઠો કપડો આપતો, “કુટ્ટ વિચાર આવે તો પણ છિંચા-રવો નહિ. કમ્પ્લેટ બગ ડેટરું છે તે જાણે છે ?”

પણ પોતે હિચ્ચારતો નહોતો એટલે તેને તે વિચાર પણ નહોતો આવતો એવું થોડું જ હતું ! પણ મુનસીના હેમચંદ્રાચાર્યના યુવાન મનમાં વાળીપરી મંજરીનાં દર્શન થતાં હિપ્પન યમેલી અંચળતાને સરકસના બેલામોની અદાથી દૂર કરી હતો, તેની જ રીતે બીજા જ પણ વિજય તે વિચાર દૂર કરતો. પરિણામ ફક્ત તવિનને છાતી સરસો ચાંચીને સુંબનથી મંજવી દેવાનું થતું. પણ એ લુપ્ત્યો બોલો નહોતો. યુમીઓની ઝડીઓ વરસ્યા પછી હાથમાલ જામ બનતે જાવને કૃત્રિમ નાપસંદગીથી લાંબી નાખતો ! યશોમતી ખાખમાટ હસી પડતી અને નવિન ફાંત વચ્ચે નીચેનો હોઠ દવાવો ત્રાસી નજરે જામતો.

નિર્જનતામાં દણ નવિનને મોકાસની કોકી, વડો, જોંદરડો, વાપ, સિપાઈ, બિચારી કે બાવો—એમાંથી કંઠાની બીક દેખાવામાં આવી નહોતી. પરિણામ એ આખું કે વંદાને પકડીને નવિન યશોમતી ઉપર ફેંકતો ત્યારે તે અને વિજય હસી પડતાં.

સૌંદર્યની દૃષ્ટિ પણ મજાચાર વર્ષના પ્રમાણમાં ઠીક મજાચ તેની થઈ ગઈ હતી. દરેક સુંદર વસ્તુ તેને ગમતો : ફુલથી ઘંટીને ફૂલ પહેરનાર સુધીનો. યશોમતી ત્યાંને ચારાં કપાં પહેરતી ત્યારે તે બહુ યાજ થઈ જતો ને કહેતો : “મતિએન, તમે કેવાં સરજ બાવો

છો ! ” એક દિવસ સાન્તાહુકથી વિલેપારસે આવતાં, એક સુંદર ખિસ્તી ઓઢીને ભેળેને, “ મતિભેન, પેલાંભેન કેવાં સુંદર છે ! ” કહીને, પેલી ઓઢી પાસે જઈને બોલો રહ્યો—ને પેટ ભરીને તેને નિહાળ્યો. પેલીએ પથ્થુ બાવા સુંદર બાળકને આવી રીતે ભેળે ભેળે હાથે તથા તેને બળેને માલે ખૂબ હેતથી ચુંગન કર્યું. પથ્થુ ત્યાર પછી બાબો સાવ ગમગીન થઈ ગયો. ઘેર પહોંચ્યા પછી તેણે ગાલ કાઢી કર્યા અને બોલ્યો : “ હાલ. ” ત્યારે યશોમતી કંઈ સમજી નહિ. વિજયે સમજાવ્યું કે પેલી ખિસ્તી ઓઢીનું ચુંગન તેણે ઘોષ નાખ્યું. બાબો કહે : “ મોઢાબાઈ, એ બહેન બહુ સરસ હતી—પથ્થુ મોંઘાથી વાલ કેમ કરીને બહુ આવતી હશે, હે ? ”

યશોમતીની સમોવડી એક પિતરાઈ બેન બહુ જ રૂપાળી હતી. તેનું નામ હતું વિલાધરી. સ્નેહક્રમણ થયે બેનો તેનો વચ્ચે આવેલ વચ્ચેનાવચ્ચે બહુ જ હીપી નીકળતો. એક વખત એ આવેલ ત્યારે નવિન સોધા જઈ તેના બોળામાં જ બેસી ગયો. તે તેના સુંદર સુખકાંડું નિરીક્ષણ કરવા બાગી ગયો. વિજયની હાજરીમાં વિલાધરી જરા ઝરમાઈ ગઈ. વિજય બહીને પડોશમાં જઈ બેઠો. તે રાત્રે નવિને “એ માયી કેમ બહુ સરસ લાગતાં હતાં, આપણાં યશોબેન એવાં સરસ કેમ નથી લાગતાં, લાગતાં હોત તો કેવું સારું થાત; માયી તમને ત્યાં કેમ ન રહેવાય, મોઢાબાઈ પથ્થુ ત્યાં રહેવા આવે તો કેવું સારું—કેમ નથી આવતા”—નવેર અનેક પ્રશ્નોથી વિજયને હેરાન કરી નાખ્યો. ઉઘટે આ પ્રશ્નાવલી. તેમજ સાળીની સોંદર્યમીમાંસાના નાનુક વિજયને અંત લાગવા વિજયે કહ્યું : “ મોઢાબાઈ માયીને ત્યાં રહેવા આવે તો યશોમતીને ગમે નહિ. ” યશોમતીએ વિજય સામે ડોળા ફરકાવ્યાને—ને નવિને જાહેર કર્યું કે યશોબેનને ન ગમે તો કંઈ નહિ—”

બાબાની અવધોક્કનક્રિત પથ્થુ અડકત હતી. તેવી જ તેની સ્મરણક્રિત હતી. એક વખત ત્રણે મથ્યાં ‘ નિહાળી ’ ની ફિરમ ભેલા ગયાં. ઘેર બાબા પછી, બાળક પર ફાંછ પ્રમાણની અવધોક્કર કે બયોગ્ય છાપ ન રહે તેની બહુ ચિવટ યશોમતી રાખતી. છતાં, લાનથીવસતામાં ખાલ ન રહેતાં તેણે વિજયને કામ કાઢ્યો. — કહે કે તેનાથી સ્વાઈ ગયો — ને ઘરત સામેના ખૂલ્યામાંથી બાબો બોલી બહોળો : “ આ સોનેમા જેવું અલોચાં શું થાય છે ? ” યશોમતી એટલી ગધી ઓઢીથી પરી ગઈ કે બે હાથથી તેણે મોઢું ટાંકી દીધું ! બાબો કિર્વાવિયા થઈ ગયો. ધીમેથી તેણે યશોમતીની પાછળ જઈ ગયો હાથ લપેટી પૂછ્યું : “ તમે શેવા લાગ્યાં ? ” વિજયના અડકાસે આ નાનુક વાતાવરણ દૂર થઈ ગયું.

આપણી ધારી મુઠસી આદર્શમિતિમાં એક પથ્થુ હિંદ આપણે ભેળેને ‘ હોજે, — પછી એ હિંદ ગમે તેટલું ક્ષુદ્ર, સદૃશ બહેને હોય, — ત્યારે આપણે બહુ તીવ્ર ક્રુષ્ણ અનુભવોએ છીએ. એક દિવસ નવિને તેનાં માયીને ત્યાં, સદૃશ મૂખ લાગેલી અને તેને અતિમિત્ર એવાં ખારાં કાઠુ લાગ્યાં મળ્યા તેથી, સ્વાદથી, આનંદથી ખાધા — ખાતાં શું ખાધા, પથ્થુ પછી તે એકદમ ઝરમાઈ ગયો. તેનાં માયી કહે : “ કેમ બાબા, વધારે ભેળેને છે ? ” તે કહે : “ ના, ના, ના; મારા મોઢાબાઈ જાને મતિભેનને બરાબ નહિ ગમે. માયી સાથે બોલશે પથ્થુ નહિ. ” તેના અવાજ મગમગા થઈ ગયો. માયીએ વાંસા પર પ્રેમથી હાથ ફેરવતાં કહ્યું : “ તેને તું કહીશ નહિ તો ક્યાંથી ખચર પડશે ? ” બાબાને

તેનાં મોટાભાઈ તથા મતિબેનને ન જ કહેવાનું કદિ સહ્યું નહોતું. તેમને તો કહેતું જ નોંધ્યું ને ? પણ પછી ન બોલે તો ? રાતે જીવાણ જ કેમ ?

રાતે વિજય સાકાબાઈ વાગે ધેર આવ્યો ત્યાં એક ખૂણમાં બાબો જમણો પગ જોડો રાખી એકપણે બેઠો હતો. સામે જ આરામપુરથી પર પચોમતી ભેડી હતી. તેના મોં પર મુસ્કો હતો. આંખમાં આંસુ હતું. મોટાભાઈ આવ્યા કે તુરત પોતાના નિષ્ઠ મુળ તેની સામે જવા પ્રયત્ન કર્યો—ને જમણો પગ જમીનને ચડી ગયો. ને તુરત પાછો ડાક કાઢીને બાબાએ એ પગ જોડો લઈ લીધો—ને સરમથી નીચું જોઈ ગયો. બેતણે મિનિટ ચાંત નિસ્તબ્ધ થઈ ગઈ. પછી બાબો બોલ્યો : “ મતિબેન, હવે પગ બદલું ! બહુ દુખે છે.”

વિજય ક્યાં જ ગયો ! આ એક સિદ્ધાનું સ્વરૂપ હતું ! કાંઈ અણમ અપરાધ મારે બાબાને એક પગે ઉભા રહેવાની હક્કા-ચર્ચ હતી ! યશોમતિએ આંખ ઝાંપી લઈ નાખી ને વિજય સામે ફરી, કહ્યું : “ આજે આ તમારી નવિન આસાએ રૂઝિમણી બેનને ત્યાં ખારા કાજુ ખાધા—ને પાછા ધેર આવી મને કહે, મતિબેન બૂખ નથી. કેટલું ફેરવી ફેરવીને પૂછ્યું ત્યારે મારે કબૂલ થયો. સાવ જૂઠો ચર્ચ ગયો છે ! ” તેના અવાજમાં અને આંખમાં આંસુ હતું !

મોટાભાઈને નવિનાસ સામે બોલ્યું—“ હેં બાબા ? મતિબેન શું કહે છે ? ” બાબો પગ ચોળતો, ધીમેવા બાબો નીચે મોંએ મોલ્યો—“ આ-હ-હ-હા, મોટાભાઈ, સહ્યું કહે છે.” વિજયે કહ્યું : “ તેની મારી માજ, હવે કદિ બોલું નહિ બોલું એમ કહે. ને તે હા પાડે તો બેસી જા.”

બાબાએ યશોમતી સામે પોતાની રૂપાળી આંખે બોલ્યું : “ હવે નહિ બોલું, કાંઈ દિ જુદું નહિ બોલું સાઈ સાંભ માફ કરો ” કદી માર્ગમાં સમતોડપણું બગચી, કાનની રૂપાળી છુદો પછી તેણે હાથ નોડ્યા ને યશોમતીએ જાગારે તેડી લીધા અને છાતી સરસો ચાંપી ધૂસક ધૂસક રહ્યા લાગી.

તે જરા ઝાનતે ચર્ચ ત્યારે બાબાને તેણે પૂછ્યું : “ કાંઈ, પગ બહુ દુખે છે ? મોઝી દર્દ ? ” તેની છાતી પર માથું નાખી બાબો મોલ્યો : “ ન દુખે ત્યારે ? તમે એક પગે ચાલી ક્યાં જોવા રહો જોડ ? ”

વિજયથી જોડે સાટે મોઢી જવાણ : “ યશોમતિ ! ચાંધો ક્યાં ? ”

યશોમતીએ એક દીર્ઘ નિષ્વાસ સિવાય કંઈ જ જવાન ન આવ્યો. સવારે, જાર વાગે બાબો ઝગડોને મળી ગયો, કહે “ મોટાભાઈ, તમારું યોશિકું આપોને, મતિબેનનું યોશિકું તો જોનું ચર્ચ જુદું છે.” વિજય એક મિનિટ ચાંત રહીને બારે બાબાએ બોલ્યો : “ આ લે મોટા.”

ઉપરની વાતને જરાજરૂ દસ મહિના યથા યશોમતી તેમજ વિજયના હૃદયમાં નવિનાઈને એક પગે બેઠો રાખવાની વાત ખૂબ જીડે પેસી જઈ બેઠાતો હતો. ક્યા સત્તને નામે લેજોએ પોતાના આ નાના અને નિઃસહાય બાળક પર આટલો ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો ? આખા હોવા ઉપરાંત, બાળકથી સંકેત અને ઉંમરમાં અધિવાતું હોવા સિવાય, તેમનામાં

એવું થું હવું કે જેના વડે નવિનાય પર તેઓ સરસાઈ બોમવી શકે તેમ હતું ? ૨૫ ?
૩૫માં તો નવિનાયમાં બન્નેનો સાર આવ્યો હતો. ગુણ ? નવિનાય તો હજી અ-ગુણ હતો,
નિર્ગુણ પશુ નહોતો. કુળ ? તે તો એક જ હતું તે ? તેમને ધીમે ધીમે લાગતું હતું હવું
કે બાળકને આ પ્રમાણે શિક્ષા કરવી એ માન્યપનો જિલકલ હતી નથી. કોને ખબર છે
આવો કાળનો આગ્રહ એ નવિનાયને સુખ જ આપશે ? સત્યવદનથી ચતા અનુભવો-
કડવા અનુભવો તેમને નહોતા યશ થું ? “વિજય કડવી વાણી જ બોલી જાય છે; એ
બધાની સાથે કંઠાસ જ કરે છે; યશોમતીની જીભ પણ કૂદાડે કાપ્યા જેવી છે” વગેરે
કહેવાયું હતું તે બન્નેના સત્ય કહેવાના આગ્રહને પરિણામે નહોતું ? ક્યા અનિર્વચનીય
સુખની આ બાળક માટે તેના સત્યાગ્રહી માતાપે તૈયારી કરી રાખી હતી ?

*

સોમવાર હતો. મધ રાતથી નવિનાય જન્મણ પગની પીડીમાં કુખાવો થાય છે તેમ
કહેતો હતો. અજીવુંને કારણે પણ એક પગ કુખે, તેથી અજીવું થયું હશે, કે કંઈ વાગી
મયું હશે—યશોમતીએ પણ જરા ચોલા આવ્યો. ઝેટતે રાત્રે જરા શાંતિ મળે; છતાં,
જીવમાં તે કષ્ટાવો હતો. આખી રાત જરા જરા વારે “મતિમેન, બહુ કુખે છે પણ—”
બોલ્યા કરેલો; અસજત જીવમાં જ. સવારે તો કીડીને રાત્રા જ લાગ્યો; કહે: “મોટાભાઈ,
કાંઈક કરેને, બહુ કુખે છે.” વિજયે કહ્યું: “યશોમતિ, ચાલો ટવાખાને.”

ટવાખાને ડોક્ટરે બોલ્યું—ને કહ્યું કે “હોસ્પિટલમાં મળે જાય. મને કંઈ સમજતું
નથી.” હોસ્પિટલમાં ડોક્ટર ઘણીવાર તપાસ્યા પછી કહ્યું બોલ્યા વગર ગળામાં રથેટાદેખ રાખી
ચાલ્યા રયા. પંદરેક મિનિટ પછી બીજા ડોક્ટરને લઈને આવ્યા, અને વિજયને એક તરફ
લાઈ બેઠું કહ્યું: “Don't worry, everything will be all right.” આપર-
શન કરવું પડશે. કદાચ છૂટણ સુધીનો પગ—”

છૂટણ સુધીનો પગ— નવિનાયનો કુલો મળતો છૂટણ સુધીનો જન્મણો પગ કાપવો
પડે—નવિનાય પગે બોડે—પોતાની નવિન આસા આમ પ્રથમથી જ બોડે—તે પણ
જન્મણે પગે—એ થી રીતે જીવી શકે—તેને એવું જીવન જીવતો, —ન્યારે બધા જ જન્મણા
પગે, બન્ને પગે દોહતા હોય, રમતા હોય, કૂદતા હોય ત્યારે નવિનાય કો તો એ નિરાશાથી ભેઈ
રહે—તેના હૃદયમાં ઈર્ષ્યા જ—ને, અથવા તો તે તેની પાછળ બોડેગાતો બોડેગાતો જન્મ—તેના
કૂટબોલતું થું—તે ક્રિકેટ રમશે—હાટપૂ અને આટાપાટા રમશે —બેકમિન્ટન. અને ટેનીસ
રમશે,—સાવકલ, ઘોડેચારી, તરવું એ બધામાં એકો યશે—એ બધા કલ્પનાતા મહેલો
પલક માત્રમાં બાંગીને બૂકા યયા—તેના કમકાટ જાય વિજયે સાંભળ્યો. ને તે મગકો ગયો
—તે સાવધ થયો—“હા અ!” એટલું કહી તે યશોમતી પાસે ગયો. એક હાથ તેના
વાંસા પર ફેરવ્યો ને એક હાથે નવિનાયને પાસે લીધો. તે બોલ્યો: “મતિ, બાઈને પગે
ફોર્મિસેશન કરવું પડશે. તેવું હાક્ટું સમજું છે. તેમ નહિ કરીએ તો તેવું કંઈ વધતું જશે—
અસહ્ય મધ પડશે—વધારે ભાવકર રિયલિટી કલમ થશે. આપરેશન કરાવવાથી કદિ તેને
કુખ નહિ થાય—પણ પછી—” જરા ગમે કુખો ભરાવવાથી એકાદ બે સેકન્ડ ચાન્સ રહી
“પછી લાકડાની ઘોડી કે પગ કે એવું કંઈ—બન્ને આપણે માટે અસહ્ય છે. પણ તેના સુખ માટે
આપણે જો કરીએ છીએ તે કરવાયું છે. બોડી શો વિચાર છે ?”—યશોમતીએ ન્યારે કહ્યું:
“પણ માંસ નવિનાયને—” સારે તેની આંખમાં, તેના અવાજમાં, તેના હૃદયમાં
આંસુ હતું—

વિજયે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી ડાહટરને કહ્યું: "It's o. k. with us Doc. We can stand—it for his sake, પેલા બીબા ડાહટર, સન્મન દતા. તેમણે વિજયનો વસો ચાખડતાં કહ્યું: "Stout chap."

ચરોમતીએ કહ્યું: "પણ એ તો જમણો પણ જાય તો કાણે પગે જ તેને દબેલાં!" કોચિનતા તેને અધારાં આપ્યાં. વિજયે તેને પોતાના સહકર્તા હાથે ઝીલી લીધી. સોળ કલાક પછી જ્યારે તેને શુદ્ધિ આવી ત્યારે તો નવિનાશને પધારીમાં, જમણો પણ ખૂબ વટિયો, જરા જાણે ગાંધેસો, એવી સ્થિતિમાં બેઠાન બોલ્યો. "મારો બાણો" કહી તેણે તેને યુધી લીધી. "બેટા, કાપા!" વિજયે કહ્યું, "તેને રોડેશોમાં" જીતરશે પછી બોલશે. અને આમ સંમત બોલ બેસેલાં તો બિન્દો કેમ નીકળશે?" "પણ-પણ" ચરોમતી પ્રકાં બરતી બોલી: "તે રિવસે મેં તેને કાણે પગે જાણા રહેવાની ક્ષિપ્તા કરેલી—તે હવે તેને દબેક મારે કાણે પગે જાણું રહેવાનું—વિજય! મેં શિક્ષા ન જ કરી હોત, તો કેવું સારું હતું!" વિજયના બહા પર માથું નાખી તે રડી પડી.

વિજયની આંખમાંથી આંસુ ધીરે ધીરે જલકાતાં હતાં. તેનો જમણો હાથ, ચરોમતીની પીઠ ઉપર આરતે આરતે ફરતો હતો. ચરોમતી કંધાયેલા સ્વરે બોલી: "આ તો જન્મારા-હરની ક્ષિપ્તા યજ્ઞ—" વિજયે ધીરેથી, જવાબની અપેક્ષા રાખ્યા વગર, જ્યારે પૂછ્યું કે "કેને?" ત્યારે હોસ્પિટલની કામની બારીમાંથી પ્રભાતના સૂરકિરણો નવિનાશના કાળા પગ પર, ચરોમતી...ના બિખરાયેલા વાળ પર, વિજયના, અર્ધદેહલ આંસુ પર અમકી રવાં.

પ્રસ્થાનના આહ્વાને

છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી દરેક ચીજ વસ્તુના ભાવ આર-પાંચ ગણા તો થયા છે જ. શુભરાતનાં લગભગ બધાં જ સામયિકોએ લવાજમ વધાર્યાં છે: બીજો કપાય જ નથી. અમે પણ ગયા વર્ષથી લવાજમ વધારવા વિચાર કર્યા કરીએ છીએ; પણ હમણાં નેટલાં પાનાં અપાય છે તે જોતાં લવાજમ વધારવા વૃત્તિ જયતી નથી—એ કે ખર્ચ તો વધુ આવે જ છે. હોકો વધુ લવાજમ આપવા જરૂર તૈયાર થાય: પણ તેની સાથે વધુ વાચનની અપેક્ષા રાખે જ. પણ તે અપાતું નથી એનો અસંતોષ હોઈ, લવાજમ વધારવું નહીં એમ વિચારેલું. પણ હવે વધુ નથી ચકાય તેમ ન હોવાથી, આ બાબતનો તોડ બીજી રીતે કાઢ્યો છે. જેઓ કેટલાંયે વર્ષોથી આહક છે તેમને મારે સં. ૨૦૦૪ નું લવાજમ વધારવું નહિ પણ, જેઓ નવા આહક ચાચ તેમને મારે હવે પછી નીચેના દરથી લવાજમ લેવામાં આવશે તેની નોંધ લેશે.

હિંદમાં રૂ. ૬-૮-૦

પરદેશમાં રૂ. ૧૦-૦-૦

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિબન્ધ

'સુન્દરમ'

[ગદ્યકથા ચાકુ]

નરસિંહરાવનાં લખાણોમાં લેખક સર્વેન હાજર છે, ખરું કહીએ તો વધારે પડેલો હાજર છે. વળી લેખકની એ ઉપરિચિતિ હમેશાં આહ્વાદક પણ નથી. તથાપિ લેખકના વ્યક્તિત્વથી રંજિત બનવા લાગેલાં લખાણોની પ્રતિ નરસિંહરાવને હાથે પણ વિશેષ પ્રુષ્ઠ થઇ છે. વિદ્વાન, કથારસિક અને તત્ત્વચિંતક નરસિંહરાવ ન્યારે તેમના અદ્ભુત અંકુશિત કે અવયુરિત કરીને હળવા નિબંધકલ્પ લાવે સખે છે ત્યારે તેમની કલમચાંચી થીડી મધુર રચનાઓ નીકળે છે. પ્રખન્ધની સુવચિતતા તરફ તેમનું 'ધ્યાન ઓછું' છે. પોતાના નિબંધોમાં કેટલું લેવું, કેટલું છોડી દેવું, એનો પણ તેઓ ખુબ વિચાર કરતા નથી દેખાતા. તત્ત્વપ્રધાન વિષયોને તેઓ ત્રણ તકીયીકતાથી હમેશાં આમેખતા નથી, અને વિષયના મોહમાં એમાંથી લખતા પણ દેખાય છે. તેમ છતાં, 'રમરણમુકુર'નાં રખાચિત્રો, 'વિવર્તલીલા'ના નિબન્ધો અને 'વિદેષે' કરીને કવિતા અને સમીતની ચર્ચા કરતા તેમના લેખોમાં તેમની હળવી અને રસવતી, મંબોર અને વિચારસમૃદ્ધ કલમનો અન્દો પરિચય ચાલે છે.

આનંદરાજકર એ મણિલાલ નાથબાઈની વિકસેલી, સરકારેલી અને બધી સમૃદ્ધ આવૃત્તિ જેવા છે. આરિયમાં, અને સુદ્ધિવિકાસમાં એ વચ્ચે બહુ અંતર છે, તોપણ આ એ લેખકોમાં એક પ્રકારનું આનુવંશિક જેવું સાતત્ય રહેલું છે. 'સુદેશ'ની પ્રતિષ્ઠાને જ પોતાની રીતે ખીસવવા તેમણે 'વસંત' શરૂ કર્યું. અને ગુજરાતને એક ખુબુખ અને ખુબુદર એવી સરકારસંપન્ન વ્યક્તિના મનોબળાધારેનો અને તેના ચિંતનોનો ખૂબ દીર્ઘકાળ પર્વત લાલ મળ્યો. જ્ઞાન એ શું હોઈ શકે તે ગુજરાતને પહેલું આનંદશકરમાં. એના મળ્યું. માનવ-સુદ્ધિએ જન્માવેલી જ્ઞાનની અને વિદ્યાની એકેએક શાખા આખામાં તેમનું ચિત મંબોર બંધે વિચરણ કરી આગળ દવું. દિ'ંદની સંસ્કૃતિના બધા શરો, માનવજાતિની સંસ્કૃતિ, તેના ઇતિહાસ, વિદ્યાઓ, કલાઓ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ દરેકથી સુપરિચિત એવી તેમની સુદ્ધિએ એ બધા જ્ઞાનમાંથી આપણા આનંદશકરને કેન્દ્રમાં રાખી એક સમન્વય ઉપજાવ્યો હતો. અને જે કાંઈ વિષયને એ સ્પર્શતા તેને આ જાંચી અને દર જમિકા સાથે તે સદેશમાં સાંકળી આપતા. જનસમાજના ચિતને સરકારવાનું કાર્ય તેમણે પોતાનું કર્યું હતું. અને બાહ્યચેતિના સાસ્ત્રિકતાઓ અને ઘર્ષાનિકની વેપકતાથી તે હમેશાં નિર્મોહ અને સ્પષ્ટ રૂપે લખતા રહ્યા. 'વસન્ત'ની તેમની તેધા એ પહેલી વાર આશુ પ્રકો ઉપરની મંબોર વિચારપ્રતિ ગુજરાતમાં ખતી. તેમના અવલોકનો, તેમનાં વ્યાખ્યાનો, તેમના ચિંતનાત્મક લેખો, તેમની સાહિત્યચર્ચાઓ, અને વિદેષે તે તેમના આર્થસંસ્કૃતિનાં અને ધર્મવિષયક લખાણોમાં તેમની આ જુલપનતા અને તત્ત્વાભિગામિતા હમેશાં પ્રગટ થતી રહ્યા છે. અમંબોર કારે તેમણે કયાને સ્પર્શ કર્યો નથી. અને તેથી, નાનકડા વિષય ઉપર પણ તે. કંઈને કંઈ કોમતી વિચારખંદુ મેંડતા આવ્યા છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યથી. સમૃદ્ધ ચપેલી તેમનો કલમ સાહિત્યિક છાયાથી ચાંડોને લકાડી, વિચારને ઓચિત્યપૂર્વક ચણવારતો, તત્ત્વો સ્વર રહીને, વિચારપ્રસારને કરી ગુમાવ્યા વગર નિર્મળ અને જોડાં પાણી પેટે વહેતી, આસ્થા કરી છે. જન્મદેને જ અંગત બન્યા વગર પણ તેઓ પોતાના પ્રગત અને મોહક

અકિતવનો પોતાના લખાણની પાછળ નિષ્પાત કરતા રહ્યા છે. અને અંગત જનતું પાંચું છે ત્યાં, ન્હાનાલાલ કવિને અંગેના ખુલાખા જેવા પ્રસંગોમાં, તેમણે નાગરોચિત દેખતાથી કામ લીધું છે. પોતાના વિચારને પૂરતી વિશદતાથી અને સંપૂર્ણ યાચાતમ્યથી, સંસ્કારી, શિષ્ટ, સંયમિત અને ઉત્સાહ કે પ્રેરણાની વિરલ કણોમાં સાલકૃત રીતે આલેખવા ઉપરાંત બીજું કંઈ લક્ષ્ય તેમણે પોતાના લેખનનું રાખ્યું નથી. એવી રીતે લખાયેલું તેમનું પછું લખાણ મોટાં વ્યાખ્યાનો બાદ કરીએ તો, નિર્જીવ બન્યા વગર, નિર્બળામક બન્યું છે. તેમનાં વાર્તાકામાં, તેમની તત્ત્વચર્ચાઓમાં એક રીતનો સચેતન તરતરાટ છે, પાસે મેલીને બોલતા વક્તાની અંબન હોય છે. કેટલીક વાર એકાદ ફરારમાં પણ સમાઈ જતું તેમનું લખાણ ગંભીર વસ્તુને પણ સચ્ચિત રીતે આલેખવાની રીતના ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરા પાડે છે.

આનંદચંદ્રમાં બાહ્યોચિત સૌમ્ય તેજસ્વિતા છે, તો અળવંતરાયમાં ક્ષોભિત ઉમ એાજસ્વિતા છે. તેઓ પશુ ભુતપલમતિ છે પણ તે આનંદચંદ્રથી જુદી રીતે. ગુજરાતના માનસને ધગાને તેમણે અનેક ગાજતો ઉપર લખ્યું છે. પરંતુ તેમની કલમ સૌથી વધારે કાર્યસાધક અને રચનાત્મક સાહિત્ય અને તેમાં ૫ વિશેષે કવિતાના પ્રદેશમાં ખતી છે. સાહિત્યમાં અને વિચારજગતમાં સત્યના અડંગ આગ્રહી, જીંયામાં જીંઓ કલા-દૃષ્ટિના પુરસ્કારક, જીવનનાં બધાં દેવોમાં પુરુષાર્થના પ્રબોધક, તેઓ પોતાના આલેખનમાં સૌથી વધારે વિશદશુ રહ્યા છે. ગુજરાતી મઠની શક્યતાઓ એમની કલમે અનેક રીતે ખીલવી છે, અંગ્રેજી ગદ્યના જેવી સંકૃષ્ટતા, પદ્યજી, તળપદ્ય, શિષ્ટ અને અતિશિષ્ટ શબ્દોને એકસરખી પ્રાઠ અર્થવાહકતાથી રસો લેતી, અને લાલિત્ય કરતાં સામર્થ્યની વધારે પરવા કરતી, જીંચાં કલામુદો મારે ઉદ્ધર રીતે આગલી અને ઉદ્ધોધક બનતી તેમની શૈલીમાં ગુજરાતી લખાણે પહું એક નતું રૂપ લીધું છે. એ પ્રીટ કાલાવાણી ધીંગી પ્રકૃતિની વિલક્ષણ મુદ્ર. તેમના એકએક લખાણમાં અકાચેલી જોવા મળે છે. તેમના પ્રવેશકો, કવિના વિષેનાં વ્યાખ્યાનો અને લેખો તેમ જ બીજા પ્રયોજી વિષયો પરના તેમના લેખો મુદ્રાકરની અને સુચોલિત નિર્મધરમનાઓ છે.

કેશવલાલ હ. ધ્રુવની પ્રગતિ પ્રાચીન સાહિત્ય અને કાપાનાં વિવિધ અંગેના અભ્યાસ અને સંશોધન પરત્વે રહી છે. અને પોતાના અભ્યાસનાં પરિણામો તેઓ પ્રાસાદિક અને મનોહર શૈલીમાં નિખર્ષોમાં મુક્તા આપ્યા છે. તેમણે તારવેલા નિર્ણયોનું યાચાતમ્ય અને તે હો પણ તેમની કલમ ગમે તેવા મુશ્કે વિષયને પણ અતઃકારમકિત અને વિલંબ વાકૃપાટવથી આલેખે છે. તેઓ ગુજરાતી કાપાના તળપદ્ય શિષ્ટ અને શિષ્ટાતિશિષ્ટ એમ બધા ચરના સંસ્કારોની સમૃદ્ધિને ખદુ સમાન રીતે, કૌશલપૂર્વક અને ઉત્સાહભરે પ્રયોગ કરે છે. જવળ વાણપ્રધાન વિરવમાં આવી અર્ધશરપ્રચુર શૈલી દમેશાં વિષયને ઉષ્ણે, નીવડવનો શંભવ નથી. તેપણ, વિષયની અગિયમકિતમાં અવિરોધક રીતે અંધાં આડું આલંકારિક ચાતુર્ય પ્રયોગ્યું છે ત્યાં રમણીય પરિણામ આલેખું છે. “મેઘાનંદના જીવનના પાંચ પ્રસ્તાવ નો ઉપાક તેમજ એ નિર્નષનો પછો બાગ આના ઉદાહરણ તરીકે રજૂ કરી સકાય. પીઠ અને ખતીલા અભ્યાસી કવિગંત એક રસિક શૈલીકાર તરીકે પણ તેમડ કાચે સ્મરણીય છે.

નુંનાનાસાથે કવિ આ ગદ્યા સાચરોથી જુડી કાઢીના લેખક છે. કાવ્યની સાથે સાથે ગદ્ય પણ તેમણે ખતપૂર્વક લખ્યું છે. એમાંથી ઉત્તમ નિબંધો રૂપે બનેલી તેમની રચનાઓ તે તેમનાં વ્યાખ્યાનો, અને પ્રવેશકો છે. એમાંથી કેટલાંક 'સંસારમ-મન' અને 'સાહિત્યમ-મન' જેવાં પુસ્તકોમાં ઇશ્વરદર્શન છે. કવિનું મલ એ તેમની પદ્યલેખીતા જ એક બીજો અવતાર છે. તેમની કાવ્યલેખીતાને જીવી જ વાહુછટા કારા કવિ પોતાના વિષયને નિરૂપે છે. અને કવિની વિવિધ શક્તિઓ આકર્ષક રૂપે તેમાં પ્રગટ થાય છે. કવિની ઇતિહાસની માહિતી, શુજરાતના જીવનનો અને તેની કુદરતનો નિઃકટનો પરિચય, અને એ સર્વની ખીચોખીચ રીતે, મોતીની માંચ બરતા હોય તેવી રીતે, આલંકારિક ઝોપથી થતી રજુઆત તેમનાં લખાણોનું ગુપ્ત લક્ષણ છે. કવિની વિચારદૃષ્ટિ નર્પાં રામરંજિત નથી હોતી ત્યાં તે વરવાં મૂળો આપે છે. તેમના નિબંધો વિશુદ્ધ તત્ત્વ કરતાં તેમના બ્યક્તિત્વના તથા તેમની કુચિઅરુચિઓના વધારે છોતક છે. અલંકારશાસ્ત્રથી તેમના વિચારનું પોત કદીક દંકાઈ જતું હોવા છતાં, તેમનાં લખાણોમાંથી એક અનુભવ-સમૃદ્ધ બ્યક્તિ પોતાની સંપત્તિને ટુકલાયે અતિ ધન રૂપે અને ઉમંગભરે અર્ક આપતી હોય તેવો એક મધુર અને આહ્વાદક સાવ અનુભવાય છે.

રાષ્ટ્રીય અસ્થિમતાના ઉદ્દ્યોધકો

ગાંધીજીએ શુજરાતમાં થાણું નાખી દિંના સમગ્ર જીવનમાં જે નવો સંસ્કાર જન્માવ્યો તેને લીધે આપણી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વધારે બાંધક બની, આપણું પદ્ધતિત્વ વધારે સમૃદ્ધ બન્યું, વિદ્યાની ઉપાસના નવા પ્રાણથી સમૃદ્ધ બની, રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં વધારે સતેજ વિચારણા થવા લાગી, તથા બાળકો કિશોરો યુવાનો, તથા સ્ત્રીઓ પ્રતિ આપણા સંસ્કારનેતાઓનું ધ્યાન મળ્યું. એ બધુંનિર્માથી કર્યાઓ. જેથી ઘર્ષ, વિચારને કાર્ગમાં સાકાર કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા એ ગદી પ્રવૃત્તિઓની સાથે સંકળાયેલી લેખનપ્રવૃત્તિ અનેક કિશમાં વિકસતી ગઈ. એ વિદ્યાસનું એક બીજું લક્ષણ એ નેત્રમાં આવે છે કે આવી પ્રત્યેક ગંભીર પ્રવૃત્તિની આસપાસ મેખાઓનાં જંથ ગીમાં થવા લાગ્યાં અને તેઓમાં એક પ્રકારનું સામુદાયિક બ્યક્તિત્વ પ્રગટવા લાગ્યું.

આ જૂથોમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વનું અને શુજરાતની ગદ્યપ્રવૃત્તિમાં કીમતી ફાળો આપનારું જૂથ ગાંધીજીની આસપાસ વિકસ્યું. ગાંધીજીની રાજકીય અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓના વિચારનું જેનું 'નવજીવન' માટકત, રિપરને લોકજોગ્ય કરવાની દૃષ્ટિ નાથત રાખીને, વાણીના આદંબરથી મુક્ત નહીને છતાં પૂરેપૂરી ચિટ રીતે બેઠાં લાગ્યું. બીજી આજુ-ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વ :મંદિરની પ્રવૃત્તિઓ 'પુરાતત્ત્વ' જેવા ત્રૈમાસિકમાં અભ્યાસપન રીતે આવામાં નિબંધ થવા લાગી. વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોની ઊભરતી કતમો તથા તેમના અખ્યાલકોની કલમો દૈમાસિક 'સામરમત'માં એ જ નિરાકંબર રીતે છતાં અભ્યાસરત રીતે લખવા લાગી. રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પ્રવૃત્તિમાંથી જન્મેલી અનેક સંસ્થાઓમાં કેળવણીમાં વ્યાપક અને વિચિટ રીતે પ્રયોગોનું કીમતી કાર્ કરવા લાગેલા કેળવણીકારો 'દક્ષિણપતિ' ત્રૈમાસિકમાં કેળવણીના પ્રશ્નો ગંભીર રીતે ચર્ચવા લાગ્યા.

કૈન્યાસાસ મુનશીની આસપાસ સાહિત્યપ્રધાન રીતે લેખનપ્રવૃત્તિ ખીલવા લાગી. યુગ્યતાની કળા અને સાહિત્યની બધી સંપત્તિને ચમકદાર રીતે પોતામાં સંકલિત કરતું 'વીસમી સદી' થોડા વખત કોમતી ઠાવું કરી, અનેક નવા લેખકોને ઝગડેના કરીને તેના સ્થાપક દાણ મદમદ સાથે લય પામ્યું. 'વીસમી સદી'ની રંગાત્મકતાને કંઈક મુનદુબ્બલન આપતું. 'યુગસત' મુનશીના હાથે સર્જાયું અને તેની ફરતે લેખકોનું, એક વિવિધરંગી મંડળ ઊભું થયું. એ મંડળમાંથી વિજયરાય જેવાએ સાહિત્ય અને ત્રિવેચનની વધારે એકમતાથી ખીલવણી કરવા 'કોમુદી' ત્રેમાસિક ચડે ક્યું. અને તેમાં યુગસતના જૂના પીઠ વિદ્વાનોની સાથે સાથે નવા પ્રૌઢ અધ્યાસોઓનાં લખાણો આવવા લાગ્યાં. સમાજજીવનના બધા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ અને ચિંતન કરવાની તેમથી, સાહિત્ય, રાજકારણ વગેરેના સમન્વયની ભૂમિકા જેવું 'યુગમર્મ' થોડા વખત ચલી, એક પ્રૌઢ સામયિકની છાપ મૂકી બટકી પડ્યું અને તેનું ઠાવું 'અરવાળ' દ્વારા પાછું ફરીથી ચડે ચડ્યું. મુનશી અને બાળકા નાટ પત્રો નીકળવા મંડ્યાં. અને તેમાં 'કુમારે' સાહિત્ય અને ચિત્રકલાની બંન્ની ચિષ્ટતાના પાયા ઉપર ટકીને કુમારો અને મુનશીની જુદીને વિવિધ રીતે ઉત્તેજિત અને સરકૂત કરે તેવી રીતે પદ્ધતિસરની અવરિયત રૂપે સામગ્રી આપવા માંડી. વર્તમાનપત્રોની પ્રાકૃત અને દાણજીની રિક્તો પ્રવૃત્તિમાં 'કોમુદી'ના લેખકમંડળે કલ્યાણકાંક્ષી તળપદી બોલી અને ધગદાર શૈલી-વાળી એક નવી જાત ઉમેરી. ગ્રામ વ્યક્તિઓ, સંરંધાઓ અને પ્રવૃત્તિઓની આસપાસ વિકસતી લેખનપ્રવૃત્તિમાંથી આપણને ધણી શૈલીઓનું ધણી વિવિધતાવાળું મદ્યુન-નિર્મળા-ત્મક સાહિત્ય મળવા લાગ્યું.

ગાંધીજીનું લેખન એક રીતે તદ્દન નવા આવિર્ભાવ જેવું છે તે પછી યક્ષમ રીતે તેનો વિશાલ આપણા ગદ્યવિકાસની સાથે બાલ રૂપે સીધા સંદર્ભાયા વિના પશુ, આપમેળે એ ગદ્યવિકાસની બધી ભૂમિકાઓમાં ઘડીને યતો જોવામાં આવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમનાં આરંભનાં લખાણો, નમંદના મઘ જેવી છાપ આવે છે, તે પછી નવચરણની પાર્તા લાપવાળી પટાણુ અને છતાં સંરંધારી રીતિ પછી તેમાં આવી છે. ગાંધીજીને હાથે 'નવજીવન'માં જેમ જેમ મંબોર પ્રકો ઝેડાતા ગયા તેમ તેમ તેમાં વિવિધ પ્રમાણે અને પ્રસંગ પ્રમાણે હૃદયોદ્ધતા પ્રેરકતા અને તત્ત્વાવગાહકતાની યુક્ત પાઠવર્તા પશુ આવતી અર્થ છે. આનો પુનઃસો ગાંધીજીના ઉત્તર, તેમની પરિશિષ્ટિ, તેમનું ઠાવું અને ઉત્તરે તેમનું અનન્ય વ્યક્તિત્વ એ બધામાંથી જડે છે. ગાંધીજી એ યુગસતમાં જ રહીને યુનિવર્સિટીમાં રનાતક ચમકેલા તે તેમની મનોવૃત્તિ અને વાણી આપણા સાક્ષરોથી કેવી રીતે જુદાં પડત તે કલ્પનાનો એક રસિક વિષય ચર્ચ પડે તેમ છે. ખડું જોતાં, યુગસતી બાપાના કથા જ બોંડા સંરંધાર વચ્ચે તેમણે યુગસત છોડ્યું, છાંતેમાં જઈ યુગસતી કરતાં અંધેજી લાખાનો પરિચય વધારે ઉત્તમ રીતે સાધ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તૈર્દન નિરંધર કહેવાય તેવા વર્ષમાં તેમનું ઘમ આરંભાયું અને જોતજોતામાં દિવે જેવા એક વિરાટ દેશના નવવિધાનનું અદ્વલ્ય મંબોરતા અને જવાબદારી લારેણું ધામ તેમના હાથમાં આવી પડ્યું. એક નાનકડો બીટુ જેવો જુવાન, તેની અંદરની યુગ તપઃ શક્તિને બળે એક વિશાળ દેશના અમપડે વિરાટ યુરુપ ઘડીને ઝોતો. અને એની વોતલી લમકાતી લાખા, કેવળ પોતાના અંતર્મત તત્ત્વને જ ચબ્દમાં રજૂ કરવાની તેમ રાખીને,

જોતજોતામાં પચમંજરી સીધી વેધક સશ્લિષ્ઠ છટાએ પહોંચી નહ. ગંધીજીની કલમની શક્તિ કેવળ તેમના વ્યક્તિત્વમાંથી જન્મેલી છે. સત્ય અને અદ્વિસાતે પોતાના જીવનનો મુલમૂલ કરનારી આ વ્યક્તિની વાણીમાં અલ્પ વસ્તુનો મહાદોષ કરતા આદંબરને સ્થાન નથી, તેને સત્યથી અને પ્રેમથી જન્મેલને જીતવાનું હોવાથી તેનામાં કશી રજોયુક્તિ ઉછરતા નથી, એને કામ સાથે કામ હોવાથી વાણીના આત્મકારિક વિસ્તારને કે લહેરી વિલાસને તેની પાસે જવાને અવકાશ નથી. આવા વ્યક્તિત્વવાળી કલમ ગુજરાતીમાં લખવા માટે એટલે કાપાતી રોગક નતી જ આવે એમાં સંકેત નથી. એમ છતાં ગંધીજીની લખાવટમાં સાહિત્યિક અંશ પ્રશસ્ત પ્રમાણમાં છે એ પણ સુત્રાનું ન જોઈએ. અગ્રેજ ગવર્ના સંસ્કારો એમનાં લખાણમાં પણ છે. તેઓ શબ્દોને, વાક્યોને અને કટોક આખા બાવાને પણ લટાવે છે. શબ્દની શક્તિનું તેમને ખૂબ જ્ઞાન છે. દેશી તળપટ્ટી વાણીનું મર્મભળ તેમનામાં સાદાજીવ રીતે ખોલી નીકળ્યું છે. જન્મે તથ્યવશ શબ્દનાં વાક્યોમાં તેઓ જે અસરકારતાથી પોતાનો અર્થ સંક્રાન્ત કરે છે તેનું ખીન સુસંપન્ન લેખકો ભાગે કરી શક્યા છે. સાદી બોલચાલની બુદ્ધિ ઉપર રહી, તેમાંથી તેઓ છૂપીચૂપી કઢાથી પોતાની વાણીને ખોલવાના જાય છે. તેઓ દર્શાવે, કહેવતો, લોકોક્તિઓ, કિસ્સાવાદ વાક્યવ્યવસ્થાઓ, અને સૂક્ષ્મ તર્કવાણી દલીલો પોતાના લખાણમાં પ્રયોગે છે. અને નિર્ણયાત્મકતાની ક્રાંતિએ પોતાના વિચારને સર્મ જઈને તેને નત્ર અને ઝગુ છતાં અવિરોધ એવા આદેશનો માટ આપે છે. એમના જેવા સ્થાનવાળા વ્યક્તિને હાથે આનું લખાણ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ શૈલી એમની જ કલમમાં શોભે એ પણ જ્ઞાનમાં રાખવા જેવું છે. ગંધીજીના લગભગ બધા લખાણોના માટ 'નવજીવન'નાં કાલભોગે માયો છે. એ માટ દરેક કલમીનો નથી રહેતો, છતાં પોતાની નેમ તેણે દરેક જગ્યાએ ઉમઠા રીતે ખર આણી છે. પોતાના શબ્દ-શબ્દને તેણીને, પૂરપૂરા ગંધીવાદી, જવાબદારોના પૂરા જ્ઞાનથી અને અમૂલિત જાણતાથી ગંધીજીએ જેટલું લખ્યું છે તેટલું ખીન કાલ લેખક ભાગે લખ્યું દશે. એમની સત્યની કડક આરક્ષનાએ તેમના વાણીના વ્યવહારને પણ એક આદર્શ કહેવાય તેવી એકનિષ્ઠ અને ગંભીર ક્રાંતિના બતાવ્યો છે. ગંધીજીનાં અનેકરિષ કાર્યોમાં તેમની કલમને કાજો નાનોસનો નથી. બદલ, તેમની જીલ કરતાં પણ તેમની કલમે ઘણું મોટું કામ કર્યું છે, એ જાણીતી વાત છે.

• દિશીરસાલ મરાઠવાળાનું સ્થાન લેખક તરીકે ગંધીજીની જોડમાં જ આવે, બંને, તત્ત્વજ્ઞાનની અને વિચારની સૂક્ષ્મ જણાવટમાં ગંધીજી કરતાં પણ તેઓ અમુક રીતે વધે એવી સુસંપન્નતા તેમની કલમમાં આવેલી છે. સરકૂતના અભ્યાસથી સરુદ્ધ થયેલી તેમની શૈલી પ્રીત અને સ્વરૂપ રીતે ગતિ કરે છે, સમૃતિઝરની આપો, સંપૂર્ણ વિશદતાથી, તે પોતાના વિચારને સુરેખ રીતે શબ્દબદ્ધ કરે છે, અને તેમના લખાણને શાકાંતિકનું ગરવ આપે છે. આપણા સાક્ષરોની ધીરમંજીર પરંપરા તેમની દ્વારા આગળ લંગાઈ છે. જીવનનાં મુશ્કેલી તટસ્થ અને સૂક્ષ્મ પર્યાય જુદીથી તેમણે જાણીધન કહ્યું છે. જ્યાં તેમની વિચારસરણી એક થા ખીન કારણે તર્કશીલિય થા તર્કાભાસમાં સરો જતી નથી, કે તત્ત્વના મૂળ સૂધી જવાને અશક્તિ નથી બતાવતી ત્યાં તેમનું લખાણ સ્વચ્છ પારદર્શક અને પ્રાસાદિક લખા-

વટનો ઉત્તમ નમૂનો બની રહે છે. તેમણે પોતાનાં લખાણોને વધારે પકવિપૂર્ક, ઉત્તમ નિર્મણની માટિનાં ક્યાં છે.

મીઠીજીના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સમાગમમાં રહીને જેમની કલમ ખીલી છે, તેના લેખોમાં મહાદ્વાજા પછી કાશી કાવેશકર આવે. કણ્ઠાટકના રહેવાસી, જન્મથી મરાઠી ભાષી અને ગુજરાતમાં વસી ગુજરાતી ભાષાને આત્મમત કરી અપૂર્વ રસતાથી પ્રયોજનાર કાશી આપણા મહાસાહિત્યનું એક પરમ આશ્ચર્ય છે. ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચાર તેમની જીભમાં પૂરેપૂરા નથી બેઠા, છતાં ગુજરાતી ભાષાની તળપહી સક્રિય તેમણે સાહજિક ફાવટથી પોતામાં ઉતારી લીધી છે. અને ગુજરાતી ભાષાને તેના આ દત્તપુત્રે તેના સમા પુત્રો કરતાં પણ વધારે લાઘાવાધી અને સૌન્દર્યથી આરાધી છે. અને સમૃદ્ધ કરી છે. મીઠીજી અને મહાદ્વાજા કરતાં તેમની કલમે જુદી જ રીતે પોતાનું પ્રમાણુ ક્યું છે. જાહેર જીવનની કે તરવરીયાતની અડધી કે એકામ રીતે લખવાનું આ કેળવણીકારને ફરજિયાત ન હોવાથી, અને વિશેષે તેા તેમની કલ્પનાશીલ અને સૌન્દર્યરજિત પ્રકૃતિની સ્વાભાવિક પ્રતિધી તેમની કલમ વધારે આવામયી, વધારે કલામિયુખતાથી અને રસાત્મકતાથી ખીલી છે.

કાશીની પરંપરા આપણે ત્યાં વસ્તુપ્રધાન ગદ્યમાં દળવી અને કલ્પનાપ્રાણિત રચનાઓ ચક્ર ચર્ચે ઝોળી છે, છતાં પશ્ચિમમાં જે રીતે દળવેા છતાં મંબીર, વાસ્તવિક છતાં કલ્પનાપ્રાણિત અને વ્યક્તિના — સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમાંથી જન્મતો જે ઉચ્ચ કાવિના નિર્મલપ્રકાર ખીંચે છે તેના જેવી જ ઉત્કૃષ્ટતાવાળી સમૃદ્ધ નિર્મલરચનાઓ ગુજરાતીમાં કાશીને હાથે પહેલી વાર રચાઈ છે. કાશીની કલમમાંથી પહેલી વાર સાચેસાચા કલ્પનાપ્રાણિત નિર્મલપ્રકાર સર્જન થાય છે નિર્મલપ્રકારને તેના ઉત્તમ અને લાઘુજનક અર્થમાં કાશીની રચનાઓને જ લાગુ પાડી શકાય છે. આર્વસરૂતિની તેમની 'ભક્તિ, સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય, અને પ્રકૃતિ તરફની તેમની અભિમુખતા, જીવનનાં નાનાંમોટાં ખર્ચાં તરવેામાં, પદાર્થોમાં અને પ્રસંગોમાં જે કંઈ રિઝણુ, સુંદર, અને રસાત્મક રજું છે તેને ગ્રાપવાની કુદરતી ફાવટ, અને જે જાણી વિવિધ સમૃદ્ધિને કલાત્મક હાથથી કલ્પનાત્મક ઉદાહરણ દ્વારા આલેખવાની તેમની આવાજ તેમની લેખનનાં મુદત તરવેા છે. કાશી દમેમાં કાષ્ઠક સર્જક અને સૌન્દર્ય-રસી કલ્પનાથી પોતાના વિષયને ખેડે છે, અને તેમનામાં સચિત રહેલી અનેકવિધ રસ-સામગ્રી એમ તમા સુદગ્ધુદ પ્રસંગને કે વિષયને સુસમૃદ્ધ કરી મૂકે છે. તેઓ કહી વિષયજનક નથી થતા. પોતાના વિષયને તે માનવજીવનના જીવતા સંદર્ભમાં કુદરતીથી મોડવી આપે છે, જેનામાં સૌન્દર્યની ગ્રહક રેલાયે છે. અદરેપ અને અપરોક્ષ તરવેાને દૂરદલી' કલ્પનાથી એક રચનામાં ભેગાં કરે છે, પ્રસંગો, કલાણીઓ, દુષ્કા, મોહાશિતઓ, અને નવીન સંદર્ભમાં જુદી જ અર્થસમૃદ્ધિ આપનાં અતરણો દ્વારા તે નિરૂપણને મોદક કરે છે, એ ગદ્યના સમન્વયવાળી તેમની રચનાઓ એક સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા અને છે. એમનું ગદ્ય કાશીની કાવિએ પહેલે છે. મીઠીજીના આ અનુવાનોમાં વાણીને વિશ્વાસ નથી પણ તેના સમૃદ્ધ સંસ્કારી વિહાર છે. વિચારો અને ભાવનાઓની જાગૃતિમાં તેઓ જ્યાં એકાગ્રી અને અનુકૂળ અને હે ત્યાં તેમનો ભોધ મદ્દ કરીશ્વાર નથી રહેતો. પરંતુ તેમણે કરેલાં પ્રકૃતિનાં આલેખનો, એક સૌન્દર્યવાળા જેવાં બની રહે છે. ગુજરાતને તેમણે જ પહેલી

વાર દિવાલની સમક્ષ ખતાવી છે, અંજારગુના અને કુણાકાવેરીમાં વાચક કહેશે પણ ન કરી શકે તેવાં અસૌકીક સૌન્દર્યરતાન કરાવ્યાં છે, આકાશના તારા અને બપોળના તારાઓ રસ આપાડે છે, નદીના કાંઠાની અને કાંઠાની લાડોની મીઠાસ દેખાડી છે, પંખીઓની સોજત અને વૃક્ષોની મહેમાનગીરી મણાવી છે. અને તે બધું તેમણે ક્યું છે વાચકને પોતાની નિહટમાં નિહટ માર્પણે, મોઢાળા મનથી પોતાના સૌન્દર્યનુભવને ખબતને કમચમેર દાઢવતા, પોતાના અનુભવોમાં, મનોભાવનામાં વાચકને સ્પર્શાગી કરીને, તેની કલ્પનાને ઉત્તેજતા, તેની પ્રતિષ્ઠાની દરજ્જાકિને વિકસાવતા સમજાવી નિખાલસ મિત્રની અદાથી.

‘નવજીવન’ને અંગે બીજા સખનાઓમાં મહાદેવભાઈ રવાળા આનંદ, નવદરિ પરીખ અને અંકુશંકર શુક્લ આવે છે. નરહરિભાઈ અને ધર્મદાસેદર બંને અગ્રણીઓ છે, અને જે ગાંધી વિષય તેઓ લખવા લે છે તેને અવરિણત અને સિદ્ધ રીતે તેઓ રજૂ કરે છે. રવાળા બીજા આનંદ લેખનની દુનિયામાં હવે કઈક પાછા દેખાવા લાગ્યા છે. તેમની લખાવટમાં એક આકર્ષક સાહિત્યિક છંદ છે જે તરફ બધું યોગ્ય ધ્યાન મળે છે. તેમનાં લખાણો પ્રમાણમાં ઓછાં છે. પણ જે વિષય તે લે છે તેને તેઓ એક પ્રકારની મંજીર તમતાથી આલેખે છે. મહાદેવભાઈએ આ ત્રણે કરતાં ઘણું વધારે લખ્યું છે. ‘નવજીવન’માં ગાંધીજીના અનુભવકર્તા ગૌરવ અને જવાબદારીથી બરેફ ધર્મ : તેમણે એકધારી ઉત્કટતાથી જાણ વખત લગી ક્યું. ગાંધીજીના વાર્તાઓ, બાખાઓ, તેમની આસપાસ બનતી નાનીમોટી ઘટનાઓ, તથા ગાંધીજીના જીવનના ફેરલાક મહાનમાં મહાન અને મંજીરમાં મંજીર પ્રસંગો તેમની કલમદ્વારા ‘નવજીવન’ અને ‘યશ હિન્દુસ્તાન’ ગાંધીમાં, શુભરાતી અને અંકુશ બંને બાધામાં એકસરખા કલાન્વિત સૌન્દર્યથી ઊતર્યાં છે. શુભરાતીના જીવનમાં આ વિષય-સામગ્રી તદ્દન નવા પ્રકારની હતી અને તેને સમજાવવા કરવાની રીત પણ મહાદેવભાઈએ ખોળાખોળી જાણી કરી હતી. પ્રસંગો, વ્યક્તિઓ, વિચારો વહેરેના ઉત્કૃષ્ટ સારસાગને ઝંખી, તેને ચિત્રાત્મક ઉઠાવ આપી, અનેકવિધ સામગ્રીને બેરબંધ જોડામય સમાર્પ જણ તેવી રીતે કૌશલપૂર્વક એક રચના તેમની કલમ ઉત્તમ નિબંધકારની છે. આના રમૂલ સ્વરૂપ વિવિધ વસ્તુસંચારને આલેખવાની કળાના અભ્યસન માટે મહાદેવભાઈના આ લખાણો દર્શના કીમતી સિદ્ધાંત રચાને લે તેવાં બન્યાં છે.

‘દક્ષિણમૂર્તિ’ સંરચાએ તેનાં સામયિકા ‘દક્ષિણમૂર્તિ’ વહેરે દ્વારા આપણને તથા લેખક આપ્યા છે: હરભાઈ, નાનાભાઈ અને ગિજુભાઈ. આ ત્રણ લેખકોએ કવચળીના પ્રસંગો અને અભ્યાસ કરતાં કરતાં પોતાના અનુભવ અને વિચારોને સેખમદ કર્યાં છે. હરભાઈ અને નાનાભાઈની લખાવટ વિષયને વગમોને લખતા સ્વચ્છ અભ્યાસીના જેવી રહી છે. ગિજુભાઈનાં લખાણો વધારે કલ્પનામયર અને કાવ્યનાના યોજનસાળી અનેકાં છે. ગિજુભાઈ બાળકો માટેના આપણે વહેરે મહાન લેખક છે. તેમની કલમમાંથી સદાજ રીતે એક નવી બાળશૈલી જન્મી છે. જે શૈલીમાં અતિરેક ઘટા, તથા તેમાં પૂર્વ સરવ ન હોતાં તેની સરસતા અને કાર્યતા મંદ બને છે. છતાં એનાથી ગિજુભાઈને હાથે બધું

કીમતી કાર્પ થયું છે. આગવાતીઓથી રહે કરી તેમણે બાળકો માટે અનેક પ્રકારનું નવું વસ્ત્ર પોતાનાં ઇમારોમાં લીધું છે. અનેક પ્રસંગો, સ્થળો, બાંધકામો, પ્રાણીઓ, પદાર્થોને તેઓ ફરજિયાત અને સુરેખ રૂપરૂપતાથી, સાધારણ અને ઉત્તમ નિર્માણકારની દૃષ્ટતાથી આલેખતા નહા છે. એ સૌમાં એમનાં પ્રાસંગિક મનનો એ સ્વમુક્તકોનો એક કમુદ્ધ વિજાતિ જોશે હશે. એક એક વાક્યમાં એક સંપૂર્ણ વિચાર આવી, એકાદ નાનાકા ફરમામાં જતાં સુધી એ વિચાર, દૃષ્ટિતાથી, અને દલીલોથી સમૃદ્ધ અને પુષ્ટ થતો થતો, સ્વાત્મક બનીને, હીકે જીંઘી વાફીલતાને પણ પહેંચી જતો એક કલામય આધાર ધારણ કરે છે. એવો વિચાર નર્મ બહુ પ્રાકૃત કે સુપરિચિત નથી હોતો ત્યાં તે અસરકારક પણ મજો નીવડે છે.

આપણે વધારે સાહિત્યપુર્વકી લેખકો તરફ જઈએ તે પહેલાં સામાજિક ક્ષેત્રમાં અંધીજનના આત્મા પદેમાં પણ જેણે પોતાની રીતે પુષ્કળ વિચારમગ્નિ ઉપજાવેલી, અને ચિત્ર સાહિત્યમાં જેને બહુ યાદ કરવામાં નથી આવતા તેવા એક લેખકનો ઉલ્લેખ કરી દઈએ. એ છે અમૃતલાલ પટ્ટિયાર. 'સ્વર્ગના મુજરદાર' તરીકે ઓળખાયેલા આ જ લેખકે વર્તમાનપત્ર કે સામયિકનો આશ્રય લીધા વિના ધરખૂણે બેઠાં બેઠાં ટૂંકા નિર્મણો રૂપે પુષ્કળ લખ્યું છે અને તે લોકપ્રિય પણ તેટલું જ બન્યું છે. તેમનાં પ્રારંભનાં ઇમારત કાર્ય છે, તેમાં વિચારનિરૂપણનો અવરથ નથી, રિપવનો વધારે પડતો વિસ્તાર છે, છતાં આગળ જતાં તેમણે વિચારઆલેખનની પોતાની જ એક આત્મી અને ચોટદાર રીત જોમી કરી છે. એમના વિચારો મૌલિક ઓછા છે, છતાં તે વિચારોને તેઓ, નવાં આલેખ દર્શાવેલી, નવાં દર્શાવેલી, અને ફેરફાર વાર પ્રકરણ બનતો અર્થઘટનાથી રજૂ કરે છે. અંધીજનો શરૂ થતી આપણી લોકગ્યાપક અને લોકલિમુખ લેખનપ્રવૃત્તિનાં પાયો ન્યવામાં, અને જનસમાજને નવાં સામાજિક મૂલ્યો તરફ જાગૃત કરવામાં પટ્ટિયારનો કીમતી ફાળો છે.

[૩૩]

ચાતુર્માસ માટે સસ્તું સાહિત્ય

ઓઓ તથા બાળકોને સમજાવવા તેવા એવા અક્ષરોમાં હાથેથી, ધર્મ અને નીતિનાં પુસ્તકો ધરમાં વસાવો. તેનાથી સારા સંસ્કાર પડે છે અને કુટુંબોનાં તેમજ સમાજનો પાત્રો મજબૂત થાય છે.

આરતની ઢવીઓ-ત્રણ અંધારાં પરપ ચરિત્રો ૯-૦

છૂટા બાળો પણ મળશે. કુત્ર પાન ૨૨૬૮

શ્રી ઉપયોગી સૌથી મોટો ને સરતો અંચ. આખ્યાનમાળા-એ અંધારાં-પાન ૭૦૮+૭૨૦ ૬-૦

૨૧૦ અનંતપ્રસાદ શ્રીચેષ્ઠ્યનું કૃત

તુકારામ ગાથા-એ અંધારાં-પાન ૮૬૬+૬૪૪ ૬-૦

સંત તુકારામનો અનેક શાસ્ત્રોના રોહનપ્રદ સ્વાતુલ્લવધો મુક્ત ઉપદેશ.

સ્વર્ગનાં સાત પુસ્તકોનો સેઠ

નવ. અમૃતલાલ સુદરભ પદિયાર કૃત જ્ઞાનભક્તિનાં ૧૪-૦

અનેક હજીતો સાથે અદ્ભુત સહેલી બાપામાં

સ્વર્ગનું વિમાન સ્વર્ગનો આનંદ

સ્વર્ગની કૃષ્ણી સ્વર્ગની સીડી

સ્વર્ગનો પ્રકાર સાચું સ્વર્ગ

સ્વર્ગનો ખખડો :: દરેકના હૃદયે ર. ૨)

વિવેકાનંદ ચરિત્ર-પાન ૭૮૪ :: ૩-૦

વિરતુત પ્રસંગો આલેખ્યું બાળક પુસ્તક.

રામઅંદ દત્ત ને નાગ મહાશય- :: ૧-૦

જિતન્ય મહામયુ-ત્રણ મંથોમાં પા. ૧૫૨૬ ૬-૮

કાચવાન ગોરાચત્ર વિરતુત ચરિત્ર

તુકારામ ચરિત્ર-પાન ૬૪૮ :: ૨-૮

સદેહે સ્વર્ગમાં ગયેલ સંતનું વિરતુત ચરિત્ર

વિવેકાનંદનો ઉપયોગ-અંધારાં(અંધારાં)પા. ૩૮૪ ૧-૮

સ્વામી રામલીધ-અંધારાં પાન ૬૭૨ ૩-૦

સ્વામી રામલીધના ઉપદેશો-(૧) પા. ૫૬૪ ૨-૮

બ્યવહાર-પરમાર્થનો ઉત્તમ માર્ગ

દસાવધ પુસ્તક.

આંદરો ચરિત્રઅંધારાં-(૨) પાન ૬૨૪ :: ૨-૮

૭. આંદરો ચરિત્રનો સંગ્રહ.

મહાત્મા સરયુદાસ ચરિત્ર-૯ પા. ૨૫૬ :: ૦-૧૦

પુરુષાર્થ બોધિની ગીતા-(ત્રણ અંધારાં પાન ૧૦૭૪ ૧૧-૦

ગીતાપોથી-ગીતાના ૧૨૫ મેકેકાના અર્થ

તથા સમજૂતી

ગીતાસાર-કાકા કલેલકર : પાન ૬૪ :: ૦-૧

અષ્ટાવકગીતા-અષ્ટાવક સુનિતો ઉપદેશ ::

જ્ઞાનસત્ત્વગીતા-પાન ૩૬૮ મોટા અક્ષરમાં

મૂળ મેકેકા, પદમહેદ અને શબ્દાર્થ સાથે

ઉપનિષદો ૧૧૨-મૂળ સાથે-સરળ બાષ્પતર

એકાદશ ઉપનિષદો-પાન ૪૫૨ :: ૨

૧૬૬૨૭૫૬ ઉપનિષદ-પા. ૨૪૮ :: ૧-૬

૧૦૦ ઉપનિષદો-પાન ૭૫૨ :: ૪-

શંકરાચાર્યના ચત્તરતીમાં અપ્રાપ્ય મથો

વિવેકચૂડામણિ-આત્માનાંતરનું માર્ગદર્શક પુ.

શતશ્લોકો ને બીજાં રત્નો- :: ૦-૫

સ્તોત્રસંગ્રહ-

કાલિ ને વેદાંત સ્તોત્રો બાષ્પતર સાથે

સર્વવેદાંત સારસંગ્રહ-બાષ્પતર સાથે ::

૧૦૦ મેકેકામાં વિવેક વેદાંત દર્શાવતો ઉત્તમ અંચ

મહાપ્રાક્ય રત્નાવલી-મથો. સરળ અપ્રાપ્ય સાથે ૦-૧

ધર્મપ્રદ-ત્રણ સાથે :: ૧-

આદ્યમંથો આદ્યપ્રીત રમ્યાન બોમવળ પુસ્તક

વિદુરનીતિ-પા. ૧૬૮ અર્થ સહિત સરળ મથો. ૦

મોક્ષમાળા-પાન ૧૮૦ (અખચંદ્રકૃત) :: ૧-

જ્ઞેનમાર્ગને મથાર્થ રીતે સમજાવતું પુસ્તક

ઉપદેશ શાસ્ત્રસંગ્રહ-પાન ૮૪૦ :: ૧

મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના મેરઘાદાયક ઉપદેશો

પ્રોતમદ.સતી વાણી-પાન ૫૬૦ :: ૨-

સ્વરૂપવિચાર-પાન ૧૦૪ :: ૦-૧

પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-પાન ૬૬૮ :: ૧-૦

ગુણિરતો-(સુબોધપુષ્પેનાદિકા)પાન ૧૩૬ ૦-

આગાધ ધરો-પાન ૪૬૮ :: ૨-

દ્રુક્તી વાર્તાઓ અંચ ૧ કો-પાન ૫૮૮ :: ૨-

સસ્તું સાહિત્ય વધારું કાર્યાલય

લદ પામે, ચોરડા બેઝ. નં. ૫૦. અમદાવાદ અંધ માર્ગદર્શકો રોડ, ૬૫મી વિદ્યાર્થી, ત્રીજો માળે, મુંબઈ

હું ઝેરડો, લોક નિન્દે મને કે
 જીવ્યો ત્યાં કે વૃક્ષ ના અન્ય જગે
 ને તેથી હું માનતો, "હું પ્રધાન!"
 કિન્તુ આ છે. માનવીમાન્યતાઓ;
 એ ના જાણે માહરી જાણતાઓ,
 ના જાણે એ માહરી યાતનાઓ;
 સૂકું ભાંડું-રસહીન ધરા-જ્યાં ન કે અન્ય જગે
 એરે જગી શીતલતમ છાયા દહં પ્રાણીને ને માનવીને—
 ફૂટે જ્યારે ગૂંમડાં-રોગ-ખૂંટલી
 આગે અંગે; માનવી ત્રાસી જીકે,
 રે, માલિન્યે માનવીદેહ ફૂટે,
 દુર્ગન્ધે સી રોમરોમ પ્રકંપે,
 ત્યારે હું તો રોગ નિવારવાને
 બહારે ધાઈ, આપું ઝેરડિયું હું માનવીને—
 તો નિન્દે કાં, "રસહીન ધરામાં જીલેલો પ્રધાન!
 નક્કામો શું વસુમતિઉરે શોવનિર્માલ્ય જાણે?"

અજંખા

(૭)

નાથાજીનાં દેવે

પૂનમની રાત આજ જામી રે આજમાં જામી,
 ઘડીયે ન આંખડી વિરામી રે આંખ ના વિરામી.
 વનમાં વિલાપ કરે વાયુ, બ્યાકુલ કરે વાયુ,
 અંદાજે ગીત એવું ગાયું, રૂપેરી ગીત ગાયું-પૂનમ
 આને તું સખિ! યાદ આવે, રે તારી યાદ આવે,
 તારાં અંબારજી સતાવે રે સોણલાં સતાવે
 અંબો રે અંદ્ર ચઢી ચોકે રે આમના ચોકે,
 એને રૂપેરી વાદળી રોકે વીટાઈ એની ડોકે-પૂનમ
 ધરતી સીંદ્રાય અંબીછાળે રે અંબીનીની છાળે,
 મન મારું ચડે ચક્રોળે રે ચડે ચક્રોળે.
 તારાં રિયોગ મને ઠંજે, તને જ પ્રાણ જાંજે,
 લીતે રે રાતડી અંજાં, રે કારમા અંજાં-પૂનમ
 પ્યાસ છાંડેરી અંતરે જાળે રે પ્યાસ એવી જાળે,
 તારું સાનિધ્ય હરે મારો રે પ્યાર પ્યાર માગે, x-પૂનમ

૩ “ ચેંચુઓ ”

ચેંચુઓ દક્ષિણ હિંદુઆદના કૃષ્ણ નદીને કાંઠે અમરાવાદની જંગલકાંડીઓમાં વસે છે. એઓ મેદાનના રહેનારા નથી; માત્ર મેદાનમાં એકાદ બે કંઈકેશમાં એમની થોડી વસ્તી છે. એમને મોટા વાઘ આથ જંગલનો જ આદિવાસી છે.

ચેંચુઓ પ્રજાભાગે ૧૬૩ સેંટીમીટર જેટલી ઉંચાઈના હોય છે. ભાગ્યે જ કાંઈ ૧૭૦ જેટલો કરો. એમની ચામડીનો રંગ કાળો હોય છે. કેટલાક ચોક્કસ રંગના પટ્ટા રંગના પશુ હોય છે. એમના વાળ જમ્બા અને જિવં સરખા હોય છે. એમના મોં ઉપર વાળ પ્રજાભાગે ભીંગતા નથી; કાંઈકાંઈને જ થોડી મૂઝા અથવા દાઢી જોવામાં આવે છે. એમને નૃવિજ્ઞાની વાણામાં આપણે ‘ ડોલીમે સેફલીક ’ કહી ચકીએ કારણકે એમને મસ્તિષ્કશ્રિ સંદેશ ૭૨૦૮૯ જેટલો હોય છે. એમનાં કપાળ ઘણાં સીધાં અને એમના નાકના મૂળમાં જોડો ખાડો હોય છે; નરકોરાં પડોળાં અને નાક એકું હોય છે. પ્રજાનાં મોં મોટાં, દસપચી નાની અને હોઠ જરા જમ્બા હોય છે. આવાંઓ ઉપરથી એમને આપણે મેલીક(=Mallik) અથવા આસ્ટ્રોલોઈડ(=Astroloid) ખતિઓમાંના કહી ચકીએ.

ચેંચુઓ ચરીર બળવાન અને અસમર્થ હોય છે. એમનું મગ તે એમના મનુરતી પશુંજ ચડાવવામાં જ જણાય આવે છે. ચાલતી વખતે એઓ ઘસૂં છૂટથી અને બધે કથાકથી સંજ્ઞાણને ચાલતા હોય એમ ખૂબ સાવચેતીથી ચાલે છે. જાક ઉપર ચડવામાં એઓ ખૂબ ઉત્સાહ હોય છે. એકલી વખતે એઓ પર્તાડી વાગીને અથવા તે કુદમડીએ બેસે છે. જિભા રહેવાની ટેવ એમની ખૂબ સાલણી હોય છે : મને ત્યાં જિમતે તે કથાકને અંદેશીને એ પથે જ ભીમશે.

ચોખ્ખાંક વિષે એમને બહુ દરકાર નથી; છતાં પાણી પ્રુક્ષ્ણ હોય તે એ કોંક નાંચે છે ખરા. સ્વચરતા પોરામાં ધણુ ચેંચુઓ લાંત સાફ કરે છે અને પાણીના કામગા પણ કરે છે. વાળ ઉપર એઓ ઠીંકીક ધ્યાન આપે છે. દર મહિને એક વખત માથું સાફ કરવું જ પડે. કાંઈ ચેંચુ ઘેસપાત્ર હોય તે તે પોતાના વાળમાંથી પશુ નાંખે છે : વાળ ચળકતા અને મુંવાળા અને ને ! અત્યારે અત્યારે ચેંચુઓમાં માથા ઉપર પારી રાખી બાકીના વાળ કપાવી નાંખવાની પ્રથા ચરૂ થઈ છે; પણ આનાથી એઓ શોમના નથી. એઓ તે લગ્ન સુરક્ષામાં જ શોભે. એઓ વચ્ચેવચ્ચે સેંચી પાડે છે; અને ચરદને પડેચતો અંબોડો પશું રાખે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને કપાળે અને નવનખતે છુંદણ હોય છે; પરંતુ છુંદણ છુંદણવાની પ્રથા એમનામાં પ્રચલિત નથી. ચેંચુઓને ખૂબમુરત ન કહી શકાય;

છતાંય એમની વચ્ચે ધણો વખત રહેનાર એમનામાંથી કેટલાંક સુંદર રહેવાય એવા સ્ત્રીપુરુષો અરુચી જોઈ શકે.

જુમાં જન્મનામાં તો ચેચુઓ ઝાઝા પાંદડાં જ પહેરતા હતાં. પાંદડાંને પહેરી શકાય એવા કપડાં બનાવી યોગ્ય લાગે તે લાગે દાંડો બાંધીના લાગને સરજ અને આભોઢવાને ઢવાડે રહેવા દેતા. આજે જ નો જે આમાં ખાસ ફેરફાર થયો નથી; છતાં પાંદડાંને પહેરવેશ તો હવે નહીં રહ્યો. આજે તો એઓ કપડાં પહેરતા થયાં છે. રાજિદા પોશાકમાં એઓ કેડે દોરીનો કહેરા બાંધી તેની અંદર લંગોટી બોસે છે. લંગોટીને એઓ જોશ બટા કહે છે. જોશ બટાનું કપડું ઓળોની સાડીમાંથી જ લેવાય છે. ઈંડીમાં ચેચુ એકાદ મુતરાક કપડું જોડી રાખે છે. જ્યારે ઈંડી ન હોય ત્યારે એ જ કપડું માથાના ફેંટા તરીકે પશુ કામ આપી શકે છે. કેટલાક પાસે શરીર ઉપરનું જોડણું (=પોઈ બટા) અને ફેંટા (=રમાલ બટા) પણ હોય છે. રાંગના કુક્ષ્યોઓની પેઠે એઓ પણ અપ્પુ, દાતરડાં વગેરે રાખવા માટે કેડે ચામડાનો પોટા પહેરી શકે છે. ચેચુ પુરુષો કાને કપીરની અથવા કેકવારે આંદીની શુદ્ધિઓ પહેરે છે. કાંઈ કાંઈ પાસે માફળીઆં પણ હોય છે.

ચેચુ ઓળો યોળી અને સાદો પહેરે છે. સાડી છુંદણ સુધીની જ પહેરવામાં આવે છે. એ ધણે લાગે કહેટો મારીને જ પહેરાય છે. યોળીની નીચે કાપડનો એક-કડકો રાખી ઢવામાં આવે છે; એને નાંતી વખતે પણ ચેચુ ઓળો કાઢી નથી. ઉઘાડી છાતીએ રતાં આઢ્યા શરમાય છે. બીજી આદિપ્રજાઓની સરખામણીમાં ચેચુ ઓળોનાં ધરણાં રણાં જોઈ. અસલ તો, પાસનાં સહેં બીઆનાં અને કાપેલાં કાઠનાં ફળોનાં દાર બનાવી એઓ પહેરતી; અને મેરનાં સપ્તરંગી પીછાને દાર રહેતો; અને હાથે વેલીઓના વલ્લમ ચોક્કત. આજે આ બધું બદલાયું છે. જુદી જુદી જાતનાં ફીકીઓના દાર બનાવી એને ઓળો દોશે દોશે પહેરે છે. હાથે જંબડીઓ, અને કાને જુદી જુદી ધાતુઓનાં ધરણાં પહેરવામાં આવે છે. ચેચુ કોઢરણો આઠેક વરસનાં યાવ ત્યાંસુધી તો વગર કપડે જ ફર્યા કરે છે.

ચેચુઓ જેવી તદ્દન યોજાં સાધનો અને હથિવારોવાળી પુરાણી પ્રજા દ્વિંકમાં બીજી નહિ હોય. એમની પાસે મુખ્ય સાધનમાં જમીન જોડવા કામ આવે એવી એક અશ્વિમાળી લાકડી, નરાજ હોય છે. એને એ લોડા કુરો કામ કહે છે. એ એટલી બધી પ્રચલિત છે કે એના ઉપરથી એમની સંસ્કૃતિને નારાજ સંસ્કૃતિ (=digging stick culture) કહેતો જોઈએ. કુરો કામનો હાથો લાકડાનો અથવા વાંસનો અને ફળ લોડાનું હોય છે. ધતુષ અને જાણુપણુ એમનાં અનિવાર્ય સાધનો. પીંડા આંધુ, શુભ, કાલા, - મેરકોલા વગેરે નામનાં જુદાં જુદાં આકારનાં જાણો એઓ રાખે છે. દાતરડાં અને લાકડાનાં હાથા-વાજો કુદાડી એ પણ એમને સાથ દે છે. ઘરકામને માટે એમની પાસે કથરાટ, લાકડાની કાળી, ઝાઝની છાલનાં દોરડાં અને વાંસનાં વજનીઆં હોય છે. રોપલીઓ એઓ જાતજાતની બનાવે છે: કેટલીક જોંડી, કેટલીક જોળ અને કેટલીક લાંબુરાળી. એઓ કાંસકીં પણ રાખે છે; અને જુ મારવા માટે પથ્થરનો સરસ-દુકડો પણ બનાવી કાઢે છે. અગ્નિ પ્રદેશ તો

મસીને પાકતા એમ કહેવાય છે. મેંસુઓ એની સાથે નાં જાય છે. આજે તો અમિ એઓ સ્થમક અને લોહુઓ સાધનોથી પેદા કરે છે. સંગીતનાં સાધનોમાં એઓ પછાત નથી. વાંસની જાતખતની ખસીઓ બતાવે છે. પેદાના ચામડાનું દોલક પશુ ચનાવાય છે. તંત્રવાદમાં એઓ પાસે કીણેરી હોય છે; અને તુંગદામાંથી બતાવેલું મદારીની મહુચાર સરખું 'નામો સેરમ' વાગું મળે જ રમણીય અને છે.

એઓ ખાસ કરીને પાકાં ઘરો બાંધીને રહેતાં નથી. ફર વર્ષે પોતાનાં છાપરાં તોડીને ફરી કરે છે. આ એમની તોમેરિક વૃત્તિઓને લઈને જ છે. મહુકાનાં ઝાક અને અપૂટ પાણી હોય એવી જગ્યાએ પાસે એમનાં છાપરાં બંધાય છે. ફરક ગામ અમુક કદમાં જ ફરે છે. એ કદની બહાર એ ગામ પોતાનાં છાપરાં બાંધી શકતું નથી. એક ગામમાં ચારથી માંડી ચારપાંચ સુધી ઝૂંપડાઓ હોય શકે છે. એમનાં છાપરાંની બીંત જાળ અને વાંસની જાળોથી હોય છે. એના ઉપર પાકાં ખાસ વગેરેનું બાંધેલું છત હોય છે. ઉનાળામાં એઓ ઝરણાકાંડે, ઠંડી સુકાઓમાં અથવા નાનાંસરખાં કામચલાઉ ઝૂંપડામાં રહે છે. તેમની રહેવાની આ ટેરને લઈને આપણને કહેશે જ 'નીએન્ડર પાલ' માણસ માટે આવે.

મેંસુઓ હજી મોટે ભાગે એતો કરતાં રીખ્યાં નથી. લગભગ અર્ધ જ વનજંગલનાં ફળફૂલો ઉપર શુભરામ કરે છે. કદાચ સાથમાં કંઈમુજ અથવા ઊંડવાઓ હોય. જોડવા મટિ પેલી લાકડી અને ફળમંજ એકાં કરવા માટે રોપલી એટલું જ એમને નોંધેલું. બસ, આટલા ઉપર જ મેંસુઓ હવે છે. ઊકરાં ફળ વીણવા (મીનાં કુકણની પેડે) વહેલી સવારનાં નીકળી પડે છે. સ્ત્રીઓ સવારની જ નરાજ લઈને કંઈમુજ શોધતી અથવા બાગુમાં જાગકને બેસાડી એક પગ લાંબો કરી બેસીને જોડતી જોવામાં આવે છે. એઓ ગમે તેવાં મૂંજાને રાંધી જાય છે. મેંસુઓ મધ પશુ એકાં કરે છે. મધપૂડો હોય ત્યાં આગળ કામગીર જોડાને જાય છે; અને બળતા અગ્નિથી માખીઓને ભાગાડી મધપૂડો પાકી લે છે. મહુઆ, ફરી, મોર, અને કરમણ એ લોકો ખૂબ ખાય છે. મહુકાની ફર ગાળાને પીવામાં એ લોકોએ ખૂબ વિકાસ સાધ્યો છે! ફર ગાળવાની એમની એક પદ્ધતિ છે જે એમની શોષકશક્તિને ખ્યાલ આપે છે. (દા. કરાચ એ બોળઓ પાસેથી લેવામાં આવ્યું હોય તો કાણુ જાય!) માટીનાં જે મકાને વાંસની નળાંથી જોડવામાં આવે છે. એકાં મહુકાં અને પાણીને ઉકાળવામાં આવે છે. વરાળ વાંસની નળાંમાંથી નીકળી બોળ વાસણમાં ફર રૂપે એકકી માય છે.

પોતાનાં શિકારને એક ફરે વાંધી નાંખવામાં મેંસુઓ સફળ થતા નથી. તો જ ખોસકોલી, વાંદર, સસલાં વગેરેને એઓ જરૂર જમિસાવ કરી શકે છે. શિકારની શોધમાં નીકળેલાં મેંસુ ખભે ધણપણુ રાખી સડોળી-એમે સંતાઈ રહે છે. પાંદડું પશુ દારૂ નહીં એની અચરહારો રાખે છે. શિકારયોગ્ય જોશદ પ્રાણી જોવામાં આવ્યું કે એને બાણથી વીંધાય એટલી દલ સુધી આવવા રેવામાં આવે છે. ન્યાં આવ્યું કે બાણ એના પ્રાણને લઈ જ લે છે. મેંસુઓ સાપ, નેંદરા, ચિત્તા અને વાખને ખાતા નથી અને મારતા પણ

નથી. આ સિવાયના મોટાં પ્રાણીઓ હોય તેને આખાં ને આખાં ઘેર હાથ જવામાં આવતાં નથી; એના નાના નાના ટુકડા કરી લઇ જવાય છે. સિકાર કર્યા પછી મળેલાં પ્રાણીઓમાંથી થોડા થોડા ભાગ ત્યાં ને ત્યાં જ 'મરદલામૈલાંમ્મા' રેવને નૈવેદ્ય તરીકે આપવામાં આવે છે. તાજાં ઇંડાં, તરતનાં જન્મેલાં મરદીનાં બચ્ચાં અને ઉધઈ તેમજ કાડી એમને ખૂબ ખાવે છે.

'હો' લોહાની પેઠે ચેંચુઓ પણ માત્સ્યીમાં ઠીક ઠીક પ્રતીષ્ઠા છે. 'હો'ની પેઠે એઓ પણ અમુક અમુક પાંદડાંના રસ પાણીમાં ઝાંટે છે. ત્યાંથી માછલી યુગળવાર લઇ છે. યુગળાથેલી માછલીઓને હાથથી તરત પકડી સકાય છે. દોરી અને મરથી પણ એમને માછલાં પકડતાં આવડે છે. એઓ માછલાં પકડી સકતી નથી એમણે તો પોતાના કાચ મટિ ભામાં રહીને જોયા જ કરવાનું! ચેંચુ પુરુષો માછલાં પકડવા બેસાર દિવસની દીપ ઉપર નીકળે છે. ત્યારે ઘેર આવે છે ત્યારે એમની ખાંધે ત્રેલાઓ વડે ડાકાં બાંધેલી માછલીઓ હોય છે!

ચેંચુઓની બેલી વિષે એકમે સબો કહેવાં જોઈએ છે. એમનું આ ઉપર વર્ણવેલા પદ્ધતી પૂરું નહીં થતું હોય એમ માની સરકારે એકમે આમેમાં હજી હાખસ કર્યાં કરતાં. એકાદ બે વર્ષ સુધી લોકો એને પકડી રહ્યા; પણ પછી એકો જ દેવું પડ્યું. એમને બેલી કાપતી જ નથી; અને તેમાંથી હળની બેલી તો એમના રજાવામાં જ નથી. માત્ર થોડાક ચેંચુઓ હાથમેક કરે છે. હાથમેકનો બીજો કાપડો એ છે કે સરકારને મહેસુલ બરતું પાડું નથી. પોતાનાં છાંપરા પાસે પોતાનાં દોરનું ખાતર તો પેઠેનું જ હોય એટલે ત્યાં આગળ બેલી કરવી એમને ઠીક ફાવે છે. એઓ આ બૂંપડાં નંજીકની જગાં ફરતી વાંસની વાક કરી લે છે. આવી વાક લીધોમાં અને કુંડાઓમાં પણ જોવામાં આવે છે. રાપણી સોધી લીટીમાં અને દર બોલીને કરવામાં આવે છે. દરમાં બી નાંબો 'માટી' વડે લીટી દેવામાં આવે છે. બી રાપતાં પહેલાં બચ્ચાંમ્મા દેવીની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. બેરીમાં એ સોના ખાસ કરીને જુવાર છગાડે છે. પરંતુ ગામની પાસે થોડોક જમીન હોય છે તેમાં કેટલાક ચેંચુઓ તમાકુ પણ રાંધે છે. કેટલાકને ઘરે મરચાં, ટામેટાં વગેરે પણ લેવામાં આવે છે.

બેલી સાથે ચેંચુઓને જરાજર જનનું નથી; પણ ગાય ભેંસ વગેરે પાળવામાં એઓ પણ સફળ થવા છે; જો કે ગાય ભેંસ વગેરે પાળેલાં પ્રાણીઓ એમણે બીજી રમણી સંસ્કૃતિ પાસેથી જ લીધાં છે. ચેંચુઓ તો એટલે સુધી કહે છે કે એમના હાથમાં પાસે ગાયભેંસ વગેરેમાંથી કાઢેલું પાળેલું પ્રાણી ન હતું. એઓ માત્ર ફૂતરાં પોષના. એને એમાં ખાસ ફેર પડ્યો નથી; છતાં મહાં કુંડાઓ ગાય, ભેંસ અને ઘેટાં રાખે છે. દૂધ અને વાછાં બચ્ચાં વગેરે એમને થોડોક આર્થિક સહાય કરે છે એ એનો પ્રોટામાં મોટો કાપડો છે. હિંદુઓની પેઠે ચેંચુઓ પણ ગાયનું માંસ ખાતા નથી. આને ધાર્મિક બાધા નથી; આ હિંદુઓ પાસેથી અર્જુ છે તેથી જ એઓ આવી પ્રથા રાખી રહ્યા છે. રાત્રે ગાયભેંસોને પત્રે ફેરડું બાંધી છાપરાની બાજુમાં બીલાએ બાંધી રાખવામાં આવે છે. ગાયભેંસને

દોહતાં પહેલાં નાછડાપાડીઆને ધાવવા દેવામાં આવે છે. દોહી રહ્યા પછી ઘરનાં છાંડનાં એમને ચરવા છાંડ જમ છે. સરજા રૂએ એટલે એમને પાછાં વાળવામાં આવે છે. ગાયોને, માગે જ બીજી વખત દોહવામાં આવે છે. ગાયો વગેરે દુધાળા જનવરો રાખવાથી એમનાં ડાંદરાંસ્તોને ધણો ફાયદો થયો છે. કૃતરાજગઢી પ્રાણીઓથી નામનું રક્ષણ કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. કૃતરાને ખવાડવાનું ચેચુઓ ખાનમાં લેતા નથી; માત્ર નાનકાં ગણુઓને એઓ કોકવાર હાસ પીધાં છે !

ચેચુઓએ પોતાની પછી નફરિયાતો-વધારી છે. વસ્ત્રો મોડીને સુવરાઈ કાપડ મહેરવા મેડ્યાં છે. ઘરને માટે સુપડાં, બંદી, ધમ અનેક બીજી વસ્તુઓ પછુ એમણે ચોખા અને મદાર્થ એમને ત્યાં ચર્તા નથી; એટલે એ પછુ ખરીદવા રહ્યાં. પહેલાં તો જંગમની પેઠાસ વેચીસાડીને એઓ આ બધું ખરીદતાં. આજે સરકારી જંગમખાતું એમને જમ્મી પેઠાસ વેચવા દેતું નથી. હતાં ચેચુઓ લાખે મહુડાનાં ફૂલો, ગ્રંથ, સાખરનાં થીંગડાં વગેરે નાનીનાની વસ્તુઓ વેચે છે; ને પોતાની નફરિયાતો ખરીદે છે. ચેચુઓ ટોપલા વગેરે પછુ બનાવીને વેચે છે. આ બધામાંથી જો પૈસા ન મળ્યા રહે તો સૌ કાઈના આસરા જેવો વાણીઓ એમને પૈસા ધોરવા તૈયાર હોય છે; પછુ એક વખત લીધેલા પૈસા એટલા બધા વધી જાય છે કે વાણીઆના હાથમાંથી એ છૂટતો જ નથી. જેની ખાસે દોર હોય છે એની સ્થિતિ જરા ઠાંક છે. એઓ દુધ, લી વગેરે વેચીને જો પૈસા મેળવી શકે છે. મજૂરીમાંથી એમને આસ પૈસા મળતા નથી. સરે મહિને જવનમેન્ટની વેં કરતાં દોહણે જાના રાજ મળે છે. કાઈક ચેચુઓ મેળવના લોકો માટે દોર ચારે છે. તેમને એક ગાય કે બેસ દીક મોસમની પાંચ શેર જુવાર અથવા ચોખા મળે છે. જંગમકોટ્ટેરો માટે ચેચુઓ કામ કરતા જ નથી; કારણ કે આ કોટ્ટેરો એમને ઘોડા પૈસા આપી વધુ કામ કરાવવા માગે છે. અમરાપાદ પ્લેટોની બાજુમાં બી સાલેમનેા મેળો લાગાય છે. તે વખતે ચેચુઓ ચાનાળુઓનાં લોમિયા તરીકે અથવા એમનો મજૂરી માટે એમની સ્થાને જાય છે. આ વખતે એમને કીકકીક પૈસા મળે છે.

ઉપર ચેચુઓની આર્થિક અને બીજી સારીરિક બાંજતોનું જ વર્ણન કરાયું છે. ચેચુઓની સામાજિક અને આધ્યાત્મિક માન્યતાઓ અને રિવાજોને વર્ણવનાનો જરૂર પ્રયત્ન કરાયો નથી એ કાંઈ વખત. કવે આપણે ચેચુઓ અને જોગી વચ્ચે કેટલોક સામ્યતા છે તે નોંધ્યું.

રક્તવર્ગણીની કસોડી ઉપર મદાવી જોતાં આપણને માહત્ત મળે છે કે ચુજરાનોની જોસોમાં અને ચેચુઓમાં 'બી' વર્ગનું લોહી ધણું જોાઈું છે. (=અનુક્રમે ૨૧.૦૦ ટકા અને ૧૮.૦૦ ટકા) તથા 'ઓ' વર્ગનું લોહી એ બંનેમાં સારા પ્રમાણમાં છે (=અનુક્રમે ૩૭.૦૫ ટકા અને ૩૧.૦૦ ટકા). આ બતાવે છે કે આ બંને જાતો ધણી જુની છે અને સંકરતાનું પ્રમાણ બંનેમાં ધણું જોાઈું છે. આ બંનેની સરખામણી કરીએ તો માત્રમ પાછે કે ચેચુઓ કરતાં જોસોમાં મિશ્રણ જરા વધુ પ્રમાણમાં છે. આનું કારણ એ છે કે જોસો બીજી હ્રમ્ય સંસ્કૃતિના સંસર્ગમાં વધુ આગળ છે. એમની સામાજિક રીતજાતોનો અભ્યાસ પછુ આના વિષે કીક પ્રકાશ પાડે છે.

આ બંને આદિવાસી પ્રજાઓનો મનુષ્યમાનવવિદ્યાને આધારે ડૉ. બી. એસ. મુદોએ અભ્યાસ કર્યો છે. શુદ્ધ કરેલો જાતિસામ્ય આંકે એ બંનેનો સમજાવ ૧.૧૧ નોટલો જ છે.

આ જતાવે છે કે એમની વચ્ચે ખૂબ જ મળતાપણું છે. ડૉ. મુદાએ એક નાંદી આપેલો છે; એમાં જતાવ્યા પ્રમાણે બીજા અને ચેચુઓ વચ્ચે એાછામાં એાછું અંતર જતાવવામાં આવ્યું છે. કાલે, મુંડા, આરાગ્યોન વગેરેથી આ જાતે જાતિએને ઘણી હેઠી જતાવવામાં આવી છે.

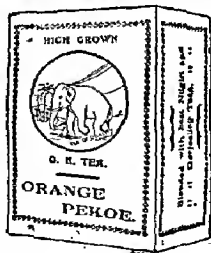
જાતિમાયન અંશને આધારે સરખી દેખાતી આ જાતિઓ કેટલીક વૃત્તિઓમાં પણ સરખી માલમ પડે છે. બને જ રખકુટ્ટિવાળા છે. કાં, બોલોમાં કેટલાક સ્થાનો હવન હવતા સર્ક ગયા છે. પરંતુ બીજો અને ચેચુઓ દૃઢ મનુષ્યપણું રાંખી રૂપી કરે છે અને શિકાર કરી ખાય છે.

આવી જ રીતે કુળમયનમાં પણ બને સરખા છે. બોલો કેટલાક ખેતી કરે છે અથવા છતાં ઘણા ફળો એમાં કરી ખાય છે. ચેચુઓ પણ ફળો એમાં કરે છે એ આપણે ઉપર જોયું છે.

કેટલીક સામાજિક આચરણમાં પણ બને સરખા છે. પેલુક ફળો બનેતી અંદર છે. માંમાં પૂઠનાં છોકરાનાં લગ્નો માટે બનેને ખાધ નથી.

બોલો અને ચેચુઓની સામ્યતાને. વધુ અભ્યાસ કરવા માટે, બોલોને વિદ્યાળ અને જોડો અભ્યાસ અરૂરનો છે. આ અભ્યાસ થયા પછી આપણને ધણું જાણવાનું, અને એમ છે: આ બને જાતોની ઉત્પત્તિ અને સંબંધ, અને તેમની તથા. પશ્ચિમપાટનાં જંગલોમાં રહેતી ખીજ આદિવાસી પ્રજાઓ વચ્ચે કેટલું મળતાપણું છે તે પણ જણાવું.

☆

આ ની

ખ રી લ હે જ ત

મેળવવા માટે

ઓ કે ટી

ની વિશિષ્ટતા તરીકે
એકી અવાજે વળણાવેલી

આ કે. આરેન્જ પેકે

આ પીઓ

એજન્ટ : જહાંગીર અધર્મ : પ્રશ્નપત્ર સાથે : અમદાવાદ

આ બતાવે છે કે એમની વચ્ચે ખૂબ જ મળતાપણું છે. હા, મુદાએ એક નકલ આપેલી છે; એમાં બતાવ્યા પ્રમાણે બીજ અને ચેચુઓ વચ્ચે ઓછામાં ઓછું અંતર બતાવવામાં આવ્યું છે. કાઠને, મુદા, ઓરાઓન વગેરેથી આ અને જાતિઓને મધુ જેટી બતાવવામાં આવી છે.

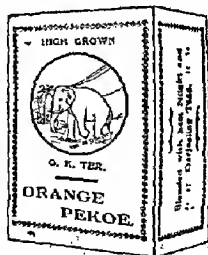
જાતિભાષન અંતરે આધાર સરખી દેખાતી આ જાતિઓ ફેટલીક વૃત્તિઓમાં પણ સરખી માત્રમ પડે છે. અને જ રખકુટિલાળી છે. કા, બીસોમાં ફેટલાક સ્થાપી છવન છવતા ઘડી ગયા છે. પરંતુ બીસો અને ચેચુઓ હજી મહુપાણુ રાંખી રૂપા કરે છે અને સિદ્ધ કરી આવે છે.

આવી જ રીતે કુળચવનમાં પણ અને સરખા છે. બીસો ફેટલાક ખેતી કરે છે ખરા; છતાં મધુ ફોલા બેગાં કરી આવે છે. ચેચુઓ પણ ફોલા બેગાં કરે છે એ આપણે ઉપર જોયું છે.

ફેટલીક સામાજિક જાતોમાં પણ અને સરખા છે. પેલુ કુળો અનેની અંતર છે. મામાકુળની ઊકરનાં લગ્નો માટે અનેને આવે નથી.

બીસો અને ચેચુઓની સામાજીકો વધુ અભ્યાસ કરવા માટે બીસોનો વિદ્યાળ અને બીસો અભ્યાસ બંધરો છે. આ અભ્યાસ થયા પછી આપણને ધણું જાણવાનું મળે એમ છે; આ અને જાતોની ઉત્પત્તિ અને સંબંધ, અને તેમની તથા. પશ્ચિમપાટના જમ્બોમાં રહેતો બીજી આદિવાસી પ્રજાઓ વચ્ચે ફેટલું મળતાપણું છે તે પણ અજ્ઞાત.

જા. કે.

આ ની

ખ રી લ હે જ ત

મેળવવા માટે

ઓ કે ટી

ની વિશિષ્ટતા તરીકે

એકી અવાજે વખણાયેલી

જા. કે. એરેન્જ પેકે

આ પીઓ

જેજનસ : જહાંગીર અધર્સ : નરેશન સામે : અમદાવાદ

તો મણું કરે છે, પણ તેને અંતે ક્યાં? કમાવું, ખાવું, પીવું અને વખત થયે જવાનું; થાકીને રહતા મૂકી ચાલ્યા જવું, એ જ વાત છે ને? એ બરાબર નથી. તેક છતાં જીવનનો ગંભીરપણે વિચાર કરવો જોઈએ, સ્વ-રૂપને જાણવું જોઈએ, અને આ મન વિષયકમાંથી છૂટવા માટે આ માર્ગોમાંથી કોઈને પસંદવો જોઈએ.

આનુષંગિક વસ્તુઓ

આગળ જોઈએ કે ગીતામાં આનુષંગિક વસ્તુઓ વસ્તુઓ કહેવાઈ છે. એનો વિચાર કમઃ કરીએ.

સૌ પહેલાં તો આપણી નજર ચડે છે ગીતાનો આશવાદ અને તેની પ્રથમ કાવના. આપણા સાહિત્યને પરજીવન તરફ નજર રાખતું કોઈ વખત મણુવામાં આવે પણ ગીતાનો જીવંત આશવાદ એ વાતની ના જ પાડે છે. એ નથી આદર્શનું બોધ, કે નથી એમાં આ જગતના જીવન પ્રત્યે તિરસ્કાર. એમાં - પરલોકનો પ્રેરણા જેવા મળતો. આમ આમ કરનારને આ પ્રુથ્વ મળે એવી લાલચ ગીતાની વાદ્યે ક્યાંયે નથી. પાપની ભયાનક સજાની વાત કરીને ગીતા કરાવતી પણ નથી. એનો કંઈ છે કર્મનો. યાની હો, કશું એ પ્રાપ્ત ન કરવાનું હોય છતાં કર્મ કરો. એથી જ સ્વેચ્છ ચાલો. કર્મ જ જગતની પ્રતિષ્ઠા છે એમ ગીતા સ્પષ્ટ કહે છે.

ગીતા એક બીજી વસ્તુ પણ સ્પષ્ટ કરે છે. આ જગતની યોજનામાં કોઈ કમળ કારક શક્તિ રહેલી છે. એ માનવજીવન, સમાજ અને સંસ્કારને બીંધે લઈ ભરે છે એ અધિપતિનાં બંધાને સર્વોપરિ બનતા અટકાવે છે.

“જ્યારે જ્યારે ધર્મની પક્ષી અને અધર્મની આખાંદી શાય છે ત્યારે ત્યારે હું, યોગમાયાનો આશ્રય કરીને, પાપીઓનો નાશ કરતાં, ધર્મની સ્થાપના કરતાં એ સાધુકુસ્થને રક્ષવા હું પ્રગટ થાઉં” છું. ૨

આવા પક્ષકાર રૂપ ભુવંદ સંજ્ઞામાં આ આશ્વાસન અપાઈ છે, એ ગીતા એ આશ્વાસનો વિષય છે. સાચે સાચે જ કશું છે કે ‘સંચયત્તા વિનયતિ’ । એવા સંજ્ઞ વાળાનું શું! એનો તો નાશ છે. એને નથી આલોક કે નથી પરલોક. આ શકદીનદ મણુસને કોઈ પણ રીતે નિરાત વળવા દેતી નથી. એને જીવનમાં કપરામાં કપરા કષ્ટોને જોડે લીધે જીવન સજ્ઞ થાય એવું કોઈ રહેવા દેતી નથી. અને જગતમાં પણ અધર્મનું કારક સંમાર્ગે, એવતાણ વરેરે છતાં, જીવન પોતરે છે એ કોઈ સુસંસ્કૃતિને લીધે ની તો નીજ કાને લીધે? શ્રદ્ધાજીનો જવાબ સ્પષ્ટ છે.

એક બીજી રીતે પણ આ આશ્વાસન મળ્યું છે. નવુનંદ પૂટે છે: “યોગ્યે કર્મ કરતાં ને આ માર્ગથી ભણે થયો હોય તેનું શું! એનો શું. હિત મિત કરે વસ્તુની જોમ નાશ તો નથી થતાં!

એનો જવાબ ફરકે પ્રસૂપેથી શ્રદ્ધાજીએ સોનેરી અક્ષરે કોરી રાખ્યા એનો છે

૨ ‘અવરત’ : સ્વામી આનંદ

— ‘અવપૂરે’ માં

હુનું બીજો માર્ગ

૨ નવ કરા દિ કર્મસ્વ રત્નનિર્મલતિ મરત ૧ વરેરે.

—મેળવી શક્યા—મેળવના શક્તિમાન થયા—એમ માનવા બરાબર થાય. આગળ જોયું છે કે આ વસ્તુને ભક્તિમાં રચાન મળતું નથી. અને ભક્તિમાં—પ્રપત્તિમાં—જે રૂણ મળે છે એની કિંમત તો આપવી પડે છે જ. સર્વભાવથી ઇશ્વરને સરજો જવું—અને પોતાનું અસ્તિત્વ જ જુસી જવું એ કાંઈ નાનીસૂની કિંમત નથી.

ઈશ્વરની ઇચ્છાને વશ થવાનો અર્થ કાંઈ રીતે એવો નથી કે ગમે તેમ જીવન આપણી આગળ રજૂ થાય એમ જીવવું. આપણે એક માર્ગ—જ્ઞાન, પ્રપત્તિ, કર્મ વગેરેનો—નક્કી કરવો, જીવનધ્યેય નક્કી કરવું અને એના માટેનો માર્ગ નક્કી કરવો—એ તો કરવાનું રહે છે જ. આ જાતની પ્રપત્તિ કહ્યું છે એમ કહેવાનું કારણ એ પણ છે જ કે પ્રાણ, મન, અને ચિત્તની સદૃશ ઇચ્છાઓ પણ ન્યાંસથી માણસ ન તજે. ત્યાંસથી એનાં અદ્ભુતભાવો લોપ પૂરા થતો નથી. એ બધાને તજીને જે માણસ સર્વભાવે ઇશ્વરને સરજો જાય છે એ જ જગતનું કલ્યાણ કરી શકે એવો મહાનુભાવ બને છે. એટલા માટે જ એવા યુરોપી વિરલ હોય છે. એ કદી જ જગતની પરાક્રિતની યોજના વિરુદ્ધ જતા નથી, પણ એના કાર્યમાં સદાપરપ—નિમિત્ત રૂપ—બને છે. અર્જુનને નિમિત્ત રૂપ બનવાનું અને બધા કર્મ છોડી સરજો જવાનું કહ્યું તે આ અર્થમાં. પણ સામાજિક રીતે જીવનધારા ચાલે એટલું હોય તો—અથવા ગમે તે રિચ્છિત હોય તો તેને માટે કાંઈ પણ ફરિયાદ નહિ કરતાં એ જ રીતે પ્રસન્નતાપૂર્વક રહેવું. ઇશ્વર ઉપર જીને બદા છે તે સ્થળે છે કે એ દરેકની જરૂરને લક્ષમાં રાખી શકે તેમ છે. અને કહ્યું પણ છે :

યોગ્યેનિ વદામ્યહમ્ ।

મારાના સ્વરૂપને પામવાનું અને એને તરવાનું કાર્ય પણ ફક્ત તો છે જ. કહ્યું છે :

આ દેવી અને યુજ્યથી મારી માયા યોગમયી મુશ્કેલ છે, જે મારે સરજો આવે છે તે જ તેને તરે છે. ^૧

આમ જો માણસજાત મમત અને વાંચ્છના ઊંઘી આ માત્રે જાય તો આ બધા લેહનાના પ્રસંગો જોવા પડે નહિ. અને આપણે ‘અવધૂત મસ્તાના’ રહીને શક્તિમત રેવના વિમુની યોજનામાં આપી શકીએ.

આ ત્યારે, ગીતાના બતાવ્યા પ્રમાણેના જીવનમાર્ગ—જ્ઞાન, કર્મ, યોગ (જ્ઞાન), ભક્તિ અને પ્રપત્તિ—એમાંથી અધિકારભેદ જોને જે કંઈ અને અનુકૂળ પડે તે તેણે પકડી લેવો રહ્યો. તો જ આ ‘કાળ વત’માંથી છૂટવાની આશા છે. આ માર્ગ સફિડો નહીં, કાંટા, કાકરા, જીલા પગને ખીરી નાખે એવા પરમરેશ અને જોડી પીણાવાળો છે. પણ તે જ આપણને કાંઈ ને કાંઈ રથને પહે:ચાડે એમ છે. આ કાળના વનમાં માણસને નથી નિરાત, નથી સ્વેચ્છા સુજાનું જીવન કે નથી હોતું કાંઈ ખેલ. એના જીવનમાર્ગ યોગયોગ ફરે છે. પ્રાણીને બળદ ચાલે છે તો મધ્ય, પણ પહે:ચિતો ક્યાં ચે નથી, એમ માણસ કાર્ય

૧ દેવીદેવતા યુગલથી મમ માયા મુશ્કેલ

માનેષ યે પ્રવચન્તે માયમેતા વચન્તે ચે ।

તો મળું કરે છે, પણ તેને અતિ ક્યાં! કમાવું, ખાવું, પીવું અને વખત થયે જમત હોડી, થોડાકિને રાતા મૂકી ચાલ્યા જવું, એ જ વાત છે ને? એ બરાબર નથી. દરેક માણસે જીવનનો અંબોરખજો વિચાર કરવો જોઈએ, સ્વ-રૂપને જાણવું જોઈએ, અને આ અર્થનાં, વિષયકમાંથી છૂટવા માટે આ માર્ગમાંથી કાઢને પકડવો જોઈએ.^૧

આતુષંગિક વસ્તુઓ

આમજી જોયું કે ગીતામાં આતુષંગિક વસ્તુ વસ્તુઓ કહેવાઈ છે. એનો વિચાર હવે કમઠા કરીએ.

સૌ પહેલાં તો આપણી નજર ચડે છે ગીતાનો આશ્વાસ અને તેની શ્રદ્ધામયી ભાવના. આપણા સાહિત્યને પરજીવન તરફ નજર રાખતું કોઈ વખત મણુમાં આવે છે પણ ગીતાનો અવશંકત આશ્વાસ એ વાતની નાજ પાડે છે. એ નથી અકર્મવ્યવહારનો બોધ, કે નથી એમાં આ જગતના જીવન પ્રત્યે તિરસ્કાર. એમાં પરલોકનો પ્રેમ નથી જોવા મળતો. આમ આમ કરનારને આ યુવક મળે એવી લાલચ ગીતાની વાણીમાં ક્યાંયે નથી. પાપની ભજાનક સજાની વાત કરીને ગીતા કરાવતી પણ નથી. એનો સદેશ છે કર્મનો. યાની હો, કશું મે પ્રાપ્ત ન કરવાનું હોય છતાં કર્મ કરો. એથી જ વિશ્વ-મય આલસ્ય, કર્મ જ જગતની પ્રતિષ્ઠા છે એમ ગીતા સ્પષ્ટ કહે છે.

ગીતા એક બીજી વસ્તુ પણ સ્પષ્ટ કરે છે. આ જગતની યોજનામાં કોઈક કસ્યાણુ-કાંઈક શક્તિ રહેલી છે. એ માનવજીવન, સમાજ અને સંસ્કારને ઊંચે લઈ જાય છે અને અધોગતિના બોને સર્વોપરિ ધનતા અટકાવે છે.

“ભારે ભારે ધર્મની પક્ષી અને અધર્મની આગાહી થાય છે ત્યારે ત્યારે, યુગે યુગે, યોગમાયનો આશ્રય કરીને, પાપીઓનો નાશ કરવા, ધર્મની સ્થાપના કરવા અને આક્રમકરોને રચવા હું પ્રમટ થાઉં છું.”^૨

આવા પાકાર રૂપ સુલહં ચબ્દોમાં આ આશ્વાસન અપાયું છે. એ ગીતા અને આશ્રદ્ધાનો વિજય છે. સાથે સાથે જ કહ્યું છે કે ‘સંચયમા તિનરતી’^૩. એવા સંચય-વાળાનું શું? એનો તો નાશ છે. એને નથી આવૈક કે નથી પરલોક. આ શ્રદ્ધાહીનતા માણસને કોઈ પણ રીતે નિરાત વળવા દેતી નથી. એને જીવનમાં કપરામાં કપરા સયોજોમાં ભેગે લીધે જીવનું યજ્ઞ થાય એવું કોઈ રહેવા દેતી નથી. અને જગતમાં પણ ચાલ્યાદવા ભયંકર સંક્રામો, એવતાણુ વગેરે છતાં, જીવન પાંચરે છે એ કોઈ યુગશક્તિને લીધે નહિ તો બીજા કાને લીધે? શ્રદ્ધાળુનો જવાબ સ્પષ્ટ છે.

એક બીજી રીતે પણ આ આશ્વાસન મળ્યું છે. અર્જુન પૂછે છે: “યોગસંપન્ન કરતાં કરતાં જે આ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયો હોય તેનું શું? એનો શું, છિન્ન વિન્ન થયેલા લાલગની જેમ નાશ તો નથી થતો?”

એનો જવાબ દરેક પ્રશ્નપ્રેમી શ્રદ્ધાળુએ સોનેરી અક્ષરે કારી રાખવા જોઈ છે:

૧ ‘કાવચન’ : સ્વામી આનંદ

— ‘મધ્યપૂર્વ’ માં.

જુઓ ગીતાનો માર્ગ

૨ ‘યદા યદા હિ ધર્મસ્ય રત્નતિર્મલતિ ભ્રત્વ’ । વગેરે.

ન હિ કર્યાણકલ્પશિત

દુર્ગતિ તત્ત ગચ્છતિ ।

કલ્યાણ કરનારની દુર્ગતિ છે જ નહિ. શુદ્ધશાસ્ત્રે જે કાપ કરે છે, અને કલ્યાણના હેતુને પાનમાં રાખીને કાપ કરે છે, એ બહેને માર્ગથી ચૂકે, એનું કાપ નકામું જતું જ નથી. અને એની એ દુર્ગતિ નથી. એની સ્થિતિ નદીમાંના કાંપ જોડે સરખાવી સમાવ. નદીમાં પૂર આવે છે ત્યારે મણે કાંપ ધસકાઈ આવે છે. કટલોક માર્ગમાં પડી રહે છે તો કટલોક સમુદ્રમાં પણ પહોંચે છે. પણ બધે જ કાંપ, એક વખત ખસેલો ચડુ મયો એટલે, એક વખતે નહિ તો બીજી વખતે પણ, સાગરમાં જવાનો જ. એમ જ માણસનું પણ. કલ્યાણમાર્ગનો પરિકર જ બન્યો, એ સાકાશ, સૌંદર્ય પણ સત્યના સનાતન સ્વર્ગ તરફ લઈ જનારા માર્ગ પર એણે કશું ભયું એટલે એ ત્યાં વહેતો કે મોડો પહોંચવાનો જ. એવો ચોખ્ખાઈ શ્રોમાનો કે ચોગીએના કુળમાં જન્મે છે અને અધૂરા પૂરાં કરે છે. ૨૫૭ સંદર્ભમાં મણેલું આ આશ્વાસન કેટલું મુકાવેરક છે !

એ માર્ગે જનારાના ચોગીએમની મિંતા પણ પ્રસર જ કરે છે ! 'એવા કામચોગીએના ચોગ અને હેમને હું વહું છું' એમ કહ્યું છે. વળી કહે છે : "હે અર્જુન, હું નક્કી માણું કે મારો વાકત નાશ પામતો નથી. આ અકાશ મત્સ્ય-સંસાર રૂપ સાગરમયી મારામાં ચિત્ત રાખનારાએનો ચોગ જ સમયમાં હું ઉકાર કરનાર બનું છું, એમ પણ અણ્યાનું છે.

આવા છુલ્લ નાદે ગીતા અસમ, આશા અને અકાનો સદૈશ સુણાવે છે. જેમાં પદ્યોક્તો પ્રેમ ? એવા લોકકલ્યાણાર્થે પણ કાંઈ કરવાના બોધ-કર્મણ અવનથી વાગવાપણું, અથવા હાથ બેઠીને બેસી રહેવાપણું — સમાજ પર આર બનવાપણું કે એવું કાંઈ, અણ્યથી નહિ.

અક્ષરકર્મણ

કમવાને ચાર પ્રકારના વક્તો કલા છે : આત્મ, ત્રિહાસ, અર્થી અને યાની. * એ સૌને એમણે પ્રુવણાળી તો કલા જ છે. ઉદાર પણ અપમા છે. પણ યાનીને તો ચોતાનો આત્મા જ માન્યો છે.

બીજા પ્રકારના વક્તોને તો કાંઈને કાંઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ પણ હોય, પણ યાનીને તો નથી કાંઈ મેગવવાની ઇચ્છા કે નથી કાંઈ સ્વાર્થ. એ તો બધે જ વાસુદેવનાં દર્શન કરે છે. અને એટલે વિદ્યાવિનય વાળો પાણચ, માય, હાથી, ફૂતરા અને ચાંદણ એને મન સરખા છે. એમ જગતને વાસુદેવમય માનનાર યાની અત્યંત દુર્લભ છે એમ કહ્યું છે એ પણ બરાબર છે. યાન તે માત્ર બોલવાનું નહિ પણ અવનમાં ઉતારવાનું એ તો આપણે આગળ જોયું છે જ.

* ચતુર્વિધાઃ મનન્તે માં નરાઃ સુઠતિનોઽનુવ ।

આત્મો ત્રિહાસરર્થથી યાની ચ મત્સ્યર્થ-૧૧.....સ્વાનીત્વાર્થ મે.મતઃ ॥

એવા યાત્રીનાં લક્ષણો આમ મળ્યાનાં છે:

એ મનમાની સર્વ ઇચ્છાને તથા દે છે. અને આત્મસ્વરૂપતા જ્ઞાનમાં જ આનંદ પામે છે. માન અપમાન, સ્તુતિ નિંદા, યત્નમિત્ત, સુખદુઃખ એને સરખાં છે. એ દુઃખમાં વિષાદ નથી પામતો અને સુખની ઇચ્છા પણ નથી રાખતો, આસક્તિ રહિત છે. શુભા-શુભ પામીને આનંદ કે દુઃખ કરતો નથી. કામ્યજ્ઞાની માફક જે ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી સંકોચી લે છે, જે બધાં પ્રાણીઓ અસાવધ હોય ત્યારે એ સાવધ રહે છે, છતાં તેમના જેવા જોમ માણસો નથી, ઇશ્વરને અર્થ જ કમ કરે છે, એને જ પરમ માને છે. એનો જ વાકત છે, સંજોનો ત્યાગ કરનાર અને બધાં પ્રાણીઓમાં નિર્વેર છે; મિત્રભાવે રહે છે, ક્રોધાળુ છે, સુખદુઃખને સરખાં મળે છે, સ્વમાહોત્ત છે. યોગી છે, સંતુષ્ટ છે, આત્માને કાળમાં રાખે છે, એનામાં જ મત અને જીવિતે રાખે છે, જેનાથી લોકોને દુઃખ થતું નથી અને જે લોકોથી દુઃખ પામતો નથી. જે હર્ષ, અમર્ષ, ભય, ઉદ્વેગ વગેરેથી મુક્ત છે, જે અપેક્ષાહીન, ચતુર, પવિત્ર, ઉદારીન (તટાર્થ) અને બધા વચરતો છે, જે કમ કરતો નથી, આનંદ શોકાદિ કરતો નથી, મોન ધારે છે અને જે મળ્યા આવે તેથી સંતોષ પામે છે, અનાસક્ત અને સ્વિયર મતિવાળો છે તે જ તેનો વાકત છે અને તેને પ્રિય છે.

આ બધાં લક્ષણોમાં તરી આવે એવાં લક્ષણો છે આ:

સમતા,

ગેત્રી, ક્રોધા, સુહિત. ઇશ્વર ઉપરની અનન્વ અદ્વા અને ઇશ્વરની સર્વવ્યાપકતાના જ્ઞાન વચર આ સાધ્ય થતું હજી છે.

નરસિંહ મહેતાના વિખ્યાત પદ ‘વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ.....’ અને અખાતું ‘એવું જ સુદર પદ’ ‘હરિકૃષ્ણનાં લક્ષણ’ — આ જ વસ્તુને સુદર રીતે રજૂ કરે છે.^૧

આવા વાકતો જ જલતરી આસા છે. એક પ્રદાન માનવ વિમૂતિ આજે માનવ જીવનને સુખી અને કલ્યાણાભિમુખ બનાવવા મથે છે એ ગોતાના કથન પ્રમાણે સાચા અર્થમાં વાકત ગણાય.

જાકતને કાંઈ સ્પૃહા ન હોય એ વસ્તુ ફરીફરીને કારણૂક કહો છે. એને ઇચ્છા હોય તો એ તે રાજા રંતિદેવ જેવી જ—દુઃખદાઝમાં પ્રાણીઓના દુઃખના નાસની હોય.

એવા વાકતની નિશાની માટે એક સુદર પદમાં કહ્યું છે: “એને રામો બેટિયા તેની નેનવેણ પથટાય” — (એ અખી કરતાં નેન, વેણ (અને કાઈ) ઇશ્વરપ્રાપ્તિનું — અખીનું સ્વયં કરે જ.

દુઃકમાં, પ્રાણીમાત્ર તરફ રતે, સમતા અને ઇશ્વર પ્રત્યે અનર્ગળ પ્રેમ એ વાકતનાં આત્મલિંગ આવરણ લક્ષણો છે.

માહુ]

૭

મલયાલમ-સાહિત્યનાં મુખ્ય વહેણો

મૂળ લેખક: આચાર્ય પી. શંકરન નમિષ્વાર, એમ. એ.

અનુવાદક: કૃષ્ણવદન જેટલી, એમ. એ., બી. ડી.

આર્ય અને દ્રાવિડ સંસ્કૃતિઓનું જેટલું પનિષ્ઠ સંમિશ્રણ ફરજના સાહિત્ય અને ભાષામાં મળે છે તેટલું બીજે રેખાતું નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યના વિવિધતત્ત્વ અને રીતિઓનું સ્વાતુરૂપ ચઢધુ કરવા ઉપરાંત તેના સ્વરૂપમાં અને ભાવાત્માને અપનાવી તેમજ પચાવી મલયાલમે 'મહિપ્રવાલમ'ના રૂપમાં એક ચિલકુણ સાહિત્યિક યોદ્ધાની વિકાસ કર્યો છે. તેમાં દ્રાવિડ સંસ્કૃતજન્ય સ્વરૂપે પરસ્પર પોતાના વ્યાકરણનાં મૂળ રૂપો અને વિસંક્રિતચિન્હોને યથાવત્ રાખી પરોક્ષ રૂપમાં સુગમતા અને માધુર્યપૂર્ણ પ્રવાહ સાથે સંમિશ્રિત થાય છે. આ યોદ્ધામાં ફરજનું અધિકૃત સાહિત્ય તથા વિશેષ રૂપમાં કાવ્યની રચના પ્રાચીન મલયાલમથી આધુનિક મલયાલમના સંપૂર્ણ વિકાસકાલમાં થયાં છે, જે મહિપ્રવાલમનો સુવર્ણકાલ છે અને તેની તુલના રચનાપરિમાણ અને કાવ્યસૌંદર્યની વિવિધતાભરી દૃષ્ટિથી અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યના ઐતિહાસિકમુગ સાથે કરી શકાય છે.

અદિતીય મધુરતા અને સૌંદર્યથી પૂર્ણ મુખ્યત્વે પ્રાચીન કવિની કૃતિઓ, રાગઓ અને સુખસંપન્ન તેમજ નિશ્ચિન્ત વિદ્વાનોની ઉર્વર કલ્પનાથી સારી અભ્યાસાં જન્મ પામી છે. તે ૧૬મી અને ૧૭મી સદીના ઇંગ્લેંડનાં ધણાં ગીતો અને છંદોની માફ આપે છે. આનું અનુમાન 'લીલાતિલકમ'માં (૧૪મી સદીના સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને અલંકાર સંબંધી સંસ્કૃતગ્રંથ) આપેલાં ઉદાહરણોથી થઈ શકે છે. એ અસાધારણ સૌંદર્ય અને મનોહરતાથી સુકત જલમગ્ન કાવ્યજગતનાં કિષ્કિંદ્રો જેમ નાખે ચડે છે. કાલિદાસના મેઘદૂતનાં લાગમાં પૂર્ણ રીતે લાગેલું અપ્રતિમ 'ઉચ્છિન્નલીલિ ચન્દ્રેશ્વર'ના (૧૪મી સદી) રૂપમાં અલેક્ષર યતા, સંદેશોએ કરેલ સાહિત્યમાં અતુલ જૂમિ પ્રાપ્ત કરી છે. આ સંદેશોમાં મુખ્ય વલિય કાષ્ઠલ તમ્બુરાનનો 'મધુરચન્દ્રેશ્વર' છે. તેનું અનુકરણ વારંવાર કવિઓની એક દીર્ઘપરંપરા બાજુ સુધી ડરતી આવી છે.

ગ્રેમની માફક એક પણ અપારા કવિઓની ઉચ્ચ કલ્પનાને પ્રેરિત કરી છે, તેનું સુંદરતમ પંચામ 'ચન્દ્રોત્સવમ્' નામના પ્રથમાં પ્રગટ થયું છે. 'ચન્દ્રોત્સવમ્' વિષય તેમજ વર્ણન સંબંધી રાચકતાસંપન્ન એક મલયાલી સ્વરૂપની પૂર્ણવંદની પૂળની કદા સંજ્ઞાથી એક મૌલિક કાવ્ય છે. 'મહિપ્રવાલમ'માં લખેલા પ્રથો ભોજ અને અનંત ભટ્ટ દ્વારા રચાયેલાં ગદ્ય અને પદ્યમાં લખાયેલાં સંસ્કૃત ચમ્પૂકાવ્યના વ્યાકરણ પરે ભખાયા છે. તેમાંથી લગભગ ૫૦ બાજુ સુધી શોધાય છે અને પ્રણા હજુ પ્રકાશમાં નથી આવ્યા. ૨૫૪૮તા અથવા સ્વચ્છંદો આ ચમ્પૂ લેખકોના સિદ્ધાંત છે. તેમણે પોતાની અદિતીય કાવ્યપ્રતિભા દ્વારા સંસ્કૃતમલયાલમ, ગદ્ય અને પદ્ય તથા વધારા અને કલ્પનાનું મિશ્રણ જે રીતે યજ્ઞ શક્યું તે રીતે કરી સૌન્દર્ય અને પૂર્ણતાના જામનસ્યને વિકૃત ન થવા દીધું. તેમણે ધુરોપના દ્રોણ અને આયુરવિદન પદનાચકો સમાન અધિકારી રામાયણ અને મહાભારતની કથાઓ તથા પદનાઓને પોતાનાં કાવ્યોનાં વિષય ગનાવ્યો છે.

આ સમૂહમાં સર્વોત્તમ પુનઃ નમ્પૂતિરી કૃત 'રામાયણમ્' અને મહિષમર્ગલમ્ નમ્પૂતિરી કૃત 'નૈષધમ્' છે; તે પછી 'કામદહનમ્' અને 'આણ્ણકમ્' કવિત્વમાં તેમનાથી કીતરતા નથી. 'કોટિવિરહમ્' પ્રેમભાવનાના અનેક રૂપોની ચિત્રણકલા સંબંધી એક ઉત્કૃષ્ટ પ્રયાસ છે. તેના સંસ્કૃતના આદ્યકારિકાએ નિર્દેશ કર્યો છે અને આ વિષય અધિકારિ અમ્પૂ-લેખકોનો રસિકર વિવર રહ્યો છે.

'વેદવર માહાત્મ્યમ્', 'નારાયણીમ્' અને 'રાજરત્નાવલીયમ્' રમાનિક કવિતાસના યતનાયકો અથવા પરંપરાગત વિશ્વાસોનું વર્ણન તેમની વ્યંજના કરે છે. તેમાં અંતર્ગત પ્રધાન અને રાજ્યોની (રાજ્યોના રાજ્યોની પછી) સુંદર પ્રજાસા અને વંદનાઓ છે. કાવ્ય કે કેરળમાં પ્રાચીન કાવ્યો જ રાજ્યો અને ધનવાન વ્યક્તિઓ સાહિત્ય અને લલિત કલાઓના સંરક્ષક રહ્યા છે. યથાર્થમાં કેરળની ચોતાની નાટ્યકલા કયાકલીનું વર્તમાન રૂપ — જેમાં સ્થોકયુક્ત ગીત-સાહિત્ય છે, જેનું નિર્માણ અને જેના સ્થાવર પ્રદર્શન નાટ્ય અને મુદ્રાઓ દ્વારા થાય છે — પ્રાચીન કાલના એ પ્રધાન રાજ્યોમાં કોટ્ટરકરા અને કોટ્ટમના આશ્રયથી જ વિકાસ પામ્યું છે. તેમાંથી પ્રથમે રામાયણને ઇશોરના 'કોનિકલ પ્લેઝ'ની (ઐતિહાસિક યતનાત્મક નાટક) દળ પર નાટકીય રૂપ આપ્યું અને ખીજાએ મહાભારતની કદાવૃત્તિઓને ચોતાના ઉદ્ભવ આવવામાં નાટકોના વિષય બનાવ્યો અને તે રંગમંચ તેમજ અધ્યયનની દૃષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટ છે. તાંત્રિક પર લખેલા રૂપે મળેલા એક અપ્રકાશિત ગ્રંથ છે; તેમાં ૧૦૦ થી વધારી કયાકલી નથી. આ ગ્રંથ કોમીનના રાજ્યમાં રચ્યો કહેવાય છે. તે પ્રાચીનના રાજવંશની કેરળ-નાટ્યકલા સંબંધી રચિની શાક્ષી પૂરે છે. વર્તમાન મુગના પ્રારંભના '૩૦૦ વર્ષ' પૂર્વે કયાકલીએ કેરળવાસમાં સર્વપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેના પરિણામ રૂપ અમ્પૂનું સાહિત્ય ઉનાખી વારિયેર, હરિહરમન તન આદિ મહત્વવાહી તથા અન્ય મધ્યમ પ્રતિભાવાહી અનેક સંગીતક કવિઓની મહત્વપૂર્ણ રચનાઓથી સમૃદ્ધ બન્યું.

સાહિત્યમાં સાવજનીન ભાવનાનો સંચાર

આ પરિસ્થિતિમાં મલયાલમ ધીરે ધીરે, કિંતુ દલતાપૂર્વક સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને અલંકાર તથા હંદસાઓના બંધનથી છૂટકારો પામવા અને વિષય તથા શૈલીમાં ચોતાના વ્યક્તિત્વની પ્રતિષ્ઠા રચાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગી; કારણકે અનંતતા એમ માનવું પડ્યો કે 'મણિપ્રવાલમ્' આમારી ભાષાના કવિતાસત્ત્વ એક કેવળ પરિવર્તનકીલ રૂપ હતું. સંસ્કૃતના અલંકારો આજ ઉપકરણોથી કારરખમ બન્યા પહેલાં મહા વખતથી મલયાલમ બોલનારા સાધારણ જનસમુદાયમાં વિવિધ પ્રકારના પ્રેમગાન અને વીરગીત પ્રચલિત હતાં. તેઓ આમારી પ્રેમ અને મુદ્દ તથા પવિત્રતા અને અધવિશ્વાસની ભાવનાઓનાં સાચાં પ્રતિબિંબ હતાં. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ગીત આમાર એ પૂર્વજોનાં જીવનમાં સારી રીતે ધર કરી ખેડાં હતાં. તેમને અનુમાન પ્રમાણે ૧૫૦ વિભિન્ન મનોરંજન સાધનોનો પરિચય હતો. આ મનોરંજનોમાંના અધમાં એ ચોતાના ઉપકૃત મોત હતાં 'વટકકન-પાટ્ટકલ' અર્થાત્ ઉત્તરના મોત નામના વીરગાનોની સરખામણી સુરમતાથી અગ્રેજ અથવા શ્કોલિય 'મેલેક્સ' (રાસ-લોકગીતો) સાથે થઈ શકે છે તેઓ અત્યારે પણ મામજનો અને દલકા વર્ણનો

લોકોની ઈષ્ટ સંપત્તિ છે. પણ હવે. તેા વિદ્વાનો અને કવિઓની અભિરુચિ એ તરફ જા-
વતાપૂર્વક જાગી ઊઠી છે.

તે પહેલાં અને સંભવ પ્રમાણે તે સાથે જ દક્ષિણ કેરળનું કથાત્મક-મીત-સાહિત્ય
અનુન્નત થયું. તેના વિષયો તેા સંસ્કૃતનાં જે જાણીતા મહાકાવ્યોમાંથી લેવામાં આવ્યા હતા,
પરંતુ તે દ્રાવિડ છંદોમાં લખેલાં છે અને તેમના પર તામિલના રૂપ તેમજ ભાષાશૈલીની
જાડી છાપ છે. તેમાંથી સૌથી પ્રાચીન 'રામાચરિતમ્' છે. તેની પછીનાં શિક્ષકોમાં નિરખ્યતા
વળ પાછીકારે મંથે 'કણ્ણૂરચ રામાયણમ્', 'ભારતમ્' અને 'વાગવતમ્' સખામાં પરંતુ
આ ક્ષેત્રમાં સૌથી અધિક કાવ્યત્મક સફલતા ઉત્તરના કેરળનાં જે, પ્રતિભાવાન ચારણો
ચેરુસેરી નમ્પૂતિરી અને તુચ્ચત એપુત્તમ્મને પ્રાપ્ત થઈ છે. ચેરુસેરીએ આપણને 'કૃષ્ણમાથા'
નામે સૌથી મહાન રચના આપી છે અને તે સ્વરજ અને પ્રચલિત અલપાલમના કાવ્યનું
સુંદરતમ રૂપ છે. ચણ્ણાવલી, કાવ્યરચના અને હન્ડપ્રયોગની દૃષ્ટિએ તે તદ્દન દ્રાવિડ છે, છતાં
ચમત્કારપૂર્ણ વ્યાલંકારિક વિધાનની દૃષ્ટિએ તે પ્રાચીન સંસ્કૃત પરંપરાથી સંબંધ છે. તુચ્ચત
એપુત્તમ્મને રામાયણ અને મહાભારતના અમરમંથ દ્વારા મલયાલમ ભાષામાં એવું કાવ્ય ક્યું
છે કે જે અગ્રજી સાહિત્યમાં એસરે ક્યું છે. તેથી તેને ચમાથ જ આધુનિક મલયાલમના
જનક કહેવામાં આવે છે. કેરળ સાહિત્યમાં એપુત્તમ્મનની આ જે અદ્વિતીય રચનાઓથી વધારે,
કાઈ બીજા મંથનાં પ્રમાણ કે સમ્માન થયાં નથી. આ મંથોની પ્રવૃત્તિ ગંભીર રૂપે ભક્તિ-
મયી છે અને ભાષાશૈલી મધુર અને પરિપક્વ વિદ્વાન-અમુદ્ય તેમજ અલ્પ ઉત્કાહથી-
પૂર્ણ છે. તેમને સાધારણ રીતે 'કિલિપાટ્ટ'ને ખાવિષ્કાર કહે છે. 'કિલિપાટ્ટ' એક પ્રકારના
છન્દ છે. મંથમાં તે પ્રાચીન દ્રાવિડ છંદોના અનુકરણ દ્વારા સખામાં છે.

કુચન નમ્બિયારે નરીન શૈલીમાં 'તુલ્લલ' નામક વર્ણનોમાં અમારા સાહિત્યની
દ્રાવિડી પ્રક્રિયાને વધુ ઉત્તેજના આપી. 'તુલ્લલ' 'આકથાર કૂત'નું જ વધુ પ્રચલિત અને
પરિવર્ધિત રૂપ છે. નમ્બિયાર હાલ પણ ઉપદાસકથાને સૌથી મોટા આચાર્ય છે. તેના
અંગ અને વક્રોજાની અદ્ભુત કક્ષિતનું પૂર્ણ પ્રકાશન અધુનિક કેરળની પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે
તેના પૌરાણિક કથાચિત્રણમાં થયું છે. ખૂબ વિનોદી અને મહાન કવિતા રૂપમાં ભાષાપ્રવાહ
અને ઉક્તિ-સુગમતા પર તેનો અધિકાર ચોપ અને નાપરન સમાન હતો. તેથી તેના અનેક
'તુલ્લલ' જનતાની ભાષામાં વ્યક્ત છે અને હાલ તથા વિનોદ્યા પરિપૂર્ણ છે અને પરિ-
ણામે જલદી પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ગયાં તેમાં નવાઈ નથી. યોદ્ધા સમય સુધી તેા તેમણે
સાહિત્યનાં અન્ય રૂપોની પ્રસિદ્ધિ પર આક્રમણ ક્યું.

અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્સવર્થ જેમ કવિતાની ભાષાને દૈનિક વ્યવહારની ભાષાના રૂપમાં
ચેતવવાની આકાંક્ષા રેવતા વેનમાણિ નમ્પૂતિરીપાટ્ટ પિતા-પુત્રની જે રચનાઓમાં કવિતાની
ભાષાને શુદ્ધ અને સ્વરણ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. બે કે તેમણે
સમકાલીન શ્રુતારી કવિતા લખવામાં આવેલ આર્યો છે, છતાં તેમની પછંદ કરેલી રચના-
ઓમાં વર્ણન અને કથનની પ્રથમ સંનીપ્ત કક્ષિતનું પ્રદર્શન ક્યું છે. ભાષા અને શૈલીની

શબ્દોની હિજીએ તેમણે પોતાનો એક નવો 'વર્ગ' જ ઊભો કર્યો છે. આ અને બીજા તેમના સમકક્ષીન અને પરવર્તી લેખકોએ-જેમાં પૂતલમ્ સિવોદ્ધી, જોરવંદરા અને નાટુવમના નમ્પૂતિરી તથા કંબોરના એ રાજકુમાર કવિ, કોટ્ટાપતિલક્ષ્મી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેમનાથી પણ વ્યાજ્ઞ વધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. બહી જણવેલા લેખકો સંપૂર્ણ હિન્દોનો ઉપયોગ કરવા છતાં પણ સાચી રીતે મહાવાલમના જ કવિઓ છે. તેમનામાં પોતાની માતૃભાષા પ્રતિ સ્વાભાવિક પક્ષપાત છે.

આ અને નૈપથની દૈલી જેવા સંસ્કૃત કવિઓ અને હિન્દસાહિત્યો પ્રભાવ અન્તિમ રીતેના મહાકાવ્ય સુધી રહ્યો. અન્યથા કુરુપ કૃત 'વામચંદ્ર વિલાસમ્', પંતલમ્ રાજાનું લક્ષ્મી 'કુરુમાર કવિતમ્', કે. સી. રાજવિલ્લેનું 'સ્વામનતકમ્', ચુલી તામ્પુરાન કૃત 'પાન્ડવોદ્યમ્', વલ્લભોદ્યકૃત 'ચિત્રયોગમ્' અને હિલ્લુનું 'ઉમાકેશમ્' વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે, છેલ્લી રચનામાં દ્રાવિડોરનો ઇતિહાસ છે. કિંતુ દંભે મહાકાવ્યોનો મુગ પીતી મરો છે. તેમનું રચન લઘુ પદપ્રમુખોએ અને પ્રાંતિમુક્તકાવ્યે લઈ લીધું છે. એના પર અંગ્રેજીનું વિશેષ પ્રભુ છે. વસ્તુતઃ આ મહાવાલમ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અંગ્રેજીના પ્રભાવનો મુગ છે. તેની સરખામણી અંગ્રેજીના 'રોમાન્ટિક પુનરુત્થાન' સાથે કરવામાં આવે છે પરંતુ પણ કુન્દી-કુદૃન તમ્પુરાન અને સુધમવલ્લમ પોલી જેવા કવિઓએ પદપ્રમુખ લખ્યા હતા, પરંતુ વર્તન કાવ્યવિધાનના રૂપમાં તેનો પ્રચાર વલ્લભોદ્ય, હિલ્લુર અને કુમારન આશાએ કર્યો. તેમાંથી વલ્લભોદ્યે પ્રચલિત અને રાચક વિષયો મર લખેલા લોકપ્રિય પ્રચીત 'મુક્તકોના આધારે અનેક કવિપદ્યના અભિલાપી જોને માટે સદસા ઉત્સાહવર્ધક પથપ્રદર્શક બની ગયા. દ્રાવિડ હિન્દોના નવીન ઉદ્યોને તેને બીજા અનુકૂળતા કરી આપી અને તેણે પદપ્રમુખનાને ધાર્યો કરતાં વધુ સદા અને સરલ બનાવી દીધી. સર્વથી છ. સંકર કુરુપ, વેલી-કુદૃમ, પી. કુન્દીરામન નાપર, કે. કે. ગાન, વી. શ્રીધર મેનન વગેરે આજે પણ સંકર પદપ્રમુખો લખે છે.

જો કે નાટક કથાકાવ્યી કહાલો મળી સમયથી જાદિગકાર કર્યો છે, તથાપિ કેરળ કલા-મન્ડલમના સંસ્થાપક અને પ્રમુખ વલ્લભોદ્ય તેની પુનઃપ્રતિષ્ઠા માટે બારે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. રચનાં વલ્લભ કોઈક તમ્પુરાનના અનુયાયી કવિ સંસ્કૃત નાટકાચી-આસ કરીને કાલિદાસ અને જનમૂર્તિએ રચેલા નાટકાચી-સંપૂર્ણ હતા. કેટલોકે તામિલના તારકાલીન લોકપ્રિય નાટકોના આધારે ગીતનાટ્યોની રચના કરી. વળી મહાવાલમના સાહિત્યકારોએ અંબલા અને અંગ્રેજીના સાર્ગાનરના બહી પ્રધારના નાટકોના પાયાનુસાર કર્યા છે. તેમાં પર્લ અને પ્રેમ-કલ્પના કરતાં મદ અને યથાર્થતા કે વાસ્તવિકતાને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું છે નિરસન્દેહ આજની વ્યાપક પ્રતિ કાવ્ય અને પ્રેમકલ્પના કરતાં મદ અને વાસ્તવિકતાને પ્રધાન પર આપનાની તરફેણમાં જ છે. તેમાં પચાસ વર્ષોમાં મહાવાલમની સ્વાભાવિક વિશેષતાઓ વિશે કાંઈક અંશે વ્યાપક અવેશના મળે છે. તે માટે પણ તે અંગ્રેજ સાહિત્યરચનાઓને આભારી છે. મહાવાલમમાં પ્રાચીન સમયથી મળતાં હતાવેળે, મંદિરોના અને રાજકીય લેખોમાં એક પ્રકારના સરળ અને ઉપયોગી મદનો પ્રયોગ થતો જ હતો; પણ તે આવે

સાથે એક દાબ્યાત્મક અને વ્યક્તિય ગદ્ય પણ અસ્તિત્વમાં હતું અને તેમાં વિખ્યાત સંસ્કૃત વિદ્વાનો દ્વારા પૌરાણિક વાર્તાઓ અનુવાદ થયો હતો. સ્વર્ગીય વલિય દોષલ તમ્પુરાનના 'અગ્નિ' નામક પ્રેમકાવ્યની શૈલી આવા છેલ્લા પ્રકારને અનુસરતી છે. ગદ્યની બંને શૈલીએ અપ્પુ નેટુંગારી કૃત 'કુન્દલતા'ના સમય-સુધીમાં સંમિશ્રિત થઈ ગઈ હતી. એ મહાવાલમની સર્વપ્રથમ પ્રેમ-પ્રધાન નવલકથા છે. આ શૈલીનું જોડાણ અનુ-મેનનના અમર ગ્રંથ 'કુન્દલેષા' અને કારણમાં ગદ્ય વિશાસ પામ્યું છે. પરંતુ-વિન્યાસ અને અસ્મિત્વની દૃષ્ટિએ પ્રેમ-પ્રધાન નવલકથાઓમાં સી. વી. રમન પિલ્લે કૃત 'માર્ત્તલકવર્મા'નું સર્વોચ્ચ સ્થાન છે. આ સમયસુધી નવલકથા જ કેરળમાં લોકપ્રિય સાહિત્યરચના બની રહી. સાહિત્ય-કારમણે, જેમાં ઓલો પણ છે, એ બાજુ જ લેખિની ચલાવી. પરિણામે આધુનિક મહાવાલમ સાહિત્યમાં ગદ્યસાહિત્યના આ પ્રવાહમાં જાણે જારતી આવી ગઈ. તેમાં અનુવાદ, જાયાનુવાદ અને સૌલિક રચનાઓ પણ હતી. કાલાન્તરે જેમ પદ્યપ્રમુખોએ મહાકાવ્યોનું સ્થાન ધોધું હતું, તેમ ઉપન્યાસ કે નવલકથાનું સ્થાન આપ્પામિડા અર્થાત વાર્તાએ લીધું. વાર્તા કે રહાની લેખનકલામાં સિદ્ધ સાહિત્યકારોમાં આદુલ્લાહ કુન્નિયુલ મેનન, નારાયણ પોટુવાલ, કુન્દીરામન મેનન અને ઈ. વી. કૃષ્ણ પિલ્લે પણ જાણે સ્થાને છે. વર્તમાન લેખકોમાં સર્વશ્રી એસ. કે. પોટ્ટકાટ્ટ, પોનકુમ્મમ વર્ધી તથા વજેરે ઉલ્લેખનીય છે. છેલ્લા દશકાઓમાં માસિકો અને સમાચારપત્રોને કારણે નિમ્ન-ધોતો વિકાસ થયો અને તેમાં યોગ્યતાને લીધે ગદ્યનું જ માધ્યમ રહ્યું. પ્રેક્ષક રાજરાજ વર્મા, અપ્પન તમ્પુરાન, મૂર્તિ કુમારન, આર. કૃષ્ણ પિલ્લે, આઈ. સી. ચક્રો, સી. વો. કુન્દીરામન, એ. ડી. દરિયમાં વજેરે લેખકોએ સ્પષ્ટ અને યોગ્ય જાવ વ્યક્ત કરવાની પ્રતિષ્ઠા દ્વારા પોતાના નિમ્ન-ધોમાં એમ બતાવી આપ્યું કે મહાવાલમગદ્ય વર્તમાન વિચારપ્રણાલિના રૂપમાં પૂર્ણ સફળતાથી વાપરી શકાય છે. મહાવાલમ સાહિત્ય જીવનચરિત્ર અને આલોચનાના ક્ષેત્રમાં પણ પાછળ નથી પડી ગયું. તેનો વિકાસ ખાસ કરી પી. કે. નારાયણ પિલ્લે અને કે. રામકૃષ્ણ પિલ્લેને આધારી છે. અન્તિમ વ્યક્તિ પોતાની પ્રતિભાથી જ દ્વારા રચેલા મુદરતમ મદગાળ 'બ્યાવલ્લરમરણુલ'નું આજ્ઞાન છે. જે પ્રમાણે લેંગ લીફ અને માવસે' ઓક સાહિત્યનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કયો તે પ્રમાણે સંસ્કૃત પુરાણો, કાવ્યો અને નાટકોના અનુવાદો મહાવાલમમાં પણ થયા છે. વર્તમાન યુગ મહાવાલમ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મહાન મહાવાલ રૂપે ચિરસ્થાયી રહેશે. x

૬

x * વિશાલ માત્ર * -લન્યુઆરી ૧૯૪૬ના અંકમાંથી. શ્રીજ્ઞાનપ્રકાશ નેટરી એમ. એ. ના મૂળ પાસથી દિલીમાં ક્રેક અનુવાદને આધારે